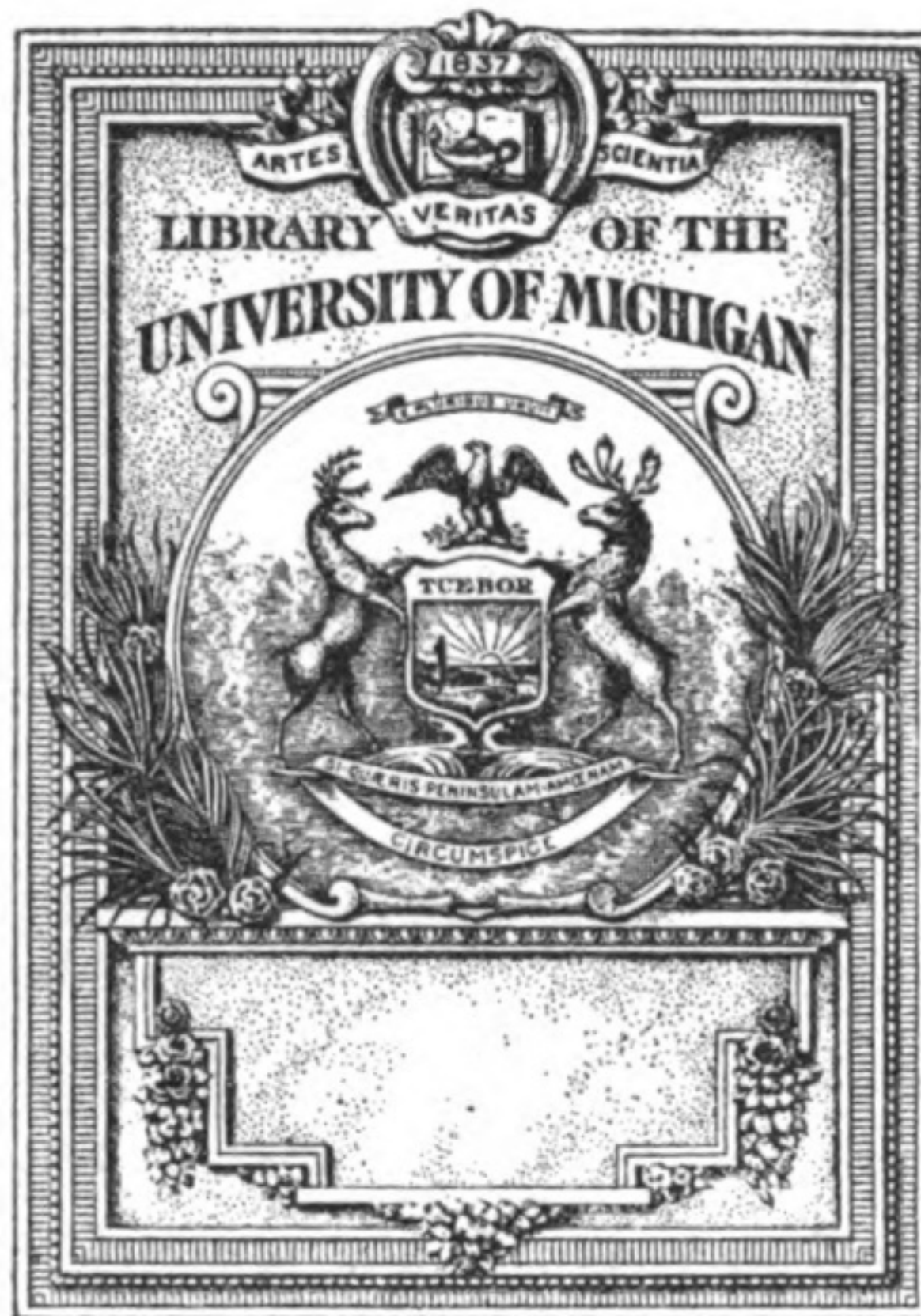
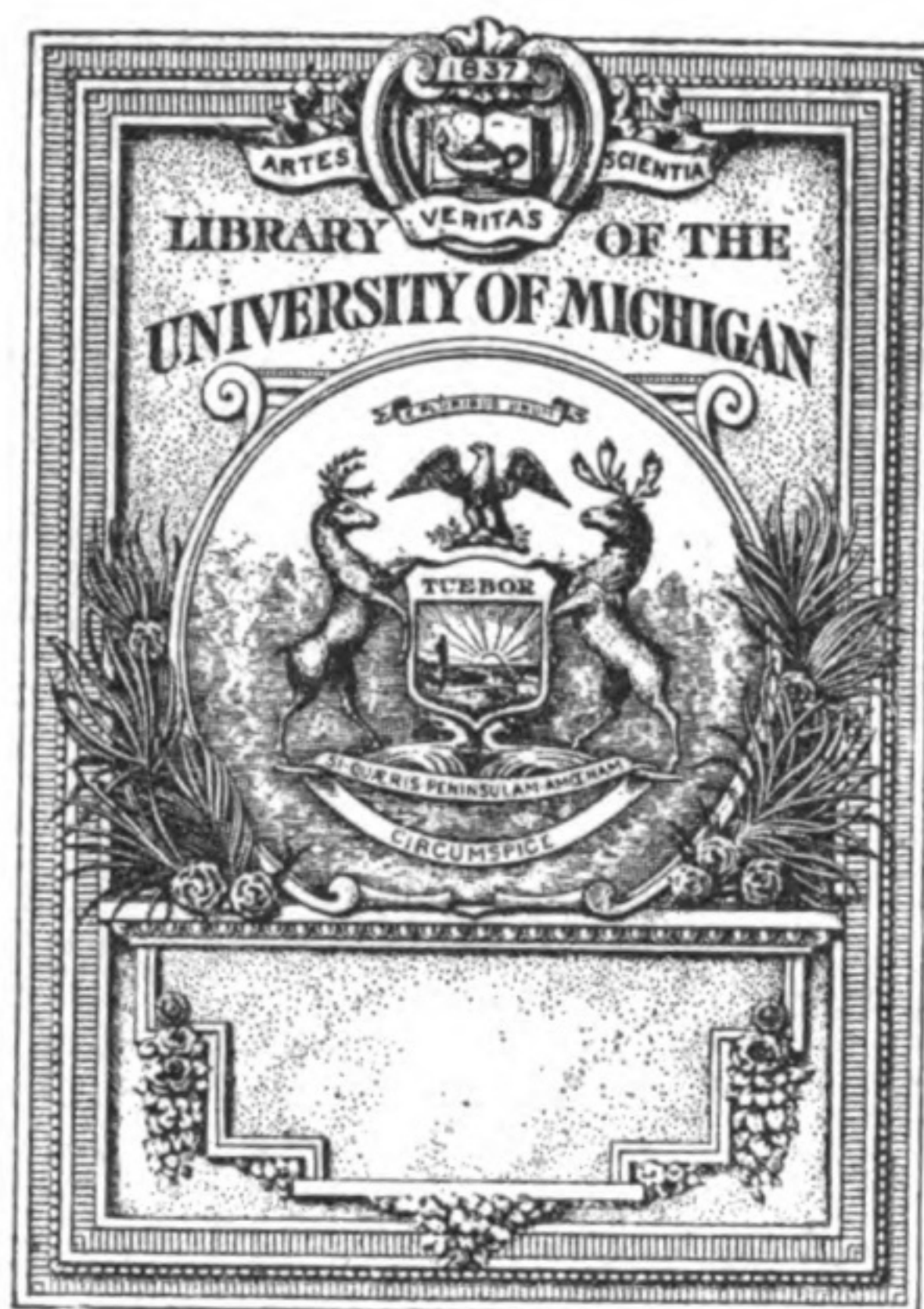

B

1,212,368

AS
284
.L972

AS
284
.L972

ACTA UNIVERSITATIS LUNDENSIS

NOVA SERIES

LUNDS UNIVERSITETS
ÅRSSKRIFT

NY FÖLJD

FÖRSTA AFDELNINGEN

TEOLOGI, JURIDIK OCH HUMANISTISKA ÄMNEN

XI

1915

LUND

C. W. K. GLEERUP

LEIPZIG

OTTO HARRASSOWITZ

Lund Universitets-Bibliotek
84.
8-6-1923

LUND 1912—1915
HÅKAN OHLSSONS BOKTRYCKERI

378.483
L96
Lund. Universitet.
ACTA UNIVERSITATIS LUNDENSIS
NOVA SERIES

LUNDS UNIVERSITETS
ÅRSSKRIFT

NY FÖLJD

FÖRSTA AFDELNINGEN
TEOLOGI, JURIDIK OCH HUMANISTISKA ÄMNER

XI
1915

LUND
C. W. K. GLEERUP

LEIPZIG
OTTO HARRASSOWITZ

Lunds Universitets Årsskrift. N. F.

Första Afdelningen.

Teologi, Juridik och Humanistiska ämnen.

Bd 1. 1903. (Pris 9: 00.)

Segerstedt, T., Ekguden i Dodona. (Pris 1: 00.) — *Wallengren, S.*, Hans Järta som politisk teoretiker. I. (Pris 3: 50.) — *Ahlberg, A. W.*, Derivative Zeitbestimmungen im Lateinischen. (Pris 1: 25.) — *Lindskog, C.*, Adversaria ad Plutarchi Vitas. (Pris 0: 50.) — *Walberg, E.*, Saggio sulla fonetica del parlare di Celerina-Cresta (Alta Engadina). (Pris 4: 00.) — Lunds Universitets årsberättelse 1904—1905. (Pris 0: 50.)

Bd 2. 1906. (Pris 6: 00.)

Söderwall, K. F., Medeltida rättsuttryck från Värmland, Närke och Småland. (Pris 0: 50.) — *Segerstedt, T.*, Mynts användning i döds kulten. (Pris 1: 00.) — *Fehrman, D.*, Confutatio pontificia och försvaret för den medeltida kyrkoinstitutionen. (Pris 3: 75.) — *Wulff, F.*, Préoccupations de Pétrarque 1359—1369 attestées par Vat. Lat. 3196 fol. 1 & 2. (Pris 1: 75.) — Lunds Universitets årsberättelse 1905—1906. (Pris 0: 50.)

Bd 3. 1907. (Pris 10: 00.)

Bring, S. E., Förteckning öfver Sven Lagerbrings tryckta arbeten och manuskript. (Pris 1: 00.) — *Stille, A.*, Sven Lagerbring. Tal vid Lunds Universitets minnesfest den 6 Mars 1907. (Pris 0: 50.) — *Rodhe, E.*, Kyrka och skola i Sverige under 1800-talet. I. (Pris 4: 00.) — *Lundstedt, A. V.*, Aftal angående prestation till tredjeman. (Pris 3: 75.) — *Fehrman, D.*, Carl Fredrik af Wingård såsom biskop öfver Göteborgs stift. I. (Pris 3: 00.) — Lunds Universitets årsberättelse 1906—1907. (Pris 0: 50.)

Bd 4. 1908. (Pris 9: 00.)

Till Thorilds minne den 1 oktober 1908. Af Litteraturhistoriska Seminariet i Lund. (Pris 2: 50.) — *Agrell, S.*, Aspektänderung und Aktionsartbildung im polnischen Zeitworte. (Pris 3: 00.) — *Zachrisson, R. E.*, A contribution to the study of Anglo-Norman influence on English place-names. (Pris 3: 75.) — *Alin, F.*, Studier öfver Schleiermachers uppfattning af det evangeliska skapelsebegreppet. (Pris 2: 25.) — Lunds Universitets årsberättelse 1907—1908. (Pris 0: 50.)

Bd 5. 1909. (Pris 10: 00.)

Scholander, H., Det israelitiska offrets upplösning. (Pris 3: 75.) — *Norlind, T.*, Latinska skolsånger i Sverige och Finland. (Pris 3: 00.) — *Wallstedt, E.*, Studia Plautina. (Pris 3: 25.) — *Flensburg, N.*, Bidrag till Rigvedas mytologi. Om guden Pūšan. (Pris 1: 00.) — *Hjelmqvist, T.*, Runinskriften på en bennål i Lunds historiska museum. (Pris 1: 00.) — Lunds Universitets årsberättelse 1908—1909. (Pris 0: 50.)

Innehåll:

1. LILJEQVIST, E., Boströms äldsta latinska dissertationer försvenskade. (Sid. 1—80.)
2. SJÖBECK, P., Program utgifna vid Lunds Universitet 1667—1867. Bibliografi. (Sid. I—XXIX, 1—143.)
3. WRANGEL, E., Det medeltida bildskåpet från Lunds domkyrkas högaltare. Ett ikonografiskt och stilkritiskt bidrag till skulpturens historia. (Sid. 1—155, 1 pl.)
4. AGRELL, S., Zur slavischen Lautlehre. (Sid. 1—134.)
5. PETERSSON, H., Zur slavischen und vergleichenden Wortforschung. (Sid. 1—46.)
6. LÖFSTEDT, E., Tertullians Apologeticum textkritisch untersucht. (Sid. I—VIII, 1—123.)

Bihang: Lunds Universitets årsberättelse 1914—15. (Sid. 1—137.)

34123

BOSTRÖMS

ÄLDSTA LATINSKA DISSERTATIONER

FÖRSVENSKADE

AF

EFRAIM LILJEQVIST

LUND
C. W. K. GLEERUP

LEIPZIG
OTTO HARRASSOWITZ

Denna skrift åtföljde inbjudningen till filosofie doktorspromotionen i Lund
den 31 maj 1915.

LUND 1915
HÅKAN OHLSSONS BOKTRYCKERI

Boströms latinska afhandlingar ha samtliga omtryckts i första delen af hans *Skrifter* (här citerade blott genom romersk siffra för volymen, arabisk för sida), hvarvid den sista, hans professorsspecimen af 1841 *De notionibus religionis, sapientiæ et virtutis earumque inter se nexu*, försågs med motstående svensk öfversättning af L. BYGDÉN. I 1897 års minnesskrift inflöt som dessammes bidrag en öfversättning af den till tiden närmast föregående dissertationen *De mente ac perceptione aphorismi* från 1839. De äldsta latinska afhandlingarna, som nu omsider äfven de bli tillgängliga i svensk öfversättning, äro gradualdisputationen af 1824 *De pantheismi ad religionem habitu*, den i 4 partes år 1827 ventilerade *De nexu rerum cum Deo ex ratione pantheismi positiones* samt den i 3 partes 1827 och en sista pars 1829 ventilerade *Dissertatio academica triplicem amphiboliam notionis legislationis practicæ in philosophia morum observandam adumbrans*, som föranledde Boströms kallelse till docent i praktisk filosofi 1828. Samtliga de nu öfversatta dissertationerna äro, liksom *De mente ac perceptione aphorismi*, oafslutade.

Sidotalet i original för de af mig öfversatta dissertationerna utgör resp. 8, 34, 32, motsvarande i sammelupplagans omtryck resp. sidorna 157—161, 162—182, 183—202. Då i öfversättningens marg sammelupplagans paginering är angifven (med kursiverade siffror), möjliggöra de först omnämnda sidotalen, utan svårighet och snabbt nog, en jämförelse äfven med originaltrycket.

Typografiskt har jag för den andra dissertationen sökt komma originalet närmare, än sammelupplagan gör: genom del ursprungliga tryckets mindre stil för de partier, som Boström kallar *notæ*, d. v. s. noter, anmärkningar, blir originalets terminologi härvidlag försvarlig. Genom klammer betecknas öfverallt tillägg af öfversättarens hand. Medels siffror inom klammer har jag för den tredje afhandlingen velat underlätta öfversikten af dess struktur. Originaltextens användning af stor begynnelse-

bokstaf för vissa substantiver (*Ens, Mens, Deus, Philosophia, Pantheismus* o. s. v.) har jag ej skänkt någon motsvarighet i öfversättningen utom hvad beträffar ordet Gud. Om jag därvidlag följt nyare sedvänjor, är detsamma ock i någon mån förhållandet med interpunktionen. Naturligtvis har jag icke heller för öfversättningen sökt tillämpa Boströms eget svenska stafningssätt. Ett par i originalet oaccentuerade grekiska ord ha af mig accentuerats, då Boström annorstädes i regel accentuerar sina grekiska citat.

Det svenska »ande» återger Boström på latin än med *animus* än med *mens*, dock så att *animus* alltid har bibetydelsen »ändlig ande». Det svenska »själ» återger han med *anima*, resp. *animus*, det senare väl endast när själ är ungefär = ändlig ande, för hvilken betydelse han icke använder det förra ordet. I öfverensstämmelse härmed har jag öfversatt *animus* med »[ändlig] ande», dock att någon gång ordet ändlig med sin klammer kunnat utgå, där sammanhanget gör detta tillägg alldeles öfverflödigt.

Lektor G. J. KEIJSER, den erfarne Boström-kännaren, hade för egen räkning och utan tanke på publikation utarbetat en öfversättning af Boströms fyra äldsta latinska dissertationer. Då jag erfor detta — ehuru först sedan min egen öfversättning förelåg färdig — anhöll jag hos honom att få tillfälle till jämförelse mellan hans och min öfversättning, för mig naturligtvis en värdefull kontroll och saken själf till fromma. Denna min begäran tillmötesgick han välvilligt. I fall, där jag funnit det påkalladt, har jag upptagit afvikande keijzersk tolkning under initialen K. För ett antal ställen, där jag haft språkliga dubier, har jag rådfrågat mina kolleger härstädes professor EINAR LÖFSTEDT och docent ERLING EIDEM. Till dessa trenne uttalas nu mitt uppriktiga tack.

* * *

Det historiska intresset för Sveriges erkänt störste filosof bör vara motivering nog i fråga om utgifvandet af Boströms tre äldsta latinska dissertationer i svensk språkdräkt. Af samma intresse föranleddes jag till min 1897 publicerade undersökning *Om Boströms äldsta skrifter*. Om eljes öfversättningar af den föreliggandes art ej äro möjliga utan ett bestämdt inslag af sak-

lig interpretation, kan den närvarande publikationen i någon mån sägas utgöra en fortsättning till den tidigare. Med den har jag i själfva verket redan skänkt hvad som här annars kunde påkallas af belysning öfver de tre dissertationernas filosofiska innehåll. Och till den får jag här också en gång för alla hänvisa.

På en punkt finner jag emellertid anledning att gå utöfver denna allmänna hänvisning. Detta är en punkt, som jag också i företalet till nämnda tidigare publikation fann mig nödsakad att särskildt vidröra. Nyblæus låter *Skandia-uppsatsen* af år 1833 markera en särskildt viktig gräns i Boströms produktion: i den kunde nämligen »grundtankarna till hans sedermera uppställda filosofiska system med tämlig bestämdhet urskiljas», medan han åter i sina tidigare skrifter — just de härstädes i öfversättning framlagda och den något senare *Psykologien* — ej ännu lyckats »höja sig öfver Schellings världsåsikt och det försök att gå utöfver denna, som blifvit gjordt af Grubbe i hans ontologi». »Detta röjer sig», förklarar Nyblæus, »i Boströms kvarstående på den ståndpunkt, från hvilken det gudomliga själfmedvetandet uppfattas såsom en oändlig kraft, hvars funktioner eller ytt-ringar de gudomliga ideerna vore. I detta föreställningssätt och i det därmed förenade antagandet af en gudomlig skapelse, som sammanfölla med Guds tankeverksamhet, visar sig schellingianismen ännu oöfvervunnen. Då nämligen en tidlös verksamhet är ett ord utan begrepp, så är det tydligt, att gudomen, om den bestämmes såsom en kraft i detta ords egentliga bemärkelse, nödvändigt faller i tiden eller neddrages inom timlighetens område, äfvensom att de ändliga väsendena, då de fattas såsom ytt-ringar af Guds kraft, icke kunna tänkas vara själfständiga. Antagandet af deras själfständighet strider mot deras begrepp som kraftyttringar.» (*Fil. Forskn.* IV: 1 sid. 18.)

»Redan af kronologiska skäl», säger företalet till min åberopade tidigare publikation, »kunna vi ej lika bestämdt som Nyblæus hänföra Boströms oafslutade *Psykologi* till ett från *Skandia-uppsatsen* afgjordt skildt spekulationsskede.» Denna uppsats är nämligen från 1833, just samma år då Boströms afflyttning till Stockholm blef anledningen att *Psykologiens* utgifvande afstannade (BOSTRÖMS *Skrifter* I, förordet). En sådan kronologi medger ingen skarpt skiljande gräns utan att dess förhanden-

varo styrkes genom de mest bindande bevis. Och mot kronologiens kontinuitet svarar rent sakligt, som jag samtidigt påpekade, att kraftens synpunkt indirekt kommer till synes också i *Skandia-uppsatsen*, hvilken »förenar evighetens begrepp med verksamhetens, låt vara 'själfverksamhetens', i fråga om 'lifvet' och Guds eller väsendenas värld och skulle sålunda, äfven den, skatta åt en uppfattning, hvilken af Nyblæus karakteriseras som 'ord utan begrepp'».

Studiet af de latinska dissertationer, som nu framläggas i svensk öfversättning, ger vid handen, att Boström redan tidigt fått klar för sig inadekvatheten af kraftens och verksamhetens synpunkt såsom hänförd till Gud och hans ideer, när de tänkas i och för sig (se I: 169, 177—8, 181—2, speciellt korollarierna 7—10, vidare I: 193—4, 199) eller, som Boström senare kallar det: logiskt. Men att Gud och hans ideer i förhållande till fenomenvärlden, d. v. s. metafysiskt, kunna bestämmas som krafter, det fasthåller äfven Boströms slutliga formulering af sin åsikt. Så heter det (i *Satser om lag och lagstiftning* af år 1845, se I: 363—4) att »endast ändliga väsenden äro krafter», emedan »i begreppet om verksamhet ligger begreppet om ett kontinuerligt och successivt frambringande af verkningar, hvilken succession ej låter förena sig med begreppet om det oändliga». »En oändlig kraft skulle frambringa alla sina verkningar likasom i ett enda slag eller nu, d. v. s. de senare skulle existera på samma gång som den förra och således ej kunna urskiljas såsom dess verkningar. Också är ej gudomligheten, i och för sig själf betraktad, någon kraft, utan någonting vida mer, nämligen det absolut väsentliga och substantiella, hvilket är förutsättningen för alla krafter. Såsom kraft visar han sig blott i och för de ändliga väsendena eller så vida han är en bestämning hos dem; hvilket åter vill säga m. a. o., att endast de äro krafter.»

Kanske fäster man sig vid detta sista och vid det första uttalandet, att »endast ändliga väsenden äro krafter», men sådana omdömen äro på intet vis oförenliga med den synpunkt vi gjort gällande. Definierar man kraft som »princip för verkningar» (II: 266 i *Grundlinjer till filosofiska statslärans propedeutik*, 1859 års redaktion) och frågar, om ej blott ideerna utan ock Gud något verka, så blir ju Boströms svar: ja, men ej i och för

sig utan i och för oss. Så heter det (ibid. II: 252) om filosofiska religionsläran, att där är »ej fråga om hvad de mänskliga väsendena för sin del böra vilja och göra, utan om hvad Gud själf såsom helig ande gör och förverkligar uti och genom dem, eller om hvad han från sin sida medverkar till deras frälsning och salighet.» Och det logiska attributet *m a k t* expliceras t. o. m., väl något oegentligt, som »ett system af lefvande krafter» (ibid. II: 266, jfr i *Grundlinjer till filosofiska statsläran*, samma års redaktion, II: 327—8). Ihågkommas bör ock att skapare är ett metafysiskt attribut för Gud (och på sitt sätt, sekundärt, väl äfven för hans ideer), låt vara den föreställningen måste aflägsnas att »Gud såsom skapare skulle vara på något sätt viljande och verksam i och för sig själf och icke blott i och för de ändliga väsendena såsom tillvarande; ty i och för sig själf kan han ej vara verksam i något afseende, då han är absolut evig och oföränderlig» (II: 286—8).

Boströms af Nyblæus ogillade uttalanden i hans produktion före *Skandia-uppsatsen*, hvilka ju för öfrigt, som vi sett, också ha sin motsvarighet inom denna, stå sig sålunda principiellt inför den definitiva åsiktens synpunkter. Jag vill emellertid ingalunda ifrågasätta, att icke Boström själf kan ha gifvit någon anledning till den nyblæiska uppfattningen redan genom själfva formen för vissa uttalanden, särskildt vid sin kritik af Tysklands efterkantiska spekulativa idealism. Äfven den har ju bestämt det absoluta, resp. ideen som kraft, verksamhet, aktivitet o. s. v., men har också den tillika velat fasthålla evighetens synpunkt. Och det är naturligtvis från den som Boström på sitt sätt både direkt och indirekt har hämtat den allmänna af Nyblæus kritiserade ståndpunkten före *Skandia-uppsatsen* hvarvid han ju ingalunda befinner sig i dåligt sällskap. Icke heller saknas hos lärofäderna för Boströms dåvarande filosofiska åskådning insikten i att evigheten jämförd med verksamheten eller aktiviteten betecknade ett *πρότερον φύσει*, äfven om denna senare vore ett *πρότερον πρὸς ἡμᾶς*. Iakttaget man detta, förlora anmärkningar af typen »tidlös verksamhet är ett ord utan begrepp» icke så litet af sin udd. Härmed skall icke utan vidare förnekas, att ej den senare Boström kommer till ett klarare medvetande om de antydda båda synpunkternas rätta inbördes förhållande, än hvad fallet är med den tidigare Boström

och med hans transcendentalfilosofiska lärofäder. Och detta klarare medvetande fixerar sig i åtskillnaden mellan genomförd logisk och metafysisk betraktelse, under hänförande af evighetens synpunkt till den förra — kraftens, verksamhetens, aktivitetens till den senare.

Då nu Boströms slutliga bestämmande af åtskillnaden mellan logisk och metafysisk betraktelse (II: 263) i sak om än icke i uttrycklig terminologi kan uppvisas redan i hans produktion före, *Skandia-uppsatsen* (I: 167 och 164, definitionerna 3 och 4), faller här berörda nyblæiska kritik samman i sig, därest icke kan uppvisas, att Boström i detta tidigaste skede realiter vid själfva utförandet förväxlat hvad han i princip ville hålla isär. Men beviset härför blir Nyblæus oss skyldig. Icke heller lär det beviset öfver hufvud kunna föras, då man nog vid en närmare granskning skall finna, att Boström här vid i-och-för-sig-varats synpunkt söker utestänga allt förändligande och fenomenaliserande med en noggrannhet, som måhända rent af kunde befinnas ouppnådd af hans definitiva ståndpunkt.

Vi ha ur nu berörda frågas synpunkt uppvisat den principiella samstämmigheten mellan Boströms tidigare och slutliga spekulation. Den förmodan ligger då nära till hands, att samma öfverensstämmelse skall låta sig uppvisa äfven för det mellanliggande tidsskedet. En undersökning häraf torde vara på sin plats.

Grundlinjer till filosofiens propedeutik af 1840 förklara i § 6 (II: 150), »att det egentliga väsendet såsom blott sådant är — — — 2. icke i tiden — — — följaktligen icke timligt utan evigt — — — 4. absolut varande och såsom sådant absolut reellt, objektivt, passivt, nödvändigt etc. — — — 5. absolut vetande och såsom sådant absolut ideellt, subjektivt, aktivt, fritt etc. — — — 6. absolut lefvande, själfmedvetande och själfständigt, d. v. s. absolut identitet af vara och veta, af realitet och idealitet, af passivitet och aktivitet etc.» Detta under samtidigt påpekande — i saklig anslutning till mom. 2 — att »bestämningarna af rörelse eller förändring icke äro väsentliga i lifvets begrepp, utan endast tillhöra de ändliga varelserna» (jfr ock I: 206—8, ur *De mente ac perceptione aphorismi* af år 1839, med I: 199 och II: 239, 281, d. v. s. uttalanden från åren 1829 och 1859). Vi se här alltså, lika visst som i skedet före

Skandia-uppsatsen, evighetens attribut men tillika aktivitetens tillagdt väsendet och detta utan att ett isärhållande uttryckligen yrkas ur i-och-för-sig-varats och för-oss-varats synpunkter. Situationen förefaller rent af ytterligare identitetsfilosofiskt komplicerad genom de antitetiska momenterna under 4 och 5 och deras syntes under 6. Ville man hålla den nyblæiska kritikens tankegång upprätt, borde tydligen den skiljande gränsen mellan tidigare förberedande och senare egentligt boströmsk ståndpunkt icke längre kunna sökas vid *Skandia-uppsatsen*, d. v. s. året 1833, utan den skulle afgjort falla efter 1840. Är »tidlös verksamhet ett ord utan begrepp», gäller detsamma för visso ej mindre om en evig eller tidlös aktivitet, frihet o. s. v.

Om vi redan funnit, att den tidigare af Nyblæus kritiserade ståndpunkten står sig inför den slutliga åsiktens tankegång, måste detta ju ock gälla om här berörda mellanskede. Detta blir uppenbart vid en jämförelse med Boströms *professorsspecimen* af påföljande år (1841), där ännu alltjämt de synpunkter hållas isär, som sedermera få heta »logisk» och »metafysisk». Och det är väl med grundlinjeformens knapphändighet, som det uteblifna uttryckliga urgerandet häraf får anses sammanhånga, hvadan man skulle högst oriktigt interpretera nyss anförda citat ur § 6, om man ville anse, att orden »det egentliga väsendet såsom blott sådant» refererade »aktiviteten» till i-och-för-sig-varats eller den logiska synpunkten. En motsägelse föreläge då onekligen.

Från Boströms *professorsspecimen* hämta vi följande (hvarvid citaten må hänföra sig till Bygdéns öfversättning). Där betonas evighetssynpunkten om den absolute anden och om den ändlige anden såsom hans idé (I: 251—5) och förklaras uttryckligen (I: 257): »Om t. ex. allt i den gudomliga anden är evigt och oföränderligt, måste det i vårt medvetande presentera sig såsom mer eller mindre underkastadt tid och förändring, så vidt det af oss förnimmes mer eller mindre ofullkomligt» — i sak just ett isärhållande af i-och-för-sig-varats och för-oss-varats resp. logiska och metafysiska synpunkt, som återvänder i en mångfald uttalanden. Så, då det heter (I: 267—9), att »för den absoluta anden finnas icke annat än absoluta väsenden, så vida de nämligen refereras till honom och betraktas såsom af honom förnumna; ty allt förnimmes af den absoluta anden sant och

fullkomligt. För hvarje ändlig ande gifvas däremot endast relativa väsenden, d. ä. sådana som mer eller mindre skilja sig från de absoluta, alldenstund han icke kan fullkomligt uppfatta hvarje väsendes samtliga bestämningar. Om vi nu fråga, huruvida äfven den absoluta anden förnimmer dessa relativa väsenden, som närmast hafva sin tillvaro i de ändliga andarne och utan dem ej skulle finnas till, så måste vi därtill svara ja, emedan alla ändliga andar ock utgöra hans förnimmelser. Men då allt af honom förnimmes fullkomligt och absolut, så måste hvad hos de ändliga andarne är relativt, för honom själf vara absolut, emedan det relativa då förnimmes sådant det är i sin sanning.»

Vi ha här förts midt in i hvad som är hjärtpunkten för den ryktbara edfeldt-nyblæiska' kontroversen, som vi denna gång alls icke ville belysa, och stå därmed inför spörsmålet om hållbarheten af Boströms definitiva ståndpunkt inom sig, med hvilket vi i denna publikation lika litet önska ta någon befattning. Uppgiften var endast att fastslå isärhållandet af hvad som senare heter logisk och metafysisk synpunkt, äfvensom att låta Boström själf klargöra, hur han kan tala om absoluta väsenden. Utan detta skulle nämligen ett annat uttalande af särskild betydelse för den af oss behandlade frågan liksom sväfva i luften.

Uttalandet i fråga (I: 283) är af samma karakteristiskt identitetsfilosofiska färg som det nyss från år 1840 anförda och ger detta en tillfredsställande belysning, då det heter, »att de absoluta väsendena icke kunna vara subjektiva, ideella eller aktiva i den mening, att de såsom sin motsats skulle ha något annat såsom objektivt, reellt och passivt eller tvärtom; utan allt, som hos dem är subjektivt, är äfven objektivt o. s. v.» Just därför utesluter icke heller aktiviteten på något vis de absoluta väsendenas »andra attribut, som — — — är att de icke bestämmas af tid och förändring, utan äro i sig fullkomligt eviga och oföränderliga». Den aktivitet, som utan motsats sammanfaller med passivitet, liksom friheten med nödvändigheten och vetandet med varandet, är tydligen icke erfarenhetens mot passiviteten motsatta och i successionens form gifna aktivitet utan en tidlös, evig sådan.

Eller, som det i annat sammanhang heter (I: 347—9): »Alldenstund den absoluta anden är evig och oföränderlig, så kan

han omöjligen i och för sig vara föränderlig och verksam, ej heller så beskaffad, att han småningom utvecklar sina bestämningar i en serie af funktioner, genom hvilka han företrädesvis skulle åsyfta det ena eller det andra ändamålet. Följaktligen kan man icke hos den absoluta anden tänka sig någon åtskillnad mellan vetande och verksamhet — — —. Detta bör likväl icke förstås så, som skulle den absoluta anden enligt vår åsikt icke verka eller åstadkomma någonting alls, utan vara fullkomligt overksam. Tvärtom är han ju all verksamhets princip och ändamål, så att om han ej vore till, hvarken någon verksamhet eller rörelse skulle äga rum. Men formen af ett verksamt väsende får han, endast för så vidt som han betraktas såsom bestämning i och hos de ändliga andarne, i hvilka han med sin kraft är närvarande och verkar, ungefär på samma sätt som solen med sin värme verkar på de ting hon uppvärmer. Ty ehuru solens egen värme ständigt är en och oföränderlig, så åstadkommer och undergår den dock förändringar i de materiella tingen, då dessa så småningom upptaga densamma. På samma sätt undergår icke heller den gudomliga kraften hos Gud själf någon växling eller förändring, ehuru den hos de ändliga subjekterna åstadkommer rörelse och förändring, då den hos dessa icke blir på en gång i sin helhet aktuell. Likasom nämligen solens värme icke är något annat än solen själf såsom värmande, så är äfven den gudomliga kraften ej något annat än Gud själf såsom verkande orsak — såsom det hvarigenom något är och förnimmes.»

Liksom förut framhållits, att vår närvarande uppgift ej är en pröfning af den definitiva boströmska ståndpunktens hållbarhet, vill jag här endast i förbigående anmärka, att om alla bilder halta, så gäller detta väl särskildt om »solens» bild i sista citatet: hvarken enligt nutida eller ens enligt dåtida naturvetenskaplig uppfattning finge sägas, att »solens egen värme är ständigt en och oföränderlig», detta skulle strida ej blott mot den moderna värmeläran utan redan mot den kant-laplaceska kosmogonien. Men bilden har i citatet ingen bevisande, utan blott en förtydligande uppgift. Och det måste då sägas, att det sist undersökta mellersta skedet af Boströms filosofiska spekulation, liksom det föregående och efterföljande, tillägger det absoluta bestämningarna verksamhet och kraft endast, som det sedan

heter, ur metafysisk synpunkt, medan ur logisk synpunkt dess evighet göres gällande. Klart är ock att detta samma äger sin tillämplighet på människan (och andra ändliga väsenden), så att hon i sitt i-och-för-sig-vara eller såsom idé hos Gud är evig, men i sitt för-sig-vara timlig, verksam, kraftbestämd (jfr med föregående uttalanden I: 329—31).

Liksom jag i *Psyke*, årgången 1914, uppvisat den allmänna homogeneiteten i Boströms uppfattning af känslan för samma tre skeden, torde den nu kunna anses stå fast i fråga om det hufvudproblem, där enligt Nyblæus *Skandia-uppsatsen* skulle utgöra gräns för Boströms egen spekulation mot hans förberedande utveckling fram till denna. Äfven jag har dock låtit *Skandia-uppsatsen* utgöra en sådan gräns, låt vara afgjort mindre skarp än för Nyblæus; och det må då antydas, på hvad grund jag här erkänner ett verkligt åtskiljande. Motiveringen ligger för mig särskildt däri, att först *Skandia-uppsatsen* antyder den egenomliga form, som idéläran får i Boströms definitiva åsikt.

I denna läres ju, att af tvenne ideer (eller väsenden) hvilka som helst ingår den ena alltid med oafkortad realitet som positiv bestämning i den andra, hvilken då endast negativt bestämmer den förra, så att man ej kunde tala om någon reciprocitet dem emellan i fråga om positivt bestämmande. Förhållandet i denna dess ensidighet brukar af Boström åskådliggöras genom talsystemet. Och det har af mig i tidigare undersökningar gjorts gällande, att talsystemet nog för Boström är mer än en blott analogi och som analogi i själva verket vilseledande. Bortsedt från denna s. k. analogi förelåge hos Boström ingen stringent bevisning för att väsendenas eller ideernas sammanhang skulle tänkas som ett slags kontinuerligt fortgående determination af lifvet eller själfmedvetandet som *genus summum* med *ens realissimum* såsom högsta determinerande. Men talsystemets uppbyggande på successionens grundval måste göra det odugligt att bestämmande inverka på, hur väsendenas eller ideernas eviga sammanhang bör tänkas inom det absoluta.

Med full tydlighet läres nu det ensidiga ingåendets sammanhang först i *Grundlinjer till filosofiens propedeutik* af 1840 och i påföljande års *professorsspecimen*, båda gångerna så, att talsystemets analogi genomlyser utförandet, hvarförutom den senare källan också uttryckligen talar om detsamma som en »af-

bild» i vår ande af detta väsendenas inbördes förhållande (II: 151, I: 287—93). Det är då af synnerlig vikt, att redan *Skandia-uppsatsen* i fråga om ideernas och sanningarnas sammanhang opererar med talens typiska analogi (III: 13—14 med noten, 25—26, 32), utan att likväl nå fram till det senare utförandets karakteristiska form och fulla tydlighet.

I motsats härtill lär den ofullbordade *Psykologien* från 1830-talets början (I: 120, jfr I: 189, 191): »De särskilda ändliga väsendena äro vidare dels koordinerade jänte hvarandra, dels under hvarandra subordinerade, så att det som i förhållande till sina organer själf är organism, är i förhållande till ett högre organiskt helt åter ett organ o. s. v.» Koordinationens synpunkt vid sidan af subordinationens betecknar här, att talsystemets analogi ej ännu är den dominerande, som senare blir fallet, att möjligheter hållas öppna, som senare utestängas. Med detta påpekande förnekar jag ingalunda, att icke båda synpunkterna, koordinationens såväl som subordinationens, omedelbart äro inadekvata för att uttrycka väsendenas sammanhang och först i ett slags sammanfallande utan motsättning (jfr ofvan citaten från 1840—41) kunde approximera den afsedda tanken. Då ju *Psykologiens* utgifvande afbrytes genom flyttningen till Stockholm 1833, året för *Skandia-uppsatsen*, saknar det icke sitt intresse att, liksom sedan i den, just å *Psykologiens* sista sidor (I: 154—5, den sista är 156) se talens analogi framskymta vid diskussion om »universum, på ideellt sätt betraktadt», som vore »ett system af tankar och ideer», där »den ena ibland dessa ej kan sant och fullständigt vara eller tänkas utan de andra», och där »den ena måste innehålla eller innehållas i de andra, ända från den enklaste och lägsta intill den rikaste och högsta eller tanken Gud, i hvilkens idé om sig själf såsom ens realissimum de alla utan undantag innefattas, hvar och en från sin rätta synpunkt betraktad». M. a. o.: *Psykologiens* slut möter *Skandia-uppsatsen* i hithörande tankegång, medan blott ett par tryckark tidigare väsendenas sammanhang är fixerad i en form, som klart skiljer sig från den senare ståndpunktens karakteristiska. Att jag icke i denna fortgång utan vidare förmår se ett framsteg, är af mina tidigare undersökningar uppenbart.

Boken *Om Boströms äldsta skrifter* har ju redan (ss. 15—16) påpekat, att C. Y. Sahlin vänder sig mot Boströms lära om

samhällsideerna såsom för sig existerande individuella personer. Denna lära innebure nämligen, att man inom väsendenas värld inflyttade »hvad vi känna och veta blott såsom formella hela, d. v. s. egentligen en med hans personlighetsuppfattning oförenlig 'rest af empirism'». I samma sammanhang antydes af mig den nära liggande möjligheten, att Boströms efter talsystemets analogi tänkta determinationsvy i fråga om väsendenas värld »skulle däri införa något af den ofullkomlighet, som tillhör fenomenvärlden». I så fall finge man äfven däri se »en oöfvervunnen rest af empirism».

Jag vill nu ur berörda synpunkt blott erinra om tvenne uttalanden af Boström i dessa äldsta dissertationer. »Talet är», heter det I: 189, »all relativitets gemensamma schema». Äfvenså anmärker han (I: 171): »Större delen af människorna älskar att till det absoluta öfverföra hvad den upptäckt i det relativa, ty i detta lefver den sitt lif och tillskrifver det dessutom och företrädesvis sann realitet — — —. Men den som noggrannare bemödar sig om sanningen, finner det ske med orätt och rättar hopens tal.»

Hvad under vore egentligen, om trots all Boströms medvetna och afsiktliga inriktning på en strängt rationalistisk idealism dock på en eller annan punkt kunde uppvisas någon rest af oöfvervunnen empirism? Det synes mig i alla händelser uppenbart att, både för en rent immanent pröfning af Boströms filosofiska åsikt inom sig i de olika stadierna af utveckling och för en diskussion af de slutliga formuleringarnas hållbarhet i och för sig, dessa hans äldsta latinska dissertationer lämna värdefulla uppslag, som icke den vetenskapliga forskningen kunde ostraftadt gå förbi. Dissertationernas försvenskande gör dem tillgängliga äfven för sådana filosofiens vänner och ämnessvenner i vårt land, för hvilka eljes den latinska språkformen utgjort ett hinder eller verkat afskräckande.

Öfversättaren.

AFHANDLING OM PANTEISMENS STÄLLNING TILL
RELIGIONEN

Att hvarje tänkesätt i filosofien, som ej med rätta und- 1: 157
går panteismens namn, vore olycksbringande så för sedlig-
heten som särskildt för religionen, har på senare tid fram-
hållits af åtskilliga, bland hvilka ej heller få synas göra be-
fogade anspråk på en viss förmåga att döma härom. Till-
räcklig ryktbarhet nådde visserligen äfven under forntiden
[en del] bemödanden af denna typ, men man tänkte då långt
mildare om dem och omnämde deras upphofsmän, Xeno-
phanes, Zenon, Plotinos m. fl., med ej mindre loford för seder
och fromhet än för skarpsinne och snille. Men en senare
tid har satt panteisterna ungefär i nivå med ateisterna och
trott, att där de ej befunnes gudlösa och brottsliga, vore så-
dant snarare uttryck för en viss naturlig godhet än för kon-
sekvens i tänkandet. Säkert är i alla händelser, att man ej
tvekat att förkasta och förbanna deras lära.

Trots denna antydning skulle vi åtminstone ej vilja tadla
vare sig de gamle eller [en] senare [tid] för lättfärdighet i dö-
mandet; snarare medge vi gärna, att bådadera haft sina till-
räckligt tungt vägande skäl. Ty de gamle hade gudomlig-
heter af sådan art, att icke blott deras förkastande ingalunda
kunde hos de allra visaste väcka misshag, utan rent af hvarje
försök till deras ersättande genom något bättre borde fram-
kalla det högsta lof. Men sedan genom kristendomen friska
vishetsfrön blifvit sådda, ha de nyare vunnit en långt upp-
höjdare och gudomligare idé om det högsta gudaväsendet; och
då de förefintliga formerna af panteism ej motsvarade denna,
måste de nödvändigtvis tyckas syndfulla och nedsättande för
gudomen. Men om man tillräckligt bevarat ett rättvist om-

dömes måtta, då man på ena sidan välvilligt mötte, på den andra hänsynslöst förkastade hvad filosofi som helst af detta slag, det synes dock ännu vara tvifvel underkastadt. Att det ges former af panteism, som icke låta sig förlika med den sanna religionen, torde nämligen ingen vettig någonsin ha förnekat. Men huruvida detta i lika hög grad träffar in på alla
 I: 158 [former af panteism] som öfver hufvud existera, så att man genast hade att förkasta hvad som än på något sätt kunde hänföras dit, det finna vi — ehuru väl särdeles sannolikt af stora namns auktoritet — dock aldrig bevisadt genom så starka skäl, att det icke skulle vare sig fordra eller medge en ny undersökning.

Eftersom så är förhållandet, frukta vi ej synnerligen att man skall säga oss förhandla öfver något redan utageradt, då vi nu taga till uppgift att bringa den saken under skiljedom och öfver hufvud vilja undersöka all panteisms förhållande till religionen. Mycket mer oroar oss sannerligen farhågan att icke undgå klander för alltför stor djärfhet; ämnet är nämligen om något mödosamt och svårt, då det till stor del rör sig på området för filosofiens högsta undersökningar. Men om krafterna skola pröfvas, hvarför ej hellre på det högsta och svåraste än på det lättaste? Och om krafterna då svika, hvar kan man väl mer hoppas på ursäkt än vid det besvärligaste? Vi för vår del bekänna öppet, att vi på filosofiens hela fält ej upptäckt någon fråga, hvars grundliga utforskande vore af större intresse för en vän till sanning och fromhet. Det har nämligen funnits män och det ingalunda obetydliga, som förklarade panteismen vara den riktning i filosofien, som människoanden oundvikligen stöter på, då han ståndaktigt fullföljer bevisningens väg och i de gudomliga tingen mödar sig om att snarare veta än tro.¹ Om

¹ Denna åsikt har vunnit terräng särskildt i vår tid och har haft till förkämpar de flesta af den schellingska filosofiens motståndare med namn tillräckligt bekanta för allmänheten. Dock synes t. o. m. Schelling själf på sätt och vis medge den. Jämför Philos. Untersuchungen über das Wesen der menschl. Freyheit o. s. v. sid. 64 af Upsala-editionen.

nu detta medgåfves, måste öfver hufvud fastslås antingen att det mänskliga förnuftet, som vi mottagit som gåfva af den Högste och till ledning för lifvet, vore en källa till största vanvett och gudlöshet, eller ock att det åtminstone finnes någon form af panteism, som alls icke strider mot sann religion. Sistnämnda alternativ har omfattats af den nyaste filosofiens störste målsman¹; dock har äfven han fått sina motståndare, öfver hvilka han ej ännu vunnit seger.

Alldenstund det sålunda finns flere slag af panteism, som enligt denna vår antydning icke alla förhålla sig på ett och samma sätt till religionen, anse vi tillbörligt att gripa sig an med uppgiften utifrån en uppräknings och karakteristik af dem. Och härvidlag skola vi nu gå så till väga, att vi icke framdraga dem alla, äfven de minsta, så många de hittills funnits under tidernas lopp eller åtminstone låta sig tänka enligt själfva sakens natur, utan blott bekymra oss om dem, som tyckas vara af nämnvärd betydelse ur religionens synpunkt. Vi skola taga oss friheten att till stor del antingen fullständigt förbigå eller blott flyktigt antyda de formella åtskillnader, som företrädesvis må tillskrifvas resp. auktorers anlag, skaplynne, tid[sförhållanden] och andra tillfälliga grunder; vi skola nämligen längre fram se, att de ej äro af särskild vikt, när det gäller att afdöma förevarande mål.

Att börja med står alltså öfver hufvud taget fast, för alla dem åtminstone som någonsin uppmärksammat saken, att det i människoanden finnes en medfödd och därför rent af outplånlig idé om något absolut, som fjärran från erfaren-

¹ För att det icke skall se ut, som om vi pådiktade en så stor man någonting, må dennes egna ord här anföras. »Es kommt bey einer so ausserordentlichen Behauptung alles auf die nähere Bestimmung des Begriffs an. Denn so möchte wohl nicht zu läugnen seyn dass, wenn Pantheismus weiter nichts, als die Lehre von der Immanenz der Dinge in Gott bezeichnete, jede Vernunftansicht in irgend einem Sinn zu dieser Lehre hingezogen werden muss. Aber eben der Sinn macht hier den Unterschied.» Nyss anförda ställe.

hetens nejder utgör alla företeelsers yttersta grund och princip. Ej heller är det någon annan idé [än denna], som för-
anleder människoanden, då han går till väga på en folklig
vishets sätt, att med fromt och troende sinnelag vörda Gud
såsom alltings skapare och styresman. Men vidare är icke
mindre visst, att denna samma idé är det upphof och den
källa, hvarur hos människoanden uppstår ej blott allt annat
förträffligt, utan särskildt också den ädla visdomskärlek, som
syftar ända till det eviga. Men framför allt är det tvenne
ting, som särskildt locka ett af sådan kärlek upptändt sinne.
Ty dess första ifriga spörsmål gäller, huruvida det absoluta,
som idén utpekar såsom ett i själfva anden inneboende, verk-
ligen finnes till; men vidare är dess åstundan att genomskåda,
hurudant detta själf är, och på hvad sätt det förhåller sig
till fenomenvärlden.

Bäggedera har under tidernas lopp esomoftast vållat män-
niskorna bryderi, det förra dock vida mindre, alldenstund
det mestadels förefallit som heligare att tro snarare än att
forska. Så mycket mer har den andra frågan sysselsatt alla
de mest ädelsinnade och har alstrat en sådan meningarnas
mångfald, att om antalet efterspörjes de förefalla rent af som
en oändlighet. Men då det ej tillhör den uppgift vi föresatt
oss att inlåta sig på mängden af dessa, torde vi få anse som
tillfyllestgörande att återföra dem till vissa hufvudpunkter,
I: 160 hvarigenom man kan skönja panteismens upprinnelse och
första betydelse.

Ty människoanden, i ständig lydnad för sin naturs lagar,
kan äfven vid sin undersökning om det genom idén gifna
absoluta gudomliga ej uraktlåta att efter sin kulturs olika nivå
tillägga det endera af de tre kvantitetskategorierna. Antingen
är nämligen nödvändigt att tänka detsamma under plurali-
tetskategorien, hvaraf uppstår polyteismen, eller under en-
hetskategorien, hvaraf monoteismen, eller slutligen under tota-
litetskategorien, hvaraf panteismen, som är vår undersöknings
föremål. Hvilket som till tiden varit först af dessa sätt att
i anden fatta det gudomliga, är svårt att säga och tillhör när-

mast människosläktets kulturhistoria. Men polyteismen, som uppkommit genom en påpasslig fantasi arbete och fintlighet, kan icke hålla stånd inför ökningen af reflexionens krafter, hvilket lätt inses af själfva sakens natur. Ty reflexionen fikar allestädes efter enhet samt förkastar och vrakar därför städse, så länge den mäktar, hvad det än må vara som umbär sådan, en längtan efter enhet, som också föranleder polyteismen t. o. m. på det lägre kulturstadium, där den blomstrar, att under namn af öde dyrka ett enda och evigt, som styr allt genom *en* nödvändighetens lag. Helt annorlunda förhåller sig däremot monoteismen, som häfdar enheten och på hvilken höjd af kultur som helst tyckes kunna göra sig gällande. I det hänseendet är visserligen ej heller tendensen en alldeles annan hos panteismen, som själf också är monoteism. Men den karaktär af totalitet, som [i panteismen] lägges till denna [senare, d. v. s. monoteismen], medför och har alltid medfört ej så litet svårigheter, eftersom däraf ej sällan föranledts den sorgliga beskyllningen så för fatalism som för ateism, från hvilken han [panteismen] ännu icke är och kanske aldrig skall blifva frikänd.

Panteism är sålunda, tagen i ordets första och vidaste bemärkelse, det tänkesätt eller sätt att filosofera, som fattar det absoluta gudomliga under totalitetens kategori, så att man fastställer att utom det och dess modifikationer öfver hufvud ingenting existerar. Denna filosofi lär alltså, att världens väsen ej är annat än Guds eget [väsen], och att hela detta universum och hvad som öfver hufvud är till innehålles så i den absoluta totalitetens djup, som är ett och oändligt, att världen består i och genom Gud och Gud uppenbarar sig i och genom världen: Gud vore nämligen den enda ursprungliga realiteten, och det funnes ingen realitet, som ej berodde af och deltog i den; »Gud vore», med ett ord, »alltings ej trans-eunta utan immanenta orsak», hvilket varit och kommer att vara hvarje uttrycklig panteisms första och utmärkande sats, under hvad gestalt den än först må ha visat sig. Betraktad I: 161 åtminstone i sådan generisk omfattning synes den emellertid

icke blott icke medge någon åtskillnad mellan lägre slag utan t. o. m. innebära icke så litet af förryckthet och gudlöshet. Men liksom vi annorstädes ofta finna, att en åsikt ej förblir alltjämt densamma, när dess särskilda beståndsdelar hvar för sig skärskådas närmare, och när hela saken presenteras summariskt för anden, skola vi äfven här vid noggrannare betraktelse se, ej blott att det finnes flere slag af denna filosofi, utan äfven att mellan dem råder så stor åtskillnad, att vi bekänna, hurusom först efter de noggrannaste undersökningar afgörande bör träffas om vissa sådana formers öfverensstämmelse eller strid med religionen.

Af den gifna definitionen på all panteism är lätt att inse, att det öfver hufvud är tre elementer, som konstituera den: Gud, världen och deras sammanhang, identiteten. Då dessa hvar för sig medge flera betydelser, måste ock nödvändigt flere slags panteism uppstå. Ty för att börja med världen, hvarunder vi förstå alla fenomeners sammanfattning, torde väl en hvar ur filosofiens historia ha sig ungefärligen bekant, att det finnes ett tvåfaldigt sätt, hvarpå dess natur blifvit på skilda tider och af skilda filosofer betraktad. Först och främst har man nämligen tillskrifvit densamma själf absolut natur och existens, hvilket sätt — — — — —

**SATSER OM TINGENS SAMMANHANG MED GUD ENLIGT
PANTEISMENS LÄRA**

FÖRETAL.

Så godt som hvarje form af filosofi har städse blifvit ut- 1: 162
satt för växlande omdömen men framför alla andra den under
panteismens eller pantosofiens namn så ryktbara, enligt hvars
lära Gud vore tingens immanenta, ej transeunta orsak. Den
har synts sina bedömare än helt och hållet upphäfva viljans
frihet, än ensam rädda denna, än vara till hinder för allt slags
religion, än åter som oskadlig t. o. m. för kristendomen.
Och underligt nog har det funnits sådana, som påstått den
vara en klippa, hvilken det mänskliga förnuftet till sist ound-
vikligt stöter på, när det ledes blott af sitt eget ljus; ända
därhän vore den en visserligen falsk och gudlös men dock
för människoanden genuin och karakteristisk lära. Liksom
detta alltjämt synts oss besynnerligt och föga antagligt, ha vi
ock ansett det i högsta grad påkalla undersökning, om så-
dant läres med rätta eller ej. Ty hvem ville häfda,¹ att det
sanna förnuftet, Guds ädlaste gåfva, vore en källa till gud-
lös och vanvettig klokskap? Och hvem kunde utfundera,
på hvad sätt omsider denne vanvettige ande skulle bringas
till erkännande af och insikt i en bättre visdom? — Vi åt-
minstone misstänka, att berörda mening grundar sig på något
misstag och, om detta lyckligen aflägsnas, från endera sidan
sjunker samman [i sig]. För att emellertid detta till sist skall
framgå ur säkra bevis, och för att vi öfver hufvud må arbeta
oss fram ur en sådan mängd af villsamma meningar, ha vi

¹ Enligt K.: Ty hvem kan uthärda etc. Öfvers:s anm.

ansett nödigt att å nyo undersöka och pröfva hela denna filosofiska riktning.

Men för att icke gå bakvändt och obilligt tillväga, när det gäller att riktigt lösa denna så besvärliga knut, bör först af allt spörjas, hvilken som är denna filosofis bästa eller dess principer fullständigast motsvarande form; ty som bekant har den framträdt i flere former. Så ha t. ex. Xenophanes, Platon, Spinoza, Leibniz, Schelling och många andra visserligen stämt öfverens i det allmänna, men till formerna [formen för den allmänna ståndpunktens genomförande] varit nära nog så olika som natt och dag. Då nu olikheten i [panteismens] former är så stor men hart när ingenting kan fastslås om den allmänna typens formel, är det särdeles lämpligt att välja ut någon viss form, som med rätta får representera pantosofien, och hvarifrån hvarje omdöme må taga sin utgångspunkt. Men denna [form] kan näppeligen vara någon annan än den som, utan att kränka den logiska sanningens lagar, rätt utvecklat sagda filosofis egendomliga principer. De öfriga [formerna], härrörande af mindre noggranna undersökningar, må visserligen kunna användas som vägvisare till den förras upptäckt men böra själfva alls icke upptagas till pröfning.

Ehuru väl för upptäckten af denna form en jämförelse mellan alla de bästa ligger närmast till hands, har likväl en sådan utväg synts oss mindre tilltalande, eftersom den knappast tillåter att vara kortfattad och ej heller nödvändigt leder fram till det eftersträfvade resultatet; möjligt är nämligen att till slut ingen af de jämförda [formerna] tillfredsställer. Men däremot har den andra vägen, på hvilken utvecklas det som i och för sig följer af pantosofiens principer, den fördelen, att bristen på sammanhang lättare skönjes och tillika en indirekt granskning vinnes af [panteismens] öfriga former. Denna senare [väg] alltså har tilltalat oss mest och genom att följa den nå vi fram till den form af panteism, på hvilken vi nu ge ett prof genom att framställa några satser om tingens sammanhang med Gud.

Men hvad angår sättet för vår uppgifts genomförande, ha vi enligt geometrisk metod förutskickat nödiga definitioner och sedan särhållit propositionerna stödjande dessa på korta bevis, genom hvilkas hjälp deras samband med principerna lättare skulle inses. Huruvida detta synes andra böra tagas för godt, är oss icke tillräckligt bekant; men vi ha ansett detta framställningssätt, brukadt på sin rätta plats, icke vara helt att rata. Det har sina olägenheter, såväl som fördelar dem man på annan väg fåfängt skulle eftersträfvat: det både gynnar bemödandet till koncentration, där ett rikhaltigt ämne bör sammanträngas inom knapphändigt utrymme, och bringar icke så litet nytta och hjälp för undersökningen af propositionernas säkra grund.

Då vi nu göra denna filosofis lära om tingens sammanhang med Gud till föremål för en offentlig disputation, bör man för öfrigt, hoppas vi, lätteligen inse, att vi icke ämna förfäktat annat än propositionernas riktiga härledning ur de antagna principerna.

Definitioner.

I: 164

1. *Väsen* [varande] är allt hvad anden kan förnimma.

Och alltså kommer äfven ett inbillnings-, resp. förnuftsväsen o. s. v. att vara ett väsen, men ett inbillningens, förnuftets o. s. v. Ty väsendets slag kännetecknas genom den tillfogade bestämningen. Men man bör lägga märke till att här menas äfven den oändlige och evige anden och ej allenast någon människas ändlige ande.

2. *Beskaffenhet* eller *bestämning* är allt hvad anden för öfrigt förnimmer om ett väsen [ett varande].

Åtminstone enligt ett gängse betraktelsesätt skiljes nämligen mellan själfva väsendet och dess beskaffenhet, så att frågan *huruvida det är* och frågan *hurudant det är* anses

som alldeles skilda. Om detta alltid sker med rätta eller ej, skola vi nedan se.

3. *Absolut* är den *beskaffenhet*, som förnimmes i väsendet för sig betraktadt och alltså öfver hufvud kan uppfattas äfven om ej flere väsenden på en gång uppfattas.

4. *Relativ* är den *beskaffenhet*, som ej kan förnimmas i väsendet utan att det hänföres till annat, och som alltså öfver hufvud icke kan uppfattas annat än under villkor af flere väsenden.

5. *Absolut* är det *väsen* hvars alla beskaffenheter äro absoluta.

6. *Relativt* är det *väsen* hvars beskaffenhet icke alla äro absoluta.

7. *Modus* eller *modifikation* af väsendet är väsendet [själf] med några vissa bestämningar.

8. *Substans* är det väsen, som i sig är så[dant], att det ej kan vara en blott beskaffenhet hos något annat.

Hvad absolut, resp. relativ substans, resp. modifikation af substans vill säga, inses af definitionerna 6, 7 och 8¹.

9. *Ande* är ett själfmedvetande eller sig själf förnimmande väsen.

Hvaraf likaledes är klart hvad absolut, resp. relativ ande, resp. en andens modifikation vill säga. Jfr definitionerna 6, 7 och 8¹.

10. *Vara* säges väsendet, för så vidt det uppfattas som evigt, men *existera*, för så vidt det uppfattas som tidsbestämt.

Man lägge alltså märke till att med evighet här icke förstås en oändlig varaktighet utan blott negation af tid.

¹ Noga sedt borde här äfven def. 5 ha åberopats. Öfvers:s anm.

INLEDNING.

Den filosofiska undersökningens föremål.

I: 165

I.

Hvarje undersökning rör sig i själfva verket om väsendets beskaffenheter. Ty om icke-väsendet [= det icke varande] kan öfver hufvud ingen undersökning föras; om väsendet [= det varande] åter vore orimligt att undersöka, huruvida det är; därför återstår blott att undersöka, hurudant det är som är, eller hvilka väsendets beskaffenheter äro.

Äfven filosofien sysslar således med väsendets bestämningar, men har det karakteristiska att hon sträfvar efter den absoluta sanningen allenast och fördenskull undersöker, icke huru tingen *synas* för oss, utan hurudana de i sig *äro*. Men då nu tiden, såsom filosofer emellan är känt, ingenting betyder utanför den ändlige anden, hvilken den har att tacka för sin uppkomst och sin betydelse, är det en särdeles billig fordran att vid utforskandet af tingens sanna natur från dessa må aflägsnas alla bestämningar, som icke kunna uppfattas annat än genom tiden, såsom uppkomst, undergång, förändring o. s. v. Ty när dessa [sistnämnda] ha sin grund i den ändlige anden, vore bakvändt att afhandla dem förr än man vid denne andes förklaring upptagit till undersökning såväl deras grund som det sätt, hvarpå de bestämma hans kunskap. I åttlydnad härför undersöker ej heller en panteismen hängifven filosof, huru det ena eller det andra uppstått, hvad orsak som drifvit Gud till tingens skapande, hvarför de skapats på detta och ej något annat vis, m. m. dylikt — orsak är nämligen blott ett fenomen, som till tiden nödvändigt går närmast före uppträdandet af något annat fenomen i ¹ människoanden, utanför hvilken den alltså ingenting betyder; ¹ utan han föresätter sig enbart att, med

¹ Rätteligen borde väl här i stället för semikolon stå ett nytt tankstreck. Öfvers:s anm.

I: 166

så apodiktisk kunskap som kan gifvas en dödlig, lära känna, hurudana Gud och tingen i sanning äro. Och för att kunna ernå detta, utgår han från det som i och för sig är säkrast af allt, nämligen att det öfver hufvud finnes någonting, hvari anden förnimmer olika beskaffenheter, och sträfvar vidare efter att framställa dessa beskaffenheter genomskinligt för anden, nämligen i den ordning hvari den ena föregår, resp. följer den andra såsom betingelse, resp. betingad. Han sysslar med utforskandet af väsendets modifikation och deras framställning i ordning, sådana de äro i sig; men han bekymrar sig alldeles icke om, i hvad tidsögonblick och ordning de framträdt för den ändlige anden, d. v. s. när och hur länge de existerat, ty detta öfverlåter han åt historikern, som för sin del gör anspråk på tingen så vidt de betraktas som tidsbestämda. Och han har detta [drag] gemensamt med matematikern, för hvilken med det oändliga rummet som gifvet också alla rummets modifikationer äro gifna, låt vara att de ännu icke skulle ha existerat i någon ändlig ande. Ty matematiken såsom icke tidsbestämd hvarken uppkommer eller förgås med matematikern, utan har snarast ingenting med honom gemensamt. Icke heller undersöker denne, hvilka rumsbestämningar hittills upptäckts eller hvilka orsaker som existerat till dem, ty redogörelsen härför tillhör historien; utan han undersöker, hvilka och hurudana rummets modifikationer äro, så långt de blott betraktas i sig och för sig. Men existera gör för matematikern figuren, d. v. s. den bestämmes genom en viss tid, då den förnimmes af honom, eller då den blir synlig för hans ändlige ande, som ju icke kan omfatta allting på en gång och därför griper det ena efter det andra, hvadan succession och tid nödvändigt existera. Helt visst fattar den oändlige anden icke blott några ting utan alla, så många de öfver hufvud äro, och fattar dem på *en* gång, förnimmer [dem alla] med samma klarhet och genomskinlighet och nödgas ej som den ändlige anden att så till sägandes släppa det ena, när han griper det andra; på det viset får han [den oändlige anden] icke se det ena till tiden förr eller senare än

det andra, men tidens och successionens begrepp är för honom intet, utom för så vidt han förnimmer ändliga andar, hvilkas bestämningar de äro. — I den gudomlige anden innehålles allt på evigt sätt, och i honom förgås intet som är, uppkommer intet som ej varit; och sådant som hvarje ting är i honom, sådant är det i sanning och i och för sig, ty i honom och genom honom är allt. — Och liksom den, som handlar af dygd, handlar på samma sätt som och identiskt med Gud, likaså vet äfven den, som vet sanningsenligt, på samma sätt som och identiskt med Gud — så långt nämligen som bådadera kan tillfalla en ändlig ande.

Fördenskull är enligt pantosofiens tänkesätt skillnaden mellan empirisk och spekulativ kunskap ungefär densamma som mellan sfärisk och teorisk astronomi, genom hvilkas exempel den må i korthet antydvas, alldenstund den icke lämpligen kan här utvecklas. Den sfäriska astronomien betraktar nämligen himlakropparna så, som de synas från jorden (för våra sinnen), men den teoriska astronomien så, som de skådas från solen (för förståndet eller vårt förnuft), d. v. s. sådana de i sanning äro. Den förra lär att himmel och stjärnor röra sig, den senare att blott jorden (och stjärnor af samma slag) vore i rörelse, *I: 167* den förra att stjärnorna genom sin rörelse medföra tidernas växling, den senare att jorden genom sin rörelse uträttar detsamma o. s. v. På ungefär samma sätt betraktar erfarenheten tingen sådana de synas i människoanden, men filosofien sådana de i sanning äro i den gudomlige anden. Den förra lär nämligen att tingen själfva uppstå, förändras, gå under, den senare att de, i och för sig oföränderliga, icke förändras annat än i den ändlige anden, den förra att de (såsom förnumna, förnimmelser) genom sina växlingar framkalla växlingen i anden (som utan dem vore oföränderlig), den senare att all förändring, rörelse o. s. v. vore till endast genom den ändlige anden o. s. v. Och liksom solen af sitt eget ljus njuter en evig dag men icke ser dag och natt annat än på en planet, växlande belyst af densamma, så råder också för Gud vetandets eviga ljus men icke tid och förändring, annat än för så

vidt han förnimmer den ändlige anden. I hans ljus se vi ljus och genom honom ensam tingens evighet. — Men detta förbigå vi nu, för att vi må hinna till framställningen af väsendets bestämningar, särskildt dem, genom hvilka tingens sammanhang med Gud förklaras. Men all undersökning om väsendet är tvåfaldig. Ty antingen undersökes, hurudant det är för så vidt det endast betraktas i och för sig, d. v. s. hvilka dess absoluta beskaffenheter äro; eller ock undersökes, hurudant det är för så vidt det betraktas hänfördt till och i sin förening med annat,¹ d. v. s. hurudana dess relativa beskaffenheter äro. Och eftersom det är följdriktigt att först undersöka hurudant något är i och genom sig, innan man undersöker hurudant något är genom annat, skall äfven här början äga rum med det förra.

KAP. I.

Det absoluta väsendet negative bestämdt.

II.

Det absoluta väsendet är icke i och för sig bestämdt af negativa beskaffenheter. Ty en sådan beskaffenhet fjärfar blott den motsatta oriktiga från något begrepp och kräfver, utom det objekt hvarom den utsäges, ett subjekt som till detsamma hänför oriktiga bestämningar. Den är alltså relativ (def. 4) och betyder ingenting, så vida den hänföres till det absoluta (def. 5).

Men dessa beskaffenheter äro endast negationer af det relativa väsendets relativa bestämningar; och af den anledningen framläggas de af filosofen, för att det absolutas begrepp må uppfattas obesmittadt af alla relationer och sålunda dess sanna idé må blifva tillgäng-

I: 168

¹ Jag läser här *alio* i st. f. *alia*, hvilket torde vara ett tryckfel, öfvergånget från originaltrycket till sammelupplagan. Öfvers:s anm.

lig. Men i detta hänseende äro de likväl synnerligen nyttiga och nödiga och böra öfver hufvud meddelas i så stort antal som till detta syfte är behöfligt; alla kan man nämligen ej uppräknas, ty de utgöra till antalet en oändlighet.

III.

Det absoluta väsendet kan ej vara något annat väsens bestämning; ty just detta »vara i något annat» kan ej uppfattas utom under villkor af flere väsenden och är alltså en relativ bestämning (def. 4), och om nu det absoluta väsendet bestämdes af den, skulle det förvandlas till relativt, hvilket är motsägende (def. 5).

Endera är således det absoluta väsendet något orimligt eller är det icke beskaffenhet eller bestämning hos ett annat, följaktligen icke heller ett blott begrepp hos människoanden, hvilket måhända åtskilliga torde förmena. Och på så vis är det ej heller att undra öfver, om så ofta i filosofiens historia den absoluta substansens (det oändliga, allra realaste väsendets) begrepp återkommer som just därigenom ägande anspråk på en viss realitet att det kan tänkas. Tydligtvis bekräftar och belyser sig detta begrepp själf, blott det af anden uppfattas klart och tydligt. — Men för att detta må bättre inses, skola vi nedan (kap. III: vii ¹) i en annan redogörelse återkomma dit.

IV.

Det absoluta väsendet är hvarken subjekt för något annat objekt ej heller objekt för något annat subjekt; bådadera kan nämligen ej tänkas utom under villkor af flere väsenden och är därför en relativ bestämning, sådan man icke kan tänka hos det absoluta väsendet (deff. 4 och 5).

Om sålunda det absoluta väsendet är subjekt, har det för visso endast sig själf till objekt, och tvärtom, om det är objekt, har det för visso endast sig själf till subjekt.

¹ Tryckfel i originalet för kap. III: xii. Öfvers:s anm.

Något som också de nyare filosoferna betecknat genom det ryktbara namnet absolut subjekt-objekt. Men dettas afhandlande hör icke hit, där det endast är fråga om negativa bestämningar. Men längre fram skall måhända afhandlingens gång fordra att frågan åter tages upp.

V.

Det absoluta väsendet är absolut enkelt eller absolut identitet,
d. v. s. ingenting mångfaldigt, inga delar kunna tänkas däri.
I: 169 Ty antal och så att säga flerhet af delar är en relativ beskaffenhet (def. 4) och kan således icke hänföras till det absoluta (def. 5).

1. Därför är ock detta väsen absolut odelbart och i själfva verket af blott *en* beskaffenhet.

I beaktande af detta sista förklarar filosofen, därest han omfattar panteismens riktning, att Guds absoluta natur eller väsen kan uppfattas af människoanden, fastän han å andra sidan medger, att endast den oändlige anden förmår omfatta och genomskåda sina oändliga [= tallösa?] ideer. Till dessa hufvudsakligen förvisar han¹ hvarje obegriplighet; ty att känna Gud och genom honom efter måttet af sina krafter begripa allt öfrigt fastslår han såsom det högsta goda och likaledes som en plikt framför andra.

För öfrigt innehåller den i tesen ponerade bestämningen ingenting positivt. Ty den absoluta identitetens positiva

¹ Enligt K.: Med afseende på dessa isynnerhet förkastar han etc. — Ett visst stöd torde vår tolkning finna ej blott i det närmast förut sagda, utan ock i ett uttalande, som återfinnes i Boströms professors-specimen. Sedan han där talat om uppgiften att undersöka och fastställa sammanhanget mellan *entia absoluta* (= ideerna) inom den oändlige anden, heter det nämligen (I: 287): »Men då vi upptaga denna fråga till behandling, innebär detta emellertid icke någon skyldighet å vår sida att tillika angifva, hvilka och hurudana dessa väsenden för öfrigt må vara; ty detta ligger icke blott fjärran från vår närvarande uppgift, utan är äfven för oss människor nästan alldeles obekant, all den stund vår kunskap öfvervägande rör sig inom vår relativa sfär.» Öfvers:s anm.

begrepp kan såsom i ord oförklarlig hvarken delgifvas eller mottagas genom undervisning, utan måste förnimmas genom en andens omedelbara känsla af sig själf.

VI.

Det absoluta är icke i rum och tid. Ty då dessa icke kunna tänkas utan en flerhet af delar, äro de relativa bestämningar (def. 4), som hänförra till det absoluta ingenting betyda (def. 5).

»Utan antal och så att säga flerhet af delar kunna de ej tänkas», ty hvarken är en enda punkt eller ett enda ögonblick rum och tid, ej heller äro rum och tid i sanning rum och tid, om de ej tänkas med oändliga [= otaliga?] delar. Och detta åtminstone är genom sig själf klart. Men hvad beträffar att de för oss äro betingelser och liksom tomma former för allt antal och all relativitet, så att de [= dessa?] icke ens i något begrepp om [ett eller annat] kännetecken kunna fattas¹ af anden, om de icke fingeras försatta utom hvarandra, d. v. s. i olika rumsdelar, det kan här icke utförligare afhandlas och visas. På annat sätt bevisad förekommer tesen hos Kant, en man, som man allra minst finge beskylla för panteism.

VII.

Det absoluta väsendet är absolute ett eller absolut totalitet. Ty om det funnes flere absoluta, skulle de skiljas åt genom olika beskaffenheter; men olika äro endast relativa beskaffenheter, af hvilka det absoluta väsendet icke bestämmes (def. 5). I: 170

1. Och alldenstund (enligt tesen) ingenting är absolute utom det absoluta väsendet, måste detta jämväl vara (i negativ mening) oändligt.

Tesen bevisas ock genom iakttagelsen att det absoluta hvarken bestämmes af tid eller rum, [som äro] be-

¹ Eller möjligen: så att inga kännetecken [bestämningar] kunna ens i något begrepp fattas etc. Öfvers:s anm.

tingelserna och formerna för allt antal. En flerhet af väsen kan nämligen icke tänkas, i händelse man aflägsnar dessa betingelser, något som bäst bevisas genom att försöka motsatsen.

För öfrigt följer ur tesen likaledes, att det absoluta är det allra realaste väsendet eller realitetens fullhet och detta i ordets noggrannaste bemärkelse. Jfr tes och korollarium. — Och skulle någon säga följdén häraf blifva den, att allting endast vore limitationer eller genom negation begränsade delar af det absoluta väsendet som ett, skall till äfventyrs pantosofen medge det, om tillika iakttages, att delningen måste tänkas om ett väsen som hvarken existerar till tid eller rum, [en iakttagelse som är nödvändig] för att icke det absoluta genom upphäfvande af dess enhet och identitet må förvandlas till ett relativt väsen. Andra må se till, hurudan denna delning är och med hvad rätt den kallas så. Han [pantosofen] åtminstone torde enligt sin filosofis tendens ha sagt tingen vara limitationer af det absoluta väsendet i ingen annan mening, än ideerna eller begreppen äro limitationer af anden. Vädjande till en hvars intellektuella åskådning lär han nämligen, att anden till sitt väsen är en absolut odelbar enhet, så att han aldrig kan vara fördelad mellan sina begrepp.

För öfrigt yrkar han en noggrann iakttagelse af skillnaden mellan absolut och relativ totalitet, i afsikt att undgå den förras förväxling med sammanfattningen af alla ting eller af alla de relativa väsendena, något som förbjudes af dess epitet: absolut.

KAP. 2.

Hvad det relativa väsendet är.

VIII.

Den absoluta beskaffenheten, realiter eller i det absoluta i och för sig, är ett och detsamma som själfva det absoluta väsendet, då ju däri ej kan tänkas något mångfaldigt och följ-

aktligen ingen motsättning eller åtskillnad (V), hvilket likväl vore möjligt, om dess beskaffenhet särskildes från detsamma.

Om den absoluta beskaffenheten gäller alltså: 1) att I: 171 den bör förnimmas genom sig [själf] (deff. 5 och 3, äfvensom tes III); 2) att den är positiv och en (II och VII); 3) att den ej kan vara beskaffenhet hos ett annat (III); och slutligen 4) att den blott i vår (ändliga, relativa) ande särskiljes från själfva det absoluta väsendet.

Tesen följer ur de föregående och ur sina egna begrepp. Ty för att det absoluta väsendet realiter skall vara skildt från sin beskaffenhet, måste det åtminstone ha den relativa bestämningen, att det är skildt från sin beskaffenhet, något som strider mot själfva begreppet absolut väsen (def. 5). — Då så är, kan man äfven få säga, att det absoluta väsendet är ett sådant väsen, som är ett och detsamma som sin beskaffenhet eller *i själfva verket* ej skildt från denna. När därför filosofen icke dess mindre begagnar den distinktionen, följer han den gängse meningen, som visserligen ej är riktigt sann men dock ej alltför skadlig för sanningen, då den ju, som vi nu sett, rättar sig själf. Större delen af människorna älskar nämligen att till det absoluta öfverföra hvad den upptäckt i det relativa, ty i detta lefver den sitt lif och tillskrifver det dessutom och företrädesvis sann realitet; och eftersom den här skiljer beskaffenheten från väsendet, anser den detsamma gälla äfven för den absoluta realiteten. Men den som noggrannare bemödar sig om sanningen, finner det ske med orätt och rättar hopens tal. Och om äfven han i början aldrig så mycket skiljer åt i ord hvad som i saken ej är åtskildt, påminner han likväl ifrigt, där han befarar misstag, att detta ej bör tagas noggrant utan enligt gängse språkbruk, och på detta vis tillägger han i själfva verket orden en annan betydelse. Vid hvad undervisning som helst torde ej heller vara otillåtet att utgå från en gifven mening låt vara oriktig, blott den sedan rättas och ej, ännu icke korrigerad, användes där hvarest den kan fördärfva det helas vissa mening. Den friheten

begagnar t. ex. astronomen, som äfven i sin vetenskaps teoriska del, hvarest stjärnornas *sanna* rörelse afhandlas, då och då säger solen gå upp, gå ned, fortskrida, när han mindre befarar att hans ord skulle vilseleda.

Men hur det är möjligt att i vår ande särskiljes hvad som realiter är ett och detsamma, skola vi nedan åtminstone i förbigående söka visa, enligt pantosofiens synpunkter. Som denna lär, särskiljer visserligen människan med rätta realt från idealt, men för Gud är denna motsättning intig; ty för honom är hvarje ting en hans andes idé och hvarje hans idé är ett ting eller real. Detta samma skulle gälla äfven för vår ande, om han vore det enda väsendet, så att han ingenting förnumme utom sig själf och sina modifikationer.

I: 172

IX.

Den relativa beskaffenheten är i och för sig rent af ingenting, om de väsenden upphäfväs, hvilkas ömsesidiga relation den betecknar. Detta är i och för sig klart af själfva dess definition.

1. Ett relativt väsen kan alltså ej vara eller förnimmas genom blott relativa beskaffenheter. Ty ur blotta icke-väsenden [icke-varanden] eller intigheter åstadkommes ingenting, såsom af sig själf är tydligt.

Tesen är inlysande ur sina egna begrepp, om de tänkas klart, liksom t. ex. ur definitionen på figur följer att triangeln, kvadraten o. s. v. är ingenting utan rummet.

X.

Hvarje relativt väsen, betraktadt ensamt för sig (absolute), är det absoluta väsendet. Ty då det icke kan vara bestämdt genom blott relativa beskaffenheter (IX: 1), måste nödvändigt en absolut beskaffenhet finnas hos detsamma, hvilken ensam återstår, när de relativa aflägsnats. Men den absoluta be-

skaffenheten är blott en (VII: 2¹) och [då] visserligen (enligt tes VIII) själfva det absoluta väsendet. Hvarmed är bevisadt hvad som skulle bevisas.

»Väsendet betraktas i och för sig», när undersökningen gäller, hurudant det är för sig under abstraktion från alla relativa bestämningar, eller hvad som i detsamma är absolut. Mot en sådan undersökning svarar tesen. Men den innehåller enligt den panteistiska åskådningen detsamma, som i teologien heter att alla skapade ting äro ingenting (positivt) genom sig, utan äro och bestå genom Gud och hans makt. För pantosofen är nämligen Guds makt själfva hans väsen. Huruvida denna sats är riktig eller ej, blir här icke föremål för vår undersökning; men det medgifvandet åtminstone måste göras, att det absoluta väsendet, till hvilket man kommer genom nämnda abstraktion, icke är något blott abstrakt begrepp, hvaråt, såsom många tro, genom ett misstag realitet tillerkännes. Det oändliga är nämligen icke något allmänt eller generellt logiskt begrepp; ty medan ett sådant är efter de individuella tingen, från hvilka det hämtas, är det förra till sin natur före de ändliga tingen och föregår dem såsom nödvändig betingelse. I vår ande åtminstone kvarstår efter de relativa bestämningarnas aflägsnande blott andens väsen, som emellertid så föga är ett blott abstrakt 1: 173 begrepp, att snarare utom detta ingenting finnes i anden, som kunde heta i sanning och i och för sig realt. På samma sätt kvarstår t. ex. i triangeln, om sidorna borttagas, det oändliga rummet, och dock innehåller det ej mindre realitet än figuren, som fastmer ingenting annat är än det oändliga rummet själf på något visst sätt bestämdt.

XI.

Hvarje relativt väsen är en modifikation af det enda absoluta väsendet. Ty då det finnes flere relativa väsenden, af hvilka ett hvart för sig betraktadt är absolut (X), men det likväl ej kan finnas flere absoluta väsenden (VII), måste nöd-

¹ Vål tryckfel för VIII: 2. Öfvers:s anm.

vändigvis hvarje relativt väsen vara just detta samma absoluta men icke såsom absolut utan såsom på något visst sätt bestämdt; hvilket var det som skulle bevisas.

1. Att det absoluta väsendet finnes, är alltså ej mindre visst, än att det finnes relativa väsenden, nämligen vi själfva och naturen.

2 Allt, som är, är i det absoluta väsendet, och utom detta kan i själfva verket ingenting vara eller tänkas. Betydelsen af detta korollarium se tes X noten.

3. Det relativa väsendet är en relativ totalitet, d. v. s. själfva den absoluta totaliteten, på något visst sätt bestämd (VII).

4. De relativa väsendena för sig betraktade (X noten) återvända till [= uppgå i] den absoluta identiteten och äro åtskilda blott genom sina relativa beskaffenheter.

5. Det absoluta väsendet är tingens absoluta orsak, men tingen äro sinsemellan i oändlighet alltjämt det ena det andras relativa orsak.

När med den förra förstås det hvarigenom väsendet *är*, för så vidt det betraktas som absolut, förstås med den senare det, hvarigenom det *är*, för så vidt det betraktas som relativt.

Men af hvad orsak det finnes otaliga modifikationer af väsendet, därom åtager sig icke pantosofien att ge någon upplysning mer än geometrien i fråga om orsaken till, exempelvis, att den tresidiga figurens vinklar sammantagna äro = två räta. Det är för dessa discipliner nog att ha visat, att undersökningsföremålet är på det eller det sättet, hvaraf följer, att det ej kan vara annorlunda — det är för dem nog att ha återgifvit grunden, hvarför ett dylikt sakförhållande vetes med nödvändighet; då de nämligen syssla med de eviga och absoluta tingen, äro de höjda öfver den region (erfarenhetens, historiens), där orsak och verkan ha någon betydelse. — Ingalunda oroas sålunda filosofien af dem, som vända det till ett klander för denna vetenskap, att hon icke förmår visa orsaken, hvarför ur det absoluta väsendet uppstått en oändlig

tingens mångfald, och hvarför icke antingen blott den rena och klara identiteten eller också snarare öfver hufvud ingenting är och förnimmes. Ty hon lär först och främst i fråga om det absoluta väsendet, att det öfver hufvud är, emedan vi själfva eljest ej kunna vara (XI: 1), och att det aldrig uppkommit, emedan det strider mot själfva dess begrepp (VI), och den, som frågar efter orsaken hvarför det är, kan sålunda ej få annat svar, än att det absoluta väsendet är emedan det är och aldrig börjat vara. Vidare lär hon också i fråga om väsendets modifikation, att äfven de äro, eftersom vi själfva och naturen äro (jfr XI: 1) och aldrig uppstått i den gudomlige anden, ty vore då frambragta antingen af det absoluta väsendet, som icke bestämmes af tid (VI), eller af sig själfva och skulle i så fall vara förr än de vore; ingendera medger hon. Hon fritager sålunda filosofien från krafvet att ange en orsak till tingens uppkomst ur det absoluta väsendet, och fordrar af henne ingenting annat än en undersökning, hurudant hvarje ting är, d. v. s. huru det absoluta väsendet uppenbarar sig som bestämdt i tinget (XI), eller hvad Gud tänker i och genom det, eller på hvad vis man nu vill i ord uttrycka detta samma. — Men hvad angår att väsendet med bevarad absolut identitet kan vara modifieradt på otaliga sätt, lär och fordrar hon, att en hvar städse kan inse det genom att uppmärksamt betrakta sin egen ande. Ty, som pantosofen lär, är anden i hvarje tidsögonblick på många vis och dock i denna den starkaste växling ständigt densamme och alltjämt i hvarje sitt begrepp hel och hållen, så att han aldrig är delad mellan dem. Blott det är karakteristiskt för honom att han för sin ändliga förnimmelseförmågas skull ej har mer än en viss mängd af begrepp klar, d. v. s. för sig närvarande, hvilket samma ej gäller om Gud, för hvilken såsom allvetande allt är lika klart och närvarande.

KAP. 3.

Det absoluta väsendet positive bestämdt.

XII.

Det absoluta väsendet är den absoluta substansen. Ty först och främst är det absoluta väsendet öfver hufvud, och
 I: 175 det ej mindre visst än att vi själfva äro (XI: 1); men vidare är det i sig, eftersom det både är och ej kan vara i ett annat (III); och slutligen är det absolut enligt själfva sitt begrepp. Men allt detta konstituerar den absoluta substansen (def. 8); hvadan [vore bevisadt hvad som skulle bevisas].

1. Hvarje substans är antingen absolut eller relativ; ty antingen är den bestämd blott af en absolut beskaffenhet eller på en gång af en absolut och af relativa [beskaffenheter] (jfr tes VIII: 2, IX: 1, def. 8).

2. Hvarje relativ substans är en modifikation af den absoluta substansen och följaktligen äfven en absolut inre enhet eller identitet med några vissa bestämningar (jfr def. 8, tes XI och 5).

Alldenstund nästan alla som lärt panteism ha tillskrifvit det absoluta väsendet substantialitet som positiv beskaffenhet, ha äfven vi ansett oss böra göra sammaledes, fastän vi högeligen frukta att det icke är så alldeles riktigt. Ty vare sig under densamma förstås varat såsom motsatt handlandet eller varat såsom motsatt icke-varat eller slutligen ett objektivt och af vår ande oberoende bestånd, är den likväl blott en relativ bestämning och hör i och för sig snarare till den mänskliga anden och hans kunskap än till det absoluta. Vi ha också ofvan (V, VIII: 2) sett, att det absoluta väsendets beskaffenhet i själfva verket är blott en, nämligen den som är själfva det absoluta väsendet (VIII) och som vi nedan skola framställa. Men vi tro, att när filosoferna bevisa det absoluta väsendets substantialitet, ha de haft ungefär samma upp-

gift som teologerna vid deras försök att med bevis ådaga-lägga Guds existens: de ha velat visa, att detta väsendes idé ej vore en blott subjektiv idé hos människoanden, utan vore sann och real. Ty fastän detta är så visst, att ingenting till sin natur kan vara förr eller vissare, förnimmer likväl människan såsom själf ett relativt väsen de relativa tingen med klarhet och tydlighet (till tiden) förr än det, hvarigenom de äro, det absoluta; fördenskull måste hon så att säga ledas med bevis därhän, hvarest hon tvingas att inse äfven detta. Sagda ändamål tillgodoses genom den i tesen innehållna bevisningen för det absoluta väsendets substantialitet: hvarför vi ock anse det riktigare att den framlägges, än att den skulle saknas. Jfr tes III noten.

XIII.

Om alla relativa bestämningar (i abstraktionen) aflägsnas från människoanden, kvarstår den gudomlige anden. Ty så vidt människoanden är subjekt för något annat objekt 1: 176 (vare sig inre eller yttre), är han ett relativt väsen (deff. 4 och 6); men om från honom alla relativa bestämningar aflägsnas, kvarstår ett subjekt, som själf är sitt eget objekt, eller ett väsen, hvari subjekt och objekt realiter äro absolute detsamma, d. v. s. kvarstår den absolute anden (jfr def. 9).

Själfförnimmelsen är nämligen en beskaffenhet, som kan tänkas utan att flere väsenden samtidigt tänkas, d. v. s. en absolut beskaffenhet. Men ett väsen, som endast är bestämdt genom en absolut beskaffenhet, är det absoluta väsendet.

Att för öfrigt den gudomlige anden icke är själfva människoanden utan blott dess liksom grundval och rot, inses så lätt, att ett påpekande icke ens förefaller nödigt. Människoanden är själfallet relativt, men ingenting relativt är absolut. Icke heller förnimmer människan någonsin Gud genom omedelbar åskådning utan blott genom en tankeakt, förmedels hvilken hon i sin egen ande vänder uppmärksamheten bort från alla relativa och ändliga be-

stämningar. Denna akt vore emellertid intig och skulle ej leda till något positivt, om icke människoanden vore en modifikation af eller idé hos den gudomlige anden, d. v. s. vore själfva denne ande med några vissa bestämningar, så att genom dessas aflägsnande tillträde stode öppet till den gudomlige anden. — Sådan är andens natur, att intet kan träda in i honom, som icke genom själfva denna natur är där anlagdt. Detta ha de fleste af den transcendentala idealismens anhängare mödat sig om att bevisa. De medfödda ideerna, åtminstone i gröfre mening, äro längesedan förkastade, och ej heller kan hädanefter någon annan mening återgifvas dem, än att de äro ideer eller begrepp, som nödvändigt framträda för anden, när han på något visst sätt betraktar sig själf.

XIV.

Det absoluta väsendet är det sig själf absolute förnimmande väsendet eller den absolute anden; hvilket omedelbart följer af föregående tes XIII jämförd med teserna X och VII. — Bevisas emellertid ock ur själfva definitionerna af begreppen. Då nämligen väsen är det som af anden förnimmes (def. 1), måste äfven det absoluta väsendet förnimmas af anden och då vara antingen denna ande själf eller något från honom skildt. Men det senare är omöjligt; det [absoluta väsendet] skulle nämligen [då] vara denne andes objekt, d. v. s. relativt (deff. 4 och 6), hvilket är en motsägelse (def. 5, tes IV), det är alltså det förra eller anden själf och då visserligen till sitt begrepp den absolute anden.

I: 177

1. Det absoluta väsendet är den absolut frie anden; utom denne finnes nämligen intet, som på något vis bestämmer den (VII). Och på så vis äro absolut själfmedvetande och absolut frihet i själfva verket detsamma och skiljas endast idealiter (i vår ande).

2. Den absoluta substansen är den absolute anden, och omvänt är den absolute anden den absoluta substansen, hvilka tvenne bestämningar likaledes äro realiter ett

och samma och identiskt härmed det absoluta väsendet (VIII, V: 1). Om grunden eller orsaken till distinktionen nedan.

3. Utom den absolute anden och dess modifikationer är ingenting (jfr tes VII och XI). Och därför förnimmer ej heller anden något utom sig själf vare sig som absolut eller som modifierad (VII).

Den det absoluta väsendets beskaffenhet, som framställt i tesen, är den högsta och i själfva verket ensam absolut, nej i sanning, fastmer (enligt tes VIII) själfva det absoluta väsendet, hvarifrån filosofen, fullföljande panteismens tankegång, söker härleda allt hvad han för öfrigt utsäger om detsamma och hvad han öfver hufvud säger vara, [nämligen härleda] genom tillägg af några vissa bestämningar.

Men det hittills sagda visar lätteligen, hur föga man enligt de principer vår tids störste filosof fastställt finge säga honom i sitt system utgå från något liflöst absolut, som endast genom en fortskridande konstruktion ernådde lif och beskaffenheter. Hvad en liflös ande vill säga, kan enligt vårt förmenande icke bättre inses, än huru det skulle sägas umbära lif, som är själfva lifvet samt allt lifs källa och ursprung. Men visserligen spörjes med rätta huruvida denne [filosof] gjort tillräckligt klart och inpräglad för sina läsare något som bör särskildt noggrant iakttagas, [nämligen] att i filosofien aldrig konstrueras det absoluta väsendet utan blott dess modifikationer, med hänsyn till hvilka en konstruktion eller beskaffenheternas framställning är *i och för sig* tänkbar ej mindre regressivt från lefvande till liflöst än progressivt från liflöst till lefvande, fastän [konstruktionen i] den förra [riktningen] svårligen förunnas människoanden. Den schellingska filosofiens allra nyaste form, där man påträffar en underlig distinktion mellan Gud såsom sin egen och universums princip och Gud för så vidt han härifrån arbetande sig fram genom relativa potenser eller skapelser är Gud (i egentlig och upphöjd mening), ger grundad anledning till misstanken, att dess upphofsman själf ej haft den san-

I: 178

ningen tillräckligt klar och sann [för sig]. Och här af har det troligen kommit sig, hvad som ingalunda var nödvändigt enligt de fastställda principerna, att gudsidéns fläckande genom relativitetens smitta förvandlat hans filosofi till ett slags fysik eller kosmogoni. Ty en gud, som griper sig an med tingens konstruerande och genom dem och deras potenser [själf] får förnuft och potenser, är icke helt och hållet genom och för sig och sin egen — är icke Gud utan snarare en världssjäl, som existerar och har sina beskaffenheter genom tingen och i och med tingen. Men detta strider alldeles mot Gud, d. v. s. den absolute anden, såsom uppenbarligen framgår både af hans negativa bestämningar, som vi fastställt i kap. 1, särskildt tes V, och af själfva andeus natur, som en hvar kan fatta genom att betrakta sin egen. — Anden är nämligen förnuftig, emedan han äger gudsbegreppet eller genom Gud fattar såväl sig [själf] som allt öfrigt, men icke emedan han fattar förnuftiga väsenden, och han bevarar städse denna värdighet, huru än hans begrepp (modifikation) äro potentierade, d. v. s. vare sig han fattar något lefvande eller liflöst, något förnuftigt eller förnuftslöst, om han blott icke förglömmar Gud och endast genom honom betraktar tingen. På samma vis är Gud icke blott förnuftig utan själfva förnuftet, alldenstund han är den absolute anden och som sådan betraktar tingen, men icke emedan han uppfattar mer eller mindre lefvande och förnuftiga väsenden. Ty dessa ha sitt förnuft genom honom, ej han sitt genom dem.

KAP. 4.

Tingens sammanhang med Gud.

XV.

Den absolute anden är Gud. Ty då han är allenast en enda (XIV, jfr kor. VII) och ej kan vara beskaffenhet hos något annat (III), följer att han antingen icke får [som predikat] tilläggas Gud eller också är Gud själf. Då förstnämnda alter-

nativ strider mot Guds begrepp, är det senare nödvändigt sant, och följaktligen är den absolute anden [Gud, hvilket var det som skulle bevisas].

Af filosofiens historia veta vi, att man mycket mer sällan (och på förnuftsgrunder kanske aldrig) varit i tvifvelsmål, om Gud till sitt väsen vore det absoluta väsendet, än om det absoluta väsendet vore Gud samt heligt och vist sörjde för tingen i universum. Detta åtminstone påträffa vi icke blott som problem utan rent af förnekadt, t. ex. i materialismens, den panteistiska nihilismens och den panteistiska realismens läror. Men den form af denna I: 179 filosofi [= af panteismen], som fastställer att det absoluta väsendet är oändlig och absolute fri ande och dess modifikationer eller ideer äro universums ting, torde under alla omständigheter förefalla långt drägligare. Hon lär, att Guds moraliska predikater, om hvilkas nästan hela den senaste striden stått (XIV), innehållas i det absoluta väsendets bestämning och blott äro uttryck för hans relationer till oss och öfriga ändliga väsenden. Med hvad framgång, därom må andra döma.

XVI.

Andens modifikation kallas *idé* eller *begrepp*, för så vidt den betraktas som en väsendets produkt, men *förnimmelse* eller *uppfattning*, för så vidt den betraktas som akt eller handling. Och fastän begrepp och idé i vidsträcktare bemärkelse brukas om hvarje andens modifikation, må likväl — till fromma för afhandlingens tydlighet — förstnämnda term hänföras till den relative, sistnämnda till den absolute anden; och på samma sätt må med termen förnimmelse betecknas en objektiv eller real,¹ men med termen uppfattning en subjektiv eller ideal modifikation.

¹ Man ser här att termen förnimmelse en gång för Boström betecknat en viss betydelsenys, som har någon analogi med användningen af »fornemmelse» hos danska, resp. norska filosofer och psykologer = sinnesfornimmelse, ett språkbruk, som också kan iakttagas i Sydsverige mer än uppåt landet. Öfers:s anm.

Ingen definitions sanning kan bli inlysande, om icke det definierade varit af anden förnummet och definitionen hänförs härtill. För utrönande således af om man med rätta finge kalla begrepp eller idé i vidsträcktare bemärkelse för en anders modifikation, d. v. s. anden själf på något visst sätt bestämd, måste detta [= begreppet eller idén] också klart förnimmas af anden, hvilket ej kan ske utan att man betraktar sin egen ande i själfva begrepps-bildningens akt. Men möjligheten här af *postulerar* pantosofen. Den som, säger han, saknar en sådan betraktelseförmåga, vare sig på grund af naturens bristande välvilja eller emedan kultur och öfning tryta, skall icke godkänna nämnda definition mer än den blinde en beskrifning af ljuset; och den skall förefalla honom som en mycket sannare läromästare, som talar hans falska inbillning till behag och säger begreppet vara en bild i anden afmålade genom tingens intryck. Då ingenting orimligare kan tänkas än denna »bild», hör på dess vederläggning allra minst något arbete slösas. — Men öfriga [människor] skola utan svårighet omedelbart inse, att man däri [i begreppet eller idén] har en modus af känslan af sig [själf] eller en viss modus, hvarigenom anden förnimmer, d. v. s. är själfmedvetande eller ande, så att till dess konstituerande nödvändigt fordras först och främst anden själf eller själfmedvetandet men vidare någon viss dess bestämning; hvar af definitionens sanning genast inses. Ty hvarken kan den där bestämningen ensam utgöra idén eller begreppet, eftersom den är blott negation, hvarigenom ingenting förnimmes eller uppfattas, som däremot alltid sker genom begreppet; ej heller förnimmer anden såsom själfmedvetande väsen och för öfrigt ingenting något annat än sig själf och sina modifikationer, intet är nämligen utom eller jämte anden, den absoluta eller den modifierade (jfr XIV: 3). De, som fått i sitt hufvud att något annat än begrepp kunde vara eller produceras genom anden, må se till hur de filosofera; medels bevis åtminstone kan man icke förhandla med dem. Men dem särskildt, som en häremot motsatt mening tyckes sannolik, utan att det förefaller möjligt, att af anden kunde härledas eller genom anden

I: 180

vara sådana ting, som möta våra sinnen, organiska, oorganiska, växter, djur o. s. v., [dem] bör man söka tillfredsställa. — Men hur han [pantosofen] söker åstadkomma detta, därpå skola vi i nästa kapitel ge en kon-
turteckning som prof.

XVII.

Alla relativa substanser — som hädanefter också må kunna benämnas ting — äro den absolute andens ideer, och omvändt äro alla den absolute andens ideer ting eller relativa substanser. Hvarje ting är nämligen en modifikation af det absoluta väsendet, d. v. s. af den absoluta substansen (XII: 2, X) eller den absolute anden (XIV), och sålunda äfven en dess idé (XVI). Men omvändt är idé en modifikation af den absolute anden (XVI) eller den absoluta substansen (XII: 2) och därmed ett ting eller en relativ substans. Men utom substansen och dess modi är intet (XIV: 2 och 3); hvadan alltså alla relativa substanser o. s. v.

1. Allt efter som det behagas, kan man därför betrakta tingen, för så vidt de hänföras till Gud, än såsom ideer eller ideala (det som den gudomlige anden uppfattar), än såsom ting eller reala (det som ensamt är förutom Gud). För Gud är nämligen hela denna motsättning intig, så vida han ej jämför tingen sinsemellan; ty för honom är ett förståndigt väsen ej mindre än den blinda naturen en evig idé hos hans ande, fastän han uppfattar båda på olika vis. Så äro äfven i människoanden både begreppet om något lefvande och begreppet om något liflöst begrepp och i det hänseendet detsamma, fastän de vid inbördes jämförelse äro hvarandra motsatta som lefvande och icke-lefvande.

2. Men för så vidt den relative anden [just] som sina motsätter begreppen eller sina modifikationer mot öfriga ting, äro de ideala (i relativ mening). Ty tingen, hvilka han icke betraktar som sina utan som den gudomlige andens modifikationer (skapelser), vill han till den grad

gärna tillskrifva realitet κατ' ἐξοχήν, att han icke ens tvekar att kalla sina egna modifikationer för intigheter, därest han ej fått någon filosofisk upplysning. Emellertid, om anden i och för sig är, lika väl som exempelvis materien, hvarför skulle då ej också bådas modi vara med lika egenlighet, fastän af olika slag när de jämföras sinsemellan?

3. Uppfatta och förnimma¹ (XVI) äro för Gud ett och detsamma, så att båda orden kunna begagnas om honom, låt vara att det förra synes lämpligare, då [ju] Guds förhållande till tingens helhet är ungefär detsamma som människoandens till sammanfattningen af sina begrepp.

4. Men om identiteten i den gudomlige anden af uppfattning och förnimmelse¹ borde betecknas med ett enda ord, skulle pantosofen måhända icke försmå ordet skapelse, så att han skulle säga den skapa, som, då han [nu] uteslutande är ande, också förnimmer¹ hvad han tänker eller uppfattar, och därför har det [tänkta eller förnumna] som Realt, så att härförutom ingenting annat Realt relativt finnes. Hvilket naturligtvis träffar in på Gud, då utom honom och hans modifikationer eller ideer, enligt pantosofens lära, ingenting är (XIV: 3). — Att för öfrigt all tidsbestämning då måste aflägnas från ordet, är klart enligt tes VI och XI noten.

5. Tingens helhet eller universum är sammanfattningen af alla den absoluta substansens modifikationer eller af alla den gudomlige andens ideer sådana de äro i denne ande. Men den del här af, som uppenbarar sig för människoanden, må heta värld till skillnad från universum.

6. Alla universums ting fordra städse i oändlighet hvarandra som korrelata eller ömsesidiga betingelser (XI: 5), och den gudomlige anden är den absoluta enhet, i hvilken de alla innehållas (jfr tes XVII och XI: 2).

7. Alla universums ting (i den gudomlige, oändlige anden) äro eviga eller bestämmas icke af tiden. Ty då de

¹ Jfr ofvan sid. 47 med not. Öfvers:s anm.

stadsé i oändlighet fordra hvarandra inbördes (XVIII: 6)¹, följer att med en som gifven äro de alla gifna och då visserligen i den gudomlige anden, i hvilken de alla innehållas.

8. Följaktligen äro rörelse och förändring och uppkomst och undergång bestämningar, af hvilka tingen ej förutan de ändliga andarna bestämmas. Och detta följer åtminstone negativt ur det föregående, fastän grunden hvarför [eller: sättet hvarpå] det sker och sålunda saken själf kan positivt bevisas först i den del af denna [pantosofiska] I: 182 filosofi, som framställer de ändliga andarnes natur. I nästa kapitel skola vi i förbigående beröra den.

9. Och på så vis förnimmer Gud tingens rörelse, förändring o. s. v. endast medelbart, för så vidt han har en idé om den ändlige anden (likgiltigt af hvad slag: förnuftslös eller förnuftig). Ty detta sätt att betrakta tingen under succession[ens form] och hvad däraf följer äro en sådan andes bestämningar och höra till dess konstituerande som ändlig. Men så vidt Gud uppfattar tingen som sina ideer, äro de för honom eviga.

10. Men häraf följer att när vi säga Gud handla, man med detta »handla» icke får förstå rörelse i rummet eller förändring i tiden eller öfvergång från ett tillstånd till ett annat, utan ett sådant handlande som är absolute indifferent gent emot rörelse och hvila och icke åstadkommer någon förändring i honom. Af detta slag är förnimmandet eller uppfattandet, då det ej griper det ena efter det andra utan städse åskådar samma objekter, [ett förnimmande eller uppfattande] sådant som i ett eller annat fall träffar in på människoanden, så t. ex. i den rena själfförnimmelsen (själfmedvetandet, sedan de relativa bestämningarna genom abstraktion aflägsnats), i förnimmelsen af det tomma rummet o. s. v.

11. Spörjes det på hvad sätt Gud handlar vid tingens skapande och hurudant hans förhållande är gent emot

¹ Tryckfel för XVII: 6. Öfvers:s anm.

dem, måste svaret hämtas från människoandens analogi, särskildt för så vidt denne ande verkar i gestaltande af den fria diktande fantasiens begrepp. Men likväl gäller denna analogi blott delvis; ty, som vi gång efter annan antyd, äro Guds ideer alla eviga, under det tvärtom människans skapelser (fantasiens ideer och begrepp) bestämmas af tiden.

Och det torde räcka att här ha fastställt detta i allmänhet om tingens sammanhang med Gud enligt panteismens principer: ty det öfriga myckna, som bör sägas för att hela denna tankeriktning skall bli klart fattlig, nödgas vi här förbigå enligt de snäfvå gränserna för vårt arbete. Större delen däraf hör till den tingens konstruktion eller utveckling, hvarpå vårt nästa kapitel skall i konturteckning åtminstone ge ett prof, men som vi icke nu kunna längre fullfölja i vår framställning.

AKADEMISK AFHANDLING TILL BELYSNING
AF DEN TREFALDIGA AMFIBOLI SOM INOM MORALFILOSOFIEN
ÄR ATT IAKTTAGA VID DEN PRAKTISKA
LAGSTIFTNINGENS BEGREPP

Att i den praktiska lagstiftningens begrepp innebor en I: 183
icke ringa tvetydighet, framgår, utom af annat, äfven af det
klander, hvarmed man angripit sedeläran i den ädla form,
hvari den lärdes af den kritiska filosofiens grundläggare.
Dennes granskare ha nämligen bland annat klandrat, att hans
högsta etiska lag, själf tom, i lika mån tilläte hvad innehåll
som helst att underordnas den, och att han till högste lag-
stiftare upphöjt människoanden, [ehuru] en ändlig och rela-
tiv förmåga, hvadan lagen förlorade i auktoritet, lifvet i trygg-
het och religionen i värdighet. Dessutom hafva några med
rätta ansett, att hans så ifrigt häfdade åtskillnad mellan abso-
lut och relativ eller teknisk praxis, låt vara i sig sann, dock
snarare vore postulerad än förklarad; en blott formell aktivi-
tet kunde nämligen ej själf vara utan relativitet, då allenast
ett relativt innehåll underlades den. Om nu allt detta, som
ingen längre betviflar, med skäl och goda grunder lägges
honom till last, framgår enligt vårt förmenande nogsamt att
ordet praktisk lagstiftning ej kan hafva blott *en* betydelse.
Ty om en formell lags begrepp är mindre tillfredsställande
för lifvet, fordras sannerligen en annan och reell, och om
dess grundande i ett relativt ej skänker nog auktoritet, blir
tydligen nödvändigt att grunda den i ett högre och absolut;
ej heller kan betviflas att, då på annat villkor livets värdig-
het icke blir bestående, äfven skillnaden mellan absolut
och teknisk praxis bör på riktigt vis häfdas.

Då sålunda den praktiska lagstiftningens begrepp labo-
rerar med sagda amfibolier, hvilkas beaktande inom moral-
filosofien ej kan vara annat än i högsta grad nödvändigt, och

då en framställning af grunden till dessa [amfibolier] hvarken synes oförenlig med vår studieplan ej heller i sig särdeles svår, anse vi oss ha påträffat ett ämne, genom hvars behandling vi kunde pröfva våra krafter. Vi tro oss ha funnit, att härvidlag icke allt blifvit af filosoferna på ett och samma vis förklaradt, hvadan det må vara tillåtet att framlägga äfven vår åsikt till debatt. Skulle den än mindre vinna deras bifall, hvilkas omdöme vi vörda, skall det dock glädja oss både att skörda öfningens frukt och att lärda ett bättre komma sanningen närmare, hvilket vi framför allt eftersträfvat.

[I] Den första amfibolien således möter i begreppet lag, bland hvars många och växlande betydelser framför allt tvenne böra noggrant särskiljas inom moralfilosofien. Ty då man med lag öfver hufvud brukar förstå det sätt, hvarpå någon viss kraft i tiden utvecklar sin aktivitets momenter, d. v. s. själfva formen för denna aktivitet, för sig betraktad, och då man kan fatta denna form icke blott som abstrakt och allmän utan äfven som konkret och individuell, förefinnas enligt detta tvenne lagbegrepp, som för visso till uppkomst och logisk form skilja sig icke så litet. Men de äro i sanning ej mindre olika äfven till sättet för sin användning inom det lefvande lifvet, hvarför de framför allt i moralfilosofien böra hållas isär, särskildt då man icke kan undgå att vid den åtskillnadens upphäfvande nämnda disciplin endera upphör att vara till och förintas eller åtminstone utmynnar i tom formalism. Men eftersom detta kommer att afhandlas vid annat tillfälle, skola vi här blott försöka att i korthet känneteckna de båda lagbegreppen.

[1] Det] första af dessa är sålunda det [lagbegrepp], som uppstår i anden vid lefvande och omedelbar betraktelse af en handlande kraft, och som ehuru urskildt ifrån [denna] sin kraft likväl icke för öfrigt på något vis [om]gestaltats genom tänkandet. Då detta lagbegrepp tillhör det omedelbara förnimmandet eller är intuitivt, måste det nödvändigtvis ha samma formella kännetecken som alla intuitiva begrepp, och fördenskull ämna vi ej ödsla arbete på deras uppräknings.

Hvad åter angår innehållet, skiljer sig detta [lagbegrepp] företrädesvis däri från det andra [lagbegreppet], att det ej betecknar blotta likheten eller enheten af handlingar med upphäfd åtskillnad [= med bortseende från åtskillnaden], utan innehåller mångfalden så förenad med enheten, att de ej kunna skiljas åt annat än i anden och tänkandet. Detta är tydligtvis den form, hvarunder hvarje kraft existerar i verkligheten: den är till sitt väsen en och kännetecknar denna enhet genom en viss handlingarnas likhet, men förenar alltjämt denna likhet med en oändligt varierande mångfald. Ty då hvarje kraft konstitueras af Gud och i dennes ande utgör en evig idé, som, förnummen af en ändlig ande, dess [= idéns] egen eller någon annans, blir tidsbestämd, måste i hvarje tidsmoment också falla ett moment af dess aktivitet. Detta [aktivitetsmoment] I: 185 kommer både att hafva något med öfriga gemensamt, enär det eljes ej skulle tillhöra samma idé, och något egendomligt samt från dessa skildt, enär det eljes ej skulle urskiljas såsom ett enskildt. Än mer, då allt verkligt är fullkomligt bestämdt, kommer det rent af att ha otaliga relativa kvaliteter, genom hvilka det kan skiljas från ett annat hvilket som helst. Men då nu tiden är i oändlighet delbar och i naturen ej finnes någon hiatus, följer häraf, att de momenter eller handlingar, genom hvilka idén under bevarad enhet yttrar sig i sitt existerande, utgöra en oändlighet till antal och mångfaldighet. På detta vis äro alltså enhet och mångfaldighet, som i anden stundom fattas hvar för sig, i tingen själfva alltid förenade. Men hvad vi i detta afseende sagt om kraften, gäller också om lagen betraktad intuitivt i henne; lagen, så vidt dess uppkomst är sådan, betecknar endast den reala formen för kraftens aktivitet.

Frågas så efter detta lagbegrepps användning, framgår af det redan sagda, att endast ur lagen i den bemärkelsen kan en kraft handla och, om den är besjälad, föra ett sant och sammanhängande lif. Om, som tydligt är, i hela verkligheten ej finnes någon abstrakt och på mångfald blottad kraft, hvad kraft skulle då kunna handla eller lefva ensamt

ur en abstrakt och på mångfald blottad lag? Om människan åtminstone äro alla ense att hon bäst ledes genom sitt samvete, och de insiktsfullare fatta denna förmåga som härskare, förståndet som tjänsteman och sinnena som tjänare. Men den lag, som samvetet uttalar, är ej formell utan intuitiv och reell och i den största konstans dock af oändligt skiftande beskaffenhet. I högsta och egentlig mening är nämligen samvetet en omedelbar förnimmelse, genom hvilken människan förnimmer sin eviga natur, d. v. s. sin idé eller sanna form, hvarmed hon uppfattas i den gudomlige anden. Men denna form, som är människans lag, är, om hon i tiden uppenbarar den och ej någon annan, en absolut syntes af enhet och mångfald ej mindre än den som möter sinnena. Och med nödvändighet åtminstone uppenbarar den sig ej i tiden; ty människan kan såväl skänka sin sanna idé existens som försumma detta, kan antingen lefva ett lif som är sant och midt i tiden evigt eller ett som är relativt, falskt, fåfängligt. Men fastän ingen vettig torde bestrida detta, lefver likväl människan, hvilketdera lifvet hon lefver, icke ur den blotta formella lagen. Denna är visserligen nyttig till att göra den andra [den reella lagen] klarare för anden, men är för sig otillräcklig för lifvet, som, då det måste läggas isär i tiden, innerligt förenar en

1:186 oändlig mångfald med enheten. För detta lif är, liksom hos de förnuftslösa lefvande varelserna instinkten, hos den sant mänskliga människan blott medvetandet om hennes idé lämpadt. Detta ensamt lär, hvad som är att göra i hvarje särskildt tidsmoment, och hur man bör handla under lifvet som helhet. Detta ensamt bestämmer på en gång den mänskliga handlingens form och innehåll, kvantitet och kvalitet, ordning och varaktighet. Med ett ord: ur detta ensamt är det, som det mänskliga livets drama kan rätt spelas till sitt slut så i det hela som i dess delar.

Men för öfrigt, då den reella lagens begrepp är sådant, synes man knappast behöfva påpeka, att det icke kan sammanfattas och uttömmas genom någon ordformel. Man kan visa, af hvad kraft det konstitueras, hvart man bör rikta sin

ande för att påträffa det, men att syfta härutöfver är alldeles fåfängt, eftersom dess omfattning är rent af oändlig. Här ha fördenskull också alla gjort halt, som inom den praktiska filosofien ej velat ha ett blott formellt lagbegrepp framställt. Det platonska τέλος ἐστὶ ὁμοίωσις θεοῦ κατὰ τὸ δυνατόν¹ och andra liknande (Theätet p. 176, Timäus p. 47 c o. s. v.) går åtminstone icke längre; och stor är icke afvikelsen från honom hos alla tiders förnämligare filosofer.

Till sitt andra och mycket oftare förekommande begrepp [2] är lagen det handlingssätt, som någon kraft i alla sina enskilda handlingar fasthåller och upprepar i samma beskaffenhet, eller hvarmed den utvecklar alla sin aktivitets momenter liksom enligt en gemensam regel. I denna betydelse innehåller den visserligen blott likheten eller enheten mellan momenterna i någon viss lag efter ordets förra betydelse, under tillbakasettande af deras skiljaktighet, och den är alltså blott ett abstrakt begrepp, som reflexionen bildar sig för sitt behof. Den reella lagen omfattar nämligen, som vi redan flere gånger framhållit, icke blott enheten utan ock en oändlig växlande mångfald af momenter; när [den ändlige] anden betraktar flere eller färre af dessa, fattar han deras lika kännetecken och når på det viset ett allmänt begrepp af det sätt, hvarpå kraften handlat i dessa momenter. Och denna andens funktion upprepar han icke blott i de enskilda momenten, hvarigenom han får flere lagar, utan fullföljer den äfven i lagarna själfva, tills han nått fram till en viss högsta lag, som den handlande kraften i lika mån iakttagar i hvarje sin handling. På denna väg alltså uppstår mestadels den formella lagens begrepp för anden, dock icke ensamt på den vägen; det ges nämligen också en annan väg, konstruktionens, på hvilken spekulationen eller filosofien i egentlig mening skrider framåt. Den förra leder nämligen icke till säkrare sanning, än som I: 187 påträffas i sinnena, hvarifrån den börjar, d. v. s. till en rela-

¹ Försvenskadt: målet är likhet med Gud så långt möjligt. Öfvers:s anm.

tiv, ytlig och således äfven i sin största fulländning mer eller mindre falsk [sanning]. Men den evige människoanden kan icke vara helt tillfreds härmed och bemödar sig därför att vinna en säkrare kunskap ur idén eller den gudomlige anden, alltings högsta genom förnuftet förnumna princip. Häraf uppstår alltså filosofien, som icke vandrar abstraktionens utan konstruktionens väg och söker göra idén möjligast klar för [människo]anden. Men tydligen är icke heller den lag, till hvilken denna senare [väg] leder, annat än en allmän och formell, om ock utan fråga af säkrare sanning. Ty vare sig människoanden vänder sig till den absoluta eller den relativa och existerande naturen, förmår han icke omfattande uttömma någondera. Må han göra sin kunskap allt mer och mer bestämd, må han städse alltmer rikta sig ur ideens omätliga rikedomar, han kan dock aldrig i sig öfverföra dess oändliga öfverflöd af bestämningar; af en ändlig förmåga fattas nämligen icke det oändliga.

När alltså det andra lagbegreppet är sådant, kan det uppenbarligen såsom formellt ej ha uppstått utan det förra reella. Och för visso kan det ej heller utan dess hjälp lämpas efter lifvet; har det gjort detta [förra reella lagbegrepp] genomskinligt för anden, är i själfva verket hela dess uppgift fylld. Ty lif är en själfmedvetande krafts uppenbarelse af sina momenter och fördenskull en reell och mångfaldig enhet, men den formella lagen är en abstrakt, tom och kraftlös enhet ur hvilken ensam ingen mångfald frampressas. Den återger en form, som är så mycket tommare, ju mer den kan fatta, men som icke själf ordnar det som kastas i densamma. Den kan icke säga, hvad för handling utfyller hvarje tidsdel, hvilket emellertid är lika nödvändigt att veta, som hurudana handlingarna öfver hufvud böra vara. Men fastän ur den ensam icke ett sant och sammanhängande lif kan föras, är den icke fördenskull mindre nödvändig till vårt, människornas, förvaltande af lifvet. Detta gäller visserligen framför allt om sedelagarna, som ovillkorligen böra utformas och framställas såväl för deras skull, hvilka ej ännu beslutit att lefva efter idén, som

för deras, hvilka sträfva att utföra ett dylikt redan fattadt beslut. Ty då människans ändlige ande icke kan hafva sin eviga idéns oändliga [= otaliga?] momenter på en gång klara, d. v. s. närvarande, skulle han sannerligen icke mäktat utsträcka sin förnimmelsekraft till mycket, om han saknade förmågan af allmänna begrepp, genom hvilka han i begreppets enhet öfverskådar mer under bortseende från en otalig mångfald. Men *I: 188* tack vare sådana begrepp tänker han icke blott det närvarande tydligare, utan han blickar äfven tillbaka på och återkallar det förgångna och förutser ur en allmän lag det kommande; och på detta vis bevarar han den omedelbara förnimmelsens förgängliga och flyktiga känsla sålunda, att ett sammanhängande lif existerar i tiden. Om vi nu öfverväga, att det förflutna och det tillkommande ej äro intet, såsom man vanligen menar, utan så förbundna med det närvarande, att de endast ömsesidigt genom hvarandra kunna vara [till], är lätt att fatta, af hvilken vikt för det lefvande lifvet allmänna handlingslagar äro. Ty de, som ännu icke bestämt sig för ett sedligt lif, kunna med deras hjälp lättare och oftare jämföra ett ondt lifs helhet med den heliga lagens, ja tvingas därtill; och då utom samvetets omedelbara insikt förståndets klara och tydliga bevisning möter dem, röres [den ändlige] anden eftertryckligare genom lagen, än om han blott märkte den närvarande handlingens förvändhet. Men för dem, som redan sträfva efter sann dygd, äro de nyttiga ej blott till anställande af en granskning öfver hela det redan tillryggalagda lifvet, så att det blir klart, hur nära man kommit idén, utan äfven till sådan rådgifning för det framtida livvets anläggning, att det på bästa vis kan enligt förnuftet närmas till denna [d. v. s. idén]. Och häraf följer äfven, att de med större ifver göras till föremål för undersökning inom moralfilosofien, af hvilken ingen del är för lifvet mer lämpad än en ur förnuftet företagen uppräknings och inordnings af sådana lagar under en enda högsta och universell, och som är desto fullkomligare, ju närmare man vid sådan anordning kommit till idéns eller den reella lagens mångfald och fullhet.

[II] Men liksom lagstiftningens begrepp är dubbeltydigt i denna del, föreligger en annan amfiboli i dess andra del eller i stiftandets begrepp, som icke heller förstås blott på ett sätt. Med detta ord betecknas lagens konstituerande, som, enligt hvad af det föregående inses, måste tillskrifvas en handlande krafts natur, om nämligen denna [kraft] är ursprunglig, eljes åter den princip, af hvilken hon jämte sin lag konstitueras. Ty, som redan antydts, kan ingen kraft någonsin konstitueras utan att på samma gång konstitueras dess lag eller reella form, hvilken ju aldrig i realitet är skild från sitt innehåll. Men alla krafter härröra från en enda högsta och absolut, som utvecklande sin aktivitet konstituerar dem, och som så omfattar hela allheten af dem, att de hänförda till henne befinnas vara ingenting annat än denna enda aktivitets momenter. Ty ingenting mångfaldigt, ingenting relativt kan öfver
 I: 189 hufvud vara utom i det absoluta och genom det absoluta, som till sin natur är ett enda; men alla de andra [krafterna] såsom till antalet en flerhet äro ock [därför] till sin natur relativa; ty talet är all relativitets gemensamma schema. Alltså, hvarhelst flere krafter skönjas, där finnes en enhet af dem, och där upptäcker hvarje mer klarsynt [undersökare], att de ej äro annat än dennas momenter. Så äro t. ex. hos människan kropp och ande alldeles olika sinsemellan, och likväl utgöra de ingalunda något undantag från regeln; ty hvarken som skilda eller förenade utgöra de människan, utan människan existerar, emedan de konstituera ett enda väsen; och hvad betecknar detta, om icke att det är en och samma kraft i båda, låt vara bestämd på ett vis i den ena och på ett annat i den andra? Ty om icke [så är], på hvad grund kan människan utgöra ett enda väsen? Då nu likaledes hela verkligheten sammanhålles af denna allmänna lag, måste alltså nödvändigt en enda enhet omfatta alla enheter, en enda kraft konstituera alla krafter. Men denna kraft, denna enhet är ingenting annat än själfva gudomsmakten, som det religiösa förnuftet erkänner, då det vördar Gud som alltings upphof och ändamål, och som det teoretiska förnuftet postulerar, för att

dess kunskap ej må sakna sanning och princip, och som äfven det praktiska förnuftet postulerar, för att icke lifvets sedliga lag må med auktoritet tillika umbära trygghet. Om nu alla krafter konstitueras af Gud såsom högsta och absolut princip, är han i själfva verket också ensam upphofsman och stiftare för alla naturens och intelligensens lagar; hänfördt till honom bör alltså ordet lagstiftning gälla i sin egentligaste och absoluta bemärkelse. Han ensam är i primär och universell mening skapare och likaså i samma mening lagstiftare. Och sådan är följaktligen detta begrepps första betydelse, [1] som vi för korthetens skull vilja kalla den absoluta [lagstiftningen].

Men denna [betydelse] är likväl ej den enda, utan det finnes ock en annan, relativ, som är att härleda ur tingens ömsesidiga förhållande till hvarandra, och för hvars kännetecknande synes behöfligt att utifrån den teoretiska filosofiens principer erinra om några dess satser. Vi ha ju ofvan sagt, att de relativa krafterna till antalet utgöra en oändlighet, och att de konstitueras af den absoluta kraften och innehållas i den liksom i sin högsta och gemensamma enhet. Härtill lägga vi nu, att de dessutom äro på olika sätt gestaltade och i sin tur underordnade hvarandra, d. v. s. att flere af dem äro momenter i någon högre, hvilken såsom enhet och närmaste princip innehåller dem, och gent emot hvilken de förhålla sig på samma sätt som deras inbegrepp till den absoluta enheten. Så t. ex. äro hos hvarje djur eller växt alla dess krafter momenter af en enda: dess själ och dennas organiska kraft; 1: 190 och de krafter, som tillhöra hvarje människa, hvilken är actu endast sinnlig, resp. förståndig, utgöra allesamman momenter af hennes sinnliga, resp. förståndiga ande som en. Vidare äro en actu förnuftig människas krafter allesamman momenter af en, hennes förnuft, så att det sanningsenligt kan sägas, att hos henne sker allt ur förnuftet; detta aktualiseradt verkar nämligen i själfva verket allting i henne, så att hon själf är blott och bart ett existerande relativt förnuft. Och detta gäller icke blott om [den ändlige] andens utan tillika om krop-

pens krafter, som äfven de äro af samma ursprung. Ty icke är det den oorganiska materien som utvecklar sig till organism, ej heller organismen som utvecklar sig till själ, resp. själen till [ändlig] ande eller åskådningen till förstånd eller slutligen förståndet till förnuft; utan hvilket som helst högre af dessa är det, som gestaltar sig till allt det lägre. Det är hvars och ens gudomliga idé som låter sig födas i existensen, d. v. s. efter hand uppenbarar sig för sig och de öfriga, men icke något existerande lägre, som genom potenser höjer eller utvecklar sig till ett högre. Denna senare ordning afser tillblifvelsen eller existensen men icke själfva det alstrande och [sig] uppenbarande eller väsendet, och hvad som rätteligen säges om den förra gäller icke likaså om detta senare. Utan all fråga är obegripligt, hur något till sin natur lägre skulle [kunna] ur sig utveckla ett högre; däremot är det särdeles begripligt, hur detta senare efter hand uppenbarar sina momenter, huru, om blotta existensen afses, det är materia innan det är organism, resp. organism innan det är själ o. s. v., tills det visat alla sin idéns momenter i tiden. Fastän detta icke här kan bevisas, i hvilket fall man finge gå tillbaka ungefär till filosofiens första principer, tro vi med säkerhet man skall medge oss, att en kraft hvilken som helst och särskildt människan icke är något mångfaldigt beröfvadt den inre enheten, utan är en enhet i mångfald eller gestaltad till mångfald. Helt visst kan i henne icke påträffas någon absolut tvedräkt, ty om ej hennes väsen är ett, är hon icke ett enda väsen utan två eller flere, hvilket vederlägges genom hvars och ens känsla [omedelbara iakttagelse] af sig själf. Kropp och [ändlig] ande och inom [den ändlige] anden sinne och förstånd och förnuft äro icke [blott] sammanhopade utan [äro] relativt olika momenter eller krafter af en enda väsentlig kraft, som nödvändigtvis icke är någon annan än den, som i ett tidsögonblick hvilket som helst är den actu högsta eller öfversta, så att, om detta nu är förnuftet, allt däri är förnuftets, men i annat fall antingen förståndets eller åskådningens eller själens o. s. v. Må en hvar blott ställa det spörs-

målet till sin känsla eller sitt medvetande af sig själf, huru- I: 191
vida förnuftet är en del af honom själf eller är han själf;
sannerligen han skall ej bli utan ett svar, som bekräftar
det sagda.

Sedan detta sålunda förutskickats, ehuru visserligen
snarare som antagande än som bevisadt, kommer det icke
att erbjuda några särskilda svårigheter att inse den andra be- [2]
tydelsen af lagstiftning. De relativa krafterna äro nämligen
som sagdt i sin tur på olika vis underordnade hvarandra,
d. v. s. flere [sådana] äro momenter af någon högre, som är
deras enhet och närmaste princip, och gent emot hvilken de
förhålla sig så, som öfver hufvud alla göra gent emot den
absoluta enheten. Om nu någon lägre af dessa krafter är med-
veten om sig själf och en högre, så som förståndet är med-
vetet om förnuftet och förnuftet om Gud, skall den sanner-
ligen alltså känna sig vara moment af den högre och eljes
ingenting, d. v. s. [känna sig] ingenting vara genom sig [själf]
och utan denna, utan vara, hvad den än är, i denna och genom
denna, så att om den ville bestå genom sig själf ensam, skulle
detta allenast vara ett vansinnigt försök att fördärfva sig själf.
Den skall nämligen i så fall göra ungefär som om kroppen
ville lefva utan själen, förståndet förstå utan förnuftet och
förnuftet vara utan Gud, hvilket ju är rena vansinnet. Ty
fastän vi vid beskrifningen häraf nödgas tala om den lägre
kraften] såsom redan fullbordad innan vi komma till den
högre, är hon likväl ej fullbordad i verkligheten förr än genom
dennas tillkomst. Men den kraft, hon erkänner som konsti-
tuerande eller som sin princip, erkänner hon också nödvän-
digt som lagstiftande; ty bådadera är, som ofvan visats, ett
och samma. Men om denna konstituerande kraft ej är pri-
mär och absolut utan en sekundär och relativ, synes uppen-
bart att ordet lagstiftning hänfördt till henne ej betecknar
alldeles detsamma, som då det hänföres till Gud, den förste
och universelle lagstiftaren. Hon är nämligen först då lag-
stiftande, om hänsyn ej tages till något annat än henne själf
och henne underordnade krafter; han åter är i sann, univer-

sell och absolut mening lagstiftare, eftersom han ju i själfva verket och principiellt öfver hufvud i lika hög grad konstituerar alla såväl krafter som lagar. Och sålunda förstås ordet lagstiftning ej blott i en egentlig och absolut utan äfven i en relativ och oegentlig bemärkelse. Detta är följaktligen den andra amfiboli, som möter i det begrepp vi undersöka.

Och om vi närmare undersöka den relativa lagstiftningens betydelse, för så vidt den hänföres till den absoluta, får den i själfva verket ej sägas vara annat än dennas uttalande eller påbudande, liksom ej heller någon relativ kraft höjer sig öfver värdigheten att hos de henne underordnade krafterna vara härold och exekutor för den absoluta lagen. Ty om den absoluta kraften på ofvan sagda sätt omfattar och konstituerar allt och om den relativa kraften är medveten om henne och sig, måste hon [den relativa] erkänna den förra som universell och absolut lagstiftare och finna sig densamma så underordnad, att hon antingen är intet eller ock endast har till uppgift att utföra sin af denna konstituerade naturs lag. I oegentlig mening må hon sägas fastställa en lag för de krafter eller momenter, hvilkas enhet och närmaste princip hon är, men i själfva verket blott uttalar och tillkännagifver hon lagen för dem, om de äro medvetna af sig [själfva], och utför den i dem. I absolut mening konstituerar hon ingenting, utan är själf jämte öfriga relativa krafter konstituerad. Denna sin natur kan också det mänskliga förnuftet, hvarom gäller allt det hittills generellt framställda, ej annat än kännas vid. Detta [mänskliga förnuft] känner nämligen att det ej konstitueras genom egen utan genom gudomlig kraft, känner sig ej stifta utan upptaga, förstå och för sina underordnade krafter uttala den sanna lagen, känner sig slutligen som ett intet, om det ej utför denna i dem, ja rent af såsom ett förvändt och afskyvärdt något i tillvaron. Och denna känsla är så mycket mäktigare och klarare, ju klarare det [mänskliga förnuftet] känner Gud och sättet för sitt sammanhang med honom. Icke heller tillmäter sig människan någonsin en högre värdighet [än så], om icke en för-

slagen och bedräglig reflexion undertryckt det religiösa förnuftets röst, liksom ingen högre [värdighet] någonsin kan tillfalla henne utan att hon i vansinne skulle syfta till gudomens egen. Hon [människan] har framför öfriga af oss kända ändliga väsen det utmärkande, att hon förmår inse sin plats i tillvaron och fritt kan intaga eller försumma den. Det står henne öppet att vinna en fri medborgares rättigheter och värdighet i gudsriket, att göra den gudomliga lagen till sin, att lefva blott efter den och så ingå i den lifsordning, i hvilken ensamt sann frihet och lycka står att finna. Vill hon icke begagna sig af detta privilegium, kan hon visserligen ej fly till något annat rike, ty ett annat finnes ej i verkligheten; men hon kufvas af den gudomliga ordningen och ikläder sig en slafs villkor, därest hon undandrager sig en fri medborgares hederspost. Den ytterligare framställningen här af hör emellertid till det område af filosofien, där den mänskliga friheten behandlas.

Men sedan vi kännetecknat de två amfibolier vid den [III] praktiska lagstiftningens begrepp, af hvilka den ena fanns i lagens begrepp, den andra i begreppet om dennas stiftande eller konstituerande, återstår slutligen att i korthet framställa den tredje och sista, som ligger dold i begreppet praxis. I korthet, ty fastän denna [amfiboli] mindre tål vid en sådan, all- 1: 193 denstund dess grund icke kan göras alldeles inlysande annat än genom en noggrann förklaring af människans natur och hennes sammanhang med Gud, må dock här vara tillåtet att snarare antydningssvis än i uttömmande behandling affärda den, då ju fråga är om något en hvar på förhand tillräckligt bekant. Skillnaden mellan handlingar som framginge ur absolut och handlingar som framginge ur relativ kunskap har nämligen varit bekant redan ända från Platons tid och har mer eller mindre lyckligt häfdats; och måhända betvivlas med rätta, huruvida den kan bättre häfdas utifrån någon filosofisk åskådning än hans, låt vara man måste medge, att han själf icke med bästa framgång sysslat härmed. Men hvad som kan uträttas från en lägre ståndpunkt i den filosofiska

betraktelsen, det synes criticismens fader ha åstadkommit, som med beundransvärdt skarpsinne och enastående noggrannhet afhandlat hithörande så, att man hädanefter icke någonsin behöfver frukta, att den praktiska ideens värdighet skall reduceras, till formen åtminstone, äfven om dess innehåll skulle fattas [som] mindre absolut, såsom [ju ock skett] af Kant själf. Efter en så stor mans mödor behöfves vårt arbete ingalunda, och vi skulle sannerligen ha ansett för nog att hänvisa läsaren till hans skrifter, om han icke enligt sin egen façon att filosofera snart nog hade i stor utsträckning så att säga med ena handen tagit tillbaka hvad han spenderat med den andra. Ty som bekant har han tillskrifvit det praktiska förnuftet en beskaffenhet och värdighet allenast af form, hvaraf nödvändigt blefve följden, att då ingen form kan tänkas utan innehåll, hvilket han [ju] gjort [till] relativt, den praktiska ideen icke förty angripes af relativitetens smitta, hvarifrån han så ifrigt velat se den befriad. Eftersom detta otvifvelaktigt bör undvikas, ha vi ansett tillbörligt att först med några rader utpeka hur detta låter sig göra.

Ur den teoretiska filosofien ha vi sålunda ofvan hämtat såsom bevisadt, att alla krafter eller väsenden ursprungligen konstitueras af Gud och äro ideer hos denne absolute ande, i hvilken som princip och enhet de alla innehållas. För öfrigt känna vi från samma håll också, att de icke skilja sig genom annat än sina relativa kvaliteter, d. v. s. att de äro relativa och undantagslöst ha sina bestämningar den ena genom den andra i oändlighet. Om så är förhållandet, följer också att om en är gifven äro de alla gifna — tydligtvis för denne absolute ande, som så i själfva verket är allvetande. För honom alltså, som själf är evig, äro de också alla eviga, i den mening då evighet ej tolkas som oändlig varaktighet, hvilket I: 194 är ett ändligt sätt att betrakta tingen och ej kan tillhöra den allvetande anden. Men så till vida som den absolute anden på evigt vis innehåller alla ideer, må han kallas absolut förnuft, till skillnad från ett ändligt och relativt förnuft sådant som människans. Och sammanledes vilja vi kalla systemet af

hans ideer för universum eller den eviga och förnuftiga världen till skillnad från den existerande och sinnliga, som ter sig för sinnena. Dessa måste nämligen noga skiljas åt; ty liksom det är praktiska filosofiens uppgift att visa, huru människan, i hvad på henne beror, uppenbarar den förra i den senare, är det teoretiska filosofiens uppgift att visa, huru hon rätt förstår den ena genom den andra. Men härom utförligare nedan.

Men för att vi nu må nå fram till det allmänna begreppet människa och därur förklara den dubbla betydelsen af begreppet praxis, vilja vi i korthet mönstra de ändliga krafternas viktigaste klasser, nämligen höjande oss från de lägsta uppåt, så att, då människan i tur och ordning existerar som materia, växt, djur och som sinnlig, förståndig, förnuftig ande, vi också först beskrifva hvarje lägre stadium. Ty fastän denna ordning lätt hemfaller till falsk utläggning, då det lägre stadiet lätt väcker ett sken, som om det kunde vara fullbordadt äfven utan att det högre kommer till, tyckes likväl en annan [ordning] ej bekvämligen kunna användas, och olägenheten häraf torde i sin mån kunna mötas genom påminnelsebifogande. Men öfver hufvud taget finnes det sex slag af relativa krafter, som alla öfverensstämma däri, att så vidt de hänföras till den absolute anden de uppfattas af denne, men de skilja sig åt genom olikheten af det, som uppfattas i dem och som de själfva förnimma. Sedan denna erinran gjorts, skola vi på följande sätt känneteckna de resp. slagen af dem.

[1.] Det första och lägsta slaget är de oorganiska krafternas, hvilka, såsom af det föregående inses, äro sådana ideer, som visserligen själfva uppfattas af den absolute anden, men genom hvilka han ej uppfattar något för öfrigt, så att de visserligen äro uppfattade och förnimbara men ingalunda själfva förnimmande. Dessa alltså, i den högsta abstraktion och för sig betraktade, uppenbara icke den gudomlige anden och tyckas så, då ju allt sant varande är medvetande af sig själf, återgifva Platons icke-varande. Men äfven om de icke

ur sig [själfva] uppenbara själfva väsendet, tjäna de likväl detta mål; de äro nämligen substratet för den gudomlige andens ideer och likaså objekter för de relativa andarna, för och genom hvilka väsendet sannskyldigt uppenbarar sig. I: 195 [2.] Ett andra och högre slag är de organiska krafternas af lägre dignitet eller de vegetabiliska [krafternas], d. v. s. sådana ideer, genom hvilka den absolute anden omedelbart uppfattar en viss mängd af det föregående slaget men för öfrigt ingenting, och som alltså icke blott äro uppfattade utan äfven förnimmande, låt vara icke för sig utan för andra. Ty den förnimmande kraften i dem riktas icke på sig själf utan på materien eller sin kropp, med hvars gestaltande och vidmakt-hållande hon är sysselsatt och så att säga upptagen. För öfrigt är denna kraft en den absolute andens idé, som förnimmer och gör hvad den förnimmer till organism eller bringar det åtminstone till formen af organism. [3.] Men det tredje och jämväl högre slaget är de organiska krafternas af högre dignitet eller de förnufts!ösa lefvande varelsernas, som äro ideer, genom hvilka den absolute anden omedelbart visserligen förnimmer flere organismer af det förra slaget men medelbart genom dem annat yttre. Ty när flere organismer af det förra slaget sammanfattas till en, har en förnimmande idé så att säga platsen af medelpunkt och gestaltar dem till krafter, som bestämma henne själf, till, om man så får säga, periferiska krafter. När sedan dessa afficieras af annat yttre, vare sig omedelbart såsom genom känseln, eller medelbart såsom i de öfriga sinnena, upptages allra först denna aktion af deras förnimmande ideer, som nu bli de yttre sinnena; och vidare senteras dessas sensationer af centralidén, som öfvergår till inre sinne. Och på detta sätt uppstå begrepp [uppstår kännedom?] om de yttre tingen, fastän de hos djuret ej höja sig öfver de blinda yttre åskådningarna och icke kunna betecknas såsom ens för detta kontinuerliga i tiden eller genom namnet kunskap. Ty hos djuret finnes ännu icke en viss förnimmelse, som innehåller det inre sinnets affektioner och förenar dem till inre åskådningar, liksom det inre sinnet inne-

håller de yttre sensationerna. Fördenskull, om också dess idé innehåller hela den yttre (ej den inre) naturen, potentiellt och med alltjämt i oändlighet aftagande känsla, och är liksom en levande naturens spegel, är detta likväl ej bekant för det själfv utan för andra. Själft vet det icke hvad det ser och skiljer icke själfv mellan inre och yttre.

Dessa äro alltså de tre första slagen af relativa krafter, för hvilka det är karakteristiskt att de hänföra sig till en natur, som är motsatt [den ändlige] anden, och att i dem blir icke väsendet uppenbart för väsendet. Men de slag som följa höra till [den ändlige] andens rike, i hvilket väsendet uppenbarar sig för väsendet, och där själfmedvetande och frihet härska. Likväl är [den ändlige] anden icke absolut själfmedvetande och frihet, tvärtom icke ens med ens en relativ förnimmelse af dessa, låt vara att han i sin högsta funktion kan höja sig dit; utan liksom i naturen finnes det äfven här flere slag eller [så att säga] trappsteg. Då nu dessa, åtminstone så vidt oss är bekant, skönjas blott hos människan, tyckes visserligen oförnekligt, att det finns flere slag af människor, men likväl bör ingalunda medges, att den på första eller andra trappsteget existerande i sanning uppnått den mänskliga värdigheten. Ty dessa äro endast trappsteg att öfverskrida och liksom verktyg, medels hvilka, när det tredje bestigits, det gudomliga varder uppenbart genom människan i existensen.

[4.] Men [de ändliga] andarnas första och lägsta slag består af dem, som ej höja sig öfver den inre och yttre sinnliga åskådningen, och som man hart när kunde kalla själfmedvetande djur, då de ju icke äro begåfvade med förstånd. Ett sådant slags [ändlig] ande är hos den absolute anden en hans idé, som förnimmer och innehåller den redan besjälade idéns eller det närmast föregående slagets momenter och därför visserligen omedelbart [innehåller] dettas inre sinnes affektioner, så att de bli åskådningar, men medelbart [också] det som innehålls i dess yttre sinne. Här alltså öfvergå djurets krafter till momenter hos [den ändlige] anden, men det inre sinnet är objekt för förnimmelse och i realitet inre, skildt från

det yttre [sinnet]. Men [den ändlige] anden är här likväl icke något kontinuerligt för sig såsom ande och hitintills ej gifven såsom sådan för sig, utan är i själfva verket, då förnuftet ej ännu yttrat sig, en följd af inre och yttre åskådningar, utan sammanhang för sig, och kroppen eller organismen konstituerar för honom hela hans jag. Om människan stannat på detta trappsteg, skulle hon visserligen, med en i oändlighet aftagande känsla, ha innehållit den yttre och den inre naturen, men icke [den ändlige] anden, d. v. s. hon skulle visserligen ha varit ande, men icke som sådan för sig uppenbarad och känd. [5.] Det andra och högre slaget af [ändlig] ande är det som karakteriseras genom förstånd men [ännu] icke förnuft. Af sådant slag är hos den absolute anden den idé, som förnimmer och innehåller den redan sinnlige andens momenter — i hvilken alltså [den ändlige] anden är objekt för [den ändlige] anden och skiljer sig som sådan från såväl den yttre som den inre naturen. Här har [den ändlige] anden alltså i underordning under sig närmast den sinnlige anden och hans inre och yttre åskådningar, men fjärmare det inre och det yttre sinnet och hvad som finnes i dem, så att han liksom en om sig själf medveten spegel, med i oändlighet aftagande känsla, innehåller hela den relativa världen. Och alla dennas delar

I: 197 kan han visserligen icke på en gång ha klara, han är nämligen ändlig, men såsom relativt och formellt själfmedvetande och fri kan han enligt sina lagar, d. ä. fritt, sväfvande omkring öfver en del af dem och förnimma dem på växlande sätt. Så återkallar han dem eller gör dem om igen klara, gestaltar dem i annan storhet och i annan ordning, uppfattar deras likheter, jämför dem, ordnar dem inbördes o. s. v., allt enligt psykologernas och logikernas utförliga redogörelse. För öfrigt är han i själfva verket endast form och ett verktyg, hvars värdighet beror af det material som han bearbetar och af dens värdighet, hvars verktyg han är. Ej heller är han i egentlig mening person, fastän han framstår som en sådans analogon; ty den högsta enheten är här ännu icke väsende

och själf ett ändamål för sig [själf], utan har som ändamål förnuftet, till hvars uppenbarelse i existensen den tjänar.

[6.] Det sista och högsta slaget af [ändlig] ande är slutligen det relativa förnuftet, hvars karakteristik, såsom af det föregående inhämtas, ej kan vara annan, än att det är en idé, genom hvilken den absolute anden fattar sig själf eller för hvilken han uppenbarar sig själf, hvadan nödvändigtvis serien af ändliga krafter avslutas härmed. Ty i idén om ett absolut förnuft, genom hvilken idé den förnuftige [ändlige] anden konstitueras, innehålles ej blott idén om ett absolut vara och en absolut form eller om absolut vetande, aktivitet och skönhet, utan ock idén om en förnuftig värld eller om en totalitet af tingen sådana de innehållas i just detta förnuft. Då ju utom det absoluta och det relativa väsendet öfver hufvud ingenting finnes som skulle uppenbara sig, följer att det icke finnes något annat slag af relativt utöfver den förnuftige [ändlige] anden, som omfattar båda dessa. Om detta sålunda är det relativa förnuftet och vår planets människa uppvisar dess speciella form, framgår att medvetandet om det gudomliga icke — som Kant ansåg,¹ blifvit henne förmenadt, så att hon snarare endast genom detta på rätt sätt vidmakthåller den mänskliga värdigheten. Ty den som icke blifvit eller någonsin kan bli delaktig af detta [medvetande], han är tvifvelsutan icke människa; och den som mottagit det men icke med kärlek bevarar, i sitt tänkande fattar och i sitt lif uttrycker det samma, han är visserligen människa, men en sig själf motsägende, förvänd och afskyvärd. Emellertid bör noga beaktas, att detta idémedvetande icke är någon teoretisk eller spekulativ kunskap, utan ett omedelbart gripande eller en omedelbar känsla af det absoluta förnuftet i förening med en lika omedelbar känsla af sig själf äfvensom af sitt och tingens samband med detta [absoluta förnuft], och att alla i egentlig mening s. k. handlingar, teoretiska och praktiska, falla nedanför denna [känsla] och i själfva verket ej äro annat än denna 1: 198

¹ I st. f. komma borde här väl stå ett andra tankstreck. Öfvers:s anm.

i olika framställningar. Något som visserligen, enligt vår mening, skall framgå än bättre af den följande utredningen.

Men innan vi gå vidare, synas några erinringar nödvändiga om hela det relativa förnuftet, för att ej vår ordning vid dess karakteriserande skall föranleda en falsk uppfattning. Vi finna att det på sätt och vis i sig innehåller alla lägre slag af krafter: vi finna att det är materia fastän icke en blott oorganisk, växt med sina lemmar ömsevis rotade i hvarandra, djur ehuru icke ett blott djur; vi finna slutligen att det är sinnlig, förståndig, förnuftig [men ändlig] ande, hvilka alla trappsteg det äfven, med uppkomst i tiden, bestiger. Men fastän vi sålunda karakteriserat detsamma del för del och börjande nedifrån, är det likväl, såsom vi flerfaldiga gånger framhållit, icke sammansatt af hopade delar och blottadt på inre enhet, utan dess lägre krafter och stadier äro i själfva verket allenast dess egna momenter, genom hvilka det gestaltar sig till ett relativt och ändligt väsen. Och om vi fråga efter nämnda momenters sanna mening, beteckna de dess öfver aktiviteten mer eller mindre förhärskande passivitet och hvad som i detsamma mindre är det själfv. Ty i det absoluta förnuftet, som ju tillika är bestämdt blott af sig själfv, d. v. s. är absolut fritt, innehållas [de ändliga] andarnes (de relativa förnuftens) gemenskap eller rike; och dessa äro äfvenledes själfva fria, om de känna sin sanna natur och vilja lefva den, ty friheten är deras princip och innersta väsen. Men alldenstund de äro relativa, d. v. s. delvis bestämmas af andra delvis själfva bestämma dem, förenas i dem inbördes aktivitet och passivitet (frihet och nödvändighet), den förra med så att säga central, den senare med periferisk ställning. Alltså, ju mer man i dem går mot det yttre, dess mer förhärskar mångfaldighet och nödvändighet, och dess mer antar allting formen af organer. Förståndets, sinnenas och själfva den organiska kroppens funktioner, betraktade del efter annan, hvad annat äro de än mer eller mindre fria handlingar? men hänförda till den förnuftige anden [som ändlig] hvad annat än organiska handlingar, genom hvilka denne förenas med andra,

handlar på dem och själf mottager deras [påverkande] handlingar? Jorden själf, elementernas sammanfattning och inbegreppet af den materia som kräfver att gestaltas, är så att säga människosläktets kropp och för [de ändliga] andarnes fria aktivitet en skådeplats, den de gemensamt konstituerat, och som ej heller, om de absolut upphäfvas, kan komma att bestå. Då så är förhållandet (att så är, bevisar den teoretiska filosofien) följer att allt relativt måste härledas från [den änd- I: 199
lige] anden och endast genom honom kan vara och existera — följer att själfmedvetande och frihet äro tingens väsen och eviga princip, medan nödvändigheten ingenting annat betecknar än de relativa andarnas gemenskap eller ömsesidiga sammanstötning och hvad som i hvar och en ej är uteslutande hans egen handling. Äfven om vi sålunda i vår karakteristik liksom gått tillbaka från passivt till aktivt, från mångfaldigt till enhet, berör detta likväl icke [den ändlige] andens själfva väsen, och ingenting hindrar i och för sig, att man äfven kan gå framåt på den motsatta vägen. Sedan andens [innersta] helgedom bättre genomforskats än som hittills kunnat ske, skall det måhända ej heller saknas sådana som icke vilja lämna denna [andra] väg alldeles oförsökt.

Men för att träda människans praktiska förmåga och slutligen skillnaden mellan absolut och relativ praxis närmare, anmärka vi [allra] först, att handlandets begrepp, för så vidt det hänföres till den absolute och evige anden, ingalunda skiljer sig från varats och vetandets begrepp, utan att skillnaden mellan dessa begrepp härrör från den ändliga och relativa förnimmelsen och af den allena har sin uppkomst och betydelse. Men för så vidt en mellan dem redan gjord särskilnad uppfattas, hänför sig handlandet i vidaste bemärkelse till hvarje slags kraft och betecknar utvecklingen af dess momenter i tiden, hvarvid dess motsats är varat betraktadt under hvilans eller evighetens form (då hänsyn ej toges till tiden). Men i högre mening användes det om själfmedvetande krafter, som ha en inre princip för handlandet, af själfva de handlande [krafterna] motsatt mot allt yttre; och de sägas handla

så vida handlingen tänkes ha utflödat ur denna princip som ur en källa. Men likväl äro ej dessas alla handlingar af ett och samma slag, utan somliga äro teoretiska, andra estetiska, andra slutligen praktiska, af hvilka vi framför allt ha till uppgift att förklara de sista, eftersom de vidlådas af dubbeltydigheten i begreppet praxis. Men för att lösa den uppgiften, synes nödigt att känna åtskils äfven de andra slagen.

Då vi sålunda sagt aktivitetens allmänna begrepp beteckna utvecklingen eller uppenbarandet i tiden af någon krafts hvarandra succederande momenter, möter oss först nödvändigheten att ange grunden till denna succession eller förändring, dit vi äfven hänföra tingens rörelse i rummet. Men denna [= successionen] synes oss härledbar ur tingens relativitet och ändlighet, då den ju öfver hufvud endast inom det relativa är tänkbar. Ty universums alla krafter, d. v. s. alla den absoluta kraftens momenter äro relativa, d. v. s. sådana att det ena icke kan vara eller fattas annat än genom det andra o. s. v. i oändlighet. Eftersom en ändlig förnimmelsekraft icke mäktar fatta (klart förnimma) allt på en gång, måste den nödvändigt öfvergå från det ena klart förnumna till ett annat, så vida den icke med fri vilja till en viss gräns håller sig tillbaka. Ty för att ingen sådan öfvergång skulle ske, borde den endera omfatta hela totaliteten af allt eller också ingenting, ty om den skulle fatta [blott] en del utan [sådan] öfvergång, skulle af de relativa tingen det ena kunna förnimmas utan det andra, hvilket är motsägende. Fördenskull skönjes ej heller något bestående och oföränderligt bland tingen i denna värld, hvilka äro underordnade sinnena såsom ändliga förnimmelseförmögenheter, utan allt sjunker där i lika mån ned i tidens och förgängelsens omätliga afgrund. Endast förnuftet, medvetet om den oändlige och allting innehållande absolute anden, häfdar evigheter och betraktar i den allt, ja t. o. m. tiden själf. Men att tingens förändring och rörelse bör tillskrifvas [den ändliga] förnimmelsen, är ej blott på andra och säkrare grunder bevisligt, utan kan äfven slutas däraf, att de oorganiska tingen eller krafterna, som ju sakna

den, för sig också äro blott ytterst föga föränderliga. I dem röjer sig nämligen en öfver aktiviteten så förhärskande passivitet, att nästan all aktivitet och förändring synes komma dem till del från ljuset och de organiska krafterna. Ty af ljuset (en allmän förnimmelsekraft i naturen) i dess kamp med tyngden är det närmast som materiens massa delas och gestaltas till olika kroppar, som sedan, bragta till en viss form af organism, röras af detsamma och på det vis afficieras i sina delar, att enskilda förnimmelsekrafter kunna existera i dem. Af dessa äro de lägsta de vegetativa, i hvilka råder en krets-gång af förändringar utifrån en inre förnimmelse, som, då den ju är ändlig, dels griper och kvarhåller andra (närande, näringsmedel), dels utsöndrar [sådana] under öfvergång till nya; hvaraf det förra betecknar dess kapacitet eller förmåga i hvarje särskildt ögonblick, det senare dess ändliga natur. Och alldenstund här icke är plats för någon frihet, bemödar den sig städse vidare i sitt gripande och det efter en viss lag, som den ingalunda kan själf ändra, ett bemödande som hos organismerna kallas den vegetativa eller gestaltande kraften. För öfrigt härskar samma [bemödande] äfven hos djuren och öfver hufvud hos hvad ändlig förnimmelsekraft som helst, låt vara under andra namn, t. ex. åtrå, begär, vilja o. s. v., och har i dem den egendomligheten att göra äfven ortförändringen eller rörelsen (mer eller mindre) fri och att, när man tillräckligt rättar sig därefter, en angenäm känsla följer, *I: 201* hvarom icke, olust eller smärta. Hvilket allt lätt nog förklaras af hvad vi ofvan sagt om den lefvande varelsens begrepp och natur.

Men utom de organiska och besjälade krafterna föreligga likaledes orsaker till rörelse och förändring och det primära orsaker i [de ändliga] andarne, hos hvilka först en skillnad göres mellan teoretiska, praktiska och estetiska handlingar. Ty hos de förnuftslösa [varelserna] höra i själfva verket förnimmelserna ej betecknas med namnet kunskap; en sådan uppstår först då, när ett inre skiljes från det yttre och åskådningarna hänföras under allmänna begrepp, hvilket endast

kan ske hos de förståndiga varelserna. Fördenskull kunna ej heller hos dem [de förnuftslösa varelserna] urskiljas [några] i egentlig bemärkelse praktiska och estetiska handlingar, då ju dessa ledas af kunskapen och den förutan öfver hufvud ej kunna vara [till]. Frågas hvad för likhet och olikhet man kan skönja mellan den förståndige [ändlige] andens teoretiska, praktiska och estetiska funktioner, så öfverensstämma de först och främst däri, att de äro förnimmelser och handlingar i ordets vidaste bemärkelse, som betecknar hvilken som helst handlande krafts utveckling af sina momenter. Vidare hade äfven det gemensamt, att i dem frihet och nödvändighet, aktivitet och passivitet äro med hvarandra förknippade; ty icke ens de estetiska funktionerna, i hvilka friheten tyckes allena-rådande, utgöra härifrån något verkligt undantag. Och slutligen företagas de alla för att [den ändlige] anden skall vinna fred med sig själf eller harmoni mellan sina krafter, ty otvifvelaktigt skulle han ingenting företaga, om icke, på grund af hans relativa och ändliga natur, hans krafter i hvarje ögonblick stördes. Men då detta ständigt sker, uppgår hans hela lif i ett ständigt fredsstiftande, så att de gamle ej illa kallade lycksaligheten för lifvets lätta lopp eller för lifvets frihet från disharmoni. Liksom nu människans handlingar [funktioner] öfverensstämma i detta, så skilja de sig såväl i afseende på sin utgångspunkt och sin riktning som i afseende på det olika förhållande, hvari de innehålla frihet och nödvändighet förenade, och slutligen äfven med hänsyn till sitt ändamål och den effekt, hvarmed de tillfredsställa [den ändlige] andens allmänna åstundan.

Ty hvad först angår de teoretiska handlingarna, företagas de visserligen af förnuftet eller förståndet, eftersom åskådningarna härförutan äro blinda och då icke skulle skänka någon kunskap, men de gå i riktning från det passiva till det aktiva, från naturen mot [= till] förnuftet, från existensen mot det eviga; då de liksom tyckas uppkomma från objek-
 1-202 terna såsom (till tiden föregående) orsaker, tyckes sålunda nödvändigheten vara det första i dem och råda öfver friheten.

Men de ha till ändamål och effekt, att [den ändlige] anden inom sig liksom samlar eller upphämtar eller fritt i sig upptager och begriper sina nödvändiga bestämningar, hvilket i högsta mening sker då, när han, med nödvändigheten förvandlad till frihet och själfmedvetande, ser existensen försonad med den eviga ideen, d. v. s. med sitt sanna väsen och natur. Dock är ej detta förelagdt för alla [hans] handlingar, icke heller uppnås det, såsom vi snart skola få se, af alla. Men hvad vidare angår de praktiska funktionerna, så skilja de sig i lika många afseenden från de teoretiska, ehuru äfven de företagas af förnuftet eller förståndet. Ty för det första ha de ej sin utgångspunkt i objekten såsom orsaker och förutsättningar, utan de ha [den ändlige] anden själf till källa och princip. Vidare gå de i riktningen från det inre till det yttre, och när de ha sin högsta dignitet, gå de från förnuftet och det eviga som utgångspunkt i riktning af naturen och existensen, så att i dem friheten är det första och tyckes behärska nödvändigheten. Och slutligen är dem alla förelagdt att förändra [den ändlige] andens relationer till de yttre tingen eller dessas relationer sinsemellan, så att det yttre får prägel af det inre, hvilket i högsta mening ernås, när friheten och den eviga ideen gått ut i nödvändigheten och existensen och denna alltså förnimmes som samstämmig och försonad med den förra. Ty en-dräkten med sig själf — — — — —

INNEHÅLL:

	Sid.
Öfversättarens förord	3
Afhandling om panteismens ställning till religionen	15
Satser om tingens sammanhang med Gud enligt panteismens lära	23
Akademisk afhandling till belysning af den trefaldiga amfiboli som inom moralfilosofien är att iakttaga vid den praktiska lagstift- ningens begrepp	53

LUNDS UNIVERSITETS ÅRSSKRIFT. N. F. Afd. 1. Bd 11. Nr 2.

PROGRAM

UTGIFNA VID

LUNDS UNIVERSITET

1667—1867

BIBLIOGRAFI

AF

PONTUS SJÖBECK

LUND

C. W. K. GLEERUP

LEIPZIG

OTTO HARRASSOWITZ

Denna bibliografi har åtföljt af Lunds Universitets Rektor utfärdade
inbjudningsskrifter, nämligen

till professor O. H. Carlgrens installation d. 3/9 1912 (sidd. 1—48),
» » H. E. H. Löfstedts » d. 6/5 1913 (sidd. 49—80),
» » G. E. Hellquists » d. 8/9 1914 (sidd. 81—112),
» » N. H. Nilsson-Ehles » d. 2/9 1915 (sidd. I—XXIX, 113—142).

LUND 1912—1915
HÅKAN OHLSSONS BOKTRYCKERI

Innehåll.

	Sid.
Inledning	V—XXIX
Bibliografi.	
Kronologisk förteckning	1—121
Förteckning på i programmen förekommande afhandlingar eller vetenskapliga utredningar och öfversikter	123—26
Personregister	127—38
Supplement	139—42

INLEDNING.

DEN akademiska programlitteraturen utgör så att säga universitetens festkalender, ja, den uppdrager till och med grundlinjerna till skildringen af hela deras yttre historia med de årligen växlande rektorsombytena, de periodiskt återkommande promotionerna, de akademiska minnesfesterna och högtiderna af olika slag. I synnerhet i äldre tider, då universitetens vetenskapliga och litterära alstring var inskränkt till disputationer, orationer och program, spela dessa sistnämnda en viktig roll. Den betydelse, denna litteratur äger i såväl biografiskt, kultur- och litteraturhistoriskt som i litterärt hänseende, har redan ERNST MEYER¹ framhållit uti inledningen till sin bibliografi öfver Uppsalaprogrammen. Den plan, han för detta sitt verk utstakat, har äfven för mig varit i väsentlig mån vägledande, hvilket jag med tacksamhet velat erkänna, på samma gång jag till densamma hänvisar.

Till grund för den här föreliggande förteckningen öfver de vid Lunds universitet under dess första tvänne århundraden utgifna program ligger Lunds universitetsbiblioteks programsamling. Därjämte ha de motsvarande samlingarna i Kungl. biblioteket och Riksarkivet i Stockholm samt Uppsala universitetsbiblioteks kollektion genomgåts och jämförts. Förteckningen öfver de Palm-skiöldska på sistnämnda ställe förvarade samlingarna har ock tagits i beaktande².

Här bör ock nämnas, att, efter det själfva förteckningen jämte det därtill hörande registret redan voro färdigtryckta, det lyckats att genom efterforskning i gamla parentationer och orationer upptäcka några i dylika skrifter aftryckta inbjudningspro-

¹ ERNST MEYER, Program utgifna vid Uppsala universitet 1599—1700; 1701—1854. Uppsala 1905—08.

² Där har påträffats ett annorstädes icke befintligt program af SVEN RIBBINGH 24/i 1675 (n:r 68).

gram, som i original icke förut kunnat påträffas i de genomgångna olika programserierna. Dessa program ha upptagits i slutet uti ett supplement samt försetts med nummerbeteckning i enlighet med deras tillbörliga plats i den föregående ordningsföljden.

Efterforskningar och förfrågningar vid stiftsbiblioteket i Linköping samt de gamla gymnasiebiblioteken i Växjö, Västerås, Skara och Strängnäs ha gett negativa resultat. Ej heller ha några Lundaprogram från äldre tider kunnat uppspåras i det Kongelige bibliotek och universitetsbiblioteket i Köpenhamn. Lika litet ha några äldre Lundaprogram anträffats i Greifswald, enligt benäget lämnad uppgift därifrån.

Beträffande de program, som icke förefinnas i Lunds universitets bibliotek, angifves för hvart och ett den eller de samlingar, där detsamma anträffats (*K. B.*, *U. U. B.*).

De handskrifna förteckningar öfver Lundaprogram, jag haft att tillgå, äro i hög grad ofullständiga och summariska. De äro:

1) en af universitetsbibliotekarien och professorn GUSTAF SOMMELIUS, den välbekante flitige samlaren och forskaren på lärdoms- och personalhistoriens område, uppgjord liten lista, som är inhäftad i början af första bandet af den Lunds universitetsbibliotek tillhöriga samlingen af Lundaprogram. Denna förteckning sträcker sig ifrån år 1667 till år 1785 och är försedd med sidohänvisningar till, efter hvad jag kunnat utröna, J. J. von DÖBELNS *Historia Academiæ Lundensis* (intill år 1742). Helt summariskt upptagas däri endast programmens år, datum och författare. Af de här af Sommelius såsom saknade anmärkta har det lyckats mig att i K. B:s samling identifiera flertalet; ett, nämligen NILS HYLTEENS (SILFVERSCHÖLD) af ²⁵/₆ 1682 (nr 75)¹, har upptäckts i universitetsarkivet härstädes och därifrån införlifvats med universitetsbibliotekets samling.² Alla öfriga, som numera icke kunnat någonstädes påträffas, har jag visserligen upptagit på sina resp. platser i förteckningen men dock satt dem inom []. Den pålitlighet, Sommelius ådagalagt beträffande sina

¹ Här och i det följande afser dylik hänvisning vederbörande programs nr i denna förteckning.

² Vid nyordnandet af Lunds universitets arkiv påträffade bibliotekarien F. HJELMQVIST detta program, begagnadt såsom omslag till den i handskrift där bevarade oration, till hvars åhörande det en gång inbjudit.

uppgifter i fråga om dem, som kunnat identifieras, utgör en borgen för att man tryggt kan lita på hans uppgifter äfven om de återstående.

2) En annan dylik programförteckning af samma hand har påträffats i Lunds universitetsbiblioteks manuskriptafdelning, försedd med ett titelblad af P. WIESELGREN'S hand: »Katalog på Carolinska Akademiens programmer under Akademiens första sekel. Författad af S. [sic!] J. Sommelius.» Därjämte tillägges: »De understrukna finnas i den samling, dit denna förteckning hör såsom register.» Denna lista sträcker sig ej längre än till år 1764, men Wieselgren har bifogat ett tillägg (»efter en annan Sommelii anteckning»), omfattande åren 1764—1768. Detta register, 13 sid. liten 8:o, har, efter allt att döma, utgjort koncept till 1).

3) En förteckning, utgörande blott 2 blad, mycket fragmentarisk, finnes äfvenledes i Lunds universitetsbiblioteks manuskriptafdelning (Lokalhist.) uti ett samlingsband i 4:o med rygg-titel »Scanica», som en gång tillhört biskop W. Faxe. Den innehåller en lista på Lundaprogram 1668—1676, gjord af samtida hand.

Begreppet *program* definierar MEYER¹ såsom »de akademiska myndigheternas offentliga tryckta meddelanden till cives academici (coetus academicus) i offentliga angelägenheter». Häri kan jag i det stora hela instämma. Undantag från regeln finnas dock. Sålunda är redan nr 1 visserligen utfärdadt af akademisk myndighet, men ställdt till Skånes inbyggare med uppmaning att sända sina söner till det nyupprättade universitetet. Ett annat undantag är JESPER SWEDBERGS program (nr 218), men det tillkom på kunglig befallning och är äfven i andra afseenden extra ordinem. Vid tiden för utgifvandet af nr 150 hade J. J. DÖBELIUS (VON DÖBELN) visserligen ännu icke anställning vid universitetet. Programmet torde dock böra anses som ett bihang till det närmast föregående, något som ock antydes genom dettas begynnelseord: »Programmati hisce adnexo».

Man gjorde i äldre tider, såsom det af akademiska konsistoriets protokoll framgår, en bestämd skillnad mellan »programma» och »intimatio» eller skriftlig kungörelse, ehuru ett till-

¹ MEYER, Program 1599—1700, s. 3.

kännagifvande af sistnämnda slag understundom kan närma sig programmets yttre uppställning och språkliga form. Men intimationerna framställdes aldrig i tryck utan blefvo i original spikade å tabula nigra. Såsom endast förefintligt i handskrift hade egentligen A. Stobæus' program af ²⁶/₉ 1706 om konviktoriets öppnande ej bort här medräknas, men det af Stobæus med egen hand skrifna konceptet är i formellt hänseende så öfvereensstämmande med samne författares öfriga program, att jag ej tvekat att inränga det bland dessa.

Enär i denna förteckning såsom regel upptagits endast af akademisk myndighet utfärdade program, ha med full afsikt uteslutits sådana, som utfärdats af Akademiska Föreningen i Lund, såsom varande af enskild natur¹. Ej heller ha här medtagits två af biskop W. FAXE i egenskap icke af prokansler utan af stiftschef utfärdade program, nämligen ett år 1830 till firande af jubelfesten i anledning af kristendomens införande för 1000 år tillbaka och ett af år 1846 med inbjudning till Lunds domkyrkas 700-årsfest. Dessa båda fester voro icke akademiska högtidligheter utan rent kyrkliga minnesdagar.

På grund af den officiella ställning till universitetet, som nationsföreningarna intaga, har däremot ansetts tillbörligt att bland universitetsprogrammen också räkna sådana, som vederbörande nationsinspektorer utfärdat, nämligen A. O. LINDFORS' trenne af åren 1817 (nr 589), 1822 (nr 607) och 1831 (nr 636) samt A. LIDBECKS af år 1825 (nr 619).

Bland »program» af ANDREAS RYDELIUS upptages i hans af Lidén utgifna Opuscula² ett, som signerats med en asterisk (*), till tecken att det ej förut varit tryckt, hvarom ock utgifvaren lämnar upplysning i företalet. Det befinnes ej heller vara program i egentlig mening utan en »intimation» om kommunitetets öppnande. Såsom varande otryckt har det ej här medräknats. Lika

¹ De äro nedanstående af Akademiska Föreningens deputerade utfärdade inbjudningar:

Till firande af Föreningens 10-årsfest. ³⁰/₁₁ 1840. 4 s. fol.

Till en minnesfest öfver Erik Gustaf Geijer. ¹/₆ 1847. 8 s. 4:o.

Till invigningen af Akad. Fören:s nybyggnad. ¹³/₆ 1851. 16 s. 4:o.

Till en minnesfest öfver J. J. af Berzelius. ²¹/₆ 1852. 2 s. 4:o.

Därjämte följande af C. A. HAGBERG å bestyrelsens vägnar:

Till aftäckandet af Esaias Tegnér's bildstod. ²¹/₆ 1853. 8 s. fol.

² RYDELI Opuscula, s. 468.

litet har jag medtagit en i K. B:s samling påträffad, handskrifven kungörelse från »Rector och Senatus academicus», dat. 20/5 1717, om stipendiatexamens afläggande. Den är först och främst icke affattad i den vanliga programstilen, hvartill kommer, att den sannolikt aldrig varit tryckt; K. B:s exemplar bär nämligen tydliga märken af att ha varit »spikadt» på svarta taflan, alltså ett anslag i original.

WEIBULL¹ omtalar ett par program af CHR. WOLLIN år 1765, hvilka åstadkommit buller bland studenterna. Det var dock ej några »program», utan, såsom ock af öfverskriften framgår, på svenska affattade kungörelser, alltså »intimationer».

Med stöd af den genom nyss anförda definition gjorda begränsningen af begreppet program måste därifrån baunlysas de många festkväden på både latin och svenska med mer eller mindre konstiga benämningar, diplom m. m., som man icke sällan ser inrangerade i programsamlingarna, äfven om de skulle förefalla officiella såsom utfärdade af rector magnificus själf, t. ex. A. RYDELIUS' Lapis panegyricus till ära för konung Stanislaus af Polen vid hans besök 1714².

Flera olika kategorier af dessa universitetsprogram kan man särskilja.

A. De vanligaste af dem äro de s. k. *rektorsprogrammen* eller inbjudningarna till de regelbundet återkommande rektorsombytena. Det öfvervägande flertalet af de här förtecknade utgöres af sådana. Emellertid tyckas några hafva numera alldeles förkommit. Under universitetets äldsta tid skedde rektorsombyte två gånger årligen. Enligt de akademiska konstitutionerna af dec. 1666 (cap. IV) skulle nämligen rektorsval försiggå tvänne gånger om året, i slutet af maj och november, och den nyvalde rector magnificus skulle högtidligen inställas i ämbetet på resp. åttonde dagen före S:t Thomæ dag och åttonde dagen före midsommardagen³. Detta förhållande ändrades dock genom ett kungl. bref af d. 15 aug. 1688, hvari stadgades, att rektors ämbetstid skulle hädanefter räcka ett helt år, och att han skulle i ämbetet

¹ Lunds universitets historia, I, s. 286.

² »Lapis panegyricus . . . Stanislao I, Poloniæ regi . . ., literis non delendis signatus, in Scania erectus humillima manu AND. RYDELIJ.»

³ Lunds akademis constitutioner, utg. af FREDRIK SCHREVELIUS, s. 16.

inställas på »Caroli dag», d. v. s. den 28 jan. Detta gällde till och med år 1810, då ett nytt kungl. bref af den 3 aug. 1810 bestämde, att rektorsombyte skulle ske vid hvarje vårtermins slut. Härvid är dock att märka, att vårterminen då för tiden räckte ända till midsommar. Redan samma år hade emellertid en afvikelse från det äldre bruket ägt rum, i ty att ombytet skedde icke den 28 jan. utan först den 21 maj på grund af tillträdande rektor, domprosten J. J. Hellmans vistelse vid riksdagen s. å. Äfven dessförinnan hade undantag inträffat. Sålunda innehade Thomas Ihre, som den 28 jan. 1709 tillträdde rektoratet, detsamma intill d. 28 jan. 1711. År 1770 skedde rektorsombytet först den 28 febr.¹

Rektorsprogrammen äro till innehåll och form mycket växlande allt efter hvarje rektors individuella läggning, hvarjämte den skiftande tidsandan naturligtvis gör sig gällande. Från att till en början vara ganska knapphändigt affattade samt pyntade med språkliga floskler och oratoriska finesser utvecklade de sig småningom till en understundom minutiös redogörelse för allt hvad som under det akademiska årets lopp timat inom såväl universitetet som staden². E. G. LIDBECK år 1776 (nr 453) är den förste, som i detta afseende lämnar en, om ock kortfattad, dock fullständig årskrönika, hvari bl. a. omnämnes, att universitetets byggnader förökats med ett spruthus och ett drifhus för botaniska trädgården. Först fram på 1800-talet börja uppgifter om antalet under året inskrifna studenter regelbundet lämnas.

Enligt de akademiska konstitutionerna skulle vid rektoratets nedläggande ett litet kort tal hållas.³ MARTIN HEGARDT år 1728

¹ Jfr N. H. SJÖBORGS program 20/6 1810 (nr 564): »Tres in annalibus Lycei nostri habemus, qui supra annum Rectores Magnifici fuere. Primus Thomas Ihre, Rector d. 28 Jan. 1709, intervenientibus vero Danis bellicque calamitatibus, consulatum usque ad d. 28 Jan. 1711 retinuit. Secundus Bonde Humerus, Rector 1712, qui, ob grassantem pestem, binos quoque annos consulatui præfuit. Postremus Sveno Lagerbring, qui consulatu, quem d. 28 Jan. 1769 suscepit, successore, Archipræposito Jon. Wählin, a Comitibus reverso, abiit d. 28 Febr. 1770.»

² Så t. ex. E. Z. MUNCK AF ROSENSCHÖLDS program den 22/6 1813 (nr 579), hvari talas om gatuförbättringar och byggandet af ett fattighus för staden.

³ »Recitabit oratiunculam brevem, actui, loco et tempori convenientem, quæ ultra semihoram non extendetur.» Lunds akademis konstitutioner, s. 16.

den förste, som i sitt rektorsprogram (nr 255) tillkännager detta jämte ämnet för detsamma ¹.

B. Talrikast näst efter rektorsprogrammen äro *installationsprogrammen*. I konstitutionerna var stadgadt, att nyutnämnd professor skulle i ämbetet inställas genom en högtidlig akt, till hvilken rektor genom ett utfärdadt program skulle inbjuda ². Ej blott ordinarie utan ock e. o. professorer kommo i åtnjutande af denna heder, sålunda t. ex. år 1671 Hans Bagger (nr 46), år 1703 Bonde Humerus (nr 167) och Jöns Steuchius (nr 168) samt år 1710 Elof Steuch (nr 189). Dessa program innehålla regelbundet den nye professors lefnadsdata, vanligen själfbiografier. Dessa aktstycken äro fördens skull goda källor för biografisk forskning.

J. LINNERIUS nämner i ett installationsprogram 1703 (nr 166), att den tillträdande professorn (A. Riddermarck) »sermone inaugurali & ritibus usitatis» skulle tillträda sitt ämbete, men ämnet för inauguralorationen uppges icke. Elias Lidfors 1821 (nr 603) tyckes vara den förste, som håller en inträdes-»föreläsning» i mera modern mening; förut var det blott »orationer». Måhända har han dock haft en eller annan föregångare, fastän detta ej med tydlighet framgår af ämnets stilisering, undantagandes möjligen J. J. Döbelius (von Döbeln) 1710 (nr 187). I J. H. THOMANDERS program (nr 655) vid C. J. Schlyters installation år 1838 talas för första gången uttryckligen om »inträdesföreläsning» i st. f. »oratio inauguralis», såsom det alltid förut hetat. Därtill framhålles särskildt, att denna skulle hållas på svenska språket. Redan 1832 hade B. M. BOLMEER (nr 643) i sitt program till Sven Nilssons installation gett till känna, att svenska språket skulle begagnas vid inträdesföreläsningen, men titeln anges dock på latin (»fata zoologiæ»), enär hela programmet affattats på detta språk.

Epok bildar J. J. VON DÖBELN under sitt rektorat år 1729 genom sina program med värderika bidrag till universitetets historia, därvid han skildrar de olika lärostolarnas öden vid universitetet samt bifogar de nyinträdande professorernas ej blott bio- utan ock bibliografier.

¹ »Ut primum ex more in Academiis pridem recepto brevem sermonem habuero de literaria republica.»

² Lunds akademis constitutioner, s. 46.

C. Bland de periodiskt återkommande programmen märkas förutom de förutnämnda rektors- och installationsprogrammen äfven inbjudningarna till de först sporadiskt, sedermera hvar tredje år firade lagerfesterna, d. v. s. *promotionsprogrammen*. Det första programmet af detta slag är af år 1670 (nr 34); först från och med år 1748 återkomma de regelmässigt efter hvarje treårsperiod. Till att börja med ägde magisterspromotionerna rum på universitetets årliga stora festdag, årsdagen af dess invigning, Carlsdagen; därefter på växlande tidpunkter, vanligtvis i maj eller juni. Från och med år 1741 firades dessa akademiska lagerfester vid midsommartiden, intill dess genom 1852 års statuter det akademiska årets slut bestämdes till utgången af maj månad.

År 1707 skedde utnämning utan promotion. Honoris causa promoverades år 1768 32 personer, och år 1787 erhöilo 5, och år 1796 25 personer »jubente Sacra Regia Majestate» lagerkransen.

J. A. ENGSTRÖMS promotionsprogram af år 1829 (nr 629) innehåller hela den filosofiska promotionslängden 1670—1826 med uppgifter på promotor, hedersrum och antalet promoti vid hvarje tillfälle¹. Primus förekommer första gången år 1719 och ultimus år 1738. I programmet 1811 af N. H. SJÖBORG (nr 567) upptagas för första gången namnen på primus och ultimus med bifogande af denna anmärkning: »A Patribus decretum est, ut Ultimus non, quemadmodum antea, a solo honorum Distributore, sed a tota Facultate nominetur.» Jubelmagistrar kreerades för första gången år 1817 och voro då 15 till antalet, från alla föregående promotioner minst 50 år tillbaka i tiden².

I st. f. den numera vanliga titeln »promotor» finner man i äldre tider ofta benämningen »brabeuta» eller »brabeutes». I 1781 års promotionsprogram (nr 470) benämnes promotor (A. P. STOBÆUS) »honorum decretorum diribitor», och M. FREMLING kallar sig vid 1793 års promotion (nr 511) »honorum philosophicorum hoc tempore dispensator», liksom ock J. LUNDBLAD 1805 (nr 549) upp-

¹ Enl. en bifogad not tillkommer äran af denna förteckning den bekante personalhistorikern, ordenshistoriografen, titulärprofessorn M. L. STÅHL.

² I Uppsala förekom jubelpromotion för första gången 1812. Jfr A. Th. LYSANDERS promotionsprogram 1877, s. 15 f. I Åbo utdelades jubelkransen först år 1819. Se G. HEINRICIUS, Skildringar från Åbo akademi 1808—1828, Helsingfors 1911, s. 33.

träder under namn af »summorum in philosophia honorum hoc anno distributor».

Uppgift på ämnet för det tal, hvarmed lagenligt promotionsakten af promotor skulle inledas, offentliggöres i programmen första gången år 1751 (nr 370), då S. LAGERBRING håller en oration »de dignitate et origine magistrorum philosophiæ».

Dessa promotionsprogram pläga från och med år 1754 åtföljas af en förteckning på promovenderna, »nomina magistrorum», såsom titeln lydde på detta bihang. Därjämte bifogas ett obligat festkväde med utsatt författarenamn. Enär det kan äga ett visst litterärt intresse (t. ex. B. LIEDNERS¹ promotionskväde 1775), har jag om dessa festpoem och deras författare meddelat notiser under resp. program.

Beträffande magisters- eller doktorstiteln för filosofiska fakultetens promoti, är att anteckna, att redan år 1706 i H. STRIDZBERGS promotionsprogram (nr 174) heter det: »philosophici honores magisterii sive doctoratus philosophici», och år 1772 talar C. B. TROZELIUS (nr 445) om »promotio doctoralis». På 1820-talet gjordes några försök med filosofie doktorstiteln. Sålunda kallar J. HOLMBERGSON i sitt program till juris doktorspromotionen år 1820 (nr 600) såväl sig själf för »Phil. & J. U. Doctor» som ock de bägge promovenderna H. S. Collin och C. J. Schlyter för fil. doktorer (därvid dock är att märka, att Schlyter var promoverad i Rostock). I ett installationsprogram år 1821 af J. A. ENGSTRÖM (nr 604) tituleras Elias Lidfors för »phil. doctor», och i C. A. AGARDHS promotionsprogram af 1826 (nr 621) är magisterstiteln fullständigt och genomgående bortlagd. Promotionen 1829 betecknas i programmet (nr 629) uttryckligen som doktorspromotion. Man återgick emellertid sedan till den gamla magisterstiteln, ända till dess Kungl. Maj:t genom nådigt bref af den 6 aug. 1864 förklarade, att vid meddelandet af högsta filosofiska lärdomsgraden må af vederbörande fakulteter vid bägge universiteten användas uttrycket »philosophiæ doctor & artium liberalium magister».

Antalet promovender är mycket växlande. Enligt de akademiska konstitutionerna fingo ursprungligen ej flera än 12 samtidigt promoveras, men denna föreskrift tyckes snart ha upp-

¹ Så skref, som bekant, Lidner då sitt namn.

häfts. Störst var antalet år 1768, då icke färre än 75 personer vunno lagerkransen; år 1817 uppgick däremot promovendernas antal endast till 29. Under en tid på 1700-talet var antalet bestämdt till högst 40.

Detta om promotionerna inom filosofiska fakulteten. Inom de öfriga, de s. k. högre fakulteterna äro promotionsprogrammen mera sällsynta. Det första programmet till en *teologie doktorspromotion* är af år 1725 (nr 249), utfärdadt af M. HEGARDT ¹. Därefter finnas dylika från åren 1733, 1742, 1746, 1768 vid universitetets första sekularfest, 1769, 1772, 1782 och 1796; sedermera påträffas icke något sådant förrän vid jubelfesten år 1868, hvilket dock faller utanför ramen för denna bibliografi.

De *juridiska promotionsprogrammen* äro ännu mera tunn-sådda. Förutom från 1768 års jubelfest finnes icke mera än ett sådant, nämligen från år 1820 (nr 600), hvilket förut i annat sammanhang omnämnts.

Näst efter programmen vid magisterspromotionerna äro de *medicinska promotionsprogrammen* de vanligaste, ja, under en period i slutet af 1700- och början af 1800-talet voro de medicinska doktorspromotionerna lika regelbundet återvändande som de filosofiska lagerfesterna, hvilka de sökte efterlikna i nästan alla afseenden, så t. ex. med primus och ultimus o. s. v. Efter år 1825 upphör emellertid plötsligt denna serie af promotioner, och man finner på 1830-talet i de årliga programmen till rektorsomhytena, att »singulari regia gratia» medicine doktorer utnämns utan promotion ². Sådant hade ock redan tidigare ägt rum ³.

¹ Något program till teol. doktorspromotionen 3/10 1672, då J. Schwartz af P. WINSTRUP mottog teol. doktorsvärdigheten har icke kunnat uppsåras.

² Sålunda enl. Kungl. bref den 23 sept. 1830 och 26 mars 1831.

³ I E. G. LIDBECKS rektorsprogram (nr 484) år 1784 nämnes i redogörelsen för det tilländagångna akademiska året bl. a. följande: »Medicinæ Licentiatibus D:no Johanni Hardtman, Chirurg. Provinc. Holm. & Reg. Sc. Sv. adscripto, & D:no Nicolao Hjortzberg datis diplomatibus concessa sunt Medicinæ Doctorum jura ac privilegia.»

Ang. medicine doktorspromotioner i Lund åren 1774—1788 lämnar CHR. WOLLIN i veckoskriften »Läkaren och naturforskaren», Bd 9 (1788), s. 314 ff., åtskilliga upplysningar. Förutom »solenne promotionsacter» nämnas ock de personer, som utan dylik högtidlighet erhållit medicine doktorsdiplom, näml. 11/12 1771 Johan Jacob Lejonmark, 9/4 1774 Johan Chrysostomus Martineau, 11/12 s. å. Christian Palm, 10/12 1775 Lars Christian Tingstadius. »Efter denna tiden (1780) har ingen solenne medicinsk Promotion blifvit hållen, emedan Medicine Licentiaterna undfått Illustrissimi Cancellarii tilstånd at, emot för-

Den första medicine. doktorspromotionen i Lund förrättades år 1689 af E. SACKENSKÖLD, då Matheus Newman, bördig från Lausitz, blef med. doktor¹. Han hade under Sackenskölds præsidium redan 1687 ventilerat en afhandling: »De hydrope». Något särskildt promotionsprogram utgafs emellertid icke, utan promotionen skedde i samband med minnesfesten öfver slaget vid Lund och omnämnes i programmet för denna (nr 113).

Af ett medicine doktorsprogram (nr 311) af J. J. von DÖBELN torde såsom ett prof på dåtidens smak dess storståtliga titel förtjäna att anföras. Den lyder: »Asclepiadum spes, opportuna occasione exposita, ac unum adhuc necessarium confidenter expectans, a cura ardente S:æ R:æ M:tis Regnique Sveciæ Senatoris summæ fidei & excellentissimi, Academiae Carolinæ Cancellarii eminentissimi Comitis CAROLI GYLLENBORG, cujus indultu gratiosissimo summos in medicina honores Medicinæ Doctorando Dn. Mag. NICOLAO RETZIO, Ostro-Gotho, Med. Adjuncto & Philosoph. Magistro d. 21 Martii solenniter conferet, postquam hoc programme, conspectum sistens Med. Doctorum in Facultate medica promotorum, ad promotionis solennia invitavit Promotor . . .»

D. En mycket talrik grupp utgöres af *festprogrammen*, inbjudningar till akademiska festligheter af annat slag än de hittills omnämnda. De äro af synnerligen omväxlande art allt efter de högtidliga tillfällen, som de äro afsedda att illustrera, och om man genom rektors-, installations- och promotionsprogrammen kan följa universitetets egen utvecklingshistoria, så afspegla dessa nu ifrågavarande en återglans af fosterlandets politiska historia. Sålunda inbjudes till högtidlighållande af konungahusets födelse- och namnsdagar², särskildt naturligtvis Carlsdagen, som ju också

dubblad afgift till Bibliothèques-Cassan, frånvarande utbekomma sina Doctors-diplomer.» Därefter nämnas Johan Hartman ^{20/11} 1783 och Johan Lorentz Westberg ^{7/1} 1784. Slutligen tillägges följande pikanta notis: »Doctors-diplomerne för Medicine Licentiaterna Eric Acharius och Åkerman hafva länge legat färdige, men äro ännu ej afhämtade, eller utlöste.»

¹ Jfr Katalog öfver Svenska läkaresällskapets utställning 1908, s. 12. Newman har länge ansetts vara den förste i Sverige promoverade med. d:r, men redan ^{16/9} 1681 lär Johan Rothman ha i Uppsala promoverats till med. d:r. Jfr CARL SUNDBERG, Några ord om de första doktorspromotionerna. (Hygiea 1909, s. 645 ff.)

² I sitt program (nr 315) till firande af konung Fredrik I:s födelsedag år 1739 gör sig J. ENGESTRÖM skyldig till de djärfvaste öfverdrifter. T. ex.

var universitetets invigningsdag, kröningsdagar och förmålningar, sorgefester och öfriga märkelsedagar, svenska härens segrar, fester i anledning af fredsslut, sekularfesterna 1693 och 1793 öfver Uppsala mötes beslut, 200-årsminnet 1730 af Augsburska bekännelsen, sekelminnena 1732 och 1832 af slaget vid Lützen, 1758 af freden i Roeskilde, universitetets egen sekularfest 1768, 300-årsdagen 1841 af bibelns första utgifvande på svenska, svensk-norska unionens 50-årsfest 1864 m. m.

Universitetets kanslerer voro vid sitt ämbetstillträde föremål för stora festligheter, hvilka stundom pågingo under flera dagar med orationer o. s. v. Sålunda år 1739, då Nordenstråle, och 1752, då Palmstierna blefvo kanslerer. Äfven deras besök vid lärosätet föranledde festiviteter med därtill hörande program.

E. En särskild grupp af festprogrammen bilda *parentationsprogrammen*. Hvarje hädangången universitetets styresmans eller professors minne plägade, åtminstone i äldre tider, firas med en minnes- och sorgfest. Att denna ärebetygelse vederfors icke-academici, var mera sällsynt, naturligtvis med undantag af kungliga och furstliga personer, men förekom dock någon gång. Sålunda hölls år 1702 (nr 162) en parentation af Thomas Ihre öfver lagmannen frih. Carl Ehrensten och år 1733 en sorgfest öfver grefvinnan Christina Piper med parentation af G. Harmens, till hvilken högtidlighet J. WÄHLIN utfärdade ett ganska egendomligt program (nr 382) på svenska, hvarom mera i det följande. Öfver assessorn i Collegium medicum Gabriel Lund, som till universitetet donerat sitt bibliotek, parenterade år 1797 Arvid Florman efter ett program af L. TENGVALL (nr 524), och den bekante polyhistorn, samlaren och mecenaten J. H. Lidéns minne firades jämväl samma år med ett åminnelsetal, till hvilket likaledes L. TENGVALL inbjöd med ett svenskt program (nr 525). År 1817 utfärdade A. O. LINDFORS i egenskap af Smålands nations inspektör ett program (nr 589) till parentation öfver domprosten i Växjö Håkan Sjögren, den välbekante store latinaren. Det

följande: »Optamus, tantum excedat vita Serenissimi Regis communem naturæ cursum, quantum inter dimensum Solis diurnum & annum intercedit, in perpetuo vigore, prosperitate, flore. Nestorem superet longævitate ac sapientia Fredericus, Augustum felicitate & prospero rerum successu, Trajanum benignitate, Titumque Vespasianum probitate & comitate.»

sista programmet af detta slag är (nr 680) J. W. ZETTERSTEDTS inbjudning 1847 till minnesfesten öfver Esaias Tegnér.

I sammanhang härmed må nämnas, att under universitetets första tid plägade utfärdas program med inbjudning till deltagande i professorers och studenters, ja, också professorernas familjemedlemmars, begrafningar. De sista programmen af detta slag äro ett af M. HEGARDT år 1727 (nr 254), då domprosten Bonde Humerus' änka Anna Steuch jordades och Arvid Moller parenterade öfver henne, samt ett från år 1728 (nr 256) af ARVID MOLLER, då prof. J. Hörling fördes till grafven och blef föremål för en parentation af D. Nehrman-Ehrenstråle.

F. Förutom dessa nu nämnda kategorier af program finnas åtskilliga andra, som mera sporadiskt förekomma. Från universitetets äldsta tidsskede kunna antecknas *orationsprogram* med inbjudning till värtalighetsöfningar. Från slutet af 1600-talet och början af det följande århundradet blifva de mera sällsynta och upphöra därpå nästan helt och hållet. Ett program, som står dessa ganska nära, är en af J. HÖRLING år 1689 utfärdad inbjudan (nr 111) till en dramatisk föreställning, hvori de agerande skulle återgifva en rådpläging i romerska senaten om puniska kriget.

År 1705 inbjuder A. STOBÆUS (nr 173) i egenskap af fil. fakultetens dekanus till föreläsningar eller väl rättare föredrag af tvänne studenter.

G. Några relegationsprogram, i likhet med dem som MEYER¹ anför från Uppsala, finnas icke bland Lundaprogrammen, men väl ett par rätt märkliga, som röra *den akademiska disciplinens upprätthållande*. Sålunda ett odateradt (nr 245) af A. RYDELIUS år 1723², däri han riktar förmanings- och varningsord till den studerande ungdomen. Ett annat hithörande program (nr 267) af 1730 är i flera afseenden anmärkningsvärdt. Först och främst är det affattadt på svenska och ej på latin, något alldeles ovanligt på den tiden; vidare är det utfärdadt af »Rector & Senatus Academicus så ock Borgmästare och Råd i staden Lund» och innehåller en varning mot »dels oanständige och oloflige, dels farlige och skadlige uptåg och oseder».

¹ MEYER, Program 1599—1700, s. 8.

² Enl. G. SOMMELIUS utg. i okt. 1723, men i L. U. B:s samling af misstag ursprungligen insatt mellan år 1714 och 1715.

Hit borde väl ock räknas ett af år 1715 (nr 207) af »Rector [J. LINNERIUS] & Senatus Academiæ» angående indragning af pseudonymen Tityri [professor Thomas Ihre] bröllopskväde med titel »Confect vid Manfolkz Bordet», tryckt i Lund och utdeladt vid ett bröllop i Karlshamn. Härom yttrar S. LAGERBRING¹ i ett bref till E. af Sotberg, dateradt ²⁰/₄ 1781, att däri en »lärdd och hederlig ämbetsbroder, som kan hända intet var alldeles så quick som herr Thomas, öfverhopades på ett mörkt fast intet obegripligt sätt med ett bittert åtlöje. Skriften blef af consistorium academicum ansedd för pasquill och domen trycktes, men ingen författare nämndes.»²

År 1737 finner sig G. HARMENS i egenskap af rektor föranledd att i ett program (nr 305) utfärda ett förbud mot dylika smädeskrifter, »libelli famosi». LAGERBRING säger i nyssnämnda bref³ om dessa »pasquiller», såsom de i allmänhet kallades, att »den tiden voro våre studenter mycket begifne på sådana artigheter, som de merendels fastspikade på svarta brädet; de togos vanligen bort af pedellen, och ingen frågade vidare därefter.»

Ett par *program af särskildt anmärkningsvärdt slag* torde böra omnämnas. Det ena är biskop JESPER SWEDBERGS förut kortligen berörda inbjudning år 1717 (nr 218) till en disputation öfver hans epokgörande bok Schibboleth⁴. Fastän icke utfärdad af någon akademisk myndighet, har denna, såsom redan sagts, här upptagits såsom ett universitetsprogram, enär det var med särskild kunglig tillåtelse denna disputationsakt föranstaltades vid universitetet under Carl XII:s långvariga vistelse i Lund af dåva-

¹ S. LAGERBRING, Skrifter och bref, utg. af Lauritz Weibull, Lund 1907, s. 157.

² Kanslern befaller ¹⁴/₉ 1715, att rector magnificus »med ett allmänt anslag eller Proclama en Brudskrift, som nyligen här i Lund är tryckt under Tityri namn, ville vederlägga och annullera samt låta exemplaren däraf indraga, efter som däri finnes en hop oanständigheter och svåra expressioner, hvarmedelst Kongl. Akademien blifvit disfamerad och Poëseos Professoren härstädes Hr Mag. Magnus Rydelius är läderad, och sådant är tvärtemot Constit. Cap. 22, befallandes vidare högbem:te herre, att Hr Prof. Ihre, som samma skrift censurerat hafver, auctoren därtill skall utnämna, som sedan kan Hans Högrefliga Excellens vidare vid handen gifvas». Konsist. prot. ²⁴/₉ 1715.

³ LAGERBRING anf. st.

⁴ Jfr WEIBULL i Lunds univ. hist. I, s. 202—204.

rande Skarabiskopen, själf en son af alma mater Carolina. Att programmet skrifvits på svenska och tillika är det första på detta språk, är ju i och för sig märkligt, men det ligger nära till hands att antaga, att Swedberg just afsiktligt velat äfven på detta sätt framhålla sin kärlek till modersmålet.

Ett annat ganska egendomligt program är den af A. RIDDERMARCK i egenskap af pro-rektor år 1699 utfärdade inbjudning (nr 149) till en anatomisk dissektion i Malmö, föranstaltad af dåvarande provincialmedicus, sedermera medicine professorn J. J. DÖBELIUS (VON DÖBELN), som själf äfvenledes utgaf ett program (nr 150) af denna anledning.

Den sistnämnde utfärdar 37 år senare såsom med. fakultetens dekanus år 1736 ett »eucharisticum» (nr 301) till drottning Ulrika Eleonora för universitetets på hennes bekostnad uppförda »amphitheatrum anatomicum» jämte en inbjudning till bevistande af de första anatomiska demonstrationerna därstädes.

Latinska språket härskade såsom den lärda världens internationella tungomål under större delen af universitetets två första århundraden enväldigt vid såväl denna som andra akademier. *Det första Lundaprogrammet på modersmålet* var det nyssnämnda af JESPER SWEDBERG år 1717 utfärdade. Om man undantager den af »Rector & Senatus Academiæ Carolinæ så ock Borgmästare och Råd» år 1730 utsända publikationen (nr 267), som står just på gränslinjen af den akademiska programlitteraturen, möter oss därefter först år 1737 ett svenskt program (nr 307), nämligen G. HARMENS' inbjudning till en oration öfver Margaretha Silnecker, som skänkt 5,000 daler s. m. till en stipendiefond vid universitetet. Det första promotionsprogrammet på svenska språket bär årtalet 1741 och är af D. MENLÖS (nr 323). Det har dock latinsk parallelltext och bär titeln: »Programma academicum de nova methodo navigandi, sine ventis, sine velis & sine remis — Akademisk kundgörelse om et nytt sätt at segla, utan vind, segel och åhror.» Nästa gång modersmålet möter oss på detta område år 1751, då G. HARMENS utger det första svenska installationsprogrammet (nr 369), som har följande rätt karakteristiska titel:

»Til | Then af | Hans Kongl. Majestet | Nyligen | Förordnade
œconomiae Professorens | Ädel och Höglärde | Herr JOHAN | Hin-

DRICK | BURMESTERS, | På | Stora Läro-Salen | Then 9 April | Ämnade | Inträdes Tals | åhörande | Har nu varande Kongl. Carol. Acad. Rector | Jag GUSTAV HARMENS | Alla Wettenskapers Älskare efter stånd och | Würde, härmedelst ödmjuk- hörsam- och tjensteligen sammakalla [sic!] welat.»

Exemplet vinner efterföljd, i ty att redan två år därefter J. WÄHLIN såsom rektor år 1753 utsänder ett program (nr 382) till åhörande af ett »särge-tal» öfver »Hoegvælborna Fru Grefvinnan RiksRådinnan och OefversteMarskalkinnan Fru Christina Piper». Detta förefaller en nutida läsare ganska egendomligt, ej mindre på grund af det konstlade och uppstyltade skrifsättet än ock för de ovanliga stiltyper, som användas. Så här lyder t. ex. början: »Nær lycka och værdighet æro færknippade, så stadgas en høegaktning, som hvarken afvund kan minska, eller smickran øka. At æga lycka kan falla på mångas lätt; men at vøerdas i sin lycka, skier ei hos flera æn them som gordt sig till sin lycka føertjænte; och at vara sin lycka værd, fordrar mer æn vara kastad lyckan i skøetet.» Fortsättningen är början lik.

Redan närmast följande år, 1754, inbjuder EBERHARD ROSÉN (ROSENBLAD) på svenska (nr 386) till åhörande af ett »fegne-tal» i anledning af DD. MM. Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas besök i Lund. Sedan möter oss icke något svenskt program förr än 1766, då C. J. BENZELIUS inbjuder (nr 422) till S. Lagerbrings »fägne-tal» vid kronprins Gustafs »högsta närvaro» vid lärosätet, och samme rektor utsänder senare på året, 6/11, likaledes på svenska inbjudning (nr 424) till den fest, som universitetet firade med anledning af kronprinseus förmälning.

Programmet (nr 428) vid universitetets hundraårsfest var äfvenledes på svenska, utfärdadt af G. HARMENS, och bar följande för tidsförhållandena betecknande titel:

»Till | Högtideligt Firande | Af | Then Stormächtigste Konungs och Herres | ADOLPH FRIEDRICHS | Sveriges, Göthes och Wändes Konungs. . . . | Höga Namnsdag | och på then samma | Efter allernådigste Förordnande | Utsatte | Kongl. Carolinska Academiens | Jubel-Fäst | then 23. Junii 1768 | Vårda härmedelst alla efter stånd och värde tilstades | varande Höga, Förnäma, och ansenliga Gäster, med Samte lige till Academiska Jurisdictionen hörande, jämte Stads Magi straten, Prästerskapet, Scholæ Betjænte, och the ansenligare af Borgerskapet ödmjukast, ödmjukligen, hör-

samst | och tjänstligen kallade | Af | Nu varande Kongl. Academi-
ens Rector | GUSTAF HARMENS.»

Därnäst möter oss år 1774 ett svenskt program (nr 449) af L. LAUREL med inbjudning till en oration i anledning af hertig Carls af Södermanland förmälning med prinsessan Hedvig Elisabeth Charlotta. År 1778 utsänder A. P. STOBÆUS ett svenskt program (nr 462) på alexandrinsk vers till firande af kronprins Gustaf Adolfs födelsedag. Nästa gång svenska språket användes i programlitteraturen är 1790 af ERLAND SAMUEL BRING i hans inbjudning (nr 504) till »glädjebetygelser» öfver freden i Verälä. L. TENGVALLS svenska program (nr 525) till ett »åminnelsetal» år 1797 öfver J. H. Lidén är redan omnämndt.

Dessa äro de under 1700-talet på svenska utgifna programmen i Lund. Med 1800-talets ingång börjar modersmålet göra sig mera gällande på detta område. För visso går det långsamt med den saken. Sedan J. H. ENGELHART år 1802 börjat med ett svenskt program (nr 543) till ett »underdånigt fröjdetal» i anledning af prins Carl Gustafs födelse, kommer år 1807 A. HYLANDER med ett (nr 556) likaså på svenska, under det han dock anser sig samtidigt böra framställa detsamma i romersk dräkt (nr 555). I egenskap af skånska nationens inspektor inbjuder år 1825 A. LIDBECK på svenska (nr 619) till en parentation af H. Reuterdahl öfver e. o. akad. adjunkten Sven Hylander. B. M. BOLMEER år 1832 (nr 642) och J. J. HELLSTENIUS år 1836 (nr 650) skrifva svenska program, men först år 1838 kommer det första rektorsprogrammet på modersmålet (nr 654) af J. A. ENGESTRÖM, och efter den tiden blir svenskan regel och latinet undantag inom programlitteraturen vid det karolinska universitetet.

Vi ha redan omtalat, att A. P. STOBÆUS år 1778 utgaf ett svenskt program (nr 462) på alexandrinsk vers. Äfven versifierade latinska program finnas. De äldsta bland dessa äro nr 1 a och 2 bland de här förtecknade, nämligen de af CHR. ROSTIUS 1667 och ²⁸/₁ 1668 utfärdade inbjudningarna till universitetets invigning. På latinsk vers är äfven A. MOLLERS program (nr 232) af år 1720 till firandet af fredssluten efter det stora nordiska kriget; t. o. m. titeln är på vers. Så är också förhållandet med J. LUNDBLADS rektorsprogram (nr 554) år 1807 med följande klangfulla disticha såsom titelblad:

»Bis nono | a | seculo | cum | septimus annus adesset |
 Posceret | et | fasces gens Carolina novos: |
 Civibus, hospitibus | dicit | patribusque | salutem |
 Carolidum Rector | prospera quæque precans.»

C. G. BRUNIUS, i likhet med Lundblad en framstående skald på romarspråket, iubjuder år 1832 på latinsk vers (nr 638) till A. J. Hellstenius' installation och utsänder år 1841 ett promotionsprogram (nr 661) likaledes i elegiska rytmer¹. J. G. Eks program (nr 704) är det sista på latinsk vers.

År 1847 utfärdar J. W. ZETTERSTEDT ett program på vers (nr 680) till universitetets minnesfest öfver Esaias Tegnér. Detta är emellertid icke författadt af programutställaren utan af den bekante tagnériden ASSAR LINDEBLAD².

Såsom en kuriositet kan antecknas, att äfven ett *program på franska språket* författats, nämligen af A. RIDDERMARCK år 1702 (nr 164) med inbjudning till en fest i anledning af slaget vid Klissow, vid hvilken högtidlighet ock ett af festtalen hölls på franska.

Programmen under de skiftande tiderna afspegla i sin mån de olika kulturperiodernas smak, åskådningssätt och sedvänjor. Det första århundradets, särskildt den äldre periodens programlitteratur karakteriseras på ett träffande sätt af WEIBULL³, då han säger: »Denna litteratur, de flyktiga uttrycken för dagen af tidens akademiska lif, vittnar bäst om, hur djupt detta var fäst vid den klassiska fornåldern. Alltid skrifna på dess språk, utgå dessa programmer vanligen från något kärnfullt yttrande, hämtadt ur någon af de klassiska författarne eller från en historisk händelse, en handling eller en tanke af någon af denna fornålders store män; genom rhetoriska vändningar, ibland okonstlade och ej utan finhet, ibland smaklösa och hårdragna, alltid härmande de gamla förebilderna, leder sig programutställaren fram till sitt ämne, hvars behandling merändels upptager den ringaste delen af hans skrift.»

J. J. VON DÖBELN bildar i visst afseende epok inom denna akademiska litteratur genom sina på detta sätt offentliggjorda

¹ Detta program har af C. W. A. STRANDBERG på ett mästertligt sätt tolkats på svensk vers, Lund 1842.

² Jfr OTTO AHNFELT, *Ur mina minnen*, II, Stockholm 1907, s. 40.

³ *Lunds universitets historia*, I, s. 64 f.

bidrag till universitetets historia. SVEN LAGERBRING fullföljer denna sträfvan att gifva programmen ett sakligt eller historiskt innehåll, och småningom utveckla sig programmen från att vara blott oratoriska konstprodukter till att blifva verkliga afhandlingar af aktuellt, reellt eller vetenskapligt intresse, vanligtvis i anknytning till det speciella syftet med den akademiska inbjudningen i fråga. Den förste, som uppträder som banbrytare härutinnan och lämnar en fristående afhandling med på själfva titelbladet utsatt särskild titel och för öfrigt bjuder på en afhandling i mera modern mening, är ESAIAS TEGNÉR i sitt promotionsprogram (nr 601) år 1820: »De Platone, artem poëticam improbante».

En hans efterföljare, C. A. HAGBERG, motiverar i ett installationsprogram år 1848 sin åtgärd i detta afseende på följande sätt: »Någon gång har vid våra universiteter den i grannriket och andra länder allmänt antagna sed blifvit följd att vid nya lärares inställande i ämbetet utgifva en inbjudningsskrift, kortligen afhandlande ett ämne, liggande inom området af den persons studier, som äger i främsta rummet hälsa den nye ämbetsbrodern välkommen. Detta tyckes vara en god sed, så mycket mera värd efterföljd, som man därigenom undgår det obehagliga tvånget att dock något orda om saker, om hvilka man ringa eller ingen kännedom har, utan ock vinna sig ett lämpeligt tillfälle att meddela en större allmänhet de iakttagelser, rön eller tankar, dem man, ledig från katedern, dock känner ett behof att uttala.»

I likhet med den öfriga akademiska litteraturen voro programmen underkastade *censur*, som utöfvades af rektor och vederb. dekaner. Akademiboktryckaren Vitus Haberegger blef en gång bötfälld för att ha tryckt icke censurerade program¹. Oaktadt förutgående censur har det emellertid icke kunnat undvikas, att ett och annat program vållat, om icke allmän, så dock enskild förargelse. Så var fallet med ett rektorsprogram (nr 233) af A. MOLLER år 1721, hvilket föranledde en ganska långvarig injurieprocess, hvarom universitetets protokollsböcker bära vittne². En annan gång gick det visserligen icke så långt, men bibliotekarien J. Corylander ansåg sig personligen förolämpad af ett uttryck i

¹ Akad. konsist. prot. 2/9 1671.

² Akad. konsist. prot. 1721.

ett program (nr 376) af N. Stobæus år 1752. Han anhöll fördenskull hos kanslern, »at detta eftertänkliga och, oförgripel. sagt oanständiga Programme må återkallas och indragas». Saken blef emellertid i godo uppgjord de båda parterna emellan ¹.

Stort personhistoriskt intresse erbjuda såväl parentationsprogrammen som ock särskildt de i installationsprogrammen allmänt förekommande *biografiska notiserna*, icke minst självbiografierna. Ofta utgöras de blott af ett helt kort curriculum vitæ, men understundom forma de sig till ganska utförliga lefnads-teckningar, så t. ex. C. J. Schlyters (nr 655) år 1838, J. W. Zetterstedts (nr 657) år 1840, J. G. Eks (nr 668) år 1843, H. Reuterdahls (nr 669) år 1844 m. fl. Men icke endast detta slags program, utan ock promotionsprogrammen äro af vikt för personhistorien. Samtliga promoti inom teologiska, juridiska och medicinska fakulteterna ha fördenskull i regel uppräknats i notiserna under resp. program i förteckningen. Beträffande filosofiska fakultetens promoti har af utrymmesskäl en inskränkning måst ske. Sålunda ha bland den stora massan af dessa, förutom innehafvarna af hedersrummen, i regeln blott nämnts personer, som genom sin senare livsverksamhet kommit att tillhöra universitetet, samt dessutom ett och annat mera riksbekant namn.

De allra flesta programmen utgöra ju *inbjudningar* till firandet af någon högtidlighet af ena eller andra slaget. Det är därför helt naturligt, att denna inbjudan på grund af konventionell höflighet riktas icke blott till allmänheten i gemen, utan ock till vissa honoratiores, som man vill visa särskild artighet, samt korporationer af ena eller andra slaget. Ett kungl. bref af 28/4 1696 påbjöd, att rektor i sådana fall skulle uttryckligen i inbjudningen nämna universitetets kansler och prokansler. Under Carl XII:s långvariga vistelse i Lund 1716—1718 var naturligtvis konungen (liksom ock landtgreffen af Hessen under sitt samtida besök därstädes) särskildt inbjuden som gäst vid alla då förekommande akademiska fester. Så t. ex. vid M. Hegardts och C. Papkes installationer år 1716, Bonde Humerus', C. Schultens och P. Formels år 1717 samt vid rektorsombytet och vid festen i anledning af konungens födelsedag samma år, hvarvid

¹ Jfr Ett Lundaprogram af 1752 som väckte anstöt. Af P. S. Lund 1913.

C. Papke höll en oration i majestätets närvaro. Under åren 1808—1809, då Lund utgjorde högkvarteret för den i Skåne sammandragna södra arméen, nämndes i inbjudningarna särskildt generalguvernören frih. J. C. Toll och f. d. generalguvernören grefve C. Mörner. År 1825 finna vi länets höfding för första gången inbjuden, hvarmed sedan alltjämt fortfarits. För öfrigt hedras med särskild inbjudning i staden eller inom närmaste orten boende högre rangspersoner, såsom excellensen grefve Jacob De la Gardie, hofmarskalken frih. Gustaf Gyllenkrok, generaladjutanten Mauritz Clairfelt. Vid festen i anledning af hertigens af Skåne 10-års födelsedag år 1836 nämnas särskildt hofrättspresidenten frih. Caspar Ehrenborg, generalbefälhafvaren frih. Bror Cederström, cheferna för skånska husarregementet och för södra skånska infanteriregementet samt hofmarskalken frih. C. F. Bennet m. fl. Det var en tid brukligt att såsom en artighetsbetygelse i inbjudan särskildt nämna sådana universitetets professorer, som utnämnts till biskopar men ännu icke tillträdit sina ämbeten, t. ex. Thure Weidman och Esaias Tegnér.

Till festen år 1711 på årsdagen af segern vid Helsingborg var universitetet i tillfälle att inbjuda segerherren själf, Magnus Steubock, samt hans bägge söner, som vid den tiden vistades vid lärosätet. Mera som en kuriositet må antecknas, att år 1688 i anledning af Lundagårds donerande till universitetet samt till rektorsombytet ^{28/1} 1689 inbjöds en ung studeraude grefve Carl Lindschöld, kanslerns son; vid förstnämnda tillfälle därjämte hans »director», prof. Erland Lagerlöf.

Att det icke är först i senare tider som det täcka könet med sin närvaro ökat glansen af akademiska festligheter, finner man af A. P. Stobæus' versifierade svenska program (nr 462) år 1778 till firande af kronprins Gustaf Adolfs födelsedag, då redan på titelbladet »denna stadens hedervärda fruentimber» uttryckligen anmodas deltaga, och i själfva texten till programmet heter det:

»Om könet ville då vårt muntra Samqväm pryda:
Med utmärkt nöje man Dess ankomst möta lär.»

Programmens yttre habitus har liksom deras språkliga form och innehåll varit omväxlande under de skiftande tidernas lopp. Formatet under det äldsta tidsskedet var patentfolio, om ock enstaka program i vanlig folio och 4:o ibland förekomma. Först

från och med år 1714 synes folioformatet ha blifvit öfvervägande, för att omsider uteslutande begagnas ända till år 1848, då C. A. HAGBERG använde kvartformatet i ett installationsprogram (nr 688). Emellertid tyckes tiden ännu ej ha varit mogen för ett ombyte af format, enär man snart återgick till folio, som bibehöll sig ända till år 1863. I föreliggande förteckning har formatet angetts, endast då det ej är patentfolio.

Tryckorten är ganska ofta icke utsatt, men torde dock med tre undantag (nr 1 a, 2 och 104) säkerligen vara Lund, så mycket mera som under större delen af den tidrymd, som denna bibliografi omfattar, intet boktryckeri funnits på nära håll, ej ens i Malmö, förrän år 1813. Boktryckarens namn har i de fall, då det finnes uppgifvet å programmet, äfven meddelats i förteckningen. Har icke någon bestämd person, t. ex. V. Haberegger, A. Haberegger, David Kempe, L. Decreaux, C. F. Berling m. fl., angetts, utan blott officinen, så förkortas i regel benämningen, hvadan alltså sådana uttryck som »Typis Berlingianis», »Litteris Berlingianis», »Officina Berlingiana», »Berlingska boktryckeriet» o. s. v. helt kort betecknas med »Berling».

I någon stor upplaga lära dessa program icke tryckts, något som ock i sin mån innebär förklaringen till att veterligen utgifna program numera antingen alldeles försvunnit eller återfinnas blott i unika exemplar.

Programmen vid M. Hegardts och C. Papkes installationer 1716 (nr 210 och 211) äro tryckta å tunnt postpapper, enär annat slags papper ej kunde erhållas i Lund eller Malmö¹.

Det samlade *antalet* här förtecknade program utgör (inberäknadt supplementet) 746. Under den ifrågavarande perioden har ju tillflödet varit något växlande under de olika åren. Om man frånräknar de fem åren 1677 (delvis) och 1678—1681, då universitetets offentliga verksamhet under och i följd af det skånska kriget var helt och hållet inställd, blir det i medeltal 3—4 årligen². Härvid är dock att märka, såsom redan ofvan påpekats, att åtskilliga program numera spårlöst försvunnit, men många kan det dock ej ha varit, som rönt detta öde. Rektorsprogrammen

¹ WEIBULL i Lunds universitets historia I, s. 201.

² År 1669 ej färre än 19, hvilket är maximum pr år; blott 1 årligen förekommer 17 gånger.

uppgå till ett antal af 201, hvarvid vi få komma ihåg, att under den allra äldsta tiden rektorsombytena skedde två gånger årligen. Dock har påträffats endast 1 för hvartdera af åren 1669, 1670, 1676, 1682—1684¹; för år 1688 (liksom för åren 1677—1681) saknas alldeles rektorsprogram. Installationsprogrammen äro 155 till antalet, inbjudningar till fester af olika slag 120, parentations- och begrafningsprogrammen utgöra tillsammans 88, promotionsprogrammen likaledes 88, inbjudningar till orationer o. d. 53 och öfriga program af växlande art 41.

Några *redaktionsprinciper*, som följts vid utgifvandet af denna bibliografi, torde det vara på sin plats att här påpeka, i den mån de icke i den föregående framställningen berörts.

Hvad först namnen beträffar, har för släktnamnen vid hvarje förekommande tillfälle upptagits den där använda, stundom ganska växlande formen (t. ex. Pufendorf, Puffendorf, Puffendorff; Sackensköld, Sackenschöld, Sackenschiöldt; Stridzberg, Stridtzberg, Stridsberg o. s. v.), dock med bortkastande af den latinska slutändelsen i de fall, då denna eljest icke var bruklig. De latiniserade förnamnen ha däremot i regel försvenskats och återgifvits i den inhemska formen. Då man saknar kännedom om, med hvilket motsvarande svenskt namn personen brukat benämnas, har ibland villrådighet kunnat uppstå. Det latiniserade Petrus kan ju betyda både Peter och Per; den latinska formen Johannes kan t. ex. motsvara de svenska namnen Johannes, Johan, Hans och Jöns — det sistnämnda dock i latiniserad form vanligen Joannes.

För programutställaren upptagas i lämplig förkortning blott sådana titlar, som vederbörande själf anför. Vid de tillfällen, då flera sådana finnas å programmet uppräknade, har jag i regeln inskränkt mig till den akademiska ämbetstiteln.

Utställarens namn har icke upprepats i efter hvarandra följande program, då de förete fullkomlig likhet inbördes och den bifogade ämbetstiteln, som motiverar inbjudningsskriften, är alldeles densamma.

För att lättare identifiera i synnerhet de äldre programmen har det varit nödvändigt att förutom dateringen för hvart sär-

¹ År 1672 egentligen blott inbjudning till Carlsdagens firande utan angifvande af rektorsombyte. Följande år däremot 3 st.

skildt återge äfven begynneorden, såsom brukligt är i bullarier. Därvid är att lägga märke till, att de anförda orden äro begynneorden i själfva kontexten, något som icke alltid sammanfaller med programmets inledningsord, hvilka ofta utgöras af utställarens namn och titel eller en vanlig hälsningsformel.

De upplysande notiser, som bifogas de enskilda programmen, äro i regel uteslutande hämtade från dessa.

Dateringen har omskrifvits till det numera vanliga beteckningssättet. Man må dock komma ihåg, att gamla stilen är vid dateringen använd intill år 1753.

De i programförteckningen citerade samlingsverk, i hvilka omtryck af program förekomma¹, äro följande:

ANDRÆ RYDELI Opuscula latina. Collecta et edita a *Joh. Henr. Lidén*. Norcopiæ 1778. 8:o.

MATTHIÆ NORBERGI Selecta opuscula academica. Edidit *Johannes Norrmann*. P. 1*. Londini Gothorum 1817. 8:o.

JOHANNIS LUNDBLAD Poëmata et orationes. T. 1. [Ed. *J. F. Lundblad*.] Hamburgi 1821. 8:o.

För fullständighetens skull torde böra tilläggas, att programmen nr 638 och 661 äro omtryckta i:

C. GEORGII BRUNII Poëmata, partim iam ante, partim nunc primum edita. Lundæ 1857. 8:o.

Den tidrymd, som denna bibliografi omfattar, har inskränkts till de två första århundradena af universitetets tillvaro. Att den icke förts fram ända till närvarande tidpunkt, har sin grund dels i önskan att erhålla en fast begränsad tidsperiod, dels ock i den omständigheten, att det af mig utarbetade registret till universitetets årsskrift redan innehåller en för den följande tiden fullständig programförteckning, om ock mera summarisk och efter andra grunder uppställd. Om möjligen i en framtid en fullständigare bibliografi öfver universitetsprogrammen i Lund efter 1868 skulle anses önskvärd, torde densamma böra uppställas efter annan plan än den, som den äldsta programlitteraturens beskaffenhet nödvändiggjort i föreliggande arbete.

¹ Uppgifterna beträffande öfriga omtryck kunna ej göra anspråk på att vara absolut fullständiga.

Mig återstår nu blott att här erkänna mina tacksamhetsförbindelser till alla de personer, hvilkas hjälp jag måst påkalla vid utarbetandet af denna bibliografi. Mitt värdsamma tack får jag alltså frambära till riksarkivarien EMIL HILDEBRAND och riksbibliotekarien E. W. DAHLGREN i Stockholm samt öfverbibliotekarien L. AKSEL ANDERSSON i Uppsala, genom hvilkas stora tillmötesgående deras resp. institutioners programsamlingar fått hit till Lund öfversändas för att af mig genomgås och kollationeras. Jag får äfven tacka förste arkivarien J. A. ALMQUIST för välvilligt meddelade upplysningar, cheferna för det Kongelige bibliotek och universitetsbiblioteket i Köpenhamn samt universitetsbiblioteket i Greifswald, bibliotekarierna vid stiftsbiblioteket i Linköping och åtskilliga läroverksbibliotek, därjämte kamrater vid samtliga statsbiblioteken — ingen nämnd och ingen glömd — för mångahanda mig visade värdefulla tjänster. Men framför alla andra är jag öfverbibliotekarien CARL AF PETERSENS tack skyldig för det aldrig svikande intresse, hvarmed han alltifrån början följt detta mitt arbete och under dess fortgång städse med råd och dåd beredvilligt stått mig bi.

Lund, juni 1915.

Pontus Sjöbeck.

BIBLIOGRAFI

Viktigare använda förkortningar.

K. B. = Kungl. biblioteket.

L. U. B. = Lunds universitetsbibliotek.

U. U. B. = Uppsala universitetsbibliotek.

Palmsk. = Palmskiöldska handskriftsamlingen, Uppsala.

Konsist. Prot. = Akad. konsistoriets i Lund protokoll.

Pro-Canc. = Procancellarius.

R. = Rector magnificus.

Pro-R. = Prorector.

Dec. = Decanus.

Prom. = Promotor.

Prim. = Primarius.

U. J. D. = Utriusque juris doctor.

Undert. = Understecknad (d. v. s. med programutställarens namn i slutet).

Odat. = odateradt.

Öfriga använda förkortningar, t. ex. af lärdoms- och ämbetstitlar samt vetenskapers vanliga benämningar, torde ej påkalla särskild tydning.

1667.

1. **Bernhard Oelreich, Pro-Canc., et Facultatum Professores.**
Gentem Hebræorum . . .

Uppmaning till Skånes inbyggare att sända sina söner till Lunds universitet.

Ipsis Cal. Mart. (= 1/s).

K. B., U. U. B.

K. B. äger 2 olika tryck af detta program. Å det ena är med blyerts antecknadt af G. E. Klemming: »Originalupplaga hos Winstrup?» Å det andra: »Omtryckt hos Haber[egger]?»

1668.

2. **Christopher Rostius, Med. pract. prof. prim.**

Festa dies . . .

Progr. på vers till universitetets invigningsfest. 4 sid. fol. Malmogäe, V. Haberegger.

28/1.

År och datum angifna också medelst kronostikon.

3. **Rector (Olof Bagger) et Senatus.**

Et voluere . . .

Uppmaning till studenterna, i synnerhet de i Skåne hemmahörande, att omedelbart efter Påsk infinna sig till föreläsningar.

8/2.

K. B.

En ungefär samtida afskrift af detta progr. i ett samlingsband med ryggtitel »Scanica» i L. U. B:s handskriftssamling.

4. **Olof Bagger, R.**

Interire qvicquid . . .

Inbjudning till deltagande i Med. prof. NICOLAUS WICKMAN's likbegängelse.

11/2.

Innehåller personalier.

5. **Christian Cassius**, Eloqv. ac Poës. prof.

Nihil optabilius . . .

Inbjudning till stud. GEORG MATTHIÆ MAGIRUS' oration öfver
Augsburgska bekännelsen.^{28/8.}*K. B., U. U. B.*Tryckfel på årtalet? Cassius installerades först ^{10/1} 1669.

Å K. B:s ex. af G. E. Klemming antecknadt: »Tryckt hos Winstrup?»

6. **Olof Bagger**, Theol. prof., *R.*

Ad alta & sublimia . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

^{16/8.}*K. B.*7. **Nicolaus Beckman**, U. J. D. & prof., *R.*

Scitum sane & memorabile . . .

Inbjudning till SAMUEL PUFFENDORFF's installation såsom Jur. nat.
& gent. prof.^{6/9.}*K. B.*8. ——— **Ex Tripode natum** . . .Inbjudning till mag. ERIC ELFVEDALIUS' installation såsom Hist.
& Phil. pract. prof.Dominica XVII Trinitatis (= ^{13/9}).*K. B.*

Å K. B:s ex. af G. E. Klemming antecknadt: »Hos Haberegger?»

9. **Martin Nordeman**, Math. pract. prof., *Dec.*

Inter primos mortalium . . .

Kallelse till dem, »qui beneficiorum nostrorum & præmiorum par-
ticipes esse cupient,» att inställa sig inför fil. fak:s decanus för
pröfning.VIII Id. Dec. (= ^{6/12}).10. **Eric Elfvedalius**, Hist. & Phil. pract. prof.

Propius ab isto . . .

Inbjudning till stud. ABRAHAM HECTOR LOFFMAN's Neric. oration
om Jesu födelse.^{20/12.}*K. B.*11. **Nicolaus Beckman**, U. J. D. & prof., *R.*

Quod felix, faustum . . .

Inbjudning till rektorsombyte. V. Haberegger 1668.

[Odat.]

K. B.

Å K. B:s ex. antecknadt: »för vårterminen 1669.»

12. **Christopher Rostius**, Med. pract. prof. prim., *R.*
Sacrosancta hæc lux . . .
 Inbjudning till firande af julhögtiden. 4 sid. 4:o. V. Haberegger.
Ipsa Nativitatis Domini die (25/12). *U. U. B.*

1669.

13. ——— *Qvod ter Sanctus Jehovah . . .*
 Inbjudning till kungl. kommissions-sekr. CHRISTIAN CASSIUS' installation såsom Eloqu. & poës. prof. 4 sid. fol. V. Haberegger.
 10/1.
14. ——— *Quod Deus . . .*
 Inbjudning till conrector gymnasii Lund. IVAR JOH. VANDALIN'S installation såsom Hist. prof. 4 sid. fol. V. Haberegger.
 17/1.
15. ——— *Quod felix faustum . . .*
 Inbjudning till rector scholæ Lund. CASPAR WEISER'S installation såsom Phys. prof. 4 sid. fol. V. Haberegger.
 17/1.
16. ——— *Annus nunc . . .*
 Inbjudning till firande af årsdagen af universitetets invigning. 4 sid. fol. V. Haberegger.
 24/1.
17. **Christian Cassius**, Eloqv. ac Poës. prof.
Bene habet . . .
 Inbjudning till Jur. nat. & gent. prof. SAMUEL PUFFENDORF'S oration på Carlsdagen.
 24/1. *K. B.*
18. ——— *Eximium plane . . .*
 Inbjudning till LAURENTIUS BÖKER'S Gothob. oration till ära för Academia Carolina.
 28/1. *K. B.*
19. **Christopher Rostius**, Med. pract. prof. prim., *R.*
Omnes artes & scientias . . .
 Inbjudning till NILS WOLFF (STJERNBERG'S installation såsom Hist. & Eloqu. e. o. prof.
 7/2.
 Å K. B:s ex. af G. E. Klemming antecknad: Tryckt hos Winstrup?

20. **Christian Cassius**, Eloqv. ac Poës. prof.
 Neminem mortalium . . .
 Inbjudning till en värtalighetsöfning.
^{7/2.} K. B.
21. ——— **Quantum commodi** . . .
 Inbjudning till åhörande af PETRUS CERVINUS' Scan. panegyrik till
 åminnelse af universitetets invigning.
^{12/2.} K. B.
22. **Nils Hyltenius** (Silfverschöld), Jur. utr. patr. prof.
 Notum est . . .
 Tillkännagifvande om att han börjar sin undervisning.
^{28/2.} K. B.
 Å K. B:s ex. af G. E. Klemming antecknadt: »Tryckt hos Winstrup?»
23. [**Christopher Rostius**, *R.*
 Inbjudning till pastor & præpositus Halmstadiensis HANS CERVINUS
 (HJORT)'s installation såsom Theol. prof.
^{7/3.]}
 Enl. uppgift i en handskrifven förteckning från slutet af 1600 talet i
 L. U. B:s handskriftsamling.
24. **Christopher Rostius**, Med. pract. prim., *R.*
 Si capere magnitudinem gaudii . . .
 Inbjudning till firande af Påskhögtiden. 8 sid. 4:o. V. Haberegger.
 Ipso die resurrectionis Domini (= ^{11/4}).
25. **Bernhard Ölreich**, *Pro-Canc.*
 Tum demum felicem . . .
 Kungörelse för theologiæ studiosi om öppnandet af ett collegium
 theologicum.
^{11/4.} K. B.
 Å K. B:s ex. antecknadt af G. E. Klemming: »Tryckt hos Winstrup»;
 i följd af för stark skärning af nedre kanten saknas datumuppgiften i
 detta ex. K. B. äger emellertid äfven en prydlig afskrift däraf, gjord
 af samtida hand och daterad ^{11/4} 1669.
26. **Christian Cassius**, Eloqu. & Poës. prof.
 Non est quod dubitemus . . .
 Inbjudning till HAQVIN SPEGEL's oration: »Philosophiæ in Theo-
 logia utilitas».
^{18/4.} K. B.

27. **Christopher Rostius**, Med. pract. prof. prim., *R.*
 Absolvit jam pridem . . .
 Inbjudning till firande af Pingsthögtiden. 8 sid. 4:o. V. Haberegger.
 Ipso Pentecostes die (= 30/5).
28. ——— Indulsit divina bonitas . . .
 Inbjudning till rektorsombyte. 7 sid. 4:o. V. Haberegger.
 18/6.
29. **Christian Cassius**, Eloqu. ac Poës. prof.
 Etsi heroicæ & generosæ . . .
 Inbjudning till en oration af JACOB PETRI Scan.
 20/6. *K. B.*
 Å K. B:s ex. af G. E. Klemming antecknad: »Tryckt hos Winstrup?»
30. **Joachim Buschovius (Ehrenbusch)**, Gr. ling. prof.
 Optimam vereq; regiam . . .
 Inbjudning till CHRISTIERN OLAI BAGGER's oration: »de linguæ
 græcæ utilitate & præstantia».
 22/8. *K. B.*
31. **Petrus Holm**, Orient. lingv. prof., *Dec.*
 Non vulgare . . .
 Inbjudning till rector scholæ Christianstad. ANDREAS JOANNIS
 STOBÆUS' lectiones cursoriæ pro gradu magisterii.
 26/8. *K. B.*

1670.

32. **Joachim Buschovius (Ehrenbusch)**, Gr. ling. prof.
 Stupendum & profundæ pietatis arcanum . . .
 Inbjudning till en grekisk oration af philos. baccalaureus JÖNS
 SORBON.
 6/1. *K. B.*
33. **Eric Elfvedalius**, Hist. & Phil. pract. prof., *Dec.*
 Qvanqvam nemo . . .
 Inbjudning till cand. HANS BAGGER's offentliga föredrag: »quæ sit
 natura summæ illius ac absolutæ potestatis in rebuspublicis quam
 Majestatem doctores politici consvevere, ejusque jura».
 9/1. *K. B.*

34. **Canutus Hahn**, Log. & Metaph. prof., *R. & Prom.*
 Divinam esse Philosophiam . . .
 Inbjudning till magisterspromotion på Carlsdagen.
^{20/1.} K. B.
 Den första promotionen vid Lunds universitet.
35. **Canutus Hahn**, *R.*
 Quod votis precibusque . . .
 Inbjudning till rektorsombyte.
^{20/1.} K. B.
36. **Christian Cassius**, Eloqu. ac Poës. prof.
 Inter celebriora Christianorum mysteria . . .
 Inbjudning till theol. stud. NILS ALBIN's oration om Kristi upp-
 ståndelse.
^{8/4.} K. B.
37. **Olof Bagger**, Theol. prof., *Dec.*
 Qvi turrim Babylonicam . . .
 Kungörelse om »examen attestationis», som skulle anställas två
 gånger årligen, nämligen vid Midsommar och vid Jul.
^{21/6.} K. B.
38. **Christian Cassius**, Eloqu. ac Poës. prof.
 Tacitus, pervulgatum illud . . .
 Inbjudning till SALOMON JOHANNIS WESTERLINGH's Stockh. oratio
 pro exercitio ^{24/9.} 4 sid. fol. V. Haberegger.
 [Odat.] U. U. B.
39. ——— Pandite, Pierides . . .
 Inbjudning (på vers) till en oration af prof. HANS CERVINUS (HJORT).
^{2/10.} K. B.
40. ——— Eloquentiam, illam . . .
 Inbjudning till en oration af ARNOLD HÖFGARD: »de natura &
 dignitate eloquentiæ ac poëseos». 4 sid. fol. V. Haberegger.
^{12/11.} K. B.
41. ——— Nihil humano generi . . .
 Inbjudning till BALTHAZAR CRUSIUS' Norvag. oration: »de literarum
 præstantia». 4 sid. fol. V. Haberegger.
^{20/11.} K. B.

42. **Christian Cassius**, Eloqu. ac Poës. prof.
 Magnifice & splendidissime . . .
 Inbjudning till JOH. JOHANNIS WINDRUFFWA'S Vg. oration i anledning af Julen. 4 sid. fol.
^{18/12.}

43. **Nils Banér**, R.
 Inter complura alia . . .
 Inbjudning till fäkthemästaren ANDERS SUNDH'S likbegängelse.
^{20/12.} K. B.
 Innehåller personalier.

- 1671.**

44. **Samuel Pufendorf**, *Pro-R.*
 Ingens humanæ sollertiæ specimen . . .
 Inbjudning till rektorsombyte.
^{4/1.} K. B.

45. **Martin Nordeman**, Math. pract. prof., R.
 Ex multis aliis . . .
 Inbjudning till firande af Carlsdagen.
^{27/1.} K. B.

46. ——— *Artem bene differendi* . . .
 Inbjudning till mag. HANS BAGGER'S jun. installation såsom Log. & Metaph. e. o. prof.
^{5/2.} K. B.

47. ——— *Magnum & portentosum* . . .
 Inbjudning till acad. secr. OLOF SILNECKER'S parentation öfver friherrinnan BRIGITTA BANÉR, f. BIELCKE.
^{22/2.} K. B.

48. **Hans Bagger**, Log. & Metaph. prof.
 Præclara sane ac gloriosa . . .
 Tillkännagifvande om undervisning i filosofi och logik.
^{5/2.} K. B.

49. **Martin Nordeman**, Math. prof., R.
 Qvemodmodū vivere, ita mori . . .
 Inbjudning till stud. PETRUS MAGNI CERVINUS' likbegängelse.
^{10/4.} K. B.
 Innehåller personalier.

50. **Eric Elfvedalius**, Hist. & Eloqv. prof.
 Magnis in Annalibus . . .
 Inbjudning till en oration af NICOLAUS N. STRANGONIUS Scan.
^{20/4.} K. B.
51. **Christian Foss**, Med. prof.
 Si recte auguramur . . .
 Tillkännagifvande för med. stud. om undervisning i allmän fysik.
^{1/6.} K. B.
52. **Hans Cervinus (Hjort)**, Theol. prof., R.
 Tantæ disciplinæ est necessitas . . .
 Inbjudning till rektorsombyte.
^{20/12.} K. B.

1672.

53. **Nils Hyltenius (Silfverschöld)**, R.
 Adest iterum dies . . .
 Inbjudning till firande af Carlsdagen, med oration af prof. CASPAR
 WEISER.
^{28/1.}
54. **Anders Spole**, Superior. Math. prof., R.
 Homo mortilitatis . . .
 Inbjudning till Theol. adj. CHRISTIAN PAPKE's installation såsom
 Philos. theor. prof.
^{21/8.}
55. ——— Vix ulla . . .
 Förmaning till lärare och lärjungar vid höstterminens början.
^{25/8.}

1673.

56. ——— Solent homines . . .
 Inbjudning till prof. NILS HYLTEINIUS (SILFVERSCHÖLD)'s oration
 i anledning af Carl XI:s myndighetsförklaring och regeringstill-
 träde.
^{1/1.}

57. **Anders Spole**, Superior. Math. prof., *R.*

Antiqvissimis a temporibus . . .

Inbjudning till firande af Carlsdagen, med oration af Eloqu. & Hist.
prof. ERIC ELFVEDALIUS.²⁶/₁.

58. ——— Cunctis rebus mundanis . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

⁹/₂.59. **Josua Schwartz**, *R.*

Prudenti admodum consilio . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

XVII Kal. Jul. (= ¹⁵/₆).*K. B.*60. **Erasmus Sack (Sackensköld)**, *R.*

Illuxit ergo . . .

I anledning af Carl XI:s besök i Lund, då Jur. suet. & dan. NILS
HYLTENIUS (SILFVERSCHÖLD) skulle hälsa honom med en oration.

Die Augusti.

K. B.

61. ——— Præcipuam operum . . .

Inbjudning till åhörande af Eloqv. prof. ERIC ELFVEDALIUS' ora-
tion i närvaro af Carl XI.

Die Augusti.

K. B.

Något närmare datum för dessa båda program är ej utsatt. Enligt
akad. konsistoriets protokoll ²⁵/₆ 1673 voro de redan då iin parato,
att dhe kunna upslås eller distribueras strax när man förnimmer att
Kongl. M:tt behagar beähra Academien med dhen ähran». Det kungliga
besöket torde ha skett omkr. ²¹/₈.

62. [**Erasmus Sack (Sackensköld)**, *R.*

Inbjudning till rektorsombyte.]

Enligt efterlämnade anteckningar af univ.-bibl. G. Sommelius. Rektors-
ombytet ägde rum ¹⁸/₁₂.

1674.

63. **Hans Bagger**, Phil. prof. extr.

Historiam Philosophicam . . .

Inbjudning till undervisning i filosofiens historia.

⁹/₂.*K. B.*

64. [Petrus Holm, *R.*

Inbjudning till rektorsombyte.]

Enl. G. Sommelius. Rektorsombytet ägde rum ²⁰/6.65. Eric Elfvedalius, *R.*

Nullam mortalibus rem . . .

Inbjudning till rector scholæ Coron. GERHARD HOLGER FULEDE's
likbegängelse.¹/10.66. Eric Elfvedalius, Eloqu. prof., *R.*

Quanquam nemo temere . . .

Inbjudning till GILIUS EHRENBERGH's oration på Carl XI:s födelse-
dag.X Cal. Dec. (= ²²/11).*K. B.*

67. — In cathedram conspectumq; vestrum . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

¹⁰/12.*K. B.*

1675.

68. Sven Ribbingh, *R.*

Imminet lætissimus . . .

Inbjudning till firande af Carlsdagen, med oration af OTTO MÖRNER.

²⁴/1.*U. U. B. (Palmskiöld.)*69. Sven Ribbing, *R.*

Inconstans plane . . .

Inbjudning till JOSEPH LJUNG's W.-Goth. likbegängelse.

⁷/2.*U. U. B.*

Innehåller personalier.

70. [Sven Ribbing, *R.*, ellerJoachim Buschovius (Ehrenbusch), *Pro-R.*

Inbjudning till rektorsombyte.]

Enl. G. Sommelius. Rektorsombytet ägde rum ¹⁷/6.71. [Christian Papke, *R.*

Inbjudning till rektorsombyte.]

Enl. G. Sommelius. Rektorsombytet ägde rum ²⁰/12.

1676.

72. **Olof Bagger**, Theol. prof. prim., *R*.
 Quod Serenissimo Potentissimoq; . . .
 Inbjudning till firande af Carlsdagen, med oration af Hist. prof.
 IVAR VANDALIN.
 VI Cal. Febr. (= 27/1). K. B.
73. [**Olof Bagger**, *R*.
 Inbjudning till rektorsombyte.]
 Enl. G. Sommelius. Rektorsombytet ägde rum 25/6.

1677.

74. **Nils Hyltenius** (Silfverschöld), *R*.
 Qvamvis nihil . . .
 Inbjudning till Eloqu. prof. E. ELFVEDALIUS' likbegängelse.
 18/2.
 Innehåller personalier.

1682.

75. **Nils Hylteen** (Silfverschöld), *R*.
 Qvod felix faustumq; . . .
 Inbjudning till rektorsombyte.
 25/6.
 Datum tillskrifvet.
76. **Andreas Stobæus**, Eloq. & Poës. prof.
 Satis acerbe . . .
 Inbjudning till stud. JOHANNES AHLSTRÖM's oration om Värmland.
 XVII Kal. Jan. 1683 (= 16/12 1682).

1683.

77. **Andreas Stobæus**, Eloqu. & Poës. prof., *Dec*.
 Quantum in rebus humanis . . .
 Inbjudning till stud. ERIK OLAI BORGH's Holm. oration öfver
 Karlskronas grundläggning.
 IV Cal. Febr. (= 29/1).
 Omtryckt i orationen.
78. ——— Potestatem habere . . .
 Inbjudning till stud. ZACHARIAS SUNDIUS' O.-G. oration till Carl
 XI:s ära.
 Postridie Cal. Febr. (= 2/2).

79. **Andreas Stobæus**, Eloqu. & Poës. prof., *Dec.*

Nobis itaq; . . .

Inbjudning till stud. PETRUS SUNDIUS' oration till Carl XI:s ära.
III Non. Febr. (= $\frac{3}{2}$).

80. [**Martin Nordeman**, *R.*

Inbjudning till rektorsombyte.]

Enl. G. Sommelius. Rektorsombytet ägde rum $\frac{11}{7}$.

1684.

81. **Erasmus Sack (Sackensköld)**, Med. prof., *R.*

Qvidquid in rebuspublicis . . .

Inbjudning till HAQVIN STRIDTZBERG's oration i anledning af Carlsdagen.

VI Cal. Febr. (= $\frac{27}{1}$).

82. ——— Varios vitæ humanæ casus . . .

Inbjudning till prof. M. NORDEMAN's likbegängelse.

V Id. Maj. (= $\frac{11}{5}$).

Innehåller personalier.

83. ——— Indicenda Vobis est . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

$\frac{15}{6}$.

84. **Andreas Stobæus**, Eloqu. & Poës. prof., *R.*

Qvatvor artium esse genera . . .

Inbjudning till ANDREAS WETTERHAMN (RIDDERMARK)'s installation såsom Math. prof.

Postridie Id. Sept. (= $\frac{14}{9}$).

85. ——— Lætorum, quæ ante adventum lentis . . .

Inbjudning till acad. secr. JONAS HÖRLINGH's oration med anledning af riksrådet, frih. CLAES FLEMMING's utnämning till kansler.

IV Id. Oct. (= $\frac{12}{10}$).

1685.

86. **Erasmus Sack (Sackensköld)**, Med. prof., *Pro-R.*

Ingenium humanum errabundum . . .

Inbjudning till mag. JONAS LINNERIUS' installation såsom Theol. prof.

$\frac{25}{1}$.

87. **Olof Cavallius**, *Dec.*
 Respublicas armis decorari . . .
 Inbjudning till P. PONTOPPIDAN's oration på Carlsdagen.
^{26/1.} K. B.
88. **Andreas Stobæus**, Eloq. & Poës. prof., *R.*
 Si votis Res nostra . . .
 Inbjudning till stud. DAVID RUDOLPHIN's hyllning på vers åt
 Carl XI.
 IV Cal. Apr. (= ^{29/3}). K. B.
89. **Christian Papke**, Theol. prof., *Dec.*
 Divus Apostolus . . .
 Om anställande af »examen attestationis».
^{28/4.}
90. **Andreas Stobæus**, Eloqu. & Poës. prof., *R.*
 Inter Læta & Tristia . . .
 Inbjudning till rektorsombyte.
^{17/6.}
91. **Andreas Stobæus**, Eloqu. & Poës. prof.
 Vsq'; adeone . . .
 Inbjudning (på latinsk vers) till sorgfesten öfver arfprinsarna
 Gustaf och Ulrik, med orationer af acad. secr. JONAS HÖRLING och
 JOSEPH THUN. 3 dubbelspalt. blad pat. fol. David Kempe.
^{10/7.}
92. **Christian Papke**, Theol. prof. prim., *R.*
 A Precibus actionum nostrarum . . .
 Inbjudning till rektorsombyte.
^{13/12.}

1686.

93. **Olof Cavallius**, Hist. prof., *R.*
 Servius Tullius . . .
 Inbjudning till Carlsdagens firande, med oration af Math. prof. A.
 WETTERHAMN (RIDDERMARK).
 IX Kal. Febr. (= ^{24/1}).
94. ——— *Qvanti æstimaverint* . . .
 Inbjudning till NILS DAHLHEM's installation såsom Log. & Metaph.
 prof.
^{26/8.}

95. **Olof Cavallius**, Hist. Prof., *R.*

Vt hominis, ita & Reipublicæ . . .

Inbjudning till prof. A. WETTERHAMN (RIDDERMARK)'s oration i anledning af kungl. rådet GUSTAF LILLIECRONA's utnämning till kansler.

13/6.

96. ——— Omnium rerum . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

15/6.

97. **Jonas Hörling**. (Undert.)

Auxia satis & honesta . . .

Inbjudning till LAURENTIUS HVASS' oration öfver staden Malmö.

16/6.

98. [**Johan Lundersteen**, *R.*

Inbjudning till rektorsombyte.]

Enl. G. Sommelius. Rektorsombytet skedde 17/11.

1687.

99. **Andreas Wätterhamn** (Riddermark), *R.*

Fœcunditatem aut squalorem . . .

Inbjudning till AXEL ÖRNEKLOW's oration på Carlsdagen.

26/1.

100. **Johan Lundersteen**, Moral. prof., *Pro R.*

Summam habere . . .

Inbjudning till RICHARD GEDDA (EHRENBORG)'s installation såsom Juris prof.

22/3.

101. **Andreas Wätterhamn** (Riddermark), *R.*

Non sine causa . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

Id. Jun. (= 13/6).

*K. B.*102. **Andreas Wätterhamn** (Riddermark), *Dec.*

Veluti in Ecclipsibus Lunaribus . . .

Kungörelse om förestående magisterspromotion.

V Kal. Dec. (= 27/11).

103. **Jonas Linnerius**, Theol. prof., *R*.
 Gloriam Sapientes possidebunt . . .
 Inbjudning till Eloqu. prof. JONAS HÖRLING's oration i anledning
 af grefve ERIC LINDSKIÖLD's tillträde till kansleriatet.
^{11/12.}
 K. B. äger två odat. ex. af detta progr.

104. ——— *Qvod. bonum. felix. faustumqve. sit . . .*
 Inbjudning till rektorsombyte. Malmogiæ, V. Haberegger.
^{15/12.}
 I lapidarstil.

1688.

105. **Andreas Stobæus**, Hist. & Poës. prof., *Prom*.
 Creavit omnis bona . . .
 Inbjudning till magisterspromotion. Fol. 4 s.
 Pridie Festi Carolini (= ^{27/1}).
 Förf:s namn inuti^utexten.
106. **Jonas Hörlingh**. (Undert.)
 Sui amorem . . .
 Inbjudning till stud. JACOB SEVERUS' Malmog. oration: »de phil-
 autia».
^{1/4.}
107. **Nils Daalhem**, *R*.
 Invisit jam iterum Rex . . .
 Inbjudning till högtidligheten i anledning af Lundagårds done-
 rande till universitetet.
^{14/10.}
108. **Jonas Hörling**. (Undert.)
 Eam esse Augustissimi . . .
 Inbjudning till JONAS KRÅKA's Ost-Goth. oration i anledning af
 Lundagårds upplåtande till universitetshus.
 XV Cal. Nov. (= ^{18/10}).
109. ——— *Quæ in nos & Patriam . . .*
 Inbjudning till JOHANNES SCHENBERG's Ost-Goth. oration också
 af nyssnämnda anledning.
^{18/10.}

1689.

110. **Nils Daalhem**, Log. & Metaph. prof., *R.*

Fasces Academicos . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

²⁷/1.

111. **Jonas Hörling**, Eloqv. prof. (Undert.)

Illo ipso tempore . . .

Inbjudning till en af studenter gifven dramatisk framställning af öfverläggningarna i romerska senaten om puniska kriget, hvarvid ZACHARIAS RUDHMAN Ostro-Goth., LAURENTIUS HVASS Scan., LAURENTIUS WALLING Scarens., PETRUS FAGIN Ostro-Goth., MAGNUS TEGNELIN Smol. & JONAS HALLBERG Ostro Goth. skulle uppträda som talare.

¹⁶/6.

112. **Haqvin Stridzberg**, Lingv. orient. prof., *R.*

Haud aliam . . .

Inbjudning till Theol. adj. JOHANNES WINSLOW's installation såsom e. o. prof. i Hist. eccles. & Chronologia sacra.

²²/7.

113. **Erasmus Sackensköld**, *Dec.* (Undert.)

Suecia victrix . . .

Inbjudning till firande af slaget vid Lund samt Med. lic. MATTHÆUS NEUMAN's Lusat. promotion till med. dr.

¹/12.

K. B.

Första medicine doktorspromotionen i Lund.

1690.

114. **Haqvin Stridzberg**, Lingv. orient. prof., *R.*

Imminet jam . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

²⁶/1.

115. **Jonas Hörling**, Eloqu. prof., *R.*

Gaudent consilia sua . . .

Inbjudning till Math. prof. ANDERS RIDDERMARK's parentation öfver kanslern grefve ERIC LINDSCHÖLD. Dubb. patentfol.

¹⁹/10.

Innehåller personalier.

116. **Jonas Hörling**, Eloqu. prof., *R.*

Has continuo vices . . .

Inbjudning till Juris e. o. prof. RICHARD EHRENBORG's samt PETRUS
TOLSTEEN's Ostro-Goth. orationer i anledning af grefve NILS GYL-
DENSTOLPES utnämning till kansler.

¹/₁₂.

1691.

117. ——— Effluxit jam . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

²⁵/₁.

1692.

118. **Erland Lagerlöf**, Log. & Metaph. prof., *R.*

Annum jam effluxit spatium . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

²⁷/₁.119. **Jonas Linnerius**, Theol. prof., *R.*

Præsentis seculi . . .

Inbjudning till deltagande i Theol. prof. NILS DAALHEM's likbegängelse.

IV Kal. Maji (= ²⁸/₄).

Innehåller personalier.

120. **Jonas Hörling**, Eloqu. prof.

Est inter exempla virtutum . . .

Inbjudning till HAQVIN FLINTH's Ostro-Goth. parentation å öst-
göta nations vägnar öfver Theol. prof. N. DALHEM.

²⁹/₄.121. **Decanus (Johan Lundersteen) & Facultas philosophica.**

Quamvis non sit ambigendum . . .

Tillkännagifvande om förestående magisterspromotion.

Postridie Id. Oct. (= ¹¹/₁₀).

Tryckfel på årtalet: MDCLXCII.

122. **Erland Lagerlöf**, Log. & Metaph. prof., *Pro-R.*

Vt in seminibus . . .

Inbjudning till Theol. dr JOHAN POPPELMAN's installation såsom
Theol. prof.;

¹/₁₁.

123. **Johan Lundersteen**, Juris nat. & Phil. mor. prof., *Prom.*
Quam sit Divina res Philosophia . . .
 Inbjudning till magisterspromotion.
^{24/11.}

1693.

124. **Jonas Linnerius**, Theol. prof., *R.*
Heliodoro olim . . .
 Inbjudning till deltagande i stud. NILS SVENONIUS' likbegängelse.
^{18/1.}
 Innehåller personalier.
125. ——— *Divinam bonitatem . . .*
 Inbjudning till rektorsombyte.
^{27/1.}
126. **Procancellarius (Christian Papke), Rector (Erasmus Sackenschöld) & Senatus.**
Seculum, non quidem Horatianum . . .
 Inbjudning till jubelfesten i anledning af Uppsala mötes beslut, med orationer af Theol. prof. JOHAN POPPELMAN och Log. & Metaph. prof. ERLAND LAGERLÖF samt studd. PAULUS BILLING, DANIEL CNATTINGIUS och JOHANNES EEK. 8 sid. fol.
 IV Cal. Mart. (= ^{26/2}).
 K. B. äger af detta program två upplagor med olika typografisk utstyrsel. Några olikheter i textredaktionen förekomma ock, hvarjämte i den ena stud Billings förnamn är Johaunes, icke Paulus.

127. **Erasmus Sackenschiöldt**, Med. prof., *R.*
O Tempora, O fata! . . .
 Inbjudning till sorgfest öfver drottning Ulrika Eleonora, med predikan af Theol. prof. JOH. POPPELMAN samt orationer af Hist. & Poës. prof. ANDREAS STOBÆUS, Math. prof. ANDREAS RIDDERMARK, Ling. sanct. prof. HAQVIN STRIDZBERG och Eloqv. prof. JONAS HÖRLINGH. 7 sid. fol. A. Haberegger.
^{26/11.}

1694.

128. **Erasmus Sackenschöld**, Med. prof., *R.*
Quod auspice Deo . . .
 Inbjudning till rektorsombyte.
^{28/1.}

129. **Andreas Stobæus**, Hist. & Poës. prof., *R.*

Si quis causam . . .

Inbjudning till sorgfesten öfver prokanslern, biskop CHR. PAPKE, med predikan af biskopen i Växjö SAMUEL WIRÆNIUS och presentation af prof. ANDREAS RIDDERMARK. 12 sid. fol. A. Haberegger.

^{10/8.}

Innehåller utförlig lefnadsteckning öfver Chr. Papke.

130. ——— **Quod Vir, & Philosophus egregius** . . .

Inbjudning till e. o. prof. i Uppsala THOMAS IHRE's installation såsom Theol. prof. ord. 7 sid. fol. A. Haberegger.

Postridie Kal. Sept. (= ^{2/9}).

Innehåller Th. Ihre's curriculum vitæ.

1695.

131. ——— **Quam ante annum** . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

VI Cal. Febr. (= ^{27/1}).132. **Thomas Ihre**, Theol. prof. (Undert.)

Haud sine justa causa . . .

Inbjudning till ett »disputatorium theologicum».

^{10/8.}

1696.

133. **Johan Poppelman**, Theol. prof., *R.***Quod Felix Faustumq;** . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

Pridie Festi Carolini (= ^{27/1}).

I L. U. B:s ex. äro i fråga om valet af efterträdare i rektoratet (A. Riddermarck) orden: »nemine dissentiente electum», ändrade till »propter pacem & tranquillitatem publicam electum». K. B:s ex. har den senare läsarten. U. U. B:s ex. saknar båda de nämnda uttrycken samt äfven orden »omnium, quorum interest, consensu». Valet blef emellertid icke stadfäst.

134. **Matthias Steuchius**, *Pro-Canc.*

Quanti usus sit . . .

Inbjudning till e. o. docens RICHARD EHRENBORG's installation såsom Juris prof.

^{1/8.}

135. **Matthias Steuchius**, *Pro-Canc.*
 Societatis Academicæ Rector . . .
 Inbjudning till rektorsombyte.
^{2/1.}

U. U. B.

1697.

136. **Johan Lundersteen**, Jur. nat., gentium & moral. prof., *R.*
 Ad munus, quod jam . . .
 Inbjudning till rektorsombyte.
^{17/1.}
137. **Thomas Ihre**, Theol. prof. (Undert.).
 Ut sine sensu novæ gratiæ . . .
 Inbjudning till invigning af universitetets nya, af Carl XI skänkta
 lärohus.
 Ipsis Calendis Carolinis (= ^{28/1.})
138. **Andreas Riddermarck**, Math. sup. & inf. prof., *R.*
 Urget nos, moeroris nostri . . .
 Inbjudning till sorgfesten öfver Carl XI, med orationer af Theol.
 prof. JONAS LINNERIUS och Jur. patr. prof. RICHARD EHRENBORG.
^{19/8.}
139. — Quam lubrico ac occulto . . .
 Inbjudning till stud. JOSUA RUBENIUS' likbegängelse.
^{19/9.}
 Innehåller några korta personalier.
140. — Quemadmodum res . . .
 Inbjudning till högtidlighållande af Carl XI:s begrafningsdag, med
 orationer af Theol. prof. JOHAN POPPELMAN, Hist. & Poës. prof.
 ANDREAS STOBÆUS och Eloqv. rom. prof. JONAS HÖRLING.
^{28/11.} U. U. B.

1698.

141. — Purpuram Rectoralem . . .
 Inbjudning till rektorsombyte.
^{27/1.}
142. **Thomas Ihre**, Theol. prof., *R.*
 Si pari, qua humanas . . .
 Inbjudning till stud. JOHAN HERMAN PAPKE'S Scan. likbegängelse.
^{18/2.}

143. **Thomas Ihre**, Theol. prof., *R.*
 Imperatorum atque Regum . . .
 Inbjudning till Math. prof. **ANDREAS RIDDERMARCK**'s och Log. & Metaph. prof. **ERLAND LAGERLÖF**'s orationer i anledning af Carl XII:s kröning. Dubb. patentfol.
³/₃.
144. — Cum Reges Principesque . . .
 Inbjudning till **PETRUS FRENNING**'s Scan. oration af samma anledning som föregående.
⁶/₃.
145. — Si illa tempora . . .
 Inbjudning till Med. prof. **ERASMUS SACKENSCHIÖLD**'s likbegängelse samt Jur. prof. **RICHARD EHRENBORG**'s därpå följande parentation öfver honom. 7 sid. fol.
³⁰/₃.
 Innehåller utförliga personalier.
146. — Nondum Orbem Sveo-Gothicum . . .
 Inbjudning till stadskomministern mag. **SEVERIN TORSLOW**'s likbegängelse.
 IV Cal. Jun. (= ²⁹/₅).
147. — Inter alia cultus . . .
 Inbjudning till Phil. cand. & Theol. stud. **JACOB PRANCK**'s Gothob. likbegängelse.
²⁶/₆.
148. **Andreas Riddermarck**, Math. prof., *Pro-R. & Prom.*
 Haud diu profecto . . .
 Inbjudning till magisterspromotion.
⁴/₁₂.

1699.

149. **Andreas Riddermarck**, Math. prof., *Pro-R.*
 Programmati hisce adnexo . . .
 Inbjudning till en af Med. dr & provincial-medicus **J. J. DÖBELIUS** (**VON DÖBELN**) föranstaltad anatomisk dissektion i Malmö. 4 sid. 4:o. A. Haberegger.
⁸/₁.
 Omtryckt i Hygiea 1908: **CARL M. FÜRST**, Anatomisk dissektion förrättad af Johan Jacob Döbelius i Malmö 1699.

150. **Johan Jacob Döbelius (von Döbeln)**, Med. d:r.

Sic L. B. neces & fata . . .

Utan datum.

Ang. nyssnämnda dissektion med aftryck af »Constit. Beg. Collegii Medic. Artic. IX». 4 sid. 4:o.

151. **Andreas Riddermarck**, Math. prof., *Pro-R.*

Non minus scite quam acute . . .

Inbjudning till Med. prof. i Dorpat JACOB FREDRIC BELOW'S installation såsom Med. prof.

²²/₁.

152. ——— Inter venusta illa . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

²⁷/₁.

153. ——— Refert nobis Plutarchus . . .

Inbjudning till acad. bibl. & convict. præpos. BONDE HUMERUS' installation såsom Phil. e. o. prof.

III Non. Mart. (= ²⁷/₂).

K. B.

1700.

154. **Richard Ehrenborgh**, Jur. patr. & civil. prof., *R.*

In orbem rursus redit . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

²⁷/₁.

155. **Haqvin Stridzberg**, LL. Or. prof., *R.*

Illuxit hodie iterum . . .

Inbjudning till Eloqu. prof. JONAS HÖRLING'S oration i anledning af Carl XII:s födelsedag.

¹⁷/₆.

156. ——— Tribus, quæ renatam Academiam . . .

Inbjudning till Juris patrii & civ. prof. RICHARD EHRENBORG'S likbegängelse och Math. prof. ANDREAS RIDDERMARCK'S parentation öfver honom. 8 sid. fol. A. Haberegger.

⁸/₇.

Innehåller utförliga personalier.

157. **Haqvin Stridzberg**, LL. Or. prof., *R.*

Qui moestissimo nuper animo . . .

Inbjudning till Phil. cand. ARVID LITHENIUS' Vestro-Goth. likbe-
gångelse. 4 sid. fol. A. Haberegger.

²/₁₂.

Innehåller personalier.

1701.

158. ——— Quem secundum, secundis auspiciis . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

²¹/₁.

159. **Jonas Hörling**, Eloqu. prof., *R.*

Versamur adhuc . . .

Inbjudning till glädjefesten i anledning af segern vid Narva, med
orationer af Hist. & Poës. prof. ANDREAS STOBÆUS (på vers) och
mag. ERIC PHOENIX.

¹⁰/₁.

160. ——— Ut Reipublicæ nihil . . .

Inbjudning till Theol. prof. THOMAS IHRE's och Phil. cand. PRED-
BJÖRN BLANXIUS' orationer i anledning af segern vid Düna.

⁶/₁₀.

1702.

161. ——— Sic per Dei Opt. Maximi . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

²⁶/₁.

162. **Erland Lagerlöf**, Log. & Metaph. prof., *R.*

Inter varias & multiplices . . .

Inbjudning till Theol. prof. THOMAS IHRE's parentation öfver lag-
mannen frih. CARL EHRENSTEEN.

⁷/₅.

163. ——— Inter devotas Nominis Divini . . .

Inbjudning till firande af segern vid Klissow, med orationer af
Hist. & Poës. prof. ANDREAS STOBÆUS samt PIERRE ALLEGRE (på
franska), Philos. cand. DAVID HARMAN och PETRUS RHOLIJN.

²⁰/₁₁.

164. **A(ndreas) Riddermarck**, Prof. de Math. & de la langue
Fr. & It. (Undert.)

Nous lisons dans l'histoire Romaine . . .

I anledning af nyssnämnda segerfest. 4 sid. fol. A. Haberegger.

²⁰/₁₁.

1703.

165. **Erland Lagerlöf**, Log. & Metaph. prof., *R*.

Lætissimis iterum auguriis . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

²⁷/₁.

166. **Jonas Linnerius**, Theol. prof. prim., *R*.

Quemadmodum fundamentum . . .

Inbjudning till Math. prof. ANDREAS RIDDERMARCK'S installation
såsom Juris sueth. & rom. prof.

⁸/₄.

167. ——— Omnibus hominibus inest . . .

Inbjudning till Philos. e. o. prof., acad. biblioth. & convict. acad.
præpos. BONDE HUMERUS' installation såsom Math. prof.

⁹/₄.

168. ——— Multi in hoc mundi theatro . . .

Inbjudning till mag. JÖNS STEUCHIUS' installation såsom Phil. e. o.
prof., biblioth. acad. præfectus & convict. reg. præpositus.

⁴/₆.

1704.

169. ——— Ex perenni temporum vicissitudine . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

²⁷/₁.

170. **Andreas Riddermarck**, Juris patr. & LL. prof., *R*.

Quod omnia dona . . .

Inbjudning till firande af segern vid Pultusk, med oration (på vers)
af Hist. & Poës. prof. ANDREAS STOBÆUS.

¹¹/₂.

171. **Andreas Riddermarck**, Jur. patr. & civil., *R.*

Pervulgata est . . .

Inbjudning till professorskan **EBBA STRIDZBERG'S**, f. **HAMBRÆA**,
likbegängelse. 4 sid. fol. A. Haberegger.⁸/₄.

Innehåller personalier.

1705.

172. **Andreas Riddermarck**, Jur. patr. & LL. prof., *R.*

Adest jam . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

²⁷/₁.173. **Andreas Stobæus**, Hist. & Poës. prof., *Dec.*

Quantus sit Philosophiæ . . .

Inbjudning till föreläsningar af candd. **HERMAN SCHRÖDER** (»de usu
matheseos & ethices in theologia») och **PETRUS PRAEL** (»votum
Jephtæ philologicæ»).Postridie Non. Dec. (= ⁶/₁₂).

1706.

174. **Haqvin Stridzberg**, LL. Or. prof., *Prom.*

Quod. felix. faustum. fortunatum . . .

Inbjudning till magisterspromotion. A. Haberegger.

²⁵/₁.*K. B.*

Namnet inuti programmet. Promovendernas antal uppgifves vara 24.

175. **Jacob Fredric Below**, Med. prof., *R.*

Illuxit hodie Dies . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

²⁶/₁.176. **Andreas Stobæus**, Hist. et Poës. prof., *R.*

Publica per nostras resonant . . .

Inbjudning (på latinsk vers) till studd. [**JOACHIM**] **WILBORN'S** [**Scanus**]
och [**CHRISTIAN**] **HASSELBERG'S** [**Blek.**] orationer i anledning af
segern vid Frauenstadt.⁹/₈.Finnes endast i handskrift. Sommelius har om detta program an-
tecknat: »Detta har jag dock ej sedt [scil. tryckt] utan skrefvit hos des
soneson Secr. A. S. Stobæus, men vet ej om det någonsin blefvit
tryckt; lärer dock vara Msc.»

177. **Andreas Stobæus, R.**

Quoniam publicarum Prælectionum initium . . .

Tillkännagifvande om konviktoriets öppnande.

VI Kal. Octobr. (= 26/9).

Endast i handskrift.

1707.

178. **Andreas Stobæus, Hist. et Poës. prof., R.**

Annum jam transegimus . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

VI Cal. Febr. (= 27/1).

179. **Johan Poppelman, Theol. prof., R.**

Nusquam tuta sedes . . .

Inbjudning till Eloqu. prof. JONAS HÖRLING's parentation öfver
Juris patr. & civ. prof. ANDREAS RIDDERMARCK.

28/8.

180. ——— Turbulentis hisce & bellicosissimis . . .

Inbjudning till firande af Carl XII:s födelsedag, med oration af
Hist. & Poës. prof. A. STOBÆUS.

16/6.

1708.

181. ——— Inter festos . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

27/1.

182. **Jonas Hörling.**

Quam frequentes, Musarum inter & Martis . . .

Inbjudning till JOHAN SILFVERSPARRE's oration: »de militari gloria»,
innan han beger sig ut i kriget.

18/6.

183. **Haqvin Stridzberg, LL. OO. prof., R.**

Si qui dies sint . . .

Inbjudning till installation af Eloqu. prof. JONAS HÖRLING såsom
Juris patrii & civ. prof., Log. & Metaph. prof. ERLAND LAGERLÖF
såsom Eloqu. prof. samt Phil. e. o. prof. JÖNS STEUCHIUS såsom
Log. & Metaph. prof.

16/6.

1709.

- 184.
- Haqvin Stridzberg**
- , LL. OO. prof.,
- R.*

Redit cras laetissimus . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

27/1.

- 185.
- Thomas Ihre**
- , Theol. prof.,
- R.*

Consuetudinem illam . . .

Inbjudning till convictorii præpositus ANDREAS RYDELIUS' presentation öfver acad. secret. ZACHARIAS RUDHMAN.

11/4.

1710.

186. — Cum tristiores illas vices . . .

Inbjudning till sorgfest i anledning af universitetskanslern grefve NILS GYLDENSTOLPE's död.

19/6.

187. — Quamvis dulcissimam . . .

Inbjudning till provincial-medicus JOHAN JACOB DÖBELIUS (VON DÖBELN)'s installation såsom Med. prof. och hans oratio inaug.: »de scanica puella Asitias morbo laborante, ejusdemque morbi causis».

25/6.

K. B., U. U. B.

188. — Inter moratiores gentes . . .

Inbjudning till convict. præpos. ANDREAS RYDELIUS' installation såsom Log. & Metaph. prof. och hans oratio inaug.: »de laconismo philosophico».

2/10.

U. U. B.

189. — Quoties ingentem . . .

Inbjudning till mag. ELOF STEUCH's installation såsom Phil. e. o. prof. och hans oratio inaug.: »de delectu philosophico».

16/10.

K. B., U. U. B.

1711.

- 190.
- Thomas Ihre**
- , Theol. prof.,
- R.*

Effluxit præter morem . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

26/1.

191. **Erland Lagerlöf**, Eloqu. prof., *R.*

Ille tristis . . .

Inbjudning till firande af Magnus Stenbocks seger vid Helsingborg, med oration af JOACH. CHRISTOPH. NEMEITZ i närvaro af M. Stenbock och hans söner Bengt Ludvig och Fredrik Magnus.

²⁶/₁.

1712.

192. ——— Adpropinquat nunc dies . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

²⁵/₁.

1713.

193. **Bonde Humerus**, LL. OO. prof., *R.*

Singularem plane . . .

Inbjudning till Math. prof. i Pernau CONRAD QUENSEL's installation såsom Math. prof. och hans inauguraloration: »de calendariorum veteris ac novi differentia & compositione».

XVI Cal. Jun. (= ¹⁷/₆).

194. ——— Supremum fugacissimæ hujus vitæ diem . . .

Inbjudning till mag. MAGNUS RYDELIUS' parentation öfver Jur. nat., gent. & moral. prof. JOHAN LUNDERSTEN.

²³/₈.

195. ——— Quemadmodum nascendi . . .

Inbjudning till Philos. theoret. prof. ANDREAS RYDELIUS' parentation öfver Eloqu. prof. ERLAND LAGERLÖF.

VIII Id. Dec. (= ⁶/₁₂).

1714.

196. ——— Adpropinquat rursus . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

Pridie diei Caroli (= ²⁷/₁).197. **Andreas Rydelius**, Phil. theor. prof., *R.*

Magna beneficia . . .

Inbjudning till MAGNUS RYDELIUS' oration i anledning af riksrådet grefve GUSTAF CRONHJELM's tillträde till kansleriatet. 8 sid. fol. A. Haberegger.

IV Id. Mart. (= ¹²/₃).

Omtryckt i A. RYDELIH Opuscula.

198. **Andreas Rydelius**, Phil. theor. prof., *R.**Hæc vera est . . .*

Inbjudning till Th. d:r MARTIN HEGARDT's installation såsom Hist. eccles. & chron. sacr. e. o. prof. samt hans inauguraloration: »de utilitate historiæ ecclesiasticæ». 4 sid. fol.

Pridie Id. Nov. (= 11/11).

Omtryckt i A. RYDELIJ Opuscula.

199. ——— *Non desunt equidem . . .*

Inbjudning till Jur. adj. JOHAN HERMANSSON's parentation öfver reg. secr. MATTHIAS STEUCH (prokanslerns son). 8 sid. fol. A. Haberegger.

XV Cal. Dec. (= 17/11).

Innehåller personalier. Omtryckt i A. RYDELIJ Opuscula.

200. **Andreas Rydelius**, *R.**Non sine admiratione . . .*

Inbjudning till festen i anledning af Carl XII:s återkomst till fäderneslandet, med oration af universitetskanslern grefve NICODEMUS TESSIN (prosa) och MAGNUS RYDELIUS (vers). 4 sid. fol. A. Haberegger.

12/12.

Omtryckt i A. RYDELIJ Opuscula.

201. ——— *Nemo me fortan . . .*

Inbjudning till Græcæ linguæ prof. ELOF STEUCH's oration i anledning af riksrådet grefve NICODEMUS TESSIN's utnämning till universitetskansler. 4 sid. fol. A. Haberegger.

17/12.

1715.

202. ——— *Infausto ordine . . .*

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. A. Haberegger.

Pridie Lucis Carolinæ (= 27/1).

Omtryckt i A. RYDELIJ Opuscula.

203. **Andreas Rydelius**, Phil. Theor. prof.*Mirari licebit . . .*

Inbjudning (i stenstil) till PETER ESTENBERG's parentation öfver riksrådet grefve GABRIEL FALKENBERG. 4 sid. fol. A. Haberegger.

20/1.

Omtryckt i A. RYDELIJ Opuscula.

204. **Jonas Linnerius**, Theol. prof. prim., *R.*

Circa mundi & generis humani primordia . . .

Inbjudning till Juris adj. i Uppsala JOHAN HERMANSSON'S installation såsom Juris nat. & gent. tum moral. prof. 4 sid. fol. A. Haberegger.

10/6.

205. ——— Inter ea, quæ humanæ . . .

Inbjudning till mag. MAGNUS RYDELIUS' installation såsom Hist. & Poës. prof. 4 sid. fol.

18/6.

L. U. B:s ex. är ett korrekturark med rättelser.

206. ——— Si, quibus angustiis . . .

Inbjudning till Phil. theor. prof. ANDREAS RYDELIUS' parentation öfver Hist. & Poës. prof. ANDREAS STOBÆUS. 4 sid. fol. A. Haberegger.

20/6.

Omtryckt i parentationen.

207. **Rector (Jonas Linnerius) & Senatus Academiæ.**

Quemadmodum candida Virtus . . .

Ang. indragning på kanslerns befallning af *Tityri* [THOMAS IHRE i Lund tryckta och i Karlshamn 24/6 1715 utdelade bröllopskväde »Confect wid Manfolkz Bordet».

29/6.

208. **Jonas Linnerius**, Theol. prof. prim., *R.*

Humanum intellectum . . .

Inbjudning till Phil. theor. prof. i Pernau CARL SCHULTEN'S installation såsom Eloqu. prof. 4 sid. fol. A. Haberegger.

2/11.

1716.

209. **Andreas Rydelius**, Phil. theor. prof., *Pro-R.*

Annus est . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol.

27/1.

Omtryckt i A. RYDELIH Opuscula.

210. **Rector illustris (Carl Adolf Gyllenstierna).**

Vere non minus quam eleganter . . .

Inbjudning till Hist. eccl. e. o. prof. MARTIN HEGARDT's installation såsom Theol. prof. i närvaro af Carl XII och landtgreffen Fredrik af Hessen samt hans inauguraloration: »de historia religionis Muhamedanæ». 4 sid. fol.

¹⁴/₁₀.

211. ——— **Viam almæ virtutis . . .**

Inbjudning till mag. CARL PAPKE's installation såsom Eloqu. rom. prof. och hans inauguraloration: »de usu eloquentiæ», i närvaro af Carl XII och landtgreffen Fredrik af Hessen. 4 sid. fol.

¹⁴/₁₀.

1717.

212. ——— **Doctrinam illam coelestem . . .**

Inbjudning till Ling. orient. prof. BONDE HUMERUS' installation såsom Theol. prof. i närvaro af Carl XII. 4 sid. fol.

⁶/₁.

213. ——— **Res, quæ universi . . .**

Inbjudning till Eloqu. prof. CARL SCHULTEN's installation såsom LL. orient. prof. i närvaro af Carl XII samt hans inauguraloration: »de fatis linguæ hebrææ». 4 sid. fol.

¹¹/₁.

Innehåller personalier.

214. ——— **Qui linguam Latinam . . .**

Inbjudning till acad. secr. mag. PETRUS FORMEL's installation såsom Eloqu. e. o. prof. i närvaro af Carl XII. 4 sid. fol.

²⁰/₁.

215. ——— **Quam utiles & necessariæ . . .**

Inbjudning till rektorsombyte i närvaro af Carl XII. 4 sid. fol.

²⁵/₁.

216. **Johan Jacob von Döbeln, R. (Undert.)**

Gloriosissimi Regis . . .

Inbjudning till firande af Carl XII:s födelsedag, med oration af prof. CARL PAPKE i närvaro af konungen. 4 sid. fol.

¹⁴/₆.

217. **Johan Jacob von Döbeln, R.**

Quemodmodum quævis spatiola . . .

Inbjudning till Jur. & Math. prof. vid gymnasiet i Reval ARVID MOLLER'S installation såsom Jur. nat. & gent. nec non Moral. prof. 4 sid. fol. Haberegger.

¹/₉.

Innehåller biografiska uppgifter om alla föregående juris professorer vid universitetet.

218. **Jesper Swedberg, Biskop i Skara. (Undert.)**

At then alwise och gode Guden . . .

Inbjudning till meningsutbyte 4/1 1718 angående förf:s bok Schibboleth.

²⁴/₁₂.

1718.

219. **Johan Jacob von Döbeln, Med. D. & Prof., R.**

Rectoratus Academiæ . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol.

²⁶/₁.

Innehåller serien af professorer i medicin och matematik vid universitetet jämte biografiska data.

220. **Conrad Quensel, R.**

Si excellens ingenium . . .

Inbjudning till prof. ANDREAS RYDELIUS' parentation öfver Theol. prim. prof. HAQVIN STRIDSBERG.

⁹/₂.

221. ——— **Ritu gentium . . .**

Inbjudning till firande af Carl XII:s födelsedag, med orationer af prof. & biblioth. regius PETRUS AURIVILLIUS (prosa) och stud. ERASMUS TRÄGÅRD (vers).

¹⁵/₆.

1719.

222. **Conrad Quensel, R.**

Animo venerabundo . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

²⁵/₁.

223. **Martin Hegardt**, Theol. prof., *R.*

Siccine constat . . .

Inbjudning till sorgfest öfver Carl XII, med orationer ^{19/3} och ^{20/3} af prof. PETRUS AUBIVILLIUS och stud. ARVID RYDENIUS. 4 sid. fol. A. Haberegger.

^{18/3}.

I R. A:s och i L. U. B:s ex. har programmets datum ändrats till ^{1/3}, liksom ock sorgfestens datering framflyttats till ^{2/3} och ^{3/3}.

224. — Profecto, nisi communi . . .

Inbjudning till orationer af Eloqu. prof. CARL PAPKE och Phil. adj. OLOF WENNERSTEDT i anledning af drottning Ulrika Eleonoras kröning. 4 sid. fol. A. Haberegger.

^{16/3}.225. **Carl Papke**, *Dec.*

A moribus Sapientum . . .

Tillkännagifvande om förestående magisterspromotion.

VIII Id. Sept. (= ^{6/9}).226. **Martin Hegardt**, Theol. prof., *R.*

Hoc eminens illud . . .

Inbjudning till Theol. adj. i Uppsala JACOB BENZELIUS' installation såsom Theol. prof. och hans oration: »de præcipuis veri theologi requisitis». 4 sid. fol. A. Haberegger.

^{4/10}.227. **Conrad Quensel**, Math. super. & infer. prof., *Prom.*

Honor & virtuti . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 4 sid. fol. A. Haberegger.

^{10/12}.

I U. U. B:s ex. är å titelbladet efter tryckorten med samtida stil tillagdt: »27 Jan: 1720».

1720.

228. **Martin Hegardt**, Theol. prof., *R.*

Diem ad nos . . .

Inbjudning till NICOLAUS ÖSTMAN'S Vestro-Goth. oration i anledning af drottning Ulrika Eleonoras födelsedag. 4 sid. fol.

^{20/1}.

229. **Martin Hegardt**, Theol. prof., *R.*

Recta singulorum . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol.

27/1.

230. **Arvid Moller**, *R.*

Iuris Civilis cognitionem . . .

Inbjudning till DAVID NEHRMAN (EHRENSTRÅLE)'s installation såsom
Juris patr. & rom. e. o. prof. 4 sid. fol.

VII Kal. Maji (= 26/4).

231. — Annus est . . .

Inbjudning till Eloqu. prof. CARL PAPKE's oration i anledning af
Fredrik I:s kröning. 4 sid. fol. A. Haberegger.

2/5.

232. — Qvod calidis votis . . .

Inbjudning (på vers) till prof. MAGNUS RYDELIUS' (prosa), mag.
LORENTZ MUHRBECK's (vers) och stud. PETRUS SYLVANDER's (vers)
orationer i anledning af fredssluten med Danmark, England och
Preussen.

Cal. Dec. (= 1.12).

1721.

233. — Quemadmodum in omnibus negotiis . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

27/1.

Ett uttryck i detta program gaf anledning till ett injuriemål. Jfr akad.
konsist. prot. 26/8 1721 ff.234. **Carl Schulten**, *R.*

Ingens naturæ . . .

Inbjudning till Phil. adj. PETRUS ESTENBERG's installation såsom
Græcæ linguæ prof. 4 sid. fol.

17/2.

Dateringen i R. A:s och i L U B:s ex. ändrad till 18/2.

235. — Rerum quidem omnium . . .

Inbjudning till jubelfesten i anledning af reformationens införande,
med med. doktorspromotion, förrättad af prof. JOHAN JACOB VON
DOBELN, samt orationer af Theol. prof. JACOB BENZELIUS: »de
callidis inimicorum adversus ecclesiam patriam proxima præterlapso
seculo institutis machinationibus»; acad. biblioth. PETRUS AURIVIL-

LIUS: » de varia ecclesiæ svediacæ facie regumque circa illam provida cura»; Juris e. o. prof. DAVID NEHRMAN (EHRENSTRÅLE): »de jurisprudentiam per papismum deformata, per Lutherum vero reformata»; stud. GEORG CRONBERG: »de regno Anti-Christi per Lutherum debellato»; samt stud. SVEN LORENZ QUIDING (på svensk vers): »de christiana religione per regem Gustavum I reformata». 8 sid. fol.

¹⁶/₃.

236. **Johan Jacob von Döbeln**, Med. prof., *Prom.*

Qvemadmodum odiosa . . .

Inbjudning till Med. cand. KILIAN STOBÆUS' promotion till Med. d:r. 4 sid. fol. A. Haberegger.

¹⁹/₃.

Den andra med. doktorspromotionen vid Lunds universitet.

237. **Carl Schulten**, *R.*

Quamvis mortalium . . .

Inbjudning till firande af Fredrik I:s födelsedag och årsdagen af hans tronbestigning, med tal af NILS STOBÆUS. 4 sid. fol.

¹/₂.

238. ——— *Quamvis plurima . . .*

Inbjudning till festen i anledning af freden i Nystad, med orationer af Theol. prof. MARTIN HEGARDT, Eloqu. prof. CARL PAPKE, e. o. prof. & convict. præp. HENRIC BENZELIUS samt stud. SVEN DAHLIN. 4 sid. fol. A. Haberegger.

¹³/₁₂.

239. ——— *Insignem illam . . .*

Inbjudning till Juris e. o. prof. DAVID NEHRMAN (EHRENSTRÅLE)'s installation såsom ord. prof. 4 sid. fol.

¹⁶/₁₂.

I L. U. B:s ex. är dateringen ändrad till ⁸/₁₂ och i R. A:s till ⁴/₁₂.

1722.

240. ——— *Jucundissimum mihi est . . .*

Inbjudning till rektorsombyte.

²⁸/₁.

241. **Jacob Benzelius**, *R.* (Undert.)

Si illos Heroum Poëtæ . . .

I anledning af Fredrik I:s och Ulrika Eleonoras besök i Lund.

[²¹/₈].

Plats lämnad öppen för datum, som sedan ditskrifvits.

1723.

242. **Jacob Benzelius**, *R.* (Undert.)

Fasces Academicos . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

²⁷/1.

243. **Magnus Rydelius**, *Dec.*

Sacra quidem oracula . . .

Tillkännagifvande om förestående magisterspromotion.

¹⁷/8.

244. **Carl Schulten**, LL. OO. prof., *Prom.*

Quo utilior ac præstantior . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 4 sid. fol.

²⁸/5.

För första gången heter det här: »honores magisterii, sive *doctoratus philosophici*». Promotors oration vid detta tillfälle finnes i handskrift i R. A.

245. **Rector (Andreas Rydelius)**.

Concursus vester . . .

Förmanings- och varningsord till studenterna.

Odat.

Enl. G. Sommelius och E. H. Lidén utgifvet i okt. 1723. Omtryckt i A. RYDELIИ Opuscula.

1724.

246. **Andreas Rydelius**, Phil. theor. prof., *R.*

Cum omnium sit . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

²⁶/1.

Omtryckt i A. RYDELIИ Opuscula.

1725.

247. **Magnus Rydelius**, Hist. & Poës. prof., *R.*

Omnia quæ generat . . .

Inbjudning (på vers) till rektorsombyte.

Odat. [²⁷/1].

248. **Jacob Benzelius**, Theol. prof., *Dec.*

Ingens & eloquio humano . . .

Inbjudning till amiralitetspastorn, Theol. lic. JOHAN FREDRIK FRANCK'S
fyra ›lectiones cursoriæ›. 6 sid. 4:o.²⁵/4.249. **Martin Hegardt**, Theol. prof. prim., *Prom.*

Si quod unquam . . .

Inbjudning till Theol. d:r JOHAN FREDRIK FRANCK'S promotion.
10 sid. 4:o.Pridie Cal. Maji (= ³⁰/4).

Promotors namn i slutet af invokationen. Innehåller biografi.

1726.

250. **Carl Papke**, Eloqu. prof., *R.*

Nunquam pias mentes . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol.

²⁷/1.

Tryckfel på årtalet: ›MDCCXVI›.

251. **Carl Papke**, *Dec.*

Habet hoc Philosophia . . .

Tillkännagifvande om förestående magisterspromotion. 4 sid. fol.

⁶/5.252. **Magnus Rydelius**, Hist. & Poës. prof., *Prom.*

Nec incertis . . .

Inbjudning till magisterspromotion ›die 8:va›. 4 sid. fol.

Odat.

R. A:s ex. är genom tillskrifning dateradt ⁴/12; i L. U. B:s ex. tillskrifvet: ›Decemb. A:o 1726›.

1727.

253. **Carl Papke**, Eloqu. prof., *Pro-R.*

Redit denuo . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol.

²⁹/1.

Vid K. B:s ex. är i manuskript bifogad afgående rektors oration vid detta tillfälle.

254. **Martin Hegardt, R.**

Bonum etiam Homerum . . .

Inbjudning till framl. Theol. prof. prim. Bonde Humerus' änka ANNA STEUCH'S likbegängelse och Jur. nat. & gent. prof. ARVID MOLLER'S parentation öfver henne. 4 sid. fol.

²¹/₉.

Omtryckt i orationen.

1728.

255. **Martin Hegardt, Theol. prof., R.**

Cum Lucretius Carus . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors tal: »de literaria republica, non illa quidem unius urbis conclusa pomoerio, sed per universum, qua patet, habitabilem orbem diffusa». 4 sid. fol.

²⁸/₁.

256. **Arvid Moller, R.**

Moriendi necessitas . . .

Inbjudning till f. d. Jur. patrii & rom. prof. JONAS HÖRLING'S likbegängelse samt Jur. patrii & rom. prof. DAVID NEHRMAN (EHRENSTRÅLE)'S parentation öfver honom. 4 sid. fol.

⁷/₈.

Innehåller personalier.

257. ——— **Quod moerentibus . . .**

Inbjudning till sorgfesten öfver universitetskanslern grefve NICODEMUS TESSIN med parentationer öfver honom af Hist. & Poës. prof. MAGNUS RYDELIUS (vers) och Eloqu. prof. CARL PAPKE (prosa). 4 sid. fol.

Pridie Cal. Nov. (= ³¹/₁₀).

Innehåller personalier.

I K. B:s ex. står antecknadt, att M. Rydelius' oration vid detta tillfälle finnes i manuskript i K. B. (Vitt. Nylat.).

258. ——— **Versat sic . . .**

Inbjudning till festen i anledning af riksrådet grefve CARL GYLLENBORG'S tillträde till kansleriatet, med oration af e. o. prof. & convict. præp. HENRIC BENZELIUS och Phil. fac. adj. NILS LAGERLÖF. 4 sid. fol.

⁸/₁₂.

1729.

259. **Arvid Moller, Jur. nat. & gent. prof., R.**

Instat festiva . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

²⁶/₁.

260. **Johan Jacob von Döbeln**, Med. prof., *R.*

Cum in priori Rectoratu . . .

Inbjudning till OO. LL. prof. CARL SCHULTEN's installation såsom Theol. prof. 4 sid. fol.

13/2.

Med bio-bibliografiska uppgifter om den tillträdande och alla föregående ord. Theol. proff. alltifrån universitetets grundläggning.

261. ——— **Ægyptiorum Hermeti** . . .

Inbjudning till e. o. prof. HENRIC BENZELIUS' installation såsom OO. lingu. & græcæ prof. och dennes oration: »de græca lingua, linguæ orientalis veteris s. ebrææ propagine». 4 sid. fol.

16/2.

Med bio-bibliografier öfver den tillträdande samt föregående LL. OO. & Græcæ proff. vid universitetet.

262. ——— **Professionum novarum** . . .

Inbjudning till Med. d:r KILIAN STOBÆUS' installation såsom Phil. nat. & phys. experim. e. o. prof. och dennes oration: »de præstantia & usu studii physici experimentalis in reliquis scientiis».

23/2.

Med en historisk öfverblick öfver det ekonomiska och fysiska studieområdet samt personalier.

1730.

263. **Johan Jacob von Döbeln**, *R.*

Quamvis hæ pagellæ . . .

Inbjudning till rektorsombyte med oration: »artis medicæ principia». 8 sid. fol. Ludv. Decreaux.

20/1.

Innehåller historik öfver universitetets kanslerer.

264. **Arvid Møller**, Jur. nat. & gent. ut & moral. prof., *Dec.*

Sapienter admodum . . .

Kungörelse om förestående magisterspromotion. 4 sid. fol.

14/2.

265. **Conrad Quensel**, Math. prof., *R.*

Quemadmodum Coeli . . .

»Programma exequiale» i anledning af landtgreffen Carl Is af Hessen död samt inbjudning till Jur. prof. ARVID MØLLER's presentation öfver honom. 4 sid. fol.

III Non. Jun. (= 3:e).

Innehåller en genealogisk utredning i fråga om landtgreffvens ättartal.

266. **Magnus Rydelius**, Hist. & Poës. prof., *Prom.*
Solenne illud Carolidum festum . . .
Inbjudning till magisterspromotion. 4 sid. fol.
19/6.
267. **Rector (Conrad Quensel) & Senatus Academiæ Carolinæ** så ock **Borgmästare och Råd** uti staden Lund.
Gjøre witterligit, att . . .
Varning mot »dels oanständige och oloflige, dels farlige och skadlige uptåg och oseder».
22/6.
268. **Conrad Quensel**, Math. prof., *R.*
Est equidem sordidarum . . .
Inbjudning till firande af 200-årsminnet af Augsburgska bekännelsens antagande, med orationer af: Theol. prof. JACOB BENZELIUS (»de religionis christianæ universim & evangelico-lutheranæ sigillatim in hac nostra Scania origine & progressu»), Eloqu. prof. CARL PAPKE (»de humaniorum literarum phosphoro, paulo ante redeuntem evangelicæ doctrinæ lucem, ex diutinis tenebris emergente») samt Theol. adj. OLAUS OSANDER (»de triumphante monacho, qui acie calami sui leonem romanum vulneravit ac aures ipsius perstrinxit»). 4 sid. fol.
Postridie solstitium æstivum (= 12/9 g. st., 23/9 n. st.).
269. — Si nihil sub Sole novi . . .
Inbjudning till Eloqu. prof. CARL PAPKE's parentation öfver Theol. prof. CARL SCHULTEN.
VIII Id. Dec. (= 6/12).

1731.

270. — Cum Augusto Carolino nomini . . .
Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de temporis ratione necessario habenda».
IX Cal. Febr. (= 24/1).
271. **David Nehrman (Ehrenstråle)**, Jur. patrii & rom. prof., *R.*
Qui eruditionis indolem . . .
Inbjudning till Philos. theor. prof. ANDREAS RYDELIUS' installation såsom Theol. prof. och hans oration: »de simplicitate christiana ac theologica, vera & non simulata». 4 sid. fol.
14/2.

272. **David Nehrman (Ehrenstråle)**, Jur. patrii & rom. prof., *R.*
 Habet igitur . . .
 Inbjudning till stud. PETER JOS. HEGARDT's parentation öfver stud.
 JOHANNES STRIDZBERG.
²¹/₃.
 Innehåller personalier.
273. **Rector (David Nehrman Ehrenstråle) & Senatus.**
 Si quo notæ sunt modo . . .
 Angående förbud för den studerande ungdomen att skriva och
 sprida paskiller och smådevisor o. d. 4 sid. fol.
¹⁵/₆.
274. **David Nehrman (Ehrenstråle)**, *R.*
 Novum & eximium . . .
 Inbjudning till firande af Fredrik Is återkomst till Sverige efter
 en utländsk resa, med oration af Philos. prof. NILS LAGERLÖF.
 4 sid. fol.
⁷/₁₁.
275. **David Nehrman (Ehrenstråle)**, Jur. patriæ & rom. prof., *R.*
 Poterit quis facile . . .
 Inbjudning till Philos. theor. prof. CARL PAPKE's installation såsom
 Theol. prof. 4 sid. fol.
⁷/₁₁.
 Innehåller biografi.
276. — Vt reliqua omnia . . .
 Inbjudning till Juris adj. SVEN BRING (LAGERBRING)'s parentation
 öfver frih. EDMUND GRIPENHIELM. 4 sid. fol.
²⁶/₁₁.

1732.

277. — Habent quoque . . .
 Inbjudning till rektorsombyte med oration: »præsens jurisprudentiæ
 status». 4 sid. fol.
²⁷/₁.
 Innehåller öfversikt af svenska jurisprudentiens historia.
278. **Andreas Rydelius**, *R.*
 Funus eximii nostri Mathematici . . .
 Inbjudning till Eloqu. & Poës. prof. MAGNUS RYDELIUS' parentation
 öfver Math. prof. CONRAD QUENSEL.
¹⁰/₂.
 Omtryckt i A. RYDELIJ Opuscula.

279. **Andreas Rydelius, R.**

Si verum est . . .

Inbjudning till Hist. nat. & Phys. exper. e. o. prof. **KILIAN STOBÆUS'** installation såsom Hist. prof. och hans oration: »de medicorum meritis in historiam & politicam». 4 sid. fol.

²¹/₂.

Omtryckt i A. RYDELIJ Opuscula.

280. ——— **Symbolum illud . . .**

Inbjudning till mag. **NILS LAGERLÖF's** installation såsom Phil. theoret. prof. och hans oration: »de vero genuinoque philosophiæ rationalis usu». 4 sid. fol.

²⁸/₂.

Omtryckt i A. RYDELIJ Opuscula.

281. ——— **Nescio, an ullus . . .**

Inbjudning till prof. **DAVID NEHRMAN (EHBENSTRÅLE's)** parentation öfver Theol. prim. prof. **MARTIN HEGARDT**. 4 sid. fol.

⁴/₈.

Omtryckt i A. RYDELIJ Opuscula.

282. ——— **Vtinam nemo somniet . . .**

Inbjudning till firande af 100-årsdagen af **Gustaf II Adolfs** död vid Lützen, med oration af grefve **HENNING ADOLF GYLLENBORG**.

⁵/₁₁.

Omtryckt i A. RYDELIJ Opuscula.

283. ——— **Nemini nostrum semper licet . . .**

Inbjudning till Med. d:r **GUSTAF HARMENS'** installation såsom Phil. nat. & exper. e. o. prof. och hans inauguraloration: »de progressu philosophiæ naturalis».

⁷/₁₂.

Omtryckt i A. RYDELIJ Opuscula.

1733.

284. ——— **Potest mihi fortassis ignosci . . .**

Inbjudning till rektorsombyte, med afgående rektors oration: »de misericordia immiti». 4 sid. fol. **L. Decreaux**.

Ipso Caroli die (= ²⁸/₁).

Omtryckt i A. RYDELIJ Opuscula.

285. **Andreas Rydelius**, Theol. prof. prim., *Dec.*
 Minimus in terrena Dei civitate . . .
 Inbjudning till teol. doktorspromotion: Eloqu. & Poës. prof. MAGNUS RYDELIUS, Theol. prof. CARL PAPKE, Græcæ & OO. LL. prof. HENRIC BENZELIUS och Vexion. archipræp. OLOF OSANDER. 8 sid. fol.
^{15/2}.
 Innehåller biografier. Omtryckt i A. RYDELIJ Opuscula.
286. **Magnus Rydelius**, *R.*
 Qui vagus astra regit . . .
 Inbjudning (på vers) till firande af Fredrik I:s födelsedag, med oration af stud. JOHAN OLOF RUDBECK. 4 sid. fol. L. Decreaux.
 Odat. [^{16/4}].
287. ——— Venit ad nos . . .
 Inbjudning till DANIEL MENLÖS' installation såsom Math. prof. och hans oration: »de necessitate studii mathematici ad culturam intellectus apprime ducentis». 3 sid. fol.
^{26/5}.
288. ——— Qvam utilis . . .
 Inbjudning till mag. JOHAN ENGESTRÖM's installation såsom Linguarum sacrarum prof. och hans oration: »de pietate critica». 4 sid. fol.
^{28/11}.
- 1734.
289. ——— Quemadmodum omnes . . .
 Inbjudning till LL. OO. prof. HENRIC BENZELIUS' installation såsom Theol. prof. och hans oration: »de assessoris collegii ecclesiastici officio». 4 sid. fol.
^{25/11}.
290. ——— Haud temere . . .
 Inbjudning till rektorsombyte.
^{26/11}.
291. **Henric Benzeli**us, Theol. prof., *R.*
 Quem propter eruditionem . . .
 Inbjudning till Theol. prof. CARL PAPKE's parentation öfver prokanslern, biskop JONAS LINNERIUS.
^{1/3}.
292. **Arvid Moller**, Jur. nat. & gent. ut & moral. prof., *Prom.*
 Quid amoenissimo . . .
 Inbjudning till magisterspromotion. 4 sid. fol.
^{9/6}.
 Med historik öfver föregående magisterspromotioner i Lund.

1735.

293. **Henric Benzelius, R.**

Voluit Populus . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

27/1.

294. **Kilian Stobæus, R.**

Ad festum . . .

Panegyrik i anledning af universitetskanslern grefve CARL GYLLENBORG'S besök i Lund. 4 sid. fol. L. Decreaux.

18/5

295. **Johan Jacob von Döbeln, Med. prof., Prom.**

Facultas medica . . .

Inbjudning till PETER FJELLSTRÖM'S promotion till Med. d:r, hvarvid promotor höll en oration: »de combinanda praxi medica cum chirurgica». 4 sid. fol. L. Decreaux.

24/5.

Innehåller biografi.

296. **Kilian Stobæus, R.**

Jucundissima illa . . .

Inbjudning till Phil. theor. prof. NILS LAGERLÖF'S och mag. doc. JOHAN PETER LORICH'S orationer i anledning af universitetskanslern grefve CARL GYLLENBORG'S besök. 4 sid. fol. L. Decreaux.

17/6.

297. **Gustaf Harmens, Med. & Phil. exp. prof., Prom.**

Regiones fuisse . . .

Inbjudning till JOHAN GOTTSCHALK WALLERIUS' promotion till Med. d:r. 4 sid. fol. L. Decreaux.

29/6.

Innehåller biografi.

298. **Kilian Stobæus, R.**

Siquidem ex affectu . . .

Inbjudning till acad. secr. NILS STOBÆUS' installation såsom Eloqu. & Poës. prof. 6 sid. fol.

XV Kal. Dec. (= 17/11).

Programmet, »de poetis Lundensibus», innehåller efter en kort återblick på Saxo Grammaticus och Andreas Suneson, uppgift på föregående Eloqu. & poës. professorer i Lund.

1736.

299. **Kilian Stobæus, R.**

Instant iterum . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol.

VI Kal. Febr. (= 27/1).

300. **Gabriel Falkenberg, R.**

Nihil unquam . . .

Inbjudning till invigningen af amphitheatrum anatomicum samt Med. prof. JOHAN JACOB VON DÖBELN's oration: »de apparatu anatomico». 4 sid. fol.

25/5 1636 [tryckfel för 1736].

301. **Johan Jacob von Döbeln, Med. prof., Dec.**

Erant centum & octoginta sex anni . . .

»Eucharisticum» till drottning Ulrika Eleonora för det på hennes bekostnad uppförda »amphitheatrum anatomicum» samt inbjudning till bevistandet af de första anatomiska demonstrationerna. 4 sid. fol. L. Decreaux.

25/5

302. **Gabriel Falkenberg, R.**

Virtutis ea est gloria . . .

Inbjudning till sorgfest öfver presidenten greve JOHAN VON FERSEN, med oration af acad. bibl. & e. o. prof. NICLAS (VON) OELREICH. 4 sid. fol. L. Decreaux.

21/6.

Innehåller personalier.

303. ——— **Tantum Divinitatis inest . . .**

Inbjudning till greve ULRIK GYLLENBORG's oration i anledning af drottning Ulrika Eleonoras namnsdag. 4 sid. fol. L. Decreaux.

3/7.

1737.

304. ——— **Instant iterum . . .**

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de codice legum Fridericiano, ad regulas jurisprudentiæ legislatoriæ consignato». 4 sid. fol. L. Decreaux.

27/1.

305. **Gustaf Harmens, R.**

Suis ab incunabulis . . .

Om förbud mot smädeskrifter, »libelli famosi». 4 sid. fol.

IV Cal. Mart. (= 26/2).

306. **Gustaf Harmens, R.**

Quemadmodum ex nihilo . . .

Inbjudning till frih. GUSTAF(?) RIBBING's oration i anledning af Fredrik I:s födelsedag. 4 sid. fol. L. Decreaux.

¹⁷/₄.

I samtliga påträffade exx. är »Gustavo Ribbing» med bläck ändradt till »Carolo Ribbing».

307. ——— Som ändamålet af all Borgerlig sammanlefnad . . .

Inbjudning till Phil. cand. JOHANNES BJUGG's oration på svensk vers öfver MARGARETHA SILNECKER, som donerat 5000 dal. s. m. till universitetet. 4 sid. fol. L. Decreaux.

¹⁸/₅.

308. ——— Si domestica mala . . .

Inbjudning till Eloqu. & poës. prof. NILS STOBÆUS' parentation öfver förre universitetskanslern grefve GUSTAF CRONHJELM. 8 sid. fol. L. Decreaux.

²⁶/₁₀.

309. ——— Nihil fieri . . .

Inbjudning till acad. biblioth. & e. o. prof. NICLAS (VON) OELREICH's installation såsom Hist. litt. prof. 4 sid. fol. L. Decreaux.

⁸/₁₁.

1738.

310. **Gustaf Harmens, Med. & phil. experim. prof., R.**

Adventat jam tempus . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de rationibus, quæ majores nostros moverunt, ut praxin artis salutaris, ab exercitio chirurgiæ separarent». 4 sid. fol. L. Decreaux.

²⁹/₁.

311. **Johan Jacob von Döbeln, Med. prof., Prom.**

Spem esse vigilantium . . .

Inbjudning till Fac. med. adj. NILS RETZIUS' promotion till Med. dr jämte oration af promotor: »de alterationibus & mutationibus corporis humani notabilioribus». 4 sid. fol. L. Decreaux.

¹⁸/₃.

Med uppgifter om föregående med. doktorspromotioner i Lund.

312. **Kilian Stobæus, Hist. prof., Prom.**

Nemo nisi, qui . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 6 sid. fol. L. Decreaux.

Pridie Id. Maj. (= ¹⁴/₅).

313. **Nils Lagerlöf, *Pro-R.***

Sanctor est Diviniorque . . .

Inbjudning till Eloqu. & Poës. prof. NILS STOBÆUS' (latinsk prosa) och fac. phil. adj. JOHAN CORYLANDER'S (svensk vers) parentationer öfver prokanslern och biskopen ANDREAS RYDELIUS. 6 sid. fol.

²²/10.

Med personalier öfver den bortgångne. Omtryckt i A. RYDELIJ Opuscula.

1739.

314. **Niclas von Oelreich, Hist. litt. prof., *R.***

Nihil luminaribus in coelo . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de genuina educationis idea». 4 sid. fol.

V ante Cal. Febr. (= ²⁶/1).315. **Johan Engeström, *R.***

Prope jam adest . . .

Inbjudning till firande af Fredrik I:s födelsedag, med oration (svensk vers) af stud. JOHAN HEDERSTRÖM. 4 sid. fol. L. Decreaux.

¹⁶/4.316. ——— **Quantum intersit . . .**

Inbjudning till festen i anledning af riksrådet OLOF NORDENSTRÅLE'S tillträde till kansleriatet, med orationer af Eloqu. & Poës. prof. NILS STOBÆUS, fac. philos. adj. NILS STRIDSBERG och JOHAN NELANDER, mag. ANDREAS HVALING samt mag. SVEN HULTÉN. 4 sid. fol. L. Decreaux.

¹²/10.

Innehåller utförliga biografiska uppgifter om Nordenstråle.

317. ——— **Sanctitatem, Cicero quondam . . .**

Inbjudning till Phil. theoret. prof. NILS LAGERLÖF'S installation såsom Theol. prof. och hans oration: »de genuina spuriaque theologie sanctitate». 4 sid. fol.

²⁹/10.

Innehåller biografi.

1740.

318. **Johan Engeström, LL. OO. & Gr. prof., *R.***

Annus jam præteriit . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de præcipuis hujus mundi circulationibus». 4 sid. fol.

²⁷/1.

319. **Gustaf Harmens**, Med. & Phil. exp. prof., *Prom.*

Quamquam neminem Medicorum . . .

Inbjudning till provinsialläkaren i Skaraborgs län JOHAN LECHE's promotion till Med. d:r. 6 sid. fol. L. Decreaux.

¹³/₄.

Innehåller biografi.

320. **Magnus Rydelius**, *R.*

Quemadmodum nullum . . .

Inbjudning till firande af Fredrik I:s födelsedag, med oration af frih. ADAM JOSIAS CEDERHJELM. 4 sid. fol. L. Decreaux.

¹⁶/₄.

321. ——— *Quam misera . . .*

Inbjudning till parentationer öfver prokanslern och biskopen CARL PAPKE af Theol. prof. NILS LAGERLÖF och mag. docens LEVIN MÖLLER. 4 sid. fol.

¹⁵/₅.

1741.

322. ——— *Prudenter a majoribus . . .*

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de amore Dei hominumque». 4 sid. fol.

²⁷/₁.

323. **David Menlös**, Math. prof., *Prom.* (Undert.)

Vix ullum latere potest . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 4 sid. fol.

²⁵/₈.

Med både latinsk och svensk text med titel: »Programma academicum de nova methodo navigandi, sine ventis, sine velis & sine remis» . . .
»Academisk kundgörrelse om et nytt sätt at segla, utan vind, segel och åhror».

324. **Arvid Moller**, *R.*

Nec annosi semper . . .

Inbjudning till vicebibliotekarien LARS LAURELL's parentation öfver frih. ADAM JOSIAS CEDERHJELM. 4 sid. fol.

⁴/₁₂.

Innehåller personalier.

1742.

325. ——— *Dubius ante annum . . .*

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de solatio senectutis» 4 sid. fol.

²⁷/₁.

326. **Henric Benzelius, Pro-Canc., *Prom.*****Quando Apostolus affirmat . . .**

Inbjudning till utn. superintendenten NILS LAGERLÖF'S promotion till Theol. d:r. 6 sid. fol.

²/₄.

Innehåller utförlig biografi.

327. **Johan Jacob von Döbeln, *R.*****Quemadmodum mors . . .**

Inbjudning till Med. & Phil. exper. prof. GUSTAF HARMENS' och Phil. adj. JOHAN CORYLANDER'S parentationer öfver archiat. & Hist. prof. KILIAN STOBÆUS. 6 sid. fol.

²¹/₄.

Innehåller personalier. Omtryckt i parentationen.

328. — **Quemadmodum vita nostra . . .**

Inbjudning till prosten och kyrkoherden AMBROSIUS WESTRING'S installation såsom Theol. prof. och hans inauguraloration: »de christiana theologia in opere». 4 sid. fol.

²⁸/₄.

Innehåller biografi.

329. — **Abitus a nobis . . .**

Inbjudning till LL. OO. & Gr. prof. JOHAN ENGESTRÖM'S installation såsom Theol. prof. och hans inauguraloration: »de theologia Veteris Testamenti». 4 sid. fol.

¹¹/₆.

Innehåller förteckning på 21 Lunds universitets professorer, som befordrats till »honorifica munia», jämte J. Engeströms biografi.

330. **Johan Jacob von Döbeln, Med. prof. prim., *R.*****Ne mireris . . .**

Inbjudning till Theol. adj. GUSTAF ERNST VON BILDSTEIN'S och mag. doc. SVEN MUNTHE'S parentationer öfver universitetskanslern OLOF NORDENSTRÄHLE. 4 sid. fol. L. Decreaux.

²⁷/₁₀.

Innehåller personalier.

331. **Johan Jacob von Döbeln, *R.*****Quorsum & quamdiu . . .**

Inbjudning till sorgfesten öfver drottning Ulrika Eleonora med orationer af Eloqn. & Poës. prof. NILS STOBÆUS, ARVID J. THEET, nob., acad. vice biblioth. LARS LAURELL och Jur. cand. LARS JOHAN COLLING. 6 sid. fol.

²⁷/₁₁.

332. **Johan Jacob von Döbeln, R.**

Quod Linguam Hebræam . . .

Inbjudning till Theol. prof. i Åbo PETRUS FILENIUS' installation såsom LL. OO. & Græcæ prof. och hans inauguraloration: »de providentia divina circa scholas hebræorum». 4 sid. fol.

15/12.

Innehåller biografi.

1743.

333. **Gustaf Harmens, Med. & Phil. prof., Pro-R.**

Haut vnquam . . .

Inbjudning till rektorsombyte. L. Decreaux.

27/1.

334. **Daniel Menlös, R.**

Quinque duntaxat . . .

Inbjudning till acad. secr. SVEN BRING (LAGERBRING)'s installation såsom Hist. prof. och hans inauguraloration: »de præsidio religionis ex historia petendo». 4 sid. fol.

7/2.

Innehåller serien af föregående professorer i historia vid universitetet samt biografiska uppgifter om S. Bring (Lagerbring).

335. ——— **Si quondam Ægyptii . . .**

Inbjudning till festligheterna i anledning af universitetskanslern greve JOHAN GYLLENBORG's besök i Lund, med orationer af bibliothec. acad. JONAS WÄHLIN, frih. ISAAC VON KNORRING, Philos. fac. adj. JOHAN CORYLANDER, vice biblioth. LARS LAURELL (svensk vers) och Phil. fac. adj. SVEN MUNTHE. 6 sid. fol. L. Decreaux.

VIII Id. Maji (= 8/5).

336. **Johan Engeström, Pro-R.**

Quanti pacem fecerunt . . .

Inbjudning till festen i anledning af freden i Nystad, med orationer af Hist. prof. SVEN BRING (LAGERBRING), Phil. fac. adj. JOHAN CORYLANDER (svensk vers), Theol. fac. adj. LARS BENZELSTIERNA och mag. MICHAEL ABELIN. 4 sid. fol. L. Decreaux.

9/10.

1744.

337. **Johan Engeström, Theol. prof. prim, Pro-R.**

Accidit præter opinionem . . .

Inbjudning till rektorsombyte och pro-rektors oration: »de diversis annorum initiis». 4 sid. fol.

26/1.

338. **Ambrosius Westring, R.**

Morum Amor & cura . . .

Inbjudning till Phil. fac. adj. JOHAN NELANDER's installation såsom Jur. nat. & moral. prof. och hans inauguraloration: »de moralium disciplinarum cognitione philosophica». 4 sid. fol.

9/2.

Innehåller biografi.

339. **Ambrosius Westring, Theol. prof., R.**

In Republica bene instituta . . .

Inbjudning till firande af prins Adolf Fredriks födelsedag, med orationer af Jur. fac. adj. LARS JOHAN COLLING och stud. PETRUS SCHAEY JOHANSSON. 8 sid. fol.

Id. VI Maj. (= 10/8).

340. **Ambrosius Westring, R.**

Quod in Politioribus Rebuspublicis . . .

Inbjudning till rektors panegyrik i anledning af prins Adolf Fredriks besök i Lund. 4 sid. fol.

16/7.

Omtryckt i panegyriken.

341. **Gustaf Harmens, Med. & Phil. exper. prof., Dec.**

Qui hujus universi . . .

Inbjudning till Med. lic. MARTIN REEF's Norcopensis promotion till Med. d:r. 4 sid. fol.

29/7.

Innehåller biografi.

342. **Ambrosius Westring, R.**

Ut sæpius olim . . .

Inbjudning till acad. biblioth. JONAS WÄHLIN's installation såsom Theol. prof. 6 sid. fol.

14/11.

Datum är i L. U. B:s exemplar med Gustaf Sommelius' handstil ändradt från »Novembris» till »Decembris».

Innehåller biografi.

1745.

343. ——— **Eorum omnium . . .**

Inbjudning till Med. d:r & regii collegii assessor EBERHARD ROSÉN (ROSENBLAD)'s installation såsom Med. pract. prof. och hans inauguraloration: »de studio medico ad felicem praxin instituendo». 6 sid. fol.

8/1.

Innehåller biografi.

344. **Ambrosius Westring, R.**

Ubicunque in aliqua societate . . .

Inbjudning till löjtnanten vid amiralitetet LARS LJEDBECK's installation såsom Math. prof. och hans inauguraloration: »de dignitate, usu & applicatione matheseos in vita communi». 6 sid. fol.

⁹/₁.

Innehåller biografi.

345. ——— **Quomodo in vita . . .**

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de eo, quod, in ecclesia N.T'i, prophetiæ nomine vigeat».

²⁶/₁.

346. **Gustaf Harmens, Med. et Phil. prof., R.**

Qui ad se ipsum . . .

Inbjudning till LL. OO. adj. SVEN MUNTHE's installation såsom LL. OO. & Græcæ prof. och hans inauguraloration: »de methodo tractandi studium philologiæ orientalis & requisitis boni interpretis». 4 sid. fol. C. G. Berling.

¹⁰/₆.

347. **Gustaf Harmens, Phil. exper. prof., Prom.**

Artes atque scientias . . .

Inbjudning till magisterspromotion och promotors oration: »de genuina notione naturæ, quemadmodum hodie a philosophis mechanicis explicatur». 4 sid. fol. C. G. Berling.

¹⁷/₆.

Promoti voro 65 till antalet.

348. **Gustaf Harmens, Med. & Phil. exper. prof., Prom.**

Machinam nostram . . .

Inbjudning till Med. lic. KILIAN STOBÆUS' promotion till Med. dr. 4 sid. fol. C. G. Berling.

¹/₁₁.

Innehåller biografi.

1746.

349. **Gustaf Harmens, R.**

Quoties venerabunda mente . . .

Inbjudning till firande af prins Gustafs födelsedag, med oration et Eloqu. & Poës. prof. NILS STOBÆUS (latinsk vers) och vice biblioth. LARS LAURELL (svensk vers). 8 sid. fol. C. G. Berling.

²⁷/₁.

350. **Gustaf Harmens, R.**

Quod filio Marco . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de spiritu, dicto rectore chemicorum, sive anima mundi». 4 sid. fol. C. G. Berling.

27/1.

351. **Henric Benzelius, Pro-Canc., Prom.**

Quem res & negotia ecclesiæ . . .

Inbjudning till teol. doktorspromotion: Theol. proff. JOHAN ENGESTRÖM, AMBROSIUS WESTRING och JONAS WÄHLIN, amiralitets-superintendenten LARS MUHRBECK, prosten och kyrkoherden i Jönköping CARL TILIANDER samt Theol. fac. adj. GUSTAF ERNST VON BILDSTEIN. 12 sid. fol. C. G. Berling.

1/8.

Innehåller afhandling om Melancton.

352. **Gustaf Harmens, Pro-R.**

Voluptatem atque dolorem . . .

Inbjudning till firande af prinsessan Lovisa Ulrikas födelsedag, med orationer af CARL FREDRIK CHRONACKER och mag. THURE HELLMAN. 8 sid. fol. C. G. Berling.

13/7.

1747.

353. ——— Nihil mihi magis insolitum . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de philosophica corporis humani cognitione». 4 sid. fol. C. G. Berling.

27/1.

354. **Nils Stobæus, R.**

Habent profecto . . .

Inbjudning till Med. prof. GUSTAF HARMENS' och Hist. prof. SVEN BRING (LAGERBRING)'s parentationer öfver kanslern grefve CARL GYLLENBORG. 4 sid. fol. C. G. Berling.

2/3.

Omtryckt i parentationen.

355. ——— Justissimum est . . .

Inbjudning till firande af prins Gustafs namnsdag, med orationer af stud. EILERT HOLGER BARFOTH Scan. och vice mag. linguæ DANIEL AUGUST PELLEGRIN. 4 sid. fol. C. G. Berling.

5/11.

1748.

356. Nils Stobæus, *R.*

Vetus est illa . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. C. G. Berling.

27/1.

Rec. i Salvii Lärda Tidn. 1748, n:r 14.

357. Sven Bring (Lagerbring), *R.*

Ab ultimis inde temporibus . . .

Inbjudning till mag. LARS LAUREL's installation såsom Log. & Metaph. prof. samt hans inauguraloration: »de imbecillitate ingenii humani». 4 sid. fol.

12/4.

Innehåller biografi.

358. ——— Illucescit jam . . .

Inbjudning till firande af prins Adolf Fredriks födelsedag med oration (svensk vers) af stud. JOHAN WILHELM SCHAEY. 4 sid. fol.

2/5.

359. Nils Stobæus, Eloqu. & Poës. prof., *Prom.*

Ergo in incassum fundi . . .

Inbjudning (på latinsk vers) till magisterspromotion. 4 sid. fol.

21/6.

360. Sven Bring (Lagerbring), *R.*

Nemini obscurum esse potest . . .

Inbjudning till festligheterna 10/10—12/10 i anledning af prins Carls födelse, med orationer af Phil. theor. prof. LARS LAURELL, Theol. adj. GUSTAF ERNST VON BILDSTEIN, mag. docens NILS SCHENMARCK och mag. THURE HELLMAN. 4 sid. fol. C. G. Berling.

9/10.

1749.

361. ——— Post læta ineuntis anni . . .

Inbjudning till mag. PETER LORENTZ TRÄGÄRD's oration i anledning af prins Gustafs födelsedag. 4 sid. fol. C. G. Berling.

12/1.

362. ——— Instat crastina luce . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de antiqua studiosorum dignitate et privilegiis». 4 sid. fol. C. G. Berling.

28/1.

Innehåller historiska notiser om det akademiska rektoratet och om svenskar och danskar, som beklädt rektorsvärdigheten vid främmande universitet.

1750.

363. **Sven Munthe, R.**

Quæ a primis . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de ritu inaugurationis apud hebræos». 4 sid. fol. C. G. Berling.

28/1.

364. **Gustaf Fredrik Gyllenborg, R.**

Incidit crastina luce . . .

Inbjudning till firande af prins Adolf Fredriks födelsedag, med oration af Phil. cand. ANDERS PETER STOBÆUS. 4 sid. fol. C. G. Berling.

VI Non. Maji (= 2/5).

365. ——— **Nova iterum . . .**

Inbjudning till festligheterna den 24/7—28/7 i anledning af prins Fredrik Adolfs födelse, med orationer af acad. biblioth. JOHAN CORYLANDER (latinsk prosa), Jur. adj. LARS JOHAN COLLING (svensk prosa), mag. docens SAMUEL CRONANDER (svensk vers) och mag. docens PETER LORENTZ TRÄGÅRD (svensk vers). 4 sid. fol. C. G. Berling.

28/7.

366. ——— **Summum quidem . . .**

Inbjudning till Theol. d:r CARL JESPER BENZELIUS' installation såsom Theol. prof. och hans inauguraloration: »de prudentia theologo necessaria in controversiis tractandis». 4 sid. fol. C. G. Berling.

15/11.

Innehåller biografi.

1751.

367. ——— **Nil majoribus . . .**

Inbjudning till Theol. adj. GUSTAF ERNST VON BILDSTEIN'S installation såsom Theol. prof. och hans inauguraloration: »de theologia homiletica». 4 sid. fol. C. G. Berling.

21/1.

Innehåller biografi.

368. ——— **Properat jam . . .**

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de æquilibrio rerumpublicarum». 4 sid. fol. C. G. Berling.

27/1.

369. **Gustaf Harmens, R.**

Ingen ting hedrar mera . . .

Inbjudning till Phil. fac. adj. JOHAN HENRIC BURMESTER's installation såsom Econ. prof. och hans inauguraloration (på latin): »om nödvändigheten att uti hushållningskonsten göra sig noga under rättad». 6 sid. fol. C. G. Berling.

⁸/₄.

Det första installationsprogrammet på svenska. Innehåller biografi.

370. **Sven Bring (Lagerbring), Prom.**

Si inter pullatas vestes . . .

Inbjudning till magisterspromotion med oration: »de dignitate et origine magistrorum philosophiarum». 4 sid. fol. C. G. Berling.

³/₇.

371. **Gustaf Harmens, R.**

Cum resonantibus . . .

Inbjudning till sorgefesten ³⁰/₉—¹/₁₀ i anledning af konung Fredrik I:s död, med parentationer af Jur. nat. & gent. prof. JOHAN NELLANDER och acad. biblioth. JOHAN CORYLANDER. 4 sid. fol. C. G. Berling.

³⁰/₉.

372. **Eberhard Rosén (Rosenblad), Med. prof., Prom.**

Valetudinem hominis . . .

Inbjudning till Med. licc. PER WICKELGREN's, Smol., JOHAN BENJAMIN HEILIGTAG's, Blek. och LARS MONTIN's Gothob. med. doktorspromotion. 6 sid. fol. C. G. Berling.

¹³/₁₀.

Med biografiska uppgifter om promovenderna.

373. **Gustaf Harmens, R.**

Dependentiae sensus . . .

Inbjudning till festligheterna ²⁶/₁₁—¹⁰/₁₂ i anledning af konung Adolf Fredriks och drottning Lovisa Ulrikas kröning, med orationer af general-auditör JACOB LAGERCREUTZ, Theol. prof. CARL JESPER BENZELIUS, rektor själf, Jur. fac. adj. LARS JOHAN COLLING, magg. LARS ULMGREN, SAMUEL CRONANDER, ANDERS PETER STOBLEUS, JACOB FAXE, CHRISTIAN WOHLIN, CLAS LUDVIG ENNES och PETRUS MUNCK samt Phil. cand. JÖNS STENBECK och stud. CARL GUSTAF FALCK. 6 sid. fol. C. G. Berling.

Odat.

1752.

374. **Gustaf Harmens, R.**

Sic ter functum . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de oeconomia medicinæ parte». 4 sid. fol. C. G. Berling.

27/1.

375. **Nils Stobæus, R.**

Qvi non minus fervidis . . .

Inbjudning till Philos. theor. prof. LARS LAURELL's oration i anledning af konung Adolf Fredriks återkomst från sin finska och lappländska resa. 4 sid. fol. C. G. Berling.

11/9.

376. ——— **Diu jam est . . .**

Inbjudning till LL. OO. prof. SVEN MUNTHER's (latin) och acad. biblioth. JOHAN CORYLANDER's (svenska) parentationer öfver universitetskanslern greve JOHAN GYLLENBORG. 4 sid. fol. C. G. Berling.

18/10.

Bibliotekarien Corylander, som ansåg sig af en passus i detta program förolämpad, anhöll hos universitetskanslern Palmstierna, »at detta eftertänkliga och, oförgripel. sagt, oanständiga Programme må återkallas och indragas». Efter skedd förklaring blef saken bilagd i godo.

377. ——— **Maximam formosioris anni partem . . .**

Inbjudning till festen i anledning af riksrådet frih. NILS PALMSTIERNA's tillträde till kansleriatet, med orationer af Theol. prof. JONAS WÄHLIN, Moral. prof. JOHAN NELANDER, mag. docens SAMUEL CRONANDER, mag. CARL FREDRICH BROME (svensk vers). 4 sid. fol. C. G. Berling.

18/11.

1753.

378. ——— **Sit Nomen Domini Benedictum . . .**

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. C. G. Berling.

27/1.

379. **Jonas Wåhlin, R.**

Redit denuo . . .

Inbjudning till firande af konung Adolf Fredriks födelsedag, med oration af mag. docens LARS FORELIUS (svensk vers). 4 sid. fol. C. G. Berling.

13/8.

380. **Jonas Wåhlin, R.**

Offert se denuo . . .

Inbjudning till firande af konung Adolf Fredriks namnsdag, med pane-
gyrik af Phil. cand. KILIAN STOBÆUS, Nic. fil. 4 sid. fol. C. G. Berling.

12/6.

381. ——— Uter felicior sit . . .

Inbjudning till firande af prinsessan Sofia Albertinas födelse, med
orationer af Econ. prof. JOHAN HENRIC BURMESTER och stud. JA-
COB VON ENGSTRÖM. 4 sid. fol. C. G. Berling.

21/10.

382. ——— Nær lycka och værdighet . . .

Inbjudning till Phil. experim. prof. GUSTAF HARMENS' parentation
öfver grefvinnan CHRISTINA PIPEB. 6 sid. fol. C. G. Berling.

5/11.

1754.

383. **Jonas Wåhlin, Theol. prof., R.**

Recurrit denuo . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de
noxa quæ accrescit theologiæ ex neglectu disciplinarum philoso-
phicarum». 4 sid. fol. C. G. Berling.

27/1.

384. **Eberhard Rosén (Rosenblad), R.**

Quantum ad securitatem . . .

Inbjudning till Jur. adj. LARS JOHAN COLLING's installation såsom
Juris patrii & romani prof. och hans inauguraloration: »de variis
provinciis reipublicæ juridicæ». 4 sid. fol. C. G. Berling.

30/1.

Innehåller autobiografiska uppgifter af L. J. Colling.

385. **Johan Nelander, Jur. nat. & mor. prof., Prom.**

Si quid longo tempore . . .

Inbjudning till magisterspromotion med oration: »de ratione vete-
rum in excitanda ad L. S. juventute». 4 sid. fol. C. G. Berling.

22/6.

Promoti voro 47.

Bihang: »Nomina magistrorum» och festkväde af JOHAN ROSÉN. 8 sid. fol.

386. **Eberhard Rosén (Rosenblad), R.**

Med höga förtienster . . .

Inbjudning till åhörande af ett »fegne-tal» i anledning af DD. MM.
Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas besök i Lund. 4 sid. fol. C.
G. Berling.

22/8.

1755.

387. **Eberhard Rosén (Rosenblad), R.**

Instat jam dies . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. C. G. Berling.

²⁷/₁.

388. **Sven Bring (Lagerbring), R.**

Si doluit . . .

Inbjudning till LL. OO. & Gr. prof. SVEN MUNTHE's parentation öfver Eloqu. & Poës. prof. NILS STOBÆUS. 4 sid. fol. C. G. Berling.

¹³/₆.

Innehåller personalier.

1756.

389. ——— Festis facibus . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de mora studiis litterarum academicis utili & noxia». 4 sid. fol. C. G. Berling.

²⁷/₁

Handlar om den akademiska jurisdiktionen.

390. **Gustaf Harmens, Med. & Phil. exper. prof., Prom.**

Tam arctum . . .

Inbjudning till lic. JOHAN BORG's Malmög. Scan. med. doktorspromotion och promotors oration: »de genuina notione Physicæ». 8 sid. fol. C. G. Berling.

¹⁶/₃.

Innehåller biografi.

391. **Carl Jesper Benzelius, R.**

Ad salutem & decus . . .

Inbjudning till Med. adj. ERIC GUSTAF LIDBECK's installation såsom Hist. nat. prof. och hans inaugural-oration: »de utilitate historiæ naturalis in œconomia Scanicæ». 4 sid. fol. C. G. Berling.

²⁸/₄.

Innehåller biografi.

392. ——— Vetus Quiritum Sermo . . .

Inbjudning till Œcon. prof. JOHAN HENRIC BURMESTER's installation såsom Eloqu. & Poës. prof. och hans inauguraloration: »de eloquentiæ origine et fatis». 4 sid. fol. C. G. Berling.

³/₁₁.

1757.

393. **Carl Jesper Benzelius**, Theol. prof., *R.*

Humano generi Lex . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de officiis civis academici». 4 sid. fol.

²⁷/1.

394. **Lars Liedbeck**, Math. sup. & infer. prof., *Prom.*

Bonum honestumque . . .

Inbjudning till magisterspromotion 4 sid. fol. C. G. Berling.

²²/6.

Promoti voro 40 till antalet, däribland JOHAN JACOB HELLMAN. Bihang: Festkväde af JOHAN ROSÉN jämte »Nomina magistrorum». 8 sid. fol.

1758.

395. **Lars Johan Colling**, Jur. patr. & rom. prof., *R.*

Adpropinquante, crastina luce . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de jure principis academico». 4 sid. fol. C. G. Berling.

²⁷/1.

Ref. i SALVII Lärda Tidn. 1758, n:r 16.

396. **Johan Nelander**, *R.*

Diu est . . .

Inbjudning till firande af 100-årsfesten i anledning af freden i Roskilde, med tal af acad. biblioth. JOHAN CORYLANDER. 6 sid. fol. C. G. Berling.

⁸/8.

397. ——— Extulimus quidem . . .

Inbjudning till Theol. prof. JONAS WÄHLIN's parentation öfver prof. ARVID MOLLEB. 4 sid. fol. C. G. Berling.

¹³/10.

Omtryckt i parentationen.

1759.

398. ——— Ut nihil est . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. C. G. Berling.

²⁷/1.

399. **Gustaf Ernst von Bildstein, R.**

Quemadmodum Divinæ Sapientiæ . . .

Inbjudning till kungl. hofpredikanten CLAES BLECHERT TROZELIUS' installation såsom Econ. prof. och hans inauguraloration: »de salute patriæ per œconomiam promovenda». 6 sid. fol. C. G. Berling.

²⁰/₈.

Innehåller utförlig själfbiografi.

400. ——— **Erunt, ineunte jam æstate . . .**

Inbjudning till Hist. prof. SVEN BRING (LAGERBRING)'s parentation öfver ärkebiskop HENRIC BENZELIUS. 4 sid. fol. C. G. Berling.

²⁵/₅.

Omtryckt i parentationen.

1760.

401. ——— **Deo ter optimo maximo . . .**

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. C. G. Berling.

²⁶/₁.

402. **Eberhard Rosén (Rosenblad), Med. prof., Prom.**

Qvi in libro septimo . . .

Inbjudning till med. doktorspromotion: licc. LARS GISTRÉN, JOHAN ERLAND BREMER, ARVID FAXE, CHRISTIAN WOLLIN och LARS ARETIN. 4 sid. fol. C. G. Berling.

²¹/₃.

Innehåller en afhandling om kirurgisk behandling af vissa sjukdomar.

403. **Sven Johan Munthe, LL. OO. & Gr. prof., Prom.**

Quod nihil tristioris casus . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 4 sid. fol. C. G. Berling.

¹⁹/₆.

De promoverades antal var 40.

Bihang: »Elegia» af ANDERS PETER STOBÆUS jämte »Nomina promotorum». 8 sid. fol.

1761.

404. **Lars Liedbeck, R.**

Redit in circulum suum . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de natura, utilitate & necessitate virium centripetarum». 4 sid. fol. C. G. Berling.

²⁷/₁.

Sven Johan Munthe, LL. OO. & Gr. prof., *R.*

Quæ in structura corporis humani . . .

Inbjudning till Econ. prof. **CLAES BLECHERT TROZELIUS'** parentation öfver biskop **ANDERS OLOFSSON RHYZELIUS**. 4 sid. fol. C. G. Berling.

¹⁶/6.

Innehåller personalier.

1762.

406. ——— *Annus vertitur decimus sextus . . .*

Inbjudning till firande af kronprins Gustafs födelsedag, med oration af stud. **ERIK ADOLF ADELHEIM**. 6 sid. fol. C. G. Berling.

²⁵/1.

407. ——— *Prope tandem adest dies . . .*

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de libertate studiosi ingenui». 4 sid. fol. C. G. Berling.

²⁷/1.

408. **Lars Laurel**, *R.*

Credo ego, neminem mireri . . .

Inbjudning till festen ²/₆—⁶/₆ i anledning af riksrådet frih. **CARL GUSTAF LÖWENHJELM's** tillträde till kansleriatet, med orationer af Jur. nat. & Moral. prof. **JOHAN NELANDER**, Jur. patr. & rom. prof. **LARS JOHAN COLLING**, Phil. adj. **ANDERS PETER STOBÆUS**, mag. docens **SVEN P. LIJENROT** och mag. docens **JOHAN JACOB HELLMAN**. 4 sid. fol. C. G. Berling.

²/₆.

409. ——— *Ipsa natura . . .*

Inbjudning till kungl. lifmedikus **CHRISTIAN WOLLIN's** installation såsom Chem. prof. och hans inauguraloration: »de multifario chemiæ usu, tam in variis scientiarum generibus, quam in vita communi». 4 sid. fol. C. G. Berling.

¹⁸/₆.

Innehåller biografi.

410. ——— *Ea est conditio . . .*

Inbjudning till Chem. prof. **CHRISTIAN WOLLIN's** parentation öfver Math. prof. **LARS LIEBECK**. 4 sid. fol. C. G. Berling.

⁷/₁₂.

1763.

- 411.
- Lars Laurel**
- , Phil. theor. prof.,
- R.*

In omni Republica . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de
idea perfecti ad Deum, mundum & hominem relata». 4 sid. fol.
C. G. Berling.

²⁷/₁.

- 412.
- Lars Laurel**
- , Phil. theor. prof.,
- Pro-R.*

Funus quod . . .

Inbjudning till Moral. prof. JOHAN NELANDER's parentation öfver
Theol. prim. prof. AMBROSIUS WESTRING. 4 sid. fol. C. G. Berling.

²/₆.

Innehåller personalier.

- 413.
- Lars Laurel**
- ,
- Pro-R., Prom.*

In Methaphysica sua . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 4 sid. fol. C. G. Berling.

²²/₆.

Promoti voro 32 till antalet. För första gången är den bifogade för-
teckningen på promovendi på svenska: »Herrar magistrarnes namn med
bifogad förteckning på deras utgifna och försvarade disputationer»,
jämte festkväde (anon.). 8 sid. fol.

1764.

- 414.
- Eric Gustaf Lidbeck**
- , Hist. nat. prof.,
- R.*

Vastissima illa . . .

Inbjudning till Astron. observator NILS SCHENMARK's installation
såsom Math. prof. och hans inauguraloration: »de damno, quod
accrescit reipublicæ ex neglectu disciplinarum mathematicarum». 4 sid. fol. C. G. Berling.

²⁰/₁.

Innehåller biografi.

415. — Totum hunc visibilem mundum . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de
ingeniis seligendis». 4 sid. fol. C. G. Berling.

²⁷/₁.

- 416.
- Clas Blechert Trozelius**
- , Econ. prof.,
- R.*

Inter omnes Gentes . . .

Inbjudning till firande af 13:e årsdagen af konung Adolf Fredriks
tronbestigning. 6 sid. fol. C. G. Berling.

²⁶/₁₁.

1765.

417. **Clas Blechert Trozelius, R.**

Notitia illa Archetypa . . .

Inbjudning till LL. OO. & Græcæ prof. SVEN JOHAN MUNTHE'S installation såsom Theol. prof. och hans inauguraloration: »utrum rationi humanæ gloriosum sit, an vero inglorium, veritates in Scriptura Sacra revelatas admittere». 6 sid. fol. C. G. Berling.

²⁵/₁.

Innehåller en afhandling om förhållandet mellan teologi och filosofi.

418. — Tandem faustus ille dies . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de veris literarum fructibus rite percipiendis». 6 sid. fol. C. G. Berling.

²⁷/₁.

419 **Christian Wollin, Chem. prof., R.**

Animadvertimus Regem nostrum . . .

Inbjudning till firande af konung Adolf Fredriks födelsedag, med oration af Moral. prof. JOHAN NELANDER. 4 sid. fol. C. G. Berling.

¹²/₅.

1766.

420. — Acta nunc Divino auxilio . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 6 sid. fol. C. G. Berling.

²⁷/₁.

421. **Johan Henric Burmester, Eloqu. & Poës. prof., Dec. & Prom.**

Mentem internam illam . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 4 sid. fol. C. G. Berling.

²²/₆.

Bland de 27 promoti märkas ANDERS JAHAN RETZIUS, THURE WEIDMAN och ERLAND SAMUEL BRING.

»Elegia» af JOHAN CORYLANDER jämte »Nomina promotorum». 6 sid. fol.

422. **Carl Jesper Benzelius, R.**

De mörka tider . . .

Inbjudning till prof. SVEN BRING (LAGERBRING)'s »fågne-tal» i anledning af kronprins Gustafs »högsta närvaro». 6 sid. fol. C. G. Berling.

⁸/₁₀.

423. **Christian Wollin, Med. prof., Pro-R.**

Nemo, nisi jucundo . . .

Inbjudning till Econ. prof. CLAS BLECHERT TROZELIUS' parentation öfver universitetskanslern frih. NILS PALMSTIERNA. 6 sid. fol. C. G. Berling.

²⁴/₁₀.

424. **Carl Jesper Benzelius, R.**

At uprätta minnesmärken . . .

Inbjudning till festen i anledning af kronprins Gustafs och kronprinsessan Sofia Magdalenas förmälning, med »fägnetal» (på svenska) af bibliotekarien [JOHAN] CORYLANDER. 6 sid. fol. C. G. Berling.
[⁸/11.]

Datum tillskrifvet.

1767.

425. **Carl Jesper Benzelius, Theol. prof., R.**

Magistratum Academicum . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. C. G. Berling.

²⁷/₁

Någon oration tyckes ej ha hållits: »Vetat sævientis hyemis rigor, quo hoc anni tempore premimur,» heter det i programmet.

1768.

426. **Lars Johan Colling, Jur. patr. & rom. prof., R.**

Vergente nunc ad finem . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de judice patre». 6 sid. fol. C. G. Berling.

²⁷/₁.

Innehåller serien af rectores magnifici under universitetets då tillryggalagda första århundrade.

427. **Gustaf Harmens, Med. & Phys. exper. prof., R.**

Nuper in sinu gaudebat . . .

Inbjudning till firande af riksrådet frih. GUSTAF ADOLF HIÄRNE'S tillträde till kansleriatet, med oration af Jur. patr. & rom. prof. LARS JOHAN COLLING. 4 sid. fol. C. G. Berling.

XIV Cal. Jul. (= ¹⁸/₆).

428. **Gustaf Harmens, R.**

Lundska Academiens inrättning . . .

Inbjudning till firande af universitetets 100-års jubelfest på konung Adolf Fredriks namnsdag. 8 sid. fol. C. G. Berling.

²²/₆.

429. **Johan Engeström, Pro-Canc., Prom.**

Honorem, Cicero quondam dixit . . .

Inbjudning till teol. doktorspromotion. 7 sid. fol. C. G. Berling.

²⁴/₆.

De nykreerade teologie doktorerna voro: biskopen i Skara ANDREAS FORSSENIUS, öfverhofpredikanten ANDREAS MONTHELIUS, professorerna SVEN MUNTHE, JOHAN NELANDER och CLAS BLECHERT TROZELIUS i Lund, ERIC HESSELGREN och CHRISTOPHER CLEWBERG i Uppsala, PER KALM i Åbo, kyrkoherdarne SAMUEL WILCKE och CARL G. WERANDER i Stockholm, domprosten DANIEL HERWEGHR i Västerås, prostarne ACHATIUS ENGSTRÖM i Karlskrona, PETRUS LAGERMAN i Norrköping, AXEL PETER LUTH i Borås och ANDERS THOMÆUS i Rafunda, lektorerna ANDERS KNÖS i Skara, JOHANNES SPARSCHUCH i Linköping och JOHANNES ROGBERG i Växjö.

430. **Sven Bring (Lagerbring),** Hist. prof., *Prom.*

Inter festos Sacrorum Secularium . . .

Inbjudning till juris doktorspromotion med oration: »de legum vi et in mores inflexu». 7 sid. fol. C. G. Berling.

26/6.

Innehåller en historisk afhandling om juris doktorsgraden. Till juris doktorer kreerades Jur. prof. LARS JOHAN COLLING, akad.-rättsmästaren ERIC EEK, Jur. fac. adj. SAMUEL CRONANDER och borgmästaren JACOB SAMUEL BORUP i Lund, häradshöfdingarne JONAS VON ENGSTRÖM i Jämtland och SALOMON VON OTTER i Göinge härad samt borgmästaren CARL FREDRIC WIDEGREN i Malmö.

431. **Eberhard Rosén (Rosenblad),** Med. pract. prof., *Prom.*

Humano generi . . .

Inbjudning till med. doktorspromotion med oration: »de limitibus naturæ & artis in sanandis morbis». 4 sid. fol. C. G. Berling.

27/6.

Innehåller bidrag till medicinens och med. doktorsgradens historia. De nypromoverade med. doktorerna voro: arkiatern HERMAN SCHÜTZER, bot. demonstratorn PETER STRANDMAN, prosektorn ANDREAS EILERTSSON BARFOTH, lasarettsläkaren i Lund SAMUEL FEUK, utn. stadsläkaren i Ystad GEORG HENRIC BEYER, läkaren vid kopphuset i Stockholm CARL GUSTAF SANDMARCK, licentiaterna KILIAN MURBECK och GUSTAF JONAS HIERTZEEL samt med. kand. CARL GUSTAF LAURIN.

432. **Eric Gustaf Lidbeck,** Hist. nat. prof., *Prom.*

Rerum humanarum inconstantia . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 6 sid. fol. C. G. Berling.

28/6.

Innehåller redogörelse för de 20 föregående magisterspromotionerna Lund. Vid tillfället promoverades 32 magistrar honoris causa (»sacræ regie majestatis gratia speciali») och 43 »ordinarii», d. v. s. efter aflagda prof.

Bihang: Festkväde af BERENT MUNTHE jämte förteckning på promoti. 10 sid. fol.

1769.

- 433.
- Gustaf Harmens**
- , Med. & Phil. exper. prof.,
- R.*

Peracto feliciter anno . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de officio rectoris». 4 sid. fol. C. G. Berling.

²¹/₁.

- 434.
- Carl Jesper Benzelius**
- , Theol. prof.,
- Prom.*

Certant Theologi . . .

Inbjudning till Theol. adj. PETRUS MUNCK's och NILS HESSLÉN's teol. doktorspromotion. 9 sid. fol. C. G. Berling.

¹³/₆.

Innehåller självbiografier af promoti.

- 435.
- Sven Bring (Lagerbring)**
- ,
- R.*

Scripsit qvondam . . .

Inbjudning till rektors parentation öfver f. d. Jur. prof. DAVID (NEHRMAN) EHRENSTRÅLE. 4 sid. fol. C. G. Berling.

Kal. Dec. (= ¹/₁₂).

Innehåller bio- och bibliografi. Progr. omtryckt i parentationen.

1770.

436. ——— In sua spatia . . .

Inbjudning till Theol. adj. PETRUS MUNCK's installation såsom LL. OO. & Græcæ prof. 4 sid. fol. C. G. Berling.

²⁵/₁.

Innehåller öfversikt af orientaliska språkstudiets historia i Sverige, särskildt vid Lunds universitet.

437. ——— Aperit annum Academicum . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de justa et injusta temporum querela». 4 sid. fol. C. G. Berling.

²³/₂.

- 438.
- Jonas Wåhlin**
- ,
- R.*

Virtutein cole . . .

Inbjudning till prof. LARS LAUREL's parentation öfver universitetskanslern greve CARL GUSTAF LÖWENHJELM. 4 sid. fol. C. G. Berling.

⁴/₅.

Omtryckt i parentationen.

1771.

439. **Jonas Wåhlin, R.**

Prope jam abest . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. C. G. Berling.

²⁷/₁.440. **Eberhard Rosén (Rosenblad), R.**

Florentibus Sveciæ rebus . . .

Inbjudning till sorgfesten ⁵/₈—⁷/₈ öfver konung Adolf Fredrik, med orationer af rektor samt acad. secret. ANDERS PETER STOBÆUS och Phil. fac. adj. ERLAND BRING. 4 sid. fol. C. G. Berling.⁸/₈.441. ——— **Artes ac Scientias . . .**

Inbjudning till acad. secret. ANDERS PETER STOBÆUS' installation såsom Eloqu. & Poës. prof. och hans inauguraloration: »de causis posthabitæ in patria nostro ævo litterarum humaniorum hasque inter latini inprimis sermonis culturæ». 4 sid. fol. C. G. Berling.

⁴/₁₀.

1772.

442. ——— **Dum cursu quis . . .**

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de studiorum adminiculis futuro medico necessariis». 4 sid. fol. C. G. Berling.

²⁷/₁.443. **Johan Nelander, R.**

Instat dies . . .

Inbjudning till festligheterna ²⁹/₈—⁸/₈ i anledning af konung Gustaf III:s och drottning Sofia Magdalenas kröning, med orationer af Med. & Phys. exper. prof. GUSTAF HARMENS, prof. & acad. biblioth. GUSTAF SOMMELIUS, Theol. adjj. NILS HESSLÉN och JOHAN JACOB HELLMAN (svensk vers), mag. JOHANNES STENBECK (svensk vers) samt mag. JACOB QUIDING (grekiska). 9 sid. fol. C. G. Berling.²⁸/₈.444. **Sven Johan Munthe, Theol. prof., Prom.**

Nondum denata sunt . . .

Inbjudning till Theol. adj. JOHAN JACOB HELLMAN's teol. doktorspromotion. 6 sid. fol. C. G. Berling.

¹⁹/₆.

Innehåller självbiografi.

445. **Olas Blechert Trozelius, *Prom.****Artes nutrire . . .*Inbjudning till magisterspromotion ²⁸/₆. 8 sid. fol. C. G. Berling.

Odat.

»Promotio doctoralis» heter det här för första gången om fl. fakultetens promotion. Antalet promoti 41.

Bihang: »Nomina magistrorum» jämte »Elegia» af G[UNNAR] L[ORENZ] SCHEVENIUS. 8 sid. fol.

446. **Johan Nelander, *R.****Nunquam quidem satis . . .*

Inbjudning till Phil. theor. prof. LARS LAUREL's oration i anledning af riksrådet grefve MELKER FALKENBERG's tillträde till kansleriatet. 4 sid. fol. C. G. Berling.

¹⁶/₁₀.**1773.**447. — **Fasces Academicos . . .**

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors »declamatio»: »de dogmatibus philosophicis per præjudicium auctoritatis periodicis». 4 sid. fol. C. G. Berling.

²⁷/₁.**1774.**448. **Sven Johan Munthe, *R.****Properat citato gradu . . .*

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. C. G. Berling.

²⁷/₁.449. **Lars Laurel, *R.****Emellan människans Sjal och Kråpp . . .*

Inbjudning till Juris patr. & rom. prof. LARS JOHAN COLLING's oration i anledning af hertig Carls af Södermanland och prinsessan Hedvig Elisabeth Charlottas förmälning. 4 sid. fol. C. G. Berling.

¹³/₇.**1775.**450. — **Non in mendacio . . .**

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de incrementis, quæ ceperit ars cogitandi a tempore Aristotelis ad nostram usque ætatem . . .». 4 sid. fol. C. G. Berling.

²⁷/₁.

451. **Christian Wollin**, Chem. prof., *Prom.*

Si quis crastinam . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 4 sid. fol. C. G. Berling.
22/6.

Bland de 40 promoti märkes ANDREAS HYLANDER.

Bihang: »Ode öfver magisterspromotionen» af BENGT LIEDNER, 4 sid.,
och »Nomina promotorum», 4 sid. fol.452. **Eric Gustaf Lidbeck**, *R.*

Licet Sapientissimus Creator . . .

Inbjudning till Theol. adj. NILS HESSEN'S installation såsom Theol.
prof. och hans inauguraloration: »de imagine veri et genuini theo-
logi». 4 sid. fol. C. G. Berling.

22/9.

Innehåller biografi.

1776.

453. **Eric Gustaf Lidbeck**, Hist. nat. prof., *R.*

Magistratu Academico . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. C. G. Berling.
27/1.

Innehåller för första gången en kortfattad årsredogörelse för universitetet.

454. **Clas Blechert Trozelius**, [*R.*]

Ergo, inquam . . .

Inbjudning till LL. OO. adj. THURE WEIDMAN'S installation såsom
LL. OO. & Græcæ prof. 6 sid. fol. C. G. Berling.

VII Cal. Apr. (= 26/4).

Med biografiska uppgifter. Det angifna datum är dagen för installa-
tionsakten, ej för programmets utfärdande.455. **Clas Blechert Trozelius**, *R.*

Affectum illum divinum . . .

Inbjudning till Eloqu. & Poës. prof. ANDERS PETER STOBÆUS' pa-
rentation öfver Theol. prof. SVEN JOHAN MUNTHE. 8 sid. fol.
Berling.

XI Cal. Maji (= 21/4).

Innehåller personalier.

1777.

456. **Clas Blechert Trozelius**, [*R.*]

Insignia Magistratus Academici . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de
felicitate patriæ, per bene institutam juventutem academicam, pro-
movenda». 8 sid. fol. Berling.

VI Cal. Febr. (= 27/1).

457. **Nils Schenmark, R.**

Ubicunque oculos . . .

Inbjudning till Juris nat. & moral. prof. JOHAN NELANDER's parentation öfver biskopen och pro-kanslern JOHAN ENGESTRÖM. 6 sid. fol. Berling.

⁸/₁₀.

Med utförlig biografi. Progr. omtryckt i parentationen.

458. **Olas Blechert Trozelius, Pro-R.**

Heu! quam dense morimur . . .

Inbjudning till Juris nat. & gent., Polit. & Moral. prof. JOHAN NELANDER's parentation öfver Theol. prof. och domprosten JONAS WÄHLIN. 8 sid. fol. Berling.

Pridie Cal. Nov. (= ²¹/₁₀).

Med utförlig biografi. Progr. omtryckt i parentationen.

1778.

459. **Nils Schenmark, R.**

Uranæ Mystæ variam . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²⁷/₁.460. **Eberhard Rosenblad, Prom.**

Decennalia quondam Romæ . . .

Inbjudning till med. doktorspromotion. 4 sid. fol. Berling.

¹⁹/₆.

Promoti voro: licc. JOHANNES KRAAK, BOAS JOHANSSON, DANIEL HENRIC SÖDERBERG, CASPAR TREDELENBURG, JOACHIM CRONHOLM och PETER DRÖS PETERSON.

461. **Nils Schenmark, Math. prof., Prom.**

Mundi hujus aspectabilis . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 4 sid. fol. Berling.

²²/₆.

Promoti voro 40 till antalet, däribland HENRIC SCHARTAU, JOHAN HENRIC ENGELHART och PEHR TEGMAN.

Bihang: »Carmen elegiacum» af ABRAHAM WETTERBERG jämte »Nomina promotorum». 8 sid. fol.

462. **Anders Peter Stobæus, R.**

Vår önskan är uppfylld . . .

Inbjudning på alexandrinsk vers till prof. [LARS JOHAN] COLLING's (svensk prosa), adj. [LARS] TENGWALL's (svensk vers) och mag. [ABRAHAM] WETTERBERG's (latinsk vers) »fågne-tal» ²³/₁₁—²⁶/₁₁ i anledning af kronprins Gustaf Adolfs födelse. 4 sid. fol. C. G. Berling.

²¹/₁₁.

1779.

463. **Anders Peter Stobæus**, Eloqu. & Poës. prof., *R.*

Honorificum, sed grave . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

Pridie Festi Carolini (= ²⁷/₁).

464. **Anders Peter Stobæus**, *Pro-R.*

Serenus nunc denuo . . .

Inbjudning till rektor, Theol. prof. THURE WEIDMAN'S oration i anledning af kronprins Gustaf Adolfs födelsedag. 4 sid. fol. Berling.

III Cal. Nov. (= ³⁰/₁₀).

Inledes med »chronodisticha» öfver kronprinsens tre första barndomsår.

1780.

465. **Thure Weidman**, *R.*

Qui, quantum satis sit . . .

Inbjudning till Hist. adj. ERLAND SAMUEL BRING'S installation såsom Hist. prof. och hans inauguraloration: »de eo, quod sæpe numero historicum est in fabulis, & haud ita raro fabulosum in historiis». 4 sid. fol. Berling.

²⁵/₁.

466. ——— Instat festivus dies . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de pietate cum doctrina conjungenda». 4 sid. fol. Berling.

²⁷/₁.

467. **Christian Wollin**, Med. & Chem. prof., *Prom.*

Credas, lector benevole . . .

Inbjudning till licc. JOHAN HENRIC ENGELHART'S, Gothob., CARL CLEMENS FLODIN'S, Ostrog., och ANDERS CHRISTOPHERSSON'S, Scan., med.-doktorspromotion. 4 sid. fol. Berling.

⁵/₆.

Innehåller biografier. Referat af progr. i Weckoskrift för läkare, 1781, s. 148 ff.

468. **Petrus Munck**, Theol. prof. prim., *R.*

Ad instaurandos crastina luce . . .

Inbjudning till mag. docens JOHAN HENRIC DENELL'S oration i anledning af kronprins Gustaf Adolfs födelsedag. 4 sid. fol. Berling.

³¹/₁₀.

1781.

- 469.
- Petrus Munck**
- , Theol. prof. prim.,
- R.*

Provincia egressurus . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de necessitate zeli theologici». 4 sid. fol. Berling.

²⁷/₁.

- 470.
- Anders Peter Stobæus**
- ,
- Dec., Prom.*

Si quis mihi vitio vertat . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 6 sid. fol. Berling.

X Cal. Jul. (= ²²/₆).

Promoti voro 40, bland hvilka CHRISTIAN WÄHLIN. Promotor kallar sig »honorum decretorum diribitor».

Bihang: Festkväde (latin) af mag. docens SVEN WETTERBERG jämte »Nomina magistrorum». 8 sid. fol.

- 471.
- Lars Johan Colling**
- ,
- R.*

Si inter Mortales . . .

Inbjudning till mag. docens SVEN WETTERBERG's oration i anledning af kronprins Gustaf Adolfs födelsedag. 6 sid. fol.

³¹/₁₀.

1782.

472. ———
- Adest, vel crastina luce . . .*

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de obligatione academice in patriam ejusque in academiam». 4 sid. fol. Berling.

²⁷/₁.

Innehåller rektorslängden 1768—1781.

- 473.
- Olof Celsius**
- , Pro-Canc.,
- Prom.*

Divinæ utique gratiæ . . .

Inbjudning till e. o. prof. SAMUEL LEMCHEN's samt prosten och kyrkoherden CARL KULLBERG's teol. doktorspromotion. 8 sid. fol. Berling.

¹⁰/₂.

Innehåller självbiografier af promoti.

- 474.
- Christian Wollin**
- ,
- R.*

Multa qui sciunt . . .

Inbjudning till Theol. adj. Upsal. MATTHIAS NORBERG's installation såsom Ll. OO. & Græcæ prof. och hans inauguraloration: »de optimo methodo linguas orientales discendi». 4 sid. fol. Berling.

¹¹/₈.

Innehåller självbiografi.

475. **Christian Wollin, R.**

Tertium jam mensem . . .

Inbjudning till prof. LARS JOHAN COLLING's och mag. docens SVEN WETTERBERG's (vers) parentationer öfver änkedrottning Lovisa Ulrika. 4 sid. fol. Berling.

⁶/10.

476. ——— *Penitus intelligimus . . .*

Inbjudning till firande af hertigens af Småland prins Carl Gustafs födelsedag, med tal af Hist. prof. ERLAND SAMUEL BRING, mag. docens LUCAS GADD och stud. OTTO LEONHARD WEILANDER. 4 sid. fol. Berling.

¹³/10.

477. ——— *Ut, solenni hoc . . .*

Inbjudning till Eloqu. docens JOHAN LUNDBLAD's (latinsk vers) och mag. JOHAN HENRIC DENELL's orationer i anledning af kronprinsens födelsedag, den 1 nov., och namnsdag, den 6 nov. 8 sid. fol. Berling.

²¹/10.

478. ——— *Philosophiæ vera documenta . . .*

Inbjudning till Phil. adj. MATTHÆUS FREMLING's installation såsom Phil. theor. prof. och hans inauguraloration: »de methodo præcepta philosophiæ theoreticæ tradendi». 4 sid. fol. Berling.

¹⁵/11.

Med själfbiografi.

1783.

479. ——— *Ea Philosophiæ Moralis vis . . .*

Inbjudning till Jur. adj. LARS TENGWALL's installation såsom Jur. & Phil. pract. prof. och hans inauguraloration: »de philosophia jurisprudentiæ duce & comite». 4 sid. fol. Berling.

¹⁶/11.

Med själfbiografi.

480. **Christian Wollin, Med. & Chem. prof., R.**

Exiit jam annale . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 6 sid. fol. Berling.

²⁷/1.

Bl. a. meddelas, att Hist. prof. Sven Lagerbring undanbedt sig att, efter tur, för fjärde gången bekläda rektoratet.

481. **Eric Gustaf Lidbeck**, Hist. nat. prof., *R.*

Ut in visibili hoc mundo . . .

Inbjudning till Theol. adj. JOHAN JACOB HELLMAN's installation såsom Theol. prof. och hans inauguraloration: »de ea, quæ publicum theologiæ professorem decet, christiana tolerantia animique moderatione». 4 sid. fol. Berling.

²⁰/8.

Med självbiografi.

482. ——— **Rerumpublicarum quanti intersit . . .**

Inbjudning till prof. honor. KILIAN STOBÆUS' installation såsom Artis obstetr. prof. och hans inauguraloration: »de scientiæ obstetriciæ præstantia & utilitate». 4 sid. fol. Berling.

⁸/10.

Med självbiografi.

483. ——— **Si quid in antiquitate . . .**

Inbjudning till Anat. prosector ANDREAS EILERTSSON BARFOTH's installation såsom Anat. prof. och hans inauguraloration: »de anatomia ad scientias & artes applicanda». 4 sid. fol. Berling.

¹⁰, ¹¹.

Med självbiografi.

1784.

484. ——— **Honores annui Magistratus Academici . . .**

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²⁷/1.

Innehåller universitetskrönika för det gångna året.

485. **Erland Samuel Bring**, Hist. prof., *Prom.*

Nuncius nunciatur exoptabilis . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 8 sid. fol. Berling.

²²/6.

För första gången upptagas i själfva programmet förteckningen på promovendi, 40 till antalet.

Bihang: »Dialogus metricus» af JOHAN LUNDBLAD. 4 sid. fol.

1785.

486. **Nils Hesselén**, Theol. prof., *R.*

Fuerunt ubique terrarum . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de difficultate studii theologici præcipue nostris temporibus». 6 sid. fol. Berling.

²⁷/1.

1786.

487. **Lars Tengwall, R.**

Nihil in orbe terrarum . . .

Inbjudning till Hist. liter. adj. & vice biblioth. LARS PETER MUNT-
THE's installation såsom Jur. & Phil. pract. prof. och hans in-
auguraloration: »de vetere & hodierna philosophiam moralem trac-
tandi ratione». 4 sid. fol. Berling.

²⁶/₁.

Innehåller självbiografi.

488. ——— **Consulatus, quem . . .**

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²⁷/₁.

1787.

489. **Kilian Stobæus, R.**

Opinionum fertile esse . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²⁸/₁.

490. **Gustaf Sommelius, Prof. & Biblioth., Dec., Prom.**

Per gradus . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 10 sid. fol. Berling.

X Cal. Quint. (= ²²/₆).

Bland de 40 promoti märkes WILHELM FAXE.

491. **Anders Peter Stobæus, R.**

Amoenissimum pariter ac utilissimum . . .

Inbjudning till e. o. prof. ANDERS JAHAN RETZIUS' installation såsom
Hist. nat. & Econ. prof. och hans inauguraloration: »Vestigia
Providentiæ Divinæ in distributione foetuum naturæ generi humano
maxime utilium per varias Telluris regiones, satis superque con-
spicua». 4 sid. fol. Berling.

VI Non. Oct. (= ³/₁₀).

Med självbiografi.

492. ——— **Artes inter & Disciplinas . . .**

Inbjudning till Astron. observ. PEHR TEGMAN's installation såsom
Math. prof. och hans inauguraloration: »de longitudine geographica». 4 sid. fol. Berling.

XIV Cal. Jan. (= ¹²/₁₂).

Årtalet felaktigt: MDCCLXXXVII i st. f. MDCCLXXXVIII.

1788.

493. **Anders Peter Stobæus, R.**

Extremum nunc Actum . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

VI Cal. Febr. (= 27/1).

Årtalet felaktigt: MDCCLXXXIII i st. f. MDCCLXXXVIII.

494. **Thure Weidman, R.**

Humani olim pectoris . . .

Inbjudning till Chem. prof. CHRISTIAN WOLLIN's parentation öfver
Hist. prof. SVEN LAGEBRING.

5/2.

Omtryckt i parentationen.

495. **Thure Weidman, Theol. prof., R.**

Quam pateant tempori . . .

Inbjudning till LL. OO. & Græcæ prof. MATTHIAS NORBERG's paren-
tation öfver Math. prof. NILS SCHENMARK. 4 sid. fol. Berling.

5/12.

Omtryckt i parentationen.

1789.

496. ——— **Qui Fasces Academicos . . .**

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

27/1.

497. **Andreas Eilertsson Barfoth, R.**

Ut hominum mores . . .

Inbjudning till e. o. prof. JOHAN LUNDBLAD's installation såsom Poës.
& Eloqu. prof. och hans inauguraloration: »de romanorum ratione
sermonem suam & eloquentiam excolendi». 4 sid. fol. Berling.

16/10.

Med utförlig själfbiografi.

498. ——— **Quo illustriori patrocinio . . .**Inbjudning till firande af riksdrotsen greve CARL AXEL WACHT-
MEISTER's tillträde till kansleriatet, med oration af Poës. & Eloqu.
prof. ANDERS PETER STOBÆUS. 4 sid. fol. Berling.

29/11.

Med historisk återblick på Lunds universitets föregående kanslerers
verksamhet.

1790.

499. **Andreas Eilertsson Barföth, R.**

Quamquam fundamentum Medicinæ . . .

Inbjudning till prof. honor. & lector JOHAN HENRIC ENGELHART'S installation såsom Med. pract. prof. och hans inauguraloration: »de statu medicinæ ante & post illustr. Boerhaavii tempora». 4 sid. fol. Berling.

²⁶/₁.

Med självbiografi.

500. **Andreas Eilertsson Barföth, Anat. prof., R.**

Non in proeliorum tantum . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²⁷/₁.

501. **Erland Samuel Bring, R.**

Nulla unquam magis . . .

Inbjudning till Chem. prof. CHRISTIAN WOLLIN'S parentation öfver Juris nat. & gent. prof. JOHAN NELANDER. 4 sid. fol. Berling.

VII Cal. Mart. (= ²⁸/₂).

Omtryckt i parentationen. Progr. handlar om J. Nelander och hans föreläsningar på lärostolen.

502. **Matthias Norberg, LL. OO. & Græcæ linguæ prof., Prom.**

Habet hoc universa rerum natura, . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 8 sid. fol. Berling.

²²/₆.

Omtryckt i NORBERGII Selecta opuscula academica. Handlar om väl-taligheten. Bland promoti, 40 till antalet, märka, ANDERS LIDBECK och CARL FREDRIC FÄLLÉN.

503. **Erland Samuel Bring, R.**

Cui quondam adeo in deliciis . . .

Inbjudning till festen i anledning af freden i Verelä, med orationer af Eloqu. & Poës. prof. JOHAN LUNDBLAD (vers) och Phil. theor. & pract. adj. NILS HÄGGROTH (prosa). 4 sid. fol. Berling.

III Cal. Nov. (= ³⁰/₁₀).

504. — — Det kan väl icke nekas . . .

Inbjudning till nya »glädje-betygelser» ²⁰/₁₂ i anledning af freden i Verelä, med tal på svensk vers af mag. ERIC PETER ÄLF. 4 sid. fol. Berling.

¹⁸/₁₂.

1791.

- 505.
- Erland Samuel Bring, R.**

Sua per vestigia . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

27/1.

Med fullständig kronologisk förteckning på de under det senast gångna akademiska året timade händelser.

- 506.
- Andreas Eilertsson Barfoth, Anat. prof., Prom.**

Quo longius remoti . . .

Inbjudning till med. doktors-promotion: GEORG ROTH, JOHAN FREDRIK KÖLLNER, ERIC RUMBERG, ANDERS JOHAN STÅHL, ANDERS PETER FRIIS, JOHAN CARL WALDENSTRÖM och MAGNUS DIETRICH WEJLANDER. 4 sid. fol. Berling.

9/12.

1792.

- 507.
- Johan Jacob Hellman, Theol. prof., R.**

Si omnibus mortalibus . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

27/1.

- 508.
- Johan Henric Engelhart, Med. pract. prof., R.**

De humanæ sortis iniquitate . . .

Inbjudning till sorgefesten öfver Gustaf III 7/6—9/6, med orationer af rektor själf, Eloqu. & Poës. prof. JOHAN LUNDBLAD och Bot. demonstr. ANDERS LIDBECK (svensk vers). 4 sid. fol. Berling.

5/6.

1793.

509. — Annus jam est . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de animi adfectuum vi in morbis excitandis». 4 sid. fol. Berling.

26/1.

- 510.
- Matthias Norberg, LL. OO. & Gr. prof., R.**

Templa & aras . . .

Inbjudning till jubelfesten i anledning af Uppsala mötes beslut 1593, med orationer af proff. JOHAN LUNDBLAD (latinsk vers) och ANDERS HYLANDER (latinsk prosa) samt magg. NILS HENRIC SJÖBORG, JÖNS SOMMAR och MATTHIAS STOLTZ. 8 sid. fol. Berling.

6/2.

Omtryckt i NORBERGII Selecta opuscula academica.

511. **Matthæus Fremling**, Phil. theor. prof., *Prom.*

Sic rerum ordo . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 12 sid. fol. Berling.

²¹/₆.

Promotor kallar sig på titelbladet »honorum philosophicorum dispensator». Bland promoti, 59 till antalet, märkas **EBERHARD ZACHARIAS MUNCK** (AF ROSENSCHÖLD), **ANDERS** (AF) **KULLBERG** och **MARTIN ERIC AHLMAN**.

1794.

512. **Matthias Norberg**, LL. OO. & Græcæ prof., *R*

Consulatum, quem . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 6 sid. fol. C. F. Berling.

²⁷/₁.

Omtryckt i **NORBERGII Selecta opuscula academica**.

513. **Johan Henric Engelhart**, Med. pract. prof., *Prom.*

Nihil, certe, honorificentius . . .

Inbjudning till med. doktorspromotion. 4 sid. fol. C. F. Berling.

¹²/₆.

Promoti voro: **JONAS HENRIC GISTRÉN**, **CARL FREDRIK LILLJEWALCH**, **ANDERS THUNBERG**, **ANDERS BRENNER SOMMELIUS**, **JONAS GREGERSON**, **ADOLF MAGNUS SJÖBORG**, **EBERHARD ZACHARIAS MUNCK** (AF ROSENSCHÖLD), **JACOB SUNDIUS**, **LUDVIG BYTZOW TIELKE**, **ERIC JOHAN OLANDER** och **NILS PETER LINDERQUIST**.

514. **Matthæus Fremling**, Phil. theor. prof., *R*.

Generi animantium omni . . .

Inbjudning till LL. OO. & Græcæ prof. **MATTHIAS NORBERG**'s parentation öfver prokanslern och biskopen **OLOF CELSIUS**. 6 sid. fol. Berling.

¹⁶/₁₂.

1795.

515. — Nunc ego . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²¹/₁.

516. **Pehr Tegman**, *R*.

Artes & Disciplinæ . . .

Inbjudning till Theol. adj. **SAMUEL LEMCHEN**'s installation såsom Theol. prof. och hans inauguraloration: »de origine religionis Messianicæ». 6 sid. fol.

Id. Nov. (= ¹⁸/₁₁).

Med utförlig själfbiografi.

1796.

- 517.
- Pehr Tegman**
- , Math. prof.,
- R.*

Fluunt omnia . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²⁷/₁.

- 518.
- Samuel Lemchen**
- , Theol. prof.,
- Dec. & Prom.*

Theologiam revelatam . . .

Inbjudning till e. o. prof. ANDERS HYLANDER'S teol. doktorspromotion. 6 sid. fol. Berling.

¹⁵/₄.

Med utförlig själsbiografi.

- 519.
- Nils Hesselén**
- ,
- R.*

Cum Is, cujus memoriæ . . .

Inbjudning till Chem. prof. CHRISTIAN WOLLIN'S parentation öfver Med. prof. EBERHARD ROSENBLAD. 6 sid. fol. Berling.

¹⁰/₆.

Med utförlig biografi. Progr. omtryckt i parentationen.

- 520.
- Lars Peter Munthe**
- , Jur. & Phil. pract. prof.,
- Prom.*

Adventum festivi diei . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 8 sid. fol. Berling.

²²/₆.

Bland de 40 promoti märkas FREDRIK JOHAN CEDERSCHIÖLD och JACOB SÖNNERBERG samt bröderna LARS GUSTAF och ELOF TEGNÉR. Bihang: »Carmen votivum» af CARL WETTERBERG. 4 sid. fol. Lundblad.

- 521.
- Nils Hesselén**
- ,
- R.*

Et unicuique mortalium . . .

Inbjudning till firande af Gustaf IV Adolfs födelsedag och regerings-tillträde, med orationer af Hist. prof. ERLAND SAMUEL BRING och LL. OO. & Græcæ prof. MATTHIAS NORBERG samt Hist. lit. doc. LARS PETER WÄHLIN. 6 sid. fol. Berling.

³¹/₁₀.

1797.

522. — Nullum inter mortales . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²⁷/₁.

523. **Lars Tengvall, R.**

Cum ante hos duodecim annos . . .

Inbjudning till Eloqu. prof. JOHAN LUNDBLAD's parentation öfver förre universitetskanslern greve MELCHER FALKENBERG. 4 sid. fol. Berling.

³⁰/₄.

Omtryckt i parentationen.

524. ——— Apud veteres . . .

Inbjudning till Anat. prosector ARVID FLORMAN's parentation öfver assessorn i Collegium medicum GABRIEL LUND. 4 sid. fol. Berling.

³⁰/₄.525. **Lars Tengvall, R. (Undert.)**

Genom sorlet af det låga smicker . . .

Inbjudning till mag. doc. LARS PETER WAHLIN's »åminnelsetal» öfver prof. JOHAN HINRICH LIDÉN. 4 sid. fol. Berling.

²/₃.526. **Lars Tengvall, R.**

Cum omnes dies . . .

Inbjudning till firande ¹/₁₁ och ²/₁₁ af Gustaf IV Adolfs födelsedag och hans förmälning, med orationer af proff. JOHAN LUNDBLAD (latin) och ANDERS LIDBECK (svenska). 4 sid. fol. Berling.Pridie Cal. Nov. (= ³¹/₁₀).

Omtryckt i J. Lundblads oration.

527. **Christian Wollin, Med. & Chem. prof., Prom.**

Quoties Apollinis templum . . .

Inbjudning till med. doktorspromotion. 6 sid. fol. Berling.

¹/₁₂.

Promoti voro: CARL WILHELM HÅRDH, CHRISTIAN EKENSTEDT, GOTTFRID BEYER, LARS ERIC HILLERS, FREDRIK MARIN, GUSTAF BÆYER, CARL PETER ENGSTRÖM, PÄR HAGSTRÖM, JOHAN FREDRIK SCHÄNBERG och JOHAN DANIEL GUSTORFF.

1798.

528. **Lars Tengvall, Jur. prof., R.**

Cum is a majoribus nostris mos . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

IV Cal Febr. (= ²⁹/₁).529. **Andreas Eilertsson Barfoth, R.**

Duo sunt . . .

Inbjudning till LL. OO. & Græcæ prof. MATTHIAS NORBERG's parentation öfver Hist. prof. ERLAND SAMUEL BRING. 4 sid. fol. Berling.

IV Non. Nov. (= ²/₁₁).

1799.

- 530.
- Andreas Eilertsson Barfoth, R.**

Quæ magna sunt . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

VI Cal. Febr. (= 27/1).

- 531.
- Anders Jahan Retzius, Hist. nat., Econ. & Chem. prof.,
Dec. & Prom.**

Lauri Botanicorum Genus . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 8 sid. fol. Berling.

21/6.

Promoti voro 40 till antalet.

- 532.
- Matthias Norberg, LL. OO. & Græcæ prof., R.**

Id moris institutique tenuerunt . . .

Inbjudning till firande af kronprins Gustafs födelse, med orationer af Eloqu. & Poës. prof. JOHAN LUNDBLAD och Hist. litt. docens LARS PETER WÄHLIN. 4 sid. fol. C. F. Berling.

17/11.

Omtryckt i NORBERGI Selecta opuscula academica.

1800.

533. ——— Magistratu, quem iterum gessi . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

27/1.

Omtryckt i NORBERGI Selecta opuscula academica.

- 534.
- Matthias Norberg, LL. OO. & Græcæ prof., Pro-R.**

Quomodo temporum . . .

Inbjudning till Hist. adj. NILS HENRIK SJÖBORG's installation såsom Hist. prof. 4 sid. fol. Berling.

31/1.

Med självbiografi. Progr. omtryckt i NORBERGI Selecta opuscula academica.

- 535.
- Matthias Norberg, Pro-R.**

Principes inaugurare . . .

Inbjudning till firande af Gustaf IV Adolfs och Fredrika Dorothea Wilhelminas kröning, med orationer af Eloqu. & Poës. prof. JOHAN LUNDBLAD, acad. biblioth. ANDERS LIDBECK och Econ. adj. FRANS LILJENROTH. 4 sid. fol. Berling.

2/4.

Omtryckt i NORBERGI Selecta opuscula academica.

536. **Andreas Eilertsson Barfoth**, Med. theor. prof., *Dec. & Prom.*
Unicuique sorte veluti est . . .

Inbjudning till med. doktorspromotion. 6 sid. fol. Berling.

¹⁷/6.

Promoti vero: JACOB SÖNNERBERG, SVEN BRING, OLOF WILLMAN, JOHAN RIX, CARL JOHAN KJELLMAN, MELKER KJERNER, JOHAN CHRISTOPHER KEVENTER, DANIEL HAY, CLAS ABRAHAM DANDELLE, SVEN WITTHOFF, NILS MORTINSSON, DANIEL SOMMELIUS, PETER ERIC BÆCKLIN, CARL ALEXANDER LINDBLAD, CARL NORDBLAD, GUSTAF WALLBERG, JOHAN ERIC COLLNÉR, OLOF KULLBERG, STEN EDUARD WESTMAN och ISAAC OLOF RUHNBERG.

1801.

537. **Matthias Norberg**, LL. OO. & Græcæ prof., *Pro-R.*

Fortunæ non virtuti . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²⁷/1.

Omtryckt i NORBERGI Selecta opuscula academica.

538. **Lars Peter Munthe**, Jur. & Moral. prof., *R.*

Læta hujus Magistratus initia . . .

Inbjudning till Anat. prosector ARVID HENRIC FLORMAN's installation såsom Anat. & Chir. prof. och hans inauguraloration: »de initiis anatomiae primisque ejus progressibus». 4 sid. fol. Berling.

²⁴/8.

Med själfbiografi.

539. — De Litterarum humaniorum noxia . . .

Inbjudning till acad. biblioth. ANDERS LIDBECK's installation såsom Litter. human. prof. 4 sid. fol. Berling.

⁷/11.

Med själfbiografi.

1802.

540. — Equidem jure . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²⁷/1.

541. **Johan Henric Engelhart**, Med. pract. prof., *R.*

Boni cujuscumque hominis . . .

Inbjudning till LL. OO. & Græcæ prof. MATTHIAS NORBERG's presentation öfver prins Carl Ludwig af Baden. 8 sid. fol. Berling.

¹⁶/5.

542. **Pehr Tegman**, Mathem. prof., *Prom.*

Tempus aliquod esse . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 10 sid. fol. Berling.

X Cal. Quint. (= ²²/₆).

Innehåller en öfversikt af matematikens och astronomiens utveckling under nyare tider samt en förteckning öfver magisterspromotioner i Lund alltsedan 1706 med uppgift på samtliga promotorer samt antalet promoti hvarje gång.

Det var vid denna promotion som ESAIAS TEGNÉR vann lagerkransen. Bland de 34 promoti märkas för öfrigt ANDERS JACOB HELLSTENIUS, ANDERS OTTO LINDFORS och JONAS BRAG.

543. **Johan Henric Engelhart**, Med. prof., *R.*

Så slipper jag då . . .

Inbjudning till prof. ANDERS LIDBECK'S »underdåniga fröjde-tal» i anledning af prins Carl Gustafs födelse. 4 sid. fol. C. F. Berling.

¹⁹/₁₂.

1803.

544. ——— Nescio an aliquid . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²⁷/₁.545. **Matthæus Fremling**, Phil. theor. prof., *R.*

Non sine magna animi commotione . . .

Inbjudning till Litt. Orient. & Græcæ prof. MATTHIAS NORBERG'S parentation öfver prokanslern och biskopen PETRUS MUNCK. 4 sid. fol. Berling.

²⁰/₉.

1804.

546. ——— Equidem partem vitæ . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²⁷/₁.547. **Arvid Henric Florman**, Med. prof., *R.*

Bono Principe . . .

Inbjudning till Eloqu. & Poës. prof. JOHAN LUNDBLAD'S parentation öfver hertigen af Östergötland, prins Fredrik Adolf. 4 sid. fol. Berling.

¹¹/₁₂.

Omtryckt i parentationen.

1805.

548. **Arvid Henric Florman**, Anat. & Chir. prof., *R.*

Cum multa sapienter . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²⁷/₁.

549. **Johan Lundblad**, Eloqu. & Poës. prof., *Prom.*

Sapientis viri . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 8 sid. fol. Berling.

X Cal. Quintil. (= ²²/₆).

Med inledande afhandling: »de eo quod in ingenii & eloquentiæ operibus satis est».

Promotor kallar sig »summorum in philosophia honorum hoc anno distributor». Bland de 43 promoti märkas DAVID MUNCK AF ROSEN-SCHÖLD, JOHAN CHRISTOPHER ASKELÖF och CARL ADOLF AGARDH.

550. **Pehr Tegman**, Mathem. prof., *R.*

Minoris momenti . . .

Inbjudning till Med. adj. EBERHARD ZACHARIAS MUNCK AF ROSEN-SCHÖLD's installation såsom Med. theor. prof. 6 sid. fol. Berling.

XIII Cal. Jan. (= ²⁰/₁₂).

Genom tryckfel dat. MDCCCV i st. f. MDCCCVI.

Med utförlig själfbiografi.

1806.

551. ——— Magistratum Academicum . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 6 sid. fol. Berling.

²⁷/₁.

552. **Johan Lundblad**, Eloqu. & Poës. prof., *R.*

Nullam Civitatem . . .

Inbjudning till e. o. prof. ANDREAS HYLANDER's installation såsom Theol. prof. tertius. 6 sid. fol. Berling.

²⁰/₅.

Med utförlig själfbiografi.

553. **Arvid Henric Florman**, Anat. & Chir. prof., *Prom.*

In studiis & litteris . . .

Inbjudning till med. doktorspromotion. 6 sid. fol. Berling.

²¹/₆.

Innehåller öfversikt af anatomiska lärostolens i Lund historia jämte därtill hörande anatomisk bibliografi.

Promoti voro: PEHR ANDERS ALMQUIST, CONRAD WALLENIUS, ANDERS MALMSTROM, MAGNUS HEDRÉN, MAGNUS WIESLANDER, JOHAN LARS RINGENSSON, NILS FREDRIC FRÉESE och PETER SAMUEL CAVALLIN.

1807.

- 554.
- Johan Lundblad**
- , Eloqu. & Poës. prof.,
- R.*

Conditus est annus . . .

Inbjudning (på latinsk vers) till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

27/1.

Omtryckt i JOHANNIS LUNDBLAD Poemata et orationes.

- 555.
- Andreas Hylander**
- , Theol. prof.,
- R.*

Nova non loquor . . .

Inbjudning till prof. ANDERS LIDBECK'S parentation öfver Jur. nat. & Moral. prof. LARS PETER MUNTHE. 4 sid. fol. Berling.

4/12.

556. ——— Jag har icke något obekant . . .

Samma inbjudning som föregående, men på svenska. 4 sid. fol. Berlingska boktr.

4/12.

Omtryckt i parentationen.

1808.

557. ——— Exuitur Purpura . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

27/1.

- 558.
- Anders Lidbeck**
- , Æsthet. prof. & acad. biblioth.,
- R.*

Jure quæritur . . .

Inbjudning till Theol. adj. CARL JOHAN EBERSTEIN'S installation såsom Theol. prof. och hans inauguraloration: »de theologo ad cultum sui temporis caute se accommodante». 4 sid. fol. Berling.

25/2.

Med själfbiografi.

- 559.
- Anders Lidbeck**
- , Æsthet. prof. & acad. biblioth.,
- R., Prom.*

Naturæ humanæ . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 10 sid. fol. Berling.

22/6.

Innehåller en estetisk afhandling. Antalet promoti uppgick till 70, bland hvilka märkas JOHAN WILHELM ZETTERSTEDT, BENGT MAGNUS BOLMÉER, CHRISTOPHER ISAC HEURLIN och EBBE SAMUEL BRING.

560. **Anders Lidbeck**, Æsthet. prof. & acad. biblioth., *R.*

In laudanda virtute . . .

Inbjudning till lektorn vid Växiö gymnasium FREDRIK JOHAN CEDERSCHIÖLD's installation såsom Jur. & Moral. prof. och hans inauguraloration: »de fatis philosophiæ moralis». 4 sid. fol. Berling.

²⁰/_{v.}

Med själfbiografi.

1809.

561. ——— Quorum munus est . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²⁷/_{1.}

562. **Nils Henrik Sjöborg**, Hist. prof., *R.*

Feralis est . . .

Inbjudning till Eloqu. & Poës. prof. JOHAN LUNDBLAD's parentation öfver förre universitetskanslern GUSTAF ADOLF HJÄRNE. 8 sid. fol. Berling.

¹⁸/_{4.}

Med utförlig biografi. Omtryckt i parentationen.

563. ——— Memorabilis adest occasio . . .

Inbjudning till firande af Carl XIII:s tronbestigning, med oration af LL. OO. & Græcæ prof. MATTHIAS NORBERG. 4 sid. fol. Berling.

¹²/_{12.}

Omtryckt i orationen.

1810.

564. ——— Magistratu memorabili . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 8 sid. fol. C. F. Berling.

²⁰/_{8.}

Innehåller upplysning om rektorsombytets framflyttande ifrån den ²⁸/₁ till ²¹/₈ på grund af den tillträdandes vistelse vid riksdagen.

565. **Johan Jacob Hellman**, Theol. prof. prim., *R.*

Queruntur nostri ævi homines . . .

Inbjudning till Theol. e. o. prof. WILHELM FAXE's installation såsom Theol. prof. & seminarii homilet. director. 4 sid. fol. Berling.

¹⁷/_{6.}

Med själfbiografi.

566. ——— Mos fuit antiquus . . .

Inbjudning till Eloqu. prof. JOHAN LUNDBLAD's parentation öfver kronprins Carl August. 4 sid. fol. Berling.

¹²/_{12.}

Omtryckt i parentationen.

1811.

567. **Nils Henrik Sjöborg**, Hist. prof., *Prom.*

Hæc summa & clarissima . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 10 sid. fol. Berling.

²⁰/₆.

Promoti voro 60. Primus var JOHAN BLOMSTRAND, ultimus BENGT JACOBSSON BERGQVIST. För öfrigt märkas SVEN NILSSON, ABRAHAM ZACHARIAS PETTERSSON, ELIAS LIDFORS och CARL CHRISTIAN EBERSTEIN d. y.

568. **Johan Jacob Hellman**, Theol. prof. prim., *R.*

Sceptra Academica . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²¹/₆.

569. **Fredrik (Johan) Cederschiöld**, Jur. & Moral. prof., *R.*

Rei Christianæ & litterariæ . . .

Inbjudning till LL. OO. & Græcæ prof. MATTHIAS NORBERG's parentation öfver biskopen och prokanslern NILS HESSLÉN. 4 sid. fol. Berling.

Pridie Cal. Octobr. (= ³⁰/₉).

Omtryckt i parentationen.

570. ——— Civitati, securitatem iis . . .

Inbjudning till Jurisprud., Econ. & Comm. adj. JOHAN HOLMBERGSON's installation såsom Jur. patr. prof. och hans inauguraloration: »Exemplis e Jure Fridericiano sumtis illustrabit, quomodo, mutatis antiquioribus vocum significationibus, fieri facile possit, ut leges Juris Consulti aut male interpretentur, aut difficulter intelligent». 4 sid. fol. Berling.

VI Non. Oct. (= ²/₁₀).

Med själfbiografi.

1812.

571. ——— Laudi nostris ducitur . . .

Inbjudning till prof. CARL PETER HAGBERG's installation såsom Theol. pastoralis prof. & seminarii præfectus och hans inauguraloration: »de seminario theologico». 4 sid. fol. Berling.

Pridie Cal. Febr. (= ³¹/₁).

Med själfbiografi.

572. ——— Grave Rectoris munus . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²²/₆.

573. **Eberhard Zacharias Munck af Rosenschöld, R.**

Si quid veri . . .

Inbjudning till prof. CARL ERIK KJELLIN'S installation såsom Math. prof. och hans inauguraloration: »de ratione methodi mathematicæ philosophica». 4 sid. fol. Berling.

³⁰/₁₀.

Med självbiografi.

574. — Nisi cum magno illo . . .

Inbjudning till vice biblioth., prof. ESAIAS TEGNER'S installation såsom Græcæ linguæ prof. och hans inauguraloration: »de origine Iliadis probabili». 4 sid. fol. Berling.

¹⁴/₁₀.

Med kort självbiografi.

575. — Artes & disciplinæ . . .

Inbjudning till Bot. demonstrator, prof. CARL FREDRIK FALLÉN'S installation såsom Hist. nat. prof. och hans inauguraloration: »de systemate, in historia naturali addiscenda, necessario & emendationibus obnoxio». 4 sid. fol. Berling.

¹⁵/₁₀.

Med självbiografi.

576. — Usu, non possessione . . .

Inbjudning till Econ. adj. CARL ADOLF AGARDH'S installation såsom Bot. & Econ. pract. prof. och hans inauguraloration: »de fatis Botanices in Suecia ante Linnæum». 4 sid. fol. Berling.

²¹/₁₀.

Med självbiografi.

577. — Omnibus ex disciplinis . . .

Inbjudning till Chem. adj. & laborator JONAS ALBERT ENGSTRÖM'S installation såsom Chem. & Phys. prof. och hans inauguraloration: »Observationes nonnullæ, historiam chemiæ spectantes». 4 sid. fol. Berling.

²²/₁₀.

Med självbiografi.

1813.

578. **Eberhard Zacharias Munck af Rosenschöld, Med. theor. prof., R., Dec. & Prom.**

Cum dubitari nequeat . . .

Inbjudning till med. doktorspromotion. 6 sid. fol. Berling.

²³/₁₀.

Promoti voro: THURE GUSTAF ROTHSTEIN, SVEN HANSTRÖM, JOHAN MAGNUS ALLGULIN, GUDMUND SANDMARCK, PEHR JOHAN BERGELIN, JOHAN BERNHARD PRAMBERG, CARL JOHAN FÜRST, NILS ENGSTRÖM, CASPAR PETER TREDELENBURG, JONAS HENRIC WINCKLER, JONAS TROBÄCK, CARL LORICH, NILS MAGNUS HJERTSTEDT, GUSTAF ENGELBERT HALENIUS (primus), ANDERS WILLMAN och JOHAN FREDRIK EKEROT. Endast de 3 sistnämnda voro tillstädes.

579. **Eberhard Zacharias Munck af Rosenschöld**, Med. theor. prof., *R.*

Discessuro a munere . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors oration: »de diversis nosologiam methodicam tradendi rationibus». 4 sid. fol. Berling.

²²/₆.

580. **Johan Lundblad**, *R.*

Si coeli recte dicuntur . . .

Inbjudning till Astron. observator JONAS BRAG's installation såsom Astron. et Phys. prof. och hans inauguraloration: »de astronomica, physica coelesti jure dicta». 4 sid. fol. Berling.

²/₁₂.

Med självbiografi.

1814.

581. **Johan Lundblad**, Eloqu. & Poës. prof., *R.*

Si bona vicinia . . .

Inbjudning till mag. BENGT JACOBSSON BERGGVIST's oration i anledning af freden i Kiel. 4 sid. fol. Berling.

²⁷/₂.

582. — Cum omnis liberalis institutio . . .

Inbjudning till prof. CHRISTIAN WÄHLIN's installation såsom Theol. prof. prim. och hans inauguraloration: »de studio theologiae symbolicae recte instituendo». 4 sid. fol. Berling.

⁵/₈.

Innehåller biografi.

583. **Fredrik (Johan) Cederschiöld**, Jur. & Moral. prof., *Prom.*

Philosophis, si tempora . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 10 sid. fol. Berling.

²¹/₈.

Primus var ANDERS GEORG ELFSTRÖM och ultimus JACOB EKELOUND, den sedermera bekante läroboksförfattaren. Bland de 50 promoti märkas för öfrigt ELIAS MAGNUS FRIES, ACHATIUS JOHAN KAHL, CARL GEORG BRUNIUS och JOHAN GUSTAF LILJEGREN.

584. **Johan Lundblad**, Eloqu. & Poës. prof., *R*.
 Dum in eo sum . . .
 Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.
^{22/6.}

1815.

585. **Anders Hylander**, Theol. prof., *R*.
 Idonea occasione data . .
 Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.
^{22/6.}

1816.

586. **Johan Holmbergson**, Jur. patr. prof., *R*.
 Non sine spe . . .
 Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.
^{21/6.}
587. **Anders Lidbeck**, Æsth. prof. & acad. biblioth., *R*.
 Non dubito, quin . . .
 Inbjudning till e. o. prof. ANDERS OTTO LINDFORS' installation såsom
 Hist. prof. och hans inauguraloration: »de justa medii ævi & historiæ
 illius æstimatione». 4 sid. fol. Berling.
^{23/10.}
 Innehåller uppgift på föregående innehafvare af lärostolen. Därjämte
 den installerades utförliga själfbiografi.

1817.

588. ——— Ea sanctioris nostræ doctrinæ . . .
 Inbjudning till semin. præf. MARTIN ERIC AHLMAN'S installation
 såsom Theol. prof. tertius & semin. theol. director samt hans in-
 auguraloration: »de eo, quod præcipue vitandum est in explicando
 Novi Foederis codice». 4 sid. fol. Berling.
^{13/2.}
 Innehåller en utförligare själfbiografi.
589. **Anders Otto Lindfors**, Hist. prof., *Inspector nationis Smol.*
 Ea per animos hominum . . .
 Inbjudning till e. o. LL. OO. adj. JOHAN BLOMSTRAND'S parentation
 öfver domprosten i Växjö HAKAN SJÖGREN. 6 sid. fol. Berling.
^{2 2.}
 Omtryckt först i parentationen och sedermera, 1832, med titeln: »De
 studio classicæ humanitatis vere æstimando», tillsammans med ett senare
 program.

590. **Carl Erik Kjellin**, Math. prof., *Prom.*

Si quid vinqum . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 8 sid. fol. Berling.

²⁰/₈.

Till denna promotion inbjödos för första gången jubelmagistrar: alla öfverlevande, 15 till antalet, från föregående promotioner minst 50 år tillbaka i tiden, af hvilka de äldsta mottagit lagerkransen 1754 och de yngsta 1766. Bland de 29 nypromoverade märkas CARL JOHAN DANIELSSON HILL, NILS LOVÉN och HENRIK REUTERDAHL.

591. **Anders Lidbeck**, Æsth. prof. & acad. biblioth., *R.*

De muneris consularis . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²¹/₈.592. **Carl Erik Kjellin**, Math. prof., *R.*

Romæ, vti nos . . .

Inbjudning till Hist. prof. ANDERS OTTO LINDEFORS' oration i anledning af hertigens af Södermanland, prins Josef Frans Oscars myndighetsförklaring. 4 sid. fol.

²/₇.

Omtryckt i orationen.

593. ——— **Maxima, omnique mortali . . .**

Inbjudning till jubelfesten ¹/₁₁ och ⁴/₁₁ i anledning af reformationen med orationer af kanslirådet MATTHIAS NORBERG, Theol. prof. MARTIN ERIC AHLMAN, Græc. litt. prof. ESAIAS TEGNÉR (svensk prosa), semin. theol. e. o. adj. BENGT JACOBSSON BERGQVIST och Græc. litt. e. o. adj. CARL GEORG BRUNIUS (latinsk vers). 10 sid. fol. Berling.

III Cal. Nov. (= ²⁰/₁₀).

1818.

594. ——— **Qui Artis medendi cunabula . . .**

Inbjudning till Med. adj. JACOB SÖNNERBERG's installation såsom Med. pract. prof. och hans inauguraloration: »Præcepta diætetica». 4 sid. fol. C. F. Berling.

¹⁸/₈.

Innehåller en kort själfbiografi.

595. ——— **Ergo tandem evenit . . .**

Inbjudning till sorgefesten i anledning af Carl XIII:s död, med oration af rektor (svenska), Hist. prof. ANDERS OTTO LINDEFORS (latin) och Eloqn. rom. adj. ELIAS LIDFORS (latin). 8 sid. fol. Berling.

²⁸/₄.

596. **Carl Erik Kjellin**, Math. prof., *R.*

Ille ego ignobilis præco . . .

Inbjudning till festen den ²⁵/₅ - ²⁷/₅ i anledning af Carl XIV Johans kröning, med orationer af Eloqu. & Poës. prof. JOHAN LUNDBLAD (latin), Æsthet. prof. & acad. biblioth. ANDERS LIDBECK (svenska) och Hist. adj. BENGT MAGNUS BOLMÉER (latin). 6 sid. fol. C. F. Berling.

²⁴/₅.

597. *Ex munere Consulatus Academici . . .*

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors tal: »de ingeniorum in academiis cultura». 4 sid. fol. C. F. Berling.

²²/₆.

1819.

598. **Carl Fredrik Fallén**, Hist. nat. prof., *R.*

Quemadmodum Res . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²²/₆.

599. **Carl Fredrik Liljevalch**, Artis obstetr. prof., *Prom.*

Venustus sexus . . .

Inbjudning till med. doktorspromotion. 10 sid. fol. Berling.

⁷/₇.

Handlar om kejsarsnittet

Promoti voro: CARL ULRIK MELIN, GEORG JOACHIM BERGHOLTZ (primus), JOHAN MAGNUS BERGMAN, ANDERS FREDRIK KAHL, HAKAN ERLAND HELLIHIUS, ANDERS ADOLPH RETZIUS, HANS PETER BJÖRKMAN (ultimus), ANTON MAGNUS LJUNGGREN, ULRIK MÜLLERN, JOHAN OLOF STENBERG, AUGUST LINDBERGSSON, OLOF FREDRIK BRINK, ERIK MAGNUS WALDENSTRÖM, OTTO CHRISTIAN EKMAN, NILS JACOB SOMMELIUS, CARL EMANUEL HALLSTRÖM och MAURITZ PLATSMAN.

1820.

600. **Johan Holmbergson**, Jur. patrii prof., *Prom.*

Nullum unquam exstitit . . .

Inbjudning till lice. HANS SAMUEL COLLIN'S och CARL JOHAN SCHLYTER'S juris utriusque doktorspromotion. 4 sid. fol. Berling.

²¹/₆.

Innehåller en kortare kommentar till § 7 mom. 1 Handelsbalken.

601. **Esaias Tegnér**, Græc. litt. prof., *Prom.*

Quod Socrates Glauconi dixit . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 12 sid. fol. Berling.

²¹/₆.

Afhandling: »De Platone, artem poëticam improbante».

Jubelmagistrarna voro 10 och de nypromoverade 37. Primus var JOACHIM ÅKERMAN och ultimus MICHAEL SIMON MALMSTRÖM. Bland de öfriga märkas LORENZ FREDRIK WESTMAN, ADAM WILHELM EKELOUND, NILS OTTO AHNFEIT, PEHR BÖKLIN, FREDRIK SCHREVELIUS och ADOLF ALEXANDERSSON.

602. **Carl Adolf Agardh**, Bot. & Econ. pract. prof., *R.*

Revolutio in se . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²²/₆.

1821.

603. **Jonas Albin Engeström**, *R.*

Si linguæ antiquarum gentium . . .

Inbjudning till Eloqu. rom. adj. ELIAS LIDFORS' installation såsom Eloqu. & Poës. rom. prof. och hans inauguraloration: »In locos nonnullos Ciceronis de Oratore excursus». 4 sid. fol. Berling.

Pridie Non. Febr. (= ⁴/₂).

Innehåller självbiografi.

604. **Jonas Albin Engeström**, Phys. & Chem. prof., *R.*

Magnam eminentemque virtutem . . .

Inbjudning till minnesfesten öfver f. universitetskanslern greve CARL AXEL TROLLE-WACHTMEISTER, med parentation af Eloqu. & Poës. prof. ELIAS LIDFORS. 4 sid. fol. Berling.

VI Non. Maj. (= ²/₅).

Innehåller en öfversikt af universitetets utveckling under greve Trolle-Wachtmeisters kansleriat.

605. ——— Adesse jam tempus . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²²/₆.

1822.

606. **Jonas Brag**, Astron. & Phys. prof., *R.*

Metaphysicam, sive . . .

Inbjudning till Jur. adj. EBBE SAMUEL BRING's installation såsom Phil. theor. prof. och hans inauguraloration: »de notione philosophiæ theoreticæ». 4 sid. fol. Berling.

⁴/₂.

Innehåller självbiografi.

607. **Anders Otto Lindfors**, Hist. prof., *Inspector nationis*.

Si verum est . . .

Inbjudning till stipendiarius Tiliandro-Colliandrianus PETER WIESELGREN's parentation öfver f. lektorn i Växjö, prosten och kyrkoherden i Virestad PETER TILIANDER. 4 sid. fol. Berling.

¹²/₄.

Innehåller P. Tilianders biografi.

608. **Jonas Brag**, Astron. & Phys. prof., *R*.

Paranti mihi . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²¹/₆.

609. **Anders Otto Lindfors**, Hist. prof., *R*.

Multos quidem præstantes . . .

Inbjudning till Eloqu. & Poës. prof. ELIAS LINDFORS' parentation öfver Eloqu. & Poës. prof. JOHAN LUNDBLAD. 4 sid. fol. Berling.

²¹/₁₁.

1823.

610. **Carl Fredrik Fallén**, Hist. nat. prof., *Prom*.

Habet cum plerisque . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 12 sid. fol. Berling.

¹⁰/₆.

Innehåller en historik öfver naturvetenskapernas studium vid universitetet samt redogörelse för naturhistoriska museets uppkomst och utveckling. Jubelmagistrarna voro 3, de nypromoverade 42. Primus var ANDERS SANDBERG och ultimus CHRISTIAN GISSEL BERLIN. Bland de öfriga märkas PETER WIESELGREN, BENGT FREDRIK FRIES, ARVID STURE BRUZELIUS, PAUL GABRIEL AHNFELT, NILS HENRIK LOVÉN, JÖNS KLÉEN och CARL JACOB SUNDEWALL.

611. **Anders Otto Lindfors**, Hist. prof., *R*.

Curam rerum Academicarum . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²¹/₆.

612. **Martin Eric Ahlman**, Theol. prof., *R*.

Lætitiæ publicæ . . .

Inbjudning till firande af kronprins Oscars och prinsessan Josefinas förmälning, med orationer af Græcæ linguæ prof. ESAIAS TEGNER (svenska) samt Phil. theor. prof. EBBE SAMUEL BRING och LL. OO. adj. ACHATIUS KAHL (latin). 4 sid. fol. Berling.

²⁹/₁₁.

1824.

613. **Martin Eric Ahlman**, Theol. prof., *R*.
 Gesto qualitercunque Magistratu . . .
 Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.
^{22/6.}
614. **Fredrik (Johan) Cederschiöld**, Moral. prof., *R*.
 Ea olim cum . . .
 Inbjudning till Græcæ linguæ adj. CARL GEORG BRUNIUS' installation
 såsom Græcæ linguæ prof. och hans inauguraloration: »de Sveonum
 meritis in literaturam græcam». 4 sid. fol. Berling.
^{4/10.}
 Innehåller självbiografi.
615. **Fredrik (Johan) Cederschiöld**, *R*.
 Crastinum diem . . .
 Inbjudning till firande af Oscarsdagen, med oration af Hist. prof.
 ANDERS OTTO LINDFORS. 4 sid. fol. Berling.
 Pridie Cal. Dec. (= ³⁰/11).
 Innehåller hela kanslers-serien.

1825.

616. — Litteraturam Orientalem . . .
 Inbjudning till acad. secr. & Hist. adj. BENGT MAGNUS BOLMEER'S
 installation såsom LL. OO. prof. och hans inauguraloration: »de
 poëtico Oraculorum Jesaiæ caractere». 4 sid. fol. Berling.
^{4/2.}
 Innehåller självbiografi.
617. **Jacob Sönnnerberg**, Med. pract. prof., *Prom*.
 Quid prodesse, quid nocere . . .
 Inbjudning till med. doktorspromotion. 6 sid. fol. Berling.
^{21/6.}
 Promoti voro NILS OLOF SCHAGERSTRÖM, JOHAN SAMUEL BILLING,
 JOHAN WIDBERG, CARL AXEL STRIDSBERG, WILHELM SAMUEL
 NERMAN, CARL NICLAS DANIELSSON, JOHAN OLOF LAGBERG, LUD-
 VIG GUSTAF ZAAR, CARL AMBROSIIUS THORGNÝ WESTRING, AUGUST
 WILHELM BRUNIUS, ERIK ENGLUND, SAMUEL ELMLUND, LARS
 MAGNUS VON BERGEN och CARL OLOF MORIN.
618. **Fredrik (Johan) Cederschiöld**, *R*.
 Ardua sunt imperantis officia . . .
 Inbjudning till rektorsombyte. 6 sid. fol. Berling.
^{22/6.}

619. **Anders Lidbeck**, Æsthet. prof., & acad. biblioth., Skånska nat:s *Inspector*.

Genom E. O. Historiarum Adjunkten . . .

Inbjudning till e. o. Theol. adj. HENRIK REUTERDAHL's parentation öfver e. o. Hist. adj. SVEN HYLANDER. 4 sid. fol. Berling.

²/12.

Innehåller personalier.

1826.

620. **Eberhard Zacharias Munck af Rosenschöld, R.**

Nullum est nostro tempore . . .

Inbjudning till firande af hertigen af Skåne, prins Carl Ludvig Eugéns födelse, med orationer af Hist. prof. ANDERS OTTO LINDFORS (latin) och LL. OO. adj. ACHATIUS KAHL (latin) samt Æsthet. doc. CARL LUNDBLAD (svensk prosa). 8 sid. fol. Berling.

¹⁸/6.

Omtryckt tillsammans med orationerna.

621. **Carl Adolf Agardh**, Bot. & Econ. pract. prof., *Prom.*

Inter ea, quæ animo humano . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 18 sid. fol. Berling.

²²/6.

Afhandling: »Antiquitates Linnæanæ.»

Innehåller fyra bref från Linné.

Jubelmagistrarna voro 5, de nypromoverade 40. Hedersrummen innehades af FREDRIK HORNEY och OTTO BILLBERG. Bland öfriga märkas ALEXIS EDVARD LINDBLOM, BROR EMIL HILDEBRAND, PETER SAMUEL MUNCK AF ROSENSCHÖLD.

622. **Eberhard Zacharias Munck af Rosenschöld, R.**

Bene sine dubio & sapienter . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²²/6.

1827.

623. **Anders Lidbeck**, Acad. biblioth. & Æsth. prof., *R.*

Perpauci omni tempore fuere . . .

Inbjudning till Eloqu. & Poës. prof. ANDERS OTTO LINDFORS' parentation öfver kanslirådet, LL. OO. & Græcæ prof. emer. MATTHIAS NORBERG. 4 sid. fol. Berling.

¹⁶/6.

Innehåller biografiska uppgifter.

624. **Anders Lidbeck**, Acad. biblioth. & Æsth. prof., *R.*

Innocuus, quin etiam utilis . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²²/₆.

625. **Jacob Sönnnerberg**, Med. pract. prof., *R.*

Industria humana . . .

Inbjudning till firande af hertigen af Uppland, prins Frans Gustaf Oscars födelsedag, med oration (latinsk vers) af prof. CARL GEORG BRUNIUS. 4 sid. fol. Berling.

Pridie Cal. Dec. (= ³⁰/₁₁).

Omtryckt i orationen.

1828.

626. ——— Florere, senescere, interire . . .

Inbjudning till Hist. prof. EBBE SAMUEL BRING's parentation öfver f. universitetskanslern greve LARS VON ENGeström. 4 sid. fol. Berling.

¹⁸/₆.

627. ——— Rapido cursu . . .

Inbjudning till rektorsombyte.

²²/₆.

1829.

628. **Jonas Albin Engeström**, Phys. & Chem. prof., *R.*

Memoriam rerum magnarum . . .

Inbjudning till Hist. prof. EBBE SAMUEL BRING's oration i anledning af hertigen af Östergötland, prins Oscars födelse. 6 sid. fol. Berling.

Odat. [¹⁸/₆].

Innehåller en lefnadsbeskrifning öfver Eugène de Beauharnais.

629. **Jonas Albin Engeström**, Rector, Chem. & Phys. prof., *Prom.*

Est opinio . . .

Inbjudning till fil. doktorspromotion. 12 sid. fol. Berling.

²²/₆.

Innehåller uppgift på samtliga dittills skedda promotioner inom fil. fakulteten i Lund med angifvande af promotor, primus och ultimus samt antalet promoti hvarje gång.

Jubelmagistrarna voro 5, bland dem prof. JOHAN HENRIC ENGELHART; de nypromoverade 46. Primus var HANS MAGNUS MELIN, ultimus PEHR JOHANSSON. Bland de öfriga märkas ANDERS GUSTAF DAHLBOM, ASSAR LINDEBLAD, PETER OLOF LILJEVALCH, HENRIK OLOF SCHÖNBECK, SVEN LUDVIG LOVÉN och ABRAHAM PETER CRONHOLM. Det var vid denna promotion som OEHLenschläger lagerkröntes.

630. **Jonas Albin Engeström**, Phys. & Chem. prof., *R.*

Nostrum fuit . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²²/₆.

631. **Anders Otto Lindfors**, Eloqu. & Poës. prof., *R.*

Cum nulla res major . . .

Inbjudning till Hist. prof. **EBBE SAMUEL BRING**'s oration i anledning af drottning Desiderias kröning. 4 sid. fol. Berling.

Pridie Cal. Dec. (= ³⁰/₁₁). 4 sid. fol. Berling.

1830.

632. ——— *Animo humano . . .*

Inbjudning till Phil. adj. **LORENZ FREDRIK WESTMAN**'s installation såsom Phil. theoret. prof. och hans inauguraloration: »de philosophia cum historia congruente».

¹¹/₂.

633. ——— *Ignosci mihi speraverim . . .*

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²²/₆.

634. **Ebbe Samuel Bring**, Hist. prof., *R.*

Decem, et quod excurrit . . .

Inbjudning till jubelfesten i anledning af reformationens införande i Sverige, med orationer af Eloqu. & Poës. prof. **ANDERS OTTO LINDFORS** (latin), Theol. prof. **ANDERS JACOB HELLSTENIUS** (latin), Theol. adj. **BENGT JACOBSSON BERGQVIST** (svenska), mag. **ASSAR LINDEBLAD** (svensk vers) och stud. **PER ABRAHAM DELIN** Gb. 4 sid. fol. Berling.

²⁷/₁₁.

Handlar om Svea rike på Ansgarii tid enl. »Vita Sancti Ansgarii per S. Rembertum».

I anledning af jubelfesten utnämndes till teologie doktorer **ANDERS OTTO LINDFORS**, **JONAS ALBIN ENGESTRÖM**, **BENGT JACOBSSON BERGQVIST** och **HENRIK REUTERDAHL**.

1831.

635. ——— *Summos philosophos . . .*

Inbjudning till prof. vid Teknol. institutet i Stockholm **CARL JOHAN DANIELSSON HILL**'s installation såsom Math. prof. 4 sid. fol. Berling.

¹⁴/₂.

Innehåller bidrag till matematiska lärostolens i Lund historia. Med C. J. D. Hills själfbiografi.

636. **Anders Otto Lindfors, Nat. Smol. Insp.**

Ex omnibus, quæcumque . . .

Inbjudning till mag. PETER DAHLSTEDT's parentation öfver tit. prof. kontraktsprosten ANDERS WICKELIUS. 4 sid. fol. Berling.

¹⁴/₆.

Innehåller A. Wickelius' biografi.

637. **Ebbe Samuel Bring, Hist. prof., R.**

Magistratu academico . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²²/₆.

Akad. Föreningens stiftande omtalas.

I kraft af kungl. bref ²³/₆ 1830 och ²⁶/₆ 1831 hade under läsåret till med. doktorer (utan promotion) utnämnts med. licc. THOMAS MINTON, CARL FREDRIK KJELLBERG, JOHAN ERIK RINGIUS, OLOF ANDERS OHLSSON, FREDRIK HENNING BUNTH och JOHN DAHL.

1832.

638. **Carl Georg Brunius, Græcæ linguæ prof., R.**

Hinc procul, Aonides . . .

Inbjudning (på vers) till Theol. adj. prof. ANDERS JACOB HELLSTENIUS' installation såsom Theol. prim. prof. och hans inauguraloration: »Sanctæ studium Fidei nunc quale per orbem». 4 sid. fol. Berling.

Odat. [³⁰/₄].

Innehåller en kort biografi.

639. **Anders Otto Lindfors, Eloqu. & Poës. prof., Prom.**

Quæ in ceteris rebus . . .

Inbjudning till fil. doktorspromotion. 12 sid. fol. Berling.

²²/₆.

Afhandlingen omtryckt i: »De studio classicæ humanitatis vere æstimando. Duo programmata academica scripsit A. O. LINDFORS. Ed. altera. Lundæ 1832.» Jfr progr. ²¹/₂ 1817.

Jubelmagistrarna voro 3, de nypromoverade 42. Primus var JOHAN GUSTAF EK, ultimus PETER ERLAND OSEEN. Bland de öfriga märkas ISRAËL TOLLIN, CHRISTIAN NAUMANN, EDVARD WILHELM BERLING, JOHN MORTIMER AGARDH och JACOB GEORG AGARDH.

640. **Carl Georg Brunius, Græcæ linguæ prof., R.**

Si unquam æterno . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Berling.

²²/₆.

Till med. doktorer utan promotion hade under läsåret med nådigt tillstånd utnämnts med. licc. NILS HENRIK LOVÉN *), CARL JACOB SUNDEVALL, CARL HENRIK BERGSTRAND, LARS THEODOR SJÖBECK, LARS SCHOLANDER och JOHAN JACOB BJÖRKMAN.

*) I programmet oriktigt: P. N. Lovén.

641. **Bengt Magnus Bolmeer**, LL. OO. prof., *R.*

Novum in Academia nostra . . .

Inbjudning till e. o. prof. JOHAN BERNHARD PRAMBERG's installation såsom Anat. & Chir. prof. och hans inträdesföreläsning: »arteriorum in externis membris principum decursus . . . demonstrare». 4 sid. fol. Berling.

¹¹/₁₀.

Innehåller självbiografi.

642. **Bengt Magnus Bolmeer**, prof. i Österländska språk, *R.*

Hjelten från Nordan [!] . . .

Inbjudning till sekularfesten till åminnelse af Gustaf II Adolf. 4 sid. Acad. boktr.

⁵/₁₁.643. **Bengt Magnus Bolmeer**, LL. OO. prof., *R.*

Invaluit quidem . . .

Inbjudning till intendenten vid vetenskaps-akadem:s zool. samlingar, prof. SVEN NILSSON's installation såsom Hist. nat. prof. och hans inauguraloration: »fata zoologiæ». 4 sid. fol. Berling.

⁸/₁₂.

Innehåller självbiografi.

1833.

644. ——— Quicumque Theologi Christiani . . .

Inbjudning till Theol. adj. BENGT JACOBSSON BERGQVIST's installation såsom Exeg. bibl. prof. och hans inauguraloration: »de eo, quod inter libros sacros Veteris & Novi Testamenti intercedit, vinculo». 4 sid. fol. C. F. Berling.

¹⁵/₆.

Innehåller självbiografi.

645. ——— Instat dies . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. C. F. Berling.

²¹/₆.

1834.

646. **Bengt Magnus Bolmeer**, LL. OO. prof., *Pro-R.*

Quoquoversum ad ea . . .

Inbjudning till e. o. Theol. adj. JOHAN HENRIK THOMANDER's installation såsom Theol. pastor. prof. och hans inauguraloration: »de arte Sacras Litteras rite vertendi». 4 sid. fol. Berling.

¹⁷/₃.

Innehåller självbiografi.

647. **Bengt Magnus Bolmeer**, LL. OO. prof., *Pro-R.*

Forte id mihi obvenit . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. C. F. Berling.

²¹/₆.

1835.

648. **Jonas Brag**, Astron. & Phys. prof., *Prom.*

Non uno nomine . . .

Inbjudning till fil. doktorspromotion. 12 sid. fol. C. F. Berling.

²²/₆.

Innehåller en kortare afhandling om himmelsmekaniken.

Jubelmagistrarna voro 13, de nypromoverade 36. Primus var NILS PETER LJUNGGREN, ultimus MAGNUS WILHELM VON DÜBEN. Bland öfriga märkas EBERHARD MUNCK AF ROSENSCHÖLD, THOMAS MUNCK AF ROSENSCHÖLD, EBBE GUSTAF BRING, PAULUS GENBERG och GUSTAF MAGNUS SOMMELIUS.

649. **Carl Johan Danielsson Hill**, Math. prof., *R.*

Haud ita faustis auspiciis . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 6 sid. fol. C. F. Berling.

²²/₆.

1836.

650. **Anders Jacob Hellstenius**, Förste Theol. prof., *R.*

I morgen [!] för tio år sedan . . .

Inbjudning till firande af hertigens af Skåne Carl Ludvig Eugéns födelsedag, med tal af e. o. akad. adj. ABRAHAM CRONHOLM. 4 sid. fol. C. F. Berling.

²/₆.

651. **Anders Jacob Hellstenius**, Theol. prof. prim., *R.*

Appropinquat hora . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. C. F. Berling.

²²/₆.

1837.

652. **Jacob Sönnnerberg**, Med. pract. prof., *R.*

Cum animum subit . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. C. F. Berling.

²²/₆.

1838.

653. **Ebbe Samuel Bring**, Hist. prof., *Prom.*

Si de historia . . .

Inbjudning till fil. doktorspromotion. 12 sid. fol. C. F. Berling.

²³/6.

Innehåller en kort afhandling om historiens filosofi.

Bland de 8 jubelmagistrarna märkas prokanslern **WILHELM FAXE** och prof. **NILS HENRIK SJÖBORG**. De nypromoverade voro 50. Primus var **ERNST JOHAN RIETZ**, ultimus **WILHELM GUSTAF WETTER**. Bland öfriga må nämnas **BERNHARD AUGUST CRONHOLM** och **JOHN ERHARD ARESCHOU**.

654. **Jonas Albin Engeström**, prof. i Fysik och Kemi, *R.*
(Undert.)

Ändtligen inträder den tidpunkt . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 8 sid. fol. Berling.

²³/6.

655. **Johan Henrik Thomander**, *R.* (Undert.)

Man anser vår tid . . .

Inbjudning till prof. **CARL JOHAN SCHLYTER**'s installation såsom prof. i allmänna lagfarenheten och hans inträdesföreläsning om de olika orsaker, som kunna vålla att ett försökt brott ej blir fullbordadt, och dessa olika orsakars inflytande på straffbarheten af försöket. 4 sid. fol. C. F. Berling.

Tillika tillkännages, att efter installationsakten kommer medaljen i guld »för berömliga gärningar» att tillställas stud. af Vg. nation **CARL BIRGER BERGENDAHL**.

²⁴/11.

Innehåller utförlig själfbiografi af C. J. Schlyter.

1839.

656. **Jonas Albin Engeström**, prof. i Fysik och Kemi, *Pro-R.*
(Undert.)

För Karolinska Akademien . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 6 sid. fol. Berling.

²¹/6.

Meddelas, att under året licc. **PER CLAES BRÅKENHJELM**, **WILHELM ADOLPH NOLLEROTH** och **CARL MAGNUS LUNDH** erhållit med. doktorsdiplom utan promotion.

1840.

657. **Carl Johan Schlyter**, *R.* (Undert.)

Länge hafva vetenskaperna . . .

Inbjudning till prof. och akad.-sekr. JOHAN WILHELM ZETTERSTEDT's installation såsom prof. i Botanik och Ekonomi och hans inträdesföreläsning: »om växternas migration». 6 sid. fol. Acad. boktr.

⁶/₂.

Innehåller en historisk öfversikt af naturvetenskapernas studium vid universitetet alltifrån dess grundläggning
Med utförlig själfbiografi.

658. **Carl Johan Schlyter, R.** (Undert.)

Om man går tillbaka . . .

Inbjudning till Math. adj. ADAM WILHELM EKELOUND's installation såsom prof. i Fysik samt hans inträdesföreläsning: »om capillär-fenomenerna». 4 sid. fol. Akad. boktr.

¹⁰/₂.

Innehåller en historisk öfversikt af fysikens studium vid Lunds universitet.
Med själfbiografi.

659. — Allt ifrån den tid . . .

Inbjudning till doc. i Grekiska vid Uppsala univ. CARL AUGUST HAGBERG's installation såsom Norbergsk prof. i Franska, Tyska och Engelska språken samt hans inträdesföreläsning: »om Shakespeares Hamlet». 4 sid. fol. Akad. boktr.

¹³/₆.

Innehåller en historisk öfversikt af de moderna språkens studium vid Lunds universitet.
Med själfbiografi.

660. — Den efterlängtrade tidpunkt . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 4 sid. fol. Akad. boktr.

²²/₆.

Omnämnes bl. a., att med. fak. meddelat doktorsdiplom utan promotion åt licc. FREDRIK THEODOR BERG och FREDRIK AUGUST CEDER-SCHIÖLD.

1841.

661. **Carl Georg Brunius, Græcæ linguæ prof., Prom.**

Jam post tres hiemes . . .

Inbjudning till fil. doktorspromotion. 12 sid. fol. C. F. Berling.

Odat. [²²/₆].

På latinsk elegisk vers. Omtryckt, jämte svensk öfversättning af Talis Qualis [C. W. A. Strandberg]. Lund 1842.

De nypromoverade voro 35, bland hvilka må nämnas ALBERT CARL AUGUST LARS EHRENSVÄRD, SEVERIN CAVALLIN, CARL FREDRIK NAUMANN, WILHELM FLENSBURG (ultimus), WILHELM LILJEBORG, MAGNUS FREDRIK BRAG (primus) och ARVID WILHELM BRAG.

662. **Ebbe Samuel Bring, R.** (Undert.)

Åter har ett Akademiskt år . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 6 sid. fol. Akad. boktr.

22/6.

663. **Carl Georg Brunius, prof. i Grek., R.**

Christendomen hade under århundradens lopp . . .

Inbjudning till »minnesfest i anledning af bibelns första utgifvande i svensk öfversättning», med predikan af prof. JOHAN HENRIK THOMANDER samt tal af biskop WILHELM FAXE och prof. BENGT JACOBSSON BERGQVIST. 4 sid. fol. Akad. boktr.

19/10.

1842.

664. **Carl Georg Brunius, R.**

Innan jag går att nedlägga . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 6 sid. fol. Akad. boktr.

Odat. [22/6].

1843.

665. **Bengt Magnus Bolmeer, prof. i Österländska språk, Småländska nationens inspector, R.**

Det var en gammal vacker sed . . .

Inbjudning till minnesfest öfver prof. ANDERS OTTO LINDFORS med tal af prosten PETER WIESELGREN. 6 sid. fol. Akad. boktr.

8/6.

Innehåller lefnadsteckning och karakteristik öfver A. O. Lindfors.

666. ——— **Hvad äro vi . . .**

Inbjudning till fest i anledning af Carl XIV Johans 25-års regeringsjubileum 11/6—18/6, med tal af prof. EBBE SAMUEL BRING (på latin) samt prof. CARL AUGUST HAGBERG och adj. ABRAHAM CRONHOLM (på svenska). 6 sid. fol. Akad. boktr.

10/6.

667. **Bengt Magnus Bolmeer, R.** (Undert.)

Den närvarande tiden . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 6 sid. fol. Akad. boktr.

28/6.

Meddelar bl. a., att med. doktorsdiplom utan promotion meddelats licc. SALOMON HENSCHEN, PEHR GUSTAF BERGENKLINT, PEHR HARALD COLLIN, CARL JOHAN BLACHÉT och OTTO MANDERUP WITT.

668. **Lorenz Fredrik Westman, R.** (Undert.)

Egyptens konung Psammetichos . . .

Inbjudning till lektorn vid Göteborgs gymnasium JOHAN GUSTAF EK's installation såsom prof. i Romersk vältalighet och poesi samt hans inträdesföreläsning: »om textkritikens nödvändighet jemte tillägg af några dels kritiska dels hermenevtiska anmärkningar öfver ställen hos romerska författare». 6 sid. fol. Akad. boktr.

⁶/₁₂.

Med utförlig själfbiografi.

1844.

669. ——— Dogmatik och Moral . . .

Inbjudning till bibliotekarien HENRIK REUTERDAHL's installation såsom prof. i Dogmatik och Moral samt hans inträdesföreläsning: »om den närvarande tidens förhållande till christendomen och christendomens vetenskap, theologien». 6 sid. fol. Berling.

²⁸/₈.

Med själfbiografi.

670. ——— Sorgande [!] står Svea . . .

Inbjudning till sorgefesten ⁹/₈—¹¹/₈ öfver Carl XIV Johan, med tal af proff. CARL GEORG BRUNIUS (på latin) och HENRIK REUTERDAHL samt doc. HANS MAGNUS MELIN (på svenska). 6 sid. fol. Berling.

⁷/₈.

671. **Bengt Magnus Bolmeer, LL. OO. prof., Prom.**

Quæ præsens ætas est . . .

Inbjudning till fil. doktorepromotion. 9 sid. fol. Berling.

²¹/₈.

Innehåller en inledande uppsats om den österländska, särskildt den arabiska litteraturens förträfflighet.

Bland de 6 jubelmagistrarna märkas biskop ANDERS CARLSSON AF KULLBERG. Primus bland de 71 nypromoverade var JOHAN AUGUST AHLANDER och ultimus SALOMON KNUT PETERSON. Bland de öfriga må nämnas CLAS WARHOLM, GUSTAF WILHELM JOHAN VON DÜBEN, OTTO LINDBLAD, de bägge brödraparen JOHAN och ANDERS ANDERSSON samt ANDERS och FREDRIK BLOMSTRAND, WILHELM FREDRIK ÖHRSTRÖM, GUSTAF HÅKAN JORDAN LJUNGGREN, PER AXEL BERGSTRÖM, ROBERT DE LA GARDIE, CORFITZ AUGUSTIN BECK-FRIIS och JOHAN GUSTAF HJALMAR KINBERG.

672. **Lorenz Fredrik Westman, R.** (Undert.)

Inuan jag får . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 6 sid. fol. Akad. boktr.

²¹/₈.

673. **Carl Johan Danielsson Hill, R.** (Undert.)

Det första och förnämsta . . .

Inbjudning till Jur. adj. FREDRIK SCHREVELIUS' installation såsom prof. i fäderneslandets allmänna civilrätt och hans inträdesföreläsning: »om de i Sveriges lag förekommande arter af äktenskap», samt Jur. adj. JAKOB LUNDELL's installation såsom prof. i fäderneslandets administrativa rätt och nationalekonomi och hans inträdesföreläsning: »om nationalekonomiens vikt och betydelse för privaträtten och politiken». 4 sid. fol. Berling.

12/10.

Innehåller en numismatisk utredning af ordet »daler».
Med själfbiografier af de installerade.

674. **Rector (Carl Johan Danielsson Hill).**

Man har urskiljt . . .

Inbjudning till festen i anledning af konung Oscar I:s och drottning Josephinas kröning, med tal af prof. CARL AUGUST HAGBERG (på svenska), prof. JOHAN GUSTAF EK (på latin), doc. ISRAEL TOLLIN och kand. GÖTHE THOMÉ. 6 sid. fol. Berling.

27/11.

Omtryckt i: »Glädjefest vid kongl. universitetet i Lund den 2, 3, 4 och 5 december 1844. Lund 1845.» 4:o.

1845.

675. **Carl Johan Danielsson Hill, R.** (Undert.)

Ännu ett år . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 8 sid. fol. Akad. boktr.

21/6.

Meddelas, att medicine doktorsdiplom tilldelats licc. SAMUEL MÖRCK och FREDRIK SUNDEVALL.

1846.

676. **Sven Nilsson, prof. i Naturalhistorien, R.**

Den minnesfest . . .

Inbjudning till sekularfesten i anledning af Martin Luther's dödsdag, med tal af förste Theol. prof. HENRIK REUTERDAHL och Theol. prof. JOHAN HENRIK THOMANDER. 6 sid. fol. Berl. boktr.

17/2.

677. **Sven Nilsson, R.** (Undert.)

Innan jag åt en efterträdare . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 9 sid. fol. Berling.

²²/₆.

1847.

678. **Johan Wilhelm Zetterstedt**, prof. i Bot. & Prakt. Ekon., *R.*

Då jag enligt mitt åliggande . . .

Inbjudning till adj. PAULUS GENBERG's installation såsom prof. i Praktisk filosofi samt hans inträdesföreläsning: »om etikens förhållande till statsläran». 6 sid. fol. Berling.

¹¹/₂.

Innehåller en framställning af lärostolens föregående historia.
Med en kort självbiografi.

679. — Om det i allmänhet . . .

Inbjudning till adj. HANS MAGNUS MELIN's installation såsom prof. i Pastoralteologi samt hans inträdesföreläsning: »om Origenes' homiletiska metod». 6 sid. fol. Berling.

¹²/₄.

Innehåller en framställning af pastoralteologiens och lärostolens föregående historia.
Med en kort självbiografi.

680. — Högättad sången är i nord . . .

Inbjudning (på vers) till minnesfesten ⁷/₆ öfver ESAIAS TEGNÉR, med tal af prof. CARL AUGUST HAGBERG. 6 sid. fol. Berling.

Odat.

681. — Från Medicinen härstamma . . .

Inbjudning till e. o. prof. NILS HENRIK LOVÉN's installation såsom ord. prof. i Med. theor. & forensis och hans inträdesföreläsning: »om muskelverksamheten». 4 sid. fol. Berling.

¹⁷/₆.

Med kort självbiografi.

682. **Carl August Hagberg, Prom.** (Undert.)

Den tidepunkt är inne . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 11 sid. fol. Berling.

²²/₆.

Jubelmagistrarna voro 10. Bland de 37 promoti märkas CARL JACOB ASK, GUSTAF BROOMÉ, CARL OLBERS och ALBERT THEODOR LYSANDER. Primus var BENGT PETER ANDERS HJELMQVIST och ultimus ANDREAS BRUZELIUS.

683. **Johan Wilhelm Zetterstedt**, prof. i Bot. & Prakt. Ekon., *R.*
Det tilldragelserika akademiska året . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 15 sid. fol. Berling.

²²/₆.

Omnämnes, att med. doktorsdiplom hade utan promotion tilldelats regementsläkaren lic. CARL ANTON WETTERBERGH.

1848.

684. **Adam Wilhelm Ekelund**, *R.* (Undert.)

En bland de för menskliga forskningen . . .

Inbjudning till e. o. Pharm. prof. NILS JOHAN BERLIN's installation såsom prof. i Kemi och Mineralogi samt hans inträdesföreläsning: »om blodets sammansättning och beståndsdelar». 4 sid. fol. Berling.

²/₂.

Innehåller en kort historik öfver kemiens studium vid universitetet.
Med självbiografi.

685. ——— Astronomien är . . .

Inbjudning till Astron. observatorn JOHN MORTIMER AGARDE's installation såsom professor i Astronomi samt hans inträdesföreläsning: »om fixstjernhimmelen». 6 sid. fol. Berling.

²⁰/₈.

Innehåller en öfversikt af astronomiens utveckling.
Med självbiografi.

686. ——— Liksom universiteterna . . .

Inbjudning till adj. EBBE GUSTAF BRING's installation såsom prof. i Pastoralteologi samt hans inträdesföreläsning: »om den practiska prestbildningens förhållande till den academiskt-theologiska». 6 sid. fol. Berling.

²⁷/₆.

Innehåller en kort öfversikt af den lutherska prästbildningens historia.
Med självbiografi.

687. ——— Återigen har ett Academiskt år . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 9 sid. fol. Berling.

²²/₆.

688. **Carl August Hagberg**, *R.* (Undert.)

Någon gång har vid våra universiteter . . .

Inbjudning till bataljonsläkaren vid Svea lifgarde PEHR ERIC GELLERSTEDT's installation såsom prof. i Prakt. Medicin samt hans inträdesföreläsning: »om den medicinska vetenskapens olika utveckling under olika tider». 10 sid. 4:o. Berling.

⁶/₁₀.

Innehåller en afhandling: »Skakspeare och skalderna». 14 sid.
Med utförlig självbiografi.

1849.

- 689.
- Carl August Hagberg, R.**
- (Undert.)

Enligt vedertagen plägsed . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 7 sid. fol. Berling.

22/6.

1850.

- 690.
- Henrik Reuterdaahl, R.**
- (Undert.)

Gerna följande det goda föredöme . . .

Inbjudning till e. o. prof. CARL JOHAN TORNBERG's installation såsom prof. i Österländska litteraturen samt hans inträdesföreläsning: »Österländska språken såsom universitetsstudium». 9 sid. 4:o. Berling.

25/2.

Innehåller afhandling: »Israel Erlandsson, biskop i Westerås».
Innehåller självbiografi.

691. — För våra blickar . . .

Inbjudning till fest i anledning af kronprinsens förmålning, med tal af prof. JOHAN GUSTAF EK och doc. ALBERT THEODOR LYSANDER. 4 sid. fol. Berling.

18/6.

Af detta program finnes ock en 4:o-upplaga. 7 sid. Berling.

- 692.
- Carl Johan Danielsson Hill, Prom.**
- (Undert.)

En Olympisk täflan . . .

Inbjudning till fil. magisterspromotion. 14 sid. fol. Berling.

19/6.

Afhandling: »Bidrag till Binomialtheoremets historia». Jubelmagistrarna voro 5 och de nypromoverade 45. CHRISTIAN WILHELM BLOMSTRAND var primus och SVEN BORGSTRÖM ultimus. Bland de öfriga märkas SVEN LIBERT BRING och CARL GUSTAF THOMSON.

- 693.
- Henrik Reuterdaahl, R.**
- (Undert.)

Det år, under hvilket . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 6 sid. fol. Berling.

21/6.

1851.

- 694.
- Nils Henrik Lovén, R.**
- (Undert.)

Det rektorsår . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 6 sid. fol. Berling.

22/6.

1852.

695. **Lorenz Fredrik Westman, R.** (Undert.)

Hvad är lifvet . . .

Inbjudning till fest i anledning af prinsessan Lovisa Josephina Eugénias födelse, med tal af Æsth. prof. CARL AUGUST HAGBERG och Theol. adj. WILHELM FLENSBURG. 6 sid. fol. Berling.

⁹/₂.

696. ——— Ingen af de Vetenskaper . . .

Inbjudning till Anat. prosectorn CARL FREDRIK NAUMANN's installation såsom prof. i Anatomi och hans inträdesföreläsning: »om människokroppens afsöndringsorganer». 4 sid. fol. Berling.

⁴/₈.

Innehåller en kort historisk öfversikt af anatomiens studium vid universitetet.

Med själfbiografi.

697. ——— Då en Vetenskap . . .

Inbjudning till akademi-sekreteraren CHRISTIAN NAUMANN's installation såsom prof. i Statsrätt och Processrätt och hans inträdesföreläsning: »om den s. k. 'soverainitet', som konungarne Carl XI och Carl XII ägde». 6 sid. fol. Berling.

¹⁹/₈.

Innehåller en historisk öfversikt af läroämnets tidigare ställning vid universitetet.

Med själfbiografi.

698. ——— Redan tidigt . . .

Inbjudning till Theol. adj. ANTON NIKLAS SUNDBERG's installation såsom prof. i Dogmatik och Moraltheologi och hans inträdesföreläsning: »om theologiens uppgift med afseende på dess förhållande till den Heliga Skrift». 4 sid. fol. Berling.

³/₆.

Innehåller själfbiografi.

699. ——— Morgondagen afslutar . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 7 sid. fol. Berling.

²⁹/₈.

700. **Hans Magnus Melin, R.** (Undert.)

Det har behagat Honom . . .

Inbjudning till sorgfesten i anledning af hertigens af Uppland Frans Gustaf Oscars död, med tal af Theol. prof. ANTON NIKLAS SUNDBERG. 6 sid. fol. Berling.

²/₁₂.

1853.

- 701.
- Hans Magnus Melin, R.**
- (Undert.)

I den kulna senhösten . . .

Inbjudning till festen $\frac{3}{8}$ och $\frac{4}{8}$ i anledning af prins Carl Oscar Wilhelm Fredriks födelse, med tal af rektor själf och doc. GUSTAF LJUNGBEREN. 4 sid. fol. Berling.

$\frac{2}{8}$.

- 702.
- Lorenz Fredrik Westman, Pro-R.**
- (Undert.)

Det embete, hvilket . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 7 sid. fol. Berling.

$\frac{31}{8}$.

- 703.
- Sven Nilsson, prof. i Zoologi, Prom.**

Genom Filosofiska Fakultetens val . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 20 sid. fol. Berling.

$\frac{22}{8}$.

Innehåller en redogörelse för zoologiska institutionens i Lund utveckling. Bland jubelmagistrarna märkas f. d. professorn JONAS BRAG och bland de nypromoverade ABRAHAM RUNDBÄCK (primus), DIDRIK MAGNUS AXEL MÖLLER, FREDRIK WILHELM CHRISTIAN ARESCHOUG, CHRISTIAN CAVALLIN (ultimus), ERNST LUDVIG WILHELM ÖDMANSSON, RAGNAR MAGNUS BRUZELIUS, ESKILANDER THOMASSON, OTTO MARTIN TORELL, MAXIMILIAN VICTOR ODENIUS och NIKLAS AUGUST TENGBERG.

1854.

- 704.
- Johan Gustaf Ek, R.**

Omnis erat quondam . . .

Inbjudning (på latinsk vers) till e. o. prof. JACOB GEORG AGARDH's installation såsom Bot. prof. och hans inträdesföreläsning: »de diversis herbarum metamorphosi». 9 sid. 4:o. Berling.

$\frac{24}{4}$.

Innehåller en kortfattad autobio- och bibliografi.

- 705.
- Johan Gustaf Ek, R.**
- (Undert.)

Doctor Ach. Kahl . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors föredrag: »Är hvad d:r Kahl förstår med classicitet detsamma som vi kalla classisk philologi...?» 24 sid. 4:o. Berling.

$\frac{31}{8}$.

Afhandling: »Doctor Kahls vitsord om classiciteten». Meddelande i slutet om lice. JOHAN MAGNUS SAMBERG'S och NILS LUKAS ANDERSSON'S utnämning till med. doktorer, hvarvid särskildt framhållles, att denna akt kommer att förrättas på modersmålet. Med promovendernas biografier.

706. **Nils Johan Berlin, R.** (Undert.)

Mellan forna tiders naturforskning . . .

Inbjudning till doc. OLOF MATTHIAS THEODOR RABENIUS' installation såsom prof. i Administrativrätt och Nationalekonomi samt hans inträdesföreläsning: »om den materiella kulturens förhållande till den andliga». 8 sid. fol. Berling.

¹⁶/₉.

Afhandling: »Om alkemiens förhållande till kemien». Innehåller en mycket kortfattad självbiografi.

1855.

707. ——— Det är en skyldig gärd . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 10 sid. fol. Berling.

²¹/₈.

Innehåller meddelande om licc. CARL JACOB ASK'S och GUSTAF ERICSSON'S utnämning till med. doktorer jämte deras självbiografier.

1856.

708. **Johan Gustaf Ek, Prom.** (Undert.)

Då det inom språkstudierna . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 29 sid. 4:o. Berling.

²⁰/₈.

Afhandling: »Comparativ språkforskning och latinsk etymologi». Bland jubelmagistrarna märkes biskop CARL ADOLF AGARDH. Bland de nypromoverade var ISAK LUDVIG STENBERG primus och JÖNS HAGERLÖF ultimus; bland de öfriga märkas HARALD OSSIAN WIESELGREN och FRANS OSCAR BIRGER SWAHN.

709. **John Mortimer Agardh, R.** (Undert.)

Innan jag . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 6 sid. fol. Berling.

²⁰/₈.

710. **Ebbe Gustaf Bring, R.** (Undert.)

I öfverensstämmelse med . . .

Inbjudning till Hist. & Statist. adj. WILHELM ERIK SVEDELIUS' installation såsom prof. i Historia och hans inträdesföreläsning om »George Washington, den Amerikanska Unionens grundläggare» samt adj. i Teoret. filosofi (JOHAN) AXEL NYBLÆUS' installation såsom prof. i Praktisk filosofi och hans inträdesföreläsning om »den moderna statslärans brister». 8 sid. fol. Berling.

¹⁵/₉.

Afhandling: »Några anmärkningar beträffande absolutionen och dess liturgi».

Innehåller de installerades självbiografier.

1857.

711. Nils Johan Berlin, *Pro-R.* (Undert.)

Den redogörelse . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 8 sid. fol. Berling.

²⁰/₅.

Innehåller meddelande om licc. ALBERT LINDSTRÖM'S och NILS MAURITZ ASPLUND'S utnämning till med. doktorer samt deras själfbiografier,

712. Pehr Erik Gellerstedt, *R.* (Undert.)

Sjukdomsförhållandena äro . . .

Inbjudning till Anat. adj. & prosektorn FREDRIK AUGUST WAHLGREN'S installation såsom prof. i Zoologi och hans inträdesföreläsning: »om arbetsfördelningen emellan organerna såsom ett medel till djurorganismens fullkomnande». 6 sid. fol. Berling.

¹⁵/₉.

Afhandling: »Några ord om mask-sjukdom isynnerhet hos häromkring boende befolkning».

Innehåller själfbiografi.

1858.

713. ——— Då, såsom denna inbjudning . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 8 sid. fol. Berling.

²¹/₅.

Innehåller meddelande om licc. GUSTAF SVEN TRÄGÅRDH'S, CARL GUSTAF LEOPOLD BILLQVIST'S, ROLOFF ANDERSSON'S och TRULS JOHAN HARTELIUS' utnämning till medicine doktorer samt deras själfbiografier.

714. Carl Johan Tornberg, *R.* (Undert.)

Ibland de så kallade kulturfolken . . .

Inbjudning till adj. WILHELM FLENSBURG'S installation såsom prof. i Dogmatik och Moralteologi och hans inträdesföreläsning: »om arfsyndens tillräknelighet», samt doc. CARL JACOB ASK'S installation såsom prof. i Kirurgi och Obstetrik och hans inträdesföreläsning: »om användbarheten af anestetica i obstetrisk praxis». 16 sid. 4:o. Berling.

¹⁵/₉.

Afhandling: »Arabernas läroanstalter under medeltiden».

Innehåller de installerades själfbiografier.

1859.

715. Nils Johan Berlin, *Prom.* (Undert.)

Under de senare åren . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 21 sid. 4:o. Berling.

⁸¹/₈.

Afhandling: »Om sambandet mellan de enkla kropparnes æquivalenttal»
Bland de 21 jubelmagistrarna märkas prof. emeritus JOHAN WILHELM ZETTERSTEDT och biskop CHRISTOPHER ISAC HEURLIN. Primus bland de 19 nypromoverade var AUGUST ZACHARIAS COLLIN och ultimus CARL CHRISTIAN PETER HERSLOW. Bland de öfriga märkas FREDRIK EMANUEL BRAUNE, CORNELIUS ALEXANDER SJÖCRONA och JOHAN DANIEL SMITT.

716. **Carl Johan Tornberg, R.**

Det solhvarf, som . . .

Inbjudning till rektorsombyte. 9 sid. fol. Berling.

⁸¹/₈.

717. **Christian Naumann, R. (Undert.)**

Ett år före inrättandet af Svenska Akademien . . .

Inbjudning till doc. GUSTAF HÅKAN JORDAN LJUNGGREN's installation såsom prof. i Estetik, Litteratur- och Konsthistoria samt hans inträdesföreläsning: »om naturefterhärminingens gränser». 7 sid. fol. Berling.

¹⁵/₈.

Innehåller historisk öfversikt af det estetiska och litteraturhistoriska studiets tidigare öden vid universitetet samt de med denna nyinrättade lärostols upprättande förknippade omständigheter.
Med en kort själfbiografi.

718. — På Oscar I:s minnesvård . . .

Inbjudning till minnesfest öfver Oscar I med tal af Hist. prof. WILHELM ERIK SVEDELIUS och Chem. adj. CHRISTIAN WILHELM BLOMSTRAND. 9 sid. fol. Berling.

²⁹/₁₁.

1860.

719. — Vaggan för den monarchiska statsformen . . .

Inbjudning till Litt. græc. adj. KARL WILHELM LINDER's installation såsom prof. i Grekiska språket och litteraturen samt hans inträdesföreläsning: »De vi et ratione philologiæ». 10 sid. fol. Berling.

¹⁵/₈.

Afhandling: »Några anmärkningar om konung Carl XI:s envælde. Ett blad ur svenska statsrättens historia. I—III.»
Innehåller själfbiografi.

720. — Till grund för denna del . . .

Inbjudning till tit. prof. EMANUEL MATTHIAS OLDE's installation såsom prof. i Ny-europeisk linguistik och modern litteratur samt

hans inträdesföreläsning: »om Shakespear's förhållande till sina föregångare». 10 sid. fol. Berling.

¹²/₈.

Afhandling »Några anmärkningar om konung Carl XI:s envælde. IV.» Innehåller därjämte en historik öfver lärostolens tidigare öden samt den nyinstallerades självbiografi.

721. **Christian Naumann, R.**

Främst bland tilldragelserna . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors föredrag: »om några af det constitutionelt-monarchiska samhällsekickets afvägar». 14 sid. fol.

²¹/₈.

Innehåller meddelande om licc. EMIL REINHOLD BRUNSTEDT'S och OSCAR FREDRIK CASIMIR NEYBER'S utnämning till med. doktorer samt deras självbiografier.

1861.

722. **Carl Fredrik Naumann, R.** (Undert.)

Innan jag i morgon . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors föredrag: »om vattnets betydelse för de organiska kropparne med särskildt hänsyn till människan». 10 sid. fol. Berling.

²¹/₈.

Innehåller meddelande om Anat. adj. & prosektorn MAXIMILIAN VICTOR ODENIUS' utnämning till medicine doktor samt hans självbiografi.

1862.

723. **Anton Niklas Sundberg, R.** (Undert.)

Sedan genom freden i Roeskilde . . .

Inbjudning till Jur. adj. GUSTAF BROOMÉ's installation såsom prof. i Statsrätt och Processrätt och inträdesföreläsning: »om konungens förhållande till domaremakten». 15 sid. fol. Berling.

¹⁴/₈.

Afhandling: »Om införandet af uniformitet med svenska kyrkan i Skåne och Blekinge efter freden i Roeskilde 1658». Innehåller självbiografi.

724. **Jacob Georg Agardh, Prom.** (Undert.)

Hvad fordom Plinius sade . . .

Inbjudning till magisterspromotion. 14 sid. fol.

²⁰/₈.

Afhandling: »Om principerne för bestämmandet af delarnes betydelse hos vexterne.» Innehåller därjämte en kritik af den nya stadgan om den filosofiska graden.

Bland jubelmagistrarna märkes prof. emeritus SVEN NILSSON; bland de nypromoverade PEHR JOHAN HERMAN LEANDER, AUGUST WILHELM QUENNERSTEDT, MARTIN JOHAN JULIUS WEIBULL (ultimus), NILS CHRISTOFFER DUNÉR, ALFRED THEODOR NAPOLEON SJÖBERG och THEODOR WISÉN (primus).

725. **Anton Niklas Sundberg, R.** (Undert.)

Det akademiska år . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors föredrag: »om reformationens inflytande på den romersk-katolska kyrkan i sextonde århundradet». 11 sid. fol. Berling.

⁸⁰/₄.

Innehåller meddelande om prof. ERNST AXEL HENRIK KEY'S och lic. ERNST LUDVIG WILHELM ÖDMANSSON'S utnämning till medicine doktorer samt deras själfbiografier.

726. **Jacob Georg Agardh, R.** (Undert.)

Vid vetenskapliga expeditioner . . .

Inbjudning till adj. i Teoret. och prakt. filosofi CARL YNGVE SAHLIN'S installation såsom prof. i Teoretisk filosofi och hans inträdesföreläsning: »om psykologiens inflytande på metaphysiken». 6 sid. fol. Berling.

¹⁸/₂.

Afhandling: »Om Spetsbergens Alger». Innehåller själfbiografi.

1863.

727. **Carl Johan Tornberg, Pro-R.** (Undert.)

Af alla Persiens historieskrifvare . . .

Inbjudning till adj. i Kemi CHRISTIAN WILHELM BLOMSTRAND'S installation såsom prof. i Kemi och Mineralogi och hans inträdesföreläsning: »om elementernas ställföreträdare, de sammansatta radicalerna». 18 sid. 4:o. Berling.

²¹/₁.

Afhandling: »Mirkhonds berättelse om Asكانيernas konungaätt i Persien». Innehåller själfbiografi.

728. — Det deltagande, som . . .

Inbjudning till Teol. adj. CARL OLBERS' installation såsom prof. i Pastoralteologi och hans inträdesföreläsning: »om cultuspredikans exordium», samt e. o. prof. DIDRIK MAGNUS AXEL MÖLLER'S installation såsom prof. i Astronomi och hans inträdesföreläsning: »om Jordens afstånd från Solen». 12 sid. 4:o. Berling.

³⁰/₃.

Afhandling: »Österländska språken såsom universitetsstudium». Innehåller de nyinstallerades själfbiografier.

729. **Carl Johan Tornberg, *Pro-R.*** (Undert.)

Sedan Cancellarsembetet beviljat . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående prorektors föredrag om »de semitiska språkstudiernas nuvarande skaplynne». 10 sid. fol. Berling.

28/5.

Innehåller meddelande om adjunkterna vid Carolinska institutet ANDERS ANDERSSON'S och OSKAR THEODOR SANDAHL'S samt kir. mag. CHRISTIAN LOVÉN'S och lic. CHRISTIAN FREDRIK BERLING'S utnämning till med. doktorer samt deras självbiografier.

730. **(Johan) Axel Nyblæus, *R.*** (Undert.)

Såsom människans högsta goda . . .

Inbjudning till adj. i Nationalekonomi, Folkrätt m. m. grefve GUSTAF KNUT HAMILTON'S installation såsom prof. i Nationalekonomi och Administrativrätt och hans inträdesföreläsning: »Framställning af s. k. fysiokratiska skolans system». 33 sid. 4:o. Berling.

18/9.

Afhandling: »Framställning och granskning af Aristoteles' lära om det högsta goda».

Omtryckt i: »Trenne filosofiska uppsatser af AXEL NYBLÆUS. Lund 1878.»

Innehåller självbiografi.

1864.

731. ——— **Proudhon har . . .**

Inbjudning till Hist. adj. NIKLAS AUGUST TENGBERG'S installation såsom prof. i Historia och hans inträdesföreläsning: »Konung Gustaf III:s betydelse för Sveriges statsrättsliga utveckling». 61 sid. 4:o. Berling.

6/2.

Afhandling: »Om statsmaktens grund och väsende. Med anledning af Proudhons skrift: »Les confessions d'un révolutionnaire». I.»

Äfven i särtryck. Omtryckt i ny tillökad uppl. Lund 1882.

Innehåller självbiografi.

732. ——— **Men Proudhons upphäfvande . . .**

Inbjudning till adj. i äldre och nyare Litteraturhistoria ALBERT THEODOR LYSANDER'S installation såsom prof. i Romersk värtalighet och poesi och hans inträdesföreläsning: »Prolegomena till Catullus». Sidd. 60—81. 4:o. Berling.

3/3.

Afhandling: »Om statsmaktens grund och väsen. II.»

Omtryckt. Jfr föreg.

Innehåller självbiografi.

733. (Johan) Axel Nyblæus, *R.* (Undert.)

En gammal sed bjuder . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors föredrag »om det sätt, hvarpå grunden till det moraliskt onda uppfattas i den antika filosofien». 9 sid. fol. Berling.

³¹/₈.

Innehåller meddelande om lic. RAGNAR MAGNUS BRUZELIUS' utnämning till med. doktor och hans självbiografi.

734. Fredrik August Wahlgren, *R.* (Undert.)

Vårt älskade fäderneslands ställning . . .

Inbjudning till 50-årsfesten i anledning af Sveriges och Norges för-
ening, med tal af prof. GUSTAF LJUNGGREN. 4 sid. fol. Berling.

³/₁₁.

1865.

735. — Den redogörelse . . .

Inbjudning till rektorsombyte samt afgående rektors föredrag: »om människans inflytande på förändringarna inom djurriket». 11 sid. fol. Berling.

³¹/₈.

Meddelande om lic. NILS OHLSSON-GADDE'S utnämning till med. doktor och hans självbiografi.

736. Carl Johan Tornberg, *Prom.* (Undert.)

Såväl i religiöst som politiskt . . .

Inbjudning till fil. doktorspromotion. 27 sid. 4:o. Berling.

⁶/₆.

Afhandling: »Ibn-el-Athirs berättelse om Arabernas eröfring af Spanien». Bland jubelmagistrarna märkas prof. emeritus ELIAS FRIES, prof. CARL GEORG BRUNIUS och prof. CARL JOHAN SCHLYTER (promov. i Rostock 1814) samt prosten ACHATIUS JOHAN KAHL; bland de nypromoverade: PEHR ASSARSSON, SVEN BERGGREN, LEONARD PONTUS HOLMSTRÖM, ESAIAS HENRIK WILHELM TEGNÉR (primus), ELOF CHRISTOFER TEGNÉR, SVEN ANDERS BERNHARD LUNDGREN, JOHAN OLOF ROSENBERG (ultimus), AXEL GOTTFRID LEONARD BILLING, KNUT FREDRIK SÖDERWALL, HANS HENRIC HALLBÄCK och SVEN LEONHARD TÖRNQVIST.

737. Wilhelm Flensburg, *R.* (Undert.)

Bland de flera invändningar . . .

Inbjudning till doc. i Grekiska språket och litteraturen THEODOR WISEN's installation såsom prof. i Nordiska språk och hans inträdesföreläsning: »om filologiens vetenskapliga betydelse». 16 sid. 4:o. Berling.

²⁵/₉.

Afhandling: »Kritisk framställning af Schleiermachers lära om försö-
ningen».

Innehåller självbiografi.

738. **Fredrik August Wahlgren, *Pro-R.*** (Undert.)

Då det genom . . .

Inbjudning till Teol. adj. CARL WILHELM SKARSTEDT's installation såsom prof. i Praktisk teologi och hans inträdesföreläsning om »ett kyrkohistoriskt moment i cultuspredikan». 33 sid. 4:o. Berling.

³¹/11.

Afhandling: »Om den zoologiska institutionen vid Lunds universitet». Innehåller självbiografi.

1866.

739. **Fredrik August Wahlgren, *Pro-R.***

Till följd deraf att . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående prorektors föredrag: »några drag af djurverldens betydelse för menniskan». 9 sid. fol. Berling.

³¹/6.

1867.

740. **Carl Jacob Ask, *R.*** (Undert.)

Ehuru ingen lärar förneka . . .

Inbjudning till lektor JOHAN JACOB BORELIUS' installation såsom prof. i Teoretisk filosofi och hans inträdesföreläsning: »om filosofiens begrepp och förhållande till den vetenskapliga forskningen öfver hufvud», samt adj. i Allmän lagfarenhet PHILIBERT HUMBLA's installation såsom prof. i Civilrätt, Romersk rätt och Juridisk encyklopedi och hans inträdesföreläsning: »om de senaste förändringarna i fäderneslandets lagstiftning om arfvejord». 27 sid. 4:o. Berling.

³¹/1.

Afhandling: »Om bronchotomi». Innehåller de installerades självbiografier.

741. — Innan den för nästkommande . . .

Inbjudning till rektorsombyte och afgående rektors föredrag »om klinikens uppgift med afseende på sambandet mellan medicinsk teori och praktik». 20 sid. 4:o. Berling.

³¹/5.

**Förteckning på i programmen förekommande afhand-
lingar eller vetenskapliga utredningar
och öfversikter.**

Undervisningsväsen och universitetshistoria.

- BARFOTH, A. E., Universitetets föregående kanslerers verksamhet. 498 ¹⁾.
- BRING, EBBE, Bidrag till matematiska lärostolens i Lund historia. 635.
- CEDERSCHIÖLD, F. J., Hela kanslersserien. 615.
- COLLING, L. J., Rectorslängden under universitetets första århundrade. 426.
- Rectorslängden 1768—1781. 472.
- DÖBELN, J. J. VON, Biografiska uppgifter om förutvarande juris professorer i Lund. 217.
- Serien af professorer i medicin och matematik i Lund. 219.
- Bio-bibliografier öfver teol. professorer i Lund. 260.
- D:o öfver L.L. O.O. & Gr. professorer i Lund. 261.
- Historisk öfverblick öfver det ekonomiska och fysiska studieområdet. 262.
- Historik öfver universitetets kanslerer. 263.
- Uppgifter om tidigare med. doktorspromotioner i Lund. 311.
- EKELUND, A. W., Öfversikt af den lutherska prästbildningens historia. 686.
- Historik öfver kemiens studium vid universitetet. 684.
- ENGESTRÖM, J. A., Redogörelse för alla dittills skedda promotioner inom fil. fak. i Lund. 629.
- FLORMAN, A. H., Anatomiska lärostolens i Lund historia. 553.
- LAGERBRING, S., Om det akademiska rektoratet. 362.
- Om den akademiska jurisdiktionen. 389. Jfr *Juridik*.
- Om juris doktorsgradens historia. 430.
- Öfversikt af det orientaliska språkstudiets historia i Sverige, särskildt vid Lunds universitet. 436. Jfr *Språkvetenskap*.
- MENLÖS, D., Serien af professorer i historia vid universitetet. 334.
- NAUMANN, C., Öfversikt af det estetiska och litteraturhistoriska studiets tidigare öden vid universitetet. 717.
- ROSÉN (ROSENBLAD), E., Bidrag till medicinens och med. doktorsgradens historia. 431. Jfr *Medicin*.
- SCHLYTER, C. J. D., Öfversikt af naturvetenskapernas studium vid universitetet alltifrån dettas upprättande. 657.
- Öfversikt af fysikens studium vid universitetet. 658.

¹⁾ Hänvisar till programmets n:r.

- SCHLYTER, C. J. D., Öfversikt af de moderna språkens studium vid universitetet. 659.
- TEGMAN, P., Förteckning öfver samtliga magisterspromotioner i Lund sedan år 1706. 542.
- TORNBERG, C. J., Arabernas läroanstalter under medeltiden. (Afh.). 714.
- Österländska språken såsom universitetsstudium. (Afh.). 728. Jfr *Språkvetenskap*.
- WAHLGREN, F. A., Om den zoologiska institutionen vid Lunds universitet. (Afh.). 738. Jfr *Naturvetenskap*.
- WESTMAN, L. F., Öfversikt af anatomiens studium vid universitetet. 696.
- Öfversikt af stats- och processrätts-studiets tidigare ställning vid universitetet. 697.
- ZETTERSTEDT, J. W., Om lärostolen i praktisk filosofi. 678.
- Om lärostolen i pastoralteologi. 679.

Teologi och Kyrkohistoria.

- BENZELIUS, H., Om Melanchton. 351.
- BRING, E. G., Några anmärkningar beträffande absolutionen och dess liturgi. (Afh.). 710.
- FLensburg, W., Kritisk framställning af Schleiermachers lära om försoningen. (Afh.). 737.
- REUTERDAHL, H., Israel Erlandsson, biskop i Westerås. (Afh.). 690. Jfr *Biografi*.
- SUNDRERG, A. N., Om införandet af uniformitet med svenska kyrkan i Skåne och Blekinge efter freden i Roeskilde 1658. (Afh.). 723.
- TROZELIUS, C. B., Om förhållandet mellan teologi och filosofi. 417. Jfr *Filosofi*.

Filosofi och Estetik.

- BRING, EBBE S., Om historiens filosofi. (Afh.). 653.
- HAGBERG, C. A., Shakspeare och skalderna. (Afh.). 688.
- LUNDBLAD, J., »De eo quod in ingenii & eloquentiæ operibus satis est». 549.
- NYBLÆUS, J. A., Framställning af Aristoteles' lära om det högsta goda. (Afh.). 730.
- Om statsmaktens grund och väsende. I, II. (Afh.). 731—32.
- TEGNÉR, E., De Platone artem poëticam improbante. (Afh.). 601.
- TROZELIUS, C. B., Om förhållandet mellan teologi och filosofi. 417. Jfr *Teologi*.

Juridik.

- HOLMBERGSON, J., Kommentar till § 7 mom. 1 Handelsbalken. 600.
- LAGEBRING, S., Om den akademiska jurisdiktionen. 389. Jfr *Universitetshistoria*.
- NAUMANN, C., Några anmärkningar om konung Carl XI:s envälde. I—IV Ett blad ur svenska statsrättens historia. (Afh.). 719—20.
- NEHRMAN (EHRENSTRÅLE), D., Svenska jurisprudentens historia. 277.

Historia och Biografi ¹⁾.

- BOLMEER, B. M., Lefnadsteckning och karakteristik af A. O. Lindfors. 665.
 BRING, EBBE S., Svea rike på Ansgarii tid enl. »Vita Sancti Ansgarii per S. Rembertum». 634.
 DÖBELN, J. J. von, Biografiska uppgifter om förutvarande juris professorer i Lund. 217. Jfr *Universitetshistoria*.
 — Bio-bibliografier öfver teol. professorer. 260. Jfr d:o.
 — D:o öfver L.L. O.O. & Gr. professorer. 261. Jfr d:o.
 — Historik öfver universitetets kanslerer. 263. Jfr d:o.
 — Serien af professorer i medicin och matematik. 219. Jfr d:o.
 ENGESTRÖM, JOH., Riksrådet Olof Nordenstråles biografi. 316.
 ENGESTRÖM, J. A., Lefnadsteckning af Eugène de Beanharnais. 628.
 LINDFORS, A. O., P. Tilianders biografi. 607.
 — A. Wickelius' biografi. 636.
 QUENSEL, C., Landtgreffen Carl I:s af Hessen ättartal. 265.
 REUTERDAHL, H., Israel Erlandsson, biskop i Westerås. (Afh.). 690. Jfr *Kyrkohistoria*.
 STOBÆUS, K., De poetis Lundensibus. 298.

Numismatik.

- HILL, C. J. D., Numismatisk utredning af ordet »daler». 673.

Språkvetenskap.

- BOLMEER, B. M., Om den österländska, särskildt den arabiska litteraturens förträfflighet. 671.
 EK, J. G., Doktor Kahls vitsord om classiciteten. (Afh.). 705.
 — Comparativ språkforskning och latinsk etymologi. (Afh.). 708.
 LAGERBRING, S., Öfversikt af det orientaliska språkstudiets historia i Sverige, särskildt vid Lunds universitet. 436. Jfr *Universitetshistoria*.
 TORNBORG, C. J., Mirkhonds berättelse om Askaniernas konungaätt i Persien. (Afh.). 727.
 — Österländska språken såsom universitetsstudium. (Afh.). 728. Jfr *Universitetshistoria*.
 — Ibn-el-Athirs berättelse om Arabernas eröfring af Spanien. (Afh.). 736.

Matematik och Naturvetenskaper.

- AGARDH, J. G., Om principerne för bestämmandet af delarnes betydelse hos vexterne. (Afh.). 724.
 — Om Spetsbergens Alger. (Afh.). 726.
 BERLIN, N. J., Om alkemiens förhållande till kemien. (Afh.). 706.
 — Om sambandet mellan de enkla kropparnes equivalenttal. (Afh.). 715.

¹⁾ Biografier i installations-, parentations- och promotionsprogram ej upptagna.

- BRAG, J., Om himmelsmekaniken. 648.
EKLUND, A. W., Öfversikt af astronomiens utveckling. 685
FALLÉN, C. F., Redogörelse för naturhistoriska museets i Lund uppkomst och utveckling. 610.
HILL, C. J. D., Bidrag till binomialtheoremets historia. (Afh.). 692.
MENLÖS, D., De nova methodo navigandi. (Afh.). 323.
NILSSON, S., Redogörelse för zoologiska institutionens i Lund utveckling. 703.
TEGMAN, P., Matematikens och astronomiens utveckling under senare tider. 542.
WAHLGREN, F. A., Om den zoologiska institutionen vid Lunds universitet. (Afh.). 738. Jfr *Universitetshistoria*.

Medicin.

- ASK, C. J., Om bronchotomi. (Afh.). 740.
GELLERSTEDT, P. E., Några ord om mask-sjukdom isynnerhet hos häromkring boende befolkning. (Afh.). 712.
LILJEVALCH, C. F., Om kejsarsnittet. 599.
ROSÉN (ROSENBLAD), E., Om kirurgisk behandling af vissa sjukdomar. 402.
— Bidrag till medicinens och med. doktorsgradens historia. 431. Jfr *Universitetshistoria*.
-

PERSONREGISTER

Tecknens betydelse.

Med kursiv stil utmärkes programmets författare.

- × Oration, parentation, föreläsning, predikan, festkväde.
- + Installation.
- † Begrafning.
- ‡ Parentation öfver personen i fråga.
- *p* Promotion, doktorsutnämning.

Kungliga personer upptagas ej i registret.

Hänvisningarna afse programets ordningsnummer.

Personregister.

<p>Abelin, Michael × 336.
 Adelheim, Erik Adolf × 406.
 <i>Agardh, Carl Adolf</i> 602, 621. p 549, + 576, p 708.
 <i>Agardh, Jacob Georg</i>, 724, 726. p 639, + 704.
 <i>Agardh, John Mortimer</i> 709. p 639, + 685.
 Ahlander, Johan August p 671.
 <i>Ahlman, Martin Eric</i> 612—13. p 511, + 588, × 593.
 Ahlström, Johannes × 76.
 Ahnfelt, Nils Otto p 601.
 Ahnfelt, Paul Gabriel p 610.
 Albin, Nils × 36.
 Alexandersson, Adolf p 601.
 Allegre, Pierre × 163.
 Allgulin, Johan Magnus p 578.
 Almquist, Pehr Anders p 553.
 Andersson, Anders p 671, p 729.
 Andersson, Johan p 671.
 Andersson, Nils Lukas p 705.
 Andersson, Roloff p 713.
 Areschoug, Fredrik Wilhelm Christian p 703.
 Areschoug, John Erhard p 653.
 Aretin, Lars, p 402.
 <i>Ask, Carl Jacob</i> 740—41. p 682, p 707, + 714.
 Askelöf, Johan Christopher p 549.
 Asplund, Nils Mauritz p 711.
 Assarsson, Pehr p 736.
 Aurivillius, Petrus × 221, × 223, × 235.</p> <p>Bagger, Christiern Olai × 30.
 <i>Bagger, Hans</i> 48, 63. × 33, + 46.
 <i>Bagger, Olof</i> 3, 4, 6, 37, 72, 73.</p> | <p>Banér, Brigitta, f. Bielcke † 47.
 <i>Banér, Nils</i> 43.
 <i>Barfoth, Andreas Eilertsson</i> 497—500, 506, 529—30, 536. p 431, + 483.
 Barfoth, Eilert Holger × 355.
 Beck-Friis, Corfitz Augustin p 671.
 <i>Beckman, Nicolaus</i> 7, 8, 11.
 <i>Below, Jacob Fredric</i> 175. + 151.
 <i>Benzelius, Carl Jesper</i> 391—93, 422, 424—25, 434. + 366, × 373.
 <i>Benzelius, Henric</i> 291, 293, 326, 351. × 238, × 258, + 261, p 285, + 289, † 400.
 <i>Benzelius, Jacob</i> 241—42, 248. + 226, × 235, × 268.
 Benzelstierna, Lars × 336.
 Berg, Fredrik Theodor p 660.
 Bergelin, Pehr Johan p 578.
 Bergen, Lars Magnus von p 617.
 Bergendahl, Carl Birger 655.
 Bergenklint, Pehr Gustaf p 667.
 Berggren, Sven p 736.
 Bergholtz, Georg Joachim p 599.
 Bergman, Johan Magnus p 599.
 Bergqvist, Bengt Jacobsson p 567, × 581, × 593, × 634, p 634, × 663, + 644
 Bergstrand, Carl Henrik p 640.
 Bergström, Per Axel p 671.
 Berlin, Christian Gissel p 610.
 Berlin, Nils Johan 706—07, 711, 715 + 684.
 Berling, Christian Fredrik p 729.
 Berling, Edvard Wilhelm p 639.
 Beyer, Gottfrid p 527.
 <i>Bildstein, Gustaf Ernst von</i> 399—401. × 330, p 351, × 360, + 367.
 Billberg, Otto p 621.</p> |
|---|--|

- Billing, Axel Gottfrid Leonard *p* 736.
 Billing, Johan Samuel *p* 617.
 Billing, Paulus \times 126.
 Billqvist, Carl Gustaf Leopold *p* 713.
 Bjugg, Johannes \times 307.
 Björkman, Hans Peter *p* 599.
 Björkman, Johan Jacob *p* 640.
 Blachét, Carl Johan *p* 667.
 Blanxius, Predbjörn \times 160.
 Blomstrand, Anders *p* 671.
 Blomstrand, Christian Wilhelm *p* 692,
 \times 718, + 727.
 Blomstrand, Fredrik *p* 671.
 Blomstrand, Johan *p* 567, \times 589.
Bolmeer, Bengt Magnus 641—47, 665
 —67, 671. *p* 559, \times 596, + 616.
 Borelius, Johan Jacob + 740.
 Borg, Johan *p* 390.
 Borgh, Erik Olai \times 77.
 Borgström, Sven *p* 692.
 Borup, Jacob Samuel *p* 430.
 Brag, Arvid Wilhelm *p* 661.
Brag, Jonas 606, 608, 648. *p* 542, +
 580, *p* 703.
 Brag, Magnus Fredrik *p* 661.
 Braune, Fredrik Emanuel *p* 715.
 Bremer, Johan Erland *p* 402.
 Bring, Ebbe Gustaf 710. *p* 648, + 686.
Bring, Ebbe Samuel 634—35, 637, 653,
 662. *p* 559, + 606, \times 612, \times 626,
 \times 628, \times 631, \times 666.
Bring, Erland Samuel 485, 501, 503
 —5. *p* 421, \times 440, + 441, + 465, \times
 476, \times 521, + 529.
 Bring (Lagerbring), Sven. Se: Lager-
 bring.
 Bring, Sven *p* 536.
 Bring, Sven Libert *p* 692.
 Brink, Olof Fredrik *p* 599.
 Brome, Carl Fredrich \times 377.
 Broomé, Gustaf *p* 682, + 723.
 Brunius, August Wilhelm *p* 617.
Brunius, Carl Georg 638, 640, 661,
 663—64. *p* 583, + 593, + 614, \times 625,
 \times 670, *p* 736.
 Brunstedt, Emil Reinhold *p* 721.
 Bruzelius, Andreas *p* 682.
 Bruzelius, Arvid Sture *p* 610.
 Bruzelius, Ragnar Magnus *p* 703, *p* 733.
 Bråkenhielm, Per Claes *p* 656.
 Bunth, Fredrik Henning *p* 637.
Burmester, Johan Henric (Hindrich)
 421, + 369, \times 381, + 392.
 Buschovius, Joachim. Se: Ehrenbusch.
 Bæyer, Georg Henric *p* 431.
 Bæyer, Gustaf *p* 527.
 Bäcklin, Peter Eric *p* 536.
 Böker, Laurentius \times 18.
 Böklin, Pehr *p* 601.

Cassius, Christian 5, 17, 18, 20, 21,
 26, 29, 36, 38—42. + 13.
 Cavallin, Christian *p* 703.
 Cavallin, Peter Samuel *p* 553.
 Cavallin, Severin *p* 661.
Cavallius, Olof 87, 93—96.
 Cederhielm, Adam Josias \times 320, + 324.
 Cederschiöld, Fredrik August *p* 660.
Cederschiöld, Fredrik Johan 569—572,
 583, 614—16, 618. *p* 520, + 560.
Celsius, Olof 473. + 514.
Cervinus (Hjort), Hans 52. + 23, \times 39.
 Cervinus, Petrus \times 21.
 Cervinus, Petrus Magni + 49.
 Christophersson, Anders *p* 467.
 Chronacker, Carl Fredrik \times 352.
 Clewberg, Clas *p* 429.
 Cnattingius, Daniel \times 126.
 Collin, August Zacharias *p* 715.
 Collin, Hans Samuel *p* 600.
 Collin, Pehr Harald *p* 667.
Colling, Lars Johan 395, 426, 471—72. \times
 331, \times 339, \times 365, \times 373, + 384, \times
 408, \times 427, *p* 430, \times 449, \times 462, \times 475.
 Collnér, Johan Eric *p* 536.
 Corylander, Johan \times 313, \times 327, \times
 335, \times 336, \times 365, \times 371, \times 376,
 \times 396, \times 421, \times 424.
 Cronander, Samuel \times 365, \times 373, \times 377,
p 430.
 Cronberg, Georg \times 235.
 Cronhielm, Gustaf 197, + 308.
 Cronholm, Abraham Peter *p* 629, \times
 650, \times 666.

- Cronholm, Bernhard August *p* 653.
 Cronholm, Joachim *p* 460.
 Crusius, Balthasar \times 41.
- Dahl, John *p* 637.
 Dahlbom, Anders Gustaf *p* 629.
Dahlhem (Daalhem, Dalhem), Nils 107, 110. + 94, † 119, † 120.
 Dahlin, Sven \times 238.
 Dahlstedt, Peter \times 636.
 Dandenelle, Clas Abraham *p* 536.
 Danielsson, Carl Niclas *p* 617.
 De la Gardie, Robert *p* 671.
 Delin, Per Abraham \times 634.
 Denell, Johan Henric \times 468, \times 477.
 Düben, Gustaf Wilhelm Johan von *p* 671.
 Düben, Magnus Wilhelm *p* 648.
 Dunér, Nils Christoffer *p* 724.
Döbeln (*Döbelius*), Johan Jacob von 150, 216—17, 219, 236, 260—63, 295, 301, 311, 327—32. \times 149, + 187, \times 235, \times 300.
- Eberstein, Carl Christian *p* 567.
 Eberstein, Carl Johan + 558.
 Eek, Eric *p* 430.
 Eek, Johannes \times 126.
 Ehrenbergh, Gilius \times 66.
Ehrenborgh (Ehrenborg), Richard 154. + 100, \times 116, + 134, \times 138, \times 145, † 156.
Ehrenbusch, Joachim 30, 32, 70.
 Ehrensteen, Carl † 162.
Ehrenstråle, David 271—77. + 230, \times 235, + 239, \times 256, \times 281, † 435.
 Ehrensward, Albert Carl August Lars *p* 661.
Ek, Johan Gustaf 704—5, 708. *p* 639, + 668, \times 674, \times 691.
Ekelund, Adam Wilhelm 684—87. *p* 601, + 658.
 Ekelund, Jacob *p* 583.
 Ekenstedt, Christian *p* 527.
 Ekerot, Johan Fredrik *p* 578.
 Ekman, Otto Christian *p* 599.
- Elfvedalius*, Eric 10, 33, 50, 65—67. + 8, \times 57, \times 61, † 74.
 Elfström, Anders Georg *p* 583.
 Elmlund, Samuel *p* 617.
Engelhart, Johan Henric, 508—9, 513, 541, 543—44. *p* 461, *p* 467, + 499, *p* 629.
 Engeström, Achatius *p* 429.
Engeström, Johan 315—18, 336—37, 429. + 288, + 329, *p* 351, † 457.
Engeström, Jonas Albin 603—5, 628—30, 654, 656. + 577, *p* 634.
 Engeström, Jacob von \times 381.
 Engeström, Jonas von *p* 430.
 Engeström, Lars von † 626.
 Englund, Erik *p* 617.
 Engström, Carl Peter *p* 527.
 Engström, Nils *p* 578.
 Ennes, Clas Ludvig \times 373.
 Ericsson, Gustaf *p* 707.
 Estenberg, Peter (Petrus) \times 203, + 234.
- Fagin, Petrus \times 111.
 Falck, Carl Gustaf \times 373.
 Falkenberg, Gabriel, riksråd † 203.
Falkenberg, Gabriel 300, 302—4.
 Falkenberg, Melcher 446, † 523.
Fallén, Carl Fredric 598, 610. *p* 502, + 575.
 Faxe, Arvid *p* 402.
 Faxe, Jacob \times 373.
 Faxe, Wilhelm *p* 490, + 565, *p* 653, \times 663.
 Fersen, Johan von † 302.
 Feuk, Samuel *p* 431.
 Filenius, Petrus + 332.
 Fjellström, Peter *p* 295.
 Fleming, Claes 85.
Flensburg, Wilhelm 737. *p* 661, \times 695, + 714.
 Flinth, Haqvin \times 120.
 Flodin, Carl Clemens *p* 467.
Florman, Arvid Henric 547—48, 553 \times 524, + 538.
 Forelius, Lars \times 379.
 Formel, Petrus + 214.

- Forssenius, Andreas *p* 429.
Foss, Christian 51.
 Franck, Johan Fredrik \times 248, *p* 249.
 Fréese, Nils Fredric *p* 553.
Fremling, Matthias 511, 514—15, 545—46. + 478.
 Frenning, Petrus \times 144.
 Fries, Bengt Fredrik *p* 610.
 Fries, Elias Magnus *p* 583, *p* 736.
 Friis, Anders Peter *p* 506.
 Fulede, Gerhard Holger † 65.
 Fürst, Carl Johan *p* 578.
 Fürst, Carl Magnus 149.

 Gadd, Lucas \times 476.
 Gedda Richard. Se: Ehrenborg.
Gellerstedt, Pehr Erik 712—13. + 688.
 Genberg, Paulus *p* 648, + 678.
 Gistrén, Jonas Henric *p* 513.
 Gistrén, Lars *p* 402.
 Gregerson, Jonas *p* 513.
 Gripenhielm, Edmund † 276.
 Gustorff, Johan Daniel *p* 527.
 Gyldenstolpe, Nils 116, † 186.
 Gyllenberg, Carl 258, 294, 296, † 354.
Gyllenberg, Gustaf Fredrik 364—68.
 Gyllenberg, Henning Adolf \times 282.
 Gyllenberg, Johan 335, † 376.
 Gyllenberg, Ulrik \times 303.
Gyllenstierna, Carl Adolf 210—15.

Hagberg, Carl August 682, 688—89. + 659, \times 666, \times 674, \times 680, \times 695.
 Hagberg, Carl Peter + 571.
 Hagerlöf, Jöns *p* 708.
 Hagström, Pär *p* 527.
Hahn, Canutus 34—5.
 Halenius, Gustaf Engelbert *p* 578.
 Hallberg, Jonas \times 111.
 Hallbäck, Hans Henric *p* 736.
 Hallström, Carl Emanuel *p* 599.
 Hamilton, Gustaf Knut + 730.
 Hanström, Sven *p* 578.
 Harman, David \times 163.
Harmens, Gustaf 297, 305—10, 319, 333, 341, 346—50, 352—53, 369, 371, 373—74, 390, 427—28, 433. + 283, \times 327, \times 354, \times 373, \times 382, \times 443.

 Hartelius, Truls Johan *p* 713.
 Hasselberg, Christian \times 176.
 Hay, Daniel *p* 536.
 Hederström, Johan \times 315.
 Hedrén, Magnus *p* 553.
Hegardt, Martin 223—24, 226, 228—29, 249, 254—55. + 198, + 210, \times 238, † 281.
 Hegardt, Peter Jos. \times 272.
 Heiligtåg, Johan Benjamin *p* 372.
 Hellichius, Håkan Erland *p* 599.
Hellman, Johan Jacob 507, 565—66, 568. *p* 394, \times 408, \times 443, *p* 444, + 481.
 Hellman, Thure \times 352, \times 360.
Hellstenius, Anders Jacob 650—51. *p* 542, 634, + 638.
 Henschen, Salomon *p* 667.
 Hermansson, Johan \times 199, + 204.
 Herslow, Carl Christian Peter *p* 715.
 Herweghr, Daniel *p* 429.
 Hesselgren, Eric *p* 429.
Hesslén, Nils 486, 519, 521—22. *p* 434, \times 443, + 452, † 569.
 Heurlin, Christopher Isac *p* 559, *p* 715.
 Hiertzeel, Gustaf Jonas *p* 431.
 Hildebrand, Bror Emil *p* 621.
Hill, Carl Johan Danielsson 649, 673—75, 692. *p* 590, + 635.
 Hillers, Lars Eric *p* 527.
 Hjelmqvist, Bengt Peter Anders *p* 682.
 Hjertstedt, Nils Magnus *p* 578.
 Hjort, Hans. Se: Cervinus.
 Hjärne, Gustaf Adolf 427, † 562.
 Hofgard, Arnold \times 40.
Holm, Petrus 31, 64.
Holmbergson, Johan 586, 600. + 570.
 Holmström, Leonard Pontus *p* 736.
 Horney, Fredrik *p* 621.
 Hultén, Sven \times 316.
 Humbla, Philibert + 740.
Humerus, Bonde 193—96. + 153, + 167, + 212.
 Hvaling, Andreas \times 316.
 Hvass, Laurentius \times 97, \times 111.
Hylander, Andreas (Anders) 555—57, 585. *p* 451, \times 510, *p* 518, + 552.

- Hylander, Sven † 619.
 Hylteen (Hyltenius) Nils. Se: Silfverschöld.
 Hårdh, Carl Wilhelm p 527.
 Häggroth, Nils × 503.
 Hörling (Hörlingh), Jonas 97, 106, 108—9, 111, 115—17, 120, 159—61, 182. × 85, × 91, × 103, × 127, × 140, × 155, × 179, × 183, † 256.
 Ihre, Thomas 132, 137, 142—47, 185—90. + 130, × 160, × 162, 207.
 Johansson, Boas p 460.
 Johansson, Pehr p 629.
 Johansson, Petrus Schaey × 339.
 Kahl, Achatius Johan p 583, × 612, × 620, p 736.
 Kahl, Anders Fredrik p 599.
 Kalm, Per p 429.
 Keventer, Johan Christopher p 536.
 Key, Axel Henrik p 725.
 Kinberg, Johan Gustaf Hjalmar p 671.
 Kjellberg, Carl Fredrik p 637.
 Kjellin, Carl Erik 590, 592—97. + 573.
 Kjellman, Carl Johan, p 536.
 Kjerner, Melker p 536.
 Kléen, Jöns p 610.
 Knorring, Isaac von × 335.
 Knös, Anders p 429.
 Kraak, Johannes p 460.
 Kråka, Jonas × 108.
 Kullberg, Anders Carlsson af p 511, p 671.
 Kullberg, Carl p 473.
 Kullberg, Olof p 536.
 Köllner, Johan Fredrik p 506.
 Lagberg, Johan Olof p 617.
 Lagerbring, Sven 357—58, 360—62, 370, 388—89, 430, 435—37. × 276, + 334, × 336, × 354, × 400, × 422, × 435, † 494.
 Lagercreutz, Jacob × 373.
 Lagerlöf, Erland 118, 122, 162—63, 165, 191—92. × 126, × 143, + 183, † 195.
 Lagerlöf, Nils 313. × 258, × 274, + 280, + 296, + 317, × 321, p 326.
 Lagerman, Petrus p 429.
 Laurel (Laurell), Lars 408—13, 449—50. × 324, × 331, × 335, × 349, + 357, × 360, × 375, × 438, × 446.
 Laurin, Carl Gustaf p 431.
 Leander, Pehr Johan Herman p 724.
 Leche, Johan p 319.
 Lemchen, Samuel 518. p 473, + 516.
 Lidbeck, Anders 558—61, 587—88, 591, 619, 623—24. p 502, × 508, × 526, × 535, + 539, × 543, × 555, × 596.
 Lidbeck, Eric Gustaf 414—15, 432, 452—53, 481—84. + 391.
 Lidén, Johan Hinrich † 525.
 Lidfors, Elias p 567, × 595, + 603, × 604, × 609.
 Liedbeck, Lars 394, 404. + 344, † 410.
 Liedner, Bengt × 451.
 Liljeborg, Wilhelm p 661.
 Liljegren, Johan Gustaf p 583.
 Liljenrot, Sven P. × 408.
 Liljenroth, Frans × 535.
 Liljevalch, Carl Fredrik 599. p 513.
 Liljevalch, Peter Olof p 629.
 Lilliecrona, Gustaf 95.
 Lindbergsson, August p 599.
 Lindblad, Carl Alexander p 536.
 Lindblad, Otto p 671.
 Lindblom, Alexis Edvard p 621.
 Lindeblad, Assar p 629, × 634.
 Linder, Karl Wilhelm + 719.
 Linderquist, Nils Peter p 513.
 Lindfors, Anders Otto 589, 607, 609, 611, 631—33, 636, 639. p 542, + 587, × 592, × 595, × 615, × 620, × 623, × 634, p 634, † 665.
 Linskiöld (Lindschöld) Eric 103, † 115.
 Lindström, Albert p 711.
 Linnerius, Jonas 102—4, 119, 124—25, 166—69, 204—8. + 86, + 138, † 291.
 Lithenius, Arvid † 157.
 Ljung, Joseph † 69.
 Ljunggren, Anton Magnus p 599.
 Ljunggren, Gustaf Håkan Jordan p 671. × 701, + 717, × 734.

- Ljunggren, Nils Peter p 648.
 Loffman, Abraham Hector × 10.
 Lorch, Carl p 578.
 Lorch, Johan Peter × 296.
 Lovén, Christian p 729.
 Lovén, Nils p 590.
 Lovén, Nils Henrik 694. p 610, p 640, + 681.
 Lovén, Sven Ludvig p 629.
 Lund, Gabriel † 524.
 Lundblad, Carl × 620.
 Lundblad, Johan 549, 552, 554, 580—82, 584. × 477, × 485, × 497, × 503, × 508, × 510, × 523, × 526, × 532, × 535, × 547, × 562, × 566, × 596, † 609.
 Lundell, Jakob + 673.
 Lundersteen, Johan 98, 100, 121, 123, 136. † 194.
 Lundgren, Sven Anders Bernhard p 736.
 Lundh, Carl Magnus p 656.
 Luth, Axel Peter p 429.
 Lysander, Albert Theodor p 682, × 691. + 732.
 Löwenhielm, Carl Gustaf 408, † 438.

 Magirus, Georg Matthiæ × 5.
 Malmström, Anders p 553.
 Malmström, Michael Simon p 601.
 Marin, Fredrik p 527.
 Melin, Carl Ulrik p 599.
 Melin, Hans Magnus 700—1. p 629, × 670, + 679, × 701.
 Menlös, Daniel 323, 334—35. + 287.
 Minton, Thomas p 637.
 Moller, Arvid 230—33, 256—59, 264, 292, 324—25. + 217, × 254, × 265, † 397.
 Monthelius, Andreas p 429.
 Montin, Lars p 372.
 Morin, Carl Olof p 617.
 Mortinsson, Nils p 536.
 Muhrbeck, Lorentz (Lars) × 232, p 351.
 Müllern, Ulrik p 599.
 Munck, Petrus 468—69. × 373, p 434, + 436, † 545.
 Munck af Rosenschöld, David p 549.
 Munck af Rosenschöld, Eberhard p 648.
 Munck af Rosenschöld, Eberhard Zacharias 573—79, 620, 622, p 511, p 513, + 550.
 Munck af Rosenschöld, Peter Samuel p 621.
 Munck af Rosenschöld, Thomas p 648.
 Munthe, Berent × 432.
 Munthe, Lars Peter 520, 538—40. + 487, † 555.
 Munthe, Sven Johan 363, 403, 405—7, 444, 448. × 330, × 335, + 346, × 376, × 388, + 417, p 429, † 455.
 Murbeck, Kilian p 431.
 Möller, Didrik Magnus Axel p 703, + 728.
 Möller, Levin × 321.
 Mörck, Samuel p 675.
 Mörner, Otto × 68.

 Naumann, Carl Fredrik 722. p 661, + 696.
 Naumann, Christian 717—21. p 639, + 697.
 Nehrman, David. Se: Ehrenstråle.
 Nelander, Johan 385, 396—98, 443, 446—47. × 316, + 338, × 371, × 377, × 408, × 412, × 419, p 429, × 457, × 458, † 501.
 Nemeitz, Joachim Christopher × 191.
 Nerman, Wilhelm Samuel p 617.
 Neuman, Matthæus p 113.
 Neyber, Oscar Fredrik Casimir p 721.
 Nilsson, Sven 676—77, 703. p 567, + 643, p 724.
 Nolleroth, Wilhelm Adolph p 656.
 Norberg, Matthias 502, 510, 512, 532—35, 537. + 474, × 495, × 514, × 521, × 529, × 541, × 545, × 563, × 569, × 593, † 623.
 Nordblad, Carl p 536.
 Nordeman, Martin, 9, 45—47, 49, 80. † 82.
 Nordenstråhle (Nordenstråle), Olof 316, † 330.
 Nybleus, Johan Axel 730—33. + 710.

Odenius, Maximilian Victor p 703,
p 722.

Ohlsson, Olof Anders p 637.

Ohlsson-Gadde, Nils p 735.

Olander, Eric Johan p 513.

Olbers, Carl p 682, + 728.

Olde, Emanuel Mathias + 720.

Osander, Olof (Olaus) × 268, p 285.

Oseen, Peter Erland p 639.

Otter, Samuel von p 430.

Palmstierna, Nils 377, † 423.

Papke, Carl 225, 250—51, 253. + 211,
× 216, × 224, × 231, × 238, × 257,
× 268, × 269, + 275, p 285, × 291,
† 321.

Papke, Christian 71, 89, 92, 126. + 54,
† 129.

Pellegrin, Daniel August × 355.

Peterson, Salomon Knut p 671.

Peterson, Peter Drös p 460.

Petri, Jacob × 29.

Pettersson, Abraham Zacharias p 567.

Phoenix, Eric × 159.

Piper, Christina † 382.

Platsman, Mauritz p 599.

Pontoppidan, Petrus × 87.

Poppelman, Johan 133, 179—81. + 122,
× 126, × 127 × 140.

Prael, Petrus × 173.

Pramberg, Johan Bernhard p 578,
+ 641.

Franck, Jacob † 147.

Pufendorf (Puffendorf, Puffendorff),
Samuel 44. + 7, × 17.

Quennerstedt, August Wilhelm p 724.

Quensel, Conrad 220—22, 227, 267—
70. + 193, † 278.

Quiding, Jacob + 443.

Quiding, Sven Lorenz × 235.

Rabenius, Olof Matthias Theodor
+ 706.

Reef, Martin p 341.

Retzius, Anders Adolph p 599.

Retzius, Anders Johan 531. p 421. + 491.

Retzius, Nils p 311.

Reuterdaahl, Henrik 690—91, 693. p 590,
× 619, p 634, + 669, × 670, × 676.

Rholijn, Petrus × 163.

Rhyzelius, Anders Olofsson † 405.

Ribbing, Gustaf × 306.

Ribbing, (Ribbingh), Sven 68—70.

Riddermarck (Riddermark), Anders 99,
101—102, 138—41, 148—149, 151—
53, 164, 170—72. + 84, × 93, × 95,
× 115, × 127, × 129, × 143, × 156,
+ 166, † 179.

Rietz, Ernst Johan p 653.

Ringensson, Johan Lars p 553.

Ringius, Johan Erik p 637.

Rix, Johan p 536.

Rogberg, Johannes p 429.

Rosén, Eberhard. Se: Rosenblad.

Rosenberg, Johan Olof p 736.

Rosenblad, Eberhard 372, 384, 386—87,
402, 431, 440—42, 460. + 343, ×
440, † 519.

Rostius, Christopher 2, 12—16, 19, 23,
24, 27, 28.

Roth, Georg p 506.

Rothstein, Thure Gustaf p 578.

Rubenius, Josua † 139.

Rudbeck, Johan Olof × 286.

Rudhman, Zacharias × 111, † 185.

Rudolphin, David × 88.

Ruhnberg, Isaac Olof p 536.

Rumberg, Eric p 506.

Rundbäck, Abraham p 703.

Rydellius, Andreas 197—203, 209, 245
—46, 278—85. × 185, + 188, × 195,
× 206, × 220, + 271, † 313.

Rydellius, Magnus 243, 247, 252, 266,
286—90, 320—22. × 194, × 197,
× 200, + 205, × 232, × 257, × 278,
p 285.

Rydenius, Arvid × 223.

Sack, Erasmus. Se följande.

Sackensköld, (Sackenschöld, Sacken-
schöldt), Erasmus, 60—62, 81—83,
86, 113, 126—28. † 145.

- Sahlin, Carl Yngve + 726.
 Samberg, Johan Magnus *p* 705.
 Sandahl, Oskar Theodor *p* 729.
 Sandberg, Anders *p* 610.
 Sandmarck, Carl Gustaf *p* 431.
 Sandmarck, Gudmund *p* 578.
 Schaey, Johan Wilhelm × 358.
 Schagerström, Nils Olof *p* 617.
 Schartau, Henric *p* 461.
 Schenberg, Johannes × 109.
Schenmark, Nils 457, 459, 461. × 360, + 414, † 495.
 Schevenius, Gunnar Lorenz × 445.
Schlyter, Carl Johan 657—60. *p* 600, + 655, *p* 736.
 Scholander, Lars *p* 640.
 Schrevelius, Fredrik *p* 601, + 673.
 Schröder, Herman × 173.
Schulten, Carl 234—35, 237—40, 244. + 208, + 213, + 260.
 Schützer, Herman *p* 431.
Schwartz, Josua 59.
 Schånberg, Johan Fredrik *p* 527.
 Schönbeck, Henrik Olof *p* 629.
 Severus, Jacob × 106.
Silfverschöld, Nils 22, 53, 74, 75. × 56, × 60.
 Silfversparre, Johan × 182.
 Silnecker, Margaretha † 307.
 Silnecker, Olof × 47.
 Sjöbeck, Lars Theodor *p* 640.
 Sjöberg, Alfred Theodor Napoleon *p* 724.
 Sjöborg, Adolf Magnus 513.
Sjöborg, Nils Henrik 562—64, 567. × 510, + 534, *p* 653.
 Sjöcrona, Cornelius Alexander *p* 715.
 Sjögren, Håkan † 589.
 Skarstedt, Carl Wilhelm + 738.
 Smitt, Johan Daniel *p* 715.
 Sommar, Jöns × 510.
 Sommeliu, Anders Brenner *p* 513.
 Sommeliu, Daniel *p* 536.
Sommeliu, Gustaf 490. × 443.
 Sommeliu, Gustaf Magnus *p* 648.
 Sommeliu, Nils Jacob *p* 599.
 Sorbon, Johan × 32.
 Sparschuch, Johannes *p* 429.
 Spegel, Haquin × 26.
Spole, Anders 54—58.
 Stenbeck, Johannes × 443.
 Stenbeck, Jöns × 373.
 Stenberg, Isak Ludvig *p* 708.
 Stenberg, Johan Olof *p* 599.
 Steuch, Anna † 254.
 Steuch, Elof + 189, × 201.
 Steuch (Steuchius), Jöns + 168, + 183.
 Steuch, Matthias † 199.
Steuchius, Matthias 134—35.
 Stjernberg, Nils. Se: Wolff.
Stobæus, Anders Peter 462—64, 470, 491—93. × 140, × 364, × 373, × 402, × 408, × 440, + 441, × 455, × 498.
Stobæus, Andreas 76—79, 84, 85, 88, 90, 91, 105, 129—31, 173, 176—78. × 31, × 127, × 159, × 163, × 170, × 180, † 206.
Stobæus, Kilian d. ä. 294, 296, 298—99, 312. *p* 236, + 262, + 279, † 327.
Stobæus, Kilian d. y. 489. *p* 348, + 482.
 Stobæus, Kilian, Nicolai filius × 380.
Stobæus, Nils 356, 359, 375—78. × 237, + 298, × 308, × 313, × 316, × 331, × 349, † 388.
 Stoltz, Matthias × 510.
 Strandberg, C. W. A. 661.
 Strandman, Peter *p* 431.
 Strangonius, Nicolaus × 50.
 Stridsberg, Carl Axel *p* 617.
 Stridsberg, Nils × 316.
 Stridzberg, Ebba, f. Hambræa † 171.
Stridzberg (Stridtzberg, Stridsberg), *Haquin* 112, 114, 155—58, 174, 183—84. × 81, × 127, † 220.
 Stridzberg, Johannes † 272.
 Ståhl, Anders Johan *p* 506.
Sundberg, Anton Niklas 723, 725. + 698, × 700.
 Sundh, Anders † 43.
 Sundevall, Carl Jacob *p* 610, *p* 640.
 Sundevall, Fredrik *p* 676.
 Sundius, Jacob *p* 513.
 Sundius, Petrus × 79.
 Sundius, Zacharias × 78.
 Swahn, Frans Oscar Birger *p* 708.

- Swedberg, Jesper* 218.
Svedelius, Wilhelm Erik † 710, × 718.
Svenonius, Nils † 124.
Sylvander, Petrus × 232.
Söderberg, Daniel Henric p 460.
Söderwall, Knut Fredrik p 736.
Sönnnerberg, Jacob 617, 625—27, 652.
 p 520, p 536, + 594.
Tegman, Pehr 516—17, 542, 550—51.
 p 461, + 492.
Tegnelin, Magnus × 111.
Tegnér, Elof p 520.
Tegnér, Elof Christofer p 736.
Tegnér, Esaias 601. p 542, + 574,
 × 593, × 612, † 680.
Tegnér, Esaias Wilhelm Henrik p 736.
Tegnér, Lars Gustaf p 520.
Tengberg, Niklas August p 703, + 731.
Tengvall, Lars 487—88, 523—26, 528.
 × 462, + 479.
Tessin, Nicodemus × 200, 201, † 257.
Theet, Arvid × 331.
Thomander, Johan Henrik 655. + 646,
 × 663, × 676.
Thomasson, Eskilander p 703.
Thomæus, Anders p 429.
Thomé, Göthe × 674.
Thomson, Carl Gustaf p 692.
Thun, Joseph × 91.
Thunberg, Anders p 513.
Tielke, Ludvig Bytzow p 513.
Tiliander, Carl p 351.
Tiliander, Peter † 607.
Tollin, Israël p 639, × 674.
Tolsteen, Petrus × 116.
Torell, Otto Martin p 703.
Tornberg, Carl Johan 714, 716, 727—
 29, 736. + 690.
Torslow, Severin † 146.
Trendelenburg, Caspar Peter p 578.
Trendelenburg, Casper p 460.
Trobäck, Jonas p 578.
Trolle-Wachtmeister, Carl Axel 498,
 † 604.
Trozelius, Clas Blechert 416—18, 445,
 454—56, 458. + 399, × 405, × 423,
 p 429.
Trägård, Erasmus × 221.
Trägård, Peter Lorentz × 361, × 365.
Trägårdh, Sven Gustaf p 713.
Törnqvist, Sven Leonhard p 736.

Ulmgren, Lars × 373.

Wachtmeister, Carl Axel. Se: Trolle-
 Wachtmeister.
Wahlgren, Fredrik August 784—85,
 738—39. + 712.
Waldenström, Erik Magnus p 599.
Waldenström, Johan Carl p 506.
Wallberg, Gustaf p 536.
Wallenius, Conrad p 553.
Wallerius, Johan Gottschalk p 297.
Walling, Laurentius × 111.
Vandalin, Ivar + 14, × 72.
Warholm, Clas p 671.
Weibull, Martin Johan Julius p 724.
Weidman, Thure 465—66, 494—96.
 p 421, + 454, × 464.
Weilander, Otto Leonhard × 476.
Weiser, Caspar + 15, × 53.
Wejlander, Magnus Dietrich p 506.
Wennerstedt, Olof × 224.
Werander, Carl G. p 429.
Westerlingh, Salomon Johannis × 38.
Westman, Lorenz Fredrik 668—70,
 672, 695—99, 702. p 601, + 632.
Westman, Sten Eduard p 536.
Westring, Ambrosius 338—40, 342—
 45. + 328, p 351, † 412.
Westring, Carl Ambrosius Thorgny
 p 617.
Wetter, Wilhelm Gustaf p 653.
Wetterberg, Abraham × 461, × 462.
Wetterberg, Carl × 520.
Wetterberg, Sven × 470, × 471, × 475.
Wetterbergh, Carl Anton p 683.
Wetterhamn (Wätterhamn), Andreas.
 Se: Riddermarck.
Wickelgren, Per p 372.
Wickelius, Anders † 636.
Wickman, Nicolaus † 4.
Widberg, Johan p 617.
Widegren, Carl Fredric p 430.

- Wieselgren, Harald Ossian *p* 708.
 Wieselgren, Peter × 607, *p* 610, × 665.
 Wieslander, Magnus *p* 553.
 Wilborn, Joachim × 176.
 Wilcke, Samuel *p* 429.
 Willman, Anders *p* 578.
 Willman, Olof *p* 536.
 Winckler, Johan Henric *p* 578.
 Windruffwa, Joh. Johannis × 42.
 Winslow, Johannes + 112.
 Wirænius, Samuel × 129.
 Wisén, Theodor *p* 724, + 737.
 Witt, Otto Manderup *p* 667.
 Witthoff, Sven *p* 536.
 Wohlin, Christian × 373.
 Wolff (Stjernberg), Nils + 19.
 Wollin, Christian 419—20, 423, 451,
 467, 474—80, 527. *p* 402, + 409,
 × 410, × 494, × 501, × 519.
 Wählin, Christian *p* 470, + 582.
- Wählin, Jonas* 379—83, 438—39. × 335.
 + 342, *p* 351, × 377, × 397, + 458.
 Wählin, Lars Peter × 521, × 525, × 532.
- Zaar, Ludvig Gustaf *p* 617.
 Zetterstedt, Johan Wilhelm 678—81,
 683. *p* 559, + 657, *p* 715.
- Åkerman, Joachim *p* 601.
- Älf, Eric Peter × 504.
- Ödmansson, Ernst Ludvig Wilhelm
p 703, *p* 725.
 Oehlenschläger, Adam *p* 629.
 Oelreich (Ölreich), Bernhard 1, 25.
 Oelreich, Niclas von 314. × 302, + 309.
 Öhrström, Wilhelm Fredrik *p* 671.
 Örneklow, Axel × 99.
 Östman, Nicolaus × 228.

SUPPLEMENT

Här upptagas några fynd, som gjorts efter det att programförteckningen och registret redan lämnat trycket.

Uti ett Lunds universitetsbibliotek tillhörigt interfolieradt och med talrika notiser och tillägg försedt ex. af GUSTAF J. SOMMELIUS, Skånska clericiets historia, III: 1 [q. p.], Lund 1763, meddelas i en af förf. egenhändigt gjord anteckning till sid. 80 upplysning om ett af CHR. ROSTIUS år 1667 utfärdat program. De med ledning häraf gjorda efterforskningarna ha resulterat i upptäckten af detta programs förefintlighet bland »Verser och tal till kungliga personer» uti Kungl. biblioteket i Stockholm, till och med i två exemplar, af hvilka det ena välvilligt öfverlåtits åt Lunds universitets bibliotek. Det är det under n:r 1 a här nedan förtecknade.

De öfriga här upptagna utgöra omtryck af eljest okända program och ha påträffats i resp. orationer.

1667.

1 a. Christopher Rostius.

Carolus Undecimus . . .

Inbjudning på vers till studier vid det af Carl XI upprättade nya universitetet i Lund, som snart skulle invigas. Malmogiæ, V. Haberegger.

Anno θ'σoγovίας 1667.

1684.

85 a. Andreas Stobæus, Eloqu. & Poës. prof. R.

Cum ingenio humano . . .

Inbjudning till stud. LAGO STUBÆUS' oration: »in laudes theologiæ».

Nono Cal. Dec. (= 28/11).

1686.

92 a. **Jonas Hörling**, Acad. Secr.

Quod artium liberalium . . .

Inbjudning till stud. PETRUS UPPENDICH's »oratio in acad.
Carolinam encomiastica».

Ipso sacratissimo festo Caroli (= 28/1).

1692.

120 a. **Jonas Hörling**, Eloqv. prof.

A Deo sibi indulgent . . .

Inbjudning till NICOLAUS ALMGREEN's Scar. oration: »de homine
in fortunæ globo constituto».

5/6.

1707.

178 a. **Andreas Stobæus**, Hist. & Poës. prof.

Salvete o Juvenes . . .

Inbjudning på vers till stud. LAURENTIUS TERLEANDER's Scan.
»oratio ligata de pretio & premio virtutis».

8/2.

Rättelser och tillägg.

- Sid. 1. Nr 4. K. B. *tillägges*.
• 3. • 12. U. U. B. *utgår*.
• 6. • 38. • •
• 15. • 109. *tillägges*: Omtryckt i orationen.
• 23. • 162. • • •
• 25. • 174. K. B. *utgår*.
• 29. • 199. *tillägges*: Omtryckt i orationen.
• 48. • 323. *står*: David Menlös, *läs*: Daniel Menlös.
• 63. • 412. *tillägges*: Omtryckt i parentationen.
• • • 416. • • • orationen.
• 90. • 577. *står*: Jonas Albert Engeström, *läs*: Jonas Albin Engeström.
• 125. r. 12. uppifrån *står*: Beanharnais, *läs*: Beauharnais.

,

Midtgruppen i bildskåpet fr

Lunds domkyrkas högaltare.

DET MEDELTIDA BILDSKÅPET

FRÅN

LUNDS DOMKYRKAS HÖGALTARE

ETT IKONOGRAFISKT OCH STILKRITISKT BIDRAG
TILL SKULPTURENS HISTORIA

AF

E. WRANGEL

MIT ZUSAMMENFASSUNG IN DEUTSCHER SPRACHE

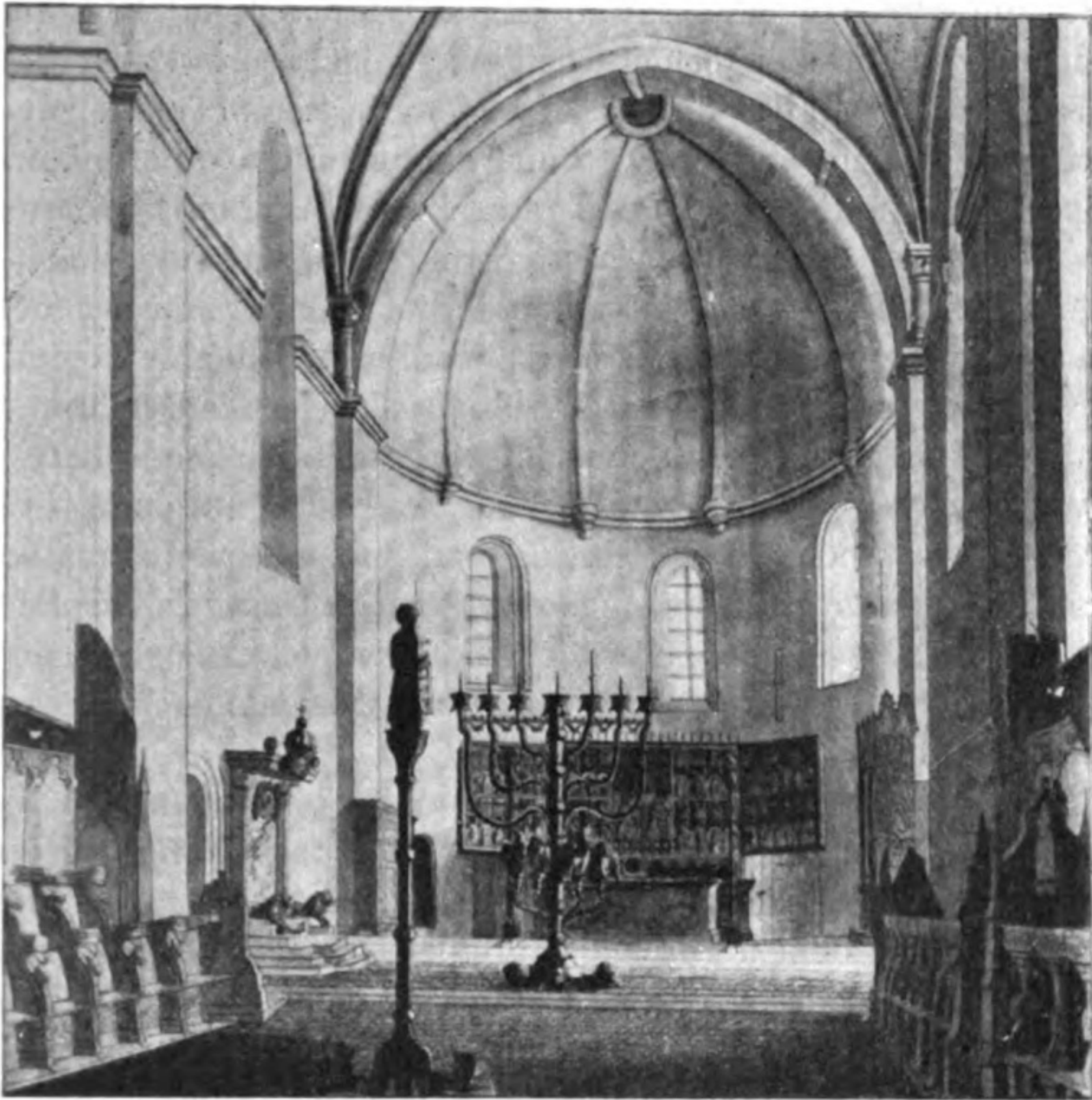
LUND
C. W. K. GLEERUP

LEIPZIG
OTTO HARBASSOWITZ

LUND 1915
HÅKAN OHLSSONS BOKTRYCKERI

Innehåll.

	sid.
I. Historik	1.
II. Beskrifning	12.
III. Altarverkets ikonografiska betydelse	38.
IV. Till kännedomen om altarskåpstypens utvecklingshistoria	66.
V. Stilkritisk analys	89.
Den tidigare utvecklingen i Frankrike och Tyskland	89.
Träsniderier i Doberan. Mecklenburg och Skandinavien	96.
Lübeck som konstcentrum. Grabowaltaret. Lekmannaaltaret i Doberan. Landkirchenskåpet	100.
Ett Ystadaltare af Lundaskåpets mästare	113.
Ett yngre altarverk från Ystad	121.
Blick på korstolarna i Lunds domkyrka	124.
Stilfränder i Sverige och på andra sidan Östersjön	126.
Den senare utvecklingen	130.
Orts- och konstverksregister	142.
Innehållsöfversikt (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	145.

I. Historik.

Det väldiga altarskåp — det största i Sverige från medeltiden bevarade —, som under nära femhundra år prydt altaret i Lunds domkyrkas högkor, har hittills i litteraturen varit föga uppmärksammat. Det har i äldre tider varit i korthet omnämndt i en eller annan beskrifning af staden Lund och domkyrkan. Så t. ex. af sockenprästen, sedermera superintendenten Mogens Madsen, en bland de märkligaste männen under reformations-tidehvarfvet. De flesta af bildverken på de många altarena i domkyrkan voro redan spolierade eller alldeles förstörda, när denne

Öfverstykke, fig. 1. Lunds domkyrkas högkor, efter akvarell af F. Ahlgren. 1833.

1587 uppsatte sin lilla skildring »de Lundia»¹; blott ett fanns nästan fullständigt i behåll, det s. k. högaltaret i koret, fastän ingen gudstjänst där mera förrättades: »Solum altare majus dictum, quod in choro est, nunc adhuc retinet ornatum, more propemodum antiquo, ad quod tamen hodie nullum fit sacrum».

Den nya gudstjänsten, efter reformationens införande, inskränkte sig till den nedre kyrkan eller långhuset, där det medeltida bildverket å det s. k. lekmannaaltaret nedanför kormuren (där stora trappan nu är) tio år, innan Mogens Madsen uppsatte sin beskrifning, blef ersatt med ett storartadt renässansaltare (nu delvis bevaradt i Lunds universitets Historiska museum). Högkoret åter användes till teologiska föreläsningar redan innan universitetet upprättades samt äfven därefter, och framför altarplatsen, där en »parnass» uppbyggdes, höllos universitetets högtidliga promotioner ända till och med år 1829, då Oehlschläger här blef lagerkransad af Tegnér.

Det bildskåp å högaltaret, som under hela denna tid kvarstått, och som utgör föremålet för denna undersökning, var emellertid icke den första prydnaden å detta kyrkans förnämsta altare. Denna har sannolikt utgjorts af ett relikskrin samt ett krucifix (förmodligen ett mindre sådant af metall med emaljer och ädelstenar), och omöjligt är icke — att döma af förhållandet t. ex. i Ribe domkyrka — att en fyrsidig baldakin eller ciborium rest sig däröfver; altarbordets framsida har sirats af ett antemensale af metall eller ett antependium af tyg (väfnad). Såsom vi skola vidare se i IV kapitlet, blef det under 1200-talet allt mera vanligt i södra och mellersta Europa, att det å bordets bortre kant stående relikskrinet skyddades af en målad eller skulpterad tafla (retabulum). Så skedde också å Lunds domkyrkas högaltare; i ett testamente af år 1306 gaf domprosten Andreas till kyrkan »unum tapetum et unam tabulam depictam pro reliquiis in summis festis apponendum»². Vid århundradets slut fick man emellertid tillfälle

¹ Den ingår i MADSENS uppsats »Civitatum quarundam Schaniæ brevis descriptio», hvilken begagnats för texten till Brauns *Theatrum Urbium* och äfven af senare författare, men icke blifvit tryckt förr än 1887 af H. RÖRDAM i *Historiske Kildeskrifter R. II Bd 2* (det citerade stället s. 273).

² Se Lunds Domkirkes Gaveböger ved C. WEEKE (1884—89) s. 169—171. »Apponendum» tyckes referera sig till »tapetum», hvarmed väl menas ett väfadt förhänge eller antependium att uppsätta på högtidsdagarna.

att ersätta denna målade tafla med ett ännu större bildverk af både skulptur och måleri — det, som vi nu sysselsätta oss med; och då altarbordet för den skull måste utvidgas (hvarom mera strax nedan), behöfdes tydligen nya förhängen. Borgaren i Malmö Iver Nielsen och hans hustru Greta, som flera gånger omtalas i domkyrkans handlingar, befinnas också vid den tiden hafva gjort en stor donation till kyrkan: »unum preciosum cussinum, pudæ, et preciosa antependia blavei et rubei coloris»¹.

1300-talets sista årtionden och 1400-talets första bilda en vacker period i domkyrkans historia, nämligen för dess inre utsmyckning; de utmärkta träarbeten, som ännu i dag bevaras, tala därom: korstolarna, sakramentshuset och det stora konsturets taflor med en madonnabild, en annan madonnabild, nu ställd å kryptans altarbord, samt högaltarets stora skåp. Och i de gamla handlingarna omtalas en mängd dyrbarheter af ädla metaller, hvilka nu till större delen försvunnit. Bland gifvarna framstår här drottning Margareta, som en gång, för att hedra domkyrkan, kallade sig »S. Laurentii tjänstekvinna». Hennes lille son Olof — hvilken, om han fått lefva och fortsätta Folkungadynastien, skulle ha gjort en svensk ätt till härskare å nordens trenne troner — blef i domkyrkan bisatt, och hans inälfvor, uttagna för balsameringen, nedlades i jorden »midt i kyrkan framför jungfru Marias altare». På Falsterbohus afled han; och på Lindholmens slott insattes hans besegrade frände konung Albrekt i fängelse², under det att dennes brordotters son, Erik af Pommern, som tillika var Margaretas systerdotters son, förklarades för konung af Danmark, adopterad af Margareta, och snart (1397) krönt i Kalmar också till Sveriges konung. Och i biskopsslottet vid domkyrkan (Lundagård) stod 1406 konung Eriks bröllop med Filippa af England. Denna period var en stor tid för Lund.

Ärkebiskopen i Lund Jakob Gjertsen († 1410) synes för domkyrkans utsmyckning ha varit mycket nitisk; och han ökade själf genom icke obetydliga gåfvor dess inventarier. Han synes också ha förstått att intressera förmögna och fromma personer att do-

¹ Iver Nielsen och hans hustru Greta omtalas redan 1378, men synes lefvat till in på 1400-talets första år; anteckningen om ofvan omtalade donation är från 1300-talets sista år (WEEKE anf. arb. s. 147).

² Med Albrekts hemland, Mecklenburg, hade Skåne under hela 1300-talet haft de lifligaste förbindelser, hvarom mera i V kapitlet.

nera till kyrkan. En sådan var fru Ide Pedersdatter (Falk) till Gladsax. År 1395 gjorde denna en särskild altarstiftelse i domkyrkan (till Maria Magdalenas ära), och tre år senare uppsatte hon ett testamente, till hvars exekutorer hon nämnde drottning Margareta jämte biskopen af Roskilde, och hvari hon ihågkom högaltarets då »nyligen utförda altartafla». Detta testamente har bevarats genom en afskrift i domkyrkans registrant¹; det är dateradt Skowkloster (Danmark) år 1398 »crast. b. Laurent.» (dagen efter S. Lars' dag var då den 11 augusti). I testamentet heter det:

»Ego Yda Pettersdatter, relictæ Thorkilli Nielsöns . . . testamentum meum in hunc modum dispono: — — — — Item ecclesie sancti Laurencii Lundis X marchas argenti in redemptionem tabule, in ornamentum summi altaris noviter fabricate. — — —, »².

I sitt omkring 1750 författade, länge otryckta arbete om Lunds domkyrka sammanställer Johan Corylander dessa ord i fru Ides testamente med det ännu bevarade altarskåpet. Sedan han omnämnt hennes altarstiftelse af 1395, yttrar han: »Samma fru har ock gifvit kyrkan 10 marcker silfver, hvilka borde användas til at lösa den taflan, som då nyligen var gjord at pryda höga altaret (Summum Altare) uti det medlersta öfra chor, hvaräst hon ännu, såsom et af de tiders monument, kan synas. Arbetet är just icke, efter vår nyare smak, af de präktigaste, men lärar då icke varit ibland de sämsta kyrkans prydnader, emedan här skedde årliga utdelningar til kanicker, vicarier, fattiga scholebarn och annat folck, som vid själsmessor gjorde tjänst, hvarom de flästa donationsbref vittna»³.

Den medeltida konsten stod ju icke högt i gunst under 1700-talet, och man visade öfverallt ringa förståelse därför. Någon pietet för det gamla altarskåpet kunde man heller icke begära. Det stod visserligen kvar på högaltaret, men gudstjänst firades

¹ Testamentet är tryckt i KR. ERSLEVS Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450 (1901).

² Ide Pedersdatter hade först varit gift med väpnaren Thorkel Nielsen (Bing) till Gladsax, som dog vid midten af 1380-talet; därefter ingick hon gifte med den svenske riddaren Johan Snakenborg, som emellertid snart (1389) afled. I testamentet omtalas också det altare, som hon 1395 instiftat. Hon afled 1399. Se WEEKE, Lunds Domkirkes Gaveböger, s. 35.

³ Se Corylanders Berättelse utg. af MARTIN WEIBULL, s. 53.

ju icke där. Och så har det så småningom fått förfalla, särskildt hvad dörrarnas målningar beträffar. Äfven de skulpterade bilderna i skåpets inre voro föremål för förstörelse, och det visade vid 1800-talets början ett mycket bedröfligt utseende. Vid denna tid började intresset för forntiden och medeltiden att återupplivas; och den förste, som mera verksamt uppträdde för tillvaratagandet af de gamla minnesmärkena, var professorn i Lund N. H. Sjöborg. Hans intresse var dock större än hans förståelse; men det blef likväl från Lund genom hans efterföljare, främst B. E. Hildebrand, Sven Nilsson och C. G. Brunius, som den vetenskapliga forskningen i våra forntidsminnen och vår medeltidskonst först utgick.

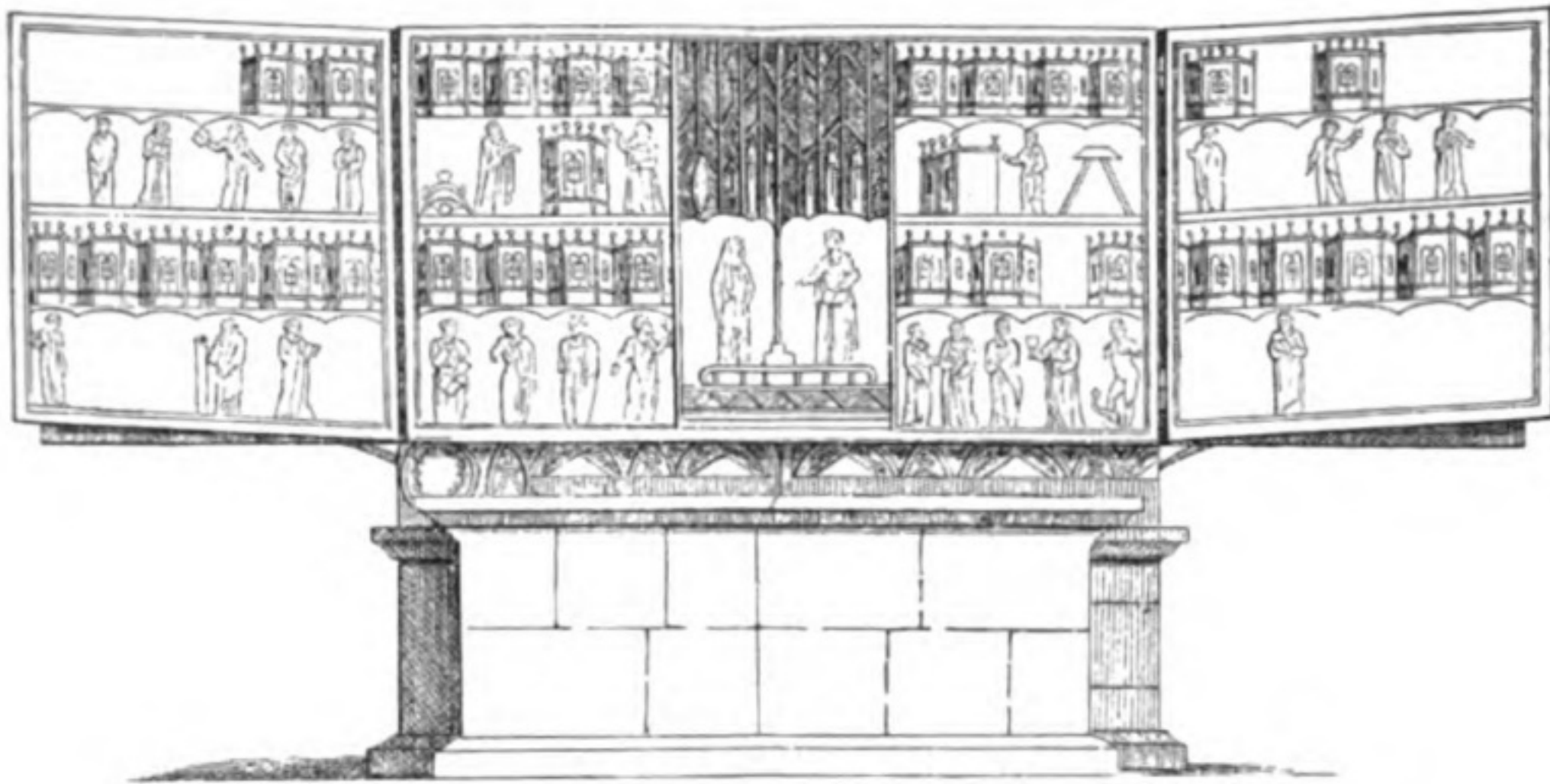

Fig. 2. Det gamla högaltaret efter teckning hos Sjöborg.

Den afbildning, som meddelas i Sjöborgs 1824 utgifna *Samlingar för Nordens fornälskare* bd. II pl. 34—35, fig. 114, är ju i hög grad missvisande och ur alla synpunkter dåligt utförd (fig. 2). Endast för placeringen af en eller annan figur kan den måhända vara vägledande, likasom den ger ett allmänt intryck af huru mycket altarskåpet redan då var defekt, hvad både figurer och ornament beträffar. I texten (s. 174) heter det hos Sjöborg:

»Högaltaret är här af sten med en altartafel af trä på gamla sättet med lämningar, som kunna öppnas och tillslutas. Den del däraf, som uppvisades fastetiden, visar merendels alltid på dylika altaren Christi lidande, den som uppslogs vid andre högtidligheter, såsom här Fig. 114 visar, bildhuggeri af helgon i

mer eller mindre förfallne ciborier, klåster-frontespicer, klåster-celluler, messepräster, m. m. dylikt».

Så försöker förf. ge en förklaring öfver bilderna. Midt-scenen — där å teckningen bilderna synas framställda stående — »lär visa en nunnas reception i någon andelig orden». I nedersta raden tyckas stå de 12 apostlarna »och ett fruntimmer, förmodligen Maria Magdalena». Den figur, som hos Sjöborg betecknas som n:o 1, tros vara Bartolomeus (det är tydligen S. Georg, jfr nedan), n:o 2 tolkas riktigt som Johannes, n:o 3 som Petrus, bredvid hvilken Andreas säges stå, n:o 4 som Jacobus Major, »den där bredvid med bok lär vara Jacobus Minor». Rörande de öfriga framställas mer eller mindre djärfva gissningar, och därvid tar författaren — som knappast torde ha noggrannt undersökt själfva skåpet, utan vid nedskrifvandet af texten, då han troligen befann sig i Stockholm, blott litat på sitt minne och på den dåliga afbildningen — också med i beräkningen och misstolkar de baldakindelar och andra fragment af decorationen, som lossnat och sedan provisoriskt ställts å listerna bredvid figurerna.

Å teckningen är hela antalet öfverblifna figurer, utom midtbilderna, 25. De yttre, målade flyglarna, hvilka då ännu funnos kvar, antydast i bilden.

När C. G. Brunius, tolf år efter det denna teckning i Sjöborgs verk utkommit, publicerade sin första upplaga af »Nordens äldsta metropolitankyrka», yttrade han (s. 149) att »den teckning af altarverket, som för några få år sedan utkommit, hvarken liknar detta eller något annat altare härstädes». Brunius själf beskriver det gamla altarverket sålunda:

»Yttre flygeldörrarne, som hvardera bestå af 6 tunna speglar, äro utvändigt svartmålade. Uppslagna ha de i förening med de inre flygeldörrarne, hvilka å yttre sidorna ha likadana speglar som de förre, utgjort den mindre högtidliga altarprydnaden. Alla dessa speglar ha varit målade med bildnischer, i hvilka helgon varit med bjerta oljefärgor anbringade på guldgrund. Då dessa målningar tillkommit i en aflägsen forntid, är det mindre underligt att få spår äro af dem i behåll, emedan kritbottnen lossnat från ekträdet, ehuru väl det varit rutvis uppristadt. De inre flygeldörrarne äro, då de uppslås, lika djupa som själfva altaruppsatsen, hvilken sönderdelas i trenne fack. I det mellersta sitta nederst tvenne helgon jemte hvarandra, nemligen till venster

en man utsträckande högra handen och hållande en bok i den venstra, och till höger en kvinna med hopknäppta händer — — — ».

Det följande i skåpets beskrifning har här föga intresse, likasom tolkningen af bilderna (midtscenen betraktades länge som jungfru Maria och S. Laurentius). Men af stor vikt är uppgiften att 14 helgonbilder och ännu flera baldakiner (»tempel») saknades, och att de resterande partierna, som delvis lossnat, på det vårdslösaste sätt sammanspikats. Endast en af de 48 kolonnetter, som uppburit baldakinerna, fanns kvar; och, som det heter några år senare i Skånes konsthistoria (s. 524), »de flesta af dithörande spiror och bågar voro äfven förstörda».

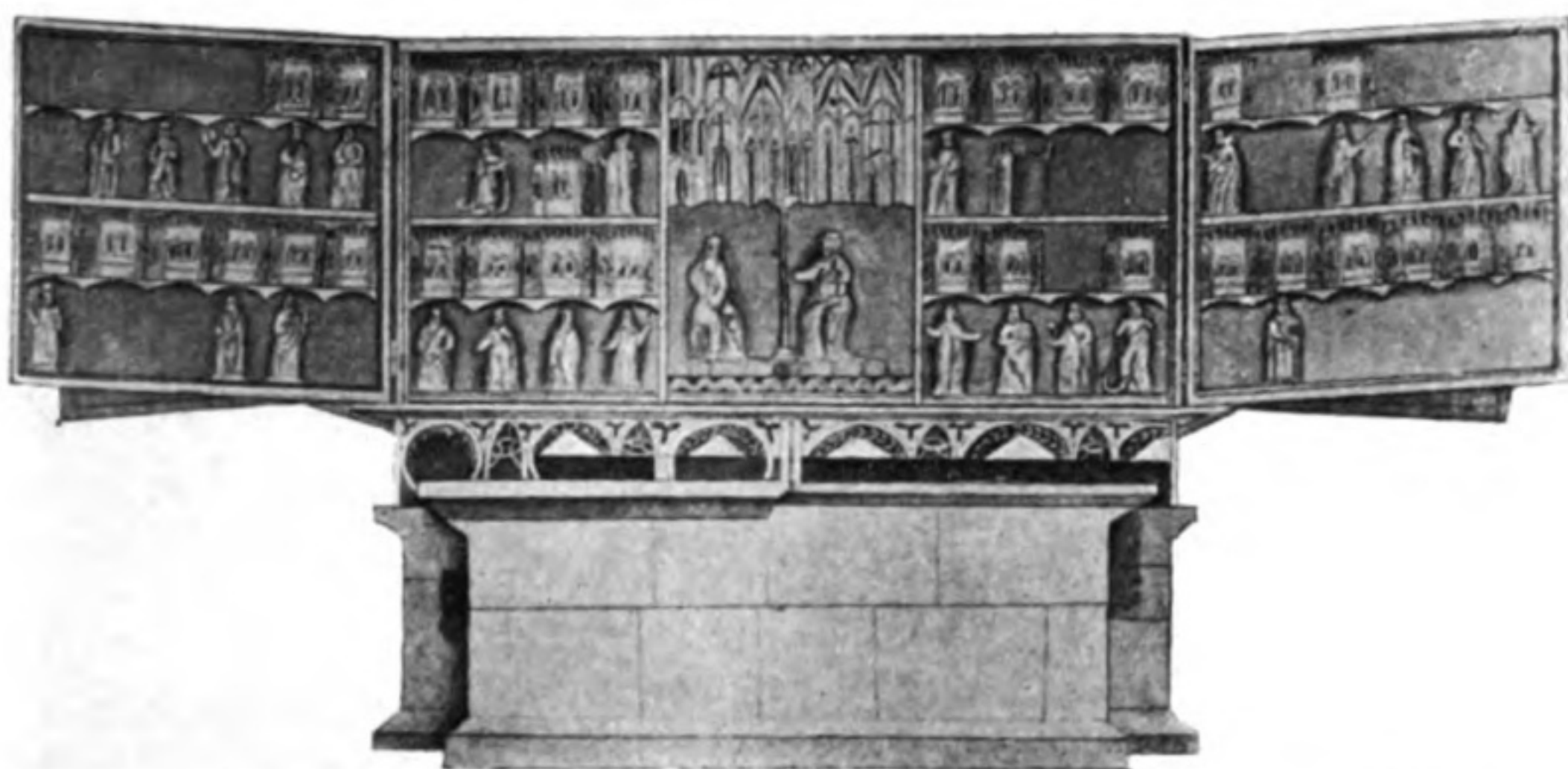

Fig. 3. Det gamla högaltaret efter teckning i Brunii samlingar.

Predellan, understycket, »som har lika bredd men dubbelt större djup» än skåpet själf (Skånes konsthist. s. 523), skildras i domkyrkobeskrifningen 1836 som »en fördjupning, afdelad i två lika stora fack, hvilka i yttre kanten varit tillslutna med tvenne så kallade altarblad. Hvardera af desse prydes med genombrutna löfkransar, hvilka omslöto vapenlika trekanter. Dessa rosetter åtskiljdes af sirligt genombrutna fönsterlika spetsbågar». Brunius berättar vidare, att »altarbladen voro alldeles förmultnade och största delen deraf borta».

I Brunii handskrifna samlingar, som förvaras i Statens historiska museum (Vitterhets- historie- och antikvitetsakademien, Stockholm) finnes en teckning af högaltaret före dess restaurering (fig. 3). Den är icke mycket bättre gjord än den hos Sjöborg-meddelade — den följer till och med denna i hela tecknings

sättet; (midtfigurerna framställas dock här sittande). Flera defekter (armar, händer etc.) observeras; de flesta figurerna synas stå på samma plats som i den förra teckningen, ett par äro dock om-

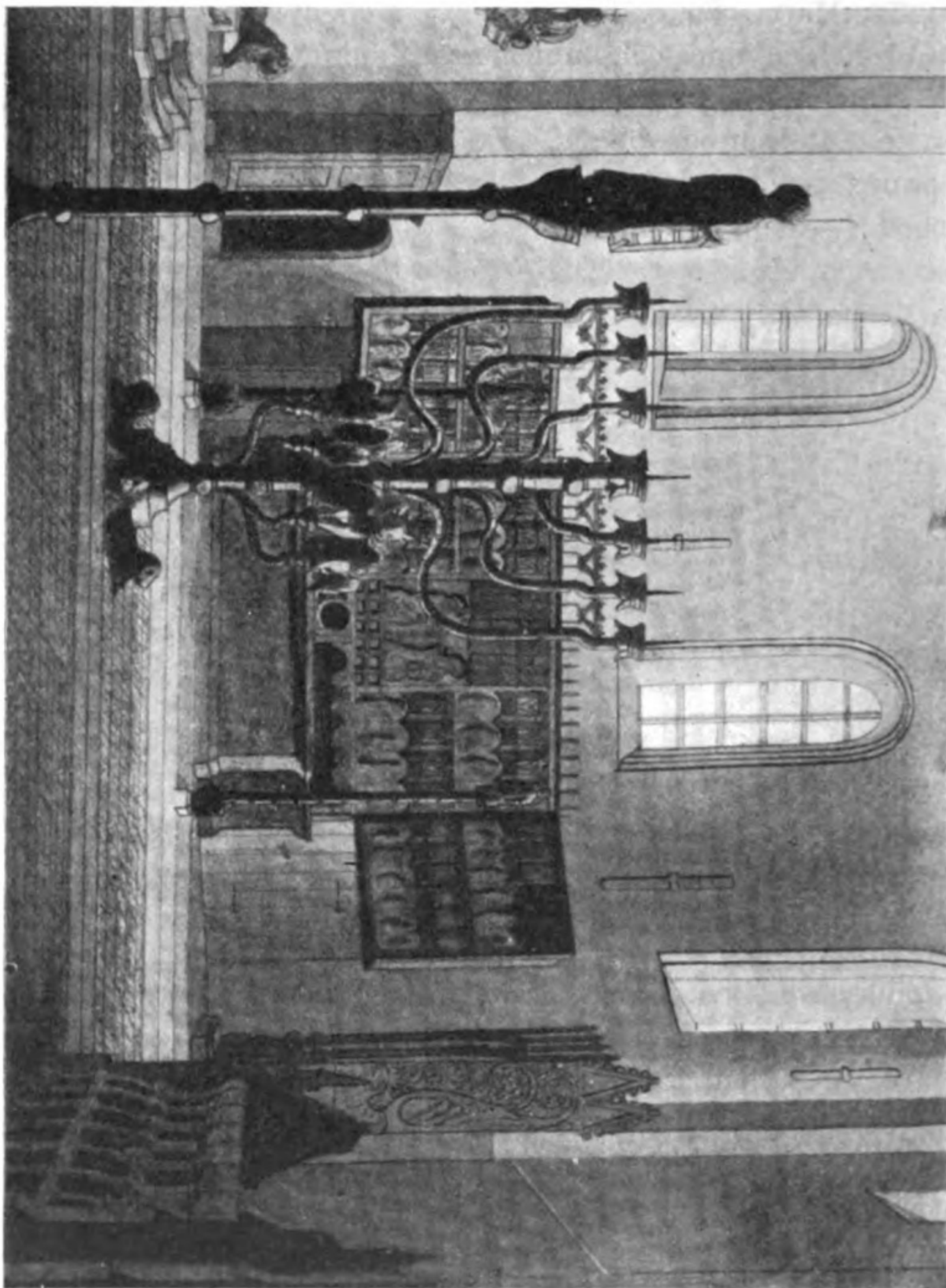

Fig. 4. Detalj ur Ahlgrens akvarell (se fig. 1).

flyttade, hos Sjöborg finnes t. ex. en figur för mycket i nedre högra fältet invid midtscenen, hos Brunius är den uppflyttad till öfre borte fältet på samma sida. Predellans dekoration framträder

något bättre hos Brunius, och ytterflyglarna synas något mera. Altarbordets ojämnhet är också mera synlig¹.

Redan vid början av 1830-talet, då man beslutat att nedrifva skiljemuren mellan långhus och kor och i stället förbinda dessa med en trappa i midtskeppet, synes Brunius emellertid ha ordnat och fixerat de lossnade och huller om buller uppsatta eller ock illa hopspikade figurerna och ornamentsdelarna; och på detta sätt tedde sig altarverket stående på sin gamla plats, när det med hela absiden år 1833 afbildades i en akvarellerad teckning (sign. Ahlgren; se fig. 1, detalj fig. 4). Det ser ut som om de flesta nischerna eller baldakinafdelningarna nu voro försedda med bilder. Brunius har sannolikt redan då fyllt en del af tomrummen, kanske alla: han har hittat en (å teckningarna, figg. 2 och 3, -felande) ursprungligen dithörande bild samt vidare ditflyttat flere bilder från ett eller två andra altarskåp, hvilka förvarades i domkyrkan, särskildt från det som tillhört Marias eller S. Georgs kapell, och hvilket i midten hade Madonnan i strålglans och dör-omkring helgon under baldakiner². Men för öfrigt synas baldakiner och predella ännu då icke blifvit restaurerade. Detta skedde emellertid snart därefter, såsom Brunius säger i Skånes konsthistoria: »Då detta högaltare skulle till gudstjänst begagnas, så blefvo alla dessa skadade partier återställdes i noga öfverensstämmelse med de ursprungliga». Och när beskrifningen af domkyrkan 1836 utgafs, hade denna restaurering skett, baldakinverket lagats och kompletterats (dock aldrig fullständigt, såsom vi skola se), nya »altarblad» i predellan insatts i stället för de skadade resterna af det genombrutna rosverket, alla tomma baldakinafdelningar fyllts med figurer och några defekta delar å ett par af de äldre figurerna (klumpigt) ersatts. I beskrifningen 1836 heter det (s. 149): »Ifrågavarande altarprydnad har nu blifvit med sorgfällighet återställd så att om man gäfvade den en förgyllning och målning i öfverensstämmelse med dess ursprungliga

¹ Det bestod af två hopfogade stenslifvor (med relikviögömmor), sannolikt de samma som nu betäcka de å ömse sidor om högaltaret, bakom de utskjutande korstolarna, uppmurade borden. När detta altarbord för något mer än trettio år sedan borttogs, fann man däri inmurad en altarskifva — sannolikt högaltarets ursprungliga.

² Skånes konsthistoria s. 524. Om dessa figurer mera nedan. Nämda altare i Mariakapellet har tydligen liknat det i Tolånga, utställt i Malmö 1914 å utställningen af äldre kyrklig konst såsom n. 89.

anstrykning, torde man, helst medel nu saknas till ett nytt altares anskaffande, kunna, ehuru litet det än är i jämförelse med kyrkans storlek, blifva dermed tills vidare belåten»¹.

Någon ny förgyllning och målning har lyckligtvis aldrig kommit till stånd. Som Brunius restaurerade det mellan år 1833 och 1836 har det fått stå ganska orördt till in på 1870-talet (se fig. 5, efter fotografi), då altarbordet flyttades fram till dess nu-

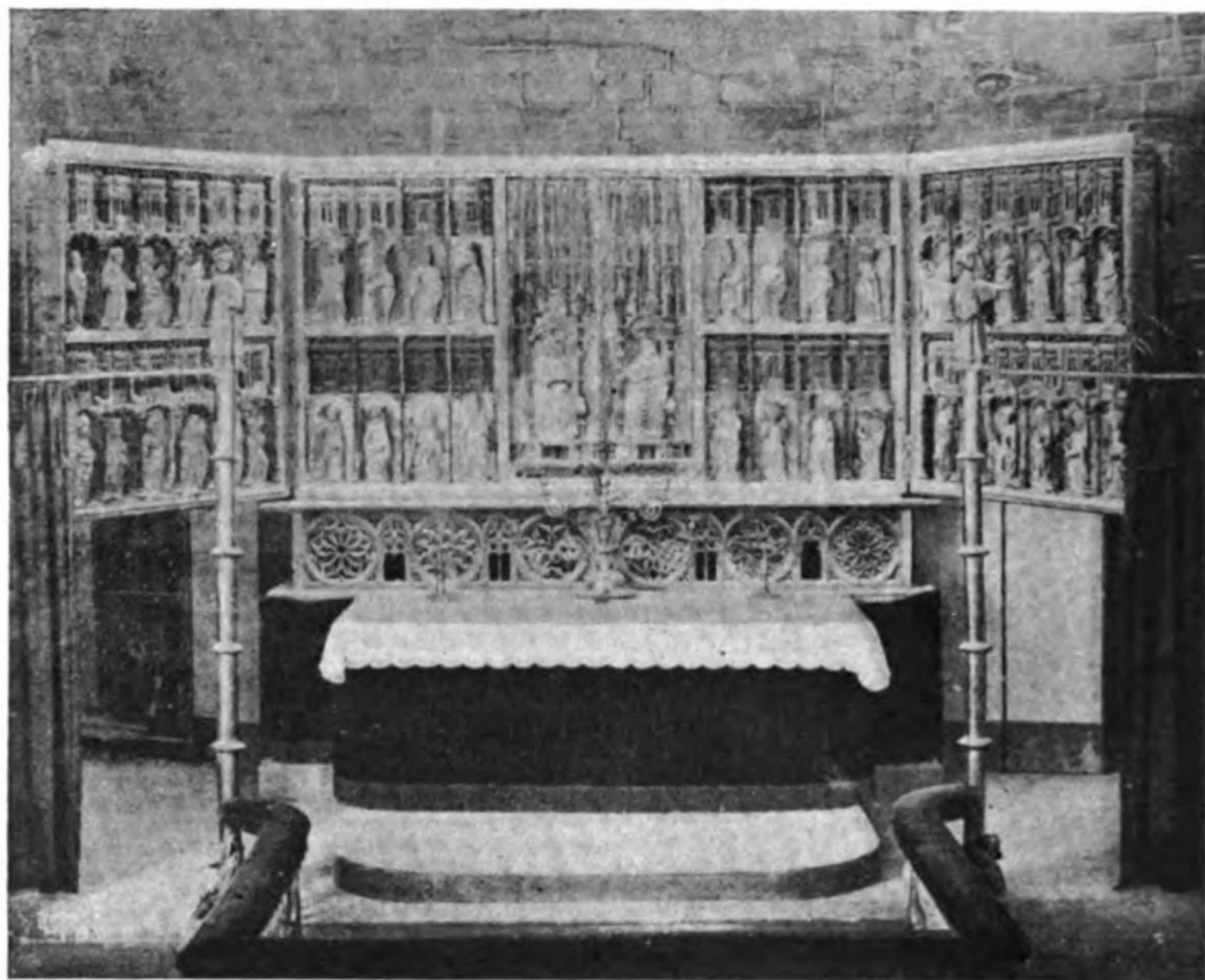

Fig. 5. Det gamla högaltaret efter fotografi omkring 1870.

varande plats och några år senare (i början af 1880-talet) det nya altarverket därpå uppsattes. Det gamla altarverket hade då fått vika: dess mellersta del uppsattes på ena korväggen bakom altaret öfver korstolarna och de två hufvudflyglarna tillsammans på väggen midt emot. Hvar de yttre, en gång med målning

¹ Jfr ock s. 345 i detta Brunii arbete. — C. MOLBECH, som i sina Breve fra Sverrige i Aaret 1812 något dröjer vid det gamla högaltaret (I s. 83), yrkade också i sin bok Lund, Upsala og Stockholm i Sommeren 1842 (s. 34) på »en værdig og fuldstendig Restauration af det prægtige gamle Høialter».

prydda flyglarna togo vägen är icke känt (Brunius omtalar dem ännu i domkyrkobeskrifningens nya upplaga af år 1854, s. 171 f.).

Denna uppsättning högt uppe på murarna, där flyglarnas målningar ytterligare och nästan fullständigt förstördes, var en »upphöjelse», som på samma gång innebar det djupaste förfall för det gamla altarverket. Den perioden tog emellertid slut på våren 1914, då domkyrkorådet lät nedtaga och åter (på de gamla hängslena) hopfoga skåpet samt tillät att det exponerades å utställningen af äldre kyrklig konst i Malmö på sommaren samma år. Därefter har det provisoriskt uppställts i en af domkyrkans korsflyglar, där det åter pryder den gamla domen och själfvt åter kommer till heders äfven vid kyrkliga förrättningar.

II. Beskrifning.

Från historiken vända vi oss till beskrifningen af altarskåpet, såsom det nu företer sig, i dess helhet och i alla dess delar, för att därefter göra några slutsatser om dess ursprungliga utseende.

Skåpets hela längd utgör 761 cm., däraf mäter midtstycket (corpus) 381 cm. och en hvar af de i behåll varande dörrarna 190 cm. Höjden är 205 cm. Tjockleken eller djupet 18 cm. Det kring alla hufvudpartier gående listverket mäter 8,5 cm. i bredd.

Det centrala partiet i midtstycket har en bredd af 115 cm. Hvarje litet sidoparti (med en figur under baldakin) mäter 29 cm. i bredd. Samtliga delar äro af ek.

Det centrala partiets figurscen (se försättsplanschen).

I midten af corpus synas två sittande helfigurer i hög relief (ej fullt helrunda), 62 cm. höga. Till höger (från åskådaren) sitter Kristus, till vänster Maria.

Maria är vänd något åt höger, emot Kristus. Hon bär en låg krona, hvars taggar nu äro borta. Det krusiga håret framträder under kronan och bildar en krans kring pannan. Två lockar hänga öfver öronen, och därunder falla två flätor ned öfver bröstet till midjan. I lockar och flätor framträda öronliknande former, öppna omväxlande åt vänster och åt höger. Spår af förgyllning på håret. Ansiktet är rundadt ovalt, med hög panna,

Öfverstycke, fig. 6. Altarverket nedtaget och hopsatt maj 1914.

rak, i spetsen något aftrubbad näsa och liten mun. Ögonen ha här, som på de andra figurerna, varit målade; föga spår däraf återstå, liksom i öfrigt af karnationen. Manteln, som är upp-viken som en krage rundt halsen, nedfaller öfver de smala axlarna samt i rika veck öfver armarna, hvarur händerna lik-formigt framstuckit. Mellan knäna ligga två större transversala veck, det öfre rundadt, det nedre något spetsadt. Nedom knäna slutar manteln i pipformer. Klädningslifvet har smärre, trans-versala veck; vid midjan en åtsnörning. Där nedom vertikala veck, hvilka under manteln nedfalla i skarp profilering; alldeles särskildt framskjuter det mellersta vecket, som faller i en båge ned vid vänstra foten (från åskådaren räknadt går det uppifrån vänster ned på marken till höger). De spetsiga skorna fram-skjuta. Spår af förgyllning äfven å fodret.

Händerna äro af Brunius fel-aktigt restaurerade (se figg. 5 och 8). Såsom talrika dylika bilder från medeltiden med typisk bönställning visa — bl. a. de i Ystadskåpen (se nedan kap. V) — ha händerna varit vertikalt hoplagda mot hvarandra, icke hopknäppta.

Fotstycket är rakt, vid hörnen säkert ursprungligen afrundadt, nu afskuret.

Kristusfiguren, som sitter i face, något vänd till vänster (från åskådaren), har liknande ställning som Maria. Kronan är också lika; taggarna borta. Det krusiga håret faller öfver öronen och ned på skuldrorna. Skägget är halflångt, lockigt och vid hakan klufvet, öfverläppens skägg (mustascherna) går tillsammans med kindskägget ut i små spetsar. Lång, rak näsa; liten mun. Karnation och ögon något bevarade. Spår af brun färg på håret. Högra armen något framsträckt mot Maria, handen borta (nu felaktigt restaurerad, se fig. 8, tre fingrar ha säkerligen varit sträckta uppåt till välsignelse; jfr fig. 52 och fig. 80). Vänstra handen, med långa fingrar och skarpa knogar, håller underifrån en öppen bok. Manteln är kastad öfver axlarna och nedfaller i S-formiga veck öfver vänstra armen. Den går midt öfver bröstet och under högra armen. Här äro de transversala vecken

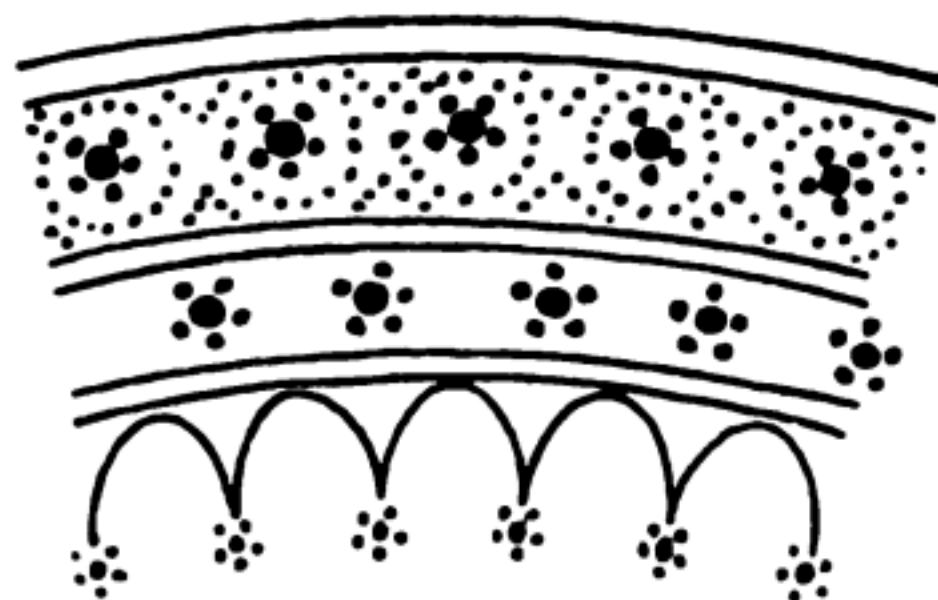

Fig. 7. Detalj af Jungfru Marias nimb.

starkt framträdande, först rundade, så (mellan knäna) tillspetsade. Öfver knäna nedfaller manteln i rika veck, som bilda pipformer.

Fig. 8. Centralpartiet i altarskåpet (restaureradt af Brunius).

Underdräktens öfre parti, å bröst och höger arm, har smärre veck; nedanför manteln nedfaller den i veck på marken, det

mellersta går i båge och är också här starkt profileradt (tjockt, rundadt). Spår af förgyllning äfven å fodret (i pipformerna). Fötterna ha spetsiga skor. Plattan eller fotstycket lika som under Mariafiguren.

Guldgrunden å väggen bakom figurerna är till en del bibehållen. Något af de punsade nimberna bakom hufvudena sitter kvar (fig. 7).

Centralpartiets dekorativa utsmyckning.

Figurernas plattor hvila på en dubbel fotställning. Den öfre bildar för hvar figur ett tresidigt framsprång samt i midten, under pilastern mellan figurerna, en spetsig vinkel och på sidorna s. a. s. halfva dylika. Den nedre är en rak sammanhängande afdelning, som utåt fylles af genombrutet rosverk, hvilket ytterst på sidorna samt i midten har rundlar (rosetter) och emellan dem t. h. visar ett mönster af trepass i spetsovaler och t. v. är snedt rutadt såsom af halfliggande fönster: detta listverk bildar öfvergången till predellans ornamentik (se nedan).

De troner, hvarpå figurerna måste tänkas sitta, äro icke synliga. De profilerade lister, som omge Kristus och Maria, äro nygjorda vid Brunii restaurering och ha troligen icke haft motsvarigheter i den ursprungliga anordningen.

De pilastrar, som stå till höger och vänster intill centralpartiets ram, samt pilastern emellan figurerna äro rikt ledade och indelade med plattor, hålkälar, utstående listverk med skråkanter i fyra afsatser (såsom våningar) samt därutanför i de tre öfre afsatserna smala, med liknande profilering försedda, men fialkrönta stafvar, som genom bågverk förenas med de förra — det hela med motiv från den gotiska arkitekturens sträfpelarsystem (fig. 9) ¹.

¹ Figg. 7, 9—11, 13—14 samt 81—82 äro efter teckningar af målaren Hans Eriandsson, hvars biträde vid undersökningen af altarskåpet jag här tackesamt får erkänna.

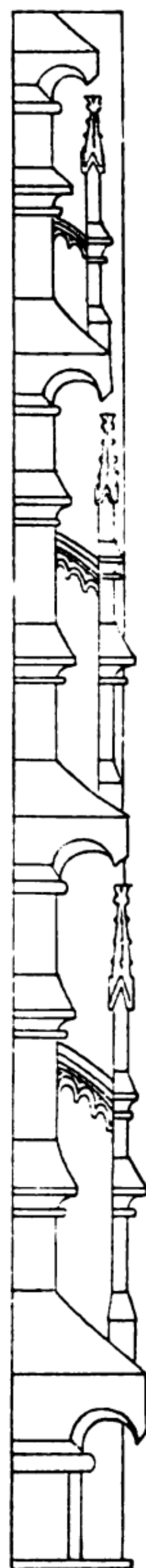

Fig. 9. Sträfpelare i centralpartiet.

Bågen öfver Kristusfiguren är nygjord; likaså listerna omkring figurerna (se ofvan) samt de grofva, alls icke här passande hängande fialerna omkring bågarna öfver figurerna.

Den utomordentligt praktfulla baldakinbyggnaden, som upp-
tar mer än hälften af hela centralpartiet, har i sina nedre delar
haft en annan anordning än nu. Några ursprungliga delar äro
afsågade för att de nyss nämnda fialerna skulle kunna inpassas.
Bottnarna äro nya. De ursprungliga baldakintaken öfver figu-
rerna ha sannolikt varit ornerade i likhet med taken öfver sido-
figurerna (se s. 19). Båganordningen framför har antingen visat

Fig. 10. Baldakinbåge.

— såsom i det äldre Ystadskåpet (fig. 68) — en förening af bågar, eller också en enda båge, som varit större än den som nu sitter öfver hvar figur. Den har emellertid tvifvelsutan visat öfverensstämmelse med den enda bågdekoration af detta slag, som i skåpet är bevarad, nämligen den öfver Mariafiguren sittande (fig. 10), hvilken säkert ursprungligen hört till något af de smärre sidopartierna, för hvilka dess mått passa.

Denna bågdekoration består af två icke koncentriska rundbågar med genombrutet rosverk emellan (jfr fig. 8); den nedre bågen har ett par större och två par mindre spetsar eller s. k. näsor, krönte af klöfverblad (utom de två innersta, som förlorat dem). Fyllningen, ett äkta gotiskt rosverk, visar öfverst en cirkel, som

indelas genom två spetsovaler i fyrpass och trepass, och nedom på sidorna svängda och utdragna spetsovaler med tillspetsade trepass och nedåt utdragna tvåpass. Den öfre rundbågens yttre list krönes af s. k. krabbor och öfverst en korsblomma. Man observere att den öfre rundbågen är något tillspetsad och genom denna korsblomma ytterligare drages uppåt i en liten spets — en öfvergångsform till den s. k. kölbågen. De utdragna spetsovalerna och tvåpassen äro likaledes öfvergångsformer till för sengotiken typiska mönster, fiskblåsor och flammor.

Det rika baldakinverket öfver denna båge har en liknande genomskärning (fig. 11) som den form den öfre fotställningen visar (närmast under Maria- och Kristusfigurernas plattor).

Denna högst eleganta gotiska arkitektur har två afdelningar med fönsterliknande genombrytningar, hvilka flankeras af fialkrönta pilastrar med liknande dekorering som de nyss beskrifna större (fig. 9). Den nedre afdelningen har spetsbågiga fönsterpar i två rader och öfverst en cirkel med rosverk under en spetsgafvel. Rosverket här och å de spetsbågiga fönstren består företrädesvis af trepass och fyrpass. Spetsgaflarna ha synbarligen ägt någon nu försvunnen ornering.

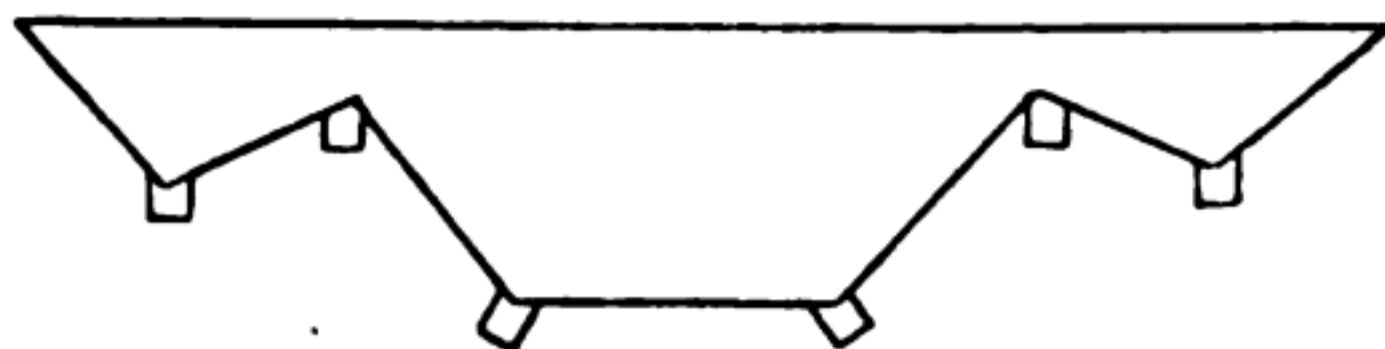

Fig. 11. Genomskärning af baldakinverket.

Den öfre afdelningen har genomgående, långa fönsteröppningar och däröfver som en fris af fyrpass. Överkanten krönes af korsblommor.

Baldakinverket öfver Kristusfiguren, hvilket är mera defekt, visar liknande, i ett par detaljer något varierande former.

Sidopartiernas dekorativa utsmyckning.

De fyrtio smärre baldakinafdelningarna, en hvar med sin helgonfigur, ha genom Brunius återfått alla sina omgifvande kolonnetter. Den enda ursprungliga, som finnes kvar, står t. v. om n:o 15 i öfre raden; den har som bas en rundad, framtill skrådt affasad platta samt hålkål och ring, skaftet är rundt (svarfvadt), kapitälets profil, med halsring och kalk eller »klocka»,

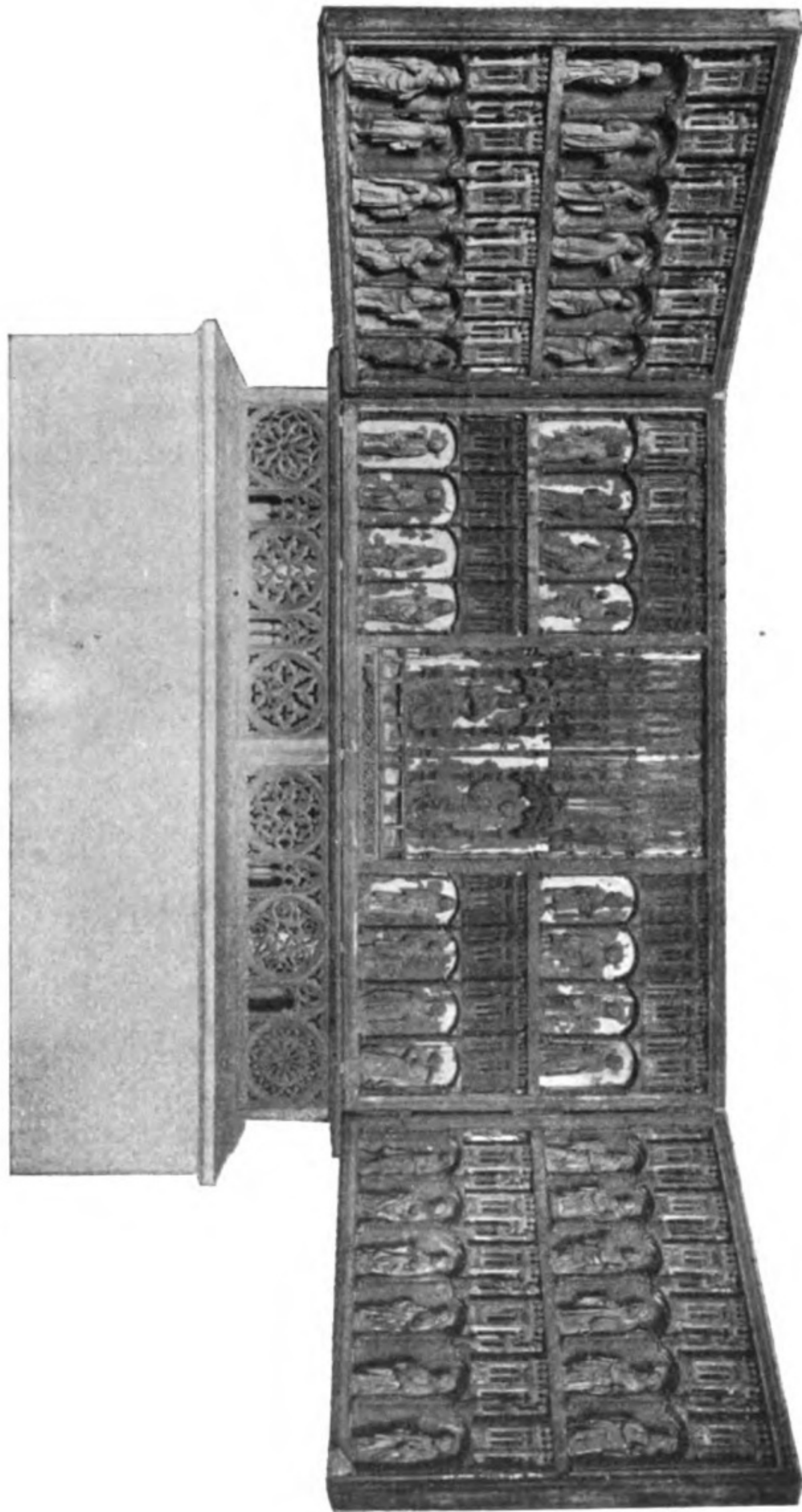

Fig. 12. Altarskåpets nuvarande utseende.

liknar basens omvänd; några spår af förgyllning kunna iakttagas. De andra kolonnetterna äro gjorda efter denna.

Af de ursprungliga bågarna öfver figurerna finnes också en kvar, nämligen den som nu sitter öfver Jungfru Maria i midtscenen och som nyss beskrifvits. Numera saknas bågdekoration i alla sidopartierna.

Baldakinerna ha fönsterarkitektur i en våning, liknande den i centralpartiets öfre afdelning. De äro tresidiga och ha kopplade fönster å hvar sida; å mellanstycket äro dessa kortare: här har bågdekorationen gått upp från kolonnetternas kapitäl till fönsterbröstningen. Hvarje sida krönes af tre korsblommor, och å hörnen uppskjuta fialer.

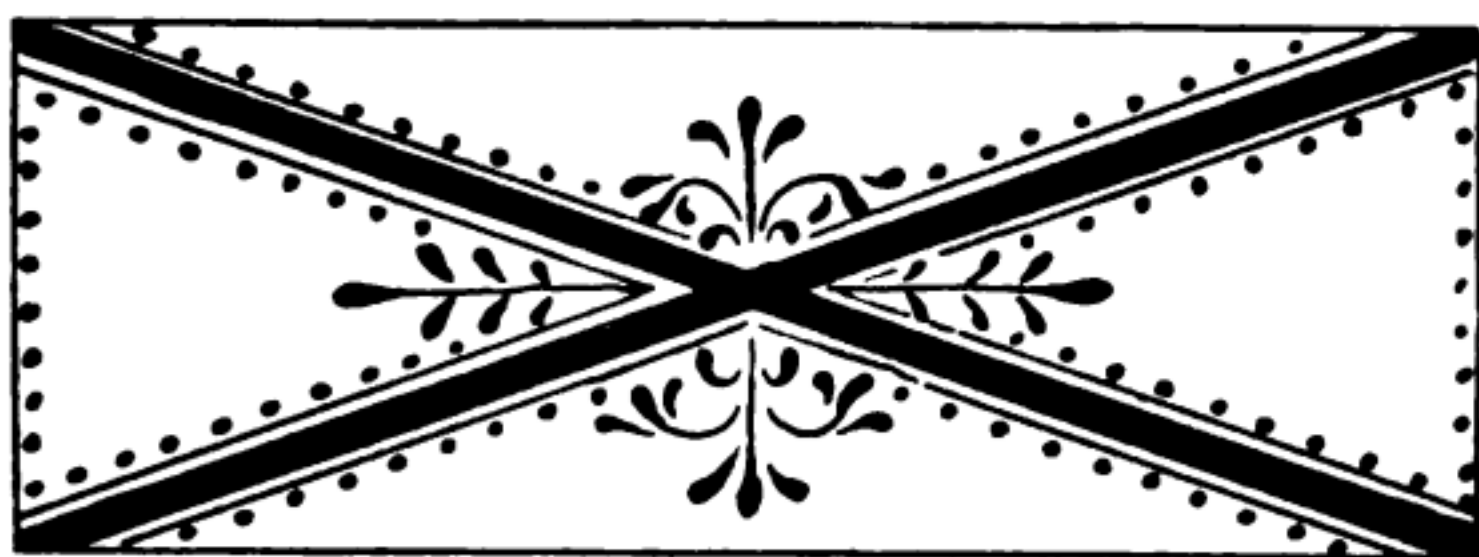

Fig. 13. Baldakintak i Lundaskåpet.

Emellan baldakinerna stå, öfver kolonnetterna, fialkrönte små sträfpelare. Det nedre taket i baldakinerna är hvitmåladt och dekoreradt som korshvalf i svart och rödt med ornament af stiliserade blad och punkter (fig. 13, till jämförelse meddelas här också takdekorationen i baldakinerna å det äldre Ystadskåpet, fig. 14).

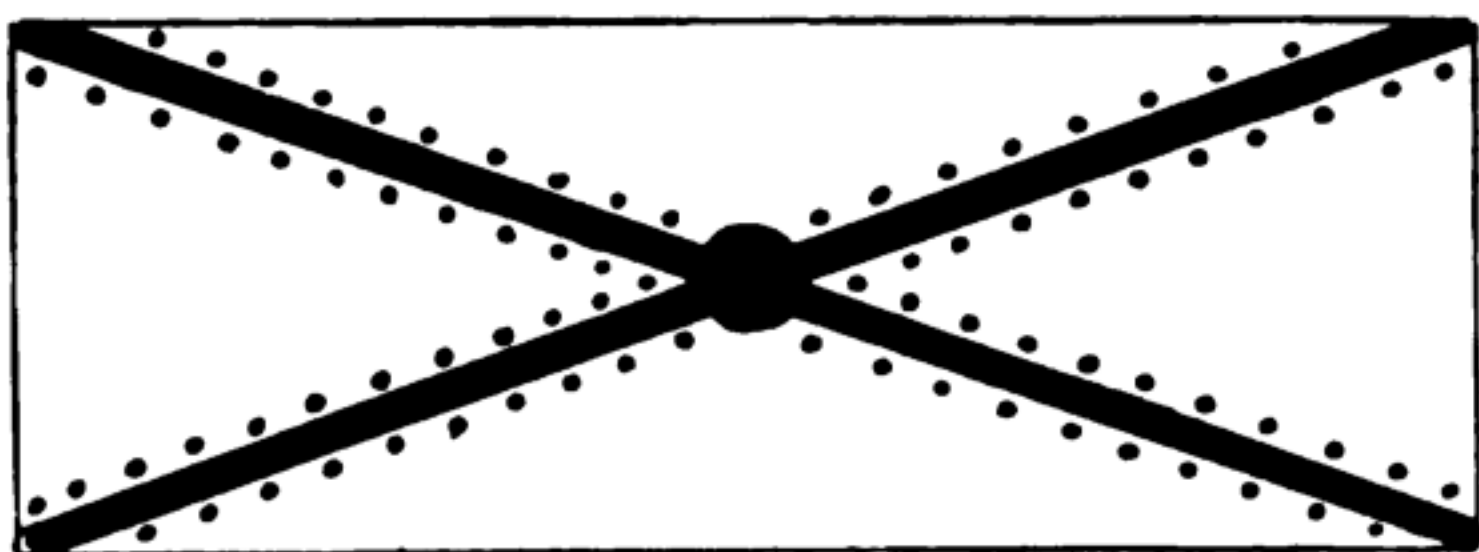

Fig. 14. Baldakintak i det äldre Ystadskåpet.

Å ramverkets inre sidor synes spår af röd färg. Listerna ha troligen varit förgyllda, med hålkälen blåmålade, liksom tvärslåarna. Så ock å flyglarnas yttersidor.

Öfver den nu synliga öfre afslutningslisten har skåpet med all sannolikhet dekorerats af ett krön med uppstående korsblommor; hål efter tappar synas å nämnda list i främre kanten på vissa afstånd. De å Ahlgrens bild af 1833 (fig. 4 ofvan) synliga spetsarna å öfre randen af corpus voro måhända rester af detta krön.

Spår af den förgyllning, som betäckt baldakinerna, finnes kvar; likaså af den röda färgen nedom fönsterverket där bågdekorationen gått upp. Hålkälen under korsblommorna är blå.

Tolf af baldakinerna äro nya, nämligen de två i öfre raden närmast på hvar sin sida om centralpartiet samt de fyra därin- under sittande på hvar sida (se fig. 12, där de aldrig förgyllda nya baldakinerna sticka dunklare af mot de gamla). Samman- ställandet af de gamla, liksom fabricerandet af de nya, har tyd- ligen åstadkommits genom Brunius.

n. 21 Hel. biskop. n. 22 Jakob d. äldre. n. 23 Hel. konung. n. 24 Filippus? n. 25 Johannes döparen. n. 26 (renässansbild).	n. 1 (senare figur). n. 2 Jakob d. yngre. n. 3 Margareta. n. 4 Laurentius. n. 5 Johannes evang. n. 6 Barbara?
n. 27 (senare figur). n. 28 (senare figur). n. 29 (senare figur). n. 30 (senare figur).	n. 7 Lucia? n. 8 Andreas? n. 9 Agnes. n. 10 Dorotea.
<p style="text-align: center;"><i>Centralpartiet:</i> Jungfru Maria hos Kristus i härlighet.</p>	
n. 31 (senare figur). n. 32 Stefanus. n. 33 Elisabet. n. 34 Georg.	n. 11 Hel. konung. n. 12 Judas Taddeus? n. 13 (senare figur). n. 14 Gertrud.
n. 35 (renässansbild). n. 36 (senare figur). n. 37 (senare figur). n. 38 (senare figur). n. 39 (senare figur). n. 40 (senare figur).	n. 15 Petrus. n. 16 Erasmus. n. 17 Bartolomeus? n. 18 Matteus? n. 19 Tomas? n. 20 Simon Zelotes?

Sidofigurerna (se schemat).

Sidofigurerna, alla stående, äro till antalet 40, fördelade på två rader, med 6 och 6 å hvar flygel och 4 och 4 i midtstycket på hvar sin sida om centralpartiet. De äro skulpterade nästan fullrunda; å baksidan är håret utfördt; men f. ö. är den innersta

sidan af ryggen slät (och utan förgyllning). Hål i hufvud och fotstycke visa, att de under snidningen varit fästa i tappar eller järntenar, så att de kunde bekvämt vändas (hålen i hufvudena ha sedan stoppats med träpluggar).

Jag benämner figurerna här med nummer, nämligen i öfre raden från vänster till höger på båda sidor om centralpartiet 1—20, i nedre raden 21—40. De som höra till det gamla skåpet äro n. 2—12, 14—20, 21—25 samt 32—34, summa 26.

Af de 14 öfriga, som Brunius ditsatt, härstamma n. 1 och 13, 27—29 samt 36—40 sannolikt från det ofvan omtalade, senare altarskåpet i Marias eller Georgs kapell. De äro 44—47 cm. höga eller något mindre än (de flesta af) de äldre, ursprungliga figurerna. Ekträet har finare ådror; hål i hufvud saknas. Skulpturstilen är en helt annan: hållningen är stelt framåtvänd, tafatt och enformig; hår och skägg ligga i regelbundna tjocka valkar och lockar; vecken äro kantigare, axlarna smalare, näsan klumpigare (»potatisnäsa»). Fötställningen är icke rundad utan afhuggen i hörnen. Målning och förgyllning äro å dessa figurer bättre bevarade. — Liknande i typen äro också n. 30 och 31, ehuru högre (51 cm.). De ha förgylldt hår och (n. 30, Johannes döparen) skägg. Dessa två bilder synas vara från något annat altarskåp och ännu något yngre (1400-talets slut). — Slutligen har Brunius fyllt de två sista luckorna (n. 26 och 35) med två renässansbilder, som bära resp. glob och bok; de ha aldrig varit målade och torde tagits ur något arbete från omkring 1600¹.

Figurernas nuvarande uppställning härstammar i de flesta fall från Brunius (mera härom i kap. III).

Hvad de 26 ursprungliga figurerna beträffar, så må det redan här anmärkas, att icke alla äro snidade af samma hand: somliga äro (t. ex. i fingrar och fötter) groft och schablonmässigt hållna, andra mera fint arbetade. Anletsdragens detaljmodellering är icke utförd i snideri utan i målning. Färg och förgyllning äro anbrakta å kritgrund direkt på träet, utan linneduk (jfr nedan, om det äldre Ystadskåpet, kap. V). De flesta dräkter och alla

¹ De föreställa troligen Kristus och Maria. GREGOR PAULSSON, *Skånes dekorativa konst etc.* (1915), upptar dem figg. 19 och 20 under dessa benämningar och tillskrifver dem Jakob Kremberg (i texten s. 176 och 195 kallas de Johannes och Maria).

bakgrunder ha haft enkel förgyllning. Fotstyckena ha troligen varit grönmålade.

N. 2. Manlig figur något vänd åt h.¹, h. benet är något framsträckt med foten åt sidan. Hufvudet obetäckt. Håret nedfaller vågigt öfver axlarna och döljer öronen. Midt öfver hjässan

Fig. 15. Vänstra flygeln (n. 1—6 och 21—26).

en hårtofs. Öfverläppens skägg yfvigt nedhängande. Kind- och hakskägg halflångt, krusigt, i midten deladt. Rak näsa, liten mun. H. handen, som varit framsträckt och burit något (en

¹ H. = höger, v. = vänster, räknas här, såsom vanligast i den konstvetenskapliga litteraturen, från åskådaren. Men »h. ben» etc. refererar sig naturligtvis till figuren själf.

klubba eller en staf, jfr nedan), är afslagen. V. armen mera rak, i den omvända handen hålles med långa fingrar en bok. Lång kåpa med vida ärmor, utan lifbälte, nedfaller i längdveck på marken. Ett par af vecken kraftigt profilerade och (på marken) afslutade i spetsar, särskildt ett, ungefär i midten, som faller ned i sned båge mot h. foten. Fötterna bara, platta och groft snidade. Fotskifvan afrundad. — Hår och skägg brunmålade. Ansiktsfärgen delvis bevarad. Likaså den röda färgen på boken. Fodret (i ärmarna) blått. Af kåpans förgyllning föga kvar. — Höjd 47 cm.

Anletsdrag och skägg ha någon likhet med Kristusfigurens. N. 2 är sannolikt *Jakob den yngre*, som kallades »Herrens broder» och som framställes i dragen lik Kristus. Han har vanligen i handen sitt martyrredskap, en staf eller lång klubba.

N. 3. Kvinnlig figur i halfprofil t. h. Under en liten krona faller håret lätt krusadt ned öfver axlarna; närmast ansiktet med hängande lockar. Ansiktet ovalt. Rak näsa, liten mun. V. underarmen borta (har möjligen hållit ett kors). I h. armen hålles en bevingad drake (hvars hufvud är afslaget); handen döljes af manteln. Denna är kastad öfver axlarna och nedfaller i rika veck öfver armarna, mest på den högra; dessa veck afslutas pipformigt. Klädningen går utan lifbälte i längdveck ned på marken; ett par af dessa veck gå ut i spetsar på marken, ett är kraftigare profileradt (jfr föreg.). Under klädningsveckens framsticka de spetsiga skorna. Fotskifvan afrundad. — Ringa spår af målningen och förgyllningen bevarade (likasom å de följande, där intet särskildt anmärkes); i mantelveckens pipor synes det blåa fodret. — Höjd 46 cm.

Den hel. *Margareta*, som plägar afbildas med drake och kors. Hon led ung martyrdöden, sedan hon i fängelset plågats af djäfvulen i form af en drake, som dock fick vika för korset. Jämte Katarina (af Alexandria), Barbara och Dorotea hörde hon till den katolska kyrkans fyra jungfruliga hufvudhelgon (*quattuor capitales virgines*).

N. 4. Manlig figur i half profil t. h. med h. benet ställdt snedt framåt. Det lockiga, korta håret ligger, kring en tonsur, yfvigt öfver öronen. Ansiktet skägglöst, bredt. Näsan rak. H.

underarmen borta (har sannolikt hållit ett halster). V. armen böjd, håller mot bröstet en öppen bok, handen uppåtvänd, fingrarna långa. Diakondräkt; öfverklädningen (dalmatikan) med krage och några starkt profilerade längdveck, likasom underklädningen, som nedfaller på marken. Dess mellersta veck som på föreg. Spetsiga skor. Fotstycket har varit rundadt. — Den hvita färgen å underklädningen delvis bibehållen; spår af en guldbård med röd rand å fördjupningen mellan två veck (jfr n. 21). — Höjd 46 cm.

S. Laurentius, kyrkans skyddspatron. (Jämför den något äldre metallstatyetten å den fristående pelaren i domkyrkans kor.) Laurentius var diakon i Rom och led martyrdöden bränd å ett halster (en framställning af denna scen å korstolarna).

N. 5. Manlig figur (med jungfrulig hållning) i halfprofil åt h. Det ungdomliga ansiktet omramas af yfviga lockar. Liten mun; näsan något skadad. Smala axlar. H. handen framsträckt med två fingrar (nu skadade) riktade uppåt till välsignelse. V. armen borta (har säkerligen burit en kalk). Manteln faller öfver axlarna ned i rika vertikala veck under armarna samt hålles öfver midjan, där vecken äro transversala, starkt profilerade, de öfre rundade, det nedersta tillspetsadt (jfr vecken å Kristusfiguren, se ofvan s. 14). Underklädningen nedfaller på marken i spetsiga flikar. Fötterna bara (h. stortån skadad). — Höjd 46 cm.

Evangelisten *Johannes* (jfr fig. 69 nedan från Ystadaltaret).

N. 6. Kvinnlig figur i half profil åt h. med v. höften något framskjuten. Under en liten krona nedfaller det krusiga håret öfver skuldrorna (liknande som å n. 3). Ansiktet ovalt. Näsan med vidgad spets (»knopp»). H. underarmen borta (handen har hållit ett torn eller en kalk eller en palmkvist). I v. handen, som är bred och klumpigt skuren, hålles en bok uppåt. Manteln går öfver axlar och armar samt tvärs öfver midjan, med starkt framskjutande veck, och uppfästes under v. armen. Klädningen har på bröstet fina transversala veck samt nedfaller under manteln med ett starkt veck i båge åt h. foten (liksom å de föreg.). V. foten med spetsig sko, h. foten afslagen. — Höjd 47 cm.

S. Barbara? Detta bergsmännens särskilda helgon var också hos oss mycket populärt. Hon satt länge iuspärrad i ett torn.

I sitt martyrium tröstades hon af Kristi uppenbarelse, däraf kalken; palmen är ståndaktighetens segersymbol. Man kunde också gissa på S. Katarina (se följ.) eller S. Cecilia. (Barbarafiguren förekommer, med torn, å det äldre Ystadskåpet, fig. 68.)

Fig. 16. Vänstra sidopartiet i corpus (n. 7—10 och 27—30).

N. 7. Kvinnlig figur i halfprofil åt v. För öfrigt liknande de föregående i drag och hållning. Det under kronan nedfallande håret går på ryggen in under mantelns nedvikta krage. H. handen håller ett svärdfäste riktadt uppåt (klingen borta). V. handen håller en bok uppåt. Manteln nedfaller öfver armarna i rika veck. Klädningen har öfver bröstet små transversala veck. Intet libbälte; men under midjan nedfaller kjorteln i vertikala veck; det mellersta vecket, starkt profileradt, löper ned i båge mot v.

foten. Denna fot något framsträckt. Skornas spetsar afslagna. — Höjd 45 cm.

S. Lucia? Detta också i Norden mycket populära jungfruhelgon blef afriktadt med svärd. S. Katarina af Alexandria afbildas också med svärd; hennes vanligaste attribut är dock hjulet.

N. 8. Manlig figur något åt h., hvilande på v. höften med h. foten framsträckt. Hufvudet obetäckt. Håret faller vågigt ned öfver skuldrorna. Midt på hjässan en hårtofs. Skägget går ned på bröstet tvådeladt. H. underarmen borta, har varit sträckt uppåt, och handen har omfattat en staf eller ett kors. V. handen håller en bok uppåt. Manteln, kastad öfver axlarna samt öfver midjan, hålles uppe under v. armen; därunder rika veck, slutande i pipformer. Öfver midjan gå vecken transversalt, ett af dem i starkt profilerad båge (liksom uppblåst, se ock n. 5 och 6). Under manteln framträda klädningens vertikala veck, det mellersta starkt profileradt. V. foten naken. Den h. foten, jämte delar af fotstycket, afslagen. — Höjd 46 cm.

S. Andreas? I detta fall har han stödt sig med h. handen mot det sneda korset, som efter honom fått namnet Andreaskors. Andreas framställes vanligen som en äldre man, liknande sin broder Petrus, med långt hår och långt, deladt skägg.

N. 9. Kvinnlig figur i face (något vänd åt h.), hvilande på h. höften; späd med smala axlar. Krons och hår som n. 3. H. underarmen borta. På den vänstra hvilar ett lamm. Manteln, kastad öfver v. axeln, går öfver midjan och hålles uppe under v. armen. Veckbehandlingen såsom i flere föreg. (t. ex. n. 6). Klädningen har transversala rynkor under bröstet. V. foten har spetsig sko. H. foten och delar af fotstycket borta. — Höjd 46 cm.

S. Agnes. Denna hel. jungfru led vid 13 års ålder martyrdöden och uppenbarade sig för sina föräldrar i en syn med ett snöhvitt lamm vid sidan. I andra handen brukar hon bära en palmkvist, martyriets segertecken.

N. 10 (se fig. 75 nedan). Kvinnlig figur, späd och fin i face (något åt v.), hvilande på v. höften. Under en krans af rosor nedfaller håret på de smala axlarna. Ansiktet litet, ovalt. H.

handen håller upp en rund skål, som har lock och grepe. V. handen håller fast manteln. Händerna groft skurna. Manteln går öfver axlar och armar samt, med bukiga veck (som flera föregående), öfver midjan. Klädningen liknar den å n. 9. Spetsiga skor. — Håret har här, liksom i allmänhet på de kvinnliga figurerna, varit förgylt. — Höjd 45 cm.

S. Dorotea. Denna hel. jungfru tillförde enligt löfte, efter sin martyrdöd, en hedning Teofilus rosor och frukter — skålen eller korgen tyder därpå — oaktadt det var sträng vinter med snö; och Teofilus blef omvänd till kristendomen.

N. 11. Manlig figur i gående ställning mot h., hufvudet nästan i face; h. foten framför den v. Under en låg krona lockigt hår. Mustascherna gå ned i kindskägget och ut i spetsar; hakskägget halflångt, tvådeladt (något skadadt). Rak näsa, liten mun. H. underarmen framsträckt, handen har troligen hållit en spira, och v. handen (nu skadad) ett kärl. Den fotsida manteln fasthålls å h. axeln. Lifrock med knappar. Bältet tjockt och veckadt. Rocken slutar något nedom knäna. Därefter vidtaga de spetsiga stöflarna. H. foten och fotställningen något skadade. — Af målningen några spår kvar särskildt i mantelns foder, som är dekoreradt som hermelin. Håret brunt. — Höjd 47 cm.

En *hel. konung*, troligen hörande till serien af de tre konungarna eller vise männen från Österlandet.

N. 12. Manlig figur i face, något vänd åt v. och böjd öfver v. höften. Hufvudet obetäckt. Håret lockigt i en yfvig krans kring ansiktet; öfre hjässan skallig (den öfversta delen afslagen). Öronen synliga nedom håret (hvilket annars å dessa bilder är mycket ovanligt). Skägget kort krusigt. Rak näsa, liten mun. H. armen borta. V. handen har omfattat ett spjut eller en staf. Manteln går öfver hela öfverkroppen och hålles uppdragen af armarna. Veckbehandlingen liknande som å n. 5; det bågiga vecket öfver midjan liksom uppblåst. Under manteln en öfverklädning och därinunder en skjorta, som faller ned vid fötterna; det vanliga starka vecket går mot v. foten. Båda fötterna (i spetsen afslagna) ha tydligen haft spetsiga skor. — Karnationen något bevarad, äfven ögonen. Å skjortan spår af hvitt och något rött. — Höjd 47 cm.

Aposteln *Judas Taddeus*? Denne ansågs, liksom Simon Zelotes, vara nära befryndad med Jesus och således äfven med Jakob d. yngre; dragen här äro också liknande n. 2. Taddeus brukar afbildas med en klubba eller en hillebard; denna figur har tydligen stödt sig på något dylikt redskap.

Fig. 17. Högra sidopartiet i corpus (n. 11—14 och 31—34).

N. 14 (fig. 76 nedan). Kvinnlig figur nästan i face med någon lutning öfver v. höften. Under en krona nedfaller håret som å n. 6. H. armen och handen uppbära en liten kyrka med spetsigt tak och fialkrönt tornspira. V. underarmen afslagen. Manteln är kastad öfver axlar och armar. Klädningen faller, utan lifbälte, i vertikala veck ned på marken. Spetsig sko å h. foten. V. foten och en bit af fotstycket afslagna. — Höjd 46 cm.

S. Gertrud. Åt denna abedissa och grundläggare af Nivelles (Brabant, hennes helgonskrin se fig. 37 nedan) invigdes en kyrka af en hennes efterträderska; såsom patronessa för jordens frukter afbildas hon ofta med en jordråtta (af henne fördrifven), annars också med en lilja; i Skandinavien synes kyrka (kyrkomodell) vara det vanliga attributet. Annars framställes vanligast S. Hedvig med denna symbol.

N. 15. Manlig figur i face (något t. v.), ena benet något framsträckt åt v. (af den nakna fotens tår att döma skulle det vara v. benet, hvilket emellertid gjorde ställningen mindre naturlig; jfr dock n. 11). Det vid tinningarna yfviga håret döljer öronen. Hårtofs öfver pannan; öfre hjässan skallig (jfr fig. 8). Skägget halflångt, tvådeladt med sidolockar. Rak, bred näsa. Båda händerna afslagna; den h. har troligen hållit en nyckel, den v. en bok. Manteln är kastad snedt öfver bröstet. Öfver midjan ett rundadt, liksom uppblåst veck. Under v. armen rika vertikala veck i pipformer. Klädningen nedfaller också här i svängda veck på marken, det mellersta med stark profil. En fot synlig, naken (se ofvan). — Några spår af förgyllning: fodret blått. — Höjd 47 cm.

Aposteln *Petrus*, att döma af både hållning och hår- samt skäggbehandling. Jfr ock fig. n. 8, som troligen är hans broder Andreas.

N. 16. Manlig figur i face (något t. h.), med tyngden öfver v. höften, stående i en gryta eller kittel. På hufvudet en biskopsmössa, hvars öfversta del är borta. Hår och skäggbehandling liknande som å n. 12, likaså hela hållningen med veckens anordning. Näsans spets afslagen. Händerna skadade. H. handen har möjligen hållit ett spjut. V. handen riktad uppåt. Mantelns krage urringad för halsen. Också här det tjocka vecket öfver midjan. Grytan rund med hålkälad kant. — Karnationen ställvis bibehållen; också ögonen. Nederst, å skjortan, hvit färg. Grytan eller kitteln har inuti varit rödmålad. — Höjd 48 cm.

S. Erasmus, biskop i Syrien. Detta i södra och mellersta Europa mycket ryktbara helgon, sjöfararnes patron (S. Elmo, jfr »elmseld»), blef också populärt särdeles i Sydsandinavien.

Utomlands och stundom i Norden afbildas han med ett vindspel (enligt en legend, ursprungligen tillhörande helgonet Ernestus, skulle han lidit martyrdöden därigenom, att tarmarna utvindades ur hans mage — däraf patron för maglidande). Enligt flere äldre legender har han bl. a. marterats genom att sättas i en

Fig. 18. Högra flygeln (n. 15—20 och 35—40).

kittel med sjudande bly, tjära m. m. Möjligen har denna figur också haft vindspelet i handen (jfr t. ex. en figur i predellan å altarskåpet i Bjerre Kirke, där Erasmus i kitteln och med vindspelet i v. handen står jämte andra hel. »nödhjälpare», se FR. BECKETT, *Altartavler i Danmark fra den senere Middelalder* pl. XXXI).

N. 17 (fig. 72). Manlig figur, något vänd t. v., hvilande på v. höften, med v. foten något framsträckt. Hår och skägg lockiga, det senare något längre än å n. 16. Hög panna, rak näsa. H. handen håller upp ett skaft, troligen till en knif. V. handen håller en bok uppåt. Manteln, nedviken öfver halsen, är kastad öfver axlar och armar. Tjocka veck öfver midjan; rika pipformiga veck under armarna. Klädningens mellersta veck, som går snedt mot v. foten, starkt profileradt. Spetsiga skor. V. foten något skadad. — Bland målningsrester märkes mantelns blå foder under armarna. — Höjd 47 cm.

Aposteln *Bartolomeus*? Denne skall hafva blifvit flädd, och knifven blef hans martyrattribut.

N. 18. Manlig figur nästan i face, med v. foten något framsträckt. Under mantelns dok sticker det lockiga håret fram. Skägget halflångt, mustascherna öfvergå i sidospetsar, hakskaägget tvådeladt (jfr fig. 15). H. handen borta (har möjligen hållit ett spjut). V. handen håller en bok uppåt. Manteln faller från hufvudet öfver axlarna och armarna; hålles uppe af v. armen, med rika veck inunder. Klädningen går, utan lifbälte, ned i raka vertikala veck. Fötterna nakna, den v. skadad. — Höjd 47 cm.

Evangelisten *Matteus*? Denne afbildas ofta med manteln som dok öfver hufvudet. Efter sitt martyrredskap brukar han bära spjut eller bila.

N. 19. Manlig figur nästan i face, med tyngden öfver v. höften. Hår och skägg lockiga, det senare liknar det å föreg. fig. H. underarmen saknas. I v. handen en bok, såsom n. 17. Manteln går snedt öfver bröstet och har öfver midjan ett starkt veck. Klädningen går jämnt ned till fötterna, som äro nakna. V. foten skadad. — Höjd 47 cm.

Aposteln *Tomas*? I h. handen brukar denne, såsom byggmästarnes skyddspatron, hålla ett vinkelmått. Emellertid framställes Tomas ofta såsom ung och skägglös. (Man kunde därför möjligen gissa på Filippus: denne håller i handen en korsstaf, hvarmed han besegrat afgudarna. Jfr n. 24.)

N. 20. Manlig figur nästan i face, något böjd öfver v. höften, med v. foten framsträckt. Hållning och utseende likna

n. 19. H. underarmen (nu borta) har varit böjd uppåt och hållit ett redskap. Skägget något längre, men ej så djupt klufvet som föreg. Manteln, med en flik öfver v. armen, går något längre ned på v. sida. Klädningsveckan, med det mellersta starkt profileradt, falla ned på marken. Fötterna bara. — Höjd 48 cm.

Aposteln *Simon Zelotes*? Denne brukar afbildas med långt skägg och med sitt martyrredskap, sågen, i handen.

N. 21 (se fig. 15). Manlig figur i face, med h. foten något framsträckt. På hufvudet biskopsmössa (dess öfre del är ett särskildt påsatt stycke, se fig. 66 nedan). Det lockiga håret faller yfvigt öfver öronen. Kort krusigt skägg. H. handen med två fingrar uppåtriktade i välsignande ställning. V. handen (delvis förstörd) har tydligen hållit en staf. Händerna groft och schablonmässigt skurna. Manteln, som intill halsen bildar en framtill urringad krage, nedfaller öfver bröst och midja i rundade, nedåt svagt tillspetsade veck, det mellersta tjockt och som uppblåst. Därunder en tunika med vertikala veck, likasom underklädningen. Spetsiga skor. Fotställningen något skadad. — Spår af karnationen med v. ögat kvar, likaså den svarta färgen å hår och skägg. Något hvitt kvar å mössans öfverdel. Något guld kvar å dräkten samt blått i mantelns foder (under armarna); å underdräkten hvitt samt i fördjupningen mellan två veck förgyllning med en röd bård öfver. (Jfr n. 4.) — Höjd 51 cm.

En hel. *biskop, S. Nicolaus*? Denne var, såsom sjöfararnes särskilde beskyddare, det mest populära biskopshelgonet i Norden.

N. 22. Manlig figur i halfprofil t. v. och gående ställning med v. foten framflyttad. Nedtryckt pilgrimshatt med uppviket brätte. Markerade ögonbryn. Näsan afslagen. Skägg i stora lockar nedfallande på bröstet. Mustascherna löpa ned i kindskägget. H. handen har tydligen hållit om en staf. V. handen håller uppåtriktad en bok; därunder framsticker en påse. Manteln faller ned öfver armarna i kraftiga, raka veck. Kort underdräkt (rock) med raka veck. Spetsiga stöflar. H. foten afslagen, liksom delvis fotställningen. — Jämte mantelfodrets blåa färg är något rödt å bokens sida bevaradt samt svart å påsen, guld å stöflarna och grönt å fotställningen (marken). — Höjd 46 cm.

Aposteln *Jacob d. ä.*, hvilken vanligen brukar afbildas som pilgrim (S. Jago di Compostella).

N. 23. Manlig figur i faceställning, med h. foten något framflyttad. Hög turbanlik hufvudbonad. Håret därunder i lockig krans. Näsa och skägg något skadade. Nedhängande mustascher. Hakskägget klufvet. H. handen uppåtsträckt, något skadad; v. handen borta (har tydligen varit framåtriktad som för att bära något). Öfver axlarna nedfaller en mantel. Fotsid, orientalisk lifrock, med en rad knappar, som slutar något öfver knäet. Nedom midjan ett bälte, prydt med nitformiga ornament. Därnedanför raka, vertikala veck, ett i midten med kraftigare profil. Spetsiga skor. H. foten något skadad. — Å mantelns foder spår af hermelinsornering, likasom af grått i ärmfodret. — Höjd 49 cm.

En *hel. konung*, troligen hörande till serien af de tre konungarna eller vise männen från Österlandet (jfr n. 11).

N. 24. Manlig figur i halfprofil åt b. Hufvudet obetäckt. Håret lockigt som i en krans kring ansiktet; d:o äfven i afseende på skägget. H. handen borta (har tydligen hållit en staf). V. handen med långa (mindre schablonmässigt skurna) fingrar, håller en bok uppåt. Manteln går från h. axeln snedt öfver bröstet under v. armen. Under armarna rika, pipformigt afslutade veck. Tvärveckan rundade, de nedre tillspetsade; det mellersta tjockt, liksom uppblåst. Underklädningen, med kraftigt midtveck, räcker ned till de nakna fötterna. — Den blå foderfärgen delvis bibehållen (under armarna). Å boken något rödt kvar. — Höjd 46 cm.

Aposteln *Filippus*? (Jfr n. 19.)

N. 25. Manlig figur i half profil åt v. med h. foten något framsträckt. Obetäckt hufvud. Det vågiga håret nedfaller öfver skuldrorna. Skägget öfver bröstet i två långa lockar. Hög panna. Långsträckt ansikte, prägladt af högtidligt allvar. H. handen framsträckt har hållit korsfanans stång, hvaraf finnes märke i fotställningen. Å v. armen hvilar ett lamm (schablonmässigt hållet i snittet). V. handen borta. Manteln faller från v. axeln snedt öfver bröstet. Under v. armen och öfver h. axeln rika nedfallande veck. Nedom midjan ett tjockt tvärveck. Fötterna bara (groft skurna). — Höjd 47 cm.

Johannes döparen.

N. 32 (se fig. 17). Manlig, ungdomlig figur, något åt v., med v. foten något framsträckt. Det lockiga håret faller yfvigt öfver öronen (jfr fig. 4). Hjässan rakad (tonsur). Ansiktet bredt. Näsan rak och bred, munnen liten. Händerna med långa fingrar (fint skurna); den h. håller tre runda stenar, den v. en bok. Öfverklädning (dalmatika) med halslinning urringad framtill. Underklädningen fotsid med kraftiga veck gående ned på marken i spetsiga flikar. Endast v. foten något synlig (afslagen). — Spår af guld å öfverklädningen och af hvitt å underklädningen. — Höjd 46 cm.

S. Stefanus, den förste kristne diakonen och det första blodsvittnet, hvars attribut äro stenarna, martyrredskapet. (Jfr Staffan stalldräng i ord och bild af E. WRANGEL, i Svenska studier tillägnade Gustaf Cederschiöld 1914).

N. 33. Kvinnlig figur nästan i face, med v. foten något framflyttad. Håret täckes af ett (något skadadt) dok, som faller ned öfver axlarna fram på bröstet. Ansiktet rundadt, med rak näsa och liten mun. Händerna fint skurna. H. handen håller ett fat; v. handen en påse eller stor brödbulle. Bindel om halsen. Manteln går öfver axlarna och armarna. Den fotsida klädningen, åtbunden vid midjan, har därnedanför kraftiga vertikala veck, som nedfalla på marken. Spetsiga skor. V. foten skadad. — Spår af hvit färg å dok och halsbindel, liksom af blå å mantelns foder. — Höjd 47 cm.

S. Elisabet af Tübingen. Hon var ett af de mest populära helgonen också hos oss. Fatet — hvarpå sannolikt legat fiskar (likasom å en Elisabetsbild i Ystadskåpet, den andra i öfre raden från h. fig. 68) — samt brödet (eller påsen) tyda på hennes stora välgörenhet; doket på hennes änkestånd.

N. 34 (fig. 71). Manlig, ungdomlig figur, vänd något åt v. Håret lockigt som en krans kring det bredt ovala ansiktet. Näsan rak och bred. Läpparna bestämdt hopknipna. Hufvudet något böjdt med blicken nedåt. I båda händerna ett spjut, som köres i en drakes gap. (Båda armarnas nedre partier äro nya, likasom spjutet, hvilket icke är korrekt återställt i riktningen.) Armarna och större delen af bröstet bara. Manteln går om lifvet och nedfaller öfver v. axeln och höften i bredt lagda veck. Ett veck

öfver midjan starkt rundadt. Rika veck öfver h. knäet, som är upplyftadt med foten trampande på drakens rygg. V. foten på hans stjärt. Spetsiga skor. Draken riktar hufvudet uppåt. (Dess h. öra nytt, likasom hela svanspartiet.) -- Spår af förgyllning, också å håret, samt af svartbrun färg å drakens baksida. — H. 45 cm.

S. Georg (jfr bilden från Ystadskåpet nedan fig. 70, efter hvilken Brunius troligen restaurerat denna figur).

Fig. 19. Vänstra flygelns ytersida.

Flyglarnas målningar.

De nu förlorade ytterflyglarna ha sannolikt haft i det yttre större målningar af kyrkans, kanske också donatricens skydds-

helgon, i det inre scener ur bibel och legend. Dessa senare ha troligen bildat fortsättning på de scener, som prydt innerflyglarnas yttersidor.

Dessa innerflyglar finnas ju kvar, men af målningarna å den södra (högra) nästan intet spår, å den norra (vänstra) helt ringa. Blott så mycket kan man äfven å h. flygeln se, att den varit indelad liksom den v., i sex fält fördelade tre och tre i två rader; öfver scenerna ha höjt sig gyllene rundbågar, och däröfvan ha fälten varit målade omväxlande i grönt och i rött. På v. flygeln (fig. 19) ser man i fältens öfre hörn fönsterliknande rundlar i svart med korsindelning. Alla scenerna synas ha haft blomsterprydd mark; särskildt kan man (å v. flygeln) urskilja maskrosliknande blommor (i gult), äfvensom liljor (hvitt) och tulpaner (rött).

Å v. flygeln äro fälten längst t. v. bäst bevarade. I det nedre af dessa (fig. 20) ser man till h. fragment af en naken figur, t. v. en något böjd gestalt med gloria, brunt hår och skägg, röd dräkt, i ena handen ett horn(?); vidare en naken fot och framför denna en brun ärm, hvarur framsticker en hand, som håller en klubba.

Det öfre fältet t. v. visar Kristus med krona(?) och enkel gloria (i punsning på guldgrund), kort lockigt hår, rikt dekorerad röd mantel och åtsittande gröna benkläder. H. handen upplyftad; i v. handen ett kärl med lock. T. h. om denna figur en kvinna med krona och gloria (af två punkterade cirklar); praktfull dräkt med i guld punsade ornament å omväxlande grön och röd botten. Möjligen var scenen här en *Maria-kröning*.

A öfre fältet t. h. ser man fragment af ett böjdt framben med knä af åsna eller häst.

Målningarna äro utförda på fin kritgrund (utan linneduk).

Se för öfrigt nedan om de analoga målningarna å det äldre Ystadskåpet i Lunds universitets Historiska museum!

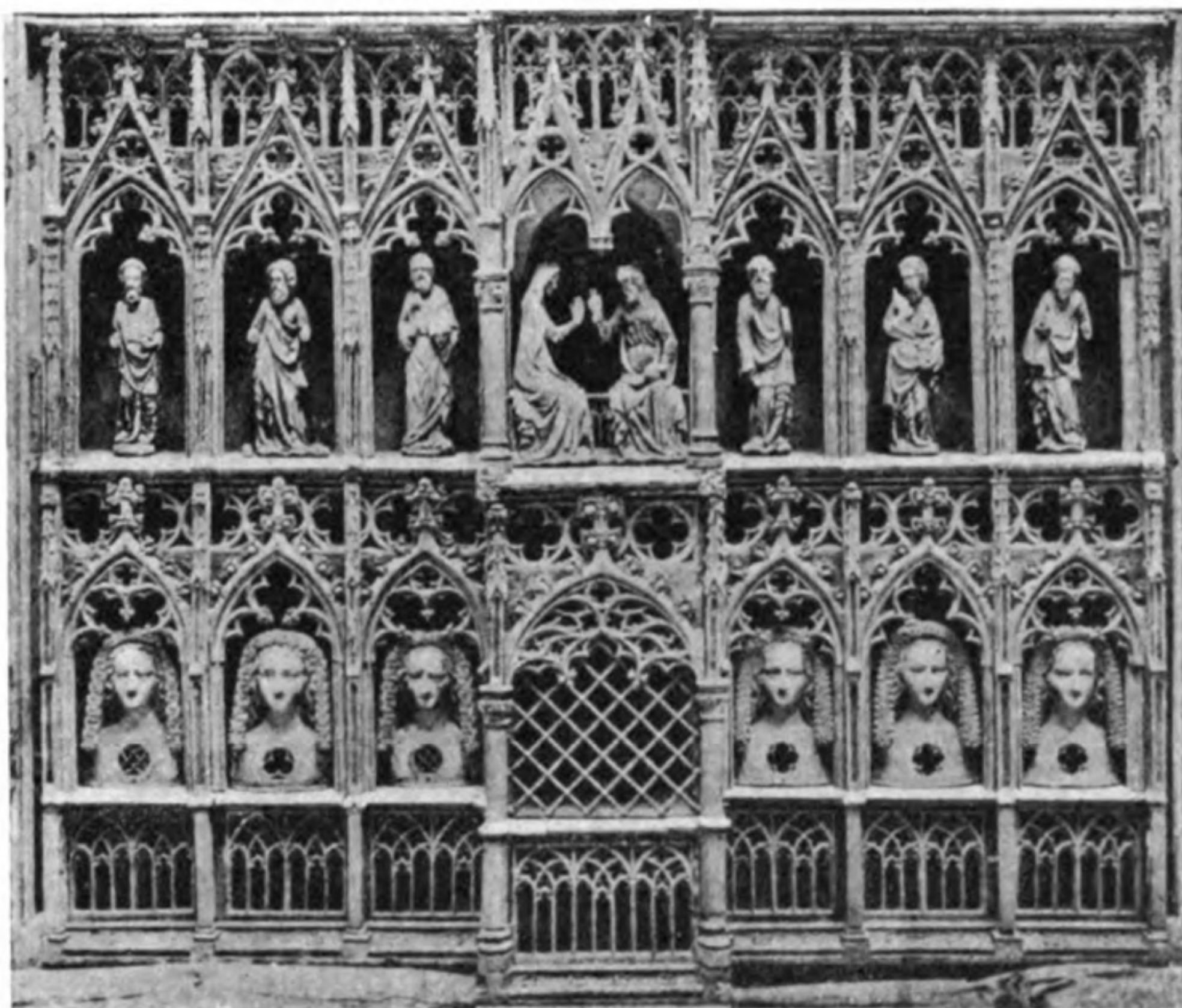
Predellan (fig. 12).

Hvad slutligen predellan angår, så är dess stomme eller det omgifvande och indelande träverket gammalt; »altarbladen» — för att tala med Brunius — eller de genombrutna dekorerade träskifvorna framtill i predellans två afdelningar äro på 1830-

talet nygjorda, tydligen så mycket som möjligt var efter de rester, som funnos kvar af de gamla »förmultnade» (jfr figg. 1—4). Dekorationen består af sex större rundlar med smärre fönsterliknande ornament emellan. Rundlarna ha alla olika mönster, där trepass och fyrpass samt stjärnor äro hufvudformerna. I tre af dem synas också fiskblås- eller flamliknande motiv; två af dessa, de yttersta t. h. och v., efterbilda den stora arkitekturens ros- eller hjulfönster, i den tredje (den andra från höger) äro flammorna snedt ställda, så att det hela liknar det s. k. flamhjulet.

Fig. 20. Nedre fältet längst t. v. å vänstra flygeln.

III. Altarverkets ikonografiska betydelse.

Gruppen i altarskåpets centralparti åskådliggör en scen, som ofvan kallats »Maria hos Sonen i härlighet», och som man för korthetens skull kan kalla »Marias förhäriligande» eller »härlighets-scenen». Denna framställning förekommer under hela medeltiden, åtminstone ända från 1100-talets förra del, och den visar sig allt oftare mot medeltidens slut. Man ser den vanligen rubriceras som »Marias kröning» och den kan uppfattas som en variation af denna; men den afviker dock från den egentliga kröningen och intager en själfständig och intressant ställning i den kristna bildkonstens galleri, en ställning som hittills varit tämligen förbisedd. Mariakröningen och Marias förhäriligande förtjäna tvifvelsutan en särskild monografi; då denna emellertid ännu icke är gjord, vill jag här, till belysning af Lunds dom-

Öfverstykke, fig. 21. Midtstycket i altarskåpet i Marienstatt, Rhen-provinsen.

kyrkas gamla altarverk, gifva några bidrag till gruppens utvecklingshistoria och kännedomen om dess betydelse.

Legenderna — de upptecknade nämligen — ha icke mycket att säga om Marias kröning. De äldsta legenderna upptaga följande moment¹: »Förd af S. Mikael uppnådde Maria himmelen. Af de nio änglakörer, öfver hvilka hon skall trona, mottogs hon med jubel, och de ledsagade henne, sedan hon hälsat sina föräldrar, Josef samt Johannes döparen, i triumf under sång och dans till Guds tron. Gud fader mottog henne kärleksfullt; Kristus anvisade henne en stol vid sin vänstra sida och krönte henne; den helige Ande lofvade att alltid lyssna till hennes förböner».

Det s. k. fornsvenska legendariet, hvars material är uppsamladt legendstoff från gammalkristen tid till in på 1200-talet, omtalar blott att, när vid Marias död Kristus frågade lärjungarna, hvilken ärebevisning de föreslogo för den hel. Jungfrun, de svarade, att hon borde sitta på Kristi högra sida i himmelen, och att denne beviljade detta, samt vidare att Johannes efter innerlig önskan fick en uppenbarelse af deras härlighet och hörde dem samtala »om den ångest och sorg, som vår Fru hade för honom här i jordrike».

Medeltidens mest spridda legendsamling den, s. k. *Legenda aurea* från 1200-talets slut (af Jacobus a Voragine) berättar utförligare, att Kristus i Marias dödsstund — då hon var omgifven af alla apostlarna — besteg sin tron omgifven af änglar, patriarker, bekännare och jungfrur, som uppstämde ljufliga sånger, och att han därpå sade till Maria: »Kom, min utvalda, att jag må sätta dig på min tron, ty jag hafver fattat behag till din fägring»². Hon svarade: »Mitt hjärta är beredt, Herre, mitt

¹ ALWIN SCHULTZ, *Die Legende vom Leben der Jungfrau Maria und ihre Darstellung in der bildenden Kunst des Mittelalters* (1878) s. 34. De nio änglakörerna kallas: änglar, arkänglar, dygder, väldigheter, furstar, härskare, troner, kerubim, serafim. — Jfr också STEPHAN BEISSEL, *Geschichte der Verehrung Marias in Deutschland während des Mittelalters* (1909) s. 452 ff. Beissels synpunkt är mera dogmhistorisk och liturgisk än konsthistorisk.

² »Veni, electa mea, et ponam te in tronum meum, quia concupivi speciem tuam». Dessa ord sattes stundom såsom underskrift på krönings- eller härlighetsscener; så t. ex. å ett altarskåp från Toresund, nu i Strängnäs kyrkomuseum (se katalogen 1911 af CARL R. AF UGGLAS s. 18 ff.). Än oftare

hjärta är beredt». Efter en englakörernas sång och Marias svar uppstämde försångaren orden [ur Höga Visan]: »Kom från Libanon du brud, kom från Libanon, du skall krönas», hvarpå Maria svarade: »Si jag kommer, ty det är skrifvet om mig, att jag skall göra din vilja». Därefter berättas hvad apostlarna företogo sig efter Marias död samt Jesu fråga till dem [se ofvan!] och huru hon uppsteg till himmelen (»integre in anima et corpore») och de under, som då och sedan skett genom henne.

Det är att observera, att Maria under medeltiden (från och med 1100-talet) betraktades allegoriskt som den himmelska bruden, »sponsa Dei», och då också blir en symbol af kyrkan. Såsom »Kristi brud» blir hon himmelrikets drottning eller till och med — som t. ex. Dante kallar henne — dess kejsarinna ¹.

Det är nu ett synnerligen intressant förhållande, att denna Marias kröning och himmelska härlighet, som i legenderna får en ganska ringa utstofferings, i den konstnärliga framställningen på ett synnerligen rikt och mångfaldigt sätt utbildas. Jag skall här blott meddela några prof härpå företrädesvis från vår svenska medeltidskonst, sedan jag först lämnat ordet åt ett par utländska auktoriteter rörande motivets variationer.

Alwin Schultz upptager i sin ikonografi ² följande olika framställningssätt af Marias kröning:

1. Kröningen förbunden med himmelsfärden.

(Ex. bilder af Rafael och Albr. Dürer.)

2. Kristus ensam kröner Maria.

(Ex. ur trecento's italienska måleri och skulptur, af hvilka somliga visa Kristus sättande kronan på Maria med högra handen, andra med vänstra, andra åter med båda händerna; hos somliga knäböjer Maria framför Frälsaren; ofta omgifves gruppen af änglar eller apostlar och helgon. Några få exempel från Tyskland anföras; i ett passionale från Prag omkr. 1300 sitter Maria bredvid Frälsaren, som håller spiran i högra handen och kröner henne med den vänstra.)

förekomma som inskrift de senare orden: »Veni de Libano, sponsa, veni de Libano, coronaberis».

¹ Jfr bl. a. JOSEPH SAUER, Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters (1902) s. 22 o. flerst.

² Anf. arb. (Die Legende vom Leben der Jungfrau Maria etc.) s. 76 ff.

3. Kristus sitter på tronen, på hans högra sida sitter Maria, som krönes af en ängel.
(Ex. en relikvietafla från 1200-talet.)
4. Maria krönes af Kristus och en ängel.
(Ex. en tympanonrelief i Liebfrauenkirche i Trier, 1200-talets förra del, där Maria sitter i midten, t. h. om henne Frälsaren, t. v. ängeln.)
5. Maria sitter bredvid Kristus på tronen; den h. Ande sväfvar ned i dufvogestalt och sätter kronan på henne.
(Ex. en emaljmalning från 1200-talet.)
6. Maria krönes af Kristus i närvaro af Fadren.
(Ex. ett flygelaltare från cistercienserklostret i Wiener Neustadt, 1400-talets slut, där Maria knäböjer framför den t. h. sittande Kristus, under det Gud Fader, sittande t. v., utsträcker h. handen välsignande¹. Å altarets v. flygel förekommer åter kröningsscenen, men utan Fadren.)
7. Maria krönes af Gud Fader och Kristus.
(Några ex. från Italien och Tyskland, 1400-talets slut och 1500-talet.)
8. Maria krönes af Treenigheten.
(Ex. från Frankrike och Tyskland, medeltidens slut.)
9. Maria knäböjande framför Kristus efter kröningen.
(Ex. Mikael Pachers snidade högaltare i S. Wolfgang.)

För Frankrikes medeltidskonst gör Emile Mâle² den iakttagelsen, att kröningsscenen, särskildt under 1200-talet, framträdde i tre olika faser:

1. Maria sitter till höger om Sonen med krona på hufvudet. Kristus lyfter handen till välsignelse. Änglar omgifva dem. I denna, »den äldsta formuleringen», har kröningen nyss försiggått.

¹ En liknande, utomordentligt vacker framställning från 1400-talets början, också sydtysk (från Tyrolen), förvaras nu i Germanisches Museum i Nürnberg (se W. JOSEPHIS katalog, Die Werke plastischer Kunst etc. 1910, n. 231, pl. XX). Gud fader sitter här välsignande öfver Maria och Kristus; den senares åtbörd, med kronan i båda händerna, illustrerar fullkomligt orden »Veni de Libano, sponsa, veni de Libano, coronaberis».

² L'Art religieux du XIII:e siècle en France (1909) s. 300 ff.

(Ex. tympanonskulpturer i Senlis och Laon samt Chartres, den senare från 1200-talets början.)

2. Kröningen sker genom en ängel, som »nedfarande från himlen» sätter kronan på Maria, under det att Kristus välsignar henne och räcker henne till tecken af himmelsk makt en liljespira. Maria vänder sig mot honom med hoplagda händer och uttryck af beundran, tacksamhet och blygsamhet.

(Det stora efterföljda exemplet är från den norra västfasadportalen i Notre Dame i Paris, där gruppen varit förgylld och psalmistens ord (44: 10) uppfylles: »Drottningen sitter på hans högra sida i gyllene klädnad», hvilka ord också ingå i officiet på Maria-himmelsfärdsdag. I och omkring detta tympanon synas änglar, konungar, profeter och helgon såsom bildande himladrottningens hof. Denna framställning, som tillkom omkring 1220, vann under det närmaste kvartseket efterföljd flerstädes i Frankrike och uppträder äfven i Spanien. Se ock n. 3 i Alwin Schultz' ikonografiska serie ofvan.)

3. Maria krönes af Kristus.

(Denna framställning, som enligt Måle först synes uppträda mot 1200-talets midt, finnes t. ex. i katedralerna i Sens och Auxerre samt i elfenbensskulpturer, som nu från 1200-talets midt spredos öfver allt äfven i utlandet och gjorde denna grupp populär, hvilket visar, huru vördnaden för den hel. Jungfrun växte.)

- (4.) Jämte dessa tre nyanser af Mariakröningen anför Måle, att man från 1300-talets slut kan märka ett fjärde framställningssätt, som blef det under medeltidens slut vedertagna: Maria knäböjer framför Kristus för att mottaga kronan. (Ett ex. från slottet La Ferté-Milon.¹) Nu är det ödmjukheten, som framhålles hos den hel. Jungfrun, icke längre majestätet.

Måle har riktigt betonat de tre stora grupperna af kröningen-triumfen, men hans utvecklings- och tidsframställning synes vara konstruerad. *Den egentliga Mariakröningen* började blifva

¹ Afbildad t. ex. af A. MICHEL i Histoire de l'art III: 1 (pl. vid s. 400) samt af E. MÂLE i L'Art religieux de la fin du moyen âge en France. — Ett annat ex. från ungefär samma tid (c. 1400) ger en målning af Soest-skolan (nu i Caldenhof vid Hamm).

vanlig eller åtminstone framträda långt tidigare än vid 1200-talets midt. Detta gäller både Frankrike och Tyskland, både Italien och Skandinavien. Det finnes exempel redan från 1100-talet. Ett sådant från Skåne kan anföras: å dopfunten i Lyngsjö, som sättes till 1100-talets slut (fig. 22). Bildserien å skålen visar, jämte Kristi

Fig. 22. Dopfunt i Lyngsjö, Skåne (sten).

dop, 'Tomas' af Canterbury martyrium och förhärlikande, vidare Kristus mellan Petrus och Paulus samt slutligen Kristus krönande Maria. Den förre har korsgloria, men bär icke krona ¹.

¹ Dopfunten är f. ö. beskrifven af LARS TYNELL i Skånes medeltida dopfuntar h. 1 s. 33 samt (delvis) afbildad ibid. pl. VII.

Den stora katedralskulpturen i Tyskland har redan under 1200-talets förra del flerstädes upptagit Mariakröningen. Jag kan erinra om ett bågfält i Strassburgmünsterns södra sidoportal, som för öfrigt visar den mera ovanliga anordningen, att Kristus sitter till höger om Maria (och således till vänster från åskådarens synpunkt). I Freibergdomens »gyllene port» ser man i den figursmyckade hålkälen midt öfver bågfältet Kristus och Maria (i relief-figurer, med blott öfverkroppen framträdande), den förre (helt i face i midten) hållande kronan i högra handen och med hjälp

Fig. 23. Centralpartiet af gamla altarverket i Mindens dom (trä).

af en ängel en uppslagen bok i den vänstra. I den skandinaviska portalskulpturen uppträder scenen vid denna tid: i Stånga kyrka, Gotland (långhusets södra portaltympanon). Här, liksom ofta i den franska skulpturen, synes Kristus blott vidröra (eller hålla i) den på Marias hufvud sittande kronan.

Tidigt öfverföres denna framställning till träskulpturen, såsom man finner i den särdeles märkliga, nedan vidare omtalade altaruppsatsen från Mindens dom, nu i Kaiser Friedrichmuseet, Berlin (centralpartiet fig. 23). Maria håller här ena handen på

bröstat, den andra uppsträckt såsom till lof och pris. Vid dylik framställning synes Jesaias 61: 10 ha föresväfvat konstnären (Gaudes et gaudebis etc.): »Jag fröjdar mig i Herranom och min själ är glad i minom Gud: ty han hafver liksom krönt mig som

Fig. 24. Elfenbensskulptur, Louvremuseet.

en prydd brud» etc. — Liknande är framställningen i absidhvalfvets målning i norra sidoskeppet i den s. k. Hohnekirche i Soest (1200-talets midt). Kristus har här i v. handen en liljespira; hans hufvud är obetäckt, såsom vanligt äfven i det senare westfaliska måleriet.

Oftast sitter Maria i kröningsscenen med båda händerna hoplagda såsom till bön i ödmjuk hyllning och blygsamt mottagande. Denna typ illustreras af en berömd fransk elfenbensskulptur från 1200-talets midt (fig. 24, i Louvren). Typen blef också i Tyskland vanlig och bibehöll sig under en stor del af 1300-talet. I nordtyskt måleri se vi den t. ex. i Teutenwinkels kyrka vid Rostock (hvalfmålning från 1300-talets förra del)¹ samt i Heiliggeisthospitalets kapell i Lübeck (södra bågältet under sångartribunen, östra väggen, 1300-talets slut); i den senare sträcker Kristus fram v. handen räckande Maria en liljespira (jfr ofvan s. 42)². Liljespiran påträffas flerstädes t. ex. i det berömda Imhofaltaret i Nürnberg (omkr. 1400)³, här är Marias ställning densamma som den i skulpturen vanliga: med till bön hoplagda händer. Annars och särskildt i det italienska måleriet håller Maria i denna scen sina händer i kors öfver bröstet — ödmjukhetens tecken.

I Sverige möter oss Mariakröningen i den gotiska uppfattningen t. ex. å en broderad duk i Strängnäs kyrkomuseum (från Eskilstuna stadskyrka)⁴ samt i emaljmålning å en patén i Statens histor. museum, Stockholm (från Västerås domkyrka)⁵; båda troligen utländska arbeten från 1200-talets slut eller 1300-talets förra del⁶. Här sitter Kristus med världsklotet i vänstra handen — detta blef också det vanliga attributet under medeltidens senare skede äfven i härlighetsscenen, såsom vi skola se.

Scenen bibehålles särdeles i måleriet äfven under 1400-talet och i liknande uppfattning som nu skildrats (Kristus med liljespira eller världsklot). Vi se den icke så sällan i altarverken,

¹ Se FR. SCHLIE, Die Kunst- und Geschichts-Denkmäler des Grossherzogthums Mecklenburg-Schwerin, 2 Aufl. (1898 ff.) I s. 340 ff.

² Die Bau- und Kunstdenkmäler der Freien und Hansestadt Lübeck II (1906) s. 470 ff.

³ Andra sydtyska och italienska framställningar i måleri af scenen i denna uppfattning se FRITZ BURGER, Deutsche Malerei (Handbuch der Kunstwissenschaft) s. 239 f.; Imhofaltaret ibid. s. 289.

⁴ Se CARL R. AF UGGLAS' Katalog s. 89 och pl. 10.

⁵ Se HANS HILDEBRAND, Sveriges medeltid s. 702, samt Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid, 2 uppl. (1907) s. 106 och 110.

⁶ Emaljen är sannolikt fransk; väfnaden anges också vara franskt arbete. I Soests s. k. Wiesenkirche finnes en stickad duk med härlighets-scenen från ungefär samma tid eller något äldre.

nämligen i flyglarnas målningar; och i vägg- och hvalfmålningar t. ex. i Uppland är Mariakröningen ganska vanlig, den förekommer också mot medeltidens slut i skånska kalkmålningar t. ex. i Brunnby.

Fig. 25. Altaruppsats från Träkumla, Gotland (trä).

I träskulpturen framträder samma kröningsscen hos oss i ett eller annat altarverk från 1300-talets senare del¹. De äldsta sådana finnas bevarade på Gotland; altaruppsatsen från Träkumla (nu i Gotlands fornsal, Visby) — af en intressant form, hvartill vi

¹ I Nykyrkoskåpet, från c. 1430, sitter Kristus t. v., se *Finlands kyrkor* I. utg. af MEINANDER och J. RINNE (1912) s. 48 samt A. GOLDSCHMIDT i *Zeitschr. f. bild. Kunst* 1914—1915 (Bd. XXVI N. F.) s. 23.

återkomma i nästa kapitel — har nämnda scen i midtstycket (fig. 25)¹. Senare synes den ge vika för andra former af kröningen eller för härlighetsscenen; men den bibehålles här och där och förekommer i den nu skildrade formen ännu vid början af 1500-talet t. ex. i öfverstycket till Berent Notkes altarskåp i Aarhus domkyrka, Danmark.

Emellertid framträder kröningsscenen i en annan uppfattning, som under medeltidens sista århundrade ofta uppträder jämte

Fig. 26. Grupp i träskulptur, Kalmar museum.

den förra: det är den, som hos Alwin Schultz betecknas som n. 7 (och 8), Maria krönes af Gud Fader och Sonen (eller af hela Treenigheten). Vanligen angifves denna anordning visa sig först efter 1400-talets midt; men den kan både i Frankrike, England och Tyskland påvisas redan vid 1400-talets början. Från Sverige kan jag anföra en grupp i Kalmar fornminnesmuseum (fig. 26), ett intressant prof på bondekonst från medeltidens slut; här sitter

¹ Jfr ock SUNE AMBROSIANI, *Gotländska kyrkoinventarier* (1912) s. 128 f.

Kristus till höger (från Åskådaren); i andra framställningar sitter han vanligen till vänster. Denna uppfattning blef snart oftare förekommande än den förra (med Kristus ensam); detta gäller särdeles skulpturen, i måleriet synes den andra alltjämt varit vanligare. Ett konstnärligt vackert exempel är en grupp i Lunds universitets Historiska museum. Ett annat finnes i öfverstycket till altarverket från Heiliggeistkirche i Reval, hvilket verk 1484 beställdes hos den berömde mästare Berent Notke i Lübeck, den samme på hvars nyss omtalade altarskåp i Aarhus man satt ett öfverstycke med den äldre kröningsscenen. Ett tredje exempel finnes i det stora (nederländska) altarskåpet från Lofta, nu i Statens Historiska museum i Stockholm (Hildebrand, Sveriges medeltid III s. 297 ff.), där i skåpets nedre del flera scener ur Marialegenden afbildas, i midten Marias död och himmelfärd, hvarpå i öfversatsen kröningen afslutar det hela.

Denna senare kröningsscen uppträder, liksom den förra, i en mängd variationer, bland hvilka endast några få här kunnat antydvas. Jag vill blott ett ögonblick ytterligare dröja vid ännu en, kröningen genom en eller två änglar (Alwin Schultz n. 3 och 4, Måle n. 2). I himmelfärdsscenen ser man ej sällan sväfvande änglar hållande en krona öfver Maria. När åter, såsom i den berömda portalen i Notre Dame i Paris (se ofvan s. 42), Maria tronar vid sidan om Kristus, kommer framställningen i hufvudfigurernas hållning ofta att mycket likna härlighetsscenen, och den bildar då typologiskt en öfvergångsform till denna. Som exempel kan jag meddela en liten vacker elfenbenstriptyk (fig. 27), franskt arbete från 1200-talets slut¹, som i midtstycket har Marias död, himmelfärd och kröning genom en ängel; man observere de båda hufvudpersonernas hållning och jämföre dem med motsvarande i Lunds domkyrkas altarverk. 1200-talets franska skulptur visar sig också här vara uppslagsgifvande.

En annan öfvergångsform är den variant af Mariakröningen, där Kristus blott synes beröra den å Marias hufvud redan sittande kronan eller, som det heter, »insätta den sista ädelstenen däri». På tal om portalskulpturen (Stånga) har jag ofvan berört denna typ. Den s. 45 (fig. 24) afbildade franska elfenbensgruppen illustrerar

¹ Afbildad bl. a. hos L. GONSE, *L'Art gothique* s. 445 (ur Collection Spitzer).

denna scen fullständigt. Här höjer Kristus handen för att fullborda den hel. handlingen. Annars håller han vanligen lätt i kronan, såsom å bilden från Träkumla (fig. 25).

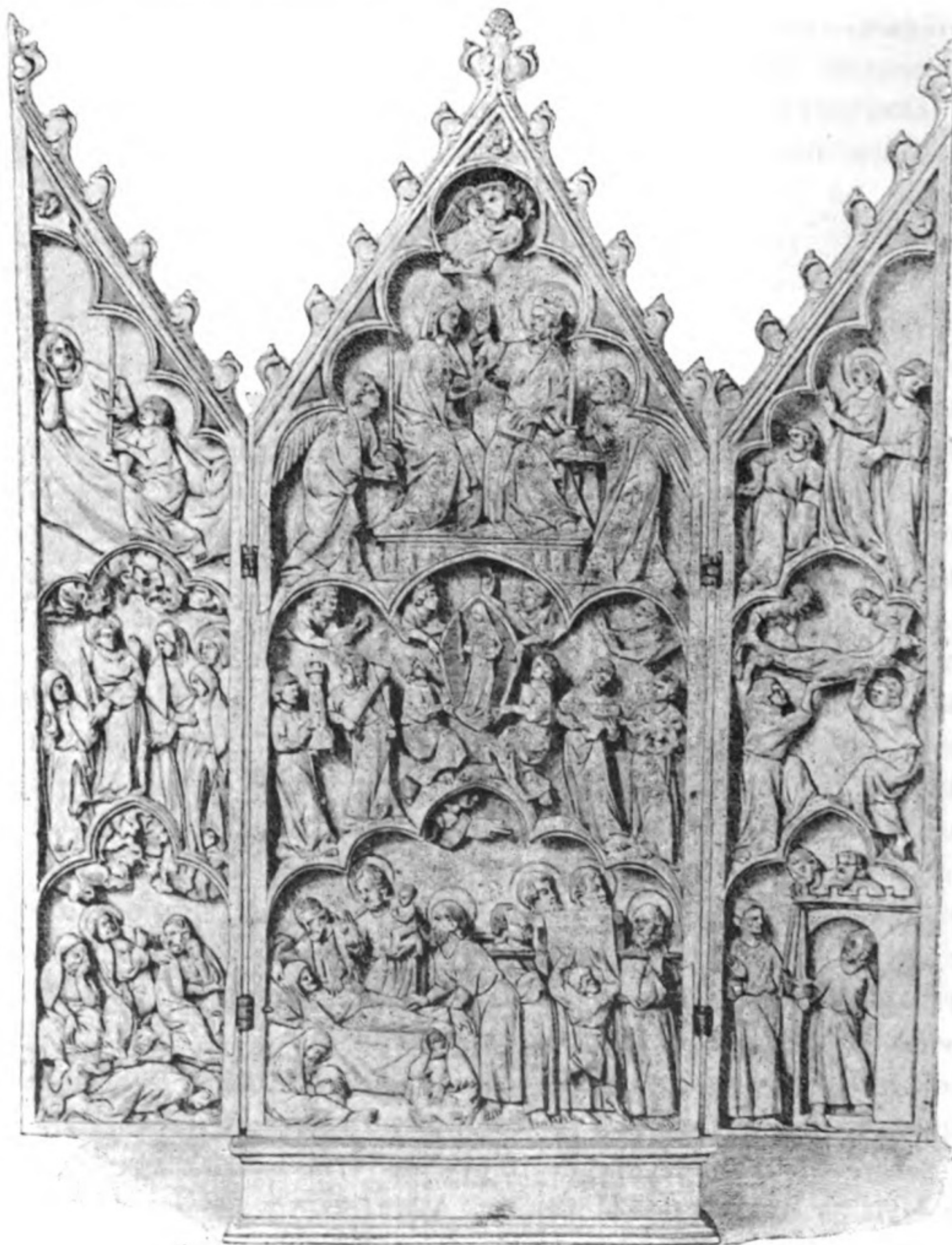

Fig. 27. Elfenbenstriptyk, Frankrike.

I den ideella tiden får efter denna scen tänkas följa den, som i anledning af Lunds domkyrkas gamla altarverk här intresserar oss mest: *Maria hos Sonen i härlighet*. Den

hel. Jungfrun är nu redan krönt och föreställes regera som himladrottning tillsammans med Kristus.

Denna scen möter oss tidigt i Italien, nämligen under 1100-talets förra del, t. ex. i en af de förnämsta åt den hel. Jungfrun helgade kyrkorna, S. Maria in Trastevere i Rom, i absidens mosaikmålning. Här är framställningen visserligen egenartad: Kristus håller sin h. hand på den tillsammans med honom tronande Marias axel i förtroligt erkännande af hennes upphöjelse; i andra handen håller han en inskriftstafla (bok), och Maria håller också en sådan. De omgifvas af representanter för den segerande kyrkan och ha under sig en rad lamm — församlingens symbol. Denna scen kan också, med hänsyn till de omgifvande skarorna, kallas en paradisscen; och äfven i de egentliga paradisscenerna är situationen ofta i stort sedt likartad som i härlighets-scenen. En sådan är t. ex. Orcagnas bekanta bild (från 1300-talets midt) i S. Maria Novella i Florens: Maria och Kristus sitta på samma tron, omgifna af de saligas skaror och musicerande änglar nedanför; Maria vänder sig i blygsamt tillbedjande hållning mot Kristus, som sitter i full faceställning, med högra handen lyft till välsignelse och med en liljespira i den vänstra — det är nästan alldeles samma uppfattning i denna grupp, som i en mängd nordeuropeiska bildverk; man kan äfven jämföra den med scenen i Lunds domkyrkas gamla altare; liljespiran, som här är utbytt mot (den än ålderdomligare) boken, återkommer på korstolarna i samma kyrka, såsom vi skola se.

För de nordiska framställningarna torde emellertid äfven här den franska monumentalskulpturen bilda utgångspunkten. Måle har nämnt tympanonframställningarna i katedralerna i Senlis, Laon och Chartres; den förstnämnda torde härstamma från omkring 1190, och den fick en mängd efterföljare ända in på 1300-talet (t. ex. i katedralen i Rouen). Omgifningen utgöres vanligen af änglar, helgon, profeter, patriarker och konungar¹. Härlighetsscenen kommer, liksom den egentliga kröningen, ofta i portal-skulpturen som afslutningen på en serie framställningar ur Marias

¹ Jfr en artikel af MARCEL AUBERT i *Revue de l'art chrétienne* 1910: Le portail occidental de la Cathédrale de Senlis. Den här meddelade förteckningen på tympanonframställningar med Mariakröningen eller »Mariatriumfen» kan ytterligare kompletteras genom t. ex. MICHEL, *Histoire de l'art m. fl. arbeten*.

lefnad; så i den ofvan omtalade berömda nordportalen i Chartreskatedralen (från början af 1200-talet).

Kristi hållning synes mig i dessa framställningar vara den samma, som brukar kallas »Majestas Domini» eller »Christ en majesté», och som återfinnes redan i de gammalkristna mosaikmålningarna, liksom i elfenbensskulpturen från det östkristna (bysantinska) området, vanlig åtminstone ända från 500-talet. Det är denne »salvator mundi», som går igen i härlighetsscenen: den h. handen är lyft till välsignelse, ofta med blott pekfinger och långfinger uppsträckta, och den v. handen håller en bok (ofta underifrån, så att boken hålles uppåt, liksom i Lundaskulpturen). En mängd sådana elfenbensbilder spredos i Europa. Från 1200-talet blef härlighetsscenen, liksom den egentliga kröningsscenen, allt mera vanlig; och Kristi majestas-hållning ser man bevarad också i dem, ehuru då och då varierad i ställning och attribut (Kristus får en liljespira eller en glob i st. för bok etc.). Nu är det också den hel. Jungfrun, som får del af det himmelska majestätet, och härlighetsscenen går ofta under namn af »Majestas beatæ Mariæ virginis».

Den eleganta franska 1200-talsframställningen med Kristus i manlig värdighet och Maria, fin och späd, böjande sig mot honom, uppträder snart i Tyskland, äfven i träskulpturen. Ett sakramentsskåp i Doberans cistercienserkyrka, Mecklenburg, ger ett intressant exempel¹. Å skåpets dörrar sitta enstaka figurer i små bildnischer i fyra rader med fyra figurer i hvar rad. I öfversta radens midt trona Kristus och Maria (fig. 28), den förre (utan krona) med en bok i v. handen, den h. handen har varit utsträckt välsignande; den senare (med krona) nästan i profil vänd mot Kristus med denna hållning af blygsamhet och tillbedjan, som synes ha utbildats i den franska tidiga gotiken; veckbehandlingen tyder också på denna gotik. De två bevarade sidofigurerna synas ha varit apostlar, de sitta i full face. Bågen visar treklöfverform, liksom Minden-altaret²; kolonnetterna, som

¹ Se FR. SCHLIE, Mecklenburgs Kunst- und Geschichts-Denkmäler III s. 612 ff., och HASAK, Geschichte der deutschen Bildhauerkunst im 13. Jahrhundert (1899) s. 102 f.

² Jfr också franska katedralskulpturer från 1200-talet, t. ex. i Amiens (å midtpelaren i den vackra Madonnaportalen stå, nedom Maria, två rader figurer under klöfverbladsbågar).

uppbära dem, ha enklare, men mera utprägladt gotiska former¹.

Det första snidade altarverk, i hvilket denna scen möter oss, är ett i Marienstatts cistercienserkyrka, Rhenprovinsen, hvilket anses vara Kölnerarbete (därom vittnar bl. a. den nedre baldakinradens byster, som tjänstgjort som relikgömmor); midtpartiet fig. 21 ofvan s. 38. Här sitta de två hufvudpersonerna tillsammans på en tron liksom i liflig konversation — en »santa conversazione» af högsta art². Hållningen synes mig äfven här öfverensstämma med den franska gotikens bildverk, också de små elfenbenstriptykernas. Omkring midtscenen stå i öfre raden

Fig. 28. Ur ett sakramentsskåp i Doberan, Mecklenburg.

de tolf apostlarna. Baldakinverket är rikt och utveckladt högotiskt, med bågarna indelade af spetsverk och i öfre raden med genombrutna spetsgaflar öfver bågarna. Korsblomman, som i nedre raden kröner spetsbågen, synes draga upp den i en »köl». Nedre delen af skåpet är dekoreradt med fönsterarkatur. Det sättes af Fried. Lübbecke³ till omkr. 1325 (väl något för tidigt).

¹ Något yngre än Doberanskåpet är en målning i kapellet i Heilighospital i Lübeck, som sättes till 1200-talets slut (Lübecks Bau- und Kunstdenkmäler II s. 474 ff.); här räcker Kristus en liljespira åt Maria — en liknande framställning som i den ofvan omtalade norra fasadportalen i Notre Dame i Paris. Det är i samma kapell man — såsom ofvan s. 46 berättats — omkr. hundra år senare å en annan vägg målat den egentliga kröningsscenen: de båda framställningarna betraktades tydligen såsom åtskilda.

² Jfr det ofvan s. 39 ur Fornsvenska legendariet anförda samtalet.

³ Die gotische Kölner Plastik (1910) s. 36 ff. samt pl. IV och V.

I själfva Kölnerdomen förekomma ett par grupper Maria och Kristus från 1300-talet, hvarom vi också här kunna erinra. Den ena gruppen, den äldre af dessa (fig. 29), hör till de fjorton figurer — jämte Kristus och Maria de 12 apostlarna — hvilka, skulpterade i tuffsten (omkr. 2 m. höga), stå på kragstenar och under rika baldakiner å korpelarne¹. De sättas till omkr. 1330

Fig. 29. Kristus och Maria, pelarfigurer i Kölnerdomen.

och äro utförda af en framstående mästare. De sammanhånga stilistiskt med den äldre gotiska skulpturen, sådan den framträder t. ex. i Strassburgkatedralens sydportal: därpå hänvisar särskildt figurernas slanka, »aristokratiskt-sentimentala» hållning samt anletsdragen, t. ex. Marias leende. De båda figurerna här, Maria och Kristus, höra ju strängt taget icke till ifrågavarande härlig-

¹ LÜBBEKE anf. a. s. 45 ff. samt pl. IX—XV.

hetsscen i den vanliga uppfattningen; men tankegången, som ledt till deras uppsättande tillsammans med de 12 apostlarna, i ställning mot hvarandra med Kristus välsignande, har varit ungefär den samma, som inspirerat härlighetsscenen. Och i afseende på stilen äro de af yttersta intresse — hvilket jag redan här vill påpeka — såsom bildande öfvergång till den senare gotikens formvärld: jag afser nu särskildt draperibehandlingen,

Fig. 30. Från Kölnerdomens forna altarbeklädnad.

där denne »mästare af pelarfigurerna i Kölnerdomens kor» redan anger de linjer, som sedan skulle följas af »mästaren af Lunda-
domens altarverk»: man observere både de kraftiga transversala vecken öfver bröst och midja och de vertikala mellan fötterna, i svag båge nedfallande, äfvensom pipformerna i Marias hufvud-
dok; den raka näsan samt det krusiga håret skulle också kunna påpekas — i dessa afseenden, äfvensom i afseende på skägg-

behandlingen, stå de något yngre figurerna vid Petersportalen i Kölnerdomen oss ännu närmare.

Den andra åsyftade gruppen Maria och Kristus utgöres af smärre (42 cm. höga) reliefffigurer i marmor, hvilka en gång prydt högaltarets framsida, omgifna af enstaka helgon, apostlar och profeter under bågar och spetsgaflar¹; på altarbordets öfriga tre sidor voro såsom centralgrupper bebådelsen, konungarnes tillbedjan och tempelbesöket anbragta (figurerna nu i Wallraf-Richartz-museet). Centralgruppen å framsidan (fig. 30) visar oss den variant af Mariakröningen, att Kristus »sätter den sista ädelstenen» i den på Marias hufvud sittande kronan. Figurerna anses vara

Fig. 31. Från en portal i Marienkirche, Osnabrück.

tillkomna omkr. 1350. I draperibehandlingen fortsättes den äldre mästarens stil om än icke med samma känslighet och elegans, men gestalterna äro mer korthugget och kraftigt modellerade med bredt ansikte, rak näsa etc. och trots det i jämförelse med pelarfigurerna mindre konstnärliga utförandet, äga de en upphöjd, lugn värdighet, som förebådar den följande tidens bästa alster.

Denna breda, lugna, trohjärtade värdighet har också en annan grupp i sten af Maria och Kristus, hvilken vi äfvenledes här måste dröja vid (fig. 31). Den finnes i bågältet öfver den sydvästra portalen (»Brauttür») i Marienkirche i Osnabrück. Nedanför å portalkolonnernas kapitäl stå på ena sidan Ecclesia med fem visa och på andra sidan Synagoga med fem fåvitska jungfrur. I bågen öfver Maria och Kristus ser man Gud Fader välsignande och däröfver Dufvan. Dessa skulpturer (af sandsten) anses ha varit färdiga, då långhuset invigdes år 1324². I både ansiktsdrag och draperibehandling äro de också mera ålderdom-

¹ Se LÜBBEKE anf. arb. s. 67 ff. samt pl. XX—XXI.

² Se Die Kunstdenkmäler der Provinz Hannover IV. Reg.-Bezirk Osnabrück 1—2. Stadt Osnabrück (1907) s. 131 ff. Portalens figurer äro nu förnyade, de gamla förvaras i Osnabrücks museum.

liga än nyss analyserade figurer från högaltaret i Kölnerdomen; de nedre vecken äro dock äfven här kraftigt profilerade och flyta ned på marken vid fötterna¹. I gruppen i bågfältet, med Kristus och Maria i härlighet, sitter den förre, halft vänd åt den senare, med v. handen på en bok och den h. upplyft mot Maria till välsignelse. Marias ställning är ungefär den samma som på de ofvan omtalade westfaliska målningarna. Båda figurerna sakna kronor.

Fig. 32. Stuckfigurer i Lübecks museum.

Från ett bågfält i en portal voro sannolikt också de stuckfigurer, hvaraf resterna nu från Marienkirche kommit i Lübecks museum (fig. 32). De ha bildat samma grupp, som den nyss beskrifna i Osnabrück. Hufvudena ha haft glrior bakom, men inga kronor. Maria har dok, liksom den stående figuren å korpelaren i Kölnerdomen (fig. 29). I den eleganta, slanka hållningen närmar hon sig denna samt gestalten i Marienstatt-altaret (fig. 21), äfvensom den i Doberanskåpet (fig. 28). Hon synes dock vara något yngre än dessa och äfven yngre än Osnabrück-

¹ Jfr också liknande figurer, fåvitska och visa jungfrur, från katedralerna i Strassburg etc. (om dessa mera i V kapitlet, s. 92).

gruppen och sättes af Goldschmidt¹ till 1300-talets senare del. Veckbehandlingen i Marias långa mantel äfvensom å den bibehållna resten af Kristusfiguren skulle möjligen tyda därpå; men den afviker dock icke mycket från draperierna å Osnabrück-figurerna; och de små raka (vertikala) vecken å Marias under-

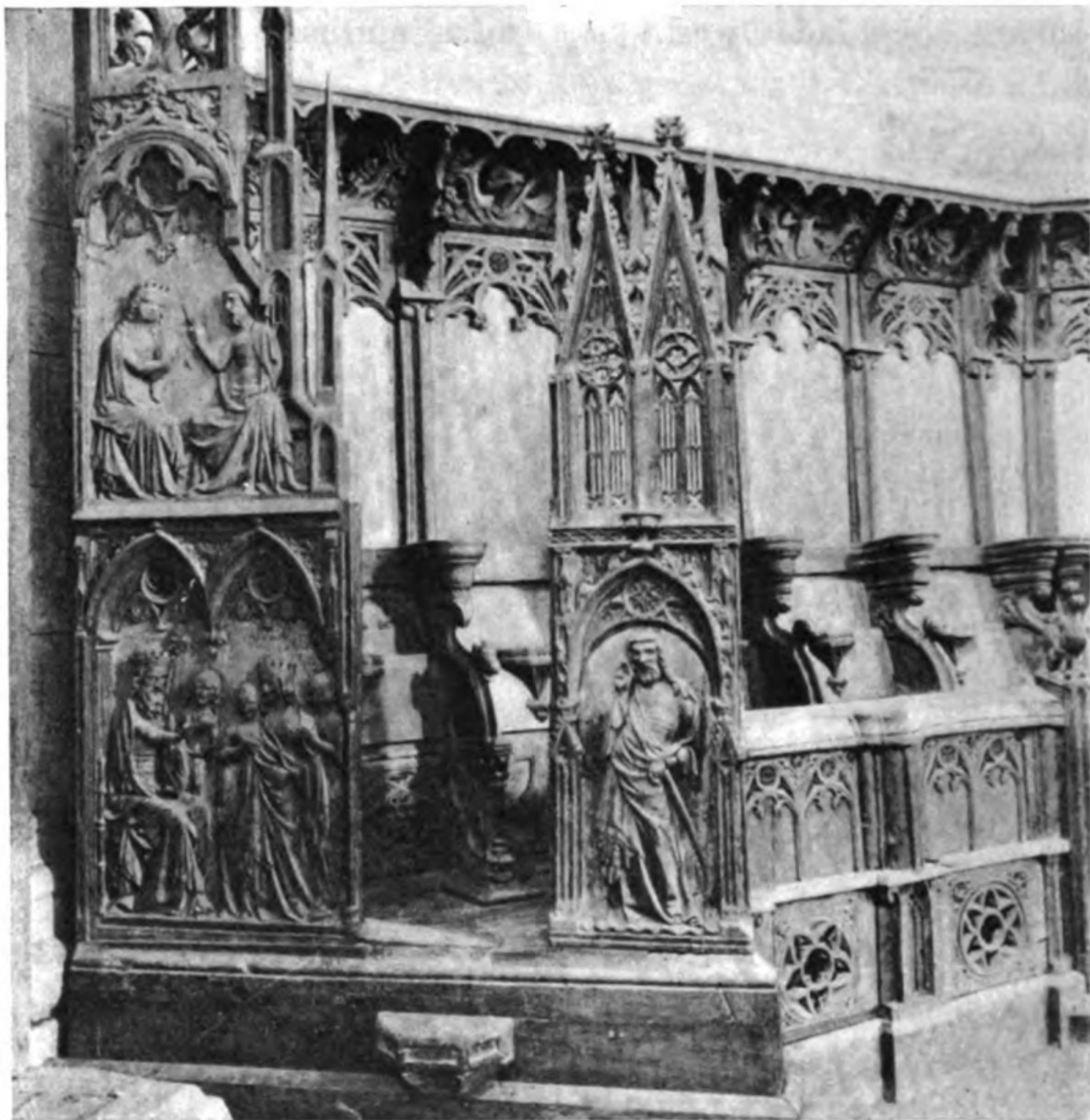

Fig. 33. Från korstolarna i Lunds domkyrka.

klädning äro mycket liknande i båda. Lübeckergruppen får man kanske därför rättast sätta till 1300-talets midt.

Andra framställningar af Marias förhärligande i utlandets skulptur, såsom en i Rossow, Mecklenburg, och en i Hildesheim, skola i följande kapitel behandlas.

¹ Lübecker Malerei und Plastik bis zum Jahre 1530 (1890) s. 8. Bilden ofvan, fig. 32, efter fotografi (af n. v. uppställningen i museet), välvilligt öfversänd af dr K. Schäfer.

Vi ha nu kommit allt närmare Skandinavien; och här har härlighetsscenen framträdt både i måleri och skulptur redan före 1300-talets slut, åtminstone på Gotland och i Skåne. Till altarskåpsbilderna återkomma vi nedan. Här må några andra framställningar anföras. Från Gotland kan erinras om Lojsta kyrkas målade altarverk, som i centralpartiet troligen haft denna scen (1300-talets midt). Från Skåne hänvisar jag till fig. 33 från Lunds domkyrkas korstolar, hvilka härstamma från 1300-talets senare del och äro ett eller ett par årtionden äldre än högaltarskåpet. Å en af de rikt skulpterade avslutande sidostyckena

Fig. 34. Dopfunt i Linköpings domkyrka.

(nu på södra sidan längst i öster) trona Maria och Kristus i en ställning, som öfverensstämmer med den i Osnabrücksgruppen; Maria håller händerna som i Marienstattaltaret, Kristus har i v. handen en liljespira; han bär icke krona, som däremot Maria har — en anordning som vi sett förekomma i westfaliska arbeten. Mariagestalten är ej så slank och elegant som i Marienstattverket eller i Lübeckergruppen; båda figurerna ha en viss trygghet och bredd, men äro lifligare hållna och bättre modellerade än gestalterna å Kölneraltaret¹. Till ornamentiken, som har vissa likheter med den å Marienstattaltaret, återkomma vi i sista kapitlet.

¹ En målad tafla från Soest, nu i Landesmuseum i Münster, från så sen tid som 1400-talets midt visar Kristus och Maria i samma uppfattning.

Slutligen kan anföras ännu en framställning af härlighets-scenen, nämligen den å Linköpingsdomens bronsdopfunt förekommande (fig. 34); den är något yngre än de senast anförda bilderna och sammanhänger stilistiskt med utvecklingen efter Lundaaltaret (jfr nedan i kap. V).

Mot 1300-talets slut började framställningen af »Maria hos Sonen i härlighet» förekomma allt oftare, och den blef under 1400-talet den snart sagdt vanligaste midtbilden i altarverken, näst efter krucifixgruppen. Den egentliga Mariakröningen undanträngdes icke alldeles, den lefver kvar, som vi ha sett, både i sin äldre form, Maria krönes af Kristus, och i sin senare, Maria krö-

Fig. 35. De båda medeltida altarverken från Mindens dom.

nes af Fadren och Sonen, samt i åtskilliga varianter. Men allt-mera ersättes den af härlighetsscenen. Betecknande i detta afseende är det nya altarverk i domen i Minden, som mot 1400-talets midt ersatte det gamla (båda tillsammans afbildade fig. 35; det äldres midtgrupp fig. 23). Det nya altarskåpet visade i en med de 9 änglakörerna rikt dekorerad rund ramnisch (medaljong) Kristus och Maria krönta, omkring stå till h. och v. de 12 apostlarna under rika baldakiner och öfver ett genombrutet listverk med små profetfigurer i medaljonger — ett bland de finaste profven på tysk träskärarkonst. Det gamla altaret, med den traditionella Mariakröningen, undanflyttades emellertid icke, utan fick — med aftagande af spetsgaflarna ytterst på sidorna, sannolikt också af en dekoration öfver centralpartiet — tjänstgöra som predella. Tillsammans bildade dessa båda länge ett altarverk,

där både krönings- och härlighetsscenen förekommo, en sammanställning, som troligen också en gång funnits bl. a. i Lunds domkyrkas gamla altarverk ¹.

Under medeltidens senare skede, ungefär från 1200-talets midt, växer sig Mariakulten alltmera stark och tar en mångfald olika former. Efter den hel. Bernhard hade Frans af Assisi följt, och i deras spår gingo mystikerna, som med svärmisk glöd dyrkade den hel. Jungfruns himmelska skönhet. Och denna Mariamystik fortvarade trots den realistiska strömning, som från 1300-talets slut började göra sig gällande och som starkt var påverkad af de religiösa skådespelen. Också dessa voro ju »mysterier», ehuru ursprungligen i en annan mening än mystikernas. I Mariaframställningarna ser man väl den stigande realistiska uppfattningen, med ett starkt patos och en mänsklig ömhetskänsla; men i krönings- och härlighetsscenerna bibehöll sig till stor del — på grund af motivets natur — den upphöjda idealiteten.

Hvad nu härlighetsscenen beträffar, så synes den alldeles särskildt blifvit älskad i länderna kring Östersjön. Är det männe för djärft att våga den förmodan, att detta står i samband med den andliga rörelse, som utgick från den hel. Birgitta? I sina uppenbarelser såg hon ju ständigt Maria och Kristus i härlighet, en härlighet, som hon också i glödande färger beskriver. Ett praktstycke utgör den 31 revelationen i I boken, hvori den krona skildras, som Maria får af Sonen — det är en fullkomlig motsvarighet till de i förgyllning, ofta äfven i verkliga ädelstenar, glänsande altarbilderna. Birgitta har väl varit af dessa inspirerad, men hennes uppenbarelser ha också återverkat inspirerande på konsten. Vid själfva kröningen uppehåller sig Birgitta annars icke ofta, men väl vid samtalen mellan Kristus och Maria, samt dröjer vid visioner af bådas härlighet: i den första upplagan af hennes skrifter (Lübeck 1492) är det också denna scen, som oftast återkommer i illustrationerna, både i de större rubrikvignetterna och i initialerna. Till Sonen vänder sig sierskan väl stundom direkt, men oftare till Maria; när hon ber till den förre, anför hon också som bevekelse för att bli bönhörd: »för din moders böner». Och Birgitta har också visioner af den hel. Jungfrun i bön till sin Son.

¹ Se ofvan s. 36. Jfr också ett exempel från Lübeck ofvan s. 53 not 1.

Vi komma här till ett nytt moment, som ingår i härlighets-scenen och som säkerligen i hög grad bidrog till dess popularitet: Maria blir icke blott »Regina cælorum», himladrottningen, utan också »Advocata miserorum» — så nämnes hon redan i de Bernhard af Clairvaux tillskrifna bönerna. Den hel. Ande skulle ju, såsom de gamla legenderna berätta, alltid lyssna till hennes förböner. Scenen ifråga har också blifvit kallad — i motsats till Mariakröningen — »Mariaförbönen» (Goldschmidt a. st.: »Fürbitte der Maria»). Vissa framställningar af härlighetsscenen synas särskildt vilja illustrera denna tanke; och Kristus sitter ofta i strängt majestät såsom världsdomaren, hvilken den hel. Jungfrun skall beveka. Dessa varianter bilda öfvergångar till framställ-

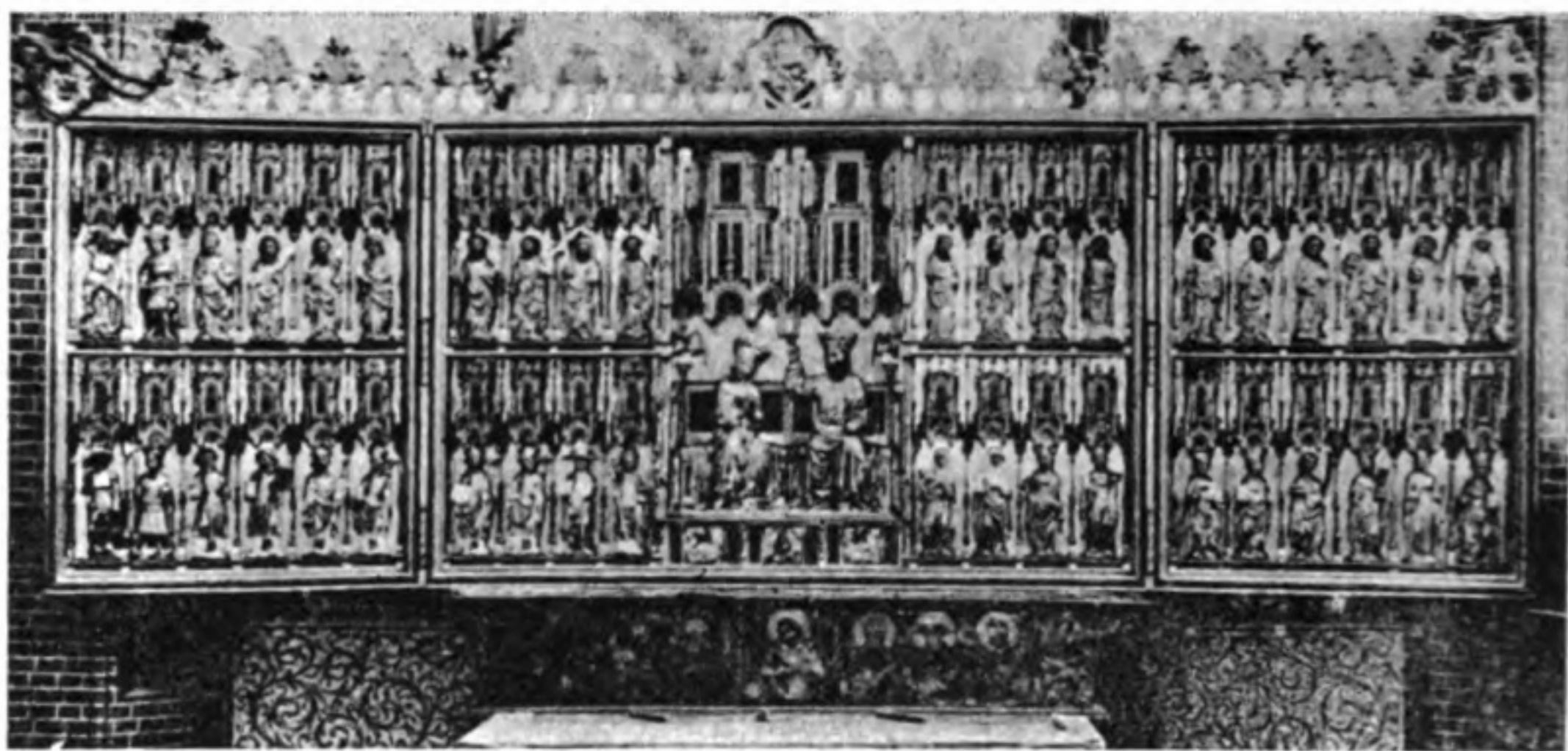

Fig. 36. Altarskåp i S. Georgskirche, Wismar.

ningarna af den yttersta domen, där Maria vänder sig bedjande till Sonen-domaren.

I andra varianter af härlighetsscenen åter synes Kristus välsignande direkt vända sig till Maria; så i Osnabrücksgruppen, så ock i mångt altarverk från 1400-talet, t. ex. det stora i Wismars S. Georgskirche (fig. 36). Lunds domkyrkas altarverk åter närmar sig mera den förra arten, med Kristus vänd utåt mot menigheten. Någon bestämd åtskillnad har dock troligen icke varit afsedd; och Maria blef för församlingen både himladrottningen och förebedjerskan. Variationer förekomma i mångfald och torde ofta nog bero på mästare och skola (verkstad). I åtskilliga altarverk sitta både Kristus och Maria i fullkomlig faceställning, Maria har dock nästan alltid (under 1400-talet) händerna hop-

lagda till bön, och Kristus den högra utsträckt till välsignelse; i den vänstra handen håller han nu ofta en glob eller ett världsäpple i st. f. en bok (eller liljespira).

Ej sällan ha bilderna i härlighetsscenen inskrifter, ofta betecknande nog, såsom ofvan antydts. Så står det i nimben bakom Kristus i det nyss omtalade Wismaraltaret (förkortningarna här upplösta): »Jhesus Kristus rex regum et dominus dominantium» (konungars konung och härskares herre), och i Marias nimb: »Ego mater pulchræ dilectionis et timoris et agnitionis et sanctæ spei» (jag är Guds moder, i hvilken det är ett godt behag och Guds fruktan och kunskap och heligt hopp).

Så blir denna scen, »Maria hos Sonen i härlighet», ett karaktäristiskt uttryck för uppfattningen under den senare medeltiden om Maria, Guds moder, som medlerska mellan människorna och Gud¹.

Härlighetsscenen omgifves af änglar (»de nio änglakörerna»), i senare tider vanligen af apostlarna samt helgon som vittnen till Marias upphöjelse och deltagare i hennes böner. Apostlaraden blir emellertid den vanligaste omgifningen (jfr t. ex. ofvan fig. 21 och fig. 35). I mindre altarverk förekomma i stället några enstaka helgon, i större altarverk åter helgon jämte apostlarna. I Wismaraltaret omgifves hufvudscenen af »de hel. skärorna af himmelens innevånare, apostlar, hel. riddare, martyrer, hel. biskopar, kyrkolärare, jungfrur och änkor». Detta väldiga altarverk är tre à fyra årtiouden yngre än Lundaskåpet (det anses vara från c. 1430), och mer än 3 m. längre och nära 2 m. högre, men har alldeles samma anordning af midt- och sidofigurer och lika många sådana. Det visar i sin nuvarande uppställning (som väl i det stora hela är den ursprungliga) närmast omkring centralpartiet i öfre raden de tolf apostlarna (inclusive Mattias) jämte Paulus, evangelisterna Lukas och Markus samt Johannes döparen, fördelade 8 på hvar sida, bredvid dem ytterst t. v. Georg och Martin samt t. h. Stefanus och Elisabet. Den

¹ Närmast Guds Son. — En ytterst intressant framställning af Helsinges skulptören Haken Gulleson från början af 1500-talet har af antikvarien O. Janse framdragits, ett altarskåp (Utställningen i Hudiksvall 1913, n. 45), hvori Maria först ber till Sonen för världens synder, och denne sedan vänder sig till Fadren upprepande bönen.

nedre raden har på ena sidan Mauritius, Olof, Vincentius, Laurentius, en biskop (obekant hvilken), Leonhardus samt de fyra stora kyrkofäderna Ambrosius, Augustinus, Hieronymus och Gregorius och på den andra Anna mettertia (Anna med sin dotter Maria och Jesusbarnet), Maria Magdalena, Katarina, Agata, Agnes, Ursula, Dorotea, Barbara, ett kvinnligt helgon (okänt hvilket) samt Birgitta (eller Clara).

Af denna anordning skall man i någon mån åtminstone kunna draga slutsatser om den ursprungliga anordningen i Lundaskåpet. Apostlarna ha stått närmast centralpartiet, troligen i öfre raden, med å ena sidan (t. h. från åskådaren) Petrus och å den andra sidan Johannes döparen. Och så ha antagligen slutit sig: till Johannes döp. (åt v.) Johannes evangelisten, Andreas, Tomas (? n. 19), Matteus (? n. 18), Filippus (? n. 24), Jakob d. y. (troligen) och Simon (? n. 20), och till Petrus (åt h.) Jakob d. ä., Taddeus (? n. 12) samt Bartolomeus (? n. 17). En af apostlarna saknas nu i Lundaskåpet, jämte Paulus, Lukas och Markus.

Att döma af ställningen till centralgruppen¹ — med vändning till höger eller vänster — ha i Lundaskåpet figurerna för öfrigt fördelat sig på följande sätt: till v. om centralgruppen (från åskådaren) ha stått de hel. tre konungarna (blott två i behåll), Laurentius, Nicolaus (? n. 21), Margareta, Barbara (? n. 6) och Agnes; till h. Georg, Stefanus, Erasmus (n. 16), Elisabet, Gertrud (n. 14), Lucia (? n. 7) och Dorotea (troligen).

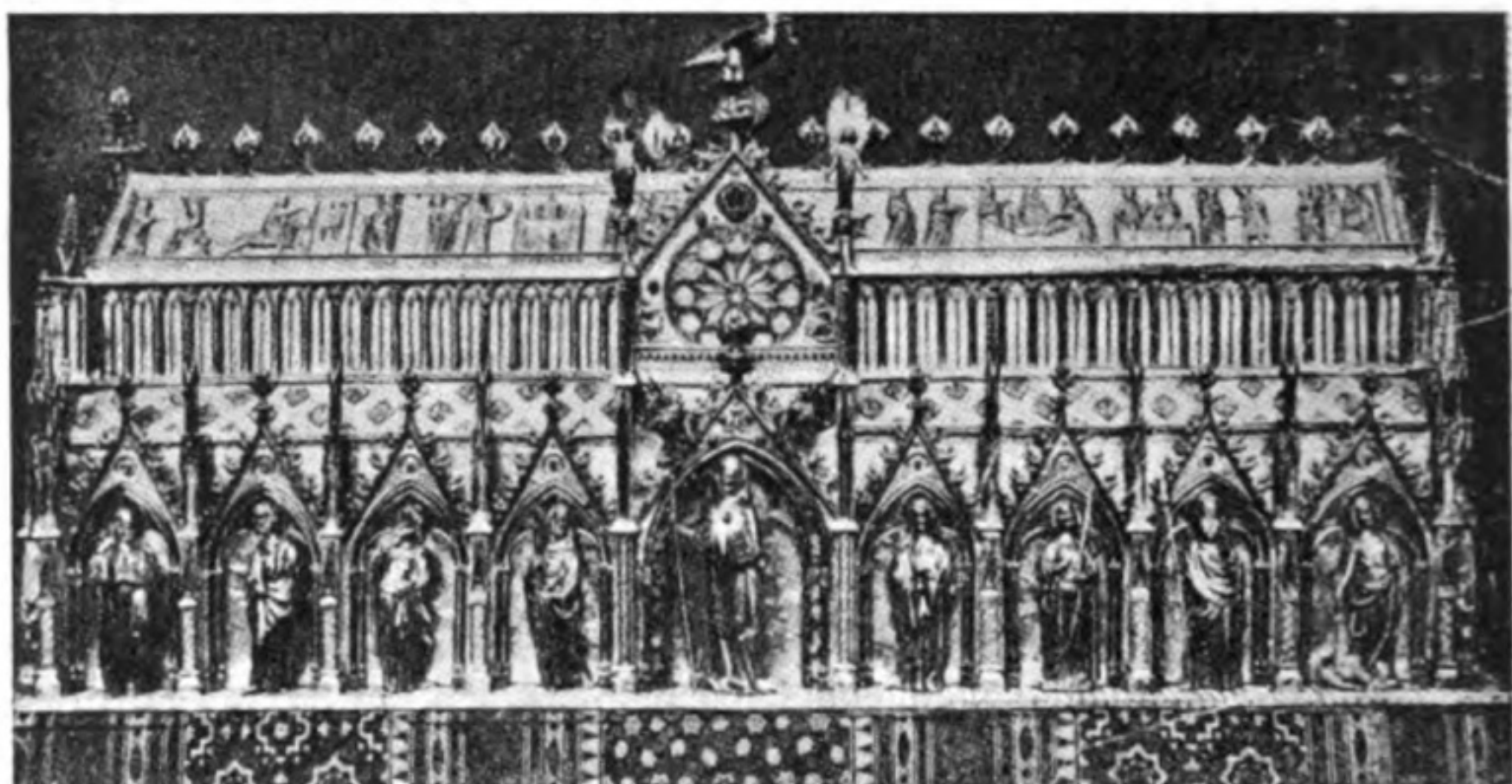
Vi ha nu, jämte de bevarade, fått fem andra figurer, som sannolikt funnits i Lundaskåpet (den tolfte aposteln samt Paulus, Lukas, Markus och den återstående af de tre konungarna). Där har med all säkerhet också stått S. Knut, kyrkans skyddspatron, sannolikt också det äfven i Skåne så populära helgonet Olof, kanske äfven S. Birgitta och S. Erik af Sverige — den senare har dock icke varit mycket känd i det öfriga Danmark, men Skåne hade ju lifligare förbindelser med Sverige och var under en del af 1300-talet svenskt. Konung Albrekt (af Mecklenburg) lät uppkalla en son Erik, och samma namn fick sedan en son till hans frände, den pommerske hertigen (Erik af Pommern). — Af Eutropia, liksom af Agnes, hade högaltaret relik, likaså

¹ Hvilket dock icke är en afgörande synpunkt, enär flera ungefär samtida altarverk visa figurernas ställning också beroende af grannfigurerna, icke af centralpartiet.

af de 11,000 jungfrur, hvarför deras skyddspatronessa Ursula troligen haft sin bild här. Anna mettertia har väl också syntas i Lund, liksom i Wismarskåpet; hon hade ju här sin särskilda dyrkan, likasom Martin, Tomas (a Becket), Magnus och Klemens. Annars skulle man också kunna gissa på de fyra stora kyrkofäderna, hvilka gärna funnos i bildrika altarverk.

Vi ha således kunnat konstatera, att de flesta hel. personer, som äro afbildade å altarverket i Wismars S. Georgskirche, också funnits i Lunds domkyrkas högaltare, med några variationer och någon ändring i ordningsföljden. Wismaraltaret har kunnat blicka upp till sin äldre syster i Lund såsom till en förebild för anordning och innehåll, en förebild, som man ville till storleken öfverflygla. I prakt har det också delvis lyckats t. ex. hvad det rika baidakinverket öfver sidofigurerna beträffar, men icke så i centralpartiet. För öfrigt är snittet i Wismarfigurerna i vissa fall vackrare och finare, men veckbehandlingen mindre naturlig och enkel.

Lundaaltaret torde på sin tid, vid 1300-talets slut, ha framstått såsom ett bland de ståtligaste i de baltiska länderna; här kunde de tillströmmande skarorna se och tillbedja den hel. Jungfrun hos Sonen i härlighet samt den omgifvande glänsande skaran af de mest kända och för det fromma sinnet mest kära manliga och kvinnliga helgonen.

IV. Till kännedomen om altarskåpstypens utvecklingshistoria.

Lunds domkyrkas altarverk tillhör genom sin form, uppställning och indelning en stor grupp, som framför allt påträffas i länderna vid Östersjön. Gruppens främsta kännetecken äro horisontalism samt anordning kring ett centralparti af smärre figurer i rader, enhvar under sin baldakin.

Denna form och uppställning kan följas tillbaka till mycket gamla tider. Den förekommer, såsom vi nedan vidare skola se, redan å de äldsta helgonskrinen — dessa voro ju altarbordens ursprungliga prydnader — och från dem kan den ledas tillbaka till de gammalkristna sarkofagerna. Dessa åter utgå, med förändradt bildinnehåll, från de förkristna sarkofagernas dekoration; och sådana förkristna sarkofager med enstaka draperifigurer i kolonnafdelningar eller nischer ha bevarats från flera århundraden f. Kr. (ett vackert exempel är »de sörjande kvinnornas sarkofag» från Sidon, 300-talet). Bland gammalkristna sarkofager kan erinras om två i S. Francesco i Ravenna, som ha bildnischer afdelade genom kolonner, med Kristus och apostlarna i »de himmelska hallarna» (från omkr. resp. 200 och 300).

Öfverstycke, fig. 37. S. Gertruds skrin i Nivelles.

När — såsom det anses — på 500-talet sammansmältningen af mensa och sepulcrum, kärleksmåltidens bord och helgonsarkofagen, ägde rum, hvaraf altarbordets nya typ uppkom, så har dekorationen af altarets framsida (antemensale) ofta bibehållit den nu antydda sarkofagutsmyckningen, och den öfvergår både till de väfnader, som hängdes för altarets framsida (antependia) och till de taflor af metallbelagdt trä, marmor, stuck e. d., som omväxlande med de förra användes som prydnader för altaret (frontalia¹). Ett bland de äldsta och ståtligaste profven är »paliotton» på högaltaret i S. Ambrogio i Milano, från 800-talet. Här har icke blott altarets framsida utan också de öfriga sidorna fått en dyrbar beklädnad². Framsidans centralparti visar den tronande Kristus omgifven af »cœtus apostolicus», de 12 apostlarna, fördelade tre och tre i två rader på ömse sidor om midtfiguren. Den gyllene altarprydnaden, »pala d'oro», i S. Marco i Venedig, som till större delen härstammar från 900-talets slut (beställd i Bysans 976), var ursprungligen också ett antemensale; af ett visst intresse är här användningen af klöfverbladsbågar (och fyrklöfver), som annars först uppträda under 1100-talet och bli betecknande för 1200-talet (jfr det äldre Mindenaltaret nedan fig. 40). Från länderna norr om Alpena kan jag erinra om »den gyllene taflan» som kejsar Henrik II skänkte münstern i Basel omkr. år 1019, och som nu bevaras bland konstskatterna i Hotel Cluny, Paris; Kristus som »majestas Domini» omgifves här af de tre ärkeänglarna och den helige Benedikt.

Sådana antemensalia med ornerade metallplattor — vanligen förgylld koppar, stundom med emaljering — ha från 1100-talet och början af 1200-talet i Skandinavien bevarats i ganska stort antal, de flesta i Danmark³. Såsom åtminstone fyra af dem

¹ De tre termerna antemensale, antependium och frontale användas ofta utan åtskillnad såsom beteckning på den flyttbara utsmyckningen af altarbordets sidor (vanligast framsidan).

² Ett på detta sätt fullständigt beklädt altarbord har ofvan s. 56 omtalats från domen i Köln (1300-talets midt); här stå omkring midtscenen de 12 apostlarna under bågar. — Ett exempel från Skandinavien kan också anföras: de målade taflorna från Aardal (nu i Bergens museum, se Aarsberetning 1889) från slutet af 1200-talet.

³ Några af dem nu i Nationalmuseets danske Samling, se Vejledning (1911) ss. 553—557. Lisbjergaltaret är det äldsta af dessa. — Dessa nordiska »antemensaler» äro senast behandlade af ECKART VON SYDOW, Die Entwic-

visa — de från Lisbjerg, Odder och Sahl i Danmark samt Broddetorp i Sverige — har beklädnaden af altarbordets framsida varit förbunden med en *uppsats*, superfrontale. Som exempel må här meddelas en bild af altarverket från Lisbjerg, nu i Dansk Nationalmuseum, från 1100-talets midt (fig. 38). I öfverstycket se vi här i midten den tronande Kristus under en klöfverbladsbåge

Fig. 38. Altarverk från Lisbjerg (Nationalmuseum, Köpenhamn).

och på ömse sidor därom de något lägre gestalterna af de 12 apostlarna under rundbågar. Däröfver reser sig, inom en båge, krucifixet — en anordning som längre fram upprepas i större skala, särskildt å lectorium- eller lekmannaaltaren, såsom det i Doberan (se fig. 57 nedan).

Snart började man — i stället för de metallbelagda — använda målade trätaflor som antemensaler, hvarpå från 1200-talet och senare finnas åtskilliga prof. bevarade i Tyskland, framför allt i Westfalen (flere nu i museerna i Münster och Berlin), samt i Skandinavien, företrädesvis i Norge (flere i de stora museerna). Den målade skulpturen

var dock kanske än mera omtyckt; man snidade relieffigurer i

kelung des figuralen Schmucks der christlichen Altar-Antependia und -Retabula bis zum XIV Jahrhundert (1912) s. 32—45 samt 96—124, och af CARL R. AF UGGLAS, Gotlands medeltida träskulptur till och med höggotikens inbrott (1915) s. 84—91 och 349. Frågan om dessa altarverks ursprung och ålder synes mig ännu icke vara löst, och materialet ännu icke hopsamladt; ur smärre samlingar torde åtskilligt mera vara att hämta, i museet i Groningen (Holland) t. ex. har jag funnit rester af två dylika altarbeklädnader.

trä och insatte dem i bågar och ramar med liknande verkan som å metallantependierna. I Skandinavien finnas — jämte en del rester — åtminstone två sådana träfrontaler bevarade, ett i Kristiania Oldsagssamling (från Komnes¹) och ett (något defekt) i Bergs kyrka, Småland (ännu på kyrkovinden); här sitter centralfiguren i en fyrbladig ram, omgifven närmast af evangelistsymbolerna samt, på ömse sidor om detta centralparti, de tolf apostlarna i två rader under klöfverbladsbågar. Dessa träfrontaler visa öfvergångstidens (1200-talets) stil i figurbildning och draperier samt ornamentik.

I samma Bergs kyrka finnas äfven rester af ett helgonskåp, som visar alldeles samma stil och väl utförts af samme mästare; detta helgonskåp, hvars större midtbild — af en bevarad sidorelief att döma — varit S. Olof², har med all sannolikhet (som »superfrontale») prydt det altarbord, hvars framsida dekorerades af nämnda frontale. Dessa helgonskåp, som rymma blott en enda större figur (i friskulptur), hafva fast ryggstycke samt två rörliga dörrar, af hvilka hvardera består af en och en half sidovägg, så att skåpet öppnas midt på framsidan. Dylika helgonskåp ha säkerligen funnits i stort antal, och många enstaka helgonbilder, som till våra dagar bevarats, torde ursprungligen varit uppställda i sådana skåp. Af äldre dylika skåp, från öfvergångsstilens tid (1200-talet och början af 1300-talet), ha några bevarats i Norge, Danmark och Finland³; ännu flera hafva dock på senare åren i

¹ Afbildadt hos HARRY FETT, Billedkunsten i Norge under Sverreætten s. 38.

² Jfr helgonskåpen från Dädesjö (E. WRANGEL, Vad en gammal smålandskyrka kan berätta, Ur Värends historia 1912 s. 7, och CARL R. AF UGGLAS, Gotlands medeltida träskulptur s. 183 f.) samt Ö. Vram (nu i Historiska museet, Lund).

³ Om skåpen från Urdiala och Kumlinge se K. K. MEINANDER, Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor (1908) s. 7 ff., samt CARL R. AF UGGLAS, anf. arb. s. 331 ff. (s. 335 ff. skåpet från Fröskog). — E. v. SYDOW, anf. arb. s. 68, känner blott ett sådant skåp (från c. 1300), nu i Nationalmuseum, Köpenhamn (där finnes f. n. i deposition bilderna från ett sådant skåp, af mycket stort intresse; det tillhör Kirkehelsinge kyrka, Sjælland). Att döma af ett yttrande s. 85 synes v. SYDOW fått blick för dessa helgonskåps betydelse för altarskåpstypens utveckling; men han beklagar (s. 68) att de romanska mellanleden saknas. Rennelandaskåpet kan väl icke räknas som ursprungligt »romanskt», men de flesta öfriga ofvan nämnda tillhöra öfvergångsstilen.

Sverige framletats. I Lunds universitets Historiska museum finnas två mycket ståtliga från Östra Vram (jämte ett yngre från Nöbelöf, 1300-talets slut). Från Småland har jag nyss omtalat ett par, och ännu flera kunna framdragas. Ett har nyligen kommit till Statens historiska museum i Stockholm från Fröskog i Dalsland. I en annan Dalslandskyrka, Rennelanda, har bevarats ett rätt märkligt helgonskåp (fig. 39); dess bilder, särskildt den stora midtbilden, Madonnan, visa en mycket ålderdomlig typ (från 1100-talets slut), om än senare gjorda, och af stort intresse är

Fig. 39. Madonnaskåp i Rennelanda, Dalsland

anordningen af bilderna å dörrarna i två rader, med tre och tre på ömse sidor om midtbilden — samma schema alltså, som redan på 800-talet framträdde i Ambrosius-altarets beklädnad¹. I det intressanta Fröskogsskåpet se vi samma anordning; de små figurerna stå här under klöfverbladsbågar, och klöfverbladsbågen i baldakinen öfver Madonnan går i midten upp i en liten spets — en begynnande »köl»².

¹ Anordningen i Rennelandaskåpet synes vara ursprunglig, men figurerna äro måhända eftergjorda i en senare, arkaiserande tid; en sengotisk baldakin öfver midtbilden finnes också nu i Madonnaskåpet från Ö. Vram (Histor. museet i Lund).

² I Olofsskåpet från Ö. Vram (Hist. museet i Lund) är kölbågen fullt utbildad. Under en kölbåge sitter midtfiguren i det målade antemensalet från Aardal, Bergens museum (se ofvan s. 67 not 2), från 1200-talets slut.

Dylika helgonskåp hafva väl i senare tider mestadels varit placerade på sidoaltaren. Men i äldre tider, innan de stora re-tablerna började komma mera allmänt i bruk, ha sådana skåp säkerligen mångenstädes varit kyrkans förnämsta prydnad; bland skriftliga bevis, som tyda därpå, är uppgiften, att konung Magnus Ladulås år 1285 skänkte fyra mark silfver till en bild af Madonnan på högaltaret i Uppsala domkyrka¹. I mången landskyrka fanns väl blott ett altare, och detta har stundom länge fått behålla sin gamla utsmyckning. I nyss omtalade Bergs kyrka, Småland, har med största sannolikhet det nu i fragment bevarade helgonskåpet stått på högaltaret, ofvan det samtidigt utförda antemensalet.

På 1200-talet hade motståndet mot altarets praktfulla utsirning börjat förstummas. En instruktion af Leo IV (800-talets midt), enligt hvilken man på altaret icke skulle ställa något utom skrin med helgonreliker eller de fyra evangelierna eller kärlet med den för de sjuka invigda hostian (viaticum), sökte man länge att upprätthålla. Men redan från 900- och 1000-talen hör man omtalas att en helgonbild eller Madonnan fanns som prydnad på altarbordet². Och på 1100-talet komma altaruppsatserna så småningom i bruk både söder och norr om Alpena. De ha nu ofta formen af med reliefer — eller målningar — försedda

¹ H. HILDEBRAND, Sveriges medeltid III s. 560.

² E. v. SYDOW, *anf. arb.* s. 20, 25, 29; JOSEPH SAUER, *Symbolik des Kirchengebäudes* (1902) s. 155 ff. Jfr också F. X. KRAUS, *Geschichte der christlichen Kunst II* (1897) s. 457 ff. samt H. BERGNER, *Handbuch der kirchlichen Kunstaltertümer in Deutschland* (1905) s. 260 ff. Dessa framställningar äro nu i flere afseenden föråldrade. Åtskilligt nytt material har ej minst från Skandinavien under det sista årtiondet framdragits, och än mera torde vid inventariseringen af våra kyrkor komma i dagen. BERGNER uttrycker sitt beklagande öfver att så få altarverk från den tidigare medeltiden voro bekanta: det fattas oss mellanled, säger han, från det målade Soestretablet, 1200-talet, och till det första Kölnertriptykon från omkr. 1350. Äfven med tyska källor och tyskt material kunna emellertid flera luckor i fråga om altarverkets utveckling fyllas. — En rik samling altarverk, mest från medeltidens senare århundraden, har publicerats af E. F. A. MÜNZENBERGER, *Zur Kenntniss und Würdigung mittelalterlicher Altäre Deutschlands* (fullb. af St. BEISSEL, I—II, 1895 f.) — Bidrag till »altarskåpens utveckling», med flera intressanta iakttagelser, lämnas af K. K. MEINANDER, *anf. arb.* s. 92 ff. (M. synes tillskrifva ciborierna en allt för stor betydelse för denna utveckling).

taflor af liknande art som antemensalerna; ja det har flerstädes förekommit att ett frontale af dyrbar beskaffenhet flyttats upp som superfrontale på altarbordet — så har t. ex. skett med »pala d' oro» i Venedigs Markuskyrka. Ett annat slag af uppsatser byggde, såsom vi nyss sett (s. 68, jfr fig. 38), vidare på antemensalet och försåg det med en öfversats i flere afdelningar, den undre (»predellaaktig») såsom en tafla fortsättande anordningen i antemensalet. Den korsfäste, som förut endast i hostians form fått synas å altaret, framträdde där nu i bild (krucifix).

Helgonskrinen, som plägade ställas på altarbordets bortre del, blefvo nu allt rikare utsmyckade. De hade, såsom ofvan antydts, tidigt antagit sarkofagens form, med hel. gestalter under gafvel- eller bågställningar. Sådana finnas också hos oss bevarade; Lunds domkyrka hade fordom på högaltaret tre skrin med relikier. Snart växte helgonskrinen upp med arkitektonisk utsirning till små kapellartade hus; men anordningen med figurer under bågar bibehölls alltså. Ofta är (å den utåt församlingen vettande långsidan) midtpartiet särskildt betonadt och midtfiguren högre än sidofigurerna. Ett vackert exempel från fransk höggotik (1200-talets slut) är S. Gertruds skrin i Nivelles' klosterkyrka (fig. 37 ofvan s. 66). Bågarna, som ha öfver sig spetsgafvar, resa sig mellan pelare, som uppgå i fialer (i hörnen kraftigare och högre); däröfver ser man en genombruten fönsterarkatur, i midtpartiet ett ros-fönster med spetsgafvel öfver¹. Vi skola i de senare retablerna återfinna dessa drag; äfven det arkitektoniska formspråket upptogs däri.

Framför helgonskrinet satte man stundom en dekorerad skärm eller tafla — ofvan har omtalats en sådan (målad) i Lunds domkyrka — och man har till och med velat göra gällande, att behovet af en sådan skärm gifvit upphofvet till det s. k. reta-

¹ MAX CREUTZ, *Kunstgeschichte der edlen Metalle* (1909), upptar en mängd prof på dylika helgonskrin ända från romansk tid, äfvensom antemensaler med figurer under bågar (om Nivelles-skrinet s. 233 ff.). Elisabethskrinet i Marburg, från omkr. 1250, har i midten Kristus under klöfverbladsbåge och spetsgafvel. Patroclusskrinet från Soest, nu i Kaiser Friedrich-museet i Berlin, från 1313, visar tre figurer under spetsbågar på hvar sin sida om helgonet; öfver detta en båge och en spetsgafvel med en fyrpass-rundel uti samt fialer däromkring och i hörnen (afbildadt hos HERMANN SCHMITZ, Soest, 1908, s. 9 o. 18).

bulum d. v. s. en uppsats, som anbragtes å altarbordets bortre del (retro). Emellertid ha retabler eller altaruspsatser säkerligen ofta förekommit utan något samband med bakomstående helgonskrin; å andra sidan inreddes, såsom vi skola se, på sina håll altaruspsatser för att mottaga relikviebehållare (jfr också ofvan s. 53, altarskåpet från Marienstatt). Ett intressant exempel på retabel framför helgonskrin ger Elisabetskyrkan i Marburg, hvilken retabel är från omkr. 1290: den är af sten och visar tre djupa »kapellartade» rum eller nischer med tre helgonstatyer i hvarje och praktfulla spetsgaflar däröfver, flankerade af rikt indelade tureller (fialer).

Huru helgonskrinets form direkt kunde öfvergå till altaruspsatsen, visar den märkliga retabeln i Loccums cistercienser-

Fig. 40. Altaruspsats från domen i Minden (K. Fr. museet, Berlin).

kyrka, ett senromanskt arbete från 1200-talets midt. Den är af förgylldt trä och efterbildar ett relikskrin (pulpettaket är blått med gyllene stjärnor); på väggarna ser man en sirlig arkatur i två våningar, i midten och å hörnen tre gafvelprydda framsprång, det mellersta tjänande till relikvienisch¹.

Ett retabel i långsträckt tafvelform, ett bland de äldsta af trä, som bevarats, är det ofvan omtalade från domkyrkan i Minden (1200-talets förra del), som utmärker sig genom sin respektabla längd, sina statyetter i två rader under klöfverbladsbågar samt sin indelning (fig. 40). Denna visar ett något framskjutet, genom bredt listverk markeradt midtparti samt två något längre sidopartier, som ytterst flankeras af själfständiga hörnpartier, hvilka krönts af spetsgaflar, *möjligen också af fialer* däröfver; midtpartiet har då äfven haft en krönande öfverbyggnad, måhända med en

¹ H. BERGNER, *anf. arb.* s. 264, och G. DEHIO, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler V* (1912) s. 318.

relikviebehållare, hvilken öfverbyggnad väl också afslutats af en spetsgafvel och omgifvits af fialer.

Redan i autemensalerna ha vi påträffat apostla- eller helgonbilder likformigt ordnade i två rader öfver hvarandra; i helgonskåpens dörrar se vi denna anordning upptagen, och i Mindenverket framträder den tidigt tillämpad på det egentliga retablett.

Mindenaltaret är ännu en sammanhängande tafvelartad uppsats utan dörrar. I den stora altarskulpturen synes detta steg till *skåpform*, med slutbara flyglar eller dörrar, först blifvit taget under 1300-talet. Förberedelser därtill äga vi emellertid af flera slag. Mindre, hopfällbara andaktsbilder, af målade och skulpterade skifvor att slå ihop (»Klappaltärchen»), som brukades i de smärre kapellen och i hemmen eller kunde medföras på resor (bäraltaren och resealtaren), hafva säkerligen sin del i utvecklingen. Sådana tredelade små altarverk, triptyker, af metall synas redan varit vanliga på 1100-talet. Af stor betydelse blefvo också de små elfenbenstaflorna, diptyker och triptyker, hvilka äfven kunde förekomma å kyrkornas altarbord. Särskildt triptykerna af elfenben, som i äldre tider kommo från Bysanz och äfven från Italien, men under 1200- och 1300-talen med stor konstskicklighet tillverkades i Frankrike, hafva utöfvat en betydande influens, och detta gäller icke blott anordningen i det hela — tredelningen, med markeradt centralparti, samt hopslagbarheten — utan också den stilistiska utvecklingen. I hvad mån elfenbensskulpturen varit ledande för stilutvecklingen i det stora hela, är här icke platsen att utreda; med visshet kan man dock säga, att de nya stilriktningarna fingo spridning och vunno terräng genom dessa lätt transportabla, med stor konstskicklighet arbetade små skulpturer (ett ex. ofvan fig. 27), hvilka också för den nutida forskaren utgöra ett mycket viktigt studiematerial¹. — Helgonskåpet med figurer eller scener på de uppslagbara dörrarna hafva för denna anordning upptagit motiv från de nämnda små triptykerna; hvad beträffar deras midtparti, med en baldakinställning (öfver en större figur), så synes ciboriet, det af en baldakin öfvertäckta mässoffret (eller bordet med mässoffret), med draperier att draga

¹ Dessa elfenbensföremål äro hos oss nu mestadels försvunna; Lunds domkyrka ägde fordom en mängd dylika.

för, hafva i viss mån varit förebildligt. För den raka sammanhängande altaruppsatsens utveckling till altarskåp eller flygelaltare förefaller emellertid den lilla triptyken af metall eller elfeben hafva, jämte helgonskåpet, varit närmast vägledande.

En förutsättning för altarskåpets utveckling synes mig emellertid också ha varit det enkla, af en eller två dörrar tillslutbara relikvieskåpet.

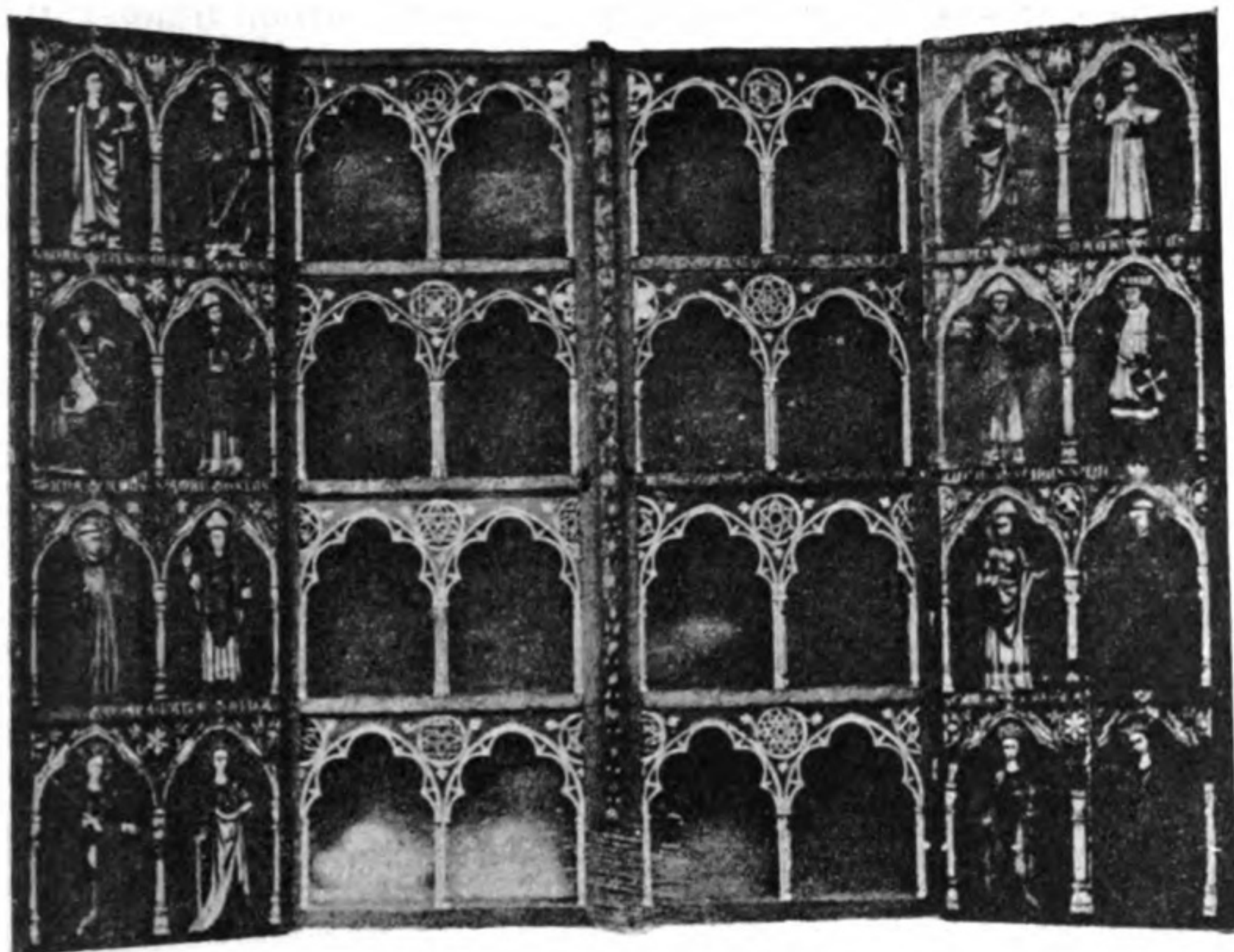

Fig. 41. Altarverk i Løgumkloster, Slesvig.

Det med hopslagbara flyglar försedda altarskåpet synes nämligen tidigast ha framträdt som relikviealtare. Från 1300-talets början finnas i Danmark och Tyskland exempel därpå. Det äldsta bevarade är kanske det i Løgumkloster (Sönderjylland), fig 41¹. Dess midtparti är tvådeladt med 16 fack, fördelade i 4 rader, samt dörrar med målade apostla- och helgonfigurer under klöfverbladsbågar. De snidade bågarna öfver relikvieskåporna ha kolonnettstöd med baser och kapitäl af enkel

¹ Se R. HAUPT, Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein II (1888) s. 590. — Man observere att nimberna bakom gestalternas hufvuden äro omväxlande röda och gröna med guldmönster (en liknande växling i målningarna finnes i Lunds och Ystads altarverk, se ofvan s. 36).

kalkform (hvari den romanska stilens trapezkapitäl synes ha öfvergått); bågarna äro fembladiga och mellan dem sitta rosverksfyllda rundlar.

Yngre och än rikare är altarverket i Cismars forna klosterkyrka (Holstein), som har fem stora nischer krönte af spetsgaflar med väggarna mellan nischerna upplösta i fönsterverk samt reliefscener i två rader dels å nischernas tak och fonder, dels å flyglarna (fig. 42). Här är steget till triptykformen uttaget, under det att Lögumaltaret saknar markeradt centralparti; men alla

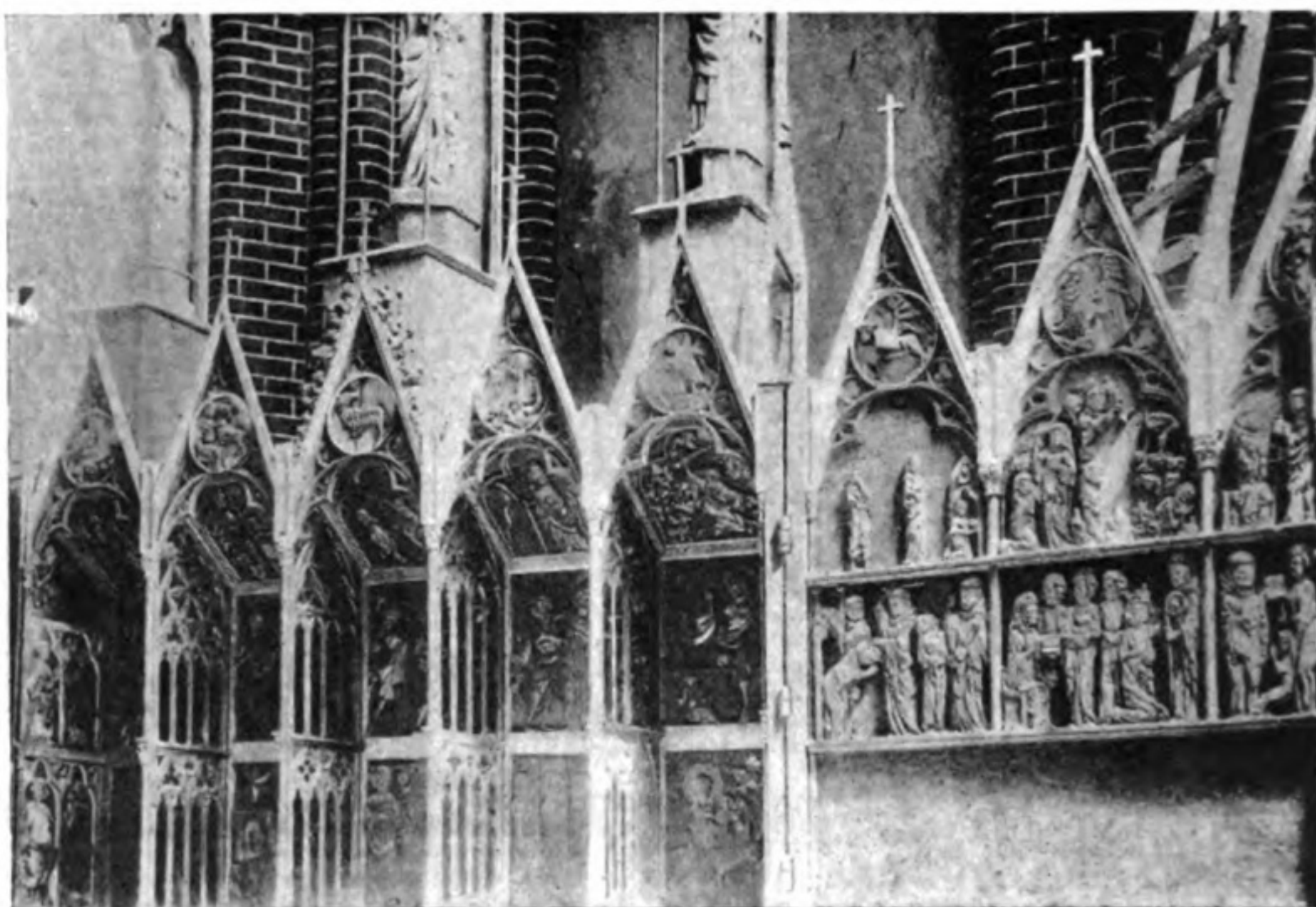

Fig. 42. Altarverk i Cismars klosterkyrka, Holstein.

fem nischerna äro också här lika stora. Mellan dessa uppgå små tureller, och i hörnen skjuta större sådana upp. Klöfverbladsbågen finnes ännu kvar i sin enkla 1200-tals-form, och å midtpartiets sidoväggar stå enstaka helgon under dylika, fyra på hvar sida i två rader. Nischernas öfre bågar ha en rikare klöfverbladsform med spetsiga näsor; öfver klöfverbladet hvälfver sig här en rundbåge, och däröfver inuti den afslutande spetsgafveln synas med reliefer (lammet o. a. symboler) ornerade rundlar. Spetsgaflarna ha haft krabbor i utvecklad gotik¹. Matthæi anser, att detta altarverk,

¹ A. MATTHÆI, Werke der Holzplastik in Schleswig-Holstein bis zum Jahre 1530 (1901), texten s. 60 ff. — Flyglarnas yttersidor hade fordom mål-

hvad själfva det ornerade skåpet beträffar, har tillkommit omkr. 1300, men att det hör snarare till 1200-talet än 1300-talet. Det synes mig dock som om man med hänsyn till de utprägladt gotiska formerna, som öfverväga, icke kan sätta det tidigare än något årtionde in på 1300-talet. Lögumverket, som har mera kvar af 1200-talets former, kan då dateras till tiden omkr. 1300. Figurframställningen i Cismarskåpet, som synes förråda två olika händer, sätter Matthæi bestämdt till början af 1300-talet och hänvisar för relieferna å flyglarna till liknande reliefscener, »af samma hand», å resterna af Lübeckerdomens korstolar; mästaren antar man har varit en Lübeckerkonstnär — Cismarklostret var också grundlagdt från Lübeck — och sina förebilder har denne hämtat väsentligen från nedre Rhentrakten.

Ännu ett praktfullt relikviealtare måste här påpekas, det i Doberan¹. Det visar (fig. 43) i midtpartiet sju nischer med rik båg- och spetsgafvelutsmyckning; och här är den mellersta nischen särskildt markerad². Ursprungligen har det varit två rader nischer och på sidoflyglarna två rader figurer under bågar, sju i hvarje rad på hvar sida; dessa figurer äro icke alla isolerade utan bilda scener i en typologisk serie, med i den nedre raden bilder ur Gamla testamentet, i den öfre de där förebildade ur det Nya. Detta altarskåp förefaller något yngre än Cismarskåpet och torde kunna sättas till något närmare 1300-talets midt (Schlie och Matthæi sätta det till »början af 1300-talet»). Till den äldre delen har man så några årtionden senare, då den ännu under byggnad

ningar (Matthæi s. 58 f.), som skulle varit i flere fall bättre än sniderierna; de visade den förebedjande Maria på en tron med Kristus (välsignande och hållande en bok) i en rundel, omgifven af evangelistsymbolerna samt i två rader de tolf apostlarna. Figurerna voro gyllene på blå grund, veck och skuggor i bruna streck samt ansikte och händer i karnationens färg. — Öfver altaret höja sig tre pelarbaldakiner med Madonnan och (på sidorna) Johannes evang. samt Benedikt. — Jfr också R. HAUPT, Die Bau- und Kunstdenkmäler der Prov. Schleswig-Holstein II s. 13 ff. — K. SCHÄFER anser (se en uppsats i Lübeckermuseets Jahrbuch 1913) att Cismar- och Doberanaltarena böra sättas »efter midten af 1300-talet».

¹ Se SCHLIE, anf. arb. III s. 592 ff.

² I det inre ha här funnits målningar, bl. a. å högra sidoväggen Mariakröningen genom Kristus. I den nedre, senare figurraden (se texten ofvan) insattes i midten Maria hos Sonen i härlighet — åter ett bevis för dessa båda sceners förekomst i samma altarverk!

varande kyrkans plan utvidgades, fogat en undre del, som går öfver hela altarskåpet, äfven under flyglarna och visar i midten endast ett bildverk, omgifvet af genombrutet fönsterverk: härlighetsscenen, samt å flyglarna de tolf apostlarna jämte Georg

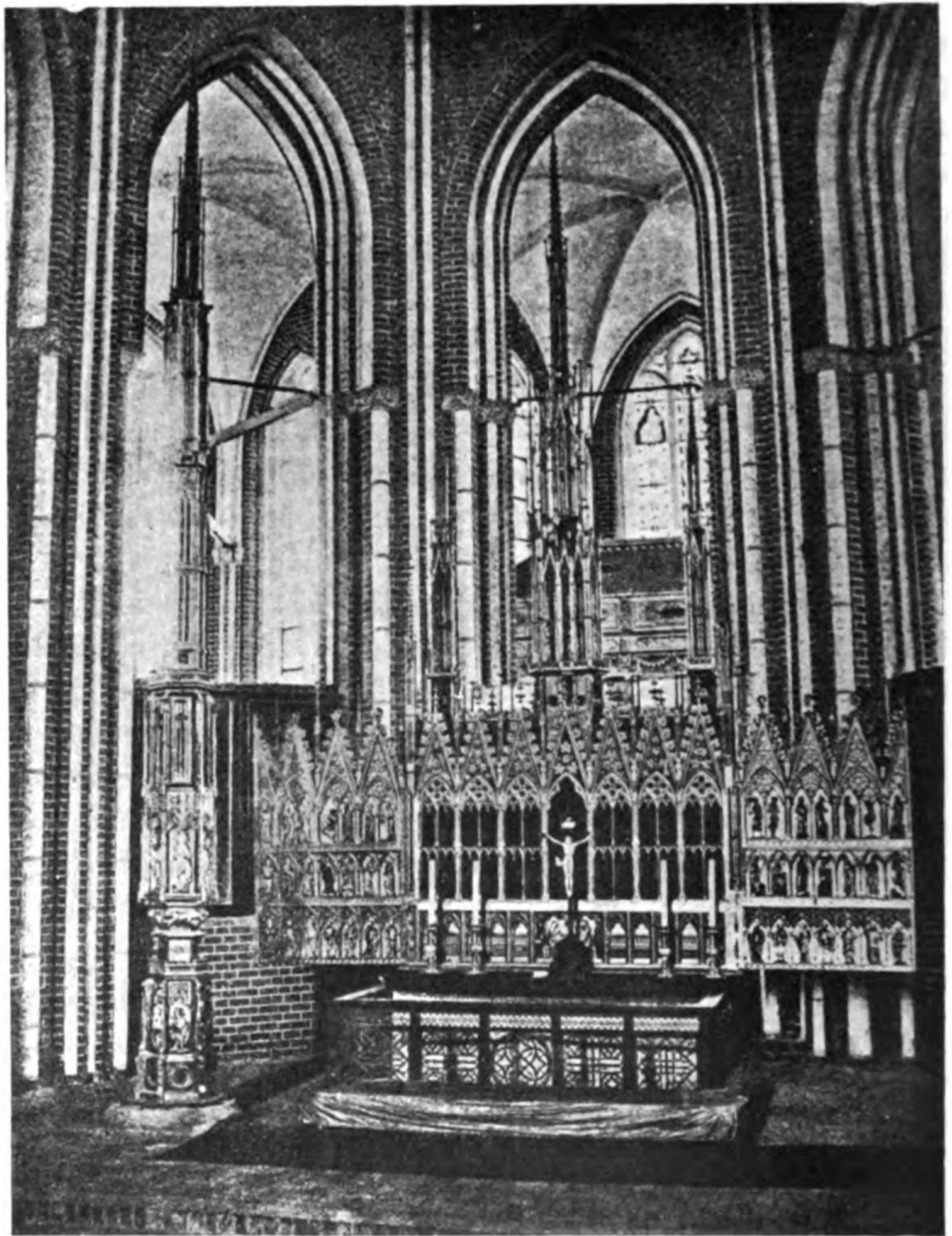

Fig. 43. Koret i Doberans klosterkyrka, Mecklenburg.

och Gregorius under vackra höggotiska bågar (hvarom mera i nästa kap.). I den äldre delens bågutsmyckning går klöfverbladformen igen; af intresse äro också de med växlande genombrutet mönster framträdande rundlarna både öfver de smärre, två och

två förenade sekundärbågarna och öfver den större bågen i spetsgafveln.

Tvenne små altarverk i Mecklenburg från 1300-talets midt, i Althof och Ludwigslust, hvilka visa liknande ornamentik som det nu analyserade Doberanaltaret, lära också härstamma från denna klosterkyrka och ursprungligen ha hört till andra arbeten¹. Ett par prof på själfständiga altarverk från 1300-talet, som ha alla nischerna utfyllda af figurer och icke längre midtpartiet afsedt för relikvarier, finnas emellertid bevarade i Mecklenburg. Det ena, från århundradets slut, är det s. k. lekmannaaltaret i Doberan,

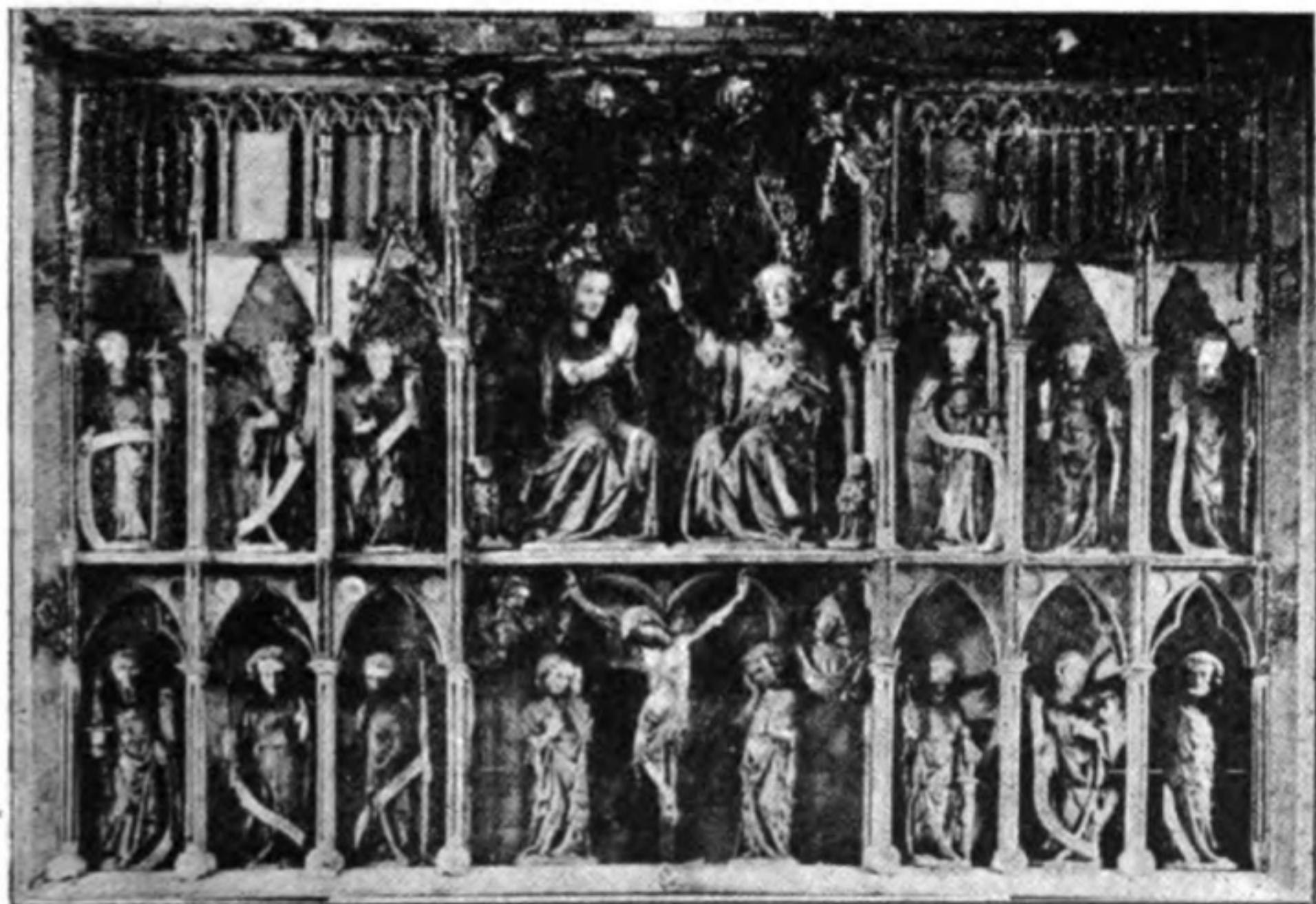

Fig. 44. Midtstycket af altarskåpet i Rossow, Mecklenburg.

hvilket i nästa kapitel skall behandlas. Det andra finnes i Rossow och har endast midtstycket kvar och detta med defekt dekoration (fig. 44); detta visar i centralpartiet två scener: crucifixus-scenen samt härlighetsscenen; omkring stå de 12 apostlarna i två rader, tre och tre. I flera afseenden synes detta altarverk stå Doberanaltaret nära; emellertid är horisontalismen här mera be-

¹ Nämligen stolverk, se SCHLIE, anf. arb. s. 690 f. och 261 f. — I Dornberg, Westfalen, finnes ett mindre altarverk (utan flyglar), från 1300-talets senare hälft, som »i femdelad arkatur» (DEHIO, Handbuch V s. 97) har i centralpartiet »Mariakröningen» och däromkring helgonstatyetter samt i ett öfverstycke på centralpartiet crucifixusscenen — en uppbyggnad, som tydligen öfverensstämmer med de nedan behandlade Gotlandsaltarens.

tonad, i det att det hela afslutats med en rak linje. Man observere vidare det genombrutna fönsterverket öfver den öfre radens bågar. Crucifixusscenen är typisk för 1300-talet; dylika Kristusgestalter förekomma också både i Cismar- och Doberanaltarena. Rossowaltaret synes vara något yngre än dessa.

Horisontalismen är också fullt genomförd i Marienstatts ofvan omtalade altarverk (fig. 21), hvilket väl får sättas till närmare 1300-talets midt¹. Med Rossows har det stora öfverens-

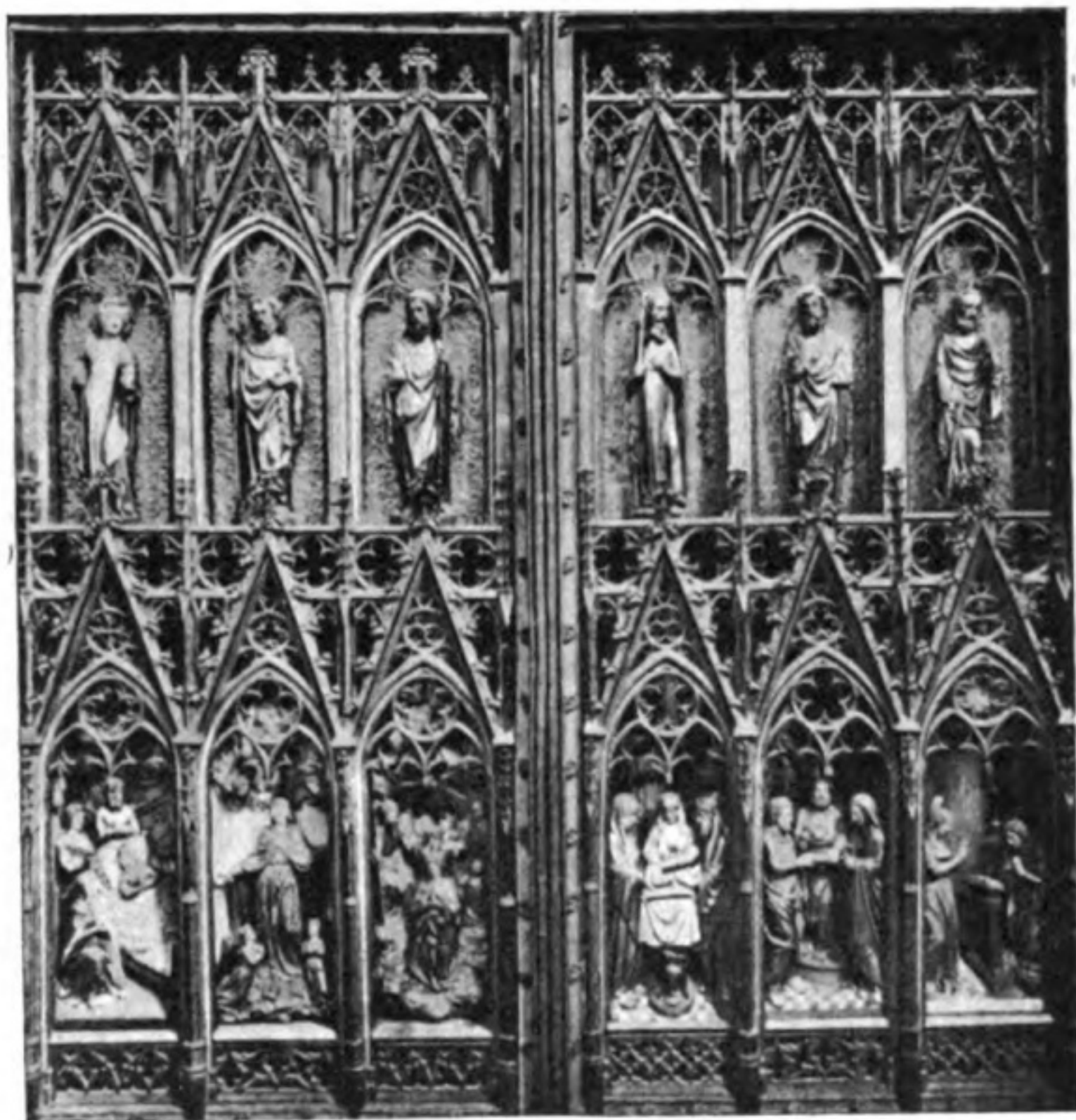

Fig. 45. Innerflyglarna i Klarenaltar, Köln.

stämmelser, om än figurbildningen är elegantare. Spetsgaflarna äro här, som i Rossow, inordnade inom skåpets ram, icke fritt uppskjutande som i Doberanaltaret. I ornamentiken visar det också något mera framskriden stil än detta. Nedre radens bågdekoration är vida rikare än där, och den mellersta bågen (öfver relikvienischen) visar en begynnande kölform samt har i rosverket fiskblåsformer. Understycket är såsom en predella deko-

¹ Liknande i anordningen är det i Oberwesel, hvilket sättes — väl allt för tidigt — till 1330-talet, se MÜNZENBERGER, Altäre I pl. samt texten s. 52 ff. Om Marienstattsåpet ofvan s. 53.

reradt med genombrutet fönsterverk, och ett liknande framträder, såsom i Rossow, mellan fialerna öfver den öfre radens spetsgaflar. För öfrigt är Marienstattaltaret till dels ett relikviealtare, då den undre radens figurer utgöres af kölniska relikviebehållare. Flyglarna täcka icke helt och hållet corpus, i det att dess centralparti skjuter, obetäckt, något framom det öfriga midtstyckets plan.

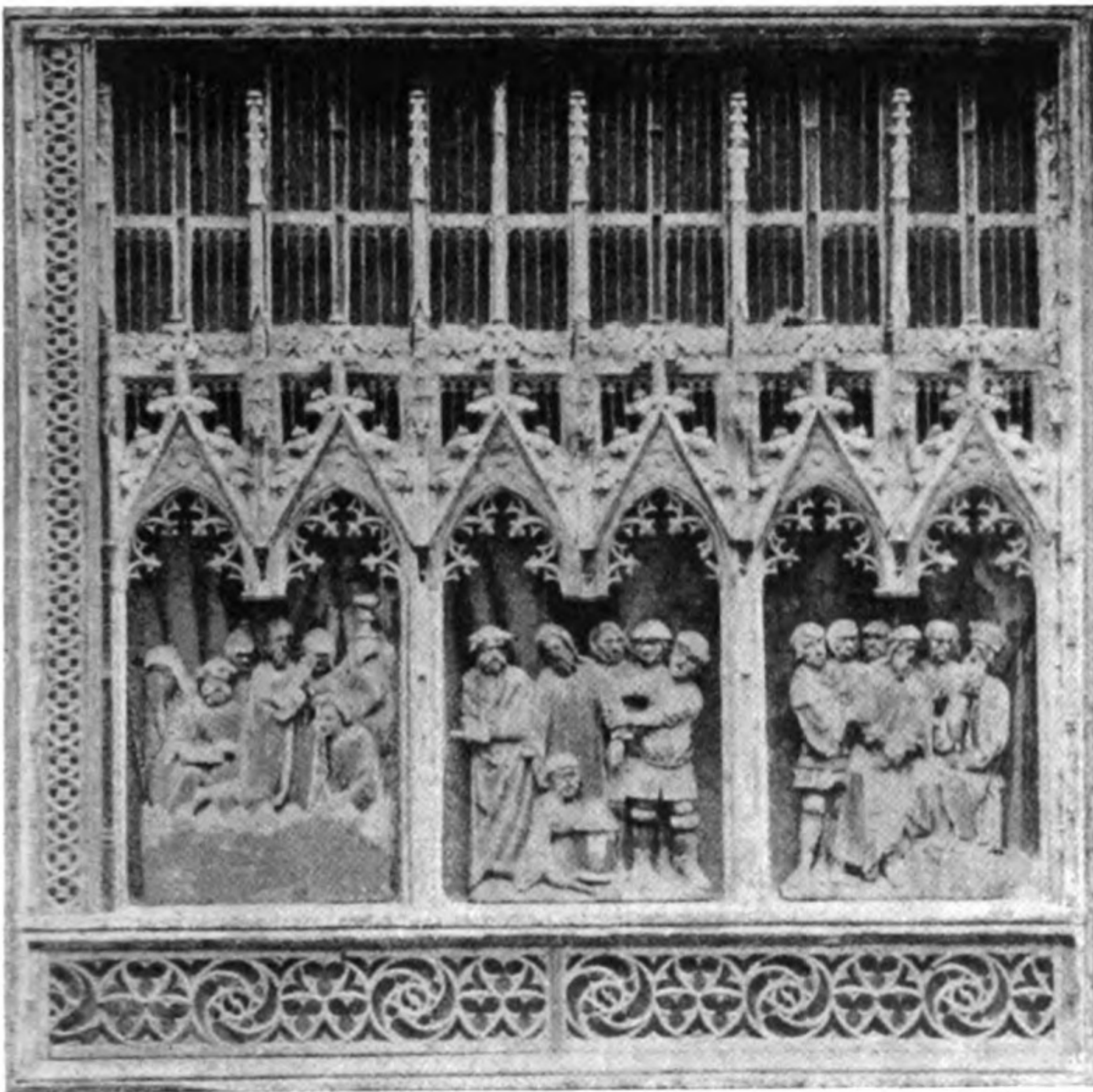
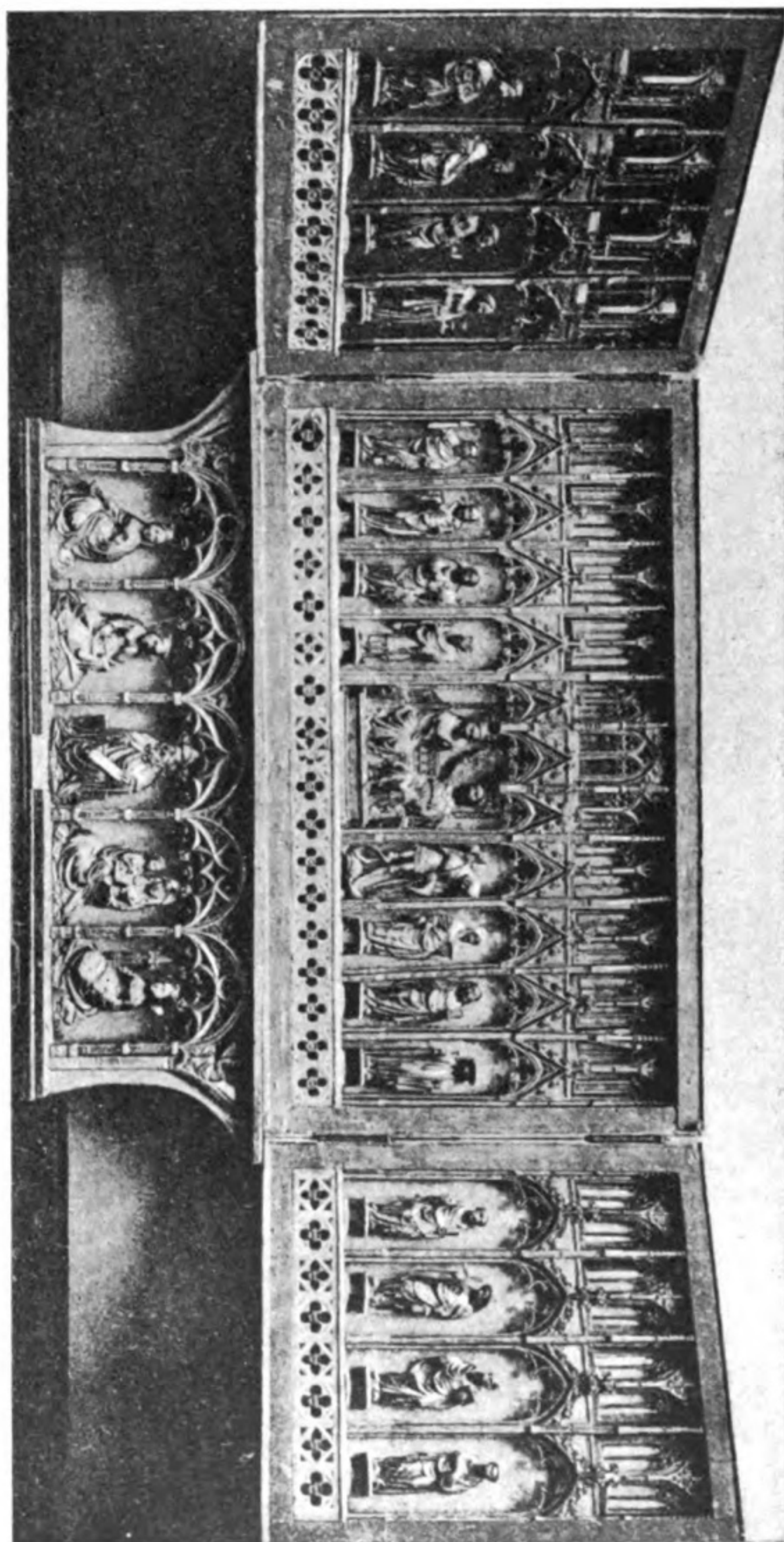

Fig. 46. Flygel af Grönaualtaret, Lübeck (museet).

Med Doberanaltaret synes också det s. k. Klarenaltar, nu i domen i Köln, från 1300-talets midt (sedan i vissa delar förändradt), äga vissa öfverensstämmelser (fig. 45). Den nedre radens bågverk i innerflyglarna är likadant uppbyggt som Doberanaltarets öfre rad. Den öfre raden i Klarenaltar tyckes både i afseende på figurerna (apostlagestalter) och särskildt ornamentiken äga likheter med Marienstattaltaret. (Den nedre raden i det förra har reliefscener.) Midtpartiet i Klarenaltar upptages af ett

tabernakel (med en Kristusstaty), som har sin särskilda dörr;
och altargerket har icke blott två flyglar, utan fyra — ett

Fig. 47. Altarskåp från Heiligeisthospital, Hildesheim (museet).

bland de tidigaste exemplen vi äga på den stora pentaptyk-
formen.

Till Klarenaltar sluter sig, synes det mig, i det dekorativa ett yngre altarverk i Lübeck — märkligt nog det enda snidade altarskåp från 1300-talet, som blifvit bevaradt i den också i konstnärligt afseende så betydande hansestaden. Och äfven detta skåp har länge varit aflägsnadt därifrån: det prydde en gång högaltaret i Lübecks Ægidienkirche, men flyttades till Klein-Grönau, hvarifrån det sedan fått namnet »Grönaualtaret»; nu står det åter i hemstaden, nämligen i Lübecks Museum für Kunst- und Kulturgeschichte. Det har i midten crucifixusscenen och däromkring väl snidade scener ur lidandehistorien under spetsbågar och gaflar

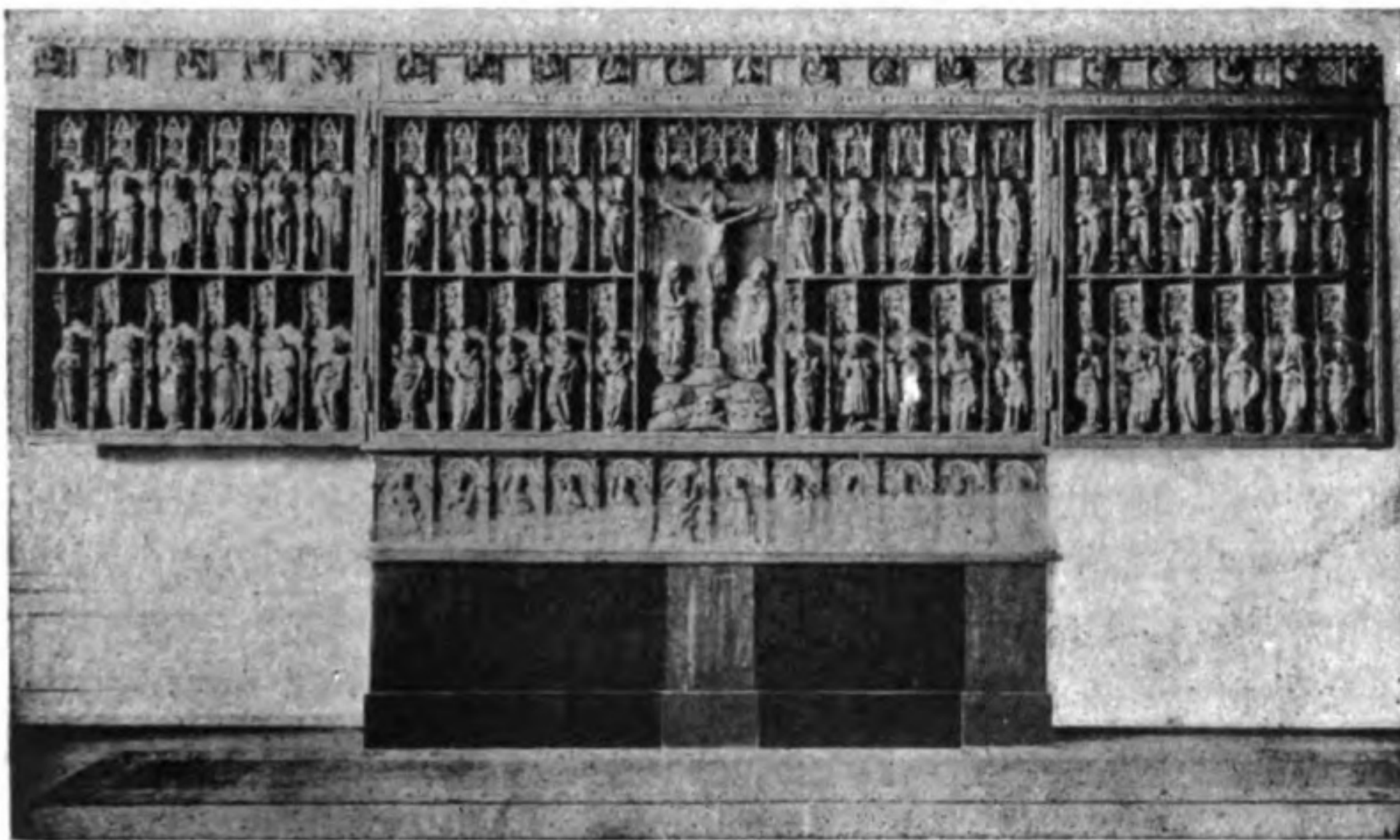

Fig. 48. Grabowaltaret, Hamburg (Kunsthalle).

(fig. 46). Om en senare tid (1300-talets sista fjärdedel) talar särskildt det höga fönsterartade gallerverket öfver spetsgaflarna jämte fiskblåsmönstren i den undre listen¹.

Till denna för altarskåpets utveckling betydelsefulla grupp hör också ett verk, som funnits i Heiliggeisthospital i Hildesheim² (fig. 47). Det har ett understycke (predella) med fem sittande figurer under rund- och kölbågar, samt visar i själfva skåpet (öfver en fyrpasslist) en rad figurer, åtta på hvar sin sida om centralpartiet. Detta senare upptages af härlighetsscenen i

¹ Se K. SCHÄFERS analys i Lübeckmuseets Jahrbuch 1913 s. 10 ff. SCHÄFER sätter altarverket — kanske något sent — till 1390-talet.

² Se Die Kunstdenkmäler der Provinz Hannover II: 4 s. 91 o. Taf. 11.

liknande uppfattning som i Rossow. Bågornamentiken i corpus och flyglar öfverensstämmer med den i Marienstatt i resp. öfre och nedre raden. I Marienstatt har midtsenen en tvåsidig baldakin, här är den tresidig; båda ha öfverst genombrutet fönsterverk. Om Marienstattaltaret bör sättas till omkr. midten af 1300-talet (eller något före), så får Hildesheimverket, liksom Rossowaltaret, hänföras till 1360- eller 1370-talet.

På 1370-talet tillkom ett märkligt altarverk, gjordt för en Hamburgerkyrka (S. Peter), sedan flyttadt till Grabow i Mecklenburg — däraf namnet »Grabowaltaret» — och nu slutligen öfverfördt till Hamburgs Kunsthalle (fig. 48). Det är ett mycket framstående arbete och utmärkt äfven därigenom att det är både dateradt (1379) och har kunnat tillräknas en bekant mästare — mästare Bertram (från Westfalen). Likasom det något yngre lekmannealtaret i Doberan, visar Grabowaltaret ett ytterligare steg i altarskåpets fulländning, därigenom att betäckningarna öfver figurerna äro äfven i sidoafdelningarna utbyggda till två- eller tresidiga baldakiner. Grabowaltarets baldakiner ha rikt indelade bågar och praktfulla, utdragna korsblommor däröfver, men fönsterverket i baldakinerna är lågt och föga framträdande. Nedre radens baldakiner äro tvåsidiga, den öfre radens tresidiga med små spetsgafflar mellan hörnfialer. Predellan har sittande figurer under enklare bågar. I den öfre listen synes en serie medaljonger. Grabowaltaret har samma stora uppbyggnad som Klarenaltar, nämligen icke blott iure flyglar, utan också yttre sådana, d. v. s. är ett pentaptykon. De iure flyglarnas innersidor ha skulpterade figurer, som fortsätta framställningen i corpus (se bilden!); yttersidorna samt de yttre flyglarna äro dekorerade med målerier (såsom i Klarenaltar). Denna anordning blir nu för de stora altarverken fastslagen.

Det på detta sätt indelade altarskåpet erbjöd ju flere fördelar: med en enkel hopslagning af dörrarna kunde nu de mest heliga bilderna och scenerna, hvilka endast skulle ses vid de stora högtiderna, blifva betäckta och skyddade, och särskildt i de stora pentaptykerna, som också hade yttre dörrar, kunde rik omväxling i bildframställningen vinnas. Det är under 1300-talets lopp denna altarskåpstyp så småningom framträder. Nu vid 1300-talets slut följer i utvecklingsserien Lundadomens altarverk, där midtpartiet strålar med en dittills osedd baldakinprakt, och där

öfver de 40 sidofigurerna tresidiga baldakiner, med genombrutet fönsterverk, likformigt i två rader, höja sig. Här är den fullständiga konsekvensen nådd af det kompositionsschema, som vi kunnat följa ända från sarkofagernas, helgonskrinens och antemensaler-nas enkla serier af gestalter under bågställningar. Altarskåps-typen är nu fullt utvecklad; men en viss enformighet kan icke förnekas och typen blir stereotyp: under hela det följande århundradet visar det nordtyska altarskåpet denna form, med några, men relativt obetydliga variationer.

Innan jag går öfver till den stilistiska analysen, måste jag ytterligare dröja ett ögonblick vid påpekandet af några svenska altarverk, hvilka intaga en säregen ställning och som säkerligen kunna lämna bidrag till kännedomen om altarskåpets utvecklings-historia — jag menar Gotlandsaltarena. De äro ännu icke fullständigt studerade, men ett arbete därom är under förberedelse af Carl R. af Ugglas, hvilken i slutkapitlet af sitt nyutkomna verk, Gotlands medeltida träskulptur, gör några antydingar om de äldsta af dem.

Gotland äger först och främst flera målade retabler från 1300-talet, sådana som för öfrigt ytterst få i Skandinavien bevarats¹, men till hvilka man i Väst-Tyskland, särdeles i Rhen-provinsen och Westfalen (Soest, Münster) torde finna närmaste motsvarigheter, resp. föregångare. Det ornamentella, båg-, gafvel- och fialverket, är i Westfalens målade altarverk ofta snidadt, lik-som vi sågo på Lögumaltarets flyglar; så är också förhållandet på Gotland. Å de taflor, som funnits i Lojsta och Sundre², ser man mellan midtpartiet och hörnfialerna sidoafdelningarnas gaflar sticka upp (jfr Cismar och Doberan). Men å Ganthemstaflan — den enda af dessa som är väl bevarad (nu i Statens histor. mu-seum, Stockholm) — ha dessa sidopartier en rak öfverkant, under det att hörnturellerna uppskjuta med höga fialer. I dessa hörn-turellers undre partier stå under rikt indelade spetsbågar enstaka (målade) figurer, likaså i sidopartierna tre och tre omkring det högre midtpartiet, som har crucifixusscenen; öfver denna scen i spetsgafveln (ofvan bågen) sitter en rundel, ornerad med snedt ställda, till »flamhjul» sammansatta fiskblåsor.

¹ Möjligen ha några af de i Norge bevarade taflorna, t. ex. en från Røldal, nu i Bergens museum (se Aarsberetning 1893), varit retabler.

² Se H. HILDEBRAND, Sveriges medeltid III s. 268 ff.

De med träskulptur försedda Gotlandsretablerna följa ännu till slutet af 1300-talet samma anordning. Hit hör den ofvan fig. 25 afbildade uppsatsen från Träkumla, hvilken i centralpartiet har två afdelningar, en undre och en öfre (i spetsgafveln), likasom Sunde målade tafla tyckes ha haft. Ännu rikare är altarverket i Vallstena, som har en öfre rad bilder också i sidopartierna, hvilka upptaga (liksom i Ganthem) tre och tre afdelningar, med enstaka helgon under bågar, omkring centralpartiet.

Något yngre är altarverket från Ardre (Hildebrand s. 271; nu i Gotlands fornsal). Det har en liknande anordning som det från Ganthem. Tureller finnas här dock icke, men bågaafdelningarna ytterst på sidorna äro något högre (och enklare) än

Fig. 49. Altaruppsats i Vamblingbo, Gotland (före restaureringen).

de öfriga sidoafdelningarna — det är ungefärligen samma komposition som vi sett i Mindens gamla altarverk. Centralpartiet skjuter ej heller så högt upp. Emellan spetsgaflarna stå smala fialer.

Till 1300-talets sista år torde man få sätta altarverket i Vamblingbo (fig. 49). Midtpartiet, som visar den korsfäste, är också här något högre, men avslutas med en horisontal linje, tureller och fialer hafva fallit bort. Bågpartierna äro däremot rikt utbildade som baldakiner, och i hvar af de tre och tre afdelningarna stå två figurer omkring centralpartiet under hvar sin båge. Man observere särskildt det rika rosverket i bågarna med genombruten fyllning af växlande mönster i rundlarna och öfver bågarna fönsterliknande ornament ¹.

¹ Det utmärkta altarverket från Ala (Gotlands fornsal), som af Carl R. af Ugglas sättes till »tiden omkr. 1300-talets midt» (Gotlands medeltida

De nu skildrade Gotlandsaltarena äro alla retabelliknande, som en plan och sammanhängande tafla. Men mot 1300-talets slut synes här också den ledade taflan i skåpform, triptyken, hafva uppträdt. Den äldre anordningen, med höjdt centralparti, lefde emellertid kvar in på 1400-talet, t. ex. i Gammelgarns altarskåp (fig. 50). Konturerna öfverensstämman här med Vamblingbouppsatsens, med den skillnad att i Gammelgarn de yttersta partierna i det uppslagna skåpet också äro högre, likasom centralpartiet, hvilket de täcka när dörrarna äro tillslutna.

Fig. 50. Altarskåp i Gammelgarn, Gotland.

I Endre altarskåp (fig. 51) slutligen — som väl är något tidigare än Gammelgarns — hafva de uppskjutande styckena försvunnit, och horisontalismen är fullt genomförd. Baldakinorneringen visar en viss öfverensstämmelse med den i Vamblingbo, men här i Endre sitter — som i flere altaruppsatser på Gotland — den rosverkfyllda rundeln öfver bågen i en spetsgafvel. Centralpartiet har en mycket rikt indelad rundbåge, som öfverst uppgår i en liten spets, en ansats till »kölbåge», som vi redan tidigare (under 1200-talets senare del) påträffat (jfr också Marienstatt-

träskulptur s. 560), lär — enligt benäget meddelande af frih. d:r af Ugglas — ha vissa beröringspunkter med Marienstattaltaret (fig. 21).

skåpet!). Fönsterverket öfver bågarna, med rosverk i rundlar, är här högre och rikare än i Vamblingbo. (De flesta af de bärande kolonetterna äro här som i Vamblingbo nu försvunna.)

Ännu mera utprägladt horisontala i anläggningen äro, från något senare tid, altarskåpen i Burs och Lau, hvilka omkring midtsenen ha i corpus och på flyglarna sju och sju figurer (under rund- eller kölbågar); den häfdvunna crucifixussenen har också här fått vika för den mera bredt verkande härlighetsenen.

I stilistiskt hänseende ha några af dessa gotländska altarverk ett visst intresse för oss, och vi återkomma därför till dem i det följande kapitlet.

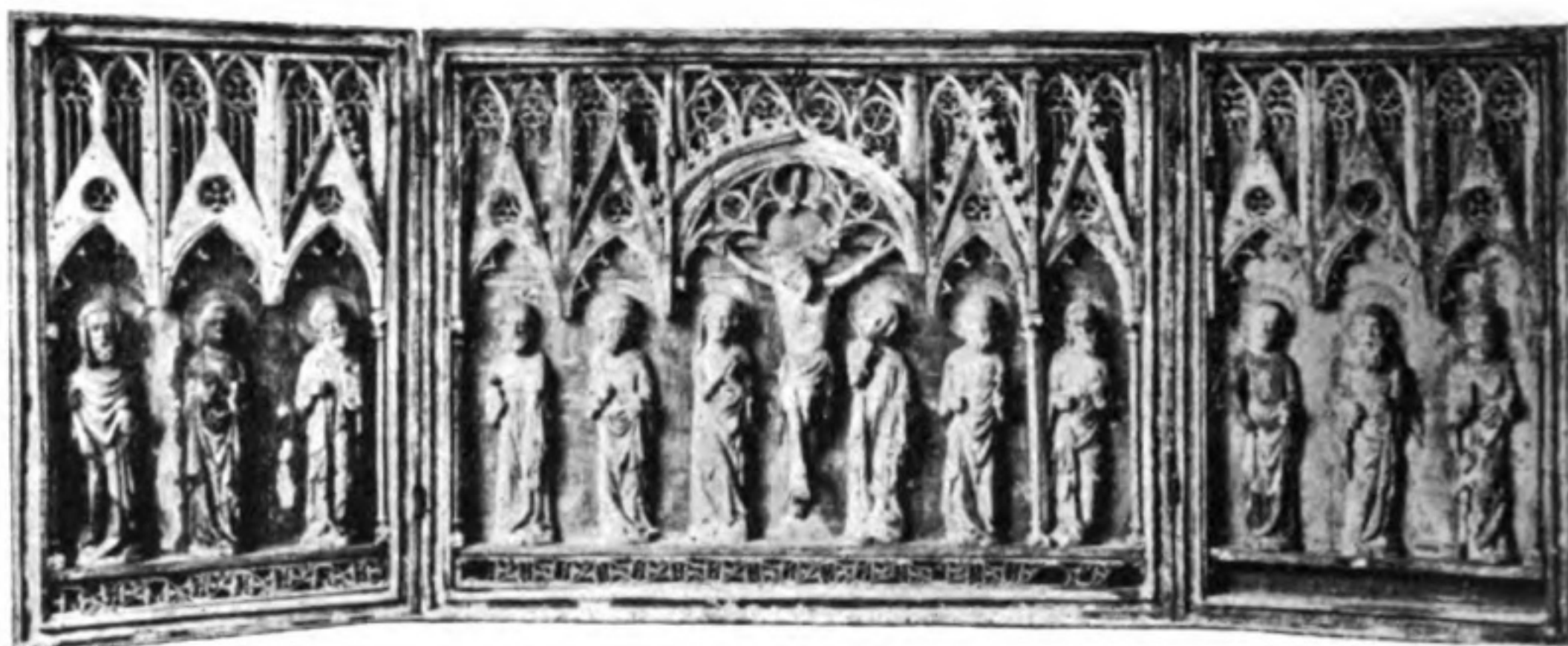

Fig. 51. Altarskåp i Endre, Gotland.

V. Stilkritisk analys.

Den tidigare utvecklingen i Frankrike och Tyskland.

Stilutvecklingen inom träskulpturen, särskildt altarverken med rader af figurer under bågar eller baldakiner, har i de två föregående kapitlen fått någon belysning genom anförande af några de märkligaste profven på denna altarskulptur från 1200- och 1300-talen. Jag skall nu göra en sammanfattning med en överblick af den allmänna utvecklingen och de särskilda stil dragen, som äro af betydelse för Lunds domkyrkas altarverk.

Det är från den stora franska monumentalskulpturen man här måste utgå, sådan denna framstod vid 1200-talets början i

Öfverstykke, fig. 52. Midtgruppen i altarskåpet från Petrikyrkan Ystad (Hist. museet, Lund).

Chartres, Paris, Reims och Amiens. Särskildt har tvifvelsutan stenhuggarverkstaden i Reims utöfvat ett betydande inflytande,

Fig. 53. Madonna af elfenben (Louvre-museet).

och här synes mig en kontinuitet råda i stilutvecklingen. Redan under 1200-talet ser man här slanka figurer med elegant höftböjning, öfver öronen fallande eller (hos kvinnorna) ringlande krusigt hår, starkt lockigt, ofta två- eller flerklufvet skägg samt nedflytande draperier, som bilda kraftfulla både transversala och longitudinella, böjda eller svängda veck. Man träffar liknande drag också på andra ställen i Frankrike; och stenskulpturens former gå igen i trä och elfenben. Som exempel kan anföras en berömd elfenbensmadonna i Louvren från 1200-talets slut (fig. 53); man observere de djupa, snedt mellan de spetsiga skorna nedfallande längdveck. På andra figurer framträda redan tidigt vid sidorna nedhängande pipformigt afslutade veck. Under 1300-talet bli dessa drag än mera markeradt framträdande och för den franska gotiken betecknande¹.

Denna stilriktning spred sig till Nederländerna och Tyskland. Från södra Nederländerna kan jag hänvisa

¹ Jfr t. ex. en (stående) Madonna från Notre Dame i Paris, GONSE, *L'Art gothique* s. 242; Jeanne d'Evreux' Madonna (af metall) från 1340, *ibid.* s. 425; grafvården öfver Marguerite d'Artois († 1311), tillskrifven Pipin d'Huy, *ibid.* s. 428; vidare en (sittande) Madonna, skänkt till katedralen i Sens år 1334 af Em. de Juana, MICHEL, *Histoire de l'art* II: 2 s. 720.

till ett sådant framstående konstverk som S. Katarina från Notre-Dame i Courtrai (fig. 54)¹.

I Tyskland gör sig den franska monumentalstilen snart gällande under 1200-talet, så i Magdeburg, i Strassburg, i Bamberg och i Naumburg samt i Freiburg. I Bambergskulpturerna — där man så ofta erinras om de olika typerna och veckbehandlingssätten i Reims — finner man redan under 1200-talets förra del de ofvan antydda draperiformerna: starkt profileradt longitudinellt midtveck, som nedfaller på marken och böjer sig mot ena foten samt (å manteln) smärre sidoveck med pipformer². De äldre Strassburgfigurerna, vid södra korsflygelns portaler, ha mera åtsittande dräkt, som nedflytande följer kroppens eleganta böjning (hvertill också motsvarighet finnes i Reims); i hufvudfasadens statyer, från 1200-talets slut, ser man den nyss antydda figur- och draperistilen än mera utpräglad³.

I Sachsen och Westfalen göra sig visserligen under 1200-talet andra och mera rent tyska drag gällande³. Träretabelt från Minden t. ex. (ofvan figg. 23 o. 40) har åtskilligt af den tyska bredden och tyngden. I andra skulpturer från Minden, Paderborn och Münster ser man däremot influens af den eleganta franska veckbehandlingen, om än sällan utprägladt. Som exempel kunna påpekas några statyer från västfasaden å domen i Bremen (från 1200-talets slut) samt skulpturerna från

Fig. 54. S. Katarina, Notre-Dame i Courtrai.

¹ Se MICHEL anf. arb. II: 2 s. 727. Jfr ock Madonnan i Antwerpens katedral, MICHEL s. 725.

² Se t. ex. bilderna hos DEHIO u. VON BEZOLD, Die Denkmäler der deutschen Bildhauerkunst, 13. Jahrh. Taf. 16—17. Man observere en något större bredd, också i hufvudena, än i de äldre bilderna.

³ Se A. GOLDSCHMIDT, Studien zur Geschichte der sächsischen Skulptur in der Übergangszeit vom romanischen zum gotischen Stil (1902).

den ofvan s. 56 omtalade portalen i Marienkirche i Osnabrück¹. Under 1300-talet och början af 1400-talet blir den åsyftade stilriktningen icke så sällsynt i Westfalen. Ett vackert exempel är en träskulptur, en Madonnabild, som nu förvaras i Germanisches Museum, Nürnberg.² (fig. 55). Åtskilliga liknande kunna fram-

dragas från västra Tyskland samt — såsom vi skola finna — också från länderna vid Östersjön³.

I Köln och vid nedre Rhen framträder denna stilriktning i

Fig. 55. Madonna af ek från Westfalen (Germ. Mus., Nürnberg).

Schnütgen, nu i Kunstgewerbemuseum, Köln, se FR. WITTE, *Die Skulpturen der Sammlung Schnütgen* (1912) Taf. 66 ff., 25 ff.

³ Äfven i Syd-Tyskland märker man omkr. 1400 inflytande af denna riktning; jag kan hänvisa till figurer i bränd lera samt i trä i Germ. Museum, Nürnberg (se JOSEPHIS katalog Taf. VII ff. samt Taf. XX — den senare en »Mariakröning», ofvan s. 41 not 1 omtalad).

¹ På portalens sidor synas, såsom ofvan s. 56 omtalats, de »visa och fåvitska jungfrurna» — samma framställning som statyerna från Bremens dom, med hvilka de förra äga flera öfverensstämmelser; de kunna också jämföras med statyer i Strassburg och i Freiburg (DEHIO-BEZOLD, *anf. arb.* Taf. 50). En helt annan stilriktning gör sig gällande i Magdeburg-katedralens (något äldre) »visa och fåvitska jungfrur» (GOLDSCHMIDT, *anf. arb.* Taf. II), fastän äfven hos dessa kan påvisas fransk influens.

² N. 217; se W. JOSEPHIS katalog, *Die Werke plastischer Kunst* (1910) s. 110 f. Figuren sättes till midten af 1300-talet. Man kan jämföra den med de Madonnor, som LÜBBEKE, *Kölner Plastik* Taf. XVII sammanfört från Tyskland och (en) från Frankrike: med den franska Madonnan öfverensstämmer den anförda westfaliska figuren närmast. — I Landesmuseum i Münster finner man också bilder, tillhörande, helt eller delvis, denna stilriktning; se BURKHARD MEIERS katalog (1914) s. 60 ff. och Taf. XXXIII ff. Likaså i Sammlung

kraftig utprägling under 1300-talet. Ofvan har (i III kap.) redan anförts exempel: Marienstatt-altaret och Kölnerdomens pelarfigurer. Här är den ideala uppfattningen alltjämt bibehållen. Men i de reliefer, som utsmyckade högaltarets bordssidor i Kölnerdomen (en bild ofvan s. 55), framträda, redan vid 1300-talets midt, nya stildrag¹: den aristokratiska elegansen öfvergifves, gestalten blir bred och satt, förlorar — liksom hufvudet — till en stor del de sköna linjerna, men får en viss lugn värdighet, trots all otymplighet: »högaltarfigurernas mästare är den typiske företrädaren för denna oharmoniska öfvergångsstil, i hvilken ännu båda strömningarna kämpa med hvarandra» (Lübbecke s. 75). I draperier och hårbehandling gör sig den ideala franska riktningen ännu länge på sina håll gällande, såsom vi redan sett och ytterligare skola se. Men annars kommer så småningom ett realistiskt drag in, som i Köln visar sig redan i apostlagestalterna i domens s. k. Petersportal från omkr. 1375².

Redan under 1200-talet se vi den franska ideala stilen uppträda i Nord-Tyskland. Figurerna å Bremendomens fasad ha nyss omtalats. Ännu elegantare, fastän kanske något äldre, äro relieferna å sakramentsskåpet i Doberan (ofvan s. 52 och fig. 28), som ha sin fullkomliga motsvarighet i franska arbeten. Jag kan också erinra om de något yngre stuckfigurerna från Lübecks Marienkirche (ofvan s. 57 f. och fig. 32). Dessa arbeten stå icke

¹ Man har betviflat, att dessa marmorfigurer skulle vara af tyskt ursprung; för stilutvecklingen torde de dock äga en viss betydelse.

² Dateringen enligt Lübbecke. — Ett utomordentligt vackert arbete, sannolikt nederrhenskt »från midten af 1300-talet» är en Maria i Nationalmuseum i München (n. 488, se Katalog des bayr. Nationalmuseums Bd. VI, 1896, Taf. V), hvilken tydligen hört till en liten grupp af den hel. Jungfruns förhärlikande; anletsdragen äro ädla, veckfallet fritt och ledigt. Vida mera realistisk är en välsignande Kristus (ur liknande grupp), nu förvarad i Germ. Museum, Nürnberg (n. 221, JOSEPHI Katalog s. 113; LÜBBECKE Taf. XXXVIII); han har krusigt skägg, långa lockar, som ringla ned på axlarna, bok i v. handen, bred, naken fot; sättes af Josephi till 1300-talets slut. En pietà-grupp, JOSEPHI s. 116 f., från omkr. 1400, är åter ganska otymplig (vida mindre konstnärlig än den nedan fig. 86 afbildade från Askeby). Från 1400-talets förra hälft finnas också i samma museum rhenska bildverk, där den ideala stilens drag gå igen (t. ex. n. 238, JOSEPHI s. 123). Andra rhenska arbeten i Sammlung Schnütgen, Köln (se ofvan). Jfr äfven Kunstdenkmäler der Rheinprovinz flerst. (t. ex. V: 3 s. 215, en apostelfigur).

långt ifrån altarverket i Marienstatt (fig. 21, se särskildt Maria-gestalten), äfven om detta förråder en mera framskriden konst.

Högaltaret i Doberans klosterkyrka (se interiören ofvan fig. 43, samt fig. 56, en flygel) visar en något senare figurstil; och

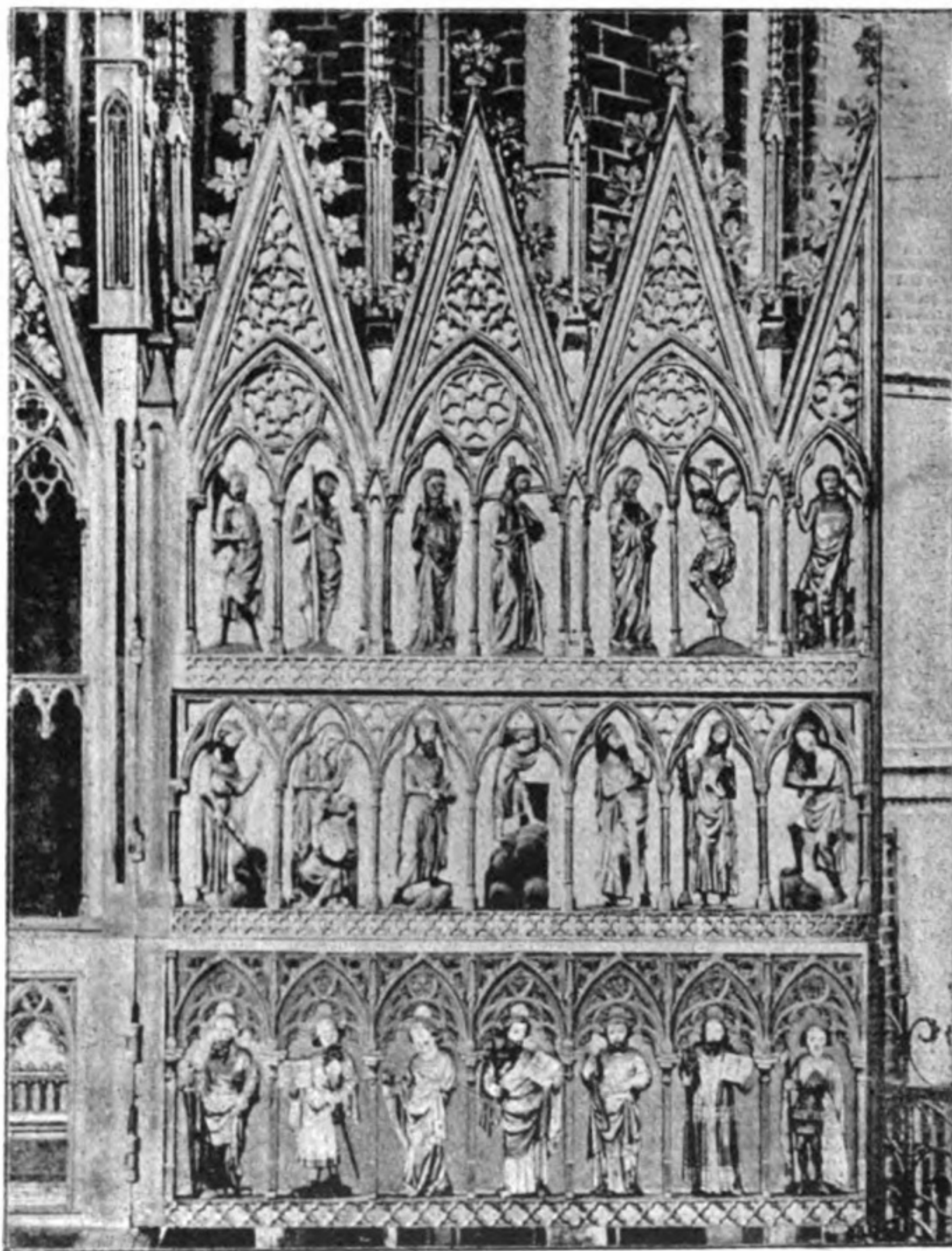

Fig. 56. Högra flygeln af Doberans högaltare.

så ännu mera altarverken i Rossow (fig. 44) och Hildesheim (fig. 47). Mycket är emellertid här ännu kvar af den franska monumental- och idealstilen; figurbildningen är ädel, om än en viss bredd inträdt, veckbehandlingen stor och fri.

I dessa nu omtalade och dylika arbeten från 1200-talets slut och 1300-talets första tre fjärdedelar synas mig förutsätt-

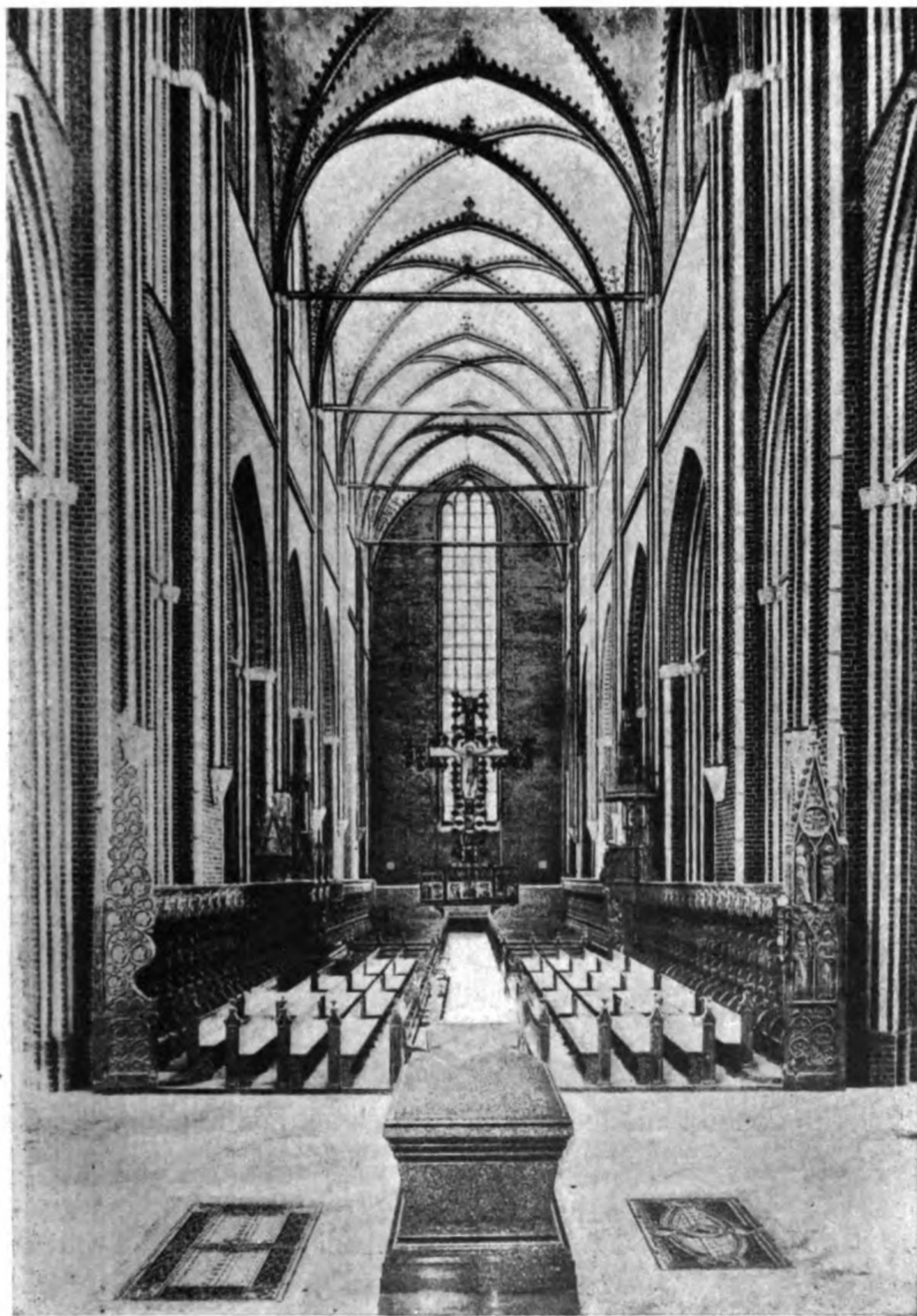

Fig. 57. Interiör af Doberans klosterkyrka, mot väster.

ningarna vara gifna — också i ornamentellt afseende — för den under 1300-talets sista årtionden i Hamburg-Lübeck-trakterna allt mer framträdande altarskåpsskulpturen.

Träsniderier i Doberan. Mecklenburg och Skandinavien.

Närmast finner man kontinuiteten i en serie sniderier i Doberans cistercienserkyrka. Relikvieskåpet på högaltaret, som ursprungligen hade två längdserier, fick efter några årtionden, såsom ofvan omtalats, en ny, tredje bildrad under de förra. Samtidigt eller något senare snidades sakramentshuset, som har sin plats till vänster om högaltaret (se interiören fig. 43 ofvan). Så tillkom triumfkrucifixet och det därunder stående lekmannealtaret, som ofvan (s. 84) i korthet omtalats (nu uppställt mot västra väggen, se fig. 57).

Den sida af det fordom fristående altarverket, som vette inåt högkoret, visar scener ur Marias lefnad, och de fortsätts på krucifixstammens baksida och avslutas med Marias kröning genom Kristus (denna relief fästad midt emot den korsfästes hufvud). Under den mot kyrkans skepp vände crucifixus synas å altaret scener, hänförande sig till Kristi lefnad. En viss olikhet i stilen råder i altarverkets båda sidor, i synnerhet hvad figurbehandlingen beträffar. Mariasidans bilder anses vara något äldre och förråda en mera konstnärlig hand¹. Måhända beror dock åtskillnaden på olika medarbetare i samma verkstad. Vi återkomma strax nedan till detta märkliga altarverk.

Doberankyrkan har i snidverk flera andra synnerligen vackra arbeten, ett par små skåp med klöfverbladsbågar samt spetsgaflar mellan fialer (Schlie s. 616), vidare korstolar med liknande dekoration jämte rankverk och (mera otympligt bildade) djur- och människofigurer (Schlie s. 617 ff.). Om dessa arbeten mera sammanhånga med (ornamentiken i) högaltaret, så visar sig det dekorativa träarbete, som utfyller koromgångens balustrad (den s. k. oktogonen), mera besläktadt med lekmannealtarets dekoration (fig. 58),

Att nu alla dessa arbeten skulle vara produkter af en kontinuerlig klosterverkstad, kan man väl icke påstå; man upptäcker lätt icke blott tidsåtskillnader utan också olika samtida händer. Ett visst sammanhang i stildragen torde man emellertid kunna finna — man ser dem på en eller annan punkt (i veckbehandlingen och i ornamentiken) fortleva till in på 1400-talet (jfr t. ex.

¹ SCHLIE, anf. arb. III s. 603.

några grafstenar, Schlie s. 674 f.); och antagligt synes vara, att detta berott på en viss fortbestående ledning af utsmycknings-

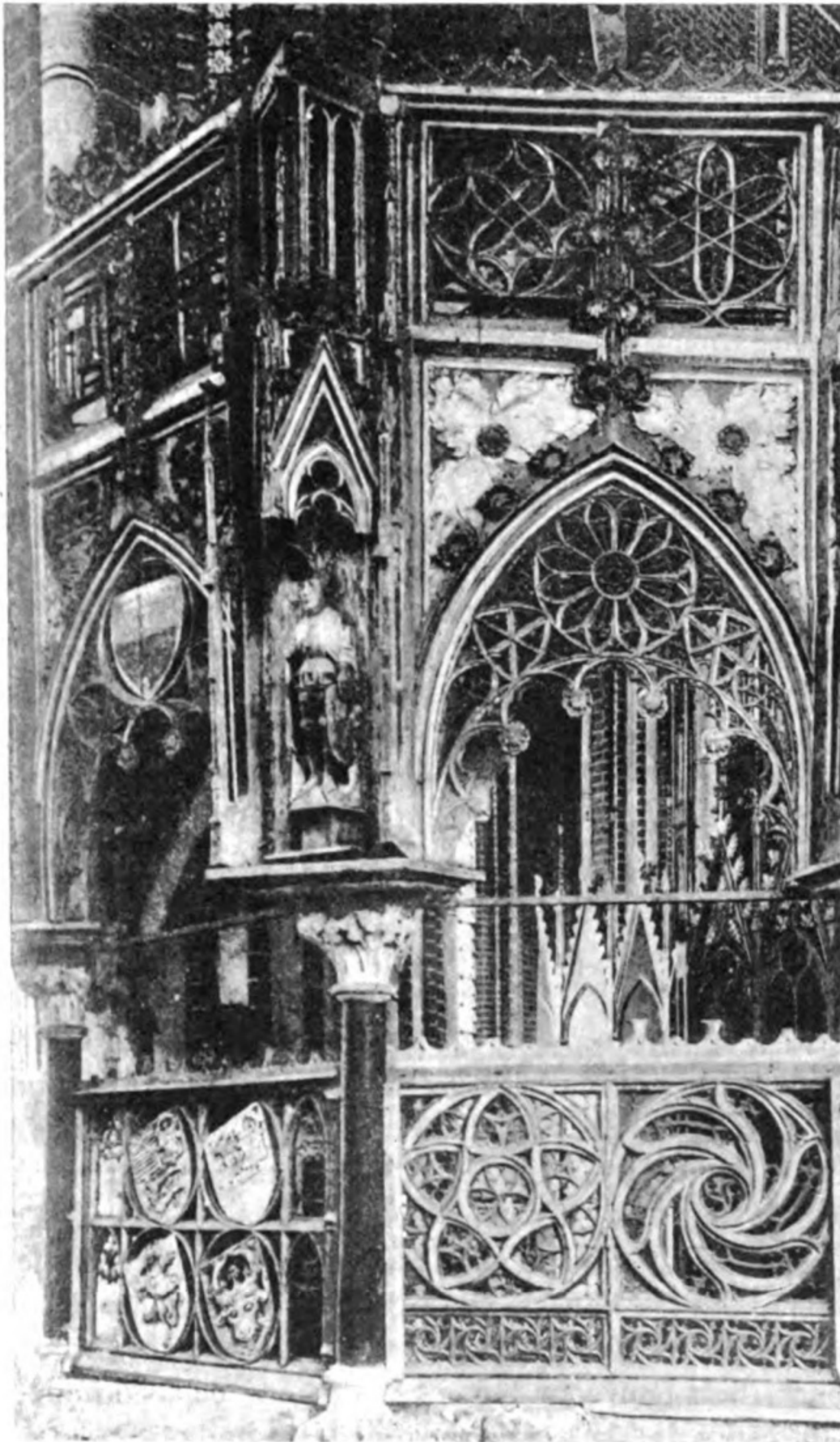

Fig. 58. Från »oktogonalen», Doberans klosterkyrka.

arbetena i klostret, där man — om man där icke alltjämt underhållit en större träsnidarverkstad — under långa tider engagerat

framstående konstnärer och konsthantverkare, skaffat dem betydande arbeten och rekommenderat dem vidare. För de konstnärliga förbindelserna har det högt ansedda cistercienserklostret säkert varit af stor betydelse. Det är i detta fall anmärkningsvärdt, att just cistercienserklostren i denna tids konstutveckling spelade en så stor roll. Marienstatt i Rhenprovinsen hörde också till denna kongregation (liksom Loccum i Westfalen); och mellan altarverken i Marienstatt och i Doberan kunna vi konstatera mycken öfverensstämmelse. Förbindelsen med Lögumkloster i Sönderjylland låg också nära till hands, likasom med det befryndade benediktinerklostret Cismar vid Lübeck: på båda ställena har ju också en rik konstverksamhet utvecklats, såsom ofvan antydts. Lögumkloster, som utgått från en benediktineranläggning i Seem vid Ribe, var på sätt och vis dotterkloster till Herrevad, i det att vid dess upprättande under cisterciensernas regel (1173) munkar ditkommit från det omkring tre årtionden äldre cistercienserklostret i Skåne. Detta hade grundlagts (1144) genom ärkebiskopen af Lund med munkar från Frankrike. Likaså Nydala i Småland, och från Nydala grundades Roma på Gotland. Dessa och andra cistercienserstiftelser omkring Östersjön höllo alltjämt ihop, och förbindelsen dem emellan har säkerligen varit liflig, ej minst under 1300-talet. Särdeles finner man konstförbindelser mellan Skåne, Gotland och Mecklenburg. Arbetena i Doberan (Althof, Ludwigslust etc.) samt Rossow ha säkerligen beröringspunkter med skulpturen på Gotland under 1300-talets senare del (och 1400-talets början), och de synas mig i flera afseenden vara förutsättningar för altarverken i Lund och Ystad.

De politiska förbindelserna under denna tid få heller icke förbises. Hertig Albrekt II af Mecklenburg var nära befryndad med både det danska och det svenska konungahuset; Waldemar Atterdag var hans äldste sons svärfader och Magnus Eriksson hans svåger. Jämte Waldemar var han den mäktigaste fursten vid Östersjön, tidvis kanske mäktigare än denne, såväl slug och beräknande som kraftfull och hänsynslös. Rostock, som innehades af Danmark, fick han som län af Waldemar och skaffade denne i stället fotfäste i det då svenska Skåne (Helsingborg). Då Magnus Eriksson icke kunde betala sin systers hemgift, öfvertog hertig Albrekt kronans inkomster af Skanör och Falsterbo (1339). Med det mäktiga Lübeck ställde han sig väl, och hansestaden hyllade

honom till och med som skyddsherre. Det såg också en tid ut som om hans släkt skulle bli enahärskande vid Östersjön. För en sin sonson — son till hertig Henrik och konung Waldemars äldsta dotter Ingeborg — fick han förhoppning om Danmarks krona; och den andre sonen, Albrekt, lyckades han (1363) få vald till Sveriges konung. I Norden reagerade man emellertid slutligen mot det mecklenburgska öfverväldet. Efter Waldemars död (1375) valdes till Danmarks regent dennes yngre dotter Margareta, änka efter konung Håkan Magnusson i Norge. Denne hade jämte sin far fördrifvits från Sverige, och hans kusin Albrekt af Mecklenburg härskade öfver detta land — åtminstone nominellt — i ett fjärdedels århundrade; svenskarne reste sig dock, som vi veta (jfr ofvan s. 3). Emellertid bibehöllos Stockholm och Gotland ännu flera år i mecklenburgiskt välde. På Gotland uppehöll sig konung Albrekts son Erik och afled där (1397): vid Mariakyrkan i Visby fann man för några årtionden en stensarkofag, som sannolikt inneslutit hans ben¹. I Doberan, där konung Albrekt 1412 afled, och där äfven fadern och flere andra medlemmar af hans släkt ligga jordade, stå vid den som kungagrifft inrättade oktogonen (mot koromgången) de snidade bilderna af konungen och hans första gemål Richardis, hvilken afled 1377 (fig. 59; man observere veckbehandlingen i hennes gestalt äfvensom baldaknernas ornamentik, som förråda stilen från 1300-talets slut eller 1400-talets början)².

Fig. 59. Statyer af konung Albrekt och drottning Richardis, Doberan (trä).

¹ Se H. HILDEBRAND i Sveriges historia utg. af EMIL HILDEBRAND II s. 323 samt SCHLIE, anf. arb. V s. 609.

² Drottning Richardis hvilar icke här; hon begrofs i Stockholm. Den andra gemålen, Agnes af Braunschweig-Lüneburg († 1434), fick sin graf i Gade-

Lübeck som konstcentrum. Grabowaltaret. Lekmannaaltaret i Doberan. Landkirchenskåpet.

Under 1300-talet hade emellertid Lübeck vuxit upp till ett stort kulturcentrum — ej blott en driftig handelsstad — för att under det följande århundradet bli dominerande vid Östersjön också på konstens område. Af träskulptur är emellertid förvånande litet i behåll från förstnämnda århundrade; åtskilligt fick troligen redan under 1400-talet vika för större och rikare verk — det stora, dyrbara altarskåpet i Marienkirche, som tillkom under 1400-talets första fjärdedel, har, som många andra, ersatt ett mindre och enklare arbete o. s. v. — och efter reformationen har naturligtvis än mera förstörts. Icke få konstnärer anföras i Lübecks gamla urkundsböcker, så vid 1200-talets slut en målare och bildsnidare (*pictor et sculptor imaginum*) magister Matthias och en målare och bildsnidare magister Christianus; från 1300-talets förra del en magister Hermann de Colbergh, som ofta nämnes såsom målare eller skulptör (»Beledsnider» tyckes t. o. m. ha antagits som släktnamn af hans söner); vid midten och i slutet af århundradet omtalas flere »pictores», t. ex. en magister Albert från Soest (också kallad bildsnidare) på 1350-talet, en Nicolaus Bülow på 1370- och 80-talen, en Benthen de Westerhusen på 1390-talet o. s. v., vidare (omkr. 1400) en Johannes Junge, som kallas byldemaker eller magister lapiscidarum (stensnidare)¹, samt från 1400-talets förra hälft en Bertold van Stenvorde, nämnd 1409, hvilken bl. a. jämte sin son Johann skulle 1436 leverera en »tabula» till Trondhjem.

busch, i hvars kyrka (i dess Königkapelle) hennes grafsten ses jämte en stor målad tafla, föreställande konung Albrekt och hans son hertig Albrekt IV; där finnes också en hvalfskifva (slutsten) med det kombinerade mecklenburgska och svenska vapnet (SCHLIE II s. 472 f., 478 f.). Från Gadebuschs kyrka äro också intressanta sniderier bevarade, bl. a. reliefer från ett altarskåp (i Schwerins museum) samt kor- och furstestolar.

¹ Hans fränder voro guldsmeder. En guldsmed Hermen Rode (1415 och 1420) var måhända far eller farfar till den Hermen Rode, som 1484 signerat det s. k. Lukasaltaret (förut i Katharinenkirche, nu i museet i Lübeck) men redan 1468 lär ha gjort högaltaret till Storkyrkan i Stockholm. — Ofvan lämnade uppgifter efter GOLDSCHMIDTS förteckning, Lübecker Malerei und Plastik s. 30 ff.

Att konstverk beställdes i Lübeck och exporterades därifrån, särskildt till andra trakter af Östersjön, känner man redan genom exempel från 1200-talet. Monumenten rundt omkring tala också sitt tydliga språk. För förbindelserna med Skåne ha vi särskildt att tänka på Skanör och Falsterbo — Lübeckarne hade ju en egen kyrka i Falsterbo, hvilken redan under 1300-talets förra del omtalas såsom rik på altarskåp och helgonbilder o. s. v.

Bland Lübeckerarbeten från 1300-talets slut har jag ofvan omtalat det s. k. Grönaualtaret, som emellertid i sina reliefskulpturer står ganska enstaka (om ornamentiken se strax nedan). Bland måleriarbeten kan man dröja vid flyglarna af det gamla Bergenfararaltaret¹, där man, liksom ännu i det något yngre högaltaret i Marienkirche, spårar en kvarleva af 1300-talets ideala stil. Men, som sagdt, man måste beklaga att i själfva Lübeck så föga af den äldre bildkonsten är bevaradt, hvarigenom ett oersättligt jämförelsematerial gått oss förloradt.

Till Lübeckerkonsten räknades förut altaret i Grabows kyrka, Mecklenburg, till dess man för omkring tio år sedan upptäckte att det ursprungligen tillhört Petrikirche i Hamburg och målats af den där verksamme mästare Bertram, såsom ofvan omtalats². Detta altarverk intar tvifvelsutan en mycket märklig

Fig. 60. Filippus, statyett i Grabowaltaret, Hamburg.

¹ K. SCHÄFER i Lübeckermuseets Jahrbuch 1913 s. 17 ff.

² Jfr ALFRED LICHTWARK, Meister Bertram tätig in Hamburg 1367—1415 (1905).

plats i 1300-talets konst, synnerligen väl bibehållet som det är. Såväl de snidade figurerna som målningarna äro framstående arbeten; och i båda framträder en skarpt utpräglad konstnärs-individualitet. I de skulpterade bilderna — som här närmast

Fig. 61. S. Dorotea, statyett i Grabowaltaret.

intressera oss — se vi den »gotiska» böjningen ännu lefva kvar. Liflighet och kraft talar ur hållning och drag (fig. 60). Pannan är ofta tämligen låg, håret mycket yfvigt vid tinningarna, skägget starkt krusigt och stundom flikigt, näsan kraftigt framträdande i ädel, något böjd form, med vidgade näsborrar; ögon, ögonbryn och rynkor äro redan i snideriet modellerade (ej blott — såsom t. ex. i Lundaskåpet — med målning utförda). Kvinnofigurerna (fig. 61) äro spensliga, med barnsligt uttryck, håret går ofta ned i flätor på ryggen samt i kortare flikar vid (öfver) öronen. Dräkterna smyga sig väl efter gestalten. Veckbehandlingen är ledig och rik, men har icke de drag starkt utpräglade, som ofvan ofta påpekats i 1300-talsarbeten (åtminstone icke i samma grad som t. ex. Lunds domkyrkas altarverk). Den manliga typen skulle man nästan kunna kalla judisk — i all synnerhet gäller detta om profetfigurerna. — I målerierna gå dessa drag delvis igen; de framställda scenerna ha en dramatisk karaktär, men figurbildningen är ofta otymplig, med stereotypa och grofva former. Här framträder, synes det mig, en riktning åt realism starkare än i de flesta andra

samtida verk och skarpt kontrasterande mot Lübeckermålarnes mera ideala hållning.

Med Grabowaltaret öfverensstämma genom likheten af de målade scenerna och typerna ett altarverk i Buxtehude och ett

i Harvestehude samt ett som kommit till South Kensingtonmuseet i London. De äro tvifvelsutan tillkomna i mästern Bertrams atelier ¹.

Mera ovisst förefaller det mig, att denne också skulle ha utfört den nedre (yngre) bildserien å högaltaret i Doberan och sakramentshuset där, ehuru visserligen några drag öfverensstämma (jfr fig. 56). Lichtwark vill också sätta triumfkrucifixet med dess reliefplattor (se fig. 57) samt lekmannaaltaret därstädes »i förbindelse» med mästern Bertrams konst, vidare — jämte en hel del arbeten från 1400-talets början — altaret från Landkirchen på Fehmern, nu i Thaulowmuseet i Kiel, hvilket han säger vara »på det närmaste förbundet med lekmannaaltaret» i Doberan.

I förbigående vill jag anmärka, att den hamburgska lokalpatriotismen synes hafva drifvit Lichtwark något för långt. Hvad mästern Bertrams förbindelser beträffar (jfr ofvan s. 84), så får man icke förglömma, att han tvifvelsutan har sin utgångspunkt från Westfalens konst — han kom ju från Westfalen, sannolikt härstammande från Minden ². Också Lübeck fick mästare från Westfalen och torde under äldre tider äfven i konstnärligt afseende hafva i viss mån varit en westfalisk koloni. — Att mästern Bertrams egenartade konst haft en viss inverkan på närliggande traktens konstframbringelser, kan väl tänkas; man kan påvisa drag, som erinra om hans kompositioner eller typer, i flere af de nämnda arbetena i Doberan etc., ja äfven på andra håll, t. ex. i Skåne, såsom vi skola se. Men dessa likheter behöfva icke betyda — då de icke särdeles starkt eller talrikt framträda — att arbetena utgått från samma verkstad. Och för öfrigt måste det åter framhållas, att Lübeck redan nu var den stora konststaden, och att för Holstein-Slesvig, Mecklenburg och på andra sidan Östersjön liggande orter mästarne från Lübeck ju måste

¹ Corpus i det lilla Harvestehudealtaret är en skulptur (LICHTWARK s. 392), Kristi födelse, hvilken förräder en annan hand än mästern Bertrams. Både Buxtehude- och Londonaltaret hafva i målning Kristus krönande Maria (LICHTWARK s. 383 och 398); en liknande Kristusgestalt förekommer i en (skadad) målning (mf — såsom det tyckes — härlighetsscenen) från ett altarverk i Tångeråsa, Nerike (Strängnäsutställningen 1911).

² Så utan föregångare, som LICHTWARK vill göra gällande, var Bertram för visso icke. Jag vill här blott hänvisa till de ofvan omtalade Marienstatt- och Hildesheimaltarena.

ha ägt den största betydelse. Så t. ex. voro förbindelserna mellan Lübeck och Doberan särdeles lifliga, såsom historiska urkunder visa.

Hvad lekmannaaltaret i Doberan beträffar, så har ofvan antydts, att dess båda sidor icke visa fullt samma karaktär. Matthæi har också konstaterat detta, han anser ¹, att relieferna äro senare å den s. k. Kristussidan, d. v. s. den sida af dubbelaltaret, som vette åt långhuset, lekmännens kyrka — Mariasidan vette åt koret, och dess reliefer öfverensstämma mera med de å krucifixet ofvanför anbragta. Lichtwark har också erkänt åtskill-

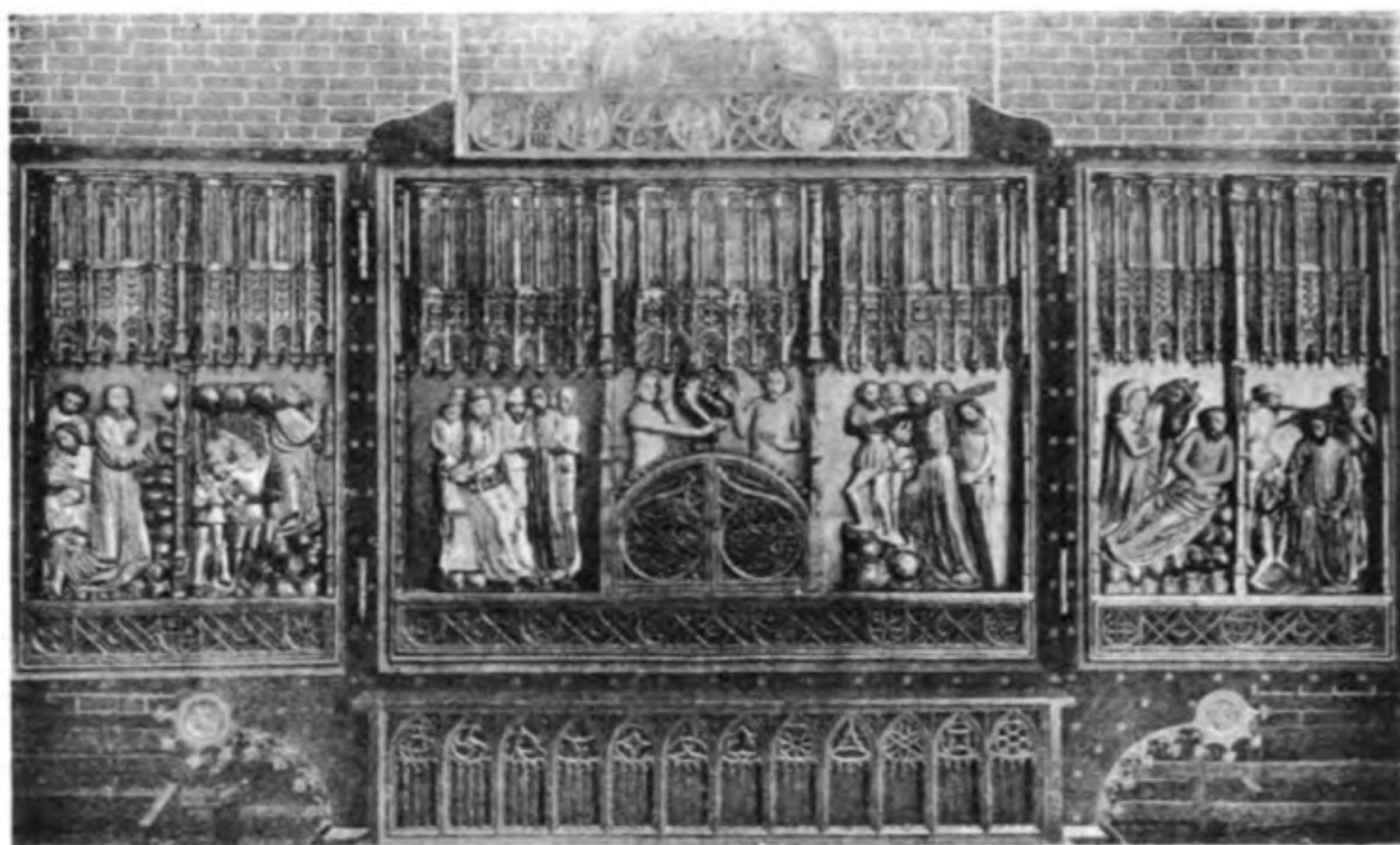

Fig. 62. Kristussidan af Doberans lekmannaaltare.

naden. I reliefplattorna å korset ² ser man väl (i några scener) en viss dramatisk liflighet, som eriarar om mäster Bertrams, och några af de manliga hufvudena synas likna dennes (obs. de långa skäggen och näsorna, som stundom äro nästan judiska); andra figurer afvika däremot från hans, och detta gäller både kvinnliga och manliga (dessa med kort skägg). Hårbehandlingen synes i allmänhet vara en annan; lockflikarna vid öronen saknas. Så är äfven förhållandet å Mariasidans reliefer ³, hvilka också synas mig vara mindre dramatiskt framställda. Gå vi nu till Kristus-sidan (fig. 62), så äro här figurerna mera långsträckta, skäggen

¹ MATTHÆI, Holzplastik s. 74 f.

² SCHLIE, anf. arb. III s. 600 f. I fig. 57 ofvan skymta de svagt fram.

³ Likaså med reliefscenen å Harvestehudealtaret (jfr ofvan s. 103 not 1).

mindre flikiga, näsorna mera raka. För öfrigt erbjuda ju relief-scenerna icke på alla punkter jämförelse med de enstaka stående figurerna i ett sådant altare som Grabowaltaret (eller ock Lunds domkyrkas).

I ornamentiken afviker Doberans lekmannaaltare i betydlig grad från Grabowaltarets (jfr detta fig. 48 ofvan). Dubbelaltarets ornamentik synes mig utgöra en fortsättning på den nedre radens i högaltaret (fig. 56), och denna senare sammanhänger tydligen med bågsystemet i den öfversta afdelningen på högaltaret: där står den öfre spetsbågen, med sin rundel inuti, öfver två sekundärbågar, liksom på Klarenaltar i Köln (fig. 45 ofvan, nedre raden). Den nedersta raden i Doberans högaltare har (öfver en rundbåge) omväxlande fullrundlar och triangelformer med rundade sidor, likaså sakramentspelaren och lekmannaaltaret (i predellan). Omkring — och någon gång i — dessa fyllningar synas flamliknande mönster eller fiskblåsformer. Dessa former framträda redan å Marienstattaltaret, såsom jag påpekat (s. 80, fig. 21). I Doberans lekmannaaltare äro nu dessa fiskblåsmönster talrikt förekommande. Å Mariasidan ser man dem i några af de genombrutna rundlarna i bågverket och äfven i listen under figurscenerna — det blir stundom sammansatt till flamhjul; Kristussidan har än flera sådana flammotiv, särskildt i det dekorativa midtstycke, som täcker (eller ersätter) nedre delen af syndafallsscenen i midtpartiet, i det lilla öfverstycket och äfven i predellan (fig. 62).

Detta flam- eller fiskblåsmotiv är något nytt, som mot 1300-talets slut allt mera upptages, och det blir, som bekant, typiskt för den s. k. sengotiken. Det uppträder också, tillsammans med andra här angifna ornamentsdrag, i utvecklade former å oktagonens snidverk i Doberan (fig. 58) och går där också igen i senare arbeten, såsom ofvan antydde. Tidigt öfverföres detta motiv till Gotland, där rundlar med flamhjul förekomma t. ex. i Ganthems och Vamblingbo altarverk, såsom vi sett. Vi se det också i Grönaualtaret (fig. 46, listverket under scenerna) samt på ett och annat ställe i Ystadaltaret och konsekvent genomfördt i Lundaaltaret; härtill återkomma vi nedan.

Liksom den nedre bildradens ornamentik i högaltaret, visar lekmannaaltaret dubbla bågar med runda och aflånga fyllningar emellan: nederst en rundbåge med (delvis rosprydda) näsor, och däröfver en spetsbåge. Denna anordning, som ännu icke

finnes å Grabowskåpet, ej heller å Grönaualtaret, blir mycket typisk för den följande tidens konst; den uppträder tidigt, utom i Doberanarbetena (äfven i sakramentshuset där), också i de skånska sniderierna från 1300-talets slut, såsom vi ytterligare skola se. Både i Doberans sakramentshus och i lekmannaaltaret äro bågarnas ben nedåt förlängda (»styltade»), detta i all synnerhet å den sannolikt yngre Kristussidan af nämnda altare. Delvis kan detta förklaras genom anpassningen i det trånga utrymmet (baldakinernas smala sidor); men denna styltade bågform blir

Fig. 63. Från Landkirchenaltaret (Thaulowmuseet, Kiel).

dock ett särskildt drag i dekorationen på en hel serie af den följande tidens altarverk.

Det Doberanska lekmannaaltaret har, liksom det Grabowska, ej blott bågdekoration utan utskjutande baldakinverk; men detta är i det förra, med dess genombrutna fönster öfver bågarna, vida högre än i det senare. Sträfpilastrarna åter — som sedan återkomma i Ystad och Lund (se ofvan s. 15 fig. 9) — synas redan vara preformerade i Grabowaltaret.

Slutligen vill jag fästa uppmärksamheten vid predellan i

det ifrågavarande Doberanaltaret¹. Den dekoreras, likasom understycket i Marienstattaltaret, af en genombruten arkatur med ett rosverk i bågarna, som är vida rikare än det sistnämnda altarets. Rosverket, som inskrifves dels i rundlar, dels i trianglar med

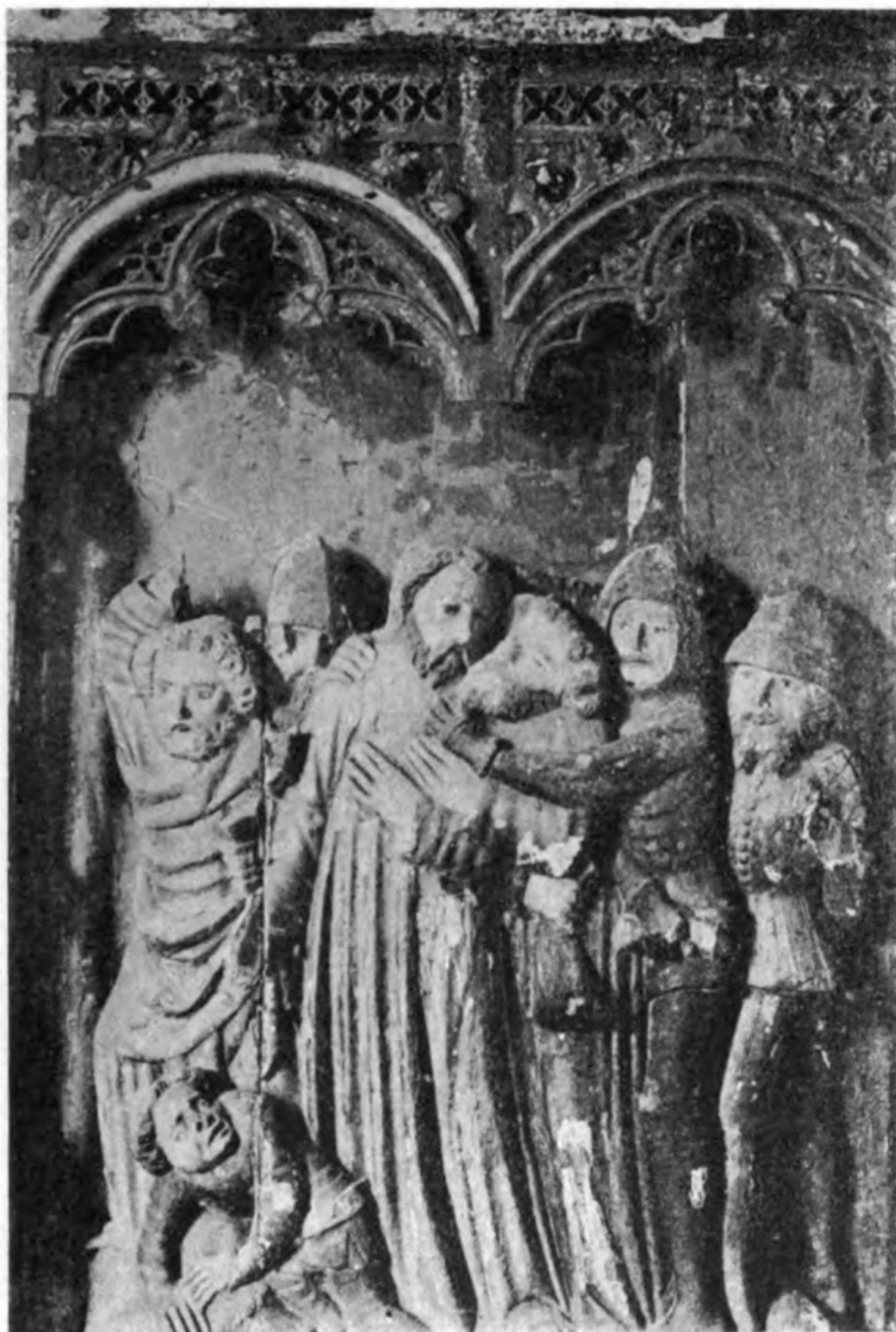

Fig. 64. Från Landkirchenaltaret.

undade sidor, är synnerligen omväxlande med trepass, fyrpass,

¹ Vid den för några år sedan företagna restaureringen ha altarets gamla former i allt väsentligt bibehållits, både hvad figurer och ornamentik beträffar; och detta gäller äfven predellan, enligt benäget meddelande från platsen, som jag erhållit genom museidirektören dr. W. Josephi i Schwerin.

fiskblåsor samt hjulmönster, och man synes här ha den närmaste föregångaren till predellan i Lundaaltaret.

Innan vi lämna Doberan och dess skulpturer, måste vi dröja vid ett — eller två — altarverk, som satts i förbindelse med de

Fig. 65. Figur från hudflängningsscenen i Landkirchenaltaret.

förra. Med Kristussidan i det dubbla lekmannaaltaret i den Mecklenburgska cistercienserkyrkan sammanställer Matthæi (anf. arb. s. 74 ff.) två altarskåp från ön Fehmern, det från Landkirchen och det från Burg; han anser, att dessa tre äro af samme mästare, hvilken

han efter (det figurala) hufvudarbetet vill kalla Landkirchenmästaren, och att denne hade sin verkstad (på 1370- och 80-talen) i Lübeck. Tvifvelsutan höra dessa arbeten tillsammans, äfven om jag icke tror, att de med säkerhet kunna tillskrifvas samme

Fig. 66. Öfverdelen af biskopsfigur i Lundaskåpet (n. 21).

(lübeckske) mästare. Mindre betydande är det i Burg; det synes emellertid — att döma af den lilla afbildningen hos Matthæi (Taf. VIII) — hvad gestaltbildningen beträffar stå närmare mästern Bertrams krets än de båda öfriga göra. Landkirchenaltaret är enligt Lichtwark »på det närmaste förbundet» med lekman-

altaret i Doberan. I hufvudets form, hår- och skäggbehandling synes också stundom så vara förhållandet; men åtskillnader finnas redan här: man observere å fig. 63 t. ex. de långa flerdelade skäggen, som hvarken finnas i Doberanaltaret eller i Grabow-

Fig. 67. Hufvud af aposteln Matteus i Grabowaltaret.

altaret (men väl i senare arbeten, t. ex. fig. 26 ofvan). I det förra (Kristussidan) äro figurerna mera långsträckta och draperierna mera flytande. Kompositionen af samma scener, ur Kristi lidandehistoria, är också i de båda skåpen alldeles afvikande (blott i Getsemanescenen, fig. 64, en viss likhet). Mun

och näsa, hår och skägg (nämligen de korta skäggen) å Landkirchenfigurerna (fig. 64) erinra än mer om Lunda- och Ystad-altarens typ (jfr figg. 65 o. 66)¹; från denna typ afviker vida mäster Bertrams med den böjda, nästan judiska näsan (fig. 67).

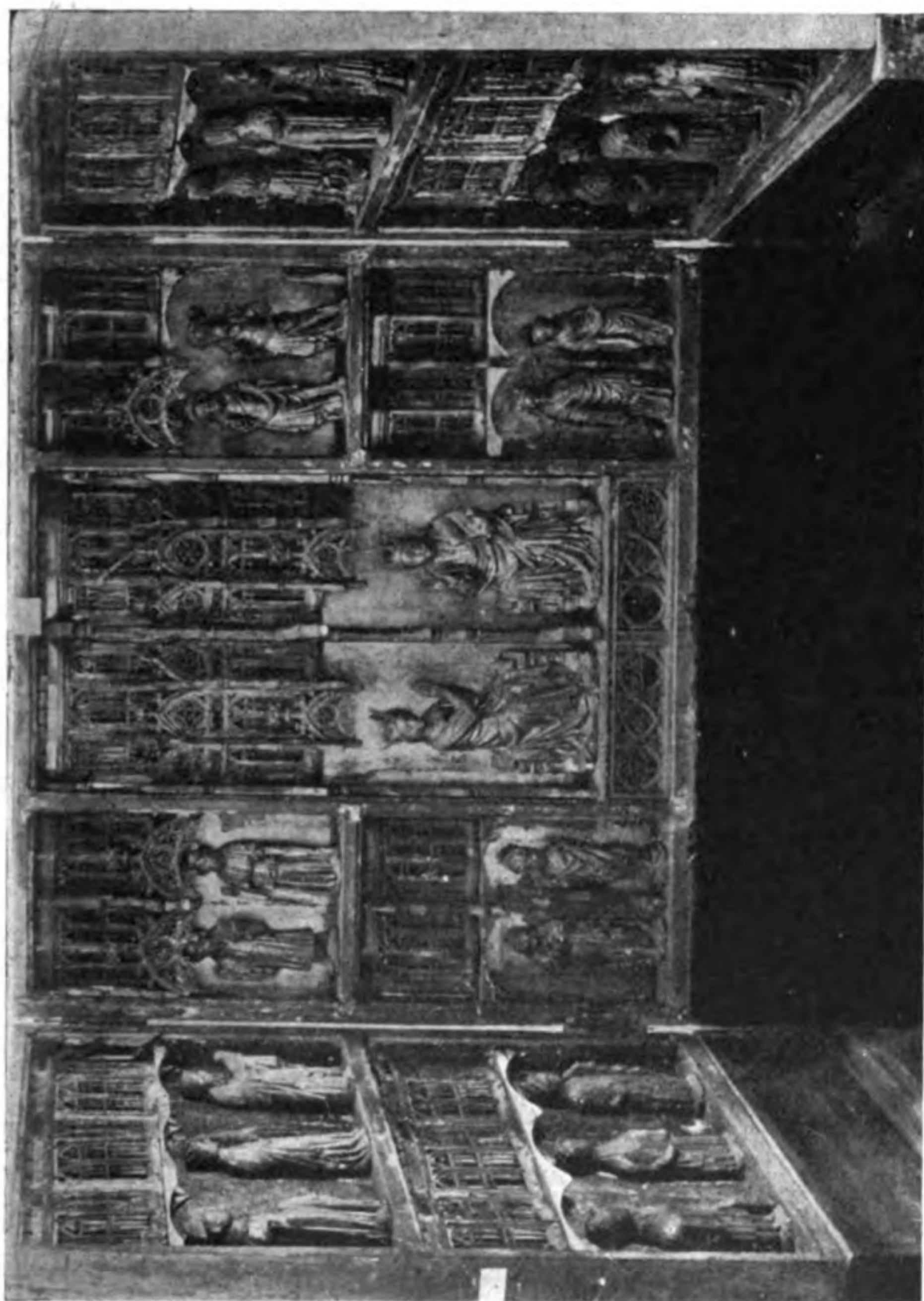

Fig. 68. Altarskåp från S. Peders klosterkyrka i Ystad (Hist. mus., Lund).

Veckbehandlingen är i Landkirchenaltaret mera stereotyp än i Lund och Ystad, och det dekorativa är synnerligen förenkladt (liksom i Burg-altaret och några andra yngre altarskåp i Slesvig-

¹ Professor dr G. Brandt i Kiel, direktör för Thaulowmuseet, har med stor älskvärdhet öfversänt till mig fotografier af Landkirchenaltaret.

Fig. 69. Figurer från det äldre Ystadaltaret.

Holstein): scenerna stå under enkla rundbågar, som hafva ros- prydda näsor samt korsblomma jämte krabbor å ryggen (fig. 64). Det konsekventa upptagandet af rundbågen, som visserligen förberedts i äldre arbeten — spetsbågen synes aldrig helt ha undanträngt rundbågen — men där spelat en underordnad roll, är det intressantaste i denna dekoration. I Lundaaltaret är rundbågen också genomgående använd (likasom å urtaflan och korstolarna, hvarom strax nedan), men däremot icke i samma grad i altaret från S. Petri i Ystad. — Jag skulle, efter denna undersökning, förmoda, att Landkirchenaltaret är yngre än dessa arbeten, och att dess mästare tagit intryck kanske både af Doberanmästaren och af Lund-Ystadmästaren, i hvarje fall af den sistnämnde.

Ett Ystadaltare af Lundaskåpets mästare.

Högaltaret i S. Peders klosterkyrka i Ystad pryddes fordom af ett synnerligen vackert arbete (fig. 68), som till uppställning och innehåll är fullt analogt med Lunds domkyrkas, ehuru mindre (hela längden 461 cm., höjden 194 cm.) och endast en triptyk. Antalet af de smärre figurer, som omge midtscenen i två rader, är 20 eller hälften af Lundaaltarets. Alla de gamla figurerna finnas icke i behåll, endast tretton ha sannolikt ursprungligen hört dit; af de öfriga sju är en biskop — stående närmast intill Maria i nedre raden t. v. — från ett något yngre arbete, och den intill honom stående Johannes döparen ännu yngre (från 1400-talets senare del), slutligen fem (i den nedre raden) gjorda i långt senare tid¹. Af de tretton ursprungliga afbildas sju å figg. 69—70 (den fjärde å fig. 70, en kvinnlig med skadadt hufvud — längst t. h. —, står nu i ett annat altarskåp från Ystad, hvarom mera nedan). I öfre raden stå från vänster räknadt: Johannes evangelisten, Barbara, Johannes döparen, en apostel (som hållit en staf eller ett spjut i handen, möjligen Simon) och en af de hel. tre konungarna, vidare (på andra sidan midtscenen) en apostel (troligen Bartolomeus), Jakob d. ä., Paulus,

¹ Man skulle kunna antaga, att Brunius låtit göra dessa — måhända ursprungligen för att därmed komplettera Lunds domkyrkas altarskåp, som han ju velat alldeles »restaurera» (jfr ofvan s. 9 f.).

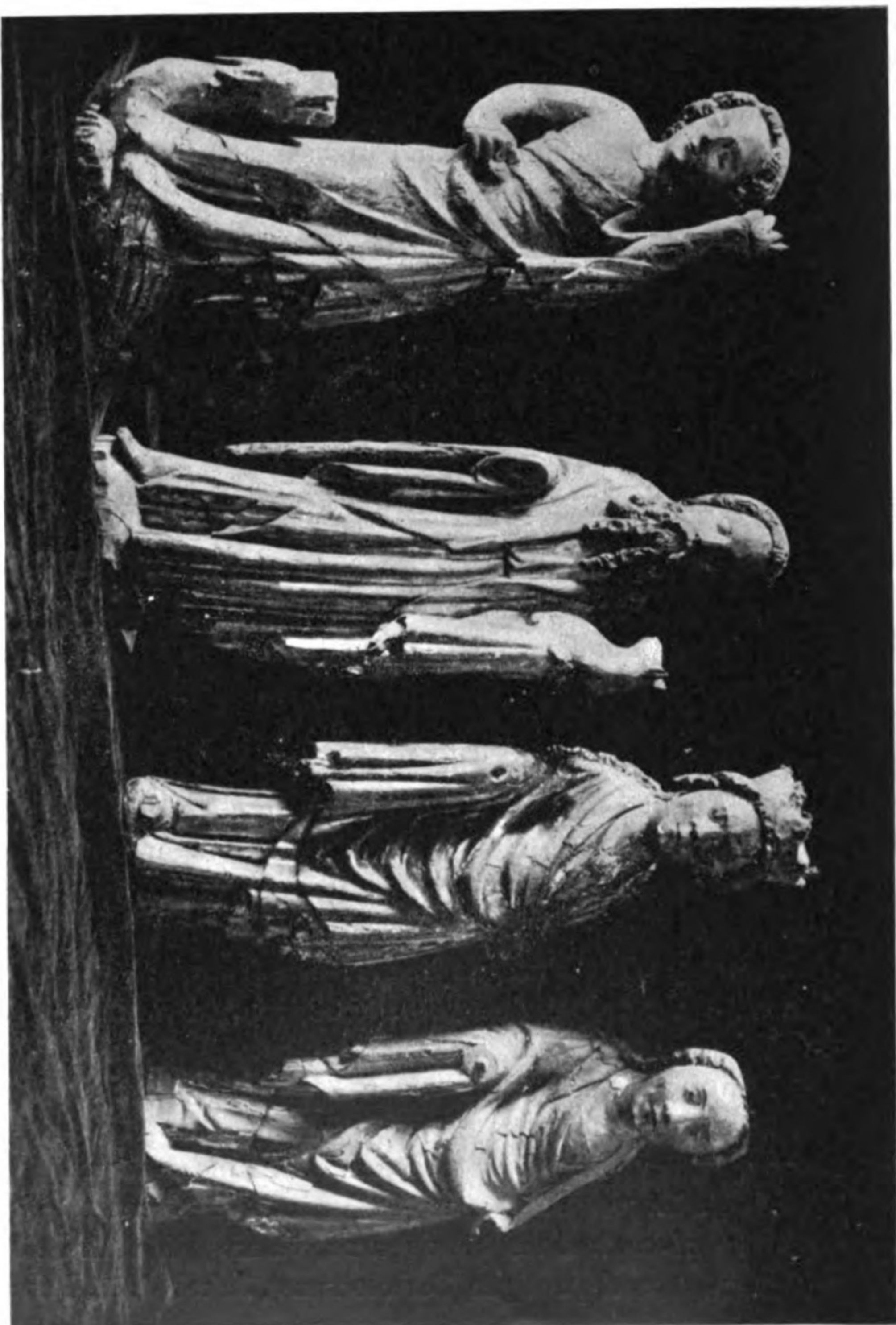

Fig. 70. Tre figurer från det äldre, en från det yngre Ystadsåpet.

Elisabet, Georg; i den nedre raden stå t. h. intill Kristus Benedictus (Fransiscus?) och en hel. jungfru (Margareta?) samt ytterst till höger Magdalena¹.

Midtgruppen (fig. 52 ofvan s. 89) afviker från motsvarande i Lunds domkyrkas altarverk särskildt i fråga om Mariafiguren. I Lund (se försättsplanschen) är den mera bredt hållen och sitter också mera i face, munnen synes något småle; i Ystad lyftas armarna något högre, håret faller enkelt ned på ryggen, veckbehandlingen är mera spetsig och kantig². Kristus i Ystadskåpet har också bok — icke glob, som annars från 1300-talets slut var vida vanligare; ställningen är mera framåtlutad, hållning och blick mindre imponerande, den välsignande armen och handen mindre utåtriktad (åt v.), boken hålles mera ledigt; i Lund är den urgamla typen af majestas Domini mera bibehållen. Ystad-bilden har längre och mera »knottriga» skäggflikar, veckbehandlingen är mera kantig. — Intressanta äro de stora kronorna å Ystadskåpet; liknande form ha nog Lundabildernas kronor haft, men knappast varit så höga.

Ystadskåpet, som ju är något lägre än Lundaskåpet, har bilderna i allmänhet något mindre. De små figurerna mäta i höjd omkr. 46,5 cm. (i Lund något mera varierande från 45 till

Fig. 71. Georg från Lundaskåpet.

¹ Af dessa äro å fig. 69 afbildade Franciscus, Paulus, Jakob och Johannes evangelisten; å fig. 70 Georg, Johannes döparen och hel. jungfru (Margareta?).

² I ställning och veckbehandling erinrar Ystadsfiguren rätt mycket om Maria i Hildesheimskåpet (ofvan fig. 47). Denna variation af typen påträffas emellertid äfven under 1400-talet.

49, de flesta 46 och 47). Närmaste öfverensstämmelser visa bilderna i båda skåpen af Johannes evangelisten (jfr ofvan fig. 15), Georg (fig. 71), hel. konung, Elisabet (fig. 73), Bartolomeus (fig. 72, jfr ofvan fig. 17) samt den andre aposteln (Simon? jfr samma fig. ytterst t. h.). Vissa mindre åtskillnader finnas ju i anletsdrag, hållning och dräkt m. m. Man jämföre t. ex. Bartolomeusbilderna, där långvecket å Lundafiguren går längre ned på mar-

Fig. 72. Bartolomeus från Lundaskåpet.

ken; det mera jämnflytande i veckbehandlingen är i allmänhet karaktäristiskt för Lundafigurerna. Paulusgestalten i Ystadskåpet, som nu icke har någon direkt motsvarighet i Lundaskåpet, visar också rätt stor öfverensstämmelse med flera figurer där. Johannes döparen och Jakob åter ha särskildt skägget helt olika: i Lund (fig. 74) är det nedflytande öfver bröstet i långa lockar, i Ystad (fig. 70) mera tjockflikigt och knottrigt. Margareta slutligen — om Ystadfiguren nu skall föreställa henne — har en helt olika drapering i Lund; men håret har å båda hängande flikar samt långa flätor (jfr ofvan fig. 15, n. 3 i öfre raden). I draperingen ha denna och andra Ystadbilder likhet med andra figurer i Lundaltaret, t. ex. Dorotea (fig. 75, jfr ock Grabowbilden fig. 61). Med Margaretafigurens drapering i Lundaskåpet öfverensstämmer åter t. ex. Gertrudbildens darsammastädes (fig. 76).

Det tekniska förfarandet är i båda skåpen lika; modelleringen af de finare anletsdragen sker genom färgpåläggning, hvilken, liksom förgyllningen, i Ystadskåpet är mycket bättre bevarad än i Lundaskåpet. Färgen är emellertid i Ystadskåpet på flera ställen, särskildt å de utbuktade vecken, icke som i Lundaskåpet lagd direkt på det krederade träet, utan öfver detta är först en tunn linneduk fästad — måhända förfarandet å Lundaskåpet på motsvarande punkter icke befanns nog hållbart.

Ornamentiken är i de båda skåpen ungefär den samma. Baldakinerna äro i det mindre skåpet icke så rikt profilerade: i midtstycket tresidiga, öfver de smärre figurerna tvåsidiga (flacka). Bågarna äro icke heller fullt lika anordnade och afvika något i det dekorativa, hvilket väl till stor del har berott på det trängre utrymmet. Rosetterna i bågarna å centralpartiets midt äro större än i Lund och ge en vackrare indelning. I dubbelbågarnas nedre

Fig. 73. Stefanus och Elisabet i Lundaskåpet.

spetsar blir i Lund fiskblåsmönstret mera utprägladt. I stället förekommer detta motiv i ett par af båggrundlarna i Ystadskåpet. (Jfr för öfrigt figg. 77 och 78 samt en bågdekoration från korstolarna i Lund fig. 81 och en från konsturet fig. 82.) Predellan är i Ystadskåpet icke bevarad.

Hvad slutligen de målade scenerna beträffar, så äro de ju i Lundaskåpet nästan förstörda; Ystadskåpet har däremot åtskilligt

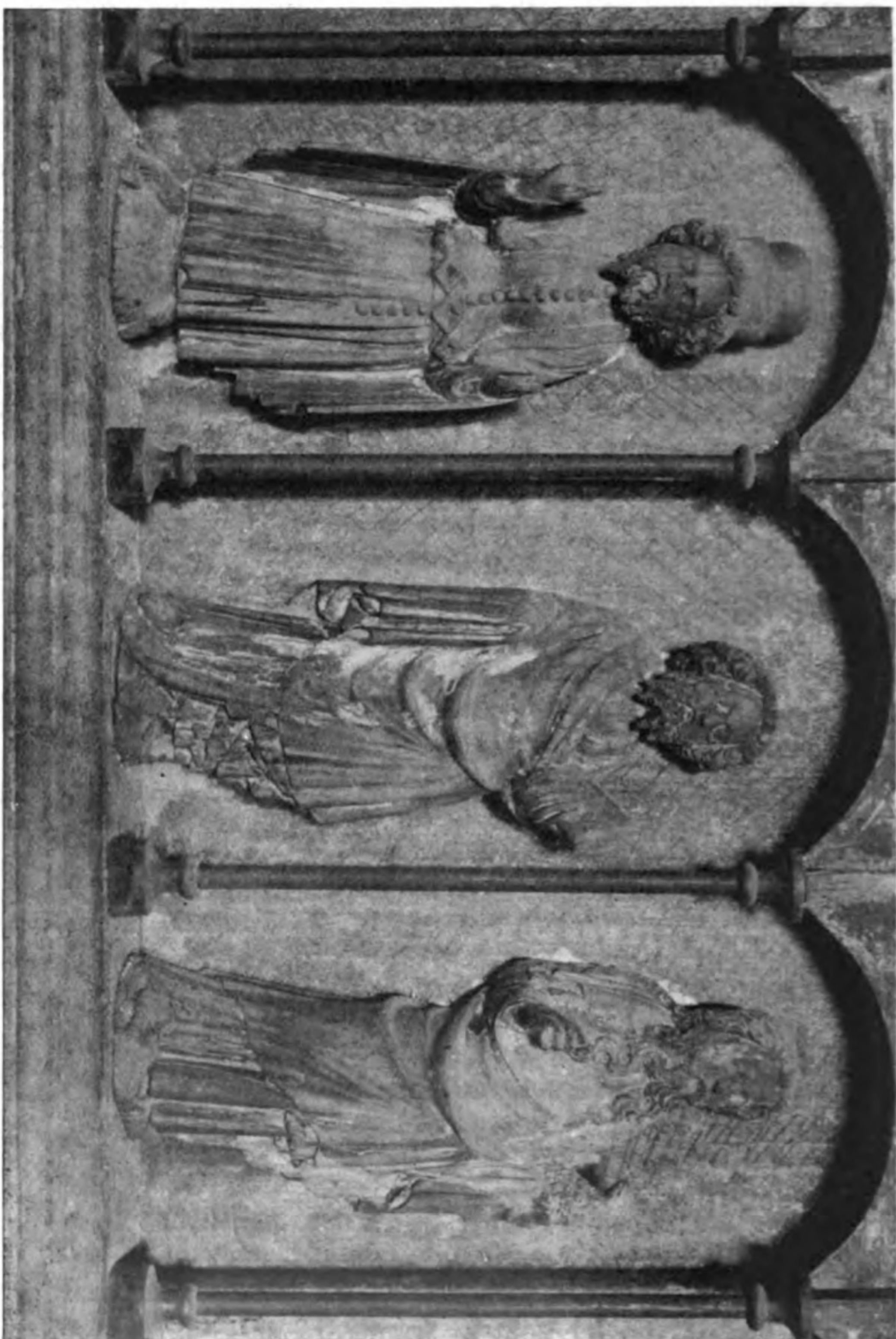

Fig. 74. Konung från Österland, Filippos, Johannes döparen i Lundaskåpet.

bevaradt: å ena flygelns yttersida synes den hel. Genovevas historia ha varit framställd (fig. 79), å den andra Magdalenas. Här framstår, trots förstörelsen, mästarens konstnärskap i sin största fulländning; ansiktsbildningen är fin och ädel, rörelserna eleganta och färggifningen briljant, rik, ren och mättad. Genovevas gestalt t. ex., i violett brokaddräkt å den hvita gångaren, som trafvar fram bland blommor och blad, gör ett tjusande intryck. Blommorna i Ystadskåpet äro blå, röda, gråröda och hvita (»prästkragar»). Det lilla, som finnes kvar af Lundaskåpets målningar (se ofvan s. 36), ger vid handen, att anordningen af scenerna varit alldeles den samma; de försiggå i det fria samt stå under gyllene rundbågar med omväxlande rött och grönt å fältet däröfver; och figurframställningen synes både i hållning och drag öfverensstämma. Här råder en idealitet och en lugn värdighet, som står rätt långt ifrån mäster Bertrams liflighet och realism. Idealiteten och den lugna värdigheten representerades ju särskildt af Kölner-skolan¹; i Lübeck lefde den också länge, vi se den i scenerna å Bergenfararnas altare från Marienkirche (omkr. 1400) och ännu i det stora högaltaret där (jfr bilderna hos Goldschmidt a. a. Taf. 3).

Fig. 75. Dorotea från Lundaskåpet.

¹ Se SCHEIBLER u. ALDENHOVEN, Kölner Mahlerschule I—II (1902), f. o. m. den eleganta Mariakröningen Taf. 1 och liknande Taf. 3 (Kristus med liljespira). Flera efterföljare till den s. k. mäster Wilhelm (Hermann Wynrich), den ideala 1300-talsrikningens störste mästare i Köln, ha sådana scener som Mariakröningen i det fria med blommor och örter på marken — en dylik scen är måhända en af dem, hvaraf Lundaaltarets flyglar ha några få spår (jfr ofvan s. 36).

Man skulle äfven kunna sammanställa Ystadskåpets målningar med de westfaliska, särskildt Soestskolans (jfr HERM. SCHMITZ, Die mittelalterliche

Trots vissa olikheter i detaljen, hvilka ofvan på tal om de skulpterade figurerna samt ornamentiken antydts, måste man komma till den öfvertygelsen, att de båda skånska altarskåpen förfärdigats i samma verkstad och under samme mästares ledning. Olikheterna kunna bero på någon tidsåtskillnad, men också till stor del på att olika medhjälpare användts. Inom Lunda-

Fig. 76. Gertrud från Lundaskåpet.

skåpet ha vi också kunnat konstatera, hvad figurbildningen beträffar (händer, fötter etc.), olika arbetare, mer eller mindre skickliga. Målningen af de snidade figurerna samt flyglarnas målade scener ha troligen mera direkt ledts af mästaren eller af honom själf utförts.

Att Ystadskåpet är yngre, synes mig antagligt; men jag vill icke bestämdt påstå det. Lundaskåpets skulpturer äro kanske något mera jämnt och enhetligt behandlande, med mjukare linjer i hår, skägg och veck; detta skulle tyda på en mera mogen konst. Och det konsekventa upptagandet af rundbågen, äfven som (öfverliggande) principalbåge, med en tendens till »kölning», skulle också kunna tyda på en något senare tid för Lundaskåpets tillkomst än för Ystadskåpets.

Men ojämnheterna och kantigheterna i Ystadskåpets figurer kunna väl på nyss antydda sätt förklaras (olika händer i samma verkstad); och i de målade scenerna synes mästarens konst här vara

Malerei in Soest, 1906). Landskap med blommor var utmärkande för denna. Men figurbildningen, med ansiktena i något spetsig oval etc., synes vara en annan. Rutgolfvet, som redan under 1300-talet var vanligt (äfven hos mästare Bertram), återfinnes icke i Lunda- och Ystadskåpens målningar.

fullödig. Mariafigurens bredd och borgerliga hållning i Lundaskåpet balanseras åter af hela gruppens ideala ro och Kristusfigurens upphöjda värdighet. Hans typ (med kortare, mjukt skägg) återkommer för öfrigt i flera andra figurer i Lundaskåpet.

Någon större tidsskillnad mellan de båda altarverken kan man icke antaga.

En förnyad forskning, särskildt i Mecklenburg, skall måhända komma denne mästare närmare. I Mecklenburg och Doberan har han troligen arbetat, äfven om han utgått från en verkstad i Lübeck. Och i Skåne kan han hafva uppehållit sig under några år mot 1300-talets slut.

Fig. 77. Baldakinbåge i Lundaskåpet.

Ett yngre altarverk från Ystad.

För Ystads Mariakyrka har man, troligen mot 1400-talets midt, några årtionden efter tillkomsten af Petrikyrkans altarverk, anskaffat ett nytt, väldigt bildskåp, hvars midtparti äfvenledes nu förvaras i Lunds universitets Historiska museum. Det står på en med målningar prydd underställning af trä, som innehåller förvaringsrum och synes ha ersatt altarbordet. Altarverket är högre och har måhända verkat mäktigare än Lundaskåpet; flyglarna äro nu försvunna. I centralpartiet sitta Kristus och Maria i den traditionella härlighets- och förbönsställningen (fig. 80); men emellan dem har varit anbragt ett föremål: å den ljusblå

fonden läses »(D)eo corp.»; sannolikt har å en konsol stått det invigda sakramentet eller hostian i en monstrans¹. Omkring i corpus sitta de 12 apostlarna i två rader tre och tre, och under midtsenen sitta de fyra stora kyrkofäderna. Baldakinverket är, i förhållande till figurerna, högre än i Lund, och har en gång verkat praktfullt, fastän det är mera groft utfördt; det visar i hufvudbågarna utpräglad kölförm.

Figurerna röja i allmänhet typiskt 1400-talets smak; men Kristus och Maria i midtsenen ha kvar rätt mycket af de äldre arbetenas drag och hållning, särdeles Mariafiguren. Kristus-

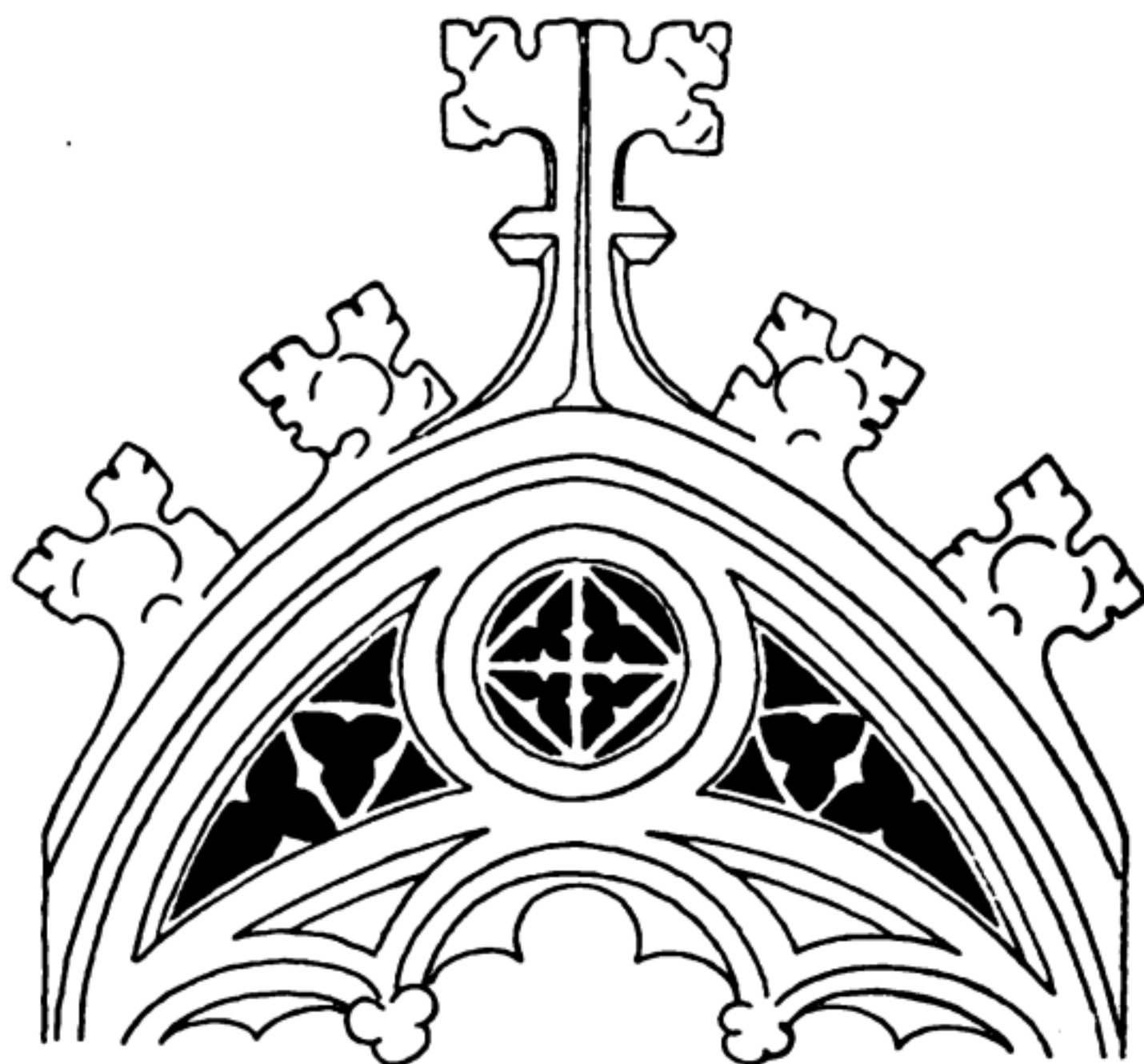

Fig. 78. Baldakinbåge i Ystadskåpet.

gestalten visar något större känslsamhet eller vekhet. Det äldre Ystadaltarets midtfigurer hafva tydligen varit förebilderna. Veckbehandlingen här samt å apostlafigurerna har ock något af den äldre riktnings drag kvar, om den än är mera sammansatt och orolig. I stället för en af dessa sittande figurer, som nu fattas, är sedan gammalt inställd en stående statyett (afbildad ofvan fig. 70) — från ett annat skåp eller möjligen från en af detta skåps flyglar. (Också en annan apostel fattas, i stället för hvilken en nyare,

¹ En motsvarighet härtill finnes t. ex. i ett altarverk i Tongres, Belgien, där mellan Maria och Kristus är anbragt en nisch med galler, sannolikt för monstransen eller en relikviebehållare. Se MÜNZENBERGER, Altäre I s. 92.

illa gjord blifvit ditsatt, troligen under Brunii tid, jfr ock de fem nyare figurerna i Petriskåpet ofvan s. 113).

Figureernas dräkter äro som vanligt förgyllda, med undantag för de fyra kyrkofädernas mantlar, hvilka prunka i granna färger. Dessa senare figurer visa också en mera avancerad 1400-tals-stil ¹.

Fig. 79. Målning å öfre fältet af vänstra flygelns yttersida i Ystadskåpet.

¹ Närmast synes detta Ystadaltare i stilen öfverensstämma med altarskåpet från Lübsee, nu i Schwerins museum, se SCHLIE, anf. arb. II s. 448 f. Centralpartiet intages också här af härlighetsscenen. Kristus och Maria sitta nästan alldeles i face. De omgifvas i corpus af åtta sittande helgon samt å flyglarna af de 12 apostlarna, tre och tre i två rader. I bågverket ser man också öfverensstämmelser. Äfven detta andra Ystadaltare pekar således hän på Mecklenburg såsom det närmaste frändelandet. — Den egendomliga sentimentala rörelsen hos Kristus ser man på åtskilliga andra 1400-tals-skulpturer, t. ex. å altarskåpet i Roslagsbro, Uppland, där hållningen är än mindre lyckad.

Blick på korstolarna i Lunds domkyrka.

Det finnes i Lunds domkyrka några andra arbeten från 1300-talets sista hälft, hvilka man vid bedömandet af högaltarets stil icke får förbigå: ett sakramentshus, en hel tafla och delar af en annan till det gamla konsturet jämte en Madonna, en annan sittande Madonna (något defekt), nu på altaret i kryptan, samt de berömda korstolarna och prelatstolen. Figurstilen i alla dessa

Fig. 80. Midtgrupp i altarskåpet från S. Maria i Ystad.

arbeten — som åtskilligt variera sins emellan — är emellertid icke jämförbar med den i altarverket, utom i den sittande Madonnan å kryptans altare, som i veckbehandlingen har någon likhet. Å sakramentshus, urtaflor och stolar äro bilderna mestadels utförda i flack relief, med tryckta veck och handtverksmässigt behandlade gestalter. På korstolarna, särdeles de nu å södra sidan stående, finnas emellertid också mera konstnärliga reliefer — Mariakröningen ofvan fig. 33 hör till dem; och prelatstolen visar helt igenom en synnerligt förträfflig, skarp och säker snidarhand. De rätt långsträckta figurerna samt veckbehandlingen hän-tyda emellertid på en tid, som väl ligger något före, men icke är

så långt aflägsen från altarskåpets. Likaså förekomsten af kölbågar och fiskblåsmotiv (jfr bågdekorationen fig. 81)¹. Stolarnas ornamentella dekoration, som i Norden icke har sin like i höggotisk tid, äger tvifvelsutan rätt mycken förvandtskap med altarskåpets.

Mellan korstolarna och altarverket ligger väl blott ett årtionde eller något mera. Träsnidare från de förra kunna möjligen ha lefvat kvar i Lund och öfvergått till det senare — om

Fig. 81. Bågdekoration i Lunds domkyrkas korstolar.

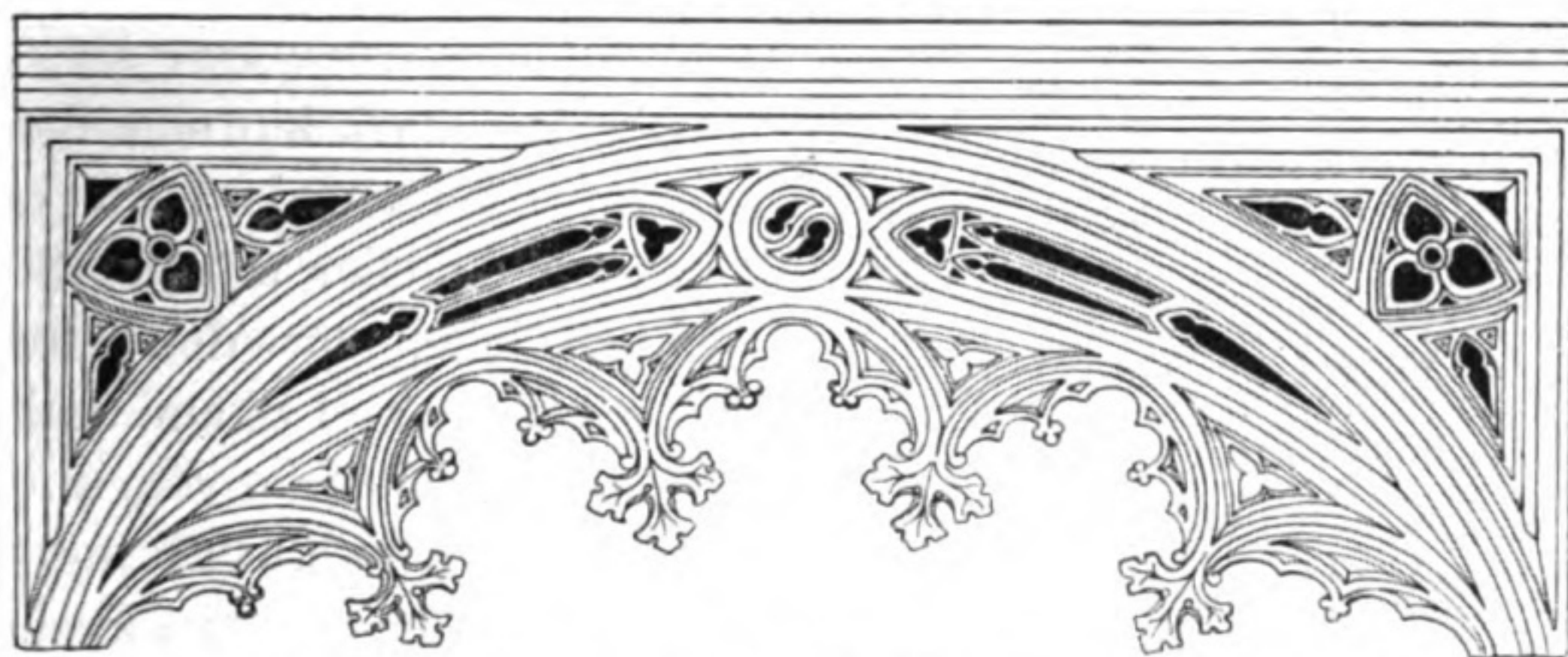

Fig. 82. Bågdekoration från Lunds domkyrkas gamla konstur.

nu båda dessa storartade arbeten utförts i Lund och icke importerats färdiga. Och är det förra fallet, så ha dock mästarne för

¹ Från norra raden. (Den södra radens dekoration är något afvikande.) Liknande bågdekoration förekommer å den bevarade urtaflan. Jfr TH. WÄHLIN, Lunds domkyrkas gamla konstur (1913), öfverstycket å s. 3, här återgifvet fig. 82. Att urtaflans ornamentik skulle vara äldre än korstolarnas, kan jag icke finna (WÄHLIN s. 33); åtskillnaden från korstolarnas bågverk torde bäst förklaras af utrymmesskäl: å urtaflan ha bågarna fått tillfälle att utbreda sig, å korstolarna äro de mera tryckta. Både de ena och de andra torde kunna vara från 1380-talet.

båda säkerligen införskrifvits utifrån. Mästaren för det ena arbetet har icke varit den samme som mästaren för det andra; men de ha förvisso utgått från samma »skola» och tillhöra samma riktning. På Gotland finner man i Norden de närmaste fränderna till korstolarna. Men både Gotlandsarbetena och Lundaarbetena visa på Mecklenburg (och Lübeck).

Fig. 83. Hel. jungfru i Falsterbo kyrka.

Stilfränder i Sverige och på andra sidan Östersjön.

Det är möjligt, att man skulle kunna konstatera åtskilliga enstaka bilder, utförda af Lund-Ystadmästaren. Redan här kan jag peka på en hel serie skulpturer från olika trakter vid Östersjön, hvilka bilder stå denne mästare nära — föregångare, samtida eller efterföljande.

Det n. v. Danmark har sina flesta altarverk från senare tid, 1400- och 1500-talen; men en eller annan 1300-talsbild saknas icke, där den ideala franska stilen går igen. I Skåne tänker man ju närmast på Falsterbo, som under 1300-talet hade så nära anslutning till Mecklenburg; och där finnes i kyrkan verkligen en bild med den antydde stilens drag (fig. 83). Det är en hel. jungfru, krönt och med krusigt hår nedfallande öfver öronen, rundlagdt ansikte, smala axlar, långsträckt figur med höftböjning, draperad i en mantel

samt med klädningens veck flytande ned på marken. Annars äro i Skåne de direkt hithörande verken sällsynta. Jag kan hänvisa till ännu ett par. Från Brågarp finnes (nu i Historiska museet i Lund) en sittande Madonna, som har spetsiga hårflikar hängande öfver öronen och ett klädningsdraperi med kraftigt

svängdt longitudinalveck. Liknande men mera elegant är en Madonna i ett baldakinskåp från Nöbbelöf vid Lund (också den i samma museum). Något längre bort står en Madonna från Svalöf, mera bondaktigt utförd än de förra (Hist. museet, Lund), samt den nyss ofvan omtalade Madonnan å altaret i domkyrkans krypta.

De flesta och märkligaste skulpturer tillhörande den riktning, Lund-Ystadmästaren företräder (eller hans föregångare), finnas, hvad Skandinavien beträffar, på Gotland. Jag har ofvan antydtt det flerstädes. Öjamästaren och hans krets från 1200-talets slut inaugurerar denna stil hos oss. Vi ha därefter från 1300-talets förra del bilder från Bro, Hejdeby, Vallstena etc.¹. Ganska nära Doberan- och Lund-Ystadskolan stå verk sådana som Vamblingboaltaret med ännu eleganta, i liflig rörelse ställda² figurer, och äfven det något yngre från Endre (figurerna mera stelt en face), liksom det från Gammelgarn (se ofvan s. 87). Altarskåpet från Burs och än mera det från Lau visa den mera breda och klumpiga 1400-talsstilen utpräglad.

Från mellersta Sverige ha också framdragits åtskilliga dra-

Fig. 84. Olofsbild från Glanshammar, Nerike.

¹ Se CARL R. AF UGGLAS, Gotlands medeltida träskulptur s. 515, 525, 558 etc. Ugglas sammanställer en Olof från Vallstena med Johannesfiguren å en af baldakinpelarna i Cismars altarverk, hvaraf den förra icke skulle vara »stort annat än replik»; Vallstenabilden saknar dock det typiska longitudinalvecket hos Cismarfiguren.

² Genom den dramatiska lifligheten i ställningarna, kanske ock genom själfva figurbildningen, stå dessa bilder från Vamblingbo icke fjärran från mästern Bertrams verkstad.

perifigurer, hvilka bevisa den franska idealstilens mer eller mindre direkta inverkan. Å Strängnäsutställningen 1911 voro åtskilliga sådana exponerade. Till de tidigare (från 1300-talets förra del) hör en Olofsbild från Glanshammar, Nerike (katalogen n. 49), fig. 84. I ställning, höftböjning och veckbehandling erinrar den om Katarinabilden i Courtrai (fig. 54 ofvan, s. 91), och den står ej heller långt ifrån nyss ofvan omtalade bild i Falsterbo (fig. 83).

Fig. 85. Kvinnligt helgon i Kållands Råda.

Från Västergötland kan hänvisas till ett stående kvinuligt helgon i Kållands Råda¹, fig. 85. I hållningen påminner denna figur om kölnerarbeten från 1300-talets slut²; men den kraftiga veckbehandlingen öfverensstämmer med den, som mött oss hos Lund-Ystadmästaren.

I Östergötland ha vi bl. a. ett förträffligt arbete, en pietàgrupp i Askeby³ (fig. 86), hvars madonnabild är elegantare än Mariabilderna i Lund och Ystad, men dock i flera fall kan likställas med dessa altarverks figurer; baldakinens dekoration med dubbelbåge och fönsterverk däröfver visar också på samma tid och riktning (jfr fig. 77).

I Finland hör slutligen den utomordentligt vackra Margaretabilden i Vemo (fig. 87)⁴ till denna riktning; den har, liksom åtskilliga tyska arbeten och flere ofvan omtalade skånska bilder, långa hårflikar, som falla ned öfver öronen.

¹ ERNST FISCHER, Kyrkor i Kållands härad (ur serien Sveriges kyrkor, 1914) s. 202.

² Jfr de »klagande kvinnorna» å Heinr. v. Saarwerdens sarkofag, LÜBBEKE, Kölner Plastik Taf. XXIV.

³ Se OTTO JANSE, Medeltidsminnen från Östergötland (1906) pl. 24.

⁴ MEINANDER, anf. arb. s. 133 ff.

Fig. 86. Pietàgrupp i Askeby, Östergötland.

Den senare utvecklingen.

Huru denna konst fortsattes i altarskåpen visa i Finland verken från Virmo, Tyrvis, Raumo och Euraâminne, som Meinander (s. 103 ff.) beskrifvit. Realismen är i stigande, figurerna bli

Fig. 87. Margaretabild från Vemo, Finland.

mera breda och satta, hår och skägg mera tofvigt och valdigt eller tjockflikigt, draperierna mera kantiga och oroliga, de på marken nedflytande vecken ha fortfarande ofta den mjuka böjningen, men få en skarp profil, och stundom blir redan under 1400-talets första årtionden böjningen till en brytning. Ornamentiken bibehåller rundbågen, ofta dubbel, med rundlar och tillspetsade ovaler eller fiskblåsor mellan de två bågarne; den öfre af dessa öfvergår så småningom mot 1400-talets midt till kölbåge (jfr bågeformerna i Meinanders a. a. s. 121).

På sina håll bibehåller stilen enkelheten och den lugna värdigheten. Så i det lilla altarskåpet från Tjällmo i Östergötland (fig. 88), som nu förvaras i Statens historiska museum i Stockholm. Närliggande är den vackra Mariabilden från Råby-Rekarne (fig. 89), som också hört till en grupp af den hel. jungfruns förhärligande¹. Huru denna stilriktning verkade på den inhemska bygdekunsten, ser man t. ex. af figurerna från forna altarverk i Ytter-Järna, Södermanland, och Edsberg, Nerike. Till denna rikt-

¹ N. 74 å Strängnäsutställningen 1911. Med det s. k. Neustadtaltaret — hvarom strax nedan — synes denna figur icke hafva någon närmare förvandtskap, såsom man velat göra gällande. Man observere bl. a. veckbehandlingen (tunnt liggande, regelmässigt ordnade veck, såsom i Tjällmo och Edsberg). Med Mariafiguren i det nedan vidare omtalade skåpet från Minden har bilden från Råby-Rekarne vida större likhet.

ning synes mig också höra, både till figurer och ornamentik, den ofvan nämnda bronsdopfunten i Linköpings domkyrka (fig. 34). Skåpen i Burs och Lau på Gotland äro också redan omtalade. Det nu förstörda (uppbrunna) skåpet i Grenna hör också hit¹. Denna stilriktning, en öfvergångsform till den sista medeltidsstilen i skulpturen, har i en mängd smärre altarskåp och enstaka bilder från 1400-talets förra del mer eller mindre konstnärligt värdefulla afläggare rundt omkring i landet och är representerad i våra flesta fornsaksmuseer.

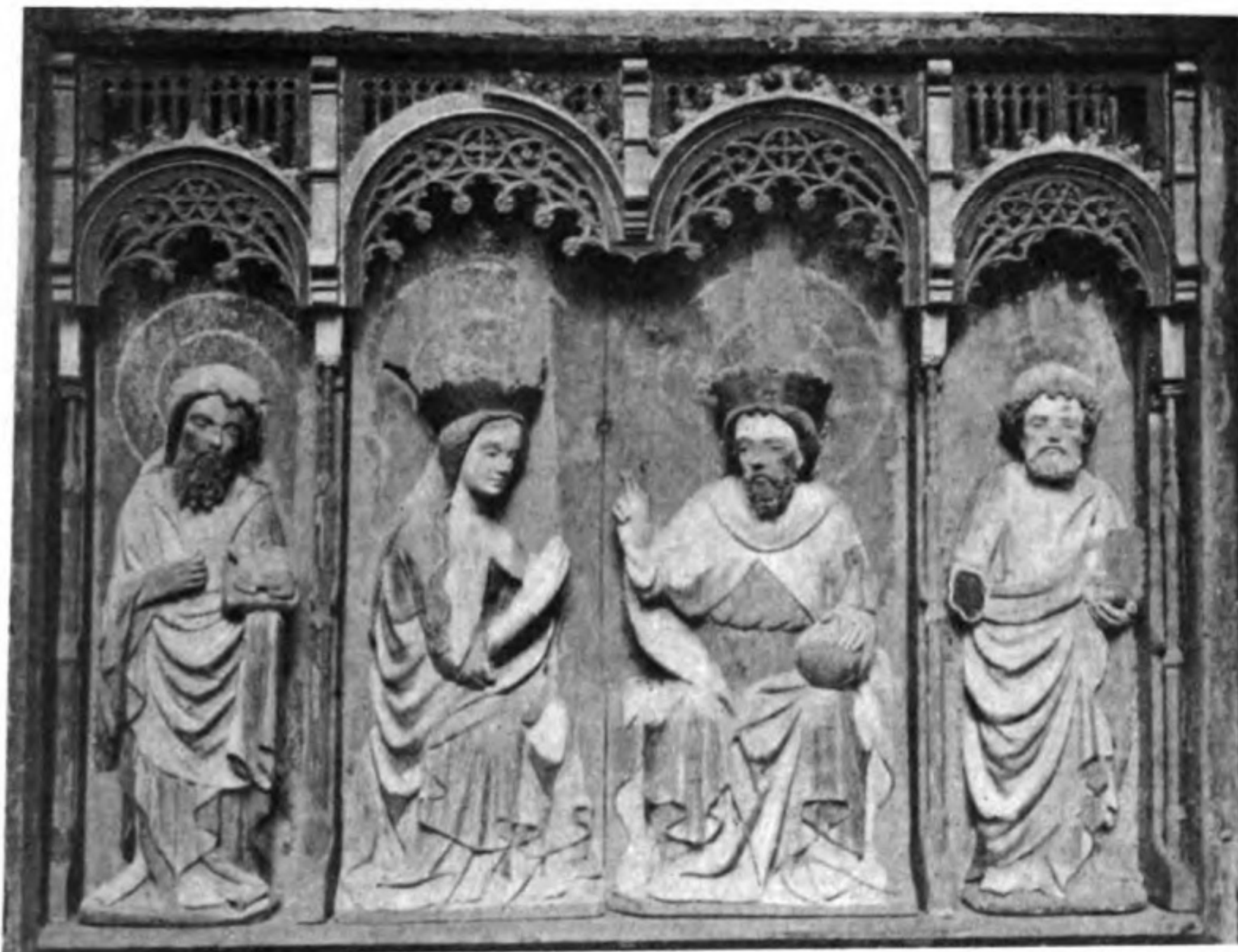

Fig. 88. Midtpartiet af altarskåpet från Tjällmo (Hist. mus., Stockholm).

I utlandet synes mig denna altarskåpskonst, som vi vid början af 1400-talet se t. ex. i Tjällmo och Burs, äga sin närmaste motsvarighet i ett sådant altarverk som det i Hoyer i Slesvig (Matthæi, anf. arb. Taf. IX). Med detta är också Boeslundeskåpet, ett af de äldsta större i Danmark bevarade, rätt nära besläktadt².

¹ Roslagsbroskåpet, omtaladt ofvan s. 123 not., som också visar Marias förhärlikande i midtsenen, synes vara ett tidigt prof på en mera realistisk riktning.

² Se FRANCIS BECKETT, *Altartavler i Danmark fra den senere Middelalder*, 1895 (pl. III—IV). Veckbehandlingen är dock där mera kantig och

Till dessa och dylika genomsnittsarbeten komma under 1400-talets första årtionden några af högre konstnärligt värde och röjande starkare individualitet, konstverk, hvilka säkerligen också influerat på skulpturen i de nordiska länderna.

Först må då nämnas de utomordentligt fint och ädelt skurna figurerna från ett altarverk i Mölln vid Lübeck, hvilka nu för-

varas i Nationalmuseet i München¹: Maria och Kristus i härlighet samt de 12 apostlarna (fig. 90). Maria sitter i half face (dock min-

Fig. 89. Mariafigur från Råby-Rekarne, Södermanland.

behandlingssättet något mera realistiskt. För Boeslundealtarets reliefstil synes det nedan strax omtalade stora altarverket från Marienkirche i Lübeck ha varit vägledande (se nedan s. 136). — I Slesvig-Holstein kunna flera andra altarverk i denna stil uppsökas, t. ex. i Hadersleben, Haddby, Emmerleff etc. (se R. HAUPTS Bau- und Kunstdenkmäler). — Också från det inre af Tyskland kunna analogier framdragas t. ex. altarskåpet från Eutritzs, nu i Vereinsmuseum i Dresden, se Die Sammlung des königl. Sächs. Altertumsvereins zu Dresden in ihren Hauptwerken (1900), Taf. 33. — I samma stilriktning som Lund-Ystadskåpen äro några figurer snidade, hvilka sannolikt hört till något altarskåp och nu förvaras i Schwarzhäupterhaus i Riga, se W. NEUMANN, Werke der mittelalter-

lichen Holzplastik in Livland und Estland (1892) pl. III. De måste sättas till 1400-talets början, icke »strax efter 1400-talets midt» (NEUMANN s. 5). Särskildt är en Gertrudsbild (som N. kallar Elisabet) starkt erinrande om Lundaskåpets motsvarande figur (fig. 76) samt i afseende på draperingen om dess Doroteabild (fig. 75).

¹ Se Katalog des bayrischen Nationalmuseums Bd. VI (1896) Taf. VII (n. 538 ff.). Apostlarna också hos GOLDSCHMIDT, Lübecker Malerei u. Plastik Taf. 9.

dre vänd utåt än i Lund); Kristus har glob i vänstra handen. Utförandet är finare och bättre än i Lundaskåpet; typerna äro liknande, men icke fullt desamma.

Ofvan (s. 60) omtaladt är det senare altarskåpet från Mindens dom, till hvilket det äldre (s. 73) fick tjäna som predella (midtstycket fig. 23)¹. Vi se här (fig. 91) en af de vackraste härlighetsscener, som 1400-talskonsten skapat, med såväl idealitet som

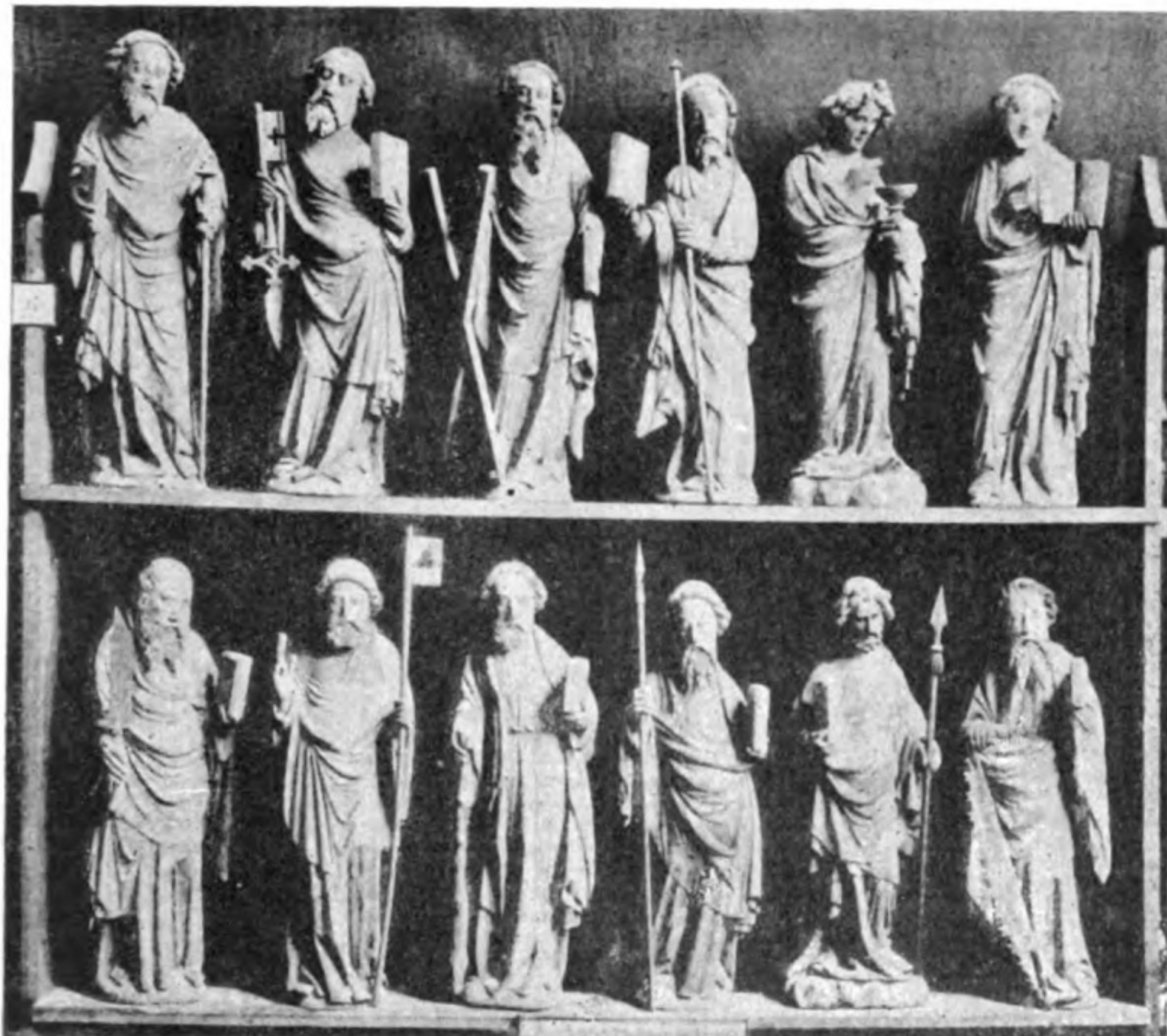

Fig. 90. De 12 apostlarna från Mölln (Nationalmuseum, München).

individualism. Den omgifvande kransen af änglakörerna är också mycket ovanlig i denna tids skulptur, ehuru den fick en eller annan efterföljare². På sidorna stå under vackra baldakiner de

¹ Utmärkta fotografier af de båda Mindenverken hafva med stort tillmötesgående tillhandahållits mig af dr. Demmler, chef för medeltidsafdelningen i Kaiser Friedrichmuseum.

² I Lübseeskapet, Mecklenburg, hvarom mera nedan, har härlighets-scenen öfver sig en liknande dekoration, som en girland. — Af Mindens altarets figurstil kan man hos oss konstatera mer eller mindre direkta inverkingar. Särskildt hänvisar jag till en sådan draperifigur som Maria från

12 apostlarna och inunder löper en list med medaljonger (jfr ofvan s. 60 och fig. 35). Här, som i Möllnaltaret, ha figurerna både liflighet och djupt uttryck.

Till denna riktning höra också de i Landesmuseum i Hannover förvarade två flyglarna från högaltaret i Mikaelskirche i Lüneburg, hvars midtparti var en äldre bildtafla af guld, som Otto II en gång donerat och som insatts i ett relikskrin, men som sedan stulits (jfr MÜNZENBERGER u. BEISSEL, Altäre I s. 74 samt Taf. 11—12). Flyglarna, som äro mycket höga (230 cm.),

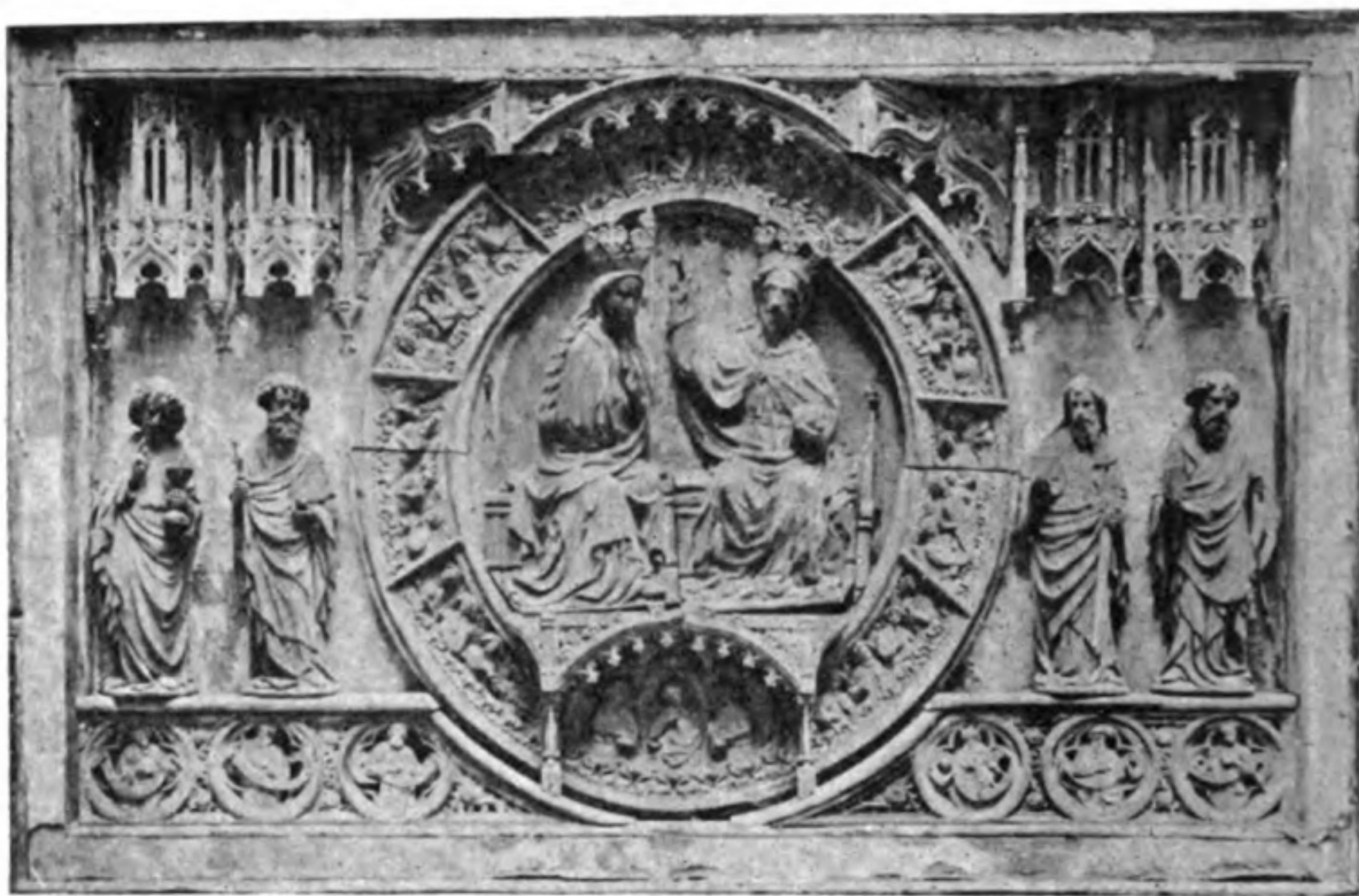

Fig. 91. Midtstycket af det yngre altarverket från domen i Minden (Kais. Fr. Mus., Berlin).

men ej så breda (184 cm.), ha en hvar 10 skulpterade större figurer i två rader samt småfigurer å sträfpelarna. Den gamla

Råby-Rekarne (fig. 89). Den egendomliga Kristusgestalten i Mindenaltaret synes mig gå igen bl. a. i (en något defekt) grupp af kröningen eller förhärligandet, som från Långtora kyrka i Uppland kommit till Enköpings kulturhistoriska museum — en efterbildning i svensk bygdekonst. — I ställningen liknande, men af en annan typ i hufvudbildning och veckbehandling, är en enstaka Kristusfigur — tydligen ur samma härlighetsscen — som hamnat i Sammlung Schnütgen, Köln (se WITTES katalog text s. 63 och pl. 22 n. 6; den angifves å bilden vara från »Schweden», men i texten heter det om ursprunget: »Kunsthandel Stockholm, Norwegen»!). Med denna kan åter jämföras den ofvan s. 93 omtalade, något tidigare Kristusfiguren i Germ. Museum, Nürnberg, ehuru handrörelse och hårbehandling m. m. äro annorlunda.

polykromien är kvar. Figurerna (jfr fig. 92) visa liflighet och individualisering, men idealiteten är bibehållen, liksom i målningarna å yttersidorna (ur Kristi och Marias lefnad t. o. m. hennes kröning). Måhända är här sammanhanget med den rhensk-westfaliska konsten (Marienstatts altarverk, Klarenaltar i Köln

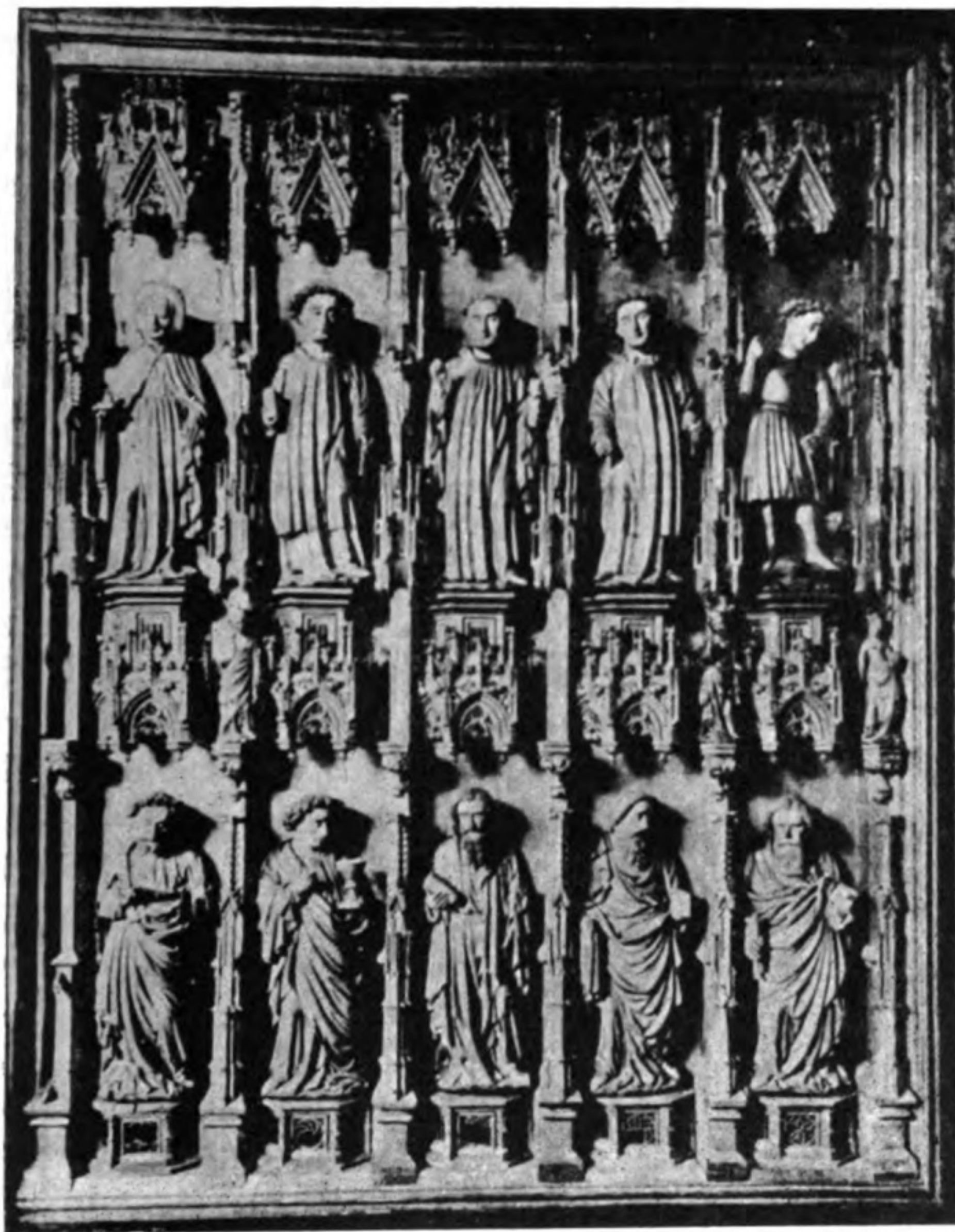

Fig. 92. En af flyglarna till den s. k. gyllene taflan från Lüneburg (Landesmuseum, Hannover).

etc.) mera antaglig än med den lübeck-mecklenburgska, ehuru visserligen också denna var påverkad af den förra.

I Lübeck finnas från 1400-talets två första årtionden åtskilliga arbeten kvar, som äfvenledes stå Lundaskåpet nära; så en rad statyetter från den rifna Burgkirche (GOLDSCHMIDT, anf. arb.

Taf. 10), vidare några figurer, som kommit från Marienkirche (K. Schäfer, Jahrbuch 1913 s. 21) samt en Madonna (från 1420), som står i denna kyrkas norra koromgång (Goldschmidt Taf. 11); alla dessa arbeten äro af sandsten, som ursprungligen varit färgbelagd. Veckbehandlingen är ännu i den nämnda Madonnan mycket liknande Lundabildernas. Ansiktstyperna i de andra bilderna från Marienkirche äro vida mer realistiskt hålla (tre hufvuden hos Goldschmidt Taf. 13).

Under de nämnda årtiondena tillkom i Lübeck ett storartadt arbete, som först lär blifvit färdigt 1425¹: det var den pentptyk, som skulle pryda högaltaret i det rika borgerskapets härliga gudstjänsthus, Marienkirche. Detta altarverk var väl ett bland de ståtligaste och dyrbaraste, kanske det allra ståtligaste och dyrbaraste i hela norra Europa — alldeles som det höfdes den mäktigaste hansestaden! I midten af corpus syntes, betecknande nog, »Mariakröningen» eller (med all sannolikhet) »Maria hos Sonen i härlighet». Och på sidorna därom samt å innerflyglarnas innersidor stodo 50 statyetter under hvar sin baldakin, och på sträfpelare eller fialer stodo smärre statyetter till ett antal af 39; dessa figurer och figuriner voro af silfver. Innerflyglarnas yttersidor visa åter reliefscener af trä i två rader samt därunder (på den ursprungliga predellans flyglar) något mindre reliefer: den ena (sammansatta) flygeln har scener ur Marias lefnad (fig. 93), den andra ur passionshistorien. — Längre fick detta altarverk icke glädja lübeckarna — blott något mer än ett århundrade: det stora krig, som fått namnet »grefvefejden», och hvarigenom lübeckarna sökte bibehålla sitt dominerande handelsvälde, skulle kräfva mycket pengar, och man fann sig då (1533) föranlåten att tillgripa silfret i altarskåpet — dess framställningar hade ju också nu under den begynnande reformationsrörelsen förlorat sin helgd. Flyglarna med sitt träarbete åter hade man ingen nytta af, och de fingo stanna kvar (bevaras f. n. i sakristian; från de målade ytterflyglarna samt från predellans yttersida finnas också några rester kvar).

Detta altarverk fick naturligtvis en mycket stor betydelse för konsten vid Östersjön. Huru figurerna i dess hufvudparti

¹ Se Die Bau- und Kunstdenkmäler der freien und Hansestadt Lübeck II (1906) s. 196 ff.

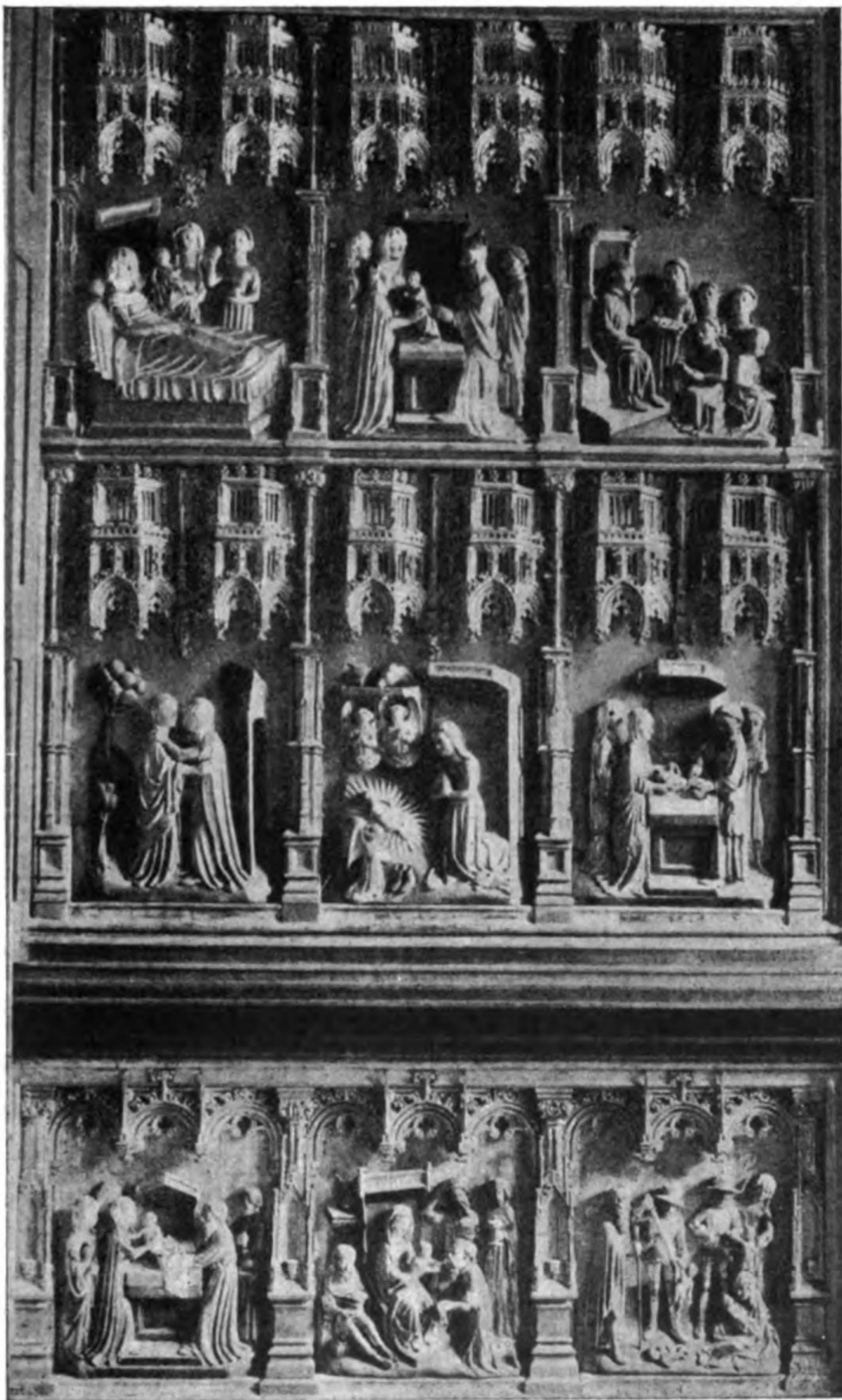

Fig. 93. En af flyglarna till det forna altarverket i Marienkirche, Lübeck.

blifvit efterbildade, kan man nu icke bedöma. För reliefscenernas inverkan har man i Tysklands (och Danmarks) konst flera bevis. Ett par svenska exempel kunna här i förbigående anföras. Det vackra altarskåpet i Helsingborgs Vårfrukyrka¹ ger ett prof: de flesta af dess scener ur Marias lefnad återfinnas i Lübeckerskåpet, med många karaktäristiska drag alldeles öfverensstämmande. Ornamentiken är något afvikande: Helsingborgsskåpet har, jämte rundbågar, både spetsgaflar och kölbågar. — Scenerna på den andra flygeln af det forna högaltaret i Marienkirche gå delvis

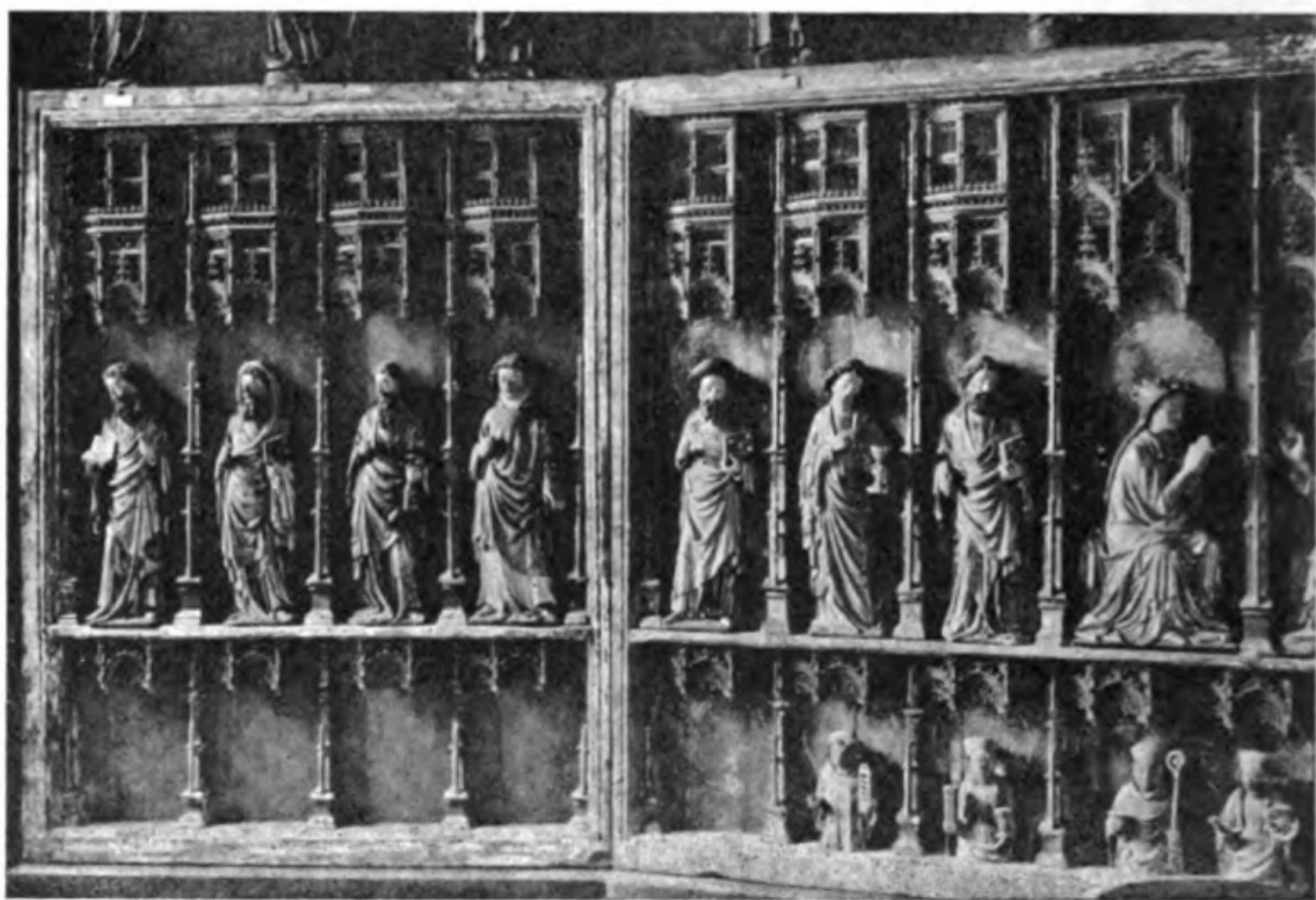

Fig. 94. Vänstra hälften af altarskåpet från Neustadt (Schwerins museum).

igen i högaltaret i S. Olofs kyrka i Skåne, en pentaptyk, liksom Helsingborgsskåpet; här finnas å innerflyglarnas yttersidor och ytterflyglarnas innersidor 16 reliefer ur passionshistorien. Scenerna äro dock jämförelsevis mera förändrade i S. Olofsskåpet än i Helsingborgsskåpet — det förra förefaller också vara åtskilligt yngre.

Ett årtionde efter Marienkirche fick Jacobikirche i Lübeck ett stort och pråktigt flygelskåp till högaltaret (1435); det kom

¹ Afbildningar hos HILDEBRAND, Sveriges medeltid III s. 283. Passions-scenerna finnas också i detta skåp, nämligen å innerflyglarnas yttersidor och ytterflyglarnas innersidor. — Mariascenerna kunna också jämföras med de i Boeslundeskåpet, hvarom ofvan s. 131 (se BECKETT, anf. arb. s. 24 f.).

sedermåra till Neustadt i Mecklenburg (nu i Schwerins museum) och kallas vanligen Neustadtskåpet (dess vänstra hälft fig. 94). I midten ser man här, som man såg i Marienkircheskåpet, liksom i skåpen i Lund och Ystad, Marias förhårligande hos Sonen; på ömse sidor stå i corpus tre och tre figurer och på flyglarna fyra och fyra; under dessa stora bilder synes en lägre rad halffiguier. Baldakinverket, något enformigt hållet, erinrar om det å Marienkirches högaltare, med styltade rundbågar. Som en sen afläggare af detta Neustadtskåp förefaller det från Kumla (Nerike, nu i Statens historiska museum), hvilket skall vara förfärdigadt först

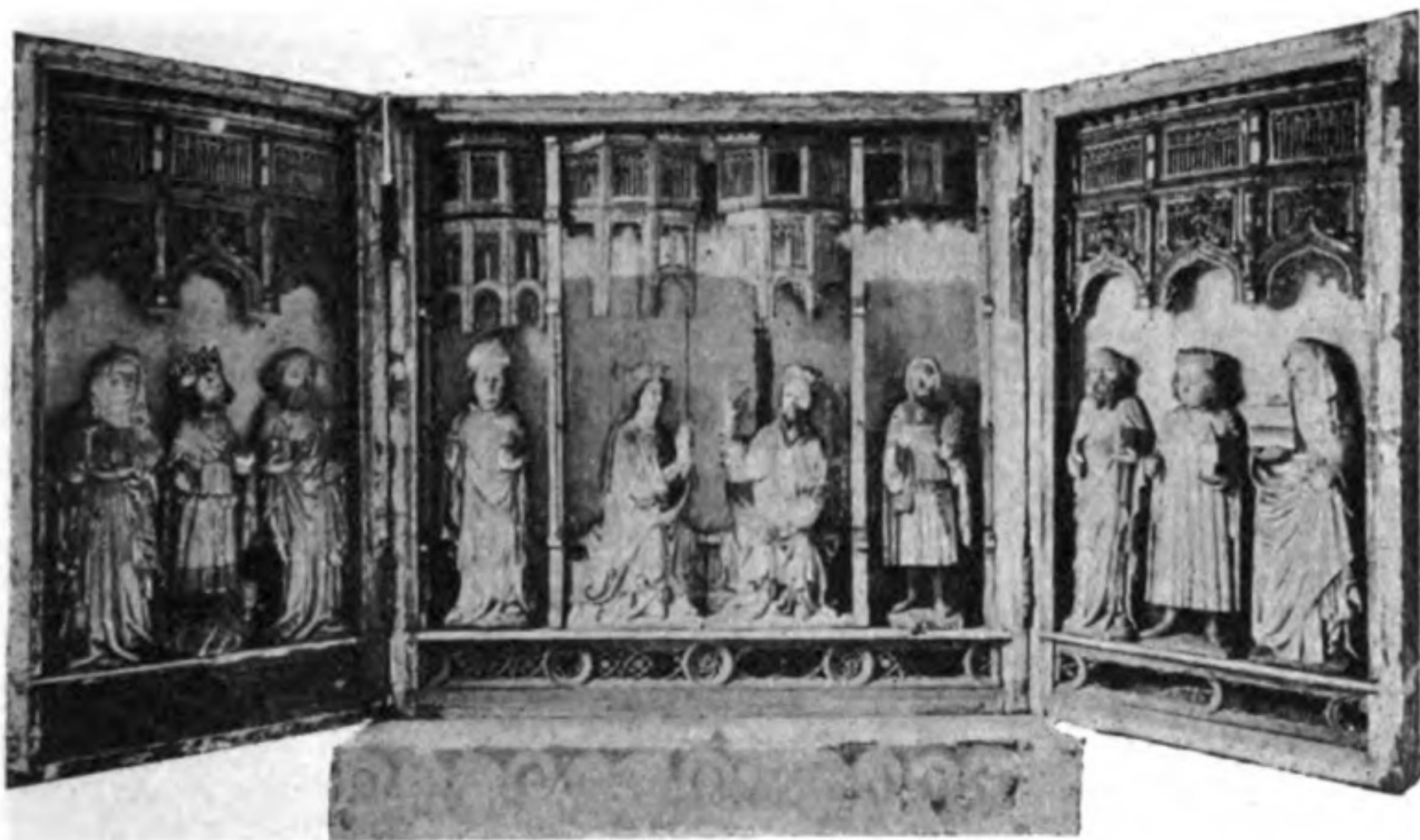

Fig. 95. Altarskåp från Kumla (Hist. museet, Stockholm).

1477 (fig. 95). En-face-ställningen blir nu allt mera vedertagen, särskildt för sidofigurerna och snart stereotyp.

Med dessa altarverk från 1400-talets förra del ha vi visserligen kommit in på en i viss mån förändrad stilriktning, men många drag lefva kvar från den utlöpare af fransk idealstil, som representeras på ett typiskt sätt af Lunds domkyrkas altarverk. Det utvecklas, kunde man säga, under 1300-talets senare del och 1400-talets första en öfvergångsstil i dessa arbeten från Lübeck och trakten däromkring. Särskildt förekomma sådana arbeten talrikt i Mecklenburg; jag kan nämna altarverket i kyrkan på ön Poel vid Wismar, i Nicolaikirche i Rostock, i Teterow, i Malchin och det redan omtalade väldiga verket i S. Georg i Wismar (ofvan, s. 62), hvilket har styltade rundbågar liksom

Neustadtaltaret och icke står så fjärran från detta. Från den äldre riktningen (under 1300-talets sista årtionden) — Grabowmästarens och Lundamästarens — märkes influensen i den allmänna hållningen, i uppställning och komposition, i figurernas ställning och drapering samt i båg- och baldakindekorationen. Med några af dessa arbeten ha vi kommit fram till 1400-talets midt och i ett par fall något däröfver. Och typen håller sig i sina allmänna drag så stark, att den respekteras äfven af de store mästare under 1400-talets sista decennier, en Hermen Rode och en Berent Notke, trots den tilltagande realismen, i synnerhet hos den sist-

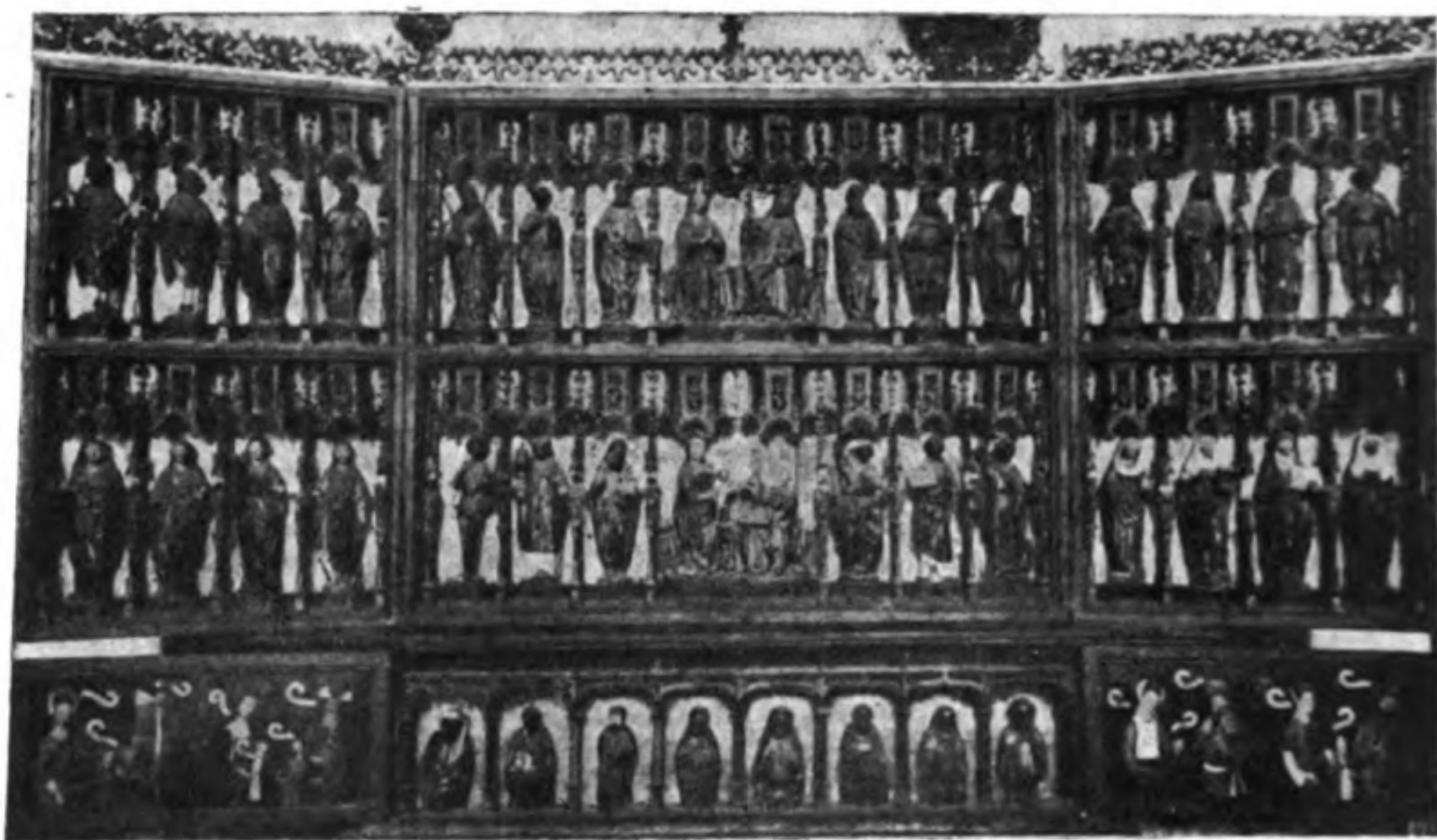

Fig. 96. Altarskåp i Nicolaikirche, Reval.

nämnde — jag förutsätter nu, att dessa två mästare ej blott voro målare utan också ledde skulpturarbetet i de hos dem beställda altarverken. Särskildt synes mig Hermen Rode vara, i viss mån åtminstone, en epigon af stilriktningen från 1400 talets början. För Sverige har han eller hans verkstad utfört flera arbeten; det mest bekanta är det, som från Österåker kommit till Statens histor. museum, Stockholm, och som troligen en gång (1468) beställts för Stockholms storkyrka. Halftannat årtionde senare beställdes i Lübeck och, såsom man numera anser, just hos Hermen Rode, ett större altarverk, som i flera fall erinrar om Lunds domkyrkas, ehuru nära ett sekel ligger dem emellan. Det är det vackra skåp (fig. 96), som länge prydt högaltaret i Nicolaikirche i Reval, och nu är uppställt i ett kapell

vid kyrkan. I dess öfre rad se vi härlighetsscenen. Uppställningen af det hela känna vi, många detaljer från den äldre konsten gå också här igen; om än, vid en närmare granskning, i mångt och mycket en senare tids smak faller i ögonen.

Med detta altarverk må den lilla öfversikt, jag lämnat af den senare utvecklingen af ifrågavarande altarskåpsstil, vara fullbordad. Revalaltaret kan då för oss bilda en slutpunkt i den serie af rikt utstyrda bildskåp, såsom hvars första fullödiga representant i Norden vi nu lärt känna Lunds domkyrkas forna högaltarprydnad.

Förteckning

på skulpturer och målerier, hvilka i detta arbete, jämte Lunds domkyrkas altarskåp, omnämnas; upprättad efter den ort, där konstverken förvaras eller förvarats. Där intet annat angifves, åsyftas *altarverk*.

Sid.	Sid.
Aardal 67, 70.	Doberan: oktagonens dekoration
Aarhus 48 f.	96 f., 105.
Ala 86 f.	» sakramentshus 96.
Althof 79, 98.	» sakramentskåp 52 f., 57,
Amiens: portalskulpturer 52.	93, 96.
Antwerpen: Madonna 91.	» skulpturer i trä och sten
Ardre 86.	96 ff.
Askeby: pietàgrupp 93, 128 f.	Dornberg 79.
Auxerre: tympanonskulptur 42.	Dädesjö: helgonskåp 69.
 Bamberg: skulpturer 91.	Edsberg i Nerike 130.
Basel: frontale 67.	Emmerleff 132.
Berg 69, 71.	Endre 87 f., 127.
Boeslunde. 131 f., 138.	Eskilstuna: broderi 46.
Bremen: skulpturer 91 ff.	Euraåminne 130.
Bro: Madonna 127.	Eutritsch 132.
Broddetorp 68.	 Falsterbo: kvinnl. figur..... 126.
Brågarp: Madonna 126.	Florens: målning af Orcagna..... 51.
Burg på Fehmern..... 108 f., 111	Freiberg: portalskulpturer 44.
Burs 88, 127, 131.	Freiburg: skulpturer 91 f.
Buxtehude..... 101 f.	Fröskog: Madonnaskåp..... 69 f.
 Chartres: skulpturer 42, 51 f.	Gammelgarn 87, 127.
Cismar 76 f., 80, 85, 127.	Ganthem 85, 105.
Courtrai: helgonbild 91, 128.	Glanshammar: Olofsbild 127 f.
 Doberan: högaltaret 77—81, 85, 94 ff.	Grabow se Hamburg!
» lekmannaaltaret 68, 79, 84,	Grenna 131.
95 ff., 103—110.	Groningen: frontaler..... 68.
» kungamonument 99.	Grönau se Lübeck!

	Sid.		Sid.
Haddeby	132.	Lübeck: målerier	46, 53, 61.
Hadersleben	132.	Lübsee	123, 133.
Hamburg (Grabowaltaret) 83 f., 101 —106, 110, 116, 120, 127, 140.		Ludwigslust	79, 98.
Harvestehude	103 f.	Lunds domkyrka: korstolar 51, 58 f. 117, 124 ff.	
Hejdeby: helgonbild	127.	, , Madonna 124, 127.	
Helsingborg	138.	, , sakramentshus 124.	
Hildesheim	82 ff., 94, 103, 115.	, , urtafla... 117, 124 f.	
Hoyer	131.	Lund: grupp i Hist. mus.	49.
Kalmar: grupp i museet.....	48.	Lüneburg.	134 f.
Kirkehelsinge: helgonskåp	69.	Lyngsjö: dopfunt	43.
Komnes: frontale	69.	Långtora: grupp	134.
Kumla.....	139.	Lögum-kloster	75 ff.
Kumlinge: helgonskåp	69.	Magdeburg: skulpturer.....	92.
Kållands Råda: kvinnl. figur.....	128.	Malchin....	139.
Köln: altarskulpturer i domen 55 f., 59, 67, 93.		Marburg: helgonskrin	72 f.
, pelarfigurer i domen 54 ff., 93.		, retabel.....	73.
, portalfigurer , 	93.	Marienstatt 38, 53 f., 57, 59, 73, 81, 87 f., 93 ff., 103, 107.	
, sarkofag.....	128.	Milano: paliotto	67, 70.
, Klarenaltar.....	80 ff., 84, 105.	Minden: domens äldre retabel 44 f.; 60 f., 67, 73 f., 86, 91.	
, skulpturer i Samml. Schnüt- gen 92 f., 134.		, domens yngre altarskåp 60 f., 130, 133 f.	
, målerier.....	119.	München: skulpturer i museet ...	93.
La Ferté Milon: reliefgrupp.	42.	Münster: skulpturer i museet	92.
Landkirchen.....	103, 106—113.	Möln	132 f.
Laon: tympanonskulptur	42, 51.	Neustadt se Lübeck!	
Lau.....	88, 127, 131.	Nivelles: helgonskrin	66, 72.
Linköping: dopfunt	59 f., 131.	Nürnberg: Imhofaltaret.....	46.
Lisbjerg.....	67 ff.	, skulpturer i museet 41, 92 f., 134.	
Loccum.....	73.	Nykyrko	47.
Lofa	49.	Nöbbelef vid Lund: Madonnaskåp 70, 127	
Lojsta	59, 85.	Oberwesel	80.
London (S. Kens. Mus.).....	103.	Odder	68.
Lübeck: högaltaret i Marienkirche 100 f., 132, 136—139.		Osnabrück: portalskulpturer 50 f., 59, 62, 92.	
, Bergenfararaltaret 101, 119.		Paris: Madonnaportalen i Notre Dame 42, 49, 53.	
, stuckfigurer	57 ff., 93.	, Madonna.....	90.
, korstolar i domen.....	77.	, elfenbensgrupp i Louvre 45 f.	
, Grönaualtaret 81, 83, 101, 105 f.		, elfenbensmadonna i Louvre 90.	
, Neustadtaltaret 130, 138 f.			
, Lukasaltaret af Rode... 100.			
, stenskulpturer.....	135 f.		

- Poel..... 139.
 Prag: passionale 40.

 Raumo 130.
 Ravenna: sarkofager 66.
 Reims: skulpturer..... 90 f.
 Rennelanda: Madonnaskåp 69 f.
 Reval: H. Geistkirche 49.
 » S. Nicolai 140 f.
 Riga 132.
 Rom: mosaik i S. M. in Trastevere 51.
 Roslagsbro 123, 131.
 Rossow 58, 79—81, 94, 98.
 Rostock (S. Nicolai)..... 139.
 Råby-Rekarne: Mariafigur 130, 132.
 Röldal 85.

 Sahl 68.
 Sankt Olof 138.
 Senlis: tympanonskulptur 42, 51.
 Sens: tympanonskulptur 42.
 » Madonna 90.
 Sidon: sarkofag..... 66.
 Soest: helgonskrin 72.
 » broderi..... 46.
 » målningar ... 42, 45, 59, 119 f.
 Stockholms Storkyrka 100, 140.
 Strassburg: tympanonskulptur 44.
 » portalskulptur 57, 91 f.
 » fasadskulptur'..... 91.
 Stånga: tympanonskulptur 44, 49.
 Sundre 85 f.
 Svalöf: Madonna 127.

 Teterow..... 139.
 Teutenwinckel: målning 46.
 Tjällmo..... 130 f.
 Tolånga..... 9.
 Tongres 122.
 Toresund 39.
 Trier: tympanonskulptur..... 41.
 Träkumla 47 f., 50, 86.
 Tyrvis 130.
 Tångeråsa 103.

 Urdiala 69.

 Vallstena: altarverk 86.
 » Olofsbild 127.
 Vamblingbo..... 86 ff., 105, 127.
 Vemo: helgonbild 128, 130.
 Venedig: pala d'oro 67, 72.
 Wiener Neustadt 41.
 Virmo 130.
 Wismar (S. Georg) 62 ff., 139 f.
 Wolfgang, S. 41.
 Västerås: emalj 46.

 Ystads Mariakyrka..... 13, 121—124.
 Ystads Petrikyrka 13, 19, 21, 25,
 34—36, 75, 89, 105 f., 111—123,
 128, 132, 139.
 Ytter-Järna 130.

 Öja på Gotland: skulpturer 127.
 Österåker se Stockholms Storkyrka!
 Östra Vram: helgonskåp 69 f.

Der mittelalterliche Hochaltar im Dom zu Lund.

Zusammenfassung.

I. Geschichtliches.

Im Dom zu Lund steht jetzt (seit Mai 1914) im nördlichen Kreuzarm ein mittelalterliches Altarwerk, das grösste Schwedens (Figg. 6 u. 12). Bis Anfang der 30:er Jahre des vorigen Jahrhunderts stand es auf dem Hochaltar in der Absis (Figg. 1 u. 5); der Hochaltar war aber nach der Reformation nicht mehr im Gebrauch, der Gemeinde diente nämlich seitdem nur das Langhaus als Kirche.

Das Altarwerk wird zum ersten Male im Jahr 1398 erwähnt, und zwar als »tabula noviter fabricata«. Früher hatte der Hochaltar als Schmuck eine »tabula depicta«, die 1306 an die Kirche geschenkt wurde.

Im Anfang des 19. Jhrts war das lange unbenutzte Altarwerk sowohl im Figurenschmuck als in der Ornamentik sehr defekt geworden (vgl. Figg. 2 u. 3). Vierzehn der kleinen Statuetten fehlten, ebenso fast alle Baldachinenbogen usw. Während der Kirchenrestaurierung von C. G. Brunius im Anfang der 30:er Jahre wurde das Altarwerk zum Teil ergänzt, und diente — nachdem das Chor durch eine grosse Treppe im Mittelschiff mit dem Langhaus verbunden worden war — wieder vier bis fünf Jahrzehnte als Hochaltar (Fig. 5). [In den 80:er Jahren wurde das jetzt bestehende, sehr schablonenhaft gemachte steinerne Altarwerk aufgestellt.]

II. Beschreibung.

Das Altarwerk ist ein Flügelaltar, der aufgeschlagen im ganzen 761 cm. breit und 205 cm. hoch ist. Es war ursprünglich

ein Pentaptych; die äusseren Flügel sind aber seit den 70:er Jahren des vorigen Jhrts verschollen.

Von den Gemälden der Innenflügel sind nur noch wenige Reste vorhanden (Fig. 19 die Aussenseite des linken Flügels); was noch da ist, deutet aber auf einen hervorragenden Meister, allem Anschein nach denselben, der die Malereien des Altars von St. Petri zu Ystad gemacht hat (Fig. 7; vgl. weiter unten Abt. V).

Im Mittelstück (Corpus) und an den Innenseiten der Flügel finden wir unter grossen Baldachinen geschnitzte Figuren; in der Mitte sitzen zwei grössere, zu den Seiten stehen 40 kleinere. Die Bemalung und Vergoldung ist nur teilweise erhalten; Hintergrund, Kleider und dekorative Teile waren vergoldet, Gesichter und Hände bemalt und nur durch die Bemalung modelliert; Fussplatten grün.

Die Predella (restauriert) zeigt durchgebrochenes Schnitzwerk mit Dreipässen, Vierpässen und Fischblasenformen in Cirkeln und Fensterarkatur eingeschrieben.

Die Dekoration der Centralpartie (Figg. 8—11), zum Teil (fehlerhaft) ergänzt, ist sehr reich mit hohen Baldachinen, gegliederten Strebepfeilern (Fig. 9) und orniertem Untersatz (Durchschnitt Fig. 11). Vgl. das Titelbild.

Die Centralfiguren sind Christus und Maria, beide gekrönt und mit im Hintergrunde gepunzten Nimben (Fig. 7). Die beiden Hände Mariens sind fehlerhaft ergänzt worden (vgl. Figg. 68 u. a.), ebenso die Rechte Christi.

Von den Bogen über den Statuetten ist nur der über Maria alt (Fig. 10), er gehört aber nicht hieher, sondern zu einer Seitenpartie, für welche sein Mass passt. Der Bogen über der Christusgestalt ist neu. Die 40 kleinen Seitenbaldachine aber haben keine neuen Bogen erhalten. Das untere Dach der Baldachine ist in schwarz und rot wie ein Kreuzgewölbe dekoriert (Fig. 13; Fig. 14 von dem genannten Ystaderaltar).

Von den Statuetten der Seitenpartieen (Figg. 15—18) sind 26 ursprünglich dem Altarwerk zugehörig, nämlich (nach dem Schema oben S. 20) N:is 2—12, 14—20, 21—25 und 32—34. Die übrigen sind jünger: N:is 1, 13, 27—29 und 36—40 spätmittelalterlich, 26 und 35 aus der Hochrenaissance (c. 1600) stammend.

Die 26 alten Statuetten sind wohl in derselben Werkstatt geschnitzt worden, aber von wenigstens zwei verschiedenen Mit-

arbeitern; einige sind feiner und genauer ausgeführt, andere gröber und schablonenhafter. Die männlichen Gestalten haben krause Haare und Bart, gerade Nase, breite Statur, würdige Haltung. Die weiblichen lange, wogende Haare mit S-förmigen Locken, oft zopfig geordnet, bisweilen mit kleinen freien Zöpfen an den Ohren; die Züge jugendhaft, die Schulter schmal. Viele Statuetten zeigen eine leise Hüftbiegung. Die Kleidungen haben gewöhnlich sowohl Quer- als (darunter) Längsfalten, die mittlere (am Unterleib bzw. zwischen den Beinen) aufgebauscht. Die Längsfalten laufen zwischen den nackten Füßen oder den spitzen Schuhen in leiser Krümmung auf den Boden herunter.

III. Die ikonographische Bedeutung der geschnitzten Figuren.

A. *Die Centralscene.*

Die Centralscene stellt »die h. Jungfrau durch den Sohn verherrlicht« dar.

Man nennt gewöhnlich die Scene »die Krönung Mariens«. Die Marienkrönung kommt aber in vielen Varianten vor (oben S. 40 ff.). Die eigentliche Krönung, die man z. B. in der französischen Monumentalskulptur vom Ende des 12. Jhrts an verfolgen kann, und die auch in Schweden in so früher Zeit vorkommt (Fig. 22), zeigt uns Christus der Mutter die Krone mit der Rechten reichend und in der Linken das Buch des Lebens oder einen Lilienstengel als Zepher oder auch eine Weltkugel haltend (das letztere im späteren Mittelalter die Regel); Maria in demütiger Verehrung die Hände hervorstreckend oder auf die Brust haltend oder auch im Gebet zusammenlegend (Fig. 24); bisweilen die eine Hand an der Brust, die andere hervorstreckend (Fig. 23). Vom Anfang des 15. Jhrts an wird eine Darstellung immer gewöhnlicher, wo Maria vom Sohne und von Gott dem Vater gekrönt wird (Fig. 26). Wichtige Varianten sind eine Scene, wo Christus »den letzten Edelstein« in die schon auf dem Haupt Mariens sitzende Krone einfasst (Figg. 24, 25 u. 30), und die, wo die Krone von Engeln aufgesetzt und Maria vom Sohne begrüßt wird (Fig. 27). Diese Darstellungen bilden Übergangsformen zu der Scene der Verherrlichung.

Diese Scene, die chronologisch als auf die Krönung folgend zu denken ist, hat in den Marienlegenden wenige Anhaltspunkte, wie überhaupt diese abschliessenden Momente des Marienlebens von der darstellenden Kunst viel reicher als von der litterarischen Tradition ausgebildet worden sind. Dass die Krönung und die Verherrlichung als verschiedene Scenen wenigstens in vielen Kreisen anerkannt waren, beweist u. a. der Umstand, dass beide im selben Werke oder Raum neben einander vorkommen; am Lunderaltar z. B. war, wie es scheint, auch die eigentliche Krönung, nämlich unter den Gemälden der Flügel, zu sehen — in der Malerei erhält sich übrigens die ursprüngliche Krönungsdarstellung am besten. Im Dom zu Minden wurde das alte Retabel mit der Krönung Mariens (Fig. 23) als Predella unter einen Flügelaltar, dessen Centralpartie die Verherrlichung darstellt, gesetzt (Fig. 35).

Die Verherrlichung Mariens durch Christus, eine Repräsentation, die mit der des Paradieses oft identisch wird (vgl. die Mosaik der S. M. in Trastevere, Anfang des 12. Jhrts), beginnt im 13. Jhrt allgemein zu werden. Ein schönes Beispiel in Holzsulptur bietet ein Sakramentsschrank in der Klosterkirche zu Doberan (Fig. 28). Unter französischem Einfluss stehen diese und andere, auch spätere Darstellungen der Scene; so besonders im Rheingegend und in Westfalen. Beispiele aus den drei ersten Vierteln des 14. Jhrts sind der Marienstatteraltar (Fig. 21), Steinfiguren im Dome zu Köln (Fig. 29), gewissermassen auch solche aus der Marienkirche zu Osnabrück (Fig. 31), weiter die Stuckfiguren aus der Marienkirche zu Lübeck (Fig. 32).

So sehen wir die Verherrlichungsscene auch in den baltischen Ländern auftreten. Die Schnitzereien des Chorgestühls im Dome zu Lund geben davon ein Beispiel (Fig. 33), wo Christus, ungekrönt, in der Linken ein Lilienzepter hält — eine Auffassung, die uns sehr oft in westfälischen Malereien begegnet. Wenig später gibt der Hochaltar desselben Domes ein neues Beispiel mit einer Darstellung der Scene, die — in solchen Werken wie dem Doberanerschrank und dem Marienstatteraltar schon präformiert — nunmehr die gewöhnliche wurde (vgl. z. B. Figg. 34 u. 36).

Es sind besonders die baltischen Länder, die an Darstellungen der Verherrlichung Mariens reich sind; sie waren hier augenscheinlich sehr beliebt, und dieses Verhältnis ist, allem Anschein nach,

mit der Verbreitung der Offenbarungen und des Kultus der h. Birgitta in Verbindung zu setzen. Maria war ja durch die Mystiker die grosse Mittlerin geworden, sie wurde auch die Fürbitterin, »advocata peccatorum«. Man hat darum auch die Verherrlichungsscene »die Fürbitte Mariens« genannt.

B. *Die Seitenfiguren.*

Drei oder vier Jahrzehnte nach dem Dom zu Lund erhielt die Kirche St. Jürgen zu Wismar einen noch grösseren Flügelaltar (Fig. 36), der genau dieselbe Einteilung, dieselbe Centralscene und meistens auch dieselbe Seitenfiguren zeigt. Durch den gut erhaltenen Wismareraltar kann man vielleicht dann eine gewisse Leitung für die Rekonstruktion des Lunderaltars finden. Dieser hat (vgl. das Schema S. 20 oben) folgende Statuetten besessen: die 12 Apostel (incl. Matthias), Paulus und Johannes den Täufer, Lukas und Markus, die h. Dreikönige, Laurentius und Stephanus, Nicolaus und Erasmus, Margaretha, Barbara, Agnes, Elisabeth, Gertrud, Lucia (?) und Dorothea; mit grösster Wahrscheinlichkeit auch Knut (den Schutzpatron der Kirche) und Olof (den volkstümlichsten der nordischen Heiligen), möglicherweise auch Erik und Birgitta, schliesslich — nach der Bedeutung gewisser Heiligen für den Dom und die Stadt Lund zu urteilen — Anna selbst, Ursula, Eutropia, Martin und Thomas a Becket.

IV. Zur Kenntnis der Entwicklung des Flügelaltartypus.

Der Lunderaltar steht in der Kunstarchäologie als eines der allerersten Beispiele des entwickelten Flügelaltars, mit konsequent durchgeführtem Horizontalismus und zwei Reihen von Statuetten, je eine unter einem Baldachin, an beiden Seiten einer Centralpartie gleichförmig geordnet.

Die Voraussetzungen dieser Ausbildung, die im 14. Jhrt vollzogen worden ist, sind, meiner Ansicht nach, der Reliquien-schrein, das Klappaltärchen, (das Ciborium und) der sog. Heiligen-(oder Madonna-)schrank, schliesslich das Retabulum. Das letztgenannte (eine gerade Tafel ohne Türen oder Flügel) hängt mit dem Antemensale zusammen, dessen Ausschmückungsart (mit Heiligenreihen) wohl im 13. Jhrt an jenes übertragen wurde.

Das metallene Antemensale, von dem man in Skandinavien mehrere Exemplare trifft, erhielt schon im 12. Jhrt einen Aufsatz mit der Apostelreihe zu beiden Seiten der Christusgestalt (*Majestas Domini*) verteilt (Fig. 38).

Der hölzerne Heiligen- (Madonna-)Schränk mit Flügeltüren kommt ebenfalls früh in Schweden vor (Fig. 39, archaisierend, aus dem späteren Mittelalter?); und es gibt Beispiele aus dem 13. Jhrt, wo für einen Altar ein solcher Schrein mit einem hölzernen Antemensale zusammen gemacht worden ist. Auch die Dekoration des Reliquienschräns zeigt oft — wie schon der altchristliche (und sogar vorchristliche) Sarkophag — eine Reihe Statuetten unter Bogen; die centrale Figur ist gewöhnlich höher, und auch die Eckpartieen sind bisweilen durch Fialen u. dgl. betont (Fig. 37). Dieselbe Ausstattung hat das älteste bekannte Holzretabulum, das vom Mindener Dom (Fig. 40, die Centralpartie Fig. 23), das schon zwei Reihen Seitenstatuetten zeigt.

Ausser an dem Heiligenschränk sieht man auch an kleinen tragbaren Altären (Klappaltärchen) aus Metall oder Elfenbein bewegliche Flügel (Fig. 27); und bald (wohl schon im 13. Jhrt) wurde auch das Retabulum mit ähnlichen versehen. Die ältesten solcher Flügelaltäre aus Holz scheinen für Reliquienschreine eingerichtet gewesen zu sein (sog. Reliquienaltäre). So das Altarwerk zu Lügumkloster (Fig. 41; c. 1300), das noch keine besonders markierte Centralpartie im Corpus hat. In dieser Richtung zeigt sich der Cismarer Altar etwas weiter fortgeschritten, er ist auch viel reicher eingeteilt (Fig. 42). So noch mehr der Hochaltar der Doberaner Klosterkirche, gegen die Mitte des 14. Jhrts entstanden: hier ist die mittlere Nische grösser und erhöht (Fig. 43); die dritte (untere) Statuettenreihe, die sich sowohl unter dem Corpus als unter den Flügeln findet, wurde etwas später hinzugefügt. Am Rossower Altar (Fig. 44) herrscht der Horizontalismus noch mehr, und die Baldachinengiebel sind im Rahmen des Schreines hineinkomponiert, wie auch am Marienstatteraltar (Fig. 20); die Verherrlichung Mariens bildet hier wie dort die Hauptscene, in Rossow aber ist auch die untere Bogenreihe mit Statuetten gefüllt worden: sie stehen zu beiden Seiten einer Mittelpartie mit der Kreuzigung (unter der Verherrlichung Mariens) — diese beiden Scenen, die mit einander korrespondieren, kommen im

späteren Mittelalter am häufigsten als Hauptdarstellungen der Altäre vor.

Für die Entwicklung des Flügelaltartypus scheint auch der Klarenaltar in Köln von gewisser Bedeutung gewesen zu sein (ein Flügel Fig. 45). An diesen schliesst sich in vielen Beziehungen der wohl viel jüngere Grönaueraltar (ein Flügel Fig. 46), der einzig erhaltene Schnitzaltar in Lübeck aus dem 14. Jhrt.

Noch wichtiger aber für den Typus des horizontalen Flügelaltars ist der Schnitzaltar vom Heiliggeistspital zu Hildesheim (Fig. 47). In einer Linie damit steht der berühmte sog. Graboweraltar Meister Bertrams (Fig. 48), ein Pentaptych, wie der Klarenaltar, mit ausgebautem Baldachinenwerk über jeder Seitenpartie. Die Predella hat hier, wie in Hildesheim, geschnitzte Figuren, und zuoberst läuft eine Leiste mit Reliefmedaillons. Diese beiden Skulpturenreihen fallen am Lunderaltar weg, und an diesem ist der horizontale Altartypus am folgerichtigsten, aber auch am stereotypsten durchgeführt worden: dieser Typus wurde im folgenden (15.) Jhrt in den baltischen Ländern für die grösseren Altäre massgebend.

Die Entwicklung vom geraden Retabel zum Flügelaltar ist auch auf der in kunstgeschichtlicher Hinsicht so interessanten Insel Gotland zu studieren. Die ältesten erhaltenen, bemalten oder geschnitzten Altäre (z. B. Fig. 25) stehen dem Cismarer und Doberaner Altarwerken nahe. Den Horizontalismus konstatiert man am Ende des 14. Jhrts an dem Altar zu Wamblingbo (Fig. 49); nur die Centralpartie ist erhöht, aber doch gerade abgeschlossen, und diese Variation wird bisweilen auch an späteren Schnitzaltären erhalten (Fig. 50). Nicht viel jünger als der zu Wamblingbo ist der Altar zu Endre (Fig. 51), wo wir den Weg zum Flügelaltar schon durchgemacht und dazu den vollkommenen Horizontalismus durchgeführt sehen.

V. Stilkritische Analyse.

Der Ursprung des Figurenstils, der im Lunderaltar herrscht, ist in der französischen Monumentalskulptur vom Anfang des 13. Jhrts an zu suchen. Dieser französische Stil der Frühgotik, der bald in Holz, Elfenbein (Fig. 53) etc. übertragen wurde, tritt auch in den Niederlanden früh auf (Fig. 54), und er wird in

der deutschen Holzplastik schon in der ersten Hälfte des 14. Jhrts erkennbar (Marienstatteraltar Fig. 20). In der Rheinprovinz und auch in Westfalen (Fig. 55), ebenso wie in den angrenzenden sächsischen Gegenden bürgert sich der Stil in diesem Jhrt mehr und mehr ein. Die Kennzeichen des Stils sind die schlanke Haltung, die leise Hüftbiegung, ideale Züge, lange krause Haare (und Bart), reiche Draperieen mit sowohl Quer- als Längsfalten, einige Falten (in der Mitte) sehr aufgebauscht, die Längsfalten zwischen den Füßen in schwacher Krümmung herabfließend (vgl. oben S. 147).

Dieser Figurenstil kam schon im 13. Jhrt. an die Ostsee (Sakramentsschrank zu Doberan Fig. 28). Eine gewisse Breite und massigere Würde macht sich jedoch von der Mitte des 14. Jhrts an geltend, wie in der Rheinprovinz und in Westfalen (vgl. Figg. 30 u. 31, 44, 47 usw.). Diese neue Stilphase, die man als einen Übergangstil bezeichnen kann, ist auch im Doberaner Hochaltar zu finden (Fig. 56). Die untere Figurenreihe hängt dort mit den Skulpturen des Graboweraltars zusammen (Figg. 48, 60, 61, 67). Die tüchtig gemachten Skulpturen des Graboweraltars scheinen für den Lunderaltar keine direkte Bedeutung gehabt zu haben; die Meister der beiden Altäre waren vielmehr parallel, der Lundermeister zwar in der Skulptur nicht so persönlich oder hervorragend als jener.

Mit Mecklenburg hatten Schweden und Dänemark im 14. Jhrt die engsten Beziehungen — das Monument in der Doberaner Kirche über König Albrecht von Schweden und seine Gemahlin (Fig. 59) ist noch ein äusseres Zeugniß davon. Das Cistercienserkloster Doberan stand wohl schon früher in Verbindung mit den älteren Schwesterklöstern Dänemarks und Schwedens, von denen hier Herrevad in Schonen und Roma auf Gotland hervorzuheben sind; Mönche von Herrevad waren an der Gründung der Cistercienserstiftung zu Lügum beteiligt.

Sowohl figural als auch ornamentell scheinen die Skulpturen der Doberanerkirche die bedeutendste Voraussetzung des Lunderaltars gewesen zu sein. Die dekorativen Formen, die am Doberaner Hochaltar und am Sakramentshäuschen verwendet worden waren, sind in den übrigen reichen Schnitzereien der Kirche, z. B. des Oktogons (im Chor, Fig. 58), weiter entwickelt worden. Der doppelte Lettneraltar (Fig. 57) führt in beiden Beziehungen die

Entwicklung weiter; der Meister der Figuren der Marienseite hat vom Grabowermeister (Bertram) Eindrücke genommen; die Christusseite dagegen (Fig. 62) verrät andere Hände. Dem Meister der Christusseite scheint der Schnitzer des Landkirchenaltars (Kiel) nicht unweit gestanden zu haben, obwohl einige Unterschiede sowohl in der Gestaltenbildung als in der Draperiebehandlung zu merken sind. Die Figuren des Landkirchenaltars (Figg. 63 u. 64) sind aus allen mir bekannten Schnitzereien ausserhalb Schonens diejenigen, die den Lunderfiguren am nächsten kommen; besonders gilt das die Kopfbildung (vgl. Figg. 65 u. 66). Eine volle Übereinstimmung herrscht aber nicht; und es scheint, als ob der Landkirchenaltar etwas jünger als der Lunderaltar sei und als ob dessen Schnitzer sowohl von diesem als auch vom Graboweraltar beeinflusst wäre.

Von dem Lundermeister stammt aber sicher ein Flügelaltar, der in der Petrikerche zu Ystad gestanden hat (Fig. 68). Dieser, ein Triptych, ist viel kleiner als der Lunder Pentaptych. Die Mittelszene (Fig. 52) ist dieselbe hier wie dort. Von den 20 umgebenden Figuren sind nur noch 13 übrig (Figg. 69—70 sind 7 abgebildet; die vierte Gestalt Fig. 70 rechts steht jetzt in dem Altar von St. Marien zu Ystad, worüber mehr gleich unten). Man vergleiche diese Statuetten mit denen vom Lunderaltar (Figg. 71—76). Auch in der Dekoration stimmt der Ystaderaltar mit jenem überein (vgl. die Bogen Figg. 77—78), hat jedoch nicht eine so konsequente Durchbildung. Welcher von diesen der ältere ist, steht noch dahin. Die Malereien des Ystaderaltars, die besser erhalten sind, verraten eine sichere Meisterhand. Die Ungleichmässigkeit der Schnitzereien könnte eventuell von verschiedenen Mitarbeitern der Werkstatt abhängen.

Der Meister der Lunder- und Ystaderaltäre, der wahrscheinlich hier in Schonen gewesen ist and hier gearbeitet hat, ist wohl in Lübeck als Künstler erzogen worden, zeigt aber viel Verwandtschaft mit der Doberanerwerkstatt und ist möglicherweise sogar dort ein Mitarbeiter gewesen.

Mit den (Lübecker- und) Doberaner-Arbeiten hängen auch andere, etwas ältere Schnitzereien im Dom zu Lund zusammen. Besonders ist das ornamentell ausgezeichnet gut geschnitzte Chorgestühl (Fig. 33) zu erwähnen, wo man doch mehrere verschiedene Hände erkennen kann. Die Dekoration (Fig. 81)

zeigt dieselben Elemente wie die eben genannten Altäre. So auch die einmal so berühmte Kunstuhr (Fig. 82).

Die Richtung in der figuralen Skulptur, die von dem Lundermeister vertreten worden ist — eine Übergangsrichtung, die noch die ideale Haltung der Früh- und Hochgotik festhält und auch in der Draperiebehandlung die Züge der französischen Kunst der zweiten Hälfte des 13. Jhrts zeigt — ist auch in anderen Kunstwerken Skandinaviens erkennbar. Ein schönes Bild in der Kirche zu Falsterbo (Fig. 83) ist wohl von den deutschen Kaufherren dahingebracht. Andere Beispiele finden wir in Glanshammar (Fig. 84), Kållands Råda (Fig. 85) und Askeby (Fig. 86) in Schweden, in Vemo in Finland (Fig. 87).

Auch während des 15. Jhrts dauert diese Richtung fort. Direkten Anschluss an den Lunder- und Ystaderaltären hat ein grosser Flügelaltar aus der Marienkirche zu Ystad, besonders dessen Centralpartie (Fig. 80). Etwas weiter abseits stehen einige schwedische (inclusive gotländische) Altäre, die jedoch den allgemeinen Typus des horizontalen Altarschreins und auch die Haltung der Mittelszene gut bewahren (z. B. Fig. 88); damit übereinstimmend die Verherrlichungsszene auf dem bronzenen Taufbecken zu Linköping (Fig. 34).

Der hervorragendste Nachfolger Meister Bertrams und des Lundermeisters ist der Meister des Altarwerks aus Mölln (Fig. 90). Die Lüneburger Flügel (Fig. 92) stehen damit in einer Linie, ebenso der jüngere Mindeneraltar (Fig. 91, vgl. auch Fig. 35), von dem man in Skandinavien Beeinflussungen aufweisen kann (Fig. 89). Die Voraussetzungen und die Einwirkungen des grossen Hauptaltars der Marienkirche zu Lübeck sind jetzt nur teilweise zu erkennen; die Flügelskulpturen (Fig. 93) haben doch z. B. Altarwerke zu Helsingborg und St. Olof (Schonen) beeinflusst.

In den Altarschreinen von St. Jacobi zu Lübeck (später Neustadt, Fig. 94) und von St. Jürgen zu Wismar (Fig. 30) wirkt die Kunst der Lundermeister fort. Und auch in der zweiten Hälfte des 15. Jhrts, wo der realistische Figurenstil allgemein angenommen worden ist, klingt das von jenem entwickelte allgemeine Schema des Flügelaltars noch durch, wie die Werke aus Kumla, Schweden, (Fig. 93) und in der Nicolaikirche zu Reval (Fig. 96) zeigen; jenes ist 1477 datiert, dieses wurde in Lübeck, wahrscheinlich bei Hermen Rode, 1482 bestellt.

Der mittelalterliche Hochaltar des Doms zu Lund, eine umfangreiche, ikonographisch interessante, in vielen Beziehungen hervorragende Arbeit, ist also für die Entwicklungsgeschichte des Altarschreintypus von grosser Bedeutung gewesen und repräsentiert stilistisch eine wichtige Übergangsform von der älteren idealen mittelalterlichen Richtung zum späteren Realismus.

LUNDS UNIVERSITETS ÅRSSKRIFT. N. F. AFD. 1. Bd 11. Nr 4.

ZUR
SLAVISCHEN LAUTLEHRE

VON

SIGURD AGRELL

LUND
C. W. K. GLEERUP

LEIPZIG
OTTO HARRASSOWITZ

LUND 1915
HÅKAN OHLSSONS BUCHDRUCKEREI

I.

Die Verbindung von Vokal + Liquida + Konsonant im Slavischen.

§ 1. Ein überaus schwieriges und verwickeltes Problem bietet in der slavischen Lautlehre die Entwicklung der Wörter mit urslavischem Vokal + Liquida vor Konsonanten. Im Russischen finden wir als Reflexe der urslav. Typen *tort*, *tolt* etc. die Verbindungen *torot*, *tolot* etc.¹, in den anderen slavischen Sprachzweigen aber in der Regel *trat*, *tlat* (*trot*, *tlot*) etc. Daneben gibt es jedoch sowohl im Westslavischen wie auch im Südslavischen eine Reihe sporadischer Fälle mit den Lautgestaltungen *talt*, *tart* (*tort*). Wenn man noch die alten Lehnwörter slavischen Ursprungs in vielen Nachbaridiomen (im Rumänischen, Albanesischen, Griechischen etc.) sowie die Ortsnamen auf jetzigem oder früherem slavischen Sprachboden als Material mit in Betracht nimmt (und sie nicht in sprachtheoretischer Orthodoxie einfach ignoriert), kann man nicht die Tatsache verneinen, dass wir in den slavischen Sprachzweigen, wo der Reflex von urslav. *tort* etc. einsilbig ist, es mit einer zweifachen Lautentwicklung² zu tun haben: unter gewissen Bedingungen ist ein Reflex *trat* (*trot*) etc. entstanden, unter anderen aber daneben auch *tart* (*tort*) etc.

Dies zu beachten, ist die erste Bedingung, um sich einer wirklichen und nicht fiktiven Problemlösung zu nähern. Schon

¹ Sporadisch *tort* etc. vgl. § 23.

² Vgl. MIKKOLA *UrslavGr.* S. 86 f. und *Verf.*, *Intonation und Auslaut im Slavischen* (= *Int&Ausl.*) § 16. Wie in dieser Arbeit folge ich auch hier in bezug auf Transskriptionen, Abkürzungen etc. den Prinzipien Bernekers (s. *EtWb.* S. 3 ff.). Werke, die nicht von Berneker zitiert sind, gebe ich nach den Abkürzungen in *Rocznik slawistyczny* an. In einigen Fällen verwende ich nicht so starke Abkürzungen: *Arch.* statt *A.* usw. In grr. Wörtern *l* (statt *ʹ*) vor hartem Vokal.

aus diesem Grunde ist die Metathesentheorie Torbiörnssons¹ hinfällig, und ich will mir hier nicht die lohnlose Mühe machen, alle anderen Defekte dieser unglücklichen Hypothese zu diskutieren². Mir ist es, seitdem ich mich mit diesem Problem beschäftigt habe, immer klarer geworden, dass nur mit Hilfe der Svarabhaktitheorie³ eine Lösung des Liquidaproblemes möglich ist. Geht man von urslav. *oro* (näher *orə*) etc. aus, können aus Reduktionen in verschiedenen Iktuslagen die Gegensätze *ar : ra* etc. erklärt werden. Dies ist der richtige Kern meines in der Studie »Intonation und Auslaut« (Arch. d'ét. or. VII) vorgeschlagenen Erklärungsversuches. Die m. E. einzig mögliche Hypothese in bezug auf die Iktusverhältnisse schien mir damals zu sein, dass im West- und Südslavischen *tórət* (: r. *tórot*) einst zu *tart* führte, *tórət* \perp , \perp *tórət* aber zu *trat*. Wenn man bedenkt, dass — wie das Russische, Serbokroatische, Bulgarische etc. zeigen — die Phoneme mit Intonation C (d. h. r. *óro*, sbkr. *râ* etc. : lit. *aĩ* etc.⁴) überaus oft im Urslavischen in unbetonter Stellung gestanden haben, muss man gewiss zugeben, dass eine solche Deutung der mutmasslichen Entwicklungsverhältnisse im Ursüdslavischen und Urwestslavischen plausibel genug erscheinen könnte. Das grammatische Betonungssystem des Urslavischen, wie wir es aus dem

¹ BB. XX 124—148, Die Gemeinslav. Liquidametathese I und II, Upsala 1901 und 1903 (= LM. I & II), BB. XXX 62—99.

² Vgl. JAGIĆ Arch. XX 48—53, VONDRÁK DLit. 1902 Sp. 1117 f. und Arch. XXV 189—211, SOLMSEN Arch. XXIV 568—579, MIKKOLA Balt&Slav. 29—47, PEDERSEN KZ. XXXVIII 308—319, BRÜCKNER KZ. XLII 39—52, ŠACHMATOV Izv. VII 2, 304—307, KUL'BAKIN K ist. i dial. p. jaz. 45—46.

³ J. SCHMIDT Zur Geschichte des idg. Vokalismus II (1875). J. Schmidt hat aber keinen Versuch gemacht, die Bedingungen für die Reduktion *oro* > *ra*, *ro* näher zu erklären.

⁴ Ich bezeichne die ursprachliche Intonation, die lit. *ár* etc. entspricht, mit ' und nenne diese Intonation »Intonation A« (lat. *acutus*); die ursprachliche Intonation, die lit. *aĩ* etc. entspricht, nenne ich »Intonation C« (lat. *circumflexus*) und bezeichne sie mit ~; die Intonation der kurzen Silben nenne ich »Intonation B« (lat. *brevis*) und lasse sie unbezeichnet. Dies um ganz neutrale Benennungen zu haben. Den Hauptiktus markiere ich mit ', den Nebeniktus (Nebenton) mit `; die Vokallänge, wenn zugleich auch Intonation bezeichnet wird, mit einem Strichlein unter dem Vokalzeichen. (Int&Ausl. S. 1 A.1). Ich hebe hervor, dass die Bezeichnungen Int. A, Int. C, wenn ich nicht ausdrücklich von sekundär entstandener Intonation spreche, sich auf die aus der Ursprache normal ererbte Intonationsart beziehen.

Zeugnis des Russischen und Serbokroatischen konstruieren können, machte für diese Hypothese über die Entwicklung der Phoneme mit Int. C¹ keine a priori unmöglichen Schwierigkeiten aus: Beim Verbum herrschte in der Regel die Oxytonierung in den Infinitiv-, Imperativ-, Aorist- sowie in den Partizipialformen (vgl. r. *vorotít'*, sbkr. *vrátiti*), auch im Präsens musste die Oxytonierung in einer sehr gewöhnlichen Form: 1. sing. eintreten (vgl. r. *voróču* etc.), und unmöglich ist ja gar nicht, dass schon im Urslavischen Fälle von Oxytonierung auch in der 2. sing. etc. vorgekommen sind (vgl. r. *zolutiš* : *solótiš* etc.). Bei den fem. *ā*-Stämmen dominierte ganz die Oxytonierung (r. *borodá* etc. : *bórodu*, *bórody*), die Neutra waren oft oxyton (r. *molokó* etc.) und die neutr. Paroxytona mit Int. C hatten einen Plural auf *-á* (r. *derevá* etc., urslav. wohl **deřvesá* und **deřvá*). Einige wenige Maskulina, die keinen Plural auf *-á* bildeten, und ein Neutrum wie gemeinslav. **zóloto-* (r. *zóloto* etc.) könnten natürlich etwas Schwierigkeit machen, aber in Verbindung mit Präposition stand einst wohl auch in dieser Gruppe das Phonem mit Int. C fast immer unbetont : **ná vprǫnz*, *zá zóloto* etc. (vgl. r. *zá gorod*, sbkr. *iza grāda*, *ŭ grād* etc., r. dial. *pód zolotom*, vgl. Arch. XXXI 85). Bei **vprǫnz* musste man auch mit der Einwirkung des einst wahrscheinlich gewöhnlicheren **gávprǫnz* (sbkr. *gávvrān* etc.) rechnen², bei **zóloto* könnten wir auch mit **z^olot* > **zlot* in **z^olotíti* (sbkr. *slátiti*) etc. zu rechnen haben sowie mit **z^oloto-* > **zlotto-* in den gewiss sehr zahlreichen uralten Komposita (vgl. sbkr. *slatòglav* etc.). Wenn eine enklitische Partikel nachfolgte, entstand wohl auch Iktusverschiebung (vgl. r. *voronój*, s. Sobolevskij Lekcii^{IV} 275), man sprach wohl **v^orǫnǫ-že*, **z^olotó-že*, **g^orǫdǫ-sb* etc. (Vgl. *gradó-sb* in Čudovsk. Nov. Zavět. In einer altserbischen Handschrift³ steht z. B. *nebóže* : *nébo* etc.) Man kann somit feststellen, dass in gemeinslavischer Zeit gewiss die Phoneme mit urslav. Int. C sehr oft unbetont standen und dass

¹ Die Entwicklung von *tort* etc. mit Int. A (: r. *oró*) zu *trat* etc. war ohne Schwierigkeit zu verstehen.

² Charakteristisch für Torbiörnsson ist, dass er eben dieses Phonem als einen Fall, wo wir uns unter keiner Bedingung unbetontes *-ǫrǫ-* denken können, erklärt (vgl. MOr. VIII 140 A. 3).

³ N:o 88 (52) Apostol ot 1362 g. in der Nationalbibliothek zu Sofia, vgl. Verf. Zur Erkl. d. sbkr. Endung *-ā* S. 6.

kein solches Phonem nur betont vorgekommen ist. Wenn ich nicht eine bessere Lösung gefunden hätte, könnte ich also bei dieser Erklärung als plausibel genug festhalten. Denn wenn schon vor dem Schwunde der Halbvokale *ɜ*, *ɔ* einst *ra*-Formen und in der Regel seltenere *ar*-Formen neben einander existiert haben, müssen die allgemeinen phonetischen Verhältnisse für einen Ausgleich zu gunsten der *ra*-Formen kräftig gewirkt haben: die Sprache kannte ja sonst gar keine geschlossenen Silben¹. Jetzt werden wir aber das Problem aus einem teilweise neuen Gesichtspunkt betrachten.

§ 2. Wie verhielt sich die urslavische Aussprache der Verbindungen Vokal + Liquida + Konsonant hinsichtlich der beiden Intonationsarten? Hat man **vořnos* : **vōrnā* (lit. *vařnas* : *vārna*) oder **vōrnos* : **vořnā* (mit Analogien im Lettischen) anzusetzen? In Int&Ausl. habe ich mich für die erstere Auffassung ausgesprochen und ich bleibe bei dieser Ansicht. Die Streitfrage über die Priorität des Litauischen oder des Lettisch-Preussischen bezüglich der Intonation werde ich später in einer besonderen Studie behandeln. Ich hebe nur hier hervor, dass ich meine Grundauffassung durch Torbiörnsson (MOr. VIII 116 ff.) gar nicht erschüttert finde. Bei meiner Besprechung des Lettischen in Int&Ausl. habe ich übrigens die Frage in bezug auf alle Details offen gelassen, ich habe deutlich gesagt, dass ich, was die Einzelheiten betrifft, den lettischen Dialektologen das entscheidende Wort gebe². Den Grundgedanken meiner Erörterung

¹ Ich habe also nicht die Verallgemeinerung der *ra*-Reflexe als nur eine Folge der Analogieeinwirkung erklärt, vgl. Int&Ausl. S. 42 (»mit der Tendenz der allgemeinen phonetischen Entwicklung« etc.). Dass im Polabischen in der Regel *ař* (*or*) blieb, könnte darin eine Erklärung finden, dass das *r*, weil es kräftig tremuliert war, in diesem Sprachzweige früh (früher als *ɜ* schwand) silbenbildend wurde: **gařdɜ* > **gařdɜ* > **gārd* > plb. *gord*.

² »Das Material, besonders im Lettischen, ist leider allzuwenig bearbeitet, ich kann darum nur im Vorbeigehen einige Andeutungen für die Lösung einiger Fragen des baltischen Intonationsproblems zu geben versuchen«. (Int&Ausl. S. 2.) Es findet sich wohl kaum sonst in Europa eine Sprache, die für einen in der Ferne lebenden Ausländer so ausserordentlich schwierig zu studieren ist wie das Lettische: in bezug auf alle 3 Intonationsarten zuverlässige Wörterbücher und Grammatiken fehlen und man muss mit einem Wirrwarr von drei oder vier verschiedenen orthographischen Systemen operieren.

in Int&Ausl., dass die eigentümlichen (im Vergleich mit der konservativen litauischen Sprache in der Regel umgekehrten) Intonationsarten des Lettischen im Zusammenhang mit quantitativen Änderungen der nachfolgenden Silbe stehen, finde ich noch unwiderlegt. Fast alle nachtonigen Vokale werden im Lettischen ausserordentlich stark reduziert ausgesprochen (vgl. Int&Ausl. S. 12). Es ist — wie gewiss sogar Torbiörnsson einräumen muss¹ — ganz natürlich, dass die Veränderung in der vorangehenden Silbe nicht erst als der Auslautsvokal absolut verstummt war stattgefunden hat: eine Intonationsverschiebung (wie im Lettischen) oder eine Ersatzdehnung (wie oftmals im Slavischen) dürfte gewiss durch einen allmählichen Schwächungsprozess hervorgerufen worden sein (vgl. Verf., Zur Erklärung der sbkr. Endung *-ā* beim Genitiv plural², S. 15). Nichts hindert deshalb, dass auch in vielen Fällen, wo im Lettischen noch ein Auslautsvokal steht, ein Schwächungsprozess stattgefunden hat, der dieselbe Wirkung auf die vorangehende Silbe ausgeübt hat wie das totale Verstummen eines nachfolgenden Vokallautes³. Unsicher ist noch, ob der Stosston (wie Endzelin vermutet) oder der »fallende« Ton (vgl. Schmidt-Wartenberg IF. X 144) mehr sekundär ist. Dass einige von mir erwähnte ursprgl. dreisilbige Wörter im Litauischen dem Schema IIa folgen, kann absolut nichts gegen die Theorie bedeuten. Da Endzelin BB. XXV 267 nur mit ursprgl. zweisilbigen Wörtern exemplifiziert

¹ Vgl. dass T. (LM. I 25) *bobz* zu *bōbz* etc. werden lässt (und zwar schon vor der »Liquidametathese«!) und erst in einer viel späteren Periode den Abfall von *-z* setzt.

² Från Filologiska Föreningen i Lund. Språkliga uppsatser IV. Lund und Leipzig 1915.

³ Ich will hier noch provisorisch mitteilen, das ich gegenwärtig (wie übrigens zumteil schon in Int&Ausl.) auch mit anderen intonationsändernden Faktoren als Vokalreduktionen rechne. So scheint es mir sehr wahrscheinlich, dass die Stärke (Länge) des zweiten Elements einer Vokallautes mit Int. C in einst unbetonter Stellung verloren gegangen ist und auch dadurch »fallender« Ton entstanden ist. Vgl. dass im Litauischen (s. HIRT IF. X 39 ff.) z. B. *vařdas* aber *vardaĩ*, *vardūs* mit kurzem *r* gesprochen wird. Wenn man das Lettische näher untersucht, zeigt sich auch, dass dasselbe Wort oft schwankende Intonation haben kann (Vgl. IF. XV Anz. 137: »doch hört man gedehnte Silbe sehr oft — sogar in dem Munde derselben Personen — auch als fallend gesprochen« nach Endzelin Izv. VI 4, 140—149).

hat (*dārbs* etc. : lit. *dārbas* etc.), wissen wir Nicht-Letten vorläufig nicht mit Sicherheit, wie diese Wörter (*ābūlis*, *dāwana* etc. bei Bienenstein) intoniert werden¹. Wenn aber wir auch hier mit dem lettischen starken Stosston und nicht mit dem »fallenden« Ton zu rechnen haben (was wohl der Fall sein kann), so haben wir es höchstens nur mit einer speziell lettischen, durch Iktuszurückziehung oder in unbetonter Stellung entstandenen neuen Intonationsart zu tun. Ganz anders wäre es, wenn wir es hier regelmässig mit dem »gedehnten« Ton statt des litauischen Stosstones zu tun hätten (wie in *kaūls* : lit. *kāulas* etc.). Ich kann darum in der ganzen weitschweifigen Erörterung Torbiörnssons (MOr. VIII 123—136) kein einziges wirkliches Argument für die Priorität des lettischen Intonationssystems finden. Das Litauische dürfte gewiss auch hinsichtlich der Intonationsarten eine ältere und der idg. Ursprache viel näher liegende Sprachstufe repräsentieren als das Lettische (sowie das Altpreussische, das auch eine stark auslautsreduzierende Sprache war).

§ 3. Bei der Ansetzung der urslavischen Intonationstypen sind wir also berechtigt in erster Linie Kongruenz mit der litauischen Sprache zu vermuten². Dass im Litauischen beim »gestossenen« Ton die Intensität der Artikulation am Anfang der Silbe liegt, beim »geschleiften« hingegen — wenigstens in

¹ Torbiörnsson weiss aber a priori, dass auch alle dreisilbigen Wörter ganz wie die zweisilbigen intoniert werden, vgl. MOr. 127 A. und LM. I 52.

² Viele andere Umstände sprechen noch zu gunsten der Ursprünglichkeit der litauischen Intonationsarten, z. B. der sehr gewöhnliche Verlust des zweiten Komponenten der idg. Langdiphthonge. Wäre die Betonung hier in bezug auf die Intensitätsstärke steigend gewesen, würde eine solche Veränderung gewiss nicht eintreten können. Dagegen ist es lautphysiologisch ganz verständlich, dass idg. *aī*, *aū* etc. (= lit. *aĩ*, *aũ* etc.) unverändert bleiben konnten. Die Kürzung des auslautenden langen *-ā* mit Int. A in vielen Sprachen (Got., Lit., Slav.) neben dem Beharren des *-ā* mit Int. C zeigt dasselbe. Und es gibt noch eine Reihe ähnlicher Fakta, z. B. den Schwund des Nasals in urslav. *-in-*, *-un-* mit Int. A vor Kons., vgl. BRUGMANN Grdr. I¹ S. 390 f., VONDRÁK VglGr. I 116. In urslav. *-in-* etc. mit Int. C finden wir aber keinen Schwund des Nasals: weil dieser kräftig ausgesprochen wurde, hat hier keine Entnasalierung stattgefunden. Das Saussure-Fortunatovsche Akzentverschiebungsgesetz lässt sich auch für das Slavische viel besser lautphysiologisch verstehen, wenn auch hier der Reflex von ursprachlicher Int. A in Hervorhebung des ersten Momentes der Silbe bestand usw.

i-, *u*- sowie *r*-, *l*-Diphthongen — deutlich am Ende ruht, muss als eine Tatsache anerkannt werden, obzwar die Aussprache des »geschleiften« Tones etwas schwer zu beschreiben ist und, wie es scheint, in bezug auf die musikalischen Momente des Artikulationsprozesses dialektisch gewisse Unterschiede aufzeigt. Im Sommer 1914 traf ich in Polen mit einigen Litauern zusammen und habe dabei Gelegenheit gehabt, die Aussprache dieser interessanten Sprache näher zu studieren. Vor allem bin ich Herrn Dr. F. Mażyliś (aus Kupiszki, Kreis Wilkomir, Guvernement Kowno) für lebenswürdig geleistete Hilfe dankbar. Die Wörter mit Vokal + Liquida + Konsonant habe ich natürlich bei meinen Studien ganz besonders beachtet. Der Unterschied zwischen *ár* und *ař*, *ál* und *aľ* liegt hauptsächlich in einem fast ganz quantitativen Verhältnis: *ár* wird mit fast überlangem *a* mit langsam fallender Intensität ausgesprochen, das nachfolgende *r* ist ganz kurz (= *aaar*); *ař* dagegen wird mit auffällig kurzem *a* + einem ausserordentlich kräftig tremulierten *r* ausgesprochen (= *ärrrr*). Ebenso wird *ál* = *aaal* ausgesprochen und *aľ* = *áll* (*ľ* ist, scheint es, nicht ganz so lang wie das mit mehrmaligen Zungenschlägen gebildete *ř*, aber es wird auch sehr kräftig gebildet). In der Aussprache von Z. Nowicki, der in einer viel südlicheren Gegend — in der Nähe von Mariampol — geboren und als litauischsprechendes Kind aufgewachsen ist, habe ich *ař* als musikalisch zweigipflig gehört: zwischen *a* und *r* hörte ich etwa einen ausserordentlich schwachen ö-Laut (ə) und hier fiel der musikalische Ton, um auf *r* wieder zu steigen: *vařnas* etwa = *vă,rrrnas*¹.

Gehen wir von solchen mit dem Litauischen übereinstimmenden urslavischen *tort*-Formen aus! Urslav. **vornos* wurde demnach *vořnos* (= *vorrnnos*) ausgesprochen, **vorna* dagegen *vörnā* mit schwachem *r* und langem *o*, das später wohl schon früh im Urslavischen gekürzt wurde. Es ist lautphysiologisch sehr verständlich, dass bei der dann in gemeinslavischer Zeit stattgefundenen Svarabhaktibildung nach einem langen *r* oder *l* sich anfangs ein schwächerer Svarabhaktivokal entwickelte als nach einem kurzen *r*, *l*: **vořno-* wurde **voř,no-*, *vorna-* dagegen *vorna-*.

¹ Über den lit. Akzent vgl. ROZWADOWSKI IF. VII 233 ff., HIRT IF. X 39 ff. und GAUTHIOT Parole 1900 S. 143 ff.

Über die Intonationsarten in der Gegend von Mariampol vgl. SCHMIDT-WARTENBERG IF. VII 211 ff. (besonders 215).

und bald **v.róna-* mit Iktusübergang von dem geschwächten *o*¹ zu dem immer stärker werdenden *o*. In **vofóno-*, **zóloto-* etc. dürften dann in ev. einzelsprachlicher Entwicklung — so auf west- und südslavischem Boden² — die kräftigen *r-* und *l-*Laute, welche zwischen zwei schwachen Vokalen standen, sonantische Funktion übernommen haben und der vorangehende Vokal musste gleichzeitig schwinden: **vofóno-* wurde **vřóno-*, **zóloto-* > **zřloto-* etc. Daraus entstanden in noch späterer Zeit nach Schwächung des langen Sonanten: **vřón-* > **vřón-*, **zřlót-* > **zřlót-* etc., daraus altp. *wron*, č. *vran*, sbkr. *vrân* etc., p. *zloto*, č. *zlato*, sbkr. *zlâto* etc. Die normale Entwicklung im West- und Südslavischen ist somit in ihren Grundzügen durch eine neue Hypothese erklärt (s. weiter § 25 ff.).

§ 4. Standen aber die Phoneme *or*, *ol* in gewissen unbetonten Stellungen, könnte ev. schon im Urslavischen der zweite Vokal reduziert und dann in früher einzelsprachlicher Entwicklung **synkopiert** worden sein. Wir wissen z. B., dass im Russischen das *o* in offener Silbe unmittelbar vor dem Iktus als *a* ausgesprochen wird, aber wenn wir noch eine oder einige Silben zwischen dem *o* und der Iktussilbe finden, wird es immer zu einem noch schwächeren Laut (*ə*) reduziert: *gará* (*zopa*), aber *geradá* (*zopoda*), *gəlavá* (*zolaoba*) etc., *zá gərət* (*za zopodə*) etc. Analog werden im Serbokroatischen *ā* zu *ǎ*, *ū* > *ǔ* etc. gekürzt: *stānār* aus dem Gen. etc. **stānārā* etc., *drūgār* aus dem Gen. etc. *drūgārā* etc.: *stān*, *drūg* etc. (vgl. Leskien Quant&Bet. II 580, Arch. XXI 323 ff. und Sbkr. Gr. § 272 ff.). Im Serbokroatischen werden, wie die Untersuchungen Leskiens gezeigt haben, auch die langen Vokale unmittelbar vor dem Iktus gekürzt, wenn gewisse Suffixe (die s. g. »schweren«) nachfolgen. Die lautphysiologische Bedingung für diese Quantitätsveränderung ist vorläufig nicht ganz klar. Unter den Nomina gibt es einige Wortgruppen, wo man vor dem »schweren« Suffix in der Regel gar keine Kürzung findet (z. B. vor -ōst: *drágōst*, *svétōst* etc., vor -ov und -in der poss. Adj.: *kūmov*, *djákov* etc., *slúgin*, *snášin* etc., vor -ež: *srámež* etc.). In dem

¹ Vgl. Int&Ausl. §. 11, *or* (< *or*) wurde wie alle Phoneme mit Int. B steigend intoniert.

² Ich halte es jedoch gar nicht für unmöglich, dass auch auf russischem Sprachboden einst *-or-* (Int. C) zu *-ř-* wurde. Über den Anlaut vgl. § 27.

Verbalsystem zeigt sich sogar keine Kürzung unter sonst phonetisch ganz analogen Verhältnissen mit den Nominalbildungen: Präs. *vrătīš*, *vrătīmo*, *vrătīte* etc., *pīšēš* etc., nicht **vrătīš*, **vrătīmo* etc., Ptz. *pītān*, *pītao*, *pītajūci*, *pītāvši* etc. etc., nicht **pītān* (wie *kūmān* : *kūm*) etc. Verschiedene phonetische Gesetze für Nomina (vorwiegend Substantiva) einerseits und Verba nebst Partizipia andererseits kann es nicht geben. Eine Erklärung des Gegensatzes muss wohl demnach wenigstens teilweise darin zu suchen sein, dass bei den Substantiva mit Intonation C der Iktus einst sehr beweglich war (vgl. § 1): teils wurden früher gewisse Kasusendungen oxytoniert, teils ruhte der Iktus sehr oft nicht auf dem Substantivum, sondern auf einer vorangehenden Präposition. Im Serbokroatischen finden wir z. B. neben *grārovima* die Form *gradòvima*, neben *dārovima* auch *daròvima* etc. (Vgl. noch im Ostbg. Nom. pl. *gradovè*, *sinovè* etc., s. Miletič Das Ostbg. 47.) Die Kürzung der ersten Silbe in Fällen wie *grādove* (: *grād*) etc. kann demnach sehr wohl dadurch entstanden sein, dass die letzte Silbe einst den Iktus trug (vgl. **drūgārā* etc.) und später — jedoch viel früher als die štokavische Akzentzurückziehung stattgefunden hat — ein Iktusausgleich in dem Plural des Paradigmas im Anschluss an die Singularformen durchgeführt wurde. Ein anderer wichtiger betonungsändernder Faktor ist wohl in den alten Präpositionsverbindungen zu suchen¹. Auffällig ist im Russischen der Betonungswechsel *vó vrem'a* gegenüber *ot vrémeni*, *do vrémeni*, *so vrémenem* etc. Wo das Wort eine längere Suffixbildung hatte, ist der Iktus von der Präposition auf die erste Silbe des Substantivums vorgerückt. Der sbkr. Betonungsunterschied *prāse* : *prāseta*, *ždrījebe* : *ždrēbeta* etc., *vrijēme* : *vrēmena* etc. geht wohl auf eine schon urslavische Iktusverschiebung zurück: **ót(ž) pořseta* etc. wurde **ot(ž) pōrseta*, d. h. als der Iktus von einer vorangehenden Silbe auf eine nachfolgende verschoben wurde, ist die Intensität des neuen Iktusvokals auf den Anfang dieser Silbe konzentriert worden² (mit dem umgekehrten Vorgang haben wir es m. E. in **sŷnž* < **sŷnās* zu tun, s. § 25, S. 75), es entstand Intonation A, vgl. lit. *vārna* = *vaaarna*. Der reine Genitiv, Dativ etc. (d. h. die Kasusformen ohne Präposition)

¹ Vgl. BRUGMANN Grdr.III § 1043, KVglGr. § 42, 2.

² Vgl. noch § 25 (S. 76) über č. *rá*, sbkr. *rā* < gemeinslav. *orā* < *dr*.

waren gewiss — besonders in Wörtern, die nicht Personen bezeichneten — weniger gebräuchlich als die mit Präposition verbundenen Formen und konnten leicht durch diese verdrängt werden, dagegen war natürlich der Nominativ-Akkusativ ohne Präposition sehr geläufig. Dass die Wörter auf *-ōst* so wenige Fälle von Kürzung zeigen, findet wohl eine Erklärung in der seltenen Verbindung dieser Wörter mit Präposition (viele dieser abstrakten Substantiva sind übrigens wohl erst in einer relativ späten Zeitperiode gebildet worden). Einige haben jedoch ev. in solchen Formen dominiert: **ót(ə) mōldosti > *ot(ə) mōldosti*¹, *pó lūdosti > po lūdosti* etc. (vgl. *mlādōst : mlād*, *lūdōst : lūdo*). In den seltenen nicht oxytonen Suffixbildungen auf *-ād*, *-āj*, *-āk*, *-āl* etc. von Grundwörtern mit Int. C dürfte wohl auch einst infolge einer Iktusverschiebung von der Präposition auf die Anfangssilbe des Substantivums eine Intonationsänderung stattgefunden haben, aber daneben hat man noch mit dem Analogie-einfluss zu rechnen. Gewiss ist nur ein ziemlich kleiner Teil aller dieser Bildungen urslavisch, die meisten sind natürlich erst in einzelsprachlicher Entwicklung (nach der Wirkungszeit des phonetisch bedingten Kürzungsprozesses) entstanden. Der Quantitätstypus der überaus vielen ursprgl. Oxytona mit Kürze + *ār*, *āk* etc. (**drūgārā* etc.) musste produktiv werden und eine euphonische Tendenz zweier aufeinanderfolgenden Längen zu vermeiden hat wohl auch mitgewirkt². Daneben ist aber auch mit dem Umstand zu rechnen, dass in gewissen Fällen die Kürze vor einem schweren Suffixe nur eine scheinbare Betonungsänderung sein kann, so hat z. B. in *bēdāk : bijēda*, *bēda*, *mūhār : mūha* < (**mūhá*) etc. ziemlich wahrscheinlich in dem Grundwort eine Intonationsänderung stattgefunden (vgl. unten § 9), und das suffigierte Wort reflektiert vielleicht die alte Intonation A (vgl. Int&Ausl. § 20).

§ 5. In den sbkr. Suffixbildungen auf *-ača*, *-ara*, *-ast*, *-at*, *-ina*, *-ica* etc. (mit kurzem Suffixvokal), wo in der Regel, wenn

¹ Die jetzige sbkr. Betonung *ōd mladosti*, *nā mladōst* etc. (vgl. LESKIEN Arch. XXI 393) ist wahrscheinlich sekundär durch Analogie entstanden. Reflektiert aber diese Betonung direkt den urslav. Zustand, ist eine Kürzung nach Regel I b, vgl. § 8, denkbar.

² Vgl. im Slk. *rybám* etc., aber *lúkam*, *prácam* etc., vgl. PASTRNEK SWienAW. CXV 316 f.

im Vergleich mit dem langvokalischen Grundwort eine Quantitätsänderung vorliegt, das Suffix einst den Iktus getragen hat (z. B. *slànača* : *slân*, *zlàtara* : *zlâto*, *golùbast* : *gòlûb*, *bràdat* : *bráda*, *brèžina* : *brìjeg*, *bràdica* : *bráda* etc.), haben wir es mit einem anderen phonetischen Faktor zu tun: es hat im Urslavischen eine Kürzung von langen Wortsilben mit Int. C unmittelbar vor einer iktustragenden Suffixsilbe mit Int. A stattgefunden¹. Dass diese ursprünglich sehr kräftige und am Anfang der Silbe konzentrierte Betonungsart (Int. A) auf das letzte Moment einer vorangehenden Silbe mit Int. C (ev. auch Int. A) reduzierend wirken konnte, finde ich in phonetischer (rythmischer) Hinsicht sehr natürlich: **drūžina-* wurde zu **drūžina-*, **krīlāto-* wurde zu *krīlāto-* etc. (> sbkr. *drūžina*, *krīlat* etc.). In zwei Fällen finden wir im heutigen Sbk. zwar die vor alter Intonation A zu erwartende Kürzung ziemlich selten oder ganz selten belegt: 1) vor ursprgl. *-iti*, *-āti* im Infinitiv der Verba, 2) vor ursprgl. *-ā* des Nominativs der fem. *ā*-Stämme.

Neben Kürzungen wie *ùčiti* (: r. *učít'*, *účiš*, sl. *ûk*), *činiti* (: sbkr. *čin*, sl. *činim*, r. *činít'*), *brānati* (: r. *boronít'*, sl. *brānati*), *dřžati* (: r. *deržát'*, *déržiš*), *gūbiti* (: r. *gubít'*, *gūbiš*), *pūstiti* (: sbkr. *pūst*, r. *pustít'*, *pūstiš*) finden wir in den meisten Fällen: *dāviti*, *chváliti*, *glásiti*, *klátiti* etc. etc. In dem urslavischen Verbalsystem waren gewiss die Fälle, wo kein Iktus mit Intonation A nachfolgte, sehr zahlreich (vgl. z. B. die Paradigmata von *pítati* und *nōsiti* in Leskiens SbkGr. I 581): Präsens (in den meisten Fällen die Hauptform des Verbums), Imperf. etc. gegenüber Inf., Ptz. prät. II etc. In der Regel haben hier die Präsensformen etc. ihre Quantität auf die Infinitivform etc. übertragen.

Im Nom. sing. der *ā*-Stämme mit Int. C finden wir jetzt in der Regel Länge: *rúka*, *bráda* etc. etc. gegenüber ganz seltenen Fällen wie ev. *ùzda* (wahrscheinlich mit Int. C, vgl. r. *uzdá*, bg. *juzdá*, č. *uzda*). Dass der Nominativ jetzt dieselbe Quantität hat, welche im Akkusativ (*rāku*, *brādu* etc.) und in allen übrigen Kasus des Sing. (nur nicht im urslavischen Instr.²) einst ungestört

¹ Vgl. die 5. Kürzungsregel ŠACHMATOV'S (s. IF. XXI Anz. 80 f. und Izv. VII 2, 311 ff.).

² Dass *ùzda* Kürze zeigt, kann ev. davon abhängig sein, dass dieses Wort sehr oft im Instr. gebraucht wurde. Die idg. Instrumentalendung *-ām* (balt.-slav.) hatte Int. A, vgl. BRUGMANN KVglGr. § 470.

herrschte, ist ja zu erwarten. Im Plural müssen auch einst Endungen ohne Int. A vollständig dominiert haben (vgl. lit. *rañkos*, *rañkose* etc.). Analogische Einwirkung von seiten der *īā*-Stämme muss auch eine Rolle gespielt haben, hier hatte das auslautende *-ā* Int. C, vgl. lit. *žėmė* etc., r. *dól'a* etc. In den Adverbia *tūda*, *kūdā*, wo die Länge des *-ā* wohl sekundär ist¹, haben wir jedoch wohl ursprgl. **koñdǎ > *kǫdǎ*, **toñdǎ > *tǫdǎ*.

Dass wir im Lok. mask. auf *-u* (*grādu* etc.) Länge finden (vgl. Daničić, *Akcenti u imenica i pridjeva* 16) ist auch sehr natürlich: in der uralten Periode, in welcher der Kürzungsprozess stattgefunden hat, wurden ja die grosse Mehrzahl dieser Wörter gewiss nicht mit der *u*-Stammendung flektiert (neues *-u* hat ja erst allmählich älteres *-ě*, das Int. C hatte, verdrängt).

§ 6. Wie das Serbokroatische zeigt bekanntlich auch das Čechische in einer Reihe von Wortformen Vokalkürze gegenüber Vokallänge in anderen Bildungen. Eventuell sind schon im Urslavischen (jedenfalls im Určechischen) auch die unbetonten Langvokale mit Intonation A gekürzt worden, wenn der Iktus nicht unmittelbar nachfolgte. In vielen Fällen, wo wir (nach dem Russischen etc. zu urteilen) dieselbe ursprüngliche Entfernung von dem Iktus wie im älteren Sskr. in **stānārā*, **drūgārā* etc. vermuten müssen, zeigt auch das Čechische Kürze statt Länge als Reflex von ursprachlicher Intonation A: *sitovati* (vgl. r. Adj. *sitovátij*) : *síto* (= sbkr. *sīto*), *maslovati* (vgl. r. Adj. *maslovátij*) : *máslo* (= sbkr. *māslo*), *lykovatij* : *lǐjko* (sbkr. *lǐko*), *dymokury* (vgl. r. *dymokúr*) : *dǐjm* (sbkr. *dǐm*), *makokam* : *mák* (sbkr. *māk*) etc. etc. Der Gegensatz č. *výmě* : *vemene*, *rámě* : *ramene* lässt sich wohl wie die Fälle sbkr. *prāse* : *prāseta* etc. aus einer Iktusverschiebung in Präpositionsverbindungen erklären². Aber wir haben es hier gewiss nicht mit einem urslavischen Vorgang zu tun, sondern mit einer viel späteren ev. gemeinurwestslavischen Zurückziehung des Akzentes von den Substantivis mit urslav. Int. A auf die Präposition: als einst der Reflex von Int. A unbetont wurde, verlor die Silbe ihre Länge. Die einzige westslavische Sprache, die noch eine freie Betonung hat, das Slovinzische, zeigt eine solche Zurückziehung: *vě-vīmja* etc., vgl. Lorentz SlzGr. § 111 A 1.

¹ Langes *-a* ist wohl im Frageton entstanden (vgl. *tāk*, *tāko?* : *tāko*).

² Alternativ mit BREZNIK Arch. XXXII 406 nach SACHMATOV Izv. VII 2, 319.

Im Čechischen scheint diese Kürzung von langen Vokalen (sowohl mit Int. A als mit Int. C) in unbetonter Stellung mit nicht unmittelbar folgendem Iktus noch dadurch bemerkbar zu sein, dass die Reduktion solcher Silben umgestaltend auf die nachfolgende ebenfalls unbetonte Silbe gewirkt hat. Der eigentümliche Wechsel *-ař : ář*, *-ač : -áč*, *-ič : -íč*, *-al : ál* etc. in Suffixbildungen, die in anderen slavischen Sprachen in der Regel oxytone Entsprechungen haben, findet hierdurch ev. eine Erklärung. Eine Untersuchung zeigt, dass, wenn der Stammvokal ursprgl. kurz war, gew. keine unerwartete Verlängerung der Suffixsilbe — die ursprgl. Int. C hatte — eingetreten ist: *brodař*, *domař*, *hlodač*, *honič*, *chmelař*, *lepič*, *lomař*, *lomič*, *metač*, *metal*, *mostař*, *motuč*, *pekař*, *plodič* etc. etc. Wo man hier *-ář -áč* etc. findet, hat man es entweder mit späten Neubildungen zu tun (z. B. in *slovář* 'Wörterbuch', *testář* 'Kappellschläger' : *test* = 'Kapelle' < ital. *testa* usw.), oder es liegt eine Bedeutungsdivergenzierung zwischen *-ač : -áč* etc. vor. In unpersönlicher (rein instrumentaler) Bedeutung zeigt das Suffix Länge gegenüber der regelmässigen Kürze in den Fällen, wo das Wort eine Person, einen Täter bezeichnet, *kopáč* 'Haue, Hacke' : *kopač* 'Hauer, Gräber', *letáč* 'Flugloch der Bienen' : *letač* 'Flieger', *pekáč* 'Pfanne' : *pekař* 'Bäcker' usw. Die Ursache hierzu dürfte wohl darin zu suchen sein, dass in konkret-unpersönlicher Bedeutung eine im Nominativ-Akkusativ (ev. sporadisch) entstandene Ersatzdehnung verallgemeinert worden ist (vgl. Int&Ausl. S. 47), in persönlicher Bedeutung aber haben die übrigen Kasus dominiert. Wenn hingegen der Stammvokal ursprgl. lang war, ist in diesem eine Kürzung eingetreten (vgl. oben die Fälle mit ursprgl. Int. A : *sitovati* etc.) und diese Reduktion hat ev. auf die nachfolgende Silbe einen gewissen quantitativen Einfluss ausgeübt: der nachfolgende Vokal wurde in bezug auf sein erstes Moment verstärkt, es entstand hier eine neue Intonation, deren Reflex mit demjenigen von ursprgl. Intonation A identisch ist, man findet hier bei ursprgl. Oxytona in der Regel in der Suffixsilbe čechische Länge gegenüber serbokroatischer Länge : č. *rukáv* — sbkr. *rùkāv*, Gen. *rukáva* — r. *rukáv*, -vá; č. *rybář* — sbkr. *ribār* — r. dial. *rybár'*; č. *kobylář* — sbkr. *kòbilār*; č. *bradáč* — r. *borodáč*, -čá; č. *břicháč* — r. *br'ucháč*; č. *hlaváč* — (sbkr. *glāvār*, -vára) — r. *golováč*; č. *hubáč*

— r. *guháč*, -čá; č. *mucháč* — (r. *muchár'*); ohne Entsprechungen im R. und Sbkr. *brukál*, *bylinář*, *klamář*, *křapáč*, *křikáč*, *naháč* usw. Dafür, dass wirklich eine Reduktion der vorangehenden Silbe auf die nachfolgende einen intonationsändernden Einfluss ausgeübt hat, spricht die Tatsache, dass nach geschwundenem -z- fast immer Länge in dem Suffixe auftritt: *bukvár*, *hnáč*, *lnář* (: *lenař*), *psář*, *sklář*, *snář*, *tkáč*, *suknář* etc. etc. In den Fällen, wo nach ursprgl. langen Vokalen die čechischen Suffixe Kürze zeigen, dürfte die Ursache in der Regel darin zu suchen sein, dass die Wörter in určechischer Zeit stammbetont waren, die meisten Fälle zeigen in der Tat Länge der Stammsilbe, man hat es darum wohl mit ursprgl. betontem A-intouiertem Vokal zu tun: *býkař* (sl. *bik*, č. *býk*), *císař* (sbkr. *cěsar*, *čěsār*), *dýmal*, *dýmač* (neben *dymač*), *hvízdač* (ev. jedoch sek., vgl. unten), *chlévař* (sl. *hlév*), *chrápač* (sbkr. *hrāpav*), *lékař* (r. *lěkar'*, sl. *lěk*), *lýkař* (sbkr. *liko*), *máslař* (sbkr. *māslo*), *sýrař* (sbkr. *sīr*). Wenn der Stammvokal betont war, ist natürlich keine Reduktion eingetreten und das Suffix zeigt den gewöhnlichen Reflex von ursprgl. Int. C. In vielen Fällen hat man gewiss mit späten Neubildungen zu rechnen, und in den deverbativen Suffixbildungen hat der oft sekundäre Intonationsreflex des Zeitwortes (vgl. Int&Ausl. § 58) natürlich oft einen Einfluss auf das Nomen agentis ausgeübt: *běhač* (nicht **bíhač*) nach *běhati*, *dělač* (nicht **dílač*) nach *dělati*, *douchač* nach *douchati*, *líbač* nach *líbat* etc. — In den Wörtern auf ursprgl. **-āko-* **-īko-* (sbkr. *-āk*, *-īk*) dürfte in určechischer Zeit die Endbetonung überall durchgeführt worden sein, später ist der Reflex *-ák*, *-ík* vollständig durchgedrungen.

Der čechische Quantitätswechsel *branám*, *branami*, *branách* : *brána* etc. lässt sich demnach vielleicht dadurch erklären, dass infolge einer speziell čechischen (oder ev. schon gemeinwestslavischen) Iktuszurückziehung: **kz brānamz* > **kz brānām(z)*, **vz brānachz* > **vz brānāch(z)* die heutigen Formentypen *branám* und *branách* mit kurzem Stammvokal und langer Endsilbe entstanden sind¹. Die Instrumentalform *branami* kann später analogisch

¹ Hinsichtlich der Länge von *-ám* *-ách* (: *-ami*) dürften wir es ev. mit Ersatzdehnung beim Schwund des -z zu tun haben. In den *ā*-Stämmen mit Int. C kann die Länge ev. auch durch Iktusverschiebung auf -a- verursacht worden sein, vgl. slz. *raķó'um*, *raķāch* (lit. *rañkoms*, *rañkose*) gegenüber *raķamī* (lit. *rañkomis*), also *-ām* *-āch* > *-ám* *-ách*, aber *-amī* > *-ami*.

(nach dem Dat. und Lok.) statt **brānami* entstanden sein (der Instr. wurde natürlich sehr oft ohne Präposition gebraucht) unter Beeinflussung der Formen, die im Verein mit einer Präposition den Stammvokal gekürzt hatten (**sá brānami*, ev. **zá brānāmi* etc.). Im Instr. sing. (*branou* etc.) dürfte die Kürze der Stammsilbe auf eine Intonationsänderung infolge der Kontraktion *-ojō* > *-ǫ* (> č. *-ou*, vgl. p. *-a*) zurückgehen: č. *lipou* wie sl. *lipo* etc. (vgl. Pedersen KZ. XXXVIII 302).

§ 7. Die oben besprochenen Vokalkürzungen im Čechischen und besonders im Serbokroatischen sind für das Liquidaproblem von grösster Bedeutung. In *Rocznik slawistyczny* V 37 ff. hat Jan Rozwadowski unlängst einen sehr interessanten und anregenden Aufsatz über die lechischen *ar*-Formen veröffentlicht. Rozwadowski sucht die Ursache dieser Phoneme in einer ur-slavischen Kürzung von *tort* unter denselben Bedingungen wie die im Serbokroatischen reflektierte Kürzung der Silben vor den »schweren« Suffixen. Für die Wahrscheinlichkeit dieser Theorie scheint tatsächlich mehreres zu sprechen: es muss gewiss ein Zusammenhang zwischen der serbokroatischen Kürzung und den lechischen *tart*-Reflexen von urslav. *tort* bestehen. Aber m. E. kann die Problemlösung kaum ganz nach den Richtlinien Rozwadowskis weitergeführt werden. Wie ich oben (§ 4 ff.) hervorgehoben habe, kann man die Ursache der sbkr. Kürzungen in den Typen *krilat* und *prāseta* kaum darin suchen, dass ein zweisilbiges Suffix mit vollem Vokal in der ersten Silbe nachfolgte: die erste Suffixsilbe muss eine besondere Intonation gehabt haben und zwar Int. A, oder das Wort hat einst einen schwankenden Iktus getragen. Es zeigt sich auch, dass wenn man den Ausgangspunkt der Verbreitung des *tart*-Typus mit Rozwadowski nur in Formen mit »schweren« Suffixen sehen will, man nur einen Teil des Materiales plausibel erklären kann, es bleibt ein nicht unerheblicher Rest von Fakta, die sich nach dieser Methode nicht gut verstehen lassen. Am Schlusse des Rozwadowskischen Aufsatzes begegnen wir diesen Fällen. Die Suffixbildungen scheinen zwar keine Schwierigkeit zu bereiten, bei den Grundwörtern aber liegt die Sache nicht mehr so klar. Die fem. *ā*-Stämme (slz. *bā'rna* etc. RSl. V 47) sucht Rozwadowski aus einem Kasus des Singulars (*-ojō*) und aus vier des Plurals

(-ovz, -amz, -ami, -achz) zu erklären. Wenn man -ovz eliminiert — denn diese *u*-Stammendung kann in der Periode des uralten Kürzungsprozesses (der nach R. in urslavischer Zeit liegt) kaum unter den fem. *ā*-Stämmen geläufig gewesen sein, bleiben nur eine Form im Singular (der natürlich in der Regel unter den Numeris der gewöhnlichste war) und drei Formen im Plural (und unter diesen finden wir gewiss kaum die dominierenden Pluralformen: Nom., Akk., Gen. sind sicher viel geläufiger gewesen als Dat., Instr. u. Lok.). Noch grösser werden aber die Schwierigkeiten, wenn wir die Flexion der mask. Substantiva beachten. Hier hatte das ursprachliche Paradigma zwei Fälle von »schweren« Suffixen und dies zwar nur im Plural (Dat. -omz und Lok. -ěchz); plurale Genitivformen auf -ovz fanden sich wohl nur in einer ganz kleinen Gruppe von Maskulina. Dies ist, soweit ich sehen kann, allzu wenig, um das *ar*-Phonem in gewissen Paradigmata zu verallgemeinern. Ich habe zwar in Int&Ausl. den Versuch vorgeschlagen, in Intonationsänderungen in den Nominativ- und Akkusativformen des Sing. und Plurals den Ausgangspunkt für die Verbreitung einer neuen Intonationsart in den lettischen Paradigmata zu sehen¹, und ich will und kann natürlich nicht verneinen, dass ein Verallgemeinerungsprozess von einigen einst gar nicht zahlreichen Kasusformen ausgehen kann, wenn nämlich diese (wie z. B. Nom. und Akk.) dominierende Formen waren. Ich kann es aber nicht plausibel finden, dass z. B. slz. *smā'rd* 'Gestank' sein -*ar*- aus Pluralformen wie Dat. **smardomz* und Lok. **smarděchz* erhalten hätte — wenn auch von diesem Worte einst ein Plural existiert hat, kann der ganze Numerus jedenfalls kaum gewöhnlich gewesen sein. Dasselbe gilt von *kārt* 'Strandhafer', *mā'rz* 'Frost', *mārk* 'Finsternis' usw. (vgl. RSl. V 48).

Eine Theorie, die alle slovinzischen *ar*-Formen sowie die in dem verwandten Polabischen ganz dominierenden *or*-Formen erklären soll, darf somit wohl eine etwas andere Formulierung erhalten. M. E. möchte eine solche Hypothese auch dazu verwendbar sein, alle *ar*- sowie *al*-Formen auf west- und

¹ Und unser Kritiker Torbiörnsson, der jetzt einen solchen Prozess überhaupt unmöglich findet, hat selbst LM. I 51 die Quantität von č. *brada* etc. als aus Akk. sing. *bradu*, Nom.-Akk. pl. *brady* entstanden erklärt, was wohl wenigstens dieselbe psychologische Schwierigkeit bietet.

südslavischem Boden eine Deutung zu geben. Diese Problemstellung mag manchem kühn (anderen a priori unmöglich) vorkommen, ich bin indessen der Ansicht, dass man einen Versuch wagen darf.

§ 8. Die nichtnormale Entwicklung von urslav. *(t)ort*, *(t)olt* zu west-südslav. *(t)art*, *(t)alt* muss unter gewissen Bedingungen in unbetonten Phonemen stattgefunden haben und der Beginn dieses Entwicklungsprozesses muss schon in gemeinslavischer Zeit liegen. Eine solche Hypothese muss, soweit ich sehen kann, als Ausgangspunkt für einen Lösungsversuch des verwickelten Problems gewählt werden. Die Bedingungen, unter welchen im Gemeinslavischen unbetontes *(t)orət*, *(t)olət* reduziert wurde, dürften aller Wahrscheinlichkeit nach fast dieselben sein, unter denen wir im Serbokroatischen eine Kürzung alter Vokallängen in unbetonten Silben vorfinden (vgl. §§ 4 und 5), also in folgenden Fällen: I) wenn der durch Svarabhakti entstandene Vokal **nicht** unmittelbar vor und wohl auch nicht unmittelbar nach der Iktussilbe stand, d. h. a) in den Betonungslagen des Typus *tərətótó* (> *tərštótó*) und b) in den Betonungslagen des Typus *ótərət* (> *ótəršt*) — ob dieser zweite Nebenfall gemeinslavisch oder erst einzelsprachlich war, ist jedoch schwer zu bestimmen; II) wenn der letzte Vokal eines unbetonten zweisilbigen Liquidaphonems unmittelbar vor einer Iktussilbe mit anfangskonzentriertem Silbenakzent (Int. A) stand, also in den Betonungslagen des Typus *tərətǎ* (> *tərštǎ*). Beispiele für Ia: gemeinslav. Gen. etc. **mǫlǫdiká* etc. > **mǫlǫdiká*, gemeinslav. Gen. etc. **zǫlǫtará* > **zǫlǫtará* usw.; Beispiele für Ib: gemeinslav. **zá gǫrǫdz(n)* > (ev. nur in gewissen Dialekten) **zá gǫrǫdz*, gemeinslav. **íz(ǝ) zǫlǫta* > **íz(ǝ) zǫlǫta* usw.; Beispiele für II: gemeinslav. **ǫlǫkǎti*, **bǫrǫnǎ* > **ǫlǫkǎti*, **bǫrǫnǎ* usw.

Aus solchen gemeinslavischen Reduktionen mit vorangehender Vokaldehnung dürften die *ar*- und *al*-Formen sich später auf einzelsprachlichem Boden durch Synkope entwickelt haben. Diese Synkopierung von urslav. *təršt* etc. kann natürlich nicht ausnahmslos in allen süd- und westslavischen Idiomen eingetreten sein, sogar können in einer und derselben Sprache sehr wohl synkopierte und nicht synkopierte Formen eines und desselben Wortes mit einander parallel gewechselt haben (vgl. z. B. *ǫrtnī* :

aratni- im Altindischen). Wahrscheinlich hat die Synkopierung vom *-ǝ-* in den meisten Dialekten nur in Wörtern oder Wortkomplexen stattgefunden, die nicht die gewöhnliche ruhige Betonung hatten¹. Wenn man ausserdem noch bedenkt, dass wohl in fast jeder Phonemgruppe mit Reflex von urslav. *(t)ort* oder *(t)olt* diejenigen Betonungslagen absolut dominierten, wo nirgends Synkope eintreten konnte — Formen mit dem Iktus auf *ora*, *ola* oder auf einem nicht A-intonierten Vokal unmittelbar nach *ora*, *ola* — kann man gut verstehen, dass die spätere sprachliche Entwicklung schliesslich soweit führen konnte, dass es jetzt — vom Westlechischen abgesehen — beinahe scheint, als ob die *ra-(ro-)*Sprachen nur *trat*, *tlat* (*trot*, *tlot*) als Reflexe von urslav. *tort* etc. haben. Die *ta'/t-*Formen haben jedoch Spuren hinterlassen. Ehe ich aber auf diese vielumstrittenen Details näher eingehen kann (§ 11 ff.), muss ich zuerst ein Auslautsproblem berühren, ohne dessen Berücksichtigung man eine gewisse Gruppe des *ta'/t-*Materials nicht richtig beurteilen kann.

§ 9. Wie ich in einem früheren Werke (Int&Ausl. § 18 ff.) gezeigt habe, finden wir in verschiedenen slavischen Sprachen unter den fem. *ā*-Stämmen (sowie in den Pluralformen der Neutra), wo wir es mit ursprachlicher Intonation A in alter paroxytoner Stammsilbe zu tun haben, nicht immer Paroxytonierung und Reflex von Int. A, sondern auch Fälle von Oxytonierung (im R. und Bg.), Fälle von Reflex einer einstigen Oxytonierung und Int. C in der Stammsilbe (im Sbkr.) und Fälle mit demselben Reflex wie Int. C (im Č. und Slk.). Ich habe dies dadurch zu erklären versucht, dass einst im Urslavischen infolge einer Auslautskürzung (*-ā > -ǝ*) hier Intonationsänderung in der Stammsilbe eingetreten wäre. Eine solche Veränderung ist ja im Hinblick auf einen anderen urslavischen Entwicklungsprozess zu erwarten: wir müssen wohl eine dem urslav. Intonationswechsel bei dem Übergang *-ū > -ǔ* (*-ǝ*) entsprechende Erscheinung vermuten (vgl. Gen. pl. č. *sil*, sbkr. *silā* etc. gegenüber č. *sila*, sbkr. *sila* etc., vgl. Vondrák VglGr. I 194 f.). In der Hauptsache halte ich an dieser Hypothese fest, nur in bezug auf

¹ Und zwar wohl wo die Aussprache besonders schnell war (vgl. JESPERSEN Lehrb. d. Phon. S. 199, SIEVERS, Phon. § 820).

einige Details bei den mutmasslichen Ausgleichen in den alten Paradigmata der Einzelsprachen sehe ich die Sache etwas anders an. Ferner bin ich jetzt der Überzeugung, dass die intonationsändernde Kürzung von urslav. unbetontem A-intoniertem \bar{a} schon in der Zeit vor dem Übergang $\bar{a} > \bar{o}$ (und $\bar{o} > \bar{a}$) stattgefunden hat. Es gibt nämlich in fast allen slavischen Sprachen Wörter mit $-o$ statt $-a$, wo wir ganz sicher oder sehr wahrscheinlich mit ursprachlichen \bar{a} -Stämmen zu rechnen haben. Einige solche Fälle sind folgende (ich habe es hier nicht nötig, alles was ich gesammelt habe anzuführen):

1) bg. *dědo* 'Grossvater', slk. *dedo* ds., altp. Personennamen *Bezado* (Rozwadowski RSl. II 83) : bg. *dědā* ds., č. *Bezděda*, vgl. gr. $\tau\acute{\eta}\theta\eta$ 'Grossmutter'. Dafür, dass wir es hier mit einem alten \bar{a} -Stamm zu tun haben, spricht vieles. Der sonst auffällige Intonationsreflex in č. *děd* (vgl. slk. *dedo*, nicht **diedo*) erklärt sich durch die Auslautsreduktion: **dĕdā* > **dĕdǎ*, später **dĕdo*. Sbk. *djĕd* (mit der in anderen Kasusformen unveränderten Intonation wieder eingeführt) und abg. *dědā*, r. *děd* etc. sind leicht begreifliche Neubildungen (Ersetzung des $-o$ durch die gewöhnliche Maskulinendung $-ǎ$).

2) bg. *striko* 'Oheim' (Weigand BgWb.), slk. *stryko* (Czambel Rukovät¹¹ 40), r. dial. *stryjko* (Dal¹¹¹¹) : abg. *stryjka* 'patruus'.

3) r. *Bezboródko*, Gen. $-ki$ etc. : r. *boródka* etc. (vgl. noch sbkr. $-ko$ in *brătko*, *sĕditko* etc.)

4) *šagalo* : r. *šagala* 'der grosse Schritte macht' (vgl. sbkr. *māzalo* 'schlechter Maler', *mĕdalo* 'der ungeschickt arbeitet' usw.); r. *naduválo* : r. *naduvála* (vgl. p. *brzakała* 'schlechter Spieler' usw.), r. *kupála* : klr. *kupálo* etc.

5) sbkr. *pāzuchō* n. 'Achsel' : r. *pāzucha* f. 'Raum zwischen Brust u. Kleidung; Höhle, Sinus etc.', č. *pazucha* f. 'Achsel', bg. *pāzucha* 'Busen' etc.

6) klr. *solovějko* m. 'Nachtigall' : r. dial. *solovějka* (Dal¹¹¹¹), wr. *solovějka*, plb. *slāváik'a* (*sluovéik'a* Rost Wb.) ds.

7) č. *víko* 'Deckel', p. *wieko* ds., sl. *vĕko* 'Druckdeckel, Augenlid' etc. : sl. *vĕka* 'Deckel', p. *powieka* 'Augenlid'.

8) p. *miano* 'Name', slk. *meno* ds. (vgl. Berneker EtWb. II 49) : sl. *mĕna* 'Meinung'.

9) r. *nádo* Adv. '(es ist) nötig' : sl. *nāda* 'Erwartung' (wohl späte Neubildung aus **nādo* mit Intonationsänderung infolge der

Auslautskürzung, für ursprgl. Int. A spricht die Iktuslage von r. *nádoba* 'Bedürfnis').

10) r. *ber'ósto* n. 'Birkenrinde', klr. *berésto* ds. : r. *ber'ósta* f. ds., č. *břesta* 'obere Birkenrinde', p. *brzosta* 'Ulmenrinde'. (R. *bérest* 'Ulme, Rüster', klr. *bérest* ds., sbkr. *br̥jest* etc. gehen auf einen mit dem A-intonierten *ā*-Stamm wechselnden *o*-Stamm an- derer Bedeutung mit Int. C zurück wie **vořnos* etc. : **vōrnā* etc.).

11) abg. *monisto* 'Halsband', r. *monisto* 'Halsschnur' etc. : r. dial. *monista* f. 'untere Kinnlade des Hausens', plb. *miöoméist'a* (Rost 100, 7) 'Koralle'.

12) sl. *jāglo* 'Hirsegrütze' : sbkr. *jāgla* f. 'ein durch Braten geborstenes Korn Kukuruz', *jāgli* (*jāgli*) pl. m. 'Hirsebrei', č. *jáhla* 'Hirse Korn' usw.

13) abg. *rucho* n. 'onus, pannus, spolia', sbkr. *rūho* 'Gewand, Kleider', sl. *rúho* 'Leintuch', p. *rucho* 'Kleid', č. *roucho* 'Gewand', : sl. *rúha* 'Leintuch', č. *roucha* 'Tuch'.

14) č. *pátro* u. *patro* 'Stockwerk', p. *piątro* u. *piętro* ds. : r. dial. *p'átra* (Dal^{III}). Eventuell geht eher das letzte Wort auf -a pl. neutr. zurück. Über solche Fälle vgl. Abhandlung II (S. 112) dieser Schrift.

§ 10. Den Wechsel -lo : -la, -ko : -ka etc. hat man früher dadurch zu erklären versucht, dass man es hier mit einer ursprünglichen Vokativform eines *ā*-Stammes zu tun hätte, der in einigen mask. (bzw. komm.) Substantiva die alte Nominativendung -a verdrängt hätte. Diese Erklärung ist aber für eine ganze Reihe von vollständig analogen Fällen (sbkr. *pāzucho*, č. *víko*, r. *ber'ósto* etc., vgl. oben) nicht denkbar. Dass wir nicht immer Reflex von sek. entstandener Intonation C vor -o (-a) vorfinden (č. *víko*, r. *ber'ósto*, č. *roucho*, č. *pátro* gegenüber slk. *dedo*, slk. *meno*, sl. *nāda*, č. *břesta*, sl. *jāglo*, sbkr. *jāgla*, č. *patro*), ist ja infolge analogischer Intonations- (bzw. Quantitäts-)ausgleichungen zu erwarten: nach Gen. etc. **rŭchy* etc. entstand Nom. **rŭcho* statt **rŭcho* und später einzeldialektisch statt **rŭcho* nach den meisten anderen Feminina **rŭcha* (> č. *roucha*, ev. sl. *rúha*). Gab es einst in dem urslavischen *ā*-Stammparadigma des früheren ursprachlichen Typus **lŕipā* (> lit. *lėpa*) eine Nominativform urslav. **lŕipo* (< **lŕipā* < **lŕipā*) gegenüber Gen. **lŕipy* etc. etc. neben der grossen

Gruppe **roňká*, **roňký* etc. und den Pronominalformen *tā* etc., so muss sehr bald infolge grammatischer Analogie ein Ausgleich in dem Paradigma **lipo* : **lipy* etc. stattgefunden haben. Ein solcher Ausgleich dürfte hauptsächlich zwei Stadien gehabt haben: 1) wurde *-ā* in die intonationsgeänderte Nominativform **lipo* wieder hineingeführt, statt **tā lipo* etc. entstand *tā līpǎ* (mit Iktusübergang wie früher in *roňkǎ*, *nogǎ* etc.) — davon haben wir einen Reflex in bg. *lipá*. 2) wurde in einer wohl etwas späteren Periode statt **līpǎ* (oder statt eines noch gebliebenen **lipo*) auf Grund von **lipy* etc. eine neue Nominativform **līpa* gebildet — daraus č. *lípa*, sbkr. *līpa*, r. *lípa* etc. Früher (in Int&Ausl. § 20) habe ich zwanzig Fälle besprochen, wo wir einen solchen Wechsel Int. C : Int. A (bzw. Oxytonierung : Paroxytonierung) vermuten können und wo wahrscheinlich (oder ziemlich wahrscheinlich) Paroxytonierung mit Int. A der ursprachliche Zustand war. Hier kann ich noch einige solche Fälle erwähnen (fast alle mit grösster Wahrscheinlichkeit ursprgl. mit Int. A):

1) bg. *lipá* 'Linde' : sbkr. *līpa* etc. : lit. *lépa* (vgl. oben).

2) r. *gubá* 'Lippe', č. *huba* : r. *gúba* ds. (vgl. Dal'"), altč. *húba*, sbkr. *gūbica* 'Maul' (die Iktuslage bezeugt hier Int. A, vgl. Abhandlung II 123 dieser Schrift) : lit. *gėmbė* 'Nagel, Knagge' (vgl. Berneker EtWb. I 340, Pedersen Mat&Pr. I 166).

3) r. *kilá* 'Knorren am Baum' : sbkr. *kīla* 'Bruch; Auswuchs an einem Baum', č. *kýla* 'Bruch' usw. (slav. *kyl-* enthält die Schwundstufe von idg. **qāu-l-*, vgl. Hirt Abl. 38, demnach ursprachl. Int. A).

4) r. *polosá* 'Streifen, Landstrich etc.', čak. *plāsà* 'terra silvis liberata', č. *plasa* 'Landstrich, Strecke' : klr. *polósa*, sbkr. *plāsa* (*leda*) 'Stück (Eis)' : lit. *pálszas* 'fahl' (< 'striemig').

5) klr. *l'isá* 'Hürde, Flechtwerk', bg. *lěsá* 'Zaun, Hecke etc.' : klr. *l'isa*, bg. *lěsa* ds., sbkr. *ljěsa* 'Pritsche; Flechte', *ljěsica* (vgl. *gūbica* oben), č. *lísa* 'Flechte, Hürde' etc. (s. Berneker EtWb. I 712).

Ein sehr wichtiger Umstand ist, dass im Russischen fast alle prädikativen fem. Adjektiva, wo die Stammsilbe ursprgl. Int. A hatte, doch Oxytonierung haben (vgl. Int&Ausl. § 21). Eben in solchen Fällen wie **oná* [*jestě*] *málo*, *mílo* (< **mǎlā*, **mǐlā*) etc. muss der Beseitigungsprozess der in das grammatische System

schlecht passenden ¹ Endung Nom. f. -o angefangen haben. Schliesslich ist -o nur sporadisch geblieben in einer Reihe von vorwiegend als Maskulina gebrauchten alten *a*-Stämmen auf -alo, -sko etc. und in einer Anzahl von Dingnamen, die neutrale Flexion bekamen (**věko*, **bersto* etc.) oder adverbial gebraucht wurden (z. B. r. *nádo*).

Aus dem oben Gesagten geht somit hervor, dass wir in den slavischen *a*-Stämmen mit Int. A auch sekundär Int. C (im Nom.) erwarten können. Ein durch gemeinslavische phonetische Faktoren bedingter Entwicklungsprozess **vorǫná* wie **bolǫtá* etc. zu **vorǫná*, **bolǫtá* etc. ist also möglich, vgl. r. *vorotá* : *voróta*, *bolotá* (klr., wr.) : *bolóta*. Dieser Umstand ist für das richtige Verständnis gewisser Fälle in dem unten (§ 11 ff.) folgenden *ta*/*t*-Wortmaterial von grösster Bedeutung. Ohne vorläufig absolute Vollständigkeit erstreben zu können, will ich jetzt eine Reihe von einzel-slavischen Wörtern (sowie ausser-slavischen Reflexen slavischer Wörter) beachten, wo wir es mit west-südslavischem *ar*, *al* (*or*, *ol*) statt *ra*, *la* (*ro*, *lo*) zu tun haben oder mit ziemlicher Wahrscheinlichkeit damit rechnen können. Hier und da werde ich mit gebührender Reserve auch einige nicht ganz sichere oder dunkle Fälle in der Diskussion erwähnen ².

§ 11. Beachten wir zuerst das Südslavische, finden wir in den altbulgarischen Handschriften, in den alten aus dem Slavischen stammenden Lehnwörtern der benachbarten Balkansprachen, sowie in einer Reihe von Ortsnamen eine nicht geringe Anzahl von Fällen mit dem Reflexe *ar*, *al* statt des gewöhnlichen *ra*, *la*. Sogar in den heutigen Dialekten scheinen die Spuren solcher Nebenformen nicht ganz verschwunden zu sein. Was die grosse Mehrzahl betrifft, kann man den echt slavischen Ursprung dieser Wörter nicht gern verneinen. Wenn auch hier und da die Mög-

¹ Erst war Nom. -o = Vok. -o, später konnte die fem. Nominativform -o (neben -á) mit dem neutralen Nominativ-Akkusativ -o (< -on) verwechselt werden.

² Ich finde das Prinzip Torbiörnssons (vgl. LM. II 109 Z. 5), alles dem Autor unsichere oder unbequeme(!) in einer Materialsammlung einfach auszulassen, absolut verwerflich. Die Sammlungen Torbiörnssons enthalten tatsächlich kaum etwas anderes als was man schon *a priori* gemäss seiner schematischen Hypothese erwarten kann.

lichkeit vorliegen kann, dass nicht mit einer direkten einzelsprachlichen Entwicklung zu rechnen ist, sind die Wörter doch letzter Hand urslavischen Ursprungs: eine nichtslavische Balkansprache (z. B. das Rumänische) kann in einigen Fällen eine vermittelnde Rolle zwischen dem Ursüdslavischen und dem jetzigen slavischen Idiom gespielt haben oder ein slavischer Balkandialekt, der verschwunden ist oder selbst die betreffenden *ar*-Form verloren hat, kann sie einst einem anderen slavischen Dialekt abgegeben haben (z. B. ein donaubulgarischer Dialekt dem Serbischen).

In sämtlichen unten folgenden Fällen können wir Belege für die in § 8 erwähnten Kürzungsregeln konstatieren: eine urslavische Kürzung des zweiten Vokals in *orə*, *olə* unmittelbar vor einer Iktussilbe mit Int. A (Regel II) oder unbetont in nicht unmittelbar vortoniger Stellung überhaupt (Regel Ia und Ib) hat eine spätere einzelsprachliche Synkopierung ermöglicht.

Dadurch finden folgende Wortformen ihre Erklärung:

1) abg. *alkati*, *al'kati*¹ 'esurire' (gegenüber *lakati* etc., vgl. Vondrák AkslGr.^{II} 348) erklärt sich aus **olokāti* (die Inf. -*ati*, -*iti* hatten wie die Iktusverschiebungen zeigen Int. A, vgl. lit. -*ōti*, -*yti*) > **olōkāti* > *alkati* nach Regel II. Die Reflexe mit *la-* erklären sich aus Formen, wo nicht unmittelbar Iktussilbe mit Int. A nachfolgte, z. B. im Präsens der 2. sing. — 3. pl. (**olōčeši* > *lačeši* etc.), Adj. *lakomə* < **olōkomo-* usw.

2) abg. *aldiji*, *al'diji* 'navis' (s. Vondrák AkslGr.^{II} 348) nach Regel Ia (vgl. r. *lodŭjá*), *ladiji* hingegen gehört wohl einem Dialekt mit Stammbetonung an (vgl. r. *lódŭja*, bg. *ládija*), wahrscheinlich hatte im Urslavischen und ev. auch im Ursüdslavischen das Paradigma des Wortes einst beweglichen Iktus.

3) abg. *alniji*, *al'ni* 'cervus' (s. Vondrák AkslGr.^{II} 348) nach Regel Ia, die alte Betonung dieses Wortes war wohl dieselbe wie in *aldiji*, d. h. wenigstens in gewissen Formen herrschte Oxytonierung; nach Regel II (vgl. Leskien SbkrGr. I 175) lässt sich *alništə* 'hinnulus' erklären.

¹ In der Schreibung *al'k-*, *al'd-* etc. hat man wohl den graphischen Reflex von einem äußerst schwachen (später ganz geschwundenen) Vokallaut zu sehen, vgl. KUL'BAKIN Drevne-c.-slov. jazyk^{II} I 84. Das *ə* in der Schreibung *aləkati* etc. kann nicht ein gewöhnliches *ə* reflektieren, vgl. VONDRÁK AkslGr.^{II} 348.

Bem. Hinsichtlich abg. *lanita*, r. *lanita*, sl. *lanita* etc. 'Wange', wofür im Altbulgarischen keine Nebenform **alnita* belegt ist, hat man zu beachten: 1) dass es gar keine zwingenden Gründe gibt, ein urslav. **olnita* (vgl. LM. I 68) anzusetzen. Denn wenn es auch mit gr. ὀλένη 'Ellenbogen', ai. *āñi-* 'Zapfen der Achse etc.' zusammenhängt, kann es doch analog mit lat. *nōmen*, ai. *nāma* (: gr. ὄνομα), abg. *na*, lit. *nū* (: gr. ἀνα, ἀνω, got. *ana* etc.), lat. *rāmus* (: lat. *armus* etc.) usw. sehr wohl auf ein voroslavisches **lōn-ītā* zurückgehen — es gibt ja keine Unterschiede in bezug auf den Reflex der Anfangssilbe in den Slavinen, wo das Wort belegt ist. 2) muss man berücksichtigen, dass wenn wir auch mit einem urslavischen **olnītā* zu rechnen hätten (was ich unwahrscheinlich finde), die Nominativform schon urslavisch (vgl. § 9) zu **olnītā* werden musste, in dieser wichtigen Kasusform war also einst die Intonation der Suffixsilbe *-it-* nicht Int. A. Ein Grundwort ohne Suffixerweiterung möchte wohl auch im Urslavischen geläufig gewesen sein.

4) mbg. *bal'tiny* (: abg. *blato* 'Sumpf') bei Johann dem Exarchen v. Bulg.¹ lässt sich nach Regel II erklären: das Suffix *-ina* zieht immer den Ton auf sich, wenn die vorangehende Silbe Int. C oder B hatte. Nach **bolītā*, ev. fast Plurale tantum (vgl. klr. u. wr. *bolotā*), wurde wohl ein **bolītina* gebildet (vgl. klr. *bolotina*, r. dagegen *bolótina*), eventuell liegt jedoch eher eine spätere Neubildung nach urbulg. **bal'tā* pl. (vgl. unten § 11, 12) vor.

5) mbg. *mal'dičije* (bei Joh. dem Exarch.) lässt sich wohl auch als eine phonetisch begründete Form verstehen und zwar am ehesten gemäss Regel Ia (vgl. sbkr. *mlàdić*, *mladića*, r. *molo-dík*, *-iká* etc.).

¹ TORBIÖRNSSON (MOr. VIII 150) meint, dass die Fälle von *al* statt *la* in der Hexaëmeronhandschrift etc., dadurch zu erklären seien, dass »in der kyrillischen Schrift die Buchstaben *a* und *l* einander sehr ähnlich» sind. — Warum hat aber der Schreiber nach *l* ein besonderes kleines Zeichen gesetzt? Hätte er selbst *blatiny* (und nicht *bal'tiny*!) gesprochen — warum sollte er dann ein ev. undeutlich geschriebenes *blatiny* nicht in bezug auf *la* richtig lesen? »Die Form ist leicht als unrichtige Lesung begreiflich», sagt Torbiörnsson. Wenn z. B. ein Deutscher in lateinischer Schrift undeutlich das Wort *Blech* geschrieben hat, warum sollte ein anderer Deutscher es als *Belch* lesen und abschreiben? Der Scharfsinn Torbiörnssons ist oft eigentümlich. — Vgl. *balstina* bei SREZNEVSKIJ Mat. I 40.

?6) mbg. *salnostь* (bei Joh. dem Exarch.) kann ein Schreibfehler sein: das kyrillische Zeichen für *l* umgetauscht mit dem Zeichen für *a* (vgl. S. 26 A. 1): nach Jagić (Arch. XVIII 598) und Vondrák (AkslGr.^{II} 356) steht nur hier kein kleines Zeichen nach *l* wie in *bal'tiny* etc. Eine Wortform *salnostь* kann nicht gut direkt nach den in § 8 erwähnten Kürzungsregeln erklärt werden. Wenn das Wort aber nicht ein Schreibfehler für *slanostь* ist (was am wahrscheinlichsten ist), kann ev. die Ursache eines Phonems *al* in analogischer Einwirkung von seiten eventueller Formen wie **salnina* (nach Regel II) liegen. In einer oxytonierten Kasusform oder in Verbindung mit Präposition konnte wohl nach Regel Ia oder Ib in einigen Fällen *solъn-* (> *saln-*) auch innerhalb des Paradigmas von **solъnostь* entstehen.

7) mbg. *pal'tь* (bei Joh. dem Exarch.) statt *platь* 'latus' muss eine einst in Verbindung mit betonter Präposition entstandene Doppelform sein (vgl. Miklosich Lex. palæosl. 570 »*na polъti* greg.-naz. glossa marg. pro *plachy* σχιδαχας»). Die Reflexe von urslav. **polъ* zeigen bekanntlich in den meisten heutigen Slavi-
nen nicht *la*, *lo*, sondern *ol* : č. *polt*, *poltu* 'Hälfte, Speckseite', p. *połec*, *połcia*, os. *połč* etc. gegenüber abg. *platь* 'latus', sl. *plât* 'die durch Zerspalten eines Ganzen erhaltene Hälfte'. Torbiörnsson schweigt seiner »Methode« gemäss über die Existenz und das Schicksal von urslav. **polъ* (vgl. LM. I), andere Forscher, welche diese eigentümliche Wortgruppe in der Diskussion erwähnen (J. Schmidt etc.), haben keine nähere Erklärung vorgeschlagen, warum eben hier so oft urslav. *ol* nicht »metathesiert« worden ist. M. E. haben mehrere Faktoren mitgewirkt. In der ursprünglichen Bedeutung 'Hälfte' = 'der eine Teil eines zerspaltenen Ganzen' (**polъ* wohl aus idg. **(s)p(h)olt-*, vgl. ai. *paṭati*, *sphāṭati*, nhd. *spalten*, s. Kluge EtWb.) muss das Wort sehr oft in Verbindung mit betonter Präposition gestanden haben : *ná pōl[ъ]ti* etc. (nach Regel Ib, das Wort hatte Int. C, vgl. sl. *plât*, r. *pólot'*). Hier entstand ein **pōlъ*, das **plъ* (> *platъ*, **plot'*) leicht verdrängen konnte, weil es sich besser mit dem bedeutungsverwandten *polъ* 'Seite, Hälfte' assoziierte, dessen *o* es in einigen Dialekten statt *ō* (> *ā*) übernahm (urč. **polъ* statt *pōlъ* usw.). In mbg. *pal'tь* (Arch. XVIII 598) erklärt sich *al* nach Regel Ia. Dass ein Phonem *plat-* sich leicht mit Wörtern ganz anderer Bedeutung assoziierte, dürfte wohl in den *la*-Dialekten eine Rolle zu gunsten von *pōlъ*, *polъ* =

'Hälfte, Seite' gegenüber *platb* gespielt haben. Über č. *raspolliti* : sl. *razplatiti* etc. vgl. § 14, 5. P. Nom. *poleć* (: Gen. *polcia*) erklärt sich wohl dadurch, dass hier *ř* vor geschwächtem *-b* erhalten blieb.

Bem. Dass die Orthographie etc. der Handschrift, wo die oben erwähnten Belege für mbg. *al* statt *la* sich finden, keine mustergültige ist, gibt keinen hinreichenden Grund, sie mit Torbiörnsson zu ignorieren. Die polabischen Sprachdenkmäler z. B. sind gewiss in noch höherem Grade ungenaue Dokumente, sie enthalten sicher eine ganze Reihe Schreibfehler etc., für die wissenschaftliche Diskussion gewisser slavistischer Probleme spielen sie jedoch eine wertvolle Rolle. Dasselbe kann der Fall mit einigen mittelbulgarischen Handschriften sein. Gewiss muss man oft mit Fehlern und Missverständnissen eines Abschreibers rechnen. Aber eben der Umstand, dass der Abschreiber unachtsam war und schlechte grammatische Kenntnisse hatte, kann verursacht haben, dass wir hier Reflexen eines wirklich gesprochenen Dialektes begegnen, die sonst durch die Tradition der Kirchensprache verhindert wurden, ein graphisches Zeugnis zu hinterlassen. Was speziell die *al*-Formen betrifft, finden wir ja solche auch in anderen alt- und mittelbulgarischen Handschriften.

8) mbg. *zaltarinz* 'χρυσόχοος' in der von Konst. v. Bulg. herrührenden Übersetzung der Reden des Athanasius von Alex. gegen die Arianer (Hs. aus dem 15. Jahrh.¹, s. Vondrák Aksl. Gr.^{II} 356) erklärt sich aus **zoltarinz* > *zolštarinz* (nach Regel I a, vgl. sbkr. *zlātār*, Gen. *zlatāra* 'Goldschmidt'). Die auffällige Schreibung *zolsta* (statt *zlata*) in Psalt. sin. 71, 15 dürfte wohl der Reflex einer in Verbindung mit betonter Präposition entstandenen Form sein (nach Regel I b, vgl. kslav. *na palzti* oben, r. *ná zolotě* Ak. Wb. II 2823). Das wir *ol*, nicht *al*, begegnen, kann darin seine Erklärung finden, dass der Schreiber einen Dialekt sprach, wo *ol* noch nicht zu *al* geworden war oder wo in der Betonungslage I b das *ř* in *olř* vielleicht nicht synkopiert war.

9) mbg. *svar'bz* statt *svrabz* 'pruritus' (Mikl. Lex. palæosl. 829) kann, vgl. Int&Ausl. S. 28, eine infolge Aussprachsschwierigkeit sporadisch metathesierte Form sein. Ein Reflex **svarb-* konnte sich aber in der Betonungslage I b (Int. C : r. *svórob*, sbkr. *svrâb* etc.) entwickeln (*sá svorǫbomъ* etc.), ebenfalls konnte

¹ Weil die HS. so spät ist, spricht das Fehlen eines Zeichens nach *l* (*al'*) kaum wie in *salnostb* für graphische Verwechslung von *l* und *a*.

nach Regel II **svar*b-* z. B. in einem Adj. **svorǫbǫto-* (r. *svorobátyj*) entstehen.

10) die bg. Ortsnamen *Varna* und *Kavarna*¹, Namen der beiden nordbulgarischen Städte am Schwarzen Meere, deuten auf urbulg. **vorǫnǫ* (< urslav. **vořnǫ*, vgl. §§ 9 u. 10), vgl. *Warna* und *Wrona* als Ortsnamen in Polen (§ 17, 1). Dass die Bulgaren jetzt *Várna* mit paroxytonem Iktus sprechen, erklärt sich wohl aus dem im Nordostdialekte weit gegangenen Ausgleichungsprozesse der Nominativ- und Akkusativformen (vgl. Miletič Das Ostbg. 104). Das Gebiet, wo diese Städte liegen, hat wohl einige Zeit hindurch einst vorwiegend nichtslavische (rumänische) Bevölkerung gehabt, was das Beharren der *ar*-Formen erklären kann (vgl. § 12 *Δαρ-γαμέστο* etc.)

11) der Ortsname *Smarda*, jetzt auf rumänischem Gebiete, (an der Donau neben Giurgiu) ist wohl auch kaum etwas anderes als ein Name alten slavischen Ursprungs, der mit r. *smoróda* f. 'Johannisbeere, Johannisbeerstrauch', č. *smrada* (mit kurzem *a*) etc. zusammenhängt.

12) der Flurname *Balta*, die grossen Sumpfigenden an der Donau zwischen Silistria und Galatz, wie das identische rum. Wort *baltă*, muss wohl auch aus dem Slavischen gekommen sein und erklärt sich wie *Varna* und *Smarda* nach der Regel II (vgl. r. dial., klr., wr. *bołotá*, č. *blata*), fast alle nichtslavischen Balkansprachen zeigen Reflexe von ursüdslav. **balta* : rum. *baltă* 'See, Teich, Sumpf, Pfütze', alb. *bal'te*, ngr. *βάλτα* etc.

13) rum. *daltă* 'Meissel' ist wohl aus dem Nordbulgarischen entlehnt in einer Zeit, als neben Sing. *dlato-* ein Nom.-Akk. pl. *daltá* stand, viel spricht dafür, dass die Intonation des Wortes nicht immer Int. A, sondern oft Int. C war : wr. *dóloto* etc. (vgl. Int&Ausl. S. 30 u. 100), ein urbulgarischer Dialekt konnte somit wohl auch in der Betonungslage I b entstandene *al*-Formen gehabt haben (*sǫ daltomǫ* etc.).

14) rum. *gard* 'Flechtwerk, Zaun' stammt aller Wahrscheinlichkeit nach aus dem Slavischen. Im Slavischen kommen die Reflexe von urslav. **gordo-* oft in der Bedeutung 'Zaun' vor (bes. in Komposita). Ein urslav. Verbum **gořdǫti* mit Bed. 'einzäunen' muss es auch gegeben haben (vgl. altp. *zgardzenie rayskie, zagardywali* etc. vgl. § 17, 6) aus **gořǫdǫti* entstand nach Regel II **gořǫ-*

¹ Vgl. čak. *kǫvrǫn*, ns. *karwona* (< **kavorna*).

diti, daraus einzelsprachlich **garditi*. In dem Paradigma des Substantivums **gorodo-* konnte gemäss Regel I b (*zá gorǫdomb* etc.), sowie wohl auch nach Regel II (pl. *gorǫddǫ*), ein Phonem entstehen, woraus einzelsprachlich *gard-* wurde. In einem gemeinslav. Dem. **gorǫdsko-* (vgl. r. *gorodók*, *-dká*) muss fast überall (ev. nicht im Nom.-Akk.) gemäss I a in unbetontem *orǫ* Reduktion des *o* stattfinden, was einzelsprachlich zur Synkopierung führen konnte (vgl. KZ. XLII 42 p. Ortsnamen *gardki* und *garki*, s. § 17, 10). Bei einer Entlehnung aus einem altslavischen Dialekt, besonders wenn diese in einer frühen Zeitperiode, in welcher vielleicht noch **gǫrd-* mit **gar[*]d-* wechselte, stattgefunden hat, ist es ziemlich verständlich, dass eine fremde Sprache, die eine Lautkomplexe wie *-ǫ-* nicht kannte, das Phonem **gar[*]d-* vorgezogen hat¹.

15) rum. *galvatindǎ* 'Kranium' kann kaum etwas anderes als ein slavisches Lehnwort sein, der *al*-Reflex dürfte sich nach Regel II erklären (die Suffixsilbe *-at-* hatte Int. A, vgl. z. B. die Kürzung in sbkr. *glàvatica* 'Forellenart').

16) bg. *kargúj* 'Sperber' (diese Bed. nach Weigand BgWb., Berneker EtWb. 'Falke')² — gegenüber bg. *kragúj* ds., sbkr. *kràgūj*, Gen. *kragúja* 'Falke, Geier', sl. *kráguľj* 'Habicht' etc. — erklärt sich nach Regel I a: Gen. etc. **kǫrǫgūjá* > **kargujá* etc. (Aus einem Nom. **kǫrǫgūjb* dagegen > **kǫrǫgūjb* > *kragúj*). Das auffällige os. *kraholec* 'Taubenhabicht' (: p. *krogulec*) erklärt sich wohl als ein metathesiertes **karholc*, ist durch Kontamination von *kar-* und *kro-* entstanden.

? 17) bg. *balbútnik*, *balbútin* 'Schmierfink' (auch 'Dummkopf', eine Bedeutung, die vielleicht mit Anlehnung an osm. *bálama* entstanden sein kann, vgl. Weigand BgWb.). Dieses Wort kann m. E. eventuell slavischen Ursprungs sein. Die Suffixbildung ist, wie es scheint, slavisch (vgl. z. B. r. *slovútnik* 'bekannter Mann; reicher Bräutigam'). Die Stammsilbe bg. *balb-* kann wohl auch aus dem slavischen Wortschatz stammen und zwar aus urslav. **bolb-* (> **bǫlǫb-* : **bǫlǫb-* vgl. č. *balb-* § 14, 6) und mit bg. *blaból'z* 'schwätze', r. *balabólit'*, č. *blaboliti* etc. (s. Berneker EtWb. I 69) zusammengehören. Die Grundbedeutung von bg. *balbútnik* wäre dann 'lallendes, stammelndes Kind' > 'unartiges

¹ Nach DENSUSIANU Hist. de la langue roum. I 264 u. 277 slav. Ursprungs.

² Das Wort fehlt bei TORBIÖRNSSON (LM. II). Wir haben hier eine gemeinslav. Entlehnung aus dem Tü. (nicht Osm.) vor uns.

Kind' (aus der Bed. 'lallendes Kind' kann natürlich auch eine Bed. 'Dummkopf' entwickelt worden sein). Die Reduktion von σ in $\rho\sigma$ hat wohl nach Regel II stattgefunden. Die Intonation der Suffixsilbe *-ut-* dürfte Int. A gewesen sein, die Betonung in bg. *balbútnik*, r. *slovútnik* etc. kann natürlich nicht diese Annahme beweisen, aber macht sie wenigstens wahrscheinlicher, als wenn wir es mit Oxytonierung *-ník*, Gen. r. *-níká* zu tun hätten.

Bem. Dieses Beispiel muss jedoch unter anderem aus dem Grunde, dass wie es scheint in bulgarischen Dialekten — darauf deuten gewisse Schwankungen in der Orthographie — *-zl-* und *-al-* zusammenfließen können, als besonders unsicher betrachtet werden (vgl. neben urslav. **bolb-* auch **bōlb-* : č. *blb* etc.). Das Wort gehört also nicht zu denjenigen Fällen, die ich in der Diskussion als beweiskräftig rechne. Ich erwähne es nur, weil es eventuell aus meiner Theorie eine Erklärung finden könnte. Die Entscheidung dieser Detailfrage liegt bei den bulgarischen Dialektologen.

§ 12. Wie wir oben gesehen haben, ist das Material, welches für Synkope in $\rho\sigma$, $\sigma\rho$ auf ostslavischem Boden spricht, erheblich genug (wenn auch natürlich nicht alle besprochenen Fälle die gleiche Beweiskraft haben). Wie stehen nun in dieser Beziehung die westlichen Balkanslavin? Hier sind, soweit ich das Material kenne, die eventuellen Fälle von *ar-*, *al-* Formen auffallend selten und diese wenigen in der Regel an und für sich nicht sehr beweiskräftig. Dafür aber, dass es ebenfalls auf dem Gebiete des westlichen Balkans einst *ar-*, *al-* Formen gegeben hat, sprechen wohl der Name *Δαργαμηρός* bei Theophanes sowie der Ortsname *Δαργαμέστο* in Ätolien (vgl. Mikko Urslav. Gr. 87). Der Reflex *dargo-* statt *drago-* (vgl. *Dragamer* d. h. *Dragoměr* im 9. Jahrh.) erklärt sich nach Regel Ia: **dōrōgoměston* > **dōrōgoměsto(n)* > **dargoměsto* etc. Was das Serbokroatische betrifft, ist es wohl möglich, dass wenigstens in den štokavischen Hauptdialekten die gemeinslavische Kürzung in $\sigma\rho$, $\rho\sigma$ niemals (oder nur unter sehr beschränkten lautlichen Bedingungen) weiter zur Synkope geführt hat: geschwächtes gemeinslav. $\sigma\check{r}$ etc. konnte über \check{r} zu $r\sigma$ werden, und dies $r\sigma$ (woraus später *ra*) hat sich nur in bezug auf die Quantität (*rǎ*) von dem gewöhnlichen Reflex von urslav. *or* mit Int. C (*rā*) unterschieden (*brādica* : *brāda*

etc.). In anderen Fällen ist *rǣ*, *lǣ* durch *rā*, *lā* des Grundwortes oder der dominierenden Kasusformen eines Paradigmas ersetzt worden. In den Präpositionsverbindungen *ŭ grād* etc. (ev. war jedoch die Kürzung nach Regel I b nicht gemeinslavisch) kann ein eventuell gekürztes *ǝ* ($> \check{a}$) durch den Schwund von *-z* wieder gedehnt worden sein: *ŭ grād* etc. wäre dann ganz lautgesetzlich, *iza grāda* etc. hätte vielleicht sein *-ā-* aus der iktustragenden Form *grāda*. Ob das Serbokroatische einst synkopierte Formen von Wörtern mit gemeinslav. *oro*, *olo* gehabt hat, ist vorläufig schwer zu entscheiden, am wahrscheinlichsten scheint mir, dass in den Zentralkonstruktionen sowie in den westlichen Dialekten dies nicht der Fall war (alte Dokumente und vielleicht auch neue volkssprachliche Untersuchungen können jedoch eventuell neues Material bringen). Auf dem nordöstlichen Gebiete des Serbokroatischen sind vielleicht einst *tart*-Formen entstanden, oder sie sind aus dem Nordbulgarischen hineingekommen. Unten folgen zwei Fälle, wo wir es wohl, wenigstens letzter Hand, mit solchen aus dem Gemeinslavischen stammenden Bildungen zu tun haben:

1) sbkr. *gārda* 'ein Zaunwerk in der Donau zum Hausenfange'. M. E. wird man kaum verneinen können, dass dieses Wort eigentlich slavischen Ursprungs ist (vgl. oben § 11, 14). Dass es gerade in serbokroatischer (dialektischer) Sprachentwicklung entstanden wäre, lässt sich zwar nicht behaupten (ist wohl aber nicht absolut ausgeschlossen). Wahrscheinlich ist es aus einem (vielleicht jetzt ausgestorbenen) donaubulgarischen Dialekte in das Serbokroatische hineingedrungen. Der Akzent (˘ nicht ˙) deutet auf eine Entlehnung aus einem Nachbardialekt. Gegen Entlehnung aus rum. *gard* 'Zaun', das selbst slavischen Ursprungs ist (vgl. § 11, 14), spricht die Lautgestaltung des sbkr. Wortes: das auslautende *-a* (rum. *garda* bedeutet 'Leibwache').

2) sbkr. *sārka* 'eine Art Wildente (die Tauchente)' kann vielleicht auch slavischen Ursprungs sein. Es ist nicht ausgeschlossen, dass in einigen altslavischen Dialekten der Reflex von urslav. **sorka* die ursprüngliche Bedeutung 'laut schreiender, schnatternder Vogel' bewahrt hat. Die Wurzel gehört zu einer Schallwurzelgruppe (idg. **k̑erq(h)*, **k̑ȓq(h)* $>$ p. *sarkač* 'schlürfen, schnarfen' etc., vgl. Krček Grupy 162 ff.). Eine Parallele zu der hier vermuteten Bedeutungsentwicklung altsüdslav. **sarká* (nach

¹ Vgl. sl. *srâkarica* 'Quakente'; ns. *zerka* 'Krückente (Zwahr Wb.) $< r$.

Regel II aus **sprǫkǫ*) 'schnatternder Vogel' > 'Ente' bietet klr. *krákva* 'Stockente' gegenüber klr. *krakín* 'Rabe', beide aus einer Verbalwurzel mit Bedeutung 'schnattern, krächzen' (> klr. *krákaty* 'krächzen'). Die Behauptung Torbiörnssons (MOr. VIII 156), dass sbkr. *sārka* notwendig nichtslavischen Ursprungs sein muss, ist eine Behauptung vom Standpunkte der Metathesentheorie, die sporadische *tart*-Formen a priori nicht vertragen kann. Dass sbkr. *sārka* irgendwie im Zusammenhang mit magy. *szárcsa* 'Blässlíng' stehen kann, ist wohl nicht ausgeschlossen. Es ist aber zweifelhaft, ob magy. *szárcsa* finnisch-ugrischen Ursprungs ist. Wichmann (Finn.-ugr. Forsch. XI 178 f.), den Torbiörnsson als Gewährsmann zitiert, setzt selbst ein Fragezeichen¹ für die Zusammenstellung »ung. *sárcsa* : auch *sárca*, *szárcsa*» mit finn. *sorsa* etc. (magy. *sz* = *s* kann nicht auf einen ursprgl. unmouillierten *ǝ*-Laut zurückgehen, alle anderen von W. behandelten magy. Wörter haben anlautendes *s*-, d. h. *š*-). Ich kann vorläufig nichts anderes finden, als dass magy. *szarcsa* eher auf ein südslavisches dial. Dem. **sarčka* zurückgehen kann, als umgekehrt sbkr. *sārka* auf dieses magy. Wort. Ein ursprüngliches magy. Wort könnte *sárcsa* sein², aber ein magy. *sárcsa* (d. h. *šārča*) kann nicht gern Torbiörnsson zu Liebe sbkr. *sārka* (mit *s* und *k*!) ergeben haben. Mit dem oben Gesagten will ich keine bestimmte Behauptung machen, ich will nur hervorheben, dass die magy. Verhältnisse gar nicht so einfach liegen, wie es Torbiörnsson in MOr. VIII 156 darstellt.

§ 13. Was das Slovenische anbetrifft, habe ich (was Torbiörnsson in seiner Kritik verschweigt) in Int&Ausl. (S. 28) ausdrücklich hervorgehoben, dass in einigen wenigen Fällen, wo man eventuell in einem sl. *ol* einen Reflex von *ǫl* < *ǫl̥* vermuten könnte, auch alternativ ein Reflex von *l̥* (*ǝl*) vorliegen kann. Da ich bei späterer Beobachtung des slovenischen Wortmaterials keine neuen eventuellen Belege gefunden habe³ und

¹ Darüber sagt Torbiörnsson aber kein Wort.

² Die schwankende Wortgestalt *szarcsa* : *sarcsa* : *sarca* macht jedoch eine Entlehnung wahrscheinlich.

³ Ob sl. dial. (in Nord-Italien) *arz-* statt *raz-* : *arzdělu*, *arzněsu* etc. (vgl. BAUDOUIN DE COURTENAY IF. XXV 77) hierher gehört, kann ich vorläufig nicht entscheiden. Vgl. noch sl. dial. *pelna* § 30, 2.

eine vereinzelte *ar*-Form (*bārda*) vielleicht ins Slovenische aus einem anderen slavischen Balkandialekt hineingekommen ist, finde ich es wahrscheinlich, dass in den slovenischen wie in den serbokroatischen Hauptdialekten gar nicht oder nur unter sehr beschränkten Bedingungen Synkope vom geschwächten *ǝ* in den aus dem Gemeinslavischen übernommenen Phonemen *orǝ*, *olǝ* stattgefunden hat. Aber wenn wir auch annehmen müssen, dass sich in westsüdslavischer (sbkr., sl.) Sprachentwicklung keine Synkope in *orǝ*, *olǝ* vollzogen hat, schliesst dies die Möglichkeit nicht aus, dass durch einst nach Westen vordringende ostsüdslavische Völkerschaften¹ *tart*-, *talt*-Formen sich auch auf dem westlichen Balkangebiet sporadisch eingebürgert haben. So können z. B. nordit. *palta* 'Sumpfsee', dalm. *balta* ds., gr. βάλτα² entstanden sein, ebenso Δαργαμέστο in Ätolien (bis nach dem Peloponnes sind ja plündernde slavische Wanderscharen geschwärmt, und hier und da sind gewiss slavische Ansiedelungen geblieben).

Sämtliche Fälle, die im Slovenischen eventuell auf *or*, *ol* aus gemeinslav. *orǝ*, *olǝ* zurückgeführt werden können, sind gemäss den in § 8 erwähnten Kürzungsregeln erklärbar und zwar alle nach Regel II. Mit einer Ausnahme sind es Verba auf *-iti*, *-ati* (vgl. lit. *-yti*, *-oti*):

1) sl. *gól̥sniti* 'einen Laut von sich geben, mucksen' ist vielleicht eine in späterer Zeit analogisch³ *-n*-infigierte Form, die auf ein gemeinslavisches **gol̥sǝiti* zurückgeht (vgl. p. *glasac* § 15, 2).

2) sl. *bōlgati*, *bōgati* hat man aus nhd. *folgen* erklärt (vgl. Berneker EtWb. I 66). Ich will nicht verneinen, dass sl. *bōlgati*, *bōgati* in der Bedeutung 'folgen' unter dem Einfluss des deutschen Verbums entstanden sein kann. Aber andere — wie es scheint gewöhnlichere — Bedeutungsfunktionen können doch auf die Möglichkeit hindeuten, dass wir mit einem Reflex eines gemeinslav. **bol̥gǝiti* zu rechnen haben (vgl. p. *blagac* § 15, 1). Solche Fälle sind: (po)*bōgati se* 'sich ausgleichen, sich verständigen' (vgl. r.

¹ Vgl. MURKO Geschichte d. alt. südslav. Lit. S. 20 ff.

² Dass die gr. Betonung βάλτα (nicht *βαλτά) ist, dürfte wohl darin seine Erklärung haben, dass altsüdslav. **bāltá* mit langem *l* gesprochen wurde, vgl. mac.-rom. μπάλλα.

³ Vgl. *ni hotel ni gól̥sniti ni žugniti* (Pleteršnik Wb.). Eine andere Dialektform ist *gūs̥niti* wohl mit *guvs-* < **gouvs-* < **gols-*.

poládit's'a), *bôgati se* 'sich schicken', 'gedeihen' (*pšenica me boga*), vgl. abg. *poblažati (komu)* 'favere'. Andererseits ist die heutige Betonung *bôlgati* (nicht **bôlgati*) nicht die zu erwartende, vielleicht ist die Betonung ô bei Schwund von *l* (*v*) entstanden und dann *bôlgati* nach *bôgati* von Pleteršnik akzentuiert worden. Die slovenischen Betonungsgesetze sind übrigens noch nicht genügend erforscht.

3) sl. *hōvsati* (*ov* eventuell aus *ol*) 'požrešno jesti' könnte vielleicht wie ev. č. *chaltiti* 'geizen, fressen' (s. § 14, 3) mit sl. *hlástati* 'schnappen, haschen; gierig essen oder fressen', č. *chlastati* 'schlappen, saufen' etc. (s. Int&Ausl. S. 25 f.) auf urslav. **chol-s*, **chol-t*, **chol-st* zurückgehen. Wie ich schon in Int&Ausl. hervorgehoben habe, ist diese Kombination natürlich unsicher.

4) sl. *bārda* 'grosses Hackmesser' kann auf eine ursüdslavische Form **bardŷ* zurückgeführt werden (< **bōrŷdŷ*, vgl. § 14, 7, über Int. A in *-y* vgl. Int&Ausl. S. 99 A. 1). Die Endung *-a* ist später in Analogie nach anderen Feminina statt *-y* eingeführt worden. Wäre sl. *bārda* nach Berneker und Miklosich aus magy. *bárd* entstanden, so würde man wohl **bārd*, nicht *bārda* erwarten. Die Betonung *bārda*, nicht **bārda* erklärt sich entweder aus den obliquen Kasusformen Gen. **bārdzve* etc. aus **brādzve* etc. oder — und dies dürfte eher der Fall sein — weist darauf hin, dass das Wort einst aus einem anderen slavischen (ostslav.) Balkandialekt entlehnt ist. Solche Entlehnung eines Namens für eine Waffe können die alten geschichtlichen Verhältnisse auf dem Balkan wohl wahrscheinlich machen.

Was das Westsüdslavische betrifft, muss im Vergleich mit dem Ostsüdslavischen (vgl. § 11) hervorgehoben werden, dass die spärlichen Fälle (im Ganzen 6), wo wir im Serbokroatischen und Slovenischen synkopiertes gemeinslav. *orŷ*, *olŷ*¹ vermuten können, viel unsicherer als die ostslavischen sind². Ich habe sie aber hier noch einmal diskutiert (vgl. Int&Ausl. § 16), in erster Linie aus dem Grunde, weil ich zeigen will, dass, wenn wir es im Slovenischen sowie im Serbokroatischen mit Wörtern mit synkopierten *orŷ*-, *olŷ*-Phonemen zu tun haben, diese even-

¹ Dass im Slovenischen eventuell *olo* zu *ol* (nicht *al*) geführt hat, kann aus der *o*-Farbe des harten *l* zu erklären sein.

² Über sl. dial. *pelna* s. § 30, 2.

tuellen Fälle auch nach den Kürzungsregeln in § 8 erklärbar sind¹.

Unter den Ortsnamen in den jetzt von Serbo-slovenen bewohnten Gebieten finden sich, soweit ich sie kenne, keine Namen des *tart*-Typus. In Gegenden aber, wo jetzt keine slavischsprechende Bevölkerung wohnt, finden wir dagegen einige Spuren davon (vgl. oben § 12). Dies erklärt sich wohl dadurch, dass in Gegenden, wo sich später Westsüdslaven ansiedelten und definitiv blieben, die aus einem ursprgl. ostsüdslavischem Dialekt stammenden Namenbildungen des *tart*-Typus bald durch *trat*-Formen ersetzt wurden. In einem Lande hinwieder, wo bald gar kein Slavisch mehr gesprochen wurde, konnten solche Ortsnamen, wenn sie nicht gegen griechische etc. vertauscht wurden, natürlich ungestört in erhaltener *tart*-Gestalt bleiben.

§ 14. Im Westslavischem haben wir es bekanntlich auf lechischem (plb., slz., kaš., p.) Sprachgebiete ohne jeden Zweifel mit *tart* (*tort*)-Reflexen von gemeinslavischem *torat* zu tun. Ehe ich aber die betreffenden Wörter dieser für das vorliegende Problem wichtigsten Sprachgruppe in bezug auf die Kürzungsregeln prüfe, will ich zuerst die Stellung des Südwestslavischem (Č., Slk., Os., Ns.) beachten. In Int&Ausl. (S. 25 ff.) habe ich als eventuelle *orš*-, *olš*-Reflexe 8 *tart*- sowie *talt*-Wörter mitgeteilt, die ich in dem Wortmaterial dieser Sprachgruppe bemerkt habe. Ich kann — trotz der Erörterung Torbiörnssons — nichts anderes finden, als dass auch diese von mir in Int&Ausl. (§ 12) kurz besprochenen Belege nicht ohne weiteres der Metathesentheorie zu Liebe aus einer Diskussion des vorliegenden Problems ausgeschlossen werden können. Wenigstens in einigen Dialekten dieser Sprachfamilie müssen wir mit der Möglichkeit von Synkope des zweiten Vokallautes in den aus dem Gemeinslavischen ererbten Phonemen *orš*, *olš* rechnen. Sämtliche Fälle, die ich in Int&Ausl. § 16 erwähnt habe (und es kommt noch ein neuer dazu), lassen sich tatsächlich nach den Kürzungsregeln gut erklären²:

¹ sl. *pôldan* m., *pôldne* n. 'Mittag' (: kslav. *pladone*, bg. *pládne* etc.) hat man durch Einfluss von **polz* 'Hälfte' zu erklären, vgl. § 11, 7 und Int&Ausl. § 16.

² Aus anderen Gründen können natürlich einige davon unsicher sein. Dial. (mähr.) wird z. B. *l* zu *aʔ* usw. Die tschechische Dialektologie hat hier das entscheidende Wort zu sprechen. Ich beabsichtige nur auf eine

1) slk.¹ *charvati se* u. *charviti se* 'sich wehren' wie das Subst. *charva* 'Wehren' lassen sich nach Regel II erklären (wie abg. *alkati* etc.). Für die Etymologie von urslav. **chorv-* verweise ich auf Int&Ausl. § 16, 3 (avest. *haurvaiti* 'hat acht, behütet', lat. *servāre* 'errettet erhalten, unversehrt bewahren'). Über die Grundform **chorvro-* handelt in morphologischer Hinsicht Herbert Petersson Zur slav. u. vgl. Wortforschung Art. 2 (in diesem Bande von LUÅ.). Nach Torbiörnsson schwebt meine Konstruktion »völlig in der Luft«. Andere Etymologen sind aber nicht derselben Ansicht. Die Bemerkung Torbiörnssons, eine Behauptung ohne Argumente, schwebt selbst in der Luft.

2) slk. *parchati* 'stochern, wühlen' (: r. *porošít*, r. *póroch*, č. *prach* etc.) könnte nach Regel II aus **pōrōchāti* entstanden sein.

3) č. *chaltiti* 'geizen, fressen' (: sl. *hlastāti* 'schnappen, haschen, gierig essen', č. *chlastati* 'schlappen, saufen' etc.) vgl. sl. *hōvsati* § 13, 3. Torbiörnsson (MOr. VIII 148) behauptet, dass *chaltiti* «eine mährische Nebenform» sei und zwar »aus **chltiti* mit *ch* aus *h* in der Lautgruppe *hlt-*, wie *chrtán* aus *hrtán* (abg. *grātun* 'Kehle'); vgl. č. *hr̂bet* (altč. *chřbet*), poln. *grzbiet* 'Rücken' aus **chrōbēt*«. Das letzte Beispiel zeigt ja aber gerade das Umgekehrte: das tönende *ř* (*rz*) hat ursprgl. *ch* assimiliert; über č. *chrtan* : *hrtan* vgl. Berneker (EtWb. I 372), der hier eine Kontamination mit č. *chrstálek* etc. vermutet. Schliesslich hat das von Torbiörnsson bei Bartoš (Dial. slovn. morav. 89) gefundene Wort gar nicht *ch*, sondern *h* : (*haltat*') und ist auch in bezug auf die Endung nicht mit *chaltiti* identisch. Dieses Wort (*chaltiti*) dürfte dialektisch oder veraltet sein, es fehlt z. B. in dem neuen Wörterbuch von Herzer. Wenn es sich zeigt, dass es aus einem Dialekte stammt, wo aus *hlt-* eben *chalt-* werden kann, ist es aus **glzt-* zu erklären. Torbiörnsson hat aber kein Argument, das

Reihe eventueller Belege aufmerksam zu machen, und mein Hauptzweck ist nur zu zeigen, dass, wenn wir es auf diesem Sprachgebiete mit synkopierten ursprgl. *tōrōt*-Formen zu tun haben, diese nach meiner Theorie erklärt werden können.

¹ In Int&Ausl. habe ich für slowakische Wörter, die sich in tschechischen Lexika (Rank etc.) vorfinden, die Bezeichnung »č. (= slk.)« benützt. Auf S. 25 ist einmal diese Bezeichnung aus graphischem Versehen ausgefallen — und gleich hat Torbiörnsson eine gesperrte Ausstellung mit Fussnote fertig!

für eine solche Annahme spricht, geliefert, denn mähr. *haľtat'* zeigt ja gerade *h*.

4) ns. *paľkaš* 'waschen' (: os. *pľokać*, klr. *poľokáty* etc.), in welchem Wort auch Mikkola (UrslavGr. 87) eine aus urslav. *tolt* entstandene *talt*-Form vermutet, lässt sich nach Regel II aus **pōľkǣti* > **pǣlkǣti* erklären¹. Torbiörnsson, der ein seltenes č. (m. E. wahrscheinlich ostslk.) *plukati* in Kotts Wb. gefunden hat, behauptet, dass wir es hier mit der Schwachstufe zu tun hätten. Aus Muckes Laut- u. Formenl. d. ns. Sprache S. 127 f. geht aber hervor, dass urslav. *tľt* (*tǣlt*) in der Regel, wenn es nicht zu ns. *tlüt* wird, zu ns. *tjelt* oder (hart) *tölt* wird. Wenn wir von *waľma* : *woľma* absehen, finden wir einen Reflex ns. *talt* nur in Wörtern, wo es zweifelhaft ist, ob wir es mit urslav. *ľ* (*ǣl*) zu tun haben. Die ns. östl. Dialekte haben *wypelkaši* 'Wäsche ausspülen', ns. südwestl. kommt *poľkać* vor. Diese Reflexe stammen wohl aus älteren Formen mit *ľ* — aber es ist gar nicht sicher, dass dieser Laut auf eine ursprachliche schwachstufige Form zurückgeht. Da die Reflexe von ev. **pľk-* neben **polk-* so überaus selten sind und tatsächlich nur in einem kleinen abgegrenzten Teil der slavischen Sprachgruppe belegt sind (hierher gehört ev. nur noch slz. *pōľkac*²), kann man wohl die Hypothese wagen, dass hier in ziemlich später einzelsprachlicher Entwicklung ein **pľk-* aus **pǣk-* (< **polk-*) entstanden sei, z. B. in der Betonungslage I b **vǣpǣkati* > **vǣpľkati* durch einen Synkopierungsprozess, der später als der Übergang *ǣ̄ > ľ̄* war. Die Stellung des Phonems **pǣk-* zwischen zwei starkintonierten Silben (sowohl *vy-* wie *-ati* hatte Int. A) könnte eine solche Sonderentwicklung hervorgerufen haben. Dass das Ns. den Reflex von urslav. **polkati*, der in allen anderen Sprachzweigen³ belegt ist, ganz verloren hätte, finde ich ziemlich unwahrscheinlich : ns. *paľkaš* und slz. *pōľkac* können sehr wohl nach Regel II auf gemeinslav. **pōľkǣti* zurückgehen.

5) č. (*raz*)*poltiti* 'entzweien' (: abg. *rasplatiti* 'secare', sl. *razplatiti* 'in zwei Teile zerspalten') lässt sich auf gemeinslav. **pōľ-*

¹ Vgl. noch RUDNICKI Mat&Pr. VI 86 (§ 130).

² Die Schreibung Mikkolas. Die Schreibung Lorentz' s. SlzGr. § 43 B b.

³ Im Grr. ist **polokat'* = 'spülen' (vgl. klr. *poľokáty*) durch *poloskát'* verdrängt worden; grr. *po-lokát'* bedeutet 'ein wenig lecken' und hat natürlich zu dem Schwund von *polokat'* = 'spülen' beigetragen.

liti zurückführen. Dass wir hier *ol*, nicht *al* finden, erklärt sich wohl (vgl. § 11, 7 č. *polt* etc.) ohne Schwierigkeit dadurch, dass **pōlt-* (< **pōlšt-*) durch Einwirkung von **polz* zu *polt-* wurde (nach **polz* wurde wohl erst **pōltz* zu **poltz* und dann schliesslich auch **pōltiti* zu *poltiti*).

6) č. *balbous* 'mürrischer Mensch', *starý balbous* 'alter Murrkopf, Bärbeiss' (vgl. Int&Ausl. § 16, 1) lässt sich wohl kaum von dem Verbum č. *blaboliti* 'schwätzen, faseln, lallen, etc.' trennen. Ausgeschlossen ist zwar nicht, dass ev. *al* dial. aus *l* entstanden sein könnte. Das Wort ist freilich nicht sehr gewöhnlich, aber es scheint gar nicht dialektisch (mähr.) zu sein. Dieses volkstümliche Wort als »aus lat. *balbus* entlehnt oder wenigstens davon beeinflusst» zu erklären kann nur solch ein »kritischer» Geist wie Torbiörnsson plausibel finden (vgl. MOr. VIII 148). Ich habe das Wort als ursprgl. **bōlōb-qs* zu erklären versucht (*balbous* nach Kott Wb. 'vousatý, zasmušilý člověk', vgl. Komposita wie č. *duspivo*, *straš-pytel*, *tluč-huba* etc., p. *kręci-was* etc.); wenn diese Vermutung richtig ist, erklärt sich die Kürzung *bōlōb-* nach Regel Ia, vgl. r. *us*, Gen. *usá* etc. Die Eventualität ist natürlich auch nicht ausgeschlossen, dass in einem aus dem Gemeinslavischen übernommenen Worte wie etwa **bōlōbŭtnikz* > **balbŭtnik* (vgl. bg. *balbŭtnik*, *balbŭtin*, s. § 11, 17) das Suffix durch ein im Westslavischen (besonders im Polnischen) produktiv gewordenes etymologisch dunkles Suffix *-us*¹ (č. *-ous* selten) verdrängt worden sei; die Kürzung ist dann gemäss Regel II zu erklären.

7) č. *bardys* 'Hellebarde', dass ich im Hinblick auf eine andere Erklärungsmöglichkeit² mit der Angabe »ev.» in Int&Ausl. (§ 16, 2) mitgenommen habe, kann m. E. sehr wohl aus **bōrǫdŭ* (vgl. § 13, 4 sl. *bārda*) abzuleiten sein: aus **bōrǫdŭ* nach Regel II > **bardŭ* und daraus im Anschluss an die Wörter auf *-yš-* (vgl. p. *glādysz* 'Stutzer', *młodysz* etc., č. *slepyš* etc.) **bardy-š*³. Da wir im Čechischen in diesem Worte *-yš*, nicht *-ŭš* vorfinden, ist es vielleicht eine Entlehnung aus p. *bardysz* (p. *berdysz* ist wohl dialektisch entstanden); die Länge in den Reflexen der ursprgl. betonten Vokalen mit Int. A geht jedoch sehr oft im Čechischen verloren, besonders wenn der Vokal ein geschlossener

¹ Vgl. VONDRÁK VglGr. I 476.

² Vgl. MIKKOLA Berühr. I 84.

³ Wie *kamyk* aus *kamŭ* + *k* etc.

ist. Geht man (s. Berneker EtWb. I 44) von spätlat. *bardūcium* 'hastile jaculum, securicula levis' (< Germ.) aus, hat man mit der wohl ziemlich unwahrscheinlichen Hypothese zu rechnen, dass slav. *ū* erst sehr spät zu *y* wurde. In den Fällen, wo fremdes *ū* zu *y* wird, haben wir es ja sonst ausschliesslich mit sehr alten Lehnwörtern zu tun (vgl. Vondrák VglGr. I 109). Für einen Übergang *-cium* > slav. *š(č)* gibt es auch kaum eine Parallele.

8) č. (veraltet) u. mähr. *maldřík* 'Sahnenkäse' (wie p. *mał-drzyk*) kann wohl auch auf eine synkopierte *olš*-Form zurückgehen. Ich habe dieses Wort in Int&Ausl. (§ 16, 5) auf urslav. **mold-* zurückgeführt und mit p. *młodziwo* 'erste Milch nach dem Kalben' zusammengestellt. Berneker (EtWb. II 11) stellt es mit mndd. *malder* 'Malter etc.' zusammen, seit alters ein Zahlenmass (Grimm DWb. VI 1512: *malder* 'eine Zahl Käse, etwa eine Zahl von 15'). M. E. schliesst aber die eine Vermutung die andere nicht ganz aus. Urslavisch gab es gewiss eine Bildung **moldiko-*, die überhaupt etwas Junges bezeichnete (vgl. r. *molodík*, Gen. *-iká* 'junge Taube; Neumond; junger Wald; junger Kvas'). P. *mał-drzyk* z. B. ist eben ein 'kleiner Käse von süsser Milch (in Butter gebraten)'. Aus einer gemeinslav. Form **moldiko-* (Gen. *-á* etc.) kann sich nach Regel Ia ein westslav. **maldik(č)* entwickelt haben. Dieses **maldik(č)* könnte in den alten westslavischen Dialekten (oder in einem westslav. Dialekte), wo aus dem Germanischen ein *malder* (p. dial. *małder*, *małdra*) aufgenommen wurde, mit diesem Wort, das wahrscheinlich auch als ein Zahlenmass für Käse gebraucht wurde, leicht assoziiert werden — und daraus entstand **mald-ř-ik* > p. *małdrzyk*, č. mähr. *maldřík*. Die Konsonantenverbindung *-ldr-* zeigte sich aber bald unbequem, durch Ferndissimilation entstand *-ndr-* (> p. *mądrzyk*, č. veraltet *mandřík*, s. Kott Wb.), vgl. mähr. *vemblód* < *velblód*.

9) č. *halva* das ich in Int&Ausl., s. besonders S. 42 f., mit aller Reserve besprochen habe, lässt sich nach Regel II aus **golvá* < **golŕvā* erklären (über die Bedeutungsentwicklung 'Knäuel, Knopf' etc. ↔ 'Kopf', vgl. Int&Ausl. S. 26). Torbiörnsson (MOr. VIII 149) glaubt meine Erklärung ohne Argumentierung nur mit der Behauptung: »Mähr. *hal'va* 'Baumknorren' ist eine Rückentlehnung aus ung. *golyva* (d. i. *gol'va*)» beseitigen zu können. Erstens ist es aber ziemlich fraglich, ob mähr. *halva* eine Entlehnung aus dem Magy. ist: Gegenüber magy. *o*

finden wir *a* und gegenüber magy. *g* findet sich *h*¹. (Vgl., dass magy. *gazda* 'Wirt, Hausherr' im Č. u. Mähr. *gazda* — nicht **hazda* — ergeben hat; schon in ziemlich alten Entlehnungen begegnen wir č. *g* für fremdes *g*, z. B. č. alt *gvar* : mhd. *g(e)war*, s. Berneker EtWb. I 364; wäre das mähr. Wort *halva* dem Magy. entlehnt, müsste es eben ein ziemlich junges Lehnwort sein, denn magy. *golyva* stammt selbst, s. Berneker EtWb. I 303, aus dem Slavischen und ist auf magy. Boden stark umgebildet worden). Zweitens habe ich mich nicht mit mähr. *hal[']va*, das eventuell vom Magy. wenigstens beeinflusst sein könnte², beschäftigt, sondern mit čech. *halva* 'narošl mješna, polip' (Hora), 'Sackgeschwulst' (Kott), 'Balg-, Brei-, Sackgeschwulst' (Herzer). Wie dieses Wort phonetisch und semasiologisch aus magy. *golyva* 'Eichenschwamm' zu erklären wäre, hat Torbiörnsson nicht gezeigt. Ich kann nichts anderes finden, als dass es am nächsten mit p. dial. *gałwa* 'gruzel, gruczoł', *gałwak*, *gałowaczek* 'gruczołek zaskórny' (WarschWb.) zusammengehören muss (vgl. § 16, 3). Für die Suffixbildung und die Bedeutung vgl. os. *hłowak*, *hłowačk* 'Kopfkissen', *hłowac* 'Feldskabiose, Scabiosa arvensis'; plb. *glúova* auch 'Flachsknoten', sbkr. *hlava* (Rječnik I 173) in übertragener Bed. 'bulbus', r. *golová* volkst. 'la boule' (s. Makarov Dict.), klr. *hołová* in den Bed. 7, 9 u. 12 in Hrinčenko Slov. ukr. movy, mähr. *halva* in Bartoš Dial. mor. I 212 u. II 314.

Aus dem oben beobachteten Wortmaterial dürfte — wenn auch nicht alles ohne weiteres einleuchtend ist — doch hervorgehen, dass wir kaum die Möglichkeit von sporadischer Synkopierung des zweiten Vokals in den einstigen Liquidaphonemen auf dem südlichen altwestslavischen Boden verneinen können. Einige Fälle (wie *bardyš* und *maldřik*) können vielleicht aus dem Polnischen stammen, andere (wie z. B. *poltiti* etc.) können aber nur auf č.-sorb. Sprachboden entstanden sein. Über den Umfang der Synkopierung im südlichen Westslavischen lässt sich eventuell die Vermutung aussprechen, dass wir (wenigstens im

¹ Das Umgekehrte: č. *o* für magy. *a* wäre dagegen nicht überraschend, denn das kurze magy. *a* hat bekanntlich eine geschlossene Aussprache; *g* ist im Mähr. sehr gewöhnlich, s. Bartoš Dial. slovn.

² Eher stammt es aber aus einem einheimischen Dialekt, wo hartes *ž* geschwunden ist, in mähr. Dialekten wird *ž* vor *u* zu *l* (vgl. Bartoš Dial. mor.), analog vielleicht *ž* zu *l* vor *v*.

Čechischen und Slovakischen) vielleicht nur mit Synkope nach der Regel II (d. h. vor Int. A) zu rechnen haben: In den Fällen, die sich nach Regel Ia erklären lassen, kann in einem Falle alternativ die Regel II gewirkt haben (*halbous*), in einem anderen kann Entlehnung aus dem Polnischen vorliegen (*maldřík*). Nach Regel II erklären sich alle übrigen Fälle (vor f. -a, -y und Inf. -ati, -iti). Im Obersorbischen findet sich vielleicht eine Spur von Synkope nach Regel Ia in dem Worte *kraholc* < **karholc* (?), s. § 11, 16.

§ 15. Dass auf fast dem ganzen lechischen Sprachgebiet (also auch in alten polnischen Dialekten, sogar in Südpolen ¹) *tart* der Reflex von urslavischem *tort* sein kann, ist eine Tatsache, worüber jetzt alle modernen Polonisten einig sind (Brückner, Rozwadowski, Nitsch etc.). Wenn Torbiörnsson daran nicht glauben will (vgl. MOr. VIII 150 f. u. 145 A. 1), steht er in seinem Glauben dem heutigen Stand der Wissenschaft gänzlich fern. Mit einem Altorthodoxen lohnt es sich eben nicht zu disputieren. Ich konstatiere also nur das Faktum und gehe weiter. Ob man auf lechischem Sprachboden auch mit dem Entstehen von *talt*-Formen aus urslav. *tolt* (analog mit *tart*-Formen aus urslav. *tort*) zu rechnen habe, ist eine Frage, die man bisher nicht näher diskutiert hat. Mir scheint das Vorhandensein solcher Fälle nicht unmöglich und, wie ich unten zeigen werde, trägt wohl auch noch die heutige polnische Sprache deutlich oder ziemlich wahrscheinlich sporadische Spuren von früheren *al*-Reflexen. Ein paar Wörter und einige Ortsnamen zeigen uns m. E. sogar noch die unveränderten *talt*-Formen, in anderen Fällen liegt ev. Metathese *la* < *al* vor. Dass die Fälle mit erhaltenem *al* viel seltener sein müssen, als diejenigen mit *ar*, ist ganz natürlich: im Urslavischen war ja die Anzahl der *ol*-Wörter viel geringer als die der *or*-Wörter (das quantitative Verhältnis war etwa wie 30 : 100, vgl. LM. I & II). Unten folgen zuerst eine Reihe von Verba mit auffälligem *la* statt *lo*. Gemäss Regel II muss in gemeinslavischer Zeit Kürzung von *ol̥* > *ol̥* (vor -*ǣti*) eingetreten sein und man kann demnach vermuten, dass das Urpolnische

¹ »Ale przedewszystkiem formy z *ar* trafiały się, choć rzadziej, nawet na południu Polski» (NITSCH Język polski, roczn. I 300). Vgl. noch NITSCH Mat&Pr. III 46 Z. 3 f.

einst Infinitivformen etc. mit *aŕ* gegenüber anderen Formen¹ mit *ŕo* gehabt hat.

1) p. *blagać* 'besänftigen, flehen' : p. *blago*, r. dial. *bólogo* 'gut' etc. (vgl. sl. *bôlgati* § 13, 2). Wegen des *g* ist kaum Entlehnung aus dem Čechischen anzunehmen, die Bedeutung des č. Verbums *blahati* ist auch eine andere ('lobpreisen').

2) altp. *glasac* 'rufen, sich gegenseitig anrufen, wachen' (vgl. Brückner IF. XXIII 211). Ein **galsǣti* wurde wohl durch Ausgleichung mit *glos*, Präsens **glosi* etc. zu **glasǣti* > *glasac* metathesiert.

3) p. *wladać* 'walten' : p. *włodać*, *włodarz* etc., r. dial. *volodět'* etc.) dürfte eine ähnliche Ausgleichung (Metathese) sein. Mit Torbiörnsson čechischen Einfluss anzunehmen ist gar nicht nötig.

4) p. *chlapać* 'schlappen, verschlingen, fressen' : p. *chłonać* 'schlucken, verschlingen', sl. *hlápati* 'schnappen, haschen' etc.²

§ 16. Einem *aŕ* (< *ǫŕ*) begegnen wir — soweit ich sehen kann — heute noch in drei oder vier Wörtern, in einem fünften Wort ist *aŕ* (älteres *ǫŕ*) infolge Analogie durch *oŕ* ersetzt worden. Dazu kommt aber eine Reihe von Ortsnamen, wo wir ebenfalls *aŕ* aus gemeinslav. *ǫŕ* vermuten können. Ich will vorläufig auch drei solche besprechen (mir sind aber noch einige eventuelle Fälle bekannt):

1) p. *wałkonić się* 'sich müssig herumtreiben, faulenzen' *wałkoń* 'Vagabund, Faulenzer' : r. *volokónit'* 'säumen, zögern' (> *t'anut'*, *volocit' dělo*, *medlit'*, *měškat'* > Dal^{III}), bg. *vlakón* 'Zug'; wr. und r. *volokíta* (Dal^{III}) 'Vagabund'. Für die Suffixbildung vgl. p. *dźwigoń* 'Lastträger', *luboń* 'Geliebter', č. *blivoň* 'Speier, Schlingel' etc. Die gemeinslavische Betonung muss **volǫkonǣti* gewesen sein, der r. Inf. *volokónit'* dürfte die Oxytonierung durch Einfluss der Präsensformen *volokóniš* etc. aufgegeben haben. Die ursprüngliche Betonung des Substantivums dürfte Gen. **volǫkon'á* etc. gewesen sein. Möglich ist jedoch auch, dass das im Polnischen

¹ In vielen Dialekten gab es natürlicherweise regelmässig auch Inf. mit *ŕo*.

² p. *wracać* (: *wrócić*) kann eventuell in derselben Weise entstanden sein, die Parallele *naszac* : *nosić* etc. dürfte vielleicht nur eine mitwirkende Ursache zur Verbreitung der *ra*-Form gewesen sein.

ziemlich produktiv gewordene Suffix *-oń* ein älteres Suffix *-ita* verdrängt haben kann (vgl. r. *volokíta* = p. *wałkoń*), in diesem Falle wäre eine frühere Kürzung *olo* > *olš* nach Regel II eingetreten, sonst hat man nur mit Kürzungen nach Regel Ia zu rechnen.

2) p. *małdrzyk* 'flaches Käschen von süßer Milch' (s. § 14, 8) geht eventuell auf gemeinslav. **mōlšdiko-* (Gen. **mōlšdiká* etc. mit Kürzung nach Regel Ia) zurück.

3) dial. p. *gałwa* 'gruczoł zaskórny (u ludzi)' (WarschWb.) lässt sich mit č. *halva* ds. (vgl. § 14, 9) nach Regel II aus **gōlšvā* erklären, p. dial. *gałwak*, *gałowaczek* etc. wohl nach Regel Ia (vgl. r. *golováč*, Gen. *-ačá* etc.).

4) p. dial. *bałbotać* (neben *bełbotać*, das auf **b/b-* zurückgeht) ist eventuell aus **bōlšbotāti* nach Regel Ia entstanden (vgl. § 14, 8).

5) p. *połec*, Gen. *połcia* 'połowa słoniny z wieprza', 'Speckseite' (s. § 11, 7 u. § 14, 8) ist wohl früh infolge Einwirkung von **polz* etc. aus **pōltō* oder **pōlštō* entstanden, die Nom.-Form *połec* könnte vielleicht sein *e* durch Analogie erhalten haben (vgl. č. *polt*), ausgeschlossen ist aber nicht, dass ein noch nicht ganz geschwundenes schwaches *š* sich durch Ersatzdehnung infolge des Abfalls von *-ō* als ein verstärktes *z* (> p. *e*) behaupten konnte. Die Kürzung muss nach Regel Ib stattgefunden haben (vgl. p. *na połciu leżeć* etc., in bezug auf den Einfluss von **polz* vgl. p. *rozcinać na poły*).

6) p. Ortsn.¹ *Baltów* an dem Fluss Kamenna. Es hängt wohl mit ev. altwestslav. **baltā* (Pl. mit kollektiver Bed.) zusammen, vgl. rum. *baltă* (s. § 11, 12).

7) p. Ortsn. *Małkiń* (am Bug) lässt sich ev. erklären als eine Ableitung von urp. **malkā* (: sbkr. *mlāka* 'wässeriger Boden', slk. *mlāka* 'Pfütze'; bg. *mlaká* 'Sumpfboden' mit Oxytonierung!). Da das Wort mit weichem *-ń* ausgesprochen wird, haben wir es wohl mit einer alten Bildung auf *-yńi* zu tun, vgl. abg. *pustyńi* 'Wildnis' etc. Das Suffix *-yńi* dürfte Int. A gehabt haben (*y* < *ū* hat bekanntlich fast immer diese Intonation), also wohl **mōlškŷńi* nach Regel II > *małkiń*.

¹ Die Ortsnamen nach der Angabe zuverlässiger Gewährsleute aus Russisch-Polen.

8) p. Ortsn. *Talczyn* (in der Nähe von Kock im Guvernement Siedlec) gehört wohl mit p. *łłoka* 'freiwillige Arbeit mit (darauf folgendem) Schmaus und Tanz; Frohndienst' zusammen, vgl. noch r. *tolóka* 'Bestellung sämtlicher Bauern zu einer Landarbeit; etc.', wr. *toloká* 'Feldarbeit' — mit Oxytonierung. Vgl. den ganz analogen Ortsnamen *Toločín* auf weissrussischem Gebiete, dessen Betonung *Toločín* sein dürfte (mir ist die Aussprache des Familiennamens *Toločínov* bekannt). Das Suffix *-ino-* dürfte Int. A gehabt haben, vgl. Leskien Quant&Bet. I 98 f. (daneben gab es zwar wohl auch ein Suffix mit Int. C, sbkr. *-in* neben *-in* mit vorangehender Kürze). Vor einst weichem *č* (> *cz*) ist wohl *l* in *Talczyn* weich geworden wie in dial. *kielcz* (Kolberg Lud IX 55).

§ 17. Was die polnischen *tart*-Formen anbetrifft, wird wohl niemand, der seine Ansicht durch die Tatsachen bestimmen lässt, besonders nach der trefflichen Erörterung Rozwadowskis (RSl. V 37 ff.) daran zweifeln können, dass es im Polnischen eine ganze Reihe von Fällen gibt, wo *tart* der Reflex von urslav. *tort* sein muss. Unten will ich in bezug auf das von Rozwadowski (aaO.) und Brückner (KZ. XLII 39 ff.) zusammengestellte Wortmaterial meine Theorie über urslav. Kürzung (> einzelsprachliche sporadische Synkope) zu prüfen versuchen. Einige neue von Rozwadowski und Brückner nicht besprochene Fälle werde ich erwähnen und ebenso hinsichtlich der Kürzungsregeln prüfen. Bei jedem Beispiel, das in RSl. V von Rozwadowski behandelt worden ist, gebe ich die betreffende Seite in RSl. an, damit der Leser meine kurzgefassten Besprechungen mit den Quellenangaben etc. in der Erörterung Rozwadowskis ohne Schwierigkeit supplieren kann:

1) der p. Ortsname *Warna* (RSl. V 48), der neben dem gewöhnlicheren *Wrona* vorkommt, erklärt sich wie bg. *Varna* (vgl. § 11, 10) nach Regel II, es ist der Reflex des Nom. sing. **vorŋnd* > **varná*, eine Form die sonst in der Regel durch Gen. **vrŋny* etc. verdrängt wurde. In dem Ausruf *Warnawa* (RSl. V 40 f.) hatte auch die nachfolgende Iktussilbe Int. A, vgl. sbbr. *-áva* (< *-áva*) mit der vorangehenden Stammsilbe kurz. Der Ausruf *Warnia* (RSl. V 41) kann im Anschluss an die zwei anderen

Formen gebildet worden sein, eventuell erklärt sich dieses Wort nach einer besonderen Regel (Regel III?, vgl. S. 47).

2) p. *karwa* (RSl. V 48) dürfte der Reflex des einstigen Nom. sing. urwestslav. **kǫrvǫ* gewesen sein. (Bei Rej, vgl. Warsch. Wb., ist es im Nom. pl. belegt: *Patrz, co potym te karwy na Egipt przywiodły*). Die Ortsnamen *Karwin* — es gibt einige solche — (RSl. V 40) sind wohl erst auf einem Nom. urp. **karvǫ* gebildet worden, obzwar auch eine Urform mit *-ǫn-* nicht undenkbar ist (es gab urslav. zwei Suffixe *-in-* : *-ǫn-* und *-ǫn*, vgl. § 16, 8). Der Familienname *Karwicki* (: *Krowicki*) erklärt sich als eine Bildung auf **karvǫca* (gemäss Regel II).

3) der Ausruf *Starža*, wofür auch eine andere Erklärung möglich ist (RSl. V 41), geht vielleicht auf urp. **staržǫ* (= r. pl. *storožá*) zurück, wo wir es wohl mit analogisch geänderter Intonation von ursprgl. *-ǫa* zu tun haben.

4) der p. Ortsname *Charstnica*¹ (RSl. V 40, Arch. XXII 571) : *chróst* hat ein Suffix mit Int. A, vgl. sbkr. *-ica* (in der Regel mit Kürzung der vorangehenden Silbe, s. Leskien aaO. 169).

5) die altp. (südp.) Namensform *Warcisław*¹ (RSl. V 40) setzt wohl die Verbalform **warci-* < **vǫrǫtǫti* voraus, kann aber auch nach Regel Ia < **vǫrǫti-sláv-* entstanden sein, vgl. kaš. *Bar-nisław* (RSl. V 39).

6) altp. *zgardzenie* (RSl. V 51, KZ. XLII 42) setzt wohl ein Verbum **sǫgǫrǫdǫti* (gemäss Regel II) > altp. **zgardzi-* voraus (vgl. slz. *gǫrǫec* 'einhegen'); *zgardywali* (KZ. XLII 42) erklärt sich nach Regel Ia (die ursprgl. Betonung war wohl auf *-ǫti*, *-ǫli*); *rozgard* (RSl. V 51) ist entweder, wie Rozwadowski vermutet, im Anschluss an ein Verbum **rozgardzi-* gebildet oder es erklärt sich direkt aus **rǫzgǫrǫdo-* mit Kürzung nach Regel Ib, ebenso wohl auch *Wyszegard* (RSl. V 42), vgl. sbkr. *Višegrād*.

7) Der Name *Dargorad* (RSl. V 40, im Jahre 1136 belegt) hatte wohl in seiner Urform den Iktus auf *-rad-* und erklärt sich wie *Δαργαμέστο* (s. § 12) nach Regel Ia. Hätten wir nicht eine solche Reihe von anderen ganz sicher polnischen *tart*-Formen, könnte wohl *Dargorad* als ein von einem Westlechen getragener

¹ Vgl. NEHRING Altp. Sprachdenkmäler 249 (*in Charstniczi*) und 248 (*na Warczisława*).

Name erklärt werden, m. E. kann es aber mit eben so grosser Wahrscheinlichkeit als eine echt altpolnische Namensform betrachtet werden ¹.

8) der Ortsname *Karwodrza* (: *Krowodrza*) erklärt sich wohl auch nach Regel I a.

9) der Ortsname *Chabrowo* (< **Charbrowo*, RSl. V 41) lässt sich ebenfalls nach Regel I a verstehen, die besitzanzeigenden Adjektiva auf -*ovo*- dürften ursprünglich Oxytonierung gehabt haben (vgl. r. *Petrová dn'a* neben *Petróva dn'a*, die alten *u*-Stämme waren ja auch in der Regel Oxytona). In dem bestimmten Adj. **cha(r)-bry* (vgl. epitaphium *Chabri* Boleslai, RSl. V 41) ist vielleicht infolge der Kontraktion der nachfolgenden Silben im vorangehenden *oro* das *o* geschwächt (Regel III?) und später synkopiert worden. Möglich ist aber auch, dass wir es im Urpolnischen mit einer Endbetonung ² **chōrōbrījō*, *chōrōbrajegó* etc. zu tun haben, wo Kürzung nach Regel I a eingetreten ist.

10) p. Ortsnamen *gardki* und *garki* (mit Resten von Pfahlbauten in den Sümpfen der Barycz, Brückner KZ. XLII 42) lassen sich gemäss Regel I a aus **gōrōdžkī* (vgl. r. *gorodki*) erklären ³.

11) p. *skarłupa* (dial. *skorłupa*) 'harte Schuppe, Schale' (: č. *skraloup* etc. vgl. LM. II 76 ff.) lässt sich entweder nach Regel I a (vgl. r. *skorlupá* 'Schale', wie *gornostáj*, *bornovolók* etc. synkopiert: r. dial. *škorolúpka*, vgl. § 23) oder gemäss Regel II erklären (-*lupā* hatte wahrscheinlich Int. A, -*lupá* ist wie bg. *lipá* etc., vgl. § 10, zu erklären, Reflex von Int. A zeigt wohl č. *skraloup*).

12) p. dial. *karpaty*, *karpowaty* 'uneben, rauh' (: klr. *koropávyj* 'rauh, rissig', *koropáta žaba* etc., s. Berneker EtWb. I 574) erklären sich nach Regel II (-*āt*-) und I b (-*ovāt*-).

13) p. *bardysz* nach Regel II (vgl. č. *bardyš* § 14, 7), für *bardysz* : *berdysz* vgl. *baŕta* : *beŕta* etc.

14) p. *górnostaj* 'Hermelin' (: p. *gronostaj*, č. *hranostaj* ds.) erklärt sich nach Regel I a (vgl. r. *gornostáj*, s. § 23); dass wir

¹ Auffallend ist auch der russische Familienname *Dargomyšskij*, eventuell polnischen Ursprungs. Es gibt aber auch r. Familiennamen mit *ar* statt *oro* : *Karmalin* (: *Koromolin*) etc. vgl. SOBOLEVSKIJ Lekcii^{IV} 99.

² Vgl. klr. *chrabryj*; über alte r. Endbetonung -*ovó* (-*ogó*) etc., čak. -*egá* etc. vgl. SOBOLEVSKIJ Lekcii^{IV} 276.

³ p. *karkosz* 'knorriges Holz' (: klr. *korokúl'a* ds.), BRÜCKNER KZ. XLII 43, finde ich wegen č. *krkoška* 'Holzknorren' zweifelhaft.

ór nicht *ar* begegnen, hängt entweder davon ab, dass dial. *ōr* zu *or* werden konnte oder ist analog mit *polt-*, *połec* (: **polz*, *połowa* etc.) zu erklären, das Wort wurde mit *góra*, *górný* assoziiert.

Ziemlich wahrscheinliche Fälle sind wohl auch folgende, wo wir es m. E. eher mit *ar* < *orǝ* als mit *ar* < *r* (*zr*) zu tun haben:

15) p. *parchaty* (gemäss Regel II : -*dt*), *parchowaty* (Regel I a), *parszywy* (Regel II : -*lv-*) 'räudig, grindig', *parszywieć* 'räudig werden', vgl. č. *prašivý* : p. *parszywy*, č. *prašivěti* : p. *parszywieć* etc. Das Subst. *parch* 'Grind, Räude' (vgl. č. *prachy* pl. ds.) erklärt sich aus **porcho-* wohl dadurch, dass das Wort ursprgl. ein *u*-Stamm und Plurale tantum war (vgl. *parch-ow-aty*, *parch-ow-acina* etc.). In einem alten *u*-Stammparadigma mit Endbetonung muss im Plural (vgl. č. *prachy*, p. *dostać parchów*) oft nach Regel I a die Kürzung *orǝ* > *orǝ* eingetreten sein. In Verbindung mit Präposition konnte auch gemäss Regel I b dieselbe Kürzung stattgefunden haben. Torbiörnsson (MOr. VIII 145) erklärt natürlich p. *parch* als eine schwachstufige Form und identifiziert p. *parch* mit r. *perch*. Das r. Wort muss aber auf weiches *r* zurückgehen (*er* nicht *or*) und *r'* gibt nur vor harten Dentalen p. *ar* : p. *tarn*, *czwartý* etc., aber p. *wierzch* : r. *verch*¹ etc.

16) p. *karw* '(alter fauler) Ochs' ist eventuell auch ein alter *u*-Stamm (Gen. *karwu*) und mag gemäss Regel I a sowie I b zu erklären sein, vielleicht ist es jedoch eine Neubildung zu altp. *karwa* (nach Regel II entstanden). Lett. *curwis* (vgl. Torbiörnsson MOr. VIII 145) beweist gar nicht, dass wir es mit einem urslav. **křv-* zu tun haben, es dürfte wie Brückner (Arch. XXI 65) und Rozwadowski (RSl. V 50) hervorgehoben haben eine Entlehnung aus dem Altlechischen sein (als **kōrv-* noch nicht zu *karw-* geführt hatte). Vgl. noch p. dial. *karwiniec* 'Kuhmist' (bei Mrongowyusz, vgl. Warsch Wb.).

17) p. *bardanek* gewisse stachelige Pflanze, 'Klettenleuchte', muss wohl mit gemeinslav. **bōrǝdǝ* zusammengehören, vgl. r. *borodávník* 'Warzenkraut, Brennkraut' etc., sl. *bradáček* 'Bartnelke', *bradúlja*

¹ Vgl. ROZWADOWSKI RSl. I 211 ff., besonders 213. Das Problem betrifft der Reflexe von *r* im Polnischen ist bekanntlich ein ausserordentlich verwickeltes. Dass es noch nicht genügend gelöst worden ist, hat m. E. unter anderem seinen Grund darin, dass man Reflexe von *r* und *orǝ* verwechselt hat (so wohl in p. *pierzchnąc* : *parch*, p. *-sierb* : *sarb* etc.).

'neka trava' usw. Die Kürzung dürfte gemäss Regel II (ev. I a) stattgefunden haben.

18) p. *charpa*, *charpina* (: p. *chrapina*, *chrapowina*) 'Dickicht auf feuchtem Boden, wildes Gehölz in morastigen Gegenden' können wohl kaum in anderer Weise als aus *chōrǫpǫ* etc. (nach Regel II) erklärt werden.

19) p. *chwarstać* 'rauschen, rasseln' (s. Krček Grupy 62 ff.) — : p. *chróstać* ds., ns. dial. *chr̥astać* ds., r. *chworostít* 'klatschen' usw. s. Berneker EtWb. I 409 — kann eher auf ein gemeinslav. **chvōrǫstǫti* (nach Regel II) als auf ein sonst nirgends reflektiertes **chvřstati* zurückgeführt werden. Ebenfalls aus *ōrǫ* nach Regel II p. dial. (Posen) *chwarszczec*, *chwa(r)ścieć*, *chwa(r)ścić* (= r. *chworostít*) 'szeleścić (o sukni)'. Aus **chvōrǫstřina* (vgl. r. *chvorostina* 'trockenes Reis') > *chvōrstřina* können p. dial. (c)*harszcz*, (c)*harsc*, *ch(w)aszcz* 'dickes Gebüsch, Dickicht' abstrahiert worden sein (können aber auch in Verbindung mit Präposition nach I b entstanden sein), vgl. noch *chwaścić się* 'wachsen (von Unkraut)', *chwaścisty* 'voll Unkraut, holzig' usw.

20) p. *markocić* 'betrüben' (: č. *mrakotiti se* 'sich verdunkeln') lässt sich gemäss Regel I a erklären (vgl. noch p. *markotać* 'murren' : klr. *morokuváty* ds. wohl < 'dunkel, undeutlich reden', p. *mark-* aus **mřk-* ist natürlich nicht ausgeschlossen, s. Berneker EtWb. II 78).

21) p. *warcholić się* 'zanken, streiten' (: r. dial. *vorochát* 'unrühren; beunruhigen, stören' etc., *závorocha* 'Aufruhr, Tumult' etc., p. *zawroch* 'Ungestüm mit Gestöber, Staubwind, Schneewind' etc.) sowie p. dial. *warchoł* 'wrzawa, krzyk' lässt sich wohl gemäss Regel I a aus **vōrǫch-* erklären (vgl. r. *choch-ól*, Gen. *-chlá* : č. *chochol* etc.), obzwar die Möglichkeit eines Reflexes von **vřch-* nicht ganz ausgeschlossen ist (vgl. sl. *vřěti* 'rauschen, brausen').

22) dial. p. *warwasić* 'krzyczeć; hałas, wrzawę robić' (Karłowicz) gehört wohl mit slk. *vřavor* 'Lärm, Getöse', slk. *vřava* 'Lärm, Rede', sl. *vřěva* 'Getümmel' etc. zusammen; *warw-asić* (ev. statt **warw-orzyć*) ist vielleicht unter Anlehnung an *hałasić* entstanden.

Das *tart*-Material im Polnischen ist somit gar nicht unerheblich und es lässt sich gewiss als Ganzes betrachtet nicht als lauter westlechische Entlehnungen erklären. Diese polnische Wortgruppe scheint auch grösser zu sein als die Zahl der oben

besprochenen Belege. Die Ortsnamenforschung und die dialektologischen Untersuchungen werden gewiss mit der Zeit noch eine Reihe solcher Fälle bringen.

Bem. Durch meine Erörterung in §§ 11—17 habe ich gezeigt, dass ich in bezug auf fast das ganze in Int&Ausl. § 16 besprochene Wortmaterial gegenüber Torbiörnsson in der Tatsache Recht habe. Es handelt sich nicht hier wie Torbiörnsson (MOr. VIII 151) behauptet, um lauter fehlerhafte Etymologien »wie schwed. *kalla* = griech. *καλέω*» — Proben von solchen Etymologien finden wir in LM. I & II, z. B. 1) sl. *râč* 'placetum regium' = ai. *arká-s* 'Calotropis gigantea' (LM. I 60), 2) der Ansatz urslav. **orkošь* — wegen slk. *rákoš* : p. *rokosz* etc. (die Formen mit *ro-* sind natürlich durch regressive Vokalassimilation entstanden, p. *rokosz* < altp. *rakosz* (s. WarschWb.) usw., vgl. § 27 (S. 81), vgl. gr. *λακάνη* < *λεκάνη*, ahd. *selbomo* < *selbemo* etc., 3) klr. *kórok* (LM. II 33) < urslav. **korkъ* (!) statt aus p. *korek* (< nhd. *Kork*), 4) sbkr. *klāk* (LM. I 81) < urslav. **kolkъ* (!), 5) p. *žlop* (LM. I 106) < urslav. **želpъ* zu aisl. *gjalfr* etc. (vgl. p. *žlopač* 'schlappern, schlüpfend in sich hineinschlingen' : r. *žloktát* '(gierig) unterschlucken', 6) bg. *mlámosi* (LM. I 87) zu lit. *malmũ* 'Steinkrankheit', weil das bg. Wort 'Benennung einer Krankheit' ist (und zwar 'eine Krankheit, die kleine Kinder befällt, wenn sie die heisse Milch der erhitzten, erschöpften Mutter gesogen haben'!), 7) p. *mlókicina* (LM. I 86) zu lit. *málka*, 8) r. *golom'á* (LM. I 77) zu lit. *gelmẽ* (nur mit Berücksichtigung einer der Bedeutungen des r. Wortes), 9) sbkr. *klāpiti* (LM. I 83) < urslav. **kolp-* zu gr. *καλπάζω* usw. usw. (Ich habe hier nur einige Stichproben gegeben.)

§ 18. Ich habe somit sämtliche slavische Sprachen, wo der *trat* (*trot*)-Typus dominiert, besprochen. Sowohl im Südslavischen wie im Westslavischen haben wir auch Wörter mit *ta' / t-*-Typus gefunden. Jetzt will ich die Dialekte mit dominierendem (oder fast dominierendem) *tart* (*tort*)-Typus mit Rücksicht auf die Synkopierungstheorie zu beurteilen versuchen. Im Polabischen finden wir bekanntlich fast nur *tort* als Reflex von urslav. *tort* (dagegen *tluot* [*tlāt*] als Reflex von urslav. *tolt*). Im Slovinzischen (besonders in den östlichen Mundarten) ist der *tart*-Reflex wenigstens eben so sehr verbreitet wie der *trot*-Reflex (vgl. Lorentz SlzGr. § 41). Eine Übergangsform zu den *trot*-Dialekten scheint

das Kašubische zu bieten. Hier und da können wohl (besonders im Süden) Formen aus dem Polnischen eingedrungen sein. Aber mit Torbiörnsson (LM. I 19) in allen kašubischen *ro*-Formen lauter polnische Lehnwörter zu sehen, kann gewiss nicht richtig sein. Das Kašubische steht ja noch heute auf demselben Entwicklungsstadium wie einst das Altpolnische: es hat normal entstandene *ro*-Formen (aus urslav. *or* mit Int. A, sowie aus *or* mit Int. C) und daneben eine Reihe von noch nicht durch *ro*-Phoneme verdrängten *ar*-Phonemen (aus Int. C). Wahrscheinlich sind doch auf kašubisch-slovinzischem Sprachboden die nach der Kürzungsregel I b entstandenen Phoneme mit *or̥* in viel grösserem Umfange synkopiert worden als auf dem südlechischen (polnischen) Gebiete der Fall war. Formen wie kaš. *parsq*, slz. *smā'rd*, *svā'rb*, *mārk*, *pārχ* etc. (vgl. RSl. V 48) dürften ev. hauptsächlich in Verbindung mit Präpositionen entstanden sein. Schon im Urslavischen standen oft die Wörter mit Int. C in solchen Verbindungen unbetont nach dem Iktus und dieser Zustand dürfte im Nordlechischen noch mehr verbreitet gewesen sein: im heutigen Slovinzischen wird ja der Iktus, sogar wenn das Wort im Urslavischen Int. A hatte, auf die Präposition gezogen (dies ist der Fall mit Gen. *bratā* < urslav. **brāta* etc., vgl. Lorentz SlzGr. § 111). Es liegt auf der Hand, dass unpersönliche Substantiva wie **smořdo-* > **smořdo-* etc., wenn man von dem Nom.-Akk. absieht, in der Regel kaum so oft in den reinen (präpositionslosen) Kasusformen als in Kasusformen mit vorangehender Präposition gebraucht wurden: gemäss Regel I b können sich hier durch Synkope *ar*-Phoneme entwickelt haben. Wurde hingegen die Kasusendung (wie in den Substantiva mit »nicht-rezessivem« Akzent) betont, können wir es hier und da mit der Wirkung der Regel I a zu tun haben).

Dass in alter nordlechischer Sprachentwicklung Synkope nach Regel I b stattgefunden hat, zeigt eine Reihe von Fällen, z. B. kaš. *paparc*, *skovornk* (Hilf.). *skovôrnk* (Mikk.), *Nowgard*, *Stargard*, *zôgarda* (vgl. r. *zágoroda* : r. *zagoróda*) etc. Wahrscheinlich ist die Synkope in den Phonemen mit Kürzung nach I b nur in später offen gebliebener Silbe regelmässig eingetreten, denn durch Ersatzdehnung infolge des Schwundes von *-s*, *-b* dürfte der Schwächungsprozess — wenigstens in den östlichen

Dialekten — verhindert worden sein¹. Die Doppelformen kaš. *paparc* : *paproc* etc. entstammen wohl einem früheren Wechsel innerhalb des Paradigmas: Nom.-Akk. **pápōrŕt̃* > **pápōrŕt'* > **pápŕŕt'* > *paproc* : Gen. etc. **pápōrŕti* > **pápōrti* > *paparc*.

Unten werde ich das von Rozwadowski (RSl. V 37 ff.) behandelte kašubisch-slovinzische *tart*-Wortmaterial mit Rücksicht auf meine Synkopetheorie prüfen. Leider kann ich infolge typographischer Schwierigkeiten² nicht alle slz. Wörter hier mitnehmen, der Leser möchte deshalb parallel mit meiner Erörterung den Aufsatz Rozwadowskis studieren. Wenn wir die aaO. besprochenen slz. *tart*-Wörter der Reihe nach durchgehen, finden wir:

1. Zu I a (RSl. V 37 f.):

1) urslav. **bōrǫdŕca*-¹ > **bōrŕdŕca*- > **bōrdŕca*- > slz. *bōrǫdŕcǎ* etc. Ebenso entwickelte sich **bōrd-* vor *-ǫvica* etc. (nach Regel II).

2) kaš. *Varblénô* etc. kann nach Regel I a zu erklären sein (< **vōrŕbōlino*). Weil nach ŕ wahrscheinlich ein ǫ geschwunden ist (vgl. deutsch *Warbelow*), könnte man zwar vermuten, dass der Synkopeprozess durch (schwache) Ersatzdehnung verhindert wurde (vgl. oben die Vermutung über kaš. *paproc* : *paprac*). Eventuell ist jedoch das ǫ hier nicht durch einen allmählichen Entwicklungsprozess geschwunden, sondern infolge der Analogie: das Grundwort **vōrǫbōl̃*, Gen. **vōrǫbōl'a* hatte vielleicht schon früh dial. auch Formen ohne ǫ (**vōrǫbl'a* etc. vgl. urslav. *-ljo-* und *-bljo-*, s. Vondrák VglGr. I 436, 439). Im Nom. des Grundwortes ist ǫ übrigens erhalten: **vōrŕbōl̃* muss **vōrbel'* ergeben haben (kaš. *vrob̃el* hat wohl den *ro*-Reflex aus dem Gen. etc. **vŕbōl'a*). Das wahrscheinlichste dürfte wohl sein, dass auf Grund einer alten Nom.-Akk.-Form einst ein Ortsname gebildet wurde³.

3) das urslav. Suffix *-išce* dürfte Int. A gehabt haben (vgl. sbkr. *Gràdište*, *ljùdište* etc., s. Leskien Quant&Bet. I 211 f.),

¹ Vgl., dass im Sbk. keine Kürzung vor den Suffixen mit ǫ, ǫ vorhanden ist, z. B. *vŕābac*, *vŕābca* etc. : *vŕābica* etc.

² Einige Typen der subtilen phonetischen Schrift Lorentz' sind vorläufig nicht in Schweden zu haben.

³ Natürlich kann man auch mit der Eventualität rechnen, dass in gewissen Dialekten der Schwund eines Halbvokals die Synkope nicht verhinderte. Inlautendes ǫ, ǫ kann übrigens eine andere Einwirkung als auslautendes gehabt haben.

aus gemeinslav. **mǫrŭjšče* > slz. *mārvjışčə*, kab. *marvjışčŭ* nach Regel II.

4) aus **kǫrŭŭn-* erklärt sich wohl urlech. **kōrvŭn-* nach Regel II, vgl. sbkr. *krāvin* (nicht **krāvŭn*). Die urslav. Suffixsilbe *-in-* zeigt bekanntlich schwankende Intonationsreflexe (sbkr. *-īn-* und *-ĭn-*) wahrscheinlich weil zwei Suffixe *-ĭn-* (< idg. *-in-*) und *-īn-* (< idg. *-eīn-*) zusammengefallen sind. Im Anschluss an ein oxytoniertes **kōrvǫ* ist wohl ein **kōrvŭn-* entstanden (vgl. übrigens das Nebeneinander von r. *bolótina* und klr. *bołotina* etc.).

5) kaš. Ortsn. *Kōrlékæwæ* könnte wohl nach Regel Ia entstanden sein, da aber das Wort, welches von Torbiörnsson als urslav. **korlŭ* angesetzt wird, kaum urslavisch sein kann, sondern eine Entlehnung sein dürfte, die sich erst in nachgemeinslavischer Zeit über das slavische Sprachgebiet verbreitet hat, kann hier eventuell eine andere Ursache des *tart*-Reflexes vorliegen als eine Kürzung von *ǫrŭ* > *orŭ* nach Regel Ia.

6) kaš. Ortsn. *Kōrtošeno* erklärt sich nach Regel Ia aus unbetontem **kǫrŭto-*.

7) kaš. Ortsn. *Dargælewæ* ganz wie *Δαργαμέστο* (s. § 12) ebenfalls aus unbet. **dǫrŭgo-* (vgl. noch *Darguǫlězǫ* Arch. XXIV 35, p.? *Dargoledzie*, deutsch *Dargelese*, in dem Wb. von Konarski etc.).

8) slz. Ortsn. *Xǣrnŭvŭ* könnte ev. einst oxytoniert gewesen sein (Regel Ia). Daneben hat man aber auch mit Einwirkung des Grundwortes **chōrnǫ* zu rechnen (> slz. *χǣrnǫ* 'Futter', kaš. *charna* 'Raubfutter' nach Mrongowysuz)¹. Der Ortsname kann natürlich eine relativ späte Neubildung sein nach dem Grundworte, wo einst *ar* nach Regel II entstanden war.

9) slz. *smārglǣnǫ*, kaš. *smardlŭna* (LM. II 74) etc. können durch Synkopierung vor einem einst betonten Suffix *-ina-* ev. zu erklären sein (urslav. Varianten wie **smordŭna* : **smōrdina* > r. *smoródina* sind wohl nicht undenkbar). Am wahrscheinlichsten sind diese Wörter aber von einem fem. *ā*-Stamm **smōrdǫ* (vgl. bg. *Smarda* § 11, 11) abhängig.

10) *Xǣ(r)brŭvŭ* (deutsch *Charbrow*) könnte wohl (weil wahrscheinlich wie einst die ersten alten Adj. auf *-ovo-* oxyton, vgl.

¹ Vgl. KRČEK Grupy 56, der mit Unrecht dieses Wort gegenüber kslav. *chrana* 'Speise' etc. als schwachstufig betrachtet, vgl. PATA LF. XXXVII 56, BERNEKER EtWb. I 397 f.

§ 17, 9) nach Regel I a entstanden sein, am wahrscheinlichsten ist es aber der oxytonen bestimmten Form des Adj. **chovbro-* nachgebildet worden (vgl. § 17, 9).

11) slz. *pārsq*, kaš. *parsq* (neben gew. *prosq*) etc. haben vielleicht den *ar*-Reflex aus Akk.-Formen in Verbindung mit betonter Präposition. Ich halte es jedoch nicht für unmöglich, dass wir mit einer sporadischen Akzentverschiebung urslav. **póřse* > **porsě* etc. eventuell zu rechnen haben. Eine solche sporadische Betonungsänderung könnte, wenn Enklitika nachfolgten, eingetreten sein: **porsě-že*, **porsě-sb* etc. (vgl. altr. *rodó-sb*, *miró-sb*, s. Sobolevskij Lekcii^{IV} 274). Gemäss der Erörterung in § 4 oben muss bei einer in dieser Richtung gehenden Iktusverschiebung Int. A entstehen (vgl. S. 11). Das auffallende Nebeneinander von r. *vó vrem'a*, wr. *véreme*, sbkr. *prāse* und grr. dial. *vrem'á* (Dal^m), r. *poros'á* etc. könnte somit eine Erklärung erhalten. Eventuell kann also slz. *pārsq* aus **pōřsě* = r. *poros'á* (nach Regel II) zu erklären sein¹.

II. Zu 1 b (RSl. V 39):

1) der slz. Ortsname *Darguölézä* erklärt sich nach Regel I a (vgl. I, 7 oben).

2) kaš. *Barnislau* kann von einem Verbum mit Synkope nach Regel II (**bōrniti*) abhängig sein, erklärt sich aber wohl am ehesten als ein einst auf dem zweiten Glied betontes Kompositum nach Regel I a (< **bōřni-sláv-*, vgl. § 17, 5 oben).

III. Zu 2 a (RSl. V 42 f.):

Die 7 Wörter des Typus kaš. *rozgard*, *paparc* etc. erklären sich nach Regel I b, die Nebenformen mit *ro* (statt *ar*) durch die Wirkung einer (schwachen) Dehnung infolge des Schwundes von -*ā*, -*o* (vgl. über kaš. *paparc* : *paproc* oben S. 52).

IV. Zu 2 b (RSl. V 45):

Die Wörter des Typus kaš. *zôgarda* (: *zôgroda*) erklären sich wohl auch durch Wirkung der Regel I b (vgl. oben III), in diesem

¹ Über Akzentverschiebung im Slavischen vgl. MEILLET Arch. XXV 425 f., wo weitere Literaturangaben zu finden sind. Dass wir im Sbkr. *prāse* (neben *prāse*), *vrijeme* etc. vorfinden, dürfte dadurch zu erklären sein, dass entweder hier keine Kürzung vor sek. entstandener Int. des A-typus stattgefunden hat oder dass die Quantität von *prāse* aus *prāse* etc. stammt.

Fälle sind die *ro*-Reflexe aus dem Grundwort wieder hineingeführt worden oder der Kompositionstypus hat wie im Russischen (vgl. *zágoroda* : *zagoróda* etc.) in bezug auf den Hauptiktus geschwankt.

V. Zu 3 a (RSl. V 47):

In slz. *bǎ'rnǎ* etc. sehe ich Reflexe (nach Regel II) des Nom. sing. urlech. **bǫrǫnǎ* etc.; slz. und kab. *vǎrnǎ*, *sǎrkǎ* (auf dem nordwestlichen Sprachgebiete) erklären sich (wie urbg. **varna* etc.) gemäss der Erörterung in § 10. In kaš. *vrona*, *sroka* ist der *ro*-Reflex des Gen. sing. etc., des Nom.-Akk. pl. etc. verallgemeinert worden.

VI. Zu 3 b (RSl. V 48):

Slz. *pǎ'rχ*, *mǎ'rz*, *svǎ'rb* etc. etc. dürften in erster Linie aus den Kasusformen mit vorangehender iktustragender Präposition stammen. Daneben hat man auch mit dem Einfluss von Komposita wie **pǫmǫrǫzo-* etc. (s. RSl. V 42 oben) zu rechnen, einige wie *pǎ'rχ* können wohl einst *u*-Stämme gewesen sein (mit Wirkung der Regel I a im Paradigma). Auf dem westlichsten Gebiete ist es aber möglich, m. E. sogar wahrscheinlich, dass es einst einen Dialekt gegeben hat, wo der *ar*-Reflex auch in iktustragenden Phonemen entstehen konnte: Gemeinslav. **pǫrǫcho-(-z)* wurde urlech. **přǫcho-(-z)*. Auf dem westlichsten Dialektgebiete konnte wohl dann ein Übergang *řǫ > řǫ (> rǫ)* unterbleiben, weil das *ř* sehr kräftig tremuliert wurde und hier seine Stärke nicht einbüsste, Synkope des nachfolgenden unbetonten *-z* hat dann eintreten können: **přǫcho-* wurde **přcho-*. In den Formen mit auslautendem *-z* ist eventuell infolge einer Ersatzdehnung der Synkopierungsprozess verhindert worden, es entstand vielleicht ein schwankendes Paradigma Nom.-Akk. sing. **prǫch* : Gen. etc. **parcha*, Nom. pl. **parchy* etc. (< **přcha* etc. : der Reflex von hartem *ř* und der von synkopiertem gemeinslav. *ǫrǫ* sind ja im Kašubisch-Slovinzischen zusammengefallen, für das Polabische vgl. § 20, S. 64).

VII. Zu 3 c (RSl. V 50):

Slz. *vǎ'rřa* erklärt sich nach Regel II (vgl. r. *vorotá*). Slz. *pǎ'rχno* kann eventuell nach Regel I a erklärt werden:

**pōrčhznó-* (vgl. r. *porochno*¹) > **pōrchnó*, in einigen Dialekten schwand vielleicht inlautendes -z-, -b- ohne im vorangehenden *č* eine Ersatzdehnung zu hinterlassen. Ziemlich wahrscheinlich ist jedoch, dass im Urslavischen zwei leicht variierende Bildungen **pōrchnó-* und **pōrčhznó-* einst neben einander gestanden haben², eine Kontamination **pōrčchnó* dürfte sich daraus haben entwickeln können. Aus der Hypothese von der Wirkung »schwerer« Suffixe lässt sich slz. *pā'rxno* nicht erklären (vgl. RSl. V 50 unten). Dagegen ist es nicht ausgeschlossen, dass wir es hier, wie Rozwadowski vermutet, mit einem ursprgl. Femininum (vgl. sbkr. *prána*) zu tun haben; nach Regel II entstand dann **pōrchná* < **pōrčhnǎ*. Dieses Femininum mit kollektiver Bedeutung ('Staub') konnte leicht als ein neutr. Plural aufgefasst werden und ein neutr. Singular konnte schliesslich neugebildet werden³.

VIII. Zu 3 d (RSl. V 50 f.):

Die Verbalformen slz. *vārcēc* etc. erklären sich nach Regel II (**vorčliti* > **vōrtliti* etc., vgl. altp. *warci-* etc.).

Das ganze slovinzisch-kašubische *tart*-Wortmaterial lässt sich somit nach den früher in bezug auf Sprachen mit ganz sporadischem *ar* < urslav. *or* verwerteten Erklärungsprinzipien deuten. Dass hier und da, wie wir gesehen haben, mehr als eine Erklärungsmöglichkeit vorliegt, schwächt natürlich nicht die Wahrscheinlichkeit dieser Synkopenhypothese.

Aus der Theorie der Liquidametathese lassen sich diese kašubischen und slovinzischen Wörter mit schwankenden *ar-* : *ro*-Reflexen gar nicht verstehen. In allen *ro*-Formen lauter Polonismen zu sehen ist keine Erklärung. Übrigens ist wegen des Beharrens der Lautfolge *trot* = urslav. *trot* die Hypothese von einer in gar nichts begründeten zweiten allgemeinen Metathese von *trot* < urslav. *tort* zu kaš.-slz. *tart*, plb. *tort*⁴ ein laut-

¹ So nach DAL', PAVLOVSKIJ etc. und nach der Aussprache aller mir bekannten Russen, die das Wort ausgesprochen haben. TORBIÖRNSSON LM. II 54 hat — man weiss nicht woher — *poróchno*.

² Dass das Urslavische auch ein Suffix -*zno-* (neben -*bnó-* und -*no-*, vgl. VONDRÁK VglGr. S.424 ff.) hatte, zeigt wohl finn. *talkkuna* etc.

³ Vgl. klr. *póroch* 'Staub', *porochá* pl. 'sehr viel Staub'.

⁴ Vgl. »**gord* > **grad* > **gord* (!)«, TORBIÖRNSSON BB. XX 135.

physiologischer Unsinn. Sucht man etwa die Sache dadurch zu verbessern, dass man es hier mit zwei Phonemen *trot* : *trot* (< ur-slav. *tort* : *trot*) zu tun hätte (vgl. LM. I 14), was im Hinblick auf die zwei Intonationen schlecht stimmt (ur-slav. *tort* und *tort* : *trot*), ist es lautphysiologisch ganz unverständlich, warum hier eine eventuelle Aussprachsschwierigkeit nicht schlechthin dadurch beseitigt werden könnte, dass *trot* zu *trot* geschwächt wurde¹.

§ 19. Schliesslich haben wir auch das Polabische zu berücksichtigen. Mit Recht hebt Torbiörnsson (BB. XX 132) hervor, dass dieser Sprachzweig »für die Erörterung der vorliegenden Frage besonders wichtig ist«. Die polabische Sprache ist eben dadurch besonders wichtig, dass sie, genau und in allen uns jetzt bekannten Details beachtet, deutlich darauf hinweist, dass wir hier wie in allen lechischen Sprachen mit einem zweifachen Reflex von ur-slav. *tort* zu rechnen haben, d. h. die Torbiörnssonsche Lehre von plb. *tort*, kaš. *tart* als die einzige Vertretung von ur-slav. *tort* ist falsch. Als Torbiörnsson im Jahre 1893 seinen Aufsatz »Liquida-metathese in den slavischen Sprachen« (BB. XX 124 ff.) schrieb, war ihm zwar eine plb. *trot*-Form² bekannt, er glaubte sie aber als ein »Lehnwort aus dem Polnischen (!) oder Sorbischen« aus der Diskussion der vorliegenden Frage wegschaffen zu können. Dass später viel neues zu berücksichtigendes Material hinzugekommen ist, kümmert offenbar Torbiörnsson nicht im Geringsten. In MOr. VIII (im Jahre 1914) hören wir nichts von den Arbeiten Rosts und Muckes³. Beide haben die Torbiörnssonsche Lehre nicht akzeptiert, sie haben die Kühnheit gehabt, auch auf polabischem Gebiete den *trot*-Reflex zu sehen — warum sind sie noch nicht durch den Zorn Torbiörnssons bestraft worden? Warum hat nicht Torbiörnsson, der die polabische Sprache als »besonders wichtig« erklärt hat und der sich eine vollständige Sammlung der slav. Liquida-

¹ Über die Bibliographie der kaš.-slz. Frage vgl. BAUDOUIN DE COURTENAY Arch. XXVI 404 f., später RUDNICKI u. LEHR Mat&Pr. VI 1ff. u. 359 ff.

² »nämlich *brú'da* 'Bart' (!) = r. *borodá*« TORBIÖRNSSON BB. XX 133. Die Bedeutung 'Bart' kommt in den plb. Quellen nirgends vor (nur »Le gosier«, »Die Kähle«, »Kinn«).

³ Rost Die Sprachreste der Dravāno-Polaben (1907), MUKA Szczatki języka połabskiego Wendów Lüneburskich Mat&Pr. I 313 ff. (1904).

wörter als Lebensaufgabe gestellt hat, eine supplierende vollständige Sammlung des plb. Wortmaterials veröffentlicht (seit 1907 sind ja die Quellen für jedermann im Druck zugänglich)? Vielleicht hätte eine solche Arbeit seine allzu schablonenmässigen Ansichten wenigstens etwas modifizieren können.

Wer in einer aprioristischen Theorie unbefangen das Polabische, wie es in der Arbeit Rosts (Die Sprachreste der Draväno-Polaben) vorliegt, genau studiert hat und zugleich auch die Ortsnamenstudien Muckes¹ kennt, kann sich die Tatsache nicht verhehlen, dass wir gewiss in mehr als einem Falle mit Wörtern des *trst*-Typus auf polabischem Sprachgebiete zu rechnen haben. Wollen wir das ganze Material, wenigstens das der schriftlichen Quellen, berücksichtigen, sind wir zwar gezwungen, auch einige weniger sichere Fälle zu diskutieren. M. E. ist dies entschieden besser als vieles zu ignorieren. Was ich unten bringe, führe ich (wie einst das Material in Int&Ausl. § 16) unter gebührender Reserve an.

Was den Lautwert des plb. *ro* (< urslav. *or*) betrifft, muss ich vorläufig schon hier hervorheben, dass wir wohl die schwankende Schreibung in den alten Texten dadurch zu erklären haben, dass dieses *ro*, das (wie gewisse Ortsnamen zeigen) in altpolabischer Zeit beinahe wie ein *ra* geklungen hat, in spätpolabischer Zeit oft zu *rv* wurde (*v* = etwa engl. *u* in *but* etc., bg. *ъ*). In unbetonter Stellung in gewisser grösserer Entfernung vom Iktus wurde dieses *v* wohl wie *ъ* ausgesprochen (was eine schriftliche Wiedergabe durch *e* verursacht hat). Wenn *ro* Int. A hatte, blieb es unverändert und wurde wahrscheinlich lang ausgesprochen (vgl. *rá* im Čechischen), der Vokal in *rō* (*rô* geschrieben) wurde wohl wie das *ō* in *or* (oft *ôr* geschrieben) ausgesprochen.

Analog mit diesem Wechsel *rǔ* : *rō* (Int. C : Int. A) dürfte auch ein Wechsel *rī* (*rě*) : *rē* (Int. C : Int. A) stattgefunden haben. Darauf deuten Schreibungen wie²: *Breesa* VIII 83, 27; *Brēsa* B₁ VIII 97, 5 (vgl. r. *ber'óza* etc.); *Srēwa* B₁ VIII 112, 17 (vgl. r. pl. *čer'óva* Dal'^{III}; das Wort dürfte im Plb. wie in so vielen anderen Slavinen schwankenden Intonationsreflex gehabt haben, vgl. B₁: »*Srēwa* [*Srēwa*]«); *drehn* VI 68, 23, *Drēn*, B₁ *dreen* VIII 102, 12,

¹ Vgl. S. 57A. 8.

² Die Zahlen beziehen sich auf Seite und Zeile in Rost Die Sprachreste; I—VIII bezeichnen die Texte: I »Pfeffingers« Vokabular usw.

dreine II 48, 15 (vgl. klr. *derén*, r. *derén* Dal'^{III}, sl. *drèn*, č. *dřín*, altč. *dřien*); *Sreedka* VII 84, 30, *Srêtká* VIII 99, 15 (vgl. r. *ser'ódka*, Intonation A, bzw. Ersatzdehnung ist hier durch Schwund von *z* hervorgerufen worden). Dagegen in Wörtern der Int. C: kurzes *i* (selten *y*, *e*) in offenen Silben, langes *î* (selten *ý*) nur in geschlossenen Silben infolge Ersatzdehnung beim Schwunde des *z*: *brík* B B₁ B₂ C VIII 164, 19; *Prýde* (d. h. *prīd*, -e natürlich stumm) B₁ VIII 166, 6; *Prīse* B₁ VIII 165, 11 und B₁ VIII 141, 20 (-e wie in *Prýde*, um die stimmhafte Aussprache des Schlusskonsonanten zu markieren); *Prýtzerak* B₁ VIII 164 A. 16; *Stris* VIII 145, 20. Sonst finden wir: *Zriwei* V 55, 22 etc. (für *crévé*, Rost Wb.), *Tríwe* VIII 148, 14 (vgl. sbkr. *trījebīm*), *Writene* VIII 155, 23 (vgl. č. *vřeteno*, sbkr. *vretèno*, r. *veretenó*: Int. C ist hier das Wahrscheinlichste); *Wríseitga* VIII 121, 9 (vgl. r. *véres*, sbkr. *vrījes*); *Schribang*, ou *Sriba* I 38, 16, *Sribang*, B₁ *Sribang*, *Srýhang* VIII 111, 4 (vgl. sbkr. *ždrījebe*) usw. Analog dürften sich auch die Reflexe der urslav. *tolt-*, *telt-*Wörter hinsichtlich Intonation und Ersatzdehnung verhalten haben. Für Int. A in dieser Wortgruppe finden wir folgende polabische Belege: *Blāna* B₁ VIII 170, 1, *Blaān* IV 55, 11 (wohl statt *Blaāna* geschrieben, vgl. Fälle wie *Sworg* VI 66, 18 gegenüber *Schwooroko* VII, 82, 23 etc., Int. A zeigt wr. *bolóna*; č. *blana*, bg. *blaná* müssen sekundär sein, vgl. § 10); *Dlān* B₁ VIII 108, 25 (vgl. sbkr. *dlān*, r. *ladón'*, klr. *dołóna*); (telt-Reflexe:) *Mlaht*; O *Mlacht* VI 70, 4 (vgl. r. *molót'*, sbkr. *mljèti*); (Futter) *Plāwe* B₁ VIII 153, 1 (vgl. r. dial. *polóva* Dal'^{III}, klr. *polóva*, sbkr. *pljèva*). Dass wir für ein einzelnes Wort mit Int. A, das nur VIII 161, 11-12 belegte *Klada* (*Kláda* B₁), keine Schreibung mit *ā* oder *aa* finden, ist wohl rein zufällig (Vokallänge ist ja oft in den plb. Texten unbezeichnet gelassen). Der Reflex von urslav. **sōlma* (r. *solóma*, sbkr. *slāma*) zeigt Intonationsänderung und Oxytonierung (vgl. § 10): *Slamù* V 58, 15, *Slamáy* VIII 158, 21 (*sluomó* Rost Wb.). Infolge Ersatzdehnung finden wir *ā* (*aa* etc.) in geschlossener Silbe gegenüber *a* in offener Silbe der Wörter mit Int. C: *glaad* VI 71, 9; *Glāvka* B₁ VIII 170, 21; *Chlōd* I 34, 1; *Glāde* (-e stumm) VIII 148 A. 31; *Klaas* VII 84, 1; *Klāss*, B *Klās* VIII 88, 11; *Plaātna* V 54, 12; *Plātna* VIII 97, 14, VIII 133, 13; *Plātne* VIII 142, 8; *Slātzga* VIII 147, 13 (*sluodk'è* Rost Wb.); *Vlōoc* I 40, 8; *Wlōack* VII 82, 9; *Vlāk* (B₂ *Wlāk*) VIII 166, 19; *Wlātska* VIII 125, 4; *Wlās* VIII 118, 12; (telt-Reflex:)

Mlaatzénick VII 83, 2 (*mlácněk* Rost Wb., vgl. r. *molóčnik*). Sonst finden wir: *Glawá, Glawáh, Gláwa, Klawá* etc. (es gibt mehr als 20 Belege; ein vereinzelt *gláwa* — B₁ VIII 123, 11 — muss im Hinblick auf alle anderen Fälle ohne Dehnungszeichen als eine Verwechslung von *á* und *ǎ* betrachtet werden); *Gláweina* VIII 129, 5 etc.; *wa chlade* VIII 148, 17; *Klatschüle* I 40, 17; *Klattijöhl* VI 65, 15 etc.; pl. *Klassóy* VIII 88, 11; pl. *Wlassóy* VIII 118, 12; *Flassói* I 37, 5, V 60, 24; *Wlassa* VI 62, 9, VI 68, 21; *Wlassoy* VII 80, 27 (Dass wir VIII 118, 12 B₁ neben austr. *Wlassoáy* ein *Wlássoy* finden, ist wohl durch graphischen Pedantismus des Abschreibers zu erklären: weil im Nom. sing. *Wlās* stand, hat er auch in der Pluralform ein *ǎ* geschrieben); *Slata* VIII 116, 21 (vgl. sbkr. *zlāto*); (telt-Reflexe:) *Mlaka* V 54, 13; *Mlauka* (*au* = *ǎ*), *Mlaka* (B₁ *Mláka*) VIII 136, 22-23 etc. etc. (nirgends *á* oder *aa*, vgl. sbkr. *mlijěko*); *Plaue* ('jätet') VIII 115, 18 (vgl. sbkr. Präs. *plijěvēm*; B₁ hat wohl *Pláue* statt *Plaue* infolge Verwechslung mit *Pláue* 'Futter' geschrieben).

In folgenden Fällen kann man entweder ganz entschieden oder jedenfalls mit nicht geringer Wahrscheinlichkeit Spuren eines Reflexes *rw* < *orw* < urslav. *or* im Polabischen behaupten oder vermuten:

1) *brüöda* 'Kinn, Kropf' (Rost Wb.), in den Quellen: *Legosier*: *Bröda* I 37, 13; *Die Kähle*: *Bröda* V 60, 29; *Kinne*: *Brödaa* (J *Bröda*) VI 62, 17; *Kinn*: *Breda* VII 80, 18-19; *Kinn*: *Breda* VIII 128, 1-2. In spätpolabischer Zeit dürfte ein altplb. **brōda* die Lautgestaltung **brōda* (: **brōda-* in Verbindung mit Präposition und in Komposita) gehabt haben. Dass wir kein **bōrda* finden, ist wohl dadurch zu erklären, dass einst in einem schwankenden Paradigma Nom. **bōrdǎ* : Dat.-Lok. **brōdē* etc. die Lautfolge **brōd-* in der Bedeutung 'Kinn' > 'Kehle' verallgemeinert wurde, **bōrd-* hinwieder in der Bedeutung 'Bart' (ev. **bōrdǎ* 'Bart' ist dann durch plb. *vōs* verdrängt worden). In der Bedeutung 'Kinn' muss das Wort besonders gewöhnlich im Lok.-Dat. gewesen sein: **na brōdē* etc. Aus urslav. **bord-* stammt auch plb. *brüöдавѣца* 'Warze' (Rost Wb.), in den Quellen: *Warze*: *Bredaweiza*, B₂ *Bredaweicia* VIII 167, 13-14; *Warze an der Brust*: *Breda weitza* VII 80, 23-24. Man erwartet zwar **bordavēica* (nach Regel I a oder II) die Lautgestalt *brōd-* > *brōd-*, kann dennoch z. B. in **bōrdǎv(ǔ)ku* oder *bōrdǎvka* (vgl. r. *borodávka* 'Warze', klr. *boródavka* ds.)

**bprɔdáv(ɔ)čat-* (vgl. r. *borodávčatyj* 'warzig') etc. etc. entstanden sein (vgl. kaš. *brodôvka*, Ramuŕt). Ein gemeinslav. Nom. **bprɔdáv* muss es auch einst gegeben haben (vgl. §§ 9—10).

2) *broizg'ŭöl* 'Pflugkeil' (Rost Wb.), in den Quellen: Keil, am Pfluge oder Haken: *Brôstgill*, B B₁ B₂ C *Brôstgill* VIII 127, 14. Rost sieht in diesem Worte einen Reflex von urslav. **bryzg-*: **bryzgol*, etwa der 'Spritzer, Wühler' (127 A. 21). Ich glaube, man kann sich gegen diesen Erklärungsversuch zweifelnd stellen. Erstens gibt es kein einziges anderes Beispiel, wo spätplb. *oi* (besser wohl *vi:ai*) = urslav. *y* in den Quellen durch *ô* wiedergegeben wird. In Hennigs Vokabular, wo nur plb. *Brôstgill* belegt ist, finden wir sonst immer: *ei*, *oi*, *ay* etc., nur einmal (125, 14) *oa*: *boal* (< **bylz*), vgl. Schulze *bahl* (79, 5), Pfeffingers Vok. (45, 11) *pola*. In diesem Falle hat offenbar das nachfolgende *l* assimilierend gewirkt und Rost transskribiert deshalb *boel* (nicht *boil*), vgl. *b'ol* 'weiss' (*Biôla* VIII 168, 20 etc.) und slk. *bol* < **bylz*. Ein Versehen *o* statt *oi* kann kaum vorliegen, dagegen spricht *ô* (nicht *o*), alle vier Varianten (B B₁ B₂ C) haben auch dieses *ô*. Semasiologisch steht ja č. *nábrazdník* 'Keil beim Pfluge', *brázdidlo*, *brázditel* 'Furchenzieher' dem plb. Wort durchaus am nächsten (plb. *brôstgill* = Keil am Pfluge!). Können wir es nicht hier mit einem Reflex von plb. **br̥zd-* (= č. *brázd-*, urslav. **b̥rzd-*¹) zu tun haben? Plb. *brôstgill* kann wohl ein ungenau gehörtes oder ausgesprochenes **br̥zditel'* oder **br̥zdidl*² reflektieren. Durch *g* werden oft auch andere Laute als *g* bezeichnet, vgl. *Prüdgausenak* VIII 110, 24 (= *pr̥djäuzéinak* Rost Wb.), *Strîtsgang* = *Strîtzjang* Rost 104 A. 25 usw. Im R. finden wir zwar die Betonung *borozdilo* etc., eine gemeinslav. dial. Nebenform **bpr̥zdidlo-* (im Anschluss an **bpr̥zda-* f.) ist natürlich trotzdem gar nicht unwahrscheinlich (vgl. z. B. r. *právil*o : *pravílo* etc.).

3) *srebóněk* (*srabóněk*) 'Hafersuppe, Grütze' (Rost Wb.), in den Quellen: De la grütte: *Srapúnick* (Ec. *Srapúnic*) I 39, 9; Haber-welge, Haber-Suppe: *Srabonek* (B B₂ C *Srabóněk*) VIII 118, 14-15. Rost (118 A. 25) stellt mit Recht dieses Wort zu os. *srēbanje* 'Buttermilchbrei', č. *střebanina* 'ein Getränk, das geschlürft

¹ Über Int. A vgl. Int.&Ausl. § 20, 3.

² Vgl. abg. *ryl̥* 'ligo' : r. *rylo* etc.

wird'. Die Frage ist aber, ob wir berechtigt sind, eine plb. Form *sr**ě**bóněk* anzusetzen. Ich habe in den schriftlichen Quellen sämtliche Belegstellen für die plb. Reflexe von urslav. *tert* exzerpiert: nirgends finden wir eine Schreibung *ra*, sondern *re* oder gew. *ri*. Die urslavischen Grundformen für os. *sr**ě**banje*, č. *střebanina* müssen wohl Int. C. gehabt haben, aus urslav. **seřban-* müssen wir aber einen plb. Reflex **sri**bon-*** erwarten, denn die Quellen haben fast immer in den *tert*-Reflexen mit ursprgl. Int. C die Schreibung *i* (ganz selten und wohl fehlerhaft *e*). In den *tert*-Reflexen mit ursprgl. Int. A finden wir immer *re* (*rě*), in keinem Falle *ra*. Die zweite Transskription Rosts *sra**bon**ěk* (besser *sra**bo**něk*) muss deshalb die richtige sein. Neben urslav. **serb-* ist gewiss auch **sorb-* vorgekommen, wie folgender Reflex zeigt: sl. *sra**bljiv**ec*, *sra**bljiv**ěk* (Rad XLVI 19), vgl. Krček aaO. 162: »rodzaj dzbanka (widocznie o wąskiej szyjce do sarbania)»¹. Das Urslavische dürfte sowohl ein Suffix *-an-* mit Int. A (sbkr. *-an-*) als auch ein Suffix *-an-* mit Int. C (sbkr. *-ān-*) gehabt haben, sekundär kann übrigens aus *-du**zk-*** > *-ā**nk-*** werden. Im Präsens etc. des Verbums **sra**bi-*** muss das *o* sich einst unverkürzt erhalten haben².

4) der Ortsname *Brome* wird von Rost (S. 191) zu p. *broma* 'Tor' gestellt. Altp. *brona*, č. *brana* 'Schanze, Tor' gehen auf urslav. **borna* zurück. In der Altmark und Mecklenburg kommen

¹ KRČEK Grupy 161 führt daneben als *tort*-Reflex auch altp. *po-stro**bi**c* 'recreate' (Ps. flor.) an. Dieses Wort aber gehört zusammen mit abg. *stra**bi**ti* 'recreate' altč. *ostra**bi**ti se* 'sich ermannen', mähr. *ustra**bi**t se* etc. Die Schwundstufe haben wir in abg. *u-str**abn**ęti*, *u-str**ab**ęti* 'maturescere', *stra**bl**ę* 'durus, fortis'. Für die Etymologie vgl. besonders PERSSON Beiträge 437.

² In den schriftlichen Quellen finden sich noch zwei (wenig sichere) Belege für einen plb. Reflex *ro* (nicht *or*) < urslav. *or*: 1) »Krähe: *Wornang*, *Rofnang*» V 54, 4. In dem letzteren Worte hat SCHLEICHER (Laut- u. Formenl. d. plb. Spr. §§ 119 u. 144, 1) eine Metathese vermutet: **vronā* > *ronā*. Absolut ausgeschlossen dürfte die Möglichkeit dieser Erklärung für *Rofnang* 'Krähe' nicht sein, wenn man auch für »Rabe: *Rowán*» VIII 144, 7 mit ROST 144 A. 3 und KOBLISCHKE Arch. XXVIII 435 Entlehnung aus mud. *raven* annehmen muss. Eine analoge Metathese bei ursprgl. *vr* haben wir in »Stroh Seel: *Prühwesel*» VI 70, 3 statt *püwresel* (= slk. *povr**is**lo* etc., s. ROST 70 A. 4). 2) »deiwa *Krowó*: Wilde Kuh» VIII 123, 12 Variant C (vgl. ROST 123 A. 20) kann zwar sehr wohl durch graphisches Versehen entstanden sein. Unmöglich ist aber nicht, dass Hennig von Jessen wirklich einst hier ein *Krowó* (*kr**ov**ó*) gehört und notiert hat, aber später normalisierend es in der definitiven Handschrift zu *Korwó* geändert hat.

ähnliche Ortsnamen vor (urk. *Bröme*, *Brüme*, *Brom*, *Brum*, *Bram*, s. Rost 191). *Brome* geht wohl auf einen altpolabischen Lokativ **brǫmĕ* zurück (vor -ĕ mit Int. C¹ ist eben *rǫ*, nicht *or*, zu erwarten), eine Assimilation **brǫn-* zu **brǫm-* wie im Polnischen ist gar nichts Auffälliges (analoge Lautveränderungen sind im Polabischen viel gewöhnlicher als im Polnischen).

5) der Flurname *Draggadel* (Rost 198) erklärt sich wohl aus altplb. **drǫgo-dol* (zu urslav. **dǫrga* 'Weg' und **dolǫ* 'Tal').

6) der Flurname *Starranken-Wiesen* (Rost 317) geht wohl auf altplb. **strǫnka* oder vielleicht sogar auf noch älteres **stǫrǫnka* (vgl. č. *stránka*) zurück, *Ströhnken* (Mucke 500) hingegen wahrscheinlich auf spätplb. **strunk-*.

7) der Flurname *Strohse* (Rost 320) gehört wohl mit os. *stróža*, r. *storóža* (urslav. **stǫrǫža* oder **sǫrǫža* ²) zusammen, vgl. dass os. *stróža* in Ortsnamen durch »Warte« wiedergegeben wird.

8) *Krätz* (vgl. Mucke 449) geht wohl auf altplb. **chrǫst* zurück (durch Ersatzdehnung infolge des Schwundes von -z konnte im Nom.-Akk., wenn auch sonst — vgl. § 20 — betontes *rǫ* zu *r* > *or* wurde, im Altpolabischen *rǫ* entstehen).

9) die Flurnamen *Dragahn*; *Drage*; *Drohe* erklärt Mucke (S. 386) aus plb. **drogańe* (m. E. **drogańe*, vgl. über *ǫ* oben) 'Talbewohner', **droga* (pl. **drogǫi*) 'Tal, Talweg, Engpass'; urslav. **dǫrga*.

10) Den altplb. Personennamen *Dragul* muss man wohl mit Mucke (S. 410) zu altp. Adj. **drǫgo-* (urslav. *dǫrgo-*, r. *dorogój* etc.) stellen. Vgl. noch den Flurnamen *Draguhl-feld* (Rost 360, 410).

11) Der altplb. Name *Kraul* (Rost 413) ist wohl dasselbe wie p. *król* etc., vgl. den Flurnamen *Gruhl-feld*.

Hinsichtlich des Personen- und Ortsnamenmaterials habe ich hier nur das Wichtigste besprochen. Es gibt noch gewisse eventuelle Fälle. Dass wir in einigen alten Urkunden hier und da auch Schreibungen mit *ar* finden, spricht nicht gegen die Annahme, dass wir es mit wirklich polabischen *rǫ*-Formen zu tun

¹ Vgl. lit. *rańkoje* ohne Iktusverschiebung. Idg. -āi ist ja durch Kontraktion entstanden, vgl. BRUGMANN KVGr. § 467. Čak. Lok. -ĕ in *glasĕ* etc. (vgl. NEMANIĆ SWienAW. CIV 374) dürfte durch Akzentverschiebung aus *ná ĕ* (vgl. r. *ná nebĕ* etc.) entstanden sein.

² Vgl. s. 83 A. 1 und BRÜCKNER KZ. XLII 48 f.

haben. In vielen Zusammensetzungen musste einst *or* zu *ōr* (> *ūr* > *ōr*) werden: durch Analogie mit anderen Wortformen derselben Bedeutung konnte aber — wie es in anderen slavischen Sprachen der Fall gewesen ist — der *or*-Typus eingeführt werden, so z. B. in *Dragahn* 1613 (die plb. Sprache war damals noch nicht ganz im Aussterben) gegenüber *Dargan* 1330/52. Dass etwa die Niederdeutschen *darg-* zu *drag-* metathesiert hätten, finde ich fast ausgeschlossen (die sporadische deutsche Liquidametathese ist ja gew. in der umgekehrten Richtung gegangen: ahd. *brunno* > nnd. *Born* etc. und sie gehört einer viel älteren Periode an, vgl. Lasch Mndd.Gr. § 231).

§ 20. Dass das Polabische auch Wörter des *trōt*-Typus besessen hat, können wir also nicht bezweifeln. Zwar haben im Spätpolabischen die *tort*-Wörter dominiert, aber sogar in den spärlichen schriftlichen Aufzeichnungen gibt es eine gewisse Anzahl *trōt*-Reflexe (*brōda* etc.). Zu gunsten des *tort*-Typus dürfte neben den infolge gemeinslav. Kürzung in dem unbetonten Phonem *or* bedingten Synkopierungen nach den oben besprochenen Regeln Ia, Ib und II ebenfalls (wie wohl auch in dem westlichen Slovinzischen, vgl. § 18 VI) ein Übergang gemeinslav. *tōrōt* > plb. *tort* unter dem Akzente stattgefunden haben: **gōrōd-* > **gřōd-* > **gřd-* > *gord-* etc. Im Hinblick auf Vondrák Arch. XXV 199. bemerke ich, dass plb. *ār* (bei Rost *ar*) der Reflex von weichem *r* ist. Dem *ār* in allen von Vondrák aaO. erwähnten Beispielen entspricht im Aksl. *rb*: *smrōditz*, *prōstenb*, *mrōznetz* etc. (vgl. noch Koblischke Arch. XXVIII 442 f.). Ein Wort mit hartem urslav. *r* wird in den Quellen mit *or* wiedergegeben, z. B. *borz* (s. Berneker EtWb. I 110): »Eher (prius): *Bōrs*» VIII 103, 8; »Wer eher? *Kōtge Bōrs*» VIII 169, 6 (vgl. noch Baudouin de Courtenay in seiner Kritik von Schleichers Laut- u. Formenl., ŽMNP. S. 23), also ganz wie *Mōrs* VIII 110, 18; *Ggōrd* VIII 150, 13 etc.

In den schriftlichen Quellen sind folgende plb. *tort*-Reflexe belegt (s. Rost Wb.): *bordéiña* 'Barte, Beil' (fehlt LM.), *bōrdža* 'Furche' (fehlt LM., obgleich es BB. XX 133 erwähnt wird), *bōrna* 'Egge' (fehlt LM.), *gord* 'Burg, Schloss, Gerichtsamt', *gorch* 'Erbse', *gōrnēt* 'sprechen, schwatzen', *chōrna* 'Nahrung', *chōrnēt* 'ernähren', *chorstvōi* 'Krätze' (vgl. abg. *krasta*, č. *krásta*, *chrásta* etc., das plb. Wort fehlt LM. unter **korsta*), *chorstéivē* 'räudig, krätzig' (fehlt

LM.), *kórtk'ě* 'kurz' (fehlt LM.), *korvó* 'Kuh', *kórvě* Adj., *mórvě[j]* 'Ameise', *morz* 'Frost', *porg* 'Schwelle' (fehlt LM.), *porch* 'Bofist' (fehlt LM.), *porsnéne* Adj. (fehlt LM.), *porsā* 'Ferkel', *smordleiné* 'Brombeeren' (fehlt LM.), *stárna* 'Seite, halbes Stück Land', *svorkó* 'Elster', *vórblek* 'Sperling', *vornó* 'Krähe', *vornā* Dem. ds., *vórta* 'Tor', *vortéidlö* 'Weberbaum' (fehlt LM.), *zevórnak* (*zavórnak*) 'Lerche'.

Nach Regel II erklären sich: *bordéina*, *bórdža* (*bóržda*), *bórna*, *górnet*, *chórna*, *chórnet*, *chorstvói*, *chorstéivě*, *korvó*, (ev. *porsā*?), *smordleiné*, *stárna*, *svorkó*, *vornó* (ev. *vornā*?), *vórta*, *vortéidlö*; nach I b: *zevórnak* (*zavórnak*); nach I b (sowie $\check{\text{r}} > \check{\text{r}}$ unter dem Akzente): *gord*, *gorch* (Int. C, vgl. unten), *morz* (vgl. unten), *porg* (Int. C, s. unten), *porch*, ev. *porsā*. In *mórvě[j]* und *vórblek* ist eine mehrfache Möglichkeit von phonetischen Faktoren nicht ausgeschlossen: urslav. **mǫrǫvǫjá*, **vǫrǫvǫjá* etc. (nach Regel I a), später wohl auch Nom.-Akk. **mǫrǫvǫjǫ*, **vǫrǫvǫjǫ*, und in dieser Form wurde die Synkopierung von $\check{\text{r}}$ nicht durch Schwund von ǫ verhindert.

Hinsichtlich *kórtk'ě* würde man vielleicht erwarten können, dass der Schwund von ǫ die Synkopierung des $\check{\text{r}}$ verhindert hätte. Wir haben es hier aber nur mit einer eventuellen Hypothese zu tun. In verschiedenen slav. Dialekten kann Schwund von ǫ , ǫ verschieden gewirkt haben und inlautendes und auslautendes ǫ , ǫ sind übrigens wohl in ganz verschiedenen Zeitperioden weggefallen. Das prädikative Adj. **kǫrǫtǫkǫ* (vgl. r. *kórotok*) musste wohl zu **kǫt-* $>$ **kört-* führen. Einwirkung von seiten des Niederdeutschen ist auch nicht ausgeschlossen (nnd. *kort*).

Urslav. **porgo-* hat entweder schwankende Intonation gehabt (vgl. č. Gen. *prahu*, dial. Nom.-Akk. *prah* : r. *poróg* etc.) oder es gab im Urslav. einen *o*-Stamm mit Int. C **pǫrǫgo-* und einen *ā*-Stamm **pǫrgā-*. Die Sprachen, welche jetzt *poróg*, *präg* etc. haben, hatten vielleicht früher nur den fem. *ā*-Stamm als Plurale tantum erhalten (vgl. klr. *u poróhach stojáti* = r. *stojat' u poroga*, s. Hrinčenko Słovar' ukr. movy), und nach dem Plural ist ein Singular r. *poróg* etc. neugebildet worden. Wie im Slz. (vgl. § 6, S. 14) konnten wohl auch im Altplb. einige Wörter mit Int. A in Verbindung mit Präposition den Iktus auf diese zurückziehen und dann nach Regel I b *or*-Reflex erhalten. Hinsichtlich *morz* und *gorch* spricht vieles für urslav. Int. C (: bg. *mrazǫt*, č. Gen. *mrazu*, sbkr. schwundstufig *smřzao* f.; č. Gen. *hrachu*, ai. *gháršati* vgl. Int& Ausl. § 27). R. *moróz*, *goróch* etc. können eventuell sekundär

entstanden sein, wie č. *mráz* (: *mrazu*), *hrách* (: *hrachu*), vgl. r. dial. *smoród* : *smórod*, *soróm* : *sórom* etc.

§ 21. Fälle von Synkope des -o in *ol* (< urslav. *ol*) dürften auch auf polabischem Sprachgebiete vorgekommen sein, darauf deutet eine Reihe von Ortsnamen. Im Spätpolabischen ist antekonsonantisches *l* zu *u* geworden. In diesem Umstand haben wir wohl unter anderem die Ursache zu sehen, warum im Polabischen ein *lo*-Reflex (nicht ein *ol*-Reflex) dominiert. Eine Nominativform wie z. B. **golšvǎ* wurde wohl einst — wenigstens sporadisch — zu **gōlvá*. Daraus musste aber, wenn nicht schon früher ein Ausgleich mit anderen Kasusformen stattgefunden hat, spätplb. **gouva* werden, eine Form, die bald beseitigt werden musste, weil sie sich allzu stark von den übrigen Kasusformen trennte und als defekt empfunden wurde (vgl. Verf. Int&Ausl. S. 43, Mikkola UrslavGr. 87 unten). Dass *l* in *ol* (= *ol*) eine ziemlich kräftige *o*-Färbung gehabt hat, dürfte auch dazu beigetragen haben, dass -š in *olš* sich leichter behaupten konnte als -š in *orš*. Unter den Orts- und Flurnamen, die uns Reflexe von dem altpolabischen Sprachzustand geben, finden sich einige Fälle, die auf altplb. *ol* (*al*) aus gemeinslav. *olš* zurückgehen dürften:

1) *Molbath* (1330 *Maldeboit*) < **mōlšdobýt-* (nach Regel I a), s. Mucke 528.

2) in *Salderatzen* (im 14. Jahrh. *Salderatze*, *Salderaz*, *Salderans*) vermutet Mucke (S. 398) einen Reflex von »altplb. *Sal̃tināc* l. *Slatināc* = altslav. *slatinъcb* 'parva palus aquæ salsæ'» gefunden zu haben. M. E. also < **solštīnъcb* (nach Regel II). In Int&Ausl. (S. 43) habe ich schon die Vermutung ausgesprochen, dass *Soltau* (in Hannover auf der Lüneburger Heide) auf urslav. **soltu-* (vgl. č. *slat-ina* 'Moor, Moorgrund' etc.) zurückgehen dürfte. Also wohl **solštovó-* (nach Regel I a).

3) *Verbalden* stellt Mucke (S. 474) zu altslav. **o-blato* 'Gegend um den Laubsumpfwald' (plb. »*wāblātü*»). Ist diese etymologische Vermutung richtig, lässt sich dieser Flurname wohl etwa aus altplb. **uöbōltü* (< **ó-bolšto-*, nach Regel I b) erklären.

Aber gewiss sind die Fälle mit *ol* (*al*) aus *olš* nie zahlreich gewesen. In der Regel finden wir den *lo*-Reflex. In den schriftlichen

Quellen sind folgende Wörter belegt (s. Rost Wb.): *bluog'ûōtně* 'fröhlich, getrost' (fehlt LM.), *bluonó* 'Wiese, Weide', *dluon* 'flache Hand', *gluod* 'Hunger', *gluodně* 'er hungert' (fehlt LM.), *gluodûōveně* 'das Darben' (fehlt LM.), *gluodûōvně* 'arm' (fehlt LM.), *gluodōvôtě* 'hungrig' (fehlt LM.), *gluova* 'Kopf, Hirnschale etc.', *gluovéina* 'Flachsknoten' (fehlt LM.), *gluovénéně* 'Flachsknoten-' (fehlt LM.), *gluovně* 'Kopf-' (fehlt LM.), *gluovôtě* 'Block' (fehlt LM.), *chluod* 'Kühlung, Schatten', *chlúodně* 'kühl' (fehlt LM.), *klúoda* 'Tonne' (fehlt LM.), *kluok'ûöl* 'Glocke, Uhr', *kluok'ûölak* 'kleine Glocke, Schelle', *kluok'ólnéik'ě* 'Glockenblumen' (fehlt LM.), *kluos* 'Ähre', *mlúodě* 'jung', *plúotnō* 'Leinwand', *pluotnéně* 'linnen', *pluotnéněk* 'Pechlinnenhändler' (fehlt LM.), *sluod* 'Malz' (fehlt LM.), *slúodk'ě* 'ungesalzen (süß)' (fehlt LM.), *slúodza* 'Malz' (fehlt LM.), *sluomó* 'Stroh', *sluoméně* 'Stroh-' (fehlt LM.), *sluovéik'a* 'Nachtigall', *vlúocka* 'Hure' (fehlt LM.), *vluok* 'Netz, Wade', *sávlok* 'Ackerwinde' (fehlt LM.), *vluos* 'Haar', *vluostéisk'ō* 'wend. Bezeichnung für Arendsee' (fehlt LM.), *zlúota* Gen. sg. 'Gold' (fehlt LM.), *zlúotně* 'golden, gold-' (fehlt LM., obgleich es schon in Schleichers Laut- u. Formenlehre vorkommt: »zlā'tný adj. golden«).

Diese *lō*-Formen erklären sich nach § 3: $*ch\bar{o}l\bar{o}d\bar{o} > *ch\bar{l}\bar{o}d(\bar{o}) > *ch\bar{l}\bar{o}d- > *ch\bar{l}\bar{o}d- > \text{spätplb. } chl\bar{o}d \text{ (chlād Schleicher, chluod Rost; die Quellen haben: Chlōd I, Gload V, Chlade VIII, wir haben es offenbar mit einem Vokallaut zwischen offenem o und a zu tun). Ebenso } *g\bar{o}l\bar{o}d\bar{o} > gl\bar{o}d \text{ etc. in den Wörtern mit Int. C. Gemeinslav. } *d\bar{o}l\bar{o}n\bar{o} \text{ entwickelte sich } > *d\bar{l}\bar{o}n\bar{o} > dl\bar{o}n\bar{o} > \text{spätplb. } dl\bar{o}n \text{ (dlān Schleicher, dluon Rost, in den Quellen: Dlān VIII B}_1\text{, Dillan VIII 108, 25) usw. in den Wörtern mit Int. A.}$

Dass wir im Polabischen nicht in betonter Stellung eine ev. Entwicklung $\bar{o}l\bar{o} > \bar{o}l$ (*ou*) wie $\bar{o}r\bar{o} > \bar{o}r$ (vgl. oben S. 64) erwarten können, ist phonetisch sehr verständlich. Der Unterschied zwischen $\bar{o}l\bar{o}$ und $\bar{o}r\bar{o}$ war der, dass ein langes *r* vor hartem Vokal nicht so leicht seine Länge verlieren konnte wie das viel weniger energische *l* unter sonst analogen Bedingungen (betontes $\bar{o}r\bar{o}$ konnte zu $\bar{r} > \bar{o}r$ führen, betontes $\bar{o}l\bar{o}$ wurde aber — ganz wie das unbetonte, nicht in bezug auf \bar{o} gekürzte $\bar{o}l\bar{o}$ — zu *lō*).

§ 22. Eine besondere Erörterung fordert das polabische Wort für 'Nachtigall': *sālū*, pl. *sālūvi* in der Transskription

Schleichers, *salūōj* nach Rost; die Quellen haben: *Ssali* (*Zál*) VII 82, 18; *Ssali*, plur. *Ssáliwa* (A *zál*, B *Ssali*, B₁ *Zály*) VIII 139, 3. Das Wort wird von Torbiörnsson in BB. XX ignoriert, später in LM. I 26 f. wird durch die unmöglichsten Kombinationen und Vermutungen eine Deutung versucht. Nach Torbiörnsson ist es aus westslav. **szlovъjъ* (vgl. LM. I 100) zu erklären. Warum aber *z* eben hier in einem ganz vereinzelt Falle nicht wie sonst überall in unbetonter Stellung schwindet (vgl. z. B. urslav. **szloviti* > č. *sloviti*, p. *złowić* etc.), bleibt unklar. Und woher kommt dieses mystische *z*? Man muss wirklich einfach staunen über die selbstbewusste einleitende Bemerkung Torbiörnssons: »Und in lautlicher Hinsicht lösen sich die Rätsel ohne Schwierigkeit (!) in folgender Weise« (LM. I 26). Es liegt auf der Hand, dass dieses Wort — wie so viele andere — gar nicht durch die Metathesentheorie erklärbar ist. Geht man aber von gemeinslav. *olo* aus, ist eine plausible Deutung nicht unmöglich:

Im Urwestslavischen wurde wohl in den meisten Formen des Paradigmas von **solvъjъ* infolge des Schwundes von *-b-* (im Gen. etc. **solvъjâ* etc.) das gekürzte *ǝ* wieder gedehnt und blieb erhalten. Schon früher war aber das *o* in vorangehendem *ol* gedehnt worden, weil der Schwächungsprozess *o* > *ǝ* > 0 schon vor der völligen Verstummung dieses Lautes auf die vorangehende Silbe einwirkte (vgl. § 2, S. 7). Es konnte nicht wie in anderen Wörtern (**solvъjъka-* etc.) ein *ǝ* entstehen, sondern ein Phonem *ōlo* hat sich erhalten können. Aus *solv-* ist wohl **solvъjъ* > **solvъj(v)* entstanden, über Schwund von auslautendem *-v*, s. Schleicher § 108, S. 152, vgl. »Kirch-Hoff: *Tzârtgî*« VIII 128, 4 (ganz analog mit *Ssali* VIII (B) 139, 3) < **cъkovъ*.

Auf *ōlo* geht wohl auch ns. *syłoj* (Chojn.) zurück, ein Übergang *ōl* > *yl* bietet in lautlicher Hinsicht keine Schwierigkeit, daneben finden wir in einem anderen Dialekt auch *olo* < *ōlo* (*sołojk* < **solvъjъ* + Suffix). Gemeinslav. **solvъjъka-* ergab wohl **slorik*, hier wurde aber das Phonem *ōlo* (> *ylō*, *olo*) des Grundwortes eingeführt, es entstanden die Wortvarianten ns. *syłojk*, *sołojk*, *syłowik*, os. *syłobik*, *sołobik*, *syłorik*, *sołorik*. Auf ein westslavisches **solvъjъ* (mit *ōlo* aus den oxytonen Kasusformen) geht wohl letzter Hand altpreus. *salowis* 'Nachtigall' zurück, es stammt

offenbar aus einem slavischen Dialekt, wo *ol* zu *al* wurde oder beinahe wie ein *al* klang¹.

§ 23. Auch auf ostslavischem Sprachboden finden sich *tort-*, *tolt-*-Reflexe von urslav. *toʹ/t* neben den regelmässigen *torot-*, *tolot-*-Formen und zwar ganz analog mit den sporadischen *tart-*, *talt-*, *tort-*-Reflexen in den oben behandelten *trat-* (*trot-*) Sprachen. Sämtliche Fälle mit *tort*, *tolt* (statt *torot*, *tolot*) im Russischen lassen sich nach den in den anderen Slavinen nachgewiesenen Kürzungs- (bzw. Synkopierungs)regeln I a, I b und II erklären. Mir sind folgende Fälle von *toʹ/t* statt *toʹ/ot* im Russischen bekannt. Die meisten sind schon von Sobolevskij (*Lekcii*^{IV}) und Šachmatov (*Izv.* VII) erwähnt worden.

1) r. *gornostáj* 'Hermelin' nach Regel I a : p. *gronostaj* etc., s. § 17, 14, vgl. *Izv.* VII 2, 324.

2) r. dial. *bornovolók* nach Regel I a : r. *boronovolók* 'Eggenzieher', sl. *branovlák*, *branovlèk* 'Wagendritzel' (vgl. *Izv.* VII 2, 324; die Wörter fehlen LM. II).

3) r. dial. *bornovát'* nach Regel I a : r. *boronovát'* 'eggen' (vgl. *Izv.* VII 2, 324; die Wörter fehlen LM. II).

4) r. dial. *goldobá* (Dal'^m) nach Regel I a : r. *golodóbá*, *gólod* 'Hunger' (vgl. *Izv.* VII 2, 324; *goldobá* fehlt LM. II).

5) r. dial. arch. *morzobój*, *morzobójnoj* (*chlěb*) nach Regel I a : r. *morozobój*, *morozobóina* (Dal'^m) 'Frostschaden etc.' (vgl. *Izv.* VII 2, 324; die Wörter fehlen LM. II).

6) klr. *morzovátyj* nach Regel I a : *morozovátyj* 'bělosněžnyj (o koně)', vgl. *Izv.* VII 2, 324 (die Wörter fehlen LM. II).

7) r. *skorlupá* 'Schale' nach Regel I a, klr. *skorlúpka* nach Regel II, s. § 17, 11 (vgl. *Izv.* VII 2, 324) : r. dial. *škorolúpka* (Dal'^m), älter r. *skorolupa* (Polikarpov *Slovar'*, J. 1704) etc. (LM. II 77 unvollständig).

¹ Urslav. **solvŭjъ* dürfte nicht wie TORBIÖRNSSON LM. I 26 versucht hat von **solvo-* (> r. *solovój* 'isabellfarbig etc.') getrennt werden können. Die Grundbedeutung dürfte 'bunt, scheckig' (vgl. ai. *śárvara-*) gewesen sein. Dass aus einer Farbenbezeichnung ein Tiername (bes. ein Vogelname) gebildet wird, ist ja überaus gewöhnlich, und die nördliche Nachtigall (*Luscinia philomela*) ist tatsächlich ein sehr vielfarbiger Vogel: oben graubraun und rotbraun, vorn und unten weiss, graubraun und bleich graulich. Mit einer Schwalbe (s. LM. I 26) hat eine Nachtigall fast nichts anderes gemeinsam, als dass beide Vögel sind.

8) klr. *výportok* 'das vor der Zeit aus dem Leibe der (gew. toten) Mutter geschnittene (ungeborene) Tier' nach Regel I b : r. *výporotok* ds., p. *wyprótek* etc.

9) r. dial. *prítolka*, *sútolka* (Dal'^{III}) nach Regel I b : *prítoloka*, *sútoloka* (s. Sobolevskij Lekcii^{IV} 99; die Wörter fehlen LM. I).

10) Die r. Familiennamen *Karmalín* (< *Koromolín*), *Kartašov* (< *Korotašov*) nach Regel I a (s. Sobolevskij aaO., vgl. *Dargomys'skij* S. 47 A. 1); *Kortašb*, Beiname, in einer Gramota von 1631, wohl nach Regel I a (Gen. **kprštašá* etc.)

11) r. *poltína* 'halber Rubel' dürfte nach Regel II aus **polštína*- entstanden sein, vgl. r. *pólot* 'die Hälfte eines der Länge nach gespaltenen Schweines etc.', s. § 11, 7.

12) altr. *paportb* (: *paporotb*) Sreznevskij Mat. II 878, r. dial. *páport* f., *páport* m. Dal'^{III} 'blona, bolona, narost na derevě' (: *páporot* Dal'^{III} ds.) nach Regel I b, vgl. kaš. *paparc*; klr. *pápor-tyna* = *paporot*', s. Hrinčenko Slov. ukr. movy.

13) altr. (in einer Gramota von 1229) *i* (= *iz*) *svojego gorda Smolneska* (s. Buslajev, Russkaja Chrestomatija^{XI}, ed. Sobolevskij, 126). Hier kann *gorda* nach Regel I a entstanden sein < **gpršda* *Smolneska*, vgl. z. B. im Schwedischen die Fälle von verllorener Hauptbetonung des Typus *Käptēn Málm* : *Kaptēn* etc. In derselben Gramota finden wir auch *za golzvou* (statt *za golovu*), hier könnte nach Regel I b eine Kürzung (bzw. Synkopierung) eingetreten sein: **zá gpršv* > altr. **zá gol'vu*, **zá golvu*.

Bem. Bezüglich r. *čelovek* : dial. *čelék* (vgl. Šachmatov Izv. VII 2, 322 ff.) teile ich die Auffassung Bernekers (vgl. EtWb. I 140): der urslav. Ansatz dürfte **čelověko-* (nicht **čelvěko-*) sein; r. *čelék* etc. sind Schnellsprechformen mit Kontraktionen (-ově- > e etc.).

§ 24. Zum Schluss haben wir in den alten russischen Lehnwörtern des Westfinnischen eine Reihe von Fällen, die auf das einstige Vorhandensein von synkopierten oder wenigstens hinsichtlich des -o sehr stark reduzierten altrussischen Reflexen einiger Wörter mit gemeinslav. *prǝ*, *plǝ* hindeuten. Auch hier bestätigen sich die Kürzungsregeln:

1) finn. *karsta* 'Krätze' (vgl. Mikkola Berühr. I 43 u. 126 f.) < altr. Nom. **kor[']stá* < **kpršstǝ* nach Regel II (die ursprgl. Stammintonation war Int. A, Intonationsveränderung etc. ge-

mäss § 10 muss demnach einst eingetreten sein, vgl. r. dial. pl. *kórosty* Dal'").

2) finn. *varpu* 'Sperling' (vgl. Mikkola 43 u. 104) < altr. **vor[°]béj*, *-bájá* < **vorǫbbájá* nach Regel I a.

3) finn. *karpio* 'ein Getreidemass' (vgl. Mikkola 43 u. 125 f.) < altr. **kor[°]bájá* < **korǫbbájá* nach Regel I a.

4) finn. *palttina* 'Leinwand' (vgl. Mikkola 43 u. 154) < altr. **pol[°]tónó* < **polǫtóno* nach Regel I a.

5) finn. *talkkuna* 'harter Brei von Gerste oder Hafer' (Mikkola 43 u. 170) < altr. **tol[°]kənó* < **tolǫkənó* nach Regel I a.

6) finn. *taltta* 'Haumeissel, Bohrer' (Mikkola 43 u. 111 f.) aus altr. Nom.-Akk. pl. **dol[°]tá* < **dolǫtǎ* (vgl. § 10) nach Regel II sowie aus Formen in Verbindung mit Präposition nach Regel I b (vgl. rum. *daltǎ* § 11, 13).

Diese alten gemeinwestfinnischen Lehnwörter¹ dürften also aus einer Zeitperiode herkommen, wo im Altrussischen in gewissen Stellungen die Phoneme *orǫ*, *olǫ* in bezug auf *-o* sehr kräftig reduziert (dial. ev. synkopiert) waren. Mit Torbiörnsson (BB. XXX 79) ein finn. *palttina* etc. aus urslav. **poltóno-* anzunehmen, ist aus chronologischen Gründen ethnographisch äusserst unwahrscheinlich, lautgeschichtlich sogar unmöglich. Das einzige aus dem Urslavischen stammende Wort im Finnischen dürfte finn. *hirsi* sein (< **žbrdb-*, vgl. Mikkola 63, 67 u. 114) und wahrscheinlich ist diese frühe Entlehnung durch urlitauische Vermittelung geschehen (vgl. *h* < *ž*). Hier finden wir aber, dass *-di-* zu *si* geworden ist wie lit. *ti* zu *si* (vgl. lit. *tilta* — finn. *silta* usw.). Wäre schon urslav. **poltóno-* ins Urwestfinnische hineingedrungen, müsste demnach das Wort jetzt finn. **palsina* und nicht *palttina* lauten. Die slavische Urheimat lag übrigens kaum in unmittelbarer Nähe der damals von den Urwestfinnen

¹ Ein ev. Beispiel ist noch finn. *parta* 'Bart' (MIKKOLA Berühr. I 91 f.) < altr. **bor[°]lá* nach Regel II (Entl. aus dem Lit. oder Germ. auch denkbar). Dagegen lassen sich finn. *karmi* und *sarka*, wie Mikkola (S. 175 u. 164) später berichtet, auf Grund des Konsonantismus nicht als russische Entlehnungen erklären (gegen eine solche Annahme spricht auch — besonders bezüglich *karmi* — meine Theorie über *or[°]* < *orǫ*). Für finn. *kalsu* dürfte wie für lapp. *kalsok* Entlehnung vom Westen her anzunehmen sein. Eine weitere Verbreitung des Wortes aus dem Finnischen ins Karelische etc. ist ja gar nicht unmöglich (vgl. Mikkola 125).

bewohnten Gegenden. Erst als die Ostslaven bis an die Landschaften um den Peipus und den Ilmen vordrangen, ist wohl eine nähere Berührung zwischen Westfinnen und Slaven (d. h. Russen) entstanden (vgl. Mikkola Berühr. I 28 f.).

§ 25. Sämtliche slavische Sprachen erweisen somit, dass wir, wenn wir nicht eine ganze Reihe von Tatsachen ignorieren und uns mit einer schablonenmässigen Lösung der Frage begnügen wollen, unwillkürlich mit einem gemeinslavischen $or\omega$ ($ol\omega$) rechnen müssen, einem Phonem, wo ω ein offenes aus einem Svarabhaktivokal entstandenes o war und ρ ein infolge dieser Svarabhaktibildung geschwächtes o . Die Problemlösung ist aber in den Hauptzügen doch erst dann fertig, wenn wir noch drei sehr wichtige Faktoren beachtet haben: 1) das Verhalten der urslavischen Intonationsarten bei dem Entwicklungsprozesse $or > or\omega > r\omega$ etc. und 2) die Entwicklung von or , ol im Anlaute; 3) müssen wir auch die Fälle mit urslav. er , el besprechen.

Was die Intonationsfrage betrifft, die ich in einer besonderen Studie in ihrem Zusammenhange mit anderen indogermanischen Sprachen näher zu behandeln beabsichtige, kann ich mich hier vorläufig ziemlich kurz fassen. An meiner in Int&Ausl. ausgesprochenen Ansicht, dass eben das Litauische bezüglich der Intonationen am besten von allen idg. Sprachen die ursprünglichen Grundverhältnisse bewahrt hat, kann ich ruhig festhalten (vgl. §§ 2—3). Hier habe ich nur meine jetzige Auffassung der Weiterentwicklung der beiden Intonationsarten bei den Prozessen $or > or_s > or\omega > r\omega > r\omega > ra$, ro und $or > or\omega > r\omega > ra$, ro zu besprechen.

Zuerst muss ich aber einige Worte über Torbiörnssons eigentümliche Stellung in der Intonationsfrage sagen. Es liegt ja auf der Hand, dass eben seine Hypothese die Voraussetzung nötig macht, dass die Intonationsarten einst im Urslavischen (vor einer ev. Metathese) typologisch dieselben wie im heutigen Litauischen waren. Denn wenn ein $*vořna-$ (nicht wie ich angesetzt habe $*võrna-$) nach der Theorie Torbiörnssons metathesiert wurde, musste daraus $*vřona-$ (r. $*võrona!$), nicht $*vřóna-$ (r. $voróna$) werden. Ebensowenig kann r. $võron$ aus $*võrno-$ erklärt werden. Dagegen könnte — wenn nicht gewisse Tatsachen dem widersprächen — aus einer Metathese $*vořno- > *vřono-$ r. $võron$ entstehen. Dies hat

Gauthiot (MSL. IX 352 f.) richtig eingesehen und demnach die Torbiörnssonsche Hypothese zu verbessern versucht¹. Offenbar ist aber bei Torbiörnsson der Hass gegen alles, was ein schwedischer Kollege auch schreiben mag, sogar grösser als die Liebe und das Verständnis für die eigene Hypothese. Als Vorkämpfer der Metathesentheorie sollte er, wenn er die Sache objektiv sehen könnte und wollte, eben meine Grundauffassung der Intonationsfrage teilen!

Es ist gewiss eine auffällige und sehr wichtige Tatsache, dass in den Sprachen mit (scheinbarer) Metathese von urslav. *tort*, *tolt* etc. die »metathesierten« Silben die ursprüngliche Intonation beibehalten haben und sich nicht in dieser Beziehung von anderen Silben unterscheiden, was eben bei einer Metathese zu erwarten wäre. Darin gebe ich Torbiörnsson Recht. Seine Auffassung über das Beharren der Intonation bei einer Metathese ist nur möglich, wenn man glaubt, dass in urslav. *tort* etc. die Intonation nur in dem Vokallaut und niemals zugleich auch in dem Liquidalaut ruhte. Haben wir es mit $\bar{o} + r$, $\bar{o} + l$, $\bar{o} + r$ etc. zu tun, ist ja eine Veränderung $\bar{o}r > r\bar{o}$ etc. denkbar. Aber dies war gewiss nicht der Fall, denn bei Int. C (oder nach der Torbiörnssonschen Auffassung Int. A) ruhte die Intensität der Tonbewegung eben auf dem Liquidamomente des Diphthonges. Wenn man sogar die Fortunatovsche Hypothese von einer Verlängerung aller Liquidalaute vor nachfolgendem Konsonanten akzeptiert (die m. E. keine Stütze hat), kann man dieses Faktum doch nicht ändern. Ein iktustragendes langes *r* kann nicht mit einem unbetonten obzwar auch langen *r* ganz identisch sein. Die Sache liegt also nicht so einfach, dass man **vořna-* (= **leřpa-*) $>$ **vrōna-* (= **leřpa-*) usw. ansetzen kann². Bei der Torbiörnssonschen Metathese würde man besonders bei einer der Intonationen, derjenigen wo das *r*, *l* die Intensität des Diphthonges getragen hat (also bei Int. A — **vořna-* etc. — nach der Auffassung T:s) eine im Vergleich mit anderen nicht metathesierten Diphthongen (*eí*, *eú* etc.) umgekehrte (veränderte) Intonation erwarten, also sbkr. **vrāna* (nicht *vrāna*)

¹ Vgl. noch die Kritiken SOLMSENS (Arch. XXIV 570) und VONDRÁKS (Arch. XXV 185 ff. und 211).

² Will Torbiörnsson meine Intonationsauffassung teilen, gilt dasselbe bezüglich **vořno-* etc.

: sbkr. *līpa* usw. (wenn die Torbiörnssonsche Intonationsauffassung richtig wäre). Dass die Reflexe von urslav. *tort* etc. mit Int. A (bzw. Int. C) ganz identisch mit den anderen Reflexen von Langvokalen und Diphthongen mit Int. A (bzw. Int. C) sind, ist also eben für die Torbiörnssonsche Metathesentheorie verhängnisvoll.

Dagegen lässt sich die Svarabhaktitheorie sehr gut mit der Anerkennung dieser Tatsache vereinigen. Die Entwicklung von urslav. *tōrt* (d. h. nach meiner Auffassung *tort* mit Int. A = lit. Stosston) dürfte folgenderweise zugegangen sein: Bei der Svarabhaktibildung wurde urslav. *tōrt* zu *tōrət*, es entstand ein zweisilbiges Phonem, wo anfangs keine Silbe lang war. In dem zweiten Vokallaut (ə) setzte die genetische Tendenz weiter zu wirken fort, diese Silbe wurde immer kräftiger ausgesprochen, gleichzeitig wurde das vorangehende *o* immer schwächer artikuliert. In den paroxytonen Phonemen mit zwei kurzen Silben entwickelte sich wohl schon im Gemeinslavischen eine ansteigende Wortintonation: die zweite Silbe wurde mit musikalisch höherem Ton als die ictustragende erste Silbe ausgesprochen (gemeinslav. *tō^{rət}* wie *ne^{bos}* etc., vgl. über sl. *nebō* etc. Int&Ausl. § 32). Diese musikalisch ansteigende Tonbewegung hat in einzelsprachlicher Entwicklung hier und da (z. B. im Slovenischen — *nebō* < *nébo* etc. — und im Bulgarischen) eine Iktusverschiebung verursacht. In den Phonemen *tō^{rət}*, *tō^{lət}* etc. kann dieselbe Tendenz schon gemeinslavisch eine Iktusverschiebung hervorgerufen haben, weil hier infolge der schwachen Artikulation des *o* die Verhältnisse für einen solchen Prozess besonders günstig waren: **vōrəna-* wurde über **vōr^əna-* zu **v_or^əna-*, d. h. bei dem Iktusübergang von einer vorangehenden zu einer nachfolgenden Silbe entstand in dieser eine Betonungsart, deren Intensität am Anfang der Silbe ruhte, also Int. A (vgl. lit. *vaaarna* § 3). Als im Urserbokroatischen und Určechischen aus **r^ə* ein *rā* entstand, war die Intonation dieses *rā* identisch mit *ā* in **bāba-*, **slāva-* etc., also: **vrāna-*, **krāva-*¹ etc. (Später wurden im Sbkr. alle

¹ Wenn ich *vra-na-*, *krava-* etc. (nicht *vrana* etc.) schreibe, handelt es sich um das betreffende Wort überhaupt, nicht aber gerade um die Nominativform. Dass ich nicht diese Methode schon in Int&Ausl. verwendet habe, hat Torbiörnsson die ganz pseudokritischen Bemerkungen MOr. VIII 142 ermöglicht.

nicht schon urslavisch gekürzten Vokale mit Int. A auch in Iktustragender Stellung gekürzt: *vrāna*, *krāva* etc.; im Č aber blieb diese Länge: *vrāna*, *krāva* etc.) Dass bei einer Iktusverschiebung von einer vorangehenden Silbe auf eine nachfolgende eine sich auf dem Anfangsmoment konzentrierende Betonungsart entstehen musste, ist ja lautphysiologisch ganz natürlich. Eine instruktive Parallele in bezug auf den umgekehrten Vorgang, die Zurückziehung des Iktus einer nachfolgenden Silbe auf eine vorangehende, bietet die Intonationsänderung in Fällen wie slav. **sŷnŷ* (sbkr. *sin* etc.) gegenüber lit. *sūnūs*, Akk. *sūnu*¹. Analog finden wir nach Jaunys (vgl. BB. XXV 268) in litauischen Mundarten Nom. *gālva*, Gen. *gālvis*, aber Dat. *gālvā* etc. (statt im Schriftlitauischen *galvā*, *galvōs* : *gālvai* etc.). Die lautphysiologische Erklärung kann wohl hier nur darin liegen, dass als der Iktus (infolge analogischer Einwirkung nicht oxytonierter Wortformen) auf die vorangehende Silbe zurückgezogen wurde, die Intensität der neubetonten Silbe eben auf ihre letzte Mora, den an die frühere Tonsilbe unmittelbar grenzenden Teil, gelegt wurde: **sŷnŷs* wurde **sŷnŷs* etc. (d. h. statt **syŷŷnŷs* entstand **syŷŷnŷs*, was mit der Auffassung der urslav. Int. C in § 3 gut stimmt²). Eine direkte Parallele bietet ev. urslav. **pŷrsęta* (statt **poŷrsęta*) etc. > sbkr. *prāseta* (gegenüber *prāse*) etc., vgl. § 4. In späterer einzelslavischer Zeit finden wir im Slovenischen ganz analog bei Zurückziehung des Iktus die Betonung ' in *rŷka* (: r. *rukā*) etc., bei Iktusverschiebung auf die nachfolgende Silbe die Betonung ^ in *nebŷ*, *sęnŷ* (: r. *nębo*, *sęno*) etc. (Im Slovenischen liegt bekanntlich in den Silben mit Akz. ' die Intensität auf dem letzteren Teil des Vokales, in den Silben mit Akz. ^ aber auf dem ersten Moment, vgl. Pleteršnik Wb. I x1)³.

¹ Vgl. VONDRÁK VglGr. I 104, II 49 und besonders MEILLET Sbornik Fortunat. 193 ff.

² Eine andere Deutung (ohne lautphysiologische Begründung) der Fälle sbkr. *sin* etc. findet TORBIÖRNSSON (MOr. VIII 124 A. 1) plausibel. Über den Aufsatz MEILLETs (Sbornik Fortunat. 193 ff.) wird kein Wort gesagt. In der Literatur über diese Frage ist er offenbar nicht sehr zuhause.

³ Dass das Slovenische in den Silben, wo die ursprgl. Iktuslage unverändert blieb, die Betonung ^ für urslav. Int. C, die Betonung ' für urslav. Int. A hat, erklärt sich m. E. dadurch, dass eine zweigipflige Intonation leicht einen Gipfel verlieren kann (∪∪∪ > ∪∪ = sl. ^); die Betonung ' dürfte aus Dehnung einer früheren Kürze (in offener Silbe) entstanden sein, vgl. Int&Ausl. S. 40.

Für die iktusverschiebende Wirkung der ansteigenden Wortintonation finden wir eine interessante Parallele im Nordischen. Im Schwedischen und besonders im Norwegischen hat bekanntlich die Wortintonation bei dem s. g. Akzent II in der Regel zu der oft sehr auffälligen Hervorhebung der nachtonigen Silbe geführt. In Tinn in Telemarken ist sogar der Iktus in ursprgl. paroxytonen zweisilbigen Wörtern auf die Auslautsilbe verschoben worden (vgl. Johan Storm *Norvegia* I 63). Dies spricht ja für die Plausibilität meiner Vermutung in *Int&Ausl.* (§ 32), dass sl. *nebô*, *senô* etc. in der Wirkung einer früheren Tonerhebung nach einer ursprgl. Iktussilbe mit Int. B oder C ihre Erklärung finden dürfte.

Ich finde es demnach sehr wahrscheinlich, dass schon bei dem Iktusübergang in gemeinslav. *or̥o*, *ol̥o* (< urslav. *or̥*, *ol̥*) das musikalische Element eine Rolle gespielt hat. Ganz ausgeschlossen ist es jedoch nicht, dass dieser Übergang ausschliesslich oder hauptsächlich in dynamischen Verhältnissen seine Ursache hatte (in der Schwächung des *o* und der gleichzeitigen Verstärkung des *o* nach einem kurzen *r*, *l*).

Was gemeinslav. *or̥o*, *ol̥o* (< urslav. *or̥*, *ol̥*) betrifft, liegt hier kein in gemeinslavischer Zeit stattgefundener Iktusübergang vor. In gemeinslavischer Zeit verliess der Iktus nicht die Silbe *or̥*, *ol̥* teils weil der nachfolgende Svarabhaktivokal hier anfangs sehr schwach war, teils weil *r̥* und *l̥* ihre Länge behielten, ja wahrscheinlich infolge der Schwächung des vorangehenden *o* noch kräftiger ausgesprochen wurden. Erst in einzelsprachlicher Periode (nach den sporadischen Kürzungen) dürften *-r̥o-*, *-l̥o-* entstanden sein. Erst ziemlich spät haben dann im Westslavischen und Südslavischen die Sonanten ihre Länge verloren, und es trat eine Ersatzdehnung ein: **gr̥od-* wurde **gr̥ōd-* > **grād-* etc., **gl̥os-* wurde **gl̥ōs-* > **glās-* etc. Diese sehr späte einzelsprachliche Dehnung ist dann auf verschiedenen Gebieten verschieden behandelt worden. Im Serbokroatischen und Slovenischen (das Bulgarische hat bekanntlich überhaupt alle Reflexe alter Längen verloren) blieb diese Dehnung, wir finden noch heute: sbkr. *grād*, *glās* etc., sl. *grād*, *glās* etc. Im Čechisch-Slovakischen ist aber diese Dehnung verloren gegangen, entweder weil sich einst aus *r̥ō*, *l̥ō* Phoneme mit zweigipfliger Betonung (= Int. C, deren Reflex im Čechischen Kürze ist) entwickelten oder weil diese Ersatzdehnung nicht sehr stark war.

§ 26. Hinsichtlich der Quantität im Slovakischen muss ich im Hinblick auf die Erörterung Torbiörnssons MOr. VIII 143 hier einen Exkurs machen. Torbiörnsson, der offenbar in bezug auf das gesamte slovakische Wortmaterial äusserst unsicher ist¹, glaubt kritiklos ohne weiteres an die gar nicht bewiesene Theorie Kul'bakins² einer allgemeinen Kürzung der Iktussilben mit Int. A in diesem Dialekte (slk. *baba*, *jama* etc. : č. *bába*, *jáma* etc.). Diese Hypothese ist aber in der Wissenschaft bisher nicht allgemein anerkannt worden³, und ich habe mich nicht verpflichtet gefühlt, darüber eine Kritik in Int&Ausl. § 18 zu geben. AaO. erwähne ich nur vorübergehend — auf 3 Zeilen — das Slovakische. (Die ersten 47 Seiten dieser Schrift sind ja nur eine schnell skizzierte Einleitung, wo ich vorläufig nur provisorisch meine Stellung zu einigen mit der Hauptfrage der Studie im Zusammenhang stehenden anderen Problemen erwähne⁴.) Jetzt will ich auch einige Worte über die slovakische

¹ In LM. I & II hat Torbiörnsson dieses Idiom ganz vernachlässigt. In der Hauptdarstellung (S. 6) finden wir über den slovakischen Anlaut eine ganz irrige Angabe: »ro-, lo- im Russ. und Westslav. (mit Ausnahme [!] des Slovakischen)«. Über die Existenz von slk. *robota*, *rol'a*, *rovný* etc., *lod'ka*, *loket'* etc. ist er offenbar ganz unkundig! In dem Wortverzeichnis findet man nur hie und da (durchaus willkürlich) slk. Wörter, in der Regel fehlen solche ganz — obgleich ein slk. Wörterbuch (von J. Loos) schon 1871 herausgegeben worden ist und die slk. Sprache nach Torbiörnsson eine ganz besondere Stellung hinsichtlich urslav. *ort-*, *olt-* einnimmt und deshalb wohl wenigstens bezüglich des Anlautes methodisch untersucht werden müsste. Dass das Slk. auch hinsichtlich des inlautenden *tort*, *tolt* vom Č. abweicht, hat FORTUNATOV Arch. IV 576 behauptet. Es gab also für Torbiörnsson mehrere Gründe besonders das Slk. zu berücksichtigen. Er hat es aber negligiert. Und ignoriert offenbar noch heute den slk. Wortschatz.

² Sbornik otd. russk. jaz. imp. ak. nauk. LXXIII N:o 4 (= K ist. i dial. p. jaz.) 134 ff. Es ist zu bemerken, dass diese Theorie Kul'bakins sich auf das Slk. überhaupt (also die Literatursprache) bezieht, nicht etwa nur auf das Ostslk. (vgl. PASTRNEK SWienAW. CXV 316).

³ Vgl. z. B. L'APUNOV RFV. LV (1906) 1—23, der mit Stütze der Untersuchungen Šachmatovs die Gültigkeit der Kul'bakinschen Kürzungsregel sogar bezüglich des Polnischen bezweifelt. Andere Kritiken über die Arbeit Kul'bakins von PORZEZIŃSKI, ULASZYN und NITSCH, vgl. RSl. I 130.

⁴ Wenn ich in Int&Ausl. für jedes vorläufig berührte Nebenproblem alle früheren Ansichten zu erwähnen und zu kritisieren nötig gehabt hätte (und das verlangt Torbiörnsson), wäre ich gezwungen gewesen, statt eine Einleitung von 47 Seiten — eine grosse Introduction von mehreren hundert Seiten zu schreiben. Dass ich in bezug auf das Hauptproblem (die Auslaut-

Quantität sagen. Mit aller Anerkennung der hervorragenden wissenschaftlichen Bedeutung Kul'bakins in vielen Fragen kann ich seine Hypothese über die slowakische Kürzung nicht billigen. Kul'bakin hat nämlich allzu wenig Material berücksichtigt. Er hat seine Hypothese ausschliesslich mit Stütze einer Reihe von slk. Substantiva (Entsprechungen der č. Substantiva bei Černý LF. XXIV 422 ff.) aufgebaut. Alle von Kul'bakin erwähnten slk. Wörter sind tatsächlich nur Substantiva. Deshalb hat er z. B. so wichtige Wörter übersehen wie die Adv. *málo* (: sbkr. *mālo* etc., urslav. **mālo-*) und *práve* (vgl. sbkr. *prāvo* etc.), die Adjektiva *rád* (: sbkr. *rād*) und *sýty* (*do sýta* etc., vgl. sbkr. *sīt*) etc., die Pronominalformen *nám*, *vám* (: sbkr. *nāma* etc.), *náš*, *váš* (: sbkr. *nāš*, *vāš*) und alle Verba, die zwar oft wie im Č. (vgl. Int&Ausl. § 58) einen veränderten Intonationsreflex haben, aber von denen es auch Formen gibt, für welche wir kaum eine geänderte Intonation annehmen können, z. B. Präsens *viem* (sl. *vēm*, č. *vím*) und Präteritumformen wie *stálo* (sbkr. *stālo*) usw. Ferner hat Kul'bakin nur diejenigen Wörter berücksichtigt, welche im Serbokroatischen eine Entsprechung mit Kürze haben — es gibt jedoch auch slk. Wörter, die durch das Slowenische und Čechische etc. in bezug auf die ursprgl. Intonation sicher zu bestimmen sind, z. B. slk. *byk* (sl. *bīk*, č. *byk* < idg. -ū-, sbkr. *bīk* muss sekundär sein), Präsens *viem* (sl. *vēm*, č. *vím*) usw. Schliesslich hat Kul'bakin nicht einmal alle (sogar nicht die meisten) Substantiva der Int. A mit Entsprechungen im Sbkr. beachtet. Er erwähnt S. 137 folgende Ausnahmen seiner Kürzungsregel: *máta*, *sláva*, *ráj*, *stádo*, *pásmo*, *stráža*, *ručho*, *miera*, *trieska*, *núza*, *prám*, *úd*, *štír*, *viator*, *mráz* und folgende schwankende: *dráha* : *draha*, *viera* : *vera*, *miesto* : *mesto*, *dieva* : *deva*. Aber es gibt noch eine ganze Menge von Ausnahmen: *jíva* (s. *iva*), *lásku*, *láskovanie* etc. (s. *lāska*), *bájka*, *bájit'* etc. (s. *bājati*), *kýta* (s. *kīta*), *búra* (s. *būra*), *hád'a* (s. *gād*), *mláka* (s. *mlāka*), *práca* (s. *prācu*), *vráska* (kr. *vrāska*), *správa* (s. *sprāva*), *skrýša* (č. *skrýše*, s. *krīti*, s. *skrīška* sek. < **-krýš-[b]ka-*), *spása* (s. *spās*, *spāsovati*),

frage) nur das direkt für die Diskussion Nötige erwähne, hat seinen Grund darin, dass wir bezüglich dieser Frage bekanntlich eine ausserordentlich detaillierte Bibliographie in der trefflichen Arbeit HUIJERS haben (*Slovanská deklinace jmenná*). Alles was man nicht bespricht, glaubt Torbiörnsson, dass man nicht kenne. Selbst bespricht er aber vieles, was er nicht kennt.

hlíva (s. *gljiva*), *vnúča* (s. *ùnuche*, *ùnuk*), *útroby* (s. *útroba*), *chmúra* (č. *chmoura*, r. *chmúra*), *váha* (č. *váha*, r. *vága*), *bábä* (neben *baba*, vgl. č. *bába*, s. *bāba* etc.) usw. (M. E. gehören hierher noch *tráva* — r. dial. *tráva*, vgl. lit. *tráukti* —, *krása* — vgl. lit. *krósnis* — etc., vgl. Int&Ausl. § 20); *dielo* (s. *djělo*), *právo* (s. *prāvo*), *krieslo* (lit. *kréslas*), *ráno* : *rano* (s. *rāno*), *lýko* : *lyko* (s. *līko*); *pád* etc. (s. *pādati* etc.), *báseň* (s. *bāsma*), *pieseň* (s. *pjěsma*), *sieň* (s. *sjěn*), *vít'az* (s. *vítěz*), *víchor* (s. *vīhār*), *práporac* (s. *prāporac*), *súmraček* (s. *sūmrāk*)¹, *diel*, *rozdiel* (č. *díl*, sl. *děl*), *pýr* (s. *pīr*, č. *pýr*, *pýř*), *driek* (sl. *drék*), *chrám* (sl. *hrām*, r. *chorómy*, č. *chrám*; s. *hrām* sek.), *drieň* (č. *dřín*, r. *der'ón*), *liek* (sl. *lék* etc.), Hunderte (!) von Komposita mit *vý-*: *výraz*, *výkaz*, *výkup* etc. (M. E. auch eine Masse andere Präpositionskomposita *ná-*: sbkr. *nā* usw.); *stálost'*, *stály* etc. (s. *stāti* etc., s. *stālan*, *stālna* sek. < **stālon-*), *sýtost'* (*do sýta* etc., s. *sīt* etc.) usw. usw.

Das gegen die Regel Kul'bakins sprechende Material ist gewiss noch grösser. Vorläufig habe ich aber genug erwähnt²: die Ausnahmen sind schon zahlreicher als die z. 70 »regelmässigen« Beispiele³ geworden. Eine Regel mit so vielen Ausnahmen ist keine Regel. Und tatsächlich wäre es ganz sonderbar, wenn das Slovakische, das sonst kaum anders als ein tschechischer Dialekt ist, vom Tschechischen hinsichtlich der Behandlung der betonten Silben mit Int. A radikal abweichen sollte. Dies ist aber offenbar gar nicht der Fall, denn auch im Tschechischen finden wir eine ganze Reihe von Wörtern, wo der Reflex von ursprgl. iktustragenden Silben mit Int. A kurz ist: *ryba*

¹ Über die sbkr. Wörter mit »schweren« Suffixen, vgl. Abhandlung II 119 ff. dieser Schrift. Ein Wort wie sbkr. *vítěz* z. B. zeigt unter allen Umständen in Vereinigung mit slk. *vít'az*, dass eine ursprgl. Tonsilbe mit Int. A vorliegen muss.

² Die von mir oben erwähnten Wörter habe ich bei meiner Lektüre slovakischer Werke (Erzählungen in Chrestomathien, Gedichte von Hviezdoslav u. a., Czambels *Rukovät'*, Slov. reč etc.) gesammelt. Die meisten Wörter habe ich mehrmals in der Literatur gesehen und auch Gelegenheit gehabt, beim Gespräche der Slovaken zu hören. (Ich habe nicht weniger als vier Sommer in dem Tatragebirge gewohnt. Auch in Schweden habe ich mehrmals mit herumwandernden Slovaken gesprochen.) Über das Slk. vgl. PASTRNEK SWienAW. CXV 203—352 (mit Literaturangaben) und CZAMBEL *Slovenská reč*.

³ »Ein sehr reiches Material« nach TORBIÖRNSSON MOr. VIII 143.

(: dial. *ryba*), *straka*, *vydra*, *baba* (: *bába*), *brat* (: sbkr. *brät*), *tam* (: sbkr. *tāmo*) etc. (vgl. Trávníček ČMF. II 4). Eine allgemeine Kürzung der iktustragenden Vokale mit Int. A im Čechisch-Slovakischen können wir nicht annehmen, denn woher hätten wir dann die vielen Fälle mit Länge (= urslav. Länge mit Int. A)?¹ Ich kann keine andere Erklärung plausibel finden, als dass wir hier teilweise mit der Wirkung einer alten Intonationsänderung (so besonders bei den fem. *ā*-Stämmen, vgl. Int&Ausl. § 18), teilweise mit der Verallgemeinerung einer určechischen Vokalkürzung in unbetonter Stellung (vgl. § 6) zu rechnen haben. Dass die Fälle mit Kürze (statt Länge) im Slovakischen etwas gewöhnlicher sind, dürfte darin seinen Grund haben, dass auf dem östlichen Sprachgebiet einst die Verbindung mit iktustragender Präposition (in Analogie mit der Behandlung der Wörter mit Int. C) mehr verbreitet war als auf dem westlichen Gebiete. Die slk. Kürze ist ja besonders bei den Substantiva zu finden (vgl. z. B. slk. *na rano*, *za rano* etc., aber *od rána do večera* wohl aus **ná rāno*, *zá rāno* : **od rána do . . .* ganz wie im Russischen die Präpositionsausdrücke des Typus *ná ruku* etc., wenn sie sich auf etwas nachfolgendes beziehen, den Iktus auf dem Substantivum haben müssen). Der Unterschied zwischen Čechisch und Slovakisch besteht ja in vielen Fällen eben darin, dass das Čechische noch die alte Länge in der Nominativform beibehalten hat, z. B. č. *výmě*, Gen. *vemene* : slk. *vymä*, č. *rámě*, *ramene* : slk. *ramä*, č. *kámen*, *kamene* : slk. *kameň* (übrigens finden wir auch im č. *kamen*) etc. etc.

§ 27. Besonders unglücklich ist Torbiörnsson bei der Behandlung der Wörter mit anlautendem urslav. *or*, *ol* gewesen. Gewiss sind wenigstens 50 % der von Torbiörnsson selbst aufgestellten urslav. Formen mit *ort-*, *olt-* als unkritische, absolut unmögliche Konstruktionen aus dem Wortmaterial zu streichen (vgl. Mikkola Balt&Slav. 29—47 und Brückner KZ. XLII 39 f.): urslav. **orkošb*, **orčb*, **olpž*, **olchanb* usw. hat es fürwahr nie gegeben. Wenn Torbiörnsson auf einem Sprachgebiete *ro-* und auf einem anderen *ra-* bemerkt — gleich glaubt er eine urslav. *ort*-Form gefunden

¹ Die Hypothese DIELS' (Arch. XXXI 68 ff.) finde ich — wie alle die sich darüber geäußert haben — absolut verfehlt. (Vgl. BULACHOVSKIJ RFV. LXIII 161 ff., TRÁVNÍČEK ČMF. II 4 ff., BREZNIK RSl. IV 148 f.)

zu haben. Dass wir z. B. mit einem so gewöhnlichen Ereignis wie regressiver Voklassimilation auch im Slavischen zu rechnen haben können, fällt ihm gar nicht ein ¹ (vgl. r. dial. *samašédšij* statt *sumašédšij* etc. Arch. XXV 159): p. *rokosz* : slk. *rákoš* gehen nach Torbiörnsson auf **orkošb* zurück; č. *romoniti* neben č. *rámus* (nach der Vermutung T:s slk.!) etc. bezeugt einen urslav. Ansatz **orm-*, ebenso sl. *romôn* : sl. *ramúš* — obzwar auf südslavischem Boden nach Torbiörnsson nur *ra-* möglich wäre (vgl. LM. I 6); r. *rochóba* 'Lärm' und sl. *rahóvš* erweisen die Existenz von urslav. **orch-* (dass es im R. ein Verbum *rachát'* 'kidat' . . čto-libo t'ažoloje, gromozdkoje' Dal'"" gibt, ignoriert er) usw. Weiter müssen nach Torbiörnsson alle südslav. Varianten mit *ro-* aus nordslavischen Wörtern stammen, und alle nordslavischen mit *ra-* aus dem Südslavischen! Dass die Torbiörnssonsche Deutung der Formen mit *ro-* : *ra-* unrichtig sein muss, daran kann niemand zweifeln.

Als ich § 11 ff. von Int&Ausl. verfasste, war es mir ganz klar, dass die gar nicht wenigen nordslavischen Wörter mit *ra-* statt *ro-* (č. *raba*, r. *rabótat'*, p. *rab* ² etc.) nicht sämtliche als Entlehnungen aus dem südlichen Sprachgebiet, sondern in der Regel als einst im Sandhi entstandene Parallelformen zu erklären seien ³. Da ich aber noch nicht die zweite Deutungsalternative

¹ Daneben können natürlich auch verschiedene idg. Ablautstufen vorliegen, eine Erklärungsweise, die wohl MIKKOLA Balt&Slav. etwas zu oft verwendet hat.

² Dieses Wort erklärt Torbiörnsson »aus der Kirchensprache«, als ob es je in Polen eine byzantinische Liturgie gegeben hätte.

³ Dass hier durch verschiedene Sandhierscheinungen entstandene Satzdoubletten vorliegen können, hat einst schon BRUGMANN Grdr. I¹ § 281 Anm. 2 vermutet. Und aaO. sagt Brugmann (im Jahre 1886) auch folgendes: »Für die Stellung zwischen Konsonanten dünkt mich das Wahrscheinlichste, dass *or*, *ol*, *er*, *el* zunächst zu *rro*, *llo*, *rre*, *lle* wurden, z. B. **porse* zu **prrose*«. Nach dem Wortlaut dieser Andeutung hat später (1893) Torbiörnsson »seine« Metathesentheorie formuliert. Was Brugmann ursprünglich vorgezeichnet hat, war wohl nur soviel, dass zwischen *or* und *ro* etc. ein Stadium *rro* (bequemer geschrieben *ro*) liegen könne, was m. E. auch in bezug auf **porse* der Fall sein dürfte. Dass Brugmann nicht wie Torbiörnsson eine einzige Zwischenstufe vermutet, geht wohl aus KVglGr. § 341. A) 2 sowie § 312 und besonders aus Grdr. II¹ § 949 S. 821 hervor: »Im Urslav. muss der Anfang in der Entwicklung von **porse*, **velkq* zu **prrose*, **vlekq*, woraus aksl. *prase*, *vlekq* etc. die Entstehung eines Gleitvokals aus der Liquida gewesen sein«. (Unmittelbar vorher hat Brugmann von lit. *bal^odóti* etc. gesprochen.)

der Svarabhaktitheorie gefunden hatte, sah ich nur eine Möglichkeit: Einfluss von seiten der Klangfarbe einst im Sandhi vorangehender Auslautvokale. Nachdem ich mich für die in dieser Schrift vorgetragene zweite Svarabhaktitheorie entschlossen habe, sehe ich auch das Anlautproblem etwas anders an. Ich bleibe noch bei der festen Überzeugung, dass man mit Reflexen altslavischer Sandhiformen rechnen muss, hinsichtlich dieses Sandhi aber stelle ich mir jetzt die Verhältnisse in einer anderen Weise vor:

Gemeinslav. *orǫ* und *olǫ* verloren regelmässig, wenn nicht infolge der Reduktion von *o* das *o* gedehnt wurde (wie in **ǫlkǫti* > abg. *alkati*), den schwachen ersten Vokal des Phonems¹. Fälle von Schwund eines reduzierten Anlautvokals im Slavischen sind ja gar nicht selten (vgl. p. *grati* : r. *igrati* < **ǫgrati* : **igrati* etc.). Die Fälle mit anlautendem A-intoniertem *ort-*, *olt-* bilden übrigens eine ganz kleine Gruppe (urslav. **olnita-* etc. sind ganz unsichere Ansätze, vgl. S. 26 Bem.): es sind **ǫlkǫti*, **ǫlnǫ* und noch einige nicht ganz so sichere. Wenn wir von der ev. nicht ganz ausgeschlossenen Möglichkeit gewisser Formen mit erhaltenem Anlautvokal¹ absehen, finden wir in den verschiedenen Slavinen als Reflexe von urslav. *ort-*, *olt-* mit Int. A überall nur *ra-*, *la-*.

In den Fällen aber, wo anlautendes *ort-*, *olt-* Intonation C hatte, begegnen wir hinwieder schwankenden Reflexen *ra-* : *ro-* besonders im Nordslavischen (= im Ost- und Westslavischen²) aber (obzwar seltener) auch im Südslavischen. Will man nicht mit ganz unmöglichen Entlehnungshypothesen operieren, muss man gewiss hier mit dem Einfluss von gemeinslavischem (oder früherem einzelsprachlichem) Sandhi rechnen.

Die gemeinslavischen Reflexe von urslav. *ort-*, *olt-* waren nach der Svarabhaktibildung *orǫ-*, *olǫ-*, also ganz wie im Inlaute. Anlautendes *o* wurde wohl aber bald viel schwächer als inlautendes, denn die umgestaltende Tendenz zeigt sich in der Regel im Anlaute viel stärker als im Inlaute (vgl. *o-* : *-o-* etc.). Es entstand

¹ In r. *olónno* (sek. Int. A vor reduziertem Halbvokal), sl. *orǫkati* z. B. ist vielleicht infolge Anlautdehnung im Sandhi ein zweisilbiges Phonem noch geblieben (vgl. Int&Ausl. § 13).

² Das Slovakische zeigt ja auch den Wechsel *ra-* : *ro-*, *la-* : *lo-*.

sehr bald $r̥o-$, $r̥o-$ ¹. Eben in der Periode als die gemeinslavischen Dialekte solche Anlautformen hatten, müssen wir — wie es Parallelen aus der Lautentwicklung anderer Sprachen mit $r̥-$ zeigen — im Sandhi entstandene Doppelformen erwarten. Im Altindischen, wo es Wörter mit anlautendem $r̥$ gibt, stehen Fälle wie *yatha-r̥ṣiḥ*, *maha-r̥ṣiḥ* etc. gegenüber der gewöhnlichen Anlautform *r̥ṣiḥ* etc. (vgl. auch im heutigen Čechischen *rdousiti* wie *r̥-rdousiti*, aber nach Vokal *zardousiti*, wie *zar-dousiti*, s. Vondrák Arch. XXV 191). Aller Wahrscheinlichkeit nach hat einst im Gemeinslavischen und in den ersten slav. Dialekten ein ähnliches Gesetz gewirkt: $r̥o-$ wurde wohl zu $r̥o-$ (mit Ersatzdehnung) nach Vokal, blieb aber noch einige Zeit nach Konsonanten und im absoluten Anlaute erhalten.

Aus gemeinslav. $r̥o-$ stammen wohl die Formen mit *ra-* im Nordslavischen, diejenigen mit *ro-* aber dürften in einer späteren Entwicklungsperiode entstanden sein, als im Nordslavischen bei dem allgemeinen Übergang $r̥o-$ zu $ro-$ im Anlaut die ev. Ersatzdehnung nicht mehr zu *a* führte. Es gab wohl eine Zeit, als man z. B. im Altrussischen vorwiegend (denn sehr bald sind natürlich Verwechselungen und Ausgleichungsprozesse vorgekommen) **moja r̥abota* (< gemeinslav. **moja r̥abota*) sagte, aber **roboťa jestʹ* (< urnordslav. **r̥abota*, wo o nicht so offen war wie einst im gemeinslav. $r̥o$ < $r̥o$), ebenso **ta l̥ad̥ja : *l̥od̥ja jestʹ* etc. (vgl. r. *rabota* : altr. *robota*, r. *lad̥já* : *l̥od̥já* usw.). Analog wechselten im Altwestslavischen wohl einst: **ta r̥aba : *roba byla* etc. (vgl. p. und č. *raba* : *roba*), **na l̥ak̥tʹ : l̥ok̥tʹ* (vgl. slk. *laket'* : slk. *loket'*, č. *loket*) usw. In dieser Weise finden wir eine Erklärung der sonst (in ihrer Gesamtheit) unverständlichen vielen Varianten mit *ra-*, *la-* (statt *ro-*, *lo-*) im Nordslavischen: r. *rabá*, p. č. *raba*, p. č. *rab* etc., r. *rak̥ta*, slk. *rak̥yta*, r. *rastí*, *-rast* (*vy-rast* etc.), klr. *rast'* (*rast' volos'a* »Haarwuchs« Želechowski Wb., vgl. Mikkola Balt&Slav. 34), klr. *rast* »primula veris« etc. (Hrinčenko Slov.),

¹ Meine Theorie kann sich auch mit der ev. Hypothese vertragen, dass einst ebenfalls in ostslavischer Sprachentwicklung $-oro-$ zu $-ro-$ (woraus wieder $-oro-$) wurde. Einige Forscher (z. B. SOLMSSEN Arch. XXIV 577 und ŠACHMATOV Izv. VII 2, 304) sehen bekanntlich den einzigen ev. Vorzug der Torbiörnssonschen Auffassung darin, dass sie eine Vereinigung von r. *stórož*, *steregú* mit lit. *sárgas*, *sérgiu* (wo die Int. zwar eine andere ist) ermöglicht.

slk.¹ *rást'* 'wachsen', *rastenie*, *vzrast* 'Wuchs', slk. *ražeň*, slk. *laket'*, r. *rdvnyj* (vgl. *vs'o ravnó* nach Vokal), r. *ravnína*, *rásnyj*, *ludvjá* usw.²

Aus gemeinslav. *rǫ-*, *lǫ-* (nach Vokal) sowie aus mit dessen Reflex später zusammenfallendem altsüdslavischem *rǫ-*, *lǫ-* (aus länger erhaltenem *rǫ-*, *lǫ-*) stammt das südslav. *ra-*, *la-* in den Wörtern mit Int. C. Im Südslavischen dürfte also die Tendenz ein langes oder halblanges *ǫ* in *a* zu verwandeln sich länger erhalten haben als auf dem nördlichen Sprachgebiete. Dialektisch dürfte aber auch im Südslavischen unter gewissen Bedingungen ein *ro-* statt *ra-* bei dem zweiten Übergang *rǫ* > *rǫ* entstanden sein, darauf deutet sbkr. *rǫb*, sl. *rǫb*, bg. *rob*, abg. (Supr.) *robz*. (Vielleicht wurde in unbetontem *rǫ-* analog mit der Kürzungsregel Ia das *r* gekürzt, Gen. etc. **rǫbá* > **r-ǫ-bá*, und aus einem *rǫ* ohne Ersatzdehnung ist dann *ro-*, nicht *ra-*, entwickelt worden.)

Die Frage nach gewissen durch besondere Lautbedingungen eventuell sporadisch gebliebenen Reflexen von *ǫ* in *ǫrǫ-*, *ǫlǫ-* (vgl. S. 82 A. 1) lasse ich vorläufig hier unbesprochen. Ich hebe nur hervor, dass allein die Svarabhaktitheorie sich sowohl mit den abg. Formen des Typus *alkati*, die infolge nachfolgender Vokalreduktion entstanden sind, wie auch mit anderen eventuellen Fällen eines erhaltenen Reflexes des *ǫ*- vertragen kann.

Im Plb. finden wir folgende Reflexe von urslav. *ort-*, *olt-* (ich erwähne sie hier nach Rosts Wb., weil die Sammlungen Torbiörnssons nicht ganz vollständig sind). Mit Int. C: *rüök'óitnō* (< **ořkyt-*, fehlt LM. I), *rüöl'a* (< **ořlǫja-*), *rüöst* (< **ořsti*), *rüöz-* (< **ořz-*), *rüözan* (< **ořžbno-*, fehlt LM. I); *lūöd'a* (< **oľdǫja*), *lūök'ét* (< **oľkǫtb*). Mit Int. A: *radlū* (< **ǫrdlo-*), *radléicu*

¹ Das Slovakische hat auch viele Wörter mit *ro-*, *lo-*: *robiť*, *robota*, *rol'a*, *rovný*, *rovnina*, *rovnost'* etc., *roždie* (neben *raždie*), *roz-ložit'*, *roz-sadiť* etc., *rozličný*, *rozdielný* etc., dial. *rôzný*, ostslk. *prirôstnul* (PASTRNEK SWienAW. CXV 264); *lod'ka*, *lod'*, *loket'* (neben *laket'*) u. a. Fast alle diese ignoriert Torbiörnsson in LM. (nur *robiť*, *lod'* und *roz-* erwähnt er als Bohemismen!). Die Wörter mit *la-*, *ra-* (< *or-*, *ol-* mit Int. C) sind gar nicht in Majorität: *laket'*, *rab*, *rabstvo*, *raždie*, *razdina*, *rážd'a*, *rást'*, *rastlina*, *rastlinstvo*, *ražeň*, *rakytá* (s. Pastrnek aaO., *rataj* reflektiert Int. A).

² Ausgeschlossen ist es natürlich nicht, dass in gewissen (aber sicher nicht zahlreichen) Fällen im Ostslavischen, besonders in mehr abstrakten und ungewöhnlichen Wörtern, zugleich Einfluss von seiten des Kirchenslavischen vorliegt (*rab božij* etc.).

(\langle **ōrdlica*-), *radleicéiste* (fehlt LM. I), *rak'ói* (\langle **ōrky*), *rakvéica* (fehlt LM. I), *ramá* (\langle **ōrmę*), *ratój* (\langle **ōrtajō*); *Luobū* (\langle **ōlb*-).

Wie schon hervorgehoben worden ist, muss man bezüglich der Formen mit Int. A damit rechnen, dass wir in einigen dieser nicht zahlreichen Fälle nicht mit absoluter Sicherheit entscheiden können, ob wir ein urslav. **ōrt*- oder **rđt*- anzusetzen haben. So kann z. B. abg. *ramę* etc. alternativ auf eine vor-slavische Grundform **rđm*- zurückgehen (wie lat. *rāmus*, vgl. Hirt Abl. 76). Dass wir im Litauischen ein *arms* vorfinden, kann nicht einen urslavischen Ansatz **ōrm*- beweisen (der Ansatz **ōrm*- ist nur etwas wahrscheinlicher als ein Ansatz **rđm*-). Eben-sowenig kann die plb. Transskription *ra*- (*rā*- bei Schleicher) ein urslav. *or*- beweisen, wir finden ja auch z. B. *radó*, f. zu *rad* 'gern' (in den Quellen »*rado*» VI 67, 12, »Gerne *radó*» VIII 174 A. 22), *ranū* neben *rónė* (»Früh: *Ranī*» VIII 111, 1 B₁; *rani* VIII 137 A. 20 etc.) usw. Hin und wieder findet man auch bei den ev. *ōrt*-Reflexen *ro*- (oder *roa*-) statt *ra*- (»Une charruë: *Rotlū*» I 40, 22, »Kasten: *Roatgáy*» VIII 127, 9).

Aus den kümmerlichen schriftlichen Sprachresten der Reflexe von *ōrt*- können wir keine Spur eines gemeinslav. Wechsels *rō*- : *ro*- (analog r., slk. etc. *ra*- : *ro*-) konstatieren. In den Quellen finden wir nur *rū*-, *ri*- (\langle **rō*-, das ja sonst im Nordslavischen der gewöhnliche Reflex eines *ōr*- ist). Einige Orts- sowie Familiennamen deuten jedoch darauf hin, dass es auch im Polabischen hier einen Anlautwechsel gegeben hat, z. B. die Ortsnamen *Röhwoneitz* : *Rowneiz* (\langle **rōvbn*- : **rōvbn*- = r. *ravn*- : *rovn*-) vgl. sl., kr. *Ravnica* (s. Rost 294), die Flurnamen *Rücktheim* : *Roktein* (\langle **rōkytbn*- : **rōkytbn*- = č. *rokyta* : slk. *rakyta*, s. Mucke 493, 535), der Familienname *Raunatz* (\langle **rōvnačb*, s. Mucke 415).

§ 28. Hinsichtlich der urslavischen Phoneme *er*, *el* + Kons. ist es sehr fraglich, ob sie im Anlaute vorgekommen sind (vgl. LM. I 10). Ich halte es darum nicht für nötig hier einige zweifelhafte Fälle zu diskutieren. Die gemeinslavische Entwicklung von urslav. *tert*, *telt* muss natürlich (analog mit der Entwicklung von *tort* etc.) ein Stadium mit Svarabhakti durchgemacht haben. Der einst zwischen *r*, *l* und dem Konsonantenlaut entstandene Gleitlautvokal muss in gemeinslavischer Zeit *e*-Farbe gehabt haben. Dieser Vokal dürfte aber nicht ganz mit gemeinslav. *e* \langle idg. *ě*

identisch gewesen sein, wahrscheinlich war er wie *o* in *oro*, *olo* offener als der vorangehende Vokallaut und hatte (besonders wohl nach *l*) eine Tendenz nach *ö* hin, ich bezeichne diesen *e*-farbigen Gleitvokal mit *ε*.

Analog mit der Behandlung von *tōrt*, *tōlt* und *tořt*, *tořt* können wir uns folgende vier Entwicklungsprozesse denken:

I) urslav. *těrt* > gemeinslav. *tě^{ret}*¹ > *terět* (und später im West- und Südslavischen > *trět*). Z. B. **běrza-* > **bē^{re}za-* > **berěza-* > r. *ber'óza*, sbkr. *brěza*, č. *bříza* usw.

II) urslav. *tělt* > gemeinslav. *tě^{let}* > *telět* (und später im West- und Südslavischen > *tlět*). Z. B. **pělva-* > **pē^{le}-va-* > **pelěva* > r. *polóva* (über *pel'óva*, *peléva* vgl. § 29), sbkr. *pljěva*, č. *plíva* usw.

III) urslav. *těřt* > gemeinslav. *tě^{ret}* ohne gemeinslav. Iktus-übersprung² (später im West- und Südslavischen ev. auch im Russischen *třet*, woraus r. wieder *téret*, west- und südslav. *třět* > *trět* > südslav. *trět*, určech. *trět* oder direkt *trět*). Z. B. **běrgo-* > **bē^{re}go-* > r. *béreg*, sbkr. *brêg*, *brìjeg*, č. *břeh* usw.

IV) urslav. *tělť* > gemeinslav. *těl^{et}* ohne gemeinslav. Iktus-übersprung² (später im West- und Südslavischen³ *tľet* > *tľet* > südslav. *tlět*, určech. *tlět* oder direkt mit verlorener schwacher Ersatzdehnung *tlět*). Z. B. **žělbo-* > **žē^{le}bo-* > r. *žólob*, sbkr. *žlēb*, *žlìjeb*, č. *žleb* (später *žlab*) usw.

§ 29. In unbetonter Stellung unmittelbar vor einer Iktus-silbe mit Int. A (Regel II) und mittelbar vor oder hinter einem Iktus überhaupt (Regel Ia und Ib) müssen wir dieselbe Kürzung in gemeinslav. *erε*, *elε* wie unter denselben Bedingungen in *oro*,

¹ Das *e* in *er* etc. muss wie das *o* in *or* etc. infolge des Svarabhakti-prozesses geschwächt worden sein und wird demnach hier mit *ε* bezeichnet. Die zweite Silbe des neuentstandenen Phonems wurde wahrscheinlich mit musikalisch höherem Ton als die erste Silbe ausgesprochen (vgl. § 25).

² Der zweite neuentwickelte Vokal lag wohl hier einst musikalisch tiefer als der vorangehende.

³ Für das Russische haben wir kaum mit der Eventualität einer solchen Zwischenstufe zu rechnen, bei *el* konnte die Sonantierung unterbleiben, weil es nicht so kräftig wie *er* artikuliert wurde.

plb erwarten. Im Russischen finden wir auch eben unter diesen Verhältnissen eine Reihe von synkopierte *ere*-Phonemen, z. B.:

1) r. dial. *vertenó* (statt *veretenó* 'Spindel'), s. Sobolevskij Lekcii^{IV} 98. Aus altr. **ver[*]tenó* (nach Regel Ia) dürfte eben finn. *värttänä*, *värttinä* (Mikkola Berühr. 43) entstanden sein.

2) r. dial. *perduvat'* (statt *peredavat'*), s. Sobolevskij aaO. 98, vgl. noch *perr'adit'* bei Majkov Soč. 314, vgl. plb. *per-* § 30, 3.

3) aus altr. **ver[*]tšé* nach Regel Ia (vgl. *veretšjó* neben *verétšje* Dal^{III}) dürfte finn. *värtsi* 'Sack' (Mikkola aaO. 43 u. 96) entstanden sein.

4) aus altr. Gen. etc. **ver[*]bšjá* oder einer analogen Form nach Regel Ia haben wir wohl auch liv. *verbliñki* 'Sperling' etc. (Mikkola aaO. 43 u. 104) zu erklären.

5) r. *terbušit'* (nach Regel Ia) gegenüber *terebit'* 'zupfen, zausen; rupfen (einen Vogel)', *terebúški* 'Kratze, Wollkratze', os. *trzebucha* 'gew. Pflanze (tordylium)' etc.

6) klr. *tetervák*, Gen. *tetervaká* 'Birkhahn' (nach Regel Ia) gegenüber r. *téterev* ds., sbkr. *tětričev* 'Auerhahn' etc.

7) r. *terzát'* kann natürlich auf **tržati* (vgl. sbkr. *třsati*) zurückgeführt werden, im Altr. finden wir aber 3. sg. *terežetb se* 'θρηνηί' (Miklosich Lex.^{II} 1011) und im Altbg. (Supr.) *trězati*, *trěžq* 'zerreißen, zerfleischen' (Leskien Handb.^V 128); dass wir im heutigen Russischen kein **terezát'* finden, erklärt sich demnach ev. teilweise durch Synkopierung eines nach Regel II entstandenen reduzierten Vokals.

8) von synkopiertem *ele* scheint es keine Beispiele zu geben, doch erklärt sich wohl dial. (nordr.) *pelá* aus **pelvá* nach Regel II (gegenüber *pel'óva* etc.). Über den Schwund von *v* in *lv* vgl. r. *mol* < *molvi* (altr. *molyti* etc. Sobolevskij^{IV} 149), bezüglich der Oxytonierung (*pelá* : r. *pel'óva*, klr. *polóva*, sbkr. *pljěva*) vgl. § 10.

§ 30. In den übrigen Slavinen finden sich als Reflexe von mutmasslichen gemeinslav. *erš*, *elš* in einigen Sprachen synkopierte Formen, in anderen aber *ere*, *ele* (im Plb. *er* : *ele*). Es ist ja plausibel, dass die gemeinslav. gekürzten Phoneme *erš*, *elš* hier und da in der einzelsprachlichen Weiterentwicklung den letzten Vokal unsynkopiert haben beibehalten können, aber zugleich infolge einer gewissen (schwachen) Ersatzdehnung (*erš* > *ērš* etc.) auch den ersten Vokal erhalten haben (und diesen nicht wie

sonst über *r*, *l* schwinden liessen). Die Fälle mit Synkope finden wir im Ostbulgarischen und dial. im Slovenischen, im Polabischen finden wir *er* gegenüber *ele*. Ich habe folgende Fälle verzeichnet (vielleicht gibt es noch mehr):

1) ostbg. *čerdá* 'Grossviehherde' (auch *čārda* geschrieben) neben westbg. *čeredá* dürfte auf gemeinslav. **čērěddā* nach Regel II zurückgehen, vgl. r. *čeredá* 'Reihe, Reihenfolge', dial. 'Herde' etc. < urslav. **čerda* (s. Berneker EtWb. I 144).

2) sl. dial. *pelna* 'Windel' gegenüber sl. *plěna*, *plenica* etc. erklärt sich nach Regel II aus gemeinslav. **pělěndā*, daneben ohne Synkope: abg. *pelena* 'Windel', sbkr. *pelèna* (vgl. r. *pelená* § 31, 5), abg. *pelenica* (das Suffix *-ica-* hatte Int. A). Abg. *plěna* etc. stammt aus anderen Kasusformen: Gen. *plěny* etc. (Über den Iktusunterschied in klr. *peléna*: r. *pelená* etc. vgl. § 10, bezüglich dieses Wortes vgl. noch Int.&Ausl. S. 44 und Schmidt Vok. II 67.) Plb. *pélénka* 'Windel' ist natürlich eine Deminutivbildung zu einem gemeinslav. **pělěndā*; dass hier *ele* in bezug auf den letzten Vokal unsynkopiert blieb (vgl. plb. *per-* unten) erklärt sich wohl durch Ersatzdehnung (**pělěňka-* > **pělēnka-*).

3) plb. *per-* (: *prě-*) < gemeinslav. **pērě-* erklärt sich nach Regel Ia (in einigen Fällen nach Regel II); wenn die nachfolgende Iktussilbe Int. B hatte, finden wir aber *prě-*, z. B. *prépěct* < **pērěpěk-* (> **přěpě-* > **prěpě-*), sonst *perměsut* etc. (< **pērěměšāti* nach Regel Ia), s. weiter § 32 (vgl. § 29, 2 r. dial. *perdavāt*).

4) plb. *pared* neben *prěd* vgl. § 32.

5) č. *melena* 'Mühle' (gegenüber p. *mlon* 'Griff an der Handmühle') kann analog mit abg. *pelena* etc. (vgl. oben) aus **melna* entstanden sein.

6) č. *čeřen* 'Fläche über dem Backofen', s.-kslav. *čerěnb* 'eiserner Dreifuss mit Kohlen' (gegenüber p. *trzon* 'Herd, Feuerherd', r. *čéren* 'Salzpfaune der Siedereien', vgl. Int.&Ausl. S. 44) kann man eventuell als eine nach Regel Ib entstandene Formendublette betrachten. In Verbindung mit Präposition entstand wohl einst neben dem gew. haupttontragenden **čērěnb* > **čřěnb* > **čřen-* (p. *trzon*) auch z. B. **ná čērěnb* > **ná čērěnb*, woraus č. *čeřen* etc. Natürlich waren solche Nebenformen selten, aber da die Lautverbindung *čr-* schwerer auszusprechen war (sie wird bekanntlich in vielen slavischen Dialekten vermieden), konnte eine

seltenere Nebenform hier und da bevorzugt und verallgemeinert werden.

7) bg. dial. *ber'ása* 'Birke' (s. Gerov Wb.) neben bg. *brěza*, r. *ber'oza* etc. ist eine sehr auffällige Form, die wohl nur durch Kontamination einer alten dial. Nominativform **berezá* oder *berzá* (vgl. bg. *čerdá* : r. *čeredá*) mit Gen. etc. **brězy* > *br'ázy* etc. erklärt werden kann (bezüglich des Iktus in ev. **berezá*, **berzá* vgl. bg. *lipá*, s. § 10).

Bem. Hinsichtlich der von mir in Int&Ausl. erwähnten zwei Adjektiva abg. *pelesz* 'pullus' und abg. *zelenz* 'grün' muss ich mich in dieser Arbeit (von dem Gesichtspunkt der hier vorgetragenen teilweise veränderten Svarabhaktitheorie aus) mehr skeptisch stellen. Ohne eine bestimmte Behauptung aussprechen zu wollen, hebe ich hier hervor, dass es jedenfalls nicht ausgeschlossen ist, dass die urslavischen Formen dieser Wörter **pelso-*¹ und **zelno-* waren. Solche Adjektiva könnten ja oft proklitisch oder enklitisch in Verbindung mit einem den Hauptton tragenden Substantivum gestanden haben. Hier konnte nach Regel Ia oder Ib eine Kürzung stattfinden: **pel̃so-* > **pěl̃so-* und **zel̃no-* > **zěl̃no-*. Ebenso in Formen wie **zěl̃sněti* (nach Regel II) und **zěl̃snovdŕto-* (nach Regel Ia) etc.

§ 31. Ein noch nicht entwirrtes Problem bieten wohl fortwährend die russischen Phoneme *-ele-* : *-elo-*, *-olo-*². Vorläufig kann ich diese Frage nicht in ihrer Gesamtheit besprechen, es würde hier allzu weit führen; alles Material zu berücksichtigen, erfordert eine besondere Arbeit. Ich will deshalb hier nur die Aufmerksamkeit darauf lenken, dass gewisse Fälle, die Torbiörnsson (LM. I 43 f.) aus idg. *-ele-* zu erklären versucht hat, sich nach den Kürzungsregeln aus *-el̃s-* erklären lassen (in unverkürztem *-el̃e-*

¹ SCHMIDT Vok. II 67 vergleicht abg. *pelesz* mit lit. *pálszas* und vermutet dass »die alte Reihenfolge der Laute« in os. *pjelsnyć* 'schimmelig werden' bewahrt sei. Hier will ich auch an das von Schmidt aaO. 68 erwähnte gr. *βῆστυάβων* (in dem Berichte des Theophanes über den Einfall der tatarischen Bulgaren) erinnern. Schmidt erklärt dieses Wort als ein slav. Adj. *beregovz* — und in einem oxytonierten alten Adj. dieses Typus könnte tatsächlich eine Kürzung *-er̃s* > *-er̃š* eingetreten sein.

² Vgl. PEDERSEN Mat&Pr. I 173 ff., TORBIÖRNSSON BB. XXX 95 f., I.M. I 39 ff. und ŠACHMATOV Izv. VII 2, 307 f.

dagegen dürfte sich aus *ε* ein härterer Vokal *ν* entwickelt haben: aus *-ελε-* über *ελυ* das gew. r. *-elo-*, *-olo-*).

Solche Fälle mit *ele* < *elě* sind (vgl. LM. I 47):

1) r. *belená* 'Bilsenkraut' (nach Regel II): č. *blén*, *blín*, sl. *blèn* ds.

2) r. *pelévu* Dal'm (älter wohl **pelevá*, vgl. 29, 8): sbkr. *pljěva*, sl. *plěva* etc.

3) klr. *óželed* 'Glatteis' (nach Regel I b): sl. *žlěd* ds., p. *žlód*, *žlódž* etc.

4) r. *železá* 'Drüse' (nach Regel II): sbkr. *žlijězda* ds., sl. *žléza*, č. *žléza*, *žláza*.

5) r. *pelená* 'Windel': sl. *plěna* (sl. dial. *pelna*, *pelnícu* sind wohl dial. Nebenformen, wo *-ělě-* synkopiert worden ist) vgl. § 30, 1.

6) r. *selez'ónka* 'Milz' (: sl. *slezěna*, p. *śledziona*) ist wohl eine relativ späte Deminutivbildung zu einem älteren **selězená* (nach Regel I a).

§ 32. Im Polabischen finden wir neben *prěd* (< urslav. **perdz*) auch die auffällige Parallelförmigkeit *paréd*. In den Quellen: »vor diesem: *parred*» VI 75, 11; »In vorigen Zeiten: *Wa parěssa*» VIII 166, 12; »Am ersten: *Na párat*» VIII B₁ 88 A. 37; »Am ersten, allerersten: *na parat*» VIII 106, 10 (B₁ *Ná paratt*); »Vorzeiten: *Parêt*» VIII 166, 11-12. Diese Fälle kann Torbiörnsson gar nicht erklären (vgl. LM. II 52), denn sie mit der Schreibung *dillan* (: *dlân*) zu vergleichen ist unmöglich (eine Lautverbindung *pr-* ist nicht wie *dl-* einem Deutschen unbequem). Nach der Svarabhaktitheorie und den oben besprochenen Kürzungsregeln lässt sich aber eine plausible Deutung finden: In **ná perědz* etc. entstand nach Regel I b Kürzung **ná pērědz* etc. und *-ērě* führte nicht wie *-ers-* über *řs* zu *rě*, sondern zu *ærě*, wo der zweite Vokal infolge Ersatzdehnung beim Schwunde des *-s* nicht synkopiert wurde.

Das plb. Präfix *per-* stammt nach Torbiörnsson (vgl. LM. II 49) »von solchen Zusammensetzungen, deren zweites Glied mit Vokal anlautete«. Leider (für Torbiörnsson) haben wir aber keinen einzigen Beleg für *per-* (in den plb. Quellen gew. *per-* geschrieben) + Vokal — weder im Plb. noch in einem anderen slav. Dialekt. M. E. kann es nach Regel I a (sowie II) aus **pers-* > **pērě-* > *per-* erklärt werden: plb. *perměsat* (Rost schreibt *püör-*)

= p. *przemicszać*, r. *pereměšát'* etc. Dagegen plb. *prépěct* = p. *przepec*, r. *perepěč*; plb. *prévězt* = p. *przewieźć*.

Da die Sammlungen Torbiörnssons unvollständig sind, gebe ich unten nach Rost ein Verzeichnis des plb. *tert*-, *telt*-Wortmaterials, welches in den schriftlichen Quellen vorliegt¹:

(**tert*-Wörter:) *bræg*, *bréza*, *brézéina*, *crév[ě]*, *crevû*, *dren*, *dréně* (fehlt LM. II), *drénövot[ě]* (fehlt LM. II), *drévně* (fehlt LM. II), *préd*, *paréd*, *prék'ö*, *précně* (fehlt LM. II), *preňě* in *préňa zéima* (fehlt LM. II), *préd-* (fehlt LM. II), *per-* § 30, 3, *prě-* in *prépěct*, *prévězt*, *prézdat* (fehlt LM. II), *prěz*, *sréda*, *srédka* (fehlt LM. II), *strěz* (fehlt LM. II), *trébě* (fehlt LM. II), *trébéika* (fehlt LM. II), *vrétenö* (*vrétěn*), *[v]r'os* (fehlt LM. II), *vréséik'ě* (fehlt LM. I), *zrěbā*; (**telt*-Wörter:) *mláka*, *mlácně* (fehlt LM. I), *mlácněk* (fehlt LM. I), *mlat*, *plavói*, *plavě* (fehlt LM. I), *vlact*, *zlad*², *pélénka* (fehlt LM. I, vgl. § 30, 1)³.

Aus dem *telt*-Material geht hervor, dass das Polabische eine ähnliche Entwicklung wie das Russische (und teilweise das Kaš.) aufzeigt: wenn *ěls* nicht zu *ělš* wurde (wie in **pělěnd* und demnach gebildet plb. Dem. *pélénka* 'Windel'), hat *ěls* über *ělv*, *ělv* zu *lv* (*la*) geführt.

§ 33. Hiermit habe ich den Zweck der vorliegenden Arbeit erreicht: eine Hypothese über die Entwicklung der urslavischen Verbindungen *or*, *ol*, *er*, *el* + Konsonanten in allem Wesentlichen zu begründen und diese auch hinsichtlich einer Reihe von Einzelheiten zu diskutieren. Selbstverständlich habe ich bezüglich der vielen mit diesem Problem in näherem oder fernerem Zusammenhange stehenden Detailfragen noch nicht mein letztes Wort gesagt. In der Zukunft werde ich vielleicht Gelegenheit finden, etwas mehr Material zu bringen. Vorläufig muss ich mich aber auf diesem Arbeitsgebiete innerhalb gewisser Grenzen halten. Was ich beabsichtigt hatte, finde ich in der Hauptsache erreicht.

Ehe ich jedoch von Torbiörnsson nebst seiner Metathesentheorie Abschied nehme, habe ich noch einige Worte hinzuzu-

¹ Wörter, die nur aus den Ortsnamen etc. zu erschliessen sind, berücksichtige ich hier nicht (vgl. darüber Rost 181 ff. und MUCKE *Mat&Pr.* I 313 ff.).

² Hagel: *Schlod.* VI 71, 6 ist von Rost in dem Wörterverzeichnis nicht beachtet worden.

³ Plb. *chlúovák* gehört m. E. nicht hierher, vgl. § 23.

fügen. Gewiss hat der ältere in Upsala¹ wohnende schwedische Linguist mehr Gelegenheit gehabt als ich, der jüngere in Lund wohnende Forscher, die slavistische Literatur und besonders die Literatur der »Metathesenfrage« zu beachten. Es wundert mich deshalb, dass ich trotzdem folgende Fakta konstatieren kann: Im Frühling 1902 erschien der zweite Teil der Šachmatovschen Abhandlung »K istorii zvukov russkago jazyka« (Izv. VII 2, 303 ff.). Hier liefert der hervorragende russische Slavist unter anderem teils eine zwar sehr liebenswürdige, aber in der Tat vernichtende Kritik der Torbiörnssonschen Metathesentheorie, teils bringt er z. B. S. 324 f. neues und zwar sehr interessantes Material bezüglich der Reflexe der *tort*-Wörter im Russischen. Mehr als ein Jahr später (Nov. 1903) erschien der zweite Teil von Torbiörnssons Hauptwerk (LM. II = das *r*-Material) — darin findet man aber von einer Kenntnis des Šachmatovschen Werkes keine Spur, es wird nicht einmal in dem Literaturverzeichnis oder in dem Nachwort erwähnt. Im Jahre 1906 erschien in BB. XXX 62 ff. eine von Torbiörnsson 1904 geschriebene Antikritik, also bzw. 4 und 2 Jahre nach der Arbeit Šachmatovs — und auch hier finden wir nicht einmal den Namen Šachmatovs². Es ist als ob

¹ Die Upsalaer Universitätsbibliothek steht schon seit den Tagen J. K. Grotz dank der Bemühungen seines nahen Freundes J. A. Lundell (damals Bibliotheksbeamter) in reger Verbindung mit Russland und den übrigen slavischen Ländern und besitzt sehr reiche Sammlungen von Slavica. In Lund gab es, als ich im J. 1908 dort der erste Lehrer der Slavistik wurde, fast keine slavistische Literatur, z. B. keine einzige russische philologische Zeitschrift. In den letzten 7 Jahren ist zwar vieles erworben worden, aber noch fehlen ganze Reihen von Werken, besonders ältere Jahrgänge der Zeitschriften. Vieles was ich in Upsala, Petersburg, Krakau, Berlin, Paris etc. gelesen habe, steht mir in Lund nicht zur Verfügung. Daraus erhellt, dass ich es mit dem Zitieren nicht immer so leicht habe. Izv. VII z. B. habe ich infolge verschiedener Umstände erst als §§ 1—22 dieser Abhandlung in Korrektur vorlagen zu Gesicht bekommen.

² Ebenfalls verschweigt hier Torbiörnsson (noch im Jahre 1906!) die 1903 erschienene scharfe Kritik KUL'BAKINS (K ist. i dial. p. jaz. 45—46 in Sbornik otd. r. jaz. LXXII). Dagegen wird »Pogodins unbedeutender Artikel« in RFV. XXXIII 339—341 erwähnt! (Vielleicht sind nach Torbiörnssons Meinung die Erörterungen Šachmatovs und Kul'bakins so unbedeutend, dass sie gar nicht erwähnenswert waren?) Kul'bakin teilt die Ansichten Šachmatovs in Izv. VII 2, 304 ff. und kritisiert die Torbiörnssonschen Konstruktionen besonders hinsichtlich des Polabisch-Kašubischen, wo die Auffassung Torbiörnssons zu sehr schroffen Widersprüchen führt. In BB. XXX

keiner der grossen russischen Slavisten bezüglich der Theorie Torbiörnssons negativ reagiert hätte!

Ich finde es darum nötig, hier ein kurzes Referat der wichtigen kritischen Bemerkungen Šachmatovs zu geben und zugleich die Stellung meiner Hypothese bezüglich der von Šachmatov besprochenen Wahrheitskriterien zu prüfen.

Dass die Torbiörnssonsche Metathesentheorie falsch ist, geht nach Šachmatov aus folgenden Tatsachen hervor:

1) Die Entwicklung von **gordz* und **poltno* im Kleinrussischen. Die Argumentierung ist in der Hauptsache dieselbe wie bei Solmsen Arch. XXIV 571 ¹.

2) Hat Torbiörnsson die phonetische Entwicklung der polnischen Wörter *trzop* und *trzowo* nicht beachtet. Es ist unmöglich, die Lautgestaltung dieser Wörter aus gemeinslav. **črepz* und **črevo* zu erklären, weil gemeinslav. *e* vor labialen Konsonanten, selbst wenn diese hart sind, nie in poln. *o* übergeht (p. *cieply*, *zebro*, *grzebło*).

3) r. *olo* (ebenso kaš. *lo*, plb. *la*) kann nicht aus gemeinslav. *le* erklärt werden und eine urslavische Doppelheit **molko* : **melko* ist absolut unbegreiflich. (Šachmatov weist noch auf eine Reihe von Widersprüchen in der Anschauungsweise Torbiörnssons hin.)

Mit der Anerkennung dieser Tatsachen lässt sich dagegen die hier vorgetragene Svarabhaktitheorie sehr gut vereinigen:

1) in gemeinslav. **gordz* und **poltno* war der dem Anlaut vorangehende Vokal ein offenes *o* (vgl. dass *o* in vielen Sla-

(1906) disputiert aber Torbiörnsson über Polabisch und Kašubisch (S. 90--93) nur mit Jagić, Solmsen und Mikkola. Erst im Jahre 1914, als er die mangelnde Kenntnis eines Fachkollegen mit aller Gewalt nachzuweisen sucht, erinnert er sich, dass Kul'bakin irgendwo eine Theorie über die slovakische Quantität ausgesprochen hat. Er sucht das Werk auf, beschuldigt den Gegner, »keine Ahnung« von einer Sprache zu haben (worin beweislich T. selbst immer grob unkundig gewesen ist, vgl. § 26), und vergisst ganz, dass eben er selbst ein besonderer Ignorant derselben Abhandlung gewesen ist.

¹ Diesen Einwand hat Torbiörnsson in BB. XXX 96 ff. absolut nicht beseitigen können: *ro* wird »als ein Diphthong behandelt«, sagt Torbiörnsson. Den Beweis aber, dass das zweisilbige *ro* ein Diphthong war, hat Torbiörnsson nicht geliefert. In den von Torbiörnsson konstruierten gemeinslavischen Urformen für klr. *bib* und *horóch* ist es unmöglich, einen Unterschied bezüglich des dem Auslaute vorangehenden Vokals zu sehen: **bobz* und **grochz* (nach der Svarabhaktitheorie aber **bobz* : **gorochz*).

vinen zu *a* führte), gew. *o* (< idg. *o*, *a*) hatte eine etwas mehr geschlossene Aussprache und konnte sich, nachdem es gedehnt worden war, über $\bar{o} > \bar{u} > \bar{y}$ zu *i* entwickeln. Dies war aber bei dem offenen *o* nicht der Fall (vgl. Int&Ausl. § 28). In gewissen Stellungen bekam doch wohl auch *o* eine geschlossene Aussprache und konnte zu $\bar{u} > \bar{y} > i$ führen, so dürfte besonders vor *v* der Fall gewesen sein, demnach klr. *rívnyj*, *vse rívno*, *rívno-*, *rívnyá* etc.

2) in gemeinslav. **čěřepъ* und **čěřěvo* war der dem Anlaut vorangehende Vokal ein *ε*, d. h. ein Laut, der eine Tendenz zu *ö* hatte (vgl. § 28); eine urpolnische Entwicklung **čřepъ*, **čřěvo* > **čröp*, **črövo*, woraus *trzop* und *trzowo*, ist demnach sehr verständlich und streitet gar nicht gegen das Beharren des *e* aus urslav. *e* in *ciepły*, *žebro*, *grzebło*.

3) in gemeinslav. **mělskô* haben wir ebenfalls nicht mit einem *e* wie in der Torbiörnssonschen Konstruktion **mleko* zu rechnen, sondern mit einem *ε*, das in einigen Sprachzweigen über *v*, bzw. *ö* zu *a*, bzw. *o* werden konnte (vgl. §§ 31 und 32).

II.

Antikritisches zur slavischen Auslautfrage.

Mit der oben (S. 94) beendigten Abhandlung habe ich — indem ich gleichzeitig einen neuen Beitrag zu der wissenschaftlichen Forschung zu liefern versucht habe — auch eine Antwort auf die »Kritischen Bemerkungen« Torbiörnssons in MOr. VIII 116 ff. gegeben, insofern sich diese auf die Einleitung (§§ 1—28) meiner Studie »Intonation und Auslaut im Slavischen« beziehen¹. Auf den Torbiörnssonschen Angriff hinsichtlich der Hauptdarstellung dieser Schrift (§§ 29—58) war es meine Absicht in einer besonderen Arbeit, einer Fortsetzung meiner in ArchOr. angefangenen Auslautstudien², in derselben Publikation zu entgegnen, gleichzeitig mit oder möglichst unmittelbar nach dem Abschluss oben vorliegender Abhandlung in LUÅ.

¹ Über das baltische Intonationsproblem habe ich mich zwar nicht so detailliert geäußert wie über das slavische Intonations- und Liquidaproblem. Daraus folgt aber nicht, dass ich übersehen hätte, dass Torbiörnsson auch auf diesem Gebiete gewisse Einzelheiten falsch und unrichtig besprochen hat. Über das Lettische spricht Torbiörnsson — mit dem Tone eines Kenners! — wie der Blinde über die Farbe. Er hat beim Schreibtisch die Musterparadigmata Bielensteins studiert und daraus folgert er, dass die Sprache gar keine schwankende Intonation in der Flexion kenne. Dass Endzelin (Izv. VI 4, 140—49) die Mitteilung gemacht hat, dass in der gesprochenen Sprache die Intonation tatsächlich oft in verschiedenen Kasusformen schwankt, kümmert ihn nicht (vgl. S. 7 A. 8 vorliegender Schrift). Die litauische Grammatik kennt Torbiörnsson auch nicht besser, als dass er (MOr. VIII 127) erklärt, dass *vėdaras* und *áuzúlas* zu zwei verschiedenen Paradigmata gehören (s. Kurschat Gr. § 556). — Das speziell baltische Intonationsproblem werde ich später zu besprechen Gelegenheit finden (die Diskussion mit Torbiörnsson in dieser Frage ist darum hier nicht definitiv abgeschlossen).

² Ich habe jetzt das Problem auch hinsichtlich -ě : -i etc. behandelt und darüber im Frühling 1914 einen Vortrag in »Filologiska Sällskapet« zu Lund gehalten.

Torbiörnssons Versuch, die slavische Auslautfrage kritisch zu behandeln, ist aber in so ausserordentlich hohem Grade ein »Machwerk eines Dilettanten«¹, dass eine Diskussion der dort vorgetragenen Ansichten nicht parallel mit einer ernstesten wissenschaftlichen Untersuchung (wie oben die Kritik in der Liquidafrage) stattfinden kann. Ich bin darum bei meiner fortgesetzten Arbeit auf diesem Forschungsgebiete ziemlich bald zu der Einsicht gekommen, dass erst Torbiörnsson als Auslauttheoretiker in einer kleinen antikritischen Studie — schnell und definitiv — erledigt werden muss, ehe ich eine Weiterentwicklung meiner Anschauungen über die slavischen Auslautgesetze vortragen kann.

Der kritische Hauptgriff Torbiörnssons ist in dieser Frage ganz sonderbar. In dem ersten Teil seiner Kritik hat er aus allen Kräften zu zeigen versucht, dass Auslautreduktionen nicht umgestaltend auf die Intonation eines Wortes einwirken können — in dem zweiten Teil aber sucht er ausschliesslich eben durch das Ausbleiben der Ausdehnung eines solchen Prozesses die Richtigkeit meiner Hypothese über -z : -o im Slavischen zu vernichten². Angenommen, dass Torbiörnsson in seinem ersten kritischen Prinzip Recht hätte (was ich bestreite) — wenn er wirklich der Wahrheit³ wegen prüft — wie kann er etwas, das er früher für falsch erklärt hat, später als *criterium veri* verwenden? Ein ernster Kritiker muss natürlich jedes Problem für sich prüfen und damit rechnen, dass ein Forscher sich auf einem Gebiete irren, auf einem anderen aber das Richtige gefunden haben kann.

Hören wir nun, wie Torbiörnsson als Kritiker argumentiert:

Sein Hauptargument gegen meine Auslauttheorie betrifft (vgl. MOr. VIII 164 f.) die Fälle wo infolge der Int. A des vorangehenden Iktusvokals die Endung -os, -on (weil nicht wie in analogen Wörtern mit Int. C oder B durch steigende

¹ Der Ausdruck »Machwerk eines Dilettanten« stammt von Torbiörnsson. Wie die meisten Projektile dieses primitiven Kriegers kehrt auch dieses wie ein Bumerang nach dem Fehlwurf zurück. Dass in vorliegender Erörterung der ruhige Ton hie und da unterbrochen wird, ist nicht meine Schuld — es sind nur die zurückkehrenden Bumerange Torbiörnssons.

² »Ich meine, eine weitere Diskussion dieser ungeheuerlichen Theorie ist ganz überflüssig. Sie ist eine offenbare *contradictio in adjecto*.« (MOr. VIII 165.)

³ Das Motto Torbiörnssons (s. S. 2 des Sonderabdruckes) ist:

La vérité en marche. ZOLA.

Wortintonation geschützt) zu *-zs*, *-zn* verdumpft wurde: — »Infolge dieser Quantitätsreduktion (bzw. dieses Vokalschwundes) sollte nach Agrell's eigenen Theorien [!] Akzentänderung der vorangehenden Silbe eintreten — diese Wörter sollten also in der jetzigen Sprache als Maskulina mit steigender Intonation der Wurzelsilbe erscheinen». Und Torbiörnsson fährt weiter fort: »D. h. wir sollten (von den Wörtern mit Liquidaverbindungen abgesehen) im Slavischen kein einziges [!] Paroxytonon mit fallender [!] Intonation haben. Nun sind aber die Wörter mit dieser [!] Intonation (ebenso wie die entsprechenden litauischen Wörter mit \sim) im Slavischen die weitaus zahlreicheren, vgl. die serbischen Wörter mit \sim [!] bei Leskien».

Man muss wirklich Torbiörnsson darin Recht geben, dass so etwas eine »ungeheuerliche Theorie« ist — aber eine so beschaffene Theorie existiert nur als ein Hirngespinnst in dem aufgeregten Bewusstsein Torbiörnssons!

Int. C (: lit. \sim , sbkr. \sim) ist nach meiner Auffassung steigend.

Tatsächlich verhält es sich wie folgt: Ich behaupte einen Lautübergang *-os*, *-on* > *-zs*, *-zn* (später *-z*) nach Int. A, also wo die Entsprechung im Litauischen ' oder ' — nicht aber \sim — war, z. B. urslav. **lŷkon* (Entsprechung lit. *lùnkas*) wurde **lŷkzn* etc. (Int&Ausl. § 34), daraus phonetisch sbkr. *lik*, sl. *lik*, č. dial. *lyk*¹.

¹ Daneben mit durch Analogie eingeführtem *-o* sbkr. *liko*, č. *lyko* etc. Dieses Wort konnte natürlich wie gewisse andere Neutra derselben Intonation, die oft verwendet wurden, in der Zeitperiode der schwankenden Endungen — Mask. *-z* oder *-o*, Neutr. ebenfalls *-z* oder *-o* — in vielen Dialekten leicht das ursprüngliche Geschlecht festhalten.

Jede theoretische Anschauung, die den slavischen Auslautwechsel *-z* : *-o* zu erklären sucht und ihn nicht für ein lautphysiologisches Mysterium hält, muss mit der Möglichkeit des sporadischen oder oftmaligen (in einigen Fällen sogar totalen) Beharrens des ursprünglichen Genus durch die Stütze psychologischer Faktoren (der Pronomina und Adjektiva sowie der Pluralendung *-a*) rechnen. Wenn z. B. Leskien für alle Neutra auf ursprgl. *-on* die Endung *-z* als einst lautgesetzlich entstanden ansetzt und *-o* erst analogisch aus den *es*-Stämmen hineinkommen lässt, rechnet er damit. (Ebenso Fortunatov in seiner Theorie usw. Nach der kritischen Anschauung Torbiörnssons darf es aber keine geistigen Motive in dieser Sprachentwicklung geben, alles muss parallel wie leblose Kugeln rollen.) Analogien des Beharrens des ursprünglichen Geschlechtes, obzwar eine deutliche Genusendung fehlt, finden wir ja in fast allen Sprachen. Vgl. z. B., dass im Lateinischen *cadaver*, *iter*, *papaver* etc., *æquor*, *marmor* etc. sich als Neutra erhalten haben, obgleich sonst die Wörter auf *-or*, *-er* in der Regel Maskulina sind.

Wenn wir jetzt, meinetwegen gern, mit Torbiörnsson eine Intonationsänderung infolge der angeblichen »Quantitätsreduktion« annehmen (was ich zwar nie getan habe, ich verwende ja den Ausdruck »Vokalverdampfung«!) und demnach eine Nom.-Akk.-Form **lŷkz* ansetzen, muss aber dieser Intonationsreflex (fortwährend im Anschluss an die Anschauungsweise Torbiörnssons), weil alle (oder fast alle) anderen Kasus des Stammes **lyko-* in der Tonsilbe ein *ŷ* hatten, schwinden, also ein ev. **lŷkz* schliesslich zu **lŷkz* werden. M. E. ist es aber ausgeschlossen, dass eine Verdampfung (d. h. ein Übergang von offener zu geschlossener Aussprache) *-os, -on* > *-ŷs, -ŷn* zu einer Intonationsänderung in der vorangehenden Tonsilbe führen konnte. Rechnen wir hingegen mit einer Intonationsänderung (bzw. Quantitätsänderung) bei Schwächung und Schwund des *-z*, was a priori gar nicht unmöglich ist, so kann ich nicht einsehen, warum nicht aus einem altsbkr. Paradigma: **lik* (**brāt* etc.): *lika, liku, likom* (*brāta* etc.) mit Gen. pl. *lik* (*brāt* etc.) — fortwährend im Anschluss an die Auffassungsweise Torbiörnssons — schliesslich Nom.-Akk. sing. *lik* (*brāt* etc.): *lika, liku* etc. (*brāta* etc.): Gen. pl. *lik* (*brāt* etc.) werden konnte¹. Es ist noch zu beachten, dass die Wörter der Int. A (lit. Entsprechung ' '), wie die Untersuchungen Leskiens zeigen, sehr wenige sind (analogische Beeinflussung der Wörter der Int. C sind deshalb daneben auch ganz plausibel).

Nehmen wir dann ein Wort mit Int. C, müssen wir folgende Entwicklung annehmen: Beim Übergang *-os, -on* > *-z* kann hier in der Iktussilbe unter keinen Bedingungen ein intonationsändernder Prozess stattgefunden haben, denn das *-z* ist in die mask. Paroxytona mit Int. C analogisch eingedrungen, **drūgo(s)* 'Freund', **dōbo(s)* 'Eiche' etc. wurden **drūgz, dōbz* etc. durch einen grammatischen Ausgleichungsprozess unter Einwirkung mehrerer (in Int&Ausl. besprochenen) Faktoren: 1) von seiten der Pronomina (**tŷ, *kŷ* etc., die in proklitischer Stellung aus **tos, *kos* etc. entstanden), 2) von seiten der mask. *u*-Stämme, 3) von seiten der Maskulina mit ursprgl. Int. A (**klīnz, brātŷ* etc.), 4) von seiten der sehr

¹ Eine Quantitätsausgleichung im Nom. muss hier tatsächlich Torbiörnsson nach einer späteren kritischen Probe in MOr. VIII (237 ff.) annehmen. Denn der Gen. pl. hat nach Torbiörnsson infolge des Schwundes von *-z* im Sbkr. lange Stammsilbe. Hier liegt (auch für T.) eine Motive zu der Änderung Nom. **lik* > *lik* vor, weil *lik* als Ausdruck für Gen. pl. nötig war.

zahlreichen Maskulina mit proparoxytoner Betonung (**mǫlbočikz* etc. etc., **bǫrvoz* etc. etc.), 5) von seiten der ebenfalls infolge eines proparoxytonen Iktus entstandenen **dǫbz*, **drūgz* in gewissen präpositionalen Verbindungen wie **ó^ˆdǫbz* (< **ó^ˆdǫbon*), **zá^ˆdrūgz* (< **zá^ˆdrūgon*) etc. Beim späteren Schwund dieses -z konnte aber in altsbkr. **dūbz*, **drūgz*, **mūžb* etc. keine Ersatzdehnung stattfinden, weil die Tonsilbe schon lang war. Ein nachurslavisches Idiom — dies ist für das naive Torbiörnssonsche Postulat einer absolut ähnlichen Behandlung im Baltischen und im Slavischen besonders verhängnisvoll! — kann sehr wohl nicht mehr in demselben Stadium, wo sich noch die baltischen Sprachen befinden, gewesen sein: das Altserbokroatische hatte aller Wahrscheinlichkeit nach einst nur Reflexe der früheren Intonationen (Länge < Int. C, Kürze < Int. A), das Lettische und das Litauische aber haben noch heute nicht die zwei Intonationsarten durch rein quantitative Verhältnisse ersetzt! In den slavischen Sprachen dürfte zur Zeit des Schwundes von auslautendem -z, der beweislich nicht zu der gemeinslavischen Periode gehört, die eigentliche Intonationsperiode vorüber gewesen sein¹, und die früheren intonationstragenden Vokale hatten sich in verschiedene quantitative Vokale — kurze, bzw. lange — verwandelt².

Im Čechischen sind im Vergleich mit dem Serbokroatischen die quantitativen Reflexe von Int. A und Int. C umgekehrt: aus Int. A entstand in der Regel Länge³, aus Int. C aber Kürze. In den zahlreichen Wörtern mit Int. C konnte also im Čechischen beim Schwund des -z, -b eine Ersatzdehnung stattfinden, diese ist aber nicht so vollständig wie in den sbkr. Wörtern der

¹ Beim Schwund von inlautendem -z, -b finden wir aber Fälle, die nur als Intonationsänderungen, nicht als Ersatzdehnungen erklärbar sind, z. B. č. *kravka* (: *kráva*) bei ursprgl. Int. A, č. *hlávka* (: *hlava*) bei ursprgl. Int. C. Hinsichtlich des inlautenden -z, -b vgl. Verf. zur Erklärung der sbkr. Endung -ā S. 14 A. 8. Absolut ausgeschlossen ist natürlich nicht, dass in sporadischen Fällen schon im Urslavischen infolge besonderer Iktusverhältnisse und Sandhieinwirkungen hie und da Schwund (oder starke Reduktion) von auslautendem -z, -b stattgefunden haben kann. Der allgemeine Schwund von -z, -b ist aber erst in einzelsprachlicher Entwicklung eingetreten (das Abg. hatte ja noch -z, -b).

² Vgl., dass in der Regel auch kurze Vokale, die aus urslav. kurzen Vokalen stammen, gedehnt werden: sbkr. *nōs*: *nōsa* etc.

³ Unter gewissen Bedingungen aber auch Kürze (vgl. I § 6 u. § 26).

Int. A ausgeglichen worden. Wir finden Fälle wie č. *sněh* (Gen. *sněhu*) 'Schnee' (: sbkr. *snijeg*, lit. *snėgas*), č. *žár* 'Mästung' (: sbkr. *žir*, sl. *žir*), č. *žár* 'Glut' (: sbkr. *žâr*, sl. *žâr*), vgl. Vondrák VglGr. I 249. Es ist auffällig, dass im Čechischen eben Wörter, die gar nicht oder kaum im Plural verwendet werden konnten, diese zu erwartende Ersatzdehnung beibehalten haben (vgl. die Bed. 'Schnee, Mästung, Glut'). Dies spricht für die Plausibilität der Annahme, dass die alten endungslosen langvokalischen Genitivformen des Plurals — ganz wie im Sbkr. (vgl. *brāt* — statt **brāt* —, *brāta* etc. : Gen. pl. *brāt*) bei den Wörtern der Int. A — im Č. bei den Wörtern der Int. C das allgemeine Beharren einer Ersatzdehnung im Nom.-Akk. sing. verhindert haben. Tatsächlich hat es auch einst im Altčechischen solche langvokalische Genitivformen gegeben (č. *duše* — altč. Gen. pl. *dúš*, č. *tělo* — altč. Gen. pl. *tiel* etc., vgl. Vondrák VglGr. I 194). Die Verhältnisse liegen also im Baltischen und im Slavischen absolut nicht analog: 1) haben wir es bei dem allgemeinen Schwund des -s am wahrscheinlichsten nicht mit Intonationsänderungen, sondern mit Ersatzdehnungen zu tun, 2) gab es in dem slavischen Paradigma bei den Wörtern mit urslav. langer Stammsilbe eine schon im Urslavischen bezüglich der Tonsilbe geänderte Form, die eine Verbreitung der im Nom.-Akk. später eintretenden, damit zusammenfallenden Formenänderung verhindern konnte und schliesslich in der Regel diese neue Form selbst beseitigt hat, 3) finden wir im Lettischen eine ausserordentlich reduzierte Aussprache fast aller Endsilben (was im Slavischen nicht der Fall ist) und ich habe demnach auch angenommen, dass in anderen Kasusformen als z. B. Nom., wo -as > -s wurde, Änderungen der Qualität des Iktusvokals durch Lautentwicklung (und nicht durch Analogie) entstanden seien.

Torbiörnssons grösster Fehler in seinen »Kritischen Bemerkungen« ist eben, dass er alle baltischen und parallel mit diesen alle slavischen Sprachen nach absolut derselben Schablone beurteilt zu sehen wünscht. Man kann aber die sprachlichen Tatsachen nicht derartig behandeln. Die methodologischen Forderungen Torbiörnssons sind falsch, und kaum dürfte jemand bis jetzt in der Sprachwissenschaft ein so schroffes Beispiel von pedantischer Quasilogik gegeben haben wie das folgende: Weil ich im Lettischen — in einem Idiom, das nicht einmal der sla-

vischen Sprachfamilie angehört und tatsächlich ein ganz anderes Stadium bezüglich der idg. Intonationsreflexe repräsentiert -- sekundär umgeworfene Intonationsarten vermutet habe infolge (unter anderem) eines Schwächungsprozesses in den Auslautsilben, der sich am deutlichsten in Fällen von Vokalschwund konstatieren lässt, z. B. $-as > -s$, — müsste ich nach Torbiörnsson *nolens volens* auch absolut denselben Vorgang überall bei dem Schwunde des $-z$ im Serbokroatischen, Čechischen usw. annehmen, sogar die Ausdehnung dieses geänderten Reflexes von einer Form des Paradigmas auf alle Formen eines Wortes. 'Entweder darf man **nirgends** Intonationsänderung beim Schwund eines Vokales annehmen, oder eine solche muss **überall** (und mit absolut derselben sekundären durch Analogie bedingten weiteren Verbreitung) gefordert werden. Nimmt man bei einer deutlichen Vokalreduktion (z. B. bei dem Prozesse, der zum Vokalschwund führt) Intonationsänderung an, muss man auch bei jeder kleinsten Reduktionsstufe¹ immer eine Intonationsänderung erwarten.' — Das ist der Kern der lautphysiologischen Scholastik Torbiörnssons! Mir war und bleibt eine solche Anschauung absolut fremd.

Seine allgemeine Beurteilung meiner Auslauttheorie ist somit grundfalsch. Dem entspricht sein Referat der Einzelheiten.

Er gibt z. B.² nur eine Darstellung der phonetischen Seite meiner Hypothese, schweigt aber zielbewusst über die von mir scharf hervorgehobenen psychologischen Faktoren. Gar nicht erwähnt er meine Besprechung der Rolle von *tz* etc., der *u*-Stämme etc. unter den Maskulina (vgl. oben) sowie der Rolle des Pronomens *to* etc. und der *es*-Stämme³ unter den Neutra. Besonders wichtig ist in Int&Ausl. der Schluss von § 48, S. 94: »Es ist also ganz klar, dass wenn auch in einigen wenigen sekun-

¹ Ganz komisch ist es, dass Torbiörnsson von mir folgende Konsequenz fordert: 1) bei der »Reduktion« (m. E. Verdampfung) $-o > -ū > -z$ muss eine Intonationsänderung stattgefunden haben, 2) bei dem Schwund dieses $-z$ muss wieder eine Änderung des geänderten Zustandes eintreten. Dass aber diese zwei Änderungen einander neutralisieren können, bedenkt Torbiörnsson nicht. Dadurch wird ja seine ganze pseudokritische Schlussfolgerung hinfällig, denn 1) wird Int. A zu Int. C, 2) Int. C zu Int. A!

² Ich habe gezeigt, dass die Wortintonation in dieser Gruppe fast durchgehend steigend war (d. h. Int. C oder Int. B), vgl. Int&Ausl. S. 93 f.

dären oder eventuell ursprünglichen *es*-Stämmen die Intonation der Wurzelsilbe fallend war, *-o* doch bald überall die konstante Nom.-Akk.-Endung werden musste. Dieses konstante *-o* der neutralen *es*-Stämme wirkte auf die in bezug auf die Nom.-Akk.-Endung schwankenden neutralen *o*-Stämme, wie das konstante *-z* der maskulinen *u*-Stämme anderseits auf die ebenfalls schwankenden maskulinen *o*-Stämme. Daneben wirkten das mask. Pronomen *tz* (aus **tos*, das natürlich in den meisten Fällen unbetont ohne vorausgehende steigende Intonation stand) und das neutrale *to* (aus **tod*, wo *-d* wohl früh schwand). Die stärkere Tendenz war aber *-os*, *-on* > *-z*, weil auch bei Wörtern mit Int. C oder B in gewisser Stellung (in Verbindung mit Präpositionen) mehr oder weniger sporadisch im Auslaut Verdumpfung eintreten konnte. Die ursprünglichen Maskulina bildeten natürlich auch der Zahl nach eine weit grössere Kategorie als die ursprünglichen Neutra. Viele Neutra sind darum in den verschiedenen Sprachzweigen zu Maskulina geworden, in Paroxytona mit steigender Stammesintonation zeigt sich jedoch, wie oben hervorgehoben ist, fast kein Genusschwanken.* — Bei Torbiörnsson finden wir aber kein Wort von der grammatischen Seite meiner Hypothese, nur das Phonetische hält er für nötig zu beachten:

»Nach Agrell sind nun *-os*, *-on* in gleicher Weise behandelt worden und liegen gemeinslavisch in folgender Gestalt vor:

- 1) *-o*, wenn sie betont waren (vgl. S. 53, 63, 95, 100, 105);
- 2) *-z*, wenn die drittletzte¹ Silbe betont war;
- 3) *-o* : *-z*, je nachdem die vorhergehende Silbe steigend oder fallend² betont war.» (MOr. VIII 159)

Nach dieser Formulierung gibt er folgendes Zitat aus meiner Arbeit (Int&Ausl. S. 52 f.):

»Die phonetische Entwicklung von *-os*, *-on* einerseits zu *-z*, anderseits zu *-o* scheint von der Intonation der vorhergehenden

¹ Auch wenn die viertletzte Silbe etc. betont war (und kein Nebentaktus auf der Auslautsilbe ruhte) entstand nach meiner Theorie im Gemeinslavischen *-z*: **málčikos* > *málčikz(s)* etc.

² Wenn Torbiörnsson deutlich sein wollte, hätte er hier notwendig erwähnen müssen, was ich unter steigend und fallend verstehe: »fallend» = Int. A (was man früher »steigend» genannt hat), »steigend» = Int. C (also was man früher »fallend» genannt hat) sowie = Int. B (d. h. kurzvokalische Silbe).

Stammsilbe bedingt zu sein und zwar so, dass *-os*, *-on* in unbetonter Stellung zu *-zs*, *-zn* (daraus *-z*) verdumpft wurde, wenn der Auslaut nicht von **steigender** Intonation einer unmittelbar vorhergehenden Iktussilbe geschützt war, in welchem Falle es als *-o* blieb.* (Dass ich gleich unten sage, dass sowohl Int. C wie Int. B hinsichtlich der nachfolgenden Silbe steigend waren, findet er nicht nötig zu erwähnen — sogar das phonetische Referat ist bei Torbiörnsson ganz ungenügend.)

Auf diese Art und Weise zu referieren ist ebenso, als ob jemand über die Theorie Fortunatovs folgendes Referat gegeben hätte: »*-os*, *-on* wurde ohne Rücksicht auf den Tonsitz zu *-us*, *-un*, wovon aksl. *-z*« — ohne ein Wort über die Rolle des *to* (< **tod*) zu erwähnen. Oder wenn jemand folgende Darstellung der Leskienschen Theorie genügend fände: »*-os* wird *-o* und *-on* wird *-z*« — ohne ein Wort über die Rolle der neutr. *es*-Stämme beizufügen.

Ganz irrig falsche Bemerkungen gibt es überall in dieser »Kritik«. Torbiörnsson sagt z. B. (MOr. VIII 159): »Der Verfasser vergisst hier mitzuteilen, welche steigende Intonation er meint: die ursprüngliche (d. h. diejenige, die im Litauischen als \sim vorliegt) oder die nach seiner Ansicht im Slavischen sekundär entstandene (d. h. diejenige, die im Litauischen als $'$ d. h. als fallend vorliegt).« Ich habe diesbezüglich nur drei Fakta hervorzuheben: 1) habe ich auf der von Torbiörnsson zitierten Seite (Int.&Ausl. S. 53) deutlich durch Beispiele meine (für jeden, der richtig lesen will) ganz klare Regel weiter erläutert, und zwar unter anderen mit sl. *senô*, *mesô*, *testô* etc. Ich frage nur den »kundigen« Torbiörnsson: entspricht nicht dem sl. *senô* etc. im Sbkr. *sjêno*, *sijeno* etc. und entspricht nicht sbkr. \sim im Litauischen \sim ? 2) habe ich ebenfalls an gleicher Stelle, einige Zeilen unterhalb der eigentlichen Regel, hervorgehoben, dass auch nach betontem kurzem Vokal (d. h. Int. B) die auf die nachfolgende Silbe sich ausdehnende Wortintonation steigend war und habe die sl. Reflexe *nebô*, *okô*, *prosô* etc. angeführt; 3) muss schliesslich bemerkt werden, dass nirgends in meiner ganzen Studie Int.&Ausl. von sekundärer steigender Intonation in den gemeinslavischen Paroxytona die Rede gewesen ist, d. h. nach der früheren Terminologie (Leskien etc.) einer »fallenden«. In seinen

»Kritischen Bemerkungen« verwendet Torbiörnsson, wenn es ihm bequem ist, die Terminologie des kritisierten Werkes, wenn es ihm aber unbequem ist, die alte Terminologie. S. 164 2 b) verwendet er meine Terminologie (»fallende«), S. 165 aber, wenn er eine »*contradictio in adjecto*« nachzuweisen sucht, Leskiens Terminologie (»fallende«). Das er dadurch gerade das **Gegenteil** kritisiert kümmert den wahrheitssuchenden Richter nicht im Geringsten!

In gewissen Komposita habe ich dagegen wie übrigens wohl alle Slavisten (nur etwa nicht Torbiörnsson) eine im Urslavischen entstandene sekundäre fallende¹ Intonation angenommen (»sek. Int. A«), vgl. Int.&Ausl. § 56 (S. 104), es sind Fälle wie r. *ogoród* : *górod* etc. (Dass ich S. 54 auf § 56 hinweise, hat Torbiörnsson nicht bemerkt, und dass ich ebenfalls S. 54 deutlich sage, dass die Fälle mit sek. Int. A natürlich ganz wie diejenigen mit ursprgl. Int. A bezüglich des Auslautes behandelt werden, hat er auch vollständig übersehen.) Diese sek. entstandene fallende Intonation erklärt sich lautphysiologisch ganz wie die in I § 25 vorliegender Arbeit besprochenen Fälle (bei einer Iktusverschiebung von einer Silbe auf eine nachfolgende hat sich die Betonungsintensität auf den ersten Teil der neuen Tonsilbe konzentriert: **ógordo-* > **ogórdo-* etc.)

Die Wörter des *tořt-* (*třt-*) Typus² sind infolge der Svarabhaktibildung, mit der ich ja schon in Int.&Ausl. rechne, im Gemeinslavischen zu Proparoxytona geworden, und hier wurden nach meiner Theorie einst immer -os, -onentwicklungsmässig zu -a. Dass die Intonationen sonst noch in den gemeinslavischen einfachen Nomina dem Typus nach dieselben waren wie im heutigen Litauischen, ist eben das Hauptthema meiner ganzen Studie Int.&Ausl. gewesen.

Ganz irrig ist ferner folgende Mitteilung Torbiörnssons (MOr. VIII 159): »Das Hauptresultat der ganzen Schrift wird S. 52 f. folgendermassen formuliert:« etc. Der Paragraph (§ 32), woher Torbiörnsson das Zitat (s. oben S. 102 unten) geholt hat, fängt in Int.&Ausl. mit diesen Worten an: »Ehe wir aber diese neuen

¹ D. h. nach der früheren Terminologie »steigende«.

² Die Wörter des *tōrt-* Typus sind im Gemeinslavischen eine kurze Zeit Proparoxytona gewesen, wurden aber sehr bald durch Iktusverschiebung schon gemeinslavisch zu Paroxytona mit Int. A.

Beispiele näher betrachten, will ich hier in provisorischer¹ Kürze (vgl. weiter¹ § 48) die Hypothese aufstellen etc. Die wichtigste aller Stellen in meiner Auslautstudie (§ 48, besonders S. 94 unten) hat Torbiörnsson entweder gar nicht gelesen oder sich darüber nicht aussprechen wollen — »das Hauptresultat der ganzen Schrift« hat er in seiner sonst so weitschweifenden und masslos breiten »Kritik« nicht analysiert, nicht referiert, nicht einmal erwähnt!

Falsch sind weiter die Behauptungen Torbiörnssons MOr. VIII 159 unten. Wer in Int&Ausl. S. 54 liest, wird gleich sehen können, dass ich nicht von einem Übergang *-on* > *-z* infolge betonter Vorsilbe mit Int. C (oder B) spreche (was ja absolut widersinnig wäre), sondern von der Wirkung eines proparoxytonen Iktus (vgl. *zá darz*, *ná dvorz* etc. Int&Ausl. S. 54).

Ebenso falsch ist, was er aaO. u. f. S. bezüglich S. 67 (§ 40) in Int&Ausl. sagt. Es handelt sich auch hier um gemeinslavische Proparoxytona (mit *zl^b*, *bl^b*, *zr^b*, *br^b* in dem iktustragenden Phonem, s. Int&Ausl. die ersten Zeilen von § 42).

Torbiörnssons Irrtümer sind aber damit nicht zu Ende. MOr. VIII 160 zitiert er aus Int&Ausl.: »Assoziation mit demin. -ko hat wohl r. *lyko*, č. *lyko* etc. als Neutrum bewahrt« und fährt mit ernster Miene aus dem Born des eignen Wissens schöpfend weiter fort: »Wie hier eine solche Assoziation einwirken konnte, ist jedoch unbegreiflich, denn Deminutiva dieser Form gibt es im Slavischen nicht« (!). Dass Torbiörnsson r. *lyčko* (s. Dal'^{III}, Pavlovskij^{III} etc.) sowie č. *lyčko* (s. Rank, Kott, Herzer etc.) nicht kennt, kann vielleicht dadurch erklärt werden, dass er es nicht nötig gefunden hat, in den Lexika nachzusehen. Aber wie kann ein akademischer Lehrer der Slavistik, der wie Torbiörnsson besonders Russisch vorgetragen hat und vorzutragen wünscht, behaupten, dass es »Deminutiva dieser Form« im Slavischen nicht gibt? Wie viel Russisch hat man zu lesen oder zu hören nötig, um Deminutivbildungen wie *bl'údečko*, *jaičko*, *chlěbuško*, *ličiko*, *očkó*, *uškó* etc. etc. (fast in infinitum) zu begegnen, sogar Maskulina haben ja Deminutivformen auf -ko: *gorodiško*, *domiško* etc. (vgl. noch im Sbkr. *brătko* etc., im Sl. *sínko* etc., č. *strýko*, altr. *stryjko*

¹ Hier von mir gesperrt.

: *stryj* etc.)! Fürwahr ist Torbiörnsson in einer ganz eigentümlichen Weise mit dem Russischen vertraut ¹.

Dass *-ko* sich besonders gut unter den Deminutiva behaupten konnte, erklärt sich m. E. teils dadurch, dass *-ko* (< **-kos*, **-kon*) ziemlich oft betont war oder vorangehenden Iktus mit Int. B hatte (*-škon*, *-škon*) sowie wohl auch dadurch, dass die Deminutiva wie in vielen Sprachen eine Tendenz hatten, Neutra zu bleiben oder zu werden (vgl. *-chen*, *-lein* im Deutschen). Aber die vielleicht wichtigste Ursache dürfte darin zu suchen sein, dass wir auch mit einem *-ko* aus **-kā* (vgl. I § 9) zu rechnen haben. Im Russischen wechseln z. B. noch heute *-ko* und *-ka* oft bei derselben Wortbildung: *mal'čiška* etc. gegenüber *domiško* etc. in der Schriftsprache, aber in den östlichen *o*-Dialekten hört man auch Wörter, die persönliche Maskulina bezeichnen, mit deutlichem *-ko* (nicht *-ka*) aussprechen ². Das eigentümliche Paradigma *-ko* : pl. *-ki* im Grossrussischen lässt sich im Anschluss an I § 9 gut verstehen. Aus Wörtern, die ursprgl. *ā*-Stämme waren, hat sich eine Pluralform *-ki* sogar unter den Neutra verbreitet (so erklären sich r. *jábloko* : pl. *jábloki*, *domiško* : pl. *domiški* etc.). Alte Maskulina, Feminina und Neutra haben sich mit einander kontaminiert (vgl. auch Gen. pl. *jáblokov*, *domiškov* etc., altr. Nom. pl. *l'udiška* etc., r. *lyko* hat die Pluralformen *lyki* und *lyka*, s. Dal^{III}).

MOr. VII 161 spricht sich Torbiörnsson bezüglich des von mir besprochenen Wechsels r. dial. *ózer* etc. : r. *ózero* etc. ³ sehr verächtlich aus: »Mit diesem apokryphen 'Nebenton'« etc. »Agrell'schen 'Nebenton'« etc. Ich habe hier zuerst zu konstatieren, dass ich nicht der erste oder einzige bin, der mit einem gemein-slawischen Nebenton in den ursprgl. Proparoxytona gerechnet hat. Offenbar hat Torbiörnsson nicht einmal Abschnitt XI »Udarenije«

¹ Die eigentümliche Vertrautheit Torbiörnssons mit der slavischen Hauptsprache wird noch S. 129 beleuchtet werden.

² Über Demin. *-ko* vgl. SOBOLEVSKIJ RFV. LXIV 150 ff.

³ Diese Observation habe ich während einer Reise im J. 1900, als ich von Astrachan' nach Nižnij Novgorod fuhr, in Gesprächen mit Bauern gemacht, und einer meiner russischen Freunde der sich 1914—15 in Lund aufgehalten hat, bestätigt diese Beobachtung. Er hat als Agronom mit *o*-sprechenden Bauern sehr viel verkehrt und konnte sich ganz gut vieler Ausdrücke wie *mal'čiško máchon'koj* etc. erinnern.

in Sobolevskijs Lekcii studiert. Hier wird ja die schwankende Betonung *sérebro* : *serebró*, *zéleno* : *zelenó* (Lekc.^I) und *ózero* : wr. *ozeró* (!)¹, *svójstvo* : *svojstvó* (Lekc.^{IV}) etc. besprochen. Wie man solche Doppelformen, ohne sie auf frühere Formen mit schwankendem Iktus zurückzuführen, erklären könnte, ist unbegreiflich. Die russische Sprache hat ja noch heute oft in den Wörtern dieses Typus schwankende Betonung: die neutr. dreisilbigen Adj. und Ptz. sind — wie ein jeder weiss, der mit der gesprochenen russischen Sprache vertraut ist — hinsichtlich des Iktus sehr schwankend, werden oxytoniert oder proparoxytoniert sogar in der Sprache einer und derselben Person. Aus eigener Beobachtung² kann ich eine ganze Menge solcher Beispiele geben: *perevédenó*, *perenésenó*, *vlóženò*, *slóženò*, *názvanò*, *prízvanò*, *sózvanò*, *úbranò*, *sóbranò*, *skóšenò* (*séno*), *íždanò*, *svárenò* (der weniger gebräuchliche Akzent ist hier mit ' bezeichnet, diese Beispiele sind alle aus der Umgangssprache eines und desselben russischen Studenten notiert). Dass diese Erscheinung nicht erst im Russischen entstanden sein kann, zeigen sowohl das Bulgarische wie das Serbokroatische, vgl. z. B. bg. *zláto* : *zlató* (<**zólto*- : **zplótó*-), sbkr. *zláto* : altsbkr. *zlató* (1646 belegt, s. Sobolevskij Lekcii^{IV} 275), štok. *drijevo* : čak. *drevó* usw. Ein gemeinslavischer Nebenton kann sich also unter gewissen Bedingungen zu einem Hauptton entwickelt haben. Teils dürfte dies vor gewissen Enklitika geschehen sein, vgl. bg. *brěgž-t* etc., altr. *gradó-sb* etc. (s. Sobolevskij Lekcii^{IV} 275), teils aber auch in anderen besonderen Sandhi- oder satzakzentuellen Stellungen dasselbe der Fall gewesen sein. In dem Sprachgebrauche gebildeter Grossrussen, in deren Aussprache ich wechselnde Betonungen bemerkt habe, scheinen die oxytonen Verbalformen *-aló*, *-enó* etc. vorgezogen zu werden, wenn die Perfektivität (die Definitivität) der Verbalhandlung besonders hervorgehoben wird: *načaló* ist z. B. eine stärkere Form als *náčalo*, *perevedenó* als *perevédeno* etc., die endbetonten Formen haben gewöhnlich mehr Gefühlsbetonung als die in der Regel viel abstrakteren (indifferenteren) Formen mit Proparoxytonierung. Im

¹ Vgl. SOBOLEVSKIJ Lekcii^{IV} 271.

² Ich habe Gelegenheit gehabt, mehrere russische Studenten während der letzten drei Jahre hinsichtlich dieser Tatsache methodisch zu beobachten. Besonders stark schwankt die Aussprache in den südlichen grossrussischen Guvernementen.

Gemeinslavischen wurden vielleicht ebenso die ursprgl. proparoxytonen Substantiva, wenn sie stark hervorgehoben wurden (z. B. am Ende eines Satzes) oxytoniert (vgl. im Russischen z. B. *róry* in ruhiger, normaler Sprache, aber *vorý!* als Ausruf). Wie die Tatsachen im Gemeinslavischen gelegen haben, ist natürlich unmöglich mit Sicherheit zu entscheiden. Dass das Gemeinslavische aber eine nicht immer fixe Betonung gehabt hat, können wir dennoch nicht verneinen. Fälle wie wr. *ózeró* : r. *ózero* : r. dial. *ózer* etc. sprechen deutlich genug für die Plausibilität meiner Auffassung¹. Im Gemeinslavischen haben wir somit einst phonetisch bedingte Doppelformen wie **jézerǝ(n)* : **jezeró(n)*, **zǝlǝtǝ(n)* : **zǝlǝtó(n)* etc. zu vermuten. In dem grammatischen System wurden aber diese Wortformen lange noch beide als Neutra behandelt: **to jézerǝ(n)* sowohl wie **to jezeró(n)* etc. Als *-n* später ganz schwand² konnte sehr leicht eine Form wie **jézero* eintreten im Anschluss an *to* etc. sowie an die seltenere oxytone Form **jezeró*. Aber hier und da z. B. im Verein mit Präposition und in anderen Satzverbindungen, wo die grammatische Genusreaktion keine Wirkung ausübte, konnte sich noch *jezerǝ* behaupten, und in einigen (in der Tat gar nicht wenigen) Dialekten entstand daraus ein Maskulinum (abg. selten *jezerǝ*, os. *jězor*, r. dial. *ózer* etc.). Auch von der oxytonen neutr. Form ist ein Reflex geblieben : wr. *ózeró*. Dass **zǝlǝtǝ(n)* keinen Reflex hinterlassen hat, ist infolge gewisser Umstände sehr begreiflich: 1) war das Wort sicher sehr gewöhnlich, stand deshalb oft in Verbindung mit den Pronomina sowie mit den Adjektiva (wo natürlich zuerst das Schema *-ǝ* mask. : *-o* neutr. fixiert wurde), 2) gab es ein Adjektivum **zǝlǝto-*, vgl. abg. *zlatǝ* 'aureus' — es liegt ja auf der Hand, dass ein Wort mit der Bedeutung 'Gold' leichter gleichlautend mit der Bedeutung 'das Goldene' als mit der Bedeutung 'der Goldene' sein konnte. Die durch Lautentwicklung entstandene Form **zǝlǝtǝ* musste dem-

¹ Einen Nebenton (Nebenakzent) auf der letzten Silbe finden wir z. B. in den dreisilbigen Wörtern im heutigen Čechischen, vgl. VONDRÁK VglGr. I 244, BROCH Phon. § 239.

² Ich mache hier auf den Umstand aufmerksam, dass uns nichts daran hindert, den ersten Anfang des Schwundes von *-n* in die gemeinslavische Zeitperiode zu verlegen, als *-on* zu *-ǝn* verdumpte wurde, in gewissen Sandhistellungen gab es vielleicht, obzwar selten, ein auslautendes *-o* (nicht *-on*) und dies konnte sich als *-o* behaupten.

nach bald eliminiert werden zu gunsten eines neugebildeten **zólto* mit demselben Iktus oder eines phonetisch entwickelten selteneren **zoltó*. Charakteristisch ist, dass dieses **zoltó* jetzt in einer Sprache reflektiert ist, wo die Kasusendungen verloren gegangen sind, im Bg: *zlató*. (Einst gab es wohl ein Paradigma **zoltó* : **zolta* etc., daraus wurde aber in den meisten Fällen **zólto* : **zolta* etc.)

Das -o sich zu einer Neutralendung entwickeln musste, habe ich in Int&Ausl. § 48 ziemlich eingehend besprochen: wir haben nämlich nicht nur mit der Einwirkung der Pronomina (*to* < **tod* etc.) zu rechnen, sondern auch mit den neutr. *es*-Stämmen¹, wo -o sich lautgesetzlich behauptet hat, weil hier im Gemeinslavischen eine steigende Wortintonation (Int. B oder Int. C) in der vorangehenden iktustragenden Silbe herrschte (Int. C: **télōs*, **úchos*, **dívōs*, **l'útos*, **líkos*, Int. B: **ókōs*, **kólos*, **nébos*, **slóvos*, **éstos*, **lógos*, **róvos* etc., vgl. Int&Ausl. S. 93 f.). Unter den *o*-Stämmen müssen hauptsächlich folgende Wörter ebenfalls in der rein phonetischen Entwicklung auslautendes *o* unverändert beibehalten haben: (mit Int. C) **mésōn*, **léstōn*, **sénōn*, **pívōn*; (mit Int. B, einige können ev. einst *es*-Stämme gewesen sein) **lónōn*, **próson*, **rébrōn*, **dánōn*, **tálon*, **sáton*, **mórion*, **pólion*. Ferner alle (wahrscheinlich im Gemeinslavischen sek. entstandenen) Oxytona: **okānōn*, **pisēmōn*, **bedrōn*, **čelōn* (wohl auch **čelos*, *es*-St.), **selōn*, **vedrōn*, **veslōn* etc. etc. Von allen diesen können wir in den späteren Reflexen der vielen verschiedenen Sprachen und Dialekte kein Genusschwanken konstatieren, was aber in den Reflexen der gemeinslavischen Paroxytona mit Int. A sowie der Proparoxytona (einerlei wie die Intonation der Iktussilbe war) tatsächlich in der Regel der Fall ist (s. Int&Ausl. §§ 34—38).

Es gibt jedoch eine Gruppe neutraler Substantiva, die obzwar sie Int. A haben, dennoch kein Schwanken hinsichtlich des Genus aufweisen, und dieser Umstand könnte eventuell als ein Gegenargument bezüglich meiner Theorie angeführt werden (was Torbiörnsson zwar nicht bemerkt hat). Ich will deshalb hier

¹ Was Torbiörnsson vollständig verschweigt. Die einzige Stelle, wo die *es*-Stämme von ihm erwähnt werden, ist folgende: »Unter denjenigen Fällen, wo indogermanisch -os -om vorlag, behandelt Agrell am ausführlichsten die Nom.-Akk.-Endung der idg. *o*-Stämme (und *os*-, *-es*-Stämme) — das ist alles!

auch diese Wörter besprechen, vielleicht wird sonst ein scharfsinnigerer Kritiker als Torbiörnsson diese Frage aufnehmen können.

Suchen wir in den Sammlungen Leskiens (Quant&Bet. II) die paroxytonen Neutra auf, welche den Iktus " als Reflex eines urslavischen Langvokals haben, finden wir, dass tatsächlich die meisten auf *-to* oder *-lo* ausgehen. Diese Suffixe müssen demnach eine besondere Tendenz gehabt haben sich als speziell neutrale Endungen zu behaupten.

In *-lo-n* (das in gemeinslavischer Zeit wohl schon als *-lon* ausgesprochen wurde) dürfte die *o*-Farbe des harten *l* auf den Timbre des Auslautes eingewirkt haben: in Wörtern wie **mǫdlz(n)*, **mǫslz(n)* entstand wohl in der letzten gemeinslavischen Zeitperiode ein Auslautvokal, der zwischen *-z* und *-o* schwebte. Die meisten Wörter dieser Gruppe hatten es dadurch sehr leicht — besonders nach dem Ausfall des *-n* —, die neutrale Endung *-o* statt des einst lautgesetzlich entwickelten *-z* anzunehmen. Wahrscheinlich sind sogar einige ursprgl. Maskulina der Int. A, die im Urslavischen auf *-los* endeten, einzeldialektisch durch dieselbe Aussprachstendenz Neutra geworden (so erklärt sich wohl am besten sl. dial. *ilŏ* gegenüber sl. *il*, č. *jíl* etc.). Folgende Wörter im Sbk. (nebst Entsprechungen in den anderen Slavinen) machen also für meine Hypothese keine Schwierigkeit aus: *rālo*, *vrēlo*, *krīlo*, *pīlo*, *šīlo*, *mīlo*, *rīlo*, *māslo*, *sālo*, *jělo* (*djělo* war auch ein *es*-Stamm).

Dass das Suffix *-to* in sehr vielen Fällen ohne Genusschwanken in den einzelsprachlichen Dialekten als eine speziell neutrale Endung erhalten worden ist, erklärt sich durch das Zusammenwirken mehrerer grammatischer Faktoren: Die sehr oft gebrauchte Nom.-Akk.-Form pl. dieser Wörter assoziierte sich nicht nur mit der gleichlautenden Pluralendung der neutr. *nt*-Stämme (*telę-ta* etc.) sondern auch mit der Pronominalform *ta* (*ta telę-ta* : *ta pŏ-ta* etc.). Im Nom.-Akk. sing. dürfte *to* schon zu Beginn des Ausfallsprozesses von *-n* diesen Vorgang auch dort befördert haben, wo das *-n* lautgesetzlich noch nicht schwinden konnte, vielleicht gab es schon vor dem allgemeinen Übergang *-on* > *zn* Formen wie **to sito* : **siton* (> **sitzn*), **to pŏto* : **pŏton* (> **pŏtzn*) etc. Dass die assimilierende Einwirkung von *to* besonders stark bei den Wörtern auf *-to-n* wirken konnte, ist ohne weiteres einleuchtend. Folgende sbkr. Wörter (nebst Entsprechungen in den

Schwestersprachen) können demnach auch keine eigentliche Schwierigkeit bereiten: *pŭto*, *sŭto*, *žŭto*, *ljěto*, *mjěsto*¹, *jăto*. (Die meisten dieser Neutra sind übrigens sehr gewöhnliche Wörter: *sŭto*, *žŭto*, *ljěto*, *mjěsto* gehören ja zu dem zentralen Wortschatz der Sprache und müssen einst in ihrer täglichen Verwendung durch die Kraft des Sprachusus, durch die grammatische Rektion als Neutra geschützt gewesen sein.)

Unter den übrigen sbkr. Neutra dieses Akzenttypus haben einige im Sbkr. oder in den slavischen Schwestersprachen mehr oder weniger verbreitete Entsprechungen männlichen Geschlechtes. So ist der Fall mit sbkr. *lŭko*: sbkr. *lŭk* etc. (Int&Ausl. § 34, 1), *čŭdo*: p. *cuđ* etc. (aaO. § 34, 7), sbkr. *jŭgo*: sbkr. *jŭg* etc. (aaO. § 34, 5), sbkr. *čědo*: č. *čád* (aaO. § 34, 8), sbkr. *bljŭdo*: abg. *bl'udъ* (aaO. § 34, 9). Sbkr. *ŭho* ist aus **ŭho* entstanden und reflektiert Int. C (vgl. sl. *uhô* etc., s. Int&Ausl. § 48); sbkr. *rŭho* ist wohl analog aus **rŭho* entstanden < **rŭcho* < **rŭchā* (s. I § 9, 13), in diesem Wort haben wir es also nirgends mit einem *-on* zu rechnen; dasselbe dürfte mit *stădo* (auch *stâdo*) der Fall gewesen sein, es dürfte nach I § 9 entweder auf einen Plural *stădā* oder einen Nominativ sing. eines (kollektiven) *ā*-Stammes zurückgehen.

Sehen wir von einigen Wörtern ab, die kaum gemeinslavisch gewesen sein können, stehen neben den oben besprochenen Neutra auf *-to* und *-lo*² nur folgende zwei Neutra dieses Typus, welche in keinem Dialekte zu Maskulina geworden sind: sbkr. *ŭtro* etc. und sbkr. *păsmo* etc. Das erste Wort ist ja eines der gebräuchlichsten Wörter der Sprache, es muss darum durch den Sprachusus (die beharrende ursprgl. grammatische Rektion) sehr gut geschützt gewesen sein (vgl. Zeitbestimmungen wie **to ŭtro* < **to ŭtrъ[n]*, **na drŭgo ŭtro* etc.); eine ev. hier und da gebliebene lautgesetzliche Nebenform **utr(ъ)* hatte übrigens in phonetischer Hinsicht eine viel unbequemere Lautgestalt. Dass wir in keinem slavischen Dialekt statt *utro* einem **utr* etc. begegnen, kann uns also nicht befremden. Bezüglich sbkr. *păsmo* muss man be-

¹ In adverbial gewordenen Präpositionsverbindungen finden wir aber noch Reflexe der phonetisch zu erwartenden Form: p. *zamiast* (< **za mĕstъ*) etc., vgl. Int&Ausl. § 35.

² Auch die Wörter auf *-lo* und *-to* haben, obzwar sehr selten, sporadische maskuline Entsprechungen: r. dial. *put* (: sbkr. *pŭto*), abg. *rylъ* (: sbkr. *rŭlo*) s. Int&Ausl. § 34).

merken, dass es nicht sicher ist, dass es einem gemeinslavischen Paroxytonon entspricht. Vielleicht geht es auf ein Proparoxytonon (**pásomo-*, vgl. r. dial. *pásoma*) zurück, jedenfalls müssen die Neutra auf *-omo-* (**písomo-* etc.) analogische Einwirkung ausgeübt haben.

Wie ich oben bei sbkr. *rùho* und *stâdo* (*stâdo*) bemerkt habe, rechne ich gegenwärtig bezüglich des Entstehens der Neutralendung *-o* mit einem in Int&Ausl. noch nicht beachteten Faktor. Es liegt nicht nur ein *-o* aus *-on* vor, sondern auch ein *-o* aus urslav. *-ā* (vgl. I § 9). Da wir es hier mit offener Auslautsilbe zu tun haben, kann hier kein Schwanken *-o* : *-z* (Neutr. : Mask.) entstanden sein: Neben sbkr. *pâzucho* finden wir nirgends eine maskuline Form wie etwa sbkr. **pâzuch* (dagegen r. *pâzucha* f. etc.), neben sl. *věko* kein **věk* etc. (dagegen sl. *věka* f. etc.), neben p. *miano* nicht etwa sl. *mén*, sondern *měna*, neben r. *ber'osto* nicht r. **ber'óst*, sondern *ber'osta*, neben r. *monisto* kein dial. **monist*, sondern *monista* etc. (s. I § 9).

Aber auch ursprüngliche Neutra können eine aus *-ā* entstandene Endung *-o* im Nom.-Akk. sing. haben. In Wörtern, die eine kollektive Bedeutung hatten, konnte sehr leicht ein Nom. pl. *-o* (< *-ā*) als eine Singularform aufgefasst werden und zur Verallgemeinerung der Endung *-o* statt *-z* mit beitragen. Nom. pl. **stāddā* wurde **stādo*, bald entstand durch analogische Einwirkung (von *ta* etc.) **ta stāddā* etc. (vgl. I § 10) und **stādo* wurde mit **stādon* (später **stādz*) verwechselt (vgl. sbkr. *stādo* : *stādo*). In noch einigen solchen Wörtern mit kollektiver Bedeutung können wir dasselbe vermuten, z. B. in sbkr. *gòvedo* 'Rindvieh', sl. *govědo*, č. *hovado* etc.; sbkr. *jāto* 'Herde, Zug (von Tieren, Vögeln)', sl. *jāto* (auch *jāta* f. 'Schwarm, Schar') etc. In einigen Fällen ist es unsicher, ob wir mit einem ursprünglichen Neutrum oder mit einem f. *-ā*-Stamme zu rechnen haben, z. B. kslav. *jětro* 'Leber' : sbkr. *jětra* f. : sl. *jětra* pl. n., č. *jātra* pl. n. : altč. auch *jātry* pl. f. etc. (s. Berneker EtWb. I 269).

Weiter könnte man eventuell die Adverbia sbkr. *tāmo*, *kāmo* gegen meine Hypothese ins Feld führen (was Torbiörnsson zwar unterlassen hat). Das Wahrscheinlichste ist, dass wir hier mit Int. A in der gemeinslavischen Silbe zu rechnen haben, aus *tāmos* oder *tāmon* (vgl. Brugmann KVglGr. S. 450) würde man nur sbkr. *tām* (čak., kajk.) etc. erwarten. Ich habe in Int&Ausl. (§ 36) den Ur-

sprung von *tāmo* etc. in den Formen mit Enklitika vermutet, in gemeinslav. **tāmos* oder **tāmon + že* etc. wäre -o, weil es hier inlautend stand, vor Verdämpfung geschützt gewesen. Man könnte aber dagegen einwenden, dass in den älteren Überlieferungen der verschiedenen slavischen Sprachen dennoch *tamo*, *kamo* gegenüber *tam*, *kam* allzu gewöhnlich sind. Es dürften aber im Gemeinslavischen solche Adverbia wie **tamon* (ev. -os) etc. sehr oft in nicht stark iktustragender Stellung gestanden haben (vgl. schwed. *där* = starktonig *dæ⁴r*, schwachtonig *dæ¹r*). Wir haben demnach wohl mit gemeinslavischen Doppelformen **tāmon* und **tāmon* zu rechnen (vgl. č. *tam*, *kam*, *kamo*), daraus 1) **tāmz* > sl. *tām* etc. und 2) **tāmo* (mit Int. B) > č. *tam(o)* etc. (Vgl. die Kürzungsregeln I a und I b.)

Meine Hypothese hat also mit viel weniger Schwierigkeiten als diejenigen Leskiens und Fortunatovs zu kämpfen. Fortunatovs Theorie kann kaum abg. *tamo* etc. erklären, und ist die urslavische Form (wie Brugmann vermutet) **tamon*, bietet auch die Theorie Leskiens dieselbe Schwierigkeit. In zwei anderen Fällen zeigen sich aber diese beiden Hypothesen noch unmöglicher. Dass ein auslautendes -on nicht einst in allen Phonemen zu -z werden konnte, zeigen wohl abg. *szo*, r. *sto* etc. sowie das Adverb abg. *mimo*, sl. *mimo*, č. *mimo*¹ etc. Wenn nach diesen beiden früheren Theorien einst **szo*, **mimo* die durch Lautentwicklung entstandenen Formen waren — nach welcher Analogie sind denn Formen mit -o in sämtlichen slavischen Sprachen verallgemeinert worden? Bei **mimo-n* (vgl. sl. *mimo*) ist eine Assoziation mit dem Pronomen *to* (Fortunatov) oder mit dem neutralen -o (aus -os der *es*-Stämme nach Leskien) völlig ausgeschlossen. Bei **szo-n* muss, wenn auch eine Verbindung wie **to szo-n* oder etwas Ähnliches im Gemeinslavischen nicht theoretisch undenkbar ist, dennoch eine Assoziation mit *to* oder den neutralen *es*-Stämmen so ausserordentlich selten gewesen sein, dass wir wenigstens öfter oder gleich oft Reflexen von **szo* als von **szo* in den slavischen Dialekten begegnen müssten, wir finden aber nirgends so etwas wie r. **sot* = 100, abg. **szo* etc.,

¹ Sbkr. *mimo* und č. *mimo* (neben *mimo*) müssen sekundär sein (vgl. sbkr. *ná* nicht **nā* etc.). Das Wort gehört (vgl. BERNEKER EtWb.) mit Formans -mo- zur Wz. von *minoti* mit Int. C; Berneker vergleicht in bezug auf die Bildungsweise ai. *bhī-má-h* 'furchtbar'.

überall hat dieses Zahlwort *-o* (vgl. dagegen abg. *tysešlb*, p. *tysiāc* etc. : abg. *tyspšte*, s. Int&Ausl. § 38, 8, ein Zahlwort konnte natürlich besonders leicht das ursprüngliche Genus verlieren, wenn die phonetischen Umstände dies begünstigten).

Aber ich habe Torbiörnsson einige Zeit vergessen. Er bietet über das Pro und Contra der slavischen Auslauttheorien keine Diskussion. Er kommt nur mit einer Bemerkung, die sich gegen alle denkbaren Hypothesen auf diesem Gebiete richtet: man würde nach meiner Theorie, sagt er (MOr. VIII 161) r. **zólōt*, sbkr. **zlāt*, p. **zlot* erwarten. Wer eine solche Bemerkung macht, zeigt aber, dass er nicht einmal versteht, wie das zentrale Auslautproblem im Slavischen aufzustellen ist. Denn wenn man nicht die absolut unmögliche¹ Annahme: *-on* > *-o*, *-os* > *-z* verteidigen will — und das hat bisher niemand versucht —, muss jede Theorie damit rechnen, dass die Endung *-on* der Neutra wenigstens in gewissen Wörtern (so nach meiner Hypothese und derjenigen Hirts²) oder in **allen** (so nach Leskien und Fortunatov) einst zu *-zn* werden musste. Es wäre zu wünschen, dass Torbiörnsson eine Untersuchung gemacht hätte, welche Hypothese phonetisch und grammatisch mit den wenigsten Schwierigkeiten operiert. Vielleicht hätte er dann nicht in demselben Ton über die neue »ungeheuerliche« Theorie gesprochen?

Dass meine Auslauthypothese in phonetischer Hinsicht gar nichts Wunderbares und absolut Unerwartetes ist, dafür spricht schliesslich eine Parallele im Nordischen. Wir haben hier ganz wie im Gemeinslavischen noch heute zwei Intonationen, in der Regel die eine eine fallende (Akz. I) und die andere eine steigende (Akz. II). In der schwedischen Umgangssprache sowie in den meisten Dialekten finden wir, dass nach *r* und *l* ausl. *-en* zu *-n* reduziert werden kann, wenn das Wort mit fallender Intonation ausgesprochen wird: *buren* Akz. I ('der Käfig') wird zu *bur'n* reduziert, *buren* Akz. II ('getragen') bleibt zweisilbig, ebenso mit Akz. II: *pålen* (nicht **pål'n*), aber *skål'n* mit Akz. I statt *skålen* usw. Es ist ja ganz natürlich, dass eine mit deutlicher Tonerhebung aus-

¹ Die Aoristendung *-z* = gr. *-ov* (ἔσπον) hindert absolut eine solche Theorie, vgl. über diese Form Int&Ausl. § 50.

² HIRTS Hypothese IF. II 345 ff. (: *-ón* > *-o*, *-on* > *-z* etc.) kann aber das Beharren des *-o* in gewissen Paroxytona nicht erklären: abg. *tamo*, *mimo* etc. (vgl. BERNEKER KZ. XXXVII 371, HUJER Slovanská deklinace jmenná § 13).

gesprochene Auslautsilbe nicht so leicht reduziert (bzw. verdumpft) werden kann, wie eine mit sinkendem oder schwachem Ton artikulierte.

Bezüglich der Bemerkungen, die Torbiörnsson anlässlich meines in Int&Ausl. gesammelten Materials zum gemeinslav. Genuswechsel der *o*-Stämme in MOr. VIII 162 f. gemacht hat, kann ich mich vorläufig kurz fassen. Es genügt zwei Tatsachen hervorzuheben, um hier die Unzuverlässigkeit der Torbiörnsson-schen »Kritik« darzulegen:

1) Ich habe mich in Int&Ausl. bemüht, soweit möglich sämtliche Fälle von schwankendem Genus (*-z* : *-o*) zu verzeichnen (und nicht — wie Torbiörnsson in LM. — nur der Theorie bequeme Wörter zu berücksichtigen, was gewiss gar nicht schwierig gewesen wäre). Mit gebührender Reserve hinsichtlich der Beweiskraft eines jeden erwähnten Details habe ich mich deutlich ausgesprochen¹, vgl. den Anfang von § 48. Ich habe nur so viel konstatieren wollen, dass eben in den Fällen, wo gemeinslavische Proparoxytona überhaupt oder Paroxytona einer gewissen Akzentqualität (Int. A) vorliegen müssen, wir später einzelsprachlich unter den *o*-Stämmen eine ganze Menge von unter einander bezüglich des Genus schwankenden Wörtern vorfinden. In den Paroxytona mit Int. C oder B aber, die im Gemeinslavischen weitaus zahlreicher als diejenigen mit Int. A waren², fehlt ein solcher Wechsel fast ganz, und es kann in keinem Falle gezeigt werden, dass in den sehr wenigen Wörtern, wo ein solcher Wechsel zu finden ist, einst ursprüngliche **Neutra**³ vorgelegen haben (vgl. Int&Ausl. § 33 u. § 48). Dagegen erweist das besprochene Material, dass unter den einzelslavischen Reflexen der gemeinslavischen Paroxytona mit Int. A und der Proparoxytona (einerlei wie die Intonation der Iktussilbe einst war) ein solcher Wechsel sehr gewöhnlich ist und dass

¹ Was Torbiörnsson verschweigt.

² Vgl. LESKIEN Quant&Bet. II (und TORBIÖRNSSON MOr. VIII 165!).

³ Alles spricht hingegen dafür, dass wir hier einen sporadischen Übergang von Mask. mit Int. C zu Neutra vor uns haben (**lěsos*, **jāros* > *lěso* : *lěsə*, *jars* : *jaro*, s. Int&Ausl. § 33). Dass dieser Vorgang nicht öfter stattgefunden hat, erklärt sich daraus, dass die Tendenz *-os* > *-z* viel stärker war als diejenige zu *-o*, denn *-o* konnte einst nur in einem haupttontragenden Worte mit Int. C oder B stehen, stand aber ein solches Wort unbetont (z. B. nach einer Präposition) war im Gemeinslavischen nur *-z* möglich.

wir in den meisten Fällen aus guten Gründen die Existenz eines ursprünglichen Neutrums annehmen können.

2) Die Methode, welche Torbiörnsson anwendet, um das ursprüngliche Genus im Widerspruch mit mir zu bestimmen, muss als eine verkehrte bezeichnet werden. Ich kann keine andere Stütze finden, womit er »viele sichere (!) Maskulina« in den oben besprochenen Phonemgruppen als ursprüngliche zu behaupten sucht, als dass eine gewisse Reihe dieser Wörter in den verschiedenen Sprachzweigen öfter als Maskulina und seltener als Neutra belegt sind. Es liegt aber auf der Hand, dass infolge verschiedener Umstände (Lautentwicklung etc.) ein Wort das ursprüngliche Genus einzelsprachlich sogar überall¹ einbüßen oder es nur in einem einzigen Dialekte erhalten kann. (Die Maskulina sind ja übrigens in den heutigen Slavinen eine Silbe kürzer als die Neutra.) Lauter quantitative Verhältnisse können uns gewiss hier keine sichere Stütze geben. Die einzig mögliche Methode (und diese habe ich in Int&Ausl. verwendet) ist nach dem Bildungstypus des Wortes oder (in selteneren Fällen) nach dem Genus dessen Entsprechung in einer anderen nicht-slavischen Sprache das ursprüngliche Geschlecht zu bestimmen zu suchen. Zeigt es sich, dass in den anderen idg. Sprachen Wörter desselben Suffixtypus regelmässig Neutra sind, oder liegt sogar ein ganz entsprechendes Wort von neutralem Geschlecht vor, müssen wir im Slavischen auch in Fällen, wo das neutrale Genus nicht einzelsprachlich dominiert, für die gemeinslavische Zeit ein Neutrum als das Wahrscheinlichste annehmen. Wenn gemeinslav. **poto-*, **teneto-* etc. nach Torbiörnsson (MOr. VIII 162 Mom. 1) »sichere« Neutra sind — warum sind dann **chomoto-* und **molto-*, die mit demselben Instrumentalsuffix gebildet sind und im Russischen die alte Pluralform der Neutra erhalten haben², ursprüng-

¹ So dürfte es z. B. mit abg. *darъ*, r. *dar*, sbkr. *dār* etc. der Fall gewesen sein: vgl. gr. *δῶρον*. Der phonetische Grund liegt hier wohl nicht nur darin, dass ein **darъ(n)* in **zá darъ(n)* etc. entstand. Auch das iktustragende **dāron* = **darōn* dürfte zu *darъ(n)* geführt haben: eine kräftige Tremulierung des *r* nach Int. C kann ev. eine Tonerhebung auf *-on* verhindert haben. Es gibt im Slavischen tatsächlich keine paroxytonen Neutra mit Int. C + *ro*, dagegen eine ganze Reihe Maskulina (s. LESKIEN Quant&Bet. II 572 f.; über *-ro* n. Suff. vgl. BRUGMANN KVglGr. § 423, 7).

² Der russische Plural auf *-á* ist zwar, wie es scheint, in den alten schriftlichen Quellen nicht sehr früh belegt (vgl. SOBOLEVSKIJ Lekcii^{IV} 217 f.), aber

liche »sichere Maskulina«? (Vgl. lat. *-men-tum* : urslav. *-mon-to-m*, s. Int&Ausl. § 45, 4.) Dass wir weiter z. B. im Čechischen die Pluralform *oblaka* finden, im Russischen *óblakO*, pl. *oblaká* und *óstrov* (sbkr. *óstrvO!*), pl. *ostrová* etc., bedeutet für Torbiörnsson nichts. Dass analoge Verbalsubstantiva in fast allen idg. Sprachen eben Neutra sind (vgl. **o-s[t]rey-om* 'das Umflossene'), hat natürlich für Torbiörnsson gar nichts zu sagen. Die Wörter sind ursprüngliche »sichere Maskulina« — weil die meisten slavischen Sprachen jetzt nicht die Endung *-o* aufweisen. Ist dies die Methode Torbiörnssons gewesen (und sonst hat er bezüglich dieser Frage keine), so ist seine Methode gewiss eine verkehrte.

Natürlich können einige von mir in das Verzeichnis aufgenommene Wörter eventuell nicht ursprüngliche Neutra, sondern Maskulina gewesen sein (was sich aber in fast keinem Falle¹ beweisen lässt). Wenn wir aber in einigen Fällen, wo ich die Möglichkeit einer ursprachlichen Neutralbildung besprochen habe, vielleicht umgekehrt ein altes Maskulinum oder ein schon ursprachliches Schwanken Mask. : Neutr. (vgl. das Altindische), als wahrscheinlicher anzunehmen haben, — spricht dies trotzdem gar nicht gegen meine Theorie. Wenn z. B. abg. *tylž* nicht wie ai. *tūla-m* auf idg. **tūlo-m* zurückgeht (was mir immerhin als das Wahrscheinlichste vorkommt), sondern, wie es offenbar Torbiörnsson will, mit gr. *τύλος* m. auf eine idg. maskuline Form zurückzuführen wäre (was wegen des Vokalismus weniger wahrscheinlich ist), — kann so etwas meine Theorie umwerfen? Auch **týlos* hätte (wie **týlon*) nach meiner Lautregel abg. *tylž* etc. ergeben (und ns. *tylo*, os. *tyto* erklären sich dann aus **tylžs* mit *o*-farbigem *ž* nach *l*). Ob r. *kólos* etc. auf urslav. **kolsos* oder **kolsom* zurückgeht, ist ja für meine Hypothese absolut gleichgültig. Gemeinslav. **kólšos* musste ganz wie ev. **kólšon* spätgemeinslav. **kólšs* ergeben (p. dial. *kłoso* erklärt sich dann als eine einzelsprachliche Analogie-

dies beweist nicht, dass gewisse Formen auf *-a* (*oblaká*, *ostrová* etc.) erst im 16. oder 15. Jahrh. gebildet seien. Der r. pl. *-á* ist heute in den grossrussischen Dialekten sehr ungleichmässig verbreitet. Es ist sehr wahrscheinlich, dass eben die Dialekte, welche aus der Ursprache viele solche Pluralformen beibehalten hatten, nicht an der ersten Ausbildung der Schriftsprache teilgenommen haben. Natürlich gibt es viele Plurale auf *-á* die speziell russische Neubildungen sind, eine gewisse Gruppe muss aber aus der Ursprache stammen (so ist m. E. mit *oblaká*, *ostrová* und noch einigen der Fall).

¹ Über r. *ber'ósto* (: r. *bérest*) habe ich eine neue Auffassung, vgl. I § 9.

bildung zu einer Pluralform *kłosa* oder ist von dem Demin. *kłósko* beeinflusst worden).

Die Hauptsache in meiner Theorie ist eben, dass sie nicht wie alle früheren Hypothesen mit einer ausserordentlich kleinen Anzahl regelmässig entstandener Neutra auf *-o* rechnet. Fortunatov geht nur von *to* aus, Leskien nur von den etwa 12 *es*-Stämmen, Hirt nur von den Oxytona — meine Hypothese aber rechnet mit allen diesen Faktoren und zeigt ausserdem noch, dass wir auch in gewissen paroxytonen *o*-Stämmen (mit Int. C oder B) ein phonetisch bedingtes *-o* annehmen können. Und meine Theorie scheitert nicht an der Existenz eines *-o* (< *-on*, ev. *-os*) in Wortgruppen, die nicht gern nur analogisch ein *-o* statt *-z* erhalten haben können (abg. *mimo*, *szo*, *tamo*, *kamo*)¹.

Die Hauptsache in der Torbiörnssonschen Kritik dieser Theorie ist eben, dass daraus erhellt, dass der Kritiker kein einziges stichhaltiges Gegenargument gefunden hat. Er hat nur seine eigene totale Verständnislosigkeit in bezug auf diese wichtige Auslautfrage an den Tag gelegt.

Wie grundfalsch das kritische Hauptprinzip Torbiörnssons ist, bei einem Vokalschwund überall, nicht nur in verschiedenen Stadien derselben Sprache, sondern sogar in verschiedenen Stadien nicht mehr zusammenlebender Sprachen immer dieselbe Entwicklung zu fordern, kann noch folgendes Beispiel illustrieren. In BB. X 202 f. hat Bezenberger für das Südlitauische der Kirchspiele Stallupönen etc. eine Intonationsänderung beim Vokalschwund im Auslaute konstatiert: III Fut. *gaús*, *kelaús*, *keíks* etc. gegenüber I sing. Fut. *gáusu*, *keláusu* etc., II sing. Fut. *gáusi* etc., I pl. Fut. *gáusim* etc., II pl. Fut. *gáusit* etc. Adv. superl. *aukszczaús* gegenüber *aukszczaúsei* etc. Um Prökul hat er aber konstatiert *keláus*, *láuks* etc. Und im Dialekt von Stallupönen konstatiert er folgende Inkonsequenz, die Torbiörnssons lautphysiologische Ethik stark empören muss: *vyrs* < *výras*, *krúms* < *krúmas*. »Der Grund dieses Gegensatzes ist klar«, sagt Bezenberger, »*vyrs*, *krúms* sind viel später einsilbig geworden, als jene Futurformen«. (BB. X 204). Bezenberger rechnet also mit

¹ Nach meiner Theorie ist ein *-mo* hier auch analogisch möglich (nach den Adverbia auf *-mo* mit vorangehender Int. C), nach den Hypothesen Fortunatovs und Hirts aber absolut undenkbar, nach Leskiens Theorie ebenfalls unmöglich, wenn die Endung, wie Brugmann vermutet, auf *-mon* zurückgeht.

demselben Prinzip, das ich in Int&Ausl. S. 15 A. 1 und S. 16 oben hervorgehoben habe, und das Torbiörnsson in seiner Kritik so streng rügt. Dass wir in einigen Fällen eventuell mit dem Umgekehrten rechnen müssen, habe ich in Int&Ausl. S. 47 oben bemerkt. Hier liegt aber nicht — wie Torbiörnsson glaubt — ein Widerspruch vor: in einem Dialekt kann eine gewisse Veränderung durch einen schnelleren Prozess hervorgerufen worden sein, in einem anderen aber infolge einer langsameren Entwicklung. Das Wichtige ist, dass wir es mit zeitlich verschiedenen Lautprozessen zu tun haben. In dieser Frage, sagt Torbiörnsson, weiss ich nicht, »auf welchem Fusse« ich stehen soll (MOr. VIII 165 A 1). Dass man auf zwei Füßen stehen kann, findet offenbar Torbiörnsson unlogisch!

* *

*

In seinen »Kritischen Bemerkungen« hat aber Torbiörnsson bei der Besprechung des Auslautproblems nicht nur eine fatale Verständnislosigkeit für das Hauptthema gezeigt. Er hat auch bezüglich gewisser mit der Argumentation verbundenen wichtigen Fragen seine eigene seltsame Desorientierung enthüllt. Wie es mit seinen slovakischen Kenntnissen steht, davon habe ich schon I § 26 (S. 77 A. 1) gesprochen. In der für die Sprachforschung weit- aus wichtigeren serbokroatischen Quantitäts- und Betonungslehre ist er ebenfalls gar wenig zuhause. In MOr. VIII 121 und 163 hören wir, dass die sbkr. »schweren Suffixe keine Länge vor sich dulden«, und darum keine(l) sbkr. Wörter mit solchen Suffixen in der Diskussion über die gemeinslavischen Intonationsarten verwendet werden können. Zuerst bemerke ich, dass dann auch (wenn wir von *óro* : *oró* etc. absehen) kein einziges russisches Wort in diesem Zusammenhang erwähnt werden könne, denn das Russische kennt nirgends quantitative Reflexe der Intonationen, sondern hat nur verschiedene Iktuslagen in verschiedenen Wörtern und Wortbildungen. Ehe wir aber diese Prinzipfrage diskutieren, kann uns ein kleiner Exkurs über die Torbiörnssonsche Auffassung der serbokroatischen Akzentlehre instruktiv sein.

Sehr charakteristisch und mit früher besprochenen Tatsachen gut übereinstimmend ist, dass eben Torbiörnsson, der

im Jahre 1914 in der hochfahrenden Art eines überlegenen Kenners behauptet, dass absolut keine serbokroatischen Wörter mit »schweren« Suffixen etwas über die ursprüngliche Intonation besagen können, sich im Jahre 1901 fast ausschliesslich auf solche Wörter beruft, wenn er zu zeigen sucht, dass r. *ra-*, *la-* auf urslav. Int. A (»Akz. II«) zurückgeht! LM. I 7 finden wir:

r. *rámo* = s. *ràme*
 klr. *ratáj* = s. *ràtaj* (vgl. *rătăr* [!])
 r. *lákomyj* = s. *lăkom*
 r. *lanb* = s. *lâne*, *lănăd*

Hier wie sonst in den früheren Studien Torbiörnssons wird nirgends bei Besprechung der Intonationen ein Wort über »schwere« Suffixe im Sbkr. geäussert. Zwar haben *ràme* und *lâne* nicht in dieser Form schwere Suffixe, — aber aus MOr. VIII 163 erhellt, dass Torbiörnsson in den Wörtern dieses Typus auch im Nom. Kürze verlangt! AaO. sagt er: »Serbische Formen wie *ilorača* (S. 55), *ljèkar* (S. 57), *gr̃ne*, *gr̃neta* (S. 72) werden als Beweise der Int. A angeführt. Da sie aber schwere Suffixe haben, so beweisen sie gar nichts«. Mit der wichtigen Leskienschen Arbeit Quant&Bet., die Torbiörnsson hin und wieder in seinen Schriften zitiert, muss er wirklich in einer eigentümlichen Weise vertraut sein¹. In bezug auf alle drei oben von ihm als Beispiele erwähnten Wörter befindet er sich in einem gründlichen phonetischen Irrtum: 1) *ljèkar* ist nur eine Torbiörnssonsche »Lesart«: *è* steht für richtiges *ě* und *a* statt *ā*, *ljèkār*² ist die richtige Form (vgl. Karadžić Wb. und Leskien Quant&Bet. I 89), und hier hat die Qualität des Suffixes keine Rolle gespielt, die ev. Kürzung erklärt sich nach Regel I a (Gen. *ljekára*)³. 2) *gr̃ne*, *gr̃neta* gehört — wie ein jeder weiss, der nur elementäre Kenntnisse der sbkr. Betonungslehre hat, — zu einer sehr bekannten Formengruppe,

¹ Ich bemerke hier, dass Torbiörnsson das Material dieser grossen Studie äusserst unmethodisch und inkonsequent bezüglich des Čakavischen verwertet hat. Ebenso wenig hat Torbiörnsson für das Čakavische NEMANIĆ SWien AW. CIV, CV, CVIII methodisch beachtet. Das Čakavische wird in der LM. ebenso willkürlich behandelt wie das Slovakische.

² Ich habe übrigens in Int&Ausl. (S. 57) nicht diese Form als »Beweis« für Int. A verwendet, sondern sie nur zufällig erwähnt. Für gemeinslav. **lěko-* dürfte man nach meiner Ansicht in Int&Ausl. auf Grund der Reflexe sl. *lěk*, č. *lěk* etc. Int. A ansetzen können.

³ Mit dieser Kürzungsregel operiert schon Leskien in Quant&Bet.

wo im Nominativ sowohl lange wie kurze Stammsilbe vorkommen kann. Einerseits *prāse* : *prāseta*, *ždrījebe* : *ždrēbeta* etc., andererseits *gr̃ne* : *gr̃neta*, *rāme* : *rāmena* etc. Daran, dass diese sehr gewöhnlichen Wortbildungen zwei verschiedene Intonationen reflektieren, hat offenbar der »kundige« Torbiörnsson beim Kritisieren nicht gedacht. Kann *prāse* als Beweis für ursprüngliche Int. C dienen, können auch *gr̃ne* und *rāme* als Beweise für ursprüngliche Int. A verwendet werden (das erste von mir in Int&Ausl. S. 72 und das zweite von Torbiörnsson — offenbar unbewusst — in LM. I 7)! Ich empfehle Torbiörnsson zum Studium § 37 in Leskiens Quant&Bet. I (S. 135 ff.). 3) *ilovača* gehört ebenfalls zu einer sehr verbreiteten (und sehr bekannten) Suffixgruppe. Die Wörter auf *-ovača* sind, wie wohl die meisten Slavisten (Torbiörnsson ausgenommen) mit Leskien zu wissen glauben, von den Adjektiva auf *-ov* abhängig. Diese Adjektiva haben in der Regel die Quantität des Grundwortes (*kūmov* : *kūm*, *brātov* : *brāt* etc.). Die von Pflanzennamen gebildeten Adjektiva sind zwar etwas abweichend, aber auch hier sieht man deutliche Reflexe der Intonation des Grundwortes: bei Länge im Grundworte (also ursprgl. Int. C) finden wir den Akzent ' (*nicht* '): *brēstov* (von *brēst*), *kūnov* (von *kūn*), *dūbov* (von *dūb*), *třnov* (von *třn*) etc.¹. Es unterliegt also keinem Zweifel, dass sbkr. *ilovača* (Bed. 'Ton, Lehm, Letten') alte Intonation A reflektiert und die gleiche Beweiskraft haben muss wie das im heutigen Serbokroatischen nicht belegte Grundwort² (sl. *il* 'Lehm', č. *jíl* ds.). Nur ein so schablonenmässiger Kenner der slavischen Betonungslehre wie der »kritische« Torbiörnsson kann das Gegenteil behaupten. Aus den detaillierten Untersuchungen Leskiens in § 6 und § 50 von Quant&Bet. I hat Torbiörnsson also nicht das geringste Wissen geschöpft.

Wie ausserordentlich schematisch seine Kenntnisse der wichtigen Leskienschen Untersuchungen sind, geht besonders aus

¹ Der sbkr. Akzenttypus dieser Wörter deutet auf die in Abhandlung I § 17,9 vermutete Oxytonierung gewisser alter Adjektiva mit dem Suff. *-ovo-*, die Wörter sind nach Regel I a zu erklären.

² Sbkr. *il* ist nur einmal bei einem Schriftsteller des 16. Jahrh. belegt. Über die Quantität dieses Wortes können wir uns nicht äussern. Wollen wir auch das Sbkr. bei Besprechung der Reflexe von gemeinslav. **ilo-* berücksichtigen, haben wir uns nur an *ilovača* zu halten (und das habe ich in Int&Ausl. S. 55 getan).

den Worten MOr. VIII 163 hervor, aber auch aus folgenden Ausspruch: »Weiter muss daran erinnert werden, dass im Serbischen 'schwere Suffixe keine Länge vor sich dulden'. Eine Kürze vor einem solchen Suffixe kann also an und für sich weder für die eine noch für die andere Akzentqualität als Beweis angeführt werden, wie dies Agrell an mehreren Stellen tut. So kann man z. B. aus Formen wie *rùčina* (: *rúka rúku*) und *bùbina* (: *bùba*) oder *zvježdast* (: *zvijezda*) und *grìvast* (: *grìvu*) nichts für die ursprüngliche Akzentqualität der Stammsilbe schließen» (MOr. VIII 121)¹. Es ist ganz offenbar, dass Torbiörnsson von einem Extrem ins andere geraten ist. Im Jahre 1901 (vgl. LM. I 7) hatten die sbkr. Wörter mit »schweren« Suffixen eine herrliche Beweiskraft: *ràtār*, *lànād* etc. erwiesen Int. A (»Akz. II») — im Jahre 1914 darf man nicht in einer Diskussion über die urslavischen Intonationen ein einziges sbkr. Wort mit diesen Suffixen erwähnen. Torbiörnsson hat beweislich (vgl. oben) nie — als Kritiker oder Forscher — die sbkr. Materialsammlungen² methodisch studiert, er hat sich offenbar damit begnügt, aus dem Aufsatz Leskiens in Arch. XXI 325 ff. eine nebelhafte Erinnerung daran zu bewahren, dass es im Serbokroatischen so etwas wie »schwere« Suffixe gibt, vor welchen wir absolut »keine«(!) lange Stammsilbe finden können. In seiner Doktorarbeit (LM I) hat er zwar noch die ganze Sache ignoriert, jetzt — als Kritiker — glaubt er aber zu wissen, dass, weil die Quantität kurz ist (was doch nicht immer der Fall ist, vgl. I § 4), alle Wörter mit diesen Suffixen absolut auf einer und derselben Linie stehen. Das ist aber **nicht** der Fall. Ganz abgesehen davon, dass in gewissen Fällen auch vor »schweren« Suffixen eine Länge stehen kann (*kûmov* etc. vgl. I § 4), gibt es noch einen Umstand, den Torbiörnsson übersehen hat. Das heutige Štokavische hat ja auch Reflexe von verschiedenen Iktuslagen (' gegenüber "). Haben wir z. B. vor uns Wörter auf *-ina* oder *-ica* wie *mjèsečina*, *làkōmčina* etc., *rìbica*, *jāmica*, *krāvica* etc. etc., können wir, wenn

¹ Eine echt Torbiörnssonsche Methode ist, dass er hier mit Wörtern exemplifiziert, die **ich** in Int&Ausl. nirgends erwähnt habe. Wenn er aber wie MOr. VIII 163 meine Beispiele nimmt — blamiert er sich in bezug auf jedes erwähnte Wort!

² LESKIEN Quant&Bet. I (und gewiss noch weniger die Sammlungen DANIČIĆ'S).

das Grundwort einer solchen Bildung verschwunden ist (vgl. z. B. sbkr. *gùbica* I § 10, 2) bezüglich *-ica* fast mit mathematischer Sicherheit und bezüglich *-ina* mit ziemlich grosser Wahrscheinlichkeit behaupten, dass Wörter dieses Iktustypus dieselbe Beweiskraft wie ein Grundwort haben, weil Wörter mit Int. C nicht gern eine solche Lautgestalt haben können: einen Typus **rùcina* neben *rûku* etc. finden wir unter den historisch regelmässig entwickelten Wortbildungen¹ nirgends (sondern immer *rùcina*, *drùžina* etc. etc.). Eine solche Betonung streitet auch gegen das Saussure-Fortunatovsche Gesetz (das hoffentlich Torbiörnsson nicht ganz unbekannt ist). Etwas anders liegt zwar die Sache mit den Suffixbildungen des Iktustypus *rùcina* (: *rûku*), *bùbina* (: *bûba*). In dieser Wortgruppe kann, obgleich in ziemlich seltenen Fällen, das Grundwort der Suffixbildung ein Substantivum mit Int. A sein (vgl. klr. *bołotina* : r. *bolótina*). Aber in der Regel haben wir es hier mit Suffigierungen von Wörtern mit Int. C oder B zu tun: *gràdina* (: *grād*), *bòcina* (: *bōk*), *drùžina* (: *drûg*) etc., *drùžica* (: *drûga*), *kùmica* (: *kûma*) etc. etc. Die letzteren Fälle sind in der Tat so ausserordentlich viel zahlreicher im Vergleich mit den übrigen (z. B. *bùbina* Aug., neben *hùbica* Dem. regelmässig), dass wir berechtigt sind, in einer sbkr. Bildung mit dem Reflex alter Suffixbetonung *-ina*, *-ica*, dessen Grundwort etwa verschwunden wäre, die Int. C zu vermuten (sogar in der Mathematik gibt es etwas, das Wahrscheinlichkeitsberechnung heisst). In einer Diskussion, wo wir zugleich mit anderen Argumenten (Wörtern aus dem Slovenischen, Čechischen etc.) operieren, können sehr wohl auch solche sbkr. Wörter erwähnt werden. Sie sind nicht ohne Bedeutung. In Int&Ausl. habe ich aber nirgends nur mit Stütze eines solchen sbkr. Wortes wie z. B. *drùžina* die gemeinslavische Intonation eines Wortes zu bestimmen versucht.

Dasselbe, was hier über *-ina* und *-ica* gesagt worden ist, gilt in der Hauptsache auch in bezug auf eine Reihe von anderen Suffixbildungen (obzwar hier und da etwas mehr Unregel-

¹ D. h. in Fällen, wo wir dieselbe Suffixbildung und Betonung z. B. auch im Russischen konstatieren können. Fast ausschliesslich mit solchen Fällen habe ich mich ja in Int&Ausl. beschäftigt (vgl. besonders § 55). Isolierte sbkr. Wörter auf *-ina* etc. habe ich nie besprochen.

mässigkeit¹ vorliegt): *-at* (*vūnat* : *vūna*, *rūnjat* : *rūnje*, *ūsna* : *ūsna*, aber *vlāsat* : *vlās*, *bogat* : *bōg*, *zubat* : *zūb* etc.), *-it* (*brēmenit* : *brēme*, aber *glāsīt* : *glās*, *ljūtīt* : *ljūt* etc.), *-ić* (*brātić* : *brāt*, *vrānić* : *vrāna*, *jāmić* : *jāma* etc., aber *bōžić* : *bōg*, *nōsić* : *nōs* daneben natürlich auch Fälle wie *vjētrić* : *vjētār* etc.), *-iv* (*žālostiv* : *žālōst*, *milostiv* : *mīlōst*, aber *ljēniv* : *lījen*, *stīdljiv* : *stīd* etc.).

Auch unter den sbkr. Wortbildungen mit langen Suffixsilben (< Int. C) gibt es, wie die Materialsammlungen zeigen, gewisse oft ziemlich grosse Regelmässigkeiten in dem Verhältnis von Suffixbildung und Grundwort. Nehmen wir z. B. ein Wort auf *-ār*, finden wir, dass der Betonungstypus *žitār*, *sītār*, *krāvār* etc. fast ausschliesslich von Wörtern gebildet wird, die im heutigen Sbkr. den Akz. " auf einer im Urslav. langen Silbe tragen und somit auf ursprachliche Int. A zurückgehen: *žito*, *sito*, *krāva* etc. Die Wörter mit Int. C aber haben in der Regel alte oxytone Suffixformationen gebildet: *drūgār* (: *drūg*), *mēsār* (: *mēso*), *pivār* (: *pivo*), *slūžār* (: *slūga*) etc. Absolut ausgeschlossen ist es gewiss gar nicht, dass auch Wörter mit Int. A endbetonte Suffixbildungen aufweisen können. Mit den Wörtern vom Typus *drūgār* (wie mit denjenigen des Typus *drūžica*, vgl. oben) können wir nur mit einer Art von Wahrscheinlichkeitsberechnung operieren. Anders steht aber die Sache mit den Wörtern des Typus *žitār*. Hier scheint die Regelmässigkeit fast ganz so gross zu sein wie in der Wortgruppe *ribica*. Wenn Torbiörnsson in LM. I 7 *rātār* als Stütze für Int. A erwähnt, ist dies nicht so unmöglich wie er später (als Kritiker, doch nicht Selbstkritiker!) gedacht hat. Denn die Untersuchungen Leskiens zeigen (was Torbiörnsson zwar nicht beachtet hat), dass Grundwörter mit Int. C äusserst selten eine Suffixbildung auf *-ār* mit dem vorangehenden Akzent " aufweisen: in Quant&Bet. I 88—89 findet sich nur ein Wort *pīsār* : *pīsati*, daneben aber auch *pīsār* wie *vrātār*, *zidār*, *lūgār* etc. etc. (: *vrāta*, *zid*, *lūg* etc. etc.). Mit derselben Plausibilität kann ich ganz analog in der Diskussion (Int&Ausl. § 20, 13) *mūhār* erwähnen². Bei mir steht die Sache nur noch etwas besser als bei

¹ Alle Suffixbildungen einer Sprache können natürlich nicht Entwicklungsmässig aus den Suffixbildungen der Ursprache entstanden sein, sehr viele sind erst in späterer Zeit neugebildet worden, und ziemlich viele können analogisch umgebildet sein.

² Was Torbiörnsson aber MOr. VIII 137, zwar mit falscher Akzentangabe (*mūhār* statt *mūhār*!), sein eigenes *rātār* (LM. I 7) ganz vergessend, streng rügt.

Torbiörnsson, ich erwähne das sbkr. Wort nicht isoliert, sondern im Zusammenhange mit Belegen aus dem Baltischen (lit. *mūsėles* etc.).

Dem Torbiörnsson vom Jahre 1901 kann man also verzeihen, dass er (LM. I 7) als Beweis für Int. A (»Akz. II«) ein »vgl. *rātār*« etc. verwendet hat. Das ist keine Blame. Leider hat er im Jahre 1914 dargelegt, dass der »einzige« Slavist in Schweden damals (1901) an die Existenz der schweren Suffixe noch nicht gedacht hatte und dass erst der Torbiörnsson vom Jahre 1915 eventuell damit anfangen kann, sich bezüglich des serbokroatischen Betonungssystems exakte Kenntnisse zu verschaffen. Und das ist eben eine Blame.

Alles, was Torbiörnsson in dem Abschnitt V (»Intonation und Auslaut«) über den Hauptgegenstand meiner Arbeit gesagt hat, ist somit ganz falsch. Einige etymologische Besprechungen in demselben Abschnitte sind entweder blosse Behauptungen ohne Argumentierung (so alles auf S. 164) oder keiner Gegenkritik würdig (so z. B. was er S. 163 über slav. *bǫrzz* erörtert hat). Was ai. *gharṣati* und aisl. *kvern* anbetrifft, ist die Ausstellung Torbiörnssons nur dadurch ermöglicht worden, dass ein »ev.«, das in meinem Manuskript¹ stand, nicht mit in den Druck gekommen ist. (Übrigens finden wir im Altindischen in

¹ Leider habe ich nur teilweise selbst die Korrektur mit dem Manuskript prüfen können. Während der wichtigsten Zeit der Korrekturarbeit mit Int&Ausl. wohnte ich in Polen, wohin ich das Manuskript nicht mitnehmen konnte. Vieles musste ich sogar ohne Hilfe einer Bibliothek zu kontrollieren suchen. Besonders als ich in Zakopane wohnte, musste ich indirekt durch andere Personen die Korrektur in bezug auf gewisse Einzelheiten nachprüfen lassen. Durch Missverständnis von Zwischenhänden sind sogar einige Fehler entstanden, z. B. sbkr. *brāniti* statt *brānati* (S. 32), *tšchaumala* statt *tšchamala* (S. 11), »i-Stämme auf -is« statt »ia-Stämme auf -is« (S. 11) und das irrigste von allem »lit. Schleifton« (S. 17, Z. 23) statt »Stosston« (ich spreche ja von Int. A). Es ist wahr, dass — besonders in den zwei ersten Bogen von Int&Ausl. — gewisse graphische Fehler zu finden sind. In Torbiörnssons »Kritischen Bemerkungen« gibt es proportionell eben so viele — und Torbiörnsson hat nicht unter so ausserordentlich ungünstigen Bedingungen gearbeitet wie ich. Der Redakteur der ArchOr. befand sich auch während der eigentlichen Korrekturarbeit nicht in Schweden, sondern auf einer Reise in Russland und hat nicht wie die Redaktion der MOr. Gelegenheit gehabt, den ganzen Druck zu überwachen. (Int&Ausl. ist nicht in Upsala, sondern in Lund gedruckt worden.)

einer Reihe von Fällen den Reflex von idg. *ǵh*, wo andere Sprachen (Germ. usw.) unaspirierte Media haben: ai. *mahānt-* : got. *mikils*, ai. *hanu-* : got. *kinnus*, ai. *aham* : got. *ik* etc.; ich sehe demnach keine absolute Unmöglichkeit für die Annahme, dass auch einige Fälle von idg. *ǵh* sowie auch von *ǵʰh* im Germanischen ohne Aspirierung reflektiert werden könnten.) Bezüglich der Etymologie von slav. **mdlo-* 'klein' habe ich hier nur zu erwähnen, dass ich natürlich die Zusammenstellung mit lit. *mólis* 'Lehm' (Int&Ausl. S. 35) vorziehe. Aus einer Bedeutung 'weich, zart' lässt sich sowohl der slavische wie der litauische Bedeutungswandel verstehen (wie Meillet Ét. 172 zweifle ich an der Kombination mit ahd. *smal* etc.). Aber darum bin ich ja nicht verpflichtet, alle anderen etymologischen Verknüpfungen als ausgeschlossen zu erklären. Int&Ausl. S. 61 habe ich ruhig mit den Worten ›könnte eventuell‹ etc. eine andere Kombinationsmöglichkeit erwähnt. Und gleich hat Torbiörnsson einen ›Widerspruch‹ gefunden! Er kann sich nichts anderes denken, als dass ein Forscher an jede kleinste eigene Hypothese immer und unerschütterlich glauben muss — wie der Verfasser der LM. Ein jeder kann aber nicht so ernst wie Torbiörnsson die Rolle des ›standhaften Zinnsoldaten‹ spielen¹.

* *

*

Grundfalsch ist schliesslich auch was Torbiörnsson im Abschnitt IV ›Die schwachstufigen *l*-Verbindungen im Westslavischen‹ über meine Hypothese bezüglich č. *l* : *lu* (*lou*) etc. ›kritisch‹ prästiert hat. Darüber kann ich mich kurz fassen: Torbiörnsson hat hier (wie im Abschnitt V und sonst) gar nicht **das** kriti-

¹ In einem Detail — obzwar nicht in der ›Stilisierung‹ der Bemerkung — hat Torbiörnsson auf diesem Gebiete Recht, bezüglich nhd. *folgen* und *Volk*. Eine unglückliche Formulierung ist Int&Ausl. S. 78 bei der Umschreibung eines hie und da nur skizzierten ersten Manuskriptes für den Druck in Distraction entstanden. In der Korrektur ist mir dann die Sache entgangen, weil ich so viele andere Einzelheiten zu kontrollieren hatte und gleichzeitig eine andere sprachliche Arbeit meine Kräfte in Anspruch nahm. Vielleicht lässt sich nhd. *Volk* etc. aus **plǵ-* und *folgen* aus **plǵh-* erklären (vgl. den Wechsel *ǵ* : *ǵh* oben). Die Grundbedeutung von slav. **polz-*, **plz-* dürfte 'gleiten, vordringen' gewesen sein (vgl. *begleiten* = schw. *följa*).

siert, was ich gesagt habe. MOr. VIII 156 gibt Torbiörnsson eine Übersicht des von mir besprochenen Wortmaterials — daraus soll hervorgehen, dass meine Anschauung falsch sei. Aber nichts streitet in der Realität gegen meine in Int&Ausl. provisorisch mitgeteilte Hypothese. Torbiörnsson demonstriert nämlich, als ob ich nur gesagt hätte: Int. C > č. *l* (p. *el*, *il*), Int. A > č. *lu* (p. *lu*) etc. Es genügt nur ein Beispiel zu geben: p. *slup* etc. habe ich aus Gen. **st³lzpá* etc. (vgl. r. *stolpá* etc.) > **stlup*- > *slup* erklärt und gar nicht direkt aus Int. C (s. Int&Ausl. § 43, 20). Dass *alz* in unbetonter Stellung zu *lu* wurde, hat schon Brandt¹ im Jahre 1882 vermutet (RFV. N:o 4, 185—188). Dagegen hat man (vgl. Kul'bakin Sbornik otd. r. jaz. LXXIII 4, 58) folgendes Argument ins Feld geführt: p. *dlug* und č. *člun* standen unter dem Akzente (vgl. sbkr. *dūg*, *dūga*, r. *dolg*, *dólga*; sbkr. *čūn*, *čūna*, r. *čoln*, *čólna*). Ich habe aber in Int&Ausl. S. 76 darauf hingewiesen, dass ein Wort wie gemeinslav. **dzlzgo* in Verbindung mit Präposition und im Plural (vgl. r. *dolgí*) unbetont war. (Ganz klar ist übrigens, dass die urpolnische Sprache Neubildungen in der Betonung eines Paradigmas durchgeführt haben kann. Das dem Polnischen nahe liegende Weissrussische zeigt bekanntlich in sehr vielen Fällen Endbetonung auch im Singular, wo das Grossrussische nur im Plural oxytoniert, so in diesem Falle: *dolǵ*, *dolǵá*, *dolǵóm* ².) P. *czólno* zeigt den in Iktussilbe mit Int. C zu erwartenden Reflex, č. *člun* deutet wohl nur darauf hin, dass in diesem Worte das Určechische einst Endbetonung durchgeführt hatte, das Urpolnische aber nicht (vgl. r. pl. *čólny* und *čelný*, *-ov* etc., auch im Sing. finden wir Endbetonung z. B. *čelnóm mor'a ne perejěchat'* Dal'^{III}). Dieses Gegenargument ist also m. E. gar nicht stichhaltig. Dagegen widerspricht z. B. p. *dlugo* etc. (: sbkr. *dūgo*, lit. *ilgas* etc.) der Vermutung Brandts.

Eben für die Entwicklung in betonter Stellung haben wir eine neue Theorie nötig. Hier wurde nach meiner Ver-

¹ Wie wenig Torbiörnsson in der Literatur über eine Frage, die gegenwärtig sein Hauptstudium sein soll (vgl. MOr. VIII 156 A. 1), zuhause ist, zeigt der Umstand, dass er nicht BRANDT RFV., nicht SOBOLEVSKIJ ŽMNP. (1895) N:o 5, 87—89, nicht OBLAK Arch. XVI 207 erwähnt. Nicht einmal L'APUNOV (Izslėdovanije), dessen Ansichten er vorträgt, findet er nötig zu nennen. Aber eine ganze Reihe von anderen Autoren verzeichnet er.

² Vgl. SIN'AKOV Udarenije v russkom jazykě 106.

mutung ein zlz -Phonem mit Int. A (zlz entspricht $\text{ol}\check{\text{z}} > \text{r. ol}\hat{o}$) zu p. *lu* etc., ein zlz -Phonem mit Int. C aber zu p. *el*, *il* etc. — einerlei, ob solche Phoneme im Urwestslavischen direkt aus ursprünglichen (in der Sprachentwicklung ungestörten) Phonemen mit Int. A, bzw. C stammten oder aus einem $\text{zl}\acute{\text{z}}$, bzw. $\text{zl}\check{\text{z}}$, das infolge nachfolgender Quantitätsveränderung (in den meisten Fällen Kontraktion) entstanden war (d. h. in Fällen mit sekundärer Intonation A, bzw. C). Das ist meine Theorie¹. Torbiörnsson hat sie offenbar gar nicht verstanden. Er stellt in der Übersicht alles dar, als ob ich keinen Unterschied gemacht hätte zwischen betonten und unbetonten Phonemen, zwischen einem betonten Phonem in gestörter und ungestörter Entwicklung (z. B. p. *dlugo* aus *dzl\acute{g}o-* und sek. altp. *dułgi*, altč. *dlh\acute{y}* aus *dzl\acute{g}-* < **d\acute{z}lg* + Kontraktion²). Torbiörnsson hat also meine Theorie gar nicht analysiert. Demnach habe ich es vorläufig nicht nötig, ja es ist mir sogar unmöglich, mit ihm in dieser Frage eine Diskussion zu führen. Ich erwähne nur, dass gegen die von Torbiörnsson (MOr. VIII 157) vorgetragene Regel »Nach Dentalen (*d, t, s*) steht ausnahmslos (*l*) p. *lu*, č. *lu* (*lou*)« nicht wenige Fälle streiten (besonders in der älteren Sprache): altč. *slnce*, *slnko*, neuč. *slniti*; altč. *stlp*; č. dial. *tlst\acute{y}*; altč. *dlh\acute{y}*, altp. *dułgi*, p. *stołpowy*. M. E. ist es ein reiner Zufall, dass wir jetzt nach *d, t, s* in der Regel p. *lu*, č. *lu* (*lou*) begegnen. In Int&Ausl. § 43, 5–7, 20–26 habe ich diese Fälle besprochen und gezeigt, dass sehr wohl andere Faktoren (Oxytonierung etc.) den Reflex *lu*, *lu* (*lou*) bewirkt haben können.

* *

*

¹ In allem Wesentlichen halte ich noch heute an dieser Erklärung fest. Einige Einzelheiten können vielleicht besser in einer anderen Weise erklärt werden. So scheint es mir möglich, dass auch in unbetonter Stellung (wenigstens im Polnischen) zlz in bezug auf den zweiten Halbvokal synkopiert werden konnte (analog mit $\text{ol}\check{\text{z}}$) nach den Kürzungsregeln Ia und II, gewisse Formen, die ich mir in Int&Ausl. als durch Analogie von seiten der Phoneme mit Int. C in der Tonsilbe entstanden gedacht habe, können demnach entwicklungsmässig entstanden sein. Ich bekomme später Gelegenheit, hierüber zu sprechen.

² Vgl., dass die bestimmte Adjektivform im Čechischen im Vergleich mit der prädikativen oft die umgekehrte Quantität zeigt (*stár* : *star\acute{y}* sek., *sláb* : *slab\acute{y}* sek. etc.).

Ich bin jetzt mit Torbiörnsson als Kritiker von Int&Ausl. fertig. Hoffentlich kann die Diskussion wenigstens hier und da dazu gedient haben, das Auslautproblem etwas deutlicher zu beleuchten. In der Regel bin ich leider genötigt gewesen, hauptsächlich Torbiörnsson und seine kritische Methode zu beleuchten — eine Aufgabe, die mir nicht gerade angenehm war, aber mir infolge der Agitationen meines Fachkollegen aufgezwungen worden ist.

Anlässlich des Tones der Torbiörnssonschen Schrift, der die Publikation, in der die Kritik erschienen ist, nicht gerade «ziert»¹, will ich zum Schluss noch zwei Bemerkungen machen.

Komisch wirkt die ganze Schreibart, wenn man sich an den empörten Ausruf desselben Autors erinnert, der früher BB. XXX 62 A. 3 einen wahrhaft objektiven Kritiker beschuldigt, dass dieser »einen in einer wissenschaftlichen Erörterung meines (= Torbiörnssons!) Erachtens ganz ungehörigen Ton anschlägt«. — In MOr. VIII 116 ff. haben wir also eine Probe, wie der Ton einer wissenschaftlichen Erörterung sein soll!

Komisch ist auch, dass Torbiörnsson mit einem fettgedruckten Zitat der misslungenen Konstruktion Sanders den Streit gegen mich eröffnet:

»ek Hlev ag Astir holtingar horna tavidó»

d. h. ich Leif etc. (s. MOr. VIII 116).

Torbiörnsson hat also schon vergessen, dass eben er selbst eine ganz analoge Konstruktion nebst Deutung gemacht hat:

»Von kak onó ty-ló u vorotíl?»

(nach Torbiörnsson Grossrussisch!) und die Deutung:

»Siehe da, bist du nicht wie der Sterz einer Windmühle?»²

¹ Vgl. MOr. VIII 239.

² »Se här, är du inte som våndbommen på en vädervarn?«, s. Språk och Stil VI 190: TORE TORBIÖRNSSON En rysk Dansvisa. Diese und andere im Druck vorliegenden sonderbaren russischen Sprachproben haben natürlich nicht Torbiörnsson befähigt, einst (1908) als der angeblich »einzige Kompetente«, Lehrer für den praktischen Unterricht in den slavischen Sprachen zu Lund zu werden. Mit Recht hat Professor Holger Pedersen, der in dieser Frage sachkundiger Richter wurde, hervorgehoben, dass es Torbiörnsson an »Sprachgefühl« mangelt.

Die Analogie ist nur insofern unvollständig, als Sander die urnordische Sprache nie in seinem Leben zu hören bekommen konnte, Torbiörnsson dagegen ist ein ganzes Jahr oder mehr in Russland gewesen!

Seit dieser produktiven Probe ist Torbiörnsson hauptsächlich ein »kritischer« Slavist geworden. In allerletzter Zeit hat er sich sogar als ein sehr fleissiger Analytiker der Werke anderer entpuppt. In MOr. VIII 116—168 ist die grosse Kritik meiner Studie *Int&Ausl.* erschienen. In MOr. VIII 237—239 hat er schon wieder eine neue kritische Arbeit fertig. Jetzt behandelt er als guter Patriot ebenfalls interessiert eine Schrift eines schwedischen Fachkollegen — und zwar früher als die Arbeit definitiv im Druck erschienen ist¹. Man kann sich leicht denken, wer so schnell expediert wird. Unter dem Titel »Ein sprachgeschichtlicher Anachronismus« wird mein Aufsatz »Zur Erklärung der serbokroatischen Endung *-ā* beim Genitiv plural« rezensiert und, wie zu erwarten war, mit einem sehr liebeswürdigen Eingang: »Nun hat auch Agrell, der sich wie sonst über solche Begriffe wie Zeit und Raum einfach hinwegsetzt, sein Wort ... ausgesprochen«. Über das was Torbiörnsson in dieser letzten Frage erörtert hat, habe ich kaum nötig ein Wort zu sagen. Seine Kritik hat mir zu keiner Änderung in meinem zwei Wochen später gedruckten Aufsatz Anlass gegeben. Ich will darum hier nur bemerken, dass Torbiörnsson, wenn es sich um meine Forschungstätigkeit handelt, offenbar »solch einen Begriff« wie die Zeit nicht nötig hat, um sich eine Ansicht zu bilden. Seine a priori fertiggewordene Kritik ist übrigens wie immer scharf, klar und — einfach. Leider schlägt sie wie gewöhnlich zu viel tot. Nicht nur štok. *-āz* > *-ā* > *-ā*, sondern auch z. B. lat. **ne-hemō* > *nēmo* und engl. *I have* > *I've* etc. Denn der *h*-Laut kann im Altlateinischen nicht allgemein geschwunden gewesen sein², und im Englischen gibt es noch heute *h*-Laute. Es ist deutlich, dass

¹ Die Studie wurde im Dez. 1914 in Korrekturabzug (12 S. gross) u. a. einigen Linguisten in Upsala geschickt. Am Anfang des Jahres 1915 (erst nach der Besprechung in MOr.) erschien das schon kritisierte Werkchen in *Från Filologiska Föreningen i Lund. Språkliga uppsatser IV* (S. 1—18).

² Die Kontraktion muss schon frühlateinisch sein, denn das Wort kann nicht aus **ne-homo* erklärt werden, *e-o* wird ja im Lateinischen nicht kontrahiert.

wenn man Torbiörnsson und seine Methode befriedigen will, eine ganze Reihe von sprachgeschichtlichen Erklärungen gründlich umzumachen sind ¹.

* *

*

So steht es mit Torbiörnssons Kritik. Ich habe mich durch diese objektivitätslosen Angriffe in meiner wissenschaftlichen Arbeit nicht stören lassen und ich hätte auch in vorliegender Schrift die Sache nicht so ausführlich beachtet — wenn nicht gewisse Linguisten in Schweden an Torbiörnsson wie an den lieben Gott glaubten und nicht im Stande wären zu sehen, dass er meine Schriften studiert hat »wie der Teufel die Bibel«. Und im Auslande ist sogar ein Slavist suggeriert worden, an Torbiörnsson zu glauben. In Deutsche Literaturzeitung 1915 Sp. 191 ff. lesen wir: »Torbiörnssons ausführliche und klare Kritik ist zu ähnlichen Resultaten gelangt wie ich. Sie kann als ein kritischer Wegweiser durch das Labyrinth der A.schen Theorien allen denen empfohlen werden, die sich mit diesen Theorien doch etwa noch weiter befassen möchten« — P. DIELS.

Wie steht es nun mit P. Diels als Kritiker? Er hat mein Buch erhalten — schon ein ganzes Jahr bevor die »klare« Torbiörnssonsche Kritik erschienen war. Er hätte also Zeit genug gehabt, sich selbständig eine Meinung zu bilden und auch diese Meinung zu veröffentlichen. Aber erst ein halbes Jahr nach dem Erschienen der Torbiörnssonschen Schrift ist P. Diels mit seiner Würdigung fertig — und der Diels'sche Gedanke ist fast überall ein treues Spiegelbild des originaleren Torbiörnssonschen geworden: »gegen die ganze Theorie ist vor allem einzuwenden, dass ja dann die slavischen Masculina und ebenso die Neutra auf bestimmte Akzentschemata beschränkt sein müssten, was doch nicht der Fall ist« (DLit. 1915 sp. 197). Also sbkr. *brât* 'Bruder', *svât*

¹ Ein hervorragender französischer Linguist, der wie auch andere Gelehrte meine Hypothese über sbkr. *-ā* gut befunden hat, schreibt mir in dieser Frage: »Il faut attendre des régularités dans le développement phonétique, mais sur bien des points ces régularités ne sont pas et ne peuvent pas être absolues: il faut tenir compte de conditions variées, presque à l'infini. Il y a une infinité de cas où une application mécanique des lois phonétiques serait exactement l'inverse d'une méthode scientifique«.

etc. müssten Neutra : **brāto*, *svāto* etc. sein und sbkr. *pivo*, *tijesto* etc. müssten Maskulina sein : **piv*, *tjěst* etc. (mit Intonationsänderung¹), erst dann würde P. Diels zufrieden sein. So geht es, wenn man Torbiörnsson als »Wegweiser« durch die Theorien anderer nimmt. Diesen »Wegweiser« hat P. Diels gewiss mit Fleiss studiert (auffallend ist nur, dass er bei ihm keinen einzigen Fehler bemerkt hat). Mein Buch durchzulesen hat er aber unnötig gefunden. Kein Wort (ganz wie der »Wegweiser«) sagt er über die psychologische Seite meiner Theorie (die Rolle der *es*-Stämme etc., vgl. Int&Ausl. § 48). Er betrachtet alles, als ob ich nur eine phonetische Theorie aufgestellt hätte. Dass die slavische Auslautfrage -o : -z tatsächlich nicht rein phonetisch gelöst werden kann, kümmert ihn nicht. Er sucht nur, treu dem Muster Torbiörnssons, so negativ wie möglich zu sein. Was ich bezüglich der Torbiörnssonschen Kritik oben erörtert habe, trifft darum auch die Diels'sche, sie ist in allem Wesentlichen nur eine Abschrift. Ich habe es demnach nur noch nötig, einen Beleg für die kritische »Sorgfalt« meines deutschen Kollegen zu geben, wenn er etwas Selbständiges zu sagen versucht. Es bezieht sich — auf die čechische Quantität. Hier bin ich nicht »zeitgemäss« — ich habe nämlich (wie alle anderen Slavisten!) die Diels'sche Hypothese (Arch. XXXI 68 ff.) nicht akzeptiert! Sp. 196 A. 1 sagt er: »Hier wie stets(!) behandelt A. die čechischen Quantitätsverhältnisse als den absolut treuen Ausdruck slavischer Akzentqualitäten: die čechische Kürze entspricht der einen Akzentqualität, die Länge der andern«. Sp. 198 gibt er aber einige Beispiele aus meiner Arbeit, wo ich im Čechischen veränderten Intonationsreflex behauptet habe (*ddvám* etc.) und in demselben Paragraphen, woher er diese Beispiele nimmt, steht in Int&Ausl. (s. 111): »Vielleicht hat eine Iktusänderung hier mitgewirkt etc.« Und auf S. 59 in Int&Ausl. habe ich aus-

¹ Diels billigt in allem(!) Torbiörnsson. Gegen sein Postulat einer absolut ähnlichen Entwicklung im Slavischen und im Lettischen hat er nichts einzuwenden! Dass T. (MOr. VII 165) das **Gegenteil** meiner Hypothese kritisiert hat, ist P. Diels entgangen. Wie die neue Auslauttheorie in Int&Ausl. ausgesprochen ist, hat dem Kritiker in DLit. nicht interessiert. Er spricht über »fallende« und »steigende« Intonation ganz als ob er mit der gewöhnlichen (alten) Terminologie zu tun hätte! Die oben gegebenen Beispiele illustrieren also nicht die von mir angenommene direkte Lautentwicklung.

drücklich gesagt: »Die čechische Kürze reflektiert oft Int. A, wenn der Vokal nicht starktonig war. Es gibt sehr viele Fälle, wo č. *a* etc. urslav. *ā* etc. entspricht«. Dass der Verfasser von Int&Ausl. gar nicht stets »die čechischen Quantitätsverhältnisse als den absolut treuen Ausdruck slavischer Akzentqualitäten« behandelt hat, muss demnach jeder wissen, der meine Studie wirklich gelesen hat¹.

Mit P. Diels ist dies offenbar nicht der Fall. Ich muss hervorheben, dass es ihm in dieser Sache nicht nur an kritischem Ernst mangelt, sondern sogar, scheint es, an Willen zur Objektivität. Wer Torbiörnssons kritische Schrift auch nur flüchtig gelesen hat, muss verstehen, dass es sich hier nicht um eine gewöhnliche Kritik im Interesse der Wissenschaft handelt, sondern dass der Kritiker in erster Linie rein persönliche Zwecke zu fördern sucht.

Wie man sich unabhängig von Torbiörnsson über mein Werk aussprechen kann, zeigt A. Meillet, der in »Bulletin de la Société de Linguistique de Paris« (XIX, premier fascicule, 1914) folgendes Haupturteil über meine Arbeit gibt: »Partout il fait preuve d'une connaissance approfondie des faits et de personnalité dans la manière d'envisager les choses. Mais on n'est pas toujours convaincu«. Der berühmte französische Sprachforscher

¹ Der Kuriosität wegen erwähne ich, dass P. DIELS Arch. XXXI 68 ff. absolut keine Literaturangaben bezüglich der früheren Behandlung des čechischen Quantitätsproblems gibt. Nach der von ihm so bewunderten »klaren« Kritikermethode Torbiörnssons könnte man also »beweisen«, dass P. Diels in dieser Frage ganz »unkundig« wäre. Was meine Stellung zu den früheren Deutungsversuchen betrifft, hebe ich hervor, dass ich in der Hauptsache die Ansichten Jagić's teile. In Int&Ausl. § 20 habe ich nur bezüglich der Quantität gewisser *ā*-Stämme eine andere Erklärungsmöglichkeit vorgeschlagen. Die Untersuchungen SEDLÁČEK'S LF XXXVII 22—41 haben ja gezeigt, dass die Auffassung Jagić's eben hier nicht sehr wahrscheinlich ist (13 »sichere« Fälle für — 10 »sichere« Fälle gegen die Theorie, s. RSl. IV 304). Für Int&Ausl. S. 35 hatte ich eine Fussnote geschrieben, worin ich auf diese Tatsache aufmerksam machte. Diese Fussnote ist aber bei der Abschreibung des ersten Manuskriptes leider von mir übersehen worden. Was die č. Länge als sporadischen Reflex einer vortonigen alten Länge betrifft, scheint mir das Wahrscheinlichste zu sein, dass wir mit zwei in verschiedenen Zeitperioden stattgefundenen Reihen von Iktuszurückziehungen zu rechnen haben. Bei der ersten (analogischen) určechischen Zurückziehung blieb, bzw. entstand Int. C: daraus Kürze. Bei einer späteren allgemeinen čechischen Zurückziehung ist eine heute noch gebliebene Dehnung hervorgerufen worden. (Int. A muss also im Určechischen einst bezüglich der letzten Mora verstärkt worden sein, was das Beharren dieser Länge erklären mag.)

hat natürlich nicht jedes Detail meiner Arbeit mit der Lupe gelesen — man kann ja nicht verlangen, dass ein produktiver Geist für eine negative Dauerarbeit nach Torbiörnssons Art Zeit haben soll — aber niemand, der in dieser Frage unparteiisch sein will, kann daran zweifeln, dass sein Urteil, was das Ganze betrifft, der Wahrheit näher steht als dasjenige meines Fachkollegen in Upsala.

Lund im April 1915.

Ausgedruckt September 1915.

ZUR
SLAVISCHEN UND VERGLEICHENDEN
WORTFORSCHUNG

VON

HERBERT PETERSSON

LUND
C. W. K. GLEERUP

LEIPZIG
OTTO HARRASSOWITZ

LUND 1915
HÅKAN OHLSSONS BUCHDRUCKEREI

Zur slavischen und vergleichenden Wortforschung.

1. Abg. *světs*.

Abg. *světs*, lit. *szveñtas*, lett. *swēts*, apreuss. *swints* »heilig«
erweisen, dass im Urbaltisch-Slavischen ein Wort für »heilig« vor-
gelegen hat, das ausserdem wie bekannt im av. *spənta-* »heilig«
seine völlige lautliche Entsprechung hat. Die idg. Grundform
muss **k̑uento-* gelautet haben. Obgleich die erwähnten Wörter
vielfach besprochen worden sind, ist es nach meiner Ansicht noch
nicht gelungen, dieselben in ihren richtigen Wurzelzusammenhang
einzureihen. Bei Wörtern, die sich auf religiöse Vorstellungen
beziehen, muss es von besonderem Gewicht sein, dass man die
Begriffsentwicklung richtig verfolgen kann. Es ist wohl bekannt,
dass man got. *huns* »Opfer« mit *světs* usw. zusammengebracht
hat und dafür ein idg. **k̑unt-tlo-* aufgestellt hat. In formeller
Hinsicht ist dieser Ansatz nicht ganz unbedenklich. Die idg.
Wurzel hat nicht **k̑uent-* oder **k̑unt-* gelautet. Das *t* ist vielmehr
suffixal. Dies zeigen av. *spanyah-*, *spəništa-* »der heiligere, der
heiligste« und *spānah-* »Heiligkeit«. Ich finde es nicht ganz na-
türlich, das *tlo*-Suffix an einen Suffixausbau mit *t* antreten zu
lassen. Andere Forscher haben übrigens *huns* in ganz anderen
Zusammenhang gestellt. Eine Übersicht dieser Versuche findet
man z. B. bei Feist, Etym. Wb. d. got. Spr. s. v.

K. F. Johansson, Akad. Afhandl. til S. Bugge 28, Anm. 1
verbindet mit *světs* usw. got. *swinþs* »stark, kräftig, gesund«, awnord.
svinnr »rasch, klug, verständig«, ags. *swīð* »stark, heftig«, mhd.
swinde »kräftig« usw. Demnach legt er ein idg. **sk̑uent-* zugrunde.
Die Annahme aber, dass vorgerm. **sk̑u-* zu germ. **su-* geworden
sei, ist aber unerweislich. P. Persson, Beiträge zur idg. Wort-
forschung, S. 189 Fussn. 2, hat auch Johanssons Zusammenstellung

abgewiesen. Was nun *swinþs* betrifft, so gehört es sehr nahe mit air. *sétaim*, *fétaim* »ich kann« zusammen, wie Stokes, Urkelt. Sprachsch. S. 323 gezeigt hat. A. a. O. und S. 587 hat Persson, von einem Mittelbegriff »rege, rüstig« ausgehend, Anknüpfung gemacht an lit. *siunczù* »sende, schicke« (aus einem **su-nto-*) und ai. *suváti* »setzt in Bewegung, treibt an«. Meinesteihs bin ich nicht durch diese Verknüpfung überzeugt worden. In anderem Zusammenhang werde ich eine eigene Erklärung von *swinþs* und *sétaim* vortragen. S. 194 sucht Persson auch den wurzelhaften Bestandteil in *svetz*, *spanta-* zu finden. Er will nämlich in den Wörtern die idg. Wurzel **keu-*, **keuā-*, **kū-* »schwellen« finden, aus welcher u. a. ai. *çavas-* »Stärke, Kraft«, *çúnás* »geschwollen«, griech. *κῶέω* »bin schwanger« entstanden sind. Hier sind nach Persson lit. *szaiūnas*, *szaiūnūs* »derb, tüchtig«, *pa-szunė* »Kraft, Stärke« in Betracht zu ziehen. Die Bedeutung »heilig« erklärt Persson somit aus »ganz, heil, integer« und vergleicht dazu d. *heilig* : *heil*.

Ich finde den Ursprung von *svetz*, *spanta-* in der idg. Wurzel **keu-* : **kū-* »leuchten«, welche besonders in den mehr östlich liegenden idg. Sprachen reichlich vertreten ist. Direkt aus der Wurzel vermitteltst *no*-Suffix ist ai. *çonas* »rot, hochrot« gebildet. Weiterbildungen der Wurzel liegen vor in *çocati* »leuchtet, glänzt, glüht, brennt, leidet heftigen Schmerz«, *çokas* »Glut, Flamme, Qual, Schmerz«, *çukrás* »klar, licht, hell, weiss, rein« (av. *suxrō*, npers. *surx* »rot«), *çuci-* »leuchtend, glänzend, blank, rein, lauter, tadellos«; *çundhati* »reinigt«, *çudhyati* »wird rein«, *çuddhás* »rein«, av. *suđu-* »Reinigung«; ai. *çobhate* »ist schmuck, ist stattlich, nimmt sich schön aus«, *çubhas* »schmuck, hübsch, schön, angenehm, erfreulich, glückverheissend, gut«, *çubhrás* »schmuck, schön, glänzend, hellfarbig«, *çobhanás* »schmuck, glänzend«. Ferner ist es auch wahrscheinlich, dass letzter Hand die einfache Wurzel **kū-* »glänzen« zugrunde liegt in ai. *çvetás* »weiss«, av. *spaetō* dass., kslav. *světz* »Licht, Helle«, *světěti*, *svonqti*, *svitati*, *světiti* »leuchten«, lit. *szvintù* »werde hell«, *szvitėti* »glänzen«, *svėssczėiù* »leuchte« (idg. **kū-oj-t-* : **kū-i-t-*).

Nach meiner Erklärung ist also bei *spanta-*, *svetz* usw. der Begriff »heilig« am nächsten aus »rein, klar« zu erklären. Besonders ist auf arm. *surb* »heilig« zu verweisen, das eine vollkommene Parallele bietet. Das Wort ist bekannterweise mit ai.

çubhrá- lautlich völlig identisch. Im letzten Grunde besteht also Verwandtschaft zwischen den beiden Wörtern für »heilig«, *svętz* und *surb*.

Die Wurzel **kū-* ist nun zum Stamme **kūen-* ausgebaut worden (av. *spanah-*), und aus diesem wurde idg. **kūento-* gebildet.

Ausser *surb* hat die Wurzel **kū-* noch andere Wörter im Armenischen abgegeben. Im Huschardzan, Festschrift aus Anlass des 100-jährigen Bestandes der Mechitharisten-Kongregation in Wien, 1911, S. 381 ff. hat E. Lidén nachgewiesen, dass die idg. Lautverbindung *kū* im Armenischen zu *š* wird. Die frühere Ansicht war, dass daraus teils arm. *sk* teils *š* wurde. Die dafür angeführten Wörter waren arm. *skund* »Hündchen« und *šun* (Gen. *šan*) »Hund«, die alternativ oder auch beide zusammen mit ai. *çvā*, griech. *κόων* usw. verglichen wurden. Nach Lidén ist nun arm. *šun* die lautgesetzliche Fortsetzung von idg. **kūōn* und ferner hat Lidén an der Hand einer beträchtlichen Anzahl Wörter arm. *š* als Entsprechung von idg. **kū-* aufgewiesen. Unter diesen ist arm. *šēk* »rötlich, fahlrot, rötlich-gelb« (*šiknim* »ich werde rot«), das auf idg. **kūoito-* (ai. *çvetás* usw.) beruht. Über das suffixale *k* ist bei Lidén zu vergleichen.

Verwandt ist zweifelsohne arm. *šukh* (Gen. *škhoj*, Instr. *škhov*) »lustre, brilliance, flash, splendour, parade, pomp, honour, glory, magnificence«. Zu diesem gehören die Adjektive *šket* (-i, -iv) »honourable, splendid, magnificent, superb, majestic, illustrious, agreeable, genteel, handsome, rich, sumptuous, pompous«, *škh-a-liç* »honourable, splendid, magnificent«. Nach armenischer Lautregel ist hier zwischen *š* und *kh* das *u* gefallen. Das Wort *šukh* dürfte aus idg. **kūō-ko-* entstanden sein. An sich kann ein arm. *u* auf idg. *u* zurückgeführt werden, da aber der vorhergehende idg. Laut ein *u* war, ist diese Möglichkeit ausgeschlossen. *kh* könnte auch idg. *-tuo-* sein, jedoch ist das *-ko-*Suffix weitaus wahrscheinlicher. Wie in ai. *çvetás* usw. ein Wurzelausbau mit *-oi-* vorliegt, haben wir hier also einen mit *ō*. Eine hierher gehörende Bildung mit *l* dürften wir haben in arm. *šol* (-oy, -ov) »ray, stroke of light, beam«, *šotal* und *šotil* »to throw out rays, to glitter, to shine, to blaze, to flame, to cast a great light, to beam«, *šolium* »beam, light, flame, splendour; heat«, redupliziert *šolšotel* »to be resplendent, to shine, to sparkle, to flame, to blaze, to glitter, to beam«, *šolšotun* »shining, dazzling, flaming, effulgent,

brilliant, sparkling, beamy». Arm. *šol* ist aus idg. **k̑ulo-* entstanden. Dass dieses eine uralte Bildung ist, davon finde ich ein Zeugnis in arm. *colanal* »to light, to glitter, to shine, to sparkle, to glisten, to enlighten, to cast a light; to redound, to reflect», *colaçuthiun* »lightening, flash of light, sparkling», *colmunkh* Plur. dass. Diese erkläre ich aus idg. **sk̑ol-*. Ich kenne zwar kein Beispiel dafür, wie idg. *sk̑u-* behandelt ist, aller Wahrscheinlichkeit nach wurde *sk̑* wie sonst zu *ç*, wobei das *u* schwand. Das unorganische *s-* kommt sonst bei der Urwurzel *k̑eu-*, **k̑u-* vor und zwar in arm. *çoyç-k* plur. »demonstration, evident proof, conviction; mark, index, sign, testimony; show, exposing to sale, appearance, parade, ostentation», *çoyç-s aṛnel* »to show, to make parade of, to expose to sale», *çučanel* »to show, to indicate, to mark, to testify etc.», worin wir eine *sk̑*-Bildung aus **sk̑eu-* haben. Meillet MSL. VIII 296.

Aus der Wurzel **k̑u-* lässt sich offenbar ohne Schwierigkeit arm. *šand*, auch *šanth* (-i-St.) »Funke, Blitz, glühendes Eisen» erklären. Bugges Anknüpfung an ai. *candrá* »schimmernd», -*çandra-* (comp.), lat. *candeo* ist ganz unmöglich. *šand* erklärt sich aus idg. **k̑unti-*. Wir haben darin eine Bildung mit dem Suffix *-ti-* aus einem Stamm **k̑un-*, das die Schwundstufenform zu dem oben erwähnten **k̑uen-* in av. *spanah-* usw. ist. In *šukh*, *šol* und *šand* haben wir also noch drei wurzelverwandte Beispiele des von Lidén nachgewiesenen armenischen Lautwandels.

Ich benutze die Gelegenheit, noch einige andere Beispiele zu erwähnen, die ich gefunden zu haben glaube. Arm. *ščel* »to hiss, to hoot», wozu das Substantiv *ščiun* »hissing, hooting», muss zwischen *š* und *č* entweder ein *i* oder *u* verloren haben. Ich nehme an, dass der eingebüsste Vokal *i* war und ziehe *ščel* zu lit. *szṽykszi* »pfeifend atmen» (von Engbrüstigen). Der wurzelhafte Bestandteil der armenischen Wörter erklärt sich als älteres **šič-* aus idg. **k̑iḱjo-*. Weitere Verwandtschaft mag bestehen mit awnord. *hvina* »sausen», ags. *hwīnan* »sausen, zischen, pfeifen» und awnord. *hviṣsa* »sausen», *hviskra* »summen, surren», *hvisla* »pfeifen, flüstern», ags. *hwistlian* »to hiss», *hwisprian* »to murmur», ahd. *hwispalōn* »sibilare, wispern» aus germ. **hwi-*, **hwi-*. Man vergleiche noch awnord. *hvía* »wiehern», schwed. dial. *hwijsa* »laut oder heftig schreien», *vigra* »wiehern». Siehe noch Kluge, Etym. Wb.⁷ s. v. *wiehern*.

Arm. *šnthel* »to flatter« muss ebenfalls ein *i* oder *u* verloren haben. Versuchsweise setze ich **šunth* als ältere Form an und vergleiche griech. *κομψός* »geziert, fein«, lit. *szvānkus* »anständig, fein«, wofür man die idg. Wurzel **k̑onkʷ-* angesetzt hat. Für *κομψός* ist zunächst von **k̑onkʷ-* mit dissimilatorischem Verlust von *u* auszugehen. Darüber ist Holger Pedersen KZ. XXXIX 440 f. zu vergleichen. Das früharmenische **šunth-* erklärt sich nun ganz regelmässig aus idg. **k̑onkʷ-t-*.

In arm. *šolomel* »to flatter, to cajole, to wheedle, to caress, to coax« haben wir ein suffixales *-om* anzunehmen. Ferner kann *šolom-* aus **šelom-* assimiliert sein. Solche Vokalassimilationen haben im Armenischen in grosser Ausdehnung stattgefunden. Ich vergleiche das Wort mit lit. *szvelnùs* »weich, sanft anzufassen«, im Gegensatz zu *rauh, hart, übertragen auch auf andere Dinge (milde Worte), szvelnūmas* »die Sanftheit, die Milde«. Hiernach ist als gemeinsame Wurzel ein idg. **k̑uel-* anzusetzen. Die Bedeutungen sind wie in nhd. *schmeicheln*, dän. *smigre*, schwed. *smickra* »schmeicheln«; norw. dial. *smika* »streicheln, glätten«, ält. dän. *smege* »streicheln, liebkosen, schmeicheln«, mnd. *smēken* »schmeicheln«, ndl. *smeeken* »flehen«. Da idg. *-ln-* im Armenischen zu *-t-* wird, kann früharm. **šet* eigentlich mit lit. *szvelnùs* ganz identisch gewesen sein. Idg. Grundform **k̑uel-nu-* oder **k̑uel-nu-*. Es wäre auch in Betracht zu ziehen, ob nicht awnord. *hól* »Preis, Schmeichelei«, norw. dial. *høla* »preisen, schmeicheln, mit behaglichen Worten oder Vorstellungen kitzeln«, *hølen, hølsam* »schmeichlerisch« zu vergleichen wären. Es läge dann idg. **k̑uōl-* zugrunde. Begrifflich geht die Sippe mit arm. *šolomel* trefflich zusammen. Vergleiche jedoch über die nordischen Wörter Persson a. a. O. S. 159, der sie mit ai. *cāṭu-, caṭu-* »artige Rede, liebliche Worte, Schmeichelworte« und griech. *κολαξ* »Schmeichler« zusammengestellt hat.

Arm. *šelʃ* (*-i, -iv*) »heap, mass, collection, pile, assemblage, hoard, accumulation« kann aus idg. **k̑uel-dh-jo-* oder **k̑uel-gh-jo-* entstanden sein. Ich bringe das Wort zusammen mit ags. *hwylca* (für **hweolca*) »varix, pustula«, meng. *whelke* (Chaucer), neng. *whelk* »a small pimple«. Aus ags. *wele* »Finne« stammt das Verb *whelian* mit der sekundären Bedeutung »eiern«. Es ist vom primären Begriff »Geschwulst« auszugehen. Die Bedeutungen »Haufe, Menge« und »Geschwulst« liegen oft neben einander.

Vgl. ai. *gaṇa-* »Schar, Haufen, Menge« (aus **gol-no-*) und *gunikā* »Geschwulst« (aus **gl-no-*). Ai. *gúlma-* M. N. vereinigt beide Bedeutungen: »Trupp Soldaten, Piquet« und »Geschwulst im Unterleibe«. Nach Verf. IF. XXXIV 224 gehört ai. (prakr.) *kadamba-* »Menge, Schar« zu *kadara-* M. N. »harte Anschwellung an Fusssohlen infolge von äusserer Verletzung«, *kanda-* M. N. »Knolle«, griech. *κόνδυλος* »Knebel, Geschwulst«. In *šelĵ* und *hwylca* finde ich eine idg. Wurzel **k̑uel-* »schwellen, anschwellen«. Man kann auch vergleichen awnord. *hváll* »rundlicher Hügel«, das aus idg. **k̑uelo-* entstanden sein kann. Die Wurzel **k̑uel-* ist aufzufassen als eine Erweiterung der einfachen Wurzel **k̑eu-*, **k̑euā-*, **k̑uā-* »schwellen« in ai. *çavas-* »Stärke«, *çótha-* »Anschwellung, Aufgedunsenheit«, *çopha-* M. »Geschwulst, Geschwür«, *çváyati* »schwillt an, wird stark, wird mächtig«, griech. *κυέω* »bin schwanger« usw. Vgl. die Wurzel **stel-* (griech. *στελέω*, *στόλος*) neben **sthā-* (*ἵστημι*, ai. *tiṣṭhāmi*); Wz. **bhel-* »leuchten« (lit. *báltas* »weiss« usw.) neben **bhā-* dass. (griech. *φάος* »Licht«, ai. *bhāti* »glänzt«). Vergleiche hierüber Persson a. a. O. S. 575 ff.

Arm. *šert* (-i-Stamm, Gen. Plur. *šertiç*) »Span, Scheit« hat Bugge KZ. XXXII 57 mit griech. *σχεδάννυμι* »zerstreue«, *σχεδάριον* »Täfelchen, kleines Blatt, kleines Buch« zusammengestellt. Danach ist *šert* aus idg. **sk(h)ed-ri-* entwickelt. Die Erklärung ist von Hübschmann, Arm. Gramm. I, S. 480 abgelehnt worden, jedoch aus Gründen, die kaum haltbar sind. Die Etymologie ist dagegen von z. B. Holger Pedersen KZ. XXXVIII 205 und P. Persson, Beiträge S. 883 Fussn. 2 akzeptiert worden. Es scheint mir aber, dass man daran zweifeln kann, ob idg. *sk-* oder *skh-* vor *e* oder *i* zu arm. *š-* geworden ist. Bugge hat in mehreren Wörtern diesen Lautwandel finden wollen. Vgl. oben über *šanth*, *šand*. Ebenso brachte er *šukh* mit ahd. *scūwo*, ags. *scúa*, aisl. *skuggi* »Schatten« zusammen. Zu erwähnen ist auch seine Zusammenstellung von arm. *šel* »schräg, schief«, *šetil* »sich biegen, neigen« mit griech. *σκολιός* »krumm, gebogen, verdreht, verkehrt, unredlich, ungerecht«. Diese Gleichung allein besagt jedoch allzu wenig, als dass darauf gebaut werden könnte. Da es dagegen feststeht, dass idg. *k̑u* zu arm. *š* geworden ist, so muss es am nächsten zur Hand liegen, zuerst mit solchem Ursprung zu rechnen. Wegen ai. *çūrpa-* N. »geflochtener Korb zum Schwingen des Getreides, Wanne«, got. *hvaīrbān*, awnord. *hverfa*, griech. *καρός* »Handwurzel«, *καράλιμος*

»behende« hat man eine idg. Wurzel **k_uerp-* »drehen, wenden« angenommen. Hier kann das *p* sehr wohl determinativisch sein, so dass eine einfache Wurzel **k_uer-* anzunehmen wäre. Kslav. *svrzdls* »Bohrer« ist wohl eher ein idg. **k_ur-dhlo-* als **k_urp-dhlo-*. Ob wohl nun arm. *šet* aus idg. **k_uer-lo-* entstanden ist? Ich kenne keine Beispiele dafür, wie die Lautverbindung *-rl-* im Armenischen behandelt worden ist. Ist arm. *net* »enge«, das Hübschmann a. a. O. S. 478 mit asächs. *naru*, ags. *neuru* »enge« fragend zusammengebracht hat, aus idg. **ner-lo-* entstanden? Arm. *šert* möchte ich vergleichen mit asächs. *hwat*, ahd. *hwaz* »scharf«, awnord. *hvatr* »rasch«, ags. *hwæt* dass. aus urgerm. **h_uata-z*, awnord. *hvass* »scharf«, got. *hwassaba*, ags. *hwass*, asächs. *hwass*, ahd. *hwas* aus urgerm. **h_uassa-*. Hierzu die verbalen Bildungen awnord. *hvâta* »durchbohren«, ags. *for-hwātan* »verfluchen«, ahd. *hwāzan* (urgerm. **h_uētan*) und schwed. alt und dial. *hōta* »Löcher in den Boden machen für Zaunpfähle«, got. *hwōtjan* (urgerm. **h_uōtjan*). Von Jurmann KZ. XI 399 wurde lat. *triquetrus* »dreieckig« zu diesen Wörtern gestellt. Walde, Etym. Wb.³ S. 196 vergleicht noch lat. *cossus*, *cossis* »eine Art Larven unter der Rinde der Bäume, Holzwurm«. Als Wurzel setzt er idg. **k_uēd-* : **k_uōd-* : **k_uəd-* an (s. v. *triquetrus*) und daneben ein **k_ued-* wegen *cossus*. Was nun *cossus* betrifft, so kann es sehr wohl mit lit. *kedėti* »bersten« griech. *κεδάννυμι*, *κεδάννυμι* »zersplittere, zerstreue« (idg. **ked-* : **sked-* »spalten«) zusammengehören. *cossus* also aus **kod-tos*. Bleiben wir aber auch bei der Gleichung *hvass*, *hvâta* und lat. *triquetrus*, so liegt kein zwingender Grund vor, für die Wörter eine schwere Basis anzusetzen. Lat. *triquetrus* kann ebensogut aus **triquedros* als **triquadros* entstanden sein. Wegen arm. *šert* setze ich als Wurzel ein idg. **k_ued-* etwa »spalten, schneidend spalten« an. Arm. *šert* ist demnach ein idg. **k_ued-ri-*. Natürlich ist es auch möglich, lat. *cossus* auf idg. **k_uod-tos* zurückzuführen. Weiter als zu Möglichkeiten kommen wir hier nicht. Die Wurzel **k_ued-* kann eine Weiterbildung sein von der Wurzel **k_u-* etwa »scharf, schneidend sein« in ai. *çūka-* M. N. »Granne des Getreides, Stachel eines Insekts«, *çūla-* M. N. »Spiess, Bratspiess, Wurfspiess; spitzer Pfahl, auf den Verbrecher gespiessst werden; stechender Schmerz, Cholik«.

Arm. *maš* »used up, worn out, old« hat die Verben *mašel* (-em, -eci) »to consume, to wear, to waste, to make thīn, to rot,

to corrupt, to corrode, 'to gnaw, to eat, to destroy', *mašil* (-im, -šecay) »to consume, to grow thin, to waste, to rot, to dry up, to wear out, to be destroyed» und die Substantive *mašuae* (-oy, -ov) »consumption, use, marasmus, decline, phthisis» *mašumn* dass. Auf *maš* sind zweifelsohne sämtliche übrige Wörter gebildet. Das Wort ist meines Wissens nicht erklärt. Es scheint mir, dass man es mit russ. *mosóliti* »plagen, zudringlich anbetteln», ai. *maçdka*- M. »Stechfliege, Mücke» zusammenstellen kann. Wir hätten dann eine idg. Wurzel **mak-* »verletzen, beschädigen» (eigtl. vielleicht »beissen» oder »spalten») anzunehmen. Arm. *maš* wäre also ein idg. **mak-uo-* »beschädigt, verletzt». Vgl. ai. *pak-vá-* »gekocht, gebacken» zu *pácati* »kocht».

War die eigentliche Bedeutung von **mak-* etwa »spalten», könnte daraus stammen arm. *masn* »part, portion, piece, bit, morsel, share, participation, interest; contingent; quota; lot; daily allowance; retail, detail», *masnik* »parsel; particle; corpuscle». Die idg. Urform **makn̥* (*mak-no-*) würde dann »Spaltung, Gespaltenes» bedeutet haben. Ai. *maçáka-* würde in bezug auf das Begriffliche sich zu diesem Worte verhalten, wie ai. *kaṇa-bha-* »Stechfliege» (*kaṇā* »Art Fliege) zu *kaṇa-* »Korn; Tropfen; Stückchen, ein Weniges, Bischen, eine Kleinigkeit» (idg. **kol-no-* »spaltend (stechend)» und »gespalten»). Ai. *maçáka-* kann aus **makn̥-ko-* entstanden sein und somit formell arm. *masn* nahe stehen.

Ist auch griech. *μάκελλα* (Hom.), *μακέλη* »Hacke» verwandt? Über bisherige Erklärungen vgl. Boisacq, Dict. étym. s. v.

2. Kluss. *kúlyty*.

Kluss. *kúlyty*, *s-kúlyty ša* »sich zusammenziehen vor Kälte usw.», wruss. *kuľác*, *kuľc ša* »sich tief verneigen», *kúlam*, *kúlma* Adv. »mit dem Kopf vornüber», poln. *kulić* »zusammenziehen, krümmen», *kulić się* »sich zusammenrollen» werden von Berneker in seinem etymologischen Wörterbuch I S. 643 als dunkel bezeichnet. Nur fragend weist er auf griech. *κωλλός* »gekrümmt; gelähmt an Armen und Beinen», ai. *kūṇita-* »zusammengezogen» hin. Besteht Verwandtschaft mit diesen Wörtern, so haben wir es in denselben mit ursprünglichem *ũ* zu tun. Nach allgemeiner Annahme aber gehört *κωλλός* zusammen mit *κελλόν* *στρεβλόν*,

πλάγιον (Hesych) und ist folglich aus *κολνός entstanden. In meinen Studien zu Fortunatovs Regel S. 78 habe ich *kūnita-* zu κελλόν gezogen und es demnach auf idg. **k̑l̑-no-* zurückgeführt. Ebenso habe ich daran angeknüpft ai. *kūnikā* »Horn« (Hemacandra), dessen Bedeutung also aus »gekrümmt, gebogen« zu erklären wäre. Der Wurzelvokal in κολλός ist auch mit dem in κολίνδω, κολινδέω »wälze« zu vergleichen. Bekanntlich hat Fortunatov BB. VI 216 dieses Wort mit ai. *kunḍa-* »ein rundes Gefäß«, *kunḍala-* »Ring, Ohrring« verglichen, wobei er das *ι* in κολίνδω für neuentwickelt hielt. In dieser Weise sollte κολινδ- mit ai. *kunḍ-* völlig identisch sein. Dies aber ist nicht der Fall. κολίνδω ist von einem Stamm κολι- gebildet ganz wie das gleichbedeutende ἀλίνδω, ἀλινδέω aus einem Stamm **ḡali-*; vgl. ἐλί-κη »Weide«, ἔλι-ξ »gewunden«, ἔλι-νος »Ranke«, ἐλί-σσω »drehe herum«, ai. *valiṣ*, *valī* »Falte, Runzel«, *valayas* »Kreis, runde Einfassung, Armband« u. a.

Es ist nun recht auffällig, dass wir *u*-Vokalismus haben nicht nur in κολλόν und κολίνδω, sondern auch in den verglichenen altindischen Wörtern. Nun ist ja sehr wohl bekannt, dass wir in gewissen griechischen Wörtern *υρ*, *υλ* haben, wo *αρ*, *αλ* oder *ορ*, *ολ* zu erwarten wäre, d. h. in solchen Wörtern, die auf *e/o*-Wurzeln basieren. Vgl. darüber Brugmann, Griech. Gramm.³ S. 85. In einzelnen von den bisher angeführten Beispielen, die solch junges *υ* haben sollen, dürfte dieser Vokal vielmehr ursprünglich sein. Häufig stellt man neben einander griech. σκόλλω »zerreisse, schinde« und σκάλλω »behacke, grabe« (idg. **skel-* »spalten«: got. *skilja* »Fleischer«, awnord. *skilia* »trennen, scheiden«). In seiner Arbeit Beiträge zur idg. Wortforschung S. 375 hat Persson lat. *qui-squiliæ* »Abfall, Kehricht« und griech. σκόλλω, κο-σκολμάτια »Lederschnitzel, Abgang vom Leder« aus idg. **skuel-*, **skul-* erklärt. Mhd. *schiel* »Splitter, abgesprungenes oder abgerissenes Stück« aus **skeulo-* deutet auf eine zweisilbige Form **skeuel-*. Die einfache Wurzel **skeue-* liegt vor in ai. *ā-skauti* »zerkleinert durch Stochern«, *ā-skunóti* »macht Einschnitte«, *ava-skavás* »ein Wurm« und mit *t* erweitert in lit. *skutù*, *skùsti* »schaben, scheren«, *skùtas* »kleines Stück«, *skvetas* »Lappen«. Die Erweiterung mit *-el-* ist zu vergleichen mit der im vorhergehenden Artikel aufgestellten Wurzel **k̑uel-* »schwellen« aus **k̑eu-*: **k̑uā-*. Wie mit σκόλλω kann es sich auch mit vielen anderen Wörtern verhalten, worin man bisher gewöhnlich sekundär entstandenes *υ* vermutet hat. Nun ist aber

andererseits zu völliger Gewissheit beweislich, dass solch sekundäres *υ* bei Wörtern aus *e/o*-Wurzeln vorfindlich ist. In den allermeisten von den Beispielen liegt dann ein Labial vor, z. B. *μόλλω* »ich mahle« zu *μάλερον* »Mehl«; *μορμύρω* zu lat. *murmurō*, ai. *marmaras*; *ρύζέω* neben *ρύζέω* zu lit. *surbiù* (-*ur-* aus idg. -*r-*). Es kann unmöglich ein Zufall sein, dass wir in diesen Wörtern zugleich einen Labial haben. Man muss annehmen, dass der Vokal *υ* auf assimilatorischer Umfärbung eines (schwach ausgesprochenen) *ο* beruht. Dies wird auch allgemein anerkannt. Nun kommen aber Gleichungen vor, wo wir es nicht mit einem labialen Laute zu tun haben sondern mit z. B. *κ* oder *γ*. Als Beispiele können angeführt werden griech. *ἄγυρις*, *ἀγύρτης* zu *ἀγείρω*; *σχυρθάλιος* *νεανίσκος* (Hesych) zu lit. *nu-skuĩdēs* »im Wachstum verkümmert«, ai. *á-skṛdhoyu-* »unverkürzt«, *kṛdhú-* »verkürzt, verstümmelt, klein, mangelhaft«; *κόρτος* »Fischreuse, Käfig« zu *κάρταλος* »Korb«. Gewöhnlich begnügt man sich damit, es als Tatsache festzustellen, dass auch ein Velar dieselbe Fähigkeit zur Vokalumfärbung wie ein Labial besessen habe. Schon a priori mag man daran zweifeln, ob in solcher Hinsicht die beiden Lautklassen gleichzustellen sind. Dazu kommt noch, dass in der überwiegenden Masse der bezüglichen Wörter eben ein Labial vorliegt. Ich möchte fragen, ob nicht z. B. *σχυρθάλιος* auf älteres **σχυρθῦάλιος* zurückgeht. Vgl. ai. *kṛdh-ú-*, *áskṛdh-o-yu-*. Ist der Vokal *υ* in *ἄγυρις*, *ἀγύρτης* erst von *ἀγυρμός* »Einsammeln« herübergeholt? Nachdem der Vokal *υ* durch die Wirkung eines Labiales aus *ο* entstanden und somit z. B. -*υρ-* in Wechsel mit -*αρ-* (oder -*ορ-*) geraten war, so könnten — dies ist jedenfalls theoretisch denkbar — infolge analogischer Neubildung zu Schwundstufenformen mit -*αρ-* neue Wörter mit *υ* geschaffen werden, obschon kein Labial vorhanden war. Brugmann KvglGr. S. 123 f. will auch dem *ν* eine solche zu *υ* umfärbende Wirkung zuschreiben und stützt diese Annahme auf die beiden Beispiele *γυνή* neben böot. *βανά* »Weib« und *νύξ* neben ai. *nákt-* »Nacht«. Mit *γυνή* verhält es sich jedoch so, dass das *υ* nicht auf dem Nasal sondern auf dem einst vorliegenden Labiovelar (idg. *gʷ*) beruht. Sehr auffällig ist das *υ* in *νύξ*, *νοκτός* neben lat. *nox*, *noctis*, ai. *naktí-*, got. *nahts* usw. Im Grundriss I², 596, II², 1, 426, 435 hat Brugmann dagegen, um das *υ* rechtfertigen zu können, eine idg. Form **nokʷt-* konstruiert. Vergleiche dagegen Boisacq, Dict. étym. S. 674 Fussn. An sich wäre es

denkbar, dass das *υ* in *νόξ* durch Einwirkung irgend eines sinnverwandten Wortes entstanden wäre. In solcher Hinsicht möchte ich auf lit. *niuksoti* »im Dämmerlicht, im Dunkel daliegen« hinweisen, das Persson a. a. O. S. 316 Fussn. mit lat. *nusco-* »blödsichtig, kurzsichtig« (aus **nuscō-*) in *nuscitio*, *nuscitiosus* verglichen hat. Ist dieser Vergleich richtig, wird man nicht umhin können, mit einem idg. **neuk-* : **nuk-* etwa »dämmerig, dunkel« zu rechnen. Durch die Einwirkung von Bildungen aus dieser Wurzel, könnte also idg. **nok-ti-* schon vorgriechisch zu **nukt-* (*νοκτ-*) umgeformt worden sein. Es ist bekannt, dass man neben dem Stamm *νοκτ-* einen Stamm *νοχ-* hat in *νόχα · νοκτωρ* (Hesych), *ἐν-νοχος* »nächtlich«, *παν-νόχιος* »die ganze Nacht dauernd«, *αὐτο-νοχί* »in derselben Nacht«, *νοχέω* »ich durchwache die Nacht«. Diese Bildung ist ganz rätselhaft nicht nur wegen des *χ* sondern auch, weil sie den Dental nicht hat, der doch ausser in *νοκτ-* auch in den entsprechenden Formen in den übrigen idg. Sprachen wiederkehrt. In seinem etymologischen Wörterbuche, 2:te Auflage, fragt Walde, ob *νοχ-* vom Nominativ *νόξ* nach Analogie von *ὄνοξ*, *ὄνοχος* gebildet sei, fragt aber zugleich mit Recht, warum *νοχ-* nur ausserhalb des Paradigmas vorkommt. An Zusammenhang mit *ἀχλύς* »Dunkel«, das aus *ἡχ-* entstanden wäre, ist nicht zu denken. Über dieses Wort siehe Boisacq Dict. étym. s. v. Tatsächlich steht man fast ratlos vor diesem Probleme. Es möge mir darum gestattet werden, folgendem Gedanken Ausdruck zu geben. An sich können lit. *niuksoti* und ital. *nusco-* auch auf idg. **nukh-* oder **nugh-* zurückgehen. Man könnte sich dann denken, dass diese Wurzel ein urgriech. Nomen **νοχο-* »dämmerig, dunkel; Dämmerung, Halbdunkel« ergeben habe, das dann ferner nicht nur den ursprünglichen *ο*-Vokal zu *υ* in *νοκτ-* verwandelte, sondern sich mit diesem Worte so intim verband, dass die beiden Wörter sich dem Sprachgefühl als nur verschiedene Erscheinungen eines und desselben Wortes ergaben. Ähnliche Vorgänge sind ja aus dem Sprachleben gar nicht unbekannt.

Überhaupt ist die Frage vom sekundären *υ* im Griechischen ein in vielen Details unklares Problem, trotzdem dass die Frage viel besprochen worden ist. Möglicherweise würde eine genaue systematische Untersuchung von den bezüglichen Fällen ergeben, dass die generellen Bedingungen der Vokalumfärbung sich in oben skizzierter Weise einschränken lassen. So wie die Sache aber

noch liegt, kann man natürlich mit der Möglichkeit rechnen, dass z. B. griech. *καλλόν* aus idg. **kol-nó-* entstanden sei. Andererseits aber kann man auch die Frage offen lassen, ob nicht Verwandtschaft mit klruss. *kúlyty* bestehe. Bezüglich *καλινδέω* ist an die Form *καλινδέω* zu erinnern, welche dafür zu sprechen scheint, dass erstere Wortform sekundäres *υ* hat. Oder ist das *α* der Einwirkung seitens des gleichbedeutenden *ἀλινδέω* zuzuschreiben? Rechnet man in den Wörtern mit ursprünglichem *u*-Vokalismus, so würde man eine Wurzel **kul-*, abgelautet mit **koul-* in *kúlyty*, haben. Über die denkbare Möglichkeit hinaus wird man aber schwerlich kommen. Leider liegt auch bei den altindischen Wörtern dieselbe Zweideutigkeit vor. Ai. *kuṇi-* kann an sich sowohl aus **kul-ni-* wie **kḷ-ni-* erklärt werden. Ich erwähne auch ai. ved. *kurīra-*, das einen bestimmten Kopfschmuck bezeichnete, dessen ursprüngliche Bedeutung aber, wie Geldner, Ved. Stud. I, 130 ff. nachgewiesen hat, »Horn« war. In KZ. XLVI 130 habe ich ai. *kulīra-* M. »Krebs« für daraus gebildet erklärt. Die älteste Bildung war *kulīraka-* »mit Hörnern d. h. Scheeren versehen«, wie *sūcīka-* »ein stechendes Insekt« aus *sūcī* »Nadel, Stachel«. Das Suffix *-ka-* wurde dann als Diminutivsuffix aufgefasst und nach der Analogie von z. B. *kumārakā-* »Knäblein« zu *kumāra-* »Knabe« wurde ein *kulīra-* mit der Bedeutung »Krebs« abstrahiert. Um so leichter konnte dies geschehen, weil das Grundwort für »Horn« nicht das Vedische überlebt hat. Zur Auffassung der Krebscheren als Hörner verweise ich darauf, dass ai. *ḡṛṇga-* und *viṣāṇa-* »Horn« beide als Bezeichnung für die Scheren eines Krebses verwendet werden. A. a. O. habe ich das Lautliche so aufgefasst, als wäre das *l* in *kulīra-* (dissimilatorisch) aus *r* entstanden. Dies aber halte ich nunmehr für unrichtig. *kulīra-* ist sicherlich die ursprünglichere Form, da *kurīra-* als vedisches Wort aus dem westlichen rhotazisierenden indischen Sprachgebiete stammt. Die Bedeutung »Horn« ist sehr leicht aus »gebogen, gekrümmt« verständlich. Vgl. *kūṇikā* und *kūṇita-* oben. Verwandtschaft mit *kúlyty* ist darum möglich. Leider aber ist auch *kulīra-* zweideutig. Zur Bildung des Wortes vergleiche *karīra-* M. »Rohrschössling; Capparis aphylla« und *tūnīra-* M. »Pfeilköcher« neben *tūṇī* dass. Die nächste Grundlage *kulī-* ist sowohl aus idg. **kllī* wie **kulī* erklärbar.

Aus dem bisher Angeführten geht hervor, dass wir keinen absolut zwingenden Grund haben, in den erwähnten Wörtern Verwandte von *kulyty* zu sehen. So wie das Material noch liegt, können wir nur mit einer schwachen Möglichkeit rechnen. Es fragt sich, ob diese etwa durch weitere Anknüpfungen erstärkt werden kann. Es scheint mir nun, dass ai. *kora-* M. »bewegliches Gelenk« (wie das der Finger, Zehen, Knie usw.) mit *kulyty* zusammenhängen kann. Es wäre somit ein idg. **koulo-*. Wenn wir nun aus diesen Wörtern eine idg. Wurzel **koul-* abstrahieren, so wird man vielleicht einwenden, dass eine solche idg. Wurzel nicht existiert haben kann, weil die idg. Wurzeln wohl auf eigtl. Diphthong oder auf kurzen Vokal + Liquida enden, nicht aber auf Diphthong + Liquida. Siehe z. B. Meillet, Introduction S. 126. Steht darum eine Liquida nach einem Diphthong oder der Reduktion eines solchen, d. h. *i* und *u*, muss sie suffixaler Natur sein. Allgemein gefasst ist dies zwar richtig. Jedoch soll man, meine ich, auf diesem Punkte nicht allzu dogmatisch sein. IF. XXIV 253 f. habe ich kluss. *žurýty* »betrüben«, russ. *žurítb* »schelten« nebst serb.-kroat. *gúrati* »stossen« u. a. mit awnord. *keyra* »treiben« (aus **kauryan*) zusammengestellt, welche Kombination u. a. von Rudnicki, Rocznik slawistyczny III 346, Beifall gefunden hat (»względy znaczeniowe za tem zrównaniem przemawiają«). Geht man hier von einem idg. **gouro-* aus, so haben wir keinen Beweis dafür, dass das *r* Suffix sei. Es mag zwar eingewendet werden, dass nur mangelndes Material daran schuld ist, dass wir nicht eine Wurzel **gou-* konstatieren können. Nun ist es aber jedenfalls so, dass in den letzterwähnten Wörtern vom slavischen Standpunkt aus gesehen *žur-* und *gur-* sich als Wurzel darstellen und ebenso ist die Wurzel in *keyra* vom Germanischen aus betrachtet nur ein **kaur-*. Ebenso ist in z. B. serb. *gúlití* »schinden, den Baum abrinden« und *žúlití* »drückend reiben« die Wurzel *gul-* und *žul-*. Ersteres Verbum ist nach Ausweis von kluss. *hútyj* »hornlos« (eigtl. »abgeschabt«) aus einem urslav. **gulz* »abgeschabt« gebildet. Analog ist auch für *žuliti* ein urslav. **žulz* anzunehmen. In diesen Wörtern aber ist die Liquida vom indogermanischen Standpunkt ein nachweisbares Suffix. Die Wörter gehören, wie ich neuerdings in Från Filologiska Föreningen i Lund, Språkliga uppsatser IV 144, nachgewiesen habe, zu awnord. *kjâ* »reiben«, norw. dial. *kjaa* »reiben, nergeln« und *kjoa* »kramen,

sich zanken» (aus **keuōn*) und norw. dial. *kjøya* »abschleissen, abreiben» (aus **kaujan*). Ein solches Auswachsen einer Wurzel, d. h. des Teiles eines Wortes, der die Basis der Neubildungen ist, gehört zu den alltäglichsten Phänomenen in den indogermanischen Sprachen. In frz. *rouler*, *roulis*, *roulage* ist von französischem Standpunkt aus *roul-* ein einfaches und einheitliches Wortelement, das als Wurzel betrachtet werden kann. Erst das Lateinische (*rotulā*, *rotulāre*: *rotā*) zeigt, dass *l* Suffix ist. Ein solches Zusammenwachsen einer Urwurzel mit einem Suffixe zu einer neuen Wurzel ist sicherlich in allen Sprachperioden vorgekommen. An sich ist es sehr wohl möglich, dass ähnliche Vorgänge auch im Indogermanischen vorgekommen sind. Die vielen sogenannten Wurzeldeterminative im Indogermanischen sind ja prinzipiell nicht von den eigentlichen nominalbildenden Suffixen zu trennen. Nimmt man ein Wort wie lit. *tunkù*, *tùkti* »schwellen», so kann hier nur *tuk-* als Wurzel bezeichnet werden. Das *k* ist aber mit dem in *táukas* »Fett, Fettstückchen» identisch. Vergleicht man nun *tùkti* mit z. B. ai. *távīti*, so ist das *k* als Wurzeldeterminativ zu betrachten, vergleicht man dagegen *táukas* mit demselben Worte, so kann man darin ein (nominalbildendes) *-ko-* Suffix erblicken. Dieses Zusammenwachsen eines Suffixes mit einer Urwurzel folgt gewissen Regeln. Urwurzeln auf *-el*, *-er*, *-en*, *-em* können jede Art von konsonantischem Determinativ annehmen ausser Nasal, Liquida (und Halbvokal). Der Grund, dass keine Wurzeln auf *-eln*, *-ern*, *-elr*, *-enr* vorkommen, liegt in der Natur der betreffenden Laute. Die Verbindungen *-el*, *-er* usw. können als Diphthonge betrachtet werden, und es gilt als allgemeine Regel, dass keine Urwurzeln mit eigentlichem Diphthonge und darauf folgender Liquida oder Nasal existiert haben. Deshalb sind auch solche Urformen wie idg. **skheĩl-to-* für ai. *khetas* »Schild» zu got. *skildus* (O. Hoffmann BB. XVIII 286 f.) strengstens getadelt worden. Man hat auch ganz Recht gehabt, wenn man solche vom Stegreif aus gemachte Ansätze für unindogermanisch erklärt hat. Von rein theoretischem Standpunkt aus betrachtet scheint es aber unbegreiflich, warum nicht eine Urwurzel mit diphthongischem Auslaut eine suffixale Liquida als Determinativ hätte zu sich nehmen können. Mag auch dies nicht zur Regel gehört haben, so kann es doch in einzelnen Fällen geschehen sein. Ist doch ein wesentlicher Unterschied

zwischen einer Lautverbindung wie *elr* oder *eil*, *eul*. Nehmen wir z. B. die Wörter ai. *vellati* »taumelt, schwankt, wogt«, *velliſ* »Ranke«, *velā* »Endpunkt, Grenze; Zeitpunkt, Zeitraum, Tageszeit«, prakr. *vīlī* »Welle« (Triv., Pischel BB. III 263 ff.), lit. *výlius*, *ap-vilti* »täuschen«, *vilióti* »verlocken«, apreuss. *prawilts* »verraten«, russ. *vilój* »gewunden, gekraust«, *vilica* »Epheu«, *vilját*, *vilónút* »die Richtung beständig ändern; ausweichen« u. a., so ist es zwar unstreitig, dass hier in letztem Grunde eine Wurzel **uei-* »drehen, biegen, winden« vorliegt, und folglich muss die überall wiederkehrende Liquida eigentlich suffixaler Natur sein. Aber gerade der Umstand, dass in so vielen Sprachen solche Bildungen mit *l* vorliegen, die zumal kräftig um sich gewuchert haben, scheint mir dafür sprechen zu können, dass schon in der Ursprache ein **ueil-* : **uīl-* als Wurzel vorlag, d. h. ein Element, das zur Grundlage verschiedener Neubildungen gedient hat. Vgl. über idg. **uei-l-* **uī-l-* K. F. Johansson IF. III 250 f. Man erklärt awnord. *þollr* »Pflock« aus idg. **tul-no-s*, indem man es zu griech. *τόλος* dass. stellt. Da hier die Wurzel **teu-* »schwellen« (ai. *tavīti*, *tūtumas* usw.) zugrunde liegt, muss mit einem Suffix *-lo-* gerechnet werden. In der angesetzten Grundform **tul-no-* aber kann *tul-* als Wurzel betrachtet werden und das *l* ist darum nicht von einem regelrechten anerkannten Wurzeldeterminativ verschieden. Und doch ist nach allgemeiner Anschauung eine Liquida als Wurzeldeterminativ unmöglich nach einem *ī* oder *ū*. Soviel ich weiss, hat aber niemand an die Urform **tul-no-* Anstoss genommen¹. Tatsächlich finden wir auch wie bei *vellati* usw. das *l* in fast allen Sprachen wieder: kslav. *tylž* »Nacken«, lit. *tūlas* »so mancher« (eigtl. »eine Masse«), griech. *τόλος* »Walst, Schwiele, Buckel« und wohl auch ai. *tūlam* »Büschel, Baumwolle«. Vielleicht gehört der altlateinische Eigenname *Tullus* hierher. Siehe Walde, Etym.-Wb.² S. 797. Kslav. *tləstz* »dick« (poln. *tlusty*, čech. *tlustý*, dial. *tlstý*, russ. *tólstyj*) schliesst Sigurd Agrell, Intonation und Auslaut

¹ PERSSON, Beiträge S. 106 Fussn. 3 erklärt griech. *γυλλός κύβος ἢ τετραγώνος λίθος* aus **γυλνός* und vergleicht nnd. *kulle* »Kugel, Rolle, Walze«, *kuller* »Kugel im Kinderspiel«, *kullern*, *kollern* »rollen, kugeln« mndl. *culle*, *cul* »scrotum«. Da er diese Erklärung bei der Besprechung von Wörtern wie griech. *γογγύλος*, *γύαλον*, awnord. *kjli* »Beule«, ai. *gola-* »Kugel« usw. gibt, meint er offenbar, dass urgriech. **γυλνός* idg. **gul-no-* (nicht **gol-no-*) sei. Doch könnte griech. *γυλλός* aus **γυλjos* (idg. **guljo-*) entstanden sein, vgl. ai. *gulī*, *gulika-* neben *gula-* dass.

im Slavischen S. 79 (Archives d'études orientales VII) daran. Agrell nimmt ein Suffix *-st-* an. Am ehesten wäre anzunehmen, dass ein idg. *-s*-Stamm, **tul-(e)s-*, mit *-to-* Suffix ausgebildet worden sei. Ähnlich erkläre ich auch russ. *gustój* »dicht«, poln. *gęsty* »dick; dicht; dicht gedrängt«, čech. *hustý* »dicht« usw. (aus urslav. **gąstz*). Ich ziehe es zu ai. *ā-hanás-* »schwellend, strotzend, üppig«, *ghaná-* »kompakt, dick, dicht«, Subst. M. »Masse, Klumpen, Haufe; Wolke«, griech. *φόνος* (*αἷματος*) »Masse (Blut)«, *ἐὺθενής*: *ἐὺπαθοῦσα*, *ἰσχυρά* (Hesych). Urslav. *gąstz* wäre demnach idg. **g^hhon-s-to-*. Die Lautverbindung *ul* + Kons. ist keine gewöhnliche in den indogermanischen Sprachen. Sie kann überhaupt nur unter ganz bestimmten Verhältnissen entstanden sein. Wie ich unten darlegen will, ist sie zu vergleichen mit der altindischen Verbindung *-tṛ-* in *tṛrá-* »heftig, scharf«. Sicher ist, dass bisher kein einziges Beispiel vorliegt für die Behandlung von idg. *-ul* + Kons. im Slavischen. Mit Sicherheit dürfte aber behauptet werden können, dass sie in der Behandlung mit idg. *l* + Kons. zusammenfiel. Ein idg. Stamm **tu-l-es-* kann sehr wohl angenommen werden. Als Parallele eines solchen möchte ich kslav. *tělo* »Körper« anführen, das, obschon *ě* diphthongisch ist, sicher ein recht alter, wenn auch nicht ursprachlicher, *es*-Stamm ist. Vorslav. **toḷ-es-* ist auf idg. **toḷ-lo-* gebaut. Ich knüpfe daran einige Wörter, die einen Grundsinn »sich verdichten oder gerinnen« voraussetzen scheinen: griech. *στίλη* »Tropfen«, *στίβη* »Reif«, lat. *stīria* »der gefrorene Tropfen, Eiszapfen«. Vergleiche über die Wörter Walde, Etym. W.³ s. v. *stīpo* und besonders P. Persson, Beiträge S. 712 f., der die Vermutung ausspricht, es habe in grossem Umfange eine Vermischung von zwei verschiedenen Wurzeln **sthāi-*: **sthī-* »stehen, stellen« und **stāi-*, **stiā-*, **stī-* »sich verdichten« stattfinden können. Dass wir mit Notwendigkeit die zweite Wurzel annehmen müssen, dürfte völlig einleuchten. Wir müssen zudem eine Wurzelform ohne das anlautende *s-* annehmen, während dagegen das *s-* niemals bei der Wurzel **sthā(i)-* »stehen« fehlt. Ausser in kslav. *tělo* finde ich noch die Wurzel **toḷ-*: **tə(i)-* in ai. *tedanī* »geronnenes Blut«. Dieses wird aus einem idg. **toḷ-do-* hervorgegangen sein. Ai. *tilā-* »Sesamkorn, Körnchen, Stückchen« ist meiner Ansicht nach heranzuziehen. Es ist also ein idg. **ti-lo-* und ist ugf. wie griech. *στίλη* »Tropfen« gebildet. Vgl. zur Bildung noch lat. *pīla* »Ball, Ballen«, nach Lidén IF. XIX 326 mit Suffix *-lā* aus

einer Wurzel **pi-* in av. *pixa-* »Knoten« (idg. **pi-kho-*), lett. *piks* »Erd-, Lehmklumpen«, *pīte* »Kloss, Klumpen«.

Da man awnord. *þollr* aus idg. **tul-no-* erklärt, wird man mit demselben Rechte ai. *vīṭā* »ein runder Kieselstein« aus idg. **uīl-tā* (ai. *vellati*, russ. *vilój* usw.) erklären können. Diese Urform ist nicht im Geringsten unwahrscheinlicher als jene. Ist man aber soweit gegangen, warum sollte man dann nicht auch ai. *venī-*, *venī* F. »Haarflechte« dazu stellen und aus idg. **ueīl-nī* oder **uoīl-nī* erklären können, mögen diese Urformen noch so »unindogermanisch« vorkommen? Wurde in der Ursprache in Bildungen wie **ueīlā* (ai. *velā*) und **uīlo-* (russ. *vilój*, *vilica*) **uoīl-* und **uīl-* als Grundbestandteil oder Kern der Wörter empfunden, so sehe ich nicht ein, warum daran nicht ein *-no-* oder *-to-* Suffix antreten könnte wie an jede andere »Wurzel«. Der Grund dazu, dass man sich solchen Ansätzen wie **ueīl-nī* gegenüber skeptisch stellt, liegt natürlich darin, dass die allgemeinen Typen von rekonstruierten Urformen ganz anders aussehen. Nun aber, wenn man auch annimmt, dass eine solche Urform wie **ueīl-nī* schon ursprachlich existiert habe, so braucht dies gar nicht zu bedeuten, dass es sich dabei um einen regelrechten Fall handele. Im Gegenteil muss ein solches Wort als eine vereinzelte Erscheinung betrachtet werden. Darum muss ein solcher Ansatz mit Notwendigkeit der Beweiskraft entbehren, die für andere indogermanische Wortansätze darin liegt, dass sie in bestimmte und sonst gut bewährte Bildungskategorien eingereiht werden können. Selbstverständlich darf man nicht mit solchen Wurzeln wie **ueīl-* leichtwindig operieren, was doch mehrmals geschehen ist. Da solche Wurzeln nicht in der Ursprache seit altersher vorliegende sondern dort entstandene »Wurzeln« waren, muss man, ehe man solche ansetzt, es einigermaßen plausibel machen, dass in jedem betreffenden Falle eine wie die oben skizzierte Ausdehnung der Wurzel habe stattfinden können. Die Voraussetzung dafür, dass eine Wurzel **ueīl-* entstehen konnte, war, dass auf der Grundlage eines Wortes **ueī-lo-* (**uoīlo-*, **uīl-o-*) eine ganze Menge von Wörtern gebildet wurde, die dann alle als gemeinsamen Bestandteil ein **ueīl-* : **uīl-* hatten. War aber diese Voraussetzung irgendwo vorhanden, so war es eben bei der Wortsippe ai. *vellati*, russ. *vilój* usw. Rechnet man ferner mit der Möglichkeit, dass es eine gleiche Bewandnis mit dem ursprachlichen Verwandtschaftszusam-

menhang hatte, aus dem kluss. *kułty* und ai. *koras* meiner Vermutung nach hervorgegangen sind, so würde man analog hier eine Wurzel **kouł-* annehmen können. Griech. *κῶλλον*, wenn aus idg. **kul-no-*, wäre in der Bildung völlig analog mit awnord. *pollr* aus idg. **tul-no-*. Man kann sich nun auch fragen, ob nicht ai. *konā-* M. »Ecke, Winkel«, das keine Erklärung gefunden hat, aus idg. **kouł-no-* hervorgegangen sein kann. Es fragt sich noch, ob wir klar nachweisen können, dass das *l* in *kúłty* suffixal ist. Ich meine, dass das Wort verwandt ist mit russ. *kúka* »Faust«, bulg. *kúka* »Haken; Krücke«, serb.-kroat. *kúka* »Haken«, *kúkara* »Haken bei der Pflugdeichsel« wozu ai. *kuñcate* »zieht sich zusammen, krümmt sich«, *kocas* »Einschrumpfen«. Es liegt dann hier ein mit *k* erweitertes **keu-k-* vor. Eine verwandte Bildung haben wir in serb.-kroat. *kvāka* »Haken, Klinke«, sloven. *kvāka* dass., *kvāčkatī* »häkeln«, slovak. *kvaka* »Haken« usw., was idg. **kuā-ko-* oder **kuō-ko-* voraussetzt. Ganz entschieden ist auch abg. *kzksnō* »κνήμη, Unterschenkel« verwandt, aus idg. **ku-k-*. Es ist bekannt, dass man apreuss. *po-quelbton* »knieend« mit lit. *klupóti* »knieen«, *klūpti* »stolpern, straucheln«, lett. *klupt* dass. »fehlen, irren«, apreuss. *klupstis* »Knie« verglichen hat, wobei man *klup-* aus idg. **kułp-* erklärt hat. Eher ist vielleicht *klupóti* usw. mit russ. *klypátō* »hinken« zu vergleichen, (Wurzel **kleup-: *klūp-*). Haltbar ist aber der Vergleich mit griech. *κόλπος* »Wölbung, Busen« (aus **zFóλπος*) und awnord. *hvalf* »Gewölbe«. Wir würden hier also eine Wurzel **kuelp-* »biegen; sich wölben« haben. Indem man das *p* als Determinativ aufgefasst hat, hat man lat. *culcita* »Kissen, Polster« und ai. *kūrcás* »Bündel, Ballen, Büschel« aus idg. **kuelp-* erklärt. Die gemeinsame Wurzel war dann ein **kuelp-*, welches wieder eine Weiterbildung vom oben erwähnten **keu-* »biegen« sein kann. Vergleiche die im vorigen Artikel erwähnte aus **keu-*, **kuā-* gebildete Wurzel **kuelp-*. Man kann nun ferner das idg. **kouł-* in *kułty* mit **kuelp-* in der Weise vereinigen, dass man von einem ursprachlichen **kouelp-* ausgeht. Hierdurch würde eine Wurzelform **kouł-* eine gewisse Stütze erhalten können. Ebenso wenig wie ursprüngliche Wurzeln auf *-eł-* *-ełr-* hat es solche auf *-ełu* oder *-ełi* gegeben. Für ai. *devás* usw. ist zwar eine Basis **dejeu-(ā)* anzusetzen. Diese aber zerlegt sich in die einfache Wurzel *dej-* und das wurzelformantische *-eu*. Vgl. ai. *dinam* »Tag«, abg. *dnō*, ai. *dī-* »scheinen, strahlen«. Vor konsonantischen Endungen hat

bekanntlich die Wurzel **dejeu-* im Sanskrit die Form *dyū-*, vor vokalischen dagegen die Form *dev-*, *dīv-*. Dem altindischen Lautsystem gemäss kann kein Wort die Lautfolge *ev-* oder *iv* + Konsonanten haben. Nun kommt aber ein Wort wie *jivriṣ* »schwach, hilflos« zu ai. *jināti* »überwältigt« vor. Das wir hier mit *ji-* als Wurzel rechnen muss, ist ganz klar. Daraus folgt, dass *vri-* suffixaler Natur sein muss. Aber ein Suffix *-vri-* existiert nicht. Dagegen ist das Suffix *-ri-* nicht unbekannt. Das *v* wieder muss mit dem *u* in *jigyus*, einer *eu-*, *u*-Bildung zu *jināti*, identisch sein. Da die Regelung, nach welcher *yu-* vor Konsonant, *iv-* vor Vokal steht, im Indogermanischen wurzelt, ist es also unmöglich *jivri-* als eine ursprüngliche Form aufzufassen. Dieses Wort ist sicher in mehr mechanischer Weise entstanden, indem *-ri-* an das aus gewissen Formen abstrahierte *jiv-* hinzugefügt wurde, oder so dass irgend ein Wort, am ehesten ein **jiri-*, durch Bildungen auf *jiv-* beeinflusst worden ist. Intervokalisches *-vr-* haben wir auch in ai. *tivrás* »streng, scharf, schlimm, heftig, stark«. Im ganzen altindischen Wortbildungssystem dürfte tatsächlich dieses Wort ganz vereinzelt dastehen, dessenungeachtet aber wird man die indogermanische Herkunft des Wortes nicht bestreiten können. Archiv für slav. Phil. XXXVI 136 habe ich es mit lat. *stilus* »spitziger Pfahl«, *stimulus* »Stachel«, av. *staēra-* »Bergspitze«, *taēra-* »Bergspitze, Gipfel« verglichen. Die hier vorliegende Wurzel ist idg. **(s)toǵ-* : **(s)tǵ-* »scharf, spitz oder ähnl.«, erweitert zu **(s)tig-* in ai. *tejate* »ist scharf«, griech. *στίζω* »steche« usw. Der wurzelhafte Teil in *tivrás* ist also *tī-*. Das folgende *-vra-* muss also suffixal sein. Ein Suffix *-vra-* aber kommt nicht im Altindischen, ebensowenig wie ein *-uro-* im Indogermanischen vor. Im Gegensatz zum Falle bei *jivriṣ* gibt es keine Möglichkeit *tivrás* als eine junge Bildung zu erklären. Das Wort muss ohne Zweifel alt sein. Ich habe in morphologischer Hinsicht *tivras* mit Wörtern wie *sthāvara-*, *sadvara-* usw. verglichen. Stellt man diese Wörter neben die betreffenden Wurzeln *sthā-* und *sad-* erhält man ein Suffix *-vara-*. Dieses aber ist nicht als ein ursprünglich einheitliches Suffix zu betrachten. Es zerlegt sich in die beiden Suffixe *-va-* und *-ra-*. Das *v* in *sthāvara-* ist identisch mit dem in lit. *stová* »Stelle, Standort«, *stovùs* »stehend«, lett. *stāvs* »stehend, aufrecht, steil«. Ai. *sthāvará-* ist ein idg. **sthā-ue-ro-*. Analog muss man für *tivrás* von einem uridg. **tī-ue-ro-* ausgehen. Dabei kann man

für das *u*-Suffix an lat. *stiva* »Pflugsterz« anknüpfen. In diesen beiden Grundformen könnte unter der Einwirkung der Betonung der mittlere Vokal gefallen sein. Aus **sthāuro-* wurde im Altindischen selbstverständlich kein **sthāvra-* sondern *sthaura-*. War aber der Vokal vor *u* ein *i*, das sich ja nicht mit *u* zum Diphthongen verbinden konnte, muss der Konsonant *v* aus *u* entstehen. Das befremdende *tivrā-* stellt sich somit trotz seiner Vereinzelung als eine in morphologischer Hinsicht ganz klare uralte Bildung heraus.

Dem äusseren Bau nach ist die idg. Grundform von aisl. *pollr*, **tulno-*, dem ai. *tivrā-* völlig gleich. Beide zerlegen sich in eine Wurzel, **tu-* bzw. **tī-*, einen Konsonant von suffixalem Charakter, *l* und *v*, ferner ein volles Suffix, *-no-* bzw. *-ro-*. Leugnet man nun, dass es im Indogermanischen ein wie eine Wurzel behandeltes **tul-* existiert hat, wird man nicht umhin können, die Urform **tulno-* in ganz derselben Weise wie *tivrās* zu deuten, d. h. es wäre aus uridg. **tu-le-no-* synkopiert. Ebenso kann *venī-* über **ueīl-ni-* aus uridg. **uei-le-ni-* und *koṇas* über **koulnos* aus uridg. **kou-le-no-* erklärt werden.

A. a. O. S. 25 hat S. Agrell kslav. *chrabrz* (urslav. **chorbrz*) »tapfer« mit dem russischen Dialektworte *chorovityj* »chorošij« (Dahl) verknüpft und hat ein älteres **chorvro-* angesetzt, worin *v* sich zu *b* gewandelt habe. Dagegen dürfte nichts einzuwenden sein, da die Lautfolge *-rvr-* sonst nirgends vorkommt, und demzufolge, wenn sie überhaupt in irgend einer Weise emporgekommen war, allzu unbeholfen vorgekommen sein muss. Er zieht dann die Wörter zu slovak. *charva* »Wehren«, *charvati se* »sich wehren«, die mit av. *harvaⁱti* »hat Acht, behütet«, lat. *servo*, *-āre* zusammengehören. Es ist bekannt, dass man zu diesen Wörtern abg. *chraniti* »behüten, bewahren«, russ. *choronít^o* »verbergen, begraben« gezogen hat¹. Dabei ist an die *v*-losen Formen av. *haraⁱte*, *haratar-* »Wächter« anzuschliessen. In diesem Zusammenhang interessiert besonders die für *chrabrz* angesetzte Urform **chorvro-*. Stellt man diese neben *chorovityj*, so bekommt man vom slavischen Gesichtspunkt aus eine Wurzel **chorv-*. Diese wieder ist die Wiedergabe des idg. **sor^u-*. Dieses aber kann keine idg. Wurzel sein. Nach Ausweis von av. *haraⁱti*, *haratar-* ist auch das *v* in lat. *servo* usw.

¹ Ein anderer Vorschlag zur Erklärung dieser Wörter bei Verf., Archiv für slav. Phil. XXXV 366 f.

nicht wurzelhaft sondern suffixal. An sich könnte man denken, dass das *-ro*-Suffix in *chrabr̥* ziemlich spät angefügt wurde, in einer Zeit, da man schon **chorv-* als Wurzel empfand. Indessen ist auch damit zu rechnen, dass das ganze Wort älteren Ursprungs ist. Dann muss man aber die Bildung **chorvro-* in derselben Weise wie *tivrás* auffassen. Man hätte dann also von einem idg. **sor-ue-ro-* auszugehen, das spätindogermanisch durch Synkope zu **sor-u-ro-* wurde. Da hier die Wurzel normalstufig ist, können mit diesem die Grundformen **ueḡ-le-ni-*, **ueḡ-l-ni-* und **kou-le-no-*, **kou-l-no-* auf eine Linie gestellt werden, während idg. **tī-u-ro-* sich mit dem idg. **tu-l-no-* parallel stellt.

3. Abg. *plodz*.

Abg. *plodz* »Frucht« ist noch nicht überzeugend erklärt. Damit hat man wohl richtig *plemę* »semen, suboles, generatio, genus, tribus« zusammengestellt. Dieses ist also aus dem älteren **pled-mn̥* entwickelt. Holger Pedersen, Kelt. Gramm. I, 135 vergleicht cymr. *llwdn* »Junges von Tieren«, mbreton. *lozn*, *loezn*, nbreton. *loen* (aus *plot-n-*) und ir. *loth* »Fohle« (aus **plot-*). Wir hätten dann also einen idg. Wechsel von Wurzelformen mit *d* und *t*. P. Persson, Beiträge S. 668 nimmt Pedersens Gleichung auf und knüpft ferner got. *fula* »Fohlen«, alb. *pjet* »zeuge, gebäre« an. Es scheint sehr ansprechend zu sein, die keltischen Wörter mit alb. *pjet* zusammenzustellen. Dagegen bin ich nicht überzeugt, dass auch abg. *plodz* dazu gehört.

Ich glaube, dass *plodz* sich am besten mit ai. *phala-* »Frucht« vergleicht. Dieses Wort, das man früher mit *phálati* »birst« zusammenstellte, ist in bezug auf die nächstliegende Verwandtschaft von Lüders KZ. XLII 189 ff. klargelegt worden. Er weist nach, dass es mit einer ganzen Reihe von altindischen Wörtern zusammenhängt. Es können genannt werden *phaṇa-* M., *phaṇā* F. »Schlangenhaube«, *phaṭa-* M., *phaṭā* F. dass., *phāṇa-* M. »Nasenflügel«, *phaṇḍa-* und *phāṇḍa-* N. »Bauch«, *phāṇita-* »verdickter Saft von Pflanzen, insbesondere des Zuckerrohres«¹. Ein *phaṇa-*

¹ P. PERSSON, Beiträge S. 420 Fussn. möchte nicht für unmöglich halten, dass ai. *phaṇḍa-* mit lat. *fendicæ* »Kaldaunen« und lett. *penderis* »Bauch, Magen« verwandt sei. Es liegen aber keine zuverlässigen Beispiele dafür vor,

mit der Bedeutung »Rahm« oder »Schaum« scheint auch vorzukommen. Lüders geht aus von einem allgemeinen Grundsinn »sich verdicken«. Daraus können leicht Bezeichnungen für Alles, was zusammengeklümpert ist, entstehen. Ai. *phála-* bedeutet auch »Hode«. Dies ist ganz dasselbe Wort wie *phála-* »Frucht«. Das Wort bezeichnete eigentlich einen Knollen oder Klumpen, jedes knollenähnliche Ding. Ai. *phálati* »gerinnt, verdickt sich«, ist wohl auf *phála-* gebildet. Die Bedeutung ist dann genau »zum Klumpen werden, in klumpenartigen Zustand übergehen, sich klümpern«.

Boisacq, Dict. étym. S. 732 vergleicht *phálati* »gerinnt« mit griech. ὀφείλλω »mehrere, erhöhe« und setzt als Wurzel ein idg. **phel-* »schwellen« an¹. »Sich verdicken« und »schwellen« sind zwar verschiedene Begriffe, ihre sekundären Bedeutungsentwicklungen aber gehen leicht parallel zusammen. In sämtlichen verglichenen Wörtern haben wir es mit sekundär entwickelten Begriffen zu tun. Es ist darum eigentlich ganz ohne Belang, welchen von den angesetzten Urbegriffen man akzeptieren will. In Från Filologiska Föreningen i Lund. Språkliga Uppsatser IV 132 ff. habe ich noch eine Anzahl von Wörtern herangezogen. Ich nenne darunter mir. *oll* »gross«, womit man lat. *polleo*, -ere »etwas vermögen, ausrichten, können, in etwas stark sein« (*pollens* »vermögend, kräftig, stark«) richtig zusammengestellt hat.

dass idg. *ph* zu lat *f* geworden wäre. Auf *fendicæ*, das zudem spät belegt ist, kann darum nichts gebaut werden. Die Gleichung *phaṇḍa-* : *penderis* sieht auf den ersten Blick recht ansprechend aus. *phaṇḍa-* hat sich PERSSON dann wohl am ehesten aus **phandra-* erklärt. Meistens kann ich aber unmöglich *phaṇḍa-* von *phaṇa-* usw. trennen. Die Wörter verhalten sich wie *maṇḍala-* »Kreis« und *maṇi-* »Perle« (Kugelförmiges) aus idg. **mel-ndo-*, **mel-ni-*. Es ist bemerkenswert, dass in fast allen sanskritischen Wörtern mit -ṇḍ-, deren Ursprung einigermaßen klar ist, diese Lautverbindung sich aus idg. -*nd-* erklärt. Was lett. *penderis* betrifft, so möchte ich fragen, ob es nicht mit lat. *pandus* »gekrümmt, gebogen, geschweift«, awnord. *fattr* »zurückgebeugt, zurückgebogen« zusammenhängen kann. Man hat dann eine Wurzel **pend-* : **pond-* »biegen, sich hiegen« anzunehmen. Lat. *pandus* kann aus idg. **pēndos* entstanden sein.

¹ Ich glaube, dass diese Kombination richtig ist. HOLGER PEDERSEN KZ. XXXIX 336 vergleicht ὀφείλλω mit arm. *y-avelum* »wachse, nehme zu«, welche Gleichung für das φ Ursprung aus idg. *bh* fordert. Mir scheint eine andere Möglichkeit zur Erklärung des armenischen Wortes vorzuliegen. Ich hoffe an anderem Ort darauf zurückkommen zu können.

Dieses erklärt sich aus einem uritalischen Adjektiv **pollos* »mächtig, kräftig«, welches mit mir. *oll* identisch ist. Das Wort erklärt sich aus einem idg. **phol-no-* »verdickt, fest« bzw. »schwellend, sich aufbauschend« und ist mit ai. *phana-* ganz identisch.

Ich glaube, dass das soviel ich weiss unerklärte armenische Wort *phol* (-i-Stamm) »neck, throat, mouth« verwandt ist. Vergleiche zum Begrifflichen lat. *strūma* »skrofulöse Anschwellung der Drüsen, dicker Hals«, das entweder nach Verf. IF. XXIV 266 mit griech. *στυγνός* »herb, hart, fest«, ahd. *strūbēn* »starr stehen, starren, sträuben«, aisl. *strjūpi*, *strūpi* zusammengehört oder nach Persson, Beiträge S. 444 als idg. **strūd-mā* zu meng. *strūten*, *strouten* »swell out, turgere«, neng. *strut* »strotzen, aufschwellen« (veralt.), »sich brüsten, stolzieren« gehört. -*bh* und -*d* sind Wurzeldeterminative. Es liegt auch ein armenischer *o*-Stamm *phol* »trump, trumpet; cornet, horn; clarion: pipe, reed« vor mit den Ableitungen *pholak* »pipe, tube«, *pholoc* »street; place, hall«. Die Bedeutung »Rohr, Röhre« ist wohl aus »Kehlrohr« entwickelt, so dass also die beiden Wörter eigentlich identisch sind. (Ein drittes *phol* (-*o*-Stamm) »eine kleine Münze« ist aus griech. *φόλλις* »a small coin« entlehnt. Hübschmann, Arm. Gramm. I, S. 387). Wenn die Stammverschiedenheit in den beiden ersten Wörtern altererbt ist, können wir für das Indogermanische **phol-ni-* und **phol-no-* ansetzen. Arm. *phol* (-*o*-Stamm) ist also formell identisch mit mir. *oll*, ital. **pollos* und ai. *phana-*. Sämtliche Wörter dürften deshalb auf ein idg. Adjektiv **phol-no-* etwa »sich aufbauschend, schwellend, strotzend oder derart.« zurückgehen.

In kslav. *plodz* und *plemę* finde ich nun eine Erweiterung der Wurzel **phel-*, und zwar **phlod-* und **phled-*, was auf einem zweisilbigen **phel-ed-* beruhen mag. Man vergleiche die Wurzel in čech. *klest'* »Zweig«, wenn nach Schrader KZ. XL 475 aus **kled-ti-* und verwandt mit kslav. *klada* »Holz, Balken«, russ. *kolóda* »Block, Klotz, ein vom Stamme abgehauenes Stück, Fussblock«, ahd. *holz* »Holz, Wald« griech. *κλάδος* »Reis, Zweig«. In idg. **kled-*, **keld-* aus **keled-* haben wir eine Erweiterung der einfachen Wurzel **kel-* »spalten, hauen« in z. B. kslav. *kolz* »Pfahl«, čech. *klát* »Baumstamm, Klotz, Rumpf, Kippel der beissigen Hunde, Springstock« (aus urslav. **kol-tz*), lit. *kélmās* »Baumstumpf«. Vergleiche auch die im Artikel 1. aufgestellte Wurzel **kūed-* »spalten« aus **kū-*.

Kslav. *plodz* ist also nach meiner Erklärung ein idg. **phlodo-s* und *plemę* ist idg. **phled-mn*.

Die Wurzel **phel-* finde ich auch in lat. *pulpa* »das Fleischige am tierischen Körper, das essbare Fleisch; dann auch das Fleisch von Früchten«, lat. *pulmentum* »die aus *pulpa* bereitete Zukost, Fleischspeise« aus **pelpmentum* (umbr. *pelmner* »pulmentum«). Diese Wörter sind bisher ungenügend erklärt. Zimmermann KZ. XXXIX 262 hat Ursprung aus idg. **pel-* »füllen« vermutet, was jedoch nicht ganz überzeugt. In begrifflicher Hinsicht lässt sich *pulpa* sehr wohl mit Wörtern wie ai. *phaṇḍa-*, *phaṇa-*, kslav. *plodz* vereinigen. Lat. *pulpa* mag also ein idg. **phel-pā* sein oder **phel-phā*, wenn das Wort auf gebrochener Reduplikation beruht.

Vielleicht sind aus der Wurzel **phel-* noch gebildet abg. *plskz* »Kriegsschar«, lit. *pułkas*, ahd. *folc* N., mhd. *volc* »Leute, Volk, Schar, Heereshaufen«, asächs. *folk*, ags. *folc*, awnord. *fólk* »Leute, Heereshaufen, Heeresabteilung«. Dass das slavische Wort vom Germanischen entlehnt sei, ist nicht bewiesen. Es liegt gar nichts Unwahrscheinliches darin anzunehmen, dass zwei ur-sprachliche Wörter **phl-ko-* und **phl-go-* existiert haben. Beide Suffixe sind ja sehr gewöhnlich. Es ist bekannt, dass man früher Verwandtschaft zwischen *folc* und lat. *volgus*, *vulgus* »das Volk« vermutet hat, wobei mit dem Anlautskonsonanten *k^u*- operiert wurde. Sonderbarerweise begnügt sich Kluge in der siebenten Auflage seines etymologischen Wörterbuches der deutschen Sprache, diese Vermutung als sehr fraglich zu bezeichnen. Es ist doch klar, dass man eine Zusammenstellung wie diese für absolut unmöglich halten muss. Lat. *volgus* dürfte ziemlich sicher mit kslav. *velijb*, *velikz* »gross«, russ. *velikij* dass., *valomz* »in Masse, Menge«, *valbmja* »in Menge, haufenweise« zusammengehören. Ich ziehe auch heran ai. *valāhakā-* M. »Regenwolke, Gewitterwolke« auch »eine Schlangenart«. Die Grundbedeutung ist dann als »rundliche, gewölbte Masse« aufzufassen. Vgl. ai. *gāḍava-* M. »Wolke« zu *gaḍu-* »Auswuchs am Körper, Höcker, Buckel, Kropf«, *gaḍuka-* »Wassertopf«, *gaḍura-* »bucklig« (aus idg. **goldu-*). Eng. *cloud* »Wolke« ist meng. *clūd* »a round mass, mass of rock, hill«, ags. *clūd* »a round mass of rock, hill«. Zur Suffigierung von *valāha-kā-* vergleiche ai. *kaṭāha-* M. »Pfanne«.

Die Grundform von lat. *volgus* ist idg. **uol-go-*. Es ist möglich, dass es kein Zufall ist, dass ahd. *folc* usw. dasselbe

Formans hat. Das eine Wort kann nach dem Muster des anderen in ursprachlicher Zeit geprägt worden sein.

4. Abg. *mrěža*.

Der Zusammenhang, wohin abg. *mrěža* »δίκτυον, Netz; παγίς, Schlinge, Falle«, russ. *merěža* »Netzsack; Beutelsack; Fischesack«, poln. *mrzeża* »Netz, Fischernetz; Schlinge für Birkhühner« usw. gehört, ist seit längerer Zeit wohl bekannt. Lagercrantz und Lidén haben das Wort gezogen zu griech. βρόχος »Schlinge, Strick, Masche«, βροχίς »Masche« (aus *μροχ-), μύροττον ἐκ φλοιοῦ πλέγμα τι (Hesych) und ir. *braig* »Kette« (aus **mragi*-). IF. XXIII 389 habe ich angenommen, dass letzter Hand eine Wurzel **mer-* »flechten« zugrunde liegt, indem ich zum weiteren Vergleiche herangezogen habe griech. μσρμῖς, -ῖθος »Faden«, μηρόω »wickele zusammen, ziehe zusammen, wickele auf«, μήρινθος »Faden« und awnord. *merđ* »Reuse«. Die Wurzel **mer-* liegt also in *mrěža* usw. mit einem aspirierten Guttural weitergebildet vor. Ob der Guttural palataler oder velarer Natur gewesen ist, lässt sich nicht aus den bisher angeführten Wörtern herausfinden. Es kommt zwar eine nordrussische Wortform *merěga* vor, dieser aber ist sicherlich in solcher Hinsicht kein Wert beizulegen. Die Form hat keine Entsprechung in den anderen slavischen Sprachen. Zweifelsohne ist sie deshalb ganz einfach eine Rückbildung aus dem Diminutiv *merěžka* nach Analogie von *noga* : *nožka*, *doróga* : *doróžka*, *lodýga* : *lodýžka*, *telěga* : *telěžka*, *soróga* : *soróžka* usw. Lett. *merga* »Brückengeländer. Galerie; Kirchenchor« eigtl. »Gitter« erweist, dass das Wurzeldeterminativ velar war.

Wie ein Blick auf die verglichenen Wörter lehrt, war die Wurzel ursprünglich zweisilbig. Griech. μύροττον aus *μροροχίον. Die Akzentuierung von russ. *merěža* (serb. *mrěža*) erweist, dass eine Wurzel der schweren Kategorie zugrunde liegt; also idg. **merā^xgh-*. Ir. *mraig* führt demnach auf idg. **mrāgh-* zurück. Auffällig ist der Wurzelvokal in βρόχος, βροχίς, ebenso das zweite *o* in μύροττον. Letzteres könnte allerdings infolge von Assimilation für *α* stehen. Indessen scheint es mir, dass wir auch eine leichte Wurzel, **meregh-*, ansetzen können.

In Från Filologiska Föreningen i Lund IV, S. 138 f. habe ich die Hesych-Glosse μρρσός »Korb« aus **m^ortjo-* erklärt und

zunächst mit awnord. *merð* verglichen. Es ist jedoch auch möglich *μυρός* aus **μυργιος* zu erklären, wodurch das Wort ganz nahe an *merěža* usw. gezogen wird. Diese beiden sowie *βροχίς*, *μόροτον* (**μυροχιον*) und ir. *braig* (**mragi-*) können dann auf einem gemeinsamen uridg. -i-Stamm, **merāghi-*, **meregghi-*, basieren.

5. Slav. *korkz*, *korakz* und *krokz*.

In Bernekers etymologischem Wörterbuche finden wir (I, S 571) eine Gruppe von slavischen Wörtern behandelt, die sich unter die an die Spitze gestellten urslavischen Grundformen gruppieren lassen. Als Beispiele nenne ich folgende Wörter:

Russ. *ó-korokz* »Hinterviertel, Schinken«, bulg. *krak* M., *kráka* F. »Bein, Fuss« (kslav. *dlzgo-krakz* »Name eines Insektes« eigtl. »Langbein«). serb.-kroat. *krâk* »langes Bein«, *krâcem*, *krâkati* und *krâčam*, *krâčati* »dahergehen, schreiten«, sloven. *krâk* »langes Bein; hervorragender Knochen« (urslav. **korkz*).

Serb.-kroat. *kôrâk* »Schritt«, *koráčiti*, *koráčati* »schreiten«, sloven. *korák* »Schritt«, *koráčiti*, *korákati* »schreiten«, russ. *korúčiti* »zurückstossen« (urslav. **korakz*).

Poln. *krok* »Schritt«, čech. *krok* dass., *po-krok* »Fortschritt«, *kročiti* »schreiten«, serb.-kroat. *krôk*, Gen. *krôka* »Schritt« (urslav. **krokz*).

Mit Recht vergleicht wohl Berneker lit. *kárka* »Oberarm«; bei Schweinen »Vorderfuss mit Schulter«. Das Verhältnis der drei urslavischen Grundformen möchte er sich nach Hirts Ablautstheorien aus einem idg. **korāk-* oder **korōk-* erklären. Dann wäre z. B. **krokz* aus idg. **krāk-* entstanden.

Es scheint mir, man könnte das auslautende *k* der Wurzel für ein Wurzelsuffix halten. Dadurch würde man ai. *krāmati* »schreitet«, *krámate* dass. (Part. *krānta-*), *krámas* »Schritt, Gang, Verlauf, Reihenfolge, Art und Weise« verknüpfen können. Hirt, Ablaut § 199 knüpft *krāmati* an lit. *kárti* »aufhängen«, griech. *κρη-μύς* »Abhang« an unter Ansetzung einer Basis *korā-*, allerdings fragend. Er nimmt also an, dass das *ā* in *krāmati* eine ursprüngliche idg. Länge sei. § 339 vereinigt er dagegen ai. *krāmitum* »schreiten«, griech. *κρέμαμαι* unter idg. **kremā*. Dass die Wortvergleiche verfehlt ist, muss ohne weiteres klar sein.

Es fragt sich aber, wie es sich mit den Wurzelansätzen verhalte. Das Präsens Akt. *krāmati* mit seinem langen Vokal ist bei der *a*-Klasse so alleinstehend (vgl. z. B. *nāmati*), dass man denselben für ursprünglich halten wird. Präsens Med. *krāmate* kann eine Neubildung sein. Man kann deshalb ein idg. **krā-m-* oder **krō-m-* ansetzen, d. h. S. I., V. II., wenn wir von der Wurzel **korā-(k)* in den slavischen Wörtern ausgehen.

6. Abg. *bedro*.

Abg. *bedro* »Schenkel« kehrt in allen slavischen Sprachen wieder: russ. *bedró*, Plur. *bědra* »Hüftbein, Oberschenkel«, *bedrá* F. dass., kluss. *bedró*, poln. *biodro*, dial. *biedra*, *biodra* F. »Hüfte«. čech. *bedro* N., *bedra* F. »Lende, Schenkel«, serbokroat. *bědro* N., *bědra* F., sloven. *bédro* »Schenkel«, bulg. *bedró* dass., nsorb. veraltet *bjědro* »Lende, Hüfte«.

Das Wort *bedro* ist schon mehrmals behandelt worden, ohne dass es gelungen wäre, eine überzeugende Etymologie zu finden. Dass wir es hier mit einem Worte indogermanischen Ursprungs zu tun haben, darf als ganz sicher gelten. Das beweist sowohl die Bedeutung als die Struktur des Wortes. Petr BB. XXI 210 hat es mit lat. *femen*, *feminis*; *femur*, *femoris* »Oberschenkel« zusammengestellt, was auf den ersten Blick recht ansprechend scheint. Berneker, Etym. Wb. I, 47 f. hält auch die Kombination für möglich. Indem er *bedro* als den Spross eines alten *r/n*-Stammes betrachtet, möchte er in lat. *femen* ein idg. **bhed-men* sehen und beruft sich auf den Stammwechsel in ai. *údhar*, Gen. *údhnas* »Euter« neben abg. *vyme* dass. aus idg. **údh-men*. Wie Walde, Etym. Wb³, S. 281 bemerkt, hätte aber eine Grundform **bhed(h)-men* im Lateinischen **fēmen* oder **femmen* ergeben müssen.

Lat. *femur*, *femen* ist selbst dunkel geblieben. Über übrige Kombinationen siehe bei Walde. Meinstenfalls möchte ich dieses Wort mit ai. *bhamsas*- N. »ein bestimmter Teil des Unterleibes« verknüpfen. Es könnte eine uridg. Flexion **bhem-es*, **bhem-en* existiert haben. Ai. *bhamsas*- könnte auf der Kombination von idg. **bhemso-* und **bhemes-* beruhen. Ist an Zusammenhang mit lit. *bám̃ba* »Nabel«, lett. *bamba*, *bumba* »Kugel, Ball«, schwed. dial. *bamb* »Wanst« zu denken? Wurzel **bhem-* etwa »schwellen«.

Rocznik slawistyczny II 104 hat Jan Rozwadowski neues Licht über *bedro* zu breiten versucht. Er verknüpft damit poln. *ubiedrze* »Abhang«. Dieses hat Malinowski, *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział filologiczny* X 475 für eine Ableitung (urslav. **u-bŕdŕje*) aus kslav. *brŕdo* »Hügel«, kluss. *bérdo* »Abgrund; Steile, Jähe«, serb.-kroat. *brŕdo* »Berg, Hügel« erklärt unter Annahme, dass die lautgesetzliche Form **ubierdzie* durch volketymologische Einwirkung seitens des Wortes *biedro* zu *ubiedrze* geworden sei. Dagegen hält Rozwadowski *ubiedrze* für eine Bildung aus *biedro*, *biodro* und verweist auf Ortsnamen wie *Pobiedro*. Dass dieses aus der Präposition *po* und *biedro* gebildet ist, ist ja ganz klar, und nach meiner Meinung lässt es sich nicht bestreiten, dass Rozwadowski auch in seiner Auffassung von *ubiedrze* recht hat. Formell ist dann *ubiedrze* eine *-jo*-Ableitung aus dem mit der Präposition *u* präfigierten *biedro*. Dagegen kann ich ihm nicht beipflichten in seinen weiteren Ausführungen und in den Konklusionen, die er für die ursprüngliche Bedeutung und die Herkunft von slav. *bedro* ziehen will. Mit *bedro* identifiziert er lett. *bedre* »Vertiefung, Einsenkung, Grube« und will den Begriff »Hüfte« als »Abhang« und »Einsenkung« erklären. Nach dieser Auffassung würde *ubiedrze* und vielleicht dann auch *Pobiedro* eine ursprünglichere Bedeutung als das einfache *biedro*, *biodro* haben. Dieses aber kann unmöglich richtig sein. Es ist im Gegenteil wohl bekannt, dass die Namen gewisser Körperteile häufig als Benennungen für Anhöhen, Abhänge, Gebirgszüge usw. auftreten. Vgl. d. *Bergrücken*, lat. *dorsum montis*, ai. *nitamba-* M. »Hüfte, Hinterbacken« und »Talwand, abschüssiges Ufer, Abhang« (verwandt mit griech. *νῶτος, νῶτον* »Rücken«, lat. *natis* »Hinterbacke«, Verf. IF. XXXIV 225), russ. *chrebétz* »Rückgrat, Rücken« und »Bergrücken, Gebirgsrücken«, arm. *oln* »Rückgrat, Rücken, Schulter«, Plur. *olunkh* auch »Bergrücken, Fels«, *lanj-kh* »Brust« und »Abhang der Berge«¹.

¹ Sonderbarerweise sieht GJANDSCHEZIAN, Beiträge zur altarmenischen nominalen Stammbildungslehre S. 3 in *lanj-kh* zwei verschiedene Wörter. In der zweiten Bedeutung stellt er es zu lit. *slinkis* »Rutsch, Abhang«, *slenkù, sliñkti* »schleichen, gleiten« und für *lanj-kh* »Brust« nimmt er die von MEILLET MSL. VIII 165 gegebene Erklärung an (zu ahd. *lungūn*, nhd. *Lunge*, abg. *lěgkija* »Lungen«). Hierzu bemerke ich, dass die Zusammenstellung mit *sliñkti* lautlich unmöglich ist. Da *lanj-kh* »Abhang« dasselbe Wort wie *lanj-kh*

Es ist offenbar die Bedeutung von *ubiedrze* »Abhang«, die Rozwadowski bewogen hat, die Zusammenstellung mit lett. *bedre* »Vertiefung, Grube« zu machen. Mag es auch richtig sein, dass ein Abhang zugleich eine Einsenkung ist, so wird jedoch durch diesen Umstand die Erklärung keineswegs plausibler. Wie die angeführten Beispiele zeigen, lässt sich die Bedeutung von *ubiedrze* als sekundär aus »Hüfte« erklären. Übrigens stehen die beiden Wörter *ubiedrze* und lett. *bedre* hinsichtlich der Bedeutung einander nicht so nahe wie Rozwadowski meint. Lett. *bedre* gehört zunächst zum Verbum *befchu*, *best* »begraben, graben«, *bedīt* dass., lit. *bedū*, *bedėti* »graben«, *badaū badyti* »stechen«, abg. *bodq*, *bosti* »stechen«, *bodlb* »Dorn«, lat. *fodio*, *-ere* »graben«. Hierbei ist zu bemerken, dass das Slavische nicht die *e*-Stufe kennt, ferner dass wir hier die für die Erklärung notwendige Bedeutung »graben« nicht haben. Der Sinn »graben« erklärt sich aus »die Erde durchstechen, durchlöchern«. Diese Bedeutungsverschiebung war offenbar in der Ursprache nicht allgemein durchgedrungen. Im Slavischen findet sich davon keine Spur. Wir treffen nur die einfachere Bedeutung »stechen« an, z. B. russ. alt *bodū*, *bosti* »mit den Hörnern stossen«, *bodātō* dass., *bodālo* »Gerte zum Antreiben von Stieren«, *bodīnz* »stössiges Tier«, poln. *bodę bośc*, *bodnqć* »stossen (mit Hörnern); sticheln, kränken«, *bodliwy* »stössig«, *bodlak*, *bodziak* »Distel, Hagedorn«, serb.-kroat. *bòdēm*, *bòsti* »stechen«, *bòdac* »Stachel«, sloven. *bódem*, *bósti* »stechen«, *bòdac* »Stachel«, čech. *bodu*, *būsti* »stechen«, *bod* »Stich« usw.

Schon aus dem bisher Angeführten ist zu ersehen, wie wenig die Zusammenstellung von *biedro*, *ubiedrze* mit lett. *bedre* für sich hat. Lett. *bedre* bezeichnet »eine künstlich hergestellte Vertiefung oder Grube«. Dass ein solches Wort zur Bezeichnung für eine natürliche Einsenkung oder einen Abhang im Terrain habe übergehen können, ist mir nicht glaublich. Wo ein Begriff dieser Art mit »Hüfte, Lende oder Schulter« im Wechsel steht, liegen die Bedeutungsverhältnisse ganz anders. Wenn die Körperteilbenennung nicht unmittelbar auf die Terraininformation übertragen ist, sondern beide Begriffe aus einem gemeinsamen Grund-

»Brust« ist, hat man sich zur Etymologie des letzteren zu halten. Die von Meillet gegebene Erklärung ist wegen der Bedeutungen äusserst unwahrscheinlich. In anderem Zusammenhange werde ich auf das Wort zurückkommen.

sinn hervorgegangen sind, dann ist dieser Grundbegriff fast ausschliesslich »sich biegen, krümmen; sich wölben« (»schwellen, aufbauschen; sich einsenken«). Man vergleiche ags. *sculdor*, d. *Schulter*, griech. *σχέλος* »Schenkel«: ahd. *hald* »geneigt«, *halda*, nhd. *Halde*. Andere Beispiele unten, passim. Ich verweise auch auf die Übersicht bei P. Persson Beiträge S. 1000 f.

Es ist zuletzt zu erwähnen, dass v. der Osten-Sacken IF. XXIII 377 *bedro* mit ai. *bád hate* »drängt, drückt, zwingt ein«, *jñu-bādh-* »die Knie beugend«, aisl. *kné-beð*, ags. *kneo-beda* »Kniebeugung« verknüpft und eine Wurzel **bhedh-* »biegen« angenommen hat. Die Kombination ist nicht überzeugend, da die germ. Wörter schwerlich genügen, eine Wurzel **bhedh-* »biegen« zu beweisen. Vgl. über *bád hate* Uhlenbeck KZ. XL 552.

Nun gehe ich zu meiner eigenen Erklärung über. Die älteste Bedeutung von *bedro* scheint mir »Hüfte, Hüftgegend« oder »Arschballe« gewesen zu sein. Der grundlegende Begriff kann darum »Gerundetes, Gewölbtes oder ähnliches« gewesen sein, wie dieser Sinn vorliegt in nhd. *Backen* »Kinnlade, der runde, dicke, feste Teil des Angesichts« auch z. B. »Polster am Lehnstuhl, erhabene Teile des Gehirns«, *Arschbacke*, *Hinterbacke*. Abg. *bedro* stelle ich deshalb zusammen mit arm. *port* (-oy, -ov) »navel, umbilicus; belly; middle, centre« (*porta-boyc* »slave to one's belly, glutton, debauched«). Dieses Wort hat meines Wissens noch keine Erklärung gefunden. Idg. *dr* unterliegt im Armenischen Metathese, und da ferner die Mediæ zu Tenues werden, kann *port* aus idg. **bod-ro-* erklärt werden. Vom Ablaut abgesehen ist das Wort also mit abg. *bedro* identisch, welches ein idg. **bed-rom* voraussetzt¹. Sehr nahe gehört mit diesen zusammen ai. *badará-* M. »Zizyphus jujuba, Judendorn«, N. »die Frucht des Judendorns, Brustbeere« auch »die Frucht der Baumwollenstaude«. Die neutrale Form ist sicher die ursprünglichere. Erst auf dieser ist die maskuline als Benennung für die Pflanze gebildet. Hierin stimme ich völlig mit K. F. Johansson IF. XIV 329 überein, der angenommen hat, dass die eigentliche Bedeutung von *badará-* ugf. »Knollenartiges, Klumpenähnliches« gewesen sei. Andere Formen des Wortes sind *badarā* (lex.) »Baumwollenstaude; ein bestimmtes

¹ Nach MEILLET, Introduction S. 145 haben keine idg. Wurzeln von solchem Typus wie **bed-*: **bod-* existiert. Diese Ansicht ist allzu dogmatisch.

Knollengewächs», *badarī* »Judendorn; Baumwollenstaude». Mit Recht knüpft Johansson auch mit *badarā-* an ai. *badva-* N. »Trupp, Haufe; eine bestimmte hohe Zahl». Bei seiner etymologischen Erklärung der Wörter kann ich ihm aber nicht folgen. Er will den Ursprung finden in einer Wurzel *band-*: *bud-* »fest sein, befestigen». Danach *bad-* aus *bnd-*. Ich finde diesen Wurzelansatz gar nicht bewiesen, trotz des prskr. *bandra-* »*samūha-*, Menge», auf welches Johansson grosses Gewicht legt. Zweifelsohne liegt es sehr nahe zur Hand *bandra-* mit *badva-* zusammenzuhalten, ich bin aber nicht überzeugt, dass der Nasal in *bandra-* alt ist. Meiner Meinung nach kann hier mit spontan entstandener Nasalierung gerechnet werden.

Dass die erwähnte Auffassung von *badura-* richtig ist, lässt sich auch sonst wahrscheinlich machen. Ein anderer Name des Judendorns ist *kolī*. Dieses ist sicher erst auf *kola-* N. »die Frucht des Judendornes» gebildet, welches Wort auch die Form *kīvala-* N. hat. Ich glaube, dass die Bedeutung von *kola-*, *kuvala-* einfach »Knollen» war und vergleiche damit *koraka-* »Knospe». Mit diesen vergleiche ich nunmehr pā. *kolambo* »a pot». Das Wort gehört zu den von Verf. IF. XXXIV 222 ff. behandelten Wörtern mit suffixalem Ausgang *-mba-*. Die dort für *kolambo* vorgeschlagene Anknüpfung ist unhaltbar. Vielmehr beruht es auf einem idg. **kou-lo-*, das wie ai. *gola-* »Kugel» (idg. **gou-l-o-*) gebildet ist. Hierzu stelle ich auch ai. *kavaka-* N. »Pilz», das, vom *-ka-* Suffix abgesehen, mit av. *kavō* »Höcker, Buckel» in *fra-kavō*, *apa-kavō* »vorn, hinten buckelig» identisch ist. Wir haben hier die einfache Wurzel **keu-*: **kou-*: **kū-*, die man aus Wörtern wie lit. *kaūpas* »Haufen», *kuprà* »Höcker», *kūgis* »Heuhaufe», *kaūkas* »Beule», *kaukarà* »Hügel, Anhöhe», ai. *kakūd-*, *kakubh-* »Gipfel, Kuppe» abstrahiert hat. Die Frucht des Judendorns wird auch *ghoṇṭā* genannt. Auch dieses Wort deute ich als »Knollen». Es lässt sich im Wesentlichen mit *ghuṇṭa-* »Fussknöchel» identifizieren. Das *o* ist kurzes *ō* und aus *u* entwickelt. Auch ein *ghuṭa-* »Fussknöchel» wird angegeben. Ai. *ghaṭa-* M. »Krug, Topf» gehört hierher. Die Bedeutung ist eigentlich »Kugel» dann »kugelförmiges Gefäss». Vergleiche russ. dial. *puljáška* »kleiner Kochtopf, Grütztopf» aus *púlja* »Kugel, Flintenkugel» und aus dem Altindischen *manika-* N. »grosser Wassertopf» aus *maṇi-* »Perle (Kugel, Kügelchen)», das Windisch KZ.

XXVII 168 richtig mit ir. *mell* »globus« zusammengebracht hat. *ghaṭa-* bezeichnet auch einen bestimmten Teil, wohl den Wulst eines Pfeilers und die Erhöhung einer Elephantenstirn. Vgl. ai. *kumbha-* M. »Topf, Krug«, Dual. »die beiden Erhöhungen auf der Stirn des Elephanten«. Dass *ghaṭa-* aus idg. **ghol-to-* und *ghuṭa-ghuṇṭa-* aus idg. **ghl-to-*, **ghl-nto-* entstanden sind, werde ich in anderem Zusammenhang darzulegen versuchen. Siehe vorläufig Verf., Från Filologiska Föreningen i Lund. Språkliga uppsatser IV 136.

Eine zutreffende Parallele zu *badarā-* bietet ai. *pūga-* M. »die Arekapalme«, N. »die Nuss derselben« (gross wie ein Pflaumen). Es giebt auch ein *pūga-* M. »Haufe, Menge, Schar, Verein«, das mit dem früheren ursprünglich identisch ist. Offenbar lag einmal ein *pūga-* M. N. etwa »Klumpen, Knollen« vor. Das Maskulinum beschränkte sich auf »Haufen, Menge«, das Neutrum spezialisierte sich zur Benennung der Areka-Nuss. Erst dann wurde ein neues Maskulinum zur Bezeichnung für die Areka-Palme gebildet. Verf., Archiv für slav. Phil. XXXVI 148. Das altindische Wort *pūga-* ist in mehr als einer Hinsicht für meine oben vorgenommene Kombination lehrreich. Unter seinen Verwandten finden wir völlig analoge Bedeutungsentwicklungen zu denjenigen, die ich für meine obigen Gleichungen voraussetze. Persson. Beiträge zur idg. Wortf. S. 244 ff. bespricht ausführlich die mit *pūga-* zusammengehörenden Wörter, von denen besonders zu nennen ist lett. *pauga* »Polster«, Plur. »Kummet«. Auch griech. *παργί* »der Hintere« stellt Persson mit Recht hierher. Dass dieses mit ai. *pūga-* identisch ist, war mir selbst schon vor mehreren Jahren klar geworden. A. a. O. habe ich auch russ. *pyžs* »Ladepropf« (aus idg. **pūgio-*), *pyžit'sja* »sich bauschig machen« angeschlossen.

In bezug auf das Begriffliche verhalten sich abg. *bedro*, ai. *badarā-* »Frucht des Judendornes (Knollen)«, *badva-* »Schar« wie griech. *παργί*, ai. *pūga-* »Arekanuss«, *pūga-* »Haufen, Menge«. Arm. *port* verhält sich zu *badarā-* ugf. wie lit. *bám̃ba* »Nabel« zu lett. *bumbulis* »Knolle, Knorre, Auswuchs«, *bamba*, *bumba* »Kugel, Ball«.

Die Hüfte wird häufig bei der Namengebung als etwas Kugelförmiges oder Beulenähnliches aufgefasst. Man vergleiche čech. alt *hyžě*, *hyždě* »Hüfte, Oberschenkel«, poln. dial. *giża*,

giza, »Knochenkopf am Schienbein: Hinterviertel des Kalbs; flechsiger Teil des Beines über dem Knie bei Schweinen und Ochsen; Kalbsfüsse«, nsorb. *gižla* »Schienbein«, das nicht von kslav. *gyža*, *gyža vinonaja* »Weinstock«, serb.-kroat. *gidža* dass. zu trennen ist. Novaković, Archiv für slav. Phil. XX 61 ff., Jagić ebenda 63. Vergleiche auch das Begriffliche bei folgenden hierher gehörenden Wörtern: sloven. *guza* »Hinterer, Höcker«, poln. *guz* »Knopf; Knorren; Knoten; Knirps«, dial. *guziel* »Geschwulst«, dial. *guza*, *guzica* »Hinterer«, *guzica*, *guzik* »Knopf«. Ohne Grund will Berneker, Etym. Wb. I 342 f. diese letzten Wörter aus urslav. **gązъ* (der Grundform von poln. alt *gąz*, *gąż* »tuber« usw.) erklären. Siehe dagegen P. Persson, Beiträge zur idg. Wortf. S. 937 f, und ebenso S. 114 Fussn. 2 und 465, wo poln. *guz* mit lit. *gūžas*, *gūžas* »Beule, Knorren, Kropf«, lett. *guša* »Kropf«, *gušma* »Haufen, Höcker«, *gušums* »Höcker auf der Brust«, *gūšcha* »Hüfte, Lende, Keule beim Braten« verglichen wird. Wir haben hier eine Erweiterung von der idg. Wurzel **geu-*: **gu-* »sich biegen, krümmen; gewölbt sein« in griech. γῶρος »Kreis«, γυρός »rund« γυῖον »Glieder, Arm und Bein«, μητρός γυῖα »Schoss«, γύαλον »Wölbung, Schlucht«, γυάλας »Becher«, ai. *gola-*, *golaka-*, *golikā* »Kugel, Ball«, awnord. *kūla* »Beule«, nschwed. dial. *kūl* M. *kūla* F. »Knorren, Beule, Höcker« u. a.¹ Poln. *guz* usw. beruhen also auf einer Wurzelerweiterung **guḡ-* oder **guḡh-*. Daneben lag auch eine Erweiterung mit Velar vor: lit. *gūga* »Buckel, Sattelknopf, Hügel«, *gūginti* »aufbauschen, einen Bausch

¹ LIDÉN, der Arm. Stud. S. 111 ff. hierher gehörende Wörter ausführlich besprochen hat, bezieht auf die Wurzel **geu-* nach Vorgang von Macbain, An Etymol. Dict. of the Gael. Lang. 187 auch air. *gúalu*, Gen. *gúalann*, nir. gäl. *gúala* (aus **gou-lōn*) »Schulter«. Vielleicht gehört hierher das bisher unerklärte arm. *koł* und *kołmn* »party, side, flank, part«. Das Wort könnte ursprünglich »die Flanke, Seite des Körpers« bezeichnet haben. Man vergleiche ahd. *hlanka* »Hüfte« und »Seite«, woraus frz. *flanc* entlehnt ist, und air. *tóeo*, *tóib*, nir. gäl. *toabh*, cymr. *tu* »Seite«, von LIDÉN a. a. O. S. 31 gestellt zu kslav. *stogno* »femur«, nsloven. *stegno* »Oberschenkel«, russ. *stegno* »Hüfte, Lende; Oberschenkel«, arm. *thēkn* (Gen. *thikan*) »Schulter, Achsel, Schulterhöhe; Arm«; Plur. *thikunkh*, Gen. *thikankh* »die Schultern; Rücken; Hinterteil, Seite eines Gebäudes usw.« Arm. *koł* kann lautlich aus idg. **guol-* erklärt werden. Formell wäre es wesentlich identisch mit lat. *vola* »die Höhlung der Hand«, das wohl mit Recht als **guolā* oder **guelā* zu griech. γύαλον usw. gestellt wird.

machen», *gaūgaras* »Gipfel eines Berges«, russ. dial. *gúglja* »Beule«, poln. *guga* dass. Auch ai. *pūga-*, griech. *πυγή* usw. beruhen auf einer einfacheren Wurzel **peu- : pū-*. Ausführlich handelt über dazu gehörende Wörter Persson a. a. O. S. 241 ff. Auch hier ist eine Erweiterung mit Palatal vorauszusetzen und zwar wegen russ. dial. *púzo*, *puzró* »Wanst, Bauch«, *puzýrø* »Blase« (*puzýrø vodjanój*) kluss. *žoltopúz* »coluber« (»flavum ventrem habens«), *na-puzaty ša* »sich voll fressen«; wruss. *puzataja* »die Schwangere«; serb. *pūzdra* »penis quadrupedum«. Lit. *puzrà* »Hodenbruch«, magy. *puzdra* »Köcher« sind entlehnt. Selbstverständlich kann russ. *pyžž* alternativ ebensogut hier unterbracht werden (idg. **pūg(h)-io*).

Wie aus den angeführten Beispielen zu ersehen ist, lässt sich die von mir für slav. *bedro* gegebene Erklärung sehr wohl durchführen. Noch einige andere Wörter glaube ich mit *bedro* vereinigen zu sollen, z. B. arm. *pok*, auch *puk* (-i- Stamm) »organ pipe; stalk«. Es kann aus idg. **bodui-* entstanden sein. Man vergleiche arm. *melk* (-i, -iv) »soft, loose, slack, indolent, verveless, faint, effeminate; cowardly« aus idg. **meldui-* zu ai. *mydū-s*, Fem. *mydvī* »weich, zart, mild«, lat. *mollis* (aus **molduis*). Ai. *budva-* und arm. *pok* können von einem uridg. Stamm **bod-u-* ausgegangen sein.

Schwed. dial. *patte* »Weiberbrust, Zitze«, isl. *patti* »kleines Kind«, eng. *pat* »Klumpchen (von Butter)« möchte P. Persson a. a. O. S. 263 Fussn. 1 mit kslav. *botěti* »pinguescere«, *razbotěti* »pinguescere, inflari« ebenso mit lat. *bassus* »crassus, pinguis, obesus«, *Bassus* Cogn. zusammenbringen. Dies ist zwar denkbar, und wir hätten dann eine Wurzel **bat-* anzunehmen, aus gewissen Gründen, worüber unten, glaube ich die Wörter anders auffassen zu sollen. Da für schwed. *patte*, isl. *patti*, eng. *pat* ein Mittelbegriff wie »etwas Dickes oder Klumpenartiges, Anschwellendes und ähnl.« vorauszusetzen ist, kann das Wort sehr leicht mit *bedro* usw. verknüpft werden. Germ. **pattan-* kann auf idg. **bod-nó-* beruhen.

Die Bedeutungen, die wir bei den aus idg. **bed- : *bod-* stammenden Wörtern kennen gelernt haben, lassen sich sehr leicht vermitteln mit denjenigen, die wir in folgenden aus idg. **beud- : *bud-* herrührenden Wörtern finden: lit. *budėlė* »Art Pilz«; čech. *bedla* »Blätterschwamm«, Plur. *bedly* »Schwämmchen im Munde«,

poln. *bedla* »Schwamm« (urslav. **bǫdzla*); ai. *bud-budas* »Wasserblase, Blase«, schwed. *puta* »aufgeblasen, angeschwollen sein«, *put* »aufgeblasene Knolle, Anschwellung, Geschwulst«. Vergleiche besonders K. F. Johansson KZ. XXXVI 351 ff. und Persson a. a. O. S. 254 ff. Hierher hat man auch zu stellen awnord. *pottr* »irdene Schüssel zum Kochen«, mnd. *pot*, ags. *pott* »Topf« usw. Das germanische Grundwort **putta-* führen Falk und Torp Etym. Wb. S. 845 auf idg. **bud-nó-* zurück. Für arm. *poytn* (Gen. *putan*) »pot, porridge pot, pitcher« habe ich keine überzeugende Erklärung gesehen. Das Wort muss verwandt sein, und es scheint sogar nicht unmöglich, dass historische Identität zwischen ihm und *pottr* besteht. Die armenische *-n-* Flexion kann Umbildung einer früheren *-no-* Flexion sein. Siehe Lidén a. a. O. S. 31. Die idg. Grundform ist dann **beud-no-* oder **bou-d-no-*. Die Ungleichheit im Ablaut zwischen dem germanischen und dem armenischen Worte kann auf Spaltung einer ursprachlichen abstufenden Flexion beruhen.

Man kann sich nun fragen, ob nicht ein ursprünglicher Zusammenhang zwischen den Wurzeln **beud-* und **bed-* bestehe. Ein solcher lässt sich statuieren, indem man annimmt, dass in der Ursprache eine zweisilbige Wurzel **beued-* existiert habe. Wurde die erste Silbe betont, so entstand die Form **beud-*, bei Betonung der zweiten aber wäre als Resultat zunächst ein **bued-* hervorgegangen, das unzweifelhaft schon ursprachlich zu **bed-* werden konnte. Vergleiche K. F. Johansson PBrB. XV 225 f.

Die Wurzel **beued-*, **beud-* lässt sich auf ein einfacheres Element **beu-* : **bou-* : **bū-* zurückführen. Siehe darüber Johansson a. a. O. S. 350 ff. und Persson, Wurzelerweiterung 200. In seinen angeführten Beiträgen S. 250 f. hat Persson noch einige neue Anknüpfungen zur Wurzel **beu-* gemacht, wovon ich nenne griech. *βουνός* »Anhöhe, Hügel« und lat. *boa*, *bova* »Geschwulst, Wasserschlange, Masern«. Ich ziehe hierher griech. *βῶλος* »Erdkloss, Erdscholle« (Homer), *βῶλαξ* dass. (Pindar), das noch nicht genügend erklärt ist. Man hat darin idg. **g^hel-* »sich ballen« sehen wollen. Ein solches hat aber nicht existiert. Die gemeinte Wurzel aber lautet **gel-* und darf nicht mit **g^helē* in griech. *βάλανος*, lat. *glans* usw. vermischt werden. Für griech. *βῶλος* setze ich uridg. **bō(u)-lo-* an. Es gibt slavische Wörter, die hier in Betracht kommen können, sloven. *búla* »Beule«, *búlití* »schwellen«, čech. *boule*

»Beule«, poln. *bulą* »Klumpen«. Jedoch konkurriert hier stark got. *uf-bauljan* »aufschwellen machen, hochmütig machen«. Zubaty BB. XVIII 260 wirft beide Gruppen rücksichtslos zusammen.

Das oben erwähnte slav. *botěti* weist auch Formen mit *u* auf, vgl. russ. *butěti* neben *botěti* »dick, fett werden«, sloven. *būtu* »grossköpfiger Mensch, stumpfsinnige Person«, *būtac* »Gewicht der Wanduhr; Grosskopf; Kaulkopf; Tölpel«. Vergleiche über diese und andere Wörter Berneker, Etym. Wb. I 77 f. Mit den *o*-Formen (russ. *botělyj* »beleibt, dick, fett, feist«, klruss *bot'ity* »fett, stark, dick, derb werden«) möchte ich lat. *botulus* »Darm; eine Art Wurst« zusammenbringen. Dann wäre ein idg. **bot-* anzusetzen. An sich ist es möglich, auch griech. *βότρυς* »Traube« (Homer), »Büschel« daraus zu erklären. Ist nur eine von diesen beiden Anknüpfungen richtig, so ist anlautendes idg. *b* gesichert, und wenn die slavischen *u*-Formen alt sind, werden sie auf idg. **bout-* zurückzuführen sein. Die Ursprünglichkeit des Vokalismus von klruss. *butá* »Stolz, Hochmut, Übermut, Anmassung«, poln. *buta* »Aufgeblasenheit, Stolz« kann ich nicht anzweifeln. Beide Wurzelformen erklären sich aus uridg. **bouot-*. Slav. *bot-* somit aus idg. **buot-*. Die Parallele mit idg. **bed-*; **bod-*: *beud-* ist vollständig.

Es ist bemerkenswert, dass wir *ro-* Suffix in allen drei Wörtern abg. *bedro*, arm. *port*, ai. *badará-* haben. Da für schwed. *patte* usw. mit einer Grundform **bod-nó-* zu rechnen ist, ist es nicht ganz unwahrscheinlich, dass eine ursprachliche Flexion **bed-γ*, Gen. **bed-nés* (**bod-nés*) zugrunde gelegen hat. Es ist bekannt, dass bei diesem Flexionssystem der nominativische *γ*-Stamm mitunter mit einem *u*-Stamm abwechselt. Für einen Nominativ **bod-u* bietet ai. *badva-* einen Anhalt.

7. Kslav. *smaglǫ*, russ. *smuglyj*, klruss. *smatlyty*.

Eine urslavische Wurzel *smag-* setzen folgende Wörter voraus: kslav. *smaglǫ* »fuscus«, *posmagnatiye* »adustum, fuscum esse«, bulg. *nasmaga se (liste)* »es bräunt sich (das Laub)«, serb. *smagnuti* »dunkel werden, offuscari; cupere«, eigtl. »ardere«, *osmagnuti* »amburi«, čech. *smažiti*, *smahnouti* »dörren, rösten«, *osmahnouti* »von der Sonne gebräunt werden«, *smahly* »gedörrt«, *smah*, *smaha*

»Brandmal«, poln. *smazyc*; *smazarz* »Schmorer«, *smaglawy* »schwarzbraun«, osorb. *smahnyć* »verbrannt werden«, *smaha* »Sonnenbräune, Brache«, nsorb. *smahnuś* »dörren«, *smaha* »Brache«, klruss. *smáhnuty* »trocknen«, *smáhá* »Hitze« *smahłyj* »sonnenverbrannt«, wruss. *smaha* »Russ«, *osmažić* »rösten« und russ. *smága*, das nach Pawlowski folgende Bedeutungen hat: »Hitze, Glut, Flamme; Trockenheit, Hitze im Munde, Durst; das Aufspringen der Lippen mit eitriger Feuchtigkeit in den Mundwinkeln; die eitrige Feuchtigkeit selbst: Ohrenschmalz; (Wologda) angebrannte, berusste Stelle, der Russ«.

Miklosich, Etym. Wb. S. 309^b verweist auf russ. *peresmjagnutb* »aufspringen« (von den Lippen), *peresmjaglyj*; wruss. *osmjahnuc* »austrocknen«, die er aus der Wurzelform *smeng*- erklärt. Eine solche Wurzel aber dürfte kaum existiert haben. Pawlowski gibt *peresmjaglyj* und *peresmjaklyj* »belegt« (von den Lippen), *peresmjágnutb*, *peresmjákmutb* »sich belegen« (von den Lippen an der scharfen Luft) und *smagnutb*, *smjágnutb* übersetzt er »(von Lippen) trocken werden, platzen, aufspringen und sich in den Mundwinkeln mit einer eitrigen Feuchtigkeit bedecken«. Es ist unverkennbar, dass hier eine begriffliche sowie lautliche Berührung mit *smjakátb*, *smjáknutb* »durchweichen, weich werden«, *smjakotb* »schleimige, Flüssigkeit, die Jauche« stattgefunden hat. Dieses gehört zu kslav. *mězkz*, *měknati* »weich werden«, russ. *mjágkij* »weich, zart«, *mjáknutb* »weich werden«, *mjáknutbsja* »zu Boden fallen, niederplumpsen«, *mjaklyj* »weich geworden, teigig (von Früchten)«. Zweifelsohne ist *smjag*- eine Kontaminationsform von *smag*- und *smjak*-. Dass eine urslavische Wurzel **smeg*- existiert habe, lässt sich nicht beweisen. Zupitza Germ. Gutt. S. 166 nimmt eine solche an für russ. *smúglyj*, klruss. *smuhłyj* »schwarzbraun«, das also nach ihm ein urslav. **smaglz* wäre. Weiterhin sei **smeng*- die nasalierte Form von **smeg* : **smog*- in *smaglz* usw. Hiergegen ist zu bemerken, dass es gar nicht erwiesen ist, dass die Wurzel in *smaglz* eine leichte gewesen ist. Vielmehr dürfte eine schwere Wurzel zugrunde liegen. Was russ. *smúglyj* betrifft, so finde ich keinen Grund, weshalb es nicht zusammengehören könnte mit lit. *smáugiu*, *smáugti* »ersticken, erwürgen«, griech. *σμόςω* aor. *ἐσμόςην* »lasse durch ein Schmochefeuer verzehren«, ags. *sméocan*, *smocian*, neng. *to smoke* »rauchen«, *sméc*, *smýc* »Rauch«, mhd. *smouch* »Rauch, Dunst«, nhd. *Schmauch*, mnd. *smoken* »räuchern«. Bugge, Arm. Beitr. 18 hat hierzu gestellt

arm. *mux* (Gen. *m̄xoy*, Instr. *m̄xov*) »tempered or steeled«, was aber kaum richtig ist. Dagegen gehört ohne jeden Zweifel arm. *murk* (Gen. *mr̄ki*, Instr. *mr̄kiv*) »singed, burnt« hierher. Die idg. Grundform ist dann **sm̄g-ri-*, was regelrecht arm. *murk* giebt. Es ist möglich, dass neben idg. **smeug-* eine Variante **smeugh-* vorgelegen hat. Vgl. etwa griech. σμύχω. Diese Variante möchte ich in arm. *moyg* »brown, dark, obscure« sehen (idg. **smeugh-* oder **smough-*). Ferner ist wohl arm. *muth* (Gen. *m̄thoy*, Instr. *m̄thov*) »obscurity, darkness, night« hierher zu ziehen. Die idg. Grundform ist dann **sm̄g-to-* oder **sm̄gh-to-*.

Wenn die Basis idg. **smeuāg-* war (vgl. lit. *sm̄augti*), so könnte slav. **smag-* aus idg. **sm̄(u)āg* entstanden sein. Oder auch kann damit gerechnet werden, dass eine variierende Wurzelform **sm̄aug-* existiert hat. Vgl. idg. **teuā-* »schwellen« (lit. *t̄auti*) neben **l̄au-* griech. (τρώς).

Der Schlusskonsonant der Wurzel **smeugh-* kann ein Determinativ sein, so dass wir von einer einfacheren Urwurzel **smeu-* auszugehen hätten. Einen Beweis für die Richtigkeit dieser Annahme möchte ich finden in arm. *mur* (Gen. *m̄roy*, Instr. *m̄roy*) »soot, ink; black«, das aus idg. **sm̄-ro-* entstanden sein kann. Auch arm. *mulr* (*-rvoy*, *-reav*) »moor, black« kann hierher gehören (idg. **sm̄l-u-*). Auch slavisches Sprachmaterial ist wohl hier zu unterbringen: russ. *chmúra* »dunkle Wolke«, *na-chmúrity* »ein böses Gesicht ziehen« mit *ch* für *s* nach Ausweis von *sm̄uryj* »dunkelgrau«, kašub. *smura* »Nebel«. Beachte, dass *sm̄uryj* dann mit arm. *mur* ganz identisch ist. Neben diesen kommen folgende Formen mit *a* statt *u* in Betracht: russ. dial. *chmára* »dunkle Wolke«, *chmara* poln. »grosse Wolke«, klruss. *chmára*, *chmarnyj*. Slav. *chmura* verhält sich zu *chmara* wie russ. *sm̄uglyj* zu kslav. *smagl̄z*.

Gehen wir aus von der Wurzel **sm̄au-*, so ist *chmura* idg. **sm̄au-rā* und *chmara* idg. **sm̄(u)-rā*. Die Bedeutung von idg. **smeuā*, **sm̄au-* war »brennen, versengen«. Aus »versengt« entwickelte sich die Bedeutung »schwarz (geschwärzt), dunkel« usw. Daraus entstanden die übertragenen Bedeutungen in russ. *chmúra* »griesgrämiger, mürrischer Mensch, Griesgram, Murrkopf«, *chmúrity licó* »ein böses, mürrisches, verdriessliches Gesicht machen«, *chmúritysja* »finster, verdriesslich aussehen«, *chm̄yrity* (dial.) »traurig sein, traun; sich grämen«, *chm̄yritysja* »sich ärgern, schmollen«.

Russ. dial. *chmóra*, *chmorǔ* »feuchtes, nasses Wetter; Nebel und Regen« ist wohl urslav. **smǝra*, *smǝrǔ*, idg. **smurā*, -i. Die eigentliche Bedeutung ist »nebelichtes Wetter, von Nebeln finstre Luft, bewölkter Himmel und ähnl.«

Ferner lassen sich folgende slavische Wörter in diesen Zusammenhang einreihen: russ. (Süd- und Westrussl.) *smálitǔ* »absengen, Stinkendes, Übelriechendes verbrennen«, *smáliná* »Brandgeruch, der brenzeliche Geruch (von etwas Versengtem)«, *smolítǔ*, *smálivatǔ* »sengen, Übelriechendes verbrennen«, poln. *smalić* »schwarz, brennen, schwärzen«, kluss. *prysmalýty* »anbrennen«, osorb. *smalić* »sengen«, nsorb. *smaliś* dass. Zu diesen hat man zu stellen kslav. *smola* »Pech«, russ. *smolǔ* »schwarzes Pech«, *smolá* »Harz; Pech, Teer«, poln. *smoła* »Teer, Pech«, *smółka* »Weihrauch; Teergalle; Pechnelke«. Die Bedeutung »Teer« ist dann s. v. a. »durch Erhitzen aus dem Holze Vertriebenes«.

Russ. *smálitǔ*, *smolítǔ* usw. erinnern lebhaft an folgende germanische Wörter: nnd. *smelen*, *smölen* »langsam und rauchend brennen«, ndl. *smeulen* »glimmen, schwelen«, fläm. *smæl* (aus **smōla*-) »schwül«, meng. *smellen* »riechen«, *smolder* »a stifling smoke« (urgerm. **smul-dra*-), *smolderen* »glimmen, rauchend brennen«, neng. *smoulder*. Torp, Wortschatz d. germ. Spracheinheit S. 528. Hier liegt deutlich eine germanische Wurzel **smel*-, **smul*- vor. Es fragt sich nun, ob hierfür und für russ. *smálitǔ*, *smolítǔ* usw. eine idg. Wurzel **smel*- : **smol*- anzusetzen ist. Auch wenn man dies tut, kann Zusammenhang mit den vorigen Wörtern aufrecht erhalten werden. Die Wurzel **smel*- würde sich zu **smāu*- verhalten wie idg. **st(h)el*- »stehen« (apreuss. *stallit* »stehen«, ahd. *stal* »Stehort« usw.) zu **sthā(u)*- (ai. *sthātum*, *sthāna*-, *sthāvara*- usw.). Indessen ist zu bemerken, dass im Slavischen keine -e-stufige Form vorkommt. Wir haben es nur mit *a*- und *o*-Formen zu tun. Man könnte sich also denken, dass russ. *smálitǔ* aus idg. **smā(u)-l*- entstanden sei, in welchem Falle die *o*-Formen aus idg. **sməl*- zu erklären wären. Der Ausgangspunkt der germanischen Wörter könnte idg. **smu-lo*- sein. Zum germanischen **smul*- könnte leicht eine neue Ablautsstufe **smel*- geschaffen worden sein nach Analogie der zahlreichen Wörter, die seit altersher den Ablaut -*el*- : -*ul*- aus idg. -*el*- : -*l*- hatten. Dabei könnte von nachstehender sinnverwandter Sippe Beeinflussung ausgeübt worden sein: ags. *swelan* »langsam brennen«, *forswælan* »aufbrennen«, neng.

sweal, afries. *swila* »Heu trocknen«, mnd. *swelen* »sengen, dörren, schwelen«, nnd. *swōl* »drückend heiss, schwül«, ndl. *zwoel*, *zoel*, nhd. *schwül*. Hierzu gehören bekanntlich lit. *svylù*, *svilti* »versengt werden«, *svilinu*, *svilinti* »sengen«, *svilmis* »brenzlicher Geruch«, *svilus* »glimmend, versengt«, lett. *swelt* »sengen«, *swelains* »scharf, kalt«, *swelme* »Dampf, Glut, Lohe«, *swals*, *swala* »Dampf«. Nun ist vielleicht für nnd. *smelen*, *smölen* usw. mit Zugehörigkeit von folgender litauischer Sippe zu rechnen: *smālkas* »Rauch, Dunst, Dampf«, *smalkinù smalkinti* »dunsten oder räuchern machen«, *smāktis* »Dunst«, *smilkstù*, *smilkti* (von schwach, ohne Flamme brennenden, glimmenden Dingen) einen »schwachen Rauch oder Dunst von sich geben«, *smilkimas* »das Dünsten glimmender Dinge«. Die unerweiterte Wurzel ist wohl zu finden in lit. *smelus* »aschgrau, falb«, *pa-smēlys* »falb, bräunlich, von der Sonne verbrannt«, *pa-smēlinu*, *-inti* »bräunen, einbrennen (von der Sonne)«. Es sieht also aus, als ob wir für die Ursprache eine Wurzel **smel-* ansetzen dürften. Dann kann auch, vielleicht mit besserem Recht, das oben erwähnte arm. *mulr* aus idg. **smōlu-* erklärt werden.

Mit ags. *swelan*, lit. *svilti* hängen zweifelsohne zusammen kslav. *prisvęnati*, *prisvędati* »marcescere, torrefieri«, čech. *svadnouti* »welken«, poln. *świędzieć* »jucken«, *swąd* »Brandgeruch, Dunst, Gestank«, *swądliwy* »nach Brand riechend, dunstig«, *swędzieć* »einen Brandgeruch verursachen, dunsten; jucken, Jucken verursachen; ängstigen, Kummer machen«, *swędzieć* »brenzeln, nach dem Brande riechen; stinken«. Auch eine Form ohne *s-* kommt vor in kslav. *u-vędati* »marcescere«, russ. *vjănuty* »(von Pflanzen) welken, welk werden, verwelken, verblühen, verdorren«; auch »schlaff, schlapp werden, erschlaffen, von Kräfte kommen, am Körper zusammenfallen«, *vjályj* »welk, verwelkt, verdorrt; schlaff, schlapp, schläfrig, langsam, träge«. Miklosich, Etym. Wb. S. 392 verbindet slav. *svęd-* mit ahd. *swēdan* »langsam, schwelend verbrennen«, wozu mhd. *swadem*, *swaden* »Rauchschaden, Dunst«, ags. *swadul* »Rauch, Dampf«. So auch Falk und Torp, Etym. Wb. s. v. *syde*, die germ. **sueþ-* in diesen Wörtern mit der germ. Wurzel **seuþ-* in awnord. *sjóta* »sieden«, ags. *séopan* dass.; got. *supjan* »kitzeln« (eigentlich »brennen«) verbinden¹. Charpentier

¹ STREITBERG, Urgerm. Gramm. § 105, 5 nimmt dagegen an, dass ahd. *swēdan* auf Ablautsentgleisung beruhe und ursprünglich mit awnord *strīða* (*strēið*) »an der Oberfläche brennen, brennenden Schmerz zufügen« identisch sei.

MOr. I 224 hält diese Verbindung für nicht überzeugend, wie es scheint hauptsächlich aus begrifflichen Gründen. Er geht für die slavische Sippe von der Bedeutung »trocken werden, welken« aus und schliesst daran ai. *vandhya-* »sterilis, unfruchtbar, unnütz, vergeblich«, *vandhyā* »ein unfruchtbares Weib«. An die Richtigkeit dieser Zusammenstellung zweifle ich keinen Augenblick — und in anderem Zusammenhang werde ich darauf zurückkommen — dagegen muss ich behaupten, dass Charpentier wichtige und sogar völlig entscheidende Bedeutungsnuancen in der slavischen Sippe nicht berücksichtigt hat. Man kann unmöglich von einer primären Bedeutung »trocken« oder »welk« ausgehen, das zeigt zur Genüge das Polnische. Wie z. B. *świędzić* »jucken« aus »welk, trocken« sich erklären liesse, ist mir nicht ganz klar. Die Bedeutung »jucken« ist offenbar aus »brennen« zu erklären, welchen Begriff wir deutlich in *swąd* haben. Man vergleiche lat. *prūrīre* »jucken, brennen«: lat. *prūna* (**prusnā*) »glühende Kohle«, und got. *supjōn* »prurire«. Der Sinn »welk, trocken« ist also aus »gebrannt, beim Feuer, durch Hitze gedörst« zu erklären. Dann aber sind die Wörter sehr wohl mit awnord. *svīða* usw. zu vereinigen. Für diese hat Charpentier KZ. XL 427 eine einfachere Wurzel *seu-* in av. *hav-* »schmoren« gefunden, was ich für richtig halte. Ebenso erklärt sich **suel-* (lit. *svilti* usw.) aus diesem **seu-*. Vgl. oben S. 6. Idg. **suendh-* kann nun auch sehr wohl eine Weiterbildung von **seu-* sein. Solche Wurzelerweiterungen müssen tatsächlich angenommen werden. Vergleiche lit. *grėndu*, *grėsti* »reiben«, *grándyti* »schaben«, ags. *grindan* »zerreiben, zermalmen«, d. *Grand* »Sand«, *Grind* »Schorf« (idg. **ghrendh-*) neben lit. *gurus* »bröckelig«, griech. *χαίνω* »streife, bestreiche« (eigtl. »reibe«) aus idg. **ghr-* **ghr-n-* und ai. *ghárṣati* »reibt« aus idg. **ghor-s-*. Für griech. *βρενδομαι* »brüste mich«, lat. *grandis* »gross, ansehnlich«, abg. *grqdъ* »Brust« setzt man eine Wurzel **gʷrendh-* »schwellen« an. Diese dürfte aus einem einfachen Wurzelement **gʷer-* gebildet sein, das ich finde in griech. *βρώω* »lasse frische Keime hervorspriessen« (Hom.), *ἔμβρυον* usw. Die Wurzel **suel-* verhält sich zu **suendh-* wie idg. **uel-* (ai. *valati*, *vulate* »dreht sich, wendet sich«, griech. *ἑλξ* »gewunden«, abg. *valiti*, *valjati* »wälzen« usw.) zu **uendh-* in got. *wandjan* »wenden«, *bi-windan* »umwickeln, einwickeln«, *in-winds* »schief«; umbr. *aha-vendu* »avertito«, ai. *vandhūra-* »Wagenkorb«. Beide diese Wurzeln sind in Beziehung

zu stellen zur Wurzel **uā-* in lat. *vārus* »auseinander gebogen, gebogen«, ai *ūrú-* »Schenkel; Lende«; lat. *vā-tax*, *vā-tius* »einwärts gebogen, krumm«.

Höchst auffallend liegt nun neben vorslav. **svend-* auch eine gleichbedeutende Wurzel **smend-* vor: kslav. *pri-smenati*, *o-smaditi* »notam inurere«, *pri-smaditi*; sloven. *smōd* »die Ansengung«, *smoditi* »sengen«, osorb. *smud* »Sengen«, *smudžić* »sengen«. Dass dieses ein ganz anderes Wort sein muss, ist klar, insoweit nämlich, dass rein lautlich weder das eine aus dem andern noch beide aus einer gemeinsamen Grundform sich erklären lassen. Es leuchtet ein, dass es sehr verlockend ist, slav. *smęd-* mit ndd. *smelen* usw. zusammenzustellen. Slav. *smęd-* verhält sich zu diesem, wie *svęd-* zu ndd. *smelen*. Man kann sich aber nur fragen, ob schon für die Ursprache eine Wurzel **smendh-* (gebildet in derselben Weise wie **suendh-*) anzunehmen sei, oder ob erst im Slavischen *smęd-* als Kompromissform von *smol-* *smal-* und *svęd-* hervorgegangen sei. Ausserhalb des Slavischen habe ich keine Wurzel **smendh-* finden können.

Man kann sich dann ferner fragen, ob die Wurzelausbaue **smāu-*, **smeu-*; **smel-*; (**smendh-*) auf einem einfachen Element **sem-* beruhen. In solcher Hinsicht mag man denken an Zugehörigkeit von ahd. *sintar*, *sindar* »Metallschlacke«, awnord. *sindr* »Schaum oder Schlacken, die auf dem geschmolzenen Metall schwimmen« (*sindra* »Funken sprühen«, *Sindri* »Schmied« als Zwergname), ags. *sinder*, *sindor* »scoria, dross of iron«, neng. *cinder* »the refuse of a burnt coal«. Vgl. über das Wort Grimm, Altd. Wb. X, 1, Sp. 1215 ff. wo folgende nähere Erklärung der Bedeutung gegeben wird: »beim Eisenschmieden sind es die äussersten Schieferen und dünnen Schuppen, so von Eisen abspringen, wann es im Feuer gewesen« (*squamæ candentis ferri decidentes*). Später ist die Bedeutung »Tropfstein, Kalksinter«. Bekanntlich hat man schon längst das Wort mit kslav. *sedra* »geronnene Flüssigkeit«, čech. *sádra* »Gyps«, serb. *sedra* »Kalksinter« zusammengebracht. Es ist auffallend, dass die Bedeutung dieses Wortes mit der jüngeren im Germanischen zusammengeht. Alt ist auch die Zusammenstellung mit griech. *ἄνθραξ* »Kohle«. Nehmen wir nun an, dass in der Ursprache eine Wurzel **sem-* »brennen« vorgelegen hat, so lässt sich germ. **sindra-* als idg. **sem-dhro* »Abge-

branntes oder dergl.» auffassen. Griech. *ἄνδραξ*, das ein **ἄνδρο-* voraussetzt, würde aus idg. **s^{em}-dhro-* zu erklären sein.

Vielleicht ist arm. *amul* (Gen. *amloy*, Instr. *amlov*) »steril, barren, unfruitful, unprolific« anzuschliessen. Es kann idg. **s^{mmu}-lo-* oder **s^{mmō}-lo-* sein. Auch kann die Grundform **semulo-* oder **semōlo-* sein, wenn die Annahme, dass ein *e* vor dem *u* der folgenden Silbe regelrecht zum *a* geworden sei, zu Recht besteht. Beim Ansetzen der Form **semulo-* (**s^{mmu}ulo-*) kann man den zugrunde liegenden Stamm **semu-* mit der Wurzelform **smeu-* identifizieren. Die Bedeutung ist wie die von ai. *vandhya-* aus »gedörret« zu erklären.

8. Čech. *trásně*, *trísně*.

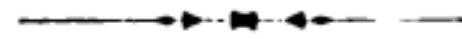
Čech. *trásně*, *trísně* Plur. Fem. »Webergereiss, Trumm, Zetzelgarn, Fransen«, slovak. *strásno* stellt Miklosich, Etym. Wb. S. 325 b unter der Grundform *strensnja* auf. Soviel ich weiss ist sonst nichts über die Wörter ermittelt worden. Auf den ersten Blick möchte man sich fragen, ob sie nicht mit čech. *třasu*, *třásti*, *třísti* »schütteln«, *třásati* »womit oft schütteln« (kslav. *tręsq*, *tręsti* »σειεσθαι«) zusammenhängen. Obgleich dies mir nicht ganz unmöglich scheint, möchte ich jedoch eine andere Auffassung aussprechen. In bezug auf den Anlaut dürfte das slovakische Wort ursprünglicher sein können. In *trásně*, *trísně* kann nämlich ein anlautendes *s-* dissimilatorisch geschwunden sein, wobei volksetymologischer Anschluss an *třásti*, *třísti* unterstützt haben kann. Ich vermute also, dass die Wörter im Urslavischen **stręsně* und **stręsno* gelautet haben. *str-* kann aus vorslav. *sr-* entstanden sein wie in kslav. *struja* »ρεύμα, flumen« zu ai. *srávati* »fließt«, *srutás* »fliessend, geflossen« usw. Hierdurch wird es uns möglich, die in Frage stehenden Wörter mit lat. *fimbria* »Fransen, Troddel; krause Spitzen« zu verknüpfen. In begrifflicher Hinsicht passen die Wörter ganz trefflich zusammen. Für *fimbria* sind mehrere Erklärungen versucht worden. Eine Übersicht derselben findet man bei Walde Etym. Wb.² s. v. Die annehmbarsten waren wohl Corssen's und Niedermann's: aus **find-sriu* zu *findo* bzw. aus **dhuens-ria* zu ai. *dhvamsati* »zerstiebt, zer-

fällt, geht zugrunde», *dhvamsáyati* »streut, vernichtet». Für völlig sicher kann aber keine dieser Erklärungen gelten.

Zweifelsohne kann *fimbria* aus **frimbria* dissimiliert sein wie lat. *cībrum* aus *crībrum*. Siehe dazu Brugmann KvglGr. S. 342. Frz. *frange* »Franse» setzt ein vulgärlat. **frimbria* voraus, wozu auch rumän. *fringhie* zu vergleichen ist. Zwar kann dies **frimbria* aus *fimbria* umgestellt sein — was man ja natürlich angenommen hat — aber auch die Möglichkeit liegt vor, dass es das andere Dissimilationsprodukt von **frimbria* ist.

Da der Wurzelsvokal in *fimbria* für idg. *e* stehen kann, so wird nichts hindern, die angesetzte ältere Form **frimbria* aus idg. **srems-riā* oder **srens-riā* zu erklären. Ferner lassen sich die slavischen Wörter über **strēsno*, **strēsno* auf idg. **srems-ni*, *-nom* oder **srens-ni*, *-nom* zurückführen.

Die Wurzel finde ich wieder in ai. *srāmsate* »fällt ab, fällt nieder, geht aus einander, senkt sich; erschläfft, schwindet hin». *srāmsin-* »zerfallend, herabfallend, sich lösend». Auch für das altindische Wort kann sowohl idg. **srems-* wie **srens-* als Wurzel angenommen werden.

TERTULLIANS APOLOGETICUM

TEXTKRITISCH UNTERSUCHT

VON

EINAR LÖFSTEDT

LUND
C. W. K. GLEERUP

LEIPZIG
OTTO HARRASSOWITZ

LUND 1915
HÅKAN OHLSSONS BUCHDRUCKERIE

CAROLO ZANDER

SEPTUAGENARIO

SACRUM.

Inhalt.

	Seite
Literatur	VII
ERSTES KAPITEL.	
Zur Einführung	1
ZWEITES KAPITEL.	
Die Echtheit der Textgestaltung des Fuldensis	16
DRITTES KAPITEL.	
Die Fehler des Fuldensis	60
VIERTES KAPITEL.	
Zur Kritik und Erklärung einzelner Stellen	74
<hr/>	
Wort- und Sachregister	121
Stellenregister	122
<hr/>	

Literatur.

Eine ausführliche und wertvolle Bibliographie findet man in WALTZINGS unten zitiertem Werk S. 336 ff. Mit dem blossen Verfasser- bzw. Herausgebernamen habe ich folgende Arbeiten bezeichnet:

BINDLEY = T. HERBERT BINDLEY, *Tertulliani Apologeticus adversus gentes pro christianis*, edited with introduction and notes, Oxford 1889.

CALLEWAERT = C. CALLEWAERT, *Le codex Fuldensis, le meilleur manuscrit de l'Apologeticum de Tertullien*, Paris 1902 (in: *Revue d'histoire et de littérature religieuses*, VII S. 322 ff.).

DI CAPUA = F. DI CAPUA, *Le clausule metriche nell' Apologetico di Tertulliano e le varianti del Codex Fuldensis*, Milano 1912 (in: *La scuola cattolica*, Serie IV, Vol. 22, S. 249 ff. und 550 ff.; Vol. 23, S. 126 ff.).

HARNACK = ADOLF HARNACK, *Die griechische Übersetzung des Apologeticus Tertullians*, Leipzig 1892 (Texte und Untersuchungen 8, 4).

HARTEL = WILHELM VON HARTEL, *Zu Tertullian Ad nationes*, Wien 1890 (Patristische Studien II, in den Sitzungsberichten der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philos.-hist. Classe, Band 121).

HAVERCAMP = SIGEBERT HAVERCAMP, *Q. Septimii Florentis Tertulliani Apologeticus*, Lugduni Batavorum 1718. Über diese Ausgabe vgl. unten S. 6.

HEINZE = RICHARD HEINZE, *Tertullians Apologeticum*, Leipzig 1910 (in den Berichten über die Verhandlungen der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, Philolog.-hist. Klasse, Band 62, S. 281 ff.).

HENEN = PAULUS HENEN, *Index verborum, quae Tertulliani Apologetico continentur*, Louvain 1910 (Publications du Musée Belge, 5).

HEUMANN-SECKEL = HEUMANN'S Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts, in neunter Auflage neu bearb. von E. SECKEL, Jena 1914.

HOPPE = HEINRICH HOPPE, *Syntax und Stil des Tertullian*, Leipzig 1903.

KAYSER = J. KAYSER, *Tertulliani Apologeticum in usum scholarum ed.*, Paderborn 1865.

LÉONARD = FERD. LÉONARD, *Apologétique de Tertullien, édition classique*, Namur 1904.

ÖHLER = FRANCISCUS ÖHLER, *Quinti Septimii Florentis Tertulliani quae supersunt omnia*, Leipzig 1853, 1854.

RAUSCHEN = GERARDUS RAUSCHEN, *Florilegium patristicum, Fasc. VI: Tertulliani Apologetici recensio nova, Editio altera emendata*, Bonn 1912. Beste moderne Handausgabe; vgl. unten S. 7.

RAUSCHEN, Antikrit. = **GERHARD RAUSCHEN**, Prof. Heinrich Schrörs und meine Ausgabe von Tertullians Apologetikum, Bonn 1914. Dieses Buch, das im einzelnen manches Wertvolle enthält, konnte nur noch für den letzten Teil meiner Arbeit benutzt werden.

SCHMALZ = **J. H. SCHMALZ**, Lateinische Syntax und Stilistik, Vierte Auflage, München 1910 (Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft, II 2).

SCHRÖRS = **HEINRICH SCHRÖRS**, Zur Textgeschichte und Erklärung von Tertullians Apologetikum, Leipzig 1914 (Texte und Untersuchungen 40,4). Über dieses Buch vgl. unten S. 10.

WALTZING = **J. P. WALTZING**, L'Apologétique de Tertullien, Louvain 1910. Gute Übersetzung und wertvoller historischer Kommentar.

ERSTES KAPITEL.

Zur Einführung.

Die apologetischen Schriften Tertullians stehen nicht nur zeitlich an der Spitze einer neuen Literatur von weltgeschichtlicher Bedeutung — der lateinisch geschriebenen apologetischen Literatur — sondern sie bezeichnen auch sowohl in sachlicher wie in formaler Hinsicht einen der Höhepunkte derselben. Unter diesen Schriften des grossen Afrikaners nimmt wiederum sein Apologeticum¹ anerkanntermassen den Ehrenplatz ein. Christlich gefühlt, juristisch gedacht, rhetorisch aufgebaut, trägt dieses Werk in jedem Gedanken und in jedem Satz das unverkennbar charakteristische Gepräge seines Autors. Es zeigt freilich auch, wie ohne weiteres zugegeben werden muss, die nicht zu leugnenden Schattenseiten seiner Persönlichkeit: es ist mehr leidenschaftlich als liebevoll, mehr hitzig als wärmend, mehr sophistisch überredend als logisch überzeugend. Aber trotzdem ragt es durch viele entscheidende Merkmale als Meisterwerk empor: durch die Breite der Bildung und des Wissens, durch die aussergewöhnliche Schärfe der Gedanken, durch die bis auf die Spitze getriebene rhetorische Darstellungskunst. Die denkbar grösste Konzentration der Gedanken, erzielt durch die denkbar grösste Zuspitzung der Form, das ist ja überhaupt das hervortretendste Charakteristikum des echten Tertullian; in keinem seiner Werke tritt es uns aber in so schlagend prägnanter Gestalt entgegen wie hier. Darauf beruht auch die literarische Wirkung, die das Apologeticum, wo es am besten ist, trotz seiner Manieriertheit und trotz anderer Mängel doch tatsächlich heute noch auf den objektiven Beurteiler ausübt: es ist der Reiz eines machtvollen, aber gezügelten Tem-

¹ Oder Apologeticus. Über diese recht belanglose Variante vgl. die unten S. 2 zitierte Spezialliteratur.

peraments, gepaart mit der Schönheit der ausserordentlich straff gegliederten Form. In dieser Beziehung kann der christliche Apologet manchmal an echtrömische Muster allerersten Ranges erinnern.

Dass Tertullian in seinem Apologeticum sowohl wie in anderen Schriften direkt oder indirekt an griechische Vorbilder anknüpft, wie uns besonders HEINZE in einer feinsinnigen und eingehenden Untersuchung¹ gelehrt hat, kann an diesen Vorzügen nichts ändern. Das Gleiche gilt bekanntlich auch von den meisten anderen Grössen der römischen Literatur in älterer wie in späterer Zeit und ist in dem Doppelwesen der antiken Kultur überhaupt begründet. Für die römische Welt und für ihre Zeit ist also die genannte Schrift ohne Zweifel epochemachend gewesen; nicht weniger hervorragend aber ist die Bedeutung, die sie für die Nachwelt gehabt hat. Durch ihre sachliche Gelehrsamkeit ist sie für die folgende christliche Literatur eine reiche und wichtige Fundgrube geworden; ihre leitenden Gesichtspunkte, mögen sie nun religiöser oder juristischer Art sein, sind für Jahrhunderte massgebend geworden, und auch ihre rhetorisch-stilistische Form ist wenigstens zum Teil zu einem Muster geworden, dessen Einfluss sich lange Zeiten hindurch verfolgen lässt.

Die theologische sowohl wie die allgemein literarische Würdigung dieses Werkes hat nun besonders in den letzten Jahrzehnten durch andere Gelehrte, mit denen ich hier keineswegs zu wetteifern gedenke, sehr erhebliche Fortschritte gemacht. Für die kirchenhistorische Orientierung mag daher ein einfacher Hinweis auf die wichtigsten der von fachmännischer Seite gegebenen Skizzen genügen; vgl. z. B. HARNACK, Chronologie der altchristlichen Litteratur 2, 256 ff.; BONWETSCH in HAUCKS Realencyklopädie 19, 537 ff. (mit zahlreichen Literaturnachweisen); BARDENHEWER, Geschichte der altkirchlichen Literatur, 2², 377 ff.; D' ALÈS, Théologie de Tertullien, Paris 1905. Ganz besonders aber ist das tiefere Verständnis des Apologeticum durch die bereits genannte, vortreffliche Monographie HEINZES gefördert worden. Zum ersten Mal ist hier in grösserem Zusammenhang und von modernen Gesichtspunkten aus gezeigt worden, welche Stellung Tertullian zu

¹ R. HEINZE, Tertullians Apologeticum, Leipzig 1910 (Berichte über die Verhandl. der K. Sächs. Gesellsch. der Wissensch. zu Leipzig, Philol.-hist. Klasse, 62. Band).

seinen griechischen Vorgängern und Quellen einnimmt, und inwieweit er sich — da er für seine Schrift bekanntlich die Form einer gerichtlichen Verteidigungsrede gewählt hat — innerhalb der juristischen Normen und auf der gesetzlichen Grundlage der Christenprozesse bewegt. Dazu kommt noch eine ausführliche und dankenswerte Gesamtanalyse des Inhalts zur Klarlegung der Disposition.

Eins der Hauptprobleme, die sich an das Apologeticum knüpfen, ist indessen bis jetzt entweder gänzlich unerörtert geblieben oder nur oberflächlich und ohne Erfolg behandelt worden: es ist das in philologischer Hinsicht grundlegende Problem der Textkonstitution. In der vorliegenden Arbeit werde ich zu zeigen versuchen, wie dieses ziemlich schwierige, aber ausserordentlich interessante und lehrreiche Problem wenigstens in der Hauptsache zu lösen ist. Die Frage gewinnt sowohl an Interesse wie an Schwierigkeit dadurch, dass dies nur durch eine möglichst allseitige und scharfe Betrachtung vieler verschiedenen Momente möglich ist.

Wir brauchen nur irgend ein beliebiges Kapitel des Apologeticum durchzulesen, um zu finden, dass die Überlieferung der Schrift in erster Linie durch eine besondere, stark hervortretende Eigentümlichkeit charakterisiert wird. Was vor allem in die Augen springt, ist nämlich keineswegs jenes bunte Durcheinander von weniger bedeutenden Varianten, das uns sonst oft bei einem in vielen Handschriften überlieferten Text auf den ersten Blick zu verwirren pflegt. Hier lassen sich vielmehr sofort zwei deutlich getrennte Zweige der Tradition sondern: auf der einen Seite der vielbesprochene codex Fuldensis, auf der anderen sämtliche übrige Handschriften (diese letzteren werden wir mit einem von SCHRÖRS in seiner unten näher zu besprechenden Arbeit gewählten Ausdruck die Vulgatahss. nennen, erstens weil sie die Hauptmasse unserer Textzeugen bilden, zweitens weil ihnen die bisherigen Herausgeber im allgemeinen gefolgt sind). Der Unterschied zwischen diesen beiden Zweigen der Überlieferung ist ein sehr erheblicher: zahlreichen Ausdrücken des ersteren stehen im letzteren andere Ausdrücke gegenüber; in gewissen Fällen sind sogar ganze Sätze oder Abschnitte, wenn man näher zusieht, hier etwas anders gedacht als dort und dementsprechend anders formuliert; einzelnes, was sich im Fuldensis findet, fehlt in den Vulgatahandschriften oder umgekehrt.

Ehe wir nun auf die verschiedenen Theorien eingehen, die über dieses eigentümliche Verhältnis aufgestellt worden sind, werden ein paar orientierende Worte über den allgemeinen Charakter der beiden Traditionszweige vonnöten sein. Am kürzesten und leichtesten lässt sich trotz ihrer Grösse die Gruppe der Vulgatahss. skizzieren. Sie umfasst, wie schon angedeutet, alle bisher untersuchten und benutzten Hss. ausser dem Fuldensis; am besten ist der cod. Parisinus 1623 vom 10. Jahrhundert, den ÖHLER und RAUSCHEN in ihren Ausgaben mit A (WALTZING und SCHRÖRS mit P) bezeichnen. Dazu kommen noch mehrere andere, die zwar weniger wertvoll, aber doch von einer gewissen Bedeutung sind; für die wichtigeren unter ihnen werden in den beiden eben genannten Ausgaben folgende Bezeichnungen gebraucht: B = cod. Parisinus 1656 A saec. XII; C = cod. Parisinus 1689 saec. XIII; D = cod. Parisinus 2616 saec. XV; E = cod. Gothanus saec. XIII; F = cod. Erlangensis, olim Heilsbronnensis saec. XV; G = cod. Leidensis saec. XV; M = cod. Montepessulanus H 54 saec. XI (dieser letztgenannte nicht von ÖHLER herangezogen). Die meisten von diesen sind wiederholt verglichen worden; letzters hat WALTZING sowohl den Parisinus 1623 wie den Montepessulanus neu kollationiert.¹ Diese Hss. geben, von Abschreiberfehlern und anderen Entstellungen gewöhnlicher paläographischer Art abgesehen, einen im Grossen und Ganzen ähnlich gestalteten Text wieder, d. h. sie gehen, wie auch aus gemeinsamen Lücken u. dgl. zu ersehen ist,² auf einen einzigen, gemeinsamen Archetypus zurück. Ihre Zahl ist daher an und für sich gleichgültig; in Betracht kommt im Wesentlichen nur die innere Art der von ihnen gebotenen Recensio, und wie sich diese zu der vom Fuldensis vertretenen verhält, wird eben der Gegenstand unserer Untersuchung sein.

Mit dem Fuldensis hat es auch in Bezug auf seine äussere Geschichte eine eigene Bewandtnis. Der Codex ist längst verschollen, und weder über das Alter noch über die Herkunft oder Beschaffenheit desselben ist uns irgend etwas mit Sicherheit bekannt. Wir wissen nur, dass der ausgezeichnete flandrische Philologe FRANCISCUS MODIUS, der sich im Herbst 1584 in Fulda auf-

¹ Vgl. Musée Belge XVI (1912) S. 181 ff.

² Vgl. CALLEWAERT, Revue d'hist. et de litt. religieuses VII (1902) S. 330 ff.

hielt, die Handschrift mit der Tertullianausgabe DE LA BARRE'S verglichen und eine Abschrift der abweichenden Lesarten derselben genommen hat. Diese Variantensammlung gelangte später — ob im Original oder abschriftlich, wissen wir nicht — durch zwei Zwischenhände¹ in den Besitz des Leidener Theologen FRANCISCUS JUNIUS, dem sie besonders gut zustatten kam, da er gerade mit einer neuen Gesamtausgabe der Schriften Tertullians beschäftigt war. Allerdings war seine Arbeit schon so weit vorgeschritten, dass er die Lesarten des Fuldensis nicht mehr für die Textkonstituierung verwerten konnte, aber er druckte sie in der Form eines besonderen Variantenverzeichnisses als Anhang zum zweiten Bande seiner 1597 erschienenen Ausgabe ab.² Dieses Verzeich-

¹ MARKUS WELSER und KASPAR SCIOPPIUS; nach diesem letzteren wird die Variantensammlung in alten Ausgaben bisweilen als die *schedae Scioppianae* bezeichnet.

² In einem kurzen Vorwort zu diesen Anhang äussert JUNIUS u. a. Folgendes: »Est autem haec accessio variantium lectionum in Apologeticum et librum adversus Iudaeos indiculus, quas ex mss. membranarum collatione ante complureis annos praesertim ex ms. Fuldensis *συμβολῇ* vir doctissimus FRANCISCUS MODIUS Brugensis observaverat.« Daraus hat WALTZING (Musée Belge 1912, 184) den anscheinend notwendigen Schluss gezogen, dass MODIUS für jene Variantensammlung nicht nur den Fuldensis, sondern auch andere, uns unbekannte Hss. benutzt habe. Gegen diese Auffassung hat indessen neuerdings SCHRÖRS in seiner unten zu besprechenden Arbeit einige recht schwerwiegende Einwände geltend gemacht. Er macht zuerst darauf aufmerksam, dass JUNIUS in demselben Vorbericht und auf der nämlichen Druckseite von seinen Varianten »schlechthin als von solchen spricht, die ex manuscripto (Singular!) herrührten, die optimi illius ms. Fuldensis seien.« Ebenso wird die gleich zu nennende Bremer Abschrift der Kollation des MODIUS (die von JUNIUS unabhängig ist) durch folgende Worte eingeleitet: »Variantes lectiones in Tertulliani Apologeticum adversus gentes et Librum adversus Iudaeos ex manuscripto Fuldano longe optimo.« Schliesslich macht SCHRÖRS noch eine, wie mir scheint, sehr berechtigte Bemerkung: »Das Verzeichnis umfasst 900 bis 1000 Stellen, zu keiner dieser Stellen werden aber mehrere Lesarten angemerkt, sondern immer nur eine. Nun wäre es doch ein mehr als unglaublicher Zufall, wenn die vermeintlichen Handschriften des MODIUS an keiner dieser massenhaften Stellen Lesarten gehabt hätten, die unter sich verschieden waren und zugleich von der gedruckten Vorlage, der schlechten Ausgabe DE LA BARRE'S, abwichen.« Wir werden es also, wie SCHRÖRS meint, an der oben zitierten Stelle wahrscheinlich nur mit einer der nicht gerade seltenen Ungenauigkeiten des JUNIUS zu tun haben. Aber selbst wenn WALTZING Recht hätte, d. h. wenn einige der in Rede stehenden Varianten aus anderen Hss. als dem Fuldensis geschöpft wären, — es ist in der Tat nicht

nis war früher die einzige Quelle für unsere Kenntnis des Fuldensis; wegen der grossen Seltenheit der JUNIUS'schen Ausgabe wurde es vor ein paar Jahren von WALTZING im Musée Belge 16 (1912) S. 188 ff. vollständig abgedruckt (die Herausgeber haben natürlich im allgemeinen nur solche Lesarten, die ihnen besonders wichtig schienen, angeführt). Dazu kommt aber jetzt auch eine von dem bekannten Tertullianforscher H. HOPPE hervorgezogene Handschrift der Bremer Stadtbibliothek C 48, die eine andere, von JUNIUS unabhängige Abschrift der Kollation des MODIUS enthält. Diese Abschrift ist zwar unvollständig, denn sie bricht im cap. 15,8 mit dem Hinweis »cetera vide in editione Juniana« ab; als selbständige Abschrift ist sie aber zur Kontrolle des JUNIUS, der im allgemeinen etwas flüchtig arbeitete, höchst wichtig, und an einzelnen Stellen zeigt sie sich, wie wir unten sehen werden, tatsächlich als etwas sorgfältiger und genauer.

Was nun die Wahl zwischen den Vulgatahss. einerseits und dem Fuldensis anderseits betrifft, so sind die von den verschiedenen Herausgebern und Kritikern befolgten Prinzipien so sehr verschieden gewesen, dass eine ins einzelne gehende Darlegung derselben allzu weit führen würde; sie würde übrigens auch ohne grösseres Interesse sein, da die meisten bisherigen Standpunkte mehr von Prinzipienlosigkeit als von Prinzipien zeugen. Im allgemeinen jedoch lässt sich sagen, dass sich besonders die älteren Herausgeber durchaus an die Vulgatahss. angeschlossen haben. Eine bemerkenswerte Ausnahme bezeichnet eigentlich nur die Edition S. HAVERCAMPs (Lugd. Bat. 1718), die übrigens meiner Ansicht nach die beste bis jetzt existierende Ausgabe des Apologeticum ist; an deren gehaltreichen Kommentar (zum Teil natürlich auf den Leistungen älterer Gelehrten aufgebaut) reichen die ärmlichen Machwerke, die heutzutage unter dem Namen kommentierender Ausgaben derselben Schrift umlaufen, auch nicht annähernd heran. Im Gegensatz zu den meisten seiner Vorgänger

ganz ausgeschlossen, dass ein Teil der unten im Kap. 3 zu besprechenden eigentümlichen Fehler in dieser Weise zu erklären sind — so würde dies unsere Untersuchung im Wesentlichen doch nicht beeinflussen. Denn die Hauptmasse derselben macht, wie auch allgemein anerkannt ist, einen so durchaus einheitlichen und eigenartigen Eindruck, dass es nicht nur methodisch notwendig, sondern auch sachlich das einzig richtige ist, sie als eine Einheit auch in textgeschichtlichem Sinne, d. h. als eine besondere, für sich dastehende Recensio zu behandeln.

und nur an einzelnen Stellen an RIGALTIVS anschliessend, hat dieser bedeutende und selbständige Herausgeber den Lesarten des Fuldensis in sehr weitem Umfang, ja, man darf wohl sagen in der Mehrzahl der Fälle und mit einer gewissen Konsequenz, den Vorzug gegeben. Zu einer klar bewussten und mit wirklicher Folgerichtigkeit festgehaltenen Ansicht über die Texttradition im ganzen ist er indessen nicht vorgedrungen (über gewisse Ansätze dazu vgl. unten), und somit kann auch bei ihm von einer durchgeführten Recensio in modernem Sinne keine Rede sein.

Unter den Herausgebern des neunzehnten Jahrhunderts ist besonders ÖHLER (dessen grosse erklärende Gesamtausgabe des Tertullian 1853—1854 erschien) wichtig und bekannt. Ebenso wie die meisten älteren Editoren hielt er die Vulgatahss. für die besseren und verwies die Lesarten des Fuldensis fast durchweg in den kritischen Apparat. Auf demselben Standpunkt stehen im grossen und ganzen die folgenden Sonderausgaben des Apologeticum von KAYSER (Paderborn 1865), BINDLEY (Oxford 1889) und LÉONARD (Namur 1904), die ich sämtlich berücksichtigt habe, obwohl sie fast ganz ohne selbständigen wissenschaftlichen Wert sind. Anders ist dagegen neuerdings RAUSCHEN in seinen zwar ungenügenden, aber dennoch in vielen Hinsichten verdienstlichen und sehr dankenswerten Ausgaben der Schrift verfahren. Durch die gleich unten zu nennende Untersuchung CALLEWAERTS beeinflusst, aber ohne dessen Theorie in ihrem ganzen Umfang zu akzeptieren, hat er nicht nur in seiner ersten Ausgabe von 1906, sondern auf die Aufforderung seiner Rezensenten¹ hin noch mehr in der zweiten von 1912, die Lesarten des Fuldensis zum Teil in recht weitem Masse, aber leider nach ziemlich willkürlichen Gründen und ohne jede prinzipielle Stellungnahme, in den Text aufgenommen.

Im allgemeinen sind also die bisherigen Herausgeber, wie wir gesehen haben, von der Minderwertigkeit des Fuldensis ausgegangen, und auch diejenigen, die — wie in älterer Zeit und in weiterem Umfang HAVERCAMP oder in neuerer Zeit und in etwas beschränkterem Masse RAUSCHEN — die Lesarten dieses Codex bevorzugten, haben den Text, ohne das gegenseitige Verhältnis

¹ Vgl. CALLEWAERT in der *Revue d'hist. ecclés.* 1907, 402 f.; VON SODEN in der *Theolog. Literaturzeit.* 1912, 139 ff.

der beiden Zweige der Überlieferung wirklich klarzulegen, nach ihrem jeweiligen subjektiven und eklektischen Urteil gestaltet (so besonders RAUSCHEN, weniger willkürlich HAVERCAMP). Einen eklektischen Standpunkt nimmt merkwürdigerweise auch ein so moderner und bedeutender Kritiker wie HEINZE ein. Er sagt (a. a. O. 284, Fussn. 2) von RAUSCHEN, dass dieser (in seiner ersten Ausgabe) »den Lesarten des Fuldensis öfter als die früheren Herausgeber, wenn auch noch immer nicht oft genug, zu ihrem Rechte verhilft«, und selbst hat er an einzelnen Stellen den Text der genannten Handschrift in treffender Weise begründet oder erklärt; aber eine klar gedachte und konsequent durchgeführte Erörterung des kritischen Hauptproblems hat er leider nicht gegeben.

Und doch ist für diese Frage durch ein eklektisches Verfahren ziemlich wenig gewonnen. Wir haben den allgemeinen Unterschied zwischen dem Fuldensis und den Vulgatahss. schon oben (S. 3) andeutungsweise skizziert und als einen sehr erheblichen bezeichnet; er ist in der Tat so durchgreifend, dass jedem tiefer eindringenden und mit der Sprache des Tertullian vertrauten Textkritiker folgende Grundthese von vornherein feststehen muss: es handelt sich hier nicht um gewöhnliche Textquellen von grösserer oder geringerer Reinheit, sondern um zwei ganz verschiedene Redaktionen derselben Schrift. Diese Wahrheit haben denn auch, wie wir sofort sehen werden, schon einzelne ältere Herausgeber wenigstens ahnungsweise eingesehen. Aber damit ist das eigentliche Problem noch lange nicht gelöst, denn es fragt sich dann weiter: sind diese zwei Redaktionen als Doppelfassungen in gewöhnlichem Sinne anzusehen, d. h. als zwei verschiedene Bearbeitungen des Stoffes, die beide auf den Autor selbst zurückgehen, und, wenn dem so ist, welche von ihnen ist die spätere und sorgfältigere? Oder geht vielleicht nur die eine Redaktion auf Tertullian selbst zurück, und in solchem Falle welche von den beiden? HAVERCAMP und ÖHLER scheinen beide für die erste Hauptalternative zu stimmen, und zwar so, dass sie den Text der Vulgatahss. für eine vom Autor selbst stammende zweite, verbesserte Ausgabe halten.¹ Indessen haben die genannten

¹ Vgl. HAVERCAMP in seiner oben erwähnten Sonderausgabe des Apolog. zu cap. 34,4 (in Bezug auf einen nur im Fuldensis überlieferten Zusatz): »Quovis pignore affirmare ausim non alium quam ipsum Tertullianum haec

Herausgeber diese Ansicht, wie SCHRÖRS mit Recht bemerkt, »so sehr nebenbei und so sehr ohne alle Begründung geäußert«, dass sie fast gänzlich unbeachtet geblieben ist.

Die neueren Kritiker haben dem Verhältnis zwischen den beiden Redaktionen mehr Aufmerksamkeit gewidmet, drücken sich aber trotzdem wenigstens zum Teil recht unbestimmt aus, und auch von den in bestimmter Form vorgetragenen Theorien hat bisher keine einen durchschlagenden Erfolg zu verzeichnen gehabt. HARTEL ist im zweiten Heft seiner Patristischen Studien,¹ wo er die zahlreichen und engen Berührungen zwischen dem Apologeticum und der kurz vorher verfassten Schrift *Ad nationes* behandelt, nebenbei auch auf die Frage, mit der wir uns hier beschäftigen, eingegangen; er gibt S. 21 über den Fuldensis folgendes, etwas kurzgefasstes Urteil ab: »wie seine Lesarten unzweifelhaft zeigen, stellt derselbe eine Recension dar, welche hie und da nach den Büchern *Ad nationes* hergerichtet wurde.« Auf dieses Urteil und auf die prinzipielle Grundlage desselben werden wir noch unten zurückkommen. Ferner ist dieselbe Frage von dem bekannten Herausgeber anderer Schriften Tertullians² E. KROYMANN, der sie übrigens schon früher einmal³ zur Behandlung aufgenommen hatte, neuerdings wieder in einem Aufsatz »Zur

protulisse, nec tamen superioribus adnectenda duco. Scilicet plus semel Apologeticum hoc suum vulgavit Tertull. Itaque ultima haec (d. h. der eben erwähnte Zusatz des Fuldensis) ex primis; vulgata pressiora, cogitiora, acutiora ex secundis eius curis fuerunt.» Ähnlich ebd. S. 439; unbestimmter S. 313 (»bis dedisse Nostrum hoc scriptum observavimus«) und S. 409. — ÖHLER bemerkt pag. VI der Praefatio zu seiner von der bekannten grossen Gesamtausgabe unabhängigen Sonderausgabe des Apolog. und der Bücher *Ad nationes* (Halle 1849) u. a. Folgendes: »Fuldensis libri alioquin optimi textum sequi diversam et antiquiorem, ni fallor, quam quae in ceteris quotquot adhuc innotuerunt libris manu scriptis obtinuit, recensionem, sat multa extant indicia.« Dementsprechend äussert er ebd. S. 105 von den Vulgatahss.: »quippe qui secunda Apologetici recensione innitantur.«

¹ Sitzungsberichte der k. Akad. der Wissensch. in Wien, Philos.-histor. Classe, Bd. 121, Wien 1890.

² Im Wiener Corp. Script. Eccl. Lat. 47.

³ In seiner Dissertation *Quaestiones Tertullianae criticae, Pars I*, Göttingen 1893. Er sagt hier S. 14 von der Textrezension des Fuldensis: »liquet hanc recensionem, quamvis altera sit inferior, iam Rufini aetate fuisse vulgatam«. Den Beweis dafür, dass sie schlechter sei, bleibt er schuldig (wie sich seine Untersuchung überhaupt mit ganz anderen Fragen beschäftigt), wahrscheinlich folgt er nur der communis opinio.

Überlieferungsgeschichte des Tertulliantextes» (Rhein. Mus. 1913, 138) berührt worden, aber nur in folgenden, äusserst vorsichtigen und unbestimmten Worten: »Für diese Schrift (d. h. das Apolog.) ist aber die Abweichung (näml. des Fuldensis) von der andern Tradition so stark und eigentümlich, dass die Annahme einer doppelten, vielleicht auf den Autor selbst zurückgehenden Redaktion derselben nicht indiskutabel erscheint».

Letztens hat dann der Bonner Theologe H. SCHRÖRS in einer eingehenden Untersuchung¹ die Theorie von den zwei auf Tertullian selbst zurückgehenden Redaktionen selbständig aufgenommen und mit grosser Energie im einzelnen durchzuführen versucht. Er meint, »dass die Fassung des Vulgatatextes vorzuziehen sei,» und dass »die Abweichungen vom Fuldensis, abgesehen von den offenbaren Fehlern einer schlechten Überlieferung, nicht auf die Hand eines fremden Rezensenten, sondern auf die Tertullians selbst zurückzuführen seien, mit anderen Worten, dass im Fuldensis die erste Ausgabe, in der Vulgata eine spätere Ausgabe von seiten des Verfassers vorliege» (Vorwort pag. IV). Leider ist diese Untersuchung, wie ich bereits an anderer Stelle² festgestellt habe, und wie wir auch unten in sehr zahlreichen Fällen konstatieren werden, mit unzulänglichen sprachlich-stilistischen Kenntnissen unternommen und auf ziemlich oberflächlicher Einzelinterpretation aufgebaut, weshalb sie denn auch, was ihre Hauptthese betrifft, meines Erachtens als verfehlt bezeichnet werden muss. Dass sie trotzdem hie und da zur Erklärung gewisser Stellen beachtenswerte und nützliche Beiträge liefert, soll dankbar anerkannt werden.

Eine ganz andere Auffassung repräsentiert der belgische Gelehrte C. CALLEWAERT. In einem sehr wichtigen Aufsatz in der *Revue d'histoire et de littérature religieuses* VII (1902) 322 ff. hat er die anscheinend kühne Hypothese aufgestellt, dass der Fuldensis nicht nur die beste, sondern sogar die allein massgebende unserer Hss. sei, und dass in der Vulgataredaktion eine späte, wahrscheinlich erst in karolingischer Zeit entstandene Überarbeitung der tertullianischen Schrift vorliege. Seine Beweisführung ist durchaus klar, logisch und scharfsinnig, aber auf

¹ Zur Textgeschichte und Erklärung von Tertullians Apologetikum, Leipzig 1914 (HARNACKS Texte und Untersuchungen 40,4).

² Gött. Gel. Anz. 1915, S. 177 ff.

recht schmaler Basis aufgebaut; sie besteht lediglich aus Analyse und Interpretation einzelner Stellen innerhalb der ersten sieben Kapitel des Apologeticum¹; auf die schwierigen, aber bei Tertullian ausserordentlich wichtigen und manchmal entscheidenden sprachlich-stilistischen Fragen ist er gar nicht eingegangen, und ebenso hat er den Klauselrhythmus, der doch, wie wir unten sehen werden, in unzähligen Fällen ein ausgezeichnetes criterium verliert, gänzlich unberücksichtigt gelassen. Es ist daher kaum zu verwundern, dass seine Theorie zwar allenthalben grosse Beachtung gefunden und zu einer höheren Wertschätzung des Fuldensis beigetragen hat², in ihrer ganzen Tragweite jedoch abgelehnt oder jedenfalls nur von sehr wenigen Kritikern akzeptiert worden ist.³ Eine konsequente Annahme derselben würde ja eine völlig neue Textgestaltung der wichtigsten Schrift Tertullians bedeuten.

Und doch ist sie im Wesentlichen unbedingt richtig. Unabhängig von CALLEWAERT, dessen höchst wertvolle Untersuchungen ja leider in recht wenig verbreiteten Publikationen niedergelegt sind, bin ich schon längst durch wiederholte eingehende Beschäftigung mit dem Apologeticum sowie mit Tertullian überhaupt zu der bestimmten Überzeugung gelangt, dass im grossen und ganzen nur im Fuldensis der echte und authentische Text des Apologe-

¹ In einem kurzen Aufsatz in den *Mélanges Charles Moeller* (Louvain 1914) hat er neulich auch cap. 48 des Apologeticum untersucht und ist zu demselben Ergebnis gekommen.

² Vgl. RAUSCHENS *Prolegomena* zu seiner zweiten Ausgabe S. 7 f.

³ In bestimmter Form hat sich, wie es scheint, nur HARNACK (*Chronologie der altchristlichen Litteratur* II 266 Anm. 2) der Auffassung CALLEWAERTS angeschlossen. Ähnlich, obwohl etwas vorsichtiger, D'ALÈS, *Théologie de Tertullien* p. VII: »il semble qu'il y ait lieu.... de prendre le Fuldensis pour base de la constitution du texte«. Etwas unklar ist der Standpunkt WALTZINGS. In seinem 1910 erschienenen Werk *L'Apologétique de Tertullien* S. 338 bemerkt er: »CALLEWAERT a définitivement prouvé que le Codex Fuldensis dérive d'un archétype meilleur que celui des autres mss. de Tertullien; mais il exagère en soutenant que ce ms. ne contient pas de variantes intentionnelles de quelque importance«. Im *Musée Belge* 16 (1912) 186 äussert er sich aber dann in folgenden, sehr unbestimmten Worten: »ne faut-il pas se demander si Tertullien.... n'a pas donné lui-même une édition revue et corrigée, d'où dériverait le codex Fuldensis? Nous ne voulons pas nous prononcer pour le moment.«

ticum überliefert ist,¹ und dass die bisher im allgemeinen bevorzugte Vulgataredaktion eine interpolierte Überarbeitung desselben darstellt, die in später Zeit — wie spät, werden wir vorläufig dahingestellt sein lassen — von einer recht ungeschickten Hand vorgenommen wurde, hauptsächlich um den schwierigen und eigentümlichen Stil des Autors einigermaßen zu normalisieren und das Verständnis der Schrift überhaupt zu erleichtern. Die nähere Entwicklung dieser These sowie vor allem die Beweise dafür zu liefern, ist der Zweck der vorliegenden Abhandlung.

Dabei ist es, wenn man nicht halbe Arbeit machen will, unvermeidlich, dass die Beweisführung eine gewisse Breite erhält; sie muss nämlich, um ein gesichertes Resultat zu liefern, von mehreren verschiedenen Gesichtspunkten aus gegeben werden. In erster Linie steht natürlich hier wie bei jeder philologischen Untersuchung die Forderung einer das wirkliche Verständnis fördernden, die realen sowohl wie die formalen Momente berücksichtigenden Einzelinterpretation; wie erstaunlich wenig die neueren Herausgeber und Kritiker in dieser Richtung geleistet haben, werden wir unten auf Schritt und Tritt feststellen können. Für eine tiefer eindringende sachliche Erklärung ist das oben erwähnte, überaus wertvolle Werk HEINZES in vielen Hinsichten muster-gültig; nach der sprachlichen Seite hin muss es aber durch eine bedeutend schärfere Analyse und durch ein viel näheres Eingehen auf die Charakteristika sowohl des tertullianischen Stils wie der Sprache des ganzen Zeitalters ergänzt werden. Dass man dabei nicht mit Wortindices und Nachschlagebüchern² auskommt, sollte eigentlich selbstverständlich sein, muss aber angesichts der Tendenzen der modernsten Philologie ausdrücklich betont werden, besonders da es sich um den zweifellos schwierigsten Schriftsteller der lateinischen Literatur handelt.

Von ganz besonderer Wichtigkeit, obwohl bisher so gut wie ganz vernachlässigt, ist bei dieser stilistischen Analyse die Beob-

¹ Damit ist natürlich nicht gesagt, dass der Fuldensis von gewöhnlichen (mitunter sogar recht schweren) Fehlern frei wäre; vgl. hierüber unten Kap. 3. Ebenso natürlich ist, dass die Lesarten der übrigen Hss. an solchen Stellen von höchstem Wert sind.

² Sehr nützlich und verdienstlich, aber im einzelnen oft unzulänglich ist das bekannte Buch von H. HOPPE, *Syntax und Stil des Tertullian*, Leipzig 1903. Nützlich auch HENEN, *Index verborum quae Tertulliani Apologetico continentur*, Louvain 1910 (Publ. du Musée Belge, 5).

achtung des rhythmischen Satzschlusses. Tertullian hat, wie NORDEN, *Antike Kunstprosa* II 943, mit Recht hervorhebt, überall da, wo er besonders sorgfältig schreibt — und das Apologeticum ist wohl von seinen sämtlichen Schriften die am sorgfältigsten ausgearbeitete — die bekannten Normen der rhythmisch gegliederten Kunstprosa sehr genau befolgt. Dieser Umstand bietet uns, wie wir unten wiederholt sehen werden, bei der Wahl zwischen den Lesarten der beiden verschiedenen Fassungen in sehr vielen Fällen ein criterium veri allerersten Ranges. Man sollte es nun für selbstverständlich halten, dass die modernen Kritiker und Herausgeber des Tertullian diese Tatsache genau beachtet und für die Textgestaltung verwertet hätten. Merkwürdigerweise ist das gar nicht der Fall; man ist in dieser Hinsicht genau ebenso unmethodisch und achtlos verfahren wie in den meisten anderen. Nur ein tüchtiger italienischer Gelehrter, F. DI CAPUA, ist neuerdings in drei kurzen Aufsätzen¹ auf diese Fragen eingegangen; er kommt dabei zu dem sehr bemerkenswerten und mit unserer oben ausgesprochenen Ansicht über den Text durchaus übereinstimmenden Ergebnis, dass die Varianten des Fuldensis sich im allgemeinen als rhythmisch besser erweisen. Ohne den Wert seiner interessanten und gehaltreichen Untersuchungen auch nur im geringsten herabsetzen zu wollen, muss man indessen, wie mir scheint, bedauern, dass sie zum grössten Teil entweder aus allgemeinen Betrachtungen bestehen (die übrigens sehr klar und verständig sind) oder auch statistische Form haben. Meines Erachtens ist es für die Lösung eines so verwickelten Problems wie das hier in Rede stehende am besten, wenn man in jedem wichtigeren Einzelfalle die klauseltechnischen Kriterien neben den sprachlichen und sonstigen Entscheidungsmitteln verwendet. Da ja die rhythmischen Gesetze zwar durchaus dominierend, aber nicht ausnahmslos gültig sind, so ist eine möglichst genaue und allseitige Prüfung des jeweiligen konkreten Falles meiner Ansicht nach förderlicher als die oft trügerischen Schlüsse von den statistisch nachgewiesenen Durchschnittsverhältnissen auf die verschiedenen Einzelfälle. Das hat natürlich auch DI CAPUA eingesehen; er hat sich eben das

¹ *Le clausule metriche nell' Apologetico di Tertulliano e le varianti del Codex Fuldensis*, in *La Scuola Cattolica* 1912, Serie IV, Vol. 22, S. 249—259 und 550—564; *ibid.* Vol. 23, S. 126—137.

Ziel etwas anders gesteckt als ich es in der vorliegenden Arbeit getan habe.

Der Bequemlichkeit wegen werde ich im Folgenden für die drei von NORDEN a. a. O. 930 statuierten Hauptklauseln LUL LU bzw. LUL LUL und LU LU die Bezeichnungen Kl. 1 bzw. Kl. 2 und Kl. 3¹ gebrauchen; findet sich innerhalb der Klausel eine Auflösung (bisweilen, obwohl äusserst selten, mehrere Auflösungen), so wird dies als Kl. 1 a, bzw. Kl. 2 a und Kl. 3 a bezeichnet; die mitunter auftretenden irrationalen Längen werden nicht besonders angedeutet. Die Schlussilbe ist bekanntlich stets anceps. Zur allgemeinen Orientierung genügt im übrigen vorläufig ein Hinweis auf das von DI CAPUA gewonnene Ergebnis, dass von den »finali dei periodi« des Apologeticum 42,5 % die Kl. 1 (oder 1 a) aufweisen, 14 % die Kl. 2 (oder 2 a), 33 % die Kl. 3 (oder 3 a). Zusammen machen also die drei Hauptklauseln 89,5 % der Gesamtsumme aus. Dabei ist zu beachten dass DI CAPUA bei dieser Berechnung die erste Ausgabe RAUSCHENS (von 1906) zugrunde gelegt hat; wenn man sich, wie es notwendig ist, näher an den Fuldensis anschliesst, werden die Prozentzahlen noch erheblich höher.

Eine zwar spärlich fliessende, aber doch sehr wichtige Textquelle ist schliesslich diejenige, die wir als die indirekte Überlieferung bezeichnen können. Dem im Jahre 197 geschriebenen Apologeticum ist recht bald die in der römischen Literatur ausserordentlich seltene Ehre einer Übersetzung ins Griechische zuteil geworden (wahrscheinlich in der ersten Hälfte des 3. Jahrh., vgl. unten S. 22); ausserdem sind einzelne Stücke desselben auch von etwas späteren lateinischen Schriftstellern zitiert worden. Eine nicht zu unterschätzende indirekte Textquelle bieten ferner Tertullians zwei Bücher Ad nationes. Dieses ebenfalls im Jahre 197, aber kurz vor der Ausarbeitung des Apologeticum entstandene Werk bewegt sich zum grossen Teil in genau demselben apologetischen Gedankenkreis wie dieses letztgenannte, obwohl der Ton heftiger und die literarische Form weniger sorgfältig ist. An manchen Stellen ist nun die Übereinstimmung so gross, dass sie sich bis auf die Einzelheiten der sprachlichen Darstellung erstreckt,

¹ Dieser letzten Klausel, dem Ditrochäus, geht gern ein Kretikus voraus; also in vollständigster Form LUL LU LU .

d. h. der Verfasser hat nach antiker Sitte seinem früheren Werk nicht nur zahlreiche Motive und Gedanken, sondern auch markante Wendungen und Ausdrücke entnommen und in der neuen, gefeilten Arbeit zum Teil in verbesserter, zum Teil in identischer Form reproduziert. Dass hiermit noch ein wichtiges Hilfsmittel zur Unterscheidung echt tertullianeischer und interpolierter Lesarten im Apologeticum gegeben ist, liegt auf der Hand. Nach welcher Richtung aber all diese indirekten Textzeugnisse weisen, werden wir im Folgenden bei der Betrachtung der einzelnen Fälle näher untersuchen.

ZWEITES KAPITEL.

Die Echtheit der Textgestaltung des Fuldensis.

Ich werde in diesem Kapitel der Reihe nach eine Anzahl von Stellen besprechen, die mir, sobald man sie einer näheren sprachlichen und sachlichen Prüfung unterzieht, ganz besonders geeignet scheinen, die Echtheit der Textgestaltung des Fuldensis und den interpolierten Charakter der Vulgatafassung zu beweisen. Wo die Frage schon von Anderen ganz oder teilweise erledigt worden ist, werde ich dies, soweit mir bekannt, ausdrücklich hervorheben; weil eine möglichst vollständige und überzeugende Beleuchtung der Sache vonnöten ist, schien es mir nämlich angebracht, auch ein paar derartige Fälle zur Behandlung aufzunehmen. Weil schliesslich nicht verschiedene Lesarten in gewöhnlichem Sinne, sondern ganz verschiedene Rezensionen vorliegen, werde ich diejenigen Stellen, wo die beiden Fassungen stärker voneinander abweichen, der Deutlichkeit wegen getrennt abdrucken. Kleinere und für unsere Untersuchung völlig belanglose Varianten werden dabei im allgemeinen nicht angegeben. Was im übrigen die verschiedenen Hss. und ihre Bezeichnungen betrifft, so verweise ich auf die oben S. 4 gegebenen Andeutungen.

* * *

Fuld.	Vulg.
2,1. Si certum est denique, nos nocentissimos esse, cur a vobis ipsis aliter tractamur, quam pares nostri, id est ceteri nocentes, cum eiusdem <i>noxietatis</i> eadem tractatio <i>debet</i> intervenire? 2. Quodcumque dici-	2,1. Si certum est denique, nos nocentissimos esse, cur a vobis ipsis aliter tractamur, quam pares nostri, id est ceteri nocentes, cum eiusdem <i>noxae</i> eadem tractatio <i>deberet</i> intervenire? 2. Quodcumque dicimur,

mur, cum alii dicuntur, *et proprio et mercenario ore* utuntur ad innocentiae suae commendationem; respondendi, altercandi facultas patet, quando nec liceat indefensos et inauditos omnino damnari.

cum alii dicuntur, *et proprio ore et mercenaria advocacy* utuntur ad innocentiae suae commendationem; respondendi, altercandi facultas patet, quando nec liceat indefensos et inauditos omnino damnari.

Die erste hier begegnende Schwierigkeit betrifft das nur im Fuldensis überlieferte *noxietatis*, statt dessen die Vulgatahss. *noxae* geben; HAVERCAMP und RAUSCHEN haben das erstere in den Text gesetzt, die übrigen Herausgeber dagegen im allgemeinen das letztere. Tatsächlich braucht man indessen nur an der allbekannten Regel von der *lectio difficilior* festzuhalten, um zu sehen, dass *noxietatis* das Richtige ist. Es ist ein sehr seltenes, aber durchaus korrektes Wort, das einem im Spätlateinischen besonders beliebten und auch für das Romanische wichtigen Bildungstypus angehört; der Bearbeiter, auf den die Vulgatafassung zurückgeht, hat es indessen entweder nicht gekannt oder für weniger gut gehalten und hat es daher durch das gewöhnliche, klassische *noxae* ersetzt.

Ganz ähnlich liegt die Sache bei den Varianten *debet* und *deberet*, obwohl wir uns hier auf syntaktischem Gebiet bewegen. Wer das Spätlatein nicht kennt, wird *debet* als unmöglich betrachten, und so haben es denn auch sämtliche mir bekannte Herausgeber in älterer wie in neuerer Zeit verworfen. In Wirklichkeit aber hat Tertullian sowohl nach dem adversativen wie nach dem konzessiven *cum* wiederholt (nicht immer) den Indikativ gebraucht, z. B. Ad ux. II 3 quid sibi voluit ille qui dixit delictum quidem esse extraneo nubere, sed minimum, *cum* alias . . . omne delictum voluntarium in Dominum grande est? ¹ Der spätere Bearbeiter hat auch dies übersehen; er hat nach altherkömmlichen Regeln den Konjunktiv für notwendig gehalten und hat ihn demnach unentwegt eingesetzt. ²

Was schliesslich die im § 2 oben begegnenden Varianten

¹ Mehr Beispiele bei HOPPE S. 80. Danach sind die etwas ungenauen Angaben bei SCHMALZ S. 565 zu berichtigen.

² Korrekter wäre allerdings *debeat* gewesen; nur zur Not lässt sich *deberet* als Irrealis der Gegenwart verteidigen.

anbetrifft, so braucht man mit dem eigentümlichen Charakter des tertullianeischen Stils nur einigermaßen vertraut zu sein, um sofort zu erkennen, dass der Ausdruck *et proprio et mercenario ore* in seiner markigen Prägnanz und Kühnheit unverkennbar echt ist, während die andere Fassung *et proprio ore et mercenaria ad-vocatione*, die lediglich der Verdeutlichung und Normalisierung dient, ein ebenso unverkennbares interpolatorisches Gepräge trägt. Dass diese letztere trotzdem von den meisten Editoren (u. a. auch von HAVERCAMP) bevorzugt worden ist, beweist am besten, mit wie wenig Ernst man bisher das ganze Problem angefasst hat.

Von seinem Standpunkte aus wird mir nun SCHRÖRS einwenden,¹ dass die eben besprochenen Varianten der Vulgatahss. zwar wirkliche Änderungen des vom Fuldensis gebotenen Textes darstellen, dass sie aber nicht auf die Wirksamkeit eines interpolierenden Bearbeiters, sondern auf eine spätere Überarbeitung von seiten des Verfassers selbst zurückzuführen sind. Dementgegen ist vor der Hand nur soviel zu bemerken, dass solche kleinliche, ängstlich verdeutlichende Änderungen der ganzen Art des Tertullian — wie wir sie z. B. durch seine doppelte Behandlung desselben Stoffes in den Büchern *Ad nationes* und im *Apologeticum*² besonders gut kennen — direkt widerstreiten. Wer aber dieses Argument als allzu subjektiv und unsicher nicht gutheisst, dem werden wir bald andere Fälle vor die Augen führen, in denen nicht nur wie oben eine flache Verdeutlichung des ursprünglichen Textes, sondern eine direkte Verschlechterung oder gar ein Missverständnis desselben begegnet.

Fuld.	Vulg.
2,20. Denique quid de tabella recitatis illum Christianum? cur non et homicidam, si homicida christianus? cur non et incestum vel quodcumque aliud esse nos creditis? In nobis solis pudet aut piget ipsis no-	2,20. Denique quid de tabella recitatis illum Christianum? cur non et homicidam, si homicida christianus? cur non et incestum vel quodcumque aliud esse nos creditis? In nobis solis pudet aut piget ipsis no-

¹ In seinem Buch hat er die in Rede stehenden Stellen nicht behandelt.

² Darüber vgl. im einzelnen HARTEL's oben S. 9 zitierte Untersuchung.

minibus scelerum pronuntiare.
 Christianus *si nullius criminis
 nomen est*, valde ineptum, si so-
 lius nominis crimen est.

minibus scelerum pronuntiare.
 Christianus *si nullius criminis
 nomen*¹ *reus est*, valde incestum,²
 si solius nominis crimen est.

Wer mit einiger Kenntnis der rhetorischen Prosa Tertullians die beiden Fassungen des letzten Satzes hintereinander liest, wird sich sofort darüber klar sein, dass diejenige des Fuldensis in ihrer straffen Gliederung und ihrer fast gewaltsamen Prägnanz schon ihrem allgemeinen formalen Charakter nach am meisten tertullianisch ist. Dass sie sogar die einzig richtige ist, wird durch eine genaue Interpretation, wie sie zuerst von CALLEWAERT S. 335 f. und dann von HEINZE S. 305 Anm. gegeben worden ist, noch deutlicher bewiesen. Ich zitiere die Worte dieses letzteren: »wenn (wie es ja der Fall ist) das Wort *Christianus* kein Verbrechen bezeichnet — es gehört nicht zu den *ipsa nomina scelerum*, wie vorher gesagt war — so ist es höchst töricht, wenn (wie ihr es wollt) das Verbrechen einzig im Namen besteht': pointierter noch durch die bis zur Verwirrung feinen Antithesen *nullius criminis nomen* und *solius nominis crimen* als die Fassung Ad nat. I 3 *nullum criminis nomen exstat, nisi nominis crimen est.*» Wenn wir nun, nachdem dieser Gedankengang klargelegt worden ist, die von den Vulgatahss. gegebene und von fast sämtlichen Herausgebern vorgezogene Fassung³ betrachten, so fällt auf die ganze Art dieser Bearbeitung ein höchst eigentümliches Licht: ihr Urheber hat die ausserordentlich scharfe Pointierung des ursprünglichen Textes nicht verstanden, hat den Ausdruck verdeutlichen wollen und hat ihm dann durch sein *reus est* sowohl die logische wie die stilistische Spitze abgebrochen.⁴ Jeder, der einer Interpretation folgen kann,

¹ Einige schlechtere Vulgatahss. *nomine*, was ÖHLER u. A. bevorzugen.

² Dafür in alten Ausgaben *infestum*.

³ Als die authentische Vulgatafassung muss ohne Zweifel die oben gegebene gelten (*nomen* ist dann acc. graecus, wie HARTEL und SCHRÖRS wollen). Im einzelnen weichen aber die Herausgeber, wie wir gleich sehen werden, vielfach voneinander ab, was für die mangelnde Klarheit der ganzen Fassung bezeichnend ist. Die Variante *nomine* ist schon oben erwähnt worden.

⁴ Misslungen ist auch *incestum*. SCHRÖRS S. 33 will es »in der allgemeinen Bedeutung von 'schuldbar' oder 'verbrecherisch' verstehen.« Das ist sprachlich sehr schlecht und bei Tertullian m. E. ausgeschlossen, was auch andere Kritiker empfunden haben. So emendierte HARTEL *incertum*, ein durchaus verfehlter Versuch, auf den ich nach der Widerlegung CALLE-

wird ohne weiteres zugeben müssen, dass hier nicht Tertullian, sondern ein verständnisloser Bearbeiter die Feder geführt hat.

Zur endgültigen Bestätigung unserer Auffassung kommt schliesslich noch ein Moment hinzu, auf das weder CALLEWAERT noch HEINZE bei ihrer Vindizierung des richtigen Textes geachtet haben: der rhythmische Satzschluss, dessen textkritische Bedeutung uns im Folgenden noch öfter beschäftigen wird. Wenn wir dem Fuldensis folgen, so stimmen die Klauselverhältnisse vorzüglich: die beiden auch im übrigen ganz ähnlich gebauten Glieder schliessen mit je einem Doppelkretikus (*criminis nomen est*, bezw. *nominis crimen est*). Durch die Fassung der Vulgatahss. hingegen wird der Rhythmus an der ersteren Stelle zerstört, und diese Fassung verrät sich hierdurch noch einmal als unecht.

Fuld.	Vulg.
4,3. Sed quoniam, cum ad omnia occurrit veritas nostra, postremo legum obstruitur auctoritas adversus eam, ut aut nihil dicatur retractandum esse post leges, aut ingratis necessitas obsequii praeferatur veritati, de legibus prius <i>consistam</i> vobiscum, ut ¹ cum tutoribus legum.	4,3. Sed quoniam, cum ad omnia occurrit veritas nostra, postremo legum obstruitur auctoritas adversus eam, ut aut nihil dicatur retractandum esse post leges, aut ingratis necessitas obsequii praeferatur veritati, de legibus prius <i>concurram</i> ² vobiscum, ut cum tutoribus legum.

Der Unterschied zwischen *consistam* und *concurram* — von denen RAUSCHEN das erstere, die Meisten aber (ÖHLER, KAYSER,

WAERTS und HEINZES a. a. O. nicht einzugehen brauche. Dass einzelne alte Editoren *infestum* lasen, ist schon oben bemerkt worden. HAVERCAMP folgte dem Fuld., fügte aber zum Schluss noch *valde infestum* hinzu. LÉONARD schreibt mit KAYSER: *Christianus si nullius criminis nomen est, valde incestum, si solius nominis crimen est, valde infestum*; BINDLEY: . . . *si nullius criminis reus est, nomen valde infestum, si . . .* Eine nähere Prüfung dieser z. T. recht seltsamen Einfälle wird nach dem oben in der Hauptfrage Gesagten überflüssig sein.

¹ Die Hs. unrichtig *et*; über derartige Fehler vgl. unten S. 61.

² Cod. G *excurram*.

BINDLEY, LÉONARD u. A.) das letztere ¹ vorgezogen haben — ist sicher nicht zufällig, sondern typisch. Das Verbum *consistere* bedeutet nämlich nach einem zwar nicht klassischen, aber bei den Juristen und im Spätlatein häufig vorkommenden Gebrauch etwa 'gradum figere quasi pugnaturus', 'iudicio congredi' (ÖHLER im Index verborum). Belege aus der juristischen oder juristisch beeinflussten Literatur findet man z. B. im Thes. L. Lat. IV 465 (leider etwas unzulänglich) und bei HEUMANN-SECKEL s. v.; für uns noch wichtiger ist, dass das Wort, wie ÖHLER zu De idolol. 13 bemerkt, gerade bei dem juristisch geschulten Tertullian besonders beliebt ist, so dass es ausser in seinen übrigen Schriften auch im Apologeticum wiederholt begegnet; vgl. 4,1 (die Anfangsworte unseres Kapitels) *atque adeo quasi praefatus haec ad suggillandam odii erga nos publici iniquitatem, iam de causa innocentiae consistam*; 46,1 *constitimus*, ut opinor, adversus omnium criminum intimationem, quae christianorum sanguinem flagitat; 46,15 *si de simplicitate consistam* . . . Es handelt sich also um einen gewöhnlichen terminus technicus, den Tertullian sowohl in anderen Schriften wie besonders in dieser juristisch gedachten und stilisierten Verteidigungsrede sonst gerne gebraucht hat; warum sollte er ihn dann hier (wie man nach der von SCHRÖRS vertretenen Auffassung annehmen müsste) nachträglich gegen das mehr nichtssagende *concurram* vertauscht haben? Dafür lässt sich, soviel ich sehen kann, gar kein Grund ausfindig machen. Dagegen leuchtet es sofort ein, wie ein Bearbeiter, der zwar den allgemeinen Sinn unserer Stelle, nicht aber den besonderen Gebrauch von *consistere* verstand, dazu gekommen ist, gerade hier ein ihm geläufigeres Wort von ungefähr ähnlicher Bedeutung einzusetzen: *consistam* war hier mit *cum* verbunden, was dem, der den spezifisch forensischen Gebrauch des Verbums nicht kannte, etwas auffällig erscheinen musste. An den übrigen Stellen unserer Schrift dagegen liegt eine solche Konstruktion nicht vor ², und hier hat er denn auch das Wort unbeanstandet gelassen.

¹ HAVERCAMP hat seltsamerweise das äusserst schlecht bezeugte *excurram* in den Text gesetzt.

² Wohl aber ist sie sonst in juristischer oder juristisch gefärbter Literatur gewöhnlich.

Fuld.

5,2. Tiberius ergo, cuius tempore nomen christianum in saeculum *intravit*, *adnuntiata* sibi ex Syria Palaestina, *quae* illic veritatem *istius* divinitatis *revelaverant*, detulit ad senatum cum praerogativa suffragii sui.

Vulg.

5,2. Tiberius ergo, cuius tempore nomen christianum in saeculum *introivit*, *adnuntiatum* sibi ex Syria Palaestina, *quod* illic veritatem *ipsius*¹ divinitatis *revelaverat*, detulit ad senatum cum praerogativa suffragii sui.

Für die Konstituierung dieser Stelle sind wir nicht nur auf die beiden eben zitierten Fassungen angewiesen — eine sichere Entscheidung würde dann kaum möglich sein — sondern es stehen uns glücklicherweise noch zwei, durch ihr hohes Alter überaus wertvolle Textzeugen zur Verfügung: die von Eusebius benutzte griechische Übersetzung und Rufinus.

Eusebius gibt in seiner Kirchengeschichte einige kürzere Stücke des Apologeticum in griechischer Übertragung wieder. Diese Übertragung, die jedenfalls nicht von ihm selbst stammt, ist — wie HARNACK in einer vortrefflichen Untersuchung² gezeigt hat — wahrscheinlich etwa in die erste Hälfte des dritten Jhdts zu setzen; sie ist geläufig und gut geschrieben und im allgemeinen ziemlich getreu, jedoch so, dass der Interpret sein Original an einzelnen Stellen nicht vollkommen verstanden und daher mehr oder weniger frei umgestaltet hat. Die oben zitierte Stelle lautet in der Übersetzung (Hist. Eccl. II 2,6) folgendermassen: Τιβερίος οὖν, ἐφ' οὗ τὸ τῶν Χριστιανῶν ὄνομα εἰς τὸν κόσμον εἰσελήλυθεν, ἀγγεληθέντος αὐτῷ ἐκ Παλαιστίνης τοῦ δόγματος τούτου, ἔνθα πρῶτον ἤρξατο, τῇ συγκλήτῳ ἀνεκοινώσατο, δῆλος ὢν ἐκείνοις ὡς τῷ δόγματι ἀρέσκεται. Wie man sieht, ist die Übertragung hier ziemlich frei und bietet für die Entscheidung zwischen den Lesarten des Fuldensis und der Vulgata keinen ganz sicheren Anhalt. So kann ja εἰσελήλυθεν ebensowohl auf *intravit* wie auf *introivit* zurückgehen, und ob der Übersetzer in seiner Vorlage *adnuntiata* . . . *quae* . . . *revelaverant* oder *adnuntiatum* . . . *quod* . . . *revelaverat* gelesen hat, bleibt bei der Ungenauigkeit seiner Wiedergabe ebenfalls unsicher.³ Bemerkenswerter ist meiner Meinung nach τοῦ

¹ Codd. DG (und mit ihnen einige der ältesten Hsg.) *illius*.

² Die griechische Übersetzung des Apologeticus Tertullians, Leipzig 1892 (Texte und Untersuchungen VIII 4).

³ HARNACK S. 19 bemerkt: »sein Gen. absol. (er las wohl *adnuntiato*)

δόγματος τούτου; das deutet ziemlich bestimmt auf das vom Fuldensis gegebene *istius divinitatis* hin, denn sowohl im übrigen Spätlatein (vgl. SCHMALZ 621) wie auch ganz besonders bei Tertullian (vgl. HOPPE 104, der mehrere interessante Belege¹ gibt) wird das Pronomen *iste* ausserordentlich häufig = *hic* gebraucht. So hat der Übersetzer ohne Zweifel *istius divinitatis* (vom Christentum) richtig verstanden und wiedergegeben, und so hat er auch gegen Ende des Kapitels *leges istae* mit οἱ νόμοι οὗτοι übersetzt. Das für die Vulgatarezension am besten bezeugte *ipsius* stammt dagegen wahrscheinlich von einem Interpolator, dem dieser Sprachgebrauch nicht geläufig war².

Wenn wir also mit Hilfe der von Eusebius zitierten Übersetzung nicht über einen gewissen Grad der Wahrscheinlichkeit hinauskommen können, so ist dagegen das Zeugnis des Rufinus um so sicherer und wertvoller. Er hat bekanntlich in den allerersten Jahren des 5. Jhdts³ die Kirchengeschichte des Eusebius ins Lateinische übersetzt. Es entsteht nun, wie HARNACK S. 11 bemerkt, die Frage: »Hat er die aus Tertullians Apolog. stammenden Stücke selbständig aus dem Griechischen des Eusebius ins Lateinische zurückübertragen, oder hat er das Original aufgeschlagen und den Wortlaut der Stücke diesem entnommen?« Eine Untersuchung zeigt, dass er beides getan hat, d. h. er hat Einiges zurückübersetzt, andere Stücke dagegen bei Tertullian nachgeschlagen und so aus dem Originaltext abgeschrieben. Zu den letzteren gehört die oben zitierte Stelle; Rufinus gibt sie also direkt aus dem ihm vorliegenden lateinischen Tertulliantext wieder, und zwar — was für uns das Wichtige ist — in einer Form, die in jedem Punkt wörtlich mit dem Text des Fuldensis überein-

schützt das *adnuntiata* des Fuldensis«, eine sehr wahrscheinliche, aber natürlich nicht ganz sichere Vermutung.

¹ Vgl. z. B. De anima 51 alia est autem ratio pietatis *istius* (= huius, d. h. der christlichen); De ieiunio 12 vitae *istius* (= huius); die überaus zahlreichen Belege des Apologeticum findet man bei HENEN 83; vgl. darunter etwa 7,3 census *istius* disciplinae (d. h. der christlichen); genau ebenso 37,5 apud *istam* disciplinam und 38,1 sectam *istam*; ferner bemerkenswert 23,7 quid *isto* opere manifestius, quid hac probatione fidelius (mit lediglich formaler Variation).

² Noch ein ähnlicher Fall begegnet 2,18 de *isto* nomine (= hoc, d. h. dem christlichen), wo die Vulgata fälschlich *eo* bietet.

³ Die Vorrede ist ins Jahr 402/403 datiert.

stimmt. Er gibt genau wie der Fuldensis *intravit*, ferner *adnuntiata . . . quae . . . revelaverant*, schliesslich auch *istius*. Damit ist die Textgestaltung dieser Hs. in sämtlichen hier in Betracht kommenden Punkten schlagend bestätigt. Die Abweichungen der Vulgata werden, insofern sie nicht zufällige Fehler sind, ohne Zweifel als Verschlimmbesserungen eines interpolierenden Bearbeiters zu betrachten sein (über das mit Unrecht geänderte *istius* vgl. oben).

Fuld.

5,7. Quales ergo leges istae, quas adversus nos soli *exsecuntur* impii, iniusti, turpes, truces, vani, dementes, quas Traianus ex parte frustratus est vetando inquire christianos, quas *nullus Vespasianus, quamquam Iudaeorum debellator, nullus Hadrianus, quamquam omnium curiositatum explorator*, nullus Pius, nullus Verus impressit?

Vulg.

5,7. Quales ergo leges istae, quas adversus nos soli *exercent* impii, iniusti, turpes, truces, vani, dementes, quas Traianus ex parte frustratus est vetando inquire christianos, quas *nullus Hadrianus, quamquam omnium curiositatum explorator, nullus Vespasianus, quamquam Iudaeorum debellator, nullus Pius, nullus Verus impressit?*

Auch hier steht uns ausser den beiden eben zitierten Textrezensionen die von Eusebius benutzte griechische Übersetzung zu Gebote.¹ Er schreibt nämlich in seiner Hist. Eccl. V 5,7 Folgendes: ὁ δηλωθεὶς ἀνὴρ (d. h. Tertullian) καὶ ταῦτα προσεπiléγει· ποταποὶ οὖν οἱ νόμοι οὗτοι, οἷς καθ' ἡμῶν μόνων ἔπονται ἀσεβεῖς, ἁθῆκοι, ὠμοί; οὗς οὔτε Οὐεσπασιανὸς ἐφύλαξεν, καίτοι γε Ἰουδαίους νικήσας, οὗς Τραιανὸς ἐκ μέρους ἐξουθένησεν, κωλύων ἐκζητεῖσθαι Χριστιανούς. οὗς οὔτε Ἀδριανός, καίτοι γε πάντα τὰ περίεργα πολυπραγμονῶν, οὔτε ὁ Εὐσεβὴς ἐπικληθεὶς ἐπεκύρωσεν.

Was nun zuerst die Wahl zwischen *exsecuntur* und *exercent* betrifft, so ist es ohne weiteres klar, dass die griechische Übersetzung mit ihrem Ausdruck ἔπονται eine einleuchtende Bestäti-

¹ Rufinus versagt leider an dieser Stelle gänzlich. Er erwähnt kurz den Brief des Mark Aurel, auf den sich Tertullian im Vorhergehenden (c. 5,6) berufen hat, kehrt aber dann ohne weiteres mit den Worten *sed nos iam ex hoc ad historiae ordinem redeamus* zu dem eigentlichen Gegenstand seiner Darstellung zurück.

gung des vom Fuldensis gegebenen *exsecuntur* bietet; ¹ ebenso klar ist, dass *exercent* eine kleinliche und banale Verdeutlichung davon darstellt, die durchaus nicht den Geist des Tertullian, wohl aber den eines Interpolators verrät.

Noch interessanter ist die verschiedene Reihenfolge der Kaiser in den verschiedenen Fassungen. Voran steht in dem lateinischen Text Trajan, und zwar, wie man schon längst hervorgehoben hat, mit Recht: er war ja der einzige, der direkt verboten hatte, den Christen als Verbrechern nachzuspüren (vgl. den wichtigen Brief an Plinius, Plin. Ep. X 97, den Tertullian schon im Apolog. 2,6 f. ausführlich bespricht). Dann kommen in der Fassung des Fuldensis die übrigen Kaiser, von denen nur behauptet wird, sie hätten die Gesetze gegen die Christen 'nicht anwenden lassen' ² in ihrer richtigen, chronologischen Reihenfolge. Das ist die einzige Ordnung, die logisch und historisch begreiflich ist, und sie ist auch, wie schon CALLEWAERT vermutet hat, offenbar die authentische. Der Urheber der Vulgatarezension ³ dagegen hat die Reihenfolge geändert, »par inadvertance, sans doute«, meint CALLEWAERT; m. E. vielmehr deshalb, weil er sich erinnert hat, dass Hadrian tatsächlich unmittelbar auf Trajan folgte, und dies auch hier zum Ausdruck bringen wollte. So hat er, wie mir scheint, gezeigt, dass er den eben angedeuteten Gedankengang Tertullians nicht verstanden hat; selbst ist er jedenfalls durch seine Umstellung — mag sie nun absichtlich oder unabsichtlich gewesen sein — zu einer durch keinen wirklichen Grund motivierten Reihenfolge gekommen. ⁴

¹ So schon CALLEWAERT und RAUSCHEN. Auch HARNACK S. 19 f. zeigte sich durch diese und andere »frappante Beobachtungen« in seinem (offenbar ohne nähere Prüfung übernommenen) Glauben an die Vorzüge der Vulgatarezension erschüttert (über seine später gewonnene Anschauung vgl. oben S. 11 Fussn. 3). SCHRÖRS erwähnt die ganze Sache nicht.

² Oder: 'nicht nachdrücklich eingeschärft'. Vgl. sowohl über *impressit* wie über den historischen Tatbestand HEINZE S. 316 f.

³ Dieser Rezension haben sich hier, wie gewöhnlich, fast alle Herausgeber angeschlossen.

⁴ SCHRÖRS S. 16 versucht allerdings eine Verteidigung dafür. Die Kaiser (ausser Trajan) waren seiner Meinung nach »in absteigender Klimax zu ordnen, je nach der Rücksicht, dass sie duldsam waren, obschon ihre persönliche Eigenart oder die Ereignisse sie in mehr oder minder nahe Beziehungen zum Christentum brachten. Hadrian, der als sorgfältiger Beobachter auf die Christen notwendig aufmerksam werden musste, hatte so die zweite

Noch deutlicher ist das mangelnde Verständnis der Vorlage bei dem griechischen Interpreten: abgesehen davon, dass er aus unbekannten Gründen den Verus weggelassen, hat er Vespasian vorangestellt und so eine durchweg chronologische Kaiserreihe geliefert. Dadurch hat er, wie HARNACK S. 24 richtig bemerkt, zwar »eine gewisse Geschichtskennntniss bewiesen, aber durch die Umstellung zugleich gezeigt, dass er den Text Tertullians nicht vollkommen verstanden hat.«

Fuld.

7,6. Immo a quibus prodi potuit? Ab ipsis enim reis non utique, cum vel ex forma *omnium mysteriorum* silentii fides debeatur.

Vulg.

7,6. Immo a quibus prodi potuit? Ab ipsis enim reis non utique, cum vel ex forma *omnibus mysteriis* silentii fides debeatur.

Diese Worte sind einem längeren Abschnitt entnommen, in dem Tertullian die Christen gegen die Verdächtigungen wegen Kannibalismus und Inzest bei ihren »Mysterien« verteidigt. Um aber das Gesagte genau zu verstehen und eine Entscheidung zwischen den beiden Fassungen treffen zu können, müssen wir uns vor allem klar machen, was *forma* bedeutet und wie es gebraucht wird. Es bedeutet, wie man aus ÖHLERS Anmerkung zu De idolol. 18 ersieht, etwa *modus, lex, ratio*, hat also eine sehr allgemeine Bedeutung, die natürlich in jedem besonderen Falle durch ein Attribut näher bestimmt werden muss. Wir werden also schon a priori geneigt sein, die Fassung des Fuldensis als die in sprachlicher Hinsicht einzig richtige zu betrachten. Tatsächlich bestätigt

Stelle einzunehmen, während Vespasian, weil er durch den Judenkrieg nur ausserlich und nur mit dem in der ersten Ausbreitung begriffenen Christentum in Berührung kommen konnte, an die dritte Stelle zu rücken hatte.« Mir scheint dies mehr nach scholastischer als nach wissenschaftlicher Beweisführung zu schmecken. Von einem unbefangenen Standpunkt aus lässt sich doch unmöglich behaupten, Tertullian hätte dem Hadrian nähere Berührung mit dem Christentum zutrauen müssen als demjenigen Kaiser, der den palästinensischen Krieg begonnen hat; vielmehr liesse sich wohl das Gegenteil vermuten, besonders wenn man das sehr direkte und deutliche *Iudaeorum debellator* mit dem recht vagen Ausdruck *omnium curiositatum explorator* vergleicht. Ganz klar und einwandfrei bleibt indessen nur die oben erörterte Fassung des Fuldensis.

wird dies dadurch, dass *forma* an sämtlichen von ÖHLER a. a. O. zitierten Parallelstellen des Tertullian entweder mit einem Adjektivattribut oder (für gewöhnlich) mit einem Genetiv verbunden ist.¹ Der Bearbeiter der Vulgatarezension hat also — und das gilt auch von der Mehrzahl der neueren Editoren — die sprachliche Ratio unserer Stelle nicht ganz genau verstanden, er hat zu *fides debeatur* einen Dativ vermisst und hat so eine neue Fassung zu stande gebracht, die weder tertullianeisch noch überhaupt sprachlich und logisch korrekt ist.

Es gibt indessen noch eine Tatsache, durch welche die Fassung des Fuldensis bestätigt wird. Tertullian hat Ad nat. I 7 (also kurz vor der Abfassung des Apologeticum) denselben Gedanken in einer Form ausgedrückt, die sich zum grossen Teil wörtlich mit der des Fuldensis deckt; er sagt hier u. a.: *utique iustitia poscebat dispicere, a quibus potuisset fama in vulgus et ita in totum orbem dari. Ab ipsis enim christianis non opinor, cum vel ex forma ac lege omnium mysteriorum silentii fides debeatur.* Ich denke, die Parallele spricht für sich selbst. Nur beiläufig und weil es von allgemeinerem Interesse ist, mache ich darauf aufmerksam, dass Tertullians einzige Änderung, als er den in Betracht kommenden Satz im Apologeticum reproduzierte, in der Tilgung der zwei Worte *ac lege* bestand. Das ist die typische und wahre Art des Tertullian, dem es stets um die knappste und prägnanteste Fassung des Stoffes zu tun ist, und dem die erweiternde und verdeutlichende Manier, die bei dem interpolierenden Bearbeiter unserer Schrift immer wieder zu Tage tritt, so fern wie nur möglich liegt.²

¹ Trotzdem hat ÖHLER an unserer Stelle in unbegreiflicher Kurzsichtigkeit die Lesart der Vulgatahss. vorgezogen.

² Ähnlich wie oben ist die Stelle auch von CALLEWAERT S. 345 beurteilt worden. SCHRÖRS dagegen (der weder die sprachliche Seite der Frage noch die Parallele Ad nat. I 7 beachtet hat) bringt es fertig, der Vulgatarezension auch hier den Vorzug zu geben: er bemerkt S. 36 ganz kurz: »Da es sich um den angeblichen verbrecherischen Inhalt des christlichen Mysterienkultus handelt, nicht um das Geheimhaltungsgesetz, . . . trifft die Vulgata durch den Dativ *mysteriis* schärfer den Vergleichungspunkt.« Dieser Gedankengang ist mir nicht recht klar. Mir scheint es offenbar, dass es sich in beiden Fällen ebensowohl um den Inhalt wie auch um das Geheimhaltungsgesetz handelt. Auf so abstraktem Wege wie SCHRÖRS hier (und leider überhaupt sehr oft) vorgeht, gelangen wir zu gar keiner sicheren Entscheidung. Massgebend bleiben m. E. die oben angedeuteten Gesichtspunkte.

Fuld.	Vulg.
13,2. Praelatio alterius sine alterius contumelia non potest esse.	13,2. Praelatio alterius sine alterius contumelia non potest <i>procedere</i> .

SCHRÖRS (S. 40) rechnet diese Stelle zu denjenigen, wo die Vulgata »den Gedanken besser ausdrückt«,¹ ohne jedoch auch nur mit einem Worte anzudeuten, worin das »besser« in diesem Falle bestehen sollte. Irgend ein reeller Unterschied liegt natürlich in Wirklichkeit gar nicht vor, durch den Rhythmus erweist sich aber das vom Fuldensis gegebene *non potest esse* (Kl. 1) als evident richtig; die Vulgata dagegen ist unrhythmisch und kann also nicht auf Tertullian, geschweige denn auf eine von ihm besorgte zweite verbesserte Ausgabe (wie SCHRÖRS meint) zurückgehen.

Fuld.	Vulg.
21,8. (Christus) non de sororis incesto nec de stupro filiae aut coniugis alienae deum patrem passus est squamatum aut cornutum aut plumatum, amatorem in auro conversum Danaidis. Iovis ista sunt <i>humana</i> vestra.	21,8. (Christus) non de sororis incesto nec de stupro filiae aut coniugis alienae deum patrem passus est squamatum aut cornutum aut plumatum, amatorem in auro conversum Danaidis. Iovis ista sunt <i>numina</i> vestra.

RAUSCHEN folgt hier dem Fuldensis und erklärt mit Recht den letzten Satz folgendermassen: »Iovem humano more haec fecisse fingitis.« Sonst haben fast alle mir bekannten Herausgeber das von der Vulgata gebotene *numina* aufgenommen.² Auch SCHRÖRS schliesst sich dieser letzteren Fassung an und wendet sich zuerst gegen das *humana* des Fuldensis: »Aber was hier von Jupiter ausgesagt wird, sein Verkehr als Stier mit Europa, als Drache mit Proserpina, als Schwan mit Leda, als Goldregen mit

¹ Auch sämtliche mir bekannte Herausgeber haben sich für die Lesart der Vulgata entschieden, freilich ohne irgend welche Begründung.

² RIGALTUS (und mit ihm HAVERCAMP, BINDLEY, LÉONARD) *numina vestri*; URSINUS mit einer jungen und schlechten Hs. *nomina vestri*. Vgl. unten S. 29 Fussn. 2.

Danaë, ist doch nichts spezifisch Menschliches.» Die Vulgata dagegen, meint er, »ergibt einen guten und klaren Sinn, nämlich: jene Schandtaten Jupiters habt ihr zu Gottheiten personifiziert.» Ich will mich nicht dabei aufhalten, dass dieses letzte eine etwas eigentümliche Behauptung wäre (denn die »Schandtaten« als solche waren doch nie zu Gottheiten personifiziert worden), wohl aber möchte ich um so nachdrücklicher betonen, dass die Stelle nur aus ihrem ganzen Zusammenhang heraus erklärt werden kann. Tertullian gibt in diesem Kapitel einen in dogmengeschichtlicher Hinsicht ganz interessanten Abriss seiner Christologie¹; es handelt sich also hier durchweg um die göttliche Natur Christi im Gegensatz zur menschlichen. Er war *filius dei*, sagt Tertullian (21,7) *non quidem ita genitus, ut erubescat de filii nomine aut de patris semine*. Denn, fährt er mit den oben zitierten Worten unmittelbar fort, *non de sororis incesto* usw. Mit Dingen wie *incestum* und *stuprum* u. dgl., meint er, hat Christus nichts zu tun; das sind menschliche Schandtaten, *humana*, die ihr, fügt er mit einem Seitenhieb hinzu, von eurem² Jupiter erzählt. *Ceterum dei filius*, heisst es dann im Folgenden (21,9), *nullam de impudicitia habet matrem; etiam quam videtur habere, non nupserat*. Und darauf geht er auf seine *substantia* näher ein, damit seine *nativitatis qualitas* leichter begreiflich sein möge. Man sieht, das Wort *humana* ist durch den ganzen Gedankengang bedingt, und die Entfernung desselben schwächt die Darstellung und bricht ihr eine Spitze ab.

Zu diesem inneren Kriterium kommt schliesslich noch ein äusseres hinzu: *humana vestra* (oder vielmehr *vestri*) gibt einen vortrefflichen Satzschluss (Kl. 3), *numina vestra* (bezw. *vestri*) dagegen eine *clausula heroa*, die — besonders in dieser für die Dichter typischen Form³ — von Tertullian wie von den übrigen Ver-

¹ Vgl. HEINZE 387 ff.

² Das von älteren Kritikern (vgl. oben S. 28 Fussn. 2) eingesetzte *vestri* wird wohl richtig sein; man begreift ja sehr leicht, wie es sowohl nach *humana* wie nach *numina* in *vestra* geändert werden konnte.

³ Vgl. die wichtigen Untersuchungen ZANDERS, *Eurythmia* II 225 ff. — HOPPE, der die Kapitel sämtlicher Schriften Tertullians auf ihren Schluss hin untersucht hat, bemerkt S. 158, dass im Apologeticum ausnahmsweise Kap. 12 und 42 auf eine *clausula heroa* ausgehen. Er hat nicht beachtet, dass diese an der letzteren Stelle sofort schwindet, wenn man die durchaus

tretern der rhythmischen Kunstprosa streng gemieden wird. Damit ist die Vulgatafassung auch hier endgültig als falsch erwiesen.

Fuld.	Vulg.
<p>21,12. Et cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa; sed sol erit in radio, quia solis est radius, nec separatur substantia, sed <i>expanditur</i>, ut ¹ lumen de lumine accensum. Manet integra et indefecta <i>materia</i> matrix, etsi plures inde traduces qualitatibus mutueris. 13. Ita et quod de deo profectum est, deus est et dei filius et unus ambo; ita de spiritu spiritus et de deo deus.</p>	<p>21,12. Et cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa; sed sol erit in radio, quia solis est radius, nec separatur substantia, sed <i>extenditur</i>. <i>Ita de spiritu spiritus et de deo deus</i> ut lumen de lumine accensum. Manet integra et indefecta <i>materiae</i> matrix, etsi plures inde traduces qualitatibus mutueris. 13. Ita et quod de deo profectum est, deus est et dei filius et unus ambo; ita ² de spiritu spiritus et de deo deus.</p>

Mit den kleineren Diskrepanzen, die uns an dieser sehr bemerkenswerten Stelle begegnen, brauchen wir uns nicht lange aufzuhalten. Der Fuldensis hat *expanditur* statt *extenditur*; das ist wahrscheinlich unrichtig: Tertullian gebraucht zwar öfters *expandere*, nicht aber in solchem Zusammenhang wie hier, ³ und

vorzuziehende Lesart des Fuldensis einsetzt. Auch an der ersteren von den beiden Stellen weicht der Fuld. stark ab und gibt wahrscheinlich das Richtige, obwohl der Rhythmus etwas unklar scheint. Vgl. unten im vierten Kapitel zu 42,9.

¹ Die Hs. *et*; über derartige kleinere Schreibfehler vgl. unten im dritten Kapitel.

² So codd. AE (nach RAUSCHENS Angabe); codd. BDFGM *ita et*.

³ Das Thesaurusmaterial für *expandere* umfasst, wie mir Prof. Dr. O. HÆY freundlichst mitteilt, folgende Tertullianstellen: Adv. Iud. 10 *expansis* manibus orabat; De paen. 10 ad delinquendum *expandens* frontem, ad deprecandum vero subducens; Apolog. 30,4 illuc suspicientes christiani manibus *expansis*; ibd. 30,7 nos ad deum *expansos*; Ad nat. I 8 *expanso* ore; ibd. I 12 manibus *expansis*; De orat. 14 manus... *expandimus*; ibd. 29 aves... alarum crucem pro manibus *expandunt*; De pudic. 6 ianuam paenitentiae *expandas*; ibd. 22 in patibulo iam corpore *expanso*; Adv. Val. 7 quantas sublimitates sublimitatum in habitaculum dei sui cuiusque suspenderint, extulerint, *expan-*

ferner wird das von der Vulgata gegebene *extenditur*, wie wir sofort sehen werden, durch die indirekte Überlieferung bestätigt. Der Fehler ist aber ziemlich belanglos; er ist ohne Zweifel lediglich eine falsche Schreibung der Art, wie sie in fast jeder Handschrift wiederholt vorkommt.

Vielleicht absichtlich, vielleicht nur ein Versehen ist sodann die in den Vulgatahss. begegnende Änderung *materiae matrix*; unrichtig ist sie aber jedenfalls, denn das vom Fuldensis gegebene *materia matrix* wird durch andere Stellen unseres Autors kräftig gestützt. Vgl. z. B. Adv. Hermog. 16 videbitur *materia* etiam boni *matrix*; Adv. Marc. II 16 ipsamque *matricem* earum *bonitatem* (weitere Beispiele, die freilich sehr frei und zum Teil unrichtig¹ zitiert sind, in ÖHLERS Ind. verb. s. v. *matrix*). Ausserdem wird *materia matrix* durch den Rhythmus gesichert (Kl. 3 a in vollständigster Form), die Vulgatalesart dagegen durch ebendasselbe Kriterium endgültig widerlegt. Für unsere textkritische Hauptfrage hat indessen ein so unbedeutender Fehler wie dieser selbstverständlich gar kein Gewicht.

Die bisher besprochenen Differenzen waren also nicht tiefgehend genug, um einen irgendwie sicheren Schluss auf das wirkliche Verhältnis der beiden hier vorliegenden Fassungen zueinander zu gestatten. Um so bemerkenswerter sind die in den Vulgatahss. nach *extenditur* überlieferten Worte *ita de spiritu spiritus et de deo deus*; sie fehlen nämlich ganz im Fuldensis. Ist hier nun in diesem letztgenannten eine Lücke oder in der Vulgata ein falscher Zusatz vorhanden? Wie sich durch einen zufälligen Zeugen nachweisen lässt, ist das letztere der Fall. In der im Jahre 366 oder etwas später verfassten, von CASPARI in seinen Kirchenhistorischen Anecdota (Christiania 1883) S. 133 ff. veröffentlichten Altercatio Heracliani laici cum Germinio episcopo Sirmiensi findet sich nämlich (S. 143 f. CASP.) der ganze oben zitierte Abschnitt des Apologeticum (nebst noch ein paar Sätzen, vgl. unten) so gut wie wörtlich reproduziert. So gut wie wört-

derint; Adv. Marc. I 23 ad alienum caelum alii deo *expanditur*, in aliena terra alii deo *sternitur* (näml. der Betende); ibd. II 21 *figuras argumentorum* . . . *expandere* (in übertragenem Sinne); ibd. III 18 *expansis* manibus orat.

¹ Bei RAUSCHEN ist die Nachlässigkeit noch weiter gegangen, so dass sämtliche von ihm zu unserer Stelle zitierte Beispiele entweder direkt falsch oder wegen der allzu freien Zitierung unbrauchbar sind!

lich, denn wie es bei einem späten und wenig bedeutenden Autor von vornherein zu erwarten ist, sind in dem Zitat auch einzelne Abweichungen oder Fehler mit untergelaufen, zum Teil wohl auf eine mangelhaft geschriebene Vorlage zurückgehend, zum Teil aber ohne Zweifel darauf beruhend, dass der Verfasser den eigentümlich prägnanten Stil des Tertullian nicht genügend gekannt und daher mehr oder weniger ungeschickt geändert hat. Der fragliche Abschnitt lautet in der *Altercatio* folgendermassen: *Nam cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa est; sed sol erit in radio, quia solis est radius, nec separatur substantia, sed extenditur, ut lumen de lumine accensum. Manet integra, indefecta materia, etsi plures inde traduces qualitatis mutueris. Ita et quod de deo profectum est, deus est et dei filius et unum ambo; ita de spiritu sancto¹ et de deo <deus>.* Auf eine Einzelanalyse dieses Zitates brauchen wir nicht einzugehen: die darin auftretenden Abweichungen und Fehler, deren Gründe eben angedeutet wurden, haben für den literarischen Charakter der *Altercatio* mehr Interesse als für den Tertulliantext. Eins ist aber sehr wichtig²: dass in der *Altercatio* die fraglichen Worte *ita de spiritu spiritus et de deo deus* an der ersten, zweifelhaften Stelle fehlen. Der gegen Ende des vierten Jahrhunderts lebende Verfasser der *Altercatio* hat also nicht die von den *Vulgatahss.*, sondern die vom *Fuldensis* vertretene Fassung unserer Tertullianstelle gekannt. Damit sind jene Worte, die noch RAUSCHEN in seiner letzten Ausgabe in den Text gesetzt hat,³ als ein übel angebrachter, aus dem Folgenden geschöpfter Zusatz eines Interpolators erwiesen, und für die Echtheit der Textgestaltung des *Fuldensis* ist — wie auch CALLEWAERT S. 348 f. hervorgehoben hat — noch ein wichtiges Zeugnis gewonnen⁴.

¹ So die beiden Hss. der *Altercatio* statt *de spiritu spiritus*; die Korruptel ist wohl durch irgend eine falsch aufgelöste Abkürzung von *spiritus* oder durch gewöhnliche Gedankenlosigkeit eines Abschreibers entstanden.

² Bemerkenswert ist auch, dass die *Altercatio* nicht *expanditur*, sondern *extenditur* hat, was entschieden für die Richtigkeit dieser letzteren Lesart bei Tertullian spricht (vgl. oben).

³ Ebenso fast alle älteren Herausgeber. HAVERCAMP hat sie jedoch (an MODIUS oder SCIOPIUS anschliessend) als verdächtig gebrandmarkt. SCHRÖRS S. 22, der das Zeugnis der *Altercatio* nicht beachtet hat, steht wie gewöhnlich auf Seiten der *Vulgata*.

⁴ Unmittelbar auf den oben betrachteten Textabschnitt, mit *de spiritu spiritus et de deo deus* als hinzuzudenkendem Subjekt, folgt ein Satz, den

Fuld.	Vulg.
21,14. Caro spiritu <i>structa</i> nutritur, adolescit, adfatur, docet, operatur et Christus est.	21,14. Caro spiritu <i>instructa</i> nutritur, adolescit, adfatur, docet, operatur et Christus est.

Einige Aufmerksamkeit verdient hier der Unterschied zwischen *structa* und dem von den meisten Herausgebern vorgezogenen *instructa*. Man braucht nur ÖHLERS Index verb. s. v. *struere* nachzuschlagen, um zu finden, dass der Gebrauch von *struere* = *instruere* für Tertullian in vielen Fällen geradezu typisch ist. Vgl. etwa De carne Christi 8 caro igitur Christi de caelestibus *structa*; De res. carnis 61 steriles... infructuosis genitalibus *structi*; De virg. vel. 9 experimentis omnium affectuum *structae*;¹ Adv. Marc. IV 24 expeditionem... egituram per solitudinem *struxerat*.² Offenbar kann *struere* in sehr verschiedenen Ausdrücken für *instruere* eintreten; ebenso klar, obwohl bis jetzt nicht beachtet, ist, dass dies besonders dem Rhythmus zuliebe geschieht (so, wie ich nicht näher nachzuweisen brauche, in sämtlichen eben angeführten Beispielen). Ähnlich ist natürlich an unserer Stelle aus rhythmischen Gründen mit dem Fuldensis *caro spiritu structa* (Kl. 1) zu lesen. Bestätigt wird dies übrigens durch die oben S. 31 f. zitierte Altercatio, die auch die Worte, mit denen wir uns jetzt beschäftigen, umfasst; sie gibt nämlich ebenfalls *structa*. Die Lesart *instructa* ist wohl am ehesten als eine Verschlimmbesserung des Bearbeiters zu betrachten.³

RAUSCHEN in folgender Fassung gibt: modulo *alterum numerum*, gradu, non statu, fecit, et a matrice non recessit, sed excessit. Statt *alterum* hat indessen der Fuldensis *alter*, die Vulgatarezension *alternum* (so ÖHLER u. a.); die Altercatio, die auch diesen Satz zitiert, gibt *alterum ergo* statt *alter* (bezw. *alternum*) *numerus*. Mit irgend welcher Sicherheit lässt sich das Ursprüngliche kaum restituieren; äusserst ansprechend ist aber die von RIGALTUS und HAVERCAMP gebilligte Emendation WOUWERENS: modulo *alterum*, <non> *numero*, gradu, non statu, fecit. Wie leicht an dieser Stelle eine Abkürzung von *non* ausfallen und dann die Endung von *numero* der von *alterum* angeglichen werden konnte, liegt auf der Hand.

¹ ÖHLER unrichtig: »reposuerim *instructae*».

² KROYMANN unrichtig: »<in>*struxerat* fort.»

³ Sie könnte allerdings auch einfach auf ein prosthetisches *i* zurückgehen; vgl. LINDSAY, Die lat. Sprache S. 120 ff.; LACHMANN zu Lucr. IV 283.

Fuld.

21,18. Ad doctrinam vero eius, qua revincebantur magistri primoresque Iudaeorum, ita exasperabantur, maxime quod ingens ad eum multitudo *conflueret*, ut postremo oblatum Pontio Pilato, Syriam tunc ex parte *Romanam* procuranti, violentia suffragiorum in crucem dedi sibi extorserint.

Vulg.

21,18. Ad doctrinam vero eius, qua revincebantur magistri primoresque Iudaeorum, ita exasperabantur, maxime quod ingens ad eum multitudo *deflecteret*, ut postremo oblatum Pontio Pilato, Syriam tunc ex parte *Romana* procuranti, violentia suffragiorum in crucem *Iesum* dedi sibi extorserint.

Diese Stelle scheint mir einen der schlagendsten Beweise für den interpolierten Charakter der Vulgatarezension zu liefern. Es ist hier wie in den vorhergehenden Paragraphen des Kapitels von Christus die Rede; das zeigt der ganze Zusammenhang so deutlich wie nur möglich, und er ist ausserdem § 14 f. nicht weniger als dreimal mit diesem Namen genannt worden. Nichtsdestoweniger hat der Bearbeiter in seinem pedantischen Streben, den Text soweit möglich zu verdeutlichen, nach *crucem* den Namen *Iesum*¹ hineininterpoliert. Dass es sich hier um eine reine Interpolation handelt, wird durch einen entscheidenden, obwohl von den bisherigen Kritikern nicht beachteten Umstand bewiesen: Tertullian hat sonst an keiner einzigen Stelle des Apologeticum den Namen Iesus gebraucht; er sagt immer (25 mal) Christus.²

Nachdem dies festgestellt worden ist, werden wir auch ohne weiteres dem vom Fuldensis gebotenen *conflueret* den Vorzug vor *deflecteret* geben dürfen. In der Tat scheint jener Ausdruck auch an und für sich passender. Was den Bearbeiter zu der Änderung *deflecteret*³ geführt hat, ist nicht klar und bleibt auch ziemlich belanglos.⁴

Es bleibt noch übrig, zu den Varianten *Romanam* und *Romana* Stellung zu nehmen. Die neueren Herausgeber ziehen, soviel ich

¹ Von ÖHLER, KAYSER und LÉONARD aufgenommen.

² Vgl. HENEN s. v.

³ Von sämtlichen mir bekannten Herausgebern aufgenommen.

⁴ Vielleicht hat man einfach den letzten Teil eines undeutlichen oder verschriebenen *conflueret* als *-flecteret* gelesen und dann das Präfix geändert.

weiss, alle das letztere vor, jedoch ohne auf den eigentümlichen Ausdruck *ex parte Romana* näher einzugehen¹. Er kann m. E. kaum richtig sein und ist jedenfalls so unklar und unbeholfen, dass ich ihn, so lange keine Parallele beigebracht worden ist, dem Tertullian nicht zuzutrauen vermag. Ausserdem enthält diese Version einen sachlichen Irrtum, denn Pontius Pilatus war bekanntlich nicht Prokurator von Syria, sondern nur von Iudaea (vgl. ÖHLER z. St.). Nach alledem kann es kaum zweifelhaft sein, dass wir vielmehr dem Fuldensis folgen müssen. Die hier überlieferte Fassung besagt ganz richtig, dass Pilatus nur in einem Teil von Syrien Statthalter war (*ex parte procuranti*); auffällig scheint nur die Trennung der beiden zusammengehörigen Worte *Syriam* und *Romanam*, diese eigentümlich verschlungene Wortstellung geht aber offenbar auf rhythmische Rücksichten zurück (Kl. 1).

Fuld.	Vulg.
23,12. Dient ibidem ² : et quis ille Christus cum sua fabula, si homo communis conditionis, si magus, si <i>post crucem</i> de sepulcro a discipulis subreptus, si nunc denique penes inferos, si non in caelis potius et inde venturus cum totius mundi motu, cum orbis horrore, cum planctu omnium, sed non christianorum, ut dei virtus et dei spiritus et ³ ratio et ³ dei filius et dei omnia?	23,12. Dient ibidem: et quis ille Christus cum sua fabula, si homo communis conditionis, si magus, si <i>post mortem</i> de sepulcro a discipulis subreptus, si nunc denique penes inferos, si non in caelis potius et inde venturus cum totius mundi motu, cum orbis horrore, cum planctu omnium, sed non christianorum, ut dei virtus et dei spiritus et <i>sermo et sapientia</i> et ratio et dei filius?

Was den ersten zweifelhaften Punkt — *post crucem* oder *post mortem* — anbetrifft, so ist die Lesart der Vulgata von sämtlichen neueren Herausgebern akzeptiert worden (die Abweichung des Fuldensis wird von RAUSCHEN nicht einmal im kritischen Apparat erwähnt). Auch SCHÖRS S. 46 hat sie, und zwar ohne

¹ Nur LÉONARD bemerkt (ohne weitere Begründung): »ex parte Romana procuranti = ex parte Romanorum».

² Vgl. unten S. 70.

³ So ist m. E. zu lesen; die Hs. *ut* (vgl. unten S. 61).

irgendwelche Begründung, vorgezogen. Meines Wissens hat nur HAVERCAMP genug philologisches Urteil gehabt, um die Richtigkeit des im Fuldensis überlieferten *post crucem* einzusehen; er bemerkt: »est enim magis ignominiosum, quod hic captabant» (der ganze Abschnitt ist ja den Gegnern des Christentums in den Mund gelegt). Natürlich ist *post crucem* überhaupt der gewähltere und originellere Ausdruck, von dem die Wendung der Vulgata nur eine unnötige und ziemlich banale Normalisierung darstellt. Wenn man eine lexikalische Parallele wünscht, so genügt wohl ein Hinweis auf das im Thes. L. Lat. IV 1257,40 aus dem Sacramentarium Leonianum 384 zitierte Beispiel: ut *post crucem* (scil. Christi) primus susciperet passionem. Im Thes. wird noch die Bemerkung »*talía saepius*» hinzugefügt.

Wir kommen sodann zu den Schlussworten. Hier haben alle mir bekannten Herausgeber die Vulgatafassung in den Text gesetzt; an die Möglichkeit, dem Fuldensis zu folgen, scheint man wegen des eigentümlichen *et dei omnia* überhaupt nicht gedacht zu haben.¹ Und doch ist gerade dieser Ausdruck sicher richtig: in sprachlicher Hinsicht ist ein *et dei omnia* (= 'und alles was Gott gehört')² durchaus untadelig³; dem Sinne nach ist es wohl etwas spöttisch gemeint und bildet den steigernden, wahrscheinlich etwas verächtlichen Abschluss der fingierten Äusserung, die mit den Worten *et quis ille Christus* beginnt. Für den höhnischen Ton dieser ganzen Äusserung sind — abgesehen von der Äusserung selbst — die unmittelbar folgenden Worte Tertullians

¹ Selbst RAUSCHEN, der ja sonst ziemlich viele bisher verworfene Lesarten des Fuldensis aufgenommen hat, führt (ohne Begründung) diese Stelle unter den bemerkenswerteren Korruptelen desselben auf; vgl. seine *Prolegomena* S. 7.

² Oder ist es vielleicht, wie mir ein theologischer Freund bemerkt, etwa = 'Gottes Allheit' zu verstehen? Zu vergleichen wäre dann Tert. Adv. Valentinianos 12 eum cognominant Soterem et Christum et Sermonem de patris et *Omnia iam, ut ex omnium defloratione constructum*. Hier handelt es sich allerdings um die Gnostiker.

³ Ebenso in rhythmischer Hinsicht (Kl. 2). Der Hiatus zwischen *dei* und *omnia* ist natürlich nach den vorhergehenden parallelen Ausdrücken *et dei spiritus* und *et dei filius*, die denselben Rhythmus aufweisen, durchaus unbedenklich. Vgl. ausserdem folgende Bemerkung ZANDERS in seiner grundgelehrten und gediegenen Erörterung der Hiatusfrage, *Eurythmia* II 564: »Saepe vero apud Christianos Dei veri et unius nomen in hiatu emphasis ponitur» (darauf zahlreiche Belege).

zu beachten: Quodcumque *ridetis, rideant* et illi vobiscum; negent Christum omnem ab aevo animam restituto corpore iudicaturum, dicant usw. Der Bearbeiter hat die ganze Sache ebensowenig wie die modernen Herausgeber verstanden: er hat daher einfach die letzten Worte getilgt.

Nach alledem werden wir a priori nicht sehr geneigt sein, die nur in den Vulgatahss. überlieferten Worte *et sermo et sapientia* als echt zu betrachten. Sie sind ohne Zweifel eine Interpolation, die wohl gleichzeitig mit der Tilgung der Schlussworte (und vielleicht sozusagen als Ersatz dafür) gemacht wurde.

Fuld.

23,18. Haec denique testimonia deorum vestrorum christianos facere consuerunt; quam plurimum illis credendo *per Christum et in deum* credimus.

Vulg.

23,18. Haec denique testimonia deorum vestrorum christianos facere consuerunt; quam plurimum illis credendo *in Christo domino* credimus.

Tertullian hat hier zu zeigen gesucht, dass die heidnischen Götter nichts als Dämonen seien; die zitierten Worte stehen am Ende dieser Darlegung. Der Gedankenanschluss ist also klar; nur die Schreibung des letzten Satzes, wo die beiden Fassungen auseinandergehen, hat von jeher gewisse Schwierigkeiten bereitet. RAUSCHEN folgt dem Fuldensis, ÖHLEB, KAYSER u. a. dagegen der Vulgata, für die neuerdings auch SCHBÖRS eingetreten ist.¹ Andere haben noch andere Auswege versucht: URSINUS und WOUWEREN schrieben mit einer jungen und schlechten Vulgatahss.² *in Christum dominum* (so auch LÉONARD), GELENIUS (und mit ihm BINDLEY) *Christo domino*. Sehr kühn vermutete endlich HAVERCAMP (im Kommentar) *in Christum et per Christum in deum*. Ernstliche Erwägung verdienen offenbar nur die beiden überlieferten Hauptfassungen, und wenn man diese etwas eingehender prüft, als es die bisherigen Kritiker getan haben, so scheint mir alles für diejenige des Fuldensis und gegen die Vulgata zu sprechen: erstens der Zusammenhang, den HEINZE S. 403 mit

¹ Er rechnet (S. 47) die Stelle zu denjenigen, wo die Vulgata »den Sinn besser ausdrückt«, allerdings ohne das durch irgendwelche Analyse nachzuweisen.

² Cod. F.

Recht folgendermassen erklärt: »auch positiv sollen die Dämonen zeugen für den einzig wahren Gott, den der Christen, und die christliche Art, ihn zu verehren, d. h. *per Christum*«. ¹ Dazu kommt zweitens der Sprachgebrauch unseres Autors, der — wie es scheint, ausnahmslos — *credere in* mit dem Akkusativ konstruiert ²; drittens der Umstand, dass der Fuldensis einen in rhythmischer Hinsicht vorzüglichen Satzschluss bietet (Kl. 2), der durch die Vulgata zerstört wird.

Fuld.

25,3. Sterculus et Mutunus et Larentina provexit imperium. Peregrinos enim deos non putem extraneae genti *potius quam suae maluisse nec patrium solum*, in quo nati, adulti, nobilitati sepultique sunt, *transfretaneis* dedisse. 4. Viderit Cybele, si urbem Romanam *ob* memoriam Troiani generis adamavit, vernaculi sui scilicet adversus Achivorum arma protecti, si ad ultores *transferre* prospexit, quos sciebat Graeciam Phrygiae debellatricem subacturos.

Vulg.

25,3. Sterculus et Mutunus et Larentina provexit imperium. Peregrinos enim deos non putem extraneae genti *magis factum* ³ *voluisse quam suae et patrium solum*, in quo nati, adulti, nobilitati sepultique sunt, *transfretanis* dedisse. 4. Viderit Cybele, si urbem Romanam *ut* memoriam Troiani generis adamavit, vernaculi sui scilicet adversus Achivorum arma protecti, si ad ultores *transire* prospexit, quos sciebat Graeciam Phrygiae debellatricem subacturos.

Tertullian wendet sich hier gegen die Vorstellung, dass die Römer ihre Weltherrschaft als Lohn wegen ihrer Religiosität und Frömmigkeit den alten Göttern gegenüber erhalten hätten. Der Zusammenhang ist also im allgemeinen klar genug, in Bezug auf die Formulierung im einzelnen weichen aber die beiden Fassungen, wie wir sehen, recht stark von einander ab. Eine Entscheidung zu treffen, scheint auf den ersten Blick nicht leicht,

¹ Für den Ausdruck vgl. 21,28 (deum colimus *per Christum*).

² Vgl. HOPPE S. 40; Thes. L. Lat. IV 1149 (die ebendasselbst 1146 angeführten Beispiele sind anderer Art). Auch Adv. Iud. 9 hat nur der Fuld. das richtige *credunt in Christum* bewahrt (die schlechtere Überlieferung *credunt Christo*).

³ Oder *fautum*, vgl. unten S. 39 Fussn. 2.

und tatsächlich müssen wir hier, um zu einem sicheren Ergebnis zu gelangen, die sprachliche Ausdrucksweise genau untersuchen, eine Aufgabe, zu deren Lösung die bisherigen Kritiker, soviel ich weiss, nicht einmal einen Ansatz gemacht haben.

Betrachten wir z. B. zuerst die im Fuldensis überlieferte Wendung *extraneae genti potius quam suae maluisse*. Für die absolute Konstruktion *malle alicui* etwa = *magis favere alicui* führen die Lexika nur ein Beispiel des Cicero an, das mir indessen nicht ganz sicher scheint und das wir daher lieber beiseite lassen wollen.¹ Meinesteils kenne ich nur einen spätlateinischen Beleg, der aber gerade bei Tertullian steht, *De pallio* 1 at cum saecularium sortium variavit urna et *Romanis* deus *maluit*, soror quidem civitas suoapte arbitrio mutare properavit. Es handelt sich also hier um einen äusserst seltenen, aber für Tertullian sicher bezeugten Sprachgebrauch. Etwas anders liegt die Sache in Bezug auf den Ausdruck der Vulgatahss. *extraneae genti magis factum*² *voluisse quam suae*. Für diesen bietet uns Tertullian selbst, wie es scheint, gar keine Parallele,³ wohl aber das übrige Spätlatein. Vgl. Apul.

¹ Ep. ad Att. II 16,4 si possum discedere, ne causa optuma in senatu pereat, ego satisfaciam publicanis; εἰ δὲ μὴ (vere tecum loquar), in hac re malo universae Asiae et negotiatoribus. Hier kann man natürlich auch einen Infinitiv *satisfacere* hinzudenken.

² So ist wohl (mit ÖHLER zu Ad nat. II 17) zu emendieren. Die meisten und besten Vulgatahss. haben *fatum*, nur cod. D *fautum*, was die Editoren im allgemeinen akzeptiert haben (ebenso HARTEL S. 79 Anm. 1). Wenn dies letztere richtig ist, was sich ja auch denken lässt, so beeinflusst es jedoch die kritische Hauptfrage nicht; vielmehr verrät sich dann die Lesart der Vulgata noch deutlicher denn sonst als eine gewöhnliche Normalisierung.

SCHRÖRS S. 48 macht den verzweifelten Versuch, *magis fatum voluisse* zu behalten; er erklärt es so: »das Geschick (hier prägnant: das glänzende Geschick) vorausbestimmen.« Dazu fügt er noch folgende Bemerkung: »*fatum* ist als partic. pass. zu nehmen«. Es wird hoffentlich nicht nötig sein, auf eine Widerlegung dieser sonderbaren Idee einzugehen.

³ Zwar behauptet RAUSCHEN im kritischen Apparat, derselbe Ausdruck stünde auch an der mit der unsrigen sehr nahe verwandten Stelle Ad nat. II 17. Das ist aber ein grobes Versehen: gerade die Worte, auf die es ankommt, sind hier nicht überliefert, sondern nur zur Ergänzung einer vorhandenen Lücke versuchsweise von ÖHLER eingesetzt, weil er eben ohne weiteres davon ausging, dass an unserer Stelle (Apolog. 25,3) *factum voluisse* die richtige Lesart wäre! In Wirklichkeit werden wir auch künftighin Ad nat. II 17 nach Apolog. 25 ergänzen müssen, wohl gemerkt aber nach derjenigen Fassung von Apolog. 25, die wir sofort als die authentische erweisen werden.

Apol. 61 *privignum meum, qui mihi factum volebat*¹; Gell. Noct. Att. VI 3,25 *cum et utile iis esset et vellent regi esse factum*², nihil tamen adiuvandi eius gratia fecerint; Symmachi Epist. I 27 tibi, *cui factum* semper *volo*, meritam polliceri fortunam; ibd. I 60 (Empfehlungsschreiben) *cui ego propterea factum volo*, ut mei testimonii fides clareat, tibi amicus limatae probitatis accedat; ibd. I 66 (ebenfalls Empfehlungsschreiben) Gelasius, *cui factum volo*, imperialis domus curam recepit.³

Bis jetzt haben wir also nur soviel gesehen, dass der Ausdruck des Fuldensis etwas seltner, aber gerade für Tertullian sicher verbürgt ist, während die Vulgatahss. eine sonst nicht tertullianeische, aber an verschiedenen Stellen des Spätlateins begegnende Konstruktion bieten. Wenn schon hierin ein kleiner, obwohl natürlich unsicherer Fingerzeig liegt, der auf die Lesart des Fuldensis als die echte hinweist, so kommt nun schliesslich ein besonderer Umstand hinzu, der jeden Zweifel ausschliesst: der Rhythmus. Der Fuldensis gibt mit den Worten *quam suae maluisse* einen ausgezeichneten Satzschluss (Kl. 3 in ihrer vollständigsten Form), die Vulgatafassung dagegen ist unrhythmisch und erweist sich damit endgültig als falsch. Hier verrät sich also wieder der Interpolator, der sowohl die seltneren sprachlichen Ausdrücke wie auch die rhythmischen Klauseln seiner Vorlage mit ziemlich ungeschickter Hand wegretauschiert hat.

Die nächste sprachlich interessante Frage betrifft die Varianten *transferre* und *transire*. Dem mit dem Spätlatein weniger Vertrauten wird wohl das vom Fuldensis gegebene *transferre* unmöglich scheinen, tatsächlich gehört aber dieses Verbum zu den vielen, die besonders in nachklassischer Zeit manchmal in reflexiv-intransitiver Bedeutung gebraucht werden.⁴ Vgl. darüber meine

¹ VAN DER VLIET unnötigerweise *<gratum> factum*.

² Eine vielfach interpolierte Hs. *et factum*, »unde possis ita f.«, bemerkt HOSIUS, offenbar ebenso unnötig.

³ Ein Vorläufer dieser Konstruktionen begegnet vielleicht schon bei Terenz, Ad. 919 *te video nostrae familiae tam ex animo factum velle*. Im Thesaurus scheint der oben belegte Sprachgebrauch nicht berücksichtigt zu sein; Fälle wie Plaut. Bacch. 495 *serva tibi sodalem et mihi filium. # factum volo* u. dgl. (worüber s. Thes. VI 103,17 ff.) gehören natürlich nicht hierher. Für die Entstehung werden jedoch Fälle wie Plaut. Bacch. 778 *ei facta cupiam quae is velit* bedeutsam gewesen sein.

⁴ Über diese Erscheinung, die u. a. auch gerade bei Tertullian eine wichtige Rolle spielt, vgl. im allgemeinen HOPPE S. 63 f.

Beiträge zur Kenntnis der späteren Latinität S. 85 f., wo einige Beispiele zusammengestellt sind: Plin. Paneg. 81 (früher geändert; s. jetzt BÄHRENS z. St.); Iul. Valer. II 15 ad eiusmodi responsum regis benevolentia protinus *transfert* (KÜBLER mit MAI *transfertur*, schon rhythmisch unwahrscheinlich); Amm. Marc. XXI 12,8 ad instrumenta obsidionalium artium *transtulerunt* (GARDTHAUSEN »fort. scr. *transiverunt*»; Andere anders); Cic. Or. Schol. S. 329,17 ad Sullanas *transtulit* partes (s. STANGL z. St.; ältere Herausgeber *transiit*, *se transtulit* u. dgl.); dazu füge ich jetzt noch Hege-
mon. Acta Archelai 34 (S. 48,7 BEESON), wo mit der Überlieferung folgendermassen zu lesen ist: usque ad Zachariam *transferens* semper (ROUTH *transiens*, BEESON *transferens se*). Das vom Fuldensis gegebene *transferre* ist also syntaktisch einwandfrei und muss somit, da es die lectio difficilior ist, dem von der Vulgata gebotenen *transire* vorgezogen werden.¹ Dieses letztere ist ohne Zweifel einfach eine vom Interpolator stammende Normalisierung.

Zweimal innerhalb dieses kurzen Abschnitts hat sich also die Textfassung des Fuldensis als die echte herausgestellt; wir werden ihr demnach auch in den übrigen, sprachlich weniger interessanten Punkten folgen müssen. Nur beiläufig bemerke ich, dass das somit als richtig sich ergebende *ob memoriam* auch an und für sich angemessener scheint als das in den Vulgatahss. begegnende *ut memoriam*.

Fuld.	Vulg.
29,5. Sed vos <i>religiosi</i> , qui eam (scil. maiestatem) quaeritis ubi non est, petitis a quibus dari non potest, <i>praeteritis eum</i> , in cuius est potestate, insuper	29,5. Sed vos <i>irreligiosi</i> , qui eam (scil. maiestatem) quaeritis ubi non est, petitis a quibus dari non potest, <i>praeterito eo</i> , in cuius est potestate, insu-

¹ Damit erledigt sich auch RAUSCHENS an und für sich leichte Emen-
dation *transferri* als syntaktisch unnötig. Sie ist ferner in rhythmischer Hin-
sicht eine entschiedene Verschlechterung (wie schon DI CAPUA S. 130 Fussn.
1 bemerkt hat), da sie ja nicht die reine Kl. 1, sondern Kl. 1 mit irrationaler
Längung gibt, was hier ein schleppendes Hintereinander von sehr vielen
langen Silben herbeiführen würde.

debellatis, qui eam sciunt petere, qui etiam possunt impetrare, <i>cum</i> sciunt petere.		per <i>eos</i> debellatis, qui eam sci- unt petere, qui etiam possunt impetrare, <i>dum</i> sciunt petere.
---	--	--

Während das im Fuldensis begegnende *religiosi* sich in keiner natürlichen Weise als ein aus der Vulgatalesart entstandener Fehler erklären lässt, wird alles mit einem Mal klar, wenn wir von der Fassung des Fuldensis als der authentischen ausgehen. Der Bearbeiter hat im Text den Satz *sed vos religiosi, qui eam quaeritis ubi non est* usw. vorgefunden, hat die scharfe und für Tertullian äusserst charakteristische Ironie nicht verstanden, sondern das nach seiner Meinung schlecht begründete *religiosi* in *irreligiosi* geändert. Schon wenn man unsere Stelle isoliert betrachtete, wäre dies die wahrscheinlichste Erklärung der Varianten; zur Evidenz bestätigt wird sie aber, wenn wir auch das unmittelbar vorher Gesagte in Betracht ziehen. Es heisst hier (29,4): *Ideo ergo committimus in maiestatem imperatorum, quia illos non subicimus rebus suis, quia non ludimus de officio salutis ipsorum, qui eam non putamus in manibus esse plumbatis.* Das ist also der Zusammenhang: »wir sind die Verbrecher, ihr dagegen seid loyal und fromm« — beide Glieder deutlich ironisch gemeint.¹ Es ist einleuchtend, dass die Änderung *irreligiosi* diesen konsequenten und fest in sich geschlossenen Gedankengang in der plattesten Weise zerstört. Trotzdem ist sie von vielen Herausgebern (so z. B. von ÖHLER und LÉONARD) gläubig aufgenommen worden, und SCHRÖRS S. 117 zitiert die Stelle in der Fassung der Vulgatahss. ohne das vom Fuldensis gegebene *religiosi* auch nur mit einem Wort zu erwähnen.

Nachdem dies festgestellt ist, werden wir logischerweise dem Fuldensis auch in den übrigen an und für sich weniger wichtigen Punkten den Vorzug geben müssen. In der Tat sind die von ihm gebotenen Lesarten auch hier durchweg tadellos und die vom Bearbeiter zu glättendem oder normalisierendem Zwecke gemachten

¹ Nur für diejenigen, die soweit möglich handgreifliche Parallelen verlangen, mache ich die an sich unnötige Bemerkung, dass Tertullian das Wort *religiosus* auch sonst in ironischem Sinne gebraucht hat. Vgl. Apolog. 6,1 *nunc religiosissimi legum et paternorum institutorum protectores et ultores respondeant velim de sua fide et honore et obsequio erga maiorum consulta . . .*; 35,8 *plane ceteri ordines pro auctoritate religiosi ex fide.*

Änderungen sämtlich unnötig (vgl. z. B. für *debellatis qui* statt *eos debellatis qui* die Bemerkung bei SCHMALZ S. 623, dass die Weglassung des Beziehungswortes im Spätlatein wieder mehr in den Vordergrund tritt; mehr Beispiele unten im vierten Kapitel zu 22, 3).

Fuld.

37,2. Quotiens etiam praeteritis vobis suo iure nos inimicum vulgus invadit! Ipsis bacchanalium furiis *ne* mortuis *quidem* parcunt christianis, quin illos de requie¹ sepulturae, de asylo quodam mortis, iam alios, iam nec totos avellant, *dissipent*, distrahant.

Vulg.

37,2. Quotiens etiam praeteritis vobis suo iure nos inimicum vulgus invadit *lapidibus et incendiis*! Ipsis bacchanalium furiis *nec* mortuis parcunt christianis, quin illos de requie sepulturae, de asylo quodam mortis, iam alios, iam nec totos avellant, *dissecant*, distrahant.

Der Unterschied zwischen den beiden Fassungen besteht hier zunächst in einer Wendung, die nur in den Vulgatahss. überliefert ist, im Fuldensis dagegen gänzlich fehlt: *lapidibus et incendiis*. Sie ist von sämtlichen mir bekannten Herausgebern aufgenommen worden, jedoch m. E. mit Unrecht. Entscheidend ist in diesem Falle wie in so vielen anderen der Rhythmus. Der Fuldensis gibt mit den Worten *vulgus invadit* (Kl. 1) einen vorzüglichen Satzschluss, der durch den unrhythmischen Zusatz der Vulgata zerstört wird.² Da nun dieser Zusatz ausserdem für den Zusammenhang durchaus unnötig ist, werden wir kein Bedenken tragen, ihn als eine müssige Interpolation zu tilgen.

Die beiden Fassungen gehen indessen in noch einem, anscheinend belanglosen, tatsächlich aber recht interessanten Punkt auseinander. Der Fuldensis hat *dissipent*, die Vulgata *dissecant*. Vom Standpunkte des gewöhnlichen Sprachgebrauchs aus betrachtet scheint das letztere am besten zu passen, denn der Gedanke muss ja offenbar der sein, dass man die Leichen aus ihren Gräbern herausreisst (avellant), verstümmelt oder zerreisst (*dissecant*)

¹ Die Hs. *reliquiis*, wohl nur ein Abschreiberfehler.

² Kl. 2 mit Auflösung der ersten Länge kommt zwar mehrmals vor (vgl. DI CAPUA S. 551), scheitert aber hier an der Unmöglichkeit, die Pänultima von *lapidibus* zu iktieren.

und schliesslich auseinanderschleppt (*distrabant*).¹ So haben denn auch ohne Zweifel die bisherigen Kritiker gemeint, die, soviel ich weiss, allgemein *dissecent* akzeptiert haben. In Wirklichkeit liegt aber die Sache so, dass die älteren christlichen Schriftsteller — was die Lexika² allerdings nicht erwähnen — das Verbum *dissipare* u. a. gerade in der hier verlangten Bedeutung und in damit vergleichbarer Weise gebrauchen, und zwar mit einer gewissen Vorliebe, man möchte oft beinahe sagen: als eine Art *terminus technicus*.³ Ich gebe einige Beispiele, die mir bei verschiedenen Autoren aufgestossen sind. Arnob. V 19 *caprorum reclamantium viscera cruentatis oribus dissipatis*; Victor Vitens. I 34 *dum sanguis efflueret et dissipatis carnibus viscera nudarentur*; ibd. II 16 *quos . . . flagellis crudelibus dissipabat*; ähnlich ibd. III 40; Rufins Übersetzung von Josephus Antiqu. XIII 14 *cum vidisset matrem caedi vel dissipari* (Jos. *τυπτομένην καὶ σπαρτομένην*)⁴; Vita Fulgentii 18 (Migne, Patr. Lat. 65, 126) *flagellis membra omnia dissipantibus*; Mutians Übersetzung der Homilien des Chrysostomus VII (Migne, Patr. Gr. 63, 289) *si vero viderimus illum . . . conculcari, praefocari, in custodiam mitti, dissipari* (Chrysost. *σπαρττόμενον*)⁵; Ignat. Epist. ad Rom. 5 wird in der sogen. längeren Version das griechische *συγκοπή μελῶν* mit *dissipatio* membrorum übersetzt (in der kürzeren Version *concisio membrorum*). Noch wichtiger ist, dass dieser Sprachgebrauch u. a. auch gerade tertullianisch ist: vgl. De spect. 12 *feriarum voluptati satis non fiebat, nisi et feris humana corpora dissiparentur*; ibd. 21 *in amphitheatro derosa et dissipata et in suo sanguine squalentia corpora*. Nach alledem werden wir ohne Zweifel auch an der obigen Stelle Apolog. 37,2 in *dissipent* die echte Lesart zu sehen haben, in *dissecent* dagegen die normalisierende Änderung

¹ Dieses letzte Verbum könnte allerdings auch 'zerreißen' bedeuten; ob dies der Fall ist oder nicht, bleibt natürlich für unsere Hauptfrage belanglos.

² Zur Zeit wo dies geschrieben wird, ist das betreffende Heft des Thes. L. Lat. noch nicht erschienen.

³ HAVERCAMP, der die Lesart *dissipent* in seiner Anmerkung behandelt, erklärt sie irrtümlich so: »*dissipare* etiam ad pulverem (scil. pertinet), in quem tandem homo longo situ dissolvitur».

⁴ Dieses Beispiel habe ich RÖNSCH, Semas. Beitr. III 31 entnommen.

⁵ Bemerkenswert ist auch der übertragene Gebrauch ibd. XV (a. a. O. 340) *dissipor ex indignatione* (Chrysost. *διαπρίομαι*).

des Bearbeiters, dem der eben nachgewiesene eigentümliche Sprachgebrauch nicht geläufig war.

Angesichts dieser Ergebnisse werden wir schliesslich auch mit dem Fuldensis *ne mortuis quidem*, nicht mit der Vulgata *nec mortuis*, schreiben müssen.

Fuld.

38,1. Proinde nec paulo lenius inter *inlicitas* factiones sectam istam deputari oportebat, a qua nihil tale committitur, quale de inlicitis factionibus *prae-cavetur*. 2. Nisi fallor enim, prohibendarum factionum causa de providentia constat modestiae publicae, ne civitas in partes scinderetur, *qua* facile comitia, concilia, curias, contiones, spectacula etiam aemulis studiorum compulsionibus *inquieta-
rent*, cum iam et in quaestu habere coepissent venalem et mercenariam violentiae suae operam.

Vulg.

38,1. Proinde nec paulo lenius inter *licitas* factiones sectam istam deputari oportebat, a qua nihil tale committitur, quale de inlicitis factionibus *timeri solet*. 2. Nisi fallor enim, prohibendarum factionum causa de providentia constat modestiae publicae, ne civitas in partes scinderetur, *quae res* facile comitia, concilia, curias, contiones, spectacula etiam aemulis studiorum compulsionibus *inquieta-
ret*, cum iam et in quaestu habere coepissent venalem et mercenariam *homines* violentiae suae operam.

Wichtig ist hier vor allem der Unterschied zwischen den Lesarten *inlicitas* und *licitas*, die ja nach verschiedenen Richtungen hin für den ganzen Zusammenhang entscheidend sind. Um so mehr muss es befremden, dass sich die neueren Herausgeber ohne jede wirkliche Analyse des Gedankengangs fast durchweg an die Vulgatahss. angeschlossen haben, denn tatsächlich braucht man meiner Meinung nach nur den logischen Aufbau des Ganzen ins Auge zu fassen, um zu sehen, dass *inlicitas* besser passt. Ich kann mich mit einem Hinweis auf die ebenso einfachen wie treffenden Auseinandersetzungen HEINZES S. 444 f. begnügen¹ und zitiere nur einige Hauptsätze daraus: »Bisher

¹ Ihm ist RAUSCHEN in seiner zweiten Ausgabe gefolgt; gleichzeitig mit HEINZE hatte sich übrigens auch WALTZING (vgl. besonders seine wertvollen Anmerkungen S. 264 f.) für *inlicitas* entschieden.

waren Anschuldigungen widerlegt, die den einzelnen Christen trafen: als einzelner wird er ja des Mordes und der Blutschande, des *sacrilegium* und der *maiestas* beschuldigt. Tert. wendet sich jetzt zu dem, was man dem korporativen Verhalten der *secta* als solcher vorwirft . . . Wenn man, sagt Tert., auch nicht soweit ging, die Christen der Staatsfeindschaft zu beschuldigen, so hat man ihre Sekte doch, in etwas milderer Beurteilung (*paulo lenius*), den politisch gefährlichen und darum verbotenen Klubs (*illicitas factiones*) zugerechnet: auch dies mit Unrecht, denn sie haben mit jenen Klubs nichts gemein; sie werden nie zu öffentlichen Unruhen Anlass geben . . . In einer langen Anmerkung wendet sich dann HEINZE speziell gegen *licitas*, das er als unrichtig bezeichnet, »denn 1. gibt es bei dieser Lesart keine annehmbare Erklärung für das *nec paulo lenius*, auch nicht wenn man mit ÖHLER den Satz als Frage fasst (»müsste hiernach nicht mit grösserer Milde diese Sekte unter die erlaubten Vereine gerechnet werden?«). Alle Versuche scheitern sowohl an dem *nec*, für das man *non* erwarten müsste, wie an dem *paulo*. 2. hat ja Tert. bisher noch gar nicht erwähnt, dass man die Christen zu den *factiones illicitae* rechnet, so dass er dem gegenüber nun hier die Anerkennung als *factio licita* fordern könnte. Aus dem im letzten Kapitel Gesagten kann er zwar schon den Schluss ziehen (*proinde*), dass die so friedlich gesinnten Christen die öffentliche Ordnung nicht als *factio illicita* stören werden, aber er kann unmöglich folgern, dass die Christen als 'erlaubte Verbindung' gelten müssten.« Ferner ist u. a. zu beachten, dass »niemals in Rechtsquellen oder sonstiger Literatur oder Inschriften ein konzessionierter Verein unter dem Namen *factio* auftritt . . .; ¹ *licita factio* wäre also eine *contradictio in adiecto*. — Dagegen ist die Lesart des Fuldensis sprachlich tadellos; *nec* 'auch nicht' steht für *ne* — *quidem* oft bei Tert., wie unmittelbar vorher *porro nec tanti praesidii compensationem cogitantes*; *paulo lenior* ist immerhin die Bezeichnung *factio illicita* als die andere *hostes generis humani*. Die Wiederholung von *illicitis factionibus* im Folgenden, die wohl den Anstoss zur Änderung in den Hdschr. gegeben hat, hätte

¹ Vgl. Tertullians eigene Worte Apolog. 39,21 *cum probi, cum boni coeunt, cum pii, cum casti congregantur, non est factio dicenda*; unmittelbar darauf 40,1 *at e contrario illis nomen factionis accommodandum est, qui in odium proborum et bonorum conspirant*.

sich nur durch das wegen des vorhergehenden *hostes* nicht ganz unzweideutige Pronomen umgehen lassen.»

Dementgegen bemerkt nun SCHRÖRS S. 54 vor allem folgendes: »Da der Apologet ohne Zweifel sagen will, die Christen seien als erlaubte Partei anzusehen, so ist das *licitas* sowohl an sich deutlicher als auch durch den Gegensatz zu dem *quale de illicitis factionibus timeri solet*, wenn auch nicht gerade als notwendig, so doch als besser gefordert. Natürlich darf das *nec* nicht auf *oportebat* bezogen werden, sondern gehört zu *paulo lenius*. Es müsste übersetzt werden: dabei braucht man nicht einmal ein wenig gelinder, als recht ist, zu urteilen (denn — so wäre der Gedankengang — eine *factio* ist in der Tat das Christentum, aber eine erlaubte)». Auch gegen diese Erklärung lässt sich indessen mit HEINZE a. a. O. einwenden, dass man dann unbedingt *non*, nicht *nec*, erwarten müsste (ein *non paulo lenius* könnte ja unter Umständen = *multo lenius* stehen). Was SCHRÖRS sonst noch in seiner ziemlich abstrakten und tautologischen¹ Anmerkung über die Stelle äussert, ist noch weniger geeignet, die oben wiedergegebene Argumentation für *illicitas* zu erschüttern²; es beweist nur, dass er die Interpretation HEINZES nicht ganz verstanden hat.

Auch in einem zweiten Punkt des zitierten Abschnitts ist meines Erachtens die Fassung des Fuldensis mit ziemlicher Sicherheit als die echte zu betrachten. Ich meine den bisher, soviel ich weiss, nicht diskutierten Unterschied zwischen dem *qua . . . inquietarent* des Fuld. und dem *quae res . . . inquietaret* der Vulgata. Die letztere Konstruktion scheint vielleicht auf den ersten Blick deutlicher und ansprechender, aber es ist zu bemerken, dass die Lesart des Fuld. hier nicht nur die *lectio difficilior*, sondern auch die mehr tertullianeische ist. Tertullian hat nämlich, wie auch einzelne andere Schriftsteller dieser Zeit, eine ganz besondere Vorliebe für die Partikel *qua*; er gebraucht sie oft wie hier = 'wo-

¹ Vgl. seine Worte S. 55, Z. 16—24 und. S. 56, Z. 9—17, ein hübsches Beispiel einer Doppelfassung!

² Wenn sich SCHRÖRS z. B. auf den trefflichen Gegensatz von *licitas* und *quale de illicitis factionibus* beruft — davon spricht er sowohl S. 54 wie S. 55 — so ist das ja nur eine Art *petitio principii*. Ebensowohl könnte man *illicitas* durch einen Hinweis auf die treffliche Übereinstimmung mit *quale de illicitis factionibus* verteidigen.

durch', 'so dass' u. dgl., oft auch anders (vgl. ÖHLER im Index verborum, der aus der grossen Masse von Beispielen eine Auswahl gibt).¹ Dem Bearbeiter ist dies offenbar entgangen; jedenfalls hat er die Ausdrucksweise normalisieren wollen und hat daher das sehr matte *quae res . . . inquietaret* eingesetzt; dadurch wurde indessen in dem folgenden *cum*-Satze ein neues Subjekt nötig, und so hat er denn hier das ebenso matte *homines* eingeschoben.

Dass wir nach alledem auch bei der an und für sich weniger wichtigen Differenz zwischen *praecavetur* und *timeri solet* ohne Zweifel dem Fuldensis folgen müssen, ergibt sich von selbst.

Fuld.	Vulg.
40,2. Si Tiberis ascendit in moenia, si Nilus non ascendit in <i>rura</i> , si caelum stetit, si terra movit, si fames, si lues, statim 'Christianos ad leonem!' <i>inclamant</i> .	40,2. Si Tiberis ascendit in moenia, si Nilus non ascendit in <i>arva</i> , si caelum stetit, si terra movit, si fames, si lues, statim 'Christianos ad leonem!' <i>adclamatur</i> .

Eine Entscheidung aus sachlichen oder sprachlich-grammatischen Gründen wäre hier nicht möglich und ist meines Wissens auch nicht versucht worden; die meisten Herausgeber sind ganz willkürlich und ohne irgendwelche Begründung den Vulgatahss. gefolgt. Sobald man indessen den rhythmischen Satzschluss ins Auge fasst, lässt sich das Problem mit ebenso grosser Leichtigkeit wie Sicherheit lösen. Das vom Fuldensis gegebene *ascendit in rura* ist in klauseltechnischer Hinsicht ausgezeichnet (Kl. 1), wogegen das in der Vulgatarezension begegnende *ascendit in arva* die verpönte und in dieser Form sogar besonders anstössige *clausula heroa* zu stande bringt (vgl. die oben S. 29 zitierten Untersuchungen ZANDERS). Diese letztere Fassung ist also sicher unecht; ihre Entstehung verdankt sie wohl dem unnötigen Bestreben, den Begriff 'Äcker,' 'Felder' deutlicher als durch *rura* zum Ausdruck zu bringen.

¹ Von HOPPE sowohl wie von SCHMALZ wird die sehr bedeutende Gebrauchserweiterung von *qua* im Spätlatein fast gar nicht berücksichtigt (HOPPE S. 59 erwähnt nur kausales *qua* bei Partizipien). Über einige Funktionen der Partikel vgl. meinen Kommentar zur Peregrin. Aeth. S. 125 ff.

Auch an der zweiten in Betracht kommenden Stelle bietet der Fuldensis dieselbe vorzügliche und zweifellos richtige Klausel (mit natürlichem, logisch bedingtem Hiatus ¹ nach *leonem*); dagegen ist das im allgemeinen akzeptierte *adclamatur* der Vulgatahss., wenn auch nicht als ganz unrhythmisch, so doch — mit den drei aufeinander folgenden Längen — als eine entschiedene Verschlechterung zu bezeichnen. ²

Fuld.	Vulg.
40,6. Posteriores enim illos clade diluvii contestantur ipsae urbes, in quibus nati <i>moratique</i> sunt, etiam quas condiderunt; neque enim <i>illae</i> in hodiernum manerent, nisi et ipsae postumae cladis illius.	40,6. Posteriores enim illos clade diluvii contestantur ipsae urbes, in quibus nati <i>mortuique</i> sunt, etiam quas condiderunt; neque enim <i>alias</i> in ³ hodiernum manerent, nisi et ipsae postumae cladis illius.

Auch hier sind die Herausgeber durch die Vulgatahss. in die Irre geführt worden. Die Fassung *nati mortuique sunt* scheint auf den ersten Blick sehr ansprechend und hat die Billigung aller mir bekannten Herausgeber gefunden ⁴; wenn man aber den Rhythmus in Betracht zieht, so verrät sie sich sofort als unmöglich, während dagegen das vom Fuldensis gebotene *nati moratique sunt* (Kl. 2) in dieser Hinsicht vortrefflich ist. Ausserdem gibt es hier noch ein Zeugnis, das die Richtigkeit dieser letzteren Variante zur Evidenz bestätigt. Ad nat. I 9, wo Tertullian kurz vorher genau denselben Gedanken ausgeführt hat, ist nämlich folgendes zu lesen: ubi tunc . . . dei vestri, quos clade illa posteriores loca, oppida approbant, in quibus *nati, morati*, sepulti sunt, etiam quae condiderunt? Non *alias* enim superfuissent ad hodiernum, nisi postuma cladis illius. Nach alledem liegt die Sache so: der interpolierende Bearbeiter des Apologeticum hat weder diese Parallel-

¹ Vgl. ZANDER, Eurythmia II 556.

² HAVERCAMP findet sowohl *adclamatur* wie *inclamant* unnötig (»non est opus«, sagt er) und tilgt daher beides, wie vor ihm schon ältere Herausgeber getan hatten; ein derartiges Verfahren ist natürlich durch nichts gerechtfertigt.

³ Fehlt in den meisten und besten Vulgatahss.

⁴ Sie wird auch von SCHRÖRS S. 60 vorgezogen.

stelle gekannt ¹ noch auf den rhythmischen Satzschluss geachtet; er hat daher den Ausdruck *nati moratique sunt* auffällig gefunden — was ja an und für sich leicht begreiflich ist — und so die Verschlimmbesserung *mortuique* vorgenommen.

Was das Übrige betrifft, so ist wohl das vom Fuldensis gegebene *illae* (statt *alias*, das, wie wir gesehen haben, durch Ad nat. I 9 gestützt wird) lediglich als ein Abschreiberfehler zu betrachten, der durch die übrigen Pronomina desselben Satzes (*illos*, *ipsae*, *illius*) erleichtert wurde. Ein derartiger Fehler ist indessen für die Hauptfrage ebenso belanglos wie das Fehlen des darauf folgenden *in* in den massgebenden Vulgatahss. ²

Fuld.	Vulg.
41,3. Aequalis est interim (sc. deus) super omne hominum genus et indulgens et <i>incessens</i> .	41,3. Aequalis est interim (sc. deus) super omne hominum genus et indulgens et <i>increpans</i> .

Ein Blick auf die Klauselverhältnisse genügt hier wie an so vielen anderen Stellen, um die Echtheit der vom Fuldensis gebotenen Fassung zu beweisen. Diese gibt nämlich mit den Worten *indulgens et incessens* einen vorzüglichen Satzschluss (Kl. 1), wogegen das in der Vulgatarezension begegnende *indulgens et increpans* sich durch seinen unrhythmischen Charakter als unecht verrät. Diese und ähnliche Stellen — so die eben besprochenen 40,2 und 40,6 sowie noch viele andere — sind auch gerade durch die Geringfügigkeit der Änderung besonders gut geeignet, die von SCHRÖRS vertretene Theorie zu widerlegen: an solchen Stellen würde ja Tertullian, wenn diese Theorie richtig wäre, bei seiner zweiten Bearbeitung eine Reihe von sprachlich und sachlich belanglosen Änderungen gemacht haben, die keinen anderen wirklichen Effekt gehabt hätten, als den in der ersten Abfassung vor trefflichen Rhythmus zu zerstören.

¹ SCHRÖRS kennt sie, für ihn beweist sie aber nur, »dass *moratique* nicht etwa ein Lese- oder Schreibfehler für *mortuique* ist»!

² ÖHLER schreibt demgemäss *hodiernum manerent* (ohne *in*), der Sprachgebrauch Tertullians verlangt aber, wie RAUSCHEN mit Recht bemerkt, in Ausdrücken dieser Art *ad* oder *in*.

Fuld.

42,1. Sed alio *adhuc* iniuriarum titulo postulamus: et *infructuosi negotiis* dicimur. Quo pacto homines vobiscum degentes, eiusdem victus, habitus, instructus, eiusdem ad vitam necessitatis? Neque enim Brachmanae aut Indorum gymnosophistae sumus, silvicolae et exsules vitae. 2. Meminimus gratiam debere nos deo domino creatori; nullum fructum operum eius repudiamus. . . . Itaque . . . non sine balneis, tabernis, officinis, stabulis, nundinis vestris ceterisque commerciis *cohabitamus hoc saeculum*.

Vulg.

42,1. Sed alio *quoque* iniuriarum titulo postulamus: et *infructuosi in negotiis* dicimur. Quo pacto homines vobiscum degentes, eiusdem victus, habitus, instructus, eiusdem ad vitam necessitatis? Neque enim Brachmanae aut Indorum gymnosophistae sumus, silvicolae et exsules vitae. 2. Meminimus gratiam debere nos deo domino creatori; nullum fructum operum eius repudiamus. . . . Itaque . . . non sine balneis, tabernis, officinis, stabulis, nundinis vestris ceterisque commerciis *cohabitamus in hoc saeculo*.¹

Zuerst ein Wort über *alio adhuc* und *alio quoque*. Der Gebrauch von *adhuc* in solchem Zusammenhang, dass es einem *in super* oder *praeterea* gleichkommt, ist zwar verhältnismässig selten, kommt aber, wie aus dem Thes. L. Lat. I 662,18 ff. ersichtlich ist, in der ganzen späteren Latinität vor. Für die Verbindung mit *alius* vgl. etwa Seneca Epist. 52,4 *praeter haec adhuc* invenies genus *aliud*; Quint. Inst. Or. II 21,6 atque *adhuc alibi*. Die von den Herausgebern verworfene Lesart des Fuldensis ist also sprachlich durchaus einwandfrei und verdient als *lectio difficilior* entschieden den Vorzug; *alio quoque* ist ohne Zweifel nur eine nachträgliche Normalisierung von seiten des Bearbeiters, dem jene Ausdrucksweise nicht geläufig war.

Noch leichter und sicherer ist die Entscheidung in Bezug auf die Konstruktion von *infructuosi*. Während ÖHLER und andere wie gewöhnlich den Vulgatahss. gefolgt sind, schreibt RAUSCHEN mit dem Fuldensis *infructuosi negotiis* unter Hinweis auf die beiden anderen Stellen unserer Schrift, wo *infructuosus* begegnet, nämlich 42,3 *quomodo infructuosi* videmur *negotiis* vestris und 43,2 *his infructuosos* esse magnus est fructus. Damit ist die Sache

¹ F *in hoc saeculum*.

in der Tat klar: der Bearbeiter hat diese echt tertullianeische Konstruktion nicht gekannt oder nicht völlig verstanden und hat daher eine Änderung vorgenommen.

Was endlich die Schlussworte betrifft, so ist es hier wiederum die Klausel, die uns das *criterium veri* liefert. Der Text des Fuldensis gibt einen trefflichen Satzschluss (Kl. 2), derjenige der Vulgatahss. dagegen ist unrhythmisch und demnach mit Sicherheit abzulehnen. Nun ist *cohabitare*, wie ein Blick in den Thes. L. Lat. s. v. sofort zeigt, für gewöhnlich intransitiv. Die Sache liegt also hier wie öfters so: Tertullian hat — wie es die Vertreter der Kunstprosa überhaupt so unendlich oft getan haben — dem Rhythmus zuliebe eine seltene Konstruktion gewählt; der Bearbeiter hat dies nicht verstanden, sondern den Ausdruck im Anschluss an den gewöhnlicheren Sprachgebrauch geändert.

Fuld.

46,5. Idem (sc. Socrates) et *qui* aliquid de veritate sapiebat deos negans, Aesculapio tamen gallinaceum prosecari iam in fine *mandabat*.

Vulg.

46,5. Idem (sc. Socrates) et *cum* aliquid de veritate sapiebat deos negans, Aesculapio tamen gallinaceum prosecari iam in fine *iubebat*.

Wie man sieht, ist der Unterschied zwischen den beiden Fassungen hier recht unbedeutend; die Herausgeber sind der Vulgata gefolgt und scheinen sich nicht einmal gefragt zu haben, ob nicht z. B. das vom Fuldensis gegebene *mandabat* wenigstens möglich wäre (RAUSCHEN u. a. erwähnen die Lesart überhaupt nicht). Tertullian schrieb indessen tatsächlich *mandabat*, wie der Satzschluss (Kl. 1) zur Evidenz beweist; durch *iubebat* dagegen entsteht die verpönte *clausula heroa*, und zwar sogar in besonders anstössiger Form¹.

Für unsere Kenntnis der interpolatorischen Tätigkeit des Bearbeiters ist eine Stelle wie diese besonders wichtig: sie zeigt, dass er auch da, wo nicht der geringste wirkliche Anlass vorlag, neue, fast ganz synonyme Ausdrücke eingesetzt hat, lediglich weil

¹ Vgl. die oben S. 29 zitierten Untersuchungen ZANDERS.

ihm die überlieferten nicht geläufig waren¹. Man wird zugeben müssen, dass wir das Recht haben, einer so gearteten Textrezension auch an Stellen, wo keine besonderen Indizien pro oder contra vorhanden sind, mit dem grössten Misstrauen gegenüberzustehen².

Fuld.

50,5. Mucius dexteram suam libens in ara reliquit: o sublimitas animi! Empedocles totum sese Aetnaeis incendiis *donat*: o vigor mentis! Aliqua Carthaginis conditrix rogo secundum matrimonium *evadit*: o praeconium castitatis *et pudicitiae*.

Vulg.

50,5. Mucius dexteram suam libens in ara reliquit: o sublimitas animi! Empedocles totum sese *Catanensium*³ Aetnaeis incendiis *donavit*: o vigor mentis! Aliqua Carthaginis conditrix rogo *se* secundum matrimonium *dedit*: o praeconium castitatis!

Sogar RAUSCHEN, der ja sonst zahlreiche Lesarten des Fuldensis akzeptiert hat, führt diese Stelle als Beweis dafür an, dass die genannte Handschrift trotz ihrer grossen Vorzüge doch auch absichtliche Änderungen, falsche Zusätze, Lücken u. dgl. aufzuweisen hat. So bemerkt er (S. 7) über das im Fuldensis fehlende *Catanensium*: »omissum est, quia in codicibus corruptum erat in: Atheniensium» (vgl. die Lesart der codd. ADEFG). Das wäre wohl an und für sich denkbar und würde — was ich ausdrücklich betonen möchte — unsere Auffassung von der allgemeinen Überlegenheit des Fuldensis keineswegs erschüttern; es würde ja nur bedeuten, dass der im allgemeinen authentische Text nicht nur durch paläographische und ähnliche Kleinfehler, sondern da und dort auch durch vereinzelte bedeutsamere Versehen oder Willkürlichkeiten einigermaßen getrübt worden wäre⁴. Aber

¹ Hier hat er wohl an dem Akk. mit Inf. bei *mandabat* Anstoss genommen; vgl. aber Martial I 88,10 non aliter cineres mando iacere meos; ein Beispiel des Tertullian gibt HOPPE S. 51 (Adv. Marc. IV 12).

² Daher würde ich auch nicht geneigt sein, das vom Fuldensis an unserer Stelle gebotene *qui* gegen das *cum* der Vulgatahss. zu vertauschen, wie es die Herausgeber im allgemeinen getan haben.

³ Codd. ADEFG *Atheniensium*.

⁴ Diese ganze Frage wird unten im dritten Kapitel näher untersucht werden.

ich glaube, auch dies ist hier nicht der Fall. Mir kommt vielmehr der ganze Ausdruck *Catanensium Aetnaeis incendiis* ausserordentlich verdächtig vor: ebenso natürlich wie das einsame *Aetnaeis incendiis* ist, ebenso ungeschickt und müssig ist der Zusatz *Catanensium*. Ganz besonders auffällig wird dieser Zusatz wenn man die äusserst kurzgefasste, oft sogar orakelmässige und dunkle Art in Betracht zieht, in der Tertullian sonst auf historische oder lokale Dinge anzuspieren pflegt (vgl. was gerade an unserer oben zitierten Stelle über Mucius Scävola und Dido gesagt wird). Alles scheint mir also darauf hinzudeuten, dass in dem Worte *Catanensium* lediglich der glossierende Zusatz eines Bearbeiters vorliegt, der in dieser für einen Interpolator typischen Weise seine Gelehrsamkeit zeigen wollte¹.

Bestätigt wird diese Annahme dadurch, dass der Bearbeiter, wie sich ganz klar und sicher nachweisen lässt, den authentischen Text des zitierten kurzen Abschnitts in noch ein paar Punkten entstellt hat. Rhythmisch ausgezeichnet und daher zweifellos echt ist der Satzschluss *incendiis donat* (Kl. 1). Durch das von den Vulgatahss. gegebene und von den Herausgebern aufgenommene *donavit* wird diese Klausel zerstört (über die an ihrer Stelle entstehende vgl. was oben S. 49 zu 40,2 *adclamatur* gesagt wurde). Die Lesart des Fuldensis ist also offenbar die richtige; ebenso offenbar ist aber, warum sie vom Bearbeiter geändert wurde: er wollte das Verbum dem Tempus nach an das vorhergehende *reliquit* angleichen. Dass indessen eine derartige Angleichung — sei es durch einen alten Interpolator, sei es durch einen modernen Herausgeber — verkehrt ist und auf mangelnder Sprachkenntnis beruht, braucht wohl nicht eingehender dargelegt zu werden: wir wissen heutzutage, obwohl es keineswegs in gebührender Weise beachtet wird, dass die Vertreter der rhythmisch gegliederten Kunstprosa sich gerade aus rhythmischen Rücksichten sehr weitgehende Freiheiten in Bezug auf den Wechsel der Tempora, der Modi, der Kasus usw. gestattet haben².

¹ Vgl. z. B. unten im vierten Kapitel zu 14,2.

² So hat SKUTSCH in dem letzten seiner ausgezeichneten Jahresberichte in der Glotta III 366 gezeigt, wie der Rhythmus manchmal sogar bei Cicero für sehr wichtige grammatische Fragen eine entscheidende Rolle spielt (so für den Wechsel von Indikativ und Konjunktiv in indirekten Frage-, in Relativ- und in *cum*-Sätzen). Einige gleichartige Erscheinungen aus späterer Zeit werde ich in einer demnächst erscheinenden Abhandlung über Arnobius behandeln.

Noch interessanter ist die Betrachtung der sich auf Dido beziehenden Worte. Als sachliche Erklärung genügt ein Hinweis auf ÖHLERS Anmerkung zur Stelle: »Dido post Sichaei mariti mortem, ne Hiarbae Maurorum regi nubere cogeretur, rogo se dedit. Cfr Iustin. Hist. Philipp. XVIII 4 sqq.« In der Fassung des Fuldensis, *rogo secundum matrimonium evadit*, ist dies ebenso klar wie prägnant angedeutet. Trotzdem hat der Bearbeiter die Ausdrucksweise nicht verstanden (wahrscheinlich weil er die betreffende Geschichte nicht recht gekannt hat); er hat offenbar *secundum* als Präposition gefasst, hat demnach das Verbum geändert und so eine neue Fassung *rogo se secundum matrimonium dedit* zu stande gebracht. Damit ist erstens der Gedanke, auf den es hier vor allem ankommt — dass Dido eine zweite Ehe vermeiden wollte — verdunkelt und ferner auch der Rhythmus zerstört worden (der Fuldensis dagegen gibt — mit gewöhnlicher Synalöphe¹ — die Kl. 1). Es liegt also in der Vulgata eine handgreifliche Verschlechterung vor, die aus mangelhaftem Verständnis des Textes entstanden ist².

Es bleibt noch übrig, einen Blick auf die Schlussworte zu werfen. Die Herausgeber (unter ihnen auch RAUSCHEN, vgl. seine Proleg. S. 7) haben im allgemeinen das nur im Fuldensis überlieferte *et pudicitiae* als falsches Einschiesel verworfen. Nun gibt es allerdings in dieser Handschrift wie in fast allen anderen einzelne unechte Zusätze; zumeist handelt es sich aber dabei, wie wir im nächsten Kapitel sehen werden, um ziemlich bedeutungslose Flickwörter, und zumeist verraten sich diese Zusätze, wenn sie am Satz- oder Kolonschluss stehen, durch ihren unrhythmischen Charakter als falsch. Dagegen sind die Worte *et pudicitiae* in rhythmischer Hinsicht tadellos (Kl. 1 a)³, was ein seltsamer Zufall wäre, wenn sie ihre Entstehung einem Abschreiber oder

¹ Darüber vgl. im allgemeinen die gründliche Erörterung ZANDERS, *Eurythmia* II 567 ff.

² Trotzdem ist die Vulgata von den meisten neueren Herausgebern (allerdings nicht von RAUSCHEN) bevorzugt worden. Ebenso meint SCHRÖRS S. 67, ohne die Stelle eingehender zu analysieren, dass die Vulgata hier »den Gedanken besser ausdrückt«!

³ Vielleicht ist die rhythmische Übereinstimmung mit den beiden vorhergehenden Ausrufen *o sublimitas animi* und *o vigor mentis*, die ja ebenfalls die Kl. 1 (mit oder ohne Auflösung) haben, nicht zufällig, sondern beabsichtigt.

Interpolator verdankten. Ich bin daher der Ansicht, dass die Fassung des Fuldensis auch in diesem an und für sich weniger wichtigen Punkt die echte ist, während diejenige der Vulgatahss. eine nachträgliche Änderung¹ des Bearbeiters darstellt.

* *

* *

Die Reihe von Stellen, die wir oben betrachtet haben, hat wohl mit genügender Klarheit gezeigt, dass der wesentliche Unterschied zwischen dem Fuldensis einerseits und den Vulgatahss. andererseits nicht in kleineren Abweichungen und gewöhnlichen paläographischen Varianten besteht, sondern dass wir es hier mit zwei ganz verschiedenen Fassungen des Apologeticum zu tun haben. Die behandelten Stellen — die nicht als Ausnahmen oder Einzelfälle, sondern als ziemlich typische Beispiele aufzufassen sind — werden uns auch von dem eigentümlichen Charakter der Vulgatarezension ein ziemlich deutliches und getreues Bild gegeben haben. Wir haben gesehen, wie der Redaktor derselben den ursprünglichen Text in unnötiger und kleinlicher Weise normalisiert hat, wie er die eigentümliche Prägnanz des tertullianischen Stils häufig verwischt hat, und wie ihm dabei in einzelnen Fällen sogar direkte Missverständnisse passiert sind. Schon durch diese allgemeinen Erwägungen wird die von Schräörs vertretene Auffassung, jene Redaktion wäre als eine von Tertullian selbst stammende zweite Bearbeitung des Textes zu betrachten, völlig ausgeschlossen. Dazu kommen aber noch zwei speziellere Gründe, die unsere Ansicht in zwingender Weise bestätigen und die ich bei diesem zusammenfassenden Überblick ganz besonders betonen möchte: die Klauseltechnik und die indirekte Überlieferung. Auf Schritt und Tritt begegnen uns im Apologeticum Stellen, an denen die vortrefflichen rhythmischen Satzschlüsse der ursprünglichen Fassung durch die spätere Bearbeitung zerstört oder verschlechtert worden sind, ein sicherer Beweis dafür, dass diese spätere Bearbeitung weder von Tertullian selbst noch von irgend einem anderen Vertreter der rhythmisch gegliederten Kunstprosa stammt. Und was die indirekte Über-

¹ Wahrscheinlich dadurch veranlasst, dass in den beiden vorhergehenden Ausrufen nur ein einziger Genetiv zu dem jeweiligen Nominativ gefügt ist.

lieferung angeht, so haben wir gesehen, dass sie — mag sie uns in der ersten Hälfte des dritten Jhdts ¹ in der von Eusebius benutzten griechischen Übersetzung oder in der zweiten Hälfte des vierten Jhdts in der *Altercatio Heracliani cum Germinio* ² oder in den ersten Jahren des fünften Jhdts bei Rufinus ³ entgegen treten — ebenso entschieden zu Gunsten der vom Fuldensis gegebenen Textgestaltung spricht ⁴.

Zu den genannten Vertretern der indirekten Überlieferung will CALLEWAERT S. 349 f. auch Isidor rechnen, in dessen *Ety-mologiae* recht zahlreiche Entlehnungen aus Tertullian begegnen (vgl. darüber die sorgfältige und kritische Zusammenstellung von M. KLUSSMANN, *Excerpta Tertulliana in Isidori Hispalensis Etymologiis*, Progr. Hamburg 1892). Von den zwölf Zitaten, die auf das *Apologeticum* entfallen, sind indessen nur vier solchen Stellen entnommen, an denen ein irgendwie bemerkenswerter Unterschied zwischen dem Fuldensis und der Vulgatarezension vorliegt. Diese vier hat nun CALLEWAERT a. a. O. in aller Kürze untersucht und ist zu dem Ergebnis gekommen, dass Isidor an drei Stellen zu Gunsten des Fuldensis spricht und nur an einer Stelle mit der Vulgatarezension geht. Obwohl dies zu unserem Standpunkt ganz gut stimmen würde, sind jedoch meiner Ansicht nach die kritischen Punkte, um die es sich hier handelt, so geringfügig und vor allen Dingen die Zitate des Isidor so frei, dass diese Schlüsse recht unsicher bleiben ⁵. Wenn wir uns auf klare und sichere

¹ Nach der sehr wahrscheinlichen Datierung HARNACKS, vgl. oben S. 22.

² Vgl. oben S. 31.

³ Vgl. oben S. 23.

⁴ Was die griechische Übersetzung und Rufinus betrifft, liegt die Sache näher angegeben so, dass sie an allen irgendwie bemerkenswerten Stellen ausser einer einzigen den Text des Fuldensis bestätigen. Dabei ist zu beachten, dass an dieser einzigen Stelle, die wir im nächsten Kapitel betrachten werden (vgl. unten S. 62 zu c. 2,6), die falsche Lesart des Fuldensis offenbar als ein ganz gewöhnlicher Abschreiberfehler zu erklären ist, während in den übrigen, recht zahlreichen Fällen (über einige von ihnen vgl. oben S. 22 f. und 24 f.) die Abweichungen der Vulgatahss. zum Teil mit Sicherheit, zum Teil mit grosser Wahrscheinlichkeit auf absichtliche Änderungen eines interpolierenden Bearbeiters zurückgehen.

⁵ Unsicher wird dadurch auch CALLEWAERTS Versuch, die Entstehung der Vulgatarezension zeitlich zu fixieren: er meint, sie wäre zwischen Isidor und die ältesten Vulgatahss., d. h. zwischen die erste Hälfte des 7. und das 10. Jhd. zu setzen.

Zeugnisse beschränken wollen, werden wir also auf die Hilfe dieses ins siebente Jhdt. fallenden Epitomators verzichten müssen; die oben erwähnten, ungleich wertvolleren Gewährsmänner des dritten, vierten und fünften Jhdts sind für die Beglaubigung der ursprünglichen Fassung mehr als genügend.

Eine indirekte Textquelle allerersten Ranges sind schliesslich, wie schon oben (S. 14 f.) bemerkt wurde, die zwei Bücher *Ad Nationes*, in denen Tertullian kurz vor der Abfassung des *Apologeticum*¹ eine Anzahl eng verwandter Gedanken in sehr ähnlicher Form, zum Teil sogar in genau denselben oder beinahe denselben Wendungen, behandelt hat. Der Text dieser Schrift stimmt nun so gut wie durchweg mit dem des *Fuldensis* überein. Wir haben oben ein paar Einzelbeispiele betrachtet²; sie liessen sich leicht vervielfältigen, denn die Übereinstimmungen sind hier ausserordentlich zahlreich, wie man am besten aus der umfangreichen Zusammenstellung der verwandten Abschnitte bei HARTL S. 21—84 ersieht. In der Tat hat auch niemand diese auffallende Ähnlichkeit zwischen den Büchern *Ad Nationes* und dem Text des *Fuldensis* bestritten, man hat aber eine sehr eigentümliche Schlussfolgerung daraus gezogen: dass der *Fuldensis* »eine Rezension darstellt, welche hie und da nach den Büchern *Ad Nationes* hergerichtet wurde« (HARTL S. 21). Also: man entscheidet sich zuerst, ohne jede wirkliche Analyse des Zusammenhangs, ohne jede genauere Prüfung der stilistischen, sprachlichen und rhythmischen Kriterien, für diejenige Textgestaltung, die dem heutigen Leser auf den ersten Blick am leichtesten verständlich scheint; und wenn man dann findet, dass ein nahe verwandtes, kurz vorher geschriebenes Werk Tertullians in auffälliger Weise die Lesarten der anderen Fassung bestätigt, sagt man, diese letztere wäre eine unechte, nach jenem Werk »hergerichtete« Bearbeitung. »Ne vaut-il pas mieux«, kann man demgegenüber mit CALLEWAERT³ fragen, »prendre Tertullien comme interprète de ses propres idées?« Eine methodische Untersuchung muss natürlich von einer unbefangenen Prüfung beider Fassungen ausgehen; wenn es sich dabei herausstellt, dass die eine von diesen — für die ausserdem auch alle anderen Momente sprechen —

¹ Vgl. oben S. 14.

² Vgl. oben S. 27 und S. 49.

³ S. 345, Anm. 1 (die Worte stehen bei ihm in anderem Zusammenhang).

durch ein zeitlich und inhaltlich nahestehendes Werk Tertullians in geradezu schlagender Weise bestätigt wird, so muss das offenbar als eine ganz besonders kräftige Bestätigung eben dieser Fassung betrachtet werden. —

Die oben besprochenen Stellen sind, wie schon angedeutet, nur als eine Auswahl zu betrachten. Viele, ja sogar die meisten von denjenigen, mit denen wir uns unten im vierten Kapitel beschäftigen werden, hätten ebensogut bereits hier ihre Behandlung finden können, da sie grösstenteils ebenfalls für die Überlegenheit des Fuldensis beweisend sind. Ich habe es indessen, um einen bequemeren Überblick zu ermöglichen, für angemessen gehalten, zuerst eine kleinere Anzahl von Beispielen vorzuführen, die mir geeignet schienen, die Echtheit der Textgestaltung des Fuldensis mit ganz besonderer Klarheit zu beleuchten.

DRITTES KAPITEL.

Die Fehler des Fuldensis.

Die alte Mahnung, dass man vor keiner Handschrift, und wenn sie auch noch so alt und vortrefflich wäre, in kritikloser Anbetung niederfallen soll, ist ganz besonders dann im Auge zu behalten, wenn man sich über die Vorzüge einer bisher missachteten Textquelle klar geworden ist. So wollen wir denn, um jede Einseitigkeit zu vermeiden, schon jetzt, bevor wir an die Behandlung einer grösseren Anzahl von Stellen herantreten, die Mängel, die dem Fuldensis ebensowohl wie den meisten anderen guten Handschriften anhaften, ihrer Art und Wichtigkeit nach zu skizzieren suchen. Erst wenn wir auch diese erkannt haben, werden wir im stande sein, die Zeugnisse des eigenartigen Codex auch in komplizierteren Fällen mit einer gewissen, ja sogar einer ziemlich grossen Sicherheit zu verwerten.

Um das Hauptergebnis vorwegzunehmen, so zeigt eine Prüfung der Überlieferung nach dieser Richtung hin, dass, während die wichtigeren Fehler der Vulgatahss. unzweideutig auf die tief eingreifende Tätigkeit eines Interpolators hinweisen¹, dagegen diejenigen des Fuldensis meistens als verhältnismässig unbedeutende Abschreiberfehler und nur selten als absichtliche Änderungen zu bezeichnen sind, d. h. sie bestehen entweder aus Verschreibungen und Entstellungen rein paläographischer Art, wie man sie auch sonst manchmal in sehr guten Handschriften findet, oder höchstens aus ganz kleinen späteren Zusätzen und Änderungen². Indessen werden wir sie, um ein richtig abgewogenes Urteil zu ermöglichen, ziemlich eingehend behandeln müssen.

¹ Dass daneben auch in dieser Handschriftengruppe rein paläographische Fehler in ungefähr normaler Frequenz begegnen, ist selbstverständlich und braucht wohl kaum ausdrücklich bemerkt zu werden.

² Etwas tiefer eingreifend sind diese Zusätze und Änderungen nur bisweilen in dem letzten Teil der Schrift; vgl. unten S. 70.

Voran stelle ich einige Fälle, in denen die Verderbnisse auf reinen Buchstabenfehlern oder ganz kleinen Umgestaltungen der Wortformen beruhen. Cap. 2,19 hat der Fuldensis *damnet* statt des sicher richtigen, von den übrigen Hss. gegebenen *damnetur*; es ist offenbar nur das kleine, jedem Handschriftenleser wohl-bekannte Zeichen der Passivendung *-ur* weggefallen. Ferner cap. 3,4 Fuld. *quam* statt *quantum* (nach *tanti*), wohl eher als Schreibfehler denn als absichtliche, falsche Änderung zu betrachten. Cap. 4,3 im Fuld. Vertauschung von *et* und *ut*, was ja überhaupt ein sehr gewöhnlicher Fehler ist (vgl. 27,5 u. ö.). Cap. 6,7 *specte* statt *prospecte*, wohl wieder auf den Wegfall einer Abkürzung (der gewöhnlichen Bezeichnung von *pro*) zurückzuführen. Cap. 7,6 *divinitas servatur* statt *divina servatur* (vgl. meine Bemerkung zu dieser Stelle unten im vierten Kapitel). Cap. 11,11 *in tartarum demerserint* (VON HAVERCAMP gebilligt) statt *in tartarum merse-rint*, dessen Richtigkeit durch den Rhythmus (Kl. 2) bewiesen wird. Cap. 14,6 *proinde* statt *prodi* und ebendasselbst *praeferantur* statt *praefentur* (von *praefari*). Cap. 21,6 *auctoris* statt *auctioris*. Cap. 23,4 *sub tribunali vestro* statt *sub tribunalibus vestris* (dieses letztere durch die Kl. 1 geschützt), wohl aus einer Abkürzung *tribunalib.* mit Verlust des letzten Buchstaben und Angleichung des Pronomens¹. Cap. 23,12 *sine hunc* statt *si nunc* und *ocyus* statt *potius*. Cap. 27,5 *inspirat* (VON HAVERCAMP aufgenommen) statt *spirat* in dem Satz *odium enim etiam timor spirat* (durch die Kl. 1 geschützt); hier könnte eine absichtliche Änderung vorliegen, ebenso leicht lässt sich aber der Fehler aus dem sogenannten prosthetischen Vokal erklären, dessen Wirkungen uns auch an anderen Stellen des Apologeticum begegnen². Cap. 27,7 *certi etiam perisse* statt *certi et impares se esse*. Im cap. 35 sind die Fehler verhältnismässig zahlreich, und überhaupt ist der ganze letzte Teil der Schrift im Fuldensis schlechter überliefert. Auch hier wird indessen eine kleine Auswahl der Beispiele genügen. Cap. 35,2 bietet der Fuld. unrichtig *sic enim* statt *sicine* und ebendasselbst *decernuntque* statt *decent quae*. Cap. 35,8 *depopulatores* statt *depostulatores*. Cap. 35,13 *de Caesaris* statt *de caris*³ und *de*

¹ Vielleicht hat auch der Umstand eingewirkt, dass das Subjekt im Singular steht, so dass ein Singular auf den ersten Blick angebrachter scheint.

² Vgl. oben S. 33, Anm. 3.

³ Hier ist zu bemerken, dass zwei Zeilen vorher ein richtiges *Caesaris* steht.

hominis statt *de dominis*. Cap. 41,5 *confirmamur ut* statt *confirmantium*¹. Cap. 45,7 *semper ternum deum* statt *sempiterni eum*.

Auch andere, gewöhnliche Arten von leichteren Korruptionen, wie sie uns in fast jeder Textüberlieferung begegnen, sind natürlich im Fuldensis vertreten. Verhältnismässig am häufigsten findet sich vielleicht die falsche Angleichung der Endung oder Form. So z. B. 2,15 *apud vos soli* quaestioni temperatur; unsere Handschrift gibt hier mit Unrecht *solos*, natürlich nach *vos*. Ähnlich gibt sie (ich verzichte darauf, die Stellen ausführlicher zu zitieren) 9,8 *conceptum uterum* statt des richtigen *conceptum utero*; 9,18 *cuiusque ubique* statt *cuius ubique*; 16,3 *eodem simulacro* statt *eidem simulacro*; 22,5 *aurae latentis vitium* statt *aurae latens vitium*; 23,5 *aris inhalantibus* statt *aris inhalantes*; 24,5 *aram fidem* statt *aram Fidei*. In denselben Zusammenhang gehört offenbar ein Fall wie 2,6, wo der Fuldensis folgenden Text bietet: Plinius enim Secundus, cum provinciam regeret, damnatis quibusdam Christianis, quibusdam de gradu pulsus, ipsa tamen multitudine perturbatus, quid *de ceteris* ageret, consuluit tunc Traianum imperatorem. Die Vulgatarezension hat hier *de cetero*, und diese Lesart wird durch die oben wiederholt erwähnte griechische Übersetzung bei Eusebius bestätigt; vgl. Hist. Eccl. III 33,3 τὶ ἀποφλοιπὸν εἶη πρακτέον. Wie leicht aber die falsche Änderung *ceteris* entstehen konnte, ist ohne weiteres klar.

Ferner finden sich, obwohl seltner, irrtümliche Wiederholungen einzelner, in nächster Nähe stehender Wörter. So ist cap. 4,5 zu schreiben: *quodsi quia non debet, ideo nolulistis licere*², sine dubio id non debet licere, quod male fit. Hier steht im Fuldensis auch nach dem ersten *debet* ein *licere*, das zwar falsch, aber seinem Ursprung nach sehr leicht verständlich ist (auch in dem unmittelbar vorhergehenden Satz steht zweimal *licere*). Vgl. ferner 8,8, wo nach den Vulgatahss. zu lesen ist: 'ante omnia cum matre et sorore tua venire debebis'. Quid, si noluerint vel

¹ Am Ende des Satzes hat man dann, um dem Zusammenhang aufzuhelfen, das Wort *agnoscentes* hinzugefügt; das ist einer der falschen Zusätze, die uns im letzten Teil der Schrift begegnen, und die wir unten näher besprechen werden.

² So aus rhythmischen Gründen mit dem Fuldensis (Kl. 3 in vollständigster Form); die Herausgeber mit der Vulgata *non vultis licere*, was einen schlechteren Satzschluss gibt.

nullae fuerint? Der Fuld. wiederholt den Infinitiv *venire* vor *noluerint*, gegen den prägnanten Stil des Schriftstellers und daher wohl mit Recht von den Kritikern verworfen. Eine irrtümliche Wiederholung, dazu noch in etwas entstellter Form, bietet der Codex auch 21,1 *sectam istam . . . quam aliquanto novellam, ut Tiberianis temporibus ortam, plerique sciunt profitentibus nobis quoque*. So ist hier zu schreiben; der Fuld. hat zwischen *quam* und *aliquanto* ein in der Vulgata fehlendes, offenbar sinnloses *scient*, das natürlich dem folgenden *sciunt* seine Entstehung verdankt¹. Diesen Fällen ist ferner ohne Zweifel 23,10 anzureihen; es ist hier nach den Vulgatahss. zu lesen: *adeo nulla est divinitas ista, quam tenetis, quia si esset, neque a daemoniis adfectaretur in confessione neque a deis negaretur*. Im Fuld. steht hier auch nach *adfectaretur* ein *neque*, natürlich durch unrichtige Wiederholung entstanden². Vgl. schliesslich noch 32,1 *est et alia maior necessitas nobis orandi pro imperatoribus, etiam pro omni statu imperii rebusque Romanis, qui vim maximam universo orbi imminentem . . . Romani imperii commeatu scimus retardari*. Statt *etiam pro omni statu* hat der Fuld. *et ita universo orbe et statu*; dass dieser Fehler durch das folgende *universo orbi* veranlasst worden ist, liegt auf der Hand.

An noch anderen Stellen ist im Fuldensis irgend ein Wort (fast nie etwas mehr) versehentlich weggelassen worden, bisweilen durch Haplographie, bisweilen ohne dass irgend welche besondere Veranlassung oder Entschuldigung vorhanden wäre. Auch diese Fehler gehören indessen zu den verhältnismässig seltenen. Ein Beispiel bietet wahrscheinlich die nicht ganz leichte Stelle 16,7, wo Tertullian den Gedanken entwickelt, dass auch die Heiden mitunter ein Kreuz verehren; er sagt hier u. a.: *sed et Victorias adoratis, cum in tropaeis cruces intestina sint tropaeorum*. So ist wohl mit der Vulgata zu schreiben; im Fuld. fehlen sowohl *in* wie *cruces*, von welchen Worten jedenfalls das letztere, meiner

¹ Ob man *scient* lieber als eine auf Abwege geratene Variante bezeichnen will, ist natürlich in sachlicher Hinsicht ziemlich belanglos.

² Vielleicht sind mit RIGALTUS und HAVERCAMP auch die Worte *in confessione*, die in diesen Zusammenhang sehr schlecht hineinpassen, zu tilgen; ihr Ursprung wäre dann in dem unmittelbar folgenden Satz *cum ergo utraque pars concurrat in confessionem deos esse negans* zu suchen (zwei der Vulgatahss. bieten übrigens hier *in confessione*).

Empfindung nach auch das erstere notwendig ist¹. Vgl. ferner 17,4 *vultis ex operibus ipsius tot ac talibus, quibus continemur, quibus sustinemur, quibus oblectamur, etiam quibus exterremur, vultis ex animae ipsius testimonio comprobemus?* Im Fuld. ist das letzte Wort weggelassen, dass es aber unentbehrlich ist, zeigt erstens der Zusammenhang und zweitens der Rhythmus (Kl. 3 in vollständigster Form). Unbedeutender ist der Fehler 24,8, wo es u. a. heisst: *Romae non magis coluntur quam qui per ipsam quoque Italiam municipali consecratione censeantur*; im Fuld. ist *per* ausgefallen. Etwas grösser, dafür aber um so leichter zu erklären ist der Ausfall cap. 47,6; es ist hier meiner Ansicht nach folgendermassen zu schreiben: (deum) *alii incorporalem adseverant, alii corporalem, qua Platonici et Stoici*. Der Fuld. lässt die beiden Worte *alii corporalem* aus, was indessen nach dem vorausgehenden *alii incorporalem* als eine recht belanglose Haplographie bezeichnet werden muss². Ebenso leicht zu verstehen ist ein Fall wie 48,13, wo folgendes zu lesen ist: *erimus idem qui nunc, nec alii post, dei quidem cultores apud deum semper, superinduti substantia propria aeternitatis*. Das Wort *semper* fehlt im Fuld., ist aber für den Rhythmus notwendig (Kl. 1) und konnte ja vor *super-* sehr leicht übersehen werden³.

Die bisher betrachteten Fehler des Fuldensis sind, wie wir gesehen haben, grösstenteils als ziemlich gewöhnliche paläographische Erscheinungen zu bezeichnen, d. h. sie bestehen aus

¹ Dass die Schlussworte des Satzes richtig überliefert sind, beweist der Rhythmus (Kl. 1); gerade diesem Rhythmus zuliebe ist offenbar die Wortstellung gewählt. Als unrhythmisch erledigen sich dagegen sowohl RAUSCHENS Umstellung *cruces sint, intestina tropaeorum* wie auch HAVERCAMP'S Vermutung *cum tropaeis cruces intestina sint* (mit Tilgung von *tropaeorum*).

² Die Schlussworte *qua Platonici et Stoici* habe ich nach dem Fuld. gegeben, dessen Lesart hier sicher die richtige ist. Die Vulgatahss., denen sich die Herausgeber im allgemeinen anschliessen, bieten *ut tam Platonici quam Stoici*. Aber erstens ist *tam . . . quam* unpassend, da es sich ja gar nicht um einen Begriff 'sowohl — als' handelt, sondern das erste *alii* auf die *Platonici*, das zweite auf die *Stoici* geht. Zweitens spricht zu Gunsten des *qua*-Satzes der Umstand, dass Tertullian folgendermassen fortfährt: *alii ex atomis, alii ex numeris, qua Epicurus et Pythagoras; alius ex igni, qua Heraclito visum est*. Er hat überhaupt eine besondere Vorliebe für die Partikel *qua* (vgl. oben S. 47 f.).

³ Das Verbum *superinduere* hat Tertullian öfters, vgl. ÖHLERS Index verborum.

irrtümlichen Schreibungen, Angleichungen, Wiederholungen, Weglassungen und anderen Verderbnissen jener leichteren Art, die wir aus den meisten Handschriften kennen. Für eine richtige Würdigung des Codex in dieser Beziehung muss nur noch besonders bemerkt werden, dass die genannten Fehler desselben erstens ihrem Charakter nach ziemlich geringfügig und zweitens ihrer Frequenz nach verhältnismässig selten sind¹.

Wichtiger scheint mir eine andere, von älteren Kritikern nicht genügend hervorgehobene Kategorie von Fehlern, die wir zwar als absichtliche Änderungen bezeichnen müssen², die aber, wenn wir sie mit den zahlreichen willkürlichen und gewaltsamen Änderungen der Vulgatarezension vergleichen, sowohl ihrer Art wie ihrer Zahl nach verhältnismässig wenig bedeutsam sind. Hierher gehören u. a. gewisse Zusätze und Änderungen eines Glossators, die sich im Fuldensis, wenn auch nur an einzelnen Stellen und vorwiegend in der zweiten Hälfte des Apologeticum, nachweisen lassen. Vgl. z. B. einen Fall wie 25,6, wo mit den Vulgatahss. zu lesen ist: *archigallus ille sanctissimus* die nono kalendarum earundem, quo sanguinem impurum lacertos quoque castrando libabat . . . Der Fuld. hat *impurissimus*, wahrscheinlich das Glossem eines Abschreibers, der die ironische Bedeutung von *sanctissimus* nicht verstanden hatte; dabei ist allerdings zu beachten, dass die Änderung zum Teil auch in rein mechanischer Weise durch das folgende *impurum* veranlasst sein kann. Derselben Kategorie angehörig ist eine Stelle wie 39,6, für die ein Hinweis auf die Behandlung RAUSCHENS, Antikrit. 82, genügt. Mit ihm halte ich hier *iam otiosis* für ein Glossem zu *iamque domesticis*³ und *conflictatur* für einen müssigen Zusatz (der sich übrigens auch durch den gestörten Rhythmus als unecht verrät). Ein typisches Glossem enthält ferner der Fuldensis 46,18, wo er

¹ Vgl. jedoch für den letzten Teil der Schrift, was oben S. 61 gesagt wurde.

² Die Behauptung CALLEWAERTS S. 352: »on n'y (d. h. im Fuld.) trouve pas — ou peu — de variantes intentionnelles de quelque importance« ist also nicht ganz zutreffend oder jedenfalls allzu unbestimmt formuliert, um ohne weiteres als Richtschnur für die Textkonstitution dienen zu können. Er fügt auch selbst folgende Bemerkung über die Varianten unserer Handschrift hinzu: »nous ne les avons pas étudiées d'assez près pour nous prononcer sur la valeur de toutes«.

³ Dieses letzte Wort ist jedoch m. E. gegen SCHRÖRS und RAUSCHEN als Adjektivattribut zu *senibus* zu erklären.

statt des von den Vulgatahss. gegebenen *famae negotiator et vitae* die Variante *famae negotiator et salutis vitae* bietet. Die neueren Herausgeber betrachten *salutis* als unecht und folgen der Vulgata; in der Tat wird diese Fassung auch durch den Rhythmus (Kl. 1) bestätigt¹. Von dem eigentümlichen, zweifellos falschen Zusatz *factorem et actorem rerum* zu *curantem rerum* 47,6 wird unten im vierten Kapitel bei der Besprechung dieser Stelle die Rede sein. Vgl. schliesslich 48,9 *tu homo, tantum nomen, si intellegas te vel de titulo Pythiae discens, dominus omnium morientium et resurgentium, ad hoc morieris, ut pereas?* Statt *discens* hat der Fuld. *disces deum*, d. h. *deum* ist von jemandem eingefügt worden, der in frommer Naivität gedacht hat, mit dem *dominus omnium morientium et resurgentium* könnte kein anderer als Gott selbst gemeint sein.

Ferner finden wir, wenn wir den Fuldensis genau untersuchen, dass sich ein Schreiber oder vielmehr wohl ein wirklicher Bearbeiter des Textes manchmal erlaubt hat, ein anscheinend passendes Flickwort, Hilfsverbum od. dgl. einzufügen, offenbar weil er ein derartiges in dem jeweiligen Falle für nötig hielt, oder auch einfach um das Verständnis des Textes zu erleichtern. Diese Änderungen sind natürlich recht gefährlich, weil eine Entscheidung meistens nur mit Hilfe besonderer Kriterien getroffen werden kann; wir werden daher die sicheren Beispiele, wenn auch nicht in erschöpfender Vollständigkeit, so doch in verhältnismässig grosser Anzahl vorführen.

Besonders häufig ist bekanntlich bei Tertullian die Weglassung der verschiedenen Formen von *esse* (vgl. HOPPE 144 f.); sie bildet sogar ein Charakteristikum seiner kurzen und gedrängten Ausdrucksweise. Diese Erscheinung ist indessen an mehreren Stellen des Apologeticum im Fuldensis verwischt, und zwar ohne Zweifel mit Unrecht. Lehrreich ist eine Stelle wie 2,5 *o quanta illius praesidis gloria, si eruisset aliquem, qui centum iam infantes comedisset*. Hier fügt der Fuld. nach *gloria* das Verbum *fuisse* hinzu, was allerdings an und für sich möglich, jedoch im Hinblick auf die eben angedeutete gedrängte Kürze des ter-

¹ RIGALTUS und HAVERCAMP gingen den umgekehrten Weg: sie tilgten *vitae* und schrieben *et salutis*. Das ist nach meinem Gefühl schon an sich weniger wahrscheinlich und zerstört ausserdem die besonders beliebte Kl. 1.

tullianeischen Stils weniger ausprechend wäre; einen entscheidenden Beweis liefert aber der Rhythmus, der mit vollkommener Sicherheit das von der Vulgata gegebene *praesidis gloria* (Kl. 2) als den richtigen Satzschluss, *fuisse* dagegen als einen falschen Zusatz erweist.

Typisch ist auch der Fehler cap. 2,11 *quo perversius*, cum praesumatis de sceleribus nostris ex nominis confessione, cogitis tormentis de confessione decedere. Hier hat der Fuld. *quod perversius est*, was keiner Widerlegung bedarf; entstanden aber ist diese Lesart wohl dadurch, dass zuerst irrtümlich *quod* statt *quo* geschrieben worden war und dann in dem vermeintlichen Relativsatz *est* mit Unrecht hinzugefügt wurde.

Vgl. ferner 7,7 *si ergo non ipsi proditores sui*, sequitur ut extranei. So die Vulgatahss.; im Fuld. folgt aber auf *ipsi* die Kopula *sunt*. Gegen dieses *sunt* spricht nicht nur der allgemeine Charakter des tertullianeischen Stils, sondern auch ein besonderer Umstand von entscheidender Bedeutung: derselbe Gedanke ist Ad nat. I 7 (S. 68,24 R.-W.) in wörtlich derselben Form, aber ohne *sunt*, ausgedrückt.

Cap. 7,11 geben die Vulgatahss.: an vero famae credat nisi inconsideratus? *quia sapiens non credit incerto*. Der Fuldensis hat aber nicht *quia sapiens*, sondern *qui sapiens est*. Welche von den beiden Lesarten die richtige ist, zeigt Ad nat. I 7 (S. 67,18) *nemo famae credit nisi stultus, quia sapiens non credit incerto*. Das falsche *qui sapiens est* wird wohl in ähnlicher Weise entstanden sein wie 2,11 *quod perversius est* (vgl. oben).

Unsicherer, aber doch wahrscheinlich hierher gehörig ist 9,14 *porro quale est, ut quos sanguinem pecoris horrere confiditis, humano inhiare credatis, nisi forte suaviorem eum experti?* Nur der Fuldensis gibt hier *experti estis*, was angesichts der eben besprochenen und anderer ähnlicher Beispiele sehr verdächtig scheint. Die Herausgeber sind wohl mit Recht der Vulgata gefolgt.

Ähnlich liegt die Sache 16,4 *solis enim sacerdotibus adire licitum; etiam conspectui ceterorum velo oppanso interdicebatur*. Der Fuldensis bietet *licitum erat*, was nach dem oben Gesagten schon an und für sich einen recht zweifelhaften Eindruck macht; dazu kommt hier, dass der in rhythmischer Hinsicht gute Satzschluss *adire licitum* (Kl. 3 a) durch den Zusatz *erat* zerstört wird.

Cap. 28,2 *quis enim ex viventibus quilibet non*¹ *omni mortuo potior?* So schliesst der Satz nach den Vulgatahss.; der Fuld. allein hat *potior est*. Die Klausel wird hier in beiden Fällen gut (Kl. 1 a, bzw. 2 a), dass aber die Fassung ohne *est* mehr echt tertullianisch ist, kann kaum bezweifelt werden. Die Stelle wird daher den schon besprochenen gleichzustellen sein.

Ebenso einfach wie sicher ist dagegen die Entscheidung cap. 33,4 *respice post te! hominem te memento!* Der Fuld. gibt *esse memento*, was durch die dann entstehende clausula heroa glatt widerlegt wird.

Vgl. schliesslich noch 40,12 *cuius bonis utebatur ante editis quam sibi deos fingeret, cur non ab eo etiam mala intellegat evenire, cuius bona esse non sensit? Illius rea est, cuius et ingrata*. Statt dieser von den Vulgatahss. gebotenen und von den Herausgebern aufgenommenen Fassung des letzten Satzes hat der Fuld. *cuius bonis ingrata est*, was sicher zwei falsche Zusätze enthält: erstens *bonis*, das man natürlich nach dem vorhergehenden *cuius bonis* und *cuius bona* eingesetzt hat, weil man die Konstruktion von *ingratus* mit dem Genetiv (vgl. darüber HOPPE 23) nicht verstanden hat; zweitens *est*, das hier wie in den oben behandelten Fällen unnötigerweise hinzugefügt worden ist. Wenn wir nun diese beiden zweifellos unechten Worte ausmerzen, so bleibt von dem letzten Satz des Fuld. nur *cuius ingrata* übrig; mit Rücksicht auf den vorzüglichen Rhythmus (Kl. 1) scheint es mir wenigstens der Erwägung wert, ob nicht diese Fassung der bis jetzt rezipierten Vulgata vorzuziehen wäre.

Auch eine Form von *adesse* ist einmal in ähnlicher Weise fälschlich eingeschoben worden. Es heisst cap. 21,4 von den Juden: *unde illis et generis magnitudo et regni sublimitas floruit et tanta felicitas de dei vocibus, quibus edocebantur de promerendo deo*. Nach *vocibus* hat der Fuld. *affuit*, was die Herausgeber mit Recht, obwohl ohne hinlängliche Begründung, abgelehnt haben; wie die rhythmischen Verhältnisse (Kl. 2) deutlich zeigen, hat das Wort hier nichts zu tun.

¹ Cod. A hat mit leichter Verschreibung *cuilibet non*, einige andere Vulgatahss. *non cuilibet*, und zwar alle mit Weglassung von *omni*, das nur der Fuldensis richtig bewahrt hat. Über *quis . . . quilibet* (»welcher Lebende, wer es auch sei«) vgl. HOPPE 27.

Mehr zufällig und sehr selten ist die Hinzufügung anderer Wortformen, die der Bearbeiter (oder Schreiber) ebenfalls für nötig gehalten hat oder durch die er das Verständnis erleichtern und die Härte der Sprache glätten wollte. Es kommen hier zunächst ein paar mit Unrecht eingesetzte Verba dicendi in Betracht (auch diese werden, wie HOPPE 145 f. zeigt, von Tertullian mit besonderer Vorliebe und mit sehr grosser Kühnheit weggelassen). So wird cap. 3,3 eine fingierte Äusserung der Gegner ohne einleitendes Verbum, aber doch so, dass der Zusammenhang ganz klar ist, eingeführt; nur der Fuld. bietet vor derselben ein *enarrantes*. Das Wort ist schon an sich unpassend und schwerfällig und ist daher auch von keinem mir bekannten Herausgeber aufgenommen worden; dazu kommt noch, dass es eine etwas schlechtere Klausel ergibt.

Zu keiner Einigkeit ist man dagegen bisher in bezug auf 19,5 gelangt. RAUSCHEN schreibt hier (mit LAGARDE): *haec quibus ordinibus probari possint, non tam difficile est nobis exponere, quam enorme, nec arduum, sed interim longum dinumerare*. So nach dem Fuld.; in den Vulgatabss. fehlt das letzte Wort. Mit Hilfe der Klauselverhältnisse können wir die Frage auch hier zur Entscheidung bringen: *dinumerare* gibt die verpönte *clausula heroa*, *interim longum* dagegen einen ausgezeichneten Satzschluss (Kl. 1). Also ist der Zusatz des Fuld. falsch, und die Vulgatabss., denen die älteren Herausgeber gefolgt sind, haben das Richtige bewahrt.

In ähnlicher Weise ist vielleicht auch 21,3 zu beurteilen, obgleich die Sache hier nicht ganz so klar ist. Die Vulgata bietet hier den Satz *necesse est igitur pauca de Christo ut deo*, der Fuld. aber hat nach *pauca* auch das Verbum *dicamus*. Von den Herausgebern ist das Wort im allgemeinen ausgemustert worden, und es muss in der Tat zugegeben werden, dass es einen recht verdächtigen Eindruck macht, während die elliptische Ausdrucksweise zum Stil des Tertullian sehr gut stimmen würde; indessen ist die Konstituierung dieser Stelle auch in anderer Hinsicht ¹ etwas zweifelhaft.

Einen unechten Zusatz bietet der Fuld. ferner cap. 39,2 *coimus in coetum et congregationem, ut ad deum quasi manu facta*

¹ In bezug auf die Schlussworte (und auf die Anfangsworte des folgenden Satzes).

precationibus ambiamus. Der Fuld. hat hier nach *congregationem* ein *facimus*, das HAVERCAMP billigte; das Wort zerstört aber die Klausel und erweist sich dadurch als falsch.

Andere, mehr oder weniger bewusste Änderungen sind im Fuldensis selten; aber tatsächlich gibt es doch — besonders in den letzten Kapiteln, die, wie schon oben bemerkt wurde, in dieser Handschrift schlechter überliefert sind — einzelne Stellen, an denen dem vermuteten Zusammenhang zuliebe entweder ein schon vorhandenes Wort unrichtig umgestaltet oder ein neues fälschlich eingeschoben worden ist. So z. B. 9,10, wo es, wie man schon längst gesehen hat, heissen muss: *Bellonae sacratos*¹ *sanguis de femore proscisso in palmulam exceptus . . . signat*. Hier hat der Fuld. *secatos*², was wohl eher eine misslungene, absichtliche Änderung (vgl. *proscisso*) als ein reines Versehen ist. Sicher hierher gehörig ist die falsche Lesart des Fuld. 21,30 *rudex* et adhuc feros homines statt *rupices*³ et adhuc usw. Ein nicht uninteressantes Beispiel ist ferner 23,12, wo der Fuld. statt *dicent ibidem* das offenbar korrupte *dicentibus nobis idem* hat. Die Erklärung scheint mir sehr nahe zu liegen: man hat das zusammengeschriebene *dicentibidem* irrtümlich als *dicentib. idem* (d. h. *dicentibus idem*) aufgefasst und dann zum Partizipium ein für nötig gehaltenes Pronomen hinzugefügt. Eine ebenfalls misslungene, aber leicht zu erklärende und hauptsächlich wohl auf Nachlässigkeit beruhende Änderung hat unsere Handschrift cap. 45,1, wo sie *a deo doctore* statt *a deo edocti* gibt; ähnlich 46,15 *Alexandro regi* statt *Alexandro regendo*. Etwas auffälliger ist 46,13, wo nach der Vulgata zu lesen ist: *Si de probitate defendam, ecce lutulentis pedibus Diogenes superbos Platonis toros alia superbia deculcat; christianus nec in pauperem superbit*. Im Fuldensis ist nach *christianus* noch das Wort *contumeliosus* überliefert, wie es scheint, ein wenig angemessener Zusatz, den die Editoren mit Recht verworfen haben.

¹ So nach der sicheren Emendation des RIGALTIIUS; die Vulgatahss. *sacratus*.

² So gibt (nach WALTZING, Musée Belge 1912, 199) der Bremensis, dessen Angabe aller Wahrscheinlichkeit nach die richtige ist; die Edition des JUNIUS *secator*.

³ Dieses seltene Wort gebraucht Tertullian auch *De anima* 6 *rupicum* et barbarorum; *De pallio* 4 *rupicem* et silvicolam.

Noch grössere Zusätze oder Überarbeitungen sind überaus selten, lassen sich aber wenigstens für den letzten Teil des Apologeticum nicht ganz bestreiten. So lesen die Herausgeber 50,12 richtig mit der Vulgata: *nam et proxime ad lenonem damnando christianam potius quam ad leonem confessi estis, labem pudicitiae apud nos atrocior omnino poena et omni morte reputari*. Hier gibt der Fuld. *damnandam* und dann *putastis et confessi estis*, d. h. er bietet eine erweiterte, aber bedeutend mattere Ausdrucksweise, die keiner, der den Stil des Tertullian einigermaßen kennt, dem Autor selbst zutrauen kann.

Noch ungeschickter ist die Änderung 47,2. Die meisten neueren Editoren folgen mit Recht der Vulg. und schreiben: *inde igitur (d. h. de prophetarum fonte) philosophi sitim ingenii sui rigaverunt, ut quae de nostris habent, ea nos comparent illis*¹. Der Fuldensis dagegen hat statt des *ut*-Satzes eine ganz andere Fassung: *num quia quaedam de nostris habent, ea propter nos comparent illis?* Dazu bemerkt RAUSCHEN, Antikrit. 83, folgendes, was mir sehr wahrscheinlich vorkommt: »Die Fassung des Fuld. scheint mir daher zu kommen, dass man das *ea* als Subjekt zu *comparent* nicht verstand. Übrigens passt auch zum Satz, wie er im Fuld. steht, der Konjunktiv *comparent* schlecht, es müsste der Indikativ sein.« HAVERCAMP suchte den Mängeln der Fassung dadurch abzuhelpen, dass er *nam* und *comparant* emendierte; auch dies gibt aber, wie ich wohl nicht näher zu zeigen brauche, keine wirkliche Lösung der Schwierigkeiten. Wir haben es hier jedenfalls mit einer späteren Überarbeitung zu tun.

Dasselbe ist, wie es scheint, auch an der vielumstrittenen Stelle 34,4 der Fall. Es heisst hier zuerst: *male dictum est*² ante apotheosin deum Caesarem nuncupare. Im Fuld. steht aber erstens *male traditum est* statt *male dictum est*, und ferner folgt hier unmittelbar auf den zitierten Satz folgendes: *scito te isto nomine male velle et male abominari*³, *ut viventem adhuc imperatorem*

¹ Vgl. die Übersetzung WALTZINGS: »c'est donc là que les philosophes ont éteint la soif de leur génie: ce qu'ils ont reçu de nos enseignements, voilà ce qui les rapproche des chrétiens«.

² »Cela porte malheur«, WALTZING; »es ist ein Wort von übler Vorbedeutung«, RAUSCHEN, Antikrit. 80.

³ HAVERCAMP vermutete *adominari*, ein bisher unbelegtes Wort; eher könnte man an *ominari* denken, vgl. aber Apul. Met. 9,23.

deum appelles, quod nomen illi mortuo accidit¹. Das *male traditum est* wird wohl, wie RAUSCHEN Antikrit. 80 bemerkt, auf einem Missverständnis beruhen; »der Redaktor des Fuldensis-textes verstand nämlich das *male dictum* nicht und ersetzte es durch *male traditum*«. Was sodann den langen Zusatz 'scito te . . . accidit' betrifft, so hat ihn schon HEINZE 386 als eine spätere Überarbeitung bezeichnet, die den eben ausgesprochenen, allerdings sehr knapp formulierten Gedanken »in deutlicherer, aber trivialerer Fassung« wiederholt, und auch RAUSCHEN hat sich a. a. O. dieser Auffassung angeschlossen (»eine spätere Glosse zu dem kurzen vorhergehenden Satz, der damit erklärt werden soll«). A priori steht dieser Erklärung nach dem oben Gesagten nichts im Wege, und sie wird wohl auch tatsächlich die wahrscheinlichste sein, obwohl ich sie noch nicht als ganz gesichert ansehen kann². —

Hiermit haben wir unsere Prüfung der charakteristischen Fehler des Fuldensis abgeschlossen. Zusammenfassend dürfen wir, denke ich, das schon oben andeutungsweise vorweggenommene Urteil wiederholen: die Fehler sind, wenigstens in der ersten Hälfte der Schrift, weder besonders zahlreich³ noch tiefgehend,

¹ So ist die Stelle offenbar zu emendieren; die Hs. hat *scio* und dann *vivente . . . imperatore*, was die Kritiker gläubig abschreiben; sie hat übrigens auch *mortuum*, hier hat man aber schon längst das Richtige gesehen. SCIOPPIUS und HAVERCAMP schrieben schliesslich *accedit* statt *accidit*, vielleicht mit Recht.

² Eine ganz andere wird von HAVERCAMP in seinem von den modernen Kritikern allzu wenig beachteten Kommentar angedeutet: »Quovis pignore affirmare ausim, non alium quam ipsum Tertullianum haec protulisse, nec tamen superioribus adnectenda duco. Scilicet plus semel Apologeticum hoc suum vulgavit Tertullianus. Itaque ultima haec ex primis; vulgata pressiora. cogitiora, acutiora, ex secundis eius curis fuerunt.« Es würde also eine Doppelfassung vorliegen, was an und für sich recht plausibel klingt; nur scheint es mir sehr zweifelhaft, ob die Konstruktion isto nomine, *ut* . . . appelles wirklich tertullianeisch sein kann. Ich möchte die Frage daher vorläufig unentschieden lassen.

³ Es muss für eine gerechte Beurteilung des Fuld. beachtet werden, dass die von mir herausgegriffenen Beispiele einen verhältnismässig grossen Teil der gesamten Fehlersumme ausmachen. Ich bin durchweg bemüht gewesen, die Mängel der Handschrift in keiner Hinsicht zu verschleiern, da es ja besonders bei einer vortrefflichen Textquelle wichtig ist, die Grenzen ihrer Vorzüge möglichst genau festzustellen. Dass jene Mängel dabei leicht etwas grösser erscheinen können als sie eigentlich sind, lässt sich kaum vermeiden.

sondern beschränken sich meistens auf ziemlich typische Abschreiberfehler und leichtere Verderbnisse; absichtliche Änderungen sind selten, kommen aber besonders im letzten Teil der Schrift tatsächlich vor; sie bestehen im allgemeinen aus kleineren Erweiterungen (hinzugefügten Einzelworten, Hilfsverba u. dgl.) und wachsen sich nur in ganz wenigen Fällen zu wirklichen Überarbeitungen aus. Der Fuldensis ist also zwar mit einer gewissen Vorsicht zu benutzen (was namentlich für die zweite Hälfte des Apologeticum gilt), bleibt aber trotzdem unsere weitaus beste kritische Quelle, die uns im Gegensatz zu der durchweg stark interpolierten Vulgata im grossen und ganzen den einzig echten und richtigen Text bietet.

VIERTES KAPITEL.

Zur Kritik und Erklärung einzelner Stellen.

1,8. Tertullian behauptet hier, dass die Heiden es vorziehen, die Christen zu hassen, ohne sie zu kennen, und fährt folgendermassen fort: *Quanto magis hos Anacharsis denotasset imprudentes de prudentibus iudicantes quam immusicos de musicis!* Die letzten vier Worte fehlen im Fuldensis und sind nur in der Vulgatarezension überliefert; von den Herausgebern sind sie indessen, soviel ich weiss, durchweg aufgenommen worden. Meines Erachtens sind sie als sichere Interpolation zu streichen. Vgl. zuerst, was die Sache angeht, Plut. Solon 5 ἔφη δὲ κακείνο θαυμάζειν ὁ Ἀνάχαρσις ἐκκλησίᾳ παραγενόμενος, ὅτι λέγουσι μὲν οἱ σοφοὶ παρ' Ἑλλήσι, κρίνουσι δ' οἱ ἄμαθεῖς; Diog. Laert. I 8,6 θαυμάζειν δὲ ἔφη, πῶς παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν ἀγωνίζονται μὲν οἱ τεχνῖται, κρίνουσι δὲ οἱ μὴ τεχνῖται. Der bekannte Ausspruch, auf den Tertullian anspielt, betrifft, wie man sieht, nur zwei Kategorien von Menschen: die Sachverständigen (Gebildeten) im Gegensatz zu den Nichtsachverständigen (Ungebildeten), und die fraglichen Worte des Tertulliantextes sind also für den Zusammenhang durchaus überflüssig, für den logischen Gedankengang sogar störend. Neuerdings ist dies auch von RAUSCHEN¹ bemerkt worden; er neigt

¹ Vgl. Antikrit. 17: »Die Lesart im Fuld. gibt einen guten Sinn: 'Um wie viel mehr (sc. als die Athener) hätte Anacharsis diese (sc. die römischen Richter der Kaiserzeit) getadelt, weil sie als Unkundige über Kundige urteilen!' Dagegen wäre der Text der Vulg. also zu übersetzen: 'Um wie viel hätte Anacharsis diese, die als Unkundige über Kundige urteilen, mehr getadelt als die, welche als Ungebildete über Gebildete urteilen!' Aber ist denn nicht prudentes und musici hier ganz oder fast ganz dasselbe? Wie kann man also beide mit magis quam in Vergleich bringen?«

daher nunmehr zu der Annahme hin, dass hier in der Vulgata ein unechter Zusatz vorliege, betont aber ausdrücklich, »dass dies nicht sicher ist und dass vielleicht der Satzteil *quam immusicos de musicis* im Fuld. durch Versehen weggelassen worden ist». Meiner Ansicht nach dürfen wir uns viel bestimmter aussprechen: die fraglichen Worte erweisen sich dadurch als sicher unecht, dass sie völlig unrhythmisch sind, während hingegen der Fuld. einen ausgezeichneten Satzschluss bietet (Kl. 3 in vollständigster Form)¹. Die Entscheidung kann demnach nicht zweifelhaft sein.

1,10. *Quanti enim ad malum reformatur, quanti transfugae in perversum.* So RAUSCHEN mit dem Fuld.; die meisten Herausgeber — HAVERCAMP², KAYSER, ÖHLER, LÉONARD u. a. — schreiben mit der Vulgataüberlieferung *performantur*; BINDLEY (wie vor ihm RHENANUS und PAMELIUS) gibt mit einigen minderwertigen Hss. *praeformantur*. RAUSCHEN sucht nun die von ihm bevorzugte Lesart durch folgende Bemerkung zu begründen: »verbum *performare* alias apud Tert. non legitur». Das ist allerdings, wenn die Angabe wirklich zutrifft³, ein sehr beachtenswertes, aber doch kein ganz zwingendes Argument; wir können es durch ein zweites, noch stärkeres stützen: der Schlussrhythmus (Kl. 1) beweist auch hier zur Evidenz die Richtigkeit der vom Fuld. gegebenen Fassung.

4,2. *Respondebimus ad singula, quae in occulto admittere dicimur, quae palam adinveniuntur, in quibus scelesti, in quibus vani, in quibus damnandi, in quibus inridendi deputamur.* So gibt RAUSCHEN, der dem Fuld. folgt; die Vulgatahss., denen sich die meisten Editoren (ÖHLER, BINDLEY, LÉONARD u. a.) anschließen, bieten eine stark abweichende Fassung: *quae illos palam admittentes invenimus*.

¹ Dies hat schon DI CAPUA S. 130, Fussn. 1, richtig bemerkt.

² Im Text; im Kommentar bemerkt er zu *reformatur*: »restituendum puto».

³ Für das ganze corpus Tertullianum habe ich ihre Richtigkeit nicht nachprüfen können, für das Apologeticum stimmt sie aber jedenfalls: hier kommt nach HENEN 133 *reformare* an noch sechs Stellen vor, *performare* dagegen nirgends.

Um diese ziemlich schwierige Stelle wiederherstellen zu können, müssen wir uns vor allem den wirklichen Sinn derselben klar machen. Glücklicherweise ergibt sich dieser mit der grössten Sicherheit und Klarheit aus dem Zusammenhang. Tertullian gibt mit den zwei ersten zitierten Gliedern (*quae quae*) die mit grosser Konsequenz durchgeführte Disposition der folgenden Erörterung an: er wird¹ zuerst die angeblichen geheimen Untaten der Christen (Kindermord, Inzest usw.) behandeln (was cap. 7—9 geschieht), um sodann (cap. 10—45) von solchen Dingen zu sprechen, die die Christen offen begehen und ebenso offen zugeben, deren Charakterisierung als *sacrilegia* sie aber bestreiten (so z. B. wenn sie sich weigern, den heidnischen Göttern zu opfern oder die öffentlichen Kaiserfeste zu begehen)². Vgl. cap. 6,11 *nunc enim ad illam occultorum facinorum infamiam respondebo, ut viam mihi ad manifestiora purgem*; ferner 9,20 (beim Übergang zum zweiten Hauptteil) *nunc de manifestis dicam*. Wenn wir nun nach dieser Klarlegung der Disposition die beiden verschiedenen Formulierungen unserer Stelle ins Auge fassen, so sehen wir, dass die Vulgata dem eben angegebenen Zusammenhang direkt widerspricht: es handelt sich ja nach dieser Fassung gar nicht um das, was die Christen tun, sondern es wird gesagt, dass jene angeblichen geheimen Verbrechen vielmehr von den Gegnern (*illos*) begangen werden. Hier begegnet uns also wieder die Änderung eines interpolierenden Bearbeiters, der die straffe Gliederung des Gedankengangs nicht völlig verstanden hat.

Übrig bleibt also die oben gegebene Fassung des Fuldensis, die nicht nur von RAUSCHEN, sondern auch von CALLEWAERT (S. 339) und HEINZE (S. 311) akzeptiert wird. Auch diese ist indessen unannehmbar, und zwar aus sprachlichen Gründen: *quae palam adinveniuntur* kann unter keinen Umständen die an unserer Stelle vom Zusammenhang verlangte Bedeutung haben. Das Verbum *adinvenire*, eigentlich 'noch dazu finden', 'etwas neues finden', heisst bei Tertullian nur 'erfinden' (vgl. Thes. L. Lat. I 688); es steht *De ieiun. 11 aut pseudoprophetia est, si spiritalis vox*

¹ Vgl. HEINZE 311; CALLEWAERT 339.

² WAITZING übersetzt ganz richtig: 'Nous réfuterons, l'un après l'autre, les crimes qu'ils nous accusent de commettre en secret et ceux qu'on nous voit commettre en public', wie er aber den Text konstituieren will, um diesen Sinn herauszubekommen, lässt er leider ungesagt.

sollemnia ista constituit, aut haeresis, si humana praesumptio *adinvenit*; Scorp. 1 haec et si qua alia *adinventa* haereticorum venenorum¹. Bestätigt wird dieser Tatbestand auch durch den Gebrauch des Verbums bei anderen Spätlateinern; Näheres darüber siehe im Thes. a. a. O. Die Lesart *adinveniuntur* ist also sprachlich ausgeschlossen; sie ist auch, wenn wir näher zusehen, garnicht überliefert. Wir müssen uns hier vor allem erinnern, wie uns die Lesarten des Fuldensis überhaupt erhalten sind. Wir kennen sie ja (vgl. oben S. 4 ff.) nicht direkt, sondern nur durch die Kollation des Modius, die uns wiederum teils in der Form einer Variantensammlung zur Edition des Junius, teils (bis zu cap. 15,8) in einem unlängst gefundenen codex Bremensis bewahrt ist. In dieser Variantensammlung werden nun zuerst die betreffenden Worte des Textes zitiert und dann die abweichende Fassung des Fuld. angegeben; also an unserer Stelle: *quae illos palam admittentes invenimus*] ms. *quae palam ad. inveniuntur*. So gibt nämlich ausdrücklich der Bremensis, der sich hier, wie auch an anderen Stellen², als etwas genauer und zuverlässiger erweist; das in der früher allein bekannten Ed. Juniana begegnende *adinveniuntur* ist offenbar ein reiner Schreib- oder Druckfehler. Das im Bremensis erhaltene *ad.* bedeutet aber *admittentes*, denn durch ähnliche Abkürzungen pflegte Modius solche Worte zu bezeichnen, in bezug auf welche der Fuld. keine Abweichungen aufwies³. Die Lesart des Fuld. war also in Wirklichkeit diese: *quae palam admittentes inveniuntur*. Daraus stelle ich durch eine äusserst leichte und wie mir scheint evidente Emendation folgende ursprüngliche Fassung her: *quae palam admittentes invenimus*. Wir erhalten damit einen Text, der dem oben dargelegten Zusammenhang aufs genaueste entspricht, und der ausserdem in paläographischer Hinsicht so gut begründet ist wie nur möglich (vgl. zu dem postulierten *invenimus* einerseits *inveniuntur* im Fuld., anderseits *invenimus* in den Vulgatahss.).

¹ ÖHLER im Ind. verb. zitiert noch De idol. 16, wo das Wort indessen nicht zu finden ist.

² Vgl. z. B. unten zur nächsten Stelle (5,8).

³ Vgl. gleich darauf 4,3 *iam primum quam dure*] ms. *iam pr. cum iure*. Weitere Beispiele bietet jedes Kapitel in Hülle und Fülle: 9,7 *ae.* = *aetas*; 9,8 *con.* = *conceptum*; 9,10 *ex.* = *exceptus*; 9,14 *sa.* = *sanguinem* etc. etc.

5,3. Consulite commentarios vestros, illic reperietis primum Neronem in hanc sectam *cum maxime* Romae orientem Caesariano gladio ferocisse. *Tali* dedicatore damnationis nostrae etiam gloriamur. Was das in den besten Vulgatahss. überlieferte, zu *orientem* gehörige *cum maxime* betrifft, so hat man bisher gemeint, dass *cum* im Fuldensis gefehlt hätte; so scheint nämlich nach der Ed. Juniana der Fall zu sein, der Bremensis gibt aber folgendes: *tum*¹ *maxime Romae*] ms. *cum m. R.* (mit den beiden letzten Worten abgekürzt), und damit ist der Fuld. vom Verdacht dieses Fehlers befreit. Denn dass *cum maxime* tatsächlich die richtige Lesart ist, das bezeugen uns sowohl Eusebius (Hist. Eccl. II 25,4) mit der Übersetzung ἡνίκα μάλιστα² wie auch Rufinus, der zu dieser Stelle *cum maxime* zitiert³.

Wenn sich also der Fuld. an dieser Stelle gegen die bisherige Auffassung als ebenso gut wie die Vulgata erweist, so hat er in dem letzten oben zitierten Satz allein das Richtige bewahrt: er gibt hier *tali*, die Vulgata dagegen *sed tali*, was die meisten Herausgeber vorgezogen haben. RAUSCHEN, der dem Fuld. folgt, weist mit Recht darauf hin, dass Rufinus a. a. O. nur *tali* hat; es muss nur noch hinzugefügt werden, dass auch Eusebius nur τοιοῦτω (ohne weitere Zusätze) hat. In der Tat passt auch *tali* (ohne *sed*) besser zu dem scharfen und abrupten Charakter des tertullianischen Stils; der Interpolator wollte aber den Übergang glatter und leichter machen und fügte daher die Partikel ein.

6,3. Ne vel hieme voluptas impudica frigeret, primi Lacedaemonii *odium penulae* ludis excogitaverunt. So der Fuldensis, dem sich RIGALTUS, HAVERCAMP und RAUSCHEN mit Recht angeschlossen haben; die meisten neueren Herausgeber (unter ihnen ÖHLER) schreiben mit den Vulgatahss. *penulam* (statt *odium penulae*). Ich erwähne diese Stelle nur, weil sie für die ganze Art der Vulgata so äusserst charakteristisch ist: wie CALLEWAERT 343

¹ So wurde in mehreren alten Ausgaben nach einigen schlechten Hss. gelesen.

² Der Übersetzer hat übrigens die Stelle in seltsamer Weise missverstanden (vgl. darüber HARNACK S. 29 f.), für unsere Textgestaltung ist aber dies von keinem Belang.

³ Über das Verfahren dieses letzteren vgl. im allgemeinen oben S. 23.

bemerkt, hat der Redaktor derselben den Ausdruck *odium penulae* (= *odiosam penulam*) offenbar nicht verstanden und daher diesen echt rhetorischen und poetischen Genetiv¹ gegen das einfache *penulam* ausgetauscht.

7,1. Dicimur sceleratissimi de sacramento infanticidii et pabulo inde et post convivium incesto, quod eversores luminum canes, lenones scilicet tenebrarum, *in* libidinum impiarum *verecundiam* procurent. So nach dem Fuld.; in der Vulgata fehlt *in* vor *libidinum* und statt *verecundiam* steht hier *inverecundiam*. Auch diese Stelle, die ich ebenso wie die zuletzt behandelte nur zur Charakterisierung der Vulgata heranziehe, ist von CALLEWAERT ins richtige Licht gerückt worden. Er bemerkt S. 344 u. a. folgendes: »Ceux-ci (d. h. die Hunde), renversant les lumières, font office d'entremetteurs en produisant la nuit, afin qu'à la faveur de ces ténèbres il soit permis de s'adonner à ces débauches impies avec une certaine pudeur². *Libidinum impiarum verecundiam!* Trouver de la pudeur dans la perpétration de ces infamies: voilà ce que le scribe S (d. h. der Redaktor der Vulgata) n'a pu comprendre. N'était-ce pas une contradiction dans les termes? Il a donc supprimé la préposition *in* et remplacé *verecundiam* par *inverecundiam*.» Sodann verweist er auf die in der Tat beweisende Parallele Ad nat. I 16 laudate consilium incesti *verecundi*, quod adulteram noctem commenti sumus, ne aut lucem aut veram noctem contaminaremus. Damit ist die Stelle ohne weiteres klar, und wir brauchen weder über die Vulgata noch über die verschiedenen Änderungen älterer Herausgeber³ ein Wort mehr zu verlieren.

¹ Vgl. Ausdrücke wie Plaut. Curc. 614 *scelus viri* (= *scelestus vir*); Hor. Ep. II 1, 191 *regum fortuna* (= *reges fortunati*).

² Ebenso war der Zusammenhang schon vor ihm z. B. von ÖHLER richtig erklärt worden.

³ ÖHLER, der, wie schon bemerkt wurde, den Zusammenhang richtig aufgefasst hatte, aber vom Dogma von der Überlegenheit der Vulgata beherrscht war, schrieb *libidinum impiarum in verecundiam*, BINDLEY (wie vor ihm KAYSER u. a.) mit einer alten Konjektur *inverecundia* (Ablativ).

7,6. Samothracia et Eleusinia (sc. mysteria) reticentur; quanto magis talia, quae prodita *interim* etiam humanam animadversionem provocabunt, dum *divinitus* servatur. In dieser Form wird die Stelle von RAUSCHEN gegeben. Das Wort *interim* fehlt im Fuldensis, wird aber trotzdem richtig sein; vgl. Ad nat. I 7 (S. 68,23 R.-W.) quanto magis talium, quae prodita non vitarent *interim* humana animadversione praesentaneum supplicium¹. Über diese Art von Fehlern — Ausfall einzelner Worte im Fuldensis — vgl. oben S. 63 f. Etwas grössere Schwierigkeiten machen die beiden Schlussworte. RAUSCHENS Lesart ist nur eine von ÖHLER (im kritischen Apparat) gemachte Konjekture²; der Fuld. hat *divinitas servatur*, die Vulgata *divina servantur*. Meines Erachtens ist die schon von LATINIUS vorgeschlagene und u. a. von JUNIUS, RIGALTIVS, HAVERCAMP und ÖHLER aufgenommene Emendation *divina servatur* die einzig richtige³. Sie besitzt nicht nur die innere, stilistische Evidenz, die in der Übereinstimmung zwischen *divina*, sc. *animadversio*, und *humanam animadversionem* liegt, sondern wird auch durch den Rhythmus (Kl. 1) — den die Konjekture *divinitus* zerstört — schlagend bestätigt.

8,4. Talia initiatus et consignatus *vivis* in aevum. Das von sämtlichen Hss. und Ausgaben gebotene *vivis* ist sehr auffallend; man erwartet entschieden das Futurum *vives*. So ist auch in der Tat zu emendieren, wie aus zwei Umständen von beweisender Kraft hervorgeht: erstens wird nur durch diese Änderung der Satzschluss rhythmisch befriedigend (Kl. 3)⁴; zweitens heisst es an der Parallelstelle Ad nat. I 7 (S. 71,7 R.-W.) von denselben Zeremonien: haec cum expunxeris, *vives* in aevum.

¹ So ist die Stelle wohl mit Recht von RIGALTIVS und GRONOVIVS hergestellt worden; die Hs. hat *invarent inter* statt *vitarent interim*.

² RAUSCHEN stützt sie durch einen Hinweis auf Cypr. ad Demetrianum 17 nec unquam impiorum scelere in nostrum nomen exsurgitur, ut non statim divinitus vindicta comitetur. Meinesteils kann ich dieser in formaler Hinsicht ganz verschiedenen Stelle für die Textgestaltung der oben zitierten gar keinen Wert beimessen.

³ KAYSER schrieb mit der Vulgata *divina servantur* und wollte in ganz gekünstelter und unwahrscheinlicher Weise *divina* als Neutr. Plur. erklären.

⁴ Durch die überlieferte Lesart dagegen entsteht eine clausula heroa, und zwar in besonders anstössiger Form; vgl. oben S. 29, Fussn. 3.

8,7. Atquin volentibus initiari moris est, opinor, prius patrem illum sacrorum adire, quae praeparanda sint *discribere*¹. Diese Stelle scheint mir schon durch ihre unbeholfene und schlechte syntaktische Struktur verdächtig; bei einem Schriftsteller wie Tertullian muss man zu dem letzten Infinitiv unbedingt dasselbe Subjekt wie zu *adire* erwarten. Unsere Bedenken werden durch den Satzschluss bestätigt: er ist völlig unrhythmisch, und es muss also, wie diese zusammentreffenden Umstände beweisen, ein Textverderbnis vorliegen. Die Emendation ist nicht schwer zu finden: statt *discribere* schreibe ich *discere*, was wohl in syntaktischer ebenso wie in klauseltechnischer Hinsicht (Kl. 2) als recht wahrscheinlich bezeichnet werden darf.

8,8. 'Ante omnia cum matre et sorore tua venire debebis'. Quid, si noluerint² vel nullae fuerint? Quid denique *sine pignore singulares* christiani? So wird der letzte Satz im Fuldensis überliefert; in den Vulgatahss. fehlen die Worte *sine pignore*. Von den mir bekannten Herausgebern ist nur RAUSCHEN der erstgenannten Handschrift gefolgt; alle anderen schliessen sich der Vulgata an, wahrscheinlich in der Meinung, *sine pignore* sei, wie HAVERCAMP in seiner Anmerkung zur Stelle ausdrücklich vermutet, ein Glossem zu *singulares*. Diese Auffassung ist indessen durchaus falsch. Ein Ausdruck wie *sine pignore singulares* mag zwar für unser stilistisches Gefühl einen Pleonasmus enthalten, war aber dem lateinischen Sprachgebrauch jederzeit geläufig. Vgl. z. B. Lucr. V 841 *muta sine ore etiam, sine voltu caeca reperta*; Verg. Aen. IV 588 *vacuos sensit sine remige portus*; Seneca Nat. Quaest. VI 7,5 *abstrusa enim et sine possessore deserta liberius undis vacant*; De tranqu. an. 12 *ne aut labor irritus sit sine effectu* aut effectus labore indignus (wo MADVIG *irritus*, GERTZ *sine effectu* streichen wollte); Petron. 137,10 *inanes scilicet ac sine medulla ventosas nuces* (wo SEGEBADE *sine medulla* als unecht bezeichnete); Venant. Fortun. Vita Paterni 11,34 *offert ei ancillam suam sine officio linguae mutam*³. Diese Ausdrucksweise hat der

¹ So cod. A und noch eine der Vulgatahss.; die übrigen Hss. *describere*.

² Zu diesem Wort vgl. oben S. 62 f.

³ Vgl. ferner VAHLEN in seiner Praefatio zu KOCHS Ausgabe der Dialoge des Seneca und meine Bemerkungen in der Berl. Phil. Woch. 1911, 1423 f.

Redaktor der Vulgata nicht gekannt, und so hat er die nach seiner Meinung überflüssigen Worte einfach getilgt, genau wie es die modernen Kritiker bisweilen in ähnlichen Fällen getan haben.

10,2. Deos vestros colere *desinimus*, ex quo illos non esse *cognoscimus*. So liest man jetzt bei sämtlichen Herausgebern; in den kritischen Apparaten (z. B. bei ÖHLER und RAUSCHEN) findet man nur die Angabe, dass im Fuldensis hinter *desinimus* die Worte *et statim cognovimus* hinzugefügt sind. Wenn dies richtig wäre, so hätten wir es hier mit einem eigentümlichen und schwer zu erklärenden unechten Zusatz im Fuld. zu tun¹; tatsächlich ist es aber nur der mangelnde Scharfsinn der Kritiker, der ihm diesen Zusatz aufgebürdet hat. Um dies zu verstehen, müssen wir uns zunächst wieder ins Gedächtnis rufen, wie uns die Lesarten des Fuld. überhaupt überliefert sind: in der Form einer Variantensammlung (bisweilen mit ganz kurzen Anmerkungen), die uns teils in der Edition des JUNIUS, teils (bis zu cap. 15,8) in einem codex Bremensis bewahrt ist. In dieser Variantensammlung ist nun (vgl. WALTZING, Musée Belge 1912, 200) zu der lectio vulgata *colere desinimus* folgendes bemerkt: »ms. *desivimus et statim cognovimus*» (so nach dem Bremensis; die ed. Juniana *desinimus* und *cognorimus*, beides offenbar falsch). Natürlich liegt hier nur eine kleine Ungenauigkeit im Drucke der ed. Juniana vor: gemeint ist »ms. *desivimus et statim cognovimus*», d. h. der Fuld. hat *desivimus* (statt *desinimus*) und gleich darauf (= 'et statim') *cognovimus* (statt *cognoscimus*)². In der Tat sind diese Lesarten auch an und für sich besser als die der Vulgata, und im Hinblick auf die allgemeine Überlegenheit des Fuldensis müssen sie ohne weiteres in den Text eingesetzt werden.

¹ Vgl. DI CAPUA S. 130, Fussn. 1: »*et statim cognovimus* si rivela, anche per la clausula erronea, come una glossa». Etwas mehr Gewicht wollte HAVERCAMP der fraglichen Lesart beimessen; er bemerkt: »quod hic non potest habere locum, ansam tamen dat suspicandi, scriptum in antiquiore exemplari fuisse: *ex quo illos non exstare cognovimus*».

² In ähnlicher Weise wird öfter eine neue Lesart angeknüpft, die gleich auf die zuerst zitierte folgt; so zu cap. 12,4 und 13,9 durch 'et mox'. — Durch ein ganz ähnliches Versehen wie das oben nachgewiesene steht bei HAVERCAMP S. 225, Fussn. 9: »cod. Fuld. *mox angeli et daemones*» statt »cod. Fuld. *mox angeli et daemones*».

10,7. Saturnum itaque, *si quantum litterae*, neque Diodorus Graecus aut Thallus neque Cassius Severus aut Cornelius Nepos . . . aliud quam hominem promulgaverunt; *si quantum rerum argumenta*, nusquam invenio fideliora, quam apud ipsam Italiam, in qua Saturnus post multas expeditiones . . . consedit. So gibt RAUSCHEN meines Erachtens richtig mit dem Fuldensis; die Vulgata, der sich z. B. ÖHLER anschliesst, bietet *si quantum litterae docent* (woraus HAVERCAMP nach einigen alten Herausgebern durch Tilgung von *si* die Lesung *quantum litterae docent* herstellte)¹. Was indessen die Erklärung betrifft, so gehen die Kritiker im allgemeinen an dieser wie an den meisten sprachlich schwierigen Stellen stillschweigend vorbei; nur ÖHLER bemerkt: »*si quantum litterae docent*: si quid litterae docent» und »*si quantum rerum argumenta*: si quid rerum argumenta docent». Demnach wäre also *quantum* = indef. *quid*, was, soviel ich sehen kann, syntaktisch ausgeschlossen ist. Die Stelle ist vielmehr bemerkenswert, weil sie uns eins der kühnsten und eigentümlichsten Beispiele der bei Tertullian überhaupt sehr beliebten elliptischen Konstruktionen (vgl. HOPPE 143 ff.) liefert. Es liegt hier sogar eine doppelte Ellipse vor: zu *quantum litterae* bzw. *quantum rerum argumenta* ist *docent* oder richtiger gesagt der allgemeine Begriff eines Verbum dicendi zu ergänzen, zu *si* etwa ein Begriff wie *spectamus*, *respicimus* od. dgl.² Für die Weglassung der Verba dicendi gibt HOPPE a. a. O. zahlreiche, zum Teil recht auffallende Belege, und zwar nicht nur solche, in denen *dicere* od. dgl., sondern auch solche, in denen ein anderer Verbalbegriff dieser Art hinzuzudenken ist. Vgl. etwa De an. 42 de morte iam superest (»*dicere* oder *agere*«, bemerkt HOPPE); ibid. 32 licebit et raptim (»*dicere* oder *perstringere*«, HOPPE); De cor. 7 cum ab omnibus muneraretur, unde Pandora (sc. 'genannt wurde'). Das an unserer Stelle von der Vulgata gebotene *docent* ist daher zweifellos als

¹ Den zweiten Satz *si quantum rerum argumenta* hat man in allgemeinen unbeanstandet gelassen; in einigen alten Ausgaben (RHENANUS, GELENUS, PAMELIUS) findet sich indessen die Änderung *si quaeras rerum argumenta*.

² Im allgemeinen sollte man mit der Annahme bestimmter, elliptisch weggelassener Verbalformen etwas vorsichtiger sein; in manchen Fällen handelt es sich vielmehr um etwas allgemeinere Verbalbegriffe, die sich aus dem Zusammenhang von selbst ergänzen, ohne dass der Sprechende oder Schreibende jedesmal an irgendeine bestimmte Form gedacht hätte.

eine unnötige Normalisierung zu betrachten. Kühner und eigentümlicher ist die von unseren sämtlichen Hss. bezeugte Ellipse bei *si*; viele ganz ähnliche Fälle werden sich kaum nachweisen lassen, vgl. aber Alcimus Avitus Homil. VII S. 117,10 PEIPER: *si ad saecularem sapientiam*, ecce lacrimas dignas rege mundano (PEIPER nimmt mit einem älteren Herausgeber an, dass *respicimus* od. dgl. ausgefallen sei)¹. Was schliesslich die Verbindung der beiden Ellipsen an unserer Tertullianstelle betrifft, so ist sie allerdings sehr hart, enthält aber für den, der die bis zur Gewaltbarkeit gedrängte Ausdrucksweise des Autors kennt, nichts, was wirkliche Bedenken erregen könnte.

10,10. Proinde Saturno repentino ubique caelitem contigit dici; nam et terrae filios vulgus vocat, quorum genus *incertum est*. So alle neueren Herausgeber mit den Vulgatahss.; der Fuld. hat aber *in incerto est*, was von HAVERCAMP aufgenommen wurde. In der Tat ist diese letztere Lesart sicher die richtige, wie aus zwei verschiedenen Umständen hervorgeht: sie gibt erstens einen vortrefflichen Rhythmus (Kl. 1 a, natürlich mit Aphäresis), der durch die Vulgata zerstört wird, und stimmt ferner genau zu dem Sprachgebrauch des Tertullian, der für diese Konstruktionen mit *in* und Abl. statt eines Prädikatsnomens eine ganz besondere Vorliebe zeigt. Vgl. HOPPE 100, der u. a. folgende Beispiele zitiert: Adv. Hermog. 21 istud *in dubio* (sc. esset), nisi significaretur; De carn. resurr. 44 (vita Christi) non modo apud Iudaeos *in manifesto* fuit, verum etiam omnibus nunc gentibus prodita est; De an. 57 (S. 392,15 R.-W.) instantia divinae gratiae victus id quod *in vero* est invitatus confitetur; De carn. resurr. 19 non enim hanc (sc. mortem) esse *in vero*, quae sit in medio²; De paen. 9 quanto (sc. magis) *in arto* negotium est, tanto operosior probatio; De cultu fem. II 9 dinoscere *in facili* est; De fuga in pers. 1 ecclesia *in attento* est. Unter den älteren Autoren haben bekanntlich sowohl

¹ Ein anderes, bemerkenswertes Beispiel der Verbaellipse in einem kurzen, parenthesenartigen Satz ist Plin. Ep. V 6,44 *similiter nos, ut parva magnis* (sc. *conferam*), cum totam villam oculis tuis subicere conamur, . . . non epistula quae describit, sed villa quae describitur magna est.

² Für das überhaupt recht gewöhnliche *in vero* verweist HOPPE auch auf BÜNEMANN zu Lact. I 11,31. Vgl. noch HARTELS Index zu Cyprian S. 430.

Livius wie auch Tacitus, dessen Stil sich überhaupt in mehreren Punkten mit dem des Tertullian berührt, einen ausgedehnten Gebrauch von diesen Konstruktionen gemacht. Vgl. bei dem Letztgenannten Ausdrücke wie *in incerto est* (darüber vgl. HERÄUS zu Hist. II 45, der sechs Beispiele anführt); *in aperto est* und *in occulto est* (ein typisches Beispiel Hist. IV 4 *ceterum invidia in occulto, adulatio in aperto erant*); sogar *in confesso est* ('es wird zugegeben', Dial. c. 25 und 27). An unserer Stelle liegt nun die Sache offenbar so, dass der Redaktor der Vulgata diesen Sprachgebrauch verkannt¹ und daher die normalisierende Änderung *incertum est* vorgenommen hat. Ein ähnlicher Fall wird uns unten zu cap. 23,4 beschäftigen.

12,1. Quantum igitur de deis vestris, nomina solummodo video quorundam veterum mortuorum et fabulas audio et sacra de fabulis recognosco. Im Fuldensis ist nach video noch das Wort *statuas* überliefert, das indessen, soviel ich weiss, die Billigung keines einzigen Kritikers gefunden hat. Dennoch glaube ich, dass es nur einer äusserst leichten Verbesserung bedarf, um daraus die wahrscheinlich richtige Lesung herzustellen: Tertullian schrieb wohl *statuasque* (in der Vorlage des Fuld. stand vermutlich *statuasq.*, und der letzte Buchstabe ist vor *quorundam* durch Haplographie geschwunden). Für diese Bezeichnung der heidnischen Götter als Namen und Bilder der Verstorbenen vgl. z. B. Apolog. 21,31 *illa omni ratione, quae delitescens sub nominibus et imaginibus mortuorum quibusdam signis et miraculis et oraculis fidem divinitatis operatur*; De spect. 10 (S. 13,4 R.-W.) *scimus nihil esse nomina mortuorum sicut nec ipsa simulacra eorum; sed non ignoramus, qui sub istis nominibus, institutis, simulacris operentur et gaudeant et divinitatem mentiantur, nequam spiritus scilicet, daemones* (gerade die heidnischen Götter sind aber nach Tertullians Auffassung Dämonen, vgl. Apolog. cap. 23). Ebenso hat Tertullian wahrscheinlich — mit völliger Bestimmtheit wage ich mich nicht auszusprechen — an unserer Stelle gesagt: quantum igitur de deis vestris, *nomina* solummodo video *statuas*(*que*) quorundam veterum mortuorum¹. HAVERCAMP

¹ Mir scheint übrigens, dass das Verbum *video* erst durch *statuas*(*que*) recht natürlich wird.

fand *statuas* zwar an sich gut¹, wollte es aber nicht aufnehmen, weil gleich darauf folgt: Quantum autem de *simulacris* ipsis, nihil aliud reprehendo quam materias sorores vasculorum instrumentorumque communium. Meinesteils kann ich diesen Einwand kaum beweisend finden. Vielmehr scheint mir der zuletzt zitierte Satz in sehr natürlicher Weise an das eben Gesagte anzuknüpfen: »was eure Götter angeht, so sind sie nichts als Namen und Statuen einiger alten Verstorbenen« usw.; »was aber die Bilder als solche (*simulacris ipsis*, schwed. 'själva bilderna') angeht, so sind diese« usw.

13,4. Domesticos deos, quos Lares dicitis, domestica potestate tractatis pignerando, venditando, demutando aliquando in caccabulum de Saturno, aliquando in trullam de Minerva, ut quisque contritus atque contusus est, dum diu colitur, ut quisque *deum* sanctiorem expertus est domesticam necessitatem. So RAUSCHEN und vor ihm HAVERCAMP mit dem Fuldensis; die Vulgata, der sich ÖHLER, KAYSER, BINDLEY, LÉONARD u. a. anschliessen, hat *dominus* statt *deum* (daher einzelne ältere Herausgeber *dominum*). Wie wir sehen, wirft Tertullian seinen Gegnern mit beissen- dem Hohn ihre Behandlung der Götterbilder vor und sagt nach der Fassung des Fuldensis, dass diese Götter, indem sie nach den jeweiligen Bedürfnissen in die trivialsten Gebrauchsgegenstände verwandelt werden, die Macht eines noch heiligeren Gottes, der domestica necessitas, erfahren müssen. Nach der Vulgata dagegen geschieht jene Verwandlung, je nachdem der Besitzer der Götterbilder, *dominus*, diese noch heiligere Macht erfahren hat². Wir haben es also hier, wenigstens was die Schlusspointe betrifft, mit zwei ganz verschiedenen Gedanken zu tun; welcher von diesen aber der authentische ist, kann nach meinem Empfinden nicht zweifelhaft sein: der erstere, der direkt besagt, dass die Götter selbst (nicht nur der *dominus*) die Macht eines noch heiligeren Gottes erfahren müssen, ist bedeutend schärfer zu-

¹ Die Notwendigkeit einer Kopulativpartikel scheint er merkwürdigerweise nicht gefühlt zu haben; er bemerkt: »sive distinguas post *video*, sive ante«, was offenbar einen ganz ungelenken Satzbau ergeben würde.

² So WALTZING in seiner Übersetzung: »quand le maître a senti que la nécessité domestique était plus sainte qu'eux«.

gespitzt und geht sicher auf den Autor selbst zurück; die Vulgatafassung stellt eine durch nichts begründete Abschwächung der Pointe dar, die meines Erachtens nur von einem wenig geschickten Bearbeiter stammen kann.

14,1. Volo et ritus vestros recensere; non dico quales sitis in sacrificando, cum enecta et tabidosa *et scabiosa* quaeque mactatis . . . Die Worte *et scabiosa* fehlen im Fuldensis, werden aber von sämtlichen neueren Herausgebern und auch von HAVERCAMP beibehalten¹; man hält die Sache im allgemeinen für so klar, dass z. B. RAUSCHEN die Abweichung des Fuld. nicht einmal im kritischen Apparat erwähnt. Nach allem, was wir bis jetzt von dem verschiedenen Charakter des Fuld. und der Vulgatarezension gesehen haben, werden wir indessen vielmehr geneigt sein, die Fassung des ersteren a priori als zum mindesten sehr beachtenswert und wahrscheinlich richtig zu betrachten, den Zusatz der Vulgata dagegen als ziemlich verdächtig. Dazu kommt ferner als entscheidendes Moment die Parallelstelle Ad nat. I 10 (S. 78,15 R.-W.), um die man sich bisher überhaupt nicht gekümmert hat; es heisst hier: non dico quales sitis in sacrificando, quod enecta et tabida quaeque mactatis. Man sieht, an dieser ganz ähnlich formulierten Stelle fehlt jedes Gegenstück zu den fraglichen Worten *et scabiosa*, die wir demnach als zweifellos unecht streichen müssen.

Fuld.	Vulg.
14,2. Sed conversus ad litteras vestras . . . quanta invenio ludibria! Deos inter se propter Troianos et Achivos ut gladiatorum paria congressos depugnasse; Venerem humana sagitta sauciatam, <i>cum</i> filium suum Aeneam <i>ne interimeretur rapere voluisset.</i>	14,2. Sed conversus ad litteras vestras . . . quanta invenio ludibria! Deos inter se propter Troianos et Achivos ut gladiatorum paria congressos depugnasse; Venerem humana sagitta sauciatam, <i>quod</i> filium suum Aenean <i>paene interfectum ab eodem Diomede rapere vellet.</i>

¹ RIGALTUS ist, soviel ich weiss, der einzige, der sie ausgemustert hat.

Hier haben sich sämtliche mir bekannte Herausgeber der Vulgatarezension angeschlossen, merkwürdigerweise ohne an dem Ausdruck *ab eodem Diomede* Anstoss zu nehmen, der doch höchst unangebracht ist, da Diomedes vorher gar nicht erwähnt worden ist. Meinesteils kann ich der streng logischen und ausserdem möglichst gedrängten Darstellung des Tertullian diese unlogische und dazu noch unnötig breite Fassung nicht zutrauen, sondern halte auch hier die vom Fuldensis gegebene Textgestaltung für die einzig richtige. Der spätere Interpolator hingegen, dem es vor allem um grössere Deutlichkeit zu tun war, hat jene aufdringliche und wenig elegante Erweiterung vorgenommen, um dadurch das vorhergehende *humana sagitta* zu erklären (was natürlich einem antiken Publikum gegenüber unnötig war). Wir haben schon oben¹ eine andere Stelle gefunden, wo er seine Gelehrsamkeit in ebenso wenig gelungener Weise auf den Markt bringt.

Auch die Klauselverhältnisse sind übrigens von einem gewissen Interesse: beide Fassungen schliessen allerdings rhythmisch, die der Vulgata aber mit einem (aufgelösten) Ditrochäus, der sich ja sehr häufig von selbst ergibt; die Fassung des Fuldensis dagegen zeigt die für die Kunstprosa mehr charakteristische Kl. 1 (mit doppelter Auflösung im ersten Fuss).

15,6. Singula ista quaeque adhuc investigare quis posset, si honorem inquietant divinitatis, si maiestatis *fastigium adsolant*, de contemptu utique censentur² tam eorum, qui eiusmodi factitant, quam eorum, quibus factitant. So liest RAUSCHEN (wie vor ihm HAVERCAMP) mit dem Fuldensis; die Vulgata (von ÖHLER, BINDLEY u. a. akzeptiert) lautet etwas anders: si maiestatis *vestigia obsoletant*. RAUSCHEN verteidigt die Fassung des Fuld. ganz mit Recht durch einen Hinweis auf die Parallele Ad nat. I 10 (S. 80,16 R.-W.) wo ebenfalls si maiestatis *fastigium adsolant* steht. Nun ist *adsolare* (= solo aequare, ad solum deicere) ein äusserst seltenes Wort³, und die Sache liegt folglich hier wie öfter

¹ Vgl. S. 54.

² Das Passivum *censeri* steht bei Tert. oft etwa = 'originem ducere', vgl. ÖHLER im Index verborum.

³ Nach den Angaben des Thes. L. Lat. II 905 scheint es überhaupt nur noch an einer einzigen Stelle des Tertullian vorzukommen.

so, dass der interpolierende Bearbeiter statt eines ihm nicht geläufigen Ausdrucks einen normaleren eingesetzt hat. Indessen verfährt er hier garnicht so frei, wie wir es in manchen anderen Fällen gesehen haben, sondern hält sich vielmehr so nahe an die überlieferten Buchstaben wie nur möglich. Das scheint mir auf die Möglichkeit hinzudeuten, dass bereits die Vorlage, mit der er arbeitete, gewisse Korruptelen aufzuweisen hatte; vielleicht war also schon hier *fastigium*, etwa durch den Einfluss des nahe stehenden *investigare*, zu *vestigium* oder *vestigia* geworden, und der Interpolator glaubte wenigstens in diesem Falle durch seine Änderung nur den ursprünglichen Text wiederherzustellen. Es gibt, wie wir bald sehen werden, andere Fälle, in denen diese Möglichkeit fast zur Gewissheit wird.

Fuld.

16,2. Is (i. e. Tacitus) enim in *quarto* Historiarum suarum *de bello Judaico* exorsus ab origine gentis, *etiam* de ipsa origine quam de nomine et religione gentis quae voluit argumentatus, Judaeos refert Aegypto expeditos sive, ut putavit, *exterminatos* vastis Arabiae in locis *et* aquarum egentissimis cum siti macerarentur, onagris, qui forte de pastu potum petitori *aestimarentur*, indicibus *fontis* usos, ob eam gratiam consimilis bestiae superficiem consecrasse.

Vulg.

16,2. Is (i. e. Tacitus) enim in *quinta* Historiarum suarum *bellum Judaicum* exorsus ab origine gentis, *etiam* de ipsa *tam* origine quam de nomine et religione gentis quae voluit argumentatus, Judaeos refert Aegypto expeditos sive, ut putavit, *extorres* vastis Arabiae in locis aquarum egentissimis cum siti macerarentur, onagris, qui forte de pastu potum petitori *aestimabantur*, indicibus *fontibus* usos, ob eam gratiam consimilis bestiae superficiem consecrasse.

Bemerkenswert ist hier vor allem das nur im Fuldensis überlieferte in *quarto* Historiarum; die Vulgata hat in *quinta* Historiarum, und so (oder in *quinto*) schrieben, wie es scheint, sämtliche ältere Herausgeber, natürlich weil die betreffende Stelle des Tacitus im fünften Buch der *Historiae* steht (Hist. V 3). Dieser Grund scheint in der Tat beweisend, und wenn wir demgegenüber mit RAUSCHEN (und WALTZING) behaupten, dass sich Tertullian in seiner Angabe geirrt hat, so macht das wohl zunächst

einen sehr unwahrscheinlichen Eindruck. Und doch ist diese Behauptung sicher richtig, denn an der kurz vorher geschriebenen, ganz ähnlichen Stelle Ad nat. I 11 heisst es, wie man schon längst bemerkt hat (S. 80,25 R.-W.): *is enim (d. h. Tacitus) in quarta Historiarum suarum, ubi de bello Judaico digerit, ab origine gentis exorsus et tam de ipsa origine quam de nomine religionis ut voluit argumentatus usw.* Tertullian hat sich also sowohl hier wie im Apologeticum einen Gedächtnisfehler zu schulden kommen lassen — Ähnliches ist ihm übrigens auch sonst passiert — der spätere Bearbeiter aber hat den Fehler bemerkt und berichtigt.

Von geringerer Bedeutung ist, dass die Vulgata — der sich auch hier die meisten Herausgeber anschliessen — nicht *de bello Judaico*, sondern *bellum Judaicum* hat; sie wird, wie RAUSCHEN bemerkt, durch die eben zitierte Stelle Ad nat. I 11 *ubi de bello Judaico digerit* widerlegt. Die Änderung *bellum Judaicum* geht wohl auf die irrtümliche Meinung zurück, dass zu *exorsus* ein Akkusativobjekt vonnöten wäre.

Bisher gänzlich unbeachtet, aber meiner Ansicht nach recht interessant ist der in der Vulgata folgendermassen überlieferte Satz: *etiam de ipsa tam origine quam de nomine et religione gentis quae voluit argumentatus.* So schreiben sämtliche mir bekannte Herausgeber, und die meisten (ÖHLER, RAUSCHEN u. a.) bemerken nicht einmal in den kritischen Apparaten, dass *tam* im Fuldensis fehlt. Nun ist die Struktur des zitierten Satzes so ungelenk, dass ich unserem Autor etwas derartiges von vornherein nur ungern zutrauen würde, und wenn der Fuld. eine Abweichung bietet, verschärfen sich natürlich die Zweifel. Meines Erachtens müssen wir hier wie gewöhnlich von der Fassung des Fuld. ausgehen; in dieser brauchen wir nur *et tam* statt *etiam* zu korrigieren, um folgenden evident richtigen Text zu erhalten: *et tam de ipsa origine quam de nomine et religione gentis quae voluit argumentatus.* Ich habe diesen Text schon an sich evident richtig genannt; noch eine Stütze erhält er aber, wenn wir ihn mit den entsprechenden Worten der schon oben angeführten Stelle Ad nat. I 11 vergleichen: *et tam de ipsa origine quam de nomine religionis ut voluit argumentatus.* Wie erklärt sich nun aber die Fassung der Vulgata? Der Bearbeiter hat offenbar *tam* nur deshalb eingefügt, weil in dem ihm vorliegenden Text der

kleine Fehler *etiam* (statt *et tam*) bereits vorhanden war, so dass eine mit dem folgenden *quam* korrespondierende Partikel nötig erschien, d. h. er arbeitete mit einer Vorlage, die, wie es ja von vornherein zu erwarten ist, schon gewisse Verderbnisse aufzuweisen hatte.

Ob wir ferner mit der Vulgata (und allen neueren Herausgebern) *extorres* oder mit dem Fuldensis (und HAVERCAMP) *exterminatos* schreiben sollen, ist an sich nicht leicht zu entscheiden; indessen ist *exterminare* ein echt tertullianisches Wort (vgl. ÖHLERS Index, zu dessen Beispielen sich noch sehr viele hinzufügen liessen), und sowohl daher wie mit Rücksicht auf die allgemeinen Vorzüge des Fuldensis wird wohl die letztere Lesart vorzuziehen sein.

Gleich darauf bietet der Fuld. einen unscheinbaren, von fast allen neueren Kritikern verschmähten¹ Zusatz: *vastis Arabiae in locis et aquarum egentissimis*. Auch diese Lesart ist meiner Meinung nach richtig; durch die Tilgung der Partikel verwischt man nur eine Eigentümlichkeit, die besonders der späteren, gehobenen oder rhetorischen Prosa angehört. So finden wir bei Tacitus, dessen Stil, wie schon oben bemerkt worden ist, sich in manchen Punkten mit dem des Tertullian berührt, sehr oft Ausdrücke wie Germ. 34 *ambiunt immensos insuper lacus et Romanis classibus navigatos*; Ann. I 55 *quod (sc. bellum) initio veris et repentino in Chattos excursu praecepit*; weitere Beispiele des Tacitus sowie anderer Autoren in der ausführlichen Anmerkung NIPPERDEYS zu der letzten Stelle.

Die übrigen Varianten sind von geringerem Interesse. Die Vulgata hat *aestimabantur*, der Fuldensis *aestimarentur*; dass das erstere das richtige ist, beweist Ad nat. I 11 (S. 81,4 R.-W.) *onagris, qui de pastu aquam petitori aestimabantur*. Es wird wohl in der vom Fuld. gegebenen Form lediglich eine falsche äussere Angleichung der letzten Silben an das vorhergehende *macerarentur* vorliegen (vgl. oben im dritten Kapitel S. 62). Sodann hat die Vulgata nicht *fontis*, wie der Fuld., sondern *fontibus*; dass dieses letztere grammatisch unmöglich ist², liegt auf der Hand und ist auch von den Herausgebern anerkannt worden

¹ Von HAVERCAMP und KAYSER wurde er dagegen aufgenommen.

² Es wird übrigens auch durch den Rhythmus (cl. heroa) widerlegt.

(dass es trotzdem von HARTTEL S. 57 Fussn. 1 verteidigt wird, soll nur als Kuriosum und als Beweis der blinden Überschätzung der Vulgata bemerkt werden).

Fuld.	Vulg.
18,5. <i>Ptolemaeus</i> , quem Philadelphum supernominant, <i>eruditissimus rex</i> et omnis ¹ litteraturae sagacissimus, cum studio bibliothecarum Pisistratum, opinor, aemularetur, inter cetera memoriarum . . . ex suggestu Demetrii Phalerei, grammaticorum probatissimi, cui praefecturam mandaverat, libros a Iudaeis quoque postulavit.	18,5. <i>Ptolemaeorum eruditissimus</i> , quem Philadelphum supernominant, et omnis litteraturae sagacissimus, cum studio bibliothecarum Pisistratum, opinor, aemularetur, inter cetera memoriarum . . . ex suggestu Demetrii Phalerei, grammaticorum <i>tunc</i> probatissimi, cui praefecturam mandaverat, libros a Iudaeis quoque postulavit.

CALLEWAERT S. 350 (dem sich RAUSCHEN anschliesst) sucht die Fassung des Fuldensis durch einen Hinweis auf Isidor zu stützen, der für seine Etymologiae VI 3,5 die zitierte Stelle des Tertullian benutzt hat; es heisst hier: maxime *Ptolemaeus* cognomento Philadelphus omnis litteraturae sagacissimus, cum studio bibliothecarum Pisistratum aemularetur, non solum gentium scripturas, sed etiam et divinas litteras in bibliothecam suam contulit. Es ist nun allerdings wahr, dass sich Isidor durch den Nominativ *Ptolemaeus* näher an den Text des Fuld. als an den der Vulg. anzuschliessen scheint, und eine gewisse Bedeutung wird man dieser Tatsache vielleicht beimessen dürfen, aber für wirklich beweisend kann ich eine so geringfügige Übereinstimmung doch nicht halten². Wie dem auch sein mag, wird indessen die vom Fuld. gegebene Fassung die authentische sein; darüber lässt die ganze Art der in der Vulgata gemachten Änderungen gar keinen Zweifel übrig. Der Bearbeiter wollte den Ptolemäus nicht ohne

¹ Die Hs. *rexit omni* (statt *rex et omnis*, wie man schon längst emendiert hat).

² Vgl. oben S. 57. Die übrigen Berührungen zwischen dem Apologeticum und Isidors Etym. sind, wie CALLEWAERT selbst a. a. O. zugibt, noch belangloser.

weiteres als *eruditissimus rex* gelten lassen: daher änderte er den überlieferten Wortlaut in das vorsichtigere *Ptolemaeorum eruditissimus*; ebensowenig wollte er den Demetrius ohne weiteres als *grammaticorum probatissimus* gelten lassen: daher schob er vorsichtigerweise das beschränkende *tunc* ein¹. Mir scheinen diese Änderungen für die kleinlich pedantische Art des Interpolators geradezu typisch zu sein; dagegen lässt sich nicht absehen, wie jemand auf den Gedanken hätte verfallen können, aus der Vulgata, wenn diese die ursprüngliche wäre, die Fassung des Fuldensis herzustellen.

18,7. Sed ne notitia vacaret, hoc quoque a Iudaeis Ptolemaeo *subscriptum* est, septuaginta et duobus interpretibus indultis. Hier haben die Herausgeber ganz mit Recht das nur von den Vulgatahss. gebotene *subscriptum* est — der Fuld. hat *rescriptum* est — in den Text gesetzt. Das Verbum *subscribere* bedeutet nämlich nach einem zwar unklassischen, aber u. a. gerade bei Tertullian wiederholt begegnenden Sprachgebrauch ungefähr s. v. a. 'concedere', 'indulgere'. Vgl. Apolog. 6,2 quonam illae leges abierunt sumptum et ambitionem comprimentes, quae centum aera non amplius in cenam *subscribi* iubebant; De idolol. 13 hoc loco retractari oportet de festis diebus et aliis extraordinariis sollennitatibus, quas interdum lasciviae, interdum timiditati nostrae *subscribimus* adversus fidem disciplinamque communem; De virg. vel. 10 certi sumus spiritum sanctum magis masculis tale aliquid *subscribere* potuisse, si feminis *subscripsisset*. Der Ausdruck gehört übrigens wie so viele andere des Tertullian der Juristensprache an; vgl. HEUMANN-SECKEL s. v. Das vom Fuldensis an unserer Stelle gegebene *rescriptum* ist demnach nur eine auf mangelndem Verständnis beruhende unrichtige Änderung, die sich den oben S. 70 behandelten an die Seite stellt.

20,1. Nec hoc tardius aut aliunde discendum; coram sunt quae docebunt: mundus et saeculum et exitus *rerum*. Das letzte Wort findet sich nicht in den Vulgatahss., sondern nur im Ful-

¹ Dieses *tunc* ist von allen mir bekannten Herausgebern aufgenommen worden.

densis und ist daher von den älteren Editoren allgemein weggelassen worden; RAUSCHEN hat es indessen, obwohl ohne nähere Begründung, nach dem Vorgang DE LAGARDES aufgenommen. Wir können es durch ein ganz sicheres Zeugnis stützen: der Rhythmus (Kl. 1) beweist die Echtheit des Wortes ebenso klar wie den verdorbenen Charakter der Vulgata.

21,16. Ne enim intellegent¹ pristinum (sc. adventum Christi), credituri, si intellexissent, et consecuturi salutem, si credidissent, meritum fuit *delictum* eorum (sc. Iudaeorum). Der letzte Teil dieses Satzes scheint mir, so wie er überliefert ist und allgemein geschrieben wird, sinnlos. Soviel ich sehe, kann meritum delictum eorum nur heissen 'ihr verdientes Verbrechen', 'ihre verdiente Sünde', der Zusammenhang verlangt aber offenbar den Gedanken: 'das haben sie durch ihre Sünden verdient (verschuldet)'. So übersetzt auch WALTZING mit ganz richtigem Gefühl: »par leur péché ils ont mérité, en effet, de ne pas comprendre le premier» usw.; wie er aber aus dem überlieferten Wortlaut diesen Sinn herausbekommt, erklärt er leider nicht. Die Stelle muss folgendermassen emendiert werden: meritum fuit *delictorum* eorum. So schrieb übrigens nach ÖHLERS Angabe bereits RHENANUS (in der Ausgabe von 1529); ob er die Änderung näher begründete, weiss ich nicht, jedenfalls lässt sich aber ihre Richtigkeit durch einen völlig beweisenden Vergleich vindizieren. Die cyprianische (oder pseudo-cyprianische?) Schrift Quod idola dii non sint ist bekanntlich eine Kompilation aus dem Dialoge des Minucius Felix und dem Apologeticum Tertullians und kann uns dadurch, was man bisher wenigstens für Tertullian nicht beachtet hat, für die Textkonstitution dieser letzteren Werke mitunter recht gute Dienste leisten. Besonders das 21. Kapitel des Apologeticum ist, offenbar wegen der grossen christologischen Bedeutung desselben, für die genannte Schrift cap. 10—14 in sehr ausgiebiger Weise und oft sogar mit wörtlicher Treue be-

¹ Der Fuld. unrichtig *nec intellexerunt*, was wohl kaum mit RAUSCHEN Antikrit. 79 auf »spätere Überarbeitung«, sondern vielmehr auf die Nachlässigkeit eines Schreibers zurückzuführen ist; wenn enim in abgekürzter Form geschrieben war, konnte der Fehler ziemlich leicht entstehen.

nutzt worden. Es heisst nun hier cap. 12: quod autem hoc Iudaeorum populus intellegere non potuit, *delictorum* meritum fuit.

21,21. *Sed ecce tertia die* concussa repente terra et mole revoluta, quae obstruxerat sepulcrum, et custodia pavore disiecta, nullis adparentibus discipulis nihil in sepulcro repertum est *praeterquam exuviae sepulti*. So die Herausgeber mit der Vulgata; der Fuld. bietet indessen zweimal eine abweichende und zwar recht eigentümliche, aber meiner Meinung nach wahrscheinlich richtige Lesart. Erstens lauten nämlich die Anfangsworte in der genannten Hs. *sed ad tertium diem*. Die Herausgeber haben diese Fassung allgemein verworfen; nur HAVERCAMP bemerkt im Kommentar: »forte melius«. In der Tat ist, wie man aus dem Thes. L. Lat. I 556 ersieht, der Gebrauch von *ad* um einen Zeitpunkt zu bezeichnen zwar selten, aber ganz sicher bezeugt. Vgl. Plin. Nat. Hist. II 89 *ad hunc diem* = 'an diesem Tag'; Tertull. De orat. 25 idem cum Iohanne *ad nonam* (sc. horam) in templum adibat¹; De ieiun. 16 *ad singulas horas*; mehr im Thes. a. a. O.² und für die spätere Zeit bei BONNET, Le latin de Grég. de Tours 583. An sich ist also ein *ad tertium diem* bei Tertullian nicht zu beanstanden, und hier wird es ohne Zweifel als lectio difficilior vorzuziehen sein; dass jemand diese ungewöhnliche Konstruktion statt eines ursprünglichen Ablativs eingesetzt hätte, ist durchaus unwahrscheinlich, das umgekehrte Verfahren dagegen sehr leicht begreiflich (ausserdem mag wohl das gleich vorher stehende *tertia die* eingewirkt haben).

Sodann gibt der Fuld. auch die Schlussworte etwas anders: *praeter exuvias sepulturae*. Auch dies ist von den bisherigen Kritikern abgelehnt worden, was in Hinblick auf das eigentümliche *sepulturae* nicht zu verwundern ist. Indessen hat neuerdings SJÖGREN (Eranos XIII 140 f.) mit guten Gründen einen

¹ Im vorhergehenden Satz *sexta hora*, genau wie an unserer Stelle im vorhergehenden Satz *tertia die*; der Konstruktionswechsel ist also ganz unbedenklich.

² Das hier angeführte Beispiel Fronto S. 32 NAB. *ad diem natalem* ist allerdings zu streichen; der Zusammenhang ist folgender: Gratiam meam (die Frau des Fronto) misi *ad diem natalem* matris tuae *celebrandum* eique praecepi, ut istic subsisteret quoad ego venirem.

ganz ähnlichen Gebrauch von *sepultura* für Ps.-Cic. Ep. ad Octavianum 9 vindiziert. Er schreibt hier: itaque si quid illae maiorum nostrorum *sepulturae* sapiunt, si non una cum corpore sensus hominum uno atque eodem consumptus est igni . . .; so nach der besseren Handschriftengruppe, die schlechtere hat *sepultae reliquiae*. Dazu fügt er folgende, wie mir scheint, ganz treffende Bemerkungen: »Rhetorum scholas sapit illud *sepulturae*, quod tam diu spreuisse editores ualde miror. Nam si *sepultae reliquiae* primigenia esset scriptura, nihil sane erat, cur librarius aliquis offenderet; contra *sepulturae* sensu concreto, ut dicimus, positum scrupulum inicere facile potuit¹. Iam uero constat *sepulcrum* non numquam ita usurpari, ut de sepulti hominis manibus potius cogitemus, ut Catulli c. 96,1 si quidquam mutis gratum acceptumue *sepulcris* accidere a nostro, Calve, dolore potest, Ov. Fast. II 33 placatis *sepulcris*; atque *sepultura* non numquam pro sepulcro ponitur, ut C. I. L. V 8738 ut nullus in hac *sepultura* ponatur; cfr etiam Seruius in Cic:is ep. IV 12,3 locum *sepulturae* ut darent, ut saepe in titulis. Itaque nihil obstat, quominus *sepulturas*, maxime in huiusmodi declamatione, sensu idem esse atque *sepultas reliquias* concedamus». Diese Verteidigung des fraglichen Sprachgebrauchs scheint mir schon an sich überzeugend² und wird durch unsere Tertullianstelle³ schlagend bestätigt; besonders interessant ist aber, dass in beiden Fällen der ursprüngliche, seltene Ausdruck in der schlechteren Überlieferung durch eine Normalisierung verdrängt worden ist.

21,22. Nihilominus tamen *primores*, quorum intererat et scelus divulgare et populum vectigalem et famularem sibi a fide *revocare*, subreptum a discipulis iactitaverunt. Auch an dieser

¹ Für den allgemeinen Gebrauch der Abstracta pro concretis verweist SJÖGREN auf DRÄGERS Hist. Synt. I 22 ff., LEBRETONS Études sur la langue et la gramm. de Cic. 38 ff. und meinen Philolog. Kommentar zur Peregrin. Aeth. 111 ff.

² Vgl. auch den nicht allzu seltenen Gebrauch von *funus* = 'der Leichnam', z. B. Verg. Aen. IX 490 quae nunc artus avulsaque membra et *funus lacerum* tellus habet; Prop. I 17,8 haecine parva *meum funus* harena teget? FRIEDRICHS Komm. zu Catull S. 344; NORDEN zur Aeneis VI 149.

³ Hier wird die Fassung des Fuld. auch durch den Rhythmus (Kl. 1) kräftig gestützt.

Stelle, welche die unmittelbare Fortsetzung der zuletzt behandelten bildet, weicht der Fuldensis zweimal von der eben zitierten Vulgata ab: er gibt erstens *primores Iudaeorum*, ferner *avocare* (statt *revocare*). Die Herausgeber lehnen beide Lesarten ab; in Wirklichkeit ist aber die eine sicher richtig und die andere zum mindesten recht wahrscheinlich. Die Vulgatafassung *a fide revocare* ist offenbar falsch, weil sie auf eine *clausula heroa* ausgeht, *avocare* dagegen ebenso offenbar richtig (Kl. 3). Schwieriger ist die Entscheidung in bezug auf den Zusatz *Iudaeorum*, da der Rhythmus hier kein sicheres Kriterium liefert (in beiden Fällen Kl. 3 mit irrationaler Längung); aber mit Rücksicht auf 21,18 *primoresque Iudaeorum* (ebenfalls im Satzschluss) und auf die allgemeinen Vorzüge des Fuldensis, die in diesem Kapitel ganz besonders deutlich hervortreten (vgl. die zuletzt behandelte Stelle und ausserdem S. 28 ff. oben), dürfen wir auch diese Lesart, wenngleich nicht als sicher, so doch als wahrscheinlich richtig bezeichnen.

21,28. *Illum (sc. Christum) hominem putate, per eum et in eo se cognosci et coli deus vult.* In dieser Form wird die Stelle von ÖHLER, RAUSCHEN, LÉONARD u. a. im Anschluss an die massgebenden Vulgatahss.¹ gegeben; im Fuldensis, dessen Fassung bisher allgemein abgelehnt worden ist, fehlen die Worte *et in eo* und steht ferner *voluit* (statt *vult*). Mir ist es unbegreiflich, dass man die Varianten dieser letztgenannten Handschrift, wie es scheint, nicht einmal einer Prüfung unterzogen hat; sobald man sie näher untersucht, erweisen sie sich nämlich in beiden Fällen als ausgezeichnet. Erstens ist nur *per eum*, nicht *per eum et in eo*, aller Wahrscheinlichkeit nach das Richtige, denn an allen anderen Stellen des Apologeticum, wo von der Verehrung Gottes oder vom Glauben an Gott in christlichem Sinne² die Rede ist, steht in solchen Ausdrücken wie hier *per*, nicht *in*. Vgl. im unmittel-

¹ Der schlechte cod. D gibt den Schluss mit etwas anderer Wortfolge: *se cognosci vult deus et coli*, und so schrieben in älterer Zeit zahlreiche Herausgeber (u. a. RHENANUS, GELENUS, RIGALTUS, HAVERCAMP), in neuerer Zeit z. B. BINDLEY.

² Anders (von den Dämonen) an der vereinzelt Stelle 23,15 *Christum timentes in deo et deum in Christo subiciuntur servis dei et Christi.*

bar vorbergehenden Satz 21,28 *deum colimus per Christum*; im folgenden Satz 21,29 *et ipsi dominum per hominem Moysen colere didicerunt*; ferner 23,18 *per Christum et in deum credimus*¹. Die Worte *et in eo* sind also, soweit wir in Fragen dieser schwierigen Art überhaupt urteilen können, als spätere Interpolation zu betrachten. Was sodann den Schluss betrifft, so scheint *voluit* zwar auf den ersten Blick etwas eigentümlich, wird aber durch die Klausel (1 a) zur Evidenz bestätigt; das Perfektum ist eben dem Rhythmus zuliebe gewählt. Dieser wird durch das von der Vulgata gebotene *vult* zerstört², welche Lesart sich somit als eine spätere, ungeschickte Änderung verrät.

22,3. *Sed quomodo de angelis quibusdam sua sponte corruptis corruptior gens daemonum evaserit, damnata a deo cum generis auctoribus et, quem diximus, principe apud litteras sanctas ordo cognoscitur.* Das ist³ die Fassung des Fuldensis, die RAUSCHEN mit Recht aufgenommen hat; ÖHLER, BINDLEY, LÉONARD u. a. schreiben mit der Vulgata *et cum eo, quem diximus, principe*. Dass dieser letztere Zusatz gänzlich überflüssig ist, braucht kaum gesagt zu werden; ich habe schon oben (S. 43) nach SCHMALZ bemerkt, dass die Weglassung des Beziehungswortes in der späteren Latinität überhaupt wieder mehr in den Vordergrund tritt, und namentlich gilt dies natürlich hier wie sonst für die verschiedenen Formen der Demonstrativpronomina (für Tertullian vgl. u. a. HENEN 125). Trotzdem hat die Erscheinung nicht nur an dieser, sondern auch an anderen Stellen des Apologeticum Schwancken innerhalb der handschriftlichen Überlieferung und Unsicherheit unter den Herausgebern herbeigeführt. Vgl. 29,5 *insuper debellatis, qui eam sciunt petere*; so RAUSCHEN zweifellos richtig

¹ Zu dieser Stelle vgl. oben S. 37.

² Über einsilbige Wortformen im Klauselschluss vgl. ZANDER, Eurythmia II 436 ff. und besonders 447 ff., wo die Frage ausführlich und in grossem Zusammenhang beleuchtet wird. Die Erscheinung ist, wie ZANDER zeigt, wenigstens in höherer Kunstprosa sehr selten und fast ausschließlich auf Formen wie *me, te, se, nos, vos, est, sunt* usw., d. h. auf mehr oder weniger enklitische Worte, beschränkt.

³ Abgesehen von der ziemlich belanglosen Schreibung *principem* statt *principe*.

mit dem Fuld., die Vulgata dagegen (von ÖHLER, BINDLEY, LÉONARD u. a. gebilligt) hat insuper *eos* debellatis, *qui* usw. Hierher gehört meiner Meinung nach auch 46,3, wo mit dem Fuld. folgendermassen zu schreiben ist: cur ergo *quibus* comparatur de disciplina, non proinde adaequatur de licentia¹ et immunitate disciplinae? Die Vulgata hat hier non proinde *illis* adaequatur, und dieses Pronomen wird von sämtlichen neueren Herausgebern eingesetzt, sicherlich mit Unrecht; es ist nur eine Verdeutlichung der für die Vulgatafassung im allgemeinen charakteristischen Art.

Indessen scheint auch im Fuldensis wenigstens an einer vereinzelter Stelle eine ähnliche Interpolation vorhanden zu sein. Es ist 23,3 et alia vis pronuntietur in eo, qui genitalia vel laceratos, alia, *qui* sibi gulam prosecat. So nach der Vulgata, der sich die Editoren fast durchweg anschliessen; der Fuld. gibt auch im zweiten Glied *in eo, qui* (von HAVERCAMP aufgenommen), was indessen im Hinblick auf die eben betrachteten Fälle ohne Zweifel abzulehnen ist.

23,4. Jussus a quolibet christiano loqui spiritus ille tam se daemonem confitebitur *de vero* quam alibi deum *de falso*. So geben die Vulgatahss. und mit ihnen, soviel ich weiss, sämtliche Herausgeber im Text; der Fuldensis weicht indessen stark ab: er bietet *in vero est* (statt *de vero*) und *quod in falso est* (statt *de falso*)². Meines Erachtens ist (wie schon HAVERCAMP, obwohl nur in einer Anmerkung und mit einer gewissen Reserve, vorgeschlagen hat) mit einer kleinen Verbesserung der vom Fuld. gegebenen Fassung folgendermassen zu lesen: tam se daemonem confitebitur, *(quod)* *in vero est*, quam alibi deum, *quod in falso est*. Die Richtigkeit dieser Lesung geht aus zwei Umständen hervor: erstens aus dem vorzüglichen Rhythmus beider Sätze (Kl. 1, mit regelmässiger Aphäresis), zweitens aus dem oben S. 84 f. erörterten, bei Tertullian besonders beliebten Gebrauch von *in* mit Abl. statt eines Prädikatsnomens (vgl. die dort gegebenen Beispiele für *in vero est* = *verum est*, *in incerto est* = *incertum est*, *in*

¹ Die Hs. *diligentia* (statt *de licentia*), offenbar ein reiner Schreibfehler.

² RAUSCHENS Angabe, dass er auch *quod alibi deum* hätte, ist irrtümlich.

manifesto est = *manifestum est* usw.). Die Fassung der *Vulgata*, die diese typisch tertullianeische Ausdrucksweise verwischt und ausserdem den Rhythmus schlechter macht, ist lediglich eine der vielen misslungenen Normalisierungen, die für jene Textrezension überhaupt charakteristisch sind.

23,13. *Quodcumque ridetis, rideant et illi vobiscum; negent Christum omnem ab aevo animam restituto corpore iudicaturum; dicant hoc pro tribunali, si forte*¹, *Minoen et Rhadamanthum secundum consensum Platonis et poetarum hoc esse sortitos*. Das ist die Textgestaltung der *Vulgata*, die z. B. von ÖHLER und KAYSER aufgenommen wurde; der Fuldensis hat *hoc tribunali* (ohne *pro*) und lässt das zweite *hoc* weg. Über die verschiedenen Verbesserungsversuche der Herausgeber können wir uns kurz fassen; einige (unter ihnen HAVERCAMP) haben *hoc pro tribunali* geschrieben, aber das zweite *hoc* weggelassen, und RAUSCHEN konjizierte *huic tribunali*, ebenfalls mit Weglassung des zweiten *hoc* (dann ist natürlich *esse sortitos* gegen den gewöhnlichen Gebrauch in passivischem Sinne zu nehmen). Diesen Standpunkt hat er jetzt (*Antikrit.* 58) aufgegeben und stimmt SCHRÖRS zu, der den Text des Fuld. so erklärt, dass er *hoc* als Objekt zu *sortitos esse* und *tribunali* als Dativ des Zweckes auffasst; also: »dies (d. h. dieses Amt) hätten Minos und Rhadamanthus für ihren Richterstuhl erlangt«. Meinesteils halte ich einen solchen Gebrauch des Dativs in diesem Zusammenhang für ausgeschlossen²; wir müssen allerdings von dem Text des Fuldensis ausgehen, daraus ist aber mit einer Verbesserung, die keine wirkliche Änderung bedeutet (Hinzufügung eines -s vor *si*), folgende Fassung herzustellen:

¹ Über den bei Tertullian sehr beliebten elliptischen Ausdruck *si forte* (oft wie hier mit ironischer Färbung) vgl. ÖHLER zu *De corona* 5. Im *Apolog.* begegnet er z. B. 16,9 *alii plane humanius et verisimilius solem credunt deum nostrum; ad Persas, si forte, deputabimur, licet solem non in linteo depictum adoremus*; 38,5 *si oblectari novissime nolumus, nostra iniuria est, si forte, non vestra*.

² Dagegen stimme ich RAUSCHEN völlig zu, wenn er a. a. O. bemerkt: »Der Text P (d. h. die *Vulgata*) ist zu übersetzen: 'Sie mögen behaupten, dass statt dieses Richterstuhles (*hoc pro tribunali*, sc. Christi) Minos und Rhadamanthus das Richteramt (*hoc*) erlangt haben'; diese Ausdrucksweise ist aber wegen des doppelten *hoc* sehr schwerfällig«.

dicant *hoc tribunalis*, si forte, Minoen et Rhadamanthum . . . esse sortitos. Der Ausdruck *hoc tribunalis* ist natürlich = hoc tribunal und steht mit dem eigentümlichen Sprachgebrauch des Tertullian in bestem Einklang; HOPPE S. 20 gibt eine ganze Reihe von ähnlichen Genetivkonstruktionen, aus denen hier eine kleine Auswahl genügen wird. Vgl. z. B. Adv. Valent. 32 *humana gens in hoc exitus ibit* (= in hunc exitum); Ad nat. I 16 ad *hoc sceleris*; Adv. Marc. IV 7 a deo ignoto et in *id temporis* muto ('bis zu der Zeit'); De spect. 27 *id mali* inicit; De anima 35 quae illam in *aliquid innocentiae* impegerit; De pallio 2 *novum vitii* (= novum vitium) mari induit; Adv. Hermog. 5 ut non *totum dei* (= totum deum) materiae dedisse videatur; De anima 19 sed ne illi quidem praetereundi, qui vel *modico temporis* viduant animam intellectu. Die ursprüngliche Fassung unserer Stelle wird demnach klar sein, und die Vulgata erweist sich auch hier als eine misslungene spätere Überarbeitung; interessant ist aber, dass diese Überarbeitung — mit *hoc pro tribunali* usw. — offenbar auf einen Text zurückweist, in dem der Fehler *tribunali* statt *tribunalis* bereits vorhanden war, d. h. der Redaktor der Vulgata arbeitete, wie wir schon oben¹ gesehen haben, mit einer Vorlage, die bereits gewisse Verderbnisse aufzuweisen hatte.

Fuld.	Vulg.
24,3. Nunc ut constaret illos deos esse, nonne <i>concederetis</i> de aestimatione communi aliquem esse sublimiorem et potentio-rem, velut principem mundi perfectae maiestatis?	24,3. Nunc ut constaret illos deos esse, nonne <i>conceditis</i> de aestimatione communi aliquem esse sublimiorem et potentio-rem, velut principem mundi perfectae <i>peritiae</i> maiestatis? ²

SCHRÖRS (S. 47) rechnet diese Stelle zu denjenigen, wo die Vulgata »den Gedanken besser ausdrückt«, und zwar mit der kurzgefassten Begründung, dass »*conceditis* die Behauptung be-

¹ Vgl. S. 89 und 91.

² Nur der junge und schlechte cod. Erlangensis hat perfectae *potentiae* et maiestatis, und so schrieben u. a. RIGALTUS, HAVERCAMP, ÖHLER.

stimmter ausdrückt¹ und das *perfectae peritiae* besser dem aestimatione communi entspricht». Was *conceditis* betrifft, so stimmt ihm RAUSCHEN (Antikrit. 58) zu, ja, er hält sogar *conceditis* für das allein hier zulässige; in bezug auf *peritiae* bemerkt er aber folgendes: »Zunächst hat *perfectae peritiae* mit aestimatione communi absolut nichts zu tun. Sodann kann Tert. garnicht geschrieben haben *perfectae peritiae maiestatis*, weil es unlateinisch ist; das sah auch ÖHLER ein und verbesserte es mit früheren Ausgaben² in *perfectae potentiae et maiestatis*. Jedenfalls liegt hier in der Vulg. ein Verderbnis vor; vielleicht ist *peritiae* nur eine Dittographie für *perfectae*. Die Lesung des Fuld. ist hier zweifellos vorzuziehen». In diesem Punkt muss ich RAUSCHEN durchaus Recht geben, obwohl natürlich die Entstehung von *peritiae* einigermaßen dunkel bleibt; dagegen kann ich die auch von anderen Kritikern (obwohl ohne jede Begründung) geteilte Meinung, dass *conceditis* dem *concederetis* vorzuziehen wäre, nicht akzeptieren. Der Irrealis *concederetis* schliesst sich durchaus korrekt und natürlich an das irreale *ut constaret* an: »wenn es auch wahr wäre . . . müsstet ihr dennoch nicht zugeben . . .?« Dagegen stimmt das Präsens *conceditis* nur schlecht zu dem im allgemeinen ziemlich strengen Tempus- und Modusgebrauch Tertullians³; es

¹ Eigentümlicherweise erwähnt SCHRÖRS den *ut*-Satz garnicht, sondern lässt das Zitat mit *nonne conceditis* beginnen; dann passt allerdings nur *conceditis*.

² Diese Angabe ist etwas ungenau; vgl. oben S. 101 Fussn. 2.

³ HOPPE S. 67 stellt eine Anzahl von Fällen zusammen, in denen von einem Tempus der Gegenwart im Hauptsatze der Konj. Impf. im Nebensatze abhängt. Das Material ist natürlich sehr nützlich, man vermisst aber jede Analyse der verschiedenen Gründe, die all diese Abweichungen von dem gewöhnlichen Tempusgebrauch bewirkt haben. So werden z. B. aus dem Apolog. drei Stellen angeführt, wenn man näher zusieht, liegen aber überall besondere Umstände vor. Die erste ist 11,4 *indignum est, ut (deus) alicuius opera indigeret*. Hier steht der Konj. Impf. natürlich als Irrealis der Gegenwart; ebenso bei Tert. öfter nach *non verisimile est ut, cui credibile est ut, quale est ut* u. dgl. (vgl. HOPPEs Beispiele). Sodann heisst es 38,2: *nisi fallor enim, prohibendarum factionum causa de providentia constat modestiae publicae, ne civitas in partes scinderetur*. Wie mir scheint, liegt hier der Begriff der Vergangenheit ganz deutlich im Zusammenhang ('als die factiones verboten wurden, geschah dies zu dem Zweck, dass . . .'). Das letzte Beispiel schliesslich ist 48,3 *multis . . . iocis . . . opus erit, si velimus . . . lascivire, quis in quam bestiam reformari videretur*. Hier liegen offenbar klauseltechnische

ist wohl dadurch entstanden, dass man den *ut*-Satz nicht beachtet oder nicht recht verstanden hat.

25,2. Non omitto congressionem, quam provocat illa praesumptio dicentium, Romanos pro merito religiositatis diligentissimae in tantum sublimitatis *elatos*. Zu dem letzten Wort fügt der Fuld. noch *et impositos* hinzu, in diesem Falle glaube ich aber, dass die Editoren mit Recht der Vulgata gefolgt sind: *elatos et impositos* passt durchaus nicht zu dem markigen und gedrängten Stil unseres Autors, und auch der Schlussrhythmus wird ohne den fraglichen Zusatz besser (Kl. 1 in ihrer reinsten Form). Die Worte *et impositos* werden demnach eine von den falschen Zutaten sein, von denen, wie wir im dritten Kapitel sahen, auch der Fuldensis nicht ganz frei ist.

25,9. Nec tantum tamen honoris fatis Romani dicaverunt dedentibus sibi Carthaginem adversus destinatum votumque Iunonis, quantum *prostitutissimae* lupae Larentinae. So die Vulgatahss., denen die meisten Herausgeber gefolgt sind; der Fuld. hat *prostratissimae*, was von HAVERCAMP aufgenommen wurde. Nun ist zunächst zu beachten, dass *prosternere* (und *prostratus*) im späteren Latein wiederholt, wenn auch nicht besonders oft, in der hier geforderten obszönen Bedeutung gebraucht wird (vgl. die Lexika). So z. B. Suet. Div. Iul. 2 *prostratae* regi pudicitiae; ähnlich Tib. 35; ferner Calig. 24,3 quas saepe exoletis suis *prostravit*; Iustin. XII 7,11 propter *prostratam* pudicitiam; Arnobius II 42 (S. 82,19 R.) venalia ut *prosternerent* corpora. Das im Fuld. überlieferte *prostratissimae* ist also sprachlich durchaus einwandfrei und verdient unter solchen Umständen als lectio difficilior entschieden den Vorzug vor *prostitutissimae*, das offenbar nur eine

Gründe vor (*videretur* gibt Kl. 1, durch *videatur* dagegen wäre eine clausula heroa entstanden); über die Bedeutung solcher Rücksichten auch für syntaktische Fragen vgl. oben S. 54 Fussn. 2. Auf das sehr spärliche Material aus den übrigen Schriften einzugehen, ist hier nicht der Ort; es ist z. T. ganz unsicher (De pudic. 16 ist *aufert te* Konjekture, und zwar, wie die Klausel zeigt, unrichtige Konjekture; wie die Stelle zu emendieren ist, lasse ich vorläufig dahingestellt sein), z. T. liegen, wie in den eben betrachteten Fällen, ganz besondere Umstände vor.

für den Redaktor der Vulgata charakteristische Verdeutlichung darstellt.

25,13. Ergo non ante religiosi Romani quam magni, ideoque non *ob hoc* magni, quia religiosi. So nach der Vulgata; im Fuldensis steht aber nicht *ob hoc*, sondern *propterea*. Meinestils verstehe ich nicht, warum die Kritiker so allgemein und so ganz ohne weiteres, als ob ein Zweifel überhaupt nicht möglich wäre, die erstere Fassung vorgezogen haben; mir scheint die Frage jedenfalls eine Untersuchung zu verdienen. In einem solchen Falle wie hier, wo der Rhythmus keine sichere Entscheidung bringt und ein greifbarer litterarisch-stilistischer Unterschied zwischen den beiden Varianten nicht vorliegt, kann aber, soweit ich sehe, nur der Sprachgebrauch des Autors, besonders innerhalb derselben Schrift, massgebend sein. Von unserer Stelle abgesehen gibt es nun, wie aus HENENS Index S. 104 und 120 ersichtlich ist, im Apologeticum kein einziges Beispiel für *ob hoc*, aber neun für *propterea* (u. a. auch mehrere für die Verbindung *propterea quia*). Demnach liegt die Sache so, dass die Lesart des Fuld. echt ist, diejenige der Vulgata dagegen von einem Interpolator stammt, der mit dem Stil Tertullians nicht genügend vertraut war.

26,2. Regnaverunt et Babylonii ante pontifices et Medi ante quindecimviros . . . et Amazones ante virgines *Vestales*. So schreiben sämtliche mir bekannte Herausgeber mit der Vulgata; das vom Fuldensis statt *Vestales* gebotene *Vestae* lehnen sie ohne weiteres ab. Und doch gehört diese Stelle zu den besten Beweisen für die Überlegenheit des Fuldensis: *virgines Vestae* (Kl. 1) wird vom Rhythmus glänzend bestätigt, und Tertullian hat also hier wie öfter aus klauseltechnischen Gründen die ungewöhnlichere und gewähltere Ausdrucksweise¹ bevorzugt. Der Redaktor

¹ Sie ist übrigens, nebenbei bemerkt, in gehobener Prosa garnicht so selten wie man glaubt; vgl. Tac. Ann. I 8 Augusti . . . testamentum inlatum per *virgines Vestae* (dagegen sagt bezeichnenderweise Sueton, Div. Aug. 101,1, wo er von demselben Vorgang erzählt, *virgines Vestales*); Ann. I 3 *bella civium* (= *bella civilia*). WACKERNAGEL hat uns in seiner vorzüglichen Untersuchung »Genetiv und Adjektiv« (Mélanges de Linguistique, off. à Ferd. de Saussure, Paris 1908, S. 137 ff.) gelehrt, dass in solchen Fällen, wo Genetiv und ab

der Vulgata hat, weil er dies nicht verstand, eine typische Normalisierung vorgenommen und so den Rhythmus zerstört.

Fuld.	Vulg.
27,1. Satis haec adversus intentionem laesae <i>religionis ac</i> divinitatis; quo non videamur laedere eam, ostendimus non esse.	27,1. Satis haec adversus intentionem laesae divinitatis, quo non videamur laedere eam, <i>quam</i> ostendimus non esse.

Die nur im Fuldensis überlieferten Worte *religionis ac* wurden von HAVERCAMP in den Text aufgenommen, haben aber vor den meisten Herausgebern keine Gnade gefunden. Zuletzt ist die Stelle von RAUSCHEN (Antikrit. 63) behandelt worden; er äussert hier folgendes: »Die Beifügung von *religionis ac* im Fuld. ist nicht nur, wie SCHRÖRS (S. 50) bemerkt, 'überflüssig und störend', sondern falsch: sie widerspricht dem Vorhergehenden und auch dem Folgenden. Denn in den vorhergehenden Kapiteln ist nur von den heidnischen Göttern die Rede und gezeigt, dass die Christen diese nicht als Gottheit anerkennen können. Noch mehr aber widerspricht der Zusatz dem angehängten Satz: ostendimus non esse; denn Tert. hat nicht gezeigt, dass es bei den Heiden keine Gottesverehrung gebe, sondern nur, dass ihre Götter in Wahrheit nicht existieren». Diese Argumentation scheint vielleicht zuerst überzeugend genug; tatsächlich beweist sie aber nur, wie wenig tief RAUSCHEN ebensowohl wie SCHRÖRS in den wirklichen Gedankengang des Apologeticum eingedrungen sind. Vgl. Tertullians eigene Worte cap. 24,1: omnis ista confessio illorum (sc. deorum vestrorum), qua se deos negant esse, . . . satis idonea est ad depellendum crimen *laesae . . . Romanae religionis*. Si enim

geleitetes Adjektiv konkurrieren, das Adjektiv durchweg das ursprünglichere ist. Für die Geschichte solcher Adjektiva in späterer Zeit vgl. meinen Kommentar zur Peregr. Aetheriae S. 76 ff. Für den Gebrauch des Genetivs statt eines gewöhnlicheren und eher zu erwartenden Adjektivs fehlen noch nähere Einzelbeobachtungen. Soviel lässt sich aber von vornherein sagen, dass er, wo er vorkommt, auf besonderer Absicht beruhen muss (bei Tacitus kommt hier besonders seine Abneigung gegen alles Gewöhnliche und Alltägliche in Betracht, bei Tertullian etwas von derselben Geschmacksrichtung und daneben ganz besonders die Klauseltechnik wie wir es oben gesehen haben).

non sunt dei pro certo, *nec religio pro certo est*; si religio non est, quia nec dei, pro certo, nec nos pro certo rei sumus *laesae religionis*¹. Man sieht, der Autor hat den Gedanken, den RAUSCHEN sowohl wie SCHRÖRS ohne weiteres ablehnen, nicht nur ausgesprochen, sondern sogar mit ganz besonderer Schärfe und Deutlichkeit hervorgehoben. An unserer Stelle ist also *religionis* ebenso notwendig wie *divinitatis*; der Redaktor der Vulgata hat aber offenbar den Zusammenhang mit derselben Oberflächlichkeit wie die modernen Kritiker beurteilt und daher die beiden Worte *religionis ac* ausgemustert².

Das nur von der Vulgata gebotene *quam* fand im allgemeinen die Billigung der älteren Editoren und wird noch von SCHRÖRS S. 50 f. verteidigt; HAVERCAMP dagegen tilgte es, und denselben Standpunkt nimmt jetzt RAUSCHEN a. a. O. ein. Er bezeichnet es mit Recht als »schwerfällig und hinkend und gar nicht nach der schneidigen Art Tertullians«; dass es lediglich eine wenig geschickte Interpolation ist, kann in der Tat nicht zweifelhaft sein.

27,7. Itaque cum vice *rebellantium* ergastulorum sive carcerum vel metallorum vel hoc genus poenalis servitutis erumpunt adversus nos, in quorum potestate sunt, certi et impares se esse³ et hoc magis perditos, ingratis resistimus ut aequales. Der Fuldensis bietet hier zwei von den Herausgebern im allgemeinen verworfene Zusätze, deren richtige Beurteilung mir nicht ganz leicht scheint. Er hat erstens *repugnantium vel rebellantium* und fügt ferner nach *adversus nos* das Wort *proeliantur* hinzu. Der erste Zusatz sieht am ehesten wie ein glossenähnliches Einschiesel aus, obwohl es sich vielleicht denken liesse, dass Tertullian, der ja gleich darauf gegen seine Gewohnheit so viele synonyme oder

¹ Für den Gedanken *laedere religionem* vgl. auch 25,17 *religionem* aut *laedendo* creverunt aut crescendo *laeserunt*.

² Dieser Fall zeigt, wie vorsichtig man in der Annahme »späterer Überarbeitungen« und Zusätze im Fuldensis sein muss. Manches, was RAUSCHEN Antikrit. 77 ff. unter dieser Rubrik anführt, ist noch willkürlicher gewählt und noch schwächer begründet als das oben gegebene Beispiel. Anderes mag allerdings richtig sein und trifft zum Teil mit meinen Ausführungen oben im dritten Kapitel zusammen.

³ Über eine hier begegnende Verschreibung im Fuld. vgl. oben S. 61.

beinahe synonyme Ausdrücke gehäuft hat, sich auch beim Partizip eine ähnliche Abundanz erlaubt hätte. Eine sichere Entscheidung scheint mir in diesem Punkt kaum möglich. Was dagegen *proeliantur* betrifft, so glaube ich, dass HAVERCAMP das Richtige trifft, wenn er in seiner Anmerkung zur Stelle *proeliaturi* vermutet. Vor *in* bedeutet ja diese Emendation fast gar keine wirkliche Änderung, sie passt vortrefflich in den Zusammenhang, und sie wird schliesslich vom Rhythmus (Kl. 1) aufs kräftigste empfohlen, während dagegen der Satzschluss der Vulgata mit den vielen aufeinander folgenden Längen auffallend schlecht ist. Das Wort war wohl schon früh zu *proeliatur* oder *proeliantur* geworden, und der Redaktor der Vulgata hat es dann als sinnlos weggelassen.

35.7. *Iam si pectoribus ad translucendum quandam specularem materiam natura obduxisset, cuius non praecordia insculpta apparent*¹ *novi ac novi Caesaris scenam*² *congiario dividendo praesidentis, etiam illa hora, qua adclamant: 'de nostris annis tibi Iuppiter augeat annos!'* Der Fuldensis bietet hier zwar mehrere offenbare Fehler³, anderseits aber auch ein paar Varianten, die mir evident richtig scheinen, obgleich man sie bisher gänzlich verschmäht hat. Zunächst hat er *pareret* (natürlich in *parerent* zu korrigieren) anstatt *apparent*, und diese Form, d. h. *parerent*, wird in der Tat sowohl von der Syntax gefordert wie vom Rhythmus bestätigt (Kl. 1); sie stimmt ausserdem genau mit dem sonstigen Sprachgebrauch Tertullians überein, denn wie so viele andere Spätlateiner⁴ verwendet auch er öfter das Simplex *parere* im Sinne von *apparere*. Vgl. Adv. Marc. I 15 *si ipsa non potuit manifestari in hoc mundo, quomodo dominus paruit eius in hoc*

¹ Cod. Erlang. *apparerent*, und so RHENANUS, GELENIUS, RIGALTIVS, HAVERCAMP.

² Zum Akkusativ *scenam* (zu *insculpta*) vgl. etwa Verg. Ecl. III 106 *quibus in terris inscripti nomina regum nascantur flores*; Plin. Nat. Hist. XXXIII 155 *Centavros Bacchusque caelati scyphi*.

³ Ziemlich belanglos ist *transducendum* für *translucendum* und *quoddam* für *quandam*; tiefer geht *novum . . . Caesarem scena . . . praesidentem* statt des offenbar nicht recht verstandenen *novi . . . Caesaris scenam . . . praesidentis*.

⁴ Vgl. meinen Kommentar zur Peregr. Aetheriae S. 58; RÖNSCH, Italia und Vulgata S. 374 f.

mundo; ibd. IV 8 spiritus . . . excedebant vociferantes: 'tu es filius dei'. Cuius dei, vel hic *parent*; vgl. ÖHLERS Index, der noch viele Beispiele gibt. Immerhin ist natürlich *parere* in der hier vorliegenden Bedeutung seltner als *apparere*, und so hat der Redaktor der Vulgata, dem der fragliche Gebrauch nicht geläufig war, eine Form des letzteren, gewöhnlicheren Verbuins eingesetzt. Ferner hat der Fuld. nicht *adclamant*, sondern *reclamant*, was aus rhythmischen Gründen ebenfalls vorzuziehen ist (Kl. 3).

37,3. Sed absit, ut aut igni humano vindicetur *divina secta aut* doleat pati, in quo probatur. So schreiben, soviel ich weiss, sämtliche neuere Herausgeber¹ mit den Vulgatahss.; der Fuld. bietet indessen auch hier ein paar sehr bemerkenswerte Abweichungen. Er hat erstens *divinitas sectae*, was HAVERCAMP billigte, und was ich wegen des besonders guten Rhythmus (Kl. 1) ebenfalls akzeptieren möchte, obwohl die Lesart der Vulgata allerdings nicht ohne weiteres abzuweisen ist (Kl. 3). Ferner hat aber der Fuld. an der zweiten Stelle nicht *aut*, sondern *aut ut*, und das ist meiner Meinung nach höchst wahrscheinlich das Richtige. Das etwas ungenaue *ut aut . . . aut ut* mag zwar auf den ersten Blick anstössig scheinen — und gerade das hat vermutlich die Tilgung des zweiten *ut* in der Vulgata veranlasst — wird aber durch mehrere ähnliche Ausdrücke sogar bei den strengsten Klassikern gestützt. Vgl. z. B. für Cicero die klare und gründliche Erörterung SJÖGREN'S, Commentationes Tullianae S. 136 f. Ich brauche aus dem von ihm herangezogenen Material nur ein paar Stellen zu zitieren, z. B. Orator 44,149 collocabuntur igitur verba, *ut aut* inter se quam aptissime cohaereant . . . *aut ut* forma ipsa . . . conficiat orbem suum, *aut ut* comprehensio . . . apte cadat (wo u. a. C. F. W. MÜLLER an der ersten Stelle *aut ut* schrieb); Pro Rosc. Am. 29,82 vereor, *ne aut* molestus sim vobis, iudices, *aut ne* ingeniis vestris videar diffidere; ähnlich Ep. ad Att. I 5,4 accidit, *ut et* contentione nihil opus esset, *et ut* ego mallein Peducaem tibi consilium dare; ebenso hat Cicero *quod aut . . . aut quod* und *quam aut . . . aut quam* sowie auch *cum et . . . et cum* u. dgl. mehr. Bei Livius vgl. II 27,2 postulabant, *ut aut* referret

¹ BINDLEYS *sectae* (sonst ganz wie oben) ist mir nicht ganz klar.

ad senatum, *aut ut* auxilio esset consul civibus suis (wo MADVIG das zweite *ut* tilgte). SJÖGREN bemerkt zum Schluss: »Apud alios scriptores quam late pateat haec loquendi consuetudo, nondum exploratum est; cavendum tamen, ne bene firmatam codicum scripturam temere mutemus». Darin kann man ihm nur zustimmen; was besonders Tertullian betrifft, so wird jedenfalls soviel von vornherein klar sein, dass man eine Freiheit, die sich sogar Cicero wiederholt erlaubt hat, bei ihm nicht beanstanden darf, wenn sie von der besten Handschrift bezeugt ist.

37,4 f. heisst es von der wachsenden Verbreitung der Christen: Hesterni sumus, et orbem iam et vestra omnia implevimus, urbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, tribus, decurias, palatium, senatum, forum; sola vobis reliquimus templa. Cui bello non idonei, non prompti fuissetus etiam impares copiis, qui tam libenter trucidamur, si non apud istam¹ disciplinam magis occidi liceret quam occidere? Nach *templa* hat der Fuldensis hier folgenden, von allen mir bekannten Herausgebern ausser HAVERCAMP verworfenen Zusatz: *possumus dinumerare exercitus vestros unius provinciae plures erunt*. Nun weist allerdings der Codex, besonders im letzten Teil des Apolog., mehrere unechte Zusätze auf (vgl. oben S. 71 f.), aber dennoch glaube ich kaum, dass die zitierten Worte dieser Kategorie angehören. Sie tragen, wie mir scheint, durchaus nicht den verdächtigen und für den Gedankengang entweder störenden oder überflüssigen Charakter, der im allgemeinen für solche Interpolationen charakteristisch ist. Nur ihr Schluss ist offenbar verstümmelt; hier glaube ich aber, dass HAVERCAMP, der das Wort *Christiani* einfügte, die richtige Ergänzung gefunden hat. Es wird also nach dem Satze *sola vobis reliquimus templa* folgendermassen zu schreiben sein: *Possumus dinumerare exercitus vestros: unius provinciae plures erunt* (Christiani). Cui bello non idonei . . . fuissetus usw. In dieser Form passen die fraglichen Worte nicht nur ausgezeichnet in den Zusammenhang (als Übergang zu dem folgenden Gedanken von der Verwendbarkeit der Christen als Soldaten), sondern wer-

¹ Dies Wort bedeutet hier wie öfter s. v. a. hanc, nostram; vgl. oben S. 23.

den auch, was ich besonders betonen möchte, vom Rhythmus durchweg bestätigt (bei *exercitus vestros* Kl. 1, bei den Schlussworten Kl. 3 in ihrer vollständigsten Form).

37,6. Si enim . . . abrupissemus¹ a vobis, *suffudisset* utique dominationem vestram tot qualiumcumque civium amissio, immo etiam et ipsa destitutione punisset. Hier fehlen im Fuld. die Worte tot qualiumcumque usw. und ebenso die sechs ersten Worte des darauf folgenden Satzes (§ 7) bis einschliesslich solitudinem vestram. Offenbar ist dies ein reines Versehen, das dem Schreiber des Fuld. oder der Vorlage desselben zur Last fällt; sein Auge hat sich von dominationem *vestram* zu solitudinem *vestram* verirrt. Nachdem somit das Subjekt zu *suffudisset* ausgefallen war, hat man aber das Bedürfnis nach einem neuen gefühlt, und so ist natürlich *pudor*, das der Fuld. hinter *suffudisset* bietet, nachträglich eingesetzt worden. Was dagegen das von der Vulgata ohne weitere Zusätze gegebene *suffudisset* betrifft, so ist dies sicher richtig, denn gerade Tertullian gebraucht öfter einsames *suffundere* im Sinne von 'rubore suffundere', 'pudore suffundere'. Vgl. De virg. vel. 2 sancti viri est *suffundi*, si virginem viderit; Adv. Marc. II. 3 (bonitas) aeterna et deo ingenta et perpetua praesumenda ac per hoc deo digna, *suffundens* iam hinc bonitatem dei Marcionis; mehr Beispiele gibt ÖHLER im Ind. verb.; HOPPE S. 139. Das im Fuld. überlieferte *pudor* ist also eine klare und handgreifliche Interpolation.

38,4. Es hebt hier ein neues Moment der Darstellung an, das vom Fuldensis in folgender Form gegeben wird: *Atque adeo* spectaculis vestris in tantum renuntiamus, in quantum originibus eorum, quas scimus de superstitione conceptas. Der Vulgatatext dagegen, der von allen mir bekannten Herausgebern angenommen worden ist, hat nicht *atque adeo*, sondern *aeque*. Das letztere will nun auch SCHRÖRS S. 57 mit folgender kurzen Bemerkung als besser vindizieren: »*adeo* würde einen Konsekutivsatz erwarten lassen, der aber fehlt«. Vor einem philologisch gebildeten Publikum

¹ Für *abrumpere* = 'desciscere' od. dgl. s. HOPPE 63 und 126.

braucht es kaum bemerkt zu werden, dass diese Behauptung ganz irrig ist. Der Ausdruck *atque adeo* (ohne *ut* und in ganz anderer Bedeutung als *adeo . . . ut*) wird bekanntlich von Plautus bis ins Spätlatein gebraucht, um einen neuen Begriff oder Satz steigernd oder hervorhebend einzuführen (das Material findet man am besten im Thes. L. Lat. I 612 f.). Noch wichtiger ist aber, dass *atque adeo* als derartige Anfangsformel gerade bei Tertullian besonders beliebt ist; vgl. im Apologeticum noch folgende Stellen: 4,1; 22,1; 24,7; 35,10; 45,8. Der Ausdruck des Fuldensis ist also nicht nur an sich gut, sondern sogar typisch tertullianeisch und verdient daher ganz entschieden den Vorzug vor *aeque*, das übrigens auch schlechter in den Zusammenhang passt¹.

Fuld.

38,4. Nihil *enim* nobis dictu, visu, auditu cum insania circi, cum impudicitia theatri, cum atrocitate arenae, cum xysti vanitate. 5. Licuit Epicureis *aliam* decernere voluptatis veritatem, id est animi aequitatem. Id² quo vos offendimus, si alias praesumimus voluptates? Si oblectari³ *novissime* nolumus, nostra iniuria est, si forte, non vestra. Sed reprobamus quae placent vobis! Nec vos nostra delectant.

Vulg.

38,4. Nihil *est* nobis dictu, visu, auditu cum insania circi, cum impudicitia theatri, cum atrocitate arenae, cum xysti vanitate. 5. Quo vos offendimus, si alias praesumimus voluptates? Si oblectari *novisse* nolumus, nostra iniuria est, si forte, non vestra. Sed reprobamus quae placent vobis! Nec vos nostra delectant. Sed licuit Epicureis *aliquam* decernere voluptatis veritatem, id est animi aequitatem; *et ampla negotia Christianae*⁴.

Ein kurzer Blick auf die Art und Weise, wie der Inhalt in den beiden hier stark von einander abweichenden Fassungen gegliedert ist, wird genügen, um eine im grossen und ganzen sichere

¹ Auch RAUSCHEN, der in seiner Ausgabe *aeque* schreibt, sieht nunmehr (Antikrit. 67) *atque adeo* als das Richtige an.

² Korrupt; zu lesen ist offenbar etwa *ideo* oder *itaque*.

³ Die Hs. versehentlich *oblectare*.

⁴ So codd. ABGM (und mit ihnen ÖHLER); codd. DE (und mit ihnen RHENANUS, GELENIUS u. a.) geben nur *et ampla negotia*; cod. F *et ampla negotia Christianae factionis*.

Entscheidung zu treffen. Wenn wir also zuerst den Text des Fuldensis ins Auge fassen, so sagt Tertullian: »Wir wollen nichts zu tun haben cum insania circi, cum impudicitia theatri usw. Man hat ja auch den Epikureern gestattet, eine andere (*aliam*) Art von voluptas, die aequitas animi, aufzustellen. Wodurch beleidigen wir euch also, wenn auch wir andere voluptates (sc. als die gewöhnlichen) annehmen? ¹ Und wenn wir schliesslich (*novissime*) das oblectari garnicht wollen, so ist das doch unsere Sache. Aber, wendet ihr ein (*sed*), reprobamus quae placent vobis. Gut, nec vos nostra delectant». In direktem und unmittelbarem Anschluss an die letzten Worte folgt sodann in cap. 39 eine nähere Darlegung dieser nostra, d. h. der Nächstenliebe der Christen, ihrer Wohltätigkeit usw., eingeführt mit den Worten (39,1): edam iam nunc ego ipse *negotia christianae factionis*. Wie man sieht, hängt alles in dieser Weise trefflich zusammen, und ein Zweifel ist höchstens in bezug auf die Lesung einzelner Worte ² möglich; die ganze Darstellungsweise ist zwar etwas gedrängt und abrupt ³, jedoch nach meinem Empfinden nicht mehr als nach der gewöhnlichen Art Tertullians.

Was dagegen die ganz anders gegliederte Fassung der Vulgata betrifft, so scheint sie mir im wesentlichen durchweg eine Verschlechterung zu bezeichnen. Trotzdem war sie — mit oder ohne geringere Modifikationen — von den meisten älteren sowohl wie neueren Herausgebern akzeptiert worden, und erst HEINZE (S. 446, Fussn. 2) hat sie ausdrücklich zurückgewiesen ⁴, u. a. mit der richtigen Bemerkung, dass »der in den Ausgaben letzte Satz

¹ WALTZING übersetzt: »si nous préférons d'autres plaisirs». Eine solche Bedeutung von *praesumere* ist mir wenigstens für diese Zeit nicht bekannt. Das Verbum ist aber ein Lieblingswort Tertullians im Sinne von 'etwas annehmen', 'an etwas glauben' und besagt hier offenbar ungefähr dasselbe wie das gleich vorher stehende *decernere*.

² So ist wohl statt *enim* (38,4) mit der Vulg. *est* oder vielleicht *est enim* zu lesen.

³ HEINZE (S. 446, Fussn. 2) findet den Übergang quo vos offendimus etc. »recht unvermittelt» (das vor diesen Worten stehende *id*, vgl. oben S. 111 Fussn. 2, hat er offenbar übersehen) und vermutet nach xysti vanitate eine Lücke, in der etwa gesagt war: 'das wisst ihr ja selbst, da ihr uns dieses Fernbleiben zum Vorwurf macht, uns nicht erlauben wollt, selbst zu bestimmen, was voluptas sei'. Mir scheint eine derartige Annahme kaum nötig.

⁴ Ihm hat sich dann in seiner zweiten Auflage RAUSCHEN angeschlossen.

des Kapitels *sed licuit Epicureis aliquam decernere voluptatis veritatem, id est animi aequitatem* den Zusammenhang zwischen *nec vobis nostra delectant* und der folgenden Darlegung dieser *nostra* zerreisst¹. Dass die Umstellung misslungen ist, liegt tatsächlich auf der Hand, wie denn auch *aliquam* (statt *aliam*), wie HEINZE gleichfalls richtig bemerkt, offenbar falsch ist; alles weist darauf hin, dass diese ganze Partie in der Vulgata versehentlich oder absichtlich umgestaltet worden und dabei in Unordnung geraten ist. Was schliesslich die letzten Worte der Vulgatafassung, *et ampla negotia christianae*², anbelangt, so haben sie aus guten Gründen schon den Abschreibern gewisse Schwierigkeiten bereitet³; sie sind, wie ein Vergleich mit den oben zitierten Anfangsworten von 39,1 zeigt, ein (wahrscheinlich gleichzeitig mit der Umstellung und Überarbeitung gemachter) ungeschickter Zusatz, der den zerrissenen Zusammenhang mit dem Folgenden wieder herstellen sollte⁴.

Wenn sich also schon durch diese Analyse des sachlichen Zusammenhangs die Fassung des Fuld. als die im grossen und ganzen einzig richtige erweist, so gibt es ausserdem in dem zitierten Abschnitt noch eine Kleinigkeit formaler Art, die unsere Auffassung in schlagender Weise bestätigt. Es ist der Satzschluss *novissime nolumus*, dessen Richtigkeit durch den Rhythmus (Kl. 2) zur Evidenz bewiesen wird; hier hat der Interpolator, entweder weil er die Bedeutung von *novissime* (vgl. darüber oben) nicht recht verstand, oder aus anderen, uns gleichgültigen Gründen, *novisse* statt *novissime* eingesetzt und dadurch die Klausel zerstört.

40,1. At e contrario illis nomen factionis adcommodandum est, qui in odium bonorum et proborum conspirant, qui adversum sanguinem innocentium conclamant, praetexentes sane ad odii defensionem illam quoque vanitatem, quod existiment omnis

¹ Den Zusammenhang hat man sich bei dieser Lesung folgendermassen zurechtgelegt: »Illi voluptatis aliquam veritatem decernunt, animi aequitatem, christianae voluptatis sunt ampla negotia« (ÖHLER). Gegen eine solche Auffassung zu polemisieren, ist kaum der Mühe wert.

² Vgl. oben S. 111 Fussn. 4 über das Schwanken innerhalb der Vulgatahss.

³ Wie man sieht, sind die Worte *negotia christianae* sogar in unveränderter Form aus 39,1 herübergenommen.

publicae cladis, omnis popularis incommodi christianos esse in *causam*. So nach den massgebenden Vulgatahss.; der Fuld. hat *causa* und bietet ausserdem nach *incommodi* die Worte *in primordio temporum*. Was zunächst die Frage *in causa* oder *in causam* angeht, so ist die erstere Lesart hier sicher die richtige, ja, es hat in der ganzen Latinität überhaupt nur der Ausdruck *in causa* (nicht *in causam*) existiert. Vgl. das zwar nicht vollständige, aber doch sehr umfassende Material im Thes. L. Lat. III 670,60 ff. Die lange und stattliche Reihe von Belegen beginnt mit Cic. Ep. ad Fam. I 1,1 *haec sunt in causa*; Liv. XL 26,5 *vim morbi in causa esse*; Sen. Dial. X 3,4 *quid ergo est in causa*; die Hauptmasse derselben findet sich indessen im Spätlatein (aus dem sich noch einige hinzufügen liessen). Vgl. für Tertullian De anima 17 (S. 324,13 R.-W.) *aqua in causa est*; ibd. 24 (S. 338,29) *si tempus in causa est oblivionis*; ibd. (S. 339,16) *non erit corporalitas multiformis in causa exitus uniformis*; Ad nat. I 3 (S. 62,11) *nomen in causa est*; Apolog. 2,18 *non scelus aliquod in causa esse, sed nomen*. Dieser ganzen Menge von Beispielen für *in causa est* wird im Thesaurus nur ein einziger Fall der Konstruktion *in causam est* gegenübergestellt; dieser Fall ist gerade unsere Stelle, Apolog. 40,1, wo, wie wir gesehen haben, der Fuld. *causa* bietet (diese letzte Tatsache hat der Verfasser des Thesaurusartikels übersehen). Wie der Fall nach alledem zu beurteilen ist, wird ohne weiteres klar sein¹.

¹ Wenn sich ÖHLER und HOPPE (S. 41), die an unserer Stelle *esse in causam* schreiben, auf De idolol. 15 *idololatriam in hominis causam esse* berufen, so beweist das nur, dass sie diese letztere Stelle nicht im Zusammenhang gelesen haben. »Sensus differt«, bemerkt RAUSCHEN mit Recht; ja, die Bedeutung weicht hier in der Tat so stark ab, dass ich die Stelle für offenbar korrupt halte. Ich brauche sie nur etwas ausführlicher zu zitieren: Si idoli honor est, sine dubio idoli honor idololatria est. Si hominis causa est, *recogitemus omnem idololatriam in hominis causam esse*. Recogitemus omnem idololatriam in homines esse culturam, cum ipsos deos nationum homines retro fuisse etiam apud suos constet. Itaque nihil interest, superioris an huius saeculi viris superstitio ista praestetur. So schreiben sowohl ÖHLER wie REIFFERSCHIED-WISSOWA mit der Überlieferung, ohne auch nur das geringste Bedenken zu äussern. Mir scheint es offenbar, dass der ganze erste Satz *recogitemus . . . esse* eine aus den unmittelbar folgenden und unmittelbar vorhergehenden Worten zusammengeschweisete falsche Variante ist. Jedenfalls hat die Stelle natürlich mit der oben behandelten Konstruktion

Wir kommen jetzt zu dem vom Fuldensis gegebenen Zusatz *in primordio temporum*. Dass er in dieser Form sinnlos ist, braucht nicht bemerkt zu werden; ich glaube aber, dass wir, wenn wir mit einer leichten Änderung *a primordio temporum* schreiben¹, den ursprünglichen Wortlaut hergestellt haben (*in* ist wohl durch Einfluss des unmittelbar vorhergehenden *incommodi* und des gleich nachher folgenden *in causa* entstanden). Der Ausdruck ist deutlich rhythmisch (Kl. 2, vgl. *popularis incommodi*) und passt inhaltlich sehr gut zu dem übertriebenen und aufgeregten Ton unserer Stelle.

40,8. Nemo adhuc Romae deum verum adorabat, cum Hannibal apud Cannas per Romanos anulos caedes suas modio metiebatur. 9. Omnes dei vestri ab omnibus colebantur, cum ipsum Capitolium Senones occupaverant. Statt des überlieferten *occupaverant* haben schon RHENANUS, GELENUS und andere ältere Herausgeber das Perfektum eingesetzt, natürlich weil der Zusammenhang hier durchaus *cum . . . occupaverunt* verlangt (vgl. das vorhergehende *cum . . . metiebatur*). Wir können die Verbesserung jetzt durch ein neues Kriterium stützen: durch den Rhythmus wird *occupaverunt* (Kl. 1) ebenso sicher bestätigt, wie sich die überlieferte Form durch ihren unrhythmischen Charakter als falsch erweist.

42,4. Non labor diluculo Saturnalibus, ne et noctem et diem perdam; attamen labor honesta hora et salubri, quae mihi et calorem et sanguinem servet. So nach der von den neueren Herausgebern² akzeptierten Vulgata; der Fuld. hat erst *lavo sub noctem* und dann *sed lavo et debita hora*. Diese letzteren Lesarten sind meines Erachtens schon nach der alten Regel von der

(*in causa est* etwa = *causa est*) garnichts zu tun; im Thes. a. a. O. ist sie denn auch mit Recht übergangen worden.

¹ Schon HAVERCAMP hat, obwohl nur zweifelnd, *a primordio temporum* zugleich mit ein paar anderen, ganz unwahrscheinlichen Konjekturen (*exorbitatione* oder *in exorbitatione temporum*) vorgeschlagen.

² Eine Ausnahme macht BINDLEY, der sich (wie in älterer Zeit HAVERCAMP) dem Fuldensis anschliesst, allerdings ohne das irgendwie zu begründen.

lectio difficilior vorzuziehen, während die Vulgatafassung dagegen wenigstens in zwei Punkten ganz offenbar den Charakter der Glossierung oder der Verdeutlichung trägt. Erstens hat der Bearbeiter *lavo* (in refl.-intr. Sinne) unnötigerweise durch *lavor* ersetzt, und zweitens hat er, wie es scheint, an der Bedeutung von *sub*¹ im Ausdruck *sub noctem* Anstoss genommen und daher das deutlichere *diluculo* eingesetzt. Nach alledem werden wir wohl der Fassung des Fuldensis auch im übrigen (*sed*, ebenso *et debita*) folgen müssen.

42,9. Tertullian hat hier die Tatsache besprochen, dass die templorum vectigalia täglich abnehmen, und fährt darauf fort: *Sed cetera vectigalia gratias christianis agent ex fide dependentibus debitum, qua alieno fraudando abstinemus, ut si ineatur, quantum publico pereat fraude et mendacio vestrarum professionum, facile ratio haberi possit, unius speciei querela compensata pro commodo ceterarum rationum.* Der Fuldensis weicht an dieser Stelle stark ab; er gibt erstens den Anfang folgendermassen: *Sed et cetera vectigalia laeduntur. Sufficit, si cetera gratias christianis agunt* usw.; sodann lauten auch die Schlussworte in seiner Fassung etwas anders: *pro ceterarum rationum securitate.* Was die Anfangsworte betrifft, so ist die vom Fuld. gebotene Erweiterung sowohl in sachlicher wie in formaler Hinsicht gänzlich unpassend (bemerkenswert ist auch der unrhythmische Schluss des ersten Satzes); dieser Fall gehört offenbar zu den eigentümlichen Beispielen falscher Zusätze und Überarbeitungen, die der Codex besonders in den letzten Kapiteln des Apologeticum hin und wieder aufweist (auch die reinen Schreibfehler werden hier zahlreicher)².

¹ Hier wie öfter = 'unmittelbar nach'; vgl. KÜHNER, Ausf. Gramm., 2. Aufl., II 1 S. 571; MENGES Repetitorium § 150,10 (mit Beispielen wie *sub cenam dormire* usw.).

² Eine derartige Überarbeitung begegnet auch z. B. 40,10, wo nach der Vulgata zu lesen ist: *Semper humana gens male de deo meruit, primo quidem ut inofficiosa eius, quem cum intellexeret ex parte, non requisivit, sed et alios insuper sibi commentata quos coleret.* Der Fuld. gibt hier *non solum non requisivit timendum, sed et alios sibi citius commenta.* Wegen *sed et* hat man also (natürlich ohne wirklichen Grund) ein *non solum non* für nötig gehalten, und ferner hat man der Deutlichkeit wegen *timendum* eingesetzt und so den vorzüglichen Satzschluss *non requisivit* (Kl. 1) zerstört; demnach

— Anders liegt die Sache in bezug auf die Schlussworte, die, wie der Rhythmus deutlich beweist, nur im Fuldensis richtig überliefert sind (Kl. 3; die Vulgata schliesst mit einer *clausula heroa*). Wahrscheinlich hat der Vulgataredaktor den Ausdruck *ceterarum rationum securitate* auffällig gefunden, während doch tatsächlich *securitas* gerade von finanzieller Sicherheit speziell gebräuchlich ist (sowohl = 'Garantie' wie auch in allgemeinerer Bedeutung; vgl. die Lexika).

44,3. De vestris semper aestuat carcer, de vestris semper metalla suspirant, de vestris etiam bestiae saginantur, de vestris semper munerarii noxiorum greges pascunt. Nemo illic christianus, nisi hoc tantum; aut si et aliud, iam non christianus. So schreibt RAUSCHEN (nach RIGALTUS und HAVERCAMP) mit dem Fuldensis; die von ÖHLER, KAYSER, LÉONARD, SCHÖRS (S. 62) und anderen bevorzugte Vulgata hat *nisi plane tantum christianus*. Was nun Tertullian hier sagen will, ist klar genug: in den Gefängnissen, in den Strafanstalten usw. sind die wirklichen Verbrecher lauter Heiden: wenn sich ein Christ da befindet, so ist es eben nur wegen seines christlichen Bekenntnisses, nicht wegen irgend eines gewöhnlichen Verbrechens. Wer den Stil des Autors kennt, kann nicht im Zweifel sein, dass er dies mit seiner gewöhnlichen Prägnanz so ausgedrückt hat, wie es im Fuld. überliefert ist. Dem Bearbeiter schien aber der Ausdruck *nisi hoc tantum* trotz des durchaus deutlichen Zusammenhangs doch nicht deutlich genug; er hat daher mit einer lästigen Wiederholung noch einmal das Wort *christianus* eingesetzt.

ist man jedenfalls a priori geneigt, auch *citius* und *commenta* mit recht grossem Misstrauen zu betrachten. Einen bemerkenswerten und schwer zu erklärenden Fehler bietet ferner der Fuldensis cap. 42,6 mit der sinnlosen Lesart *vos enim non novimus* statt des kühnen, echt tertullianischen *nos coronam naribus novimus* (glatter und deutlicher, wie es seine Gewohnheit ist, sagt Minucius Felix Oct. 38,2 von derselben Sache: *auram bonam floris naribus ducere*); die Schwerverständlichkeit des ursprünglichen Ausdrucks ist jedenfalls eine mitwirkende Ursache zur Entstehung der Korruptel gewesen. Als reine Verschreibung ist wohl schliesslich ein Fall wie 41,6 *molitis* (Fuld.) statt *quos colitis* zu betrachten.

45,7. *Enim vero nos . . . merito soli innocentiae occurrimus . . . eum timentes, quem timere debebit et ipse qui timentes iudicat, deum, non proconsulem timentes.* Der Fuldensis weicht hier von der Vulgata (der sich die Editoren allgemein angeschlossen haben) insofern ab, als er mit etwas kürzerer Fassung *ipse qui iudicat* gibt. Wie der Rhythmus zeigt, ist dieses *ipse qui iudicat* (Kl. 2) entschieden das Richtige, während sich die Formulierung der Vulgatahss. schon durch die verwischte Klausel als falsch erweist.

46,5. *Nomen hoc philosophorum daemones non fugat. Quidni, cum secundum deos philosophi daemones deputent.* So die Herausgeber einstimmig mit der Vulgata; der Fuldensis hat aber *fugiant*, wozu RAUSCHEN schon in seiner Ausgabe bemerkt: »fartasse recte«. Später sind ihm dann die Vorzüge dieser Lesart noch klarer geworden, und er bezeichnet sie jetzt (Antikrit. 71) als die allein berechnigte, u. a. mit folgender treffender Bemerkung: »Im zweiten Satz gibt Tert. zur Begründung des ersten an, dass die Dämonen von den Philosophen für Halbgötter gehalten werden; daraus kann aber nur folgen, dass die Dämonen den Philosophen nicht gram sind, nicht aber, dass der Name der Philosophen nicht die Macht hat, die Dämonen auszutreiben«. Wir können zu dieser ganz richtigen Analyse des Gedankens auch ein äusseres Kriterium fügen: *daemones non fugiant* ist in rhythmischer Hinsicht vortrefflich (Kl. 1 a), *fugat* dagegen zerstört den Satzschluss.

47,6. *Alii (deum) incorporalem asseverant, alii corporalem, qua Platonici et Stoici; alii ex atomis, alii ex numeris, qua Epicurus et Pythagoras; alius ex igni, qua Heraclito visum est; et Platonici quidem curantem rerum, contra Epicurei otiosum et inexercitatum et, ut ita dixerim, neminem in rebus humanis.* So ist die Stelle meines Erachtens gegen die Mehrzahl der bisherigen Kritiker zu schreiben. Sie verdient, wie mir scheint, hervorgehoben zu werden, weil sie uns mit besonderer Deutlichkeit zeigt, wie die vielen guten und echten Lesarten des Fuldensis namentlich im letzten Teil des Apologeticum mit einzelnen Fehlern und falschen Zusätzen vermennt sind. Über die ersten zi-

tierten Sätze habe ich schon oben S. 64 gehandelt; wie dort bemerkt wurde, fehlen im Fuld. die Worte *alii corporalem* (was wohl lediglich als Haplographie zu beurteilen ist); dagegen gibt der Codex sicher richtig *qua Platonici et Stoici*¹, während die Vulgatahss. (und die meisten Herausgeber) *ut tam Platonici quam Stoici* bieten. Es gibt indessen in dem angeführten Abschnitt noch mehrere Punkte, die unsere Beachtung verdienen. Nach *curantem rerum* fügt der Fuld. die Worte *factorem et actorem rerum* hinzu; darin vermag ich trotz des Verteidigungsversuchs HAVERCAMPS² nichts als einen falschen, glossenähnlichen Zusatz zu sehen. Dagegen bietet derselbe Fuld. gleich darauf zwei bisher verschmähte, aber in Wirklichkeit sicher echte Lesarten: *inexercitatum* (die Vulg. *inexercitum*) und *in rebus humanis* (die Vulg. *humanis rebus*). In beiden Fällen kommt uns wieder der Rhythmus zu Hilfe und bestätigt die anscheinend belanglosen, bis jetzt missachteten Varianten (im ersten Falle Kl. 3, im zweiten Kl. 1), während er die Vulgata dagegen als unrichtig erweist.

49,3. Proinde nec inepta esse possunt: certe etsi falsa et inepta, nulli tamen noxia. Nam et multis aliis similia, quibus nullas poenas inrogatis, *vanis et fabulosis*, inaccusatis et impunitis ut innoxiiis. *Sed* in eiusmodi *enim*, si utique, inrisui iudicandum est, non gladiis et ignibus et crucibus et bestiis. So nach den Vulgatahss., denen man sich im allgemeinen angeschlossen hat; im Fuld., wo der Text zum Teil etwas entstellt worden ist, heisst es: . . . *inrogatis in eiusmodi accusatis et impunitis ut noxiis aequae enim si utique inrisum* usw. Die Worte *in eiusmodi* sind also an falsche Stelle geraten und aus *inaccusatis* und *innoxiiis* hat man (ob absichtlich oder nur versehentlich, lässt sich kaum sagen) *accusatis* und *noxiis* gemacht. Soweit ist der Text des Fuld. jedenfalls unrichtig, obwohl die Schäden, wie man sieht, nicht sehr tief gehen. Dagegen ist es mir recht wahrscheinlich (mit wirklicher Sicherheit wage ich es allerdings nicht zu behaupten), dass das *vanis et fabulosis*, das im Fuld. fehlt, eine spätere Glosse

¹ So jetzt auch RAUSCHEN (Antikrit. 72).

² Er setzt die fraglichen Worte nicht in den Text, bemerkt aber im Kommentar: »quamvis ille forsitan non male *rerum factorem et actorem*, ut et conditorem et motorem intelligas».

ist (so jetzt auch RAUSCHEN, Antikrit. 77). Ferner ist aber das von der Vulgata gegebene und von fast allen Herausgebern angenommene *sed . . . enim*¹ meiner Meinung nach falsch; diese Verbindung, die bekanntlich Gegensatz und Versicherung (nicht Begründung) ausdrückt, ist ja hier gänzlich unangebracht. Der Fuld. bietet denn auch eine andere Lesart, *aeque enim*, und daraus lässt sich sehr leicht das Richtige herstellen: *atque* in eiusmodi *enim*, si utique, inrisui iudicandum est ('und zwar mit Recht, denn . . .'). Für *atque enim* vgl. Fronto S. 70,24 N. *atque enim* opus consulto est; vgl. auch *etenim*, καὶ γάρ.

¹ HAVERCAMP tilgte *enim*, was natürlich an und für sich gar keine Verbesserung bedeutet.

Wort- und Sachregister.

	Seite.		Seite.
<i>abominari</i>	71	Impf. Konj. unregelmässig	102
<i>al</i> statt eines Abl. temporis	95	<i>in causa</i> (nicht <i>causam</i>) <i>est</i>	114
<i>adhuc</i>	51	<i>in vero est, in incerto est</i> usw. 84; 99	
Altercatio Heracliani	31 ff.	<i>ingratus</i> mit Genetiv	68
<i>atque enim</i>	120	<i>insculptus aliquam rem</i>	107
Ausgaben	6 ff.	Isidor	57 f.; 92
Beziehungswort: s. Relativsätze.		<i>iste</i> = <i>hic</i>	28
Bremensis	6; 70; 77 ff.; 82	Klauseln: s. Rhythm. Satzschluss.	
<i>consistere</i>	21	Korresp. Partikeln, Wortstellung	
<i>credere in</i> , Konstr.	38	dabei	108
<i>cruz</i> = 'Kreuztod'	36	<i>malle alicui</i>	39
Cyprian (?) Quod idola dii non sint	94	<i>mandare</i> Konstr.	52 f.
<i>cum</i> advers. u. concess. mit Ind.	17	<i>parere</i> = <i>apparere</i>	107
<i>dissipare</i>	44	<i>prosternere, prostratus</i>	103
Ellipsen gewisser Verba ...	66; 69; 83	<i>qua</i>	47 f.; 64
<i>et</i> eigentümlich gebraucht	91	Relativsätze mit weggelassenem	
<i>expandere</i>	30	Beziehungswort	48; 98
<i>factio</i>	46	Rhythm. Satzschluss ...	13 ff.; passim.
<i>factum velle alicui</i>	39 f.	Rufinus	28; 57; 78
<i>forma</i> = <i>modus, lex, ratio</i>	26 f.	<i>sepultura</i> = <i>corpus sepultum</i>	95 f.
Fuldensis	4 ff.; passim.	<i>sine</i> mit einer gewissen Abundanz	81
Genetiv statt eines Adjektivs ...	104	<i>struere</i> = <i>instruere</i>	33
Gen. part. (<i>id mali</i> u. dgl.)	101	<i>sub</i> in Zeitausdrücken	116
Griechische Übersetzung 14; 22; 24; 57;		<i>subscribere</i>	93
62; 78		<i>transferre</i> in refl.-intr. Bedeutung	40 f.
Handschriften (s. auch Bremensis		<i>ut aut... aut ut</i> u. dgl.	108
u. Fuldensis)	4 ff.		

Stellenregister.

Tertull. Apolog.	Seite.	Tertull. Apolog.	Seite.
1,8	74	13,2	28
1,10	75	13,4	86
2,1	16	14,1	87
2,2	17	14,2	87
2,5	66	14,6	61
2,6	62	15,6	88
2,11	67	16,2	89
2,15	62	16,3	62
2,19	61	16,4	67
2,20	18 f.	16,7	63
3,3	69	17,4	64
3,4	61	18,5	92
4,2	75	18,7	93
4,3	20; 61	19,5	69
4,5	62	20,1	93
5,2	22	21,1	63
5,3	78	21,3	69
5,7	24	21,4	68
6,3	78	21,6	61
6,7	61	21,8	28
7,1	79	21,12	30
7,6	26; 61; 80	21,14	33
7,7	67	21,16	94
7,11	67	21,18	34
8,4	80	21,21	95
8,7	81	21,22	96
8,8	62 f.; 81	21,28	97
9,8	62	21,30	70
9,10	70	22,3	98
9,14	67	22,5	62
9,18	62	23,3	99
10,2	82	23,4	61; 99
10,7	83	23,5	62
10,10	84	23,10	63
11,11	61	23,12	35; 61; 70
12,1	85	23,13	100

Tertull. Apolog.	Seite.	Tertull. Apolog.	Seite.
23,18	37	41,5	62
24,3	101	41,6	117 Fussn.
24,5	62	42,1	51
24,8	64	42,2	51
25,2	103	42,4	115
25,3	38	42,6	117 Fussn.
25,4	38	42,9	116
25,5	65	44,3	117
25,9	103	45,1	70
25,13	104	45,7	62; 118
26,2	104	46,3	99
27,1	105	46,5	52; 118
27,5	61	46,13	70
27,7	61; 106	46,15	70
28,2	68	46,18	65 f.
29,5	41 f.	47,2	71
32,1	63	47,6	64; 118
33,4	68	48,9	66
34,4	71	48,13	64
35,2	61	49,8	119
35,7	107	50,5	53
35,8	61	50,12	71
35,13	61		
37,2	43	Tertull. Ad nat. II 17	39
37,3	108	De virg. vel. 9.....	33
37,4 f.	109	De idolol. 15	114 Fussn.
37,6	110	De pudic. 16.....	103 Fussn.
38,1	45	Adv. Marc. IV 24	33
38,2	45		
38,4	110 f.		
38,5	111	Alcimus Avitus Homil. VII	84
39,2	69 f.	Ammian. Marcell. XXI 12,8	41
39,6	65	Apuleius Apol. 61	40
40,1	113	Met. IX 23	71 Fussn.
40,2	48	Gellius Noct. Att. VI 3.25	40
40,6	49	Hegemonius Acta Archel. 34	41
40,9	115	Iulius Valerius II 15	41
40,10	116	Petronius 137,10	81
40,12	68	Plinius Paneg. 81	41
41,3	50	Seneca De tranqu. an. 12	81

LUNDS UNIVERSITETS ÅRSSKRIFT. N. F. Afd. 1. Bd 11. Bihang.

LUNDS UNIVERSITETS

ÅRSBERÄTTELSE

1914—1915

AV

UNIVERSITETETS REKTOR

LUND
C. W. K. GLEERUP

LEIPZIG
OTTO HARRASSOWITZ

LUND 1915
HÅKAN OHLSSONS BOKTRYCKERI

Innehåll.

	Sida.
Studentuppvaktning för Nordens konungar	5
Smärre rubbningar, framkallade av kriget	5
Universitetskanslerns 60-års-dag och hans tjänstledighet	6
Högtidlig fil. doktorspromotion	7
Avlidna f. d. universitetslärare	7
Axel Bokelund avliden	8
Avlidna studenter	9
Professorsinstallationer	9
Akad.-sekreterareplatsen tillsatt	9
Föreläsningar av främmande vetenskapsmän	9
Universitetet representerat vid utländsk univ.-fest	10
Personalförändringar och förordnanden	10
Docent- och resestipendier	14
Tjänstledighet och vikariat	15
Utmärkelser	19
Kungl. brev	19
Kanslersbrev	27
Donationer.....	37
Institutioner:	
1. Anatomiska intitutionen.....	38
2. Astronomiska institutionen	39
3. Biblioteket	43
4. Botaniska institutionen	59
5. Farmakologiska institutionen	62
6. Fysiologiska institutionen	63
7. Fysiska institutionen	63
8. Geologisk-mineralogiska institutionen.....	64
9. Historiska museet	65
10. Kemiska institutionen.....	68
11. Kliniska institutionerna	68
12. Konstsamlingarna.....	71
13. Medicinskt-kemiska institutionen.....	72
14. Musikkapellet	73
15. Mynt- och medaljkabinettet	74
16. Patologiska institutionen	75
17. Psykologiska institutionen.....	75

	sid.
18. Rättsmedicinska institutionen	77
19. Seminarierna	77
20. Zoologiska institutionen	88
Skrifter, utgivna av lärare och tjänstemän	92
Ventilerade avhandlingar	113
Universitetets årsskrift	114
Ledamöter i konsistorierna m. m.	114
Statistiska uppgifter	115
Premier	116
Doktorsutnämningar och doktorspromotion	116
Val	126

Utdrag ur räkenskaperna	128
Föreläsningar och övningar	129

Ehuru vårt land hittills förskonats från att indragas i det våldsam-
samma krig, som sedan ett år rasar i större delen av Europa, har denna jättekamp dock helt naturligt övat inflytande även på
de i stort sett oförändrade förhållandena vid vårt universitet.

Studentupp-
vaktning för
Nordens
konungar.

Såsom en tilldragelse av glädjande art, vilken i viss mån stod i samband med de storpolitiska tilldragelserna, kunna vi anteckna, att Lunds studenter den 18 december hade tillfälle att uppvakta den skandinaviska Nordens tre monarker. På initiativ av vår konung Gustaf V hade konung Kristian av Danmark och konung Haakon av Norge sammanträffat med honom för överläggning om sina länders gemensamma intressen under dessa svåra tider. Till mötesplats hade man valt Malmö, den skånska gränsstaden vid Sundet, i vilken nordiska monarker även tidigare upprepade gånger sammanträffat. Vid middagstiden nyssnämnda dag avreste Lunds studentkår till vår grannstad, och på residenset i Malmö mottogo Nordens konungar den hyllning, som den ungdomliga skaran med sång under sina fanor och standar bragte dem.

En del smärre rubbningar i universitetets värksamhet har det stora kriget emellertid vållat.

Smärre rubb-
ningar, fram-
kallade av
kriget.

Flera bland de yngre universitetslärarna och många studenter hava måst under längre eller kortare perioder vara borta från universitetet för att fullgöra dem åliggande militär tjänstgöring. Även har det för vissa universitetslärare, som anmält sig till kurs för utbildning av reservbefäl, varit nödvändigt att under någon tid inställa sin akademiska undervisning eller att till vissa tider koncentrera denna.

Här må även nämnas, att universitetets gymnastiksal under tiden 29 september—21 oktober begagnades också av ynglingar

vid Lunds högre allmänna lärovärk, emedan denna skolas gymnastiklokal togs i anspråk för inkvartering av militär. Dessutom var universitetets gymnastiklokal under en del av vårterminen vissa timmar dagligen upplåten för militärskola. Även universitetets aula har upprepade gånger under läsåret använts för populära föredrag för i staden garnisonerad militär.

I samband härmed kan erinras om att flera universitetslärare icke kunnat under det gångna läsåret företaga av dem planerade utländska studieresor, för vilka resestipendier beviljats, utan de hava varit tvungna att uppskjuta dessa till något kommande år.

Universitets-
kanslerns 60-
års-dag och
hans tjänst
ledighet.

Den 10 sistlidne februari fyllde universitetets kansler greve Fredrik Cl:son Wachtmeister sextio år. Med anledning härav tillsände universitetet denne sin högt vördade främste man en adress, prydd med en av artisten Albert Larsson målad akvarell. Såsom motiv hade konstnären använt en utsikt över Söderåsen från gården Böketofta, en greve Wachtmeister tillhörig egendom. Adressen var av följande lydelse:

»Till Universitetskanslern Greve Fredrik Wachtmeister.

På Eder sextioårsdag anhåller Lunds Universitet att få till sin Kansler frambära sin vördnad och tacksamhet.

Vid sextio år kan Ni, Herr Greve, se tillbaka på en för både andlig och materiell odling sällsynt välsignelserik livsgärning. Måtte det förunnas vårt Universitet att än under en följd av år äga Eder såsom sin förste styresman, och måtte Ni alltjämt länge kunna egna Edert mångsidiga arbete åt fosterlandet.

Å Lunds Universitets vägnar:

Axel Kock.»

Lund den 10 februari 1915.

Vemodigt nog ansåg universitetskanslern det riktigt att ett par veckor före sin sextioårsdag underkasta sig en operation, som dock dess bättre avlopp med gott resultat. Emellertid har det för patienten varit nödvändigt att under någon tid vara befriad från de många kanslersgöromålen. Prokanslern biskop Billing har från nyåret till läsårets slut varit förordnad som kansler för Lunds universitet.

De vart tredje år återkommande högtidliga doktorspromotionerna inom filosofiska fakulteten tillhöra alltjämt vårt universitets förnämsta högtider. Med skäl har det blivit sagt, att fakulteten efter tre års prosa väl kan behöva en dags poesi.

Högtidlig
fil. doktors-
promotion.

Den 31 maj anställde fakulteten under övliga former högtidlig promotion, och denna blev därigenom särskilt festlig, att fakulteten kunde överlämna jubelkransen till icke mindre än tretton överlevande av de år 1865 promoverade. Bland dessa tretton voro 10 personligen närvarande.

Få promotioner vid vår högskola torde hava ägt en lika utmärkt uppsättning av unga promoti, som fallet var med promotionen för femtio år sedan. Under det gångna halvseklet hava åtskilliga bland de då unga doktorerna framträtt såsom ledande män i vårt land inom skilda områden. Bland dessa må särskilt nämnas Lunds universitets prokansler biskop Gottfrid Billing, som visserligen icke är svenska kyrkans *primas*, men som sedan många år med skäl allmänt betraktas såsom svenska kyrkans *primus*.

Anmärkningsvärt är, att bland 1865 års trettioen doktorer icke mindre än sjutton blevo anställda såsom akademiska lärare, och att sju bland dessa kommo att bekläda professorsstolar.

Vid årets promotion fungerade humanistiska sektionens dekanus professor Liljeqvist såsom promotor. Hans inbjudningsskrift åtföljdes av en avhandling »Boströms äldsta latinska dissertationer försvenskade.»

Under sistlidne november avledo två framstående vetenskapsmän, som i något yngre år tillhört Lunds universitet, men som senare förflyttats till annan högskola: Nils Dunér och Alfred Winroth.

Avlidna f. d.
universitets-
lärare.

Den förre, en utmärkt astronom, hade vid vår högskola fått sin vetenskapliga utbildning, och under sin studietid och även under sina tidigare år såsom akademisk lärare hade han med stort intresse egnat tid och arbete även åt den då ännu odelade Skånska nationens och åt Akademiska Föreningens angelägenheter. Här i Lund utarbetade han en väsentlig del av de viktiga skrifter, som berättiga till att hans namn skall ihågkommas i den astronomiska vetenskapens historia. Efter att hava tjänstgjort såsom adjunkt och e. o. professor i Lund, var

han inemot femtio år, när han befordrades till ordinarie professor i Uppsala. Dunér avled den 10 november i Stockholm, där han under sin sista tid varit bosatt.

Alfred Winroth, som gjort sina juridiska studier vid det nordsvenska universitetet, tillhörde vår högskola dels såsom extra ordinarie, dels såsom ordinarie professor 1880—1899. Sedan han sistnämnda år återvänt till Uppsala, förflyttades han efter åtta år till Stockholms Högskola. Här var han alltjämt anställd såsom professor i civilrätt, när han den 23 november avled. Vid sin död hade han alltså såsom föreläsare verkat vid vårt lands samtliga juridiska fakulteter, och om hans eminenta skicklighet såsom vetenskaplig föreläsare torde icke finnas mer än en mening. Som bekant var han även en mycket framstående och flitig juridisk författare, vilken utgivit talrika, särskilt genom sina materialsamlingar, värdefulla skrifter.

Axel Bokelund
avliden.

För ett halvår sedan avled en man, till vilken Lunds universitet står i den största tacksamhetsskuld. Den 6 mars gick nämligen f. provinsialläkaren Axel Bokelund i Malmö ur tiden. Född den 21 februari 1843 i Västra Karaby (i Skåne), där fadren var lantbrukare, fick Bokelund först vid relativt mogna år tillfälle att egna sig åt studier. Han valde läkarens yrke. Här i Lund studerade han medicin, avlade mediko-filosofisk examen 1872, medicine-kandidat-examen 1876, medicine-licentiat-examen 1881. Efter tjänstgöring på skilda orter utnämndes han 1886 till provinsialläkare i Jörlanda i Bohuslän, och här tillbragte han såsom en värksam och framgångsrik praktiserande läkare åtta lyckliga år. Senare sökte han år 1894 transport till Hesselholm, där han fortsatte sin medicinska praxis, tills han uppnådde pensionsåldern. Han bosatte sig då i Malmö. Om hans stora intresse för vetenskap och hans minnesgoda välvilja mot Lunds universitet vittnar hans frikostighet mot detta. År 1910 donerade han nämligen åt universitetet 2,000 aktier i Svenska sockerfabriksaktiebolaget å nom. 200,000 kronor.

Till den bortgångnes bår hade Lunds universitet skickat en lagerkrans med denna inskrift: »Academia Carolina Lundensis — Axelio Bokelund amico universitatis liberalissimo et de scientia ac bonis artibus optime merito.»

Vid gravsättningen på norra kyrkogården vid Lund hade ett stort antal universitetsmän infunnit sig, och universitetets rektor yttrade till avsked några tacksamhetens ord.

Följande studenter hava avlidit: fil. stud. Ebbe William Apollos Ljungdahl, mlm., den 11 Oktober 1914; med. kand. fru Anna Elisabeth Petersson Ingvar, mlm., den 19 Januari 1915; jur. stud. Torsten Gjertsson, mlm., den 3 mars 1915; fil. stud. Gustaf Hjalmar Bengtsson, gb., den 5 samma månad samt jur. stud. Albert Franzén, sm., den 21 April 1915.

Avlidna
studenter.

Under det närmast tilläandagångna akademiska året hava två nyutnämnda professorer installerats i sina ämbeten.

Professors-
installationer.

Den 8 september tillträdde professor Elof Hellquist den nyinrättade lärostolen i nordiska språk med en föreläsning »Om s. k. ljudhärmande svenska fågelnamn.»

Även vid höstterminens slut var det installation. Sedan innehavaren av professuren i patologi och rättsmedicin Hans Bendz avlidit den 7 maj 1914, föreslogs docenten Einar Sjövall enhälligt till kallelse såsom hans efterträdare så väl av medicinska fakulteten som av det större akademiska konsistoriet. Efter utnämning av Kgl. Maj:t, tillträdde han sitt ämbete den 30 november; ämnet för hans installationsföreläsning var »Om döden».

Till båda dessa akademiska högtidligheter hade inbjudningar utfärdats av universitetets rektor, åtföljda av avhandlingar.

Den 12 mars blev den efter v. häradshövding Otto Ernberg lediga akademisekreterare-platsen å nyo besatt genom Otto Regnélls utnämning till sekreterare. Sedan åtskilliga år hade denne, som med mycket grundliga juridiska kunskaper förenar stor noggrannhet och plikttrohet, på ett utmärkt sätt tjänstgjort såsom akademikamrerare, och det är för universitetet en tillfredsställelse att alltjämt kunna få tillgodogöra sig hans stora duglighet.

Akad.-sekrete-
rareplatsen
tillsatt.

Liksom under närmast föregående år har Lund även i år gästats av åtskilliga föreläsare från andra orter. Här må erinras om följande.

Föreläsningar
av främmande
vetenskaps-
män.

Den 29 mars höll på universitetet efter inbjudan av Filologiska sällskapet den mycket framstående runforskaren och

mytologen professor Magnus Olsen från Kristiania ett även för en större allmänhet avsett föredrag »Om trollrunor. Ett kapitel ur runskriftens historia.»

En månad senare gästades vår stad av den berömde orientalisten professor Fr. Buhl från Köpenhamn. På Akademiska Föreningens lilla sal föreläste han den 29 april på anmodan av Etnologiska föreningen om: »Semitiska inflytelser på hellenismen.»

Redan tidigare hade den utmärkte svenske filosofen Vitalis Norström, professor vid Göteborgs Högskola, lovat efterkomma en hemställan från Lunds kristliga studentförbund att här för en större allmänhet den 9 mars hålla en föreläsning på Akademiska föreningens stora sal. Efter hitkomsten blev professor Norström plötsligt opasslig, och han hindrades därigenom från att själv föreläsa, men professor Liljeqvist uppläste föredraget efter författarens manuskript. Dess ämne var: »Hvad är kristendom?»

Universitetet
representerat
vid utländsk
univ.-fest.

Vid universitetets i Groningen 300-årsfest den 29 och 30 juni samt den 1 juli 1914 representerades vår högskola av professor Evert Wrangel, som genom en adress frambar dess lyckönskan.

*

*

*

Personalför-
ändringar
och förord-
nanden.

Docenten i nervpatologi vid universitetet, medicine doktorn Per Gustaf Einar Sjövall förordnades den 30 oktober 1914 att vara professor i patologi och rättsmedicin.

Den 12 mars 1915 utnämndes akademikamreraren, juris utriusque kandidaten Otto Gottfrid Regnéll till sekreterare vid universitetet.

Till docenter hava förordnats: filosofie licentiaten John Otto Henrik Frödin i geografi den 6 juni, filosofie doktorn Gustav Aksel Jæderholm i pedagogik och psykologi den 13 september, filosofie licentiaten Lennart Smith i kemi den 30 november och medicine doktorn Wilhelm Wernstedt i pediatrik den 4 december, allt 1914, medicine licentiaten Malte Johan Julius Ljungdahl i praktisk medicin den 22 februari samt filosofie licentiaterna Sven Dag Wicksell i matematisk statistik, Knut Anton Walter Gyllenberg i astronomi och Curt Hugo Johannes Weibull i historia den 12 maj, allt 1915.

Docenten Nils Walfrid Rosén utnämndes den 23 maj 1914 till fiskeriintendent i övre norra distriktet.

Docenten i botanik Herman Georg Simmons avgick från sin docentur i botanik den 1 september 1914 efter utnämning till lektor vid Ultuna lantbruksinstitut.

Docenten Anders Henning Hennig blev den 26 november 1914 förordnad till lärovärksråd.

Docenten August Hahr, vilken förordnats att från och med den 1 januari 1915 vara docent i konsthistoria med konstteori vid Upsala universitet, lämnade med utgången av år 1914 motsvarande docentur vid detta universitet.

Sedan medicine kandidaten David Edvard Holmdahl den 6 juni 1914 förordnats att under tiden den 8 maj—1 december samma år uppehålla assistentbefattningen vid patologiska institutionens anatomiska avdelning, blev medicine licentiaten Werner Möller den 26 oktober förordnad att under ett år, räknat från och med den 1 december 1914, bestrida denna assistentbefattning.

Den 30 november förordnades docenten Manne Siegbahn till assistent vid fysiska institutionen, den 18 december docenten Assar Hadding till assistent vid geologisk-mineralogiska institutionen och den 5 februari docenten Otto Gertz till assistent vid växtfysiologiska laboratoriet å botaniska institutionen, samtliga för år 1915.

Docenten John Olow förordnades den 6 juni 1914 att under månaderna juni—augusti samma år uppehålla den kliniska undervisningen i obstetrik och gynekologi.

Den 10 juni 1914 förordnades d. v. akademikamreraren Otto Gottfrid Regnéll att bestrida ombudsmannabefattningen vid universitetet, till dess akademisekreteraretjänsten blivit med ordinarie innehavare besatt och denne densamma tillträtt, varefter Regnéll den 30 mars 1915, sedan han utnämnts till sekreterare, förordnades att fortfarande uppehålla ombudsmannatjänsten.

Den 2 september 1914 förordnades docenten Rutger Kjell-Otto Göran af Klercker att från och med den 1 september 1914 till och med den 31 augusti 1915 meddela de i studieplanen för medicinska examina föreskrivna kurser i de viktigaste kliniska undersökningsmetoderna samt docenten Erik Gustaf Petré att under samma tid giva föreskrivna propedeutiska kurser i allmän kirurgi.

Den 7 januari 1915 förordnades docenten Carl Elis Daniel Fehrman att uppehålla lärarebefattningen i symbolik och förrätta de inom ämnet förekommande licentiatexamina; docenten Frans Vilhelm Törne att vara föreståndare för den å Malmöhus läns sjukvårdsinrättningar i Lund anordnade polikliniken för öron- näs- och hals-sjukdomar; docenten Bror Alexander Ludvig Holmberg att meddela de i § 17 av stadgan för medicinska examina och i gällande studieplan föreskrivna kurser i allmän kemi för medicine studerande; medicine licentiaten Lars Henrik August Edling att vara föreståndare för det vid nämnda sjukvårdsinrättningar anordnade Röntgen-laboratoriet samt medicine licentiaten Gunnar Frising att förestå den vid sjukvårdsinrättningarna ny-anordnade ortopediska polikliniken, samtliga för år 1915.

Sedan medicine licentiaten Knut Lewenhagen befriats från honom den 11 mars 1914 lämnade förordnande att under ett år, räknat från och med den 1 mars samma år, meddela föreskrivna kurser i allmän sjukvårdsteknik, förordnades medicine licentiaten Thor Stenström den 7 januari 1915 att från och med den 1 november 1914 till och med den 31 augusti 1915 meddela ifrågasvarande kurser.

Den 7 januari 1915 förordnades ytterligare dels docenten Johan Mortensen att från och med den 1 april till och med den 31 december samma år vara biträdande lärare inom ämnesgruppen estetik samt litteratur- och konsthistoria, dels docenterna Per Sigurd Agrell och Simon Fredrik Bengtsson att för år 1915 vara den förre lärare i slaviska språk, den senare föreståndare för den entomologiska avdelningen av zoologiska institutionen och därvid uppehålla undervisningen i entomologi.

Mr Leonard Cyril Martin, M. A., B. Litt., förordnades den 20 maj 1915 att för ytterligare två år, räknat från och med den 1 juli 1915, vara lektor i engelska språket.

Till amanuenser hava förordnats: vid kirurgiska kliniken lic. Assar Hintze den 16 juni och kand. Oskar Theodor Hellsten den 30 november 1914; vid medicinska kliniken lic. Thor August Frithiof Stenström den 28 juli och kand. Sven Ingvar den 28 oktober 1914 samt kand. Sture Muncke den 23 mars 1915; vid pediatrika kliniken kand. Axel Scholander den 2 september 1914; vid obstetrisk-gynekologiska kliniken kand. Erik Brattström samma dag samt vid oftalmiatrika kliniken kand. David Edvard

Holmdahl den 18 december 1914; vid fysiologiska institutionen kand. Carl Erik Ohlsson den 10 juni 1914; vid patologiska institutionens bakteriologiska avdelning kand. Karl Louis Magnus Jeppsson den 29 juli, och vid samma institutions patologiska avdelning kand. Johan William Fex den 29 juli och 19 december, allt 1914; vid kemiska institutionen kand. Hjalmar Johansson den 26 augusti 1914 och e. o. amanuensen Lars Axel Richard Nordenstedt den 28 januari 1915; vid medicinsk-kemiska institutionen stud. Erik Julius Kroon den 26 september och stud. Gunnar Fritiof Blix den 19 december 1914; i anatomi stud. Gunnar Fritiof Blix den 17 oktober och kand. Walter Sjöberg den 10 december 1914; vid zoologiska institutionens systematiska avdelning kand. Ruben Gerhard Lindblad den 17 oktober 1914 och e. o. amanuensen vid institutionens zootomiska avdelning Sten Axel Vallin den 28 januari och 20 mars 1915; i histologi stud. Carl Rudolf Eugen Brandberg den 10 december 1914; vid botaniska institutionens fysiologiska avdelning e. o. amanuensen Einar Christian Leonard Naumann den 9 januari 1915; vid konstsamlingarna lic. Axel Ragnar (Akke) Kumlien och vid historiska museet samt mynt- och medaljkabinettet kand. Olof Fredrik Sundin, båda den 28 januari 1915.

Till extra ordinarie amanuenser hava antagits: vid fysiologiska institutionen stud. Bengt Albert Reinhold Hallenberg den 10 juni 1914; vid biblioteket löjtnanten i Kungl. fortifikationens reserv, lic. Bängt Erik Vilhelm Wulff den 8 juli samma år; vid zoologiska institutionens systematiska avdelning stud. Helge Torgal Bergman den 10 september 1914, vid institutionens zootomiska avdelning mag. Ruben Gerhard Lindblad den 20 mars 1915 samt vid dess entomologiska avdelning stud. Olof Viktor Ahlberg och Bror Kristian Harry Hamfeldt den 24 oktober 1914; vid Röntgen-laboratoriet kand. Herman Lapidus den 10 och vid medicinsk-kemiska institutionen stud. Erik Julius Kroon den 26 september 1914; i anatomi stud. Torsten Olof Skoog den 17 oktober och den 10 december samma år; vid fysiska institutionen kand. Gustaf Albin Nilsson den 17 oktober och mag. Holger Witt den 19 november 1914; vid polikliniken för öron-, näs- och hals-sjukdomar kand. Herman Lapidus den 19 november samma år; i histologi stud. Arnold Harald Valdemar Persson-Gahrton den 10 december 1914 samt vid seminariet för klassisk

förnkunskap och antikens historia stud. Viggo Gotthard Paul Persson den 22 februari 1915.

Universitetets lärarepersonal utgjordes vid läsårets slut av 53 professorer, en observator, en laborator, 58 docenter, 4 assistenter, bland vilka tre tillika voro docenter, 3 lektorer och 3 exercitiemästare samt en lärare i psykiatri och 4 tillförordnade lärare. Av de med fast lön försedda läraretjänsterna voro lediga professorsämbetet i geografi och ett professorsämbete i botanik.

Docent och
resestipendier.

De vid fakulteter och sektioner fästa docentstipendierna innehades: teologiska fakulteten n:r 1 av docenten O. S. Holmdahl och n:r 2 av docenten E. Hedström; juridiska fakultetens n:r 1 av docenten B. Ö. Undén och n:r 3 av docenten F. P. Hansson Brock; medicinska fakultetens n:r 1 av d. v. docenten P. G. E. Sjövall till den 1 november 1914, därefter av docenten J. O. Olow och n:r 2 av docenten E. G. Petrén; filosofiska fakultetens n:r 1 av docenten E. F. K. Sommarin och n:r 2 av docenten P. S. Agrell; humanistiska sektionens n:r 1 av docenten A. H. Karitz, n:r 2 av docenten M. F. Böök till den 1 september 1914, därefter av docenten J. A. Nilsson, n:r 3 a av docenten P. K. Sörensson, n:r 3 b av docenten M. J. S. Wallengren till och med den 31 augusti 1914, därefter av docenten C. W. von Sydow, n:r 4 av docenten J. A. Nilsson till den 1 september 1914, därefter till den 1 januari 1915 av docenten J. K. H. Petersson och efter sistnämnda dag av docenten E. J. Wigforss, n:r 5 av docenten H. A. Lindroth, n:r 6 a av docenten C. E. Slettingren och n:r 6 b av docenten N. O. Heinertz till den 1 januari 1915, därefter av docenten A. M. Lindqvist; matematisk-naturvetenskapliga sektionens n:r 1 av docenten K. M. G. Siegbahn, n:r 2 av docenten N. G. O. Kuylenstierna, n:r 3 av docenten H. G. Block, n:r 4 av docenten A. R. Hadding, n:r 5 av docenten H. G. Simmons till den 1 september 1914, därefter av docenten L. Ribbing och n:r 6 av docenten S. F. Bengtsson. — Juridiska fakultetens stipendium n:r 2 stod hela läsåret obesatt. — De rörliga stipendierna innehades n:r 1 av docenten C. E. D. Fehrman till den 1 januari 1915, därefter av docenten J. K. H. Petersson, n:r 2 av docenten F. G. Ask till den 1 januari 1915, därefter av docenten E. Eidem, n:r 3 av docenten A. Hahr till och med den 31 december 1914, därefter av docenten S. O.

H. Rydbeck, n:r 4 av docenten L. Ribbing till den 1 september 1914, därefter till och med den 31 mars 1915 av docenten O. D. Gertz och slutligen från sistnämnda dag av docenten A. Norlind, och n:r 5 av docenten N. H. Nilsson-Ehle.

Riksstatens resestipendier för år 1915 hava icke utdelats.

Konung Oscar den II:s stipendium bortgavs till docenten J. E. Olson.

Professoren Fahlbeck har under hela året åtnjutit tjänst-^{Tjänstledighet och vikariat.} ledighet för vetenskapligt arbete.

Docenten M. F. Jacobsson var under hela året tjänstledig för fullgörande av förordnande vid Göteborgs högskola.

Under hela året har likaledes andre bibliotekarien J. F. B. Hjelmqvist åtnjutit tjänstledighet på grund av förordnande såsom förste bibliotekskonsulent inom folkskoleöverstyrelsen.

Docenten M. F. Böök har under hela året varit tjänstledig för vetenskapligt arbete i Stockholm.

På grund av det pågående kriget hava lektorn i tyska W. Karf och lektorn i franska V. E. J. Pinot, vilka båda inkallats i militärtjänst, icke kunnat uppehålla sina lektorat.

Konservatorn vid zoologiska institutionen docenten K. O. Holmqvist var på grund av sjukdom ledig från konservatorsbefattningen under tiden den 1—8 juni 1914 samt från den 16 juli samma år till den 1 april 1915.

Undertecknad åtnjöt ledighet från de med rektoratet för- enade göromålen under tiden den 2—29 juni 1914.

T. f. andre bibliotekarien B. N. M. Möller var för utrikes stipendieresa tjänstledig under juni månad 1914.

För fullgörande av honom anförtrott sakkunniguppdrag åtnjöt professoren P. E. Liljeqvist tjänstledighet under september och oktober månader 1914.

Med bibehållen examinationsskyldighet åtnjöt professoren J. A. Ernberg på grund av offentligt uppdrag ledighet från honom åliggande undervisning dels under tiden den 16 september—16 oktober 1914, dels under februari och mars månader 1915.

Professoren T. L. Thunberg var såsom medlem av kungl. nykterhetskommittén befriad från undervisningsskyldighet dels från och med den 1 september till och med den 31 oktober

1914 och dels från och med den 22 mars 1915 till vårterminens slut.

För vårdande av enskilda angelägenheter var professoren F. G. E. Walberg tjänstledig under september månad 1914.

Professoren G. E. Essen-Möller var under oktober 1914 för fullbordande av vetenskapligt arbete befriad från undervisningsskyldighet och professoren J. L. Borelius under tiden 16—31 oktober tjänstledig för bedrivande av krigskirurgiska studier i Tyskland.

På grund av honom tilldelat sakkunniguppdrag åtnjöt professoren P. A. S. Herrlin tjänstledighet under oktober och november 1914 samt under tiden från och med den 1 april till och med den 31 maj 1915.

Med anledning av uppdrag att biträda lagberedningen i dess arbete var professoren C. G. E. Björling befriad från honom åliggande undervisningsskyldighet under tiden från och med den 12 till och med den 30 november 1914, samt från och med den 4 till och med den 26 mars 1915.

För att fullfölja ett påbörjat vetenskapligt arbete åtnjöt professoren V. W. Ekman ledighet från undervisningen under januari månad 1915.

Professorerna J. C. W. Thyrén och S. Clason voro för fullgörande av riksdagsmannauppgifter befriade från undervisningsskyldighet under tiden den 15 januari—15 maj 1915.

På grund av sjukdom var professoren A. G. H. Stille tjänstledig under februari och mars månader 1915.

Professoren J. E. Lehmann hade för fullgörande av sakkunniguppdrag tjänstledighet från och med den 15 mars till och med den 15 maj 1915.

Med anledning av förordnande såsom underläkare vid Stockholms epidemisjukhus och såsom läkare vid Ramlösa hälsobrunn var docenten M. J. J. Ljungdahl ledig från sin docentur från den 19 mars 1915 till vårterminens slut.

Akademisekreteraren O. G. Regnéll var på grund av förordnande att uppehålla akademikamrerätjänsten ledig från sekreterarebefattningen från och med den 1 april 1915 till vårterminens utgång.

Professoren J. R. Rydberg åtnjöt på grund av sjukdom be-

frielse från honom åliggande *examen*sskyldighet under maj månad 1915.

Dessutom har tjänstledighet under kortare tid beviljats dels av prokansler, dels av rektor.

De vikariat, som på grund av ovannämnda förhållanden eller eljest påkallats, hava varit följande:

Under hela året har docenten M. J. S. Wallengren uppehållit professorsämbetet i statskunskap och statistik, docenten G. A. Norlind lediga professorsämbetet i geografi, biblioteksamanuensen B. N. M. Möller tjänstledige andre bibliotekarien Holmqvists bibliotekariebefattning samt docenten J. E. Olson under tecknads undervisnings- och *examen*sskyldighet, varjämte lektoraten i tyska och franska uppehållits, det förra av d:r phil. C. D. F. V. Schultz och det senare av fru Marie Pinot.

Lediga professorsämbetet i botanik har liksom under föregående läsår uppehållits på det sätt, att docenten N. H. Nilsson-Ehle bestritt den med ämbetet förenade föreläsningsskyldigheten, docenten O. D. Gertz lett föreskrivna övningar i växtanatomi och växtfysiologi samt förrättat tentamina i fysiologisk botanik, varjämte professoren S. S. Murbeck uppehållit föreståndareskapet för botaniska institutionens fysiologiska avdelning.

Docenten P. G. E. Sjövall uppehöll professorsämbetet i patologisk anatomi och rättsmedicin, till dess han tillträdde detsamma och förestod under tiden jämväl den rättsmedicinska institutionen.

Lediga sekreteraretjänsten uppehölls under tiden den 1 juni 1914—6 mars 1915 av amanuensen vid kansliet och rättekammaren B. Hj. A. Eklundh, därefter och till dess akademisekreteraren Regnéll den 1 april tillträtt befattningen av juridiska och filosofiska fakulteternas notarie N. P. Hintze, vilken jämväl från sistnämnda dag till vårterminens slut, då Regnéll på grund av förordnande som kamrerare åtnjöt tjänstledighet, bestritt sekreteraretjänsten.

Under docenten Holmqvists sjukdom uppehölls konservatorsbefattningen vid zoologiska institutionen från och med den 1 till och med den 8 juni samt från och med den 16 juli till och med den 15 augusti av amanuensen P. Henrici, från och med den 16 augusti under en månad av e. o. amanuensen S. H. Granvik, från och med den 16 september till den 1 december av e. o. amanuenserna B. Johansson och H. Bergman samt från

och med den 1 december till den 1 april åter av amanuensen Henrici.

Den tid, t. f. andre bibliotekarien Möller var tjänstledig, uppehölls bibliotekariebefattningen av biblioteksamanuensen S. G. Wetterberg.

Under september och oktober månader 1914, då, som ovan sagts, professoren Liljeqvist åtnjöt tjänstledighet, bestreds professorsämbetet i praktisk filosofi av docenten A. Karitz.

Under professoren Thunbergs ledighet var medicine kandidaten E. Widmark förordnad dels att den 1 september—31 oktober leda föreskriven kurs i fysiologi, dels ock att från och med den 22 mars till vårterminens slut uppehålla den med professorsämbetet i fysiologi förenade undervisningen.

Professorsämbetet i romanska språk uppehölls under professoren Walbergs ovannämnda tjänstledighet av docenten A. Chr. Thorn.

Professoren Essen-Möllers undervisning under oktober samt professoren Borelius' undervisning och examination under tiden den 16—31 samma månad uppehölls resp. av docenten J. O. Olow och docenten E. G. Petrén.

Under de tider, professoren Herrlin, såsom förut angivits var tjänstledig, bestreds professorsämbetet i psykologi och pedagogik av docenten G. A. Jæderholm.

Professoren Clasons undervisningsskyldighet uppehölls under hela vårterminen av docenten P. K. Sörensson, professoren Ernbergs under tiden den 6 februari—31 mars av docenten B. Ö. Undén.

Landsarkivarien, docenten L. U. A. Weibull uppehöll från och med den 14 februari till och med den 31 mars professoren Stilles professorsämbete.

Den tid, professoren Lehmann, såsom ovan nämnts, var tjänstledig, bestreds hans professorsämbete av kyrkoherden, teologie licentiaten H. Scholander.

Slutligen har docenten Karitz haft förordnande att under senare hälften av maj månad i stället för professorn H. Larsson förrätta tentamina i teoretisk filosofi, docenterna Sörensson och Olson att under samma tid i stället för resp. professorerna Stille och Hellquist förrätta förekommande examination, den förre i historia, den senare i nordiska språk, varjämte docenten K.

M. G. Siegbahn under maj månad bestritt professoren Rydbergs examination.

Bland utmärkelser, som tillfallit universitetets lärare och tjänstemän, må här nämnas följande. Utmärkelser.

Professoren J. C. W. Thyren har utnämnts till kommendör av kungl. nordstjärneordens 2:a kl. och kapellmästaren C. A. Berg till riddare av norska S:t Olavs orden 1:a kl.

Professoren J. L. Borelius har kallats till ledamot av vetenskaps- och vitterhetssamhället i Göteborg och professoren K. A. Petren till korresponderande ledamot av Philadelphia neurological society.

Svenska läkaresällskapets Regnellska pris har tilldelats professoren I. C. Bang.

Sedan Kanslern för Rikets Universitet den 6 juni 1914 förordnat docenten J. E. Olson att från och med den 1 juni samma år till och med den 31 maj 1915 uppehålla undertecknads undervisnings- och examinationsskyldighet, har Kungl. Maj:t den 19 juni 1914 medgivit, att docenten Olson under detta förordnande må, med iakttagande i tillämpliga delar av de i punkten 8 av särskilda föreskrifter, hörande till staten för universitetet i Lund meddelade bestämmelser, åtnjuta vikariearvode, beräknat efter 4,500 kronor för år. Kungl. brev.

Samma dag har Kungl. Maj:t funnit gott medgiva, att d. v. docenten P. G. E. Sjövall finge under de tider år 1914, som han dels varit förordnad uppehålla tjänstledige professoren Bendz' professorsämbete, dels ock efter dennes död uppehölle lediga professorsämbetet i patologisk anatomi och rättsmedicin, med iakttagande av de i punkt 8 av särskilda föreskrifter, hörande till universitetets stat, meddelade bestämmelser, åtnjuta vikariearvode, beräknat efter 5,000 kronor för år.

Samma dag har Kungl. Maj:t medgivit docenten M. F. Jacobsson att på tvänne perioder uppdelat den utrikes studieresa, som ålåg honom som innehavare av ett resestipendium för experimentalpsykologiska studier i Göttingen.

Den 10 september 1914 har Kungl. Maj:t av de för nämnda år enligt universitetets stat till Kungl. Maj:ts disposition stående medel

anvisat ett belopp å 208 kronor 33 öre såsom ersättning åt professorn vid Uppsala universitet Hans Oscar Juel för de tjänstgöringspenningar, denne måst avstå under åtnjuten tjänstledighet för fullgörande av sakkunniguppdrag vid Lunds universitet.

Den 14 september 1914 har Kungl. Maj:t ställt till vederbörandes förfogande i enlighet med de föreskrifter angående undervisning i epidemiologi för medicine kandidater, vilka meddelats genom nådigt beslut den 17 februari 1911, ett av Riksdagen å extra stat för år 1915 anvisat anslag å 6,000 kronor för anordnande av dylik undervisning vid epidemisjukhusen i Stockholm, Göteborg, Malmö och Uppsala.

Samma dag har Kungl. Maj:t meddelat, att Riksdagen på extra stat för år 1915 anvisat ett anslag å 4,500 kronor för insamling, förteckning och undersökning av svenska folkmiunnen att utgå på de villkor och i enlighet med de bestämmelser, Kungl. Maj:t kunde finna lämpligt föreskriva.

Samma dag har Kungl. Maj:t meddelat, att Riksdagen

1. till arvode åt en lärare i symbolik med den undervisnings- och examinationsskyldighet, som i vederbörlig ordning bestämmes, å extra stat för år 1915 uppfört ett anslag av 1,500 kronor;

2. till arvode åt ledaren av den civilrättsliga delen av den propedeutiska undervisningskursen inom juridiska fakulteten beviljat på extra stat för år 1915 ett anslag av 750 kronor;

3. för beredande av höjning av det i utgiftsstaten avdelningen A) Avlöningar m. m., under rubriken: medicinska fakulteten, upptagna arvodet åt läraren i psykiatri från dess nuvarande belopp 1,500 kronor till 2,000 kronor ökat det ordinarie anslaget till universitetet med ett belopp av 500 kronor.

4. för anordnande av den i stadgan angående medicinska examina föreskrivna undervisningskursen i allmän kemi uppfört på extra stat för år 1915

dels till avlöning åt en lärare vid kursen 2,500 kronor,
dels ock till materiell för densamma 500 kronor,
eller tillhopa 3,000 kronor;

5. för anordnande av kostnadsfri propedeutisk undervisning i allmän kirurgi beviljat på extra stat för år 1915 ett anslag av 2,500 kronor;

6. såsom bidrag till arvode åt en assistent å det vid universitetets kliniker inrättade Röntgen-laboratoriet med den tjänstgöring, som av Kungl. Maj:t bestämmes, anvisat på extra stat för år 1915 ett anslag av 1,500 kronor, under villkor att Malmöhus läns landsting med lika stort belopp bidrager till ifrågavarande assistents avlöning;

7. till arvode åt en biträdande lärare i medicin anvisat på extra stat för år 1915 ett anslag av 3,000 kronor, med villkor att, därest denne lärare är innehavare av fast docentstipendium, arvodet skall minskas, så att detsamma jämte stipendiet ej överstiger 5,000 kronor;

8. såsom bidrag till arvode åt en föreståndare vid den å Malmöhus läns sjukvårdsinrättningar i Lund anordnade polikliniken för öron-, näs- och halssjukdomar med den undervisningsskyldighet, som av Kungl. Maj:t bestämmes, beviljat på extra stat för år 1915 ett anslag av 1,000 kronor, under förutsättning att Malmöhus läns landsting bidrager till avlöningen åt föreståndaren med minst lika stort belopp, samt att fullt lämplig person för undervisningens meddelande finnes att tillgå;

9. för inköp av radium åt fysiologiska institutionen på extra stat för år 1915 beviljat ett anslag av 3,000 kronor;

10. såsom bidrag till arvode åt en föreståndare för en ortopedisk poliklinik vid Malmöhus läns sjukvårdsinrättningar i Lund med den undervisningsskyldighet, som av Kungl. Maj:t bestämmes, på extra stat för år 1915 beviljat ett anslag av 1,500 kronor, under förutsättning att Malmöhus läns landsting bidrager till avlöningen åt föreståndaren med minst lika stort belopp, samt att fullt lämplig person för undervisningens meddelande finnes att tillgå;

11. av det år 1913 beviljade anslaget till anställande av lektorer i tyska, franska och engelska språken anvisat på extra stat för år 1915 9,000 kronor;

12. till uppehållande av undervisning i slaviska språk, företrädesvis ryska, beviljat på extra stat för år 1915 ett anslag av 2,500 kronor;

13. till arvode åt en lärare med åliggande att biträda professorn i estetik samt litteratur- och konsthistoria vid uppehållande av undervisnings- och examinationsskyldigheten i hans ämnen enligt de närmare bestämmelser, som av Kungl. Maj:t meddelas,

beviljat på extra stat för år 1915 ett anslag av 3,500 kronor, med villkor att, därest vederbörande lärare är innehavare av docentstipendium, arvodet för undervisningen skall minskas, så att detsamma jämte stipendiet ej överstiger 5,000 kronor;

14. till uppehållande av verksamheten å det psykologiska laboratoriet anvisat på extra stat för år 1915 ett anslag av 750 kronor;

15. för avlöande av en föreståndare för universitetets historiska museum samt mynt- och medaljkabinett med den tjänstgöringsskyldighet, som av Kungl. Maj:t bestämmes, beviljat på extra stat för år 1915 ett anslag av 4,000 kronor, med villkor att, därest vederbörande föreståndare är innehavare av docentstipendium, arvodet skall minskas, så att detsamma jämte stipendiet ej överstiger 5,000 kronor;

16. till arvode åt en amanuens vid universitetets konstsamlingar beviljat på extra stat för år 1915 ett belopp av 500 kronor;

17. av det år 1913 beviljade anslaget å 438,160 kronor till ny byggnad för zoologiska institutionen vid universitetet jämte inredning m. m. anvisat på extra stat för år 1915 ett belopp av 150,000 kronor;

18. för uppehållande av undervisning i entomologi och vård av de entomologiska samlingarna anvisat på extra stat för år 1915 ett belopp av 3,000 kronor, att utgå under förutsättning att fullt lämplig person för tjänstgöringens bestridande finnes att tillgå;

19. för anordnande av undervisning i bokföring enligt de närmare bestämmelser, Kungl. Maj:t kan finna gott meddela, anvisat på extra stat för år 1915 ett belopp av 600 kronor;

20. till materiell m. m. för universitetsbiblioteket anvisat på extra stat för år 1915 ett belopp av 10,000 kronor;

21. till utgivande av Lunds universitets årsskrift beviljat på extra stat för år 1915 ett anslag av 5,000 kronor;

22. till materiell för inrättningen för gymnastik- och fäktkonst beviljat på extra stat för år 1915 ett anslag av 500 kronor.

Den 23 oktober 1914 har Kungl. Maj:t funnit gott förklara konservatorn O. R. Holmberg och trädgårdsmedhjälparen L. B. T. Persson, båda vid universitetets botaniska institution, berättigade

att årligen från och med år 1915 åtnjuta ett första ålderstillägg å dem tillkommande löner, Holmberg med 250 kronor och Persson med 100 kronor.

Den 27 oktober 1914 har Kungl. Maj:t med avseende å den i gällande bestämmelser uppställda fordran att innehavare av stipendium vid universiteten och Karolinska mediko-kirurgiska institutet skall vara närvarande vid universiteten eller institutet, föreskrivit, att därest dylik stipendiat på grund av militär tjänstgöring är under större eller mindre del av läsåret 1914—1915 frånvarande från universiteten eller institutet, denna frånvaro icke skall räknas honom till last i fråga om rätt att innehava stipendium.

Den 19 november 1914 har Kungl. Maj:t meddelat, att Riksdagen å extra stat för år 1915 anvisat såsom bidrag till täckande av kostnaderna för de föreläsningskurser, som från universitetet bleve på begäran vare sig av institution, som ej åtnjuter särskilt till populärvetenskapliga föreläsningar i folkbildningssyfte beviljat statsunderstöd, eller av viss kommun eller enskild person anordnade att under år 1915 eller senare hållas utom universitetsstaden, ett belopp å 3,000 kronor, att utgå under villkor, att den, som begärt föreläsning, för täckande av föreläsarens resekostnad och arvode tillskjuter minst lika mycket som staten.

Den 11 december 1914 har Kungl. Maj:t medgivit professoren C. M. Fürst att på grund av det pågående kriget till år 1915 uppskjuta den utrikes studieresa, vartill han enligt nådigt beslut den 18 april 1914 erhållit reseunderstöd ur det på extra stat för nämnda år beviljade anslaget till resestipendier åt ordinarie lärare och vissa andra tjänstemän vid rikets universitet samt Karolinska mediko-kirurgiska institutet.

Den 17 december 1914 har Kungl. Maj:t förordnat, att med åtgärder för utdelning för år 1915 av här näst ovan omförmälda slag av resestipendier skall tillsvidare anstå.

Den 23 december 1914 har Kungl. Maj:t medgivit professoren J. E. Lehmann att under då rådande julferier till Kristiania förlägga den studieresa, som det ålåge honom företaga med det understöd, han den 18 april 1914 erhållit ur anslaget till resestipendier åt ordinarie lärare och vissa andra tjänstemän vid rikets universitet och Karolinska mediko-kirurgiska institutet.

Samma dag har Kungl. Maj:t funnit gott förklara professoren P. G. E. Sjövall under tiden från och med den 1 november 1914, så länge stärbhuset efter hans företrädare å professuren i patologisk anatomi och rättsmedicin vid universitetet uppbure den med ämbetet förenade lönen, eller till och med den 31 december 1915, berättigad att för uppehållande av nämnda professur under ifrågavarande tid åtnjuta avlöningsförmåner, beräknade efter 5,000 kronor för år.

Samma dag har Kungl. Maj:t förklarat professoren N. M. Persson Nilsson berättigad att å honom tillkommande lön från och med den 1 januari 1915 åtnjuta ett ålderstillägg å 600 kronor årligen.

Den 31 december 1914 har Kungl. Maj:t i samband med beviljande av tjänstledighet för professoren P. E. Fahlbeck under tiden fr. o. m. den 1 januari 1915 till den dag efter den 15 oktober samma år, då professoren Fahlbeck, som sistnämnda dag uppnår 65 års ålder, kan erhålla avsked från sin professorsbefattning, förklarat docenten M. J. S. Wallengren, vilken förordnats att under ledigheten uppehålla professuren i statskunskap och statistik, berättigad åtnjuta vikariearvode efter 5,000 kronor för år samt föreskrivit, att professoren Fahlbeck skall till sin vikarie avstå, utöver tjänstgöringspenningarna, så mycket av sin lön, som erfordras för uppbringande av vikariearvodet till nyssnämnda belopp.

Den 22 januari 1915 har Kungl. Maj:t medgivit, att docenten O. D. Gertz må under år 1915 utöver de arvodesmedel, som kunna tillkomma honom enligt nådiga brevet den 6 oktober 1913, av det honom tilldelade docentstipendiet uppbära ett belopp å 500 kronor för år räknat med skyldighet för Gertz att hålla föreläsningar till det antal, som av vederbörande matematisk-naturvetenskapliga sektion bestämmes.

Samma dag har Kungl. Maj:t medgivit, att docenten J. E. Olson må för tiden från och med den 1 juni till och med den 31 december 1915, därest han under sagda tid uppehåller undertecknads undervisnings- och examinationsskyldighet, med iakttagande i tillämpliga delar av de i punkten 8 av särskilda föreskrifter, hörande till staten för universitetet i Lund, meddelade bestämmelser, åtnjuta vikariearvode, beräknat efter 5,000 kronor för år.

Samma dag har Kungl. Maj:t fastställt följande

Instruktion för föreståndaren för den ortopediska polikliniken vid Malmöhus läns sjukvårdsinrättningar i Lund.

1. Poliklinikföreståndaren förordnas för ett år i sänder av Kanslern för rikets universitet efter förslag av medicinska fakulteten.

2. Poliklinikföreståndaren är skyldig att i lokal, som för ändamålet ställes till förfogande, hålla poliklinisk mottagning för ortopediska fall minst tre dagar i veckan på tid, som efter överenskommelse med sjukhusdirektören bestämmes och på lämpligt sätt tillkännagives, samt därvid lämna de medicine kandidater, som anmäla sig, undervisning och praktisk handledning i ortopediska undersökningsmetoder och i ortopedisk behandling, särskilt i anläggande av enklare gipsförband.

3. Poliklinikföreståndaren är vidare skyldig att efter anmodan av vederbörande överläkare biträda i behandlingen av sådana på klinikerna intagna fall, som kräva specialortopedisk vård och därvid tillhandagå klinikernas underläkare och amanuenser med undervisning och praktisk handledning i speciell ortopedisk förbandsteknik.

4. Poliklinikföreståndaren äger rätt att utan minskning i sina löneförmåner årligen åtnjuta sex veckors semester på tid, som av sjukhusdirektören bestämmes, men som i regel bör infalla under sommarferierna.

Den 29 januari 1915 har Kungl. Maj:t medgivit docenten G. Petrén att på grund av pågående krig få till år 1915 uppskjuta återstående del om fyra veckor av den honom såsom innehavare av ett riksstats mindre resestipendium för år 1913 åliggande utrikes studieresan.

Den 19 februari 1915 har Kungl. Maj:t av de för år 1914 enligt universitetets stat till Dess disposition stående medel anvisat *dels* 1,000 kronor till förfärdigande för anatomiska institutionens räkning av embryologiska snittserier och bestridande av därmed sammanhängande utgifter, *dels ock* 240 kronor till bekostande av en statistisk utredning rörande de studerandes vid universitetet värnpliktsförhållanden.

Den 12 mars 1915 har Kungl. Maj:t av samma medel anvisat ett belopp å 2,000 kronor för bearbetning av det under de senast förflutna 40 åren å härvarande astronomiska institution samlade meteorologiska observationsmaterialet.

Den 10 april 1915 har Kungl. Maj:t såsom särskilt arvode åt docenten J. M. Mortensen för år 1915 anvisat ett belopp å 1,000 kronor att utgå av de i staten för universitetet för år 1915 upptagna till Kungl. Maj:ts disposition stående medel, med skyldighet för Mortensen att under sagda år mot åtnjutande av berörda anslag meddela en timmes undervisning i veckan utöver den honom i egenskap av biträdande lärare för närvarande åliggande undervisningsskyldigheten, ägande Mortensen ej åtnjuta ifrågavarande arvode under tid, för vilken docentstipendium tilläventyrs tilldelats honom.

Samma dag har Kungl. Maj:t medgivit docenten B. Ö. Undén, som förordnats att under tjänstledighet för professoren J. A. Ernberg uppehålla undervisningen i speciell privaträtt från och med den 6 februari till utgången av mars 1915 eller den tidigare tidpunkt, då Ernberg tilläventyrs kunde komma att återinträda i full tjänstgöring, att, med iakttagande i tillämpliga delar av de i punkten 8 av särskilda föreskrifter hörande till universitetets stat meddelade bestämmelser, åtnjuta vikariearvode, beräknat efter 4,500 kronor för år.

Den 24 april 1915 har Kungl. Maj:t funnit gott låta bero vid drätselnämndens åtgärder att för månaderna oktober—december 1913 gälda d. v. docenten N. H. Nilsson-Ehle tillkommande vikariatarvode till föreskrivet belopp, 3,000 kronor, dels av de med det efter framlidne professoren B. Lidforss lediga professorsämbetet i botanik förenade tjänstgöringspenningarna, dels ock med det av docenten Nilsson-Ehle för samma tid innehavda docentstipendiet

Samma dag har Kungl. Maj:t föreskrivit, att, utöver vad nu är stadgat i fråga om utdelande av docentstipendium, vid beslut härom behörig hänsyn skall tagas därtill, att stipendiaten icke genom innehavande befattning eller annorledes är i avsevärd grad förhindrad att utöva sådan lärare- eller forskarverksamhet, vars stödjande avses med docentstipendium.

Den 14 maj 1915 har Kungl. Maj:t funnit gott befria undertecknad, vilken den 2 mars 1916 kommer att uppnå en ålder av 65 år, från skyldigheten att under det akademiska läsåret 1915—1916 tjänstgöra såsom dekanus inom humanistiska sektionen.

Samma dag har Kungl. Maj:t medgivit docenten J. E. Olson att på grund av rådande politiska förhållanden till år 1916 upp-

skjuta återstående delen av den honom såsom innehavare av ett riksstatens mindre resestipendium för år 1914 åliggande utrikes studieresan.

Den 18 maj 1915 har Kungl. Maj:t medgivit, att den enligt filosofiska examensstadgan föreskrivna tiden för tentamensbetygs giltighet tills vidare må för studerande, som fullgjort militär tjänstgöring under tiden mellan ingången av juni och utgången av december 1915, efter vederbörande universitetsfakultets eller högskoleavdelnings beprövande, förlängas med ett tidsmått av lästermin, högst motsvarande tiden för den militära tjänstgöringen.

Den 28 maj 1915 har Kungl. Maj:t medgivit docenten P. K. Sörensson att på åren 1915 och 1916 eller 1916 och 1917 få fördela återstoden av den honom såsom innehavare av ett riksstatens större resestipendium för år 1914 åliggande utrikes studieresan.

Den 6 juni 1914 har Kanslersämbetet bestämt tjänstgörings- Kanslersbrev
tiden för den biträdande läraren vid teologiska fakultetens praktiskt teologiska avdelning under höstterminen 1914 till 2 timmars homiletisk och 2 timmars kateketisk övning i veckan jämte en timmes undervisning på sätt, den biträdande läraren själv äger bestämma.

Samma dag har Kanslersämbetet anvisat 300 kronor ur det till humanistiska sektionens seminarier anslagna beloppet såsom ersättning åt docenten C. W. von Sydow för de seminarieövningar, han åtagit sig hålla under höstterminen 1914.

Samma dag har Kanslersämbetet ur universitetets reservfond beviljat ett anslag å sammanlagt högst 2,700 kronor till anskaffande för astronomiska institutionens räkning av ett pendelur med nickelstålpendel samt en mottagningsstation för trådlös telegraf och därmed sammanhängande diverse utgifter.

Den 28 juli 1914 har Kanslersämbetet tillerkänt t. f. akademisekreteraren B. Hj. A. Eklundh, utöver honom tillkommande med sekreterarebefattningen förenade tjänstgöringspenningar, ett tilläggsarvode å 100 kronor i månaden att utgå ur reservfonden från och med den 1 maj 1914, så länge han uppehölle lediga sekreteraretjänsten.

Den 5 augusti 1914 har Kanslersämbetet medgivit, att ur reservfonden må till astronomiska institutionen utgå ett anslag å tillhoppa 2,000 kronor till bestridande av kostnaderna för vissa stämpelanordningar samt anskaffande av ett elektriskt ur och accumulatorbatteri med ledningar.

Den 13 september 1914 har Kanslersämbetet medgivit, att docenten A. C. Thorn, vilken förordnats att under september månad 1914, då professoren E. Walberg erhållit tjänstledighet för vårdande av enskilda angelägenheter, uppehålla professorsämbetet i romanska språk, må under vikariatstiden såsom ersättning uppbära ett arvode, beräknat efter 333 kronor 33 öre för månad, att utgå av professor Walbergs tjänstgöringspenningar med fyllnad från anslaget till arvoden åt vikarierande akademiska lärare eller å detta anslag besparade medel.

Den 17 september 1914 har Kanslersämbetet ur reservfonden anvisat 7,000 kronor till inlösen för geologisk-mineralogiska institutionens räkning av professoren S. L. Törnqvists paleontologiska samlingar.

Den 26 oktober 1914 har Kanslersämbetet medgivit, att till e. o. amanuensen vid zoologiska institutionens zootomiska avdelning Sven Hugo Granvik, vilken förordnats att under konservatorn Otto Holmqvists på grund av sjukdom beviljade tjänstledighet under en månad, räknat från den 16 augusti 1914, uppehålla ifrågavarande konservatorsbefattning, må, utöver de med befattningen förenade, på tiden för förordnandet belöpande tjänstgöringspenningarna, från universitetets reservfond utgå ett tilläggsarvode av 66 kronor 67 öre för månad räknat.

Samma dag har Kanslersämbetet i sammanhang med förordnande för docenten G. A. Jæderholm att under oktober och november månader 1914 uppehålla tjänstledige professoren A. Herrlins professorsämbete medgivit, att docenten Jæderholm må såsom vikariearvode uppbära en ersättning, beräknad efter 333 kronor 33 öre för månad att utgå med professoren Herrlins tjänstgöringspenningar samt med fyllnad ur anslaget till arvoden åt vikarierande lärare eller å detta anslag besparade medel.

Samma dag har Kanslersämbetet bifallit en ansökan av docenten P. K. Sörensson att på grund av inkallelse till militärtjänstgöring få till vårterminen 1915 uppskjuta den undervisning,

som det ålåge honom att i egenskap av humanistiska sektionens stipendiat meddela under höstterminen 1914.

Samma dag har Kanslersämbetet medgivit, att amanuensen vid zoologiska institutionen P. Henrici, vilken under en månad, räknat från den 16 juli 1914, uppehållit på grund av sjukdom tjänstledige konservatorn Holmqvists befattning, må såsom ersättning härför erhålla, förutom de med befattningen förenade, på tiden för förordnandet belöpande tjänstgöringspengarna, ett fyllnadsarvode å 66 kronor 67 öre för månad räknat, att utgå ur universitetets reservfond.

Samma dag har Kanslersämbetet av de med professorsämbetet i straffrätt och juridisk encyklopedi förenade för vårterminen 1914, då professoren J. C. W. Thyren åtnjutit ledighet från undervisningsskyldighet, inbesparade tjänstgöringspenningarna anvisat 541 kronor 60 öre såsom ersättning åt professoren Thyren för trenne tentamensresor mellan Stockholm och Lund samt för förrättande av tentamina i Lund.

Samma dag har Kanslersämbetet medgivit professoren J. A. Ernberg, vilken för fullgörande av offentligt uppdrag erhållit tjänstledighet med bibehållen examinationsskyldighet under en månad från och med den 16 september 1914, rätt att såsom ersättning för uppehållande av examinationen i speciell privaträtt uppbära en tredjedel av de med professorsämbetet förenade, på tiden för ledigheten belöpande tjänstgöringspenningarna.

Samma dag har Kanslersämbetet ur reservfonden anvisat *dels* till juridiska fakulteten 546 kronor för inköp av en utav aktiebolaget P. A. Nordstedt & Söner i Stockholm planerad ny upplaga av nytt juridiskt arkiv, avdelning I, årgångarna 1874—1906 samt för inbindning av samtliga årgångarna 1874—1915, *dels ock* till föreståndarna för universitetets medicinskt-kemiska och farmakologiska institutioner 365 kronor till täckande av ytterligare kostnader för uppgörande av förslag till nybyggnad av en kombinerad medicinskt-kemisk-farmakologisk institution.

Den 30 november 1914 har Kanslersämbetet medgivit, att ett belopp å 3,000 kronor finge överföras från universitetets reservfond till dess extra utgiftsmedel för täckande av utgifter, som under nämnda år måste bestridas ur extra utgiftsmedlen.

Samma dag har Kanslersämbetet ur reservfonden anvisat 300 kronor såsom understöd för år 1915 åt f. kursorn N. P. Johnsson.

Samma dag har Kanslersämbetet funnit gott föreskriva, att examinationsskyldigheten i ämnet zoologi vid universitetet skall tills vidare fördelas mellan de två professorerna i ämnet på följande sätt:

1. I filosofie licentiatexamen åligger det professoren Hans Wallengren att förrätta tentamina på alla områden, som falla inom vertebraterna och allmänna fysiologien, samt professoren Oskar Carlgren att förrätta tentamina på alla områden, som falla inom evertebraterna och allmänna zoologien. Har examinand erhållit olika betyg av de två examinatorerna, skall det högre gälla som examensbetyg. För examens godkännande erfordras dock minst betyget Godkänd för var och en av examinatorerna; för erhållande av examensbetyget Berömlig erfordras, att det lägre betyget utgör minst Med beröm godkänd. Betyg över licentiatavhandling gives av den professor, inom vilkens område avhandlingen hör.

2. Förslag till betyg för filosofie doktorsavhandling lämnas av den professor, inom vilkens område avhandlingen hör.

3. Tentamina i filosofisk ämbetsexamen och filosofie kandidatexamen hållas av professoren Wallengren.

Sedan konservatorn vid zoologiska institutionen O. Holmqvist på grund av sjukdom erhållit tjänstledighet från den 16 september 1914 till höstterminens slut, samt e. o. amanuenserna vid samma institution B. Johansson och H. Bergman förordnats att från den 16 september tills vidare uppehålla nämnda konservatorsbefattning, har Kanslersämbetet den 4 december 1914 medgivit, att till Johansson och Bergman finge, under den tid, de uppehölle ifrågavarande tjänst, ur universitetets reservfond utgå, utöver de med tjänsten förenade tjänstgöringspenningarna, ett månatligt tilläggsarvode å 66 kronor 67 öre att lika fördelas mellan dem båda.

Samma dag har Kanslersämbetet förordnat, att från och med den 1 januari 1915 skola tills vidare gälla följande bestämmelser angående fördelningen av examinationsskyldigheten i nordiska språk vid universitetet i Lund mellan innehavarna av de två professurerna i ämnet:

1. Examinationen förrättas vartannat kalenderår av innehavaren av den ena professuren och vartannat kalenderår av innehavaren av den andra professuren.

2. Ordningen mellan professorerna att förrätta examinationen bestämmes så, att innehavaren av den yngre professuren examinerar under kalenderåret 1915 samt innehavaren av den äldre professuren examinerar under kalenderåret 1916 o. s. v.

3. Vid tillämpning av ovanstående bestämmelser skall dock iakttagas:

att studerande, som vill avlägga filosofie licentiatexamen, tenteras av den av de två professorerna, som varit eller kan anses hava varit hans huvudlärare i nordiska språk;

att studerande, som påbörjat tentamen för den ene examinators, bör för samme examinator fullborda tentamen; samt

att studerande, som önska få sitt i en förgående tentamen erhållna betyg höjt, bör tenteras av samme examinator, som tilldelat honom det förra betyget.

Den 18 december 1914 har Kanslersämbetet ur reservfonden anvisat:

700 kronor för inköp och installation av en varmvattenapparat i duschrummet till universitetets gymnastiksal;

95 kronor till inköp av tvänne notskåp för det akademiska kapellets musikbibliotek;

2,500 kronor för anskaffning till patologiska institutionen av tre mikroskop, en serie mikrotom samt en paraffinugn med tillhörande thermostat; och

862 kronor 25 öre till bestridande av diverse utgifter för fysiska institutionens räkning.

Samma dag har Kanslersämbetet medgivit, att ett belopp å 2,000 kronor må omföras från universitetets reservfond till dess byggnadsfond för gäldande av vissa under år 1914 utförda nödiga reparationsarbeten.

Samma dag har Kanslersämbetet ur det till arvoden vid humanistiska sektionens seminarier för år 1914 anslagna beloppet anvisat 100 kronor såsom arvode åt filosofie kandidaten Harald Sjövall för hans arbete med katalogiseringen av den till seminariet för klassisk fornkonst och antikens historia hörande samlingen av vaser och terrakottor.

Samma dag har Kanslersämbetet åt amanuensen vid zoologiska institutionen P. Henrici ur reservfonden anvisat ett tilläggsarvode av 66 kronor 67 öre för en månad räknat att utöver de med konservatorsbefattningen vid institutionen förenade tjänst-

göringspenningarna uppbäras under december månad 1914, då Henrici förordnats uppehålla tjänstledige konservatorn O. Holmqvists befattning.

Den 7 januari 1915 har Kanslersämbetet av anslaget till juridiska seminariets materiell m. m. för vartdera av åren 1914 och 1915 utanordnat ett anslag å 200 kronor att användas till arvode åt en bibliotekarie, som juridiska fakulteten hade att antaga.

Samma dag har Kanslersämbetet, i samband med beviljande av tjänstledighet åt professoren Thyren för fullgörande av riksdagsmannaupdrag under vårterminen 1915, medgivit, att av de med professorsämbetet i straffrätt och juridisk encyklopedi förenade under tiden för tjänstledigheten inbesparade tjänstgöringspenningarna må utgå ett beopp å 541 kronor 60 öre såsom ersättning åt professoren Thyren för fyra tentamensresor mellan Stockholm och Lund.

Samma dag har Kanslersämbetet medgivit docenten J. O. Olow att fullgöra den föreläsningsskyldighet, som ålåg honom såsom innehavare av medicinska fakultetens fasta stipendium n:r 1, under tiden 1 november 1914—31 oktober 1915 genom meddelande av klinisk undervisning i obstetrik och gynekologi under juni, juli och augusti månader 1915 i överensstämmelse med den arbetsordning, som följes av professoren i nämnda ämnen.

Samma dag har Kanslersämbetet av det till arvoden vid humanistiska sektionens seminarier för år 1915 anslagna beloppet anvisat 300 kronor till docenten N. O. Heinertz såsom ersättning för de seminarieövningar, han åtagit sig att leda vårterminen 1915.

I sammanhang med beviljande åt professoren S. Clason av ledighet på grund av riksdagsmannaupdrag från undervisningsskyldigheten under tiden den 15 januari—15 maj 1915 och förordnande för docenten P. K. Sörensson att under denna tid uppehålla nämnda undervisning, har Kanslersämbetet den 7 januari 1915 förklarat docenten Sörensson berättigad att i vikariearvode uppbära dels honom tilldelat fast docentstipendium och dels av de med professoren Clasons professorsämbete förenade tjänstgöringspenningarna ett belopp av 125 kronor för månad räknat, och medgivit professoren Clason rätt att såsom ersättning för uppehållande av examination och de med densamma förenade kostnaderna uppbära återstoden av nämnda tjänstgöringspenningar.

Samma dag har Kanslersämbetet av anslaget till matematiska seminariet för vårterminen 1915 anvisat:

i arvode åt den amanuens, som tjänstgör å den propedeutiska kursen.. .. .	350 kronor,
i arvode åt den andre amanuensen.....	250 »
i arvode åt en bibliotekarie.....	25 »
till inköp av böcker m. m.	125 »

Samma dag har Kanslersämbetet såsom tillfälliga arvodes-tillägg för år 1914 åt teologiska, juridiska och filosofiska fakulteternas notarier ur reservfonden beviljat anslag å resp. 100, 100 och 250 kronor.

I resolutioner den 7 januari och den 23 mars 1915 har Kanslersämbetet ur reservfonden anvisat ett månatligt tilläggsarvode å 66 kronor 67 öre åt amanuensen P. Henrici, vilken förordnats att under tiden 1 januari—31 mars 1915 uppehålla tjänstledige konservatorn vid zoologiska institutionen O. Holmqvists konservatorsbefattning.

Den 19 januari 1915 har Kanslersämbetet ur universitetets reservfond beviljat följande anslag:

till täckande av brist i årsanslaget 1914 till geologisk-mineralogiska institutionen, ävensom till inköp av skåp tillhoppa 2,888 kronor 57 öre;

till bekostande av vissa dräneringsarbeten i botaniska trädgården och till grusning av gångar därstädes tillhoppa 488 kronor 94 öre; och

till täckande av utgifter för inköp för historiska museets räkning 2,620 kronor.

Den 5 februari 1915 har Kanslersämbetet medgivit professoren C. A. Moberg att med sin professorsbefattning förena honom erbjudet uppdrag att meddela undervisning i hebreiska i de högsta avdelningarna vid Lunds privata elementarskola.

Samma dag har Kanslersämbetet ur reservfonden anvisat ett belopp å 400 kronor åt studentsångföreningens ordförande kapellmästaren A. Berg med avseende å det förtjänstfulla sätt, varpå han under år 1914 lett föreningens övningar.

Samma dag har Kanslersämbetet förordnat, att av tillgängliga medel å det å universitetets stat till arvoden åt vikarierande akademiska lärare anvisade anslag må för år 1914 utgå följande arvoden, nämligen:

till docenten J. E. Olson	Kr. 4,500: —
» » B. Ö. Undén.....	» 86: 06
» » B. A. L. Holmberg	» 333: 32
» » A. Chr. Thorn	» 125: —
» » G. A. Jæderholm.....	» 250: —

Den 1 mars och den 20 april 1915 har Kanslersämbetet tillerkänt e. o. hovrättsnotarien N. P. Hintze, som varit förordnad att från och med den 6 mars till och med den 31 maj uppehålla akademisekreterarebefattningen, utöver honom tillkommande med tjänsten förenade tjänstgöringspenningar, ett tilläggsarvode å 100 kronor i månaden att utgå från reservfonden.

Den 1 mars 1915 har Kanslersämbetet ur reservfonden anvisat ett anslag å 200 kronor för anordnande under vårterminen 1915 av en kurs i röstutbildning och välläsning.

Sedan tjänstledighet beviljats professoren A. G. H. Stille på grund av sjukdom från och med den 14 februari till och med den 31 mars 1915 samt docenten L. U. A. Weibull förordnats att under tiden uppehålla professoren Stilles ämbete, har kanslersämbetet den 12 mars 1915 tillerkänt docenten Weibull vikariearvode, beräknat efter 333 kronor 33 öre för månad, att utgå med professoren Stilles tjänstgöringspenningar och fyllnad ur anslaget till vikarierande akademiska lärare eller å detta anslag besparade medel.

Den 18 mars 1915 har Kanslersämbetet, med upphävande av det utav ämbetet den 6 augusti 1870 stadfästa reglementet för förvaltningen av universitetsbiblioteket i Lund, till efterrättelse fastställt nytt dylikt reglemente.

Den 23 mars 1915 har Kanslersämbetet medgivit, att kyrkoherden, teologie licentiaten H. Scholander, vilken förordnats att under tiden den 15 mars—15 maj 1915 uppehålla på grund av sakkunniguppdrag tjänstledige professoren J. E. Lehmanns professorsämbete, finge uppbära vikariearvode efter 4,000 kronor för år räknat, att utgå med professoren Lehmanns tjänstgöringspenningar och med fyllnad ur anslaget till vikarierande akademiska lärare eller å detta anslag besparade medel.

Den 8 april 1915 har Kanslersämbetet ur universitetets reservfond anvisat:

2,200 kronor till undersökning, katalogisering och restaurering av universitetets porträttsamlingar;

350 kronor till inköp och inbindning av böcker till seminariet i slaviska språk;

3,200 kronor till dräneringsarbeten inom botaniska trädgården, samt

1000 kronor till inköp av en molekylarluftpump för fysiska institutionen.

Samma dag har Kanslersämbetet medgivit, att docenten G. A. Jæderholm, vilken förordnats att under tiden den 1 april—31 maj 1915 uppehålla på grund av honom tilldelat sakkunniguppdrag tjänstledige professoren P. A. S. Herrlins professorsämbete, må för denna tid som vikariatsarvode uppbära 333 kronor 33 öre för månad räknat att utgå med professoren Herrlins tjänstgöringspenningar och med fyllnad från anslaget till vikarierande akademiska lärare eller å detta anslag besparade medel.

Samma dag har Kanslersämbetet funnit gott medgiva professoren I. C. Bang att tillsvidare jämte professorsbefattningen innehava uppdrag såsom kontrollant vid aktiebolaget Leos fabrik.

Den 29 april 1915 har Kanslersämbetet fastställt följande reglemente för framlidne kyrkoherden Sven Wahldorffs stipendiedonation:

»Det av kyrkoherden Wahldorff stiftade stipendiet utdelas av större akademiska konsistoriet, sedan teologiska fakulteten bland de sökande upprättat förslag.

Stipendiet skall enligt donationsbestämmelsen utdelas åt »någon behövande teologie studerande av Malmö nation med villkor, att han egnar sig åt det prästerliga kallet.»

Ansökan ställes till större akademiska konsistoriet. I densamma skall sökanden förklara, att han »ämnar egna sig åt det prästerliga kallet» samt bifoga intyg om behov.

Stipendiet får åtnjutas i 3 år och må innehavas utan avseende å övriga stipendiaten eventuellt tilldelade stipendier.

Konsistoriet äger efter omständigheterna förklara den, som innehaft stipendiet, skyldig att återbära det av honom åtnjutna beloppet eller del därav, därest han efter avslutade akademiska studier icke uppfyller det av donator stadgade villkoret.»

I sammanhang med beviljande av tjänstledighet åt professor P. E. Liljeqvist under september och oktober månader 1915 samt förordnande för docenten A. Karitz att under tiden uppehålla professorsämbetet i praktisk filosofi har Kanslersämbetet

den 20 maj 1915 medgivit docenten Karitz att uppbära vikariearvode efter 4,000 kronor för år räknat att utgå med professoren Liljeqvists tjänstgöringspenningar och med fyllnad från docenten Karitz tilldelat docentstipendium.

Samma dag har Kanslersämbetet, tillika med förordnande för kapellmästaren C. A. Berg och docenten J. H. T. Norlind att förrätta förekommande tentamina i ämnet musikhistoria med musikteori, föreskrivit, att examinationen skall på det sätt emellan dem fördelas, att kapellmästaren Berg skall pröva studerandes musikteoretiska förkunskaper i allmän musicklära och harmonilära, ävensom kunskaper i musikalisk formlära och kontrapunkt, inklusive canon och fuga, samt kännedom om instrumentation och orkesterpartitur och docenten Norlind skall pröva studerandes kunskaper i övriga delar av ämnet, samt att docenten Norlind skall, efter inhämtande från kapellmästaren av intyg om den av honom verkställda prövningen, för den studerande utfärda allmänt betyg i ämnet.

Samma dag har Kanslersämbetet av anslaget till arvoden vid humanistiska sektionens seminarier till docenten N. O. Heintz anvisat ett belopp å 300 kronor såsom ersättning för de seminarieövningar, han såsom ledare av den tyska avdelningen av germanska seminariet åtagit sig hålla höstterminen 1915.

Samma dag har Kanslersämbetet ur anslaget till det matematiska seminariet för nämnda hösttermin anvisat:

i arvode åt den amanuens, som tjänstgör å den propedeutiska kursen.....	350 kronor,
i arvode åt den andre amanuensen.....	250 ,
i arvode åt en bibliotekarie.....	25 ,
till inköp av böcker m. m.	125 ,

Samma dag har Kanslersämbetet till efterrättelse fastställt följande reglemente för M. J. Crusenstolpes stipendiefond:

»1. Räntan av den donerade fonden utdelas på M. J. Crusenstolpes födelsedag den 11 mars till en studerande av gott uppförande och god flit, som företrädesvis sysselsätter sig med studier av inhemsk eller utländsk vitterhet; dock att hinder icke skall möta för att högst en tiondedel av räntan årligen avsättes till kapitalets förstärkning.

2. Stipendiet ledigförklaras av större akademiska konsistoriet och ansökes i vanlig ordning.

3. Inspektor för stipendiet skall vara professorn i estetik, litteratur- och konsthistoria vid universitetet eller, om denna professur skulle komma att delas, professorn i litteraturhistoria och poetik vid samma universitet.

4. Stipendiet bortgives av större akademiska konsistoriet efter av inspektor avgivet förslag.

5. Stipendiet kan utdelas för en tid av högst tre år.

6. Stipendiet kan av vederbörande få innehavas, även om stipendiaten för en tid av högst tvänne läseterminer bedriver litterära studier vid annan högskola eller vid större bibliotek och för så vitt vederbörligt intyg härom företes.

7. För den händelse ingen kompetent sökande till stipendiet något år skulle anmäla sig, kan stipendiet ett följande år med dubbla beloppet utdelas.»

Fröken Anna Hallström i Lund har till universitetet över- Donationer.
lämnat dels å sparbanksbok insatta 2,000 kronor, dels ock 50 st. aktier i Svenska sockerfabriksaktiebolaget å nominellt 100 kronor stycket att tillsammans utgöra en fond benämnd »Per Anderssons stipendiefond», vars avkastning för en tid av högst tre år i sänder skall tilldelas en vid universitetet vistande, från mindre bemedlat hem, prästhem eller jordbrukarehem, i Skåne eller Småland kommen teologie studerande, som gjort sig känd för flit och gott uppförande samt visat framsteg i de teologiska studierna.

Kamreraren i generaltullstyrelsen Hugo Eneman, bokhållaren vid statens järnvägar Oscar Eneman och kontrollören vid tullverket Arthur Eneman hava i överensstämmelse med en av sin avlidna syster fru Amélie Hallbäck, änka efter docenten vid universitetet Henric Hallbäck, i livstiden uttalad önskan till universitetet överlämnat 30 stycken aktier i Skandinaviska kreditaktiebolaget, avsedda att bilda en fond benämnd »Henric och Amélie Hallbäcks stipendiefond». Avkastningen av fonden skall såsom stipendium tilldelas släktinge till Henric eller Amélie Hallbäck, som med framgång egnar sig åt studium av litteraturhistoria, för en i allo hedrande vandel samt är i behov av understöd, därefter åt dylik sökande, tillhörande Hälsingborg-Landskrona nationsförening, och slutligen åt en vid någon av de skånska nationerna vid universitetet inskriven studerande, som uppfyller ovannämnda villkor.

Förre professoren A. Quennerstedt har såsom gåva överlämnat ett belopp å 5,000 kronor, vars avkastning i form av stipendium skall bortgivas till en lovande, ung man, som efter inskrivning i teologiska fakulteten förbereder sig för inträde i kyrkans tjänst.

Förre handlanden Wilhelm F. Romare i Hälsingborg har till universitetet överlämnat tvänne donationer, en å 8,000 kronor, avsedd till stipendier för medicine studerande att förvaltas under benämningen »Wilhelm F. Romares stipendiefond», och en å 2,000 kronor, varav räntan halvårsvis skall utdelas till en eller tvänne studerande, som utmärkt sig genom flit och framsteg i instrumentalmusik vid akademiska kapellets övningar, att förvaltas under benämningen »Wilhelm F. Romares musikstipendiefond».

Angående universitetets institutioner hava följande uppgifter lämnats av deras föreståndare.

1. Anatomiska institutionen.

Anatomiska
institutionen.

Arbetena på institutionen hava varit ordnade och hava fortgått efter fastställd studieplan. Dissektionerna slutade 1914 den 19 december och togo 1915 åter sin början den 7 januari samt pågingo med afbrott under påsk- och pingstferierna till vårterminens slut.

Dissektionsmaterialet har utgjorts av 54 lik av vuxna; dessutom ha 13 foster dissekerats. Under höstterminen voro av 20 lik 16 av manligt och 4 av kvinnligt kön; under vårterminen voro av 34 lik 31 av manligt och 3 av kvinnligt kön. Fem lik ha lämnats till rättsmedicinska obduktioner.

Dissekanternas antal utgjorde under höstterminen 56 och under vårterminen 78. Hela dissekantantalet under läsåret var 91.

I de histologiska övningarna deltog 38 laboranter. Under höstterminen höllos föreläsningar i anatomiens historia.

Institutionen har under detta år likasom förut fått mottaga av professoren K. Walter i Göteborg material för undervisning och undersökning. Institutionen har dessutom fått mottaga studie-

och undervisningsmaterial från Malmö slakthus, samt gåvor från professoren Essen-Möller, docenten Olow, stadsläkaren i Landskrona Nils Sjöberg, amanuensen Brattström m. fl. — Institutionens samlingar hava ökats på olika områden, särskilt har samlingen av snittserier från embryoner ökats därigenom, att även i år institutionen för förfärdigandet av sådana erhållit ett anslag av 1,000 kronor av universitetsmedel, som stå till konungens disposition. Fotografier för undervisningen och vetenskapliga undersökningar hava framställts av preparator Otto Mattsson. Institutionen har anskaffat ett större komparativt anatomiskt material från Johannes Umlauff i Hamburg. Mikroskopen till histologiska kursen hava ökats. Tre stycken demonstrationsokular för samma kurs hava inköpts. Likaså hava bord samt skåp för mikroskopiska preparat anskaffats. En diagraf med kraniofor har enligt min anvisning förfärdigats och inköpts av instrumentmakare A. Hill i Lund, som äfven förfärdigat andra antropologiska instrument enligt mina anvisningar.

Institutionen har från andra institutioner haft deponerade olika föremål i och för undersökning eller beskrivning m. m.: nämligen från anatomiska institutionerna i Uppsala (embryologiska snittserier), i Stockholm (svenska kranier), i Köpenhamn (vetenskapliga arbeten), från Vetenskapsakademien (grönländska kranier och skelett), från Statens historiska museum (förhistoriska svenska kranier och skelett), från Nordiska Museet i Stockholm (äldre mikroskop), från Zoologiska Museet i Berlin (djurskelett), från Museet i Arensburg på ön Ösel (stenåldersskelett) m. fl.

I institutionens park hava vidtagits en del förbättringar.

Carl M. Fürst.

2. Astronomiska institutionen.

I de av observatorn ledda praktiska övningarna vid obser- Astronomiska
institutionen.
vatoriet ha under året deltagit 4 studerande.

Sedan amanuensen O. A. Åkesson efter avslutade gradualprov lämnat universitetet för att övergå till lärarebanan, har till amanuens vid observatoriet antagits e. o. amanuensen W. Gyllenberg.

Amanuensen Gyllenberg och e. o. amanuensen S. Wicksell hava under året lett kurser i astronomi för fil. kandidat- och fil. ämbetsexamen.

Av Meddelanden från Lunds Astronomiska observatorium har under året utkommit:

Serie I.

- N:r 61. Contributions to the Mathematical theory of Statistics by *C. V. L. Charlier*.
- N:r 62. Sur la stabilité d'une petite planète aux points triangulaires de Mercure, par *Henrik Block*.
- N:r 63. Contributions to the statistics of spectroscopic binary stars by *Sven Wicksell*.
- N:r 64. Note sur la fonction de répartition de type B de M. Charlier par *N. R. Jørgensen*.
- N:r 65. On the absolute motion of 160 parallax-stars by *K. W. Gyllenberg*.
- N:r 66. Contributions to Mathematical Statistics. 8. On multiple correlation. By *C. V. L. Charlier*.
- N:r 67. The radiation law applied to stellar photometry. By *C. V. L. Charlier*.
- N:r 68. On the mean distances and luminosities of stars of different spectral types. By *C. V. L. Charlier*.

Serie II.

- N:r 12. The general characteristics of the frequency function of stellar movements as derived from the proper motions of the stars. By *Sven D. Wicksell*.
- N:r 13. Stellar velocity distribution as derived from observations in the line of sight. By *Walter Gyllenberg*.

För observation av solförmörkelsen i augusti 1914 utsändes genom K. Vetenskapsakademiens försorg en serie expeditioner till olika delar av vårt land. I den från Lund utgående expeditionen deltog undertecknad och amanuensen W. Gyllenberg samt såsom frivillig fil. kand. G. Malmqvist. Observationerna utfördes i Strömsund i Jämtland och avsågo sökandet efter småplaneter i en av Mercurius' triangelpunkter, ävensom bestämmandet av kontaktstiderna. En redogörelse för observationerna kommer att

inflyta i den publikation över de olika expeditionerna, som skall utgivas av K. Vetenskapsakademien. För utförandet av observationerna inköptes från firman Zeiss i Jena ett parallaktiskt monterat fotografiskt instrument försett med ett Petzval's dubbelobjektiv med 180 mm. öppning. Instrumentet har sedan överlämnats till Lunds Observatorium, där det skall användas huvudsakligen till stellar-statistiska undersökningar.

Genom anslag från reservfonden ha medel erhållits för inköp av ett pendelur med nickelstålpendel från firman Siemens-Schuckert i Berlin. Uret, som uppsatts i seismografkällaren, är avsett att reglera dels tidssignaler å seismogrammen, dels ett för allmänheten uppsatt ur vid ingången till observatoriet, som likaledes levererats av samma Berlinerfirma. Detta ur, som, efter ett nytt system, ger signaler för varje sekund, är inbyggt i en vid ingången uppförd pelare. Denna, liksom en genom denna anordning nödvändiggjord ombyggnad av ingången till observatorieområdet, har även blivit bekostad genom anslag från universitetets reservfond.

I sammanhang med dessa uranordningar har i seismografkällaren inbyggt en anordning för emottagande av trådlösa tids-signaler. För närvarande emottagas sådana varje dag dels från Eiffeltornet, dels från Nordeich i Tyskland. Apparaten för emottagande av dessa signaler har, sedan en i Tyskland gjord beställning på grund av det pågående kriget icke kunnat effektueras, utförts av amanuensen A. Nilsson vid den fysiska institutionen samt har visat sig funktionera till vår fulla belåtenhet.

Den i Göttingen för flere år sedan beställda seismografiska pendeln, som enligt kontrakt skulle ha levererats sistlidne sommar, har på grund av krigsuthrottet ej blivit färdig, och osäkert synes det vara, huruvida utsikt finnes att erhålla den förr än efter krigets slut.

Den i föregående årsredogörelse omnämnda statistiska behandlingen av stjärnornas radialhastigheter har under året slutförts av amanuensen W. Gyllenberg, som däröver författat en utförlig redogörelse i Meddelandena Ser. II N:r 13. Likaså har e. o. amanuensen Wicksell avslutat sin karaktäristik av stjärnhastigheternas fördelning i den oss omgivande rymden samt däröver publicerat en ingående redogörelse i »Meddelanden» (se ovan, Ser. II. N:r 12).

Båda dessa arbeten hava av resp. författare under vårterminen ventilerats för vinnande av filosofie doktorsgrad.

Fil. lic. Axel Jönsson har under året såsom observator förestått en av prof. Hamberg i Uppsala inrättad meteorologisk observationsstation vid toppen av Pårtetjåcko i Lappland.

Arbetena vid observatoriet ha i övrigt fortgått huvudsakligen efter förut uppgjord plan:

1) Undersökningen av vintergatans utsträckning och form har fortsatt, men ännu ej avslutats. Ehuru genom d:r Henie's räkningar av antalet stjärnor ned till 11:te storleken (se föregående årsberättelse) ett fast fundament vunnits för dessa underräkningars utsträckande till hela himlen, har det visat sig, att ännu stora svårigheter stå att övervinna, innan ens en första approximation till utsträckningen och täthetsfördelningen i vintergatan kan anses vara med säkerhet vunnen. Årets undersökningar hava huvudsakligen omfattat den södra himmelen, där stjärnorna i den i Cordova i Sydamerika utgivna stjärnförteckningen räknats; även har jämförelse, med avseende på ljusstyrkan, gjorts med de i Harvard utförda fotometriska mätningarna.

2) En särskild undersökning har under året gjorts av de s. k. B-stjärnorna, för vilka det torde vara möjligt att redan nu vinna en approximativ föreställning över deras fördelning i rymden. Undersökningen är, då detta skrives, i det närmaste slutförd.

3) Den i föregående årsberättelse omnämnda undersökningen av hastighetsfördelning för olika spektraltyper av de observerade ljusrörelserna har under året påbörjats vid observatoriet. Alla karakteristiker av första ordningen äro färdigräknade och de av 2:dra ordningen äro under bearbetning.

4) Bearbetningen av de meteorologiska observationerna i Lund hava fortsatt. Tack vare ett anslag från de till K. Maj:ts förfogande stående medlen har en särskild räkneapparat för ändamålet kunnat inköpas samt 2 fasta räknebiträde för år 1915 anställas. Undersökningen har omfattat åren 1875—1914 och alla karakteristiker av 1:sta ordningen äro nu slutberäknade. Därjämte har en ny lappkatalog, omfattande 5-dagsmedia, upprättats.

Av en givare, som önskar vara okänd, har observatoriet år 1914 såsom bidrag till kostnaden för de meteorologiska observationernas bearbetning mottagit 200 kronor. För denna värdefulla gåva ber jag härmed å observatoriets vägnar få framföra ett värdsamt tack.

Undertecknad har under året utfört teoretiska undersökningar rörande rörelsen och fördelningen inom samlingar av stjärnor, varvid jag sökt inom stjärnvärlden tillämpa de åskådningar, som genom den s. k. kinetiska gasteorien vunnit burskap vid behandlingen av gasernas egenskaper.

Fröknarna E. Bruzelius, M. Nilsson, G., A. och B. Lindström samt under någon kortare tid fröken E. Leissner, hava under året varit anställda såsom räknebiträden vid observatoriet.

C. V. L. Charlier.

3. Biblioteket.

(Kalenderåret 1914.)

Bibliotekets begagnande. Läsesalarerna och låneexpeditionen Biblioteket. hava i regeln varit för allmänheten tillgängliga varje helgfri dag kl. 9,30 f. m.—3,30 e. m., de förra jämväl kl. 5—8 e. m. Under 5 söckendagar (midsommarafton, julafton samt 3 rengöringsdagar) har biblioteket hela dagen hållits stängt; av olika anledningar har under ytterligare 5 söckendagar eftermiddagstjänstgöringen varit inställd; under 4 dagar, då professorsinstallation ägt rum, har biblioteket med anledning härav varit stängt kl. 11,30 f. m.—1,30 e. m.

Följande tabell visar bibliotekets användning under årets olika månader.

M å n a d	Besök.			Utlämnade volymer			Hemlån, voll.
	F. m.	E. m.	S:ma	F. m.	E. m.	S:ma	
Januari.....	1,265	525	1,790	3,692	958	4,650	1,668
Februari	1,356	614	1,970	3,115	1,015	4,130	1,472
Mars	1,562	721	2,283	3,613	958	4,571	1,177
April	1,383	527	1,910	3,308	768	4,076	858
Maj	1,457	615	2,072	4,006	909	4,915	1,042
Juni	776	337	1,113	4,305	741	5,046	3,304
Juli	699	405	1,104	2,528	883	3,411	514
Augusti	653	324	977	2,234	709	2,943	709
September	1,339	595	1,934	4,943	1,019	5,962	1,900
Oktober.....	1,667	756	2,423	5,231	1,369	6,600	1,510
November	1,567	602	2,169	6,002	1,258	7,260	2,603
December.....	1,253	416	1,669	5,299	818	6,117	3,056
Summa	14,977	6,437	21,414	48,276	11,405	59,681	19,813
Motsv. siffror för 1913	15,347	6,356	21,703	48,983	11,496	60,479	20,013

Under året hava 787 volymer tryckta böcker och 125 handskrifter (mot resp. 800 och 105 under näst föregående år) för härvarande forskares räkning från andra liknande institutioner lånats till biblioteket. De till antalet 34 olika bibliotek och arkiv, från vilka lån erhållits, hava varit följande: I Stockholm: Kungl. biblioteket, Riksarkivet, Utrikesdepartementets arkiv, Riksdagens bibliotek, Statistiska centralbyråns d:o, Generalstabens d:o, Svenska Akademiens Nobelbibliotek, Vetenskapsakademiens bibliotek, Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens d:o, Musikaliska akademien d:o, Krigsvetenskapsakademiens d:o, Svenska läkaresällskapet d:o, Stockholms högskolas d:o, Karolinska institutets d:o, Tekniska högskolans d:o, Artilleri- och ingeniörhögskolans d:o, Veterinärhögskolans d:o, Handelshögskolans d:o, Nordiska museets d:o; Universitetsbiblioteket i Uppsala; Vetenskapssocieteten i Uppsala bibliotek; Stadsbiblioteket i Göteborg; Landsarkivet i Lund; Skånska nationernas bibliotek ibm; Stiftsbiblioteket i Linköping; Läroverksbiblioteket i Växjö; Brinkmanska arkivet å Trolle-Ljungby; Eriksbergs arkiv; Dr O. Smiths i Karlshamn samlingar; Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn; Finlands statsarkiv i Hälsingfors; Stadsbiblioteken i Hamburg, Lüneburg och Magdeburg.

Från Lund hava 684 volymer tryckta böcker och 36 handskrifter (mot resp. 538 och 49 under 1913) för begagnande av forskare utlånats till följande 39 institutioner: I Stockholm: Kungl. biblioteket, Riksarkivet, Riksdagens bibliotek, Svenska Akademiens Nobelbibliotek, Vetenskapsakademiens bibliotek, Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens d:o, Svenska läkaresällskapet d:o, Karolinska institutets d:o, Handelshögskolans d:o; Universitetsbiblioteket i Uppsala; Stadsbiblioteken i Göteborg och Norrköping; Stiftsbiblioteket i Linköping; Läroverks- (resp. real-skole-) biblioteken i Arvika, Eksjö, Halmstad, Hälsingborg, Jönköping, Kalmar, Karlstad, Skara, Umeå, Västervik, Västerås, Växjö och Ystad; Tekniska elementarskolans i Malmö bibliotek; Folkskoleseminariernas i Landskrona och Strängnäs bibliotek; Hospitalen i Kristinehamn och Västervik; Lasarettet i Söderköping; Landsarkiven i Lund och Vadstena; Stadsarkivet i Malmö; Drätselkammaren i Lund; Sölvesborgs och Listers härads fornminnesförening; Utsädesföreningen i Svalöv; Det Kongelige Bi-

bliotek i Köpenhamn. -- Dessutom har ett antal boklån direkt sänts till forskare på orter inom riket, där låneförmedling genom offentligt bibliotek ej stått att vinna.

Samlingarnas tillväxt. *Svenska tryckalster*, som jämlikt tryckfrihetsförordningens föreskrift skolat till biblioteket avlämnas, hava inkommit i 644 sändningar från 459 olika boktryckerier. Antalet på grund av uteblivna eller felaktiga leveranser under året gjorda reklamationer har uppgått till 389. Beträffande arten och omfånget av tillväxten genom leveranser av svenska tryck torde som vanligt här få hänvisas till den i Kungl. bibliotekets årsberättelse meddelade redogörelsen, vilken ju, i stort sett, måste ega giltighet även för Sveriges båda andra stora statsbibliotek. — Genom köp har biblioteket under året förvärvat 82 i Sverige tryckta band eller broschyrer; genom gåvor har det ökats med 504 sådana (särtryck, men icke dupletter inberäknade), 50 kartor och några småtryck.

Tillväxten av *utländska tryckalster* har uppgått till 7,651 volymer (= band, hela eller påbörjade, broschyrer eller kartor). Av dessa hava 2,809 erhållits genom köp och 1,452 genom gåvor; återstående 3,390 volymer har biblioteket mottagit från de utländska lärda samfund och anstalter, med vilka detsamma underhåller regelbundna bytesförbindelser; av dessa bytesskrifter utgöres 3,187 av akademiska avhandlingar, program o. d. från utländska universitet. De delvis ovanligt låga accessionsciffrorna hava tydligen sin huvudsakliga grund i det pågående världskriget. Bokhandelsförbindelserna voro under de sista fem månaderna av år 1914 synnerligen oregelbundna och osäkra; tillämnade inköp uppskötos därför i många fall i avvaktan på gynnsammare förhållanden, och av beställda böcker anlände en stor del först under år 1915 och ingå således icke i ovanstående siffror. Från många av de utländska institutioner, med vilka biblioteket underhåller regelbundna bytesförbindelser, däribland alla franska universitet, uteblevo helt och hållet de under hösten vanliga bytessändningarna. — 1914 års utländska tryck utav nyare datum kommer att, så vitt som detsamma anses förtjent av dylikt omnämnande, upptagas i bd 29 av den genom Kungl. biblioteket utgivna gemensamma accessionskatalogen för Sveriges offentliga bibliotek.

Bland de gåvor, som bibliotekets tryckavdelningar under året fått emottaga, märkas särskilt följande. Svenska Akademien har medgivit biblioteket att ur en till Lund nedsänd boksamling få uttaga allt, vad detsamma därav önskade äga; härigenom erhöi detta en tillväxt av 552, till större delen svenska tryckalster, däribland icke så få äldre och sällsynta. Särskilt såsom utfyllande luckor i bibliotekets svenska avdelning har denna gåva varit synnerligen välkommen. — I enlighet med en henne av hennes avlidne man, f. d. professorn M. V. Odenius, i livetiden meddelad föreskrift, har änkefru Pauline Odenius, f. Brink, till biblioteket som gåva överlämnat alla i hennes makes boksamling befintliga böcker, som ansetts lämpliga att med dess samlingar införliva; härigenom har detta erhållit en tillväxt av 711 band eller broschyrer, företrädesvis av medicinskt innehåll. — K. Sjökarteverket har till biblioteket överlämnat 50 svenska och 17 utländska sjökort. — Från Kejserl. Finska senatens bibliotek i Helsingfors har erhållits en större samling finska lagförslag, kommittébetänkanden och andra officiella tryck, tillsammans 190 större eller mindre häften. — Från Augustana Book Concern, Rock Island, Ill., har biblioteket fått emottaga 63 i Amerika tryckta skrifter på svenska språket.

Handskriftssamlingens förvärv under året hava — utom några enstaka brev, autografer o. d. — varit följande:

14 brev från biskop V. Faxé till häradsprosten C. S. Rönbeck 1817—35. (Köp.)

En samling predikningar av Henric Schartau. (Gåva av bokförläggare J. Gleerup.)

Excerpter och anteckningar till Färlövs sockens och däri belägna egendomars historia, samlade av kontraktsprosten Josef Andersson († 1908). (Gåva av änkefru Matilda Andersson, f. Sjölander.)

»Collegium pneumaticum a cel:mo D:mo Andrea Rydelio Philosoph. Theoret. Professore dictatum.» (Köp.)

»Anmärkningar efter magister [sedermera biskop] Muncks föreläsningar över Philosophia Practica Universali. Samlade af Samuel Rönbeck v. t. 1757.» (Köp.)

J. Nelanders föreläsningar över Jus naturæ, 1773. Anteckningar av C. E. Lossman. (Köp.)

Collegium psychologiæ efter M. Fremling, 1802. Nedskrivet av Abr. Rönbeck. (Köp.)

Fullmakter och diplom för framl. professor M. V. Odenius. (Gåva av änkefru Pauline Odenius, f. Brink.)

Änkefru Angelica Svanberg, f. Tornberg, har till biblioteket överlämnat sin afl. faders, professor C. J. Tornbergs, efterlämnade samling av brev från svenskar, tillsammans 700 brev. Bland korrespondenterna märkas J. G. Agardh, Elias Fries, C. A. Hagberg, B. E. Hildebrand (nära 200 brev), H. G. Lindgren, G. Marklin, E. M. Olde, J. H. Schröder, G. A. Sparre, A. N. Sundberg, C. Sæve, O. Tullberg, L. Wiede. Samtidigt fick biblioteket från samma håll mottaga ett antal för professor Tornberg utfärdade fullmakter, diplom o. d. ävensom en del av honom efterlämnade anteckningar i orientalisk filologi, vilka då detta nedskrives ännu icke hunnit närmare undersökas. (Professor Tornbergs samling av brev från utländska lärda skänktes redan kort efter hans död till biblioteket. Rörande andra gåvor av Tornbergska papper jfr bibliotekets årsberättelse för 1913.)

I detta sammanhang må även erinras därom, att en av f. d. universitetskanslern m. m. greve Henning Hamilton efterlämnad brevsamling, vilken år 1891 genom professor G. Ljunggren överlämnades till biblioteket under försegling, som enligt av greve Hamilton meddelad föreskrift den 16 januari 1914 skulle få brytas, sålunda nu blivit för forskningen tillgänglig. Då samlingen vid nämnda tid öppnades, befanns densamma omfatta ett antal av 673 brev till greve Hamilton från 179 brevskrivare, det äldsta brevet daterat 1829 och det yngsta 1881. Härtill kommer ett särskilt konvolut, innehållande brev från konung Oscar II, hvilket enligt påskrift icke får öppnas förr än år 1930. — Ett urval ur ovannämnda samling («Ur Henning Hamiltons brevsamling, I—II») har sedermera under årets lopp utgivits av amanuensen G. Carlquist, som därvid bl. a. meddelat fullständig förteckning över brevskrivarna med angivande av antalet brev från var och en och av tiden för desammas avfattande.

Gåvor, vilka icke kunna anses härröra från av biblioteket underhållna regelbundna bytesförbindelser, hava ingått från följande *offentliga myndigheter, institutioner, samfund och tidskriftsredaktioner*:

A. *Svenska.*

Stockholm.	K. Justitiedepartementet.
»	K. Utrikesdepartementet.
»	K. Finansdepartementet.
»	K. Ecklesiastikdepartementet.
»	K. Jordbruksdepartementet.
»	K. Telegrafstyrelsen.
»	K. Järnvägsstyrelsen.
»	K. Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen.
»	K. Vattenfallsstyrelsen.
»	K. Medicinalstyrelsen.
»	Riksförsäkringsanstalten.
»	K. Försäkringsinspektionen.
»	K. Socialstyrelsen.
»	K. Kommerskollegium.
»	K. Kommerskollegii avdelning för näringsstatistik.
»	Riksarkivet.
»	Kungl. biblioteket.
»	Nationalmusei konstavdelning.
»	K. Lantmäteristyrelsen.
»	Hydrografiska byrån.
»	Riksbanken.
»	Riksgäldskontoret.
»	Handelshögskolan.
»	Svenska Akademien.
»	Svenska Akademiens Nobelbibliotek.
»	K. Vetenskapsakademien.
»	Stockholms stads statistiska kontor.
»	Direktionen för Allmänna barnhusinrättningen.
»	Försäkringsföreningen.
»	Gossarnas broderskaps klubb.
»	Nordiska museet.
»	Organisationskommittén för olympiska spelen 1912.
»	Redaktionen av Hermes.
»	» » Svensk tandläkaretidskrift.
»	» » Teosofisk tidskrift.
»	Svenska arbetsgivareföreningens statistiska byrå.

Stockholm. Svenska boktryckareföreningen.
 » Svenska missionsförbundet.
 » Svenska sällskapet för antropologi och geografi.
 » Svenska teknologföreningen.
 » Sveriges allmänna exportförening.
 Göteborg. Skandinaviska kreditaktiebolaget.
 Kristianstad. Kristianstads läns hushållningssällskap.
 Linköping. Östergötlands läns hushållningssällskap.
 Lund. Landsarkivet.
 » Medicinska fakulteten.
 » Redaktionen av Statsvetenskaplig tidskrift.
 Malmö. Baltiska utställningens styrelse.
 Nyköping. Södermanlands läns hushållningssällskap.
 Näås. Aug. Abrahamsons stiftelse.
 Ultuna. Ultuna lantbruksinstitut.
 Uppsala. Universitetsbiblioteket.

B. *Utländska.*

Aarhus. Statsbiblioteket.
 Amerika. American Association of Genito-urinary Surgeons.
 » American Philological Association.
 Berlin. Bibliothek des Auswärtigen Amts.
 » Bibliothek des K. Kunstgewerbe-Museums.
 Bern. Union internationale pour la protection des œuvres
 littéraires et artistiques.
 Bryn Athyn, Pa. Academy of the New Church.
 Buenos Aires. Facultad de filosofía y letras.
 Chicago. Western Theological Seminary.
 Edinburgh. Royal Botanic Garden.
 Frederiksborg. Frederiksborgs Amts Historiske Samfund.
 Hälsingfors. Finska läkaresällskapet.
 » Kejsarl. Finska senatens bibliotek.
 » Industristyrelsen i Finland.
 » Nyfilologiska föreningen.
 Kiel. K. Institut für Seeverkehr und Weltwirtschaft.
 Kristiania. Kirke- og Undervisningsdepartementet.
 » Departementet for sociale Saker, Handel, Industri
 og Fiskeri.
 Köpenhamn. Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet.

- Köpenhamn. Kommissionen for det Arna-Magnæanske Legat.
 » Kommissionen for Havundersøgelser.
 » Den danske biologiske Station.
 » Det danske meteorologiske Institut.
 » Statens Seruminstitut.
 » Bestyrelsen for Carlsberglaboratoriet.
 » Kommunalbestyrelsen.
 » Staden Københavns Statistiske Kontor.
 » Grosserersocietetet.
 » Kommissionen for Danmarks Deltagelse i den
 Baltiske Udstilling.
 » Det Wærnske Instituts Direktion.
- Leiden. Redaktionen av Museum.
- Lemberg. Universitetet.
 » Société polonaise pour l'avancement des sciences.
- London. Peace Society.
- Manila. Bureau of Agriculture.
- Monaco. Institut océanographique.
- Montevideo. Dirección general de estadística de Uruguay.
- New York. The American-Scandinavian Foundation.
 » Carnegie Foundation for the Advancement of
 Teaching.
 » New Church Board of Publication.
 » Pennsylvania Society.
- Paris. Institut de France.
 » Office international d'hygiène publique.
 » Dotation Carnegie pour la paix internationale.
- Petrograd. Ryska historiska sällskapet.
- Philadelphia. Swedish Colonial Society.
- Point Loma, Cal. Theosophical Publishing Company.
- Prag. Revue de médecine tchèque.
- Rio de Janeiro. Instituto Oswaldo Cruz.
- Rock-Island, Ill. Redaktionen av Ungdomsvännen.
 » Augustana Book Concern.
- Rom. Redaktionen av Revue Napoléonienne.
- Stockholm. Tyska legationen.
- Strassburg. Internationale Commission für wissenschaftliche
 Luftschiffahrt.

Stuttgart. Bibliothek der Zentralstelle für Gewerbe und Handel.

Tokio. Waseda University.

Washington. Library of Congress.

» Surgeon-General's Office.

» Carnegie Endowment for International Peace.

Viborg. Svenska lyceum.

Wien. Gesellschaft für innere Medizin und Kinderheilkunde.

Följands *enskilda personer och firmor* hava under år 1914 med gåvor ihågkommit biblioteket:

A. *Svenska.*

Ahlström, H. F., rådman, Malmö.

Almquist, J. A., förste arkivarie, Stockholm.

Andersson, Matilda, f. Sjölander, änkefru, Lund.

Arnoldsson, Caroline, fru, Rödeby.

Bang, I., professor, Lund.

Beijer, Anna, f. Kjellman, änkefru, Malmö.

Beijers bokförlagsaktiebolag, Stockholm.

Björck & Börjessons bokförlag, Stockholm.

Bonniers (Albert) bokförlag, Stockholm.

Borelius, J., professor, Lund.

Brodén, N., andre bibliotekarie, Lund.

Carlsson, A. B., biblioteksamanuens, Uppsala.

Dahlgren, E. W., riksbibliotekarie, Stockholm.

Ekström, N. O., överlärare, Malmö.

Eliassons (Axel) konstförlag, Stockholm.

Englunds (F.) bokförlag, Stockholm.

Fritzes (C. E.) bokförlagsaktiebolag, Stockholm.

Fürst, C. M., professor, Lund.

Gebers (Hugo) förlag, Stockholm.

Gleerup, Aktiebolaget C. W. K., Lund.

Gleerupska universitetsbokhandeln, Lund.

Grönkvist, H., bokhandlare, Lund.

Gödel, V., bibliotekarie, Stockholm.

Holmström, L. P., f. d. folkhögskoleföreståndare, Lindegård.

Holst, N. O., f. d. statsgeolog, Jämshög.

Isberg, A. U., stadsarkivarie, Malmö.

Johnssons (Adolf) & C:o bokförlag, Stockholm.
 Kalin, A. F., målaremästare, Bankeberg.
 Kinell, E. G., överstelöjtnant, Stockholm.
 Kock, A., professor, Lund.
 Lewenhaupt, E., greve, bibliotekarie, Säbylund.
 Lindblads (J. A.) förlag, Uppsala.
 Lindroth, Hj., docent, Lund.
 Lindstedts (Ph.) universitetsbokhandel, Lund.
 Ljunggren, E., förste bibliotekarie, Lund.
 Ljus' (A.-B.) bokförlag, Stockholm.
 Malmgren, R., professor, Lund.
 Möller, B., t. f. andre bibliotekarie, Lund.
 Nathorst, A. G., professor, Stockholm.
 Nordstedt, O., professor, Lund.
 Norstedt & Söners bokförlag, Stockholm.
 Nygren, E., fil. kandidat, Uppsala.
 Odenius, Pauline, f. Brink, änkefru, Lund.
 Ohlsson, H. Th., boktryckare, Lund.
 Olsson, P., f. d. lektor, Spegelvik.
 Palmgren, C. M., komminister, Nässjö.
 Peterssons (Hjalmar) & C:o, förlag, Karlstad.
 Rydberg, A., lektor, Kalmar.
 Sandbergs (A.-B.) bokhandel, Stockholm.
 Schlyter, K. J. D., hovrättsråd, Stockholm.
 Scholander, H. E., kyrkoherde, Fulltofta.
 Svanberg, Angelica, f. Tornberg, änkefru, Landskrona.
 Svenska bokförlaget, Stockholm.
 Sydow, C. W. von, docent, Lund.
 Wettergren & Kerbers bokhandel, Göteborg.
 Wulff, F. A., f. d. professor, Lund.
 Åhlén & Åkerlunds förlag, Göteborg.

B. *Utländska.*

Ackermann, A. S. E., B. Sc., London.
 Ahlefeldt-Laurvigen, C. J. F., läns greve, Tranekjær Slot,
 Danmark.
 Albert I, prince de Monaco.
 Arnauld, H., capitaine de frégate, Rulland, Saintes.
 Babinski, J., läkare, Paris.

Björkenheim, C. G., godsägare, Bjärnå, Finland
Black, G. F., New York.
Brandstetter, R., professor, Luzern.
Burling, L. D., Assistant Curator, National Museum,
Washington.
Carøe, K., Kredslæge, Köpenhamn.
Charlton, C. E., d:r, Brookfield, Mass.
Claudel, J. C., professor, Meurthe-et-Moselle.
Coutts, J., Esq., London.
Dahl, F., Kontorchef i Ministeriet for Kirke- og Undervis-
ningsvæsenet, Köpenhamn.
Dodgson, E. S., M. A., Oxford.
Fried, A. H., Redacteur der Friedenswarte, Berlin.
Gehe & C:o, Actiengesellschaft, Dresden.
Hansen, F. C. C., professor, Köpenhamn.
Holmes, B., med. doktor, Chicago.
Hübel & Denck, hovbokbindare, Leipzig.
Hungerland, H., fil. doktor, Lund.
Johnsson, J. W. S., läkare, Köpenhamn.
Klingberg, Rev. J. E., New Britain, Conn.
Lehmann, C., borgmästare, Köpenhamn.
Ludloff, R., skriftställare, Erlangen.
Merck, E., fabrikant, Darmstadt.
Monfallet, D., Valparaiso.
Passos, A., d:r, Manáos, Brasilien.
Petersen, C. S., bibliotekarie, Köpenhamn.
Pott, James & C:o, New-York.
Pöhl, H., skollärare, Reval.
Sevall, Rev. F., Washington.
Skarstedt, E., skriftställare, Seattle, Wash.
Thiele, H., skriftställare, Dresden.
Warda, A., Königsberg.
Welcker, A., Berkeley, Cal.
Wergelands (Agnes M.) sterbhus, Laramie, Wyoming.
Zeuthen, H. G., professor, Köpenhamn.

Med tacksamhet bör här även erinras därom, att biblioteket
jämväl år 1914 fått såsom bidrag till uppehållande av sina bytes-

förbindelser mottaga ett större eller mindre antal exemplar av med understöd av statsmedel utgivna publikationer.

Bibliotekskommissionen har för behandling av inkomna förslag till bokinköp hållit de föreskrivna sammanträdena. Densammas ledamöter voro, utom vederbörande bibliotekstjänstemän, under vårterminen professorerna H. Holmquist, A. Ernberg, T. Thunberg, E. Ekwall, E. Liljeqvist, W. Ekman och S. Murbeck, under höstterminen professorerna H. Holmquist, A. Ernberg, E. Overton, E. Ekwall, E. Liljeqvist, N. E. Nörlund och H. Wallengren.

Ekonomi. Bibliotekets räkenskaper för år 1914 visa i sammandrag följande siffror:

Debet.

Behållning från år 1913.....	1,540: 07	
Inkomster:		
Ordinarie statsanslaget.....	50,000: —	
Anslag å extra stat.....	10,000: —	
Intressemedel.....	2,176: 26	
Extra inkomster.....	1,473: 64	63,649: 90
	<hr/>	
	Summa	65,189: 97

Kredit.

Utgifter:		
Bokinköp.....	36,352: 14	
Inlösen av bibl:s bytesexemplar av Lunds univ:s årsskrift.....	800: —	
Bokbinderiarbete.....	11,867: 39	
Skrivmaterialier och tryck.....	844: 45	
Uppvärmning.....	3,706: 10	
Elektrisk belysning och kraft.....	565: 93	
Frakt- och transportkostnader.....	400: 05	
Renhållning.....	449: 84	
Parkens underhåll.....	435: 14	
Inköp och underhåll av inventarier.....	508: 75	
Diverse omkostnader.....	506: 37	56,436: 16
Behållning vid årets slut.....		8,753: 81
	<hr/>	
	Summa	65,189: 97

Den jämförelsevis stora behållning, som räkenskaperna denna gång förete, finner sin förklaring i det rådande krigstillståndet, vilket, såsom redan omnämnts, föranlett dels att beslutade inköp i stor utsträckning uppskjutits, dels att många under sista delen av 1914 beställda böcker icke anlänt före årets slut och således först 1915 blivit betalda.

Det å bibliotekets stat uppförda anslaget av 12,000 kronor till »arvoden, flitpenningar åt extra biträden, renskrivning, eftermiddagstjänst m. m.» har använts på följande sätt:

Arvoden till amanuenser.....	6,700: —
Avlöning till extra vaktmästare.....	575: —
Uppehållande av eftermiddagstjänsten.....	2,560: —
Flitpenningar åt e. o. tjänstemän.....	1,165: —
Extra arbetshjälp samt renskrivning	1,000: —
	<hr/>
	Summa 12,000: —

Under året hava 5,190 böcker blivit inbundna och 300 styvhäftade; 428 volymer tidningar hava inbundits eller — till större delen — häftats i omslag av karduspapper; 777 kapslar av olika slag hava förfärdigats. Av dessa arbeten hava styvhäftningen av böcker, häftningen av tidningar samt kapselfabrikationen utförts i bibliotekets eget bokbinderi, varest även som vanligt alla ifrågakommande reparationer av böcker o. d. blivit verkställda.

Personalen. Med avseende på den vid biblioteket verkssamma personalen är följande att nämna.

Till e. o. amanuens antogs den 8 juli löjtnanten i K. Fortifikationens reserv, filosofie licentiaten Bängt Erik Vilhelm Wulff.

Till innehavare av amanuensarvoden hava för året varit förordnade hrr G. Wetterberg (2,000 kr.), G. Carlquist (2,000 kr.), C. W. von Sydow (1,500 kr.) och A. Österling (1,200 kr.); under tider, då någon av dem varit tjänstledig, hava därigenom lediga arvoden åtnjutits av e. o. amanuenserna F. Nosslin och S. Colliander. Amanuensarvoden hava sålunda uppburits av G. Wetterberg under $8\frac{2}{3}$ månad, av G. Carlquist under 11 månader, av C. W. von Sydow under $10\frac{1}{2}$ månad, av A. Österling under hela året, av F. Nosslin under $3\frac{1}{3}$ månad samt av S. Colliander under $2\frac{1}{2}$ månad.

Tjänstledighet har åtnjutits av t. f. andre bibliotekarien B. Möller under juni månad för utrikes studieresa; av amanuensen G. Wetterberg 21 oktober—31 december för inrikes studieresa; av amanuensen C. W. von Sydow 16 juli—31 augusti för d:o; av amanuensen G. Carlquist under mars månad för examensstudier; av e. o. amanuensen G. Lindblad under hela året dels för examensstudier, dels för tjänstgöring vid Svenska Akademiens ordboksarbete. — Andre bibliotekarien F. Hjelmqvist har under hela året varit frånvarande såsom t. f. förste bibliotekskonsulent i K. Folkskoleöverstyrelsen.

Förordnande såsom andre bibliotekarie har innehaft under hela året, utom juni månad, av e. o. amanuensen B. Möller samt under sistnämnda månad av amanuensen G. Wetterberg.

Av bibliotekets personal hava under hösten varit inkallade till militär tjänstgöring andre bibliotekarien S. E. Melander och amanuensen C. W. von Sydow vardera under 14 dagar, e. o. amanuensen B. Wulff under 87 dagar samt extra vaktmästaren C. Alfons under 47 dagar.

Arbeten och arbetsfördelning. Av under året utförda arbeten, som icke varit att direkt hänföra till löpande göromål, må följande omnämnas. Revisionen av facken Bildande konst och Politisk ekonomi, vilken även omfattat desammas delvisa omordnande, har avslutats. — Facken Etnografi och Kulturhistoria ha reviderats och i sammanhang därmed helt och hållet nyordnats. — Revision av underavdelningen Frankrike å facket Historia ävensom av vissa underavdelningar å facket Undervisningsväsen har påbörjats. — Behandlingen av bibliotekets duplettfförråd har fortsatt; de viktigare delarna därav ha ordnats och katalogiserats. — Den del av K. Fysiografiska sällskapets i biblioteket deponerade boksamling, som icke är inordnad i dettas samlingar, har reviderats. — Utarbetandet av register över det svenska vistrycket har fortsatt. — Inom handskriftsavdelningen ha ett antal äldre förvärv katalogiserats; den ovannämnda Hamiltonska brevsamlingen har ordnats och förtecknats; likaledes framl. professoren friherre H. H. von Schwerins till biblioteket överlämnade papper.

Bibliotekets nominalkatalog har under året ökats med 12,186 blad, däribland 4,476 tryckta och uppklistrade titlar å akademiska

skrifter. Realkatalogen har ökats med 6,506 blad. Hela antalet nya katalogblad uppgår således till 18,692.

Arbetsfördelningen har i huvudsak varit följande.

Undertecknad överbibliotekarie har, jämte ledningen av det helas förvaltning, handhaft bibliotekets ekonomi, med nödigt biträde förberett samt ombesörjt bokinköpen, skött korrespondensen, så vida icke annorlunda angives, ävensom avfattat ifrågakommande ämbetsutlåtanden o. d.

Förste bibliotekarien E. Ljunggren, föreståndare för utländska avdelningen, har deltagit i förberedandet av bokinköpen, lett och övervakat katalogiseringsarbetena å bokavdelningarna samt, delvis med biträde, mottagit och granskat leveranserna från bokhandeln, accessionsförtecknat den inkommande utländska litteraturen, handhaft bytesförbindelserna med tillhörande korrespondens, redigerat uppgifterna till den tryckta accessionskatalogen och granskat korrekturen å densamma; ävenledes har han verkställt urvalet ur Svenska Akademiens och professor Odenius' boksamlingar.

Förste bibliotekarien P. Sjöbeck, föreståndare för svenska avdelningen, har mottagit, granskat och, med undantag för det egentliga småtrycket, accessionsförtecknat det från boktryckerierna inkommande svenska årstrycket ävensom skött den i sammanhang med tryckleveranserna stående korrespondensen; ävenledes har han fört accessionsjournal över svenska avdelningens övriga förvärv; det inkomna småtrycket har av honom grovsorterats och det obundna, men för bindning avsedda svenska trycket har huvudsakligen stått under hans omvårdnad.

Förste bibliotekarien A. Malm, föreståndare för låneexpeditionen, har haft sin huvudsakliga verksamhet förlagd till denna och därvid bl. a. skött större delen av den där förekommande brevväxlingen; därjämte har han deltagit i katalogiseringsarbetena, fört protokollet vid bibliotekskommissionens sammanträden, genomgått bokauktions- och antikvariatskataloger.

Andre bibliotekarien R. Almqvist har förestått bokbindningsavdelningen samt haft vården om det obundna men för bindning avsedda utländska trycket, utom tidskrifterna.

Andre bibliotekarien P. Wilner har biträtt förste bibliotekarien Ljunggren vid bokhandelsleveransernas behandlig, vid dennes bestyr i fråga om den tryckta accessionskatalogen samt vid urvalet ur Svenska Akademiens boksamling, haft vården om

de obundna utländska tidskrifterna, reviderat och nyordnat facken Etnografi och Kulturhistoria, deltagit i katalogiseringsarbetena och i vården av det obundna, men för bindning avsedda svenska trycket ävensom i genomgåendet av antikvariatskataloger.

Andre bibliotekarien S. E. Melander har under 4 $\frac{1}{2}$ månad tjänstgjort i låneexpeditionen samt för övrigt huvudsakligen varit sysselsatt med katalogiseringsarbeten; under förste bibliotekarien Ljunggrens semester behandlade han de anländande bokhandelsleveranserna.

Andre bibliotekarien N. Brodén har under 3 $\frac{1}{2}$ månad tjänstgjort i låneexpeditionen samt för övrigt deltagit i katalogiseringsarbetena och i göromålen å bokbindningsavdelningen.

T. f. andre bibliotekarien B. Möller har under 3 $\frac{2}{3}$ månad tjänstgjort i låneexpeditionen samt för övrigt utfört revisionsarbete å facken Bildande konst och Undervisningsväsen samt deltagit i katalogiseringsarbetena.

E. o. tjänstemännen G. Wetterberg, C. W. von Sydow, G. Carlquist, A. Österling, F. Nosslin, S. Colliander och B. Wulff hava alla deltagit i de av utlåningen föranledda dagliga bestyren, i eftermiddagstjänstgöringen och i varjehanda mera tillfälliga göromål; även hava de, med undantag av von Sydow, i större eller mindre utstäckning medverkat vid katalogiseringsarbetena. — Wetterberg har för övrigt katalogiserat en del äldre förvärv inom handskriftsavdelningen, biträtt vid förberedelserna för bibliotekskommissionens sammanträden, vid genomgåendet av antikvariatskataloger samt vid urvalet ur Svenska Akademiens och professor Odenius' boksamlingar. — von Sydow har fortsatt ordnandet och registrerandet av svenska vistryck. — Carlquist har utfört de ovannämnda revisionsarbetena inom facken Politisk ekonomi och Historia, ordnat och förtecknat den Hamiltonska brevsamlingen samt H. H. von Schwerins papper, biträtt vid förberedelserna för bibliotekskommissionens sammanträden samt vid genomgåendet av antikvariatskataloger. — Österling, Nosslin, Colliander och Wulff hava arbetat med inordnandet av det svenska småtrycket; Nosslin har även varit sysselsatt med behandling av duplettfförrådet och med revisionen av en del av Fysiografiska sällskapets boksamling.

Fröken Greta Ronge, anställd såsom biträde, har för realkatalogen avskrivit de för nominalkatalogen utskrivna titelko-

piorna, utskrivit större delen av titelkopiorna för den tryckta accessionskatalogen ävensom ett stort antal blad för nominalkatalogen, biträtt vid förandet av den utländska accessionsjournalen, verkställt inläggningen av katalogblad i så väl nominal- som realkatalog, ordnat från utlandet anlända scripta academica, utfört nödiga omsigneringar inom flera avdelningar samt deltagit i varjehanda andra bestyr.

Såsom frivillig deltagare i katalogiseringsbestyren har f. d. rektor O. Ingstad även under en del av år 1914 egnat biblioteket ett med tacksamhet mottaget arbete.

Carl af Petersens.

4. Botaniska institutionen.

A. Avdelningen för systematisk botanik.

Museet. Under höstterminen har konservatorn omordnat Botaniska
institutionen. samtliga Choripetalor i Herbarium generale efter Engler-Prantl's system. Samtidigt har e. o. amanuensen Christoffersson varit sysselsatt med förändring av ettiketteringen å omslagsarken i enlighet med nämnda system. Under vårterminen har konservatorn med biträde av e. o. amanuenserna fortsatt och avslutat monteringen av det stora Rechingerska herbariet.

Amanuensen har under höstterminen inrangerat nyare förvärv i det skandinaviska fanerogamherbariet och därefter påbörjat och under vårterminen i huvudsak slutfört ordnandet av de skandinaviska och extraskandinaviska lavherbarierna samt i dem inrangerat nytillkomna samlingar.

Dessutom har adjunkten O. Berg under hela vårterminen flera timmar dagligen såsom frivillig medhjälpare biträdt med inrangering av extraskandinaviska samlingar; museet står i stor tacksamhet till honom för denna hans värdefulla hjälp.

Inköpen av samlingar ha under läsåret måst reduceras till: Dahlstedt, *Taraxaca scand. exsicc.*, fasc. IV; Malme, *Lichenes suec. exsicc.*, fasc. XVII—XX.

Genom byte har erhållits: från Botaniska museet, Uppsala, 28 ex. Gramina från New Zealand, leg. D. Petrie; från Bergens museum: J. Havaas, *Lichenes Norvegiæ occid.*, fasc. I & II; från K. k. Naturhist. Hofmuseum i Wien: *Cryptogamæ exsicc.*, cent.

XXII. — I utbyte mot erhållna samlingar har från härvarande museum sänts: till Uppsala botaniska museum 450 ex. skånska lavar; till Bergens museum 677 ex. svenska lavar.

Bland influtna gåvor må i första hand antecknas, att museet av löjtnant Sven Trägårdh fått emottaga framlidne brukspatron Ad. Trägårdhs rikhaltiga herbarium, vilket bl. a. innehåller flera värdefulla samlingar från Medelhafsländerna; att kand. Gunnar Kjellberg i Malmö skänkt ett skandinaviskt herbarium; att stud. Gustaf Elgqvist till museet överlämnat fadrens, kyrkoherde G. R. Elgqvists stora Rosa-samling, samt att Lunds Botaniska Förening medgivit museet att ur växtbytet kostnadsfritt få uttaga herbarieväxter till ett belopp av 165 kronor. — För övrigt hava följande gåvor influtit: från stud. Olof Ahlberg, Lund, *Mulgedium* sp. (ruderat) från Halmstad; från professor S. Berggren, Lund, 11 ex. mossor från nya skånska lokaler; från herr Carl Blom, Lund, 4 *Amarantus*-arter m. m. från Nyköping; från dr. E. Th. Fries, Visby, 21 ex. fanerogamer från Gottland; från docent J. Frödin, Lund, 40 ex. fanerogamer, de flesta från Lule lappmark; från herr H. A. Fröding, Sunne, 22 ex. fanerogamer från Värmland; från dr. K. Johansson, Visby, 100 ex. *Hieracia* och 25 ex. andra fanerogamer från Gottland; från lektor J. R. Jungner, Halmstad, *Ambrosia trifida* från Halmstad; från grosshandl. Ernst Nordström, Stockholm, *Trifolium lappaceum* och *Rumex crispus* var. från Öland; från apotekare C. Pleijel, Alvesta, *Trigonella hamosa* (fr. Hudiksvall), *Ridolfia segetum* (fr. Kalmar) samt 13 andra växter; från kapten G. Pahlman, Lund, en monströs *Typha angustifolia* samt *Frankenia pulverulenta* (fr. Hven); från fröken G. Pahlman, Lund, 18 fanerogamer från Chile; från lektor K. Vallin, Hälsingborg, 8 ex. fanerogamer från Spanien; från professor Fr. Wulff, Lund, 20 ex. *Rosæ*; från konservatorn ex. av *Potamogeton gramineus* \times *polygonifolius*; från undertecknad diverse *Rumices* från Österbotten och Ungern.

För studium av dess samlingar har museet under läsåret besökts av bl. a. dr. F. Börgesen i Köpenhamn, konservator Ove Dahl i Christiania samt docent G. Samuelsson i Uppsala.

Trädgården med växthusen. Efter fullbordade planeringsarbeten kring den nya museibyggnaden har framför denna uppförts ett stängsel, till vilket ritning uppgjorts av domkyrkoarkitekten Th. Wählin. — I trädgårdens nedre del har under vin-

tern dränering blivit företagen, och sedan ett förslagsanslag å 3,200 kronor erhållits ur universitetets reservfond, har även i den s. k. Östra promenaden ett omfattande och efterlängtat dräneringsarbete, i vilket ingår anläggningen av en större damm, blivit påbörjat. Planen för detta arbete är uppgjord av trädgårdsarkitekten T. Nathorst-Windahl.

Kontrollbestämning av trädgårdens Ranunculacé-material har under läsåret utförts av adjunkt G. Böös.

Genom byte hava levande växter erhållits från Alnarps Trädgårdar, Botanisk Have i Köpenhamn, Botaniska trädgården i Uppsala, firman Haage & Schmidt i Erfurt samt från åtskilliga privatpersoner.

Gåvor av levande växtmaterial eller frön hava influtit från Bergianska Trädgården, Botan. Garten i Bremen samt Kgl. Botan. Garten i Dresden; talrika privatpersoner hava dessutom genom dylika gåvor ådagalagt välvilja mot trädgården. I särskild förbindelse står trädgården till konsul N. Persson i Hälsingborg för hans frikostiga gåva av 600 kilo konstgödningsämnen.

För det internationella fröbytet har en katalog över frön från inhemska växter (samlade till större delen av konservatorn, amanuensen och e. o. aman. H. Christoffersson) utgivits och utdelats till botaniska trädgårdar. Till 41 rekvisiter har där efter 710 fröportioner utdelats. I utbyte häremot hava frön erhållits från ett 50-tal botaniska trädgårdar.

B. Avdelningen för fysiologisk botanik.

En serie växtanatomiska preparat och kollodiumavtryck av olika växtdelar och vävnader ha för avdelningen upplagts av e. o. amanuensen E. Naumann, varjämte samlingen av fotografier, som visa växtfysiologiska apparaters sammanställning och resultaten av mera demonstrativa fysiologiska försök, blivit ökad.

Samlingarna å det med avdelningen förenade morfologiskt-biologiska museet ha under läsåret ökats med gåvor från åtskilliga personer samt med en del av undertecknad spritlagda föremål från trädgården och växthusen.

C. Biblioteket.

Även under det sistförflutna läsåret har institutionens bibliotek fått emottaga en större gåva, i det att 678 broschyrer och

böcker, som tillhört avlidne professoren Bengt Lidforss, överlämnats till biblioteket av dennes broder, advokaten Erik Lidforss.

För övrigt hava gåvor influtit från Sveriges Pomologiska Förening (6 årgångar av dess årsskrift), Botaniska Museet i Zürich, Botaniska Trädgården i Buitenzorg, prof. S. Berggren, prof. A. Hamberg, prof. H. E. Hamberg, prof. L. H. Pammel i Ames, stadsfogden C. Sjöström, doc. O. Gertz, doc. H. Nilsson-Ehle, aman. V. Norlind, bibliotekarien och undertecknad.

Fortsättningar hava erhållits å: Notulæ systematicæ par H. Lecomte, Bulletin of Miscellaneous Informations of the R. Botanic Gardens at Kew, Reports and Records of the Botanical Survey of India, Bulletin du Jardin Botanique de l'Etat à Bruxelles, Meddeelingen van 's Rijks Herbarium i Leiden, Annual Report of the U. S. National Museum, Meddelanden från Statens Skogs-försöksanstalt, Sveriges Utsädesförenings Tidskrift samt Svenska Växtnamn av A. Lyttkens. Dessutom har bibliotekarien överlämnat fortsättningar av 12 förut skänkta tidskrifter.

Alla de under året erhållna arbetena hava av bibliotekarien införts i lappkatalogen.

Av bibliotekets dupletter hava 20 exemplar sändts till de botaniska statsinstitutionerna i Hamburg (härför hava i utbyte erhållits 39 broschyrer); 6 exemplar hava sänts till Botanisk Have i Köpenhamn (i utbyte har ett motsvarande antal erhållits därifrån); en större samling har slutligen överlämnats till Botaniska Museet i Uppsala.

Antalet av under läsåret från biblioteket utlämnade böcker har uppgått till 487.

Sv. Murbeck.

5. Farmakologiska institutionen.

Farmakolo-
giska institu-
tionen.

Samlingen av apparater och kemikalier hava dels genom nyanskaffning, dels genom gåvor ökats. På grund av kriget hava emellertid flera beställningar hittills icke kunnat utföras, och på grund av de starkt höjda priserna och dålig beskaffenhet hos många kemikalier har anskaffningen av dessa inskränkts till det allra nödvändigaste.

E. Overton.

6. Fysiologiska institutionen.

I laborationskursen för med. kandidatexamen deltog h. t. 1914 19 laboranter, v. t. 1915 11 laboranter. Den sedvanliga kursen i »fysiologiska förkunskaper till psykologien» gavs höstterminen 1914 av amanuensen Westerlund och räknade 35 deltagare. Institutionens elektrokardiografiska instrumentarium har under året i stor utsträckning använts även av den medicinska kliniken härstädes.

T. Thunberg.

7. Fysiska institutionen.

Antalet deltagare i de fysiska laborationerna utgjorde under höstterminen 26, under vårterminen 33, varav i förra fallet 7, i senare 7 endast under större eller mindre del av terminen. Till de offentliga föreläsningarna hade anmält sig h. t. 53, v. t. 47 åhörare. Den propedeutiska kursens första avdelning gavs under h. t. av amanuensen C. O. G. Borelius för 17, den andra avdelningen under v. t. av docenten K. M. G. Siegbahn för 13 deltagare.

För institutionens räkning har i Lund förfärdigats:

av instrumentmakare Hill: 1 termogalvanometer, 2 termopiplar;

av instrumentmakare Ahlström: Wilson-elektrometer, metallspeglar med reglerbara stativ;

av institutionens vaktmästare: instrumentarium för radioaktivitet, Koepselapparat.

Bland inköp märkas:

från Hartman & Braun, Frankfurt a. M., varmtrådsinstrument för högfrekventa strömmar;

från Leybolds Nachf., Cöln, kvadrantelektrometer jämte Krügerbatteri;

från Siemens-Schuckert, Berlin, 1 Röntgen-rör;

från Zander & Ingeström, Stockholm, 11 st. Jungner-akkumulatorer.

Vidare har institutionen ur Universitetets reservfond erhållit ett anslag av 1,000 kr. för inköp av en molekylarluftpump enligt Gaede från firman Leybolds Nachf., Cöln.

J. R. Rydberg.

8. Geologisk-mineralogiska institutionen.

Geologisk-mi-
neralogiska
institutionen.

De förhyrda lokaler, institutionen under läsårets lopp fått taga i bruk, ha helt och hållet måst tagas i anspråk för de utländska fossilsamlingarna, de Törnquistiska samlingarna och två arbetsplatser med till dem nödiga utrymmen. Då den plats, som sålunda tillkommit, ej stort mer än jämnt motsvarar samlingarnas tillväxt under de senaste åren, har det nämnda arrangementet, fränsett den lilla lättnad det medfört genom att arbetsrummen kunnat befrias från det i dem gjorda intrånget av samlingarna, ingalunda kunnat avhjälpa något av den trångboddhet, över vilken institutionen nu, längre än en mansålder igenom, ständigt haft att klaga.

Från institutionen ha fossil utlånats till forskare i Uppsala och Köpenhamn.

Ett ur reservfonden erhållet anslag av 7,000 kr. har medgivit inlösen av professor S. L. Törnquists stora, för vetenskapen mycket värdefulla silursamlingar. Fossilsamlingarna ha ytterligare ökats genom gåvor från amanuensen fil. lic. Sten Kallenberg, statsgeologen d:r K. A. Grönwall och Danmarks Geologiske Undersøgelse, vilken senare skänkt en större samling »interglaciala» växtlämningar. Bergarts- och mineral-samlingarna ha riktats genom gåvor från docenten A. Hadding, som lämnat en större bergartsamling (70 stuffer) från Odenwald, från rektor O. Bobeck i Eslöf, från amanuenserna Kallenberg och Troedsson samt från f. d. statsgeologen och aktuarien M. Stolpe i Gränna. Boksamlingen, som nu så tillvuxit, att ytterligare utrymme därför på ett eller annat sätt måste anskaffas, har, utom de sedvanliga bidragen från institutioner och sällskap i in- och utlandet samt från föreståndaren, erhållit gåvor från fil. stud. O. Isberg, konsul C. F. Ljunggren i Kristianstad, professorn d:r M. Weibull på Alnarp och amanuenserna Kallenberg och Troedsson.

Inventariet har ökats med en elektrisk mindre motor, 20 vanliga fossilskåp och 1 skåp för original, 5 småbord och 4 bokhyllor.

Flyttning av en del av samlingarna in i de förhyrda lokalerna samt därav beroende omflyttningar å institutionen samt skötande av de löpande göromålen ha tagit en god del av de tillgängliga arbetskrafterna i anspråk; dock har amanuensen Kallen-

berg nu hunnit avsluta den nya katalogen över mineralsamlingen, varjämte assistenten docent Hadding påbörjat utläggandet av en särskild samling, belysande mineralens fysiska egenskaper. Professor S. L. Törnquist har under hela året arbetat å institutionen ett par timmar dagligen med ordnande och etiketterande av de från honom inköpta samlingarna.

Av å institutionen utförda vetenskapliga arbeten ha under året följande av trycket utkommit:

Av Meddelanden från Lunds Geol.-min. institution: n:r 22. Titanit von Nordmarken av A. Hadding samt n:r 23, Fossila zoocecidier å kvartära växtlämningar av O. Gertz.

Av Meddelanden från Lunds Geologiska Fältklubb: *Ser. A*, n:r 20, Nya bidrag till kännedom om Sveriges Silurcirripeder av Joh. Ch. Moberg och n:r 21 *Paracystis ostrogothicus g. et sp. n.* av Sigv. Sjöberg, samt *Ser. B*, n:r 8, Der mittlere *Dicellograptus*-schifer auf Bornholm av A. Hadding och n:r 9 Skånes colonus-skiffer av J. E. Hede.

Joh. Ch. Moberg.

9. Historiska museet.

Bland Historiska museets förvärv under det gångna läsåret må särskilt nämnas en större samling vackra stenåldersredskap, uppgående till c:a 200 n:r, vilka inköpts av stärbhuset efter framl. folkskolläraren A. Leander i Anderslöv samt en samling av c:a 100 n:r, som förvärvats av folkskolläraren J. P. Söderlind i Skurup. Till den förstnämnda samlingen höra åtskilliga skafthålsyxor av metallyxtyp samt ett par bronsyxor, den ena av den sällsynta typ, som är försedd med skaftlappar. Den senare samlingen omfattar bl. a. ett slutet fynd från Borgeby, Torna hd samt tvänne boplatssfynd från Stora Isie, Vemmenhögs hd.

Historiska
museet.

Ett annat slutet fynd, bestående av fem st. skedskrapor har förvärvats från L:a Jordberga n:r 5, Vemmenhögs hd och ett liknande från Fuglie, Skytts hd, varjämte ännu ett dylikt fynd, fyra st. flintsågar, upphittade å Södervidinge fälad, Harjagers hd., införlivats med samlingarna. Bland åtskilliga fornsaker, som inköpts genom stationsinspektoren C. Zetterholm i Förslöv, må framhållas några stenåldersföremål, vilka påträffats å platsen för

en utjämnad gravhög i Grevie, Bjäre hd. Även genom lantbrukaren Olof Christoffersson i Fru Ahlstedt hava åtskilliga intressanta fornsaker förvärvats, bland vilka tvenne slutna fynd förekomma.

Doktorinnan Angelica Svanberg, som visat ett alldeles särskilt intresse för Universitetets mynt- och medaljsamling, har skänkt museet en flintdolk, påträffad vid uppmuddring av hamnen i Åhus, varjämte skolynglingen C. Lindroth överlämnat en grön stenyxa, funnen i L:a Bjellerup helt nära Lund. Lantbrukaren J. P. Andersson i S. Sallerup har liksom föregående år till museet inlämnat åtskilliga fornsaker funna i närheten av flintgruvorna, varjämte han på allt sätt bistått museets tjänstemän vid deras undersökningar å platsen. Genom förmedling av fil. doktor N. O. Holst har museet, i utbyte mot fornsaker från S. Sallerup, lyckats erhålla ett antal föremål från belgiska flintgrufvor: en hornhacka, yxor, skrapor samt lerkärlsfragment.

Vid grävningar, som fil. kand. Folke Hansen för museets räkning företagit i och omkring den s. k. Kungsdösen i Ö. Torp, Vemmenhögs hd, ha utom enstaka flintredskap påträffats massor av ornerade krukskärvor, hörande till inemot 200 kärl, samt åtskilliga mer eller mindre fragmentariska skedar av lera, samtliga från gånggriftstid. Därjämte hava förberedande undersökningar av megalitgravar företagits i V. Torp.

Från anatomiska institutionen har till museet överlämnats en vacker bronsknapp från äldre bronsåldern, funnen vid Gualöv, Villands härad. Därjämte hava följande föremål från bronsåldern förvärvats: en pilspets av brons samt ett stycke av en lernurna, funna vid Öremölla, Vemmenhögs hd, vidare en stor, prydligt ornerad svärdsknapp, ett tiotal bronscelter och en ornerad rakkniv.

Bland inköpta järnåldersföremål märkas flera fibulor av olika typer, en skadad armring från vikingatiden samt ett synnerligen dyrbart fynd, en stor spiralsladdad ring av guld, med fyra vidhängande ringar av samma metall. Fyndet i fråga, som väger över 140 grm, har medelst anslag ur universitetets medel och genom Kungl. Vitterhets-, Hist.- och Antikvitetsakademiens tillmötesgående kunnat införlivas med samlingarna. Det påträffades förliden höst vid bethackning å Hammenhögs boställe, Ingelstads härad.

Bland de medeltida förvärven märkas föremål av växlande art såsom svärdsknappar, ljuspipor, en yxa, två lerurnor, en skadad Kristoffersbild av ek, överstycket till en 1500-talsbänkgavel, skänkt av folkskolläraren Nihlén i Ö. Vram, samt trenne stensculpturer, skänkta av doktorinnan L. M. Sörensson i Lund. Härtill komma åtskilliga depositioner av skadade, kyrkliga inventarier, vilka inkommit från Utställningen av äldre kyrklig konst i Malmö 1914. Från denna utställning, för vars räkning Hist. museets föreståndare ombesörjt insamlandet av utställningsföremålen, deras ordnande samt redigeringen av utställningskatalogen, har museet såsom gåva mottagit gipsavgjutningar av tvenne lejonfigurer från Hammarlövs kyrka, varjämte tvenne större montrar för halva priset förvärvats från nämnda utställning.

Från nyare tid har inköpts en kyrktupp av koppar, varjämte fröken Værn, Sextorp, såsom gåva överlämnat en hermliknande kanefor från 1600-talet. Vidare har professorskan P. Odenius skänkt en piksporre av järn och en bronsnål, tandläkare A. Roth i Malmö en renässansfigur, skuren i ek, och ett ryskt processionskors, varjämte överste C. Norlander vid upprepade tillfällen gjort museet avsevärda tjänster.

Vid den undersökning av gravar söder om domkyrkan, vilken våren och sommaren 1914 företagits av museets föreståndare med biträde av fil. kand. F. Hansen, hava diverse fynd påträffats, för vilka redogörelse lämnats i Ymer 1914 s. 382 ff.

Tack vare anslag ur Universitetets reservfond har det varit möjligt för museet att utan avbrott fortsätta sina sedvanliga undersökningar och inköp. Katalogiseringen av de nyförvärvade föremålen har under läsåret fullföljts, varjämte arbetet på lappkatalogen fortskridit. Föreståndaren har under höstterminen föreläst över »de förhistoriska perioderna» och under vårterminen över »slutna fynd i Historiska museet». Därjämte hava ett flertal undersökningar av såväl förhistoriska som medeltida fornminnen företagits av museets föreståndare och dess amanuenser.

Samlingarna hava under terminerna varit avgiftsfritt tillgängliga varje dag samt under ferierna fyra dagar i veckan. Antalet besökande har under läsåret uppgått till över 2,100.

Otto Rydbeck.

10. Kemiska institutionen.

Kemiska
institutionen.

Under *höstterminen* ha 47 studerande deltagit i de kemiska laborationsövningarna,

därav för filosofie kandidat-examen 12,

- filosofisk ämbets-examen 32,
- filosofie licentiat-examen 3.

Däri äro ej inberäknade 3 ordinarie amanuenser och 1 extra ordinarie amanuens, som arbetat för licentiat- resp. doktors-avhandling.

Av ovannämnda antal ha 8 deltagit i de fysikalisk-kemiska laborationsövningarna för fil. kandidat- och ämbets-examen, 22 i kursen i kvalitativ analys och 17 i kursen i undervisnings-experiment för fil. ämbets-examen.

Under *vårterminen* ha 39 studerande deltagit i de kemiska laborationsövningarna,

därav för filosofie kandidat-examen 17,

- filosofisk ämbets-examen 19,
- filosofie licentiat-examen 3.

Däri äro ej inberäknade 3 ordinarie amanuenser och 1 extra ordinarie amanuens, som arbetat för licentiat- resp. doktors-avhandling.

Av laboranterna under vårterminen ha 18 deltagit i de fysikaliskt-kemiska laborationsövningarna för filosofisk kandidat- och ämbets-examen, samt 15 i kursen i kvalitativ analys, 17 i kursen i kvantitativ analys och 16 i kursen i organisk syntes för fil. ämbets-examen.

Några anmärkningsvärdare inköp ha ej gjorts under året.

J. M. Lovén.

11. Kliniska institutionerna.

A. Kirurgiska kliniken.

Kliniska
institutionerna

Antalet medicine kandidater, som deltagit i propedeutiska kurser och grundläggande tjänstgöring har under året varit 31, därav från Lund 25, Stockholm 5 och Uppsala 1.

Antalet av dem, som fullgjort stadgad assistenttjänstgöring, har varit 8.

Antalet patienter på kirurgiska kliniken under år 1914 var 2,506; på dessa utfördes 1,447 operationer.

Antalet polikliniskt vårdade patienter var 4,068; på dessa utfördes 1,748 operationer.

J. Borelius.

B. Medicinska kliniken.

Antalet medicine kandidater, som deltagit i den grundläggande tjänstgöringen under läsåret, har utgjort 28.

Antalet av dem, som fullgjort föreskriven assistenttjänstgöring under läsåret, har varit 12.

Antalet patienter, som varit vårdade å kliniken under 1914, utgjorde 1,228.

Följande arbeten (förutom undertecknads) ha under läsåret utgått från kliniken:

Forsheim, A.: Blodsockerstudier vid diabetes. Förhandlingar vid 8:de Nordiska kongressen för invärtes medicin.

Till den spontana subarachnoidalblödningens patologi och diagnostik. Hygiea 1914.

Ljungdahl, M.: Untersuchungen über die Arteriosklerose des kleinen Kreislaufs, Wiesbaden, 1915.

Karl Petré.

C. Obstetrisk-gynekologiska kliniken.

Under året ha tjänstgjort 14 medicine kandidater. Under kalenderåret 1914 ha vårdats 987 patienter å obstetriska och 594 å gynekologiska avdelningen. Stegringen i patientantalet har även ökat utrymmessvårigheterna, men dessa kunna nu mötas med helt andra förhoppningar än förr, sedan anslag till ny klinik nu beviljats av landsting och riksdag. Byggnadsarbetena härför äro redan igångsatta.

För den kliniska undervisningen har en del material nyanskaffats. Bland andra anmärkningsvärda förhållanden kan påpekas, att arbetet med lappkatalog över alla patienter å barnbördshuset sedan 1900 fortsatts och torde bli färdigt under loppet av innevarande eller nästa år.

Följande tryckta arbeten ha under läsåret utgått från kliniken:

- Edling, L., Erfarenheter vid radiumbehandling av uterusmyom å sjukhusen i Lund och Malmö. Hygiea 1914.
- Essen-Möller, Elis, Uterusslemhinnans utseende efter radiumbehandling. Hygiea 1914.
- , Bidrag till frågan om steriliseringens berättigande ur medicinsk och rashygienisk synpunkt. Allm. Sv. Läkartidningen. N:r 1. 1915.
- Munke, Sture, Ett fall av uterusruptur diagnosticerad med tillhjälp av Röntgen. Allm. Sv. Läkaretidningen. 1914.
- Möller, Werner, Contribution à l'étude de la tuberculose congénitale (även från patol. inst.). Arch. mens. d'obst. et de gyn. 1914.
- Olow, John, Om den samtidiga förekomsten av myom och maligna tumörer. Allm. Sv. Läkartidningen. 1914.

Elis Essen-Möller.

D. Oftalmiatriska kliniken.

Antalet medicine kandidater, som deltagit i undervisningen under läsåret, har varit 16.

Antalet patienter, som varit vårdade å kliniken under 1914, utgjorde 639; på dessa utfördes 598 operationer.

Antalet polikliniskt vårdade patienter under 1914 utgjorde 1,167; på dessa utfördes 165 operationer.

Gustaf Ahlström.

E. Pediatriska kliniken.

Undervisningen vid den pediatrika kliniken och polikliniken har under år 1914 fortgått enligt fastställd plan.

Under år 1914 ha å kliniken vårdats 299 patienter, samt å polikliniken behandlats 828 patienter med 201 återbesök.

C. H. Hildebrand.

F. Psykiatriska kliniken.

Såväl under höst- som vårterminen har undervisningen ägt rum enligt fastställd plan. Antalet tjänstgörande medicine kandidater har under läsåret varit 6, 2 under höstterminen och 4 under vårterminen.

Teodor Nerander.

G. Polikliniken för öron-, näs- och halssjukdomar.

På polikliniken ha under år 1914 mottagits 515 nya fall, 85 återbesök; 261 polikliniska operationer hava utförts.

F. W. Törne.

H. Röntgen-laboratoriet.

På Röntgen-laboratoriet, gemensamt för alla klinikerna, utfördes under år 1914 Röntgen-undersökningar på 1,786 patienter, med 5,297 Röntgenogram och 502 ortodiagram.

Röntgen-behandling gavs åt 186 patienter (med 3,546 behandlingsséancer). Radiumbehandling gavs åt 168 patienter.

Följande tryckta arbete har under läsåret utgått från laboratoriet:

Edling, L.: Erfarenheter vid radiumbehandling av uterusmyom å sjukhusen i Lund och Malmö. Hygiea 1914.

L. Edling.

12. Konstsamlingarna.

Målerisamlingen har under läsåret ökats med 2 oljetavlor: Marin av Wilh. Dahlbom och Amerikanskt berglandskap av Birger Sandzen, båda gåvor av konstnärerna. Däremot har nationalmuseet i Stockholm återtagit 2 här deponerade bilder nämligen: Italienskt landskap tillskr. P. da Cortona samt S. Rochus av spansk eller syditaliensk konstnär. Till skulptursamlingen har överlämnats såsom gåva från den Kongelige Afstøbningssamling i Köpenhamn en byst av Karneades, avgjutning efter nu försvunnet original (se Becketts katalog n:r 878).

Till biblioteket ha inköpts flera värdefulla arbeten. Som gåva har överlämnats av bokförlaget Wahlström och Widstrand planschverket Svenskt Panteon.

Tavelsamlingens omordnande har slutförts genom amanuenserna Akke Kumlien och Ragnar Hoppe. Den förre har också nyordnat planschsamlingen i ändamålsenliga kartonger, samt verkställt omflyttning av biblioteket.

Följande utställningar av modern konst hava hållits, under höstterminen av: 1) Fr. Krebs och Sven Walberg; 2) Carl H.

J:sen Carlén, William Cronholm, Ingrid Günther, Hakon Hedemann-Gade, Ragnar Hoppe, Akke Kumlien och Mikaël Söderström; 3) Johan Johansson. Under vårterminen av: 1) W. Topelius och Bergliot Florell v. Delwig; 2) Jonas Åkesson.

Under vårterminens senare del föranstaltades en utställning av äldre originalporträtt tillhörande universitetet, domkyrkan samt flera enskilda personer i Lund. Utställningen omfattade 112 nummer, över vilka katalog upprättades av amanuensen Akke Kumlien. Vid denna utställning höll undertecknad ett föredrag om äldre svensk porträttkonst.

Under dessa utställningar har museet varit besökt av omkring 2,200 personer förutom några hundratal elever vid stadens skolor och folkskollärareseminariet.

För en vetenskaplig undersökning och katalogisering av universitetets porträttsamlingar har ett anslag ur reservfonden utverkats, och har detta arbete uppdragits åt amanuensen Kumlien.

Den *Mandelgrenska samlingen* har under året 1914 ökat med omkr. 250 fotografier, däribland en nästan fullständig samling bilder av skånska träkrucifix från medeltiden, överlämnad av e. o. amanuensen Adolf Anderberg. Undersökningen av kyrkliga monument i Småland har fortsatt av skolläraren P. G. Vejde. I Skåne har undersökningen övertagits för redaktionen av Sveriges kyrkor av docenten O. Rydbeck, e. o. amanuensen Hans Wåhlin samt arkitekten K. Berlin. I samband med undertecknads undersökning av det medeltida altarskåpet i Lunds domkyrka ha flera fotografier av altarverk från in- och utlandet till samlingen överlämnats.

E. Wrangel.

13. Medicinskt-kemiska institutionen.

Medicinskt
kemiska
institutionen.

Arbetet på institutionen har under läsåret pågått såsom vanligt. Antalet deltagare i kursen i fysiologisk kemi voro under höstterminen 9, under vårterminen 16. Deltagarna i kursen i allmän kemi voro under höstterminen 22, under vårterminen 21. På grund av bristande utrymme måste ett större antal deltagare avvisas, oaktat plats under vårterminen bereddes åt 5 deltagare

utöver det ordinarie antalet. På institutionen har under läsåret kungl. arsenikkommittén haft utrymme för experimentellt arbete inom kommittén.

Från institutionen utgivna arbeten: Prof. Bang: Methode der Zuckerbestimmung, 2 Aufl. Springer. Berlin 1914, 1—4. Ueber den Mechanismus einiger experimentellen Hyperglykämie-formen beim Kaninchen II. Biochem. Zeitschr. 65, 283. III d:o 65, 296. 1914. D:r G. Böe: Untersuchungen über die alimentaire Hyperglykämie. Biochem. Zeitschr. 58, 1914. Untersuchungen über die Bedeutung der Schilddrüse für den Kohlenhydratstoffwechsel. Biochem. Zeitschr. 64, 1914. Experimentelle Studier over Skjoldkjörtelens indflydelse paa Kulhydratstoffskiftet. Bergen 1915, 1—148 s. D:r T. Stenström: Pituitrin und die Adrenalinhyperglykämie. Biochem. Zeitschr. 58. 1914. Studier över Hypofysens betydelse för Kolhydratomsättningen. Gradualavh. 1—200 s. Lund 1915.

Ivar Bang.

14. Musikkapellet.

Övningarna i instrumentalmusik hava fortgått på övligt sättMusikkapellet. med kammarmusik och orkestermusik; och ha därvid utförts verk av klassiska och moderna komponister. En kortfattad analys av föreliggande musikverk har även några gånger meddelats.

Å musiksalen har dessutom meddelats kostnadsfri undervisning i liturgisk sång och välläsning åt teologie studerande.

Offentliga föreläsningar över »tonkonstens former» hava hållits en gång i veckan.

Ett i förhållande till årsanslaget rätt stort inköp av musikallier har gjorts.

Av enskilda personer, som intressera sig för musikens utveckling bland de studerande, men som önska vara onämnda, har under läsåret 125 kronor överlämnats till undertecknad att utdelas som stipendier, vilket tacksamt erkännes.

Alfred Berg.

15. **Mynt- och medaljkabinettet.**

Mynt- och
medalj-
kabinettet.

Mynt- och medaljkabinettet har under det gångna läsåret fått emottaga en synnerligen värdefull gåva bestående av en i koppar driven porträttrelief av den framstående orientalist och numismatikern C. A. Tornberg, en forskare, som för alltid knutit sitt namn vid denna institution. Porträttet, som utförts av ciselören Sven Bengtsson i Lund, har bekostats av doktorinnan Angelica Svanberg, dotter till professor Tornberg.

Myntkabinettet har därjämte såsom gåva fått mottaga: av Svenska Akademien dess minnespenning i silver över Engelbrekt; av Kungl. Vetenskapsakademien dess minnespenning i silver över C. U. Sonden; av doktorinnan A. Svanberg: Vetenskapsakademiens minnespenning i brons över Berzelius, läkarsällskapets minnespenning i brons över P. V. Afzelius, minnespenning i brons över Marco Polo, Venezia 1847, 9 daler k. m:t 1776 (sedelmynt; 2 ex.) samt 25 øre Esbjergs kreditbank (sedelmynt); av professorskan P. Odenius: 1 S^{ps} 1844 (norsk), 1 Gulden Preussen 1852, 2 Rigsdaler (minnesmynt: Fredrik VII och Christian IX) 1863, demi franc 1808, 1 franc 1867, 50 centesimi (Vitt. Eman.) 1863. — Därjämte har inköpts: Preussiskt guldmynt 1783, belgiskt guldmynt 1791, ryskt silvermynt 1833, siamesiskt klumpmynt (silver), minnespenning över Lovisa Ulricas död 1782 (silver), minnespenning över kronprins Gustavs myndighetsförklaring 1762 (silver), en mindre samling bestående av: tre romerska silvermynt och fyra romerska bronsmynt, ett silvermynt från Knut d. helige, två angelsachsiska silvermynt, ett orientaliskt silvermynt samt ett obestämbart (trol. tyskt) medeltida silvermynt. Dessutom har med myntkabinettets bibliotek införlivats: Durand, A.: Médailles et jetons des numismates, Genève 1865, vilken skänkts av doktorinnan A. Svanberg.

Myntkabinettet har under läsåret varit avgiftsfritt tillgängligt söndagar kl. 1—2 under april och maj samt har besökts av omkring 60 personer.

Otto Rydbeck.

16. Patologiska institutionen.

Undervisningen å institutet har fortgått i enlighet med fastställd studieplan och övriga bestämmelser. I kurserna i patologisk histologi hava 17 och i bakteriologi 18 studerande deltagit. Under läsåret hava 261 obduktioner förrättats och för de studerande demonstrerats. Av dessa hava 46 utförts av institutets tjänstemän å Lunds hospital. Dessutom utfördes 47 obduktioner å institutet under sommarmånaderna 1914. Obduktionerna bevistades under höstterminen 1914 av 18 studerande och under vårterminen 1915 av 53. Patologiska institutionen.

Från härvarande sjukvårdsinrättningar ävensom från andra sjukhus hava preparat till ett antal av 793 insänts för mikroskopisk undersökning.

Av dessa hava en stor del blivit införlivade med institutets samlingar, vilka dessutom ökats genom obduktionsmaterial, som tillvaratagits.

Från institutet hava under läsåret utgått publikationer av undertecknad Forssman, av professor E. Sjövall och av assistenten med. lic. W. Möller, vilka publikationer finnas upptagna i den förteckning över under året av universitetets lärare och tjänstemän utgivna skrifter, vilken är tryckt i denna årsberättelse.

J. Forssman.

17. Psykologiska institutionen.

Under det gångna läsåret har institutionen efter hand fått sitt instrumentarium så utvecklat och organiserat, att arbeten numera kunna där utföras inom skilda områden av experimentalpsykologien. Bland inköpta apparater må nämnas en större rotationsapparat för färgblandningar, Auberts episkotister, Försters perimeter, stereoskopiska apparater, en horopterapparat, en apparat för undersökning av accommodationens betydelse för avståndsuppskattningen, Schäfers resonatorer, Horbostels tonometer, en serie sirener, ett monokord, en tungpipa, en blåsbälg med tryckregulator, elektromagnetiska fjädrar för akustiska undersökningar och tidsregistrering, en elektromagnetisk stängaffel, Zwaardemakers olfaktometer, apparater för hudsinnesundersökningar, vikter Psykologiska institutionen.

för undersökningar av Weberska lagen, en tidsinnesapparat, en ljudhammare för rytmiska undersökningar, en kontaktmetronom, Wirths spegeltakistoskop (Rupps pendeltakistoskop, tidigare anskaffat), Ranschburgs mnemometer (Lippman-Marx' minnesapparat tidigare anskaffad), en kymograf, apparater för reaktionsförsök (ett Hipps kronoskop tidigare anskaffat), en pletysmograf enl. Lehmanns konstruktion och andra apparater för undersökningar av emotioner, en ergograf enl. Dubois' konstruktion, en elektromotor. Tidigare har anskaffats en projektionsapparat.

För institutets räkning hava ock anskaffats fyra arbetsbord av furu, samt en hyvelbänk och verktygslåda för arbeten och reparationer av apparater.

Under vårterminen 1915 har å institutionen givits en laborationskurs i experimentell psykologi för betyget Med beröm godkänd i fil. ämbets- och fil. kandidatexamen. Denna kurs har letts av docenten G. A. Jæderholm, vilken därom lämnat följande redogörelse:

»Den för betyget *Cum laude* v. t. 1915 anordnade kursen i experimentell psykologi med laborationer avsåg att dels förbereda deltagarna till eget experimentellt arbete, dels att lämna teoretiska kunskaper i psykologi, dels vidare att genom demonstrationer och laborationer låta deltagarna erhålla omedelbar erfarenhet om de viktigaste fakta inom den samtida experimentella psykologien samt vänja vid experimentell iakttagelse och exakt behandling av experimentella resultat. Vid kursens anordnande har även särskild hänsyn tagits till behovet av sakliga och metodiska grundlinjer för blivande undervisare i filosofisk propedeutik vid gymnasierna, i psykologi och pedagogik vid seminarierna.

Kursen var anordnad med dels (minst) 4 föreläsningar i veckan fr. o. m. 15 februari till o. m. näst sista veckan i maj, dels laborationer i anslutning till den teoretiska framställningen, omfattande för varje kursdeltagare minst 1 hel dags arbete per vecka. I kursen deltog inalles 28 studerande, därav 26 i laboratorierna.

De olika laboratieveckorna innehöllo försök inom följande områden:

1. Centrala nervsystemet och perifera nerver.
2. Hudsinnena.
3. Lukt och smak.

4. Synen: Dioptiken m. m.
5. » Färgsinnet.
6. » » , forts.
7. Rumsuppfattningen.
8. Psykofysiken.
9. Känslopsykologi enl. uttrycksmetoden. Reaktionstider.
10. Hörseln, rytm och tid.
11. Uppmärksamheten.
12. Minnet, föreställningsförloppet. Psykiskt arbete.

Varje laborationsvecka motsvaras av minst 4 föreläsningar.

Institutets apparater förvaras i ett rum uti universitetshuset till vänster om aulan, vilket ock är laborationsrum och blivit så inrett, att mörkrumsförsök där kunna anställas.

Axel Herrlin.

18. Rättsmedicinska institutionen.

Liksom förut har institutionen även under detta år lyckats erhålla ett tillfredsställande undervisningsmaterial därigenom, att de flesta förekommande rättsmedicinska obduktionerna i sydvästra Skåne kunnat, genom den förordnade ämbetsläkarens välvilja, införlivas med undervisningen i rättsmedicin. Dylika obduktioner hava under läsåret förekommit till ett antal av 19. Därjämte hava 5 övningsobduktioner i rättsmedicinsk form företagits med material från anatomiska institutionen. Slutligen har under höstterminen hållits en kurs i rättsmedicin, i enlighet med fastställd studieplan. I denna kurs hava 18 med. kandidater deltagit. Obduktionerna hava bevistats av 15 med. kandidater.

För museet ha några anatomiska preparat tillvaratagits.

Einar Sjövall.

19. Seminarierna.

I. Teologiska fakultetens seminarier.

1. Seminariet för gammaltestamentlig exegetik.

I gamla testamentets exegetik hava seminarieövningar hållits under höstterminen. Därvid hava valda gammaltestamentliga texter behandlats. Någon bland deltagarna har i regel inlett öv-

ningen med ett föredrag, och detta har sedan legat till grund för undersökning och diskussion. Deltagarnas antal var 16.

S. Herner.

2. Seminariet för nytestamentlig exegetik.

Seminariet för nytestamentlig exegetik har under vårterminen letts av undertecknad. Sammanträden ha 5—7 e. m. hållits den 10 och 24 febr., 10 och 24 mars, 14 och 28 april samt 12 maj. Deltagarnas antal har varit 29. Syftet har varit att i en fullständig genomgång av den nytestamentliga Kanons historia betona dess viktiga problem och den historiska utvecklingens avgörande moment.

Eric Aurelius.

3. Seminariet för historisk teologi.

Seminariet har under vårterminen letts av undertecknad. Övningarna hava därvid hållits över ämnet: Lunds domkyrkas historia. Deltagarnas antal har varit 11, och övningarna ha hållits dels på universitetet med ljusbilder, dels i domkyrkan med demonstrationer. Föredrag ha av deltagarna hållits över ämnena: Romansk kyrkobyggnadskonst, Gotisk kyrkobyggnadskonst, Lunds ärkestifts uppkomst och domkyrkans grundläggning, Kryptan och de äldsta partiernas ornamentik, Finn-figurerna, Domkyrkans och archiepiskopatets historia från grundläggningen till branden 1234, Domkyrkans och archiepiskopatets historia under senare medeltiden, Adam van Durens restaurationsverk och skulpturer. Äldre och nyare litteratur om domkyrkan har refererats och viktigare problem diskuterats.

Hj. Holmquist.

4. Seminariet för religionsfilosofi.

Seminariet har under året letts av undertecknad. Ämne för övningarna var under höstterminen Parsismen. Deltagarna utgjorde 29.

Under vårterminen hölls övningar över islamiska texter i översättning. Deltagarna utgjorde 13.

Edv. Lehmann.

II. Juridiska fakultetens seminarium.

Seminariet för civilrätt.

Övningarna, som under båda terminerna letts av undertecknad, hava gällt *dels* särskilt uppgivna rättsfall (höstterminen, sex gånger), *dels* i Nytt Juridiskt arkiv refererade rättsfall (vårterminen, fyra gånger), *dels ock* förslaget till Lag om äktenskaps ingående och upplösning (vårterminen, två gånger).

Deltagarnas antal har varit högst 52, lägst 8 (den 3 september; eljest lägsta antalet 30).

C. G. Björling.

III. Humanistiska sektionens seminarier.

1. Seminariet för klassiska språk.

Latinska seminariet.

Vid det latinska seminariets övningar under läsåret hava behandlats svårare textkritiska och exegetiska problem rörande Tertulliani Apologeticum, varvid övningarna tillika avsett att utgöra en inledning till det vetenskapliga studiet av kyrkofädernas språk och stil överhuvud taget. Under vårterminen diskuterades dessutom en av fil. mag. F. Horn författad avhandling om Victor Vitensis. Deltagarna voro under höstterminen fyra, under vårterminen fem.

Einar Löfstedt.

Grekiska seminariet.

Under höstterminen höllos övningar över Pindaros två timmar varannan vecka. Deltagarnas antal var 4. Under vårterminen höllos inga övningar.

Cl. Lindskog.

2. Seminariet för klassisk fornkunskap och antikens historia.

Seminariets keramiska samling har ökats genom inköp från Rhodos av en större geometrisk kanna, en flyktigt målad ögonskål med bachantframställning och en rödfigurig pelike med en fackelloppsscen. Under h. t. 1914 höllos med fem deltagare övningar i interpretation av antika konstverk på grundlag av Wiener Vorlege-

blätter, under förra delen av v. t. 1915 höllos särskilt för fil. ämbetsexamen avsedda övningar i ämnet. Deltagarnas antal voro fyra, vilka föredrogo var två förklaringar över något utvalt stycke av i skolorna i allmänhet lästa texter, i regel över ett grekiskt och ett latinskt. E. o. amanuens vid samlingarna var under h. t. fil. kand. M. Åkerman, hb., under v. t. fil. stud. Viggo Persson, yst. Katalogisering av den keramiska samlingen håller på att verkställas av fil. kand. H. Sjövall.

Martin P:n Nilsson.

3. Seminariet för semitiska språk.

Seminariet för semitiska språk har under läsåret 1914—15 icke haft regelbundna övningar.

Enstaka övningar ha förekommit i samband med under-teknads föreläsningar över nordsemitisk epigrafik.

Axel Moberg.

4. Seminariet för nordiska språk.

Seminariet har under läsåret föreståtts och letts av under-teknad. Övningarna ha omfattat tolkning av Peder Swart: Konung Gustaf I:s krönika (utgiven av N. Edén). Vid varje sammanträde har föredrag hållits i anslutning till den tolkade texten. Dessutom ha två uppsatser ventilerats: J. Lundberg: Om de reduplicerade verbens preterita i germanska språk; G. Lech: Om formerna av ordet *genom*, varjämte H. Björkstam föredragit om hjälpverben *skola* och *vilja* i P. Swarts krönika. Antalet deltagare var under höstterminen 7, under vårterminen 16.

Elof Hellquist.

Proseminarieövningar höllos under vårterminen och leddes av doc. Lindroth. Ämne: Nutidssvenskans utvecklingstendenser.

Följande uppsatser ha ventilerats: Th. Selden: Översiktlig sammanställning av hittills gjorda iakttagelser över nutidssvenskans utvecklingstendenser. A. Werin: Språkliga nyheter hos några av våra novellister. K. Lagerlöf: Studier i några tidningsnummer från 1830-, resp. 1870-talet med hänsyn till språkets nuvarande bruklighet i motsvarande stil. A. Karlsson: Språket i annonser och tillkännagivanden 1850 och nu. Fr. Persson: Jämförelse

mellan språket i några brevsamlingar från förra delen av 1800-talet och nutida brevspråk. C. Törnqvist: Vad våra språkforskare anse om nutidssvenskans utvecklingstendenser. Referat I. B. Lidén: D:o Referat II. H. Göransson: Undersökning av språket i några äldre borgerliga teaterpjäser med hänsyn till bruklighet i nutida dialog. I. Tegnér: Sammanfattning av resultaten av terminens proseminariearbete. Antalet deltagare var 23.

Hjalmar Lindroth.

5. Seminariet för romanska språk.

Seminarieövningarna ha under hela läsåret letts av under-tecknad. De ha ägt rum med två timmar varannan vecka. Under höstterminen var ämnet medelfranska, under vårterminen E. Rostands Cyrano de Bergerac. Deltagarnas antal utgjorde under höstterminen 8, under vårterminen 8.

E. Walberg.

6. Seminariet för germanska språk.

Tyska seminariet. Övningarna behandlade under höstterminen klassiska texter (Goethe, Schiller), under vårterminen gotiska. Deltagarnas antal var under höstterminen 5, under vårterminen 3.

N. Otto Heinertz.

Den engelska avdelningen leddes av undertecknad. Övningarna, som hölls med två timmar varannan vecka, omfattade under båda terminerna medelengelska. Under höstterminen hölls två föredrag, under vårterminen tre. Deltagare under båda terminerna 7.

Eilert Ekwall.

7. Seminariet för slaviska språk.

Under läsåret 1914—15 hava båda terminerna övningar hållits i modern ryska i anslutning till Čechovs komedi »Višn'ovyj sad». Under vårterminen har infödd ryss, A. Věrzbickij, f. d. studerande i Moskva och Kiev, biträtt vid undervisningen, varvid särskild vikt lagts vid det bildade samtalsspråket. Deltagarnas antal var höstterminen 5, vårterminen 9.

Sigurd Agrell.

8. Filosofiska seminariet.

Avdelningen för teoretisk filosofi. Under båda terminernas övningar har behandlats Bergson's *Materia och minne*, 2 timmar varje vecka.

Hans Larsson.

Avdelningen för praktisk filosofi. Höstterminen 1914 hölls seminarieövningar i praktisk filosofi 2 tim. varannan vecka och leddes av undertecknad. Därunder genomgicks och diskuterades Hensel, *Hauptprobleme der Ethik* och i anslutning därtill och till föreläsningarna lämnades dessutom en del uppgifter, som krävde en mera självständig behandling, t. ex. Föreställningarna om samvetet hos grekerna under äldre tid; Moraliska känslor hos djuren, Stoikernas uppfattning av samvetet o. s. v. Dessa ämnen gåvos endast åt dem, som själva uttryckte önskan att få utföra något mera krävande arbete än enbart referat.

Anders Karitz.

Under vårterminen, då avdelningen leddes av undertecknad, fortgingo övningarna med en dubbeltimme i veckan. Till behandling kommo därvid frågor, som av åhörarna vid de offentliga föreläsningarna över praktisk filosofi i dess grunddrag och allmänna grundläggning ansågos påkalla en ytterligare belysning från olika sidor. Deltagarnas antal var 14.

Efraim Liljeqvist.

9. Seminariet för litteraturhistoria och poetik.

Seminariet har under året arbetat på tvenne avdelningar, den ena ledd av docenten J. A. Nilsson, den andra av undertecknad.

På docenten Nilssons avdelning hölls under höstterminen 1914, då deltagarnas antal var 17, följande föredrag:

- 1) Thorilds politiska åskådning av docenten J. A. Nilsson.
- 2) Tegnér och fosforisterna (2 föredrag) av fil. kandidaten E. Ström.
- 3) Napoleon i svensk dikt av fil. stud. Lova Nilsson.
- 4) Teckningar av svenska nationallynnet hos Ehrensvärd, Geijer, Tegnér, Almqvist och Strindberg av fil. stud. Gunnar Jönsson.

5) Den nya skapelsen av kand. Lundblad.

6) Narkissosmyten hos Ovidius, Stagnelius och Viktor Rydberg av fil. mag. E. Wallén.

Under vårterminen, då deltagarnes antal var 20, hölls 8 analyser och följande föredrag:

1) Den homeriska frågan av fil. stud. M. Nyberg.

2) Framställningen av underjorden hos Homeros, Vergilius och Dante av fil. stud. T. Wennström.

3) Leopolds moraliska oden av fil. stud. Elin Thunell.

4) Boccaccio av fil. stud. N. Nilsson.

5) Fågel Blå av fil. stud. Greta Rotstein-Sahlgren.

6) Petrarca som skald och humanist av fil. stud. O. Groothoff.

7) Solsånger i den svenska litteraturen och deras förebilder av fil. stud. S. Simonsson.

8) Thorildianerna av fil. stud. T. Ajander.

På undertecknads avdelning, där deltagarna under höstterminen 1914 voro 22, företogs estetiska analyser av valda svenska författare under 17- och 18-hundratalet. 16 dylika föredrag hölls och diskuterades.

Under vårterminen hölls på denna avdelning ett seminarium över Lorenzo Hammarskölds liv och verksamhet (för licentiatexamen). Deltagarnes antal var 11. Följande föredrag hölls:

1) Lorenzo Hammarsköld, några synpunkter av undertecknad.

2) Hammarskölds verksamhet i sällskapet V. V. samt otryckta ungdomsskrifter av fil. mag. E. Wallén.

3) Hammarskölds lyriska diktning av fil. kand. Th. Tufvesson.

4) Kapten Baggfots papper av fil. kand. N. Holmström.

5) Hammarskölds kritiska författarskap före 1812 av fil. kand. E. Ström.

6) Hammarskölds förhållande till Göthe av A. Bergstrand.

Johan Mortensen.

10. Seminariet för folkminnesforskning.

Seminariet, som varit fördelat på två linjer, leddes båda terminerna av undertecknad. Övningar hölls varje måndag under tiden 28 sept.—23 nov. 1914. och 8 febr.—26 april 1915.

I den ena övningslinjen behandlande Eddadiktning var antalet deltagare under båda terminerna 6. Föredrag hölls under h.t. av undertecknad över Eddadiktningen (inledande översikt), Hymiskviða (struktur och problem), samt Hymiskviðas bāgar-episod; av amanuensen Åke Campbell över Hymiskviðas 12:te strof (Hymes krossande blick); av stud. O. Groothoff över Tors fiskafānge; under v.t. av undertecknad över Sigdrifumāl, Voluspā v. 43 samt Myten om Mimers huvud; av amanuensen O. S. Lindskoug över Svārdet Gram; av amanuensen Campbell över Trollrunor i Eddan och av kand. Sam. Andersson över «Aitia» i Eddan.

Den andra linjen, behandlade folkminnessystematik. Deltagarnas antal var under båda terminerna 5. Föredrag hölls under h.t. av undertecknad över Sagotyperna och deras begrānsning, av kand. H. Majander över Drakdōdarsagornas episodbyggnad; av amanuensen Å. Campbell över Folktro om tydor samt över Varselfōreställningarnas typologi; under v.t. av undertecknad över Diktsammanhang och tillfällig likhet; av kand. Sam Andersson över Varsel och tydor; av amanuensen Å. Campbell över Eva Vigstrōms Folktro och sāgner (Sv. Lm VIII) samt över Den folkliga spādomskonstens typologi.

Diskussionen har under övningarna stādse varit livlig och stundom behandlat sārskilda āmnen vid sidan om de egentliga föredragen.

C. W. von Sydow.

11. Konsthistoriska seminariet.

Seminariet har båda terminerna letts av undertecknad.

Vid höstterminens första sammantrāde höll undertecknad föredrag om den konstvetenskapliga metoden. Övriga föredrag voro:

Om korsvirkesarkitekturen i Skāne av fil. kand. Carl Werner.
Figurframställningen ā Lunds domkyrkas korstolar av fil. stud. Greta Rothstein.

Ornamentiken ā Lunds domkyrkas korstolar av fil. stud. Gust. Thomæus.

Lunds domkyrkas predikstol av fil. lic. Gregor Paulsson.
Deltagarnes antal var tio.

Under vårterminen, då deltagarnas antal var tretton, höll undertecknad föredrag om den konstvetenskapliga analysen med referat och kritik av en uppsats i Zeitschr. für Bild. Kunst av A. Schmarsow.

Övriga föredrag voro:

Om Delacroix' ställning i det romantiska måleriet av fil. kand. R. Hoppe.

Om den estetiska utvecklingens system med referat och kritik av H. Baers arbete Grundriss eines Systems etc. av fil. stud. G. Thomæus.

Om konst och natur av fil. kand. H. Hedemann-Gade.

Om Tegnér-porträtt av fil. kand. M. Beijerstein.

Om Skånes renässansgavlar av fil. kand. U. Otterstedt.

Om Skånes romanska kyrkor med runt torn av fil. kand. Hans Wählin.

Seminariet har under v. t. deltagit i en doc. Jæderholms demonstration i psykologiska laboratoriet av optiska fenomen.

Under tre dagar i januari månad genomgick undertecknad med sju elever konstsamlingarna i Köpenhamn. I maj månad gjordes med seminariet en utflykt till Nivaagaards galleri.

Under året ha utkommit två avhandlingar, av vilka par- tier förut ventilerats å seminariet, nämligen A. Anderbergs Studier över Skånska Triumfkrucifix, och Gregor Paulssons Skånes dekorativa konst under tiden för den importerade renässansens utveckling till inhemsk form.

E. Wrangel.

12. Historiska seminariet.

Seminariets föreståndare var under höstterminen professor Clason, under vårterminen professor Stille.

Höstterminen 1914. Endast övningar för fil. kand.- och fil. ämbetsexamen höllos, då icke tillräckligt antal deltagare i övnin- garna för fil. lic.-examen anmält sig. På den av professor Clason ledda avdelningen var antalet deltagare 16. Sammanträdena voro 7, på vilka behandlades ämnen rörande »Magna Charta».

På den av professor Stille ledda avdelningen var antalet deltagare 18. Sammanträdena voro 7, på vilka behandlades äm- nen huvudsakligen ur Sveriges historia under förra delen av 1600-talet.

Vårterminen 1915. Även denna termin höllos av samma orsak som föregående endast seminarieövningar för fil. kand- och fil. ämbetsexamen. Ledare var docenten Sörensson. Antalet deltagare var 24. Sammanträdena voro 8, på vilka behandlades ämnen ur Sveriges historia under frihetstiden.

Per Sörensson.

13. Statsvetenskapliga seminariet.

Seminariet förestods av undertecknad. Deltagarna voro under höstterminen 14, under vårterminen 12. Övningarna ägde rum två timmar varannan vecka och bestodo i av deltagarna hållna föredrag. Under höstterminen behandlades å flertalet sammanträden svenska statsrättsliga frågor. Sålunda höllos föredrag över ämnena: den svenska proportionella valmetodens brister och förslagen att avhjälpa dem; konungens och riksdagens makt med hänsyn till riksstaten; konungens och riksdagens befogenheter med avseende på rikets förhållande till främmande makter; varjämte å tvänne sammanträden konstitutionsutskottets dechargebetänkande behandlades. Dessutom hölls ett föredrag om »intressena» och folkrepresentationsproblemet. — Under vårterminen ägnades de flesta övningarna åt ämnen rörande den moderna demokratien. Så studerades den amerikanska demokratiens teori, sådan den framträder i »the Federalist», vidare å ett par sammanträden den franska nationalförsamlingens av 1789 stats-teorier (närmast efter Redslobs framställning), och slutligen den allmänna rösträttens utvecklingshistoria i teori och praxis, ävensom den obligatoriska allmänna rösträtten. Därjämte hölls ett föredrag om Finlands statsrättsliga förhållande till Ryssland och refererades å ett sammanträde G. Rexius' arbete om det svenska tvåkammerssystemets tillkomst och karaktär.

Sigfrid Wallengren.

14 Humanistiska sektionens seminariebibliotek.

Antalet studerande, som erhållit tillträde till biblioteket, uppgick under sommarferierna och höstterminen till 172, under julferierna och vårterminen till 166.

Besök i biblioteket hava antecknats till ett antal av 8,212 nämligen:

Juni	230	December	487
Juli	192	Januari	388
Augusti	267	Februari	880
September	776	Mars	1,046
Oktober	1,286	April	877
November	1,116	Maj	673

Accessionen har uppgått till 440 vol.; utlåningen till 552 vol.

Från följande enskilda personer har biblioteket mottagit gåvor: G. A. Aldén, G. E. Hellquist, U. Hoepli, J. E. Nilsson, A. W. Persson och K. V. Zettersteen.

P. Wilner.

IV. Geografiska seminariet.

Samlingen av vetenskapliga instrument har under läsåret ökats med en J. Richards marktermograf, kompenserad och med tånjbart rör. Även några vägkartor ha inköpts.

Liksom förut har seminariet fått som gåva regelbundet mottaga publikationer utgivna av: Kommissionen for Danmarks geologiske undersøgelse, Sveriges geologiska undersökning, Hydrografiska byrån, Kungl. Vattenfallsstyrelsen, Meteorologiska centralanstalten, Järnkontoret, Värmländska bergsmannaföreningen samt Hydrografisk-biologiska kommissionen.

Vid övningarna har under höstterminen uteslutande och under vårterminen huvudsakligast behandlats ämnen tillhörande den fysiska geografin, företrädesvis dess geomorfologiska del. Samtliga deltagarnas antal utgjorde under höstterminen 31, under vårterminen 34 personer.

Arnold Norlind.

V. Matematiska seminariet.

Den propedeutiska kursen sköttes under september månad samt tiden 15 januari—15 februari av undertecknad, den övriga tiden av doc. Bernhard Sveusson. Deltagarnas antal var under höstterminen 21, under vårterminen 18.

De egentliga seminarieövningarna voro som vanligt delade på en lägre och en högre avdelning. Dessutom voro deltagarna i de lägre övningarna delade på två omgångar med skilda tider.

Den ena av dessa omgångar har omhänderhafts av undertecknad, den andra av doc. H. G. Block. Sammanlagda antalet deltagare var höstterminen 30, vårterminen 39. De till seminariet hörande skriftliga prövningarna ägde rum den 9 december och 19 maj.

Den högre avdelningen förestods av prof. Nörlund. Övningarna bestodo huvudsakligen i föredrag och referat, antingen av någon bland eleverna eller av ledaren. Antalet deltagare var 7, resp. 6.

T. Brodén.

20. Zoologiska institutionen.

Zoologiska
institutionen.

Arbetet å institutionen har under det förflutna läsåret fortgått ostört. Institutionsföreståndaren har fortsatt sina undersökningar över respirationen hos arthropoderna; prof. O. Carlgren fullföljt bearbetningen av det under tyska djuphafsexpeditionen insamlade materialet av ceriantharier och zoantharier samt actinielarver. Docenten L. Ribbing har undersökt apornas muskulatur och plexus brachialis samt fullföljt sina arbeten över Bornholms och Fanös antropologi; docenten O. Holmqvist har under de tider, som hans konservatorstjänst medgivit, fullföljt sina undersökningar över benfiskarnas käk- och gälmuskulatur. Filosofie doktor W. Björck har fortsatt bearbetningen av det under svenska Spetsbergsexpeditionen 1908 insamlade schizopod-materialet samt malakostraker och pantopoder från Öresund. Amanuensen G. Thulin har fortsatt sina undersökningar över Sveriges tardigradfauna. E. o. amanuensen B. Johansson har bearbetat det av honom insamlade materialet av araneëner, och e. o. amanuensen H. Bergman har påbörjat en undersökning över de planktoniskt levande entomotracheerna i Öresund samt fil. stud. A. Eliasson en bearbetning av det i Öresund insamlade materialet av polychæter. E. o. amanuensen G. Lindblad har avslutat en undersökning över limæidernas respiration. Under en del av v. t. fortsatte fiskerintendent N. Rosén å institutionen bearbetningen av sina från Bahamaöarna hembragta samlingar och kand. T. Ellinger från Köpenhamn påbörjade en undersökning över ciliata infusorier.

Följande vetenskapliga arbeten hava under året utgått från institutionen:

1) H. Wallengren: Physiologisch-biologische Studien über die Atmung bei den Arthropoden. V. Die Zusammensetzung der Luft der grossen Trakeenstämme bei den Aeschnalarven. Lunds. Univ. Årsskr. N. F. Avd. 2; Bd 11 N:r 11 (Kgl. Fys. Sällsk:s Handl. N. F. Bd 26 N:r 11) Pag. 1—12.

2) S. Bengtsson: Bemerkungen über die nordischen Arten der Gattung *Cloësa* Leach: Entom. Tidskr. Årg. 35, 1914, Hft. 3—4.

3). Eine Namensänderung, ibd. Årg. 36, 1915, Hft. 1.

4). E. W. Björck: Biologisk-faunistiska undersökningar av Öresund. II Crustacea malacostraca och Pantopoda. Lunds Univ:s Årsskr. N. F. Bd. 11, N:r 7. (Kgl. Fys. Sällskap:s Handl. N. F. Bd. 26, N:r 7) pag. 1—98.

5). O. Ahlberg (tills. med S. Hermansson): Några för Halland nya Coleoptera: Entom. Tidskr., Årg. 36, 1915, Hft. 1.

Institutionsarbetet har varit fördelat på följande sätt. Under tecknad har förestått avdelningen för vertebraternas och prof. Carlgren avdelningen för evertebraternas anatomi och systematik. Konservatorns tid har tagits i anspråk för konserverings- och prepareringsarbete samt för bestämning, katalogisering och etikettering av institutionens samlingar av lösa ben. Amanuensen Henrici har under större delen av den tid, då konservator Holmqvist på grund av sjukdom åtnjutit tjänstledighet, varit förordnad att förestå konservatorsbefattningen. Under någon kortare tid, då amanuensen Henrici i följd av inkallelse till militärtjänst var härtill förhindrad, företrädde e. o. amanuenserna Johansson och Bergman konservatorsbefattningen. Amanuenserna Thulin, Vallin och Granvik tjänstgjorde vid övningarna i jämförande vertebratanatomi; amanuensen Thulin vid de histologiska övningarna och vid övningarna i evertebraternas komp. anatomi och systematik samt Vallin vid övningarna i allmän fysiologi. Dessutom hava amanuenserna, när tiden det medgivit, även tagits i anspråk för en del prepareringsarbete. Fröken Gustafsson har förfärdigat en mängd nya mikroskopiska preparat samt skrivit etiketter och ritat djurgeografiska kartor.

Undervisningen. I de under höstterminen anordnade övningarna i jämf. vertebratanatomi deltog 16 och i de till förra delen av vårterminen förlagda övningarna i evertebraternas jämf. anatomi och systematik 8 studerande. Under samma tid som

desså senare övningar pågingo även övningar i allmän fysiologi med 7 deltagare. I de till senare delen av vårterminen förlagda övningarna i histologi deltog 8 och i de samtidigt härmed anordnade övningarna i embryologi för fil. licentiatexamen 4 studerande.

På tider, då institutionens övningsrum ej tagits i anspråk för den akademiska undervisningen, hava elever från privata högre lärarinneseminariet i Lund under docenten S. Ribbings ledning fått därstädes genomgå zootomiska övningar.

Instrumentsamlingen har ökats med en del mindre apparater.

Biblioteket. Då årsanslaget ej medgiver inköp av böcker i någon nämnvärd grad, har biblioteket ökats huvudsakligen genom gåvor av separater och avhandlingar från skilda författare.

Liksom under så många föregående år har institutionen för sina samlingar under det gångna året haft nöjet mottaga åtskilliga gåvor, av vilka följande här upptagas:

Av konservator W. Roth, Malmö: 1 bofink; av gymnastikdirektör I. A. Billing, Santiago de Chile: 1 albino av en trupialart; av baron W. von Schwerin, Skarhult: 1 fasantupp; av e. o. hovrättsnotarien A. Eklundh, Lund: 1 ormvråk; av konservator E. Granstedt, Engelholm: kropp av rördrom; av zoologiska trädgården i Köpenhamn: 1 Lemur catta, 1 Struthio camelus, 1 Hamadryas ægyptiaca, 1 Phasianus pictus; av löjtnant F. Wernstedt: 1 par horn och 1 ryggkota av subfossil kronhjort; av konservator O. Gylling, Malmö: kropp av Cynocephalus porcarius; av docenten O. Holmqvist, Lund: skinn av kråka, havstrut, ejder, alfågel, sjöorre, småskrake, gravand, sillgrissla; skeletter av: havstrut, gråtrut, treårig mås, ejder, alfågel (hane och hona), knipa, småskrake, sillgrissla, storskarv, tånglake, (2 st.); kranier och skelettpartier av: ejder, sjöorre, småskrake, gravand; spritlagd: 1 husmus av formen Mus specilegus Pallas; av kapten C. H. Larsen, Kristiania: skinn av 1 Chionis alba, 2 Catarrhactes chrysocome, 1 Aptenodytes patagonica; av kronojägaren F. Nilsson, Kungshult: 1 helsvart vildkanin; av stadsarbetaren Per Nilsson, Lund: 2 tornsvalor; av folkets park i Lund: 1 lantbjörn.

Inköp: 1 knölsvan, 1 slätrocka, 1 stenfalk, 1 berguv, 3 fjällugglor, 4 hökugglor, 1 pärluggla, 1 korp.

Angående *entomologiska avdelningen* har dess föreståndare doc. S. Bengtsson lämnat följande redogörelse.

Föreståndaren har fortsatt de i föregående årsredogörelse omnämnda arbeten samt dessutom determinerat en samling subfossila insektsfynd åt frih. Cl. Kurck. — Den av konservator C. D. E. Roth påbörjade uppställningen av en allmän svensk coleopter-samling har under höstterminen fortsatt av e. o. amanuensen A. Neander och sedan av e. o. amanuensen Olof Ahlberg. Den senare har, sedan bestämningen av museets samling av svenska Thysanoptera av honom avslutats, vidare fullföljt sina undersökningar över denna grupp. — E. o. amanuensen B. Hamfelt har upptagit undersökningar över svenska microlepidoptera samt påbörjat en bearbetning av museets obestämda material av de samma.

För vetenskapliga studier hava samlingarna på ort och ställe anlitats av lektor Einar Wahlgren, Malmö, läraren Osc. Ringdahl, Helsingborg m. fl.

Från Thomson'ska typsamlingen av coleoptera och Zetterstedt's coleoptertyper till »Inspecta lapponica» hava exemplar på begäran varit utsända till Bergmester Ths. Münster, Kristiania samt från Zetterstedt'ska typsamlingen av diptera till fil. magist. R. Frey, Zool. Museum, Helsingfors.

Genom byte har från E. C. Rosenberg, Köpenhamn förvärvats talrika larv- och puppstadier av coleoptera, och diverse coleoptera hava inköpts från B. Varenius, Helsingborg.

En genomluftningsapparat för aquarier jämte åtskilliga aquarieutensilier hava inköpts från firman A. Glaschkov, Leipzig.

Från juris doktor Joh. C. Lembke i Göteborg har museet som gåva fått emottaga en lupp, som i livstiden tillhört den bekante entomologen, kommerserådet C. J. Schönherr. — Samlingarna hava ökats genom gåvor av läraren Oscar Ringdahl, Helsingborg, med. doktor H. Nordenström, Linköping, Centralanstaltens för jordbruksförsök entom. avdelning, Experimentalfältet, fil. mag. A. Kemner, e. o. amanuenserna O. Ahlberg och B. Hamfelt samt föreståndaren m. fl.

Föreläsningarna i entomologi besöktes under såväl höstterminen som vårterminen av 6 studerande och i den proped. kursen i entomologi i förening med bestämningsövningar deltog under höstterminen 9 och under vårterminen 10 studerande.

Till samtliga ovannämnda personer och institutioner, vilka genom gåvor eller på annat sätt främjat den zoologiska institutionen under det gångna året, ber jag att å institutionens vägnar få uttala ett värdsamt tack.

Hans Wallengren.

Skrifter, ut-
givna av lärare
och tjänste-
män.

Nedannämnda skrifter hava under året utgivits av universitetets lärare och tjänstemän:

- Agrell, S., Zur Erklärung der serbokroatischen Endung -ā beim Genitiv plural. (Från Filol. föreningen i Lund. Språkl. uppsatser IV s. 1—18.)
- Ask, F. G., Om glaukomet och den sekundära tryckstegringens operativa behandling. (Allm. sv. läkartidningen 1914 s. 1161—79.)
- , Om ögonskadorna i krig och vilka fordringar vi uti oftalmokirurgiskt avseende böra uppställa på krigsskådeplatsens läkare. Diskussionsuttalande. (Därs. 1915 s. 171—173.)
- , Om avslöjande av simulerade synrubbningar. (Tidskr. i militär hälsovård 1914 s. 201—212.)
- , Eine kleine Bemerkung zur Schnittserienmethode von Suzuki. (Zeitschrift f. wiss. Mikroskopie. Bd 31 (1914) s. 367.)
- , Om ögonskador genom betraktande av solförmörkelse. (Hygienisk revy Årg. 3 (1914) s. 97—98.)
- , Några referat av svensk oftalmologisk litteratur i utländska facktidsskrifter.
- Aulén, G. E. H., Den dogmatiska traditionen vid Lunds universitet. Installationsföreläsning. (Bibelforskaren Årg. 32 (1915) s. 11—26.)
- , Per Eklunds Evangeliska troslära. (Därs. s. 65—74.)
- , E. G. Bring såsom teolog. (Kyrklig tidskrift Årg. 21 (1915) s. 26—46.)
- , Nutida brytningar inom den anglikanska kyrkan. (Därs. s. 213—241.)
- , Ärkebiskop J. A. Ekman. (Lunds stifts julbok).
- , Kyrkomusikkommitténs förslag till Missale, Hymnarium och Vesperale för svenska kyrkan. (Kristendomen och vår tid Årg. 10 (1915) s. 161—165).
- , Artiklar i Nordisk familjebok och i Vår lösen.

- Aurelius, S. E., Kyrkomusikkommitténs Passionale. (Kristendomen och vår tid Årg. 10 (1915) s. 216—223.)
- Bang, I. C., Über den Mechanismus einiger experimentellen Hyperglykämieformen bei Kaninchen. 2, 3. (Biochem. Zeitschrift Bd 65 (1914) s. 283—310.)
- Bengtsson, S., Bemerkungen über die nordischen Arten der Gattung *Cloëon* Leach. (Entomol. tidskrift Årg. 35. 1914.)
- , Eine Namensänderung. (Därs. Årg. 36. 1915.)
- , Meddelande från Entomologiska sällskapet i Lund förhandlingar. 6. (Därs.)
- Bergman, C. G., Rec. av »Paul Collinet, Études historiques sur le droit de Justinien. T. 1. Paris 1912. (Tidsskrift for Retsvidenskab Aarg. 27 (1914) s. 366—376.)
- Bergström, G., Paulus' andra brev till korintierna. Sthm 1914. 62 s. (Handledning vid studiet av Nya testamentet utg. av Samfundet Pro fide et christianismo.)
- , Guds rikssak. (»Inför livet». Till de unga i konfirmationsåren av svenska präster m. fl., red. av Cl. Törner, Uppsala 1915, s. 104—111.)
- , Beträktelser m. m. i tidningar o. d.
- Björling, C. G. E., Artiklar i Nordisk familjebok.
- Block, H. G., Sur la stabilité d'une petite planète aux points triangulaires de Mercure. 31 s. (Arkiv f. matematik, astronomi o. fysik Bd 10 (1914) N:r 4.)
- , Observations de l'éclipse de soleil du 21 août 1914, faites à Strömsund (Suède), pour la Mission de l'observatoire de Meudon. (Comptes rendus de l'Académie des sciences, Paris, T. 159. 1914. I fören. med J. Bosler.)
- Borelius, C. O. G., Die Oberflächenpotentiale von Lösungen in Kontakt mit Isolatoren. (Annalen der Physik Bd 45 (1914) s. 929—940.)
- Borelius, Hilma J. U., Artiklar i Hertha, Idun, Rösträtt för kvinnor och Jus suffragii.
- Borelius, J. L., Om strumaoperationer vid Morbus Basedowi. (Allm. sv. läkartidningen 1914 s. 757—764.)
- , Några krigskirurgiska iakttagelser. (Därs. s. 1013—1019.)
- , Indikationerna för operativ behandling av lungtuberkulos. Inledningsföredrag. (Därs. 1915 s. 398—402.)

- Borelius, J. L., Die Behandlung der metapneumonischen Empyeme. 9 s. (Nord. med. arkiv. Afd. Kirurgi. Bd. 47 n:r 8.)
- , Transpleurale Resektion der Cardia und des Oesophagus. 7 s. (Därs. n:r 17.)
- , Årsberättelse från Malmöhus läns sjukvårdsinrättningar i Lund för år 1914. Lund 1915.
- Brock, F. P. H:son, Om tullarnas ekonomiska verkningar. (Statsvet. tidskrift 1914 s. 327—359, 1915 s. 5—42.)
- , Till prisbildningsfrågan i detaljhandeln. (Därs. 1915 s. 200—203.)
- Brodén, T., Om begreppens dialektiska upprinnelse. Logisk-matematiska prolegomena. Mit deutscher Übersetzung des Vorwortes. Lund 1915. XXII, 127 s.
- Broman, I., Anatomie des Bauchfelles (Peritoneum). Allgemeine Übersicht. Phylo- und Ontogenese. Jena 1914. (Handbuch der Anatomie des Menschen Bd 6 Abt. 3 T. 2. VI s. och s. 63—102.)
- Bäcklund, A. V., Ueber eine Transformation von Luigi Bianchi. (Annali di matematica Ser. III T. 23. 28 s.)
- Böök, M. F., Essayer och kritiker 1913—1914. Sthm 1915. 6, 315 s.
- , Frödings »Det borde varit stjärnor». (Edda 1915 s. 291—314.)
- , Gottfried Keller. (Ord och bild 1915 s. 49—56.)
- , Kriget och kulturen. (For Kirke og Kultur 1915 s. 76—86.)
- , Samlade skrifter af Erik Johan Stagnelius. Tredje delen: Episka dikter. Dramatiska dikter I. Sthm 1914. 347 s.
- , Femte delen: Kommentar. Andra häftet. Sthm 1914, s. 101—281.
- , Ett åttiotal artiklar af litteraturhistoriskt och kritiskt innehåll i Svenska dagbladet och Hufvudstadsbladet (Helsingfors).
- Carlquist, G., Ur Henning Hamiltons brefsamling. Ett urval utgifvet. D. 1—2. Sthm 1914. 217, 236 s.
- Charlier, C. V. L., Contributions to mathematical statistics. 16 s. (Sv. aktuariieföreningens tidskrift 1915.)
- , The radiation law applied to stellar photometry. Uppsala 1915. 20 s. (Arkiv f. matematik, astronomi o fysik Bd 10 N:r 27.)
- , On the mean distances and luminosities of stars of different spectral types. Uppsala 1915. 17 s. (Därs. N:r 28.)

- Charlier, C. V. L., Die Abstände der Sterne vom Spektraltypus B. (Astronomische Nachrichten N:o 4801 s. 10—11.)
- Clason, S., Skodsborgsmötet och Ulriksdalskonferensen. (Hist. tidskrift 1914 s. 61—107.)
- , Fälttågsplanen från Trachenberg. (Karl Johans förbundets handlingar för åren 1911—1914, Uppsala 1914, s. 41—87.)
- , Konungen, grundlagen och vänsterblocket. Tal i Musikaliska akademien den 23 febr. 1914. (Varer svenske. Med konungen för fosterlandet. Tal under försvarsrörelsen vintern och våren 1914 s. 70—77.)
- , Englands Magna charta, ett sjuhundraårsminne. (Nord. tidskrift 1915 s. 40—51.)
- , Hälsningstal vid Allmänna försvarsföreningens tjugofemårs högtid. (Vårt försvar 1915 s. 139—144.)
- Artiklar i Sv. tidskrift, Nord. familjebok och i tidningar.
- Edling, L. H. A., Önskemålen vid en kommande organisation av röntgenväsendet vid den militära sjukvården i krig. Diskussionsuttalande. (Allm. sv. läkartidningen 1915 s. 173—176.)
- , Erfarenheter vid radiumbehandling av uterusmyom å sjukhusen i Malmö och Lund. (Hygiea 1914 s. 978—990.)
- Eidem, E., Anmälan av »O Schmitz, Die Opferanschauung des Spätjudentums und die Opferaussagen des N. T:s.» (Bibelforskaren 1914 s. 310—317.)
- , Syndares gensägelse. Ett förslag till Ebr. 12: 3. (Därs. 1915 s. 89—105.)
- , Recensioner och bidrag i Bibelforskaren, Vår lösen, Lunds missionstidning och Sydsv. dagbl. Snällposten.
- Ekman, V. W., Der adiabatische Temperaturgradient im Meere. (Annalen der Hydrographie und maritimen Meteorologie 1914 s. 340—344.)
- Ekwall, B. O. S., Historische neuenglische Laut- und Formenlehre. Berlin 1914. 150 s. (Sammlung Götschen.)
- , Recensioner i Beiblatt zu Anglia Jahrg. 25 (1914) s. 65—71, 109—115, 193—201 och i Engl. Studien Bd 48 (1915) s. 283—288.
- Essen-Möller, G. E., Uterusslemhinnans utseende efter radiumbehandling. (Hygiea 1914 s. 1056—1062.)
- , Bidrag till frågan om steriliseringens berättigande ur medi-

- cinsk och rashygienisk synpunkt. Föredrag. (Allm. sv. läkartidningen 1915 s. 7—18.)
- Fahlbeck, P. E., Världskriget och Vi. (Statsvet. tidskrift Årg. 17 (1914) s. 209—214).
- , Det antika klass-samhället. (Därs. Årg. 17 (1914) s. 311—326, Årg. 18 (1915) s. 43—75).
- , Vårt läge. Ett ord för dagen. (Därs. Årg. 18 (1915) s. 1—4).
- , Redigerat Statsvet. tidskrift.
- Fehrman, D., Protestantisk dogmhistoria i ljuset af modern forskning. (Forts.) (Bibelforskaren Årg. 31 (1914) s. 276—294, 352—388, 449—459.)
- , Artiklar i Nordisk familjebok och i Kirkelexikon for Norden.
- Fex, J., Über antianaphylaktische Erscheinungen bei den homologen und heterologen Antihammelsera von Kaninchen. (Biochem. Zeitschrift Bd 66 (1914) s. 308—343. I fören. med J. Forssman.)
- Flensburg, N., Etymologische Miszellen. (Festschrift für Ernst Windisch s. 205—208.)
- , Sångar och minnen. Lund 1915. 6,231 s.
- , Tal i S:t Knuts gille i Lund 1903—1915. 199 s. (I fören. med C. M. Collin.)
- Forssman, M. J. C. A., Über antianaphylaktische Erscheinungen bei den homologen und heterologen Antihammelsera von Kaninchen. (Biochem. Zeitschrift Bd 66 (1914) s. 308—343. I fören. med J. Fex.)
- Frödin, J. O. H., Sjöfallslandet och St. Lule älvs källområde. Sthm. 1915. 48 s.
- , Saltoluokte. (Sv. turistfören:s årsskrift 1915 s. 249—264.).
- , Några iakttagelser rörande glaciationen i norra delen av Lule lappmark. (Ymer Årg. 35 (1915) s. 98—109.)
- , Växttopografiska anteckningar i St. Lule älvs källområde. (Botan. notiser 1915 s. 113—138.)
- Fürst, C. M., Crania Groenlandica. A description of Greenland Eskimo crania with an introduction on the geography and history of Greenland. Copenhagen 1915. VIII, 234 s., 70 kartor o. pl. samt 52 kranietavlor. Fol. (I fören. med F. C. C. Hausen.)
- , Über die Entwicklung und Reduktion der Fibula beim Rinde.

- Mit 3 Taf. (Zeitschrift f. Morphologie und Anthropologie Bd 18 (1914) s. 93—110. Festschrift für G. Schwalbe.)
- Fürst, C. M., Neolithische Schädel von der Insel Oesel. Mit Taf. II—VI. (Balt. Studien zur Archäologie und Geschichte, Berlin 1914, 4:o, s. 33—44.)
- , Åldersanatomien och gymnastiken. Referat av eget föredrag vid Baltiska gymnastikkongressen 1914. (Svenska gymnastikförbundets årsbok 1914 och Svensk gymnastiktidning 1915.)
- , Referat av «V. Djurberg, Om regementsfältskären Melchior Neumann och Karl XII:s blessyrer». (Hygiea Bd 76 (1914) s. 743—749.)
- , Referat av anatomisk litteratur för år 1913 på nordiska språk i Schwalbes Jahresberichte über die Fortschritte der Anatomie und Entwicklungsgeschichte 1914.
- , Artiklar i tidningar.
- Gertz, O. D., Elementarkurs i experimentell växtfysiologi. Ar-löv 1914. 59 s.
- , Några ord om cecidiet af *Andricus callidoma* Hartig. (Botan. notiser 1914 s. 235—238.)
- , Om variationen i antalet kalkblad hos *Caltha palustris* L. Ett tillägg. (Därs. s. 227—28.)
- , Archiater Carl Linnæi Föreläsningar uti botaniquen. (Ett kollegiehäfte från den Linnéanska tiden.) (Därs. 1915 s. 65—70. Även i särtryck ur Sydsv. dagbl. Snällposten 6/12 1914.)
- , Ett fall av septering hos kristallförande brachysklereider. Tillika några anatomiska notiser angående *Begonia corallina* Carr. (Botan. notiser 1915.)
- , Fossila zoocecidier. (Geol. fören:s i Sthm förhandl. Bd 36 (1914) s. 533—40.)
- , Nya iakttagelser öfver anthocyankroppen. (Sv. botan. tidskrift 1914.)
- , Refloration hos *Caltha palustris* L. (Därs.)
- , Über die Schutzmittel einiger Pflanzen gegen schmarotzende *Cuscuta*. (Festschrift für Pfeffer, Berlin 1915.)
- , Referat i tidskriften Die Naturwissenschaften 1915.
- Gyllenberg, K. A. W., On the three axial distribution of the velocities of the stars. Lund 1914. 36 s. (Meddelande från Lunds astron. observ. Nr 59.)

- Gyllenberg, K. A. W., On the absolute motion of 160 parallax-stars. Uppsala 1915. 13 s. (Arkiv f. matematik, astronomi o. fysik Bd 10 N:r 18.)
- Hadding, A., Titanit von Nordmarken. Eine morphologisch-optische Untersuchung. Mit 2 Taf. (Geol. fören:s i Sthm förhandl. Bd 36 (1914) s. 319—342.)
- , Om Glossograptus, Cryptograptus och tvenne dem närliggande graptolitsläkten. 34 s., 2 pl. (Därs. Bd 37. 1915).
- , Der mittlere Dicellograptus-Schiefer auf Bornholm. Lund 1915. 40 s., 4 pl. 4:o. (Lunds univ:s årsskrift N. F. Afd. 2. Bd 11. N:r 4 = Meddelande från Lunds geolog. fältklubb Ser. B. N:r 8.)
- , Undre och mellersta dicellograptusskiffern i Skåne och på Bornholm. (Meddelelser fra Dansk Geol. Forening i Kbhvn Bd 5 (1915) s. 361—383.)
- Hede, J. E., Skånes colonusskiffer. Lund 1915. 66 s., 4 pl. 4:o. (Lunds univ:s årsskrift. N. F. Afd. 2. Bd 11.)
- Hedström, E., I katekesfrågan. Några ord om kungl. katekesnämndens meddelande. (Bibelforskaren Årg. 31 (1914) s. 335—351, 426—448.)
- Heinertz, N. O., Ein romanisch-germanisches Reiter- und Ritterwort. (Från Filol. föreningen i Lund. Språkl. uppsatser IV s. 48—57.)
- , Nhd. Felber und Verwandtes. (Zeitschrift f. deutsche Wortforschung Bd 15 s. 240—243.)
- , Ein Kapitel aus der deutschen Adjektivflexion. (Moderna språk 1915 s. 79—83.)
- , Recensioner i Moderna språk.
- , Utgivit Moderna språk (i fören. med H. Söderbergh).
- Hellquist, E., En grupp svenska dryckestermer. (Svenska studier tillägn. Gustaf Cederschiöld, Lund 1914, s. 347—70.)
- , Ljudhärmande svenska fågelnamn. (Nordisk tidskrift 1914 s. 539—554).
- , Tidningssvenska. (Lunds dagblad 2/s 1915.)
- , Redigerat namnlistorna i de under året utkomna häftena av Jägerskiöld-Kolthoff: Nordens fåglar, 2 uppl.
- , Deltagit i granskningen av artiklarna i Svenska akademiens ordbok.
- , Ett par mindre tidningsuppsatser.

- Herner, S., Hiskias lovsång. (Kristendomen och vår tid Årg. 9 (1914) s. 374—381.)
- , Folkundervisningskommitténs förslag till bibeltexter för kristendomsundervisningen i folkskolorna. (Därs. Årg. 10 (1915) s. 86—95.)
- , Första botpsalmen. (Därs. s. 139—146.)
- , Diverse kyrkliga notiser.
- Hjelmqvist, A. T., Några förmenta eller ändrade bibelutsagor hos nysvenska författare. (Svenska studier tillägn. Gustaf Cederschiöld, Lund 1914, s. 299—320.)
- Holmberg, B. A. L., Kinetik der Einwirkung von Kaliumxanthogenat auf Chloracetate und Chloracetamid. (Zeitschrift f. physikal. Chemie Bd 88 (1914) s. 385—400.)
- Holmquist, Hj. F., Pius X:s kyrkoregering. (Ord och bild Årg. 23 (1914) s. 401—422.)
- , Paul I—V, Pius I—X, Påfve, Puritaner m. fl. artiklar i Nordisk familjebok.
- , De svenska domkapitlen och deras omorganisation. En fråga för dagen. (Bibelforskaren Årg. 32 (1915) s. 75—88.)
- , Kampen mot Luther och dennes seger 1517—1521. (Evang. geliskt veckoblad 1915 N:o 5—18. 50 sp.)
- , Hvad valet gäller. Arvika 1914. 12 s. (Särtryck ur Arvika tidning 1914 N:o 35.)
- Holmström, O., Våra folkbibliotek. Bättre kontroll af nöden, ifall icke äfven de skola blifva till skada för vår ungdom och hela vårt folk. (På vakt, Sthm 1915.)
- Jacobsson, M. F., Krigets orsaker och krigets mål. (Tiden 1915 s. 97—103.)
- Jaederholm, G. A., Recensioner öfver pedagogiska arbeten i Pedagogisk tidskrift samt Ord och bild.
- Kallenberg, E. A., Artiklar i Nordisk familjebok.
- Kallenberg, S. K. A., Vorläufige Mitteilung über das System CaSiO_3 — MnSiO_3 . (Centralblatt f. Mineralogie, Geologie u. Paläontologie Jahrg. 1914 s. 388—94.)
- , Untersuchungen über die binären Systeme: Mn_2SiO_4 — Ca_2SiO_4 , Mn_2SiO_4 — Mg_2SiO_4 und MnSiO_3 — FeSiO_3 . (Zeitschrift f. anorgan. Chemie Bd 88 (1914) s. 355—63.)
- Klercker, K. O. af, Om Rachitis eller den s. k. engelska sjukan. Lund 1914. 24 s. (Skrifter utg. i samband med Hygienisk

- revy 3. Även i Hygienisk revy Årg. 3 (1914) s. 81—84, 98—102.)
- Klercker, K. O. af, Behöva och kunna vi skydda våra barn för mässlingssmitta? (Hygienisk revy Årg. 3 (1914) s. 129—34.)
- , Om skarlakansfebern och dess sätt att smitta. (Därs. Årg. 4 (1915) s. 21—23, 46—48, 85—89.)
- , Engelska sjukan — Rachitis. En allmänfattlig framställning. Sthm 1915. 91 s.
- Kock, E. A., The happy prince and other tales by Oscar Wilde. With explanatory notes for schools. 3 ed. Lund 1914. 84 s. (Modern English texts 4. I fören. m. G. Ernst.)
- , Great deeds in English history by M. B. Synge. With explanatory notes. 2 ed. Lund 1914. (4), 96 s. (Modern English texts 7. I fören. m. A. Chr. Thorn.)
- , Litet språkhistoria. (Moderna språk Årg. 9 (1915) s. 83—85.)
- , Altgermanische Paradigmen. Lund & Leipzig 1915. 80 s.
- , Tidningsuppsatser.
- Kock, K. A. L., Kritiska anmärkningar till frågan om brytningen i fornnordiska språk. (Arkiv f. nord. filologi Bd 31 s. 321—81.)
- , Umlaut und Brechung im Altschwedischen. Eine Übersicht. V. Lund 1914, s. 165—96. (I progr. vid prof. Sjövalls installation.)
- , Zur Frage nach dem Suffix der Participia Passivi altnordischer starker Verba. (Indogerm. Forschungen Bd 33 s. 337—50.)
- , Belysning av ett gammalt i lagtext mötande ord. (Svenska studier tillägn. Gustaf Cederschiöld, Lund 1914, s. 137—41.)
- , Utgivit Arkiv för nordisk filologi Ny följd Bd 27.
- , Utgivit universitetets rektorsprogram och årsberättelse för året.
- Kumlien, A. R., Katalog öfver porträttsamlingarna i universitetshuset i Lund. Lund 1915. 14 s.
- , Helsingborgs kärna. (Skånska borgar H. 1. Sthm 1914. 4:o, s. 17—39. H. 2 s. 1—11.)
- , Konstartiklar i Stockholms dagblad.
- Larsson, H., Logik. Sthm 1914. 66 s.
- , Filosofien och politiken. Sthm 1915. 187 s.
- , Om bildning och självstudier. 5 uppl. Sthm 1915. 40 s.

- Lehmann, J. E., Religionsvetenskapen. D. 1. Inledning till religionsvetenskapen. Sthm 1914. VIII, 200 s. (Religionsvetenskapligt bibliotek 1.)
- , Religion och tänkande i strid och frid. Uppsala 1914. 20 s. (Sveriges kristliga studentrörelses skriftserie 41.)
- , Brytningstiden. Bidrag till övergångsårens psykologi. Sthm 1914. 64 s. (Populärvetenskapliga avhandlingar 38.)
- , Paa norsk ved E. Berggrav-Jensen. Kria 1915. 60 s.
- , Skyggen. En æventyrstudie. (Studentterhjemmets julebog 1914 s. 99—109.)
- , Nils Holgerssons förste rejse. (Edda Bd 1 (1914) s. 394—406.)
- , Nathan Söderblom. (Ord och bild Årg. 23 (1914) s. 513—28.)
- , —. (For kirke og kultur Bd 21 (1914) s. 513—28.)
- , Nationalitet och kultur. (Svensk tidskrift Årg. 4 (1914) s. 471—79.)
- , Strömkantring. (Därs. Årg. 5 (1915) s. 14—26.)
- , Vore fædres omvendelse. (For kirke og kultur Bd 22 (1915) s. 103—10.)
- , Teosofi och filosofi. (Kristendomen och vår tid Årg. 10 (1915) s. 201—12.)
- , Richard Meyer. (Ord och bild Årg. 24 (1915) s. 277—80.)
- , Om Schillers »Människans ästhetiska fostran.» (Schiller, Om människans ästhetiska fostran, övers. av A. Bergstrand, Sthm 1915, s. 5—13.)
- , Livets bejakande. (Nya dagl. allehanda ²⁶/₆ 1914.)
- , Intelligensen som makt i det tyska livet. Sydsv. dagbl. Snällposten ¹⁸/₁₀ 1914.)
- , Teosofi och teosofier. (Stockholms dagblad ²/₅ 1915.)
- , På Færøtur. (Gads Danske Magasin Aarg. 8 (1913/14) s. 559—65, 627—31.)
- , Besværlige tider. (Därs. s. 669—73.)
- , Tyskernes Archimedes. (Därs. Aarg. 9 (1914/15) s. 13—18.)
- , Små lande. 1. Nationalitet og kultur. (Därs. s. 96—100.)
- , »Han selv og de 20,000 mand.» (Därs. s. 158—62.)
- , Frihedens ironi. (Därs. s. 194—97.)
- , Fransk mænd. (Därs. s. 299—305.)
- , Tyskere. (Därs. s. 317—22, 381—87.)
- Liljeqvist, P. E., Inbjudning till . . . filosofie doktorspromotion. Bifogad skrift (även i Lunds univ:s årsskrift): Boströms

- äldsta latinska dissertationer försvenskade. Lund 1915. XXXIV, 80 s.
- Lindqvist, A. M., Recension av G. Larson-Högsby, Temporal satsfogning i fornsvenskan. (Deutsche Literaturzeitung Jahrg. 36 (1915) sp. 1077—81.)
- Lindroth, Hj. A., Om några onödiga skiljaktigheter mellan svenskt skriftspråk och talspråk. (Svenska studier tillägn. Gustaf Cederschiöld, Lund 1914, s. 99—113.)
- , En nordisk gudagestalt i ny belysning genom ortnamnen. (Antikvarisk tidskrift D. 20 Nr 4. 74 s.)
- , En omdebatterad önamnsgrupp. (Fornvännen Årg. 9 (1914) s. 125—202, 2 kartor.)
- , Gutnal ping och Gutnalia. (Från Filol. föreningen i Lund. Språkliga uppsatser IV s. 66—73.)
- , Studier över ortnamnen på -lösa. (Fornvännen Årg. 10 (1915) s. 1—52, 2 kartor.)
- , Är Skåne de gamles Scadinavia? (Namn o. bygd Årg. 3 (1915) s. 10—28.)
- , Den konsonantiska assimilationen Thikbile > Thigbile (> Tibble) o. d. (Därs. s. 37—53.)
- , Härnevi. Ett bidrag till frågan om beröringen mellan svensk och finsk mytologi. (Därs. s. 57—91.)
- , Recension i Deutsche Literaturzeitung.
- , Har i första hand redigerat några artiklar i Sv. akad:s ordbok H. 49.
- Ljunggren, E. J., Mejeri. En ordhistorisk studie. (Svenska studier tillägn. Gustaf Cederschiöld, Lund 1914, s. 76—98.)
- , Utgivit Glossarium öfver föråldrade och ovanliga ord och talesätt i svenska språket från och med 1500-talets andra årtionde af F. A. Dahlgren. H. 1. Lund 1914. 400 s.
- Lovén, J. M., Über optisch-aktive und inaktive Diphenäthylthiocarbamide. (Berichte d. d. chem. Gesellschaft Jahrg. 47 (1914) s. 1534—36. I fören. med C. E. Ohlsson.)
- , Om etylentiomjölksyra. (Sv. kem. tidskrift Årg. 27 (1915) s. 3—4. I fören. med C. E. Ohlsson.)
- Löfstedt, H. E. H., Zu Senecas Briefen. (Eranos Vol. 14. Under tryckning.)
- Löfstedt, H. E. H., Marcus Aurelius och hans tid. Sthm 1915. 27 s. (Studentfören. Verdandis småskrifter 201.)

- Löfstedt, H. E. H., Tertullianus Apologeticum textkritisch untersucht. (Lunds univ:s årsskrift. Under tryckning).
- , Anmälan av H. Schrörs, Zur Textgeschichte und Erklärung von Tertullians Apologetikum. (Gött. gel. Anzeigen 1915 s. 177—84.)
- Malmgren, G. R., Om ansvarstalan mot statsråd. (Nytt juridiskt arkiv Avd. 2 Årg. 39 (1914) s. 393—403.)
- Moberg, C. A., Recensionen i Orientalistische Literaturzeitung Bd 17.
- Moberg, J. C., Om svenska silurcirripeder. Lund 1914. 4:o. 24 s., 2 pl. (Lunds univ:s årsskrift N. F. Afd. 2 Bd 11 Nr 1 = Meddelande från Lunds geolog. fältklubb Ser. B Nr 7.)
- , Nya bidrag till kännedomen om Sveriges silurcirripeder. (Geolog. fören:s i Sthm förhandlingar Bd 36 (1914) s. 485—95 = Meddelande från Lunds geolog. fältklubb Ser. A Nr 20.)
- , Referat av svensk geologisk litteratur i Geolog. Zentralblatt.
- Mortensen, J., En ny svensk Dante-öfversättning. (Nordisk tidskrift 1914 s. 283—88.)
- , Ola Hansson. (Verdandis populärvetenskapliga tidningsartiklar.)
- , Artiklar i Nordisk familjebok.
- , Recensionen.
- Murbeck, S. S., Über die Baumechanik bei Änderungen im Zahlenverhältnis der Blüte. Lund 1914. 4:o. 36 s., 8 pl. (Lunds univ:s årsskrift N. F. Afd. 2 Bd 11 Nr 3.)
- , Om blombyggnaden hos Alchemilla samt om släktets gruppindelning och affiniteter. (Botan. notiser 1915 s. 92—96.)
- , Zur Morphologie und Systematik der Gattung Alchemilla. Lund 1915. 4:o. 17 s. (Lunds univ:s årsskrift N. F. Afd. 2 Bd 11 Nr 8.)
- Naumann, E., Bidrag till kännedomen om vegetationsfärgningar i sötvatten. 5—6. (Botan. notiser 1914 s. 177—89; 1915 s. 1—18.)
- , Beiträge zur Kenntnis des Teichnannoplanktons. 1. Vorläufige Übersicht einiger Arbeiten an der Fischereiversuchsstation Aneboda in Südschweden in den Jahren 1911—13. (Biolog. Centralblatt Bd 34 (1914) s. 581—94.)

- Naumann, E., *Euglena sanguinea* såsom ett exempel på våra dammars planktonproduktion. (Skrifter utg. av Södra Sveriges fiskeriförening Nr 12, Karlskrona 1914, s. 62—72.)
- , Vegetationsfärgningar i sötvatten. En biologisk orientering. (Därs. s. 73—84.)
- , Über die photographische Darstellung der Planktonformationen. (Internat. Revue der ges. Hydrobiologie Bd 7 s. 56—60.)
- , Einige Reproduktionstechnische Gesichtspunkte betreffs der photographischen Darstellung der Planktonformationen. (Botan. notiser 1915 s. 27—32, 1 pl.)
- , Mikrotekniska notiser 1—3. (Därs. s. 49—60.)
- , Über die Mikrophotographie auf Gaslichtpapiere in negativen Bildern. (Zeitschrift f. wiss. Mikroskopie Bd 31 s. 472—74, 2 pl.)
- , Über das Mikrophotographieren mit Gaslichtpapieren in direkt positivem Bild. (Därs. s. 474—75, 1 pl.)
- , Recensionen.
- Nilsson, G. A., Der Wehneltunterbrecher als Schwingungserzeuger. (Jahrbuch der drahtlosen Telegraphie Bd 9 (1914) s. 127—40.)
- Nilsson, J. A., Thomas Thorild. (Edda Bd 2 (1914) s. 41—66, 281—347; Bd 3 (1915) s. 213—64.)
- Nilsson, N. M. P:n, Stichwörterverzeichnis für ein Lexikon der griechisch-römischen Religion. (Leipzig 1913). 35 s. (Tryckt som manuskript.)
- , Das Lexikon der griechischen und römischen Religion. (Archiv f. Religionswiss. Bd 16 s. 621—22.)
- , Über den Plan eines Lexikons der griechischen und römischen Religion. (Actes du 4:e congrès internat. d'histoire des religions, Leide 1913, s. 131—2.)
- , Rosalia. (Paulys Real-Encyclopädie der class. Altertumswissenschaft. R. 2 Bd 1 sp. 1111—15.)
- , Die volkstümlichen Feste des Jahres. Tübingen 1914. 76 s. (Religionsgeschichtliche Volksbücher R. 3 H. 17—18.)
- , Die alte Bühne und die Periakten. (Från Filol. föreningen i Lund. Språkl. uppsatser IV s. 74—87.)
- , Die dänischen Grabungen auf Rhodos. (Deutsche Literaturzeitung Jahrg. 36 (1915) s. 269—77.)

- Nilsson, N. M. P:n, Våra danslekar. En vädjan till folkminnesforskarna. (Folkminnen och folktankar 1915 s. 1—20.)
- , Recensioner av Beloch, Griech. Geschichte. 1. 2 Aufl. (Gött. gel. Anzeigen 1914 s. 513—47.) — Feist, Kultur, Ausbreitung und Herkunft der Indogermanen. (Därs. s. 590—604.) — Smärre recensioner i Deutsche Literaturzeitung och Nord. Tidskrift f. Filologi.
- , Medverkat i: S. Lundqvist & N. H. Nyman, Urkunder till uppfostrans historia. 1. Sthm 1914, och där bl. a. författat: Uppfostran och undervisning i den klassiska forntiden (s. 1—34).
- Nilsson-Ehle, N. H., Hvilka erfarenheter hafva hittills vunnits rörande möjligheten af växters acklimatisering? (Landbruksakad:s handlingar o. tidskrift 1914 s. 537—72.)
- , Ärftlighetsforskningens viktigare nyare resultat och deras betydelse för växtförädlingen. (Sveriges utsädesförenings tidskrift Årg. 24 (1914) s. 372—93, 3 pl.)
- , Den moderna ärftlighetsläran och dess betydelse för växtodlingen. Sthm 1915. 83 s., 4 pl.
- , Gibt es erbliche Weizenrassen mit mehr oder weniger vollständiger Selbstbefruchtung? (Zeitschrift f. Pflanzenzüchtung Bd 3 (1915) s. 1—6.)
- , De senaste resultaten af höstveteförädlingen på Svalöf. Svalöfs Pansarhete och Fylgiahete. (Sveriges utsädesförenings tidskrift Årg. 25 (1915) s. 4—22, 3 pl.)
- , Smärre artiklar och referat i tidskrifter.
- Nordstedt, C. F. O., Redigerat och utgivit Botaniska notiser 1914 H. 4—6, 1915 H. 1—3.
- Norlind, G. A., Einige Bemerkungen über das Klima der historischen Zeit nebst einem Verzeichnis mittelalterlicher Witterungserscheinungen. Lund 1914. 55 s. (Lunds univ:s årsskrift N. F. Afd. 1 Bd 10 Nr 1.)
- , Till frågan om det historiska klimatet, särskilt i Nord- och Mellaneuropa. (Ymer Årg. 35 (1915) s. 83—97.)
- Norlind, J. H. T., Allmänt musiklexikon. H. 12—13. Sthm 1914—15, s. 705—832.
- , Smärre uppsatser i tidningar och tidskrifter.
- Nörlund, N. E., Sur l'existence de solutions d'une équation liné-

- aire aux différences finies. (Annales scient. de l'École norm. sup. Sér. 3 T. 31 (1914) s. 205—21.)
- Nörlund, N. E., Sur les séries de facultés. (Acta mathematica 37 (1914) s. 327—87.)
- , Sur les équations linéaires aux différences finies à coefficients rationels. (Därs. 40 (1915) s. 1—58.)
- Ohlsson, C. E., Über optisch-aktive und inaktive Diphenäthylthiocarbamide. (Berichte d. d. chem. Gesellschaft Jahrg. 47 (1914) s. 1534—36. I fören. med J. M. Lovén.)
- , Om etylentiomjölksyra. (Sv. kem. tidskrift Årg. 27 (1915) s. 3—4. I fören. med J. M. Lovén.)
- Olow, J. O., Über die Behandlung der in früheren Monaten unterbrochenen Extrauterinschwangerschaft. (Monatsschrift f. Geburtshilfe u. Gynäkologie Bd. 40 s. 25—42, 206—24.)
- , Om den samtida förekomsten av myom och maligna tumörer samt om denna kombinations betydelse för frågan om myombehandlingen. (Allm. sv. läkartidningen Årg. 11 (1914) s. 689—701.)
- Olson, J. E., Om konsonantförlängningen i pluraler av typerna fötter, getter, nötter, böcker. (Svenska studier tillägn. Gustaf Cederschiöld, Lund 1914, s. 49—75.)
- , Om behandlingen av urgerm. *hw* i de nordiska språken. (Arkiv f. nord. filologi Bd 31 s. 1—25.)
- , Kritiska anmärkningar till frågan om samnordisk förlust av *w*. (Därs. s. 115—53.)
- , Norvagismer i några fornsvenska medeltidsdikter. (Från Filol. föreningen i Lund. Språkl. uppsatser IV s. 88—105.)
- , Anmälan av 'Xenia Lideniana'. (Arkiv f. nord. filologi Bd 31 s. 214—26.)
- , Redigerat ett antal artiklar i Sv. akad:s ordbok H. 50.
- Petersson, J. K. H., Einige Tiernamen aus alten Farbenbezeichnungen. (Beiträge zur Geschichte d. d. Sprache u. Lit. Bd 40 s. 81—111.)
- , Zur slavischen Wortforschung. (Archiv f. slav. Philologie Bd 36 s. 135—55.)
- , Die altindischen Wörter auf -amba-. (Indogerm. Forschungen Bd 34 s. 222—49.)
- , Vermischte Beiträge zur Wortforschung. (Från Filol. föreningen i Lund. Språkl. uppsatser IV s. 114—46.)

- Petrén, E. G., Über Leberabscess als Komplikation zu akuter Appendicitis. (Beiträge zur klin. Chirurgie Bd 94 s. 225—67.)
- , Om behandlingen i krig af de penetrerande skottsåren i buken. (Tidskrift i militär hälsovård 1914 s. 281—99.)
- , Några ord om kirurgiens utveckling, krigskirurgi och Rödakorsverksamhet under krig. Lund 1914. 26 s. (Skrifter utg. i samband med Hygienisk revy 4.)
- , Om kirurgiens utveckling och krigskirurgi. (Sv. sjukkasestidning 1914.)
- , Krigskirurgiska erfarenheter. Referat. (Allm. sv. läkartidningen Årg. 12 (1915) s. 473—87.)
- , On retroperitoneal perforation of duodenal ulcer. (Annals of surgery 1915 s. 415—23.)
- , Några kirurgiska bukfall. (Hygiea Bd 77 (1915). 55 s.)
- Petrén, K. A., Poliomyelitis acuta. (Lärobok i intern medicin utg. af K. Faber, P. F. Holst, K. Petré. Bd 1, Khvn 1915, s. 309—26.)
- , Om grundlinjerna för öfningsbehandlingen vid de organiska nervsjukdomarna. (Sv. gymnastiktidning Årg. 2 (1914) s. 190—203.)
- , Till frågan om behandlingen av morbus Basedow och särskilt om indikationerna för operationer å glandula thyroidea vid denna sjukdom. (Hygiea Bd 76 (1914) s. 1009—21.)
- Pfannenstill, G. M., Långfredagen. Två predikningar. Lund 1914. 43 s.
- , Den fullkomliga Gudsuppenbarelsen. (Guds gåfva. Jultankar af präster i Lunds stift, Lund 1914, s. 42—52.)
- , Lifvet i döden. (Kristendomen och vår tid Årg. 10 (1915) s. 13—20.)
- , Kristendomen och kriget. (Därs. s. 5—10, 100—107, 146—53, 180—91.)
- Ramberg, L., Kvantitativ bestämning af små arsenikmängder. (Sv. kem. tidskrift Bd 27 (1915) s. 48—65.)
- Ribbing, S., Nykterhetsarbetet och skolkökslärarinnorna. (Tidskrift f. hemmet Årg. 10 (1914) s. 61—65.)
- Rydbeck, S. O. H., Kartläggning af vid grundgräfningsarbeten i Lund anträffade fornlämningar. (Ymer Årg. 34 (1914) s. 382—86. I fören. m. F. Hansen.)

- Rydbeck, S. O. H., Skanör och Falsterbo. (Gamla svenska städer. H. 4 (1915), 4:o, s. XIII—XXVI, pl. 3—11.)
- , Bidrag till Lunds domkyrkas byggnadshistoria. Lund 1915. (8), 308 s., 4 pl. (Lunds univ:s årsskrift. N. F. Afd. 1 Bd 10 N:r 3.)
- , Redigerat Utställning af äldre kyrklig konst från Skåne. Katalog. Malmö 1914. 192, 2 s.
- Rydberg, J. R., The ordinals of the elements and the high-frequency spectra. (Philos. magazine (6) 28 (1914) s. 144—49.)
- , Le système des éléments chimiques. (Revue générale des sciences pures et appl. An. 25 s. 734—41.)
- , Recherches sur le système des éléments. (Journal de chimie physique T. 12 (1914) s. 585—639.)
- Siegbahn, K. M. G., Zur Theorie der Induktionsmessinstrumente. Uppsala 1914. 15 s. (Arkiv f. matematik, astronomi o. fysik Bd 10 N:r 5.)
- , Undersökningar över Röntgenstrålspektra. Uppsala 1915. 6 s. (Därs. N:r 17.)
- , Untersuchung über die Schwingungen von Telephonmembranen. 2. (Annalen der Physik (4) Bd 46 (1915) s. 298—304.)
- , Über den Zusammenhang zwischen Absorption und Wellenlänge bei Röntgenstrahlen. (Physikal. Zeitschrift Jahrg. 15 (1914) s. 753—56.)
- , Ein variabler Widerstand für radioaktive Messungen. (Därs. Jahrg. 16 (1915) s. 10.)
- Sjöbeck, P., Program utgifna vid Lunds universitet 1667—1867. Bibliografi. III. Lund 1914 s. 81—112. (I progr. vid prof. Hellquists installation.)
- Sjöberg, J. S., Paracystis ostrogothicus g. et sp. n. (Geolog. fören:s i Sthm förhandl. Bd 37 (1915) s. 171—78, 2 pl. = Meddelanden från Lunds geolog. fältklubb Nr 21.)
- Sjövall, P. G. E., Om några nyare cellforskningar och deras betydelse för patologien. (Allm. sv. läkartidningen Årg. 11 (1914) s. 705—720.)
- , Om döden. En biologisk överblick. Lund 1915. 24 s. (Skrifter utg. i samband med Hygienisk revy 5; även i Hygienisk revy 1914 s. 177—81, 1915 s. 3—7.)
- , Redigerat Lunds läkaresällskaps förhandlingar under arbets-

- åren 1913—1914 (Hygiea Bd 76) och 1914—1915 (Allm. sv. läkartidningen Årg. 11 och 12.)
- Slettengren, C. E., On M. E., early N. E. *oi*, *ui* in French loan-words containing pop. Lat. stressed *o*, *u*. (Från Filologiska föreningen i Lund. Språkl. uppsatser IV s. 171—79.)
- , On old French *ai* and *ei* before *s*, *x*, *d* in Middle English. (Englische Studien; under tryckning.)
- Sommarin, E., Bokföringen, bokföringsresultaten och jordbrukets räntabilitet i Malmöhus län. (Ekonom. tidskrift Årg. 17 (1915) s. 1—29.)
- , Om minutpriser och minuthandlarpriser, med särskild hänsyn till speceribranschen. (Statsvet. tidskrift Årg. 18 (1915) s. 98—129.)
- , Hemmets ekonomi och samhällets. 1. Priser och prisförändringar. 2. Mellanhandssystemet. (Tidskrift f. hemmet Årg. 10 (1914) s. 65—94; Årg. 11 (1915) s. 1—32.)
- , Ekonomilära. Lärobok i teoretisk och praktisk national- och privatekonomi. 1. Teoretisk samhällsekonomi. Sthm 1915. XI, 206 s.
- , Syndikalismen. Malmö 1915. 124 s. (D. Y. G.-Laboremus skriftserie 16.)
- Stille, A. G. H., Bengt Oxenstjernas memorial af den 5 mars 1702. (Karol. förbundets årsbok 1914 s. 23—52.)
- , Artiklar i Nordisk familjebok.
- , Utgivit Karolinska förbundets årsbok 1914.
- Svensson, P. I. K., Psykologisk religionsfilosofi. Lund 1914. 192 s.
- , Heraklit från Efesus. (Festskrift vid invigningen av nya läroverksbyggnaden i Landskrona 1915 s. 221—32. 4:o.)
- Sydow, C. W. v., Jätten Hymes bägare. Mytologisk studie. Malmö 1914. 46 s. (Folkminnen o. folktankars skriftserie. 1. Även i Folkminnen o. folktankar 1914 s. 113—50 och Danske Studier 1914.)
- , Folkminnena och deras insamling. Råd och anvisningar. Lund 1915. 44 s. (Folkminnen o. folktankars skriftserie. 2. Även i Folkminnen o. folktankar 1914 s. 177—220.)
- , Axel Olrik. Några ord till 50-årsdagen. (Folkminnen o. folktankar 1914 s. 49—53.)
- , Lilla Haddes och Stora Haddes. (Därs. 1915 s. 56—58.)

- Sydow, C. W. v., Utgivit Folkminnen och folktankar; medutgivare av FF Communications.
- Söderwall, K. F., Ordbok öfver svenska medeltidsspråket. H. 26. Lund 1915. 4:o, s. 1129—86.
- , Rättsuttryck i den fornsvenska pentateukparafrasen. (Svenska studier tillägn. Gustaf Cederschiöld, Lund 1914, s. 419—29).
- Sörensson, P. K., Recensionen.
- Tegnér, E. H. V., Plister. Några växtfilologiska anmärkningar. (Svenska studier tillägn. Gustaf Cederschiöld, Lund 1914, s. 430—51.)
- , Kufiska mynt i silverskatten från Stora Sojdeby. (Schnittger, Silverskatten från Stora Sojdeby. Fornvännen 1915 s. 58—62.)
- Thorn, A. Chr., Great deeds in English history by M. B. Synge. With explanatory notes. 2 ed. Lund 1914. (4), 96 s. (Modern English texts 7. I fören. m. E. A. Kock.)
- , Några ord om språkgeografien och dess betydelse. (Moderna språk Årg. 9 (1915) s. 96—103.)
- , Artiklar i tidningar.
- Thunberg, T., Homöopati i kritisk belysning. Lund 1914. 140 s. (Skrifter utg. i samband med Hygienisk revy. 1. I fören. m. A. Norgren och C. G. Santesson.)
- , Hur skydda vi oss mot flugor och mygg? Lund 1914. 32 s. (Skrifter utg. i samband med Hygienisk revy 2.)
- , I maldrycksfrågan (jämte ett tillägg »Om alkoholsvaga läskedrycker»). Lund 1915. 94 s. (Skrifter utg. i samband med Hygienisk revy 7.)
- , Om njutningsmedel. Uppsala 1915. 48 s. (Småskrifter utg. av Sverges lärares nykterhetsförbund 2.)
- , Redigerat och utgivit Hygienisk revy.
- Thyrén, J. C. W., Tal i Gustaf Adolfsföreningen den 6 nov. 1914. Lund 1914. 25 s.
- , Sedlighet eller estetik? Anförande i riksdagens första kammar den 17 april 1915. Lund 1915. 48 s.
- Undén, Ö., Om panträtt i rättigheter. Lund 1915. 216 s.
- , Offentlig rättshjälp vid olycksfall i arbete. (Tiden 1915 s. 42—44).
- Walberg, F. G. E., Sakkunnigutlåtande. (Handlingar rörande besättandet af professuren i romansk filologi vid univ. i Helsingfors II s. 12—17.)

- Wahlberg, F. G. E., Quelques remarques sur l'anc. franç. ne garder l'eure que . . . (Från Filol. föreningen i Lund. Språkl. uppsatser IV s. 180—94.)
- , Artiklar med språkligt ämne i Svenska dagbladet.
- Wallengren, H. T. S., Physiologisch-biologische Studien über die Atmung bei den Arthropoden. V. Die Zusammensetzung der Luft der grossen Tracheenstämme bei den Aeschnalarven. Lund 1915. 4:o. 12 s. (Lunds univ:s årsskrift N. F. Afd. 2. Bd 11.)
- Wallengren, M. J. S., Valrättsproblem. Studier på grundval av den politiska valreformen i Österrike 1907. Sthm 1915. VII, 407 s.
- Weibull, L., Om de skånska sockenpresternas rätt till dem anslagen fast egendom. Historisk utredning. Landskrona 1914. 25 s.
- , Redigerat Skrifter utg. av de skånska hushållningssällskapen vid deras hundraårsjubileum år 1914. (Författade af A. Henuig, G. Leufvén, L. Nanneson och A. Zachrison.)
- , Utgivit Historisk tidskrift för Skåneland. Bd 6. H. 1—3.
- Wicksell, J. G. K., Kan ett land få för litet folk? (Ekonom. tidskrift Årg. 16 (1914) s. 195—208.)
- , Riksbankens guldkassa. (Därs. 263—70.)
- , Lexis och Böhm-Bawerk. (Därs. 294—300, 322—34.)
- , Ekonomiska gåtor. (Därs. Årg. 17 (1915) s. 30—38.)
- , Marknadsprisets inverkan på utbudet. (Därs. s. 39—42.)
- , Växelkurs och bankränta. (Därs. s. 159—71.)
- , Föreläsningar i nationalekonomi. D. 1. Teoretisk nationalekonomi. H. 2. Om penningar och kredit. 2 tillök. uppl. Sthm 1915. (2), XII, 230 s.
- , Diverse uppsatser, huvudsakligen i ekonomiska ämnen, i Dagens nyheter och Brand.
- Wicksell, S. D., Contributions to the statistics of spectroscopic binary stars. 1914. 15 s. (Arkiv f. matematik, astronomi o. fysik Bd 10 Nr 6.)
- Widmark, E. M. P., Om alkoholens öfvergång i urinen samt om en enkel, kliniskt användbar metod för diagnosticering af alkoholförekomst i kroppen. (Uppsala läkareförenings förhandlingar. N. F. Bd 19 s. 241—73.)
- , Über die Konzentration des genossenen Alkohols in Blut und Harn unter verschiedenen Umständen. (Skand. Archiv f. Physiologie. Bd 33.)

- Widmark, E. M. P., Om potatisbrödet från näringsfysiologisk synpunkt. (Hygienisk tidskrift 1915.)
- Wigforss, E. J., En anmärkning om »akcentöverkastningen» i Skånemålen. (Från Filol. föreningen i Lund. Språkl. uppsatser IV s. 195—200.)
- , Världskriget och världsfreden. Dokument och reflexioner. D. 1, 2. Sthm 1915. 259, 471 s.
- Wrangel, E. H. G., Malmö stad ur byggnadshistorisk synpunkt. (Malmö. En skildring i ord och bild. D. 1. Malmö 1914 s. 269—304.)
- , Staffan stalledräng i ord och bild. (Svenska studier tillägn. Gustaf Cederschiöld, Lund 1914, s. 257—77.)
- , Estländska ströftåg. (5 artiklar i Sydsv. dagbl. Snällposten 1914.)
- , Vid Kronobergs läns hushållningssällskaps hundraårsfest den 1 dec. 1914. Vexjö 1914. 8 s.
- , Till belysning af Jacob Wallenbergs mästerverk »Min son på galejan». (En bok om Östergötland, Sthm 1915, s. 214—222.)
- , Det medeltida bildskåpet från Lunds domkyrkas högaltare. Ett ikonografiskt och stilkritiskt bidrag till skulpturens historia. Lund 1915. (4), 155 s. (Lunds univ:s årsskrift. N. F. Afd. 1.)
- Wulff, F. A., Om undanhållna ords behandling i svensk sats, dynamiskt och melodiskt. (Svenska studier tillägn. Gustaf Cederschiöld, Lund 1914, s. 1—48.)
- , Till mina kära. Lund 1915. (4), 191 s.
- , Rytmer och rim. Lund 1915. (4), 108 s. (Utdrag ur Till mina kära.)
- Åkerman, Å., Über die Konservierung plasmolysierter Protoplasten. (Botan. notiser 1914 s. 229—33.)
- , Några intressanta svampfynd i Skåne. (Därs. s. 233—34.)
- Åström, A., Efter strand eller efter byalag. Sthm 1915. 22 s.
- Österling, A., Valda dikter. Sthm 1914. 155 s.
- , Byron und Beyle. (German.-roman. Monatsschrift Jahrg. 6 (1914) s. 335—41.)
- , Italiens Tyrtäus. (Forum 1915 s. 306—08.)
- , Ett tjugotal litteraturanmälningar i Göteborgs handels- o. sjöfartstidning.

Jämte vad sålunda av universitetets lärare och tjänstemän från trycket utgivits, hava följande avhandlingar ventilerats och godkänts: Ventilerade
avhandlingar.

Alvin, R. O. R., Abraham Sahlstedt, en litterär mångfrestare. Lund 1914.

Anderberg, A. E., Studier öfver skånska triumfkrucifix. Lund 1915.

Arwin, A. J. D., Om Fermat's s. k. stora sats och några därmed sammanhängande undersökningar. Lund 1914.

Björck, C. A. W., Biologisk-faunistiska undersökningar av Öresund. II. Crustacea malacostraca och Pantopoda. Lund 1915.

Borelius, C. O. G., Undersökning av gränspotentialer. Lund 1915.

Gyllenberg, K. A. W., Stellar velocity distribution as derived from observations in the line of sight. Lund 1915.

Heribert-Nilsson, N., Die Spaltungserscheinungen der Oenothera Lamarckiana. Lund 1915.

Lagerroth, L. F. B., Frihetstidens författning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia. Sthm 1915.

Ljungdahl, M. J. J., Untersuchungen über die Arteriosklerose des kleinen Kreislaufs. Wiesbaden 1915.

Paulsson, N. B. G., Skånes dekorativa konst under tiden för den importerade renässansens utveckling till inhemsk form. Sthm 1915.

Persson, A. W., Zur Textgeschichte Xenophons. Lund 1915.

Roos, A. B., Om prestations omöjlighet i synnerhet med avseende å gäldenärens skadeståndsplikt vid den totala omöjlighet, som uppkommit efter avtalets ingående. Lund 1915.

Smith, L., Klorhydrinernas alkaliska sönderdelning. Lund 1914.

Stenström, Th. A. F., Studier över hypofysens betydelse för kolhydratomsättningen. Malmö 1915.

Tuneld, E. O., Recherches sur la valeur des traditions bouddhiques palie et non-palie. Deux chapitres de la biographie du Bouddha étudiés d'après les sources palies, sanscrites, chinoises et thibétaines. Lund 1915.

Weibull, C. H. J., Saxo. Kritiska undersökningar i Danmarks historia från Sven Estridsens död till Knut VI. Lund 1915.

Wicksell, S. D., The general characteristics of the frequency function of stellar movements as derived from the proper motions of the stars. Lund 1915.

Universitetets
Årsskrift. Av Lunds universitets årsskrifts nya följd har under läsåret första avdelningens bd 10 i det närmaste färdigtryckts, och samma avdelnings bd 11 är under tryckning. Av andra avdelningen har bd 10 färdigtryckts, bd 11 är även i det närmaste färdigt, och tryckning av bd 12 har påbörjats.

Ledamöter i
konsistorierna
m. m. Under året har den akademiska församlingen hållit ett sammanträde, det större konsistoriet 22 och det mindre konsistoriet 19 sammanträden.

Vid årets början voro ledamöter av det större konsistoriet undertecknad, rektor, professoren J. L. Borelius, prorektor, samt professorerna C. H. Hildebrand, J. M. Lovén, C. V. L. Charlier, C. G. E. Björling, N. O. M. Flensburg, E. H. G. Wrangel, J. C. Moberg, G. M. Pfannenstill, M. J. C. A. Forssman, J. R. Rydberg, J. G. K. Wicksell, C. Lindskog, S. Herner, I. C. Bang, T. L. Thunberg, H. T. S. Wallengren, P. E. Liljeqvist, J. A. Ernberg och H. F. Holmquist, ävensom i biblioteksärenden överbibliotekarien C. J. F. af Petersens och i ekonomiska mål räntmästaren R. V. A. M. Eklundh. Då undertecknad tillhörde konsistoriet även såsom vald ledamot, prorektor professoren Borelius jämnväl på grund av fullmaktsålder samt professorerna Björling, Wrangel och Herner både på grund av fullmaktsålder och val, tjänstgjorde i stället professorerna C. A. Moberg, G. E. Essen-Möller, E. A. Kallenberg, A. G. H. Stille och O. Holmström.

Den 1 januari 1915 upphörde professorerna Hildebrand, Flensburg, J. C. Moberg, Wicksell och Björling att på grund av fullmaktsålder tillhöra konsistoriet. Dessutom utträdde ur konsistoriet professoren Kallenberg, vilken till nämnda dag tillhört det samma såsom vald i stället för professoren Björling, vilken emellertid allt fortfarande tillhörde konsistoriet såsom vald ledamot.

I stället för professorerna Hildebrand, Flensburg, J. C. Moberg, Wicksell och Björling inträdde samma dag på grund av fullmaktsålder professorerna Forssman, Lindskog, S. S. Murbeck, Ernberg och G. R. Malmgren.

Då emellertid professorerna Forssman, Lindskog och Ernberg redan såsom valda ledamöter tillhörde konsistoriet, utsågos i deras ställe för tiden till den 1 juni 1915 professorerna I. Broman, Flensburg och Kallenberg.

I det mindre konsistoriet hava tjänstgjort undertecknad rektor, prorektor professoren Borelius samt professorerna Herner, Ernberg, C. M. Fürst, Liljeqvist och Charlier.

I drätselnämnden hava utom de ordinarie ledamöterna tjänstgjort professorerna Fürst, Björling och Forssman.

Dekaner hava varit i teologiska fakulteten professoren Holmqvist, i juridiska professoren Thyrén, i medicinska professoren Fürst, i filosofiska fakultetens humanistiska sektion professoren Liljeqvist och i dess matematisk-naturvetenskapliga sektion professoren Ekman.

Styrelsen för universitetets studenthem har utgjorts av undertecknad såsom ordförande samt professorerna Herner, Björling, Fürst och C. A. Moberg jämte räntmästaren Eklundh.

Styrelsen för universitetets årsskrift utgordes av professorerna Holmström, Björling, Borelius, Clason och Wallengren samt överbibliotekarien af Petersens.

De vid universitetet närvarande studenternas antal utgjorde under höstterminen 1,267, därav 105 tillhörde teologiska, 283 juridiska, 183 medicinska och 696 filosofiska fakulteten. Under vårterminen utgjorde antalet 1,260, av vilka 107 tillhörde teologiska, 277 juridiska, 183 medicinska och 693 filosofiska fakulteten.

Statistiska
uppgifter.

Såsom studenter hava inskrivits 267, därav 219 under höstterminen och 48 under vårterminen. Av dessa hava 30 förut varit inskrivna vid annat universitet eller annan högskola.

Under året hava av följande antal studenter avlagts nedan nämnda examina: teologie licentiatexamen 3; teologie kandidatexamen 26; praktiskt-teologiska prov 19; juris licentiatexamen 1; juris kandidatexamen 28; kansliexamen 7; medicine licentiatexamen 4; medicine kandidatexamen 23; filosofie licentiatexamen 25; efterprövning till filosofie licentiatexamen 2; filosofisk ämbetsexamen 63; efterprövning till filosofisk ämbetsexamen 16; filosofie kandidatexamen 95; efterprövning till filosofie kandidatexamen 10 samt teologisk-filosofisk examen 19.

Under året hava utfärdats 62 akademiska betyg, därav 14 för lärare och tjänstemän vid universitetet.

Premier. 1914 års premier för flit och framsteg i studier hava på följande sätt utdelats: inom teologiska fakulteten till T. J. Kamph, hbg., J. S. N:son Wangö, gb., K. O. Cervin, gb.; inom juridiska fakulteten till K. A. Vinge, gb., J. Wandén, ld., H. A. E. Ljunggren, kr.; inom medicinska fakulteten till F. R. Frennesen, vrml., Gunhild Lundgren, bl., Ellen Persson, gb.; inom filosofiska fakulteten till G. F. Lindblad, hbg., C. O. G. Borelius, vrml. och Hj. E. J:son Ideforss, ld.

**Doktors-
utnämningar
och doktors-
promotion.**

Den 31 maj 1915 förrättades juris- och medicine doktors-
utnämning samt filosofie doktorspromotion.

Till juris doktor utnämndes:

Axel Bernhard Roos, Kr.,

född i Kristianstad den 4 mars 1886; föräldrar disponenten Axel Roos och Amalia Roslund; avlade studentexamen vid Kristianstads högre allmänna läroverk den 14 juni 1905; inskrevs vid Lunds universitet den 3 november 1905; jur. kand. ex. i Lund den 14 december 1908; jur. lic. ex. den 26 maj 1915; disputationsprov för juris doktorsgrad den 29 maj 1915; inskriven som e. o. notarie i Kungl. Hovrätten över Skåne och Blekinge den 15 december 1908; hållit 7 allmänna tings-
sammanträden samt förvaltat häradshövdingeämbete i sammanlagt 7 månader; bedrivit juridiska studier i Berlin januari—april 1913.

Utgiven skrift: Om prestations omöjlighet i synnerhet med avseende å gäldenärens skadeståndsplikt vid den totala omöjlighet, som uppkommit efter avtalets ingående. VIII, 131 s. (Gradualavh.)

Till medicine doktorer utnämndes:

Malte Johan Julius Ljungdahl, Mlm.,

född i Malmö den 13 april 1882; föräldrar: smeden Jöns Ljungdahl och Elsa Carlsson; intogs h.t. 1892 i Malmö h. allm. läroverk; mogenhets-
examen därst. den 4 juni 1901; inskrevs vid Lunds universitet den 6 sept. s. å.; med. fl. ex. den 15 sept. 1902; med. kand. ex. den 31 maj 1905; med. lic. ex. den 26 maj 1909; amanuens vid med. kemiska institutionen den 1 okt. 1904—30 sept. 1905; amanuens vid patologiska institutionen den 1 sept. 1907—1 sept. 1908; amanuens vid rättsmedicinska institutionen den 1 febr. 1908—1 juni 1909; amanuens vid medicinska kliniken den 1 juni—1 sept. 1908; amanuens vid Lunds hospital den 15 sept.—31 dec. 1908; amanuens vid medicinska kliniken den 1 juni—1 nov. 1909; förordnande att meddela föreskriven

kurs i allmän sjukvårdsteknik den 1 jan. 1910—28 febr. 1913; underläkare vid medicinska kliniken den 1 nov. 1909—31 dec. 1912; t. f. överläkare därst. den 23 juni—23 aug. 1911; amanuens vid pediatrika kliniken den 1 jan.—31 aug. 1913; förordnande samma år den 1 sept.—1 nov. att meddela undervisning i de viktigaste kliniska undersökningsmetoderna; t. f. extra provinsialläkare i Charlottenbergs distrikt och t. f. järnvägsläkare å statsbanelinjen Arvika—riksgränsen den 19 juni—2 juli 1907; extra läkare i Nordmalings distrikt den 8 juli—8 aug. 1907; underläkare vid Ronneby brunn sommaren 1910; läkare vid Ramlösa brunn somrarna 1912—1914; docent i praktisk medicin vid Lunds universitet den 22 febr. 1915.

Utgivna skrifter: I Beiträge zur chem. Physiologie u. Pathologie Bd. 9 (1907) s. 408—430, Bd. 10 (1907) s. 1—34, 312—319. Untersuchungen über den Glykogenumsatz in der Kaninchenleber. Mitteilung 1—3. (I förening med J. Bang och v. Böhm). — I Deutsches Archiv für Clin. Medizin Bd. III (1913) s. 19—28: Ein Fall von Pneumoperikardium. — I Zeitschrift für Clin. Medizin Bd. 79 s. 1—24: Über die Harnsäureausscheidung bei den chronischen nicht gichtischen Polyarthritiden und ihre Bedeutung für die Differentialdiagnose zwischen Gelenkerkrankungen gichtischer und nicht gichtischer Natur. — Untersuchungen über die Arteriosklerose des kleinen Kreislaufs, Wiesbaden, 1915 (gradualavh.).

Thor August Frithiof Stenström, Mlm.,

född i Malmö den 8 dec. 1883; föräldrar: J. A. Stenström och Mathilda Cronsjö. Intogs h.t. 1893 i Malmö h. allm. läroverk; mogenhetsexamen därst. den 13 juni 1902; student vid Lunds universitet h.t. s. å.; med. fil. ex. den 31 maj 1905; med. kand. ex. den 14 sept. 1908; med. lic. ex. den 30 sept. 1912; amanuens vid med.-kemiska institutionen den 1 sept. 1906—31 aug. 1907; t. f. amanuens vid pediatrika kliniken den 1 okt.—30 nov. 1912 och den 15 maj—31 aug. 1913; amanuens därst. den 1 sept. 1913—30 juni 1914; amanuens vid medicinska kliniken den 1 juli—31 okt. 1914; t. f. underläkare därst. den 1 nov.—31 dec. 1914; underläkare därst. sedan den 1 jan. 1915; t. f. överläkare vid pediatrika kliniken den 1 juli—16 aug. 1913 och 1 juli—15 aug. 1914; t. f. överläkare vid medicinska kliniken den 1 juli—31 aug. 1915; t. f. läkare vid Barkåkra kustsanatorium den 21 maj—20 juni 1912; förordnande att sedan den 1 nov. 1914 meddela föreskriven undervisning i allmän sjukvårdsteknik.

Utgivna skrifter: I förhandl. vid 8 Nord. Kongr. för invärtes medicin 1913 sid. 90—100: Pituitrinets betydelse för blodsockret. — I Bioch. Zeitschr. Bd 49 (1913) s. 225—231: Über die Coffeinhyperglykämie. Bd 50 (1913) s. 437—450. Asphyxie und Blutzucker. (I förening med I. Bang.) — Bd 58 (1914) s. 472—482: Pituitrin und Adrenalinhyperglykämie. — Studier över hypofysens betydelse för kolhydratomsättningen. Lund 1915. 200 s. (Gradualdisp.)

Till filosofie doktorer promoverades:

Ragnar Oscar Reinhold Alvin, Sm.,

född i Linköping den 1 maj 1883; föräldrar: kontraktsprosten, fil. d:r Anders Reinhold Alvin och Rosa Oscara Santesson. Mogenhetsex. vid Linköpings h. allm. läroverk den 25 maj 1901; student vid Uppsala universitet den 16 sept. s. å.; vid Lunds universitet den 10 jan. 1906; fil. kand. i Lund den 29 maj 1906; efterprövning enl. fordringarna för fil. kand.-ex. i Uppsala den 15 sept. 1906; i Lund den 30 maj och 14 dec. 1908; fil. lic.-ex. den 14 december 1912; disp. f. doktorsgr. den 11 dec. 1914. Vik. andre lärare vid Svalöfs folkhögskola och lantmannaskola läsåret 1906—07; vik. adjunkt vid Växjö h. allm. läroverk den 1 mars till v.-t:s slut 1909; e. o. lektor vid Sundsvalls h. allm. läroverk h.t. 1909; genomgick provårskurs vid Lunds h. allm. läroverk 1910; vik. adjunkt vid Linköpings folkskoleseminarium ht. 1911 och vt. 1913; vik. lektor vid Linköpings h. allm. läroverk läsåret 1913—14; adjunkt i modersmålet och latin vid Örebro h. allm. läroverk den 31 dec. 1913.

Utgiven skrift: Abraham Sahlstedt, en litterär mångfrestare. Lund 1914. XVI, 248 s. (Gradualavh.)

Adolf Elias Anderberg, Hb.,

född i Engelholm den 17 april 1885; föräldrar: fattiggårdsföreståndaren Christian Anderberg och Ingrid Andersson. Intogs ht. 1894 i Engelholms l. allm. läroverk; ht. 1899 i Helsingborgs h. allm. läroverk; mogenhetsex. därst. den 9 juni 1903; student vid Lunds universitet den 22 sept. s. å.; fil. kand.-ex. den 31 maj 1910; fil. lic.-ex. den 31 maj 1913; disp. f. doktorsgr. den 27 maj 1915. Amanuens vid Lunds universitets konstmuseum den 14 dec. 1910—1913; e. o. amanuens därst. sedan 1914. Extralärare vid Engelholms samskola läsåret 1906—07. Företog studieresor till Tyskland hösten 1913 och våren 1915, till Frankrike, Belgien och Tyskland våren och sommaren 1914.

Utgivna skrifter: Carl Fredrik Hill 1849—1911. (Konst o. konstnärer Årg. 2, 1911 s. 78—80.) — Några anteckningar till Jordaens 'Färjan till Antwerpen'. (Därst. Årg. 3, 1913 s. 36—42.) — Studier öfver skånska triumfkrucifix. Lund 1915. 4:o. 168 s., 86 blad pl. (Gradualdisp.) — Konstanmålningar i Svenska dagbladet, Dagens nyheter, Stockholms dagblad, Göteborgs handels- och sjöfartstidning, Lunds dagblad m. fl.

Axel Johan Daniel Arwin, Mlm.,

född i Malmö den 5 dec. 1879; föräldrar: fabriksidkaren Johan Daniel Andersson och Maria Lundström. Intogs i Malmö h. allm. läroverk ht. 1889; mogenhetsex. därst. den 1 juni 1897; student vid Uppsala universitet ht. 1900; fil. kand.-ex. den 15 sept. 1902; fil. lic.-ex. den 14 sept. 1905; disp. f. doktorsgr. vid Lunds universitet den 7 nov. 1914.

Utgiven skrift: Om Fermat's s. k. stora sats och några därmed sammanhängande undersökningar. Lund 1914. 84 s. (Gradualdisp.)

Carl Anders Wilhelm Björck, Ld.,

född i Barsebäck, Malmöhus län, den 13 okt. 1888; föräldrar: kyrkoherden Carl Gustaf Björck och Hedda Wilhelmina Eurenus. Intogs ht. 1898 i Lunds h. allm. läroverk; mogenhetsex. därst. den 28 maj 1906; student vid Lunds universitet den 4 sept. s. å.; fil. kand.-ex. den 31 maj 1910; fil. mag.-ex. den 29 maj 1912; fil. lic.-ex. den 31 maj 1913; efterprövning enl. fordringarna för fil. ämbetsex. den 15 december 1913; disp. f. doktorsgr. den 5 maj 1915. E. o. amanuens vid Lunds universitets zoologiska institution febr. 1908—aug. 1910; amanuens därst. sept. 1910—sept. 1912; assistent hos svenska hydrografisk-biologiska kommissionen maj 1909—sept. 1910; vik. adjunkt vid Göteborgs folkskoleseminarium vt. 1912; extralärare och vik. adjunkt vid Lunds h. allm. läroverk ht. 1912; år 1914 och vt. 1915; genomgick provårskurs därst. år 1913; adjunkt i biologi och geografi vid västra realskolan i Göteborg den 30 okt. 1914; Lunds nations kurator den 24 sept. 1910—den 6 februari 1912. Vistades för biologiska studier somrarna 1907—09 och 1913 samt jan. 1910 och 1911, delvis med understöd av Vet.-akad., vid Kristinebergs zoologiska station; sommaren 1907 under ett par veckor vid Aneboda biologiska station samt sommaren 1911 vid Barsebäck.

Utgivna skrifter: Kristineberg. Sveriges zoologiska havsstation. (Bonniers månadshäften 1908, s. 826—38.) — Om bestämning av fiskars ålder och raser. En litteraturöversikt. (Fauna o. flora 1910, s. 166—79.) — Resultaten af den internationella hafsforskningens arbeten under åren 1907—1909 och Sveriges andel däruti. Sthm 1910. (4), 142 s., 1 karta. (I fören. m. G. Schneider, G. Ekman, O. Pettersson och F. Trybom. — K. jordbruksdepartementet 22.) — Bidrag till kännedom om nordhafsräkans (*Pandalus borealis* Kr.) utbredning och biologi i Kattegatt och Skagerack. Fol. 11 s. (Sv. hydrogr.-biol. kommissionens skrifter Bd 4, 1911.) — Svensk trålfiskestatistik. Fol. 5 s. (Därst.) — Bidrag till kännedomen om dekapodernas larvutveckling. 1. *Pasiphaea*. 1911, 17 s., 1 pl. (Arkiv f. zoologi Bd 7. N:r 15.) — Decapoden aus dem Kattegat und dem Skagerak. 1912, 12 s. (Därs. Bd 8. N:r 3.) — Beiträge zur Kenntnis der Decapodenmetamorphose. 2. Über das postlarvale Stadium von *Calocaris macandreae* Bell. 1912. 8 s., 1 pl. (Därst. N:r 7.) — Biologisch-faunistische Untersuchungen aus dem Öresund. 1. Pantopoda, Mysidacea und Decapoda. Lund 1913. 4:o. 49 s., 1 pl., 1 karta. (Lunds univ:s årsskrift N. F. Afd. 2. Bd 9. N:r 17.) — Biologisk-faunistiska undersökningar av Öresund. II. Crustacea malacostraca och Pantopoda. Lund 1915. 4:o. 98 s., 1 karta. (Gradualdisp. Därst. Bd 11. N:r 7.) — Die Schizopoden des Eisfjords. (Vet.-akad:s handlingar. Under tryckning.) — Artiklar och recensioner i Arbetet, Dagens nyheter, Socialdemokraten m. fl.

Carl Olof Gudmund Borelius, Vrml.,

född i Falun den 18 april 1889; föräldrar: kyrkoherden Carl Aron Borelius och Gertrud Frank. Intogs ht. 1898 i Falu h. allm. läroverk; mogenhetsex. vid Lunds privata elem.-skola den 25 maj 1907; student vid Lunds universitet den 17 sept. s. å.; fil. kand.-ex. den 31 maj 1911; fil. lic.-ex. den 31 maj 1914; disp. f. doktorsgr. den 27 febr. 1915. E. o. amanuens vid Lunds universitets fysiska institution den 1 sept. 1908; amanuens därst. den 1 juli 1913; docent i fysik vid Lunds universitet den 8 maj 1915. Vik. adjunkt vid Lunds folkskoleseminarium ht. 1910; assistent vid den tekniske höjskole i Trondhjem ht. 1912—vt. 1913; vik. lärare vid Lunds privata elem.-skola sedan ht. 1914. Idkade studier i Berlin juni—aug. 1907 och i Göttingen juni—juli 1914.

Utgivna skrifter: Gravitation und Elektrizität. Physikal. Zeitschrift Jahrg. 13, 1912 s. 972—73.) — Über eine elektrostatische Methode zur Bestimmung des Potentials eines Elektrolyten. (Annalen der Physik F. 4, Bd 42, 1913 s. 1129—44.) — Die Oberflächenpotentiale von Lösungen in Kontakt mit Isolatoren. (Därst. Bd 45, 1914 s. 929—40.) — Undersökning av gränspotentialer. Lund 1915. 4:o. 44 s., 1 pl. (Gradualdisp. Lunds univ:s årsskrift N. F. Afd. 2 Bd 11 N:r 5.)

John Otto Henrik Frödin, Ld.,

född i Uppsala den 16 april 1879; föräldrar: musikdirektören Otto Frödin och Wilhelmina Löfgren. Mogenhetsex. vid Uppsala h. allm. läroverk den 5 juni 1897; student vid Uppsala universitet, ht. s. å.; fil. kand. den 31 januari 1901; fil. lic. den 31 januari 1906; idkade botaniska och geologiska studier vid Lunds universitet 1910—14; disp. f. doktorsgrad i Lund den 25 maj 1914; docent i geografi vid Lunds universitet den 6 juni 1914. Genomgick provårskurs vid Uppsala h. allm. läroverk 1906; vik. lärare vid Göteborgs h. samskola vt. 1907; ord. lärare därst. ht. 1907—vt. 1909. Utförde somrarna 1910 och 1911 på uppdrag av Sveriges geologiska undersökning i djupmätningar i sjöarna i St. Lule älvs dalgång och upprättade detaljerade djupkartor över nämnda sjöar; studerade sommaren 1911 med anslag av Svenska turistföreningen dalasandstenens område i Härjedalen; utförde hösten 1911 i Bohuslän och på Kullen undersökningar över havssaltets förhållande till kustvegetationen; upprättade sommaren 1912 på uppdrag av Svenska turistföreningen en detaljkarta över St. Sjöfallsområdet i Lule Lappmark; utförde vintrarna 1911—12 och 1912—13 på uppdrag av Malmöhus läns hushållningssällskap djupmätningar från isen i västra Ringsjön i Skåne och upprättade en djupkarta över nämnda sjö; studerade somrarna 1912 och 1913 med understöd av Sveriges geologiska undersökning och Svenska sällskapet för antropologi och geografi Hedin-fond de sen-glaciala is-dämda sjöarnas utbredning omkring St. Lule älvs källor; studerade med anslag av Lunds universitet sommaren 1914 i Lule Lappmark den arktisk-alpina flytmarkens dynamik och vegetation.

Utgivna skrifter: Några bidrag till södra Dalarnas fysiska geografi. (Ymer Årg. 30, 1910 s. 221—39, 1 karta.) — Från Älfdalen öfver Lillhärrdal till Sveg. (Sv. turistfören:s årsskrift 1911 s. 171—90.) — Om fjällväxter nedanför skogsgränsen i Skandinavien. 1911. 63 s., 1 pl. (Arkiv f. botanik Bd 10 N:r 16.) — *Polemonium coeruleum* * *campanulatum* Th. Fries i Lule Lappmark. (Botan. notiser 1912 s. 241—47.) — Tvenne västskandinaviska klimatfaktorer och deras växtgeografiska betydelse 1912. 74 s., 2 pl. (Arkiv f. botanik Bd 11. N:r 12.) — Sjöfallslandet. (Sv. turistfören:s årsskrift 1913 s. 290—302.) — Beobachtungen über den Einfluss der Pflanzendecke auf die Bodentemperatur. Lund 1913. 4:o. 16 s. 4 pl. (Lunds uni:s årsskrift N. F. Afd. 2. Bd 8. N:r 9). — Geografiska studier i St. Lule älvs källområde. Sthm 1914. 276 s., 10 pl. (Gradualdisp. Sveriges geol. undersökning. Ser. C. N:r 257.) — Saltolnøkte. (Sv. turistfören:s årsskrift 1915, s. 249—64.) — Sjöfallslandet och St. Lule älvs källområde. Sthm 1915, 48 s. — Några iakttagelser rörande glaciationen i norra delen av Lule Lappmark. (Ymer, Årg. 35, 1915, s. 98—109.) — Växttopografiska anteckningar i Stora Lule älvs källområde. (Botan. notiser 1915, s. 113—38.)

Knut Anton Walter Gyllenberg, Mlm.,

född i Malmö den 5 april 1886; föräldrar: direktören Emil August Gyllenberg och Anna Nilsson. Mogenhetsex. vid Lunds privata elem.-skola den 30 maj 1908; student vid Lunds universitet den 8 sept. s. å.; fil. kand.-ex. den 31 jan. 1911; fil. mag.-ex. den 19 mars 1913; fil. lic.-ex. den 14 sept. 1914; disp. f. doktorsgr. den 26 april 1915. E. o. amanuens vid astronomiska observatoriet i Lund den 20 april 1912; amanuens därst. den 13 dec. 1913; docent i astronomi vid Lunds universitet den 12 maj 1915. Iddade sommaren 1913 med offentligt understöd astronomiska studier vid observatoriet i Potsdam; deltog i astronomiska expeditioner till Rügen 1912 och till Norrland 1914 för observationer under solförmörkelserna; deltog i astronomkongressen i Hamburg 1913.

Utgivna skrifter: Optische Kalibrierungsmethoden für Barometer- und Thermometerröhren. (Zeitschrift f. Instrumentenkunde Jahrg. 33, 1913 s. 188—92; i fören. med S. Wicksell.) — Die analytische Lösung des Bahnbestimmungsproblems in ihren numerischen Anwendungen. 1913. 68 s. (Arkiv f. matematik, astronomi o. fysik Bd 8 N:r 29 = Meddelande fr. Lunds astron. observ. N:r 53; i fören. m. S. Wicksell.) — On the three axial distribution of the velocities of the stars. Lund 1914. 36 s. (Meddelande fr. Lunds astron. observ. N:r 59.) — On the absolute motion of 160 parallax stars. 1915. 13 s. (Arkiv f. matematik, astronomi o. fysik Bd 10 N:r 18 = Meddelande fr. Lunds astron. observ. N:r 65.) — Stellar velocity distribution as derived from observations in the line of sight. Lund 1915. 4:o. 67 s. (Gradualdisp. Lunds univ:s årsskrift N. F. Afd. 2 Bd 11 N:r 10 = Meddelande fr. Lunds astron. observ. Ser. 2 N:r 13.)

Hans Henie, Gb.,

född i Hamar, Norge, den 10 juni 1887; föräldrar: läkaren Carl Robert Henie och Helga Greve. Examen artium vid Hamar offentlige højere almenskole den 30 juni 1906; student vid Kristiania universitet den 3 sept. 1906; matematisk-naturvidenskabelig embedsex. alm. avd. 1911; student vid Lunds universitet den 1 okt. 1912; fil. lic.-ex. den 6 april 1914; disp. f. doktorsgr. den 29 april 1914; cand. real. i Kristiania den 21 dec. 1914. Deltog i astronomkongressen i Hamburg 1913 och matematikerkongressen i Kristiania s. å.; företog för att observera solförmörkelsen resor till Rügen 1912 och till Vefsen, Norge 1914.

Utgivna skrifter: The distribution of the stars to the eleventh magnitude. Lund 1914. 4:o. 99 s. (Gradualdisp. Lunds univ:s årskrift N. F. Afd. 2 Bd 10 Nr 1 = Meddelande fr. Lunds astron. observ. Ser. 2 Nr 10.) — Ephemeride der Merkuriellen Dreieckspunkte. (Astronomische Nachrichten, Bd 198, 1914 s. 350—52.)

Carl Gustaf Larson Högsby, Gb.,

född i Göteborg den 12 juni 1879; föräldrar: verkmästaren Gustaf Larson och Mathilda Pettersdotter. Intogs ht. 1890 i Göteborgs h. latinläroverk; mogenhetsex. därst. den 29 maj 1899; student vid Göteborgs högskola vt. 1900; fil. kand.-ex. den 5 dec. 1903; fil. lic.-ex. den 17 sept. 1910; disp. f. doktorsgr. vid Lunds universitet den 12 nov. 1913. Genomgick provårskurs vid h. latinläroverket på Norrmalm läsåret 1907—08; vik. adjunkt vid Göteborgs folkskoleseminarium den 1 febr. 1904—22 febr. 1905, läsåret 1906—07; ht. 1908 samt den 8 febr.—23 april 1909; vid Göteborgs latinläroverk den 15 april—6 juni 1905; vid Trollhättans samskola den 22 jan.—1 mars 1906; lärare vid Göteborgs handelsinstitut läsåret 1908—09; adjunkt vid Strängnäs folkskoleseminarium den 28 okt. 1908; adjunkt vid Lunds folkskoleseminarium den 22 febr. 1911. Göteborgs studentförenings ordförande läsåret 1905—06. Företog utrikes resor: till Amerikas Förenta stater 1899 och sommaren 1905 samt med statsunderstöd till Tyskland och Schweiz sommaren 1914.

Utgiven skrift: Temporal satsfogning i fornsvenskan. Lund 1913. X, 148 s. (Gradualdisp.)

Lars Fredrik Barthold Lagerroth, Kr.,

född i Önnestad, Kristianstads län, den 10 sept. 1885; föräldrar: kyrkoherden Lars Elias Lagerroth och Anna Ulrika Ennes. Intogs vt. 1897 i Kristianstads h. allm. läroverk; mogenhetsex. därst. den 11 juni 1903; student vid Lunds universitet sept. s. å.; fil. kand.-ex. den 31 jan. 1907; fil. lic.-ex. den 31 maj 1913; disp. f. doktorsgr. den 26 maj 1915. V. lärare vid Lunds privata elem.-skola läsåret 1913—14. Idkade forskningar i riks- och riddarhusarkiven okt. 1909—maj 1910.

Utgivna skrifter: Om konungamakten i frihetstidens statsrättsliga teori. (Statsvet. tidskrift årg. 12, 1909 s. 181—200.) — Frihetstidens författning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia. Sthm. 1915. XVI, 735 s. (Gradualdisp.) — Tidningsartiklar.

Nils Heribert Nilsson, Yst.,

född i Skivarp, Malmöhus län, den 26 maj 1883; föräldrar: lantbrukaren Nils Nilsson och Sissa Nilsson. Intogs ht. 1898 i Ystads h. allm. läroverk; mogenhetsex. därst. den 9 juni 1904; student vid Lunds universitet den 21 sept. s. å.; fil. kand.-ex. den 31 jan. 1910; fil. lic.-ex. den 14 sept. 1914; disp. f. doktorsgr. den 21 maj 1915. E. o. amanuens vid Lunds universitets botaniska institution den 1 jan. 1907—1 sept. 1908; amanuens därst. den 1 sept. 1908—1 sept. 1912; lärare vid Hvilans folkhögskola vinterkurserna 1909/10—1911/12; botanisk ledare av förädlingsarbeten vid Weibullsholms växtförädlingsanstalt sedan 1911.

Utgivna skrifter: Vinterknopparna hos släktet *Salix* och deras betydelse för artbestämningen. (Botan. notiser 1908 s. 197—212.) — *Oenothera gigas* framgången som mutation i Sverige. (Därst. 1909 s. 97—99.) — Iakttagelser över descendenterna av en spontan artbastard, *Lappa officinalis* × *tomentosa*. (Därst. 1910 s. 265—302.) — Pollenslangarnas tillväxthastighet hos *Oenothera Lamarckiana* och *gigas*. (Därst. 1911 s. 19—28.) — Ärftlighetsförsök med blommärgen hos *Anagallis arvensis*. (Därst. 1912 s. 229—35.) — Die Variabilität der *Oenothera Lamarckiana* und das Problem der Mutation. (Zeitschrift f. induktive Abstammungs- u. Vererbungslehre Bd 8, 1912 s. 89—231.) — Metoder och synpunkter vid potatisförädlingen. (Weibulls årsbok f. rotfruktsodlare Årg. 7, 1912 s. 30—39.) — Bladrullsjuka hos fröplanter av potatis och dess orsak. (Tidskrift f. landtmän Årg. 33, 1912 s. 651—54, 671—74.) — Potatisförädling och potatisbedömning. (Weibulls årsbok Årg. 8, 1913 s. 4—31.) — *Oenothera*-problemet. (Sv. botan. tidskrift Bd 7, 1913 s. 1—16.) — Ett ärftlighetsexperiment med blommärgen hos *Centaurea scabiosa*. (Botan. notiser 1913 s. 264—66. — Weibullsholms växtförädlingsanstalt. Dess uppkomst, utveckling och nuvarande ståndpunkt: Potatis, Råg, Havre. (Weibulls årsbok Årg. 9, 1914 s. 41—49, 52—58, 60—62.) — Eliminierung der positiven Homozygoten bezüglich der Rotnervigkeit bei *Oenothera Lamarckiana*. (Botan. notiser 1915 s. 23—25.) — Die Spaltungserscheinungen der *Oenothera Lamarckiana*. Lund 1915. 4:o. 132 s. (Gradualdisp. Lunds univ:s årsskrift N. F. Avd. 2 Bd 12 Nr 1.)

Nils Bernhard Gregor Paulsson, Hb.,

född i Helsingborg den 27 aug. 1889; föräldrar: skräddaremästare Bernhard Paulsson och Anna Thelander. Intogs i Göteborgs realläroverk ht. 1898; i Helsingborgs h. allm. läroverk ht. 1901; mogenhetsex. därst. den 13 juni 1907; student vid Lunds universitet ht. s. å.; fil. kand.-ex. den 30 okt. 1909; fil. lic.-ex. den 27 okt. 1911; disp. f. doktorsgr. den 26 maj 1915. E. o. amanuens vid Lunds universitets konstmuseum den 13 nov. 1909; amanuens vid Nationalmuseum den 25 okt. 1913. Har för konstvetenskapliga studier vistats sammanlagt två år i Tyskland, Italien, Holland, Belgien, Frankrike och Danmark.

Utgivna skrifter: Anarki eller tidsstil. Reflexioner över våra dagars arkitektur och konsthantverk. (Sv. slöjdfören:s tidskrift Årg. 11, 1915 s. 1—12.) — Skånes dekorativa konst under tiden för den importerade renässansens utveckling till inhemsk form. Sthm 1915. (8), 233 s., 42 blad pl. (Gradualdisp.) — Ett större antal tidningsartiklar i konsthistoriska och konstkritiska ämnen.

Axel Waldemar Persson, Hb.,

född i Kvidinge, Kristianstads län, den 1 juni 1888; föräldrar: godsägaren Carl Persson och Charlotta Johanson. Intogs ht. 1898 i Helsingborgs h. allm. läroverk; mogenhetsex. därst. den 9 juni 1906; student vid Lunds universitet ht. s. å.; fil. kand.-ex. den 31 maj 1910; fil. lic.-ex. den 15 dec. 1913; disp. f. doktorsgr. den 25 maj 1915. Idkade studier vid Göteborgs högskola vt. 1909; vid universitetet i Göttingen sommarterminen 1912; vid universitetet i Berlin vinterterminen 1912—13; företog studieresor till Italien våren 1909 och till Berlin våren 1914.

Utgivna skrifter: Några studier i romerska lerlampor. (Göteborgs högskolas kurs i Rom 1909 s. 77—92. Göteborgs högskolas årsskrift Bd 16, 1910.) — Zur Textgeschichte Xenophons. Lund 1915. (4), 175 s. (Gradualdisp. Lunds univ:s årsskrift. N. F. Afd. 1 Bd 10 Nr 2.)

Lennart Smith, Mlm.,

född i Trelleborg den 23 juli 1886; föräldrar: kyrkoherden, fil. d:r John Albrecht Smith och Ida Cecilia Hallengren. Intogs ht. 1898 i Trelleborgs l. allm. läroverk; ht. 1899 i Malmö h. allm. läroverk, mogenhetsex. därst. den 26 maj 1904; student vid Lunds universitet den 3 sept. s. å.; fil. mag.-ex. den 27 maj 1909; fil. lic.-ex. den 31 maj 1913; disp. f. doktorsgr. den 31 okt. 1914. E. o. amanuens vid Lunds universitets kemiska institution den 22 sept. 1909; amanuens därst. den 1 maj 1911—31 aug. 1914; docent i kemi vid Lunds universitet den 30 nov. 1914. T. f. föreståndare för kemiska stationen i Kristianstad aug.—sept. 1911; e. o. assistent vid centralanstalten för försöksväsendet på jordbruksområdet (Alnarp) sedan den 1 aug. 1914.

Utgivna skrifter: Zur Kenntnis der Atrolactinsäure. (Journal f. prakt. Chemie Bd 192, 1911 s. 731—43.) — Spaltung der Mandelsäure durch Phenäthylamin in ihre aktiven Komponenten. (Därst. s. 743—44). — Über α -Phenyl- α -äthylglykolsäure. (Därst. s. 744—45.) — Die alkalische Zersetzung der Chlorhydrine. (Zeitschrift f. physikal. Chemie Bd 81, 1913 s. 339—76.) — Klorhydrinernas alkaliska sönderdelning. Lund 1914. 4:o. 85 s. (Gradualdisp. Lunds univ:s årsskrift N. F. Afd. 2 Bd 11 Nr 2.)

Ebbe Oscar Tuneld, Mlm.,

född i Malmö den 7 april 1877; föräldrar: överläraren vid Malmö folkskolor Johan Oskar Tuneld och Hedvig Charlotte Andersson. Intogs

vt. 1887 vid Malmö h. allm. läroverk; mogenhetsex. därst. den 24 maj 1895; student vid Lunds universitet den 11 sept. 1896; fil. kand.-ex. den 31 jan. 1900; efterprövn. enl. fordringarna för samma ex. den 31 jan. 1902; fil. lic.-ex. den 18 sept. 1905; disp. f. doktorsgr. den 27 maj 1915. Medlem av Svenska akademiens ordboks redaktion sedan den 1 mars 1905; aktuarie därst. sedan den 1 januari 1915; lärare vid Lunds privata h. lärarinneseminarium läsåren 1907—10. Malmö nations kurator den 25 sept. 1905—den 25 sept. 1906. Studerade somrarna 1896—1900 och maj—nov. 1902 i Berlin, nov. 1902—dec. 1904 vid universitetet i Leipzig, jan.—nov. 1912 vid universitetet i Göttingen och nov. 1912—aug. 1914 vid École des hautes études i Paris; företog studieresor till Schweiz april 1913 och till England juni 1914. Erhöll Letterstedtska utrikes resestipendiet 1914. Led. av Société asiatique i Paris 1913, av Société de linguistique i Paris 1914.

Utgivna skrifter: Anmälan av »Gottländska studier av Hugo Pipping». (Arkiv f. nordisk filologi Bd 19, 1903 s. 367—76.) — Till frågan om i-omljudet i gutniskan. (Därst. Bd 21, 1905 s. 369—85.) — Udbhaṭas framställning av upamā. Ett kapitel ur den indiska poetiken. (Från Filologiska föreningen i Lund 3, 1906 s. 262—78.) — Skånska runstensstudier. (Historisk tidskrift f. Skåneland Bd 3, 1909 s. 239—94, 2 pl.) — Landsmålsföreningarna. (Akademiska föreningen 1830—1911. Festskrift. Lund 1911 s. 180—85.) — Målet i gratulationsdikten på dialekt i Lagerbrings 'De Gothungia'. (Festskrift till K. F. Söderwall. Lund 1911 s. 299—304.) — Recherches sur la valeur des traditions bouddiques palie et non palie. Deux chapitres de la biographie du Bouddha étudiés d'après les sources palies, sanscrites, chinoises et thibétaines. Lund 1915. XI, 239 s. (Gradualdisp.) — Redigerat ett större antal artiklar i Svenska akademiens ordbok. — Medverkat vid åtskilliga av Langenscheidtsche Verlagsbuchhandlung utgivna hjälpmedel för studiet av svenska språket.

Curt Hugo Johannes Weibull, Hb.,

född i Lund den 19 aug. 1886; föräldrar: professorn vid Lunds universitet Martin Johan Julius Weibull och Sophie Bernera Winberg. Intogs ht. 1896 i Lunds h. allm. läroverk; mogenhetsex. därst. den 3 juni 1904; student vid Lunds universitet den 14 sept. s. å.; fil. kand.-ex. den 31 maj 1907; fil. lic.-ex. den 14 sept. 1911; disp. f. doktorsgr. den 3 maj 1915; docent i historia vid Lunds universitet den 12 maj 1915. Lärare vid Lunds privata elem.-skola sedan ht. 1913.

Utgivna skrifter: Saxo. Kritiska undersökningar i Danmarks historia från Sven Estridsens död till Knut VI. Lund 1915. 287 s. (Gradualdisp. Historisk tidskrift f. Skåneland Bd 6.) — Anmälningar av historisk litteratur i Historisk tidskrift f. Skåneland Bd 4—5.

Sven Dag Wicksell, Ld.,

född i Stockholm den 22 okt. 1890; föräldrar: professorn vid Lunds universitet Johan Gustaf Knut Wicksell och Anna Kristine Margarete Bugge. Intogs ht. 1903 i Lunds privata elem.-skola; mogenhetsex. därst. den 29 maj 1908; student vid Lunds universitet den 12 sept. s. å.; fil. kand.-ex. den 31 januari 1911; efterprövning enl. fordringarna för fil. kand.-ex. den 14 sept. 1914; fil. lic.-ex. den 14 sept. s. å.; disp. f. doktorsgr. den 28 april 1915. E. o. amanuens vid astronomiska observatoriet i Lund den 31 maj 1913; docent i matematisk statistik vid Lunds universitet den 12 maj 1915. Iddade sommaren 1913 astronomiska studier vid observatoriet i Potsdam och bevistade astronomkongressen i Hamburg s. å.

Utgivna skrifter: On the gas-equation, (Philos. Magazine Ser. 6, Vol. 24, 1912, s. 869—76.) — Optische Kalibrierungsmethoden für Barometer- und Thermometerröhren. (Zeitschrift f. Instrumentenkunde Jahrg. 33. 1913, s. 188—92; i fören. m. W. Gyllenberg.) — Die analytische Lösung des Bahnbestimmungsproblems in ihren numerischen Anwendungen. 1913, 68, s. (Arkiv f. matematik, astronomi o. fysik Bd 8. N:r 29 = Meddelande fr. Lunds astron. observ. N:r 53; i fören. m. W. Gyllenberg.) — A general method to determine the three axes of the velocity ellipsoid from the proper motions of the stars. Lund 1914, 6 s. (Meddelande fr. Lunds astron. observ. N:r 60.) — Contributions to the statistics of spectroscopic binary stars. 1914, 15 s. (Arkiv f. matematik, astronomi o. fysik Bd 10 N:r 6 = Meddelande fr. Lunds astron. observ. N:r 63.) — The general characteristics of the frequency function of stellar movements as derived from the proper motions of the stars. Lund 1915. 4:o. 95 s. (Gradualdisp. Lunds univ:s årsskrift N. F. Afd. 2. Bd 11. N:r 9 = Meddelande fr. Lunds astron. observ. Ser. 2. N:r 12.)

Val.

Den 10 april 1915 återvalde den akademiska församlingen för en tid av tre år räknat från och med den 1 juni 1915 undertecknad till rektor och professoren Borelius till prorektor.

Samma dag förrättade konsistoriet jämväl följande val.

Då undertecknad redan tillhörde konsistoriet såsom vald ledamot till den 1 juni 1918, återvaldes professoren C. A. Moberg i undertecknads ställe fr. o. m. den 1 juni 1915 till den 1 juni 1918.

I stället för professoren Lindskog, som tillhörde konsistoriet dels på grund av fullmaktsålder till den 1 januari 1918, dels på grund av val till den 1 juni 1916, återvaldes professoren Flensburg för tiden fr. o. m. den 1 juni 1915 till den 1 juni 1916.

Likaså omvaldes professoren Kallenberg att för tiden fr. o. m. den 1 juni 1915 till den 1 januari 1918 tjänstgöra i stället för professoren Ernberg, vilken var medlem av konsistoriet dels på grund av val till den 1 juni 1918, dels på grund av fullmaktsålder till den 1 januari samma år.

Enär professoren Forssman tillhörde konsistoriet dels på grund av val till den 1 juni 1920, dels på grund av fullmaktsålder till den 1 januari 1918, utsågs i hans ställe till sistnämnda dag professoren Broman.

Då slutligen professoren Borelius omvalts till prorektor och professoren Broman på grund av fullmaktsålder inträdde i hans ställe och alltså i två egenskaper skulle komma att tillhöra konsistoriet, valdes till hans ersättare för tiden den 1 juni 1915—28 februari 1916 professoren K. A. Petrén.

Till ledamöter i det mindre konsistoriet valdes professorerna Björling och Fürst, och till ledamot i drätselnämnden professoren Björling, samtliga för en tid av tre år räknat från och med den 1 juni 1915.

Till dekaner för det akademiska året 1915—1916 äro utsedda: inom teologiska fakulteten professoren S. E. Aurelius, inom juridiska professoren E. A. Kallenberg, inom medicinska professoren C. H. Hildebrand, inom filosofiska fakultetens humanistiska sektion professoren B. O. E. Ekwall samt inom sistnämnda fakultets matematisk-naturvetenskapliga sektion professoren O. H. Carlgren.

Lund i Augusti 1915.

Axel Kock.

Utdrag ur Universitetets räkenskaper för år 1914.

Kapitalbehållning från år 1913:

Akademikassan	1,076,363: 47	
Reservfonden	73,362: 32	
Jollainska donationsfonden	10,327: 75	
Magnatstipendiefonderna	1,909,684: 40	
Byggnadsfonden	589: 69	
Bibliotekskassan	26,242: 15	
Ålderstilläggsfonden	5,946: 55	
Pensionsfonden	515,234: 36	
Änke- och pupillkassan	171,722: 88	3,789,473: 57

Inkomster under år 1914:

Statsanslag (inkl. inbetalta pensions- avgifter kr. 18,775: 42)	950,444: 46	
Arrendemedel	50,955: 05	
Räntor	186,509: 85	
Nya donationer	38,802: 06	
Diverse inkomster	42,673: 84	1,269,385: 26
	Summa	5,058,858: 83

Utgifter under år 1914:

Löner och arvoden	688,241: 55	
Universitetsinstitutioner	171,498: 38	
Stipendier och premier	67,680: 31	
Pensioner	30,065: —	
Byggnader och reparationer	62,011: 66	
Diverse utgifter	36,972: 21	1,056,469: 11

Kapitalbehållning till år 1915:

Akademikassan	1,190,621: 02	
Reservfonden	77,562: 85	
Jollainska donationsfonden	10,715: 38	
Magnatstipendiefonderna	1,979,597: 36	
Byggnadsfonden	1: 19	
Bibliotekskassan	35,672: 56	
Ålderstilläggsfonden	4,483: 07	
Pensionsfonden	529,994: 01	
Änke- och pupillkassan	173,742: 28	4,002,389: 72
	Summa	5,058,858: 83

Föreläsningar och övningar under läsåret 1914—1915.

Teologiska fakulteten. Prof. *Holmström*: h.t. liturgik (1 t.), sept.—okt. evangelieperikoper, nov. kybernetik (2 t.), v.t. homiletik (1 t.), febr.—15 april kybernetik, därefter högmässo-texter (2 t.), h.t. och v.t. homiletiska samt kyrkorättsliga och liturgiska övningar. — Prof. *Pfannenstill*: h.t. Herrmanns etik, (4 t.), v.t. den sociala etiken (3 t.), v.t. seminarieövningar. — Prof. *Herner*: gammaltestamentlig teologi (1 t.), Jesaias h.t. (2 t.), v.t. (3 t.), h.t. seminarieövningar. — Prof. *Holmquist*: h.t. kontra-reformationens och ortodoxiens tid (3 t.), h.t. engelska kyrkans historia från reformationen (1 t.), v.t. seminarieövningar. — Prof. *Aurelius*: Johannes Uppenbarelse (1 t.), nytestamentlig teologi (h.t. 3 t., v.t. 2 t.), v.t. proseminarium. — Prof. *Lehmann*: h.t. gammal och ny teosofi (1 t.), encyklopedi (2 t.), v.t. febr.—15 mars allmän religionshistoria (2 t.), det religiösa livet i den romerska kejsartiden (1 t.), h.t. och v.t. seminarieövningar (tjänst-ledig $15/3$ — $15/5$). — Prof. *Aulén*: medeltidens dogmhistoria (2 t.), h.t. rättfärdiggörelsen (1 t.), v.t. gratia enligt evangelisk åskådning (1 t.), h.t. och v.t. seminarieövningar. — Doc. *Fehrman*: h.t. allmän symbolik (2 t.), inledning till lutherska kyrkans symboliska böcker (1 t.), v.t. konkordieformelns teologi (sammanlagt 21 t.). — Doc. *Hedström*: h.t. A. Ritschls etiska åskådning (20 t.), v.t. Höffdings etik (20 t., varav 6 bortfallna på grund av mobilisering). — Doc. *Holmdahl*: h.t. och v.t. kateketiska och liturgiska övningar. — Doc. *Eidem*: h.t. texter ur Gamla testamentets apokryfer och pseudepigrapher (1 t.), v.t. offerbilden i Paulinerna (inalles 20 t.), h. t. seminarieövningar. — Kyrkoh. *Bergström*: homiletiska och kateketiska övningar samt pastoralt proseminarium. — Kyrkoh. *Scholander*: 15 mars—15 maj allmän religionshistoria (3 t.), viktigare frågor rörande primitiv religion (1 t.).

Juridiska fakulteten. Prof. *Thyrén*: h. t. sept.—okt. komparativ straffrätt (2 t.), skuldbegreppet ur rättsencyklopedisk synpunkt (2 t.), nov. propedeutisk kurs i straffrätt (4 t.); enskilda kollegier i juridisk encyklopedi, i elementär straffrätt samt i allmän och speciell straffrätt. — Prof. *Kallenberg*: h.t. sept.—okt. modern civilprocessrätt efter utländska lagar och lagförslag (1 t.), konkursrätt (1 t.), övningar med behandling av processrättsfall (2 t.), nov. propedeutisk kurs i processrätt (sammanlagt 19 t.), v.t. (till 26 april) gällande svensk civilprocessrätt (1 t.), konkursrätt (1 t.), övningar i svensk processrätt (en dubbeltimma i veckan), enskilt kollegium h. t. i utsöknings- och konkursrätt. — Prof. *Björling*: h.t. civilrättsliga frågor ang. de nya järnvägsfraktsedlarna, moratorielagstiftningen (tillhopa 5 t.), därefter om in-teckningar (3 t.), v.t. lagen om kommission m. m., därefter om bolag och föreningar (3 t.), h.t. och v.t. civilrättsliga övningar (rättsfall och litteratur) (2 t. varannan vecka), enskilda kollegier h.t. i obligationsrätt, v.t. i personrätt och sakrätt. — Prof. *Wicksell*: h.t. industrien och den industriella arbetarefrågan (3 t.), nationalekonomiska övningar (2 t. varannan vecka), v.t. febr.—mars finansvetenskap och positiv finansrätt (4 t.), därefter jordbruksnäringen (4 t.), enskilt kollegium över icke-kommenterade delar av finansrätten. — Prof. *Ernberg*: h.t. (fr. o. m. 16 okt.) och v.t. (april—maj) handelsrätt (4 t.). — Prof. *Malmgren*: h.t. och v.t. (till 3 maj) Sveriges grundlagar (4 t.), h.t. enskilda kollegier i folkrätt och allmän statsrätt. — Prof. *Bergman*: h.t. romersk processrätt (3 t.), romerskrättsliga seminarieövningar (2 t. varannan vecka), v.t. 1—20 februari kurs i handskriftsläsning (4 t.) därefter den svenska processrättens historia (3 t.), rättshistoriska seminarieövningar (2 t. varannan vecka), enskilda kollegier h.t. i romersk förmögenhetsrätt, v.t. i den svenska privaträttens historia. — Doc. *Brock*: h.t. ur nationalekonomiens historia (sammanlagt 15 t.), v.t. tullarnas ekonomiska verkningar (sammanlagt 20 t.) — Doc. *Undén*: h.t. propedeutisk kurs i civilrätt (sammanlagt 50 t.), kurs i obligationsrätt för kansliexamen (sammanlagt 15 t.), v.t. januari kurs i sakrätt och familjerätt för kansliexamen (sammanlagt 20 t.), 9 febr.—31 mars valda delar av sjörätten (4 t.). — Jur. kand. *Hintze*: h.t. och v.t. praktisk juridisk kurs (sammanlagt 100 t.).

Medicinska fakulteten. Prof. *Fürst*: v.t. 15 jan.—1 maj histologi med embryologi (5 t.) jämte repetitionsföreläsningar med förhör. — Prof. *Hildebrand*: h.t. och v.t. lett undervisningen vid pediatrika kliniken och polikliniken samt föreläst pediatrik (4 t.) — Prof. *Borelius*: h.t. och v.t. kliniska föreläsningar i kirurgi (6 t.), dagligen klinisk rond med demonstration av nykomna kliniska och polikliniska fall. — Prof. *Forsmann*: h.t. 15 sept.—1 nov. lett förekommande patologiska obduktioner, v.t. 15 jan.—31 mars allmän patologi (6 t.), 1 april—31 maj bakteriologi (6 t.). — Prof. *Essen-Möller*: h.t. och v.t. föreläsningar i obstetrik och gynekologi (3 t.), gynekologiska operationer (3 dagar), kliniska och polikliniska demonstrationer dagligen. — Prof. *Broman*: h.t. under nov. urogenitalorganens utveckling och byggnad (5 t.), v.t. 7 jan.—5 febr. enskild kurs i komparativ anatomi, 8 febr.—3 mars bröst- och bukorganens utveckling och byggnad (5 t.). — Prof. *Petrén*: h.t. och v.t. kliniska föreläsningar i medicin (6 t.) och varannan dag klinisk rond med undersökningar och demonstrationer. — Prof. *Bang*: h.t. 1 sept.—31 okt. samt v.t. 22 jan.—22 mars fysiologisk kemi (5 t.); under samma tider lett praktiska övningar å med.-kemiska institutionen (6 t.). — Prof. *Thunberg*: h.t. och v.t. t. o. m. den 21 mars lett dagligen laborationerna i fysiologi, h.t. 15 okt.—15 dec. föreläsning- och demonstrationskurs i fysiologi (8 t.). — Prof. *Overton*: h.t. sept. (10 t.), 1—15 okt. (8 t.), v.t. 20 mars—31 maj (8 t.) kurs i farmakologi och receptskrivning. — Prof. *Ahlström*: h.t. 15 sept.—15 nov., v.t. 15 jan.—15 maj kliniska föreläsningar i oftalmiatrik (4 t.), polikliniska demonstrationer (4 t.). — Prof. *Sjövall*: h.t. 1—15 sept. samt 1 nov.—15 dec. lett förekommande patologiska obduktioner (5 dagar), 15 sept.—1 nov. rättsmedicin och speciell patologisk anatomi (4 t.), 1 sept.—15 dec. lett förekommande rättsmedicinska obduktioner, v.t. 15 jan.—31 maj lett förekommande patologiska obduktioner (5 dagar) samt under samma tid förekommande rättsmedicinska obduktioner. — Doc. *Ask*: h.t. kurs i metoderna för undersökning av ögat samt föreskrivande av glasögon (tills. 15 t.), undervisning i speciell sjukvårdsteknik å ögonpolikliniken vid Malmö allmänna sjukhus. — Doc. *af Klercker*: h.t. sept., okt. och dec. samt v.t. 4—31 jan., mars och april propedeutiska kurser i de viktigaste kliniska undersökningsmetoderna: fysikalisk diagnostik (6 t.) och kliniska

laborationer (4 t.). — Doc. *Törne*: h.t. och v.t. fr. o. m. den 4 jan. poliklinisk undervisning i otologi, rhinologi och laryngologi (1 t.) — Doc. *Petrén*: h.t. 10 sept.—31 okt. samt dec. propedeutisk undervisning i allmän kirurgi (4 t.), 15 sept.—31 okt. kurs med operationsövningar å lik (tills. 15 t.), v.t. jan., mars och april propedeutisk undervisning i allmän kirurgi (4 t.), mars och april kurs med operationsövningar å lik (tills. 20 t.). — Doc. *Olow*: h.t. okt. kurs i förlossningsoperationers utförande å fantom (tills. 8 t.), v.t. juni, juli och augusti föreläsningar i obstetrik och gynekologi (3 t.), gynekologiska operationer (3 dagar), kliniska och polikliniska demonstrationer dagligen, febr. och juni kurser i förlossningsoperationers utförande å fantom (tills. 18 t.). — Prof. *Nerander*: 2 månader under varje termin klinisk psykiatri (2 t.). — Med. lic. *Lewenhagen*: h.t. den föreskrivna kursen i allmän sjukvårdsteknik. — Med. D:r *Stenström*: v. t. den föreskrivna kursen i allmän sjukvårdsteknik. — Doc. *Holmberg*: h.t. 1 sept.—15 dec. och v.t. 10 febr.—31 maj kurser i allmän kemi (5 dagar). — Med. lic. *E. Petré*n: kurser i epidemiologi. — Med. kand. *E. Widmark* v.t. 22 mars—31 maj föreläsnings- och demonstrationskurs i fysiologi (8 t.) samt ledning av de dagliga laborationerna i fysiologi. — Med. lic. *W. Möller*: v. t. vid obduktioner å hospitalet undervisning i obduktionsteknik och patologisk diagnostik.

Filosofiska fakultetens humanistiska sektion. Prof. *Flensburg*: h.t. Kålidåsas målavikâgnimitram (2 t.), allmän indo-europeisk språkvetenskap (2 t.), v.t. Kålidåsas målavikâgnimitram (2 t.), Avesta (2 t.) — Prof. *Wrangel*: h.t. 1—15 september universitetets konstsamlingar, därefter konstens allmänna historia (3 t.), seminarieövningar (1 t.), v.t. 27, 28, 29 januari studiekurs i Köpenhamn (tillhopa 12 t.), därefter konstens historia under nyare tid i länderna norr om alperna (2 t.), Sveriges målar-konst 1650—1850 (1 t.), seminarieövningar (2 t. varannan vecka). — Prof. *Lindskog*: h.t. Thycydides (3 t.), seminarieövningar (2 t. varannan vecka), v.t. grekisk syntax (2 t.), proped. kurs i grekiska (2 t.). — Prof. *Larsson*: h.t. och v.t. filosofiens historia (2 t.), seminarieövningar (en dubbeltimme i veckan). — Prof. *Clason*: h.t. Europas historia från 1866 (3 t.), seminarieövningar (2 t. varannan vecka). — Prof. *E. A. Kock*: h.t. fornhögtyska (3 t.),

äldre nyhögtyska (1 t.), nyhögtysk grammatik (3 t.), v.t. fornhögtyska (2 t.), medelhögtyska (1 t.). äldre nyhögtyska (1 t.), nyhögtysk grammatik och fraseologi (3 t.). — Prof. *Liljeqvist*: h.t. (från den 1 november) praktisk filosofi i dess grunddrag och allmänna grundläggning (4 t.), v.t. praktisk filosofi etc. (3 t.), seminarieövningar (2 t. varannan vecka). — Prof. *Ekwall*: h.t. medelengelska (2 t.), modern engelsk grammatik (1 t.), v.t. medelengelsk ljudlära (23 februari—13 mars 2 t., därefter 3 t.), modern engelsk grammatik (23 februari—13 mars 2 t., därefter 1 t.), h.t. och v.t. seminarieövningar (2 t. varannan vecka). — Prof. *Stille*: h.t. (3 t.) och v.t. (från och med den 8 april) (4 t.) Sveriges historia under Johan III:s regering och därpå följande tid, h.t. seminarieövningar (2 t. varannan vecka.) — Prof. *C. A. Moberg*: h.t. texter ur Brünnow-Fischer: Chrestomathie aus arabischen Prosaschriftstellern (2 t.), ur Tusen och en natt (1 t.), äldre aramäiska (1 t.), v.t. (18 januari—11 februari) texter ur Brünnow-Fischer etc. (4 t.), därefter Jobs bok (2 t.), valda stycken ur Nöldeke-Müller: Delectus veterum carminum arabicorum (1 t.), nordsemitisk epigrafik (1 t.). — Prof. *Nilsson*: h.t. 10—12 september genomgående av antiksamlingarna i Köpenhamn, därefter grekisk författningshistoria (1 t.), attisk konst (2 t.), proseminarieövningar (2 t. varannan vecka); v.t. översikt över antikens historia och kultur (4 t.), (januari, februari, mars) övningar för fil. ämbetsex. (2 t. varannan vecka). — Prof. *Walberg*: h.t. fransk ljudhistoria (2 t.), spanska (1 t.), v.t. fransk ljudhistoria (1 t.), provensalska (1 t.), spanska (1 t.), h.t. och v.t. seminarieövningar (2 t. varannan vecka). — Prof. *Herrlin*: h.t. (16 september—2 oktober) psykologiens och kunskapsteoriens historia (3 t.), pedagogikens historia i nyare tid (1 t.), (februari, mars), v.t. psykologi (3 t.), pedagogikens historia (1 t.), experimentella övningar. — Prof. *Löfstedt*: h.t. (3 t.) inledning till romerska komedien, därefter (november) latinsk historisk formlära (3 t.), v.t. latinsk historisk formlära (2 t.), Plauti Mostellaria (1 t.), h.t. och v.t. seminarieövningar (2 t. varannan vecka). — Prof. *Hellquist*: h.t. och v.t. fornordisk mytologi (1 t.), urnordiska inskrifter (2 t.), seminarieövningar (2 t. varannan vecka). — Doc. *Weibull*: v.t. (18 febr.—30 mars) vikingatidens historia (3 t.), kung Valdemars jordebok (1 t.), kurs i handskriftsläsning. — Doc. *Olsson*: h.t. och v.t. valda Eddasånger (3 t.), elementerna av gotiskan (1 t.), h.t. enskild kurs

i nordiska språk. — Doc. *Heinertz*: h.t. valda klassiska texter (inalles 15 t.), v.t. gotiska (seminarieövningar) (en dubbeltimme i veckan). — Doc. *Lindroth*: h.t. runlärans elementer (sammanlagt 15 t.), v.t. nutidssvenskans utvecklingstendenser (sammanlagt 20 t.), enskilda kurser, h.t. i allmän fonetik, v.t. i svensk stilistik. — Doc. *Wallengren*: h.t. och v.t. allmän statskunskap (3 t.), h.t. och v.t. seminarieövningar (2 t. varannan vecka). — Doc. *Agrell*: h.t. ryska (2 t.), polska (1 t., varannan vecka 2 t.), v.t. ryska (2 t.), polska (januari), därefter serbo-kroatiska (1 t., varannan vecka 2 t.), h.t. och v.t. seminarieövningar (2 t. varannan vecka). — Doc. *Sommarin*: h.t. nyare engelsk och amerikansk national-ekonomisk litteratur (sammanlagt 15 t.), v.t. kapital och kapitalränta (sammanlagt 20 t.), h.t. och v.t. enskild propedeutisk kurs i nationalekonomi, v.t. övningar med ämnesuppgifter. — Doc. *Rydbeck*: h.t. de förhistoriska perioderna (tillhoppa 30 t.), v.t. »slutna fynd» (tillhoppa 23 t.). — Doc. *Hahr*: h.t. renässansarkitektur i nordtyska konststäder (tillhoppa 7 t.), exkursioner till skånska borgar från 1500-talet (tillhoppa 8 t.). — Doc. *Thorn*: h.t. Manzoni: I promessi sposi (tillhoppa 9 t.), Rolandssången (tillhoppa 9 t.), enskild kurs i fornfranska, v. t. enskild kurs i italienska. — Doc. *T. Norlind*: h.t. Bethoven (1 t.), v.t. allmän musikhistoria efter 1850 (1 t.). — Doc. *Sörensson*: h.t. svenska statsförfattningens historiska utveckling (inalles 15 t.), v.t. Europas historia efter sjuåriga kriget (3 t.), svenska statsförfattningens historiska utveckling (sammanlagt 20 t.), seminarieövningar (2 t. varannan vecka). — Doc. *J. A. Nilsson*: h.t. (inalles 15 t.) och v.t. (inalles 22 t.) seminarieövningar. — Doc. *Leander*: h.t. och v.t. assyriska (h.t. 33 t. och v.t. 32 t.), h.t. och v.t. enskild kurs i hebräiska. — Doc. *v. Sydow*: h.t. och v.t. valda kapitel av folktron (från och med 9 april), folkdiktning på prosa (h.t. 15 t. och v.t. 20 t.), h.t. och v.t. seminarieövningar. — Doc. *Petersson*: h.t. och v.t. Das Lied vom Könige Nala (h.t. 15 t., v.t. 20 t.). — Doc. *Lindqvist*: h.t. och v.t. biträtt vid seminarieövningarna i nordiska språk, v.t. valda delar av Codex Bureanus (sammanlagt 20 t.). — Doc. *Sletten-gren*: h.t. de franska låneorden i engelskan (15 t.), v.t. moderu engelsk fonetik (20 t.). — Doc. *A. Norlind*: h.t. istiderna och deras landskapsformer (2 t.), allmän ekonomisk geografi (1 t.), v.t. oceanernas geografi (2 t.), allmän ekonomisk geografi (1 t.), h.t. och v.t. seminarieövningar (2 t. varannan vecka). — Doc. *Karitz*:

h.t. (september och oktober) känslopsykologiens roll i etiken (3 t.), seminarieövningar (2 t. varannan vecka), v.t. valda kapitel ur filosofiens historia (20 t.), h.t. och v.t. enskild kurs i filosofiens historia. — Doc. *Wigforss*: v.t. Skånelagen (20 t.). — Doc. *Jaederholm*: h.t. (oktober och november) uppmärksamhetens psykologi (2 t.), några etiska och pedagogiska problem från reformationstidevarvet (2 t.), v.t. kurs i experimentell psykologi med laborationer (april, maj), psykologi och pedagogik (4 t.). — Doc. *Mortensen*: h.t. den italienska renässanslitteraturens historia (3 t.), v.t. skandinavisk litteraturhistoria under 1800-talet (3 t.), h.t. och v.t. seminarieövningar (2 t. varannan vecka).

Filosofiska fakultetens matematisk-naturvetenskapliga sektion. Prof. *Lovén*: h.t. teoretisk kemi (2 t.), oorganisk kemi (2 t.), v.t. oorganisk kemi (4 t.), h.t. och v.t. laborationsövningar. — Prof. *Charlier*: h.t. om rörelsen i stjärnhopar (3 t.), v.t. om multipel korrelation, därefter om rörelsen i stjärnhopar (3 t.), h.t. och v.t. astronomiska seminarieövningar (2 t. varannan vecka). — Prof. *J. C. Moberg*: h.t. och v.t. Silursystemet (3 t.), övningar i paleontologi (1 t.), v.t. övningar i fältgeologi (1 t.), geologiska exkursioner. — Prof. *Rydberg*: h.t. och v.t. optik (3 t.), fysikaliska laborationsövningar. — Prof. *Murbeck*: h.t. valda Angiospermgrupper, därefter Gymnospermernas och Pteridofyternas morfologi och systematik (2 t.), v.t. Pteridofyternas morfologi och systematik, därefter Bryofyternas morfologi och systematik (2 t.), h.t. och v.t. övningar i embryologi och kryptogammorfologi (4 t.), botaniska exkursioner. — Prof. *Wallengren*: h.t. valda delar av den jämförande anatomen (2 t.), v.t. allmän fysiologi (2 t.), h.t. zootomiska övningar, v.t. (januari—mars) fysiologiska, därefter histologiska övningar. — Prof. *Brodén*: h.t. sept. propedeutisk kurs i matematik (3 t.), därefter funktionsteori (2 t.), oändliga serier (1 t.), v.t. 15 jan.—15 febr. propedeutisk kurs i matematik (3 t.), därefter valda delar av kurserna i de lägre examina (1 t.), funktionsteori, därefter valda delar av den moderna mängdläran (2 t.), h.t. och v.t. seminarieövningar (2 t. varannan vecka). — Prof. *Ekman*: h.t. hydrodynamik, (1 t.), mekanik (2 t.), v.t. mekanik (3 t.), vätskerörelse med friktion (1 t.), h.t. och v.t. räkneövningar (2 t. varannan vecka). — Prof. *Carlgren*: h.t. experimentell zoologi (2 t.), valda evertebrattypers morfologi och biologi (2 t.), v.t.

»ur evertebraternas system, morfologi och biologi» (2 t.), 15 jan.— 1 april kurs i evertebraternas morfologi och systematik (4 t.), därefter övningar i embryologi. — Prof. *Nörlund*: h.t. elliptiska och automorfa funktioner (3 t.), v.t. elliptiska och automorfa funktioner (1 t.), talteori (2 t.), h.t. och v.t. seminarieövningar (2 t. varannan vecka). — Observator *Engström*: h.t. och v.t. kurs i användning av enklare astronomiska instrument för bestämning av tid och polhöjd (3 t.), astronomiska observationsövningar. — Laborator *Ramberg*: h.t. laborationsövningar i allmän kemi, kurs i undervisningsexperiment, kurs i reaktionslära och kvalitativ analys, v.t. laborationsövningar i allmän kemi och i kvalitativ analys, kurser i organisk syntes och kvantitativ analys. — Doc. *Bengtsson*: h.t. och v.t. coleopterernas larver jämte grunddragen av ordningens systematik och biologi (1 t.), övningar i speciell entomologi (3 t.), kurs i entomologi jämte bestämningsövningar (2 t.), entomologiska exkursioner. — Doc. *Holmberg*: h.t. kemiska seminarieövningar, (från och med 1 okt.), enskild propedeutisk kurs i kemi, v.t. kemiska seminarieövningar. — Doc. *Gertz*: h.t. växtfysiologiska, växtanatiska och anatomisk-fysiologiska övningar, v.t. växtanatiska, växtfysiologiska och anatomiskt-fysiologiska övningar, växtanatomiens historia (2 t. under tiden 12 mars—27 april). — Doc. *Nilsson-Ehle*: h.t. och v.t. vegetationsorgauens anatomi (2 t.). — Doc. *Svensson*: h.t. och v.t. propedeutisk kurs i matematik (4 t.). — Doc. *Block*: h.t. och v.t. celest mekanik (h.t. tillhopa 15 och v.t. 20 t.), h.t. och v.t. seminarieövningar. — Doc. *Ribbing*: allmän jämförande anatomi (h.t. tillhopa 15 t., v.t. tillhopa 20 t.). — Doc. *Siegbahn*: elektricitet h.t. 16 t., v.t. 20 t.), h.t. och v.t. fysiska laborationsövningar, v.t. propedeutisk kurs i fysik. — Doc. *Kuylenstierna*: h.t. den Laplace'ska ekvationen (sammanlagt 15 t.), seminarieövningar (2 t. varannan vecka), v.t. integralekvationer (inalles 20 t.). — Doc. *Hadding*: h.t. allmän mineralogi (2 t.), petrografi (sammanlagt 15 t.), v.t. mineraloptik (1 t.), petrografi (sammanlagt 20 t.), h.t. och v.t. övningar i mineralogi och petrografi. — Doc. *Frödin*: h.t. och v.t. enskild kurs i fysisk geografi.

SFP 15 1921

Exercitier. Ritmästaren *Lindqvist*: ritkonst (1 $\frac{1}{2}$ t.). — Översten *Norlander*: gymnastik- och fäktövningar (12 t.). — Kapellmästaren *Berg*: kammarmusik (2 t.), orkestermusik (2 t.), undervisning i liturgisk sång (6 t.), föreläsning h. t. och v. t. tonkonstens former (1 t.).

Bd 6. 1910. (Pris 10:00.)

Påhlsson, J., The Recluse. A fourteenth century version of the Ancren Riwe. (Pris 5:00.) — *Thorn, A. C.*, Les verbes parasynthétiques en français. (Pris 0:75.) — *Schwerin, H. H. von*, Odysseus' irrfärder. Geografisk undersökning. (Pris 2:50.) — *Nilsson, M. P.*, Studien zur Geschichte des alten Epeiros. (Pris 1:50.) — *Walberg, E.*, Deux anciens poèmes inédits sur Saint Simon de Crépy. (Pris 2:00.) — *Hjelmqvist, F.*, M. v. Falckenberghs Journal under fälttåget i Skåne 1710. (Pris 1:00.) — *Wrangel, E.*, Magnus Stenbock, mannen och minnet. (Pris 0:50.) — Lunds Universitets årsberättelse 1909—1910. (Pris 0:50.)

Bd 7. 1911. (Pris 14:00.)

Rodhe, E., Dopritualet i svenska kyrkan efter reformationen. (Pris 3:50.) — *Zachrisson, R. E.*, Some instances of Latin influence on English place-nomenclature. (Pris 0:75.) — *Leander, P. J. H.*, Idélära från Boströms filosofiska ståndpunkt. Efter författarens död utgifven af *E. Liljeqvist*. (Pris 1:25.) — *Lundstedt, A. V.*, Om biintervention. Ett institut i svensk civil-processrätt. (Pris 5:50.) — *Norlind, T.*, Studier i svensk folklöre. (Pris 7:00.) — Lunds Universitets årsberättelse 1910—1911. (Pris 0:50.)

Bd 8. 1912. (Pris 12:00.)

Bergman, C. G., Beiträge zum römischen Adoptionsrecht. (Pris 3:00.) — *Lindqvist, A.*, Förskjutningar i förhållandet mellan grammatiskt och psykologiskt subjekt i svenskan. (Pris 3:00.) — *Ekwall, E.*, On the origin and history of the unchanged plural in English. (Pris 3:00.) — *Fehrman, D.*, Carl Fredrik af Wingård såsom biskop öfver Göteborgs stift. II. (Pris 5:00.) — Lunds Universitets årsberättelse 1911—1912. (Pris 0:50.)

Bd 9. 1913. (Pris 13:00.)

Walberg, E., Trascrizione fonetica di tre testi alto-engadini, con commento. (Pris 1:00.) — *Thorn, A. C.*, Sartre—Tailleur. Étude de lexicologie et de géographie linguistique. (Pris 2:00.) — *Olson, E.*, Studier öfver pronomenet *den* i nysvenskan. (Pris 2:00.) — *Liljekrantz, B.*, Höijers identitetsfilosofi i dess tidigaste stadium. (Pris 1:50.) — *Karitz, A.*, Tankelinjer hos Thorild. Ungdomsårens filosofi. (Pris 3:00.) — Till Per Henrik Lings minne. Skrift vid hundraårsfesterna till firande af Lings gymnastiska lifsgärning, utgifven genom medlemmar af Lunds Universitet. (Pris 3:00.) — *Alexander-son, A. M.*, Den grekiska trieren. (Pris 3:00.) — Lunds Universitets årsberättelse 1912—1913. (Pris 0:50.)

Bd 10. 1914. (Pris 11:00.)

Norlind, A., Einige Bemerkungen über das Klima der historischen Zeit, nebst einem Verzeichnis mittelalterlicher Witterungserscheinungen. (Pris 1:25.) — *Persson, A. W.*, Zur Textgeschichte Xenophons. (Pris 3:50.) — *Rydbeck, O.*, Bidrag till Lunds domkyrkas byggnadshistoria. (Pris 7:50.) — *Walberg, E.*, Affattningstiderna för och förhållandet emellan de äldsta lefnadsteckningarna öfver Thomas Becket. En källkritisk undersökning. (Pris 1:00.) — Lunds Universitets årsberättelse 1913—1914. (Pris 0:75.)

Lunds Universitets Årsskrift.

N. F. Afd. 1. Bd 11.

Pris för hela bandet: Kr. 13: 00.

Pris för de särskilda afhandlingarna, hvilka äfven säljas hvar för sig:

1. LILJEQVIST, E., Boströms äldsta latinska dissertationer försvenskade. Kr. 1: 50.
2. SJÖBECK, P., Program utgifna vid Lunds Universitet 1667—1867. Kr. 3: 00.
3. WRANGEL, E., Det medeltida bildskåpet från Lunds domkyrkas högaltare. Kr. 4: 00.
4. AGRELL, S., Zur slavischen Lautlehre. Kr. 3: 00.
5. PETERSSON, H., Zur slavischen und vergleichenden Wortforschung. Kr. 1: 00.
6. LÖFSTEDT, E., Tertullians Apologeticum textkritisch untersucht. Kr. 2: 75.

Bihang: Lunds Universitets årsberättelse 1914—1915. Kr. 0: 75.

De närmast föregående bandens innehåll:
se omslagets innersidor.

I bokhandeln finnes att tillgå: Innehållsförteckning, systematisk öfversikt och författareregister till Lunds Universitets Årsskrift, [Första följdén,] T. 1—40, utarbetade af P. Sjöbeck. Lund, C. W. K. Gleerup. Pris kr. 1: 00.

LUND 1912—15

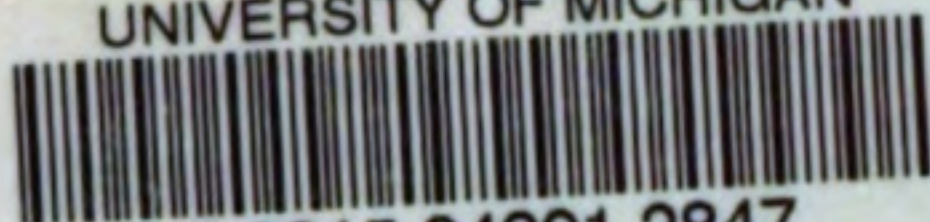
HÅKAN OHLSSONS BOKTRYCKERI

BOUND

JUL 17 1923

UNIV. OF MICH.
LIBRARY

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 04891 2847

BOOK CARD

AUTHOR *Lunds Universitet*

378,
485
L96

TITLE *Lunds Universitet*

Ärs-skrift

SIGNATURE

ISS'D

RET'D

